ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

ΤΟΜΟΣ Β1

1700 - 1780

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΑΧΥ

ΚΥΡΙΑΚΟΥ ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΥ

ΤΟΜΟΣ Β1

ΞΕΝΟΙ ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1700 - 1780

Δημόσιος καὶ ἰδιωτικὸς βίος, λαϊκὸς πολιτισμός, Ἐκκλησία καὶ οἰκονομική ζωή, ἀπὸ τὰ περιηγητικὰ χρονικά.

Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι, γῆν πολλὴν
ὀρύσσουσι καὶ εὑρίσκουσιν ὀλίγον.
(Ἡράκλειτος)

Δέκατη έκδοση, Πολιτιστικές εκδόσεις ΕΠΕ, ΑΘΗΝΑ 2003
Μεσολογγίου 5, Αθήνα 106 81 Τηλ./Φαξ: 210.33.03.590

Εκτύπωση: Χ. & Γ. Ζαχαρόπουλος - Σιταράς Ο.Ε., τηλ.: 210.48.28.351

set 960-8032-89-X
ISBN 960-8032-85-7

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Η ΠΡΩΤΗ οὐσιαστικὴ γνωριμία τῆς Εὐρώπης μὲ τὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἔγινε μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν. Ὡς τότε τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ξένων περιοριζόταν στὰ λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα ἔδιναν μιὰ φευγαλέα, θολὴ καὶ κάπου κάπου παραποιημένη εἰκόνα.

Ἀλλὰ ὁ ΙΗ' αἰώνας εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ. Ἡ Εὐρώπη κατέχεται ἀπὸ μιὰ ψυχολογία ἐξωστρέφειας, ἀπὸ μιὰ δίψα γιὰ ἐπικοινωνία μὲ πολλῶν ἀνθρώπων ἄστεα, γιὰ νέες ἐμπειρίες, γιὰ μετάδοση γνώσεων καὶ ἰδεῶν. Ἕνας ταξιδιωτικὸς πυρετὸς ἐκδηλώνεται ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μὲ στόχο κυρίως τὶς μακρινὲς χῶρες πέρα ἀπὸ τοὺς ὠκεανούς. Ἡ περιέργεια, ἡ γεύση τῆς περιπέτειας, ὁ πόθος τῆς διδαχῆς, ἡ ἀνάγκη γιὰ ἀνανέωση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν, ἡ τάση γιὰ ἐπιτόπια μελέτη τῶν φυσικῶν φαινομένων, τῶν ἠθῶν καὶ τῶν ἐθίμων τῶν κατοίκων, αὐτὸ τὸ γνήσιο πάθος γιὰ γνώση καὶ ἀκρίβεια ποὺ χαρακτήριζε τὸν ΙΗ' αἰώνα, στρέφει πρὸς τὴν Ἀνατολὴ ὅσους εἶχαν δυνατότητα γιὰ μακρινὰ ταξίδια [1]. Ἡ δίψα γιὰ μάθηση μεγαλώνει. Μεγιστάνες, εὐγενεῖς, πλούσιοι καὶ ἁπλοὶ περίεργοι μετακινοῦνται ἀπὸ χώρα σὲ χώρα γιὰ νὰ τελειοποιήσουν τὶς γνώσεις τους [2].

Σ' αὐτὴ τὴν κίνηση πρὸς τοὺς ἐξωτικοὺς τόπους ἡ Ἑλλάδα παίρνει πλούσιο μερτικό. Γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους εἶναι ἡ κοιτίδα ἑνὸς πανάρχαιου πολιτισμοῦ καὶ οἱ κάτοικοί της ἐνσαρκώνουν τὸ ἰδεῶδες τῆς «φυσικῆς, ἁγνῆς ζωῆς».

Τὰ ὁδοιπορικὰ ποὺ ἀφοροῦν ἀποκλειστικὰ τὴν Ἑλλάδα πληθαίνουν. Δὲν ἀναφέρονται μονάχα στὰ λείψανα τῶν μνημείων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Γιὰ πρώτη φορὰ ἡ προσοχὴ τῶν ξένων ταξιδιωτῶν στρέφεται καὶ πρὸς τὸ σύγχρονο Ἑλληνισμό.

Αὐτὴ ἡ ἀλλαγὴ προσανατολισμῶν δὲν εἶναι τυχαία. Ἡ Ἑλλάδα ἀναδύεται ἀργὰ ἀλλὰ σταθερὰ ἀπὸ τὴν ἀφάνεια καὶ τὴ λήθη καὶ προβάλλει στὸ εὐρωπαϊκὸ προσκήνιο. Τὰ αἴτια εἶναι πολιτικά, οἰκονομικά, στρατιωτικά, πολιτιστικά. Ἔχει κι' ὅλας ἀρχίσει ἡ παρακμὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ ἀλλεπάλληλοι πόλεμοι προκαλοῦν ἀνακατατάξεις στὴν εὐρωπαϊκὴ Τουρκία καὶ γενικώτερα στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ὁ ἑλληνικὸς χῶρος ἔρχεται στὸ ἐπίκεντρο τῶν ἀνταγωνισμῶν τῶν Μεγάλων Δυνάμεων ποὺ ἐπιδιώκουν ἐδαφικὲς

---

1. N. JORGA, Points de vue sur l'histoire du Commerce de l' Orient à l'époque moderne, Paris 1925, σ. 99 - 100.

2. PAUL HAZARD, La pensée européenne au XVIII siècle, Paris 1931, σ. 201.

κατακτήσεις, προώθηση τῶν ζωνῶν ἐπιρροῆς καὶ ἀναζητοῦν νέες ἀγορὲς καὶ νέους συμμάχους. Ἡ Ἑλλάδα ἀποκτᾶ σιγὰ σιγὰ ὀντότητα καὶ γίνεται ἀντικείμενο πολιτικῶν ὑπολογισμῶν.

Στὸ μεταξὺ συντελεῖται στὴν Εὐρώπη ἡ ἐπανάσταση τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ τὴν ἀναγέννηση τοῦ κλασσικοῦ πνεύματος καὶ τὴ συστηματικὴ ἀναγωγὴ στὶς πηγὲς τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Αὐτὸς ὁ κλασσικισμὸς τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ ἡ πρόοδος τῆς ἑλληνικῆς φιλολογίας ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα κίνητρα γιὰ τὴ στροφὴ τῆς πνευματικῆς Εὐρώπης πρὸς τὴν Ἑλλάδα. Μεγάλοι φιλόσοφοι καὶ αἰσθητικοί, ὅπως ὁ Herder καὶ ὁ Lessing διαπιστώνουν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λογοτεχνία εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴ γνώριμη λατινική.

Ἔτσι οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες ποὺ κατευθύνονται πρὸς τὴν Ἑλλάδα κατέχονται πάντοτε ἀπὸ τὴ νοσταλγία τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Κι' ἐνῶ δραματίζονται ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων ναῶν τὴ δόξα ἑνὸς ἀφανισμένου πολιτισμοῦ, ἀντικρύζουν ἕνα λαὸ καταφρονεμένο, ἐξαθλιωμένο, ἀνίκανο νὰ δημιουργήση νέους Παρθενῶνες. Πικραίνονται οἱ φιλάρχαιοι ταξιδιῶτες, ἀγανακτοῦν καὶ ἀπελπίζονται βλέποντας πλάϊ στὰ γκρεμισμένα μνημεῖα τοὺς Νεοέλληνες βυθισμένους σὲ πνευματικὸ ζόφο, τὴν ἀδιαφορία τους γιὰ τοὺς θησαυροὺς τοῦ ἀρχαίου πνεύματος, τὴ θλιβερὴ ἄγνοια τῆς ἱστορίας τους, τὰ μάρμαρα ποὺ στεριώνουν μαντρότοιχους καὶ χωριάτικους σταύλους, τὶς σαρκοφάγους ποὺ χρησιμοποιοῦνται γιὰ ποτίστρες, τὰ σαπισμένα, μουχλιασμένα καὶ κονισαλέα χειρόγραφα στὶς βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν. Μερικοὶ δὲν διστάζουν νὰ μιλήσουν γιὰ βιολογικὸ καὶ πνευματικὸ ἐκφυλισμό, νὰ διακηρύξουν ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἀποβαρβαρωθῆ καὶ ὅτι δὲν ἀπομένει καμμιὰ ἐλπίδα γιὰ ἐθνικὴ ἀναγέννηση.

Ὑπάρχουν βέβαια καὶ οἱ ὀνειροπόλοι ποὺ μὲ τὴ γόνιμη δύναμη τῶν ἐνθουσιασμῶν τους βλέπουν, σὲ στιγμὲς ἀρχαιολατρικῆς μέθης, τοὺς Ἕλληνες σὰν εἰκόνα καὶ ὁμοίωση τῶν ἀρχαίων προγόνων. Κι' ἀκόμα οἱ καλοπροαίρετοι ποὺ ἐπισημαίνουν τίς «πρωτόγονες ἀρετές» τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τὶς ἑρμηνεύουν σὰν ἀπηχήσεις ἑνὸς μακρινοῦ παρελθόντος.

Ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση στὸ μισελληνισμὸ ἡ ἀπόσταση δὲν εἶναι μεγάλη, κυρίως ὅταν ἐμφιλοχωροῦν προκαταλήψεις πολιτικὲς καὶ θρησκευτικὲς καὶ ἡ ἰδιοτέλεια. Εἶναι οἱ λιγοστὲς περιπτώσεις τῶν φιλότουρκων, ποὺ ἀντιμετωπίζουν τοὺς ὑπόδουλους ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῶν κάθε λογῆς συμφερόντων. Εἶναι καὶ οἱ ταξιδιῶτες ποὺ τραυματισμένοι ψυχικὰ ἀπὸ ὀδυνηρὲς προσωπικὲς ἐμπειρίες, ταλαιπωρίες, παρεξηγήσεις, κινδύνους καὶ δυσάρεστα ἀπρόοπτα νοιώθουν μνησικακία γιὰ τὸν τόπο.

Ἀλλὰ ὑπάρχουν καὶ οἱ φωτισμένοι, οἱ ψύχραιμοι, οἱ παρατηρητικοί, οἱ οὐδέτεροι, ποὺ ἑρμηνεύουν, κρίνουν καὶ συγκρίνουν μὲ ἀμεροληψία. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀνιχνεύουν τὴν ἀφύπνιση τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἐπισημαίνουν μιὰ ἐθνικὴ συνεί-

δηση σὲ ἐγρήγορση. Ἀλλὰ κυρίως ἐκεῖνοι ποὺ συλλαμβάνουν τὴ βοὴ τοῦ ὑπόγειου ποταμοῦ, ποὺ δραματίζονται τὴν ἀναγέννηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ποὺ ἀκοῦνε τὴν κλαγγὴ τῶν ὅπλων καὶ προφητεύουν τὴν ἐπανάσταση καὶ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία.

Σιγὰ σιγὰ γεφυρώνεται ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν κόσμο τῶν μνημείων καὶ τὴ σύγχρονη ἑλληνικὴ παρουσία, συντομεύεται ἡ διαδρομὴ ἀπὸ τὶς ἐνατενίσεις ὡς τὴν πικρὴ ἐπικαιρότητα. Μέσα σ' αὐτὲς τὶς παλινδρομήσεις γεννιέται ὁ φιλελληνισμός. Ἡ ἀρχαιολατρεία προκαλεῖ τὴ στροφὴ πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ καλλιεργεῖ τὸν περιηγητισμό. Μὲ τὴ σειρά τους τὰ ταξιδιωτικὰ χρονικὰ δημιουργοῦν τὸ πανευρωπαϊκὸ φιλελληνικὸ κίνημα. Ἔτσι, ὅπως σωστὰ παρατηρήθηκε, ὁ φιλελληνισμὸς ὑπῆρξε τὸ αἴτιο καὶ τὸ αἰτιατὸ τῶν περιηγητικῶν χρονικῶν [1].

Οἱ ξένοι ἄρχισαν νὰ συνειδητοποιοῦν ὅτι ἡ Ἑλλάδα δὲν ἔσβησε μὲ τὸν Πολύβιο ἢ τὸν Κωνσταντῖνο Παλαιολόγο. Διαπιστώνουν ὅτι οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες δὲν εἶχαν λησμονήσει τὴν παιδεία. Λειτουργοῦσαν σχολεῖα, κυκλοφοροῦσαν ἐφημερίδες καὶ βιβλία, δὲν ἔλειπε ἡ θεραπεία τῶν Γραμμάτων. Διαπιστώνουν ἐπίσης ὅτι ὑπῆρχαν στὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα ἑστίες αὐτοδιοικούμενες, φυτώρια γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ ἀναγέννηση κι' ὅτι ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς εἶχε ἀναδείξει ἄντρες σοφούς. Αὐτὴ ἡ ἑλληνικὴ παρουσία γινόταν πιὸ ἔντονη στὶς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ, ἀκμάζουσες ἑλληνικὲς νησίδες ἀνάμεσα στὸν Εὔξεινο Πόντο καὶ τὴν Ἀδριατική, ἀλλὰ καὶ βορειότερα στὴν Αὐστρία, Οὐγγαρία, Ρωσία, ὅπου Ἕλληνες πατριῶτες, ἀφοῦ πλούτιζαν χάρη στὴν οἰκονομική τους δραστηριότητα, φρόντιζαν γιὰ τὴν ἵδρυση σχολείων καὶ τὴν ἔκδοση συγγραμμάτων. Οἱ Ἕλληνες, μαζὶ μὲ τὴν οἰκονομικὴ δύναμη καὶ ἐπιρροή, ἀποκτοῦν καὶ ἐθνικὴ συνείδηση. Σ' αὐτὴ τὴν περίοδο ριζώνει ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Γένους. Οἱ ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὲς χῶρες εὐνοοῦσαν τὴ διακίνηση τῶν ἰδεῶν [2]. Ἔπειτα, ἡ ἐπαφὴ τῶν ξένων μὲ τὶς ἀνθοῦσες αὐτὲς παροικίες ἀποκάλυπτε τὴ ζωτικότητα τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ καὶ καλλιεργοῦσε τὸ ρεῦμα γιὰ τὴ γνωριμία μὲ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα [3].

Βέβαια ὁ φιλελληνισμὸς δὲν ἔχει ἀκόμα ἀποκτήσει σάρκα καὶ ὀστά. Ἀποτελεῖ μιὰ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα. Θὰ γίνη ὅμως σπινθήρας γιὰ τὴ φιλελληνικὴ ἔκρηξη τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα ποὺ ἀκολουθεῖ.

Ὡστόσο ἡ μεγάλη ποιοτικὴ ἀλλαγὴ συντελεῖται μέσα στὸ ΙΗ' αἰώνα. Ὁ ἐκβαρβαρισμὸς τῶν Ἑλλήνων δὲν ἀποδίδεται πιὰ σὲ φυλετικὸ ἐκφυλισμὸ

---

1. Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑ, Περιηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο, Ἀθήνα 1968, σ. 147.

2. ΝΙΚ. Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ, Περὶ τῶν αἰτίων τοῦ Φιλελληνισμοῦ, Ἀθηνᾶ, τ. 59, (1955), σ. 3 κ. ἑ.

3. N. SVORONOS, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1959, σ. 347 κ.ἑ.

ἀλλὰ στὴν τουρκικὴ τυραννία. Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1770, τελευταία στὴ σειρὰ τῶν ἀτυχῶν ἐξεγέρσεων, ἐπιβεβαιώνει τὴ συνέχεια καὶ τὸ δυναμισμὸ τοῦ νέου Ἑλληνισμοῦ.

Αὐτὴ τὴν ποιοτικὴ ἀλλαγὴ διερμηνεύουν τὰ περιηγητικὰ χρονικὰ τῶν τελευταίων δεκαετιῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Στὰ μάτια τῆς φωτισμένης Εὐρώπης ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀποτελεῖ μόνο τὴν πατρίδα ἑνὸς ἀφανισμένου τρισένδοξου κόσμου, ἀλλὰ ἐθνότητα, μιὰ ζωντανὴ παρουσία στὶς παραμονὲς τοῦ λυτρωτικοῦ ξεσηκωμοῦ.

Εἶχε διατηρηθῆ ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου στὸ σκλαβωμένο ἔθνος. Μιὰ θολὴ ἀνάμνηση ποὺ ἔτρεφε τὶς ψυχὲς ἀπὸ αἰώνα σὲ αἰώνα καὶ ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Μυθολογία καὶ ἱστορία ταυτίζονταν. Οἱ τάφοι καὶ τὰ ὅπλα ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς θύμιζαν τοὺς ὁμηρικοὺς ἥρωες. Θρῦλοι καὶ παραδόσεις πλάθονταν γιὰ τὶς πανάρχαιες ρίζες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὴ ἡ ἀνάμνηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου ζωντανεύει μὲ τὸ περιηγητικὸ ρεῦμα τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ὁ σεβασμὸς ποὺ ἔτρεφαν οἱ ξένοι στὰ μνημεῖα, ἡ περισυλλογὴ ἀρχαιοτήτων, ἐρέθιζε τὴ φαντασία τῶν Ἑλλήνων, ξυπνοῦσε τὴν περηφάνεια στὶς ψυχὲς γιὰ τὴν προγονικὴ κληρονομιά. Ἡ ἄφιξη ἑνὸς περιηγητῆ ἀποτελοῦσε μεγάλο γεγονός. Ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς παρακολουθοῦσε τὶς ἔρευνες τῶν ἀρχαιολόγων. Ἦταν ἡ πρώτη ἐπαφὴ μὲ τὸ δυτικὸ κόσμο. Οἱ Ἕλληνες δέχονταν τὴν ἀνταύγεια τοῦ εὐρωπαϊκοῦ διαφωτισμοῦ, ἀναθυμόνταν τὴν ἱστορία τους, προβληματίζονταν. Ἕνα μήνυμα ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμο ἐνσάρκωνε ὁ ξένος ταξιδευτής. Ἕνα μήνυμα διδακτικὸ καὶ παρηγορητικό.

«Ἡ ἐμφάνισις κάπου κάπου ἑνὸς περιηγητοῦ ἦτο πράγματι ἡ μόνη παρηγορία εἰς τὰς σκλαβωμένας Ἀθήνας· διότι οὗτος ἀψηφῶν κόπους, ἔξοδα καὶ κινδύνους, ἀπεφάσιζε νὰ διασχίσῃ τὸ σκοτάδι τῶν Ἑλληνικῶν Χωρῶν καὶ νὰ σκορπίσῃ ὀλίγον φῶς εἰς ἁλυσοδεμένους καὶ σωματικῶς καὶ ψυχικῶς Ἕλληνας, νὰ προκαλέσῃ δὲ τὴν ἀγάπην τῶν ἐλευθέρων λαῶν διὰ τὴν ἀρχαίαν πατρίδα τοῦ πολιτισμοῦ» [1].

Σιγὰ σιγὰ οἱ Ἕλληνες ξεφεύγουν ἀπὸ τὴν ἀπομόνωση. Αἰσθάνονται ἀντάξιοι τῶν προγόνων τους. Ἀποκτοῦν συνείδηση τῆς δύναμής τους, στρέφονται πρὸς τὶς πηγὲς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ στοχασμοῦ, πρὸς τὴ «σοφὴ καὶ φωτισμένη» Εὐρώπη καὶ προετοιμάζουν τὴν πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ ἀναγέννηση. Σ' αὐτοὺς τοὺς προσανατολισμοὺς σημαντικὸ ρόλο θὰ παίξῃ ὁ φιλελευθερισμὸς ποὺ καλλιέργησε ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση.

Ο ΡΟΥΣΣΩ χώριζε τοὺς ταξιδιῶτες σὲ τέσσερες κατηγορίες: στοὺς ναυτικούς, τοὺς ἐμπόρους, τοὺς στρατιωτικοὺς καὶ τοὺς μισσιονάριους. Κι' ἔλεγε ὅτι καμμιὰ ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς δὲν θεωροῦσε κατάλληλη νὰ ἀναπαραστή-

---

1. ΔΗΜ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, Αἱ Παλαιαὶ Ἀθῆναι, Ἀθῆναι 1922, σ. 451.

ση τὴν αὐθεντικὴ μορφὴ ἑνὸς τόπου[1]. *᾿Αλλὰ στὶς χαρακτηριστικὲς αὐτὲς ὁμάδες τῶν παραδοσιακῶν περιηγητῶν θὰ προστεθοῦν καὶ νέες κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. ᾿Εκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπαγγελματίες τῶν μετακινήσεων, τοὺς ἀνθρώπους τῆς θάλασσας (καραβοκύρηδες, πλοίαρχοι), τῶν ἁρμάτων (μέλη στρατιωτικῶν ἀποστολῶν ἢ ἀξιωματικοὶ πολεμικῶν καραβιῶν), τοῦ ἐμπορίου (Levant Compagny, πράκτορες τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐμπορικῶν οἴκων) καὶ τῆς θρησκείας (οἱ καθολικοὶ γιὰ προσηλυτισμό, οἱ προτεστάντες γιὰ ἀντιπαπικὴ προπαγάνδα), κατευθύνονται πρὸς τὴν ῾Ελλάδα διπλωμάτες καὶ ἔκτακτοι ἀπεσταλμένοι μοναρχῶν καὶ κυβερνήσεων, πρόξενοι, ἀρχαιολόγοι καὶ ἀρχαιοθῆρες, ἐπιστήμονες, καλλιτέχνες, λαογράφοι, κερδοσκόποι κάθε λογῆς καὶ τυχοδιῶκτες. Καὶ κυρίως οἱ εἰδικοὶ πράκτορες ποὺ ἀναζητοῦν ἀρχαιότητες καὶ παλαιὰ χειρόγραφα γιὰ τὶς συλλογὲς τῶν μεγιστάνων καὶ τῶν φιλοτέχνων. Εὐρωπαῖοι ἀριστοκράτες, ζάπλουτοι λόρδοι καὶ βαρῶνοι φιλοδοξοῦν νὰ δρέψουν φιλολογικὲς δάφνες ταξιδεύοντας στὴν ἑλληνικὴ ᾿Ανατολή. ᾿Αργότερα ἡ ἐπιθυμία ἑνὸς ταξιδιοῦ στὴν ῾Ελλάδα θὰ ἐπεκταθῆ καὶ στὴ φωτισμένη καὶ ἀνήσυχη ἀστικὴ τάξη τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν.*

Στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα διαμορφώνεται ὁ αὐθεντικός, ὁ ἰδεώδης τύπος τοῦ Εὐρωπαίου περιηγητῆ. Εἶναι μορφωμένος, ἐνάρετος, ὀξυδερκὴς καὶ ἀνιδιοτελής. «᾿Αληθινὸς περιηγητὴς εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ἀγαπάει ὅλους τοὺς ἀνθρώπους σὰν ἀδέρφια του, ποὺ δὲν ἐπιδιώκει ἀπολαύσεις καὶ δὲν καταπτοεῖται ἀπὸ τὶς ἀνάγκες, ποὺ στέκεται μακριὰ ἀπὸ μεγαλεῖα καὶ χαμέρπειες, ἀπὸ προτιμήσεις ἢ ἐχθρότητες, ἀπὸ τὸν ἔπαινο καὶ τὸν ψόγο, ἀπὸ τὸν πλοῦτο καὶ τὴ φτώχεια. ῎Αν αὐτὸς ὁ περιηγητὴς εἶναι καὶ πεπαιδευμένος, ἂν ἔχη σωστὴ κρίση, μπορεῖ νὰ ξεχωρίση τὸ σοβαρὸ ἀπὸ τὸ γελοῖο, τὴ γνησιότητα ἑνὸς περιστατικοῦ, μιᾶς συνήθειας, μιᾶς γνώμης»[2].

Φυσικὰ χρειάζεται αὐστηρὸς ἔλεγχος καὶ συγκριτικὴ μελέτη τῶν περιηγητικῶν κειμένων γιὰ τὴν ἐξακρίβωση τῶν αὐθεντικῶν πληροφοριῶν. Γιατὶ συχνὰ ὑπάρχουν στὶς ἀφηγήσεις πλάνες, παρανοήσεις, μονόπλευρες ἑρμηνεῖες, ἀφέλειες καὶ προκαταλήψεις. Οἱ ἀδυναμίες αὐτὲς εἶναι δικαιολογημένες. ᾿Αρκεῖ νὰ ἀναλογισθῆ κανεὶς κάτω ἀπὸ ποιὲς συνθῆκες ἔγινε ἡ συγκέντρωση τῶν πληροφοριῶν καὶ τὴ διαφορὰ τοῦ πνευματικοῦ ἐπιπέδου καὶ τῶν προθέσεων τῶν ταξιδιωτῶν.

῾Η καλύτερη ὡστόσο φροντίδα τοῦ ἐρευνητῆ εἶναι ἡ ἐπισήμανση τῶν αὐθαίρετων καὶ ἐπιπόλαιων γενικεύσεων. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐπικίνδυνη τάση ποὺ μπορεῖ νὰ ὁδηγήση σὲ σφαλερὰ συμπεράσματα. ῎Εγραφε ὁ Βολταῖρος : «Πρέπει νὰ διαβάζουμε πάντοτε μὲ ἐπιφύλαξη, μὲ ἀμφισβήτηση τὶς ἀφη-

---

1. *Λόγος γιὰ τὴν ἀνισότητα τῶν ἀνθρώπων, 1757.*

2. *ANQUETIL DU PERRON, De la dignité du commerce, Paris 1789 (πρόλογος).*

γήσεις γιὰ τὶς μακρινὲς χῶρες. Μιὰ εἰδικὴ περίπτωση συχνὰ γενικεύεται. Ἔχει παρατηρηθῆ πὼς τὰ περισσότερα ψέματα βρίσκονται στοὺς ταξιδιωτικοὺς συγγραφεῖς. Ἐννοῶ ἐκείνους ποὺ ἐνῶ πιστεύουν πὼς γράφουν τὴν ἀλήθεια βρίσκονται σὲ πλάνη. Βλέπουν κάτι ἐξαιρετικό, μοναδικὸ σὲ μιὰ χώρα καὶ τὸ χαρακτηρίζουν σὰν ἔθιμο, βλέπουν μιὰ φρικαλεότητα καὶ τὴ θεωροῦν νόμο. Τὸ Κοράνιο γράφει πὼς ὁ μουσουλμάνος μπορεῖ νὰ παντρευτῆ τέσσερες γυναῖκες μονοκοπανιά. Ἔτσι συμπεραίνουν πὼς κι' οἱ χαμάληδες τῆς Πόλης ἔχουν τέσσερες γυναῖκες. Μερικοὶ μεγιστάνες ζοῦν σὲ σεράγια. Ἔτσι θαροῦν πὼς ὅλοι οἱ Τοῦρκοι εἶναι σαρδανάπαλοι»[1].

Αὐτοὶ οἱ εὔπιστοι ἢ ἐπιπόλαιοι περιηγητὲς τοῦ θυμίζουν ἕνα Γερμανὸ ποὺ ζοῦσε στὸ Blois τῆς Γαλλίας κι' εἶχε φασαρίες μὲ τὴν κοκκινομάλλα σπιτονοικοκυρά του. Ἔγραφε λοιπὸν στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι «ὅλες οἱ γυναῖκες τοῦ Blois εἶναι κοκκινομάλλες κι' ὅλες τοῦ σκοινιοῦ καὶ τοῦ παλουκιοῦ»[1].

Η ΠΕΡΙΗΓΗΤΙΚΗ κίνηση πρὸς τὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα πύκνωνε ἢ ἀραίωνε ἀνάλογα μὲ τὶς συνθῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο καὶ τὸ εὐρωπαϊκὸ τμῆμα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἀπὸ τὴν εὐκολία δηλαδὴ τῶν ταξιδιῶν, τὴν ἀσφάλεια τῶν θαλασσινῶν δρόμων καὶ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὶς τουρκικὲς ἐπικράτειες. Οἱ πολεμικὲς ἀναστατώσεις, ἡ πειρατικὴ δραστηριότητα στὴ θάλασσα καὶ ἡ ληστροκρατία στὴ στεριά, καθὼς καὶ οἱ ἐπιδημίες ἀποτελοῦσαν σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα τὰ δραματικὰ πλαίσια τῶν περιηγήσεων στὶς ἑλληνικὲς χῶρες.

Οἱ πόλεμοι τῆς Τουρκίας ἐναντίον τῆς Βενετίας, τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ρωσίας καὶ οἱ ναυτικὲς συγκρούσεις ἀνάμεσα στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἀγγλία γιὰ τὴ θαλασσοκρατορία καθιστοῦσαν τὶς μετακινήσεις δύσκολες καὶ ἐπικίνδυνες. Αὐτὲς οἱ συρράξεις δὲν εἶχαν μεγάλη διάρκεια ὅπως κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα. Κρατοῦσαν ἕνα ὣς ὀχτὼ χρόνια. Ἀλλὰ οἱ ἐπιπτώσεις στὸν ἑλληνικὸ βίο ἦταν βαθειὲς καὶ μακροχρόνιες. Ὁλόκληρες περιοχὲς ἀφανίζονταν, οἱ συγκοινωνίες, θαλασσινὲς καὶ στεριανές, νεκρώνονταν, οἱ ἑλληνικὲς θάλασσες γίνονταν ἀδιάβατες, οἱ ἀκτὲς δυσπρόσιτες. Ἀναρχία παντοῦ καὶ ἀνασφάλεια.

Ἀλλὰ ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ τὸν ξένο ποὺ ταξίδευε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἦταν οἱ πειρατὲς καὶ οἱ κουρσάροι ποὺ λυμαίνονταν τὴ Μεσόγειο σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα: Μαλτέζοι, Ἀλγερίνοι, Ἄγγλοι, Γάλλοι, Ὁλλανδοί, Ἀλβανοὶ ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες. Ἡ πειρατικὴ δράση φούντωνε στὶς περιόδους τῶν πολεμικῶν συρράξεων. Ἀποτελοῦσε ὅπλο δυναμικὸ τῶν ἐμπολέμων γιὰ τὴν ἀνακοπὴ τῶν θαλάσσιων δρόμων καὶ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἐμπορίου τῶν ἀντιπάλων. Στὰ διαλείμματα μεταξὺ δύο πολέμων, οἱ κουρσάροι συνέχιζαν τὶς ληστρικὲς ἐπιδρομὲς γιὰ λογαριασμό τους. Μόνο τὰ ταξίδια μὲ πολεμικὰ καράβια

1. Des mensonges imprimés, Paris 1749, § 33 καὶ 34.

ἢ μὲ νηοπομπὲς ποὺ σχηματίζονταν στὰ ἱσπανικὰ καὶ γαλλικὰ λιμάνια ἐξασφάλιζαν κάποια σιγουριά. Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες τὰ ταξίδια στὴν 'Ανατολὴ κρατοῦσαν μῆνες ὁλόκληρους.

Ληστοκρατία καὶ στὴ στεριά. Οἱ δρόμοι ἐλέγχονταν ἀπὸ μικρὲς ἢ μεγάλες συμμορίες ποὺ λαφυραγωγοῦσαν ἢ ἐξόντωναν τοὺς ταξιδιῶτες. Χρειαζόταν ἰσχυρὴ συνοδεία καὶ μεγάλη τόλμη γιὰ μιὰ περιήγηση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, μακριὰ ἀπὸ τὶς ἀκτές.

'Η πανούκλα ἦταν ἡ πιὸ ἄμεση, ἡ πιὸ φρικαλέα ἀπειλὴ γιὰ τὸν ταξιδιώτη. Θέρισε ἑκατομμύρια ψυχὲς μέσα στὸν ΙΗ' αἰώνα. 'Ενδημοῦσε στὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολή, ἐπειδὴ γιὰ λόγους θρησκευτικῶν προκαταλήψεων δὲν λαμβάνονταν προληπτικὰ ὑγειονομικὰ μέτρα· κι' ὅπου λειτουργοῦσαν λοιμοκαθαρτήρια, ὅπως στὴ Χίο, ὁ ἔλεγχος ἦταν τόσο χαλαρὸς ποὺ συχνὰ ἡ ἐπιδημία εἰσχωροῦσε καὶ ἀφάνιζε τοὺς πληθυσμούς. 'Ακόμα καὶ στὰ 'Επτάνησα, ὅπου οἱ προστατευτικοὶ κανονισμοὶ ἦταν δρακόντειοι, ἔπεφτε θανατικό. 'Ο περιηγητὴς ποὺ ξεμπαρκάριζε στὶς σκάλες τοῦ Αἰγαίου βρισκόταν στὸ ἔλεος τῶν ἐπιδημιῶν.

'Ωστόσο πολλοὶ ριψοκίνδυνοι ταξιδιῶτες δὲν περιορίζουν τὶς περιηγήσεις τους στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὶς σίγουρες παραλιακὲς περιοχές. 'Αποτολμοῦν περιοδεία στὸ ἐσωτερικὸ τῆς χώρας, ὅπου ἔχουν κιόλας ἀναπτυχθῆ φημισμένα ἐμπορικὰ κέντρα. Εἰσχωροῦν στὰ βάθη τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θεσσαλίας, διασχίζουν τὴ Ρούμελη καὶ τὸ Μωριά, ἀνεβαίνουν στὸν Παρνασσό, φθάνουν γιὰ πρώτη φορὰ στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μάνης. Τὶς περισσότερες φορὲς μὲ κουστωδία γενιτσάρων ἐξ αἰτίας τῆς ληστοκρατίας ποὺ μάστιζε τὴν ὕπαιθρο. 'Υπάρχουν ὅμως καὶ οἱ ἀτρόμητοι ποὺ μετακινοῦνται μὲ συντροφιὰ μονάχα τοὺς ἀγωγιάτες.

Γενικὰ οἱ μετακινήσεις ἦταν δύσκολες καὶ πολυδάπανες. 'Η περιήγηση στὴν 'Ελλάδα ἀποτελοῦσε ταξίδι ζωῆς. Στοίχιζε πολύ, περισσότερο ἴσως ἀπὸ ὅσο χρειάζεται κανεὶς σήμερα νὰ πραγματοποιήση τὸ γύρο τοῦ κόσμου. Τὸ καράβι γινόταν συχνὰ ἕρμαιο τῶν ἀνέμων, ναυαγοῦσε σὲ μιὰ ἀκτή, ὅπου ὁ ταξιδιώτης ἔπρεπε νὰ περιμένη βδομάδες γιὰ ἄλλο πλοῖο.

Ναυάγια, στερήσεις, ἀρρώστιες, αἰχμαλωσία καὶ πούλημα στὴ Μπαρμπαριὰ ἦταν μερικὲς ἀπὸ τὶς πιὸ συνηθισμένες ἀτυχίες τῶν περιηγητῶν. 'Ο ταξιδιώτης ἔπρεπε νὰ εἶναι ὑπομονετικὸς καὶ ριψοκίνδυνος. 'Η περιήγηση στὴν 'Ελλάδα μποροῦσε νὰ κρατήση χρόνια ὁλόκληρα.

Οἱ περισσότεροι, φθάνοντας στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια, φοροῦν ὀθωμανικὸ καφτάνι. "Οσοι ὅμως ἐφοδιάζονται μὲ φιρμάνι τῆς Πύλης ταξιδεύουν φορώντας φράγκικα, σπαθὶ καὶ περρούκα. Τὸ φιρμάνι ἀποτελοῦσε μεγάλο ἀπόκτημα γιὰ τὸν Εὐρωπαῖο περιηγητή, γιατὶ ἐξασφάλιζε ἐλεύθερη κίνηση σ' ὅλες τὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ προστασία ἀπὸ τὶς τουρκικὲς 'Αρχές. 'Απευθυνόταν στοὺς καδῆδες, τοὺς στρατιωτικοὺς διοικητὲς καὶ τοὺς προε-

στούς [1]. Ἐφοδιάζονται ἐπίσης μὲ συστατικὰ γράμματα τῶν δραγουμάνων τῆς Πύλης ἢ τοῦ Στόλου, τοῦ πατριάρχη, μητροπολιτῶν καὶ διαφόρων Ἑλλήνων τοπικῶν παραγόντων [2].

---

1. Ἰδοὺ τὸ κείμενο τοῦ σουλτανικοῦ φιρμανιοῦ ποὺ χορηγήθηκε στὸν Ὁλλανδὸ περιηγητὴ Aegidius van Egmont καὶ τὸ σύντροφό του (ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα τὸ 1722). Πανομοιότυπα ἦταν ὅλα τὰ φιρμάνια ποὺ παρέχονταν ἀπὸ τὴν Πύλη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα σὲ διάφορους ταξιδιῶτες ποὺ ἔφθαναν στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ ἐπίσημη ἀποστολὴ ἢ εἶχαν γνωριμίες καὶ ἐπιρροὴ στὶς εὐρωπαϊκὲς πρεσβεῖες τῆς Πόλης. «Βασιλικὴ Διαταγή, γιὰ νὰ ἐπιδεικνύεται στοὺς σοφώτατους καὶ είδημονέστατους δικαστὲς Σμύρνης, Ἱερουσαλὴμ καὶ Καΐρου καὶ κάθε ἄλλου ἴδιου ἀξιώματος στὴν ξηρὰ καὶ στὴ θάλασσα· καθὼς καὶ στοὺς διοικητὲς τῶν γενιτσάρων καὶ τοὺς προύχοντες τῆς χώρας. Σᾶς καθιστοῦμε γνωστὸ ὅτι ὁ εὐγενὴς λόρδος κόμης Collier πρεσβευτής, ποὺ τὰ τέλη του νὰ εἶναι εὐτυχισμένα, ἀνέφερε στὴν ἔνδοξη Πύλη ὅτι δύο Ὁλλανδοὶ εὐγενεῖς μὲ τέσσερες ὑπηρέτες, ὅλοι Φράγκοι, ἀναχωροῦν γιὰ Σμύρνη, Ἱερουσαλὴμ καὶ Κάϊρο, καὶ ζήτησε τὶς ὑψηλὲς διαταγὲς γιὰ νὰ μὴν ἐνοχληθοῦν οὔτε στὸ ἐλάχιστο κατὰ τὴ μετάβαση καὶ τὴν ἐπιστροφή τους καθὼς καὶ κατὰ τὴν ἄφιξή τους σ' ὁποιονδήποτε τόπο, νὰ μὴν ὑποστοῦν κανένα ἐκβιασμὸ σχετικὰ μὲ τὰ ἐμπορεύματα, τὰ ἄλογα κ.λπ., ἀλλὰ μὲ τὴ βοήθεια καὶ τὴ φιλία σας νὰ ἀγοράζουν τὰ ἀναγκαῖα εἴδη στὴν κανονικὴ τιμή. Ἐπίσης νὰ μὴν ὑποχρεωθοῦν μὲ κανένα πρόσχημα ἀπὸ τοὺς εἰσπράκτορες τῶν φόρων νὰ πληρώσουν τὸ χαράτσι ἢ κεφαλικὸ φόρο ἢ ὁποιονδήποτε ἄλλο δασμὸ ἢ τέλος, ὅποια ὀνομασία κι' ἂν ἔχῃ. Καὶ γιὰ νὰ εἶναι ἡ ἰσχὺς τοῦ αὐτοκρατορικοῦ αὐτοῦ διατάγματος καταφανής, πρέπει νὰ εἶσαστε πολὺ προσεχτικοί, ὅταν οἱ εὐγενεῖς αὐτοὶ ἄνδρες φθάσουν σὲ ὁποιοδήποτε σημεῖο τῆς δικαιοδοσίας σας, νὰ μὴν ἐπιτρέψετε νὰ ὑποστοῦν καμμιὰ ζημία ἢ προσβολὴ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ αὐτοὺς τοὺς ἴδιους ἢ τὰ πράγματα καὶ τὰ ἄλογά τους· κυρίως ὅμως νὰ μὴν ἐμποδισθοῦν διόλου στὸ ταξίδι τους ἀλλὰ ἀντίθετα νὰ τοὺς συνδράμετε καὶ νὰ φροντίζετε ὥστε νὰ τοὺς χορηγῆται ὅ,τι χρειασθοῦν σὲ κανονικὴ καὶ λογικὴ τιμή. Ὀφείλετε ἐπίσης νὰ μὴν ἐπιτρέψετε νὰ εἰσπραχθῆ ἀπὸ αὐτοὺς τὸ χαράτσι ἢ ὁποιοσδήποτε ἄλλος δασμός. Αὐτὸ πρέπει νὰ γνωρίζετε καὶ νὰ τιμᾶτε τὴν αὐτοκρατορικὴ ὑπογραφή. Χορηγήθηκε στὴ Σταμποὺλ τὴν πρώτη τοῦ μήνα Μουχαρέμ, 1033». Ἡ χρονολογία 1033 τοῦ φιρμανιοῦ εἶναι λάθος τοῦ Ὀθωμανοῦ γραμματικοῦ. Πρέπει νὰ διαβασθῆ 1133 = 1722 καὶ ὄχι 1622.

2. Τὸ κείμενο τοῦ συστατικοῦ γράμματος ποὺ ἔδωσε ὁ δραγουμάνος τοῦ Στόλου Νικόλαος Μαυρογένης τὸ 1784 στὸ Γάλλο λόγιο περιηγητὴ Villoison: «Τιμιώτατοι καὶ ἡμέτεροι περιπόθητοι Προεστῶτες καὶ Ἐπίτροποι ὅλων τῶν νήσων τῆς Ἄσπρης Θαλάσσης, τὴν τιμιότητά σας προσφιλῶς καὶ ἡδέως προσαγορεύομεν. Νὰ σᾶς ἀπολαύσῃ τὸ παρόν μας ἐν ὑγείᾳ καὶ εὐτυχίᾳ. Τὸ αἴτιον τοῦ παρόντος μας εἶναι, μετὰ τὴν ἔρευναν τῆς ἐφετῆς ἡμῖν ἀγαθῆς ὑγείας σας, νὰ σᾶς φανερώσωμεν ὅτι ὁ ἐπιφέρων τὸ παρόν μας, εὐγενέστατος μουσιοῦ δὲ Βιλουαζό, τὸ γένος Φραντζέζος, ὅστις καὶ μὲ τὸ νὰ εἶναι ἄκρος φίλος μας καὶ ἄνθρωπος τῷ ὄντι εὐγενέστατος ἀπὸ φαμελίαν μεγάλην καὶ ἄνδρας σοφώτατος καὶ μὲ τὸ νὰ ἔρχεται εἰς περιήγησιν ὅλων τῶν νησίων διὰ κοριοζιτὰν καὶ πληροφορίαν του, διὰ νὰ εἰδῆ τὰ νησιὰ τῆς Ἄσπρης Θαλάσσης, διὰ τοῦτο θέλετε τὸν κάμη κάθε ἰκράμι (τουρκ. τιμή) καὶ περιποίησιν ἀνήκουσαν εἰς τὸν χαρακτῆρα του καὶ εἰς τὴν ἀξιότητα τοῦ ὑποκειμένου του, ὁποὺ νὰ εὐχαριστηθῆ διὰ κάθε ἀξιότητα καὶ τιμὴν ὁποὺ θέλετε τοῦ κάμει, καθὼς σᾶς γράφομεν. Καὶ οὕτω ποιοῦντες, ὑγειαίνοιτε ἐν εὐτυχίᾳ. 1784, Νοεμβρίου 6. Τῆς τιμιότητός σας ὅλος πρόθυμος Δραγουμάνος (Α. ΣΙΓΑΛΑ, Συστατικὰ γράμματα τοῦ διερμηνέως τοῦ Στόλου Νικολάου Μαυρογένους καὶ ἄλλων πρὸς Villoison, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος, 1931,

Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς περιηγητὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα εἶναι Γάλλοι. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴν προνομιακὴ θέση τῆς Γαλλίας στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή, στὴν ἐπιρροὴ τῶν διπλωματῶν της στὴν Πύλη, στὸ μεγάλο ἀριθμὸ Γάλλων προξένων καὶ στὴν παρουσία τῶν μισσιοναρίων Ἰησουιτῶν καὶ Καπουκίνων στὰ μεγαλύτερα ἐμπορονευτικὰ κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀκολουθοῦν οἱ Ἄγγλοι σὲ μεγάλη ἀπόσταση. Οἱ ὑπόλοιποι κατανέμονται σὲ διάφορες ἐθνικότητες: Γερμανοί, Σουηδοί, Ὁλλανδοὶ κ.ἄ. Δραματικὴ ἦταν ἡ τύχη τῶν Σουηδῶν περιηγητῶν. Ἀπὸ τοὺς τέσσερες ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα οἱ τρεῖς πέθαναν ἀπὸ τὶς κακουχίες. Ἦταν ὅλοι πεπαιδευμένοι, εὐσυνείδητοι, τολμηροὶ καὶ ἀπροκατάληπτοι.

ΣΤΑ ΘΑΛΑΣΣΙΑ ταξίδια τοῦ ΙΗ' αἰώνα δημιουργοῦνται νέες συνθῆκες. Ἀλλάζουν λ.χ. τὰ δρομολόγια. Τὰ καράβια δὲν περνοῦν πιὰ ἀπὸ τὸ Ἡράκλειο. Ἡ ναυτικὴ γραμμὴ τῶν Ἁγίων Τόπων ἔχει παρακμάσει ἐξ αἰτίας τῆς ἀνακοπῆς τοῦ ρεύματος τῶν προσκυνητῶν πρὸς τὴν Παλαιστίνη. Ἡ Κρήτη προσελκύει μονάχα ἐμπόρους ποὺ ἐνδιαφέρονται γιὰ φορτώσεις τοπικῶν προϊόντων. Οὔτε τὰ Ἑπτάνησα ἀποτελοῦν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα τὴν ἀπαραίτητη σκάλα γιὰ τὸ ταξίδι στὸ Αἰγαῖο. Ἡ γραμμὴ Βενετία, Κέρκυρα, Ζάκυνθος, Μοθωκόρωνα δὲν εἶναι πολυσύχναστη. Ἡ Ἀδριατικὴ καὶ τὸ Ἰόνιο ἀποτελοῦν βενετικὲς θάλασσες καὶ οἱ Ζακυνθινοὶ δὲν περηφανεύονται πιὰ πὼς ὅλα τὰ καράβια περνοῦν ἀπὸ τὸ Τζάντε. Τὰ εὐρωπαϊκὰ πλοῖα ἀκολουθοῦν τώρα τὴ ρότα Μασσαλία-

---

σ. 291). Μιὰ μέρα ἀργότερα ὁ Villoison ἐφοδιάσθηκε καὶ μὲ συστατικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχη Γαβριὴλ πρὸς τοὺς μητροπολίτες, ἀρχιεπισκόπους, ἐπισκόπους καὶ καλογέρους. «Διὰ τῆς παρούσης ἡμετέρας πατριαρχικῆς ἐπιστολῆς δηλοποιοῦμεν ὑμῖν ἅπασιν, ὅτι ὁ ἐπιφέρων αὐτὴν τιμιώτατος καὶ εὐγενέστατος μουσιοῦ Βιλουαζόν, φραντζέζος, περιέρχεται εἰς τὰ αὐτόθι περιηγητὴς δι' ὑψηλοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὁρισμοῦ. Ὅθεν γράφοντες ἐντελλόμεθα πᾶσιν ὑμῖν, ὅπως φερθῆτε πρὸς τὴν αὐτοῦ εὐγένειαν κατὰ τὸν εἰς χεῖρας του προσκυνητὸν ὁρισμόν. Οὕτω γενέσθω καὶ μὴ ἄλλως ἐξ ἀποφάσεως, ἵνα καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ χάρις εἴη μετὰ πάντων ὑμῶν. ,αψπδ': Νοεμβρίου 5» (ἔνθ' ἀν., σ. 292). Τὸν Μάρτιο τοῦ 1785 ἐξασφαλίζει συστατικὸ γράμμα τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰακώβου πρὸς τὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους. «Ὁ ἐπιφέρων τὴν παροῦσαν ἡμῶν ἐπιστολὴν ἐλλογιμώτατος καὶ εὐγενέστατος μουσοῦ Βιλοαζόν, φραντζέζος, ἐξῆλθεν ἀπὸ τῆς πατρίδος του διὰ νὰ περιηγήσῃ τὸν κόσμον, ὡς ἐστὶ σύνηθες τοῖς εὐρωπαίοις... περιέρχεται ἐλευθέρως ἀπὸ πόλιν εἰς πόλιν πρὸς θεωρίαν ἀρχαίων καὶ ἀξιολόγων πραγμάτων. Ὅθεν...» (ἔνθ' ἀν., σ. 293). Καὶ ὁ βοεβόδας τῆς Ἴου Λεονάρδος Βαλέτας φρόντισε νὰ τὸν ἐφοδιάσῃ μὲ συστατικὸ γράμμα πρὸς τὸ συνάδελφό του τῆς Σερίφου τὸν Ἰούλιο 1785 «...ὁ φέρτης τοῦ παρόντος μου μουσιοῦ Βὶλ Βουατὸν εἶναι ἄνθρωπος χρησιμώτατος καὶ φιλόσοφος, ἀπεσταλμένος ἀπὸ τὸν βασιλιὰ τῆς Φράντζας διὰ νὰ συργιανήσῃ τὸν Λεβάντε καὶ ὅποιον μέρος θέλει καὶ ἀγαπᾶ... Τώρα δὲ μὲ τὸ νὰ ἀποφάσισε νὰ ἔλθῃ αὐτόσε, μὲ εἶπεν ὅτι νὰ τὸν ρεκουμαντίρω εἰς κανένα μου φίλον ἂν ἔχω αὐτοῦ. Ἐγὼ δὲ γνωρίζοντας ὅτι αὐτόσε θέλει εὑρεθῇ ἡ εὐγενεία της, δὲν ἔλειψα ἀπὸ τὸ νὰ τὴν παρακαλέσω ὁποὺ νὰ δεχθῇ τὸν παρόντα μουσιοῦ Βὶλ Βουατὸν διὰ μουσαφίρη της εἰς ὀλίγας ἡμέρας ὁποὺ ἔχει νὰ ἐγλεντίσῃ αὐτοῦ...» (ἔνθ' ἀν., σ. 295).

Σικελία, περνοῦν τὸ Τσιρίγο (τό «φανάρι τῆς Ἀνατολῆς»), παραπλέουν τὸ Μωριά (τό «Περοῦ τῆς Ἀνατολῆς») καὶ ἀρμενίζουν διαμέσου τῶν Κυκλάδων πρὸς τὴ Χίο (τή «μικρὴ Ρώμη»), τὴ Σμύρνη, τὴν Πόλη, τὴ Θεσσαλονίκη, τὸ Βόλο.

Βαθειὲς ἀλλαγὲς σημειώνονται καὶ στὶς ταξιδιωτικὲς συνήθειες. Τὰ κίνητρα τῶν μετακινήσεων δὲν εἶναι πιὰ μόνο ἡ ἔφεση τοῦ «εἰδέναι», οἱ περιηγήσεις δὲν γίνονται ἀποκλειστικά «θεωρίης ἕνεκεν». Ὑπάρχει κι' ἕνας πρακτικὸς σκοπός, ἡ ἀναζήτηση κάποιας ὑλικῆς ὠφέλειας, τὸ χρησιμοθηρικὸ στοιχεῖο. Βέβαια δὲν ἔλειψαν οἱ περιηγητὲς ποὺ ταξίδευαν μόνο ἀπὸ δίψα γιὰ γνώση. Εἶναι οἱ λόγιοι καὶ οἱ ἐπιστήμονες ποὺ συνοδεύουν τοὺς πρεσβευτὲς τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ κυρίως τῆς Γαλλίας κατὰ τὴν ἐγκατάστασή τους στὴν Κωνσταντινούπολη.

Ὁπωσδήποτε ὅλοι ἀρχαιολογοῦν μὲ πάθος. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ σκοπὸ τοῦ ταξιδιοῦ ἀναζητοῦν γλυπτά, μετάλλια, χειρόγραφα. Κι' ὅλοι κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ κρύβουν στὶς ἀποσκευές τους ἕνα κομμάτι μάρμαρο, ἕνα μικρὸ ἀνάγλυφο, μιὰ ἐνεπίγραφη πλάκα καὶ ἄφθονα ἀρχαῖα νομίσματα.

Μερικοὶ φορτώνουν ὁλόκληρα καράβια. Εἶναι οἱ ἐπαγγελματίες ἀρχαιοθῆρες καὶ ἀρχαιοκάπηλοι. Ἀρχαιολάτρες οἱ ἴδιοι ἢ πράκτορες ἀρχαιοσυλλεκτῶν. Ντελάληδες ἀναγγέλλουν συχνὰ τὴν ἄφιξή τους σὲ κάθε τόπο μαζὶ μὲ τὶς ταρίφες τῶν ἀρχαιοτήτων. Οἱ ἔμποροι ἀγοράζουν μὲ τὸ καντάρι τὰ ἀρχαῖα νομίσματα κι' ὅταν πέφτουν οἱ τιμὲς τὰ ἀναλειώνουν καὶ τὰ πουλοῦν σὰν χάλκωμα. Μέσα στὸν ΙΗ' αἰώνα κορυφώνεται ὁ ἀγγλογαλλικὸς ἀρχαιολογικὸς ἀνταγωνισμὸς ποὺ θὰ προσλάβη δραματικὲς διαστάσεις στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ'. Μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἐπίσημης καὶ ἀνεπίσημης ἀρχαιοθηρίας θὰ πλημμυρίσουν ἀργότερα τὰ εὐρωπαϊκὰ μουσεῖα μὲ ἑλληνικὲς ἀρχαιότητες.

Ο ΙΗ' ΑΙΩΝΑΣ εἶναι ἡ χρυσὴ ἐποχὴ τοῦ περιηγητισμοῦ. Τὰ ταξιδιωτικὰ βιβλία γοητεύουν τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινό. Ἡ κυκλοφορία τους ἀποτελεῖ σίγουρη ἐμπορικὴ ἐπιτυχία. Μερικοὶ μάλιστα ἐκδότες ἔχουν εἰδικευθῆ ἀποκλειστικὰ σ' αὐτὸ τὸ εἶδος βιβλίου [1].

Οἱ συγγραφεῖς βρίσκουν πρόθυμους ἀναγνῶστες, ὄχι μόνο στὸ εὐρύτερο κοινὸ ποὺ δέχεται τὴν ἀκτινοβολία τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ ἀναζητεῖ στὸ περιηγητικὸ χρονικὸ τὴν ἐπικοινωνία μὲ ἄγνωστους κόσμους καὶ τὴν ψυχαγωγία. Τὰ ὁδοιπορικά τους γίνονται πολύτιμα ἐφόδια καὶ πηγὲς καὶ γιὰ τοὺς συγγραφεῖς, τοὺς κοινωνιολόγους, τοὺς ἱστορικούς, τοὺς ποιητές. Προσφέρουν ὑλικὸ γιὰ λογοτεχνικὰ ἔργα, γιὰ δοκίμια, γιὰ ἐπιστημονικὲς μελέτες, γιὰ ἑρμηνεῖες ἱστορικῶν γεγονότων, γιὰ φιλοσοφικὲς ἰδέες, γιὰ πολιτικοὺς στοχασμοὺς καὶ κοινωνιολογικὲς ἔρευνες. Προκαλοῦν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν κυβερνήσεων. Προ-

1. Ὁ Babin στὸ Παρίσι, ὁ Rigaud κ. ἄ.

βληματίζουν τὸν πολιτικὸ καὶ πνευματικὸ κόσμο τῆς Εὐρώπης. Ἄλλωστε πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ταξιδιῶτες ἔχουν βαθύτατη μόρφωση, εἶναι προικισμένοι μὲ ἀφηγηματικὸ τάλαντο. Τὰ βιβλία τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἐξωτικὸ στοιχεῖο, ἀποτελοῦν πηγὴ γνώσεων, ἔχουν τὴ σοβαρότητα τῆς μελέτης καὶ συχνὰ ἐπιστημονικότητα.

Ἡ ἀκμὴ τοῦ περιηγητικοῦ χρονικοῦ φαίνεται ἀπὸ τὶς μνημειώδεις εἰκονογραφημένες ἐκδόσεις ποὺ ἐμφανίζονται μέσα στὸν ΙΗ' αἰώνα. Εἶναι καρπὸς πολυχρόνιων περιοδειῶν συνεργείων ζωγράφων, τεχνικῶν, ἀρχαιολόγων, σχεδιαστῶν στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Πρόκειται γιὰ βιβλία μαμμούθ, ἀσύλληπτα στὸν κύκλο τῶν γραφικῶν τεχνῶν τῆς ἐποχῆς μας. Προκαλοῦν δέος μὲ τὸν ὄγκο τους, τὶς διαστάσεις, τὴν ποιότητα τῶν εἰκόνων, τὴν τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια, τὸν πλοῦτο τοῦ ὑλικοῦ [1]. Ἀπορεῖ κανεὶς πῶς τυπώθηκαν καὶ πῶς βρῆκαν ἀγοραστὲς οἱ γιγάντιοι αὐτοὶ τόμοι.

Οἱ εἰκονογραφήσεις αὐτῶν τῶν ὁδοιπορικῶν δίνουν μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Χάρτες, σχεδιαγράμματα, τοπία ξακουστά, πολιτεῖες, λιμάνια, κάστρα, σπίτια καὶ ἐσωτερικὰ σπιτιῶν, ἐνδυμασίες, ἀρχαῖα μνημεῖα, ἐκκλησίες, εἰκόνες τοῦ γεωργικοῦ, ναυτικοῦ, ἐμπορικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου, τοῦ στεργιανοῦ καὶ τοῦ νησιώτικου.

Γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ ἡ ἔκδοση αὐτῶν τῶν μνημειακῶν χρονικῶν χρειάσθηκαν ὁλόκληρες δεκαετίες. Ἀλλὰ καὶ γενικὰ παρατηρεῖται μιὰ περίεργη καθυστέρηση στὶς ἐκδόσεις τῶν ταξιδιωτικῶν βιβλίων. Ἐνῶ στὸν προηγούμενο αἰώνα οἱ περιηγητὲς συναγωνίζονταν σὲ ταχύτητα, ἔτσι ποὺ συχνὰ ἡ ἔκδοση πραγματοποιόταν ἀμέσως μετὰ τὴν ἐπιστροφή τους, τώρα τὸ τύπωμα γίνεται ὕστερα ἀπὸ πολλὰ χρόνια [2].

Αὐτὴ ἡ καθυστέρηση ποὺ ὠφειλόταν, ἄλλοτε στὸ χαρακτήρα τοῦ ἔργου καὶ ἄλλοτε στὶς προσωπικὲς περιπέτειες τοῦ περιηγητῆ, ὡδηγοῦσε συχνὰ σὲ πρωθύστερα, σὲ ἀνακολουθίες καὶ ἀντιφάσεις. Ἔτσι ἐνῶ οἱ εἰκόνες καὶ τὰ περιστατικὰ ποὺ ἱστοροῦνται ἀνήκουν στὴν ἐποχὴ ποὺ πραγματοποιήθηκε ἡ περιήγηση, τὸ γενικὸ πνεῦμα τῆς συγγραφῆς, οἱ ἑρμηνεῖες τῶν γεγονότων καὶ οἱ

---

1. Τὸ τρίτομο ἔργο *Voyage pittoresque de la Grèce (1782 - 1822)* τοῦ Γάλλου εὐπατρίδη Choiseul - Gouffier ζυγίζει πάνω ἀπὸ εἴκοσι κιλά. Σ' αὐτὴ τὴν κατηγορία τῶν ἐπιβλητικῶν ἐκδόσεων ἀνήκουν οἱ πέντε τόμοι τοῦ *Voyage au Levant*, εἰκονογραφημένου χρονικοῦ τοῦ Corneille le Bruyn (Delft, 1702), οἱ τρεῖς τόμοι τοῦ Paul Lucas, *Voyage fait en 1714*, Paris 1720, οἱ δέκα τόμοι τῶν περιηγήσεων τοῦ Chevalier Chardin, *Voyages en Perse et autres lieux d'Orient*, Rouen 1723 κ. ἄ.

2. Ὁ Guys ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1748. Τὸ χρονικό του κυκλοφόρησε ὕστερα ἀπὸ 23 χρόνια. Ὁ Chandler περιηγήθηκε τὴν Ἑλλάδα τὸ 1764 καὶ τύπωσε τὸ βιβλίο του ὕστερα ἀπὸ δέκα χρόνια. Ὁ Choiseul - Gouffier πραγματοποίησε τὸ ταξίδι του τὸ 1776. Ὁ Α' τόμος κυκλοφόρησε τὸ 1782, ὁ δεύτερος τὸ 1808 καὶ ὁ τρίτος τὸ 1822, σαράντα χρόνια μετὰ τὸν πρῶτο. Ὁ Sonnini ἔφθασε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1777 καὶ ἡ ἔκδοση τοῦ χρονικοῦ του ἔγινε τὸ 1801.

πολιτικοὶ προσανατολισμοὶ ἐκφράζουν συχνὰ τὶς ἀπόψεις τῆς στιγμῆς ποὺ τυπωνόταν τὸ ἔργο.

ΜΕΣΑ ΣΤΑ κείμενα τῶν περιηγητικῶν χρονικῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα προβάλλει ὁ δραματικὸς ἀγώνας τῶν ὑποδούλων γιὰ ἐπιβίωση. Σὰν τ' αὐγὸ στὰ δυὸ λιθάρια ὁ Ἑλληνισμός. Ἀνάμεσα στὸν Τοῦρκο τύραννο καὶ τὸν ἐπίβουλο Λατίνο. Ἀνάμεσα στίς «ἀβανιές» τοῦ Ὀθωμανοῦ καὶ τὶς πανουργίες τοῦ Φράγκου.

Ἀπὸ οἰκονομικὴ πλευρὰ ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ παραγωγικὲς περιοχὲς τοῦ κόσμου. Ἀλλὰ ἡ τεχνολογικὴ ὀπισθοδρόμηση σὲ σχέση μὲ τὴν Εὐρώπη τὴν κράτησε κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα σὲ οἰκονομικὸ μαρασμό. Ἀκόμα καὶ στὴ Βαλκανικὴ ἡ γεωργία βρισκόταν σὲ κατάσταση παρακμῆς ἐξ αἰτίας τῶν μεγάλων ἐπιβαρύνσεων τῆς ἀγροτιᾶς. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις οἱ ἀγροτικοὶ πληθυσμοί, ἐξουθενωμένοι ἀπὸ τὴ φορολογικὴ καταπίεση, κατέφευγαν σὲ πράξεις ἀπελπισίας, στὴν ἐξέγερση καὶ στὸ ληστρικὸ βίο [1].

Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Ἕλληνες ἀποφεύγουν κάθε ἔκδηλη παραγωγικὴ πρωτοβουλία. Μ' ὅλο ποὺ εἶναι σὲ θέση νὰ κυριαρχήσουν οἰκονομικὰ σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή, νὰ ἐκσυγχρονίσουν τὶς γεωργικὲς καλλιέργειες, νὰ ἀναπτύξουν τὴ βιοτεχνία καὶ νὰ συσσωρεύσουν πλοῦτο μὲ τὴν ἐμποροναυτική τους δραστηριότητα, ἀναγκάζονται νὰ λαθροβιοῦν στὸ περιθώριο. Ἡ διεφθαρμένη τουρκικὴ διοίκηση καραδοκεῖ νὰ ἁρπάξῃ τὰ κόπια τους. Οἱ Μωραΐτες δὲν πολυασχολοῦνται κατὰ τὴ βενετοκρατία μὲ τὶς καλλιέργειες, γιατὶ καμμιὰ ἐξασφάλιση δὲν ἔχουν πὼς οἱ γαῖες ποὺ παραχωρήθηκαν ἀπὸ τὴ νέα κατοχὴ θὰ μείνουν στὰ χέρια τους. Στὴ Βόρεια Ἑλλάδα παραμελοῦν τὴ γεωργία, γιατὶ ἡ πλούσια παραγωγὴ ἐρεθίζει τὴ βουλιμία τῶν δυναστῶν. Στὴ Ρόδο ἡ γῆ μένει ὁλότελα ἀκαλλιέργητη. Οἱ Ἕλληνες γενικὰ δὲν χτίζουν ἀρχοντικὲς κατοικίες γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τοὺς ληστρικοὺς ἐκβιασμοὺς τῶν ἀγάδων καὶ τῶν πασάδων. Οἱ πλούσιοι Ρωμιοὶ τῆς Πόλης ἀφήνουν ἀτημέλητο τὸ ἐξωτερικὸ τῶν μεγάρων τους καὶ βάφουν τοὺς τοίχους μὲ δυὸ τρία διαδοχικὰ σκοῦρα χρώματα, ὥστε νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση πολλῶν φτωχικῶν κατοικιῶν καὶ νὰ μὴ προκαλοῦν τὴν προσοχὴ τῶν Τούρκων λαφυραγωγῶν.

«Ὁ δεσποτισμός, γράφει ἕνας περιηγητής, δημιουργεῖ ἀνασφάλεια στὶς περιουσίες, γιατὶ πάντοτε οἱ Ἕλληνες ἀντιμετωπίζουν τὸν κίνδυνο τῆς ἁρπαγῆς. Περιορίζει τὴν ἀνάπτυξη τῆς βιομηχανίας, γιατὶ κανεὶς δὲν φροντίζει νὰ κερδίσῃ κάτι ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ διατηρήσῃ. Ἐμποδίζει τὴν κυκλοφορία τοῦ χρήματος ποὺ συγκεντρώνεται ἔτσι καὶ ἀποθησαυρίζεται» [2].

---

1. MICHEL DEVÈZE, *L'Europe et le monde à la fin du XVIII siècle*, Paris 1970, σ. 54.

2. FÉLIX BEAUJOUR, *Tableau du commerce de la Grèce formé d'après une année moyenne, depuis 1781 jusqu' en 1797*, Ἀ Paris 1800, τ. Β', σ. 177.

᾿Αλλὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα μιὰ σειρὰ ὁλόκληρη ἀπὸ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικὰ γεγονότα μεταβάλλουν τὸ συσχετισμὸ τῶν δυνάμεων καὶ ἐπιτρέπουν στὸν Ἑλληνισμὸ μιὰ ἐξόρμηση μὲ ἱστορικὲς συνέπειες. Οἱ Ἕλληνες ἔμποροι ἀποδεσμεύονται ἀπὸ τὴν κηδεμονία τῶν ξένων. Κι᾿ ἀφοῦ θέσουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ ἐσωτερικὸ ἐμπόριο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἀρχίζουν νὰ συναγωνίζωνται τοὺς Δυτικοὺς καὶ στὸ ἐξωτερικό. Οἱ ναυτικοὶ ποὺ ἀνδρώθηκαν μέσα στὴ φωτιὰ τῶν θαλασσινῶν πολέμων ἀξιοποίησαν τὰ προνόμια ποὺ ἐξασφάλισαν ὕστερα ἀπὸ τὰ Ὀρλωφικὰ μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ - Καϊναρτζῆ καὶ δημιούργησαν μεγάλο ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ στόλο. Ὕστερα ἀπὸ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση τὸ μισὸ ἐξωτερικὸ ἐμπόριο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας πέρασε σὲ ἑλληνικὰ χέρια. Ὁ δρόμος γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀναγέννηση ἦταν πιὰ ἀνοιχτός.

Ἡ νέα αὐτὴ ἐξόρμηση δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ 1821. Πρὶν ξεκαθαρίσουν ὁριστικὰ τοὺς λογαριασμοὺς μὲ τοὺς προαιώνιους δυνάστες τους, οἱ Ἕλληνες ἀντιμετώπισαν μὲ μιὰ ἀπροσδόκητη ἀνταρσία τοὺς Δυτικούς, ποὺ ὥς τότε ἐκμεταλλεύονταν τὴ φυλετική τους ζωτικότητα. Οἱ Ρῶσοι χρησιμοποίησαν τὸ 1770 τοὺς Ἕλληνες γιὰ τοὺς δικούς τους πολιτικοστρατιωτικοὺς σκοπούς. ᾿Αλλὰ οἱ Ἕλληνες δὲν ξεσηκώθηκαν μόνο ἐναντίον τοῦ τυράννου τους. Ξεσηκώθηκαν καὶ ἐναντίον τοῦ δυτικοῦ στοιχείου ποὺ ἐκμεταλλευόταν οἰκονομικὰ τὸν Ἑλληνισμό. Καὶ κυρίως ἐναντίον τοῦ μεγάλου προνομιούχου τῆς ᾿Ανατολῆς, τοῦ Γαλλικοῦ ἐμπορίου [1].

ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ πλευρὰ τοῦ ἑλληνικοῦ βίου κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ποὺ νὰ μὴ φωτίζεται ἀπὸ τὸ πλῆθος καὶ τὴν ποικιλία τῶν εἰδήσεων τῶν περιηγητικῶν χρονικῶν. Τὸ τοπίο, ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ ἐπικαιρότητα συνθέτουν τὸ συναρπαστικὸ πανόραμα μιᾶς ἑκατονταετίας.

᾿Απ᾿ αὐτὸ τὸ πλούσιο καὶ πολυποίκιλο ὑλικὸ μποροῦν νὰ ἀντλήσουν στοιχεῖα γιὰ πρωτότυπες καὶ ἐπιβλητικὲς μελέτες ὅλοι οἱ κλάδοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας: ἱστορία, γεωγραφία, ἀρχαιολογία, ἀρχιτεκτονική, ἀγροτικὴ οἰκονομία, βιομηχανία, ἐμπόριο, ναυτικὴ ζωή, ἁλιεία, ζωολογία, βοτανική, ὀρυκτολογία, κοινωνιολογία, δίκαιο, θρησκευτικὸς βίος, παιδεία, γράμματα, τέχνες, συγκοινωνίες, μεταφορές, ἰατρική. Καὶ κυρίως ἡ λαογραφία χάρη στὶς ἀναρίθμητες πληροφορίες γιὰ ἤθη, ἔθιμα, παραδόσεις, τραγούδια, χορούς, δεισιδαιμονίες, ἐνδυμασίες, ἔπιπλα καὶ σκεύη καὶ γενικὰ γιὰ τὶς κάθε λογῆς ἐκδηλώσεις τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ.

Ὁ ἐρευνητὴς ἀνακαλύπτει μὲ ἔκπληξη στὰ χρονικὰ τῶν ταξιδιωτῶν πληροφορίες ἀπρόσμενες ποὺ δὲν ὑπάρχουν σὲ καμμιὰ ἄλλη πηγή, ντοκουμέντα

---

2. N. JORGA, ἔνθ' ἀν., σ. 99-100.

ποὺ ἑρμηνεύουν γεγονότα κρίσιμων περιόδων τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ φωτίζουν τὸ βίο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ.

Μέσα ἀπὸ τὶς ἀφηγήσεις τῶν περιηγητῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα παρακολουθοῦμε τὴ σιωπηλὴ ἐξέλιξη ποὺ συντελεῖται στὸν Ἑλληνισμὸ ἀπὸ δεκαετία σὲ δεκαετία. Ἐνῶ ἡ ζωὴ φαίνεται ἀπολιθωμένη, ἀμετακίνητη, ἀποτελματωμένη κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ Τούρκου, ὅλα ἀνανεώνονται, καινούργιες ὑλικὲς καὶ πνευματικὲς δυνάμεις προβάλλουν ὕστερα ἀπὸ συγκεκριμένες ἐσωτερικὲς διεργασίες, ὅλα ὡριμάζουν μὲ ἅλματα πρὸς τὰ ἐμπρὸς ἢ ὀπισθοδρομήσεις, ὅλα προετοιμάζουν τὴν ἀναγέννηση ποὺ θὰ ἀρχίση στὰ τέλη τοῦ αἰώνα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΜΕΡΟΣ Β'

1750 - 1800: ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΕΡΟΣ Α΄

1700 - 1750: ΕΝΑΣ ΛΗΣΜΟΝΗΜΕΝΟΣ ΚΟΣΜΟΣ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΙ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΘΗΡΕΣ

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία περιλαμβάνει ἐδάφη σὲ τρεῖς ἠπείρους. Στὴν 'Αφρικὴ (τὴ χώρα τοῦ Νείλου ὡς τὸ Σουδάν), στὴν 'Ασία (τὸ δυτικὸ τμῆμα της μὲ τὴν 'Ανατολία, τὴ Συρία, τὴν Παλαιστίνη, τὸ 'Ιράκ, τὴ Χετζάζη καὶ ἕνα τμῆμα τῆς 'Αρμενίας καὶ τὸ Κουρδιστάν) καὶ στὴν Εὐρώπη (τὴ Βαλκανικὴ καὶ τὶς ἀκτὲς τοῦ Εὐξείνου). Στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ αἰώνα ἡ πορεία τοῦ ὑπόδουλου 'Ελληνισμοῦ παρακολουθεῖ τὴ μοῖρα τοῦ τουρκικοῦ κράτους μὲ τὶς ἐναλλαγὲς πολεμικῶν περιπετειῶν, ἐσωτερικῶν ἀναστατώσεων καὶ εἰρηνικῶν περιόδων. Στὰ σαράντα πρῶτα χρόνια ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κάρλοβιτς (1699) ὡς τὴ συνθήκη τοῦ Βελιγραδίου (1739) ἡ αὐτοκρατορία βρίσκεται σὲ ἀδιάκοπο πόλεμο καὶ στὴν Εὐρώπη καὶ στὴν 'Ασία. Οἱ ἐπιπτώσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο εἶναι βαρύτατες: οἰκονομικὸς μαρασμός, βία καὶ καταλήστευση τῶν πληθυσμῶν.

'Αλλὰ στὸ μεταξὺ προβάλλει στὸ παγκόσμιο προσκήνιο ἡ Ρωσία ὡς μεγάλη Δύναμη. 'Ο Μεγάλος Πέτρος συντρίβει τὸ 1709 στὴν Πολτάβα τὶς δυνάμεις τοῦ Καρόλου ΙΒ' τῆς Σουηδίας. 'Ωστόσο, δύο χρόνια ἀργότερα θὰ ὑποστῇ δεινὴ ἧττα ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ ὄνειρό του νὰ ὑψώσῃ τὸ σταυρὸ στὸν τροῦλλο τῆς 'Αγίας Σοφίας ναυάγησε. Οἱ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις ἔμειναν οὐδέτερες. Ἦταν ὁλότελα ἐξαντλημένες ἀπὸ τὸν πόλεμο ποὺ τελείωσε μὲ τὴ συνθήκη τῆς Οὐτρέχτης τὸ 1713.

Τότε ἀκριβῶς βρῆκαν εὐκαιρία οἱ Τοῦρκοι νὰ ἐπανακτήσουν τὸν βενετοκρατούμενο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μοροζίνι Μωριά. Τὸ 1714 ἡ στρατιὰ τοῦ Βεζύρη 'Αλῆ Κιουμουρτζῆ διασχίζει τὴν 'Ελλάδα καὶ μέσα σὲ 100 μέρες φθάνει στὴ Μονεμβασία. Οἱ Μωραΐτες ἀλλάζουν δύο δυνάστες μέσα σὲ 28 χρόνια. Καὶ μαζί τους περνοῦν στὴν τουρκικὴ δικαιοδοσία οἱ τελευταῖες βενετικὲς κτήσεις τοῦ Αἰγαίου. 'Η Γαληνοτάτη θὰ ἀποκρούσῃ τὸ 1716 τοὺς Τούρκους στὴν Κέρκυρα χάρη σ' ἕνα Γερμανὸ μισθοφόρο καὶ οἱ Αὐστριακοί, μὲ τὸν Εὐγένιο τῆς Σαβοΐας, θὰ νικήσουν τὸν Μεγάλο Βεζύρη στὸ Βελιγράδι. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ὑπογράφεται ἡ συνθήκη τοῦ Πασσάροβιτς. Ἦταν μιὰ ὑπόθεση διανομῆς πολεμικῆς λείας. Μεγάλα ἑλληνικὰ ἐδαφικὰ τμήματα πέρασαν ἀπὸ τὸν ἕνα ἐμπόλεμο στὸν ἄλλο.

Γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἡ ἀλλαγὴ δυνάστη δὲν εἶχε τόση σημασία ὅση οἱ συνέπειες τῶν συγκρούσεων, οἱ καταπιέσεις, ἡ λαφυραγωγία καὶ ἡ ἀνασφάλεια. 'Η Βενετία παραχώρησε στὸ σουλτάνο τὸ Μωριά, τὴν Τῆνο, τὴν Αἴγινα, τὴ Σούδα, τὴ Σπιναλόγκα καὶ διατήρησε τὴ Λευκάδα, τὸ Βουθρωτό, τὴν Πρέβεζα, τὴ Βόνιτσα καὶ τὸ Τσιρίγο.

Τὸ 1735 νέος νικηφόρος πόλεμος τῶν Τούρκων ἐναντίον τῶν Ρώσων καὶ Αὐστριακῶν θὰ καταλήξῃ στὴ συνθήκη τοῦ Βελιγραδίου. Καινούργιες ἀναστατώσεις στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, καινούργια δεινὰ γιὰ τοὺ ὑπόδουλους.

῾Η ρωσικὴ ἐπιρροὴ ἔχει ἀνακοπῆ ἀλλὰ τὸ σχέδιο ἐκστρατείας γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Πόλης καὶ τὴ διάλυση τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὴ βοήθεια τῶν ῾Ελλήνων δὲν ἐγκαταλείπεται. Εἰρήνη θὰ ἐπικρατήση σ᾽ ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Βελιγραδίου (1739) ὣς τὸ 1769. Τριάντα χρόνια περισυλλογῆς γιὰ τὸν ῾Ελληνισμό. Συσπείρωση, βαθμιαῖο ὡρίμασμα, βασανιστικὴ πορεία πρὸς τὴν ἀναγέννηση.

῾Ωστόσο, οἱ μόνιμες συνθῆκες ἀνωμαλίας ποὺ ἐπικρατοῦν σ᾽ ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΗ᾽ αἰώνα δὲν ἐμποδίζουν τὸ ταξιδιωτικὸ ρεῦμα. ᾽Αντίθετα γίνεται πιὸ ζωηρό. ᾽Αρχαιολόγοι, ἔμποροι, λόγιοι, ἱερωμένοι, εὐγενεῖς, ἐπιστήμονες, πορεύονται πρὸς τὴν ῾Ελλάδα. Τὰ περιηγητικὰ χρονικά τους προσφέρουν πολύχρωμες εἰκόνες ἑλληνικῆς ἱστορίας καὶ ζωῆς. ᾽Αλλὰ καμμιὰ σχεδὸν ἐκδήλωση συμπάθειας, σ᾽ αὐτὸ τὸν μισὸ αἰώνα, γιὰ τοὺς ῞Ελληνες, καμμιὰ ἀγαθὴ προοπτικὴ γιὰ τὴ μοῖρα τους, καμμιὰ ἐλπίδα. Κεντρικὸς στόχος τῶν ξένων ἡ μελέτη ἢ ἡ ἁρπαγὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. ῾Η λάμψη τῶν μνημείων θαμπώνει τὸ πρόσωπο τοῦ δεσμώτη λαοῦ. Μόνο στὸ τέλος τῆς περιόδου, τὸ 1748, ἕνας Γάλλος περιηγητὴς ἐπιχειρεῖ νὰ γεφυρώση τὴν ἀπόσταση ἀνάμεσα στὸν ἀρχαῖο κόσμο καὶ τὸ σύγχρονο ῾Ελληνισμό. Εἶναι ἡ πρώτη φιλελληνικὴ φωνὴ σ᾽ αὐτὰ τὰ πενήντα χρόνια. ᾽Αλλὰ κι᾽ αὐτὴ θ᾽ ἀκουσθῆ σὰν ἀντίλαλος ὕστερα ἀπὸ δύο δεκαετίες.

Ο ΤΕΛΕΥΤΑΙΟΣ ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΟΣ ΤΟΥ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ΙΔ' (1704)

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ τῆς συλλογῆς ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων, πού εἶχε ὀργανώσει συστηματικὰ ὁ ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν τῆς Γαλλίας Κολμπὲρ κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα, συνεχίσθηκε καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ', ὡς τὸ τέλος τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ'.

Ὁ τελευταῖος τῆς σειρᾶς τῶν ἀπεσταλμένων τῆς Αὐλῆς τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' στὶς ἑλληνικὲς χῶρες γιὰ συγκέντρωση ἀρχαιοτήτων καὶ κάθε λογῆς καλλιτεχνικῶν θησαυρῶν ὑπῆρξε ὁ Paul Lucas μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ περίεργες περιηγητικὲς μορφὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἔμπορος, ἀρχαιοθήρας, ἀρχαιοκάπηλος καὶ πανοῦργος τυχοδιώκτης, πραγματοποίησε πολλὰ ταξίδια στὴν Ἀνατολὴ καὶ ἀπόχτησε φήμη μὲ τρία βιβλία του, πού ὅμως τὰ ἔγραψαν ἄλλοι. Ἦταν ἀπαίδευτος ἀλλὰ εἶχε ἀνήσυχη ἰδιοσυγκρασία καὶ ἐρευνητικὸ μυαλό, σπάνιες ἀφομοιωτικὲς ἱκανότητες καὶ ὄσφρηση λαγωνικοῦ. Καὶ στὴν ἐποχή του ἀναδείχθηκε ὁ μεγαλύτερος κυνηγὸς ἀρχαιοτήτων.

Γεννήθηκε στὴ Ρουὲν τὸ 1664. Ἦταν γιὸς κοσμηματοπώλη καὶ ταξίδεψε στὴν Ἀνατολὴ γιὰ ἐμπόριο πολύτιμων λίθων, ἱκανοποιώντας μαζὶ καὶ τὴ δίψα του γιὰ περιπετειώδεις περιπλανήσεις. Τὸ 1688 βρισκόταν στὴν πολιορκία τῆς Χαλκίδας μὲ τὴ στρατιὰ τοῦ Μοροζίνι. Γύρισε στὴ Γαλλία μὲ μιὰ συλλογὴ ἀρχαίων ἑλληνικῶν νομισμάτων καὶ τὴ μοσχοπούλησε στὴν Αὐλή. Ἔτσι ἐξασφάλισε ἕνα πιστοποιητικὸ ἀρχαιοπώλη, ἐφοδιάστηκε μὲ χρήματα καὶ ξανάρχισε, μὲ ἐπίσημη πιὰ ἀποστολὴ καὶ διπλωματικὴ κάλυψη, τὶς περιοδεῖες του. Ἦταν ἀνίδεος ἀπὸ ἀρχαιολογία καὶ ἱστορία. Ἀλλὰ μποροῦσε μὲ μιὰ ματιὰ νὰ καταλάβη τὴν ἀξία ἑνὸς ἀντικειμένου. Εἶχε ἔνστικτο ἀρχαιολόγου καὶ ἐρευνητῆ. Ἀγόραζε σχέδια μνημείων, φρόντιζε νὰ ἀποτυπώση σὲ χαρτὶ τὶς ἐπιγραφὲς καὶ συγκέντρωνε λεπτομερεῖς περιγραφὲς τῶν ἀρχαιοτήτων μὲ πλῆθος στοιχεῖα. Ἐπιστρέφοντας στὴ Γαλλία μὲ τοὺς θησαυρούς του, ἀπευθυνόταν σὲ κάποιο σοφὸ ἀκαδημαϊκό. Καὶ κεῖνος, ἀφοῦ μελετοῦσε τὸ ὑλικό, τὸ ξεδιάλεγε, φρόντιζε νὰ κατατάξη τὰ εὑρήματα καὶ δημοσίευε τὶς ἐπεξεργασμένες σημειώσεις μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Lucas. Τὰ τρία βιβλία πού κυκλοφόρησαν προκάλεσαν αἴσθηση σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Ὅλοι θαύμαζαν τὴ σοφία, τὴν ἐπιστημοσύνη καὶ τὶς ἀπέραντες γνώσεις αὐτοῦ τοῦ ἀκούραστου ἀρχαιολόγου πού ἀναζητοῦσε στὶς μακρινὲς ἑλληνικὲς χῶρες τοὺς χαμένους ἀρχαίους θησαυρούς. Τὸ πρῶτο βιβλίο ἔγραψε ὁ Baudelot de Nerval, τὸ δεύτερο ὁ Étienne Fourmont ὁ πρεσβύτερος καὶ τὸ τρίτο ὁ ἀββὰς Bennier. Καὶ οἱ τρεῖς ἦταν διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες, μέλη τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν. Κανεὶς δὲν εἶχε ἀντιληφθῆ τὴν ἀπάτη. Οὔτε οἱ δημοσιογράφοι τῆς ἐποχῆς. Ὅλοι απoροῦσαν

γιὰ τὶς ἀπέραντες γνώσεις τοῦ ἐμπόρου τῆς Ρουὲν καὶ κυρίως θαύμαζαν τὶς παραπομπές του στὰ κείμενα τοῦ Ἡρόδοτου, τοῦ Στράβωνα καὶ τοῦ Παυσανία[1].

Ἀλλὰ ὁ Lucas ἦταν γεννημένος περιηγητής, ἀκούραστος καὶ ριψοκίνδυνος. Κατεχόταν ἀπὸ τὸ πάθος τῶν ταξιδιῶν καὶ τῶν ἀναζητήσεων. Ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τῶν Καπουκίνων τῆς Σμύρνης G. de Villecotrès ἔγραφε γιὰ τὸν Lucas : «Θὰ πήγαινε στὴν ἄκρη τοῦ κόσμου γιὰ νὰ βρῆ ἕνα σπάνιο ἀντικείμενο. Δὲν διστάζει μπροστὰ σὲ ὁποιαδήποτε θυσία γιὰ νὰ εὐχαριστήση τὸ βασιλιά του» [2].

Ὁ Lucas ὑπηρετοῦσε τὸ βασιλιά του ἀλλὰ καὶ τὸ πουγγί του. Συγκέντρωνε ἀρχαιότητες γιὰ τὸν Λουδοβίκο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸν ἑαυτό του. Συχνὰ ἔπεφτε θῦμα ληστῶν καὶ κουρσάρων. Τὸ 1701 τοῦ ἅρπαξαν ὁλόκληρο τὸ θησαυρό του κι' ἀπὸ τότε, ἐπὶ δεκαπέντε χρόνια, ἀγωνιζόταν μὲ διαβήματα διπλωματικὰ καὶ πιέσεις νὰ εἰσπράξη ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀποζημίωση.

Πραγματοποίησε τρία ταξίδια στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων. Τὸ πρῶτο (κυρίως στὴν Περσία) ἔγινε τέλη 1699 [3].

Τὸ δεύτερο ἄρχισε τὸ 1704 καὶ κράτησε τέσσερα χρόνια. Τὸ τρίτο (στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα) ἔγινε τὸ 1714.

Γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὸ χρίσμα τοῦ βασιλικοῦ ἀπεσταλμένου στὴν Ἑλλάδα ὑπέβαλε τὸ 1704 στὴν Αὐλὴ ἕνα ὑπόμνημα χρησιμοποιώντας ὡς ἐνδιάμεσο τὴν προστάτιδά του δούκισσα τῆς Βουργουνδίας. Τὸ ὑπόμνημα εἶχε συντάξει ὁ Pierre Vaillant, παλαιὸς ἀπεσταλμένος τοῦ Κολμπὲρ στὴν Ἑλλάδα.

«Στὴν Περσία δὲν βρίσκει κανεὶς ἀρχαῖα νομίσματα, γι' αὐτὸ σκέπτεται (ὁ Lucas) νὰ ταξιδέψη στὴν Ἑλλάδα, Προποντίδα, Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, Ἄγκυρα, Καισάρεια καὶ Ταρσό. Ἀπὸ ἐκεῖ θὰ φθάση μὲ καραβάνι στὸ Χαλέπι καὶ θὰ διασχίση τὶς ἀκτὲς τῆς Φοινίκης ὅπου ὑπάρχουν πόλεις μὲ ἄφθονα ἀρχαῖα μετάλλια. Εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐφοδιασθῆ μὲ διαβατήριο στὸ ὁποῖο νὰ ἀναφέρεται ὅτι εἶναι γιατρός, ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ, γιὰ τὴν ἀναζήτηση θεραπευτικῶν βοτάνων. Τὸ ἴδιο ἔκανε ὁ Κολμπὲρ μὲ μένα. Μ' ἔστειλε στὴν Ἰταλία καὶ στὴν Ἑλλάδα τρεῖς φορὲς γύρω στὰ 1674 γιὰ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων. Τὸ διαβατήριο αὐτὸ θὰ τοῦ χρειασθῆ πολύ. Πρῶτα πρῶτα θὰ τὸν θέση ἀμέσως ὑπὸ τὴν προστασία τῶν προξένων. Ἔπειτα θὰ τοῦ ἐξασφαλίση, διαμέσου τοῦ πρεσβευτῆ μας στὴν Πόλη, ἕνα φιρμάνι γιὰ νὰ τὸ δείχνη στοὺς ἀγάδες, πασάδες καὶ καδῆδες, ὅπου θὰ περνάη, ὅπως ἔκανα κι' ἐγώ» [4].

---

1. *Boze,* Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1751, τ. XVI, σ. 304.

2. Lettres de critique...écrites à divers savants de l'Europe par feu M. *Gisbert Guper,* Amsterdam 1743.

3. Voyage du sieur *Paul Lucas* au Levant, A Paris 1702.

4. Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions. Éloge de M. *Vaillant* le père († 1706), τ. Α' (1717), σ. 348.

Ὁ Λουδοβίκος ἐγκρίνει καὶ ὁ ὑπουργός του Pontchartrain γράφει στὸ Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη Ferriol:

«Ὁ κ. Paul Lucas, ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀνατολή, ἔχει ἐπιφορτισθῆ, ὕστερα ἀπὸ βασιλικὴ ἐντολή, μὲ τὴν ἀναζήτηση φυτῶν ποὺ δὲν ὑπάρχουν στὴ Γαλλία, ἀρχαίων μεταλλίων καὶ ἄλλων περίεργων ἀντικειμένων, σύμφωνα μὲ εἰδικὲς ὁδηγίες ποὺ ἔλαβε ἀπὸ μένα. Ἐπιθυμία τῆς Α.Μ. εἶναι νὰ τοῦ ἐξασφαλίσετε κάθε βοήθεια καὶ προστασία γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τῆς ἀποστολῆς του[1].

Ἀπὸ τὸ παλάτι πῆρε συγκεκριμένες ὁδηγίες γιὰ τὸ δρομολόγιο, τοὺς στόχους καὶ τὴ δραστηριότητά του. Ὅλα πρέπει νὰ ἐκτελεσθοῦν μεθοδικὰ καὶ κυρίως μὲ μυστικότητα. Οἱ συνεννοήσεις καὶ οἱ ἀποστολὲς θὰ γίνωνται διαμέσου Μασσαλίας ὅπου ἕνας πράκτορας θὰ παραλαμβάνη τὰ δέματα καὶ θὰ τὰ προωθῆ στὸν ὑπουργὸ τοῦ Λουδοβίκου. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο θὰ γίνεται ἡ ἀποστολὴ χρημάτων στὸν Lucas.

«Ὅταν φθάνη σ' ἕνα λιμάνι θὰ ἀναφέρη ἀμέσως τὸ δρομολόγιό του, ποῦ θὰ σταθῆ, ἀπὸ ποῦ θὰ περάση. Δὲν θὰ στέλνη ἀπὸ πουθενὰ δέμα μὲ ἀρχαῖα μετάλλια καὶ ἄλλα ἀντικείμενα χωρὶς νὰ πληροφορήση τὸν ὑπουργὸ σὲ ποιὸν τὸ παρέδωσε. Δὲν πρέπει σὲ καμμιὰ περίπτωση νὰ ἀποκαλύψη ὅτι τὰ δέματα προορίζονται γιὰ τὴν Α.Μ., ὥστε ἂν αἰχμαλωτισθῆ τὸ καράβι ἀπὸ πειρατὲς ἢ ἐχθροὺς τοῦ Κράτους νὰ μὴ μαθευτῆ. Θὰ ταξιδέψη πρῶτα στὴ Σμύρνη, Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη καὶ ἄλλες περιοχὲς τοῦ Ἀρχιπελάγους καὶ θὰ συγκεντρώση τὰ ὡραιότερα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μετάλλια. Ἡ Πέργαμος, ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Ἔφεσος εἶναι πολιτεῖες ποὺ ἔχουν πολὺ «χτυπηθῆ». Νὰ διεισδύση, ἂν μπορέση, στὴν Ἀνατολία (Σάρδεις, Καισάρεια, Ἄγκυρα) καὶ νὰ μεταβῆ στὴν Ταρσὸ ὅπου εἶχε κοπῆ μεγάλος ἀριθμὸς μεταλλίων πρὸς τιμὴν πολλῶν αὐτοκρατόρων. Σ' ὅλες αὐτὲς τὶς χῶρες θὰ βρῆ ἀργυρὰ μετάλλια ποὺ εἶχαν κυκλοφορήσει γιὰ αὐτοκράτορες καὶ αὐτοκράτειρες, βασιλιάδες καὶ βασίλισσες τῆς Βιθυνίας, Περγάμου, Καππαδοκίας καὶ Πόντου. Κι' ἂν μπορέση νὰ βρῆ χρυσὰ τόσο τὸ καλύτερο».

Τοῦ συνιστοῦν νὰ ἀναζητῆ κυρίως μετάλλια μὲ τὴν ἐπιγραφὴ «Βασιλεὺς Πτολεμαῖος». Ἀσημένια νομίσματα τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων καὶ ὑπάτων νὰ μὴν ἀγοράζη. Νὰ προσέχη τὰ μεγάλα, τὰ καλὰ διατηρημένα καὶ ὅσα ἔχουν εὐανάγνωστη ἐπιγραφή.

«Ἐννοεῖται πὼς ἂν στείλη κάτι ἐξαιρετικό, ἡ ἀμοιβή του θὰ εἶναι μεγαλύτερη. Ἂν μάλιστα κατορθώση νὰ ἀγοράση κάτι σπουδαῖο σὲ φτηνὴ τιμή, θὰ ἐξασφαλίση τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ βασιλιᾶ. Καί, προσοχή, νὰ μὴ λέη που-

1. Archives des Affaires Étrangères, «Turquie», συμπλήρωμα, τ. Ζ'. Παρόμοια γράμματα ἔστειλε καὶ σ' ὅλους τοὺς προξένους τῆς Ἀνατολῆς.

θενὰ πῶς ἡ ἀποστολή του εἶναι νὰ ἀγοράζῃ ἀρχαιότητες γιὰ τὸ παλάτι, γιατὶ αὐτὸ θὰ ἀνεβάσῃ τὶς τιμές».

Ὁ εὐσυνείδητος ὑπουργὸς Pontchartrain φροντίζει νὰ μὴ στοιχίσῃ ἀκριβὰ ἡ ἀποστολὴ στὸ βασιλικὸ ταμεῖο. Καὶ τὸ κείμενο τῶν ὁδηγιῶν του πρὸς τὸν Lucas (μὲ προέλευση τὶς Βερσαλλίες καὶ ἡμερομηνία 1 Ἀπριλίου 1704) καταλήγει : «Κατὰ βασιλικὴ ἐπιθυμία, ὅ,τιδήποτε προορίζεται γι' Αὐτὸν νὰ ἀποστέλλεται στὸ ὄνομά μου».

Ὁ δαιμόνιος ἔμπορος καὶ ἀρχαιοκυνηγὸς μπαρκάρησε στὴ Μασσαλία γιὰ τὸ δεύτερο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα στὶς 15 Ὀκτωβρίου 1704.

Συνωδευόταν ἀπὸ ἕνα παιδάκι 11 χρόνων. Τὸ ἔστελνε ἡ γαλλικὴ Κυβέρνηση στὴν Πόλη μὲ ἐντολὴ τοῦ παλατιοῦ νὰ μάθῃ τουρκικὰ καὶ ἀραβικὰ γιὰ νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀργότερα στὶς διπλωματικὲς ἐπαφὲς τῆς Αὐλῆς ἢ στὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή. Ἔχει διαπιστωθῆ, παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ, ὅτι αὐτὴ εἶναι ἡ καλύτερη μέθοδος γιὰ τὴν ἐκμάθηση ξένων γλωσσῶν. «Δὲν μαθαίνονται στὸ γραφεῖο. Καὶ κεῖνο ποὺ ἔχει σημασία εἶναι ἡ σωστὴ προφορά» [1].

Ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη στὶς 19 Φεβρουαρίου 1705 [2]. Μιὰ βδομάδα ἀργότερα, στὶς 25 Φεβρουαρίου, ἔστειλε στὸν αὐθέντη του τὸ πρῶτο δέμα μὲ ἀρχαῖα μετάλλια διαμέσου τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ. Ἔγραφε ὁ διπλωματικὸς ἀντιπρόσωπος Ferriol στὸν ὑπουργὸ τοῦ Λουδοβίκου :

«Ὁ κ. Lucas σᾶς στέλνει 63 μετάλλια καὶ πολλὲς ἐπιγραφές. Σφράγισα τὸ δέμα μὲ τὰ χέρια μου καὶ σκέφτηκα πὼς ὁ πιὸ σίγουρος τρόπος ἀποστο-

1. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *de Mirone*, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1720 στὴν Πόλη, γράφει στὸ χρονικό του: «Ὁ βασιλιὰς τῆς Γαλλίας στέλνει κάθε χρόνο στὸ Γαλατὰ δώδεκα παιδιὰ γιὰ νὰ ἐκμάθουν τὰ τουρκικὰ καὶ τὰ ἀραβικά. Αὐτὰ τὰ νέα παιδιὰ γίνονται δραγουμάνοι τῶν Γάλλων πρεσβευτῶν καὶ τοποθετοῦνται στὰ προξενεῖα τῆς Ἀνατολῆς γιὰ νὰ διευκολύνουν καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο. Ἐκπαιδεύονται προσεχτικὰ ἀπὸ τοὺς Καπουκίνους. Γιὰ καθένα καταβάλλεται ἐτήσιο ἐπίδομα ἑκατὸ ταλήρων ἀπὸ τὸ βασιλικὸ ταμεῖο» (*M. de Mirone,* Mémoires et aventures secrètes et curieuses d' un voyage du Levant, Liège 1731, σ. 186 - 187). Ἡ ἀποστολὴ παιδιῶν στὰ σχολεῖα τῶν Γάλλων μισσιοναρίων τῆς Πόλης καὶ τῆς Σμύρνης γιὰ τὴν ἐκμάθηση τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα μὲ πρωτοβουλία τοῦ Κολμπὲρ (*Albert Vandal,* La mission du marquis de Villeneuve, 1728 - 1741, Paris 1887, σ. 40).

2. Τὸν Lucas γνώρισε στὴν Πόλη ἕνας συμπατριώτης του περιηγητής, ὁ *La Motray* καὶ τὸν ἀναφέρει στὸ χρονικό του: «Κοσμηματοπώλης, κυνηγὸς μεταλλίων καὶ γιατρός, εἰδικὸς ἀπεσταλμένος τῆς Γαλλικῆς Αὐλῆς γιὰ τὴν ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων» (γιατρὸς δὲν ἦταν βέβαια). Κατοικοῦσε, γράφει ὁ *La Motray* «στὸ σπίτι τῆς κυράτσας Μαγδαληνῆς, τῆς ὡραίας ξενοδόχας». Ἐκεῖ ὁ Lucas ἀνακάλυψε ἕνα νεαρὸ Παλαιολόγο, τὸν ὡδήγησε στὸ Παρίσι καὶ τὸν παρουσίασε στὴ δούκισσα τῆς Βουργουνδίας, γιὰ νὰ φαμπρικαρισθῆ μνηστήρας τοῦ θρόνου τοῦ Βυζαντίου. Τελικὰ ὁ νεαρὸς Παλαιολόγος ἀντὶ αὐτοκράτορας ἔγινε παπὰς κι' οὔτε ἀκούσθηκε πιὰ τίποτα γι' αὐτὸν (*La Motray,* Voyage en Europe, Asie et Afrique, Haye 1727, τ. Α', σ. 295 - 296).

λῆς ἦταν νὰ τὸ ἐμπιστευθῶ στὸν πλοίαρχο Lareizon, κυβερνήτη πολεμικοῦ 34 κανονιῶν»[1].

Ὁ ἀρχαιοθήρας τοῦ Λουδοβίκου θὰ ἀρχίση ἀμέσως τὴν περιήγησή του. Θὰ διασχίση τὴ Θράκη, Μακεδονία, Θεσσαλία, Στερεά, θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα καὶ θὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του μὲ καράβι στὴ Σμύρνη. Ἡ περιοδεία ἔχει ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν ἐπισήμανση καὶ τὴν ἀγορὰ ἀρχαιοτήτων. Ἀλλὰ ὁ Lucas εἶναι ἀνήσυχο πνεῦμα, περίεργος καὶ ἐξαιρετικὰ φιλομαθής. Καταγράφει κάπου κάπου καὶ τὶς παρατηρήσεις του ἀπὸ κάθε τόπο καὶ ἔτσι τὸ χρονικό του ἀποτελεῖ σπουδαία καὶ ἔγκυρη πηγὴ πληροφοριῶν.

Στὴ Δράμα τοῦ 1705 ὑπῆρχε μιὰ μονάχα ἑλληνικὴ ἐκκλησία. «Πῆγα νὰ τὴ δῶ. Μέσα στὸ μισοχαλασμένο ναὸ βρῆκα τὴν προτομὴ ἑνὸς Ἡρακλῆ ἐξαιρετικῆς ὀμορφιᾶς ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο. Χρησιμοποιεῖται γιὰ βάθρο μιᾶς ξύλινης κολώνας ποὺ ὑποστηρίζει τὸ γυναικωνίτη. Ἡ μισὴ ἦταν θαμμένη στὸ χῶμα. Θὰ τὴν ἀγόραζα ἂν βρισκόταν στὴ Δράμα ὁ μητροπολίτης. Ἄς εἶναι. Θὰ τὴν πάρω σ' ἕνα ἄλλο ταξίδι»[2].

Ὑπῆρχαν ἀκόμα στὴ Δράμα οἱ μεγάλες δεξαμενὲς μὲ τὰ τρεχούμενα νερὰ ποὺ καταγοήτεψαν τὸν Τοῦρκο περιηγητὴ Ἐβλιὰ Τσελεπῆ πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰώνα[3]. Δυὸ ἀπ' αὐτὲς τὶς δεξαμενὲς εἶναι ντυμένες μὲ μάρμαρο. Στοὺς δρόμους τῆς πολιτείας κυλοῦν ρυάκια μὲ γάργαρο νερό. Κάθε Κυριακὴ γίνεται στὴ Δράμα μεγάλο παζάρι. Ὑπάρχει καὶ ρολόϊ ποὺ χτυπάει τὶς ὧρες ὅπως στὴ Φιλιππούπολη[4].

Στοὺς Φιλίππους (Φιλιππίτσι τοὺς ἀποκαλοῦν οἱ κάτοικοι) εἶδε μεγάλο ἀριθμὸ μισογκρεμισμένων κτιρίων. Κι' ἀνάμεσά τους τὰ λείψανα πανέμορφου ὁλομάρμαρου ναοῦ καὶ παλατιῶν ὑπέροχων «ποὺ ἀποκαλύπτουν τὰ ἐπιτεύγματα τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς»[5].

Στὴ Θεσσαλονίκη σάστισε ἀπὸ τὴν ἀφθονία ἀψίδων καὶ κιόνων. Θαύμασε ἐπίσης τὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. «Κάτω ἀπὸ τὸ ναὸ ὑπάρχει ἕνα ἄλλο κτίριο ἐπίσης ὡραῖο. Ἀλλὰ δὲν μοῦ ἐπέτρεψαν νὰ μπῶ γιατὶ βρίσκονταν μέσα γυναῖκες ποὺ δούλευαν τὸ μετάξι»[6].

Ὁ Lucas ἀφηγεῖται μιὰ λαϊκὴ παράδοση γιὰ τὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας[7]

---

1. *Henri Omont,* Missions Archéologiques Français en Orient aux XVII et XVIII siècles, Paris 1902.

2. Voyage du sieur *Paul Lucas,* fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique, Ἀ Paris 1712, τ. Α', σ. 253.

3. Βλ. Ξένοι Ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα, τ. Α', σ. 588 - 589.

4. *Paul Lucas,* ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 254 - 255.

5. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 257.

6. Πρόκειται γιὰ τὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Ροτόντα), τὸ ὡραιότερο χριστιανικὸ μνημεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ εἶχε μεταβληθῆ σὲ ὑφαντουργικὸ ἐργαστήριο.

7. Ἡ Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης, μὲ τροῦλλο τοῦ Ε' αἰώνα, ἔγινε τζαμὶ τὸ 1585 καὶ ἔμεινε ὀθωμανικὸ τέμενος ὡς τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1890.

ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ σκλαβωμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ πρώτη ἐνέργεια τῶν Τούρκων μόλις κυρίεψαν τὴν πολιτεία ἦταν νὰ καταλάβουν τὰ δημόσια κτίρια καὶ κυρίως τὶς ἐκκλησίες.

«Πῆγαν, λοιπόν, καὶ στὴν Ἁγία Σοφία. Ὅλοι οἱ ἱερωμένοι εἶχαν ἐξαφανισθῆ ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα καλόγερο ποὺ δὲν ἤθελε νὰ ἐγκαταλείψη τὴν ἐκκλησία. Στάθηκε μπροστὰ στοὺς βαρβάρους καὶ εἶπε πὼς ὁ ναὸς εἶναι τὸ σπίτι του καὶ προτιμάει τὸ θάνατο παρὰ νὰ τὸν ἐγκαταλείψη. Ἄρχισε πόλεμο μὲ τοὺς ἐχθρούς. Τοὺς χτυποῦσε ἀτρόμητος, πότε ἀπὸ τὴ μιὰ πότε ἀπὸ τὴν ἄλλη γωνιά. Τελικά, κυκλωμένος ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές, ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγη στὸ καμπαναριό. Ἐκεῖ συνέχισε τὴν ἀντίστασή του κατὰ τῶν εἰσβολέων. Ντροπιασμένοι οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τὴν παλληκαριὰ τοῦ καλόγερου ἀποφάσισαν νὰ πατήσουν μὲ κάθε θυσία τὸ καμπαναριό. Σκότωσαν τέλος τὸν γενναῖο Ἕλληνα καὶ γιὰ νὰ παραδειγματίσουν τοὺς κατοίκους τὸν καρατόμησαν καὶ πέταξαν τὸ κεφάλι του ἀπὸ ἕνα παράθυρο τοῦ καμπαναριοῦ στὸ δρόμο. Καὶ καθὼς ἔπεφτε τὸ κεφάλι σύρριζα στὸν ψηλὸ τοῖχο τὸν ἔβαψε κατακόκκινο.

»Ἡ ἐκκλησία ἔγινε σὲ λίγο τζαμὶ καὶ οἱ Τοῦρκοι πρόσταξαν νὰ χρωματισθῆ ὁ τοῖχος γιὰ νὰ μὴ φαίνωνται τὰ αἵματα. Τὸν ἄσπρισαν, τὸν σφυροκόπησαν, τὸν ἔπλυναν. Τίποτα. Τὸ αἷμα δὲν ἔφευγε.

»Χωρὶς νὰ θέλω νὰ μειώσω τὸ θαῦμα ποὺ πιστεύουν οἱ Ἕλληνες, πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι τὸ εἶδα μὲ τὰ μάτια μου. Φαίνονται οἱ σουβάδες ποὺ ἔχουν καλύψει ἀπανωτὰ τὸν τοῖχο. Ὡστόσο, μ' ὅλα τὰ ἀσβεστώματα, τὸ κόκκινο διακρίνεται ἀκόμα πάνω στὸν τοῖχο τοῦ καμπαναριοῦ»[1].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 261 - 263. Γιὰ τὸν ἀντρειωμένο ποὺ στὴν ὥρα τῆς συμφορᾶς ἀντιστέκεται ὁλομόναχος στὸν ἐχθρὸ καὶ προτιμάει τὸ θάνατο ἀπὸ τὸ φευγιὸ ἢ τὸ σκλαβωμὸ μιλάει καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδιοῦ. Τὸ 981 ἢ 996 «ἀγριωποὶ καὶ χριστιανομάχοι, Μπολγάροι λεγάμενοι, ἐμπήκασι στὴν Ἑλλάδα καὶ ἀπὸ σπαθίου καὶ κονταρίου ἐχαλάσασι τοὺς χριστιανούς». Καὶ ἦρθε ἡ ὥρα ποὺ οἱ ἐχθροὶ ρίχτηκαν «ὠσὰν τὸ μελίσσι, μετρημὸν μὴ ἔχοντας, καταπάνω στὸ Γαλαξείδι· οἱ γοῦν Γαλαξειδιῶτες, βλέποντας ἕνα τόσο ἀμέτρητο φουσάτο, ἁρματωμένο μὲ κοντάρια μακριὰ καὶ σαΐταις περίσσαις καὶ περικεφαλαίαις, ποὺ ἐλάμπασι ὠσὰν τὸν ἥλιο, ἐμπήκασι στὰ καράβια καὶ ἐμείνασι στὴν πολιτεία καμπόσοι γερόντοι, ποὺ δὲν ἐχωρούσασι στὰ πλεούμενα· καὶ ἕνας Γαλαξειδιώτης, ποὺ τὸν ἐλέγασι Χαραλάμπη, δὲν ἐπαραδέχτηκε ν' ἀφήση τὴν πατρίδα· καὶ μὴν ἀκούοντας ταὶς συμβουλαὶς καὶ παράκλησαις, ἐστάθηκε στὸ Γαλαξείδι, διὰ νὰ διαφεντεύση τὸ κάστρο καὶ ἀποθάνη τιμημένα· ἐπῆγε γοῦν στὴν ἐκκλησία καὶ ἐξωμολογήθηκε καὶ μὲ δάκρυα στὰ μάτια ἐπαρακάλεσε τὸν Χριστὸ νὰ τὸν βοηθήση· καὶ ἐζώσθηκε τὰ ἅρματα, ποὺ τὰ εὐλόγησε ὁ ἱερέας καὶ ὕστερα ἐξεκίνησε καὶ ἐστάθηκε στὴν πόρτα τοῦ κάστρου· ἐρχόμενοι γοῦν οἱ πειράταις καὶ ἐμβαίνοντας στὸ κάστρο, ηὕρασι τὸν Χαραλάμπη, ποὺ ἐχύθηκε καταπάνω τους, ὠσὰν λεοντάρι λυσσασμένο, καὶ ἔσφαξε καμπόσους καὶ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς κεφαλάδες· καὶ ὕστερα τοῦ ἔπεσε καταπάνω ὅλο τὸ φουσάτο καὶ πολεμώντας ἐτσακίσθηκε τὸ σπαθί του καὶ τὸν ἐπιάσασι ζωντανὸ καὶ τὸν ἐκάμασι χίλια κομμάτια· καὶ τὸ ὄνομά του εἶναι τιμημένο εἰς ἕνα βασιλικὸ χρυσόβουλο» (*Κων. Σάθα,* Χρονικὸν Γαλαξειδιοῦ, σ. 193 - 194). Ὁ *Νικ. Κασομούλης* γράφει γιὰ τὸ φιλότιμο ἑνὸς Σουλιώτη ἀγωνιστῆ στὸ χαλασμὸ τοῦ Ἀνάλατου τὸ 1827:

Ὁ Lucas ἔμαθε ὅτι στὴ Θεσσαλονίκη ὑπῆρχαν πολλὰ ἀσημένια μετάλλια. Γιὰ νὰ τ' ἀποχτήση ἀποφάσισε νὰ ἀσκήση τὸ ἰατρικό του ἐπάγγελμα. Ἀπὸ γιατρική, βέβαια, δὲν εἶχε ἰδέα, ἀλλὰ τὸ διαβατήριό του ἔγραφε πὼς εἶναι Γάλλος γιατρός. «Πήγαινα μόνο σὲ ὄμορφες ἄρρωστες. Καὶ πρόσφερα τὶς ὑπηρεσίες μου, μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι θὰ μὲ πλήρωναν μὲ ἀρχαῖα νομίσματα. Ἔτσι πέρασα εὐχάριστα καὶ πέτυχα καὶ τὸ σκοπό μου»[1].

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1705 ἔφθασε στὸ Ἅγιον Ὄρος:

«Αὐτὰ δὲν εἶναι μοναστήρια ἀλλὰ κάστρα. Καὶ πύργους ἔχουν καὶ μπιντένια καὶ κανόνια γιὰ σκληρὴ ἄμυνα. Εἶναι ἀπαραίτητα γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση ξαφνικῆς ἐπιδρομῆς πειρατῶν. Οἱ ἐκκλησίες ἔχουν τόση ὀμορφιὰ ποὺ ξεπερνοῦν ὅ,τι μπορεῖ νὰ περιμένη κανεὶς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ὅλες εἶναι στρωμένες μὲ μάρμαρο. Οἱ τροῦλλοι ἔχουν σκεπὴ μολυβένια ποὺ λάμπει σὰν ἀσήμι κάτω ἀπὸ τὶς ἀκτίνες τοῦ ἥλιου».

Στὴ Σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννας βρῆκε 50 - 60 ἀναχωρητές. Ἀπ' αὐτοὺς ἄλλοι ζοῦσαν ὁλομόναχοι, χωρὶς καμμιὰ ἐπαφὴ μὲ τὸν κόσμο καὶ ἄλλοι ἀνὰ δύο. «Τὰ κελλιά τους, κάπου σαράντα, ἔχουν μιὰ τρομακτικὴ μοναξιά. Καὶ τὸ ἀντίκρυσμά τους μονάχα προκαλεῖ τρόμο. Ζοῦν ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν χεριῶν τους ὅπως οἱ παλιοὶ ἐρημίτες. Ἐπικεφαλῆς βρίσκεται ἕνας μοναχὸς ποὺ τὸν ἀποκαλοῦν Δίκαιο»[2].

Ἡ Λάρισα ἦταν μιὰ ἐρειπωμένη πολιτεία. Τὰ περισσότερα οἰκήματα χτισμένα μὲ πλίθρες. «Ὁ Πηνειὸς ἔχει δύο ὀνομασίες. Οἱ Ἕλληνες τὸν ἀποκαλοῦν Σαλαμπριά. Ἡ ἄλλη ὀνομασία (ἔχει τούρκικη προέλευση) εἶναι Λυκόστομο[3]. Μ' ὅλο ποὺ ἡ Λάρισα ἔχει περιπέσει σὲ παρακμή, τὸ ἐμπόριο εἶναι ζωηρό, κυρίως τὸ ἐμπόριο δερμάτων. Εἶναι ἕδρα ἐπισκοπῆς ἀλλὰ μόνο μιὰ

Ὅσοι ἀπόμειναν ἀπὸ τὴ σφαγὴ ἔφθασαν κυνηγημένοι στὸ Φάληρο καὶ ρίχνονταν στὴ θάλασσα νὰ σωθοῦν: «Ὁ Θανάσης Τούσιας, ἀφοῦ ἐσώθη ἀπὸ τὸν κίνδυνον, εἶδε μίαν συμμορίαν ἐχθρῶν νὰ τοὺς κυνηγᾶ, τὸν Κώστα Βότζιαρη (τρέχοντα) νὰ σωθῆ, μὴ ὑποφέρων πλέον τὴν καταισχύνην ἐπίστρεψεν καὶ ἀπαντηθεὶς (μὲ τοὺς ἐχθροὺς) ἐφονεύθη ἐκδικούμενος» (Ἐνθυμήματα στρατιωτικὰ τῆς Ἐπαναστάσεως τῶν Ἑλλήνων 1821-1833, Ἀθῆναι 1941, τ. Β', σ. 530).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 263. Ὁ *La Motray* γράφει ὅτι ὁ Lucas δὲν δίστασε νὰ ἐπισκεφθῆ μὲ τὴν ἰδιότητα τοῦ γιατροῦ καὶ τὶς ἀδερφὲς τοῦ σουλτάνου στὸ σεράϊ καὶ νὰ προσφέρη τὶς ὑπηρεσίες του. Αὐτὲς οἱ ἀποστολὲς ψευτογιατρῶν εἶχαν πάρει τόση ἔκταση, ποὺ ἐπὶ αἰῶνες οἱ Τοῦρκοι βλέποντας Φράγκο στὸν τόπο τους ἔλεγαν πὼς εἶναι ἢ γιατρὸς ἢ ἔμπορος (A picturesque tour through part of Europe, Asia and Africa; containing many new remarks on the present state of society, remain of ancient edifices, with plates after designs by *James Stuart*... written by an *Italian Gentleman*, Paris 1893, σ. 101).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 270.

3. Licoustum στὸ κείμενο. Λυκόστομο ἦταν ἡ μεσαιωνικὴ ὀνομασία τῆς κοιλάδας τῶν Τεμπῶν. Ὑπῆρχε καὶ πόλη Λυκόστομο ἢ Λυκοστόμιον μὲ ἕδρα ἐπισκοπῆς. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΘ' αἰώνα *Leak* ταυτίζει τὸ Λυκόστομο μὲ τοὺς Γόννους ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἡρόδοτος (Travels in northern Greece, London 1835, τ. Γ', σ. 389).

ἐκκλησία ὑπάρχει στὴν πόλη. Στὴ Λάρισα ζοῦν καὶ 250 οἰκογένειες Ἑβραίων. Οἱ περισσότεροι εἶναι πλούσιοι ἔμποροι καὶ τραπεζίτες».

Ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, γράφει ὁ Lucas, ἔχει ἐγκατασταθῆ στὴ Λάρισα Ἄγγλος πρόξενος. Ἀσχολεῖται μὲ χοντρεμπόριο σταριοῦ. Ἐναποθηκεύει τὰ δημητριακά «καὶ τὰ στέλνει σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ κόσμου ἀποκομίζοντας τεράστια κέρδη» [1].

Στὴ Λάρισα ἡ προσφορὰ νομισμάτων εἶναι τόσο μεγάλη ποὺ ἀρχίζει νὰ διαλέγη. «Περιφρόνησα ὅλα τὰ νομίσματα τοῦ Φίλιππου καὶ τοῦ Ἀλέξανδρου. Ὑπάρχουν ἀμέτρητα. Βρῆκα καὶ ἐπιγραφὲς ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν εἶναι ὁλόκληρες τὶς ἄφησα» [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶδε κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Λάρισα ἕνα μετεωρίτη ποὺ ἔπεσε κοντὰ στὴν πόλη.

«Στὶς 6 Ἰουνίου 1705 συνέβη στὴ Λάρισα ἕνα περίεργο φαινόμενο. Ὥρα δύο τὸ μεσημέρι, ἐνῶ ὁ οὐρανὸς ἦταν ὁλοκάθαρος, παρουσιάσθηκε κατὰ τὸ βοριὰ ἕνα συννεφάκι ποὺ ἔτρεχε μὲ ἀπίστευτη ταχύτητα καὶ φοβερὸ βουητό. Μόλις ἔφθασε σχεδὸν πάνω ἀπὸ τὴν πόλη σκίστηκε ξαφνικὰ στὰ δύο μὲ μεγάλο πάταγο. Τὸ καταπληκτικὸ εἶναι πὼς ἔπεσε μιὰ πέτρα 24 ὀκάδες. Πῆγα μαζὶ μὲ ἄλλους νὰ τὴν ἐξετάσω. Μύριζε ἔντονα θειάφι καὶ ἔδειχνε πυρακτωμένη. Ἔκοψαν ἕνα κομμάτι καὶ τὸ ἔστειλαν στὸ σουλτάνο. Τὸ ὑπόλοιπο ἔμεινε στὸ σπίτι τοῦ καδῆ» [3].

Συνεχίζοντας τὸ ταξίδι του πρὸς τὴ Στερεὰ πέρασε τὸ Σπερχειό (εἶναι πλωτὸς ποταμός, γράφει ὁ Lucas) καὶ μὲ σταθμοὺς στὸ Ζητούνι, στὴ Στυλίδα καὶ τὴ Χαλκίδα ἔφθασε στὴν Ἀθήνα.

Λιγοστὸς πληθυσμὸς ἀλλὰ ἐπικρατεῖ εὐημερία ποὺ σπάνια τὴ βρίσκεις στὴν Ἑλλάδα [4]. Μπορεῖ νὰ μείνη κανεὶς στὰ σπίτια ὅσο θέλει χωρὶς νὰ πλη-

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 275 - 277.
2. Ἐπιστολὴ τῆς 8 Ὀκτωβρίου 1706 ἀπὸ τὴ Σμύρνη.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 177 - 178.
4. Δεκατέσσερα χρόνια μετὰ τὴν ἐπάνοδο τῶν Ἀθηναίων στὴν πατρίδα τους (εἶχαν καταφύγει στὴν Πελοπόννησο μαζὶ μὲ τοὺς Ἑνετούς), ἡ Ἀθήνα ἦταν ἀκόμα ἔρημη. Μονάχα 300 οἰκογένειες ξαναγύρισαν. Ἀπὸ τότε ἡ ἀναλογία αὐτὴ θὰ τηρηθῆ σταθερά. Ἐνῶ ἐπὶ Μοροζίνι οἱ Τοῦρκοι ἀποτελοῦσαν τὸ ἕνα τέταρτο τοῦ ἀθηναϊκοῦ πληθυσμοῦ, πενήντα χρόνια ἀργότερα μόλις ἐκάλυπταν τὸ ἕνα δέκατο. Τὰ χτήματα τῶν Ἀθηναίων ποὺ δὲν ξαναγύρισαν πουλήθηκαν σὲ πλειστηριασμὸ ἀπὸ τοὺς Τούρκους γιὰ λογαριασμὸ τοῦ σουλτανικοῦ χαρεμιοῦ. Τότε συγκροτήθηκε μιὰ ἑταιρία ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους Μπενιζέλο, Παλαιολόγο, Λατίνο, Γιαννάκη, Κάϊλα, Μπενάρδο καὶ Νικολὸ Κακούρη ἢ Καρώρη, ἀγόρασαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους τὶς δημευμένες ἰδιοκτησίες καὶ τὶς ξαναπούλησαν στοὺς Ἀθηναίους (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, 1889, τ. Β', σ. 64 κ. ἑ. Ἐπίσης *Δημ. Σισιλιάνου*, Παλαιαὶ καὶ Νέαι Ἀθῆναι, Ἀθῆναι 1953 - 1954, τ. Α', σ. 29). Μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Πασσάροβιτς ἀρχίζουν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν ἐμπορική τους δραστηριότητα. Τότε πρωτοπαρουσιάζεται ἡ εὐημερία ποὺ ἀναφέρει ὁ Lucas.

ρώση νοίκι. Οἱ κάτοικοι εἶναι Ἕλληνες ἐκτὸς ἀπὸ 15 - 20 οἰκογένειες Ἑβραίων καὶ κάπου 300 Μωαμεθανούς.

Ὁ Lucas κατέχεται ἀπὸ τὴν ἀγωνία νὰ ἱκανοποιήση τὶς προσδοκίες τοῦ αὐθέντη του. Ἀγοράζει ἀρχαῖα μετάλλια καὶ νομίσματα καὶ ξεσηκώνει ἐπιγραφές. Σπάνια παρακολουθεῖ τὶ συμβαίνει γύρω του. Περιορίζεται σὲ φευγαλέες ἐξωτερικὲς ἐντυπώσεις. Ταξιδεύοντας πρὸς τὴ Θεσσαλία ἔμεινε ἀσυγκίνητος ἀπὸ τὴν ὀμορφιὰ τῶν Τεμπῶν. Περιωρίσθηκε νὰ σημειώση: «Περάσαμε ἕνα βουνὸ καὶ μπήκαμε στὸν κάμπο τῆς Λάρισας». Στὴν Ἀθήνα εἶδε «ἕνα σωρὸ κολῶνες ἀπὸ γρανίτη καὶ ἴασπι» [1]. Εἶναι κυνηγὸς ἀρχαιοτήτων χωρὶς ἴχνος ἀρχαιομάθειας. Δὲν βρῆκε τίποτα ν' ἀγοράση. «Ἦρθαν ἐφτὰ ὀχτὼ Βενετσάνοι καὶ μάζεψαν ὅλα τὰ νομίσματα».

Ταξιδεύοντας πρὸς τὴ Σμύρνη πέρασε ἀπὸ τὴν Ἄνδρο. Οἱ προεστοὶ τοῦ νησιοῦ κατοικοῦσαν σὲ πανύψηλους πύργους γιὰ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν. Οἱ πύργοι ἀποτελοῦσαν πραγματικὰ ὁπλοστάσια. «Ἀνεβαίνουν στὸ καταφύγιό τους ἀπὸ μιὰ ξύλινη σκάλα καὶ ὕστερα τὴν τραβοῦν ἐπάνω. Νομίζεις πὼς ζοῦν σὲ πραγματικὴ φυλακή».

Τοῦ διηγήθηκαν καὶ μιὰ ἱστορία ποὺ ἐξηγεῖ γιατὶ ἔχτισαν αὐτοὺς τοὺς ὀχυρωμένους πύργους.

«Ὑπῆρχαν ἄλλοτε στὴν Ἄνδρο μερικοὶ κακοὶ Τοῦρκοι ποὺ οἱ Ἕλληνες ἤθελαν νὰ τοὺς ξεφορτωθοῦν. Ἀλλὰ πῶς νὰ ἐπιβουλευθοῦν τὴ ζωὴ καὶ τὴν ἐλευθερία τῶν δυναστῶν τους; Γιὰ νὰ μὴ κατηγορηθοῦν λοιπὸν καὶ ἐπισύρουν τὴν τιμωρία ἀνέθεσαν τὴν ἐξόντωση τῶν Τούρκων στὸ διαβόητο πειρατὴ Κρεβελιέ. Τὸν πλήρωσαν καλὰ καὶ τὸν ἔφεραν στὴν πόλη. Ἀλλὰ ὁ πειρατὴς εἶναι πειρατής. Ἀφοῦ ἔγδυσε τοὺς Τούρκους ρίχτηκε καὶ στοὺς χριστιανοὺς καὶ λαφυραγώγησε τὰ σπίτια τους. Κι' ἔτσι ἡ Ἄνδρος κατάντησε σὲ «ἔσχατη ἐξαθλίωση» [2].

Μονάχα σαράντα Τοῦρκοι ζοῦσαν στὴν Ἄνδρο. «Ἀλλὰ εἶναι πολλοὶ γιὰ τὸ νησί. Τὸ ἀφανίζουν ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη. Καὶ οἱ κάτοικοι θρηνοῦν γιὰ τὰ βάσανά τους ἀπὸ τὴν τυραννία».

Στὴ Χίο τοῦ προκάλεσαν ἐντύπωση, ὅπως ἄλλωστε σ' ὅλους τοὺς ξένους ταξιδιῶτες, οἱ γυναῖκες.

«Σ' ὁλόκληρη τὴν Τουρκία δὲν ὑπάρχουν γυναῖκες ποὺ ν' ἀγαποῦν τόσο πολὺ τὰ στολίδια, τὰ βραχιόλια καὶ τὰ διαμαντικὰ ὅσο οἱ Χιώτισσες. Ἡ φο-

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 285. Ὁ Lucas μιλάει γιὰ τὴν Ἀθήνα σὰν νὰ μὴ τὴν εἶδε ποτέ, θὰ γράψη ὁ *Chateaubriant* (Itinéraire, σ. 94), ἕνα σχεδὸν αἰώνα ἀργότερα.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 289 - 290. Φαίνεται ἀπίθανο νὰ κατέφυγαν οἱ Ἀνδριῶτες στὸν αἱμοβόρο Γάλλο πειρατὴ γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν ἀπὸ τοὺς ἄλλους τυράννους τους. Ἡ ἐπιχείρηση αὐτὴ καὶ μάταιη θὰ ἦταν καὶ διπλὰ ἐπικίνδυνη. Φαίνεται ὅτι ὁ Lucas ἔπλασε τὸ μύθο αὐτὸ γιὰ νὰ δικαιολογήση τὰ φοβερὰ ἐγκλήματα τοῦ συμπατριώτη του ἐναντίον τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. (*Π. Ζερλέντη,* Νησιωτικὴ Ἐπετηρίς, Ἐν Ἑρμουπόλει Σύρου 1918, ἔτος πρῶτον, σ. 54).

ρεσιά τους εἶναι περίκομψη καὶ τὰ χτενίσματα ἀνώτερα ἀπὸ κάθε περιγραφή».

Μεγάλη ἐξαγωγὴ μεταξιοῦ γινόταν ἀπὸ τὴ Χίο. Στὸ νησὶ κατασκευάζονταν ὑφάσματα μεταξωτὰ καὶ σατὲν καὶ καλὲς ἀπομιμήσεις ὑφασμάτων ἄλλων χωρῶν [1].

Οἱ Καθολικοὶ τῆς Χίου εἶχαν χάσει τὰ παλιὰ μεγαλεῖα τους. Ὀχτὼ χιλιάδες ζοῦσαν στὸ νησὶ ἀλλὰ ἔμειναν χωρὶς ἐκκλησίες ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν πρὶν ἀπὸ δέκα περίπου χρόνια καὶ τὴν ἀπαγόρευση τῆς δυτικῆς λατρείας ἀπὸ τὸ σουλτάνο. Ἔτσι οἱ Καθολικοὶ ἀναγκάσθηκαν, ὅπως γράφει ὁ Lucas, νὰ διαμορφώσουν μιὰ αἴθουσα τοῦ προξενείου σὲ παρεκκλήσιο. «Ἐκεῖ μέσα γίνονταν εἴκοσι λειτουργίες τὴν ἡμέρα» [2].

Ἀπὸ κάθε λιμάνι τοῦ Αἰγαίου ὁ Lucas στέλνει στὴ Μασσαλία δέματα μὲ ἀρχαιότητες. Τέσσερες ἀποστολὲς ἔπεσαν σὲ χέρια πειρατῶν. Γύρισε στὸ Παρίσι τὸ 1708. Κατὰ τὴν τετραετία τῶν περιηγήσεών του εἶχε προσθέσει στὴ συλλογὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' 1800 ἀρχαῖα νομίσματα (200 ἀσημένια καὶ τὰ ὑπόλοιπα μπρούτζινα). Ἀπὸ αὐτά, τὰ μισὰ εἶχαν φορτωθῆ σὲ καράβια ποὺ αἰχμαλωτίσθηκαν καὶ λεηλατήθηκαν ἀπὸ πειρατές. Ἔστειλε, ἐπίσης, 22 ἀρχαῖα χειρόγραφα καὶ 52 ἐπιγραφές.

Ἡ συλλογὴ ἀρχαιοτήτων ποὺ κατέληξε στὸ παλάτι τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' ἦταν ἀνεκτίμητη. Ὁ ἀκαδημαϊκὸς Étienne Fourmont, ποὺ ἔγραψε τὸ δεύτερο χρονικό, σημειώνει γιὰ λογιαριασμὸ τοῦ Lucas :

«Ταξίδεψα πολλὲς φορὲς στὴν Ἑλλάδα, στὴ Μ. Ἀσία, Περσία, Συρία, Αἴγυπτο καὶ Ἀφρική. Μάζεψα μὲ κινδύνους πολυάριθμα νομίσματα, ἐνεπίγραφες πέτρες, ἀρχαῖα χειρόγραφα κι' ἄλλα χρήσιμα καὶ περίεργα πράγματα ποὺ τώρα βρίσκονται στὸ γραφεῖο καὶ στὴ βιβλιοθήκη σας» [3].

Ἡ τρίτη περιήγηση τοῦ Lucas στὶς ἑλληνικὲς χῶρες ἔγινε τὸ 1714. Στὸ χρονικό του [4] — τὸ ἔγραψε ὁ ἀββὰς Bennier — ἐξηγεῖ ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ νέου ταξιδιοῦ ἦταν «ἡ ἐκτέλεση τῶν διαταγῶν τοῦ βασιλιᾶ γιὰ τὴν ἀναζήτηση μεταλλίων, ἐνεπιγράφων μαρμάρων καὶ ἄλλων μνημείων».

Στὸ βασιλικὸ συστατικὸ γράμμα ἀναφέρεται πάλι ὡς γιατρὸς καὶ ἀρχαιολόγος. «Ἡ Α.Μ. ἀνέθεσε στὸν sieur Paul Lucas, γιατρὸ καὶ ἀρχαιολόγο, νὰ μεταβῆ στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ἀναζήτηση παράδοξων φυτῶν, ἀρχαίων νομισμάτων, χειρογράφων κ. ἄ.» [5]. Μπαρκάρει τὸν Μάϊο τοῦ 1714 φορτωμένος

1. Ἔνθ' ἀν. τ. Α', σ. 292.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 121. Γιὰ τὴν παρακμὴ τοῦ καθολικισμοῦ στὴ Χίο βλ. κεφ. Ἡ Χίος τοῦ 1711 καὶ Πανουργίες Ἰησουιτῶν.

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 232.

4. Voyage du sieur *Paul Lucas* fait en MDCCXIV (1714) par ordre du Louis XIV dans la Turquie, l' Asie, Sourie, Palestine, Haute et Basse Égypte etc, Amsterdam 1720.

5. Ms français, nouv. acq. 801, fol 30 - 31, Παρίσι, Ἐθν. Βιβλιοθήκη.

χρυσάφι, πάνοπλος καὶ θρασύτατος. Δὲν ἀνέχεται πουθενὰ ἔλεγχο τῶν ἀποσκευῶν καὶ ἀρνιέται νὰ πληρώση δασμοὺς στὶς δογάνες.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1714 ξεκίνησε μὲ καραβάνι ἀπὸ τὴν Πόλη. Θὰ διασχίση τὴ Μακεδονία διανυκτερεύοντας στὰ καραβανσεράγια (τὰ χάνια τῆς τουρκοκρατίας). «Κάθε ταξιδιώτης βρίσκει τὸ γιατάκι του, μαγειρεύει μόνος τὸ φαΐ του, ἑτοιμάζει τὰ στρωσίδια του καὶ φροντίζει τ' ἄλογά του. 'Εδῶ δὲν ὑπάρχουν οἱ ἀνέσεις ποὺ βρίσκει κανεὶς στὶς λοκάντες τῆς Εὐρώπης» [1].

Ἔξω ἀπὸ τὴν Καβάλα ξέκοψε λίγο ἀπὸ τὸ καραβάνι. Ἕνας ἔφιππος γενίτσαρος βρῆκε ἔτσι τὴν εὐκαιρία γιὰ ληστρικὴ ἐπιχείρηση. «Ζύγωσε καὶ τράβηξε τὴν πιστόλα. Τράβηξα καὶ γὼ τὴ δική μου ἀποφασισμένος νὰ τὸν τιμωρήσω γιὰ τὴν προσβολή. 'Αλλὰ ὁ βαλές μου, ποὺ σιχαίνεται τὰ αἵματα, πρόλαβε καὶ τοὔδωσε τρεῖς παράδες. Κι' ὁ γενίτσαρος ἔφυγε καλπάζοντας, φροντίζοντας ν' ἀδειάση τὶς πιστόλες του στὸν ἀέρα» [2].

Ὅλη ἡ περιοχὴ μετὰ τὴ Θεσσαλονίκη ἦταν σχεδὸν ἔρημη. Οἱ κάτοικοι ἀπόφευγαν τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς προτιμώντας τὴν ἔντιμη πενία. Ἤξεραν ὅτι ἂν αὐξηθοῦν τὰ εἰσοδήματά τους θὰ μεγάλωναν οἱ φόροι καὶ θ' ἄρχιζαν οἱ ἀβανιὲς τῶν Τούρκων» [3].

Στὸν Πλαταμώνα οἱ κάτοικοι εἶπαν στὸ Γάλλο περιηγητὴ πὼς τὸ παραθαλάσσιο κάστρο ἦταν χτισμένο ἀπὸ τὶς 'Αμαζόνες. «'Αλλὰ πρέπει νὰ δυσπιστῆ κανεὶς σ' αὐτὲς τὶς λαϊκὲς δοξασίες σὲ μιὰ χώρα ποὺ διατηρεῖ ἀκόμα, μέσα στὴν ἀμάθειά της, τὴ γεύση τῶν ἀρχαίων μύθων» [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 23.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 28.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 30.
4. 'Αλλὰ αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ διατήρηση τῶν ἀρχαίων μύθων μέσα στὸ ζόφο τῆς ἐθνικῆς δουλείας ἀποτελεῖ πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν ἀδιάλειπτη ροὴ τῶν λαϊκῶν παραδόσεων, γιὰ τὴ συνέχεια καὶ τὴ διάρκεια τοῦ 'Ελληνισμοῦ. 'Ο μύθος γιὰ τὶς ἀμαζόνες τοῦ Πλαταμώνα ἀναφέρεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Lucas. Παρόμοιες παραδόσεις ἔχουν ἐπιβιώσει σὲ πολλὲς περιοχὲς τῆς 'Ηπείρου. 'Απὸ τὸν *Ν. Πολίτη* διασώθηκε ἡ στοματικὴ παράδοση τοῦ Δέλβινου γιὰ τὴ Μονοβύζα. «Ὅ,τι μεγάλο κακὸ ἔχει γίνει στὸν τόπο μας, τὄκαμε ἡ Μονοβύζα· χώραις ἐξωλόθρεψε, βουνὰ ἐβούλιαξε, βράχους ἐγκρέμισε, ἀλλοῦ καὶ πολλὰ ποτάμια τοὺς ἄλλαξε τὸ ρέμα. Γι' αὐτὸ ἀκόμα λὲν «ἀπ' τὸν καιρὸ τῆς Μονοβύζας», γιὰ κάθε παλαιὸ πρᾶμα καὶ γιὰ κάθε μεγάλο κακὸ ποὺ ἔγινε. Αὐτὴ ἡ Μονοβύζα ἦταν βασίλισσα κι' εἶχε ἕνα μονάχα βυζί, γι' αὐτὸ τὴν παρανώμασαν ἔτσι. 'Ο γιός της ἦρθε μὲ φουσάτο νὰ πατήση τὸ Δέλβινο καὶ νὰ πάρη τὴ Φοινίκη, ποὺ ἦταν ἡ πρώτη καὶ μεγαλύτερη πολιτεία στὸ Δέλβινο, μὰ οἱ Δελβινιῶτες πολέμησαν καλὰ καὶ τὸν σκότωσαν. Σὰν τὄμαθε ἡ Μονοβύζα ἐλύσσαξε. 'Αρματώθηκε σὰν ἄντρας, μάζεψε πολλὰ φουσάτα καὶ ἦρθε καταπάνω στὸ Δέλβινο. Κανεὶς δὲ μποροῦσε νὰ τῆς βγῆ μπροστά· θυμόταν τὸ σκοτωμὸ τοῦ παιδιοῦ της καὶ δὲν λυπόταν κανένα· ὅλους τοὺς ἐπέρασε ἀπὸ τὸ μαχαίρι καὶ ἀνθρώπους καὶ κάθε ζωντανό...» (Παραδόσεις, 'Αθῆναι 1904, τ. Α', σ. 8). Μονοβύζα σημαίνει ἀμαζόνα (λατ. unimammia). Παρόμοια παράδοση ὑπάρχει στὴ Γορτυνία. Ἦταν μιὰ βασιλοπούλα ποὺ «ἔφτιασε τὸ γιοφύρι στὸ Ρουφιά. Τὸ κάστρο της τὸ πάτησαν μιὰ φορὰ οἱ ἐχθροὶ ἀλλὰ τὴ

Στὴ Λάρισα διαπίστωσε μεγάλη ἀνάπτυξη τῆς ὑφαντουργίας χάρη στὴν πλούσια κτηνοτροφία τοῦ θεσσαλικοῦ κάμπου. «Τὰ ὑφάσματα εἶναι χοντροειδέστατα ἀλλὰ περιζήτητα σ' ὅλη τὴ χώρα» [1].

Εἶδε τοὺς Λαρισινοὺς νὰ ψαρεύουν στὸν Πηνειό. «Τὸ ποτάμι ἔχει τὰ καλύτερα σαζάνια καὶ τοὺς καλύτερους λούτσους τοῦ κόσμου. Καὶ εἶναι πάμφθηνοι» [2]. Στὴ Λάρισα βρῆκε ἄφθονα χρυσὰ καὶ ἀσημένια μετάλλια ὅλων τῶν βασιλιάδων τῆς Μακεδονίας [3].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶχε σκοπὸ νὰ συνεχίσῃ τὴν πορεία πρὸς τὴ νότια Ἑλλάδα ἀλλὰ βρέθηκε μέσα στὸ χείμαρρο τῶν τουρκικῶν στρατευμάτων ποὺ κατέβαιναν στὸ Μωριά. Εἶχε ἀρχίσει ἡ ἐκστρατεία κατὰ τῶν Βενετῶν [4].

Τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1714 ἀναγκάζεται νὰ ἐπιστρέψῃ στὴ Θεσσαλονίκη [5].

Στὴν πολιτεία ζοῦσαν 10.000 Ἕλληνες [6] καὶ 30.000 Ἑβραῖοι. Τὸ ἐμ-

---

Μονοβύζα δὲ μπόρεσαν νὰ τὴν πιάσουν, γιατὶ ἔφυγε νύχτα ἀπὸ μυστικὴ πόρτα» (ἔνθ' ἀν., σ. 65). Σύμφωνα μὲ ἄλλη παράδοση μιὰ ἀμαζόνα (μονοβύζα) βασίλευε στὸ παλαιὸ κάστρο ποὺ εἶναι κοντὰ στὴν Ἄκοβα (ἔνθ' ἀν., σ. 65). Βλ. ἐπίσης *Δημ. Πασχάλη,* Οἱ δέκα λόγοι τοῦ Διγενοῦς Ἀκρίτου, Λαογραφία, τ. Θ', σ. 385, 25).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 35.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 35 - 36.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 36.
4. Ὁ Μ. Βεζύρης Ἀλῆ Κιουμουρτζῆ (ὁ Γερμανὸς ἱστορικὸς *Hammer* τὸν ὀνομάζει Νταμάντ Ἀλῆ) μὲ 100.000 ἄντρες, ἀφοῦ διέσχισε τὴ Μακεδονία, τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Στερεά, εἰσώρμησε, τέλη Ἰουνίου 1715, στὴν Πελοπόννησο καὶ μέσα σὲ ἑκατὸ μέρες κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξῃ τοὺς Βενετοὺς (*Μιχ. Σακελλαρίου,* Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1939, σ. 39 - 40 καὶ *Κων. Σάθα,* Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1869, σ. 444).
5. Οἱ μετακινήσεις στρατευμάτων στὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη ἀποτελοῦσαν σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα φοβερὴ μάστιγα γιὰ τοὺς πληθυσμούς. Ὁ Γάλλος πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη *de Boismond* ἔγραφε στὶς 12 Ὀκτωβρίου 1715: «Οἱ ἔμποροι ποὺ ξαναγύρισαν ἀπὸ τὸ παζάρι τῆς Oglia (Ντόλιανη) μοῦ εἶπαν πὼς ὑπῆρχαν ἀρκετὰ ἐμπορεύματα ἀλλὰ λίγος κόσμος γιατὶ δὲν ἦρθαν τὰ καραβάνια ἀπὸ τὴ Λάρισα καὶ τὴν Ἀνατολή, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει ἀσφάλεια στοὺς δρόμους» (*N. G. Svoronos,* Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, σ. 122 σημ. 2). Ὁ Βενετὸς πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης ἔγραφε τὸ 1768 ὅτι «τὴ συντήρηση τῶν στρατευμάτων ποὺ στρατολογοῦνται ἀναλαμβάνουν οἱ περιοχὲς ἀπὸ ὅπου περνοῦν. Οἱ δύστυχοι χωρικοὶ δέχονται κάθε λογῆς ἐκβιασμοὺς καὶ μερικὲς φορὲς θανατώνονται ἐπειδὴ τολμοῦν νὰ ὑπερασπισθοῦν τὶς οἰκογένειες, τὰ ζῶα καὶ τὴν περιουσία τους ἀπὸ τὶς διαρπαγὲς τῶν ἀτάκτων στιφῶν. Πολλοὶ χωρικοὶ ἐγκαταλείπουν τὰ σπίτια τους καὶ φεύγουν μακριά» (*Κων. Μέρτζιου,* Μνημεῖα Μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 407).
6. Τὰ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα εἶναι ἐλάχιστα. Ὁ Βενετὸς πρόξενος Perro (1741) ὑπολογίζει τὸν ἑλληνικὸ πληθυσμὸ σὲ 25.000 (*Κ. Μέρτζιου,* Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 304). Οἱ Ἑβραῖοι ἦταν πάντοτε πολυάριθμοι, ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα καὶ τὸν μεσαίωνα. Ὁ Perro τοὺς ὑπολογίζει σὲ 40.000 (ἔνθ' ἀν., σ. 304). Γιὰ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὁ Γάλλος πρόξενος Boismond (1723) ἀναφέρει 50.000, ὁ

πόριο βρισκόταν σὲ ἑβραϊκὰ χέρια. Οἱ Γάλλοι ἐμπορεύονταν στὴ Θεσσαλονίκη κερί, μαλλιά, μετάξι, στάρι καὶ κυρίως καπνά [1].

Ὁ Lucas καταγράφει καὶ τὴν παράδοση γιὰ τὸν καβαλάρη ποὺ ἀνάγκασε τοὺς Τούρκους ἅρπαγες τῶν μαρμάρινων κιόνων τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὴν Καλαμαριὰ νὰ τοὺς ξαναφέρουν στὴ θέση τους.

«Τὰ μοναδικὰ μνημεῖα εἶναι δέκα ἢ δώδεκα κολῶνες ἀπὸ ἄσπρο μάρμαρο (ὕψος 14 - 15 πόδια). Δὲν θὰ ἄξιζε τὸν κόπο νὰ τὶς μνημονεύση κανεὶς ἂν δὲν ὑπῆρχαν οἱ μῦθοι ποὺ ἀφηγοῦνται οἱ κάτοικοι γι' αὐτὲς τὶς κολῶνες. Ὁ πρόξενος καὶ ὁ δραγουμάνος μὲ βεβαίωσαν ὅτι πολλοὶ πασάδες, μουλάδες καὶ καδῆδες ξεσήκωσαν ἀρκετὲς φορὲς τὶς κολῶνες γιὰ νὰ τὶς χρησιμοποιήσουν σὲ διάφορες τούρκικες οἰκοδομές. Ἀλλὰ τὴν ἴδια νύχτα τῆς μεταφορᾶς οἱ κολῶνες ξαναγύριζαν στὴ θέση τους. Ὁ πρόξενος μοῦ εἶπε ὅτι πέρσι κιόλας πρόσταξε ἕνας καδῆς νὰ τὶς κουβαλήσουν σὲ τούρκικη οἰκοδομή. Τὴν ἄλλη νύχτα ὅμως βλέπει ἕνα καβαλάρη ὁπλισμένο μὲ μεγάλη λόγχη νὰ ζυγώνη καὶ νὰ τοῦ λέη πὼς ἂν δὲν πάρη ὅρκο ὅτι θὰ ξαναβάλη στὴ θέση τους τὶς κολῶνες θὰ τοῦ πάρη τὴ ζωή. Ἔντρομος ὁ καδῆς ὡρκίσθηκε ὅ,τι τοῦ ζήτησε ὁ καβαλάρης καὶ τὴν ἄλλη μέρα πρόσταξε νὰ τὶς ξανατοποθετήσουν ἐκεῖ ποὺ πρωτοβρίσκονταν» [2].

Perro (1741) 80.000 (ἔνθ' ἀν., σ. 304). Βλ. καὶ *Ν. Svoronos*, ἔνθ' ἀν., σ. 7 - 13. Ὁ πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα εἶχε φθάσει στοὺς 80.000 κατοίκους. Ἦταν μιὰ πολιτεία μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ Βουδαπέστη, τὴ Λειψία καὶ τὴ Δρέσδη ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Καὶ εἶχε τὸν ἴδιο σχεδὸν πληθυσμὸ μὲ τὸ Μάντσεστερ καὶ τὸ Λίβερπουλ. Αὐτὴ ἡ ἀνάπτυξη ὠφειλόταν στὴν ἐμπορική της δραστηριότητα ποὺ ἐκτεινόταν ἀπὸ τὶς Κυκλάδες ὡς τὸ Δούναβη. Ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε ἐξελιχθῆ σὲ οἰκονομικὴ πρωτεύουσα τῆς εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. Ἦταν ἡ μεγάλη ἀγορὰ τῶν ἑλληνικῶν μαλλιῶν καὶ τὸ ἐξαγωγικὸ κέντρο τοῦ μπαμπακιοῦ, τῶν καπνῶν καὶ τῶν σταριῶν. Αὐτὸ τὸ ζωηρὸ ἐμπόριο ἔδινε εὐκαιρίες γιὰ γρήγορο πλουτισμό. Ἀπὸ τὸ 1730 ὡς τὸ 1790 τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης ἑξαπλασιάσθηκε (*Ernest Labrausse*, καθηγητῆ τῆς Σορβόνης, πρόλ. στὸ Le commerce κ.λπ. τοῦ *Ν. Svoronos*, ἔνθ' ἀν., σ. VIII).

1. *Paul Lucas*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 38. Γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Θεσσαλονίκη στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα βλ. *Σ. Μάξιμου*, Τουρκοκρατία 1685 - 1789, Ἀθήνα 1944, ὅπου δημοσιεύεται καὶ σχετικὸ ἀναλυτικὸ ὑπόμνημα σ. 95 κ. ἑ. καὶ κυρίως *Ν. Svoronos*, ἔνθ' ἀν.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 39 - 40. Ὁ *Lucas* γράφει ὅτι ἄκουσε τὴν παράδοση ἀπὸ τὸ Γάλλο πρόξενο στὴ Θεσσαλονίκη. Ὁ καβαλάρης ἦταν ὁ Ἅη - Γιώργης στὸν ὁποῖο εἶχε ἀφιερωθῆ ὁ ναός. Παρόμοια παράδοση ἐπαναφορᾶς κιόνων στὴ θέση τους εἶχαν παλαιότερα καταγράψει οἱ *J. Spon* (Voyage d' Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Lyon 1675, τ. Α', σ. 127 καὶ *Wheler* (Voyage de Dalmatie, de Grèce et du Levant, Amsterdam 1689, τ. Α', σ. 121): «Ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴ Λάμψακο βρίσκονται πεσμένες καμμιὰ δωδεκαριὰ κολῶνες. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς σήκωσαν οἱ Τοῦρκοι καὶ τὶς κουβάλησαν στὴν πόλη γιὰ νὰ χτίσουν ἕνα τζαμί. Ἀλλὰ τὴ νύχτα ἐξαφανίσθηκαν. Καὶ τὴν ἄλλη μέρα βρέθηκαν στὴν πρώτη τους θέση, χωρὶς νὰ ξέρη κανεὶς πῶς ἔγινε αὐτὸ τὸ θαῦμα. Σὲ κείνη τὴ θέση βρισκόταν ἄλλοτε χριστιανικὸς ναὸς κι' ἀπ' αὐτὸν εἶχαν γκρεμισθῆ οἱ κολῶνες». Γιὰ πα-

Οἱ Ἕλληνες, παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ, δὲν ἔχασαν ποτὲ τὸ τάλαντο τῆς μυθοπλασίας καὶ νοιώθουν εὐτυχισμένοι ὅταν κατορθώσουν νὰ ἀνακατέψουν τὸ πιὸ παγανιστικὸ στοιχεῖο μὲ τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια τοῦ χριστιανισμοῦ [1].

Μὲ μεγάλη δυσκολία ξαναγύρισε ὁ Lucas στὴν Πόλη. «Νύχτα μέρα στρατεύματα βάδιζαν κατὰ τὸ νοτιὰ γιὰ τὸν πόλεμο τοῦ Μωριᾶ. Οἱ δρόμοι εἶναι ἐπικίνδυνοι. Οἱ Τοῦρκοι ἀποθηριώνονται κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκστρατειῶν». Ὡστόσο κατώρθωσε νὰ συγκεντρώση 190 μετάλλια, χρυσά, ἀργυρὰ καὶ μπρούντζινα.

Ὁ Lucas θὰ πραγματοποιήση καὶ τέταρτο ταξίδι στὴν Ἑλλάδα, αὐτὴ τὴ φορὰ γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' (ὁ Βασιλιὰς Ἥλιος εἶχε πεθάνει τὸ 1715). Πάντοτε μασκαρεμένος σὲ γιατρὸ καὶ φυσιοδίφη ποὺ ἀναζητεῖ βότανα καὶ περίεργα πετρώματα. Τὸ Μάρτιο τοῦ 1724 γράφει ἀπὸ τὴν Πόλη: «Βρίσκω τὴ χώρα πολὺ ἀλλαγμένη. Τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα σπανίζουν. Ὅλα τὰ ἔθνη βρίσκονται ἐδῶ καὶ ἀναζητοῦν ἀρχαιότητες» [2].

Ὀχτὼ μῆνες ἀργότερα ἐπιστρέφει στὸ Παρίσι μὲ 500 περίπου ἀρχαῖα ἑλληνικὰ μετάλλια καὶ νομίσματα. Ζήτησε ἀμέσως χρηματοδότηση γιὰ καινούργια ἐξόρμηση ἀλλὰ δὲν βρῆκε ἀνταπόκριση. Ἐγκαταστάθηκε λοιπὸν στὸ Παρίσι καὶ ἄνοιξε κατάστημα ἀρχαιοτήτων μὲ τοὺς θησαυροὺς ποὺ εἶχε συγκεντρώσει γιὰ λογαριασμό του [3]. Ἀλλὰ ἦταν ἀνήσυχος ἄνθρωπος, ἕνας ἀληθινὸς περιηγητὴς ποὺ κατεχόταν ἀπὸ τὴν ἀσίγαστη δίψα τοῦ ταξιδιοῦ. Τὸ 1736 πραγματοποίησε τὴν τελευταία του περιοδεία στὴν Ἱσπανία. Ἐκεῖ πέθανε ταξιδεύοντας, τὸν Μάιο τοῦ 1737, σὲ ἡλικία 73 χρόνων.

ραδόσεις σχετικὲς μὲ ἀρχαῖα κτίρια καὶ μάρμαρα βλ. *Νικ. Πολίτη,* Παραδόσεις, Ἀθῆναι 1904, σ. 72 - 74.

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 42 - 43.
2. Ms français, nouv. acq. 6237, fol 32, Παρίσι, Ἐθν. Βιβλιοθήκη.
3. Τὸ 1732 διαφήμιζε στὸν Mercure de France ἕνα ἄγαλμα τῆς Ἥρας.

ΣΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΑΘΩ (1706)

ΕΝΑΣ ΕΠΙΦΑΝΗΣ Γάλλος μισσιονάριος, ὁ Père Braconnier, ἱδρυτὴς τῆς ἱεραποστολῆς τῶν Ἰησουιτῶν τῆς Θεσσαλονίκης, περιηγήθηκε τὸ 1706 τὴ Βόρεια Ἑλλάδα γιὰ νὰ ἐπιθεωρήση τὰ διάφορα κέντρα τοῦ τάγματος. Ἡ ἐπιθεώρηση ἀποτελοῦσε πρόσχημα. Ὁ πραγματικὸς στόχος τοῦ Ἰησουίτη ἱερωμένου ἦταν ἡ προπαγάνδα καὶ ὁ προσηλυτισμός.

Ἄρχισε τὴν περιοδεία του ἀπὸ τὴ Σκόπελο, ὅπου ἔφθασε μὲ καράβι τὴν ἄνοιξη τοῦ 1706. Ἦταν καλοκαλλιεργημένο νησὶ μὲ πληθυσμὸ 18.000 ψυχές. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι ζοῦσαν συγκεντρωμένοι σὲ μιὰ γραφικὴ πόλη.

«Οἱ Σκοπελίτες ἔχουν προνόμια ἄγνωστα σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Κανένας Τοῦρκος δὲν κατοικεῖ στὸ νησί [1]. Ἔχουν τὸ δικαίωμα νὰ χρησιμοποιοῦν καμπάνες στὶς ἐκκλησιές τους καὶ νὰ τοποθετοῦν σταυροὺς στὶς καμινάδες καὶ στοὺς λόφους. Σὲ περίπτωση ποὺ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ καλέσουν. Τοῦρκο καδὴ ἢ ὅταν ἔρχεται μὲ δική του πρωτοβουλία στὸ νησί, ἀναλαμβάνουν τὴ διατροφή του κ.λπ. γιὰ τρεῖς μονάχα μέρες [2]. Ἔχουν Ἕλληνα μητροπολίτη ποὺ διατηρεῖ στὴ δικαιοδοσία του καὶ τὸ ποίμνιο τῆς Σκιάθου. Τὸ νησὶ παράγει λίγο στάρι καὶ ἄφθονο κρασί. Ὑπάρχουν πολλὰ καλὰ νερὰ καὶ ἄφθονα περιβόλια μὲ ἑσπεριδοειδῆ καθὼς καὶ πολλὰ κέδρα» [3].

Ἀπὸ τὴ Σκόπελο ταξίδεψε στὴν Εὔβοια. Ὑπολόγισε κάπου 200 χωριὰ μὲ 40.000 χριστιανοὺς καὶ σχεδὸν ἄλλους τόσους Τούρκους.

Ἀλλὰ τὸ καλύτερο τμῆμα τοῦ ὁδοιπορικοῦ τοῦ Braconnier εἶναι ἡ περιοδεία του στὸν Ἄθω καὶ ἡ λεπτομερὴς περιγραφὴ τῶν μοναστηριῶν. Στὴν ἀφήγησή του ὁ Γάλλος Ἰησουίτης φαίνεται συγκρατημένος καὶ ἐπιφυλακτικὸς καὶ προσπαθεῖ νὰ δείξη ἀντικειμενικότητα. Ἀποφεύγει ὡστόσο νὰ καταγράψη ὅλες τὶς πληροφορίες ποὺ συγκεντρώνει ἀπὸ τοὺς μοναχούς, καθὼς καὶ τά «θαυμαστὰ πράγματα, ποὺ τοῦ ἀφηγοῦνται οἱ καλόγεροι», ἀπὸ φόβο, ὅπως γράφει, «μήπως ἐνοχλήση τὸν ἀναγνώστη» [4].

---

1. Ἡ Σκόπελος εἶχε ἐξασφαλίσει ἀπὸ τὸ 1459 σχετικὴ αὐτοδιοίκηση. Ἡ ἐκλογὴ τῶν προεστῶν γινόταν ἀπὸ τοὺς κατοίκους σύμφωνα μὲ ἕνα παλιὸ βενετικὸ νόμο.

2. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ καδῆ ἦταν πολὺ σπάνια. Γι' αὐτὸ ἔλεγαν οἱ νησιῶτες τῶν Β. Σποράδων: «Στὴ Σκιάθο καὶ στὴ Σκόπελο καδῆς ποτὲ δὲν κραίνει» (*Δημ. Γ. Νασούλη*, Σκόπελος, Ἀθήνα 1950, σ. 48).

3. Relation de l' établissement et des progrès de la mission de Thessalonique. Extraite des mémoires du *Père Braconnier* par le *Père Souciet* (Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant, `A Paris, τ. Θ', σ. 321 - 410).

4. Ἔνθ' ἀν., τ. Θ', σ. 328 - 330. Ἕνα ὑπόμνημα τοῦ Ἰησουίτη *Tarillon* στὸν ὑπουργὸ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' de Pontchartrain (1714) μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ *Braconnier* ἔζησε στὴ Θεσσαλονίκη ἐφτὰ ἢ ὀχτὼ χρόνια. «Ἐκεῖ κατώρθωσε νὰ κερδίση τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν Θεσσαλονικιῶν μὲ τοὺς λεπτοὺς τρόπους καὶ τὸ ἐξαιρετικό του τάλαντο. Ἔτσι μὲ φι-

Σχετικὰ μὲ τὸν πληθυσμὸ τοῦ 'Αγίου "Ορους τὸν πληροφόρησαν ὅτι κάπου δέκα ὣς δώδεκα χιλιάδες καλόγεροι ζοῦσαν στὰ μοναστήρια καὶ στὰ ἀσκηταριά. «Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ μοναχοὶ ποὺ περιοδεύουν στὰ χωριὰ γιὰ ἐλεημοσύνες ἢ γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν εἰσοδημάτων τῶν μοναστηριῶν ἀπὸ ἰδιόκτητα χτήματα σὲ διάφορες ἐπαρχίες». Ὁ ἴδιος ὅμως διαπίστωσε ἀπὸ ἐπιτόπια μελέτη ὅτι ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν δὲν ξεπερνοῦσε τὶς τέσσερες χιλιάδες [1].

Εἴκοσι ἀπὸ τὰ μοναστήρια ὠνομάζονταν κάστρα, ὅπως ἀκριβῶς τὰ φρούρια τῆς Καβάλας, τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Εὐρίπου. Αὐτὸς ὁ χαρακτηρισμὸς προκάλεσε ἐντύπωση στὸ Γάλλο ἱερωμένο. Παραδέχεται ὅμως ὅτι μοιάζουν μὲ φρούρια [2] γιατὶ ἔχουν δυνατὰ τείχη μὲ μεγάλους πύργους τετράγωνους καὶ πάνω στὰ μπιντένια κανόνια καὶ ἄλλα βαρειὰ ὅπλα.

Ὁ Braconnier ὑπολογίζει σὲ τετρακόσια ὣς πεντακόσια τὰ ἀσκηταριὰ τοῦ 'Αγίου "Ορους καὶ σὲ τέσσερες ἑκατοντάδες τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ξωκκλήσια [3].

Διαπίστωσε ὅτι ἡ Μεγάλη Λαύρα ἦταν τὸ σημαντικώτερο μοναστήρι τοῦ "Αθω, «τὸ μεγαλύτερο καὶ τὸ πλουσιώτερο». Τὰ δοσίματά του στοὺς Τούρκους εἶναι δέκα τὰ ἑκατὸ παραπάνω ἀπὸ τὰ ἄλλα μοναστήρια καὶ δεκαπλάσια ἀπὸ μερικὰ φτωχά [4].

Στὸν ταρσανὰ τῆς Λαύρας ὑπάρχει ἕνας πύργος μὲ ἕξη πατώματα, ἐξω-

---

λικὸ τρόπο μπορεῖ νὰ τοὺς πείση γιὰ τοὺς κινδύνους τῆς πλάνης τους». Σημειώνει ἐπίσης γιὰ τὶς περιοδεῖες του στὰ μοναστήρια τοῦ "Αθω, στὴ Λῆμνο καὶ στὴν Εὔβοια: «Παντοῦ εἶχε καλὰ ἀποτελέσματα» (Lettre à Monseigneur le comte de Pontchartrain secrétaire d' État sur l'état présent des Missions des pères Jésuites dans la Grèce (Nouveaux Mémoires, 'A Paris 1714, σ. 87). Τὸ χρονικὸ τοῦ *Braconnier* γιὰ τὸ "Αγιον "Ορος: Mémoires pour servir l' histoire des Monastères de Mont Athos, par le *Père Braconnier,* Jésuite (1706), Bibl. Nat. ms. supplément grec, 930, fol 1 - 24. Δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν *E. Miller* στὴ Revue de bibliographie analytique de Miller et Aubenas (1843 - 1844). *Henri Omont* Missions archéologiques en Orient aux XVII et XVIII siècles, Paris 1902, σ. 994 - 1037.

1. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *La Motray* ποὺ ἔφθασε τὸν ἴδιο χρόνο (1706) μὲ τὸν *Braconnier* στὸ "Αγιον "Ορος, γράφει στὸ χρονικό του πὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν καλογέρων «καὶ τῶν ἄλλων 'Ελλήνων», ξεπερνᾶ τὶς 3.000 (Voyages en Europe, Asie et Afrique, Haye 1727, τ. Α', σ. 395).

2. Τὰ μοναστήρια ὠνομάζονταν «φρούρια» ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους (*Φαίδ. Κουκουλέ,* Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. ΣΤ', σ. 77). Κατὰ τὸν Ι' αἰώνα γίνονταν συχνὰ στόχος πειρατικῶν ἐπιδρομῶν. Τὸ 1717 (27 Φεβρουαρίου) τρία πειρατικὰ σκάφη σκλάβωσαν πολλοὺς κατοίκους στὴν 'Ιερισσό, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ χρονικὸ τῆς μονῆς Δοχειαρίου (*Σπ. 'Αργυροῦ,* 'Η πειρατεία ἀπὸ τοῦ 1500 π.Χ. ἕως τὸ 1860, 'Αθῆναι 1956, σ. 150).

3. Τὰ περισσότερα στοιχεῖα ποὺ παραθέτει ὁ *Braconnier* εἶναι γνωστὰ ἀπὸ ἄλλες πηγές. 'Εδῶ ἐπισημαίνονται μόνο οἱ πληροφορίες ποὺ ἀναφέρονται σὲ λεπτομέρειες τοῦ μοναχικοῦ βίου ἢ σὲ εἰδικὲς παρατηρήσεις τοῦ ἱερωμένου περιηγητῆ.

4. "Ενθ' ἀν., τ. Β', σ. 994 - 995.

πλισμένος μὲ κανόνια γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση πιθανῆς πειρατικῆς ἐπιδρομῆς [1].

Στὸ μοναστήρι τοῦ Παύλου χρησιμοποιοῦσαν «μηχανή» γιὰ τὴν ἄντληση δροσεροῦ νεροῦ ἀπὸ ἕνα πηγάδι ποὺ βρισκόταν δεκαέξη μέτρα κάτω ἀπὸ τὰ κτίρια. Αὐτὸ τὸ σύστημα τὸ χειριζόταν μὲ εὐκολία ἕνας μοναχός. Ἀνέβαζε ἕνα μεγάλο κάδο στὸ χαγιάτι ποὺ ἔβλεπε πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ πηγαδιοῦ σὲ ὕψος πέντε περίπου μέτρων «ὅσο νὰ πῆς Κύριε Ἐλέησον» [2].

Οἱ καλόγεροι τῆς μονῆς Κωνσταμονίτου θεωροῦσαν εὐεργέτη τους τὸ Γάλλο πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης (1705) Antoine Armand ἐπειδὴ τοὺς ἔσωσε ἀπὸ τὰ νύχια τῶν κληρονόμων ἑνὸς Ἑβραίου τοκογλύφου. Καὶ τὸ μοναστήρι, γιὰ νὰ ἐκφράση τὴν εὐγνωμοσύνη του, ἐφοδίασε τὸν πρόξενο καὶ τὸ δραγουμάνο του μὲ εὐχαριστήρια γράμματα καὶ ἔδωσε τὴν ὑπόσχεση νὰ μνημονεύωνται τὰ ὀνόματά τους σὲ ὅλες τὶς λειτουργίες [3].

Στὸ μοναστήρι τῆς Παναγίας ἀνῆκαν διακόσια ἀσκηταριὰ μὲ τετρακόσιους περίπου ἐρημίτες. Ὁ Braconnier βρέθηκε στὸ μοναστήρι τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς τοῦ Πέτρου καὶ Παύλου. Οἱ Ἕλληνες τὴ γιόρταζαν μὲ νηστεία, ὅπως τὴ Μεγαλοβδομάδα (πολλὲς φορὲς αὐτὴ ἡ νηστεία κρατοῦσε τριάντα μέρες). Τὸν κάλεσαν λοιπὸν οἱ καλόγεροι στὸ ἑορταστικὸ δεῖπνο. Ὅλα ὅλα τὰ φαγητὰ ἦταν μερικὰ αὐγὰ καὶ λίγα γαλακτερά. Ἀλλὰ τὰ αὐγὰ δὲν ἦταν φρέσκα, γιατὶ ἔρχονταν ἀπ' ἔξω καὶ τὰ γαλακτερὰ ξυνισμένα. «Ἔτσι τὸ μόνο εὐχάριστο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τραπεζιοῦ ἦταν ἡ ἀνάγνωση τῶν μαχῶν τοῦ Ἁγίου Πέτρου» [4].

Ὁ Τοῦρκος ἀγὰς ποὺ διοικεῖ τὸ Ἅγιον Ὄρος εἶναι ἐγκατεστημένος στὶς Καρυές [5]. Ἀσχολεῖται μὲ τὰ ἐγκόσμια προβλήματα τῶν καλογέρων καὶ ἔχει βοηθοὺς τέσσερες ἀντιπροσώπους τῶν μοναστηριῶν. Πολιτεύεται μὲ προσοχὴ καὶ σύνεση καὶ συμβουλεύεται τοὺς ἐκπροσώπους τῶν καλογέρων,

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 997.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 1001.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 1007.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 1010.
5. Ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ *Braconnier* φαίνεται ὅτι ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση Τούρκου ἀγᾶ στὶς Καρυὲς εἶχε ἀρχίσει τουλάχιστον ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα καὶ ὄχι μετὰ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1736 ὅπως ἀναφέρουν ἄλλες πηγές. Κατὰ τὸν *Χριστ. Κτενᾶ* (Ἅπαντα, σ. 260) «τῷ 1743 διὰ φιρμανίου αὐτοῦ (ὁ Μαχμοὺτ Χὰν Α') διέταξεν ὅπως ἐν Θεσσαλονίκῃ διορίζεται ἀξιωματικὸς ἐκ τῆς αὐτοκρατορικῆς φρουρᾶς ὁ ὁποῖος νὰ διαμένῃ ἐκεῖ μισθοδοτούμενος ὑπὸ τῶν μονῶν». Καὶ ὁ *Μιλτ. Καραβοκυρός* (Τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὰ δίκαια καὶ προνόμια, Κωνσταντινούπολις 1913, σ. 16): «Ἀγάς τις, Χασεκῆς καλούμενος, διέμενεν ἐπὶ ἡμέρας τινὰς εἰς τὸ Ὄρος ἅπαξ τοῦ ἔτους ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς, διὰ νὰ εἰσπράττῃ τὸν κεφαλικὸν φόρον». Κατὰ τὸν *Ἰω. Μαμαλάκη* αὐτὸς ὁ ἀγὰς Χασεκῆς προερχόταν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη καὶ ἦταν ἐγκατεστημένος μόνιμα στὶς Καρυὲς (Τὸ Ἅγιον Ὄρος διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 287).

γιατὶ ἂν γίνουν παράπονα κάπως σοβαρὰ ἐναντίον του θὰ μετατεθῇ [1]. Ἂν καὶ ἐλάχιστοι Τοῦρκοι ἐπιθυμοῦν νὰ παραμείνουν σ' αὐτὴ τὴν ἐρημιὰ πάνω ἀπὸ ἕνα χρόνο.

Ὅλα τὰ μοναστήρια ἔχουν τὸν ξενώνα τους στὶς Καρυές. Ὑπάρχουν ἐπίσης μαγαζιά, κυρίως σκουφάδικα καὶ ραφτάδικα. Οἱ τεχνίτες εἶναι καλόγεροι. Τὰ τσεκούρια, τὰ κλαδευτήρια καὶ οἱ ἀξίνες τοῦ Ἁγίου Ὄρους φημίζονται σ' ὅλη τὴ χώρα γιὰ τὴν ἀντοχή τους. Ἔτσι, κάθε Σάββατο, βλέπει κανεὶς νὰ καταφθάνουν στὴν ἀγορὰ τῶν Καρυῶν μουστερῆδες ἀπὸ ἀπόσταση ὀχτὼ καὶ δέκα λευγῶν.

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παζάρι στὶς Καρυὲς ὑπάρχουν καὶ τὰ πανηγύρια τῶν μοναστηριῶν. Σ' αὐτὲς τὶς γιορτὲς ἀνοίγουν οἱ τραπεζαρίες γιὰ τοὺς ἐπίσημους ἐπισκέπτες, ἐνῶ στὸν ἁπλὸ λαὸ προσφέρεται τουλάχιστον ψωμὶ καὶ μιὰ σούπα. Ὑπάρχουν μοναστήρια ποὺ τέτοιοι ἑορτασμοὶ γίνονται τρεῖς φορὲς τὸ χρόνο. Κι' αὐτὸ σημαίνει σημαντικὴ δαπάνη [2].

Τέτοιες γιορτὲς εἶναι καθιερωμένες σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ὑπάρχουν τέσσερες νηστεῖες καὶ τέσσερα εἴδη Πάσχα. Ἔτσι παρατηρεῖται κατὰ τοὺς πανηγυρισμοὺς αὐτοὺς ἕνα ξέσπασμα χαρᾶς. Εἶναι μιὰ εὐκαιρία γιὰ τοὺς Ἕλληνες νὰ ξεχάσουν γιὰ λίγο τὴ σκλαβιά τους. Κι' αὐτὸ τὸ ἐπιτρέπουν οἱ Τοῦρκοι, προσφέροντας κάθε λογῆς ἐλευθερία, ἀρκεῖ νὰ μὴ γίνῃ αἱματοχυσία. Ἔλεγε ἕνας Ἕλληνας στὸν Braconnier:

— Ἐσεῖς οἱ Φράγκοι ἔχετε μέσα σας τὴ μετριοπάθεια, εἴσαστε συγκρατημένοι. Δὲν περνᾶτε ὅπως ἐμεῖς ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη. Ὁ δικός μας ὁ χρόνος εἶναι ἢ ἀποκριὲς ἢ σαρακοστὴ ἢ Λαμπρή. Κι' ὅποιος πιστεύει πὼς νήστεψε καλύτερα, αὐτὸς εἶναι τὶς περισσότερες φορὲς κι' ὁ καλύτερος γλεντοκόπος σὰν ἔρθῃ τὸ πανηγύρι [3].

Στὴν Ἁγία Ἄννα εἶδε νὰ ζωντανεύῃ τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων ἀναχωρητῶν τῆς Θηβαΐδας. Πρόκειται γιὰ ἕνα φριχτὸ καὶ ἄγονο ἐρημητήριο. Ἀνεβαίνεις καὶ κατεβαίνεις ἀπὸ μονοπάτι σκαμμένο πάνω στὴ βραχουριά [4]. Κάπου

---

1. Ἡ μαρτυρία τοῦ *Braconnier* εἶναι σημαντική, γιατὶ ἀποκαλύπτει ὅτι οἱ Ἁγιορεῖτες εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιμετωπίζουν δραστικὰ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν ἀγάδων - διοικητῶν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἐνῶ οἱ ἄλλες πηγὲς ἀναφέρουν ἐξώσεις ἀγάδων μόνο κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ αἰώνα. Κατὰ τὸν *Ἀλέξ. (Λαζαρίδη) Λαυριώτη* (Τὸ Ἅγιον Ὄρος μετὰ τὴν Ὀθωμανικὴν κατάκτησιν, Ἀθῆναι 1963, σ. 39 - 40), τὸ 1760, ἀφοῦ ἡ Μέση πέτυχε τὴν ἔξωση τοῦ ἀνεπιθύμητου ἀγᾶ καὶ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ προκατόχου του Ἀλῆ, συμφώνησε «νὰ μὴ κάμῃ (ὁ ἀγάς) καμμίαν κρίσιν μόνος του ἢ νὰ παίρνῃ τίποτες ἢ νὰ παιδεύῃ χωρὶς τὴν θέλησιν τοῦ Ναζήρη καὶ τῶν λοιπῶν γερόντων».

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 1015.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 1015 - 1016.

4. Γιὰ τοὺς ἐρημίτες τῆς Ἁγίας Ἄννας ἔγραφε ὁ *Γεωργειρίνης* (μέσα ΙΖ' αἰώνα): «Διάγουσιν βίον μονήρη καὶ μελαγχολικόν, οὐδέποτε συνοικοῦντες ὑπὲρ τοὺς τρεῖς ἐν τῷ αὐτῷ οἰκήματι, καὶ μιμούμενοι τοὺς περὶ τὴν Θηβαΐδα τῆς Αἰγύπτου ἀρχαίους μοναχούς,

τριάντα ἀσκηταριὰ εἶναι σκορπισμένα στὴν πλαγιά. Οἱ ἐρημίτες κατώρθωσαν, κουβαλώντας χῶμα, νὰ δημιουργήσουν μικροὺς κήπους. Τὶς Κυριακὲς καὶ γιορτὲς συγκεντρώνονται καὶ παρακολουθοῦν τὴ λειτουργία στὴν 'Αγία "Αννα. Πεντακάθαρη ἐκκλησία, φωτεινὴ καὶ μὲ ξενώνα πλάϊ.

'Επειδὴ οἱ ἀσκητὲς δὲν ἔχουν οὔτε χωράφια οὔτε ἀμπέλια γιὰ νὰ ζήσουν μὲ τὸν ἱδρώτα καὶ τὸ μόχθο τους, εἶναι ὑποχρεωμένοι ν' ἀγοράζουν τὰ πάντα ἀπὸ τὰ πλεούμενα ποὺ ποδίζουν στὸν κόρφο τῆς γειτονικῆς κοιλάδας.

«Πρέπει νὰ παραδεχτῶ», γράφει ὁ 'Ιησουίτης ἱερωμένος, «ὅτι αὐτοὶ οἱ ἐρημίτες εἶναι ἄνθρωποι ὅλο ἁπλότητα, ταπεινοφροσύνη καὶ εἰλικρίνεια. "Εχουν μιὰ πνευματικότητα φωτισμένη, ποὺ θεμελιώνεται στὸν ὀρθολογισμό, ὅπως στὴ Δύση» [1].

Περιγράφοντας τοὺς θησαυροὺς τῶν μοναστηριῶν τοῦ 'Αγίου "Ορους τοὺς κατατάσσει σὲ τέσσερες κατηγορίες. Στὰ ἀναρίθμητα ἀσημένια καντήλια, στὰ λειτουργικὰ βιβλία (σκεπασμένα μὲ πλάκες ἀπὸ χρυσάφι καὶ κατακόσμητα μὲ διαμάντια ἢ μὲ ἀσημένια καλύμματα δουλεμένα στὶς γωνίες καὶ στὴ μέση), στὶς λειψανοθῆκες σὲ σχῆμα σταυροῦ, χρυσὲς ἢ ἀσημένιες καὶ ἐμπλουτισμένες μὲ πολύτιμες πέτρες (στὸ ἐσωτερικὸ βλέπεις κομμάτια τίμιο ξύλο), καὶ στὸ χρυσάφι, τὸ ἀσήμι καὶ τὰ διαμαντικὰ ποὺ στολίζουν τὶς εἰκόνες. Οἱ κορνίζες ἀμέτρητων εἰκόνων εἶναι ἀπὸ δουλεμένο ἀσήμι. "Ολες πάλι οἱ φημισμένες εἰκόνες εἶναι σκεπασμένες μὲ πλάκες χρυσοῦ ἢ ἀσημιοῦ ἔτσι ποὺ μόνο τὸ πρόσωπο τοῦ ἁγίου διακρίνεται. Βλέπεις στὴ θέση τοῦ λαιμοῦ περιδέραια ἀπὸ μαργαριτάρια καὶ σμαράγδια καὶ στὸ κεφάλι χρυσὴ ἢ ἀσημένια πλάκα σὲ σχῆμα κορώνας καταστολισμένη μὲ διαμαντικά. Δὲν ὑπάρχει ἐκκλησιὰ χωρὶς μιὰ τουλάχιστον τέτοια εἰκόνα. Σὲ μερικὰ μάλιστα ὑπάρχουν πάμπολλες. Μόνο στὸ Βατοπέδι ὑπολογίζονται σὲ ἑκατό. Οἱ πλουσιώτερες, ὡστόσο, εἰκόνες βρίσκονται στὴ Λαύρα. Σ' ἕνα παρεκκλήσι τῶν

οἵτινες ἔζων κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ 'Αγίου 'Αντωνίου» (*Κοσμᾶ Βλάχου, 'Αγιορείτη*, 'Η χερσόνησος τοῦ 'Αγίου "Ορους καὶ αἱ ἐν αὐτῇ μοναὶ καὶ οἱ μοναχοὶ πάλαι τε καὶ νῦν, Βόλος 1903, σ. 72).

1. Γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀναχωρητῶν αὐτῶν μᾶς πληροφορεῖ ὁ *'Ιω. Κομνηνός* (Προσκυνητάριον τοῦ 'Αγίου "Ορους, 'Αθῆναι 1890): «Τὰ κελλιὰ τῶν εὐλαβῶν καὶ ἐναρέτων ἀσκητῶν ὁποὺ εὑρίσκονται πλησίον εἰς τὸ Κυριακόν, ὅπου εἶναι ναὸς τῆς 'Αγίας "Αννης, ἐπάνω εἰς κρημνώδη καὶ δύσβατον τόπον, τὸν ἀριθμὸν ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα, ὄντας ἐκεῖ καὶ παρεκκλήσια τῶν ἀσκητῶν περισσά· οἱ δὲ ἐκεῖσε κατοικοῦντες ἐρημῖται καὶ ἀσκηταὶ ζῶσι μὲ τὸ ἐργόχειρόν τους· καὶ οἱ μὲν καλλιγράφοι, οἱ δὲ βιβλιοδέται, οἱ δὲ ψάλται· καὶ ἄλλοι μὲν σκάπτουσιν ἐγκόλπια καὶ σταυρούς, ἄλλοι δὲ πλέκουσι καλυμμαύχια, ἕτεροι ποιοῦσι χουλιάρια καὶ ἄλλοι ἐξ αὐτῶν κομβολόγια καὶ ἀπὸ αὐτὰ ζωοτρέφονται, τὸ περισσότερον ἀσχολούμενοι ἐν τῇ προσευχῇ καὶ διάγοντες τὴν ζωήν των ἐν νηστείᾳ καὶ πόνοις καὶ σκληραγωγίᾳ πολλῇ· συνάγονται δὲ πᾶσαν Κυριακὴν καὶ συλλειτουργοῦνται ὁμοῦ εἰς τὸ Κυριακὸν καὶ συνομιλοῦσι μετ' ἀλλήλων ἐρωτῶντες περὶ ψυχωφελῶν ζητημάτων καὶ πράξεων ἐναρέτων καὶ μετ' εὐλαβείας καὶ ταπεινώσεως φιλαδέλφως ἀποκρινόμενοι».

Ἰβήρων δεκατέσσερα ἀσημένια καντήλια κρέμονται μπροστὰ στὴν εἰκόνα, ἀναμμένα ὅλη τὴ νύχτα, καὶ ἄλλα ὀγδόντα γύρω γύρω. Λένε πὼς ὅταν ἕνας εἰκονοκλάστης χτύπησε μὲ μαχαίρι τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας στὸ λαιμὸ ἔτρεξε αἷμα (δείχνουν μάλιστα τὰ ἴχνη του). Ἡ τραυματισμένη εἰκόνα ποὺ πετάχτηκε ἀπὸ τὸν εἰκονοκλάστη στὴ θάλασσα βρέθηκε στὸ σημεῖο ὅπου χτίστηκε τὸ μοναστήρι [1].

Ὁ Braconnier ὑπολογίζει σὲ δυὸ χιλιάδες τὰ ἀσημένια καντήλια τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους.

Εἶδε καὶ τὰ ἀμέτρητα ἱερὰ κειμήλια καὶ ἅγια λείψανα. «Δὲν ὑπάρχει μοναστήρι στὸν Ἄθω χωρὶς τὸ ἱερὸ λείψανο κάποιου Ἀποστόλου. Ἔχουν ἀκόμα καὶ λείψανα τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς Παναγίας. Στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Ἄννας δείχνουν τὸ ἀριστερὸ πόδι τῆς ἁγίας, σὲ ἄλλους τὰ σπάργανα τοῦ Χριστοῦ, τὰ μαλλιὰ τῆς Θεοτόκου, τὰ δῶρα τῶν μάγων» [2].

Ἡ ἐνδυμασία τῶν καλογέρων εἶναι ἀπὸ χοντρὸ ὕφασμα τοῦ ἴδιου χρώματος, ἀλλὰ σὲ καλύτερη ποιότητα ἀπὸ τὸ ράσο τῶν Καπουκίνων. Τὸ ράσο τους δὲν εἶναι τόσο μακρύ, φαίνονται τὰ παπούτσια καὶ οἱ κάλτσες. Στὴ μέση φοροῦν ζώνη δερμάτινη καὶ τὸ κομπολόϊ ποὺ κρέμεται ἀπὸ τὴ ζώνη ἀποτελεῖ ἕνα κορδόνι μὲ κόμπους. Οἱ παπάδες, ὅταν πηγαίνουν στὴν ἐκκλησιά, φοροῦν μαῦρο ράσο μὲ φαρδειὰ μανίκια, ἕνα πρόσθετο στόλισμα ποὺ μποροῦν νὰ τὸ ἀποχτήσουν οἱ καλόγεροι μόνο ἀγοράζοντάς το. Τὸ μοναστήρι δὲν προσφέρει τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ ἐνδύματα. Τὰ παραπάνω τὰ ἐξασφαλίζει κανεὶς μὲ τὴν προσωπική του ἐργασία [3].

Ἀντίθετα, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος Ἰησουίτης, μὲ ὅ,τι συμβαίνει στὴ Δύση, ὅπου οἱ κατώτεροι περιμένουν ἀπὸ τοὺς ἀνώτερους τὴν κάλυψη ὅλων τῶν ἀναγκῶν τους καὶ ὅπου τέλεια πενία σημαίνει νὰ μὴν ἔχῃ κανεὶς τίποτα, στὸν Ἄθω οἱ ἀνάγκες τῶν καλογέρων δὲν ἱκανοποιοῦνται ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τὶς ἐλεημοσύνες. Καὶ παραθέτει τὴν ἐξήγηση ποὺ τοῦ ἔδωσαν :

— Ἂν προσφέρουμε στοὺς καλογέρους ὅ,τι ἔχουν ἀνάγκη, δὲν θὰ ἤθελαν πιὰ νὰ ἐργασθοῦν, κι' ἐκεῖνος ποὺ δὲν θὰ ἐργαζόταν θὰ ἦταν τὸ ἴδιο μὲ τὸν

---

1. Παρόμοια παράδοση ἔχει διασωθῆ στὴ Ρόδο. Ἡ ἀσημοσκέπαστη εἰκόνα τῆς Θεοτόκου στὸ μοναστήρι τῆς Σκια(δ)ενῆς Παναγιᾶς ἔχει μιὰ μαχαιριὰ στὸ στῆθος. Γιὰ τὴ μαχαιριὰ αὐτὴ λέει ἡ παράδοση: «Ἀπὸ τότες ποὺ ἡ Σκια(δ)ενὴ Παναγιὰ ἔσωσε τὸν τόπο ἀπὸ μιὰ βαρειὰ ἀρρώστια, ἐγύριζαν τὸ κόνισμά της σὲ οὖλα τὰ χωριὰ καὶ πολλοὶ ρωστημένοι εὑρίσκαν τὴν ὑγείαν τους. Ἕνας Τοῦρκος ἀγὰς σὲ καιρὸν Τουρκίας δὲν ἐπίστευκε στὰ θάματα τῆς Παναγιᾶς κι' ἐκειδὰ ποὺ γύριζαν τὸ κόνισμα, τὸ κάρφωσε μὲ τὴν κάμαν. Γιὰ μιᾶς ἔτρεξεν γαῖμαν τὴν εἰκόναν καὶ τὸ χέρι τοῦ ἀγᾶ ἐκουλάθη» (*Ἀν. Βρόντη*, Ροδιακὴ Λαογραφία, Οἱ Παναγιὲς τῆς Ρόδου ἀπὸ ἱστορικὴ καὶ λαογραφικὴ ἄποψη, Λαογρ., τ. ΙΑ' (1937), σ. 547 - 548).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 1017 - 1019.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 1019 - 1020.

ἐργατικό. Μὰ κάτι τέτοιο δὲν εἶναι δίκαιο. Γι' αὐτό, δυὸ μέρες τὴ βδομάδα, Τετάρτη καὶ Παρασκευή, δὲν προσφέρουμε διόλου κρασὶ στὴν τραπεζαρία. Ἔτσι, ὅσοι θέλουν νὰ πιοῦν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ δουλέψουν.

—Κι' ὅταν δουλέψουν τί τούς δίνετε;

—Τὸ μοναστήρι πουλάει κρασί, κι' ὅσοι ἔχουν λεφτὰ μποροῦν ν' ἀγοράσουν σ' αὐτὲς τὶς δυὸ μέρες [1]. Γιατὶ ὁ κανονισμὸς δὲν ἐπιτρέπει οὔτε νὰ φᾶς, οὔτε νὰ πιῆς στὸ κελλί σου. Ἀλλὰ ἐπειδὴ ὅλοι ἔχουν χαγιάτι, καὶ τὸ χαγιάτι δὲν θεωρεῖται κελλί, μποροῦν νὰ πιοῦν ἐκεῖ, ἀλλὰ πάντοτε ὄρθιοι.

Ἀπὸ τοὺς Ἁγιορεῖτες μερικοὶ παραδέχτηκαν τὴν ἄποψή του, τονίζοντας ὅμως ὅτι προϋποθέτει ἀνθρώπους φωτισμένους. Ἄλλοι ὡστόσο ἐπέμεναν ὅτι ὁ ἑλληνικὸς μοναχικὸς βίος ἀποτελεῖ συνέχεια τοῦ ἀσκητισμοῦ τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καὶ ὅτι μόνο τὸ Ἅγιον Ὄρος θυμίζει τὴ ζωὴ τῶν ἐρημιτῶν τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Θηβαΐδας.

Ἡ ἀπασχόληση ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν ἱκανοποίηση τῶν καθημερινῶν ἀναγκῶν τῶν μοναχῶν, γράφει ὁ Braconnier, εἶναι οἱ ἀγροτικὲς ἐργασίες, ἡ χειροτεχνία καὶ ἡ ἀντιγραφὴ ἱερῶν κειμένων. Φιλοτεχνοῦν σταυροὺς ἀπὸ ξύλο ἢ φίλντισι καὶ ἀντιγράφουν βιβλία ἢ διάφορα κηρύγματα. Ἀλλὰ ἡ πιὸ ἀποδοτικὴ ἀπασχόληση εἶναι ἡ περιοδεία γιὰ συγκέντρωση συνεισφορῶν. Οἱ καλόγεροι ποὺ ἀναλαμβάνουν αὐτὴ τὴν ἀποστολὴ ἐφοδιάζονται μὲ ἔγγραφα τοῦ μοναστηριοῦ καὶ ταξιδεύουν σὲ διάφορες περιοχές. Φθάνουν ὣς τὴ Βλαχία καὶ Μολδαβία, μερικοὶ προχωροῦν ὣς τὴ Μοσχοβία.

Ἀπὸ τὰ χρήματα ποὺ συγκεντρώνουν αὐτοὶ οἱ περιοδεύοντες ἐρανοσυλλέκτες, ἔχουν δικαίωμα νὰ κρατήσουν ἕνα μέρος γιὰ προσωπική τους χρήση. Τὸ ὑπόλοιπο, ἂν εἶναι σημαντικό, μπορεῖ νὰ ἐξασφαλίση στὸ δραστήριο καλόγερο τὴ θέση τοῦ ἡγουμένου. Κι' αὐτὸ ἐπειδὴ τὰ μοναστήρια ἀντιμετωπίζουν συχνὰ φοβερὲς δυσκολίες νὰ ἐξοικονομήσουν τὰ τεράστια χρηματικὰ ποσὰ ποὺ χρειάζονται γιὰ τὰ τακτικὰ καὶ ἔκτακτα δοσίματα στὴν τουρκικὴ ἐξουσία [2].

---

1. Τὸ κρασὶ ἀποτελοῦσε ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια τὴν κυριώτερη ἀπόλαυση τῆς μοναχικῆς ζωῆς. Σὲ παλαιὸ τυπικὸ ὑπάρχουν καὶ οἱ ἑξῆς ὁδηγίες: «Νὰ μὴ λείψουν τὰ τέσσερα κρασοβόλια (τὴν ἡμέρα) εἰς τὸν κάθε ἀδελφόν, καὶ τριῶν λογιῶν φαγητὰ διορίζομεν νὰ βάνωνται εἰς τὸ τραπέζι» (*Φαίδ. Κουκουλέ*, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. ΣΤ', σ.86). Ἐνῶ στὴν ἐποχὴ τοῦ *Braconnier* δὲν πρόσφεραν στοὺς καλογέρους κρασὶ στὶς δύο μέρες τῆς νηστείας, στὰ βυζαντινὰ χρόνια ἡ ἀποστέρηση τοῦ κρασιοῦ ἀποτελοῦσε ποινὴ γιὰ παράπτωμα. Παραπονιέται ὁ Θεόδωρος Πρόδρομος ποὺ ἔχασε τὸ κρασί του:

στιγμὴν ἂν λείψη ὁ ταπεινὸς ἀπὸ τὴν ἐκκλησίαν
τὸ κρασοβόλιν μου πουλοῦν τὸ νεροκοπημένον.

2. Οἱ ληστρικὲς ἐπιβαρύνσεις καὶ τὰ βαρειὰ δοσίματα ἀπειλοῦσαν κατὰ τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας τὴν ἐπιβίωση τῶν μοναστηριῶν τοῦ Ἄθω. Οἱ Ἁγιορεῖτες ἦταν μόνιμα βυθισμένοι στὰ χρέη καὶ συχνὰ κατέφευγαν στοὺς Ἑβραίους τοκογλύφους τῆς Θεσσαλονίκης γιὰ νὰ ἐξοφλήσουν τοὺς ἐξοντωτικοὺς φόρους ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ Τοῦρκοι. Ἡ μέθοδος τῶν περιοδειῶν γιὰ τὴ συγκέντρωση δωρεῶν ἔσωσε πολλὲς φορὲς τὰ μοναστήρια. Ὡστόσο,

Ἔτσι, ὅποιος ἐπιστρέφει ἀπὸ τὸ γύρο μὲ σημαντικὸ κεφάλαιο, γίνεται ἡγούμενος, ἀφοῦ ξεκουρασθῆ λίγες μέρες ἀπὸ τὶς κακουχίες τοῦ ταξιδιοῦ. Ἀλλὰ καὶ ὁ νέος ἡγούμενος θὰ παραδώση τὴ θέση του στὸν πρῶτο ποὺ θὰ κατορθώση νὰ συγκεντρώση ἕνα σπουδαῖο κεφάλαιο γιὰ τὴν κοινότητα. Γι' αὐτὸ δὲν ὁρίζεται χρόνος παραμονῆς τοῦ ἡγούμενου στὸ ἀξίωμα. Ἡ ἀντικατάσταση θὰ ἐξαρτηθῆ ἀπὸ τὰ συμφέροντα τοῦ μοναστηριοῦ.

Τὸ ποσὸ ποὺ κρατοῦν γιὰ τὸν ἑαυτό τους ὅσοι γυρνοῦν ἀπὸ τὴν περιοδεία ἐλεημοσύνης τὸ ἀξιοποιοῦν καθένας μὲ τὸν τρόπο του. Ἄλλοι δανείζουν τὰ χρήματά τους μὲ καλὸ διάφορο, ἄλλοι ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο, κι' ἄλλοι φροντίζουν νὰ πετύχουν ἕνα μετόχι ὅπου τὰ κέρδη εἶναι σίγουρα, γιατὶ οἱ καλλιέργειες στὸν Ἄθω δὲν κινδυνεύουν, ὅπως σὲ ἄλλες περιοχές, ἀπὸ τοὺς ἀρουραίους καὶ τὶς ἀκρίδες, οὔτε ἀπὸ τὰ χιόνια καὶ τὴν παγωνιά [1].

Ὁ Braconnier παραδέχεται ὅτι ὁ μοναχικὸς βίος στὸν Ἄθω εἶναι γεμάτος στερήσεις σὲ σύγκριση μὲ τὴ ζωὴ τῶν δυτικῶν μοναχῶν. Παραδέχεται ἐπίσης ὅτι ἡ ἀσκητικὴ ζωὴ μερικῶν ἀναχωρητῶν στὰ ἐρημητήρια εἶναι τόσο αὐστηρή, τόσο σκληρή, ποὺ θυμίζει τὸν Ἅγιο Ἀντώνιο καὶ τὸν Ἅγιο Ἱλαρίωνα [2].

Ὑποδειγματικοὺς βρῆκε τοὺς Ἁγιορεῖτες καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴν ἁγνεία καὶ τὴν ἐγκράτεια τοῦ βίου. «Λένε πὼς ὁ καλόγερος ποὺ θὰ εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ ἁμαρτήση μὲ γυναίκα, δὲν μπορεῖ, ὅσο κι' ἂν κρατήση μυστικὸ τὸ κρίμα του, νὰ ζυγώση τὴν Ἁγία Τράπεζα».

Τοῦ ἔδειξαν παλιὰ ἐρειπωμένα μοναστήρια ὅπου ἄλλοτε ζοῦσαν χωριστὰ τὰ καλογεροπαίδια. Τώρα, γράφει ὁ Braconnier, οἱ νεαροὶ καλόγεροι κατοικοῦν στὸ ἴδιο μοναστήρι ἀλλὰ σὲ χωριστὸ κτίριο, κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίβλεψη κατάλληλων προσώπων, ποὺ φροντίζουν γιὰ τὴν ἀγωγή τους [3].

Ἕνα χρόνο ἀργότερα ὁ Γάλλος Ἰησουίτης ἐγκαταλείπει τὸ Ἅγιον Ὄρος

ὁ Διονύσιος ὁ Ἐρημίτης θεωροῦσε ὑπερβολικὰ τὰ παράπονα τῶν μοναστηριῶν καὶ μιλοῦσε γιὰ σπατάλες καὶ πολυτέλειες: «Ἐδουλώθητε τοῖς Ἰουδαίοις καὶ δὲν στοχάζεσθε τί τρόπον νὰ εὑρῆτε καὶ νὰ ἐλευθερωθῆτε, μόνον τρῶτε καὶ πίνετε, ἐνδύεσθε εὔμορφα ὡσὰν νυφάδες ἐστολισμένες, καβαλλικεύετε ἄλογα εὐγενικὰ μὲ σέλαις καλαῖς παμφιλένιαις, μὲ μουκατερινὰ ζωνάρια. Πάλιν νὰ σᾶς δείξω καὶ ἄλλην μέθοδον διὰ τὸ χρέος; Εἶναι δέκα μοναστήρια, ὁποὺ ἔχουν ἀπὸ διακόσιους καλογήρους· ἂς πωλήση ἀπὸ ἕνα ράσο ὁποὺ ἔχει ἀπὸ πεντακόσια ἄσπρα, καὶ ἂν δὲν σώσουν, ἂς ἐβγάλουν τὰ πεκούλια ὁποὺ ἔχουν τὰ ἰδιόρρυθμα καὶ ἄλλος πεντακόσια ἄσπρα, ἄλλος χίλια, εὑρίσκονται καὶ γέροντες ὁποὺ ἔχουν ἀπὸ πέντε χιλιάδες ἄσπρα καὶ τὰ κρατεῖτε εἰς τὸν κόλπον σας, καὶ ἐσεῖς τρέχετε πάλιν εἰς τοὺς Ἑβραίους. Μόνον τὰ τζετίκια νὰ πωλήσετε, δηλαδὴ τὰ μεστοπάπουτζα, ἐβγαίνει τὸ χρέος» (*Ἰω. Μαμαλάκη,* Τὸ Ἅγιον Ὄρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 338).

1. Ἔνθ. ἀν., σ. 1020 - 1021.
2. Ἔνθ. ἀν., σ. 1022.
3. Ἔνθ. ἀν., σ. 1022.

καὶ συνεχίζει τὸ ταξίδι του στὴ Μακεδονία. Στὸ χρονικό του[1] γράφει πὼς δὲν περίμενε τὴ Μακεδονία τόσο πολυάνθρωπη καὶ τόσο καλλιεργημένη. Οἱ περιοχὲς ποὺ διέσχισε ὁδοιπορώντας πρὸς τὴν Καβάλα τοῦ θύμισαν τὶς καλύτερες ἐπαρχίες τῆς Γαλλίας. «Παράγουν λεπτὸ κρασὶ καὶ κάθε λογῆς δημητριακά : στάρι, σίκαλη, κριθάρι, βρώμη, κεχρί, καθὼς καὶ μπαμπάκι καὶ ρύζι σὲ ὡρισμένες περιφέρειες.

Στὸ δρόμο πρὸς τὴν Καβάλα ἀπάντησε δυὸ μεγάλα ἕλη μὲ περίμετρο δέκα ἢ δώδεκα λεῦγες τὸ καθένα. Κοντὰ σ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ τοῦ ἔδειξαν ἕνα σωρὸ ἀπὸ βραχόπετρες πολὺ κοντὰ ἡ μιὰ στὴν ἄλλη καὶ ψηλὲς κάπου 4,5 μέτρα. «Κυττοῦσα τὶς πέτρες μὲ περιέργεια καὶ ἀναρωτιόμουν μήπως ἦταν τὰ ἐρείπια ἀρχαίου κάστρου.

— Μὰ δὲν ξέρεις τὴν ἱστορία; ἀπόρησε ὁ ὁδηγός μου.

— Ποιὰ ἱστορία;

— Αὐτὲς οἱ πέτρες ποὺ βλέπεις εἶναι συμπεθεριό.

— Τί συμπεθεριό;

— Συμπεθεριό. Ἕνα κορίτσι παντρεύτηκε χωρὶς τὴ θέληση τῶν γονιῶν του. Ἡ μάνα της τὴν καταράστηκε κι' ἀμέσως μαρμάρωσαν, ὄχι μονάχα ἡ νύφη κι' ὁ γαμπρός, ἀλλὰ καὶ ὅλοι οἱ συμπεθέροι. Μὰ εἶναι δυνατὸ νὰ μὴ γράφουν τὰ βιβλία σας γι' αὐτὸ τὸ θαῦμα;

— Τὰ δικά σας τὸ γράφουν;

— Τί τὰ θέλουμε ἐμεῖς τὰ βιβλία ἀφοῦ τὸ βλέπουμε μὲ τὰ μάτια μας; Οἱ πέτρες μιλᾶνε μόνες τους!»[2].

---

1. Relation d' une mission qu' un père de la Compagnie (de Jésus, le *P. Braconnier*) a faite à la Cavalle et dans l' isle de Thasse, avec la description du voyage, l' an 1707, Paris, Bibl. Nat. ms. suppl. grec 932, fol. 222 - 226 V° (*Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 1028 - 1037).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 1028. Παραδόσεις γιὰ μαρμαρωμένο συμπεθεριὸ ἔχουμε ἐπίσης στὴν Εὐρυτανία καὶ στὴν Ἀχαΐα. Ἡ πρώτη παράδοση: «Εἶχαν ἔρθει συμπεθέροι ἀπὸ τὸ Στένωμα νὰ πάρουν μιὰ νύφη ἀπὸ τὸ Καρπενήσι. Ἡ νύφη ἦταν θυγατέρα μιᾶς φτωχῆς χήρας ἀλλὰ κακὴ καὶ ἀχάριστη. Συμφώνησε μὲ τὸ γαμπρὸ κι' ἀνάγκασε τὴ μάνα της νὰ τοὺς δώση ὅ,τι εἶχε καὶ δὲν εἶχε. Πῆραν ὅλα τὰ πράματα τοῦ σπιτιοῦ, τὰ χαλκώματα καὶ τὴ γίδα ἀκόμα. Ἔγιναν τὰ στεφανώματα καὶ κίνησε τὸ συμπεθεριό, μπροστὰ ὁ γαμπρὸς κι' ἡ νύφη καβάλλα σὲ μουλάρια καὶ πίσω οἱ συμπεθέροι. Ἐκεῖ στὸ δρόμο ἡ ἄπονη νύφη θυμήθηκε πὼς εἶχε ἀφήσει στὴ μάνα της μιὰ κλῶσσα μὲ τὰ κλωσσόπουλα. Ἔστειλε λοιπὸν ἕνα κοπέλι γιὰ νὰ τὴ φέρη. Ἡ χήρα ἡ μάνα της, σὰν εἶδε πὼς ἤθελαν νὰ τῆς πάρουν καὶ τὴν κλῶσσα, δὲν κρατήθηκε: «Πάρ' τὴν κλῶσσα, λέει μὲ θυμό, καὶ πήγαινέ τους τη». Κι' ἀπ' τὰ βάθη τῆς ψυχῆς τοὺς καταράστηκε: «Θέ μου, πέτρες καὶ λιθάρια νὰ γίνουν ὅλοι». Κι' ἔπιασε ἡ κατάρα της καὶ μαρμάρωσαν ὅλοι καὶ φαίνονται ἀκόμα στὸ Βελούχι, στὸ μέρος ποὺ τὸ λένε Συμπεθερικό». Ἡ δεύτερη παράδοση: «Ἕνα συμπεθεριὸ περνοῦσε ἀπὸ τὸν Γαϊδουρόκαμπο, μιάμιση ὥρα μακριὰ ἀπὸ τὴν Πάτρα. Ἐκεῖ ποὺ στρίβει ὁ δρόμος, στὸ βάθος τῆς ρεματιᾶς, ὁ κουμπάρος ἔβαλε βουλὴ νὰ ντροπιάση τὴ νύφη. Ὠργίστηκε ὁ Θεὸς καὶ τοὺς ἐλί-

4

'Από κείνη τὴν ἡμέρα ὁ πονηρὸς 'Ιησουίτης δὲν παρέλειπε στὶς συνομιλίες του μὲ Ἕλληνες νὰ μιλάῃ «γιὰ τὴν ὑποταγὴ καὶ τὸ σεβασμὸ ποὺ ὀφείλουν τὰ παιδιὰ στοὺς πατεράδες καὶ τὶς μανάδες τους καὶ τὸ βαρὺ κολασμὸ ποὺ ἐπιφυλάσσει ἡ θεία δικαιοσύνη στοὺς ἀνυπάκουους»[1].

Ὁ Braconnier εἶδε καὶ τὰ ἐρείπια τῶν φρουρίων τῆς ἀρχαίας Ρεντίνας καὶ τῆς Κοντέσσας. Ἡ Ρεντίνα βρισκόταν πάνω σ' ἕνα βράχο, σὲ ἀπόσταση μιᾶς λεύγας ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ ἡ Κοντέσσα στὰ βορειοανατολικά, σὲ μιὰ πεδιάδα, πάνω στὸν κόλπο καὶ στὴν ἀνατολικὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα. Ἡ Ρεντίνα ἦταν διαβόητη ἄλλοτε γιὰ τὰ φονικὰ καὶ τὶς ληστεῖες ποὺ γίνονταν στὴν περιοχή της. Γι' αὐτὸ τὴν ὠνόμασε ὁ λαὸς Κοιλάδα τῶν Κλεφταράδων. Καὶ προσθέτει ὁ Γάλλος περιηγητὴς μιὰ ἱστορία ποὺ τοῦ ἀφηγήθηκαν οἱ ντόπιοι:

«Ὁ σουλτάνος Μουρὰτ ζήτησε ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους τῆς Θεσσαλονίκης νὰ συγκροτήσουν ἕνα σῶμα πολεμιστῶν καὶ νὰ σπεύσουν γιὰ ἐνίσχυση τῆς πολιορκίας τῆς Βαγδάτης. Κίνησαν λοιπὸν ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη κάπου ὀχτὼ χιλιάδες Ἑβραῖοι στρατιῶτες πάνοπλοι. Θὰ πήγαιναν στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ διαπεραιωθοῦν στὴν 'Ασία. 'Αλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πορείας ἀκούστηκε μιὰ διάδοση πὼς στὴ Ρεντίνα παραμονεύουν κλέφτες. 'Αμέσως συγκαλεῖται ἑβραϊκὸ πολεμικὸ συμβούλιο καὶ ἀποφασίζεται νὰ στείλουν ἀγγελιαφόρο στὴ Θεσσαλονίκη καὶ νὰ ζητήσουν μιὰ ὁμάδα γενιτσάρων γιὰ νὰ προστατέψῃ ἀπὸ τοὺς κλέφτες τὸ στρατιωτικὸ σῶμα, ποὺ πήγαινε νὰ πολεμήσῃ στὴ Βαγδάτη, κατὰ τὸ πέρασμά του ἀπὸ τὰ ἐπικίνδυνα στενά. Ὁ πασάς, διαβάζοντας τὸ μήνυμα, πρόσταξε νὰ γυρίσουν ὅλοι στὴ Θεσσαλονίκη. Ἔτσι καὶ ἔγινε. Κατενθουσιασμένοι οἱ Ἑβραῖοι παράτησαν τὴν ἐκστρατεία

θωσε ὅλους καὶ τὸν κουμπάρο μὲ τὴν κουμπάρα καὶ τὸ συμπεθεριὸ καὶ τοὺς γύφτους ἀκόμα ποὺ ἔπαιζαν τὰ ὄργανα» (*Ν. Πολίτη,* Παραδόσεις, τ. Α', σ. 159 - 160 (Βλ. καὶ Λαογραφία, τ. Η', σ. 67 καὶ 512). Στὴν Κέρκυρα δείχνουν τὸ «μαρμαρωμένο καράβι» (ἀλλοῦ «καραβόπετρα» ἢ «πετροκάραβο»). Ἦταν καράβι πειρατικὸ ποὺ ἐρχόταν νὰ ἁρπάξῃ ἀπὸ ἕνα μοναστήρι τὶς χρυσὲς εἰκόνες καὶ τ' ἀσημοκάντηλα. Τὴ νεοελληνικὴ αὐτὴ παράδοση (θυμίζει τὴν ὁμηρικὴ φαιακικὴ «ναῦν» ποὺ ὁ Ποσειδώνας πέτρωσε «ὁππότε κεν δὴ πάντες ἐλαυνομένην προϊδωνται λαοὶ ἀπὸ πτόλιος, θεῖναι λίθον ἐγγύθι γαίης νηῒ θοῇ ἴκελον, ἵνα θαυμάζωσιν ἅπαντες ἄνθρωποι»),κατέγραψε ὁ *Ν. Πολίτης:* «Κάτω ἀπὸ τὸ βουνὸ τοῦ Παντοκράτορα, ἀντίκρυ στὸ μοναστήρι τῆς Παλαιοκαστρίτσας, εἶναι στὴν ἄκρη τοῦ πελάου ἕνα καράβι μαρμαρωμένο μὲ τὰ κατάρτια του κι' ὅλα του τὰ ξάρτια. Αὐτὸ ἦταν ἕνα καράβι ἀλτζερίνικο καὶ ἐρχόταν νὰ κουρσέψῃ τὸ μοναστήρι. Σὰν τὸ εἶδαν ἀπὸ μακριὰ οἱ καλόγεροι βγῆκαν καὶ τ' ἀγνάντευαν καὶ ὁ ἡγούμενος μὲ τὸ θυμιατὸ καὶ τὸ σταυρὸ στὰ χέρια παρακάλεσε τὸ Θεὸ καὶ εἶπε: «Θεέ μου, ἂν αὐτὸ τὸ καράβι ἔρχεται γιὰ καλό, καλῶς ναρθῆ. Ἂν γιὰ κακό, μάρμαρο ἐκεῖ νὰ μείνῃ· κι' ὁ Θεὸς τὸν ἄκουσε καὶ μαρμάρωσε τὸ καράβι καὶ στέκεται ἐκεῖ ἀπὸ τότες» (Βλ. καὶ *Κ. Ρωμαίου,* Κοντὰ στὶς ρίζες, ἔρευνα στὸν ψυχικὸ κόσμο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, 'Αθήνα 1959, 265 - 268).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 1028.

καὶ πῆραν τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς. Τὄμαθε κι' ὁ σουλτάνος καὶ γέλασε μὲ τὴν καρδιά του»[1].

Ἡ Θάσος, μὲ 12 - 15 χωριὰ καὶ πληθυσμὸ 7 - 8.000 κατοίκους, βρισκόταν στὴ δικαιοδοσία τοῦ καπουδὰν πασᾶ, ποὺ ἀπομυζοῦσε τὸ νησὶ εἰσπράττοντας 30.000 λίβρες τὸ χρόνο. Μονάχα ἡ Θάσος ἀπέδιδε τόσο μεγάλο εἰσόδημα στὸν Τοῦρκο ἀρχιναύαρχο. Τὰ κρασιά της δὲν φημίζονταν πιὰ στὴν Πόλη. Ἡ πηγὴ τοῦ πλούτου τῆς Θάσου ἦταν τὸ λάδι, τὸ κερί, ἡ ξυλεία καὶ τὸ πρινοκκόκι ποὺ χρησιμοποιοῦσαν στὴ Βενετία γιὰ τὴν παρασκευὴ κόκκινης βαφῆς[2].

Στὴ θέση Κακὴ Ράχη τῆς Θάσου ἔδειξαν στὸ Γάλλο περιηγητὴ τὸν τάφο τοῦ ἐπισκόπου Νεστορίου. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ὁ Νεστόριος εἶχε διαφωνήσει μὲ τὴ Σύνοδο τῆς Ἐφέσου καὶ ἵδρυσε τὴν ὁμώνυμη αἵρεση. Ἐξωρίσθηκε λοιπὸν στὴ Θάσο, σύμφωνα μὲ μιὰ ἑλληνικὴ παράδοση, ὅπου καὶ πέθανε[3].

Στὴ Θάσο οἱ Φράγκοι ἦταν λαομίσητοι ἐξ αἰτίας μιᾶς ἐπιδρομῆς ποὺ ἔγινε πρὶν πενήντα χρόνια ἀπὸ πειρατὲς τῆς Μάλτας[4]. Ἡ ἐπίθεση εἶχε σκοπὸ τὴν ἁρπαγὴ ἑνὸς κοριτσιοῦ. Στὴν ἀρχὴ οἱ κάτοικοι τοὺς ἀπέκρουσαν. Ἀλλὰ στὴ δεύτερη ἐπίθεση οἱ πειρατὲς πάτησαν τὸ νησὶ καὶ κατέστρεψαν τὴν πόλη ποὺ βρίσκεται στὴ ΝΑ ἀκτή. Τὴν πληροφορία ἐπιβεβαίωσε ὁ Braconnier ἀπὸ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 1029. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς διασπορᾶς δὲν εἶχαν καμμιὰ σχέση μὲ τ' ἅρματα καὶ τοὺς πολέμους. Τὸ 1821, κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Τριπολιτσᾶς, οἱ πλούσιοι Ἑβραῖοι ἔβγαιναν ἀπὸ τὸ κάστρο, συναντοῦσαν τοὺς ἀρχηγοὺς καὶ πρόσφεραν τὰ πλούτη τους γιὰ νὰ γλυτώσουν τὴ ζωή τους. Ὁ Γάλλος φιλέλληνας ἀξιωματικὸς *Raybaud* ἀφηγεῖται ἕνα σχετικὸ περιστατικό: «Εἶδα ἕνα πάμπλουτο Ἑβραῖο — ἦταν τραπεζίτης τοῦ Βεζύρη — ποὺ εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ εἶναι ἁρματωμένος, καθὼς ἔφθανε στὸ τσαντήρι τοῦ Κολοκοτρώνη γιὰ νὰ ἐξαγοράση τὴ ζωή του καὶ τὴ ζωὴ τῶν παιδιῶν του. Στὸ ζουνάρι του εἶχε ἕνα στιλέτο καὶ πιστόλες ποὺ ἄστραφταν ἀπὸ τὸ μάλαμα καὶ τὰ διαμάντια. — Ἑβραῖος καὶ ἁρματωμένος, αὐτὸ εἶναι ἀπὸ τ' ἄγραφα! εἶπε ὁ Κολοκοτρώνης καὶ τοῦ πῆρε τὰ πλούσια ἅρματα (*Maxime Raybaud,* Mémoires sur la Grèce pour servir à l' histoire de la guerre de l' Indépendance, Paris 1824, τ. Α', σ. 457).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 1035 κ.ἑ.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 1036.

4. Ὡς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὑπῆρχαν χωριὰ καὶ στὶς ἀκτὲς καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ. Ἀλλὰ οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομὲς ἀφάνισαν τὸ ἐμπόριο καὶ ἔφεραν τὴν παρακμὴ τοῦ νησιοῦ. Τὰ δάση ποὺ ἔφθαναν ὡς τὸ γιαλὸ ἐπέτρεπαν στοὺς πειρατὲς νὰ ἀποβιβάζωνται ἀπαρατήρητοι καὶ ἐμπόδιζαν τὴν ἔγκαιρη φυγὴ τῶν κατοίκων. Σ' αὐτὰ τὰ δάση κατέφευγαν καὶ οἱ λιποτάχτες τοῦ τουρκικοῦ στόλου. Σιγὰ σιγὰ οἱ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τοὺς παραλιακοὺς οἰκισμοὺς καὶ κατέφυγαν σὲ ἀπρόσιτες τοποθεσίες, στὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ κι' ἔχτισαν καινούργια χωριὰ ἀνάμεσα σὲ βραχουριὲς καὶ πυκνοὺς λόγγους. Ἔτσι ἡ Θάσος κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἀπομονώθηκε ὁλότελα ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Τὰ χωριὰ ποὺ σημείωσαν τὴ μεγαλύτερη ἀνάπτυξη ἦταν τὰ πιὸ ἀπομακρυσμένα ἀπὸ τὶς ἀκτές, ἡ Παναγιὰ καὶ ὁ Θεολόγος, ὁ Θόλος ὅπως τὸν ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι (*Π. Κοντογιάννη,* Οἱ πειραταὶ καὶ ἡ Θάσος, Ἀθῆναι 1915, σ. 28 κ.ἑ. *A. E. Bakalopoulos,* Thasos, son histoire, son administration de 1453 à 1912, Paris, 1953, σ. 28 - 29).

ἀφηγήσεις Προβηγκιανῶν συμπατριωτῶν του. Ὡστόσο οἱ Γάλλοι εἶχαν δημιουργήσει στενὲς ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Θάσου [1].

Ὁ Γάλλος Ἰησουίτης εἶχε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιήγησής του συζήτηση μὲ τοὺς ὑπόδουλους σχετικὰ μὲ τὶς ἐλπίδες τους γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Τὸ συμπέρασμά του:

«Οἱ Ἕλληνες πιστεύουν ὅτι ὁ τσάρος θὰ τοὺς ἐλευθερώση κάποτε ἀπὸ τὴν τουρκικὴ τυραννία» [2].

---

1. Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant, Ἀ Paris 1755, σ. 368.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 384. Πραγματικὰ οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ἐθνικῆς δουλείας, εἶχαν ἀποθέσει τὶς ἐλπίδες τους γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ στὴν ὁμόδοξη Ρωσία. Ἐκστρατεία προσεταιρισμοῦ τῶν Ἑλλήνων εἶχε ἀρχίσει ἡ Ρωσία ἀπὸ τὸν ΙΕ' αἰώνα μὲ σκοπὸ τὴν ἐπισημοποίηση τῶν ἀξιώσεών της στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου. Εἰκόνα τοῦ Μεγάλου Πέτρου μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Πέτρος Πρῶτος Ρωσο - Γραικῶν Αὐτοκράτωρ στὰ λατινικὰ (Petrus primus Russogrecorum monarcha) κυκλοφοροῦσε εὐρύτατα στὸν Ἑλληνισμὸ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Μυστικοὶ ἀπόστολοι μοίραζαν στὴν Ἑλλάδα προκηρύξεις ἐπαναστατικὲς καὶ ἀντίτυπα τῶν περίφημων προφητειῶν τοῦ Ἀγαθάγγελου ποὺ δίδασκαν τοὺς Ἕλληνες ὅτι μόνο ἀπὸ τό «ξανθὸ γένος» πρέπει νὰ ἀναμένουν τὴν ἐθνική τους ἀποκατάσταση (*Ν. Α. Βέη,* Περὶ τοῦ ἱστορημένου χρησμολογίου τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου καὶ τοῦ θρύλου τοῦ μαρμαρωμένου Βασιλιᾶ, Byzantinisch - neugriechische Jahrbücher 13 (1937). Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ πρωτακούστηκε καὶ τὸ ἐλπιδοφόρο δημοτικὸ τραγούδι:

Ἀκόμα τούτ' ἡ ἄνοιξη,
ραγιάδες, ραγιάδες,
τοῦτο τὸ καλοκαίρι,
καημένη Ρούμελη.
Ὅσο ναρθῆ ὁ Μόσχοβος,
ραγιάδες, ραγιάδες,
νὰ φέρη τὸ σεφέρι
Μωριὰ καὶ Ρούμελη.

Πολλὲς φορὲς εἶχαν ξεσηκωθῆ ὡς τότε οἱ Ἕλληνες, πάντοτε μὲ τὴν ὑποκίνηση ἢ τὴ συμπαράσταση ξένων δυνάμεων (Βενετίας, Νεάπολης, Ἱσπανίας, Γαλλίας κ.ἄ.) Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν πάντοτε οἰκτρό. Οἱ ἐπαναστάτες ἐγκαταλείπονταν στὸ ἔλεος τοῦ τυράννου τους. Μονάχα ἡ Ρωσία δὲν εἶχε ἀκόμα δοκιμασθῆ, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἦταν χώρα ὁμόδοξη δημιουργοῦσε ἐλπίδες καὶ καλλιεργοῦσε τὴν ἐμπιστοσύνη γιὰ μιὰ ἄδολη παρέμβαση ποὺ θὰ συντελοῦσε στὸ λυτρωμὸ τοῦ Γένους. Ἡ ζύμωση ἄρχισε μὲ τὶς ἐπαναστατικὲς προκηρύξεις τοῦ Μεγάλου Πέτρου: «Ἐγὼ σᾶς κράζω εἰς τὸ ἀσκέρι μου καὶ εἰς τὸ μεγάλο ταμπουρό μου καὶ σεῖς νὰ φέρετε καὶ πιστούς σας φίλους. Μὲ τὴν δύναμιν τοῦ σπαθίου μου νὰ εὕρετε ἡσυχίαν καὶ νὰ γλυτώσετε ἀπὸ τοὺς Τούρκους... Διὰ τὴν λύτρωσίν σας ἐμπαίνω εἰς τὰ βάσανα καὶ θέλω νὰ μὲ βοηθήσετε καὶ μετὰ ταῦτα θέλει σᾶς δώση ὁ Θεὸς τὸ πᾶσα καλὸ καὶ θέλετε εὕρει ἐκ μέρους μου καὶ τιμὴν καὶ εὐσπλαχνίαν» (*Κων. Σάθα,* Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 448 κ.ἑ., *Κων. Παπαρρηγοπούλου,* Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΣΤ', μέρος Β', σ. 190 κ. ἑ.). Τὸ 1714 τυπώθηκε στὴ Μόσχα τὸ βιβλίο τοῦ Γραικοῦ λογίου *Ἀλεξ. Ἑλλάδιου,* Status praesens Ecclesiae graecae ἀφιερωμένο στὸν Πέτρο Α'. Στὴν ἀρχὴ μάλιστα δημοσιεύει τὴν προσωπογραφία τοῦ αὐτοκράτορα (*Ἀπ. Βακαλόπουλου,* Ὁ Μέγας Πέτρος καὶ οἱ Ἕλληνες κατὰ τὰ τέλη τοῦ 17. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ 18. αἰ., Θεσσαλονίκη 1971, σ. 256).

ΕΝΑ ΝΗΣΙ ΑΝΑΔΥΕΤΑΙ (1707)

ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ τοῦ ΙΗ' αἰώνα τὸ ἡφαίστειο τῆς Σαντορίνης ἀφυπνίζεται καὶ πάλι. Πενήντα ἑφτὰ χρόνια μετὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ 1650 [1] μιὰ καινούργια γεωλογικὴ ἀναστάτωση σημειώθηκε στὴν καλδέρα τῆς Θήρας. Τὴν ἔκρηξη τοῦ 1707, ποὺ δημιούργησε τὴ νησίδα Νέα Καμένη, παρακολούθησε καὶ περιγράφει μὲ δραματικὲς λεπτομέρειες καὶ ἡμερολογιακὸ συναρπαστικὸ ὕφος[2], ἀκριβῶς ὅπως ὁ Πλίνιος τὴν ἔκρηξη τοῦ Βεζούβιου, ἕνας Ἰησουίτης μισσιονάριος περιηγητὴς ἐγκατεστημένος στὴ Σαντορίνη, ὁ πατὴρ Tarillon, σὲ μιὰ ἔκθεση πρὸς τοὺς προϊσταμένους του [3].

Στὶς 23 Μαΐου 1707 εἶδε νὰ βγαίνη ἀπὸ τὴ θάλασσα ἕνα καινούργιο νησί, ἀνάμεσα στὴ Μικρὴ καὶ τὴ Μεγάλη Καμένη, κάπου τριάντα μίλια ἀπὸ τὴ Σαντορίνη.

«Πέντε μέρες πρίν, στὶς 18 Μαΐου, δυὸ μικρὲς σεισμικὲς δονήσεις ἔγιναν αἰσθητὲς στὸ νησί. Δὲν ἔδωσε ὡστόσο κανεὶς προσοχή. Φαίνεται πὼς ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ ἄρχισε νὰ αναδεύεται τὸ νησὶ στὰ βάθη τῆς θάλασσας καὶ νὰ ἀνεβαίνη στὴν ἐπιφάνεια τῶν νερῶν. Ὅπως καὶ νἄχη τὸ πρᾶγμα, οἱ ναυτικοὶ βλέποντας ἐκεῖνο τὸ πρωὶ νὰ ξεμυτίζουν οἱ κορφὲς τοῦ νησιοῦ πάνω ἀπὸ τὰ κύματα, φαντάσθηκαν πὼς ἦταν ἀπομεινάρια ἀπὸ νυχτερινὸ ναυάγιο. Μπῆκαν λοιπὸν στὰ πλεούμενα καὶ ἔσπευσαν ἐπὶ τόπου νὰ μαζέψουν τὰ λείψανα τοῦ «καραβιοῦ». Ἀλλὰ ἀντὶ νὰ βροῦν ναυάγιο ἔπεσαν πάνω σὲ βράχους. Ἔντρομοι οἱ Σαντορινιοὶ γύρισαν γρήγορα γρήγορα στὸ νησὶ καὶ διηγήθηκαν τὸ παράξενο φαινόμενο ποὺ εἶδαν».

Πανικὸς ἁπλώθηκε σ' ὁλόκληρη τὴ Σαντορίνη. Οἱ κάτοικοι ἀλλοπαρμένοι ζοῦσαν στιγμὲς ἀγωνίας περιμένοντας ἐκρήξεις καὶ καταποντισμούς.

Πέρασαν ὅμως τρεῖς μέρες καὶ καμμιὰ συμφορὰ δὲν ἔγινε. Τότε μερικοὶ θαρραλέοι Σαντορινιοὶ ἀποφάσισαν νὰ ζυγώσουν καὶ νὰ δοῦν ἀπὸ κοντὰ τί συμβαίνει. Γύρισαν γύρω γύρω μὲ τὶς βάρκες τους μελετώντας προσεχτικὰ τὸ καθετί. Ἔπειτα, βλέποντας πὼς δὲν ὑπῆρχε κίνδυνος, ζύγωσαν ἀκόμα πιὸ κοντὰ καὶ πάτησαν στὴν πρωτοφανέρωτη στεριά. Ἀπὸ περιέργεια πέρασαν ἀπὸ βράχο σὲ βράχο καὶ διαπίστωσαν πὼς βρίσκονταν πάνω σὲ μιὰ ἄσπρη λιθόμαζα ποὺ κοβόταν σὰν ψωμί. Μάλιστα ἔμοιαζε τόσο πολὺ στὸ χρῶμα, στὴ σύσταση καὶ στὴ γεύση ἀκόμα, ποὺ μερικοὶ ἔλεγαν πὼς ἦταν κριθαρό-

---

1. Βλ. τ. Α', τὸ χρονικὸ τοῦ François Richard, σ. 534 κ. ἑ.
2. Nouveaux mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant. Relation en forme de journal de la nouvelle isle sortie de la mer dans le golfe de Santorine, À Paris 1714. Ὁ συγγραφέας τοῦ χρονικοῦ παρέμεινε στὴ Σαντορίνη ὡς τὸν Αὔγουστο τοῦ 1708. Βλ. κεφ. «Πανουργίες Ἰησουιτῶν».
3. Πρὸς τὸν ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' Comte de Pontchartrain.

ψωμο. Τὸ καλύτερο ὡστόσο εὕρημα ἦταν τὰ ἀναρίθμητα στρείδια, ποὺ κολλημένα πάνω στοὺς βράχους, ἀποτελοῦσαν κάτι πολὺ σπάνιο στὴ Σαντορίνη. Βάλθηκαν λοιπὸν ὅλοι νὰ μαζεύουν ὅσα περισσότερα μποροῦσαν.

«Ξαφνικὰ ἔνοιωσαν νὰ σαλεύουν οἱ βράχοι κι' ὅλα νὰ τρέμουν κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τους. Ἔντρομοι, παράτησαν τὸ νησόπουλο καὶ πήδηξαν στὶς βάρκες τους. Αὐτὴ ἡ δόνηση ἦταν ἁπλούστατα μιὰ ἀνεπαίσθητη κίνηση τοῦ νησιοῦ, ποὺ μεγάλωνε. Μέσα σὲ λίγες μέρες ἀπόχτησε δώδεκα μέτρα φάρδος καὶ ἔξη ὕψος.

»Ὡστόσο τὸ νησάκι δὲν μεγάλωνε κανονικὰ οὔτε ὁμοιόμορφα. Πολλὲς φορὲς κατέβαινε καὶ μίκραινε σ' ἕνα σημεῖο ἐνῶ σὲ ἄλλο φούσκωνε κι' ἅπλωνε. Μιὰ μέρα πρόβαλε ἕνας πελώριος βράχος στὴ μέση ἀκριβῶς τῆς ξέρας καὶ ὑψώθηκε κάπου 15 μέτρα. Τὸν παρατηροῦσα μὲ προσοχὴ τέσσερες μέρες. Ξαφνικὰ ξαναβούλιαξε στὴ θάλασσα καὶ χάθηκε. Ἄλλοι ὅμως βράχοι, ἀφοῦ βούλιαζαν μερικὲς μέρες, ἔβγαιναν καὶ ξανάβγαιναν ἀπὸ τὰ νερὰ καὶ τελικὰ στέριωναν. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ κλυδωνισμοὶ συγκλόνιζαν τὴ Μικρὴ Καμένη. Μιὰ βαθειὰ ρωγμὴ φάνηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν κορφή της.

»Στὸ μεταξὺ ἡ θάλασσα τοῦ κόλπου ἄλλαζε ἀδιάκοπα χρώματα. Ἀπὸ ζωηρὴ πράσινη γινόταν κοκκινωπὴ κι' ὕστερα ἀνοιχτοκίτρινη. Μιὰ βαρειὰ μυρουδιὰ ἀνέβαινε ἀπὸ τὰ βάθη τῶν νερῶν.

» Στὶς 16 Ἰουλίου φάνηκε γιὰ πρώτη φορὰ νὰ βγαίνη καπνὸς ἀπὸ τὸ καινούργιο νησί. Ἀλλὰ ὄχι ἀπὸ τὸ ὁρατὸ τμῆμα του. Ὁ καπνὸς τιναζόταν ἀπὸ ἕνα κομπολόϊ μαύρους βράχους ποὺ εἶχαν ἀναδυθῆ στὸ σημεῖο ὅπου ἡ θάλασσα ἦταν ὡς τότε ἄπατη. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς βράχους σχηματίσθηκαν δυὸ χωριστὰ νησόπουλα. Τὸ ἕνα ὠνομάσθηκε Ἀσπρονήσι καὶ τὸ ἄλλο Μαυρονήσι, ἀπὸ τὸ χρῶμα τους. Σὲ λίγο ὡστόσο ἑνώθηκαν καὶ οἱ μαῦροι βράχοι ἔγιναν τὸ κέντρο τοῦ νησιοῦ. Πυκνὸς καὶ ἀσπρουδερὸς καπνὸς ἀνέβαινε ἀδιάκοπα.

» Τὴ νύχτα τῆς 19 πρὸς τὶς 20 Ἰουλίου, ἀπὸ τὸ κέντρο αὐτοῦ τοῦ καπνοῦ ξεπήδησαν φλόγες. Οἱ Σαντορινιοὶ τοῦ Σκάρου πανικοβλήθηκαν. Τὰ σπίτια ἦταν χτισμένα σὲ ἀπόσταση μισῆς λεύγας καὶ τὸ κάστρο κρεμόταν μετέωρο πάνω σὲ κάθετους γκρεμοὺς ποὺ κατέληγαν στὴ θάλασσα. Περίμεναν ν' ανατιναχθοῦν ἀπὸ στιγμὴ σὲ στιγμὴ ἀπὸ τὴ φωτιὰ ποὺ ἅπλωνε σίγουρα τὰ πλοκάμια της καὶ στὰ ἔγκατα τοῦ δικοῦ τους βράχου. Ἀποφάσισαν λοιπὸν νὰ παρατήσουν τὸ κάστρο, καὶ μὲ τὰ ὑπάρχοντά τους νὰ φύγουν σ' ἄλλο νησὶ ἢ σὲ μιὰ ἄλλη γωνιὰ τῆς Σαντορίνης.

» Οἱ Τοῦρκοι ποὺ βρίσκονταν ἐκεῖνες τὶς μέρες στὸ νησὶ γιὰ νὰ συγκεντρώσουν τοὺς φόρους εἶχαν κατατρομοκρατηθῆ. Ξέφρενοι μπροστὰ στὸ θέαμα τῆς φωτιᾶς ποὺ ἀνέβαινε ἀπὸ τὰ σπλάχνα τῆς θάλασσας ἐξώρκιζαν τὸν κόσμο νὰ ἀρχίση δεήσεις στὸ Θεὸ καὶ καλοῦσαν τὰ παιδιὰ νὰ βγοῦν στοὺς δρόμους καὶ νὰ φωνάζουν «Κύριε Ἐλέησον». Γιατί, ὅπως ἔλεγαν, τὰ ἀθῶα

παιδιὰ δὲν εἶχαν βλαστημήσει ἀκόμα τὸ Θεὸ ὅπως οἱ μεγάλοι, ἦταν ἁγνὰ καὶ ἡ δέησή τους μποροῦσε νὰ κατασιγάση τὴ θεϊκὴ ὀργή [1].

»Ὡστόσο ἡ φωτιὰ δὲν ἦταν ἀκόμα τίποτα γιατὶ ἔβγαινε ἀπὸ ἕνα μονάχα σημεῖο τοῦ Μαυρονησιοῦ καὶ δὲν διακρινόταν διόλου τὴν ἡμέρα.

» Τὸ Ἀσπρονήσι φαινόταν ἥσυχο : οὔτε καπνοὶ οὔτε φωτιά. Τὸ ἄλλο ὅμως ὅλο καὶ μεγάλωνε. Κάθε μέρα ἔβλεπες νὰ προβάλλουν πελώριοι βράχοι. Ἔτσι τὸ νησὶ γινόταν πότε μακρύτερο πότε φαρδύτερο, οἱ βράχοι ἄλλοτε ἔσμιγαν μὲ τὸν κύριο ὄγκο τοῦ νησιοῦ καὶ ἄλλοτε χώριζαν κι' ἀλάργευαν. Μέσα σὲ ἕνα μήνα ἔγιναν τέσσερα μαυρονήσια. Ὕστερα ἔσμιξαν ξαφνικὰ κι' ἔγιναν ὅλα μιὰ μάζα.

» Οἱ καπνοὶ πύκνωναν ὁλοένα καὶ καθὼς ἐπικρατοῦσε ἄπνοια, ἀνέβαιναν ψηλά, ἔτσι ποὺ διακρίνονταν ἀπὸ τὴν Κρήτη, τὴ Νάξο καὶ ἄλλα μακρινὰ νησιά. Τὴ νύχτα ἀνέβαινε μιὰ φλεγόμενη στήλη καὶ στὴ θάλασσα γύρω ἐπέπλεε ἕνας ἀφρός, ἀλλοῦ κοκκινωπὸς κι' ἀλλοῦ ὑποκίτρινος. Ἡ καπνούρα ἁπλώθηκε ὕστερα καὶ τύλιξε ὁλόκληρη τὴ Σαντορίνη. Οἱ κάτοικοι πνίγονταν, ἀγκομαχοῦσαν καὶ γιὰ νὰ περιορίσουν τὴ φοβερὴ δυσωδία ἔκαιγαν λιβάνια καὶ ἄναβαν φωτιὲς στοὺς δρόμους. Αὐτὸ ὡστόσο δὲν κράτησε παρὰ δυὸ μέρες μονάχα. Φύσηξε μιὰ δυνατὴ σοροκάδα καὶ σκόρπισε τὸν καπνό. Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ εἶχε περάσει πάνω ἀπὸ τ' ἀμπέλια κι' ἔκαψε τὰ σταφύλια, ποὺ εἶχαν

1. Οἱ Τοῦρκοι συνήθιζαν κατὰ τὶς θεομηνίες νὰ ζητοῦν τὴ συμπαράσταση τοῦ Θεοῦ τῶν Χριστιανῶν. Ἀλλὰ μόλις περνοῦσε τὸ κακὸ οἱ Ἕλληνες ξαναγίνονταν «ἐπικατάρατοι ἄπιστοι». Ἕνα περιστατικό, χαρακτηριστικὸ τῆς ὀθωμανικῆς κουτοπονηρίας, ἀφηγεῖται ὁ *Della Rocca,* καθολικὸς ἐφημέριος στὴ Σύρα κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα: «Πρὶν μερικὰ χρόνια σὲ μιὰ περιοχὴ τῆς Μ. Ἀσίας, κοντὰ στὴ Σμύρνη, φοβερὴ ἀναβροχιὰ ἀφάνιζε τὴν παραγωγή. Οἱ Τοῦρκοι πλημμύριζαν τὰ τζαμιὰ καὶ δέονταν γιὰ τὴ βροχὴ τῆς σωτηρίας. Μὰ καθὼς συνεχιζόταν ἡ ξηρασία πρόσταξαν τοὺς Χριστιανοὺς νὰ προσθέσουν καὶ τὶς δικές τους προσευχὲς στὸν Ὕψιστο. Δὲν εἶχε ἀκόμα τελειώσει ἡ ἑλληνικὴ λιτανεία κι' ἄνοιξαν οἱ καταρράχτες τοῦ οὐρανοῦ. Γενικὴ ἀγαλλίαση ἀκολούθησε στὴν περιοχή. Ἀλλὰ σὲ λίγο ἄρχισαν οἱ ψίθυροι ἐναντίον τῶν χριστιανῶν. Γιατί ὁ Θεὸς εἰσάκουσε τὶς προσευχὲς τῶν Ἑλλήνων καὶ γιατί οἱ ἱκεσίες τῶν Τούρκων δὲν μπόρεσαν νὰ μαλακώσουν τὴν ὀργή του; Τὰ πνεύματα ἠλεκτρίζονταν ὅλο καὶ πιὸ πολύ. Ἀλλὰ ὁ ἰμάμης βρῆκε τρόπο νὰ καθησυχάση τοὺς Ὀθωμανούς. Οἱ προσευχές σας, τοὺς εἶπε, φθάνουν στὸ Θεὸ σὰν μεθυστικὸ ἄρωμα. Καὶ καθὼς ὁ Θεὸς χαίρεται νὰ ἀπολαμβάνη τοὺς θεσπέσιους ἀτμοὺς τῆς προσευχῆς τῶν πιστῶν, δὲν βιάζεται νὰ ἱκανοποιήση τὶς ἱκεσίες τους. Ἀντίθετα οἱ προσευχὲς τῶν χριστιανῶν εἶναι ἡ μπόχα ποὺ ἀναδίνουν τὰ σαπισμένα πτώματα. Γι' αὐτό, μόλις τὸν ἱκετεύουν γιὰ κάτι, σπεύδει νὰ ἱκανοποιήση τὶς δεήσεις τους γιὰ νὰ γλυτώση ἀπὸ τὴ δυσάρεστη ὀσμὴ ποὺ φθάνει στὰ ρουθούνια του». Τί νὰ θαυμάση κανείς, ἀναρωτιέται ὁ *Della Rocca,* τὴν εὐστροφία τοῦ ἰμάμη ἢ τὴν ἠλιθιότητα τοῦ ποιμνίου του; (Traité complet sur les abeilles, avec une méthode nouvelle de les gouverner, telle qu' elle se pratique à Syra, île de l' Archipel; précédé d' un précis historique et économique de cette île, par M. l' abbé *Della Rocca,* vicaire - général de Syra, (Ἀ Paris 1790, τ. Α', σ. 93 - 94 σημ. 1).

κιόλας άρχίσει νὰ ὡριμάζουν. 'Ασημικὰ καὶ χαλκώματα ἄλλαζαν χρώματα ἀπὸ τὴν καπνούρα, θάμπωναν. Καὶ οἱ ἄνθρωποι πάθαιναν ἡμικρανίες καὶ ἐμετούς. Στὸ μεταξὺ τὸ ἄσπρο νησὶ χαμήλωσε ξαφνικὰ κάπου τρία μέτρα.

» Στὶς 31 'Ιουλίου ἡ θάλασσα ἄρχισε νὰ κοχλάζη σὲ δυὸ κυκλικὰ σημεῖα, 9 καὶ 18 μέτρα ἀπὸ τὸ μαῦρο νησί. Σ' αὐτὰ τὰ δύο σημεῖα τὸ νερὸ καιγόταν σὰν λάδι στὴ φωτιά. 'Ο βρασμὸς κράτησε ἕνα μήνα. Νύχτα μέρα ψόφια ψάρια ξενέριζαν στὴ στεριά.

» Στὴν 1 Αὐγούστου ἀκούστηκε ἕνας βαθύς, ὑπόκωφος βρόντος, λὲς καὶ χτυποῦσαν πολλὰ κανόνια μαζὶ κάπου μακριά. Καὶ σὲ λίγο δυὸ φλόγες τινάχτηκαν ἀπὸ τὸ ὑποθαλάσσιο καμίνι, ὑψώθηκαν κατακόρυφα κι' ἔσβησαν.

» Στὶς 17 Αὐγούστου πίδακες πυριφλεγεῖς ξεπηδοῦσαν ἀπὸ τὸ νησὶ καὶ ἡ θάλασσα γύρω κάπνιζε καὶ κόχλαζε ἀφρίζοντας. 'Απὸ ἑξήντα καὶ πάνω στόματα ξεχυνόταν φωτιά. 'Η θάλασσα ἦταν ἀκόμα σκεπασμένη μὲ κεῖνο τὸν κοκκινωπὸ ἀφρὸ ποὺ ἀνάδινε μπόχα ἀβάσταχτη.

» Κάθε νύχτα, ὕστερα ἀπὸ τοὺς συνηθισμένους ὑπόκωφους βρυχηθμούς, ἔβλεπες νὰ ξεπηδοῦν ἀπὸ τὰ ἔγκατα τῆς θάλασσας γλῶσσες πύρινες ἀπαστράπτουσες, μὲ ἑκατομμύρια φῶτα ποὺ ἀνέβαιναν μεσούρανα κι' ὕστερα ξανάπεφταν, ἴδια βροχὴ ἀστεριῶν πάνω στὸ νησὶ ποὺ φεγγοβολοῦσε ὁλόκληρο. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ πύρινο παιγνίδι ἕνα παράξενο φαινόμενο ἦρθε νὰ συνταράξη τοὺς κατοίκους. Καθὼς φτεροκοποῦσαν στὸν ἀέρα οἱ φωτιές, ξαφνικὰ ξεχώρισε μιὰ πύρινη γλῶσσα καί, μακρόσυρτη, ὑψώθηκε καὶ στάθηκε κάμποσο ἀκίνητη πάνω στὸ κάστρο τοῦ Σκάρου. Κι' ἐνῶ σφιγγόταν ἡ ψυχὴ τῶν Σαντορινιῶν γι' αὐτὸ τὸ κακὸ σημάδι, ἡ γλῶσσα τῆς φωτιᾶς, τινάχτηκε ψηλὰ καὶ χάθηκε μέσα στὰ σύννεφα[1].

» Στὶς 9 Σεπτεμβρίου τὰ δυὸ νησόπουλα ἔσμιξαν κι' ἔγιναν συμπαγὴς μάζα. 'Απὸ τοὺς ἑξήντα κρατῆρες μονάχα τέσσερες ἐξακολουθοῦσαν νὰ ξεχύνουν φωτιά. Καπνὸς καὶ φλόγες ἔβγαιναν ἀπὸ τὰ στόματα, ἄλλοτε μὲ βρόν-

---

1. Στὶς 26 Αὐγούστου 1707 ἔφθασε στὰ νερὰ τῆς Σαντορίνης ὁ Γάλλος περιηγητὴς *La Motray*. Τὴν προηγούμενη νύχτα, ἐνῶ βρισκόταν τὸ καράβι του ἔξω ἀπὸ τὴ Νάξο, ἄκουγε βρόντους σὰν κανονιὲς ἢ σὰν ἀστροπελέκια καὶ ἕνα μουγκρητὸ ὅπως τὶς ὧρες ποὺ ἀγριεύει τὸ θαλασσινὸ μπουρίνι. Ὅταν ζύγωσε τὸ καράβι εἶδε νὰ τινάζωνται ψηλὰ φλόγες μαζὶ μὲ βράχους πυρακτωμένους ἀπὸ ἕνα μαῦρο νησάκι. «Στὰ ρουθούνια μου ἔφθασε σὲ λίγο ἡ βαρειὰ μυρουδιὰ τοῦ θειαφιοῦ. Πνιγόμουν, δὲν μποροῦσα νὰ βγάλω φωνή. 'Ακολούθησε πονοκέφαλος, λιγοθυμιά, ναυτία». Βγῆκε στὸ Σκάρο τῆς Σαντορίνης. 'Ερημιά. Μονάχα δυὸ Σαντορινιοὶ εἶχαν ἀπομείνει στὸ χωριό. 'Ο ἕνας ἦταν παπάς. Οἱ ἀναθυμιάσεις τοῦ ἡφαιστείου εἶχαν ἀλλοιώσει ὅλα τὰ μέταλλα καὶ κυρίως τὰ ἀσημικά, ποὺ ἔγιναν ὁλόμαυρα. Καπνούρα τύλιγε τὸ νησί, ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν ἀποπνιχτική. Στὶς 2 Σεπτεμβρίου σημειώθηκε σεισμὸς ποὺ συνωδευόταν ἀπὸ φοβερὴ ἔκρηξη. 'Απὸ τὸν κρατήρα τοῦ ἡφαιστείου τινάχτηκαν πελώριοι βράχοι πυρακτωμένοι. 'Η ἀναπνοὴ ἔγινε δύσκολη καὶ ὁ ὕπνος ἀδύνατος ἀπὸ ἀδιάκοπα μπουμπουνητά» (ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 385 κ. ἑ.).

τους κι' ἄλλοτε μὲ ἄγρια σφυρίγματα ποὺ σοῦ θύμιζαν οὐρλιαχτὰ ἀγριμιῶν.

» Ἀπὸ τὶς 12 Σεπτεμβρίου ὁ ὑποθαλάσσιος ὀρυμαγδὸς καταλάγιασε κάπως. Ἀκούγονταν μονάχα κάθε τόσο βρόντοι ποὺ σοῦ θύμιζαν ὁμαδικὴ δράση μεγάλου ἀριθμοῦ πυροβολαρχιῶν. Κάπου κάπου τινάζονταν ἀπὸ κάθε κρατήρα πελώριες πυρακτωμένες πέτρες. Τὰ σύννεφα τοῦ καπνοῦ γίνονταν ἀνεμοστρόβιλοι καὶ μιὰ ἀτέλειωτη βροχὴ τέφρας ἔπεφτε πάνω στὸ νησί.

» Ἀπὸ τὶς 18 Σεπτεμβρίου οἱ ἐκρήξεις δυνάμωσαν. Ὁλόκληροι βράχοι ξεπηδοῦσαν ἀπὸ τοὺς κρατῆρες καὶ καθὼς χτυποῦσε ὁ ἕνας τὸν ἄλλο στὸν ἀέρα προκαλοῦσαν βρόντους τρομακτικούς. Ὕστερα ξανάπεφταν πάνω στὴ Σαντορίνη καὶ στὴ θάλασσα μὲ χλαπαταγή. Ἡ Μικρὴ Καμένη πολλὲς φορὲς φαινόταν ὁλότελα σκεπασμένη ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς πυρακτωμένους ὀγκόλιθους κι' ἄστραφτε μέσα στὴ νύχτα.

» Στὶς 21 Σεπτεμβρίου ἡ Μικρὴ Καμμένη φλεγόταν ὁλόκληρη. Ξαφνικὰ τρεῖς ἀστραπὲς φώτισαν τὸν ὁρίζοντα ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη. Ὕστερα τὸ νέο νησὶ σείστηκε συθέμελα, ἀναταράχτηκε καὶ σάλεψε πέρα δῶθε. Ὁ ἕνας κρατήρας καταποντίστηκε καὶ θεώρατα βράχια ἐκσφενδονίσθηκαν σὲ ἀπόσταση τριῶν μιλίων. Ἀκολούθησαν τέσσερες μέρες ἠρεμίας. Ὕστερα ἡ θεομηνία ξαναφούντωσε. Ἐκρήξεις ἀπανωτές, τόσο δυνατὲς ποὺ δύο πρόσωπα, ἐνῶ ξεφώνιζαν πλάϊ πλάϊ, δὲν μποροῦσαν ν' ἀκουσθοῦν διόλου. Ὁ κόσμος ἔτρεξε στὶς ἐκκλησιές. Ὁ βράχος τοῦ Σκάρου τραμπαλίστηκε κι' ὅλες οἱ πόρτες τῶν σπιτιῶν ἄνοιξαν ἀπὸ τὴ βουή.

» Ὣς τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1708 οἱ ἐκρήξεις δὲν σταμάτησαν διόλου. Στὶς 10 Φεβρουαρίου τὸ ἡφαίστειο ξέσπασε. Ὁλόκληρα βουνὰ τινάχτηκαν ἀπὸ τὸν κρατήρα, τὸ νησὶ ἔτρεμε, μουγκρητὰ ὑποχθόνια ἔκοβαν τὴν ἀνάσα, ἡ θάλασσα ἔβραζε. Κάθε δυὸ λεπτὰ καὶ μιὰ ἔκρηξη. Οἱ φλόγες διακρίνονταν τώρα γιὰ πρώτη φορὰ καὶ τὴν ἡμέρα.

» Αὐτὴ ἡ κόλαση συνεχίσθηκε ὣς τὶς 23 Μαΐου. Τὸ καινούργιο νησὶ ἅπλωνε καὶ ψήλωνε ἀδιάκοπα. Ὁ μεγάλος κρατήρας μεγάλωσε ἀπὸ τὴ λάβα. Ὕστερα κόπασε ἡ θεομηνία».

Στὶς 15 Ἰουλίου 1708 ὁ Tarillon ἀποφάσισε νὰ δῆ ἀπὸ κοντὰ τὸ καινούργιο νησί. Μπῆκε μ' ἄλλους Σαντορινιοὺς σ' ἕνα καΐκι καλὰ καλαφατισμένο.

Ἡ τολμηρὴ συντροφιὰ ζύγωσε σ' ἕνα σημεῖο ποὺ ἡ θάλασσα δὲν ἔβραζε, ἀλλὰ κάπνιζε μονάχα. Ὁ μισσιονάριος ἔγειρε στὴν κουπαστή, βύθισε τὸ χέρι του στὸ νερό, δὲν ἦταν καυτό. Τὸ νέο νησὶ εἶχε ὕψος ἑξήντα μέτρα στὸ ψηλότερο σημεῖο, πάνω ἀπὸ τριακόσια μέτρα πλάτος καὶ περίμετρο πέντε περίπου μίλια.

Ζύγωσαν γιὰ νὰ ξεμπαρκάρουν, ἀλλὰ σὲ ἀπόσταση διακοσίων μέτρων

ἀπὸ τὴν ἀκτὴ τὸ νερὸ ἦταν ζεματιστό. Μιὰ νέα ἔκρηξη τοὺς ἀνάγκασε νὰ ξαναγυρίσουν στὴ Σαντορίνη [1].

Οἱ ἐκρήξεις, οἱ δονήσεις, ὁ βρασμὸς τῆς θάλασσας καὶ οἱ ὑποβρύχιες φλόγες θὰ συνεχισθοῦν πολλὰ χρόνια ἀκόμα ὥσπου νὰ ἠρεμήση τὸ ἡφαίστειο.

Ἕνα γράμμα ἀπὸ τὴ Σαντορίνη (Σεπτέμβριος 1712) πρὸς τὸ συγγραφέα τοῦ χρονικοῦ, ποὺ βρισκόταν πιὰ στὸ Παρίσι, δίνει νεώτερα στοιχεῖα:

«Πολλὲς φορὲς ἔκανα τὸ γύρο τοῦ νέου νησιοῦ, ἀπὸ ἀλάργα ὅμως γιατὶ τὰ νερὰ βράζουν σὲ ἀπόσταση ἑνὸς τετάρτου τῆς λεύγας ἀπὸ τὶς ἀκτές. Ἐνῶ κωπηλατοῦμε κάποιος πρέπει νὰ βυθίζη τὸ χέρι του στὴ θάλασσα. Γιατὶ ὑπάρχει κίνδυνος νὰ λειώση ξαφνικὰ ἡ πίσσα — ὅπως ἔγινε ἄλλοτε — στὸ σκαρὶ καὶ νὰ βουλιάξουμε.

» Οἱ Σαντορινιοὶ ὠνόμασαν τὸν κρατήρα τοῦ ἡφαιστείου Μεγάλο Καμίνι[2]. Κάτω ἀπὸ τὸν κρατήρα ὑπάρχουν τρία στόμια ποὺ μοιάζουν μὲ πελώριες θρακιές»[3].

Τὴν ἔκρηξη τοῦ 1707 περιγράφουν καὶ ἄλλοι δυὸ αὐτόπτες, ὁ Ἰησουίτης μισσιονάριος Gorée καὶ ἕνας ντόπιος Σαντορινιός, Ἰωάννης Δελέντας. Στὶς ἄμεσες αὐτὲς μαρτυρίες πρέπει νὰ προστεθῆ καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ Aubry de la Motraye, ποὺ ταξίδεψε στὴ Σαντορίνη δυὸ φορές, τὸν Αὔγουστο τοῦ 1707 καὶ τὸ 1710 [4]. Στὸ δεύτερο ταξίδι του, τὸ ἡφαίστειο βρισκόταν ἀκόμα σὲ δράση. Φλόγες, ἀλλὰ ὄχι μεγάλες, ξεπηδοῦσαν ἀπὸ τὸν κρατήρα του καὶ λάβα λιγοστὴ κυλοῦσε στὴν πλαγιά. «Οἱ ψαράδες μοῦ εἶπαν πώς, ἀψηφώντας τὴ ζέστη ποὺ ἀναδινόταν ἀπὸ τὸ ἡφαίστειο, βγῆκαν στὸ νησόπουλο καὶ μάζεψαν κομμάτια θειάφι τόσο λεπτό, τόσο καλοδουλεμένο ἀπὸ τὴ φύση, ποὺ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ βγῆ ἀπὸ ἀνθρώπινο χέρι» [5].

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 126 - 161.
2. Εἶναι ἡ Μεγάλη Καμένη.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 162 - 173.
4. Histoire des voyages, La Haye 1727.
5. Περιγραφὲς τῶν ἐκρήξεων τοῦ ἡφαιστείου τῆς Θήρας τοῦ 1707 βλ. *F. Fouque*, professeur au Collège de France, Santorin et ses éruptions, Paris 1879, σ. 21 κ. ἑ. *F. Fouque*, Premier rapport sur une mission scientifique à l'île de Santorin, Paris 1867 καὶ *Γ. Δ. Κανακάρη*, Γεωλογικὴ ἱστορία τῆς νήσου Θήρας, Ἐν Ἀθήναις 1867.

ΑΘΛΗΜΑΤΑ ΣΦΟΥΓΓΑΡΑΔΩΝ (1709)

ΠΟΛΥΤΙΜΕΣ πληροφορίες γιὰ τοὺς Ἕλληνες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου ἔδωσε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Aaron Hill στὸ χρονικό του, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1703 [1].

Στὴ Χίο, ὅπου ἔφθασε σὲ ἡλικία 23 χρόνων [2], πρόσεξε ὅτι οἱ κάτοικοι, μ' ὅλο ποὺ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ καθεστὼς δουλείας, διατηροῦσαν τὴν εὐθυμία τους. Ὁ ξένος ποὺ φθάνει στὸ νησὶ διασκεδάζει ὅλη τὴ νύχτα μὲ τὰ τραγούδια, τοὺς χοροὺς καὶ τὰ μουσικὰ ὄργανα ποὺ ἠχοῦν στοὺς δρόμους. «Οἱ γυναῖκες θαρεῖς πὼς εἶναι πλασμένες γιὰ τὸν ἔρωτα: γλυκειές, εὐγενικές, εὔθυμες. Διασκεδάζουν καὶ χορεύουν πότε στὸ ἕνα σπίτι πότε στὸ ἄλλο καὶ περνοῦν τὶς μέρες τους μέσα σὲ εὐμάρεια καὶ ἐλευθερία».

Τὸ νησὶ παράγει ἐκλεκτὸ στάρι, λάδι, ἀρκετὸ μετάξι καὶ τὸ καλύτερο σερμπέτι τῆς Ἀνατολῆς. Γιὰ τὰ μαστιχόδεντρα διηγοῦνται τὴν παράδοση πὼς ὁ ἅγιος Θεόδωρος, ἐνῶ τὸν ὡδηγοῦσαν στὸ μαρτύριο, ἔκλαιγε γιὰ τὴν τύφλωση τοῦ κόσμου, κι' ὅπου ἔπεφτε δάκρυ ἐκεῖ φύτρωνε κι' ἕνα μαστιχόδεντρο [3].

Στὴ Μυτιλήνη εἶδε μεγαλόπρεπα καὶ ὅμορφα κτίρια. Φτωχοὶ οἱ κάτοικοι ἀλλὰ τίμιοι καὶ εὔθυμοι ὅπως οἱ Χιῶτες. Τουρκικὲς γαλέρες ναυλοχοῦσαν στὸ λιμάνι γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς τολμηρὲς ἐπιθέσεις τῶν Μαλτέζων καὶ Φλωρεντινῶν πειρατῶν.

Ἡ φουρτούνα παρέσυρε τὸ καράβι τοῦ Hill στὶς νότιες ἀκτὲς τῆς Σύμης. Ἄραξε σ' ἕναν ὅρμο καὶ οἱ ἐπιβάτες βγῆκαν στὴν παραλία τοῦ κόρφου, ποὺ τριγυριζόταν ἀπὸ πελώριους βράχους. Ξαφνικὰ βλέπουν στὴν ἀκρογιαλιὰ ἕνα ἀντικείμενο ποὺ ἔμοιαζε μὲ σκάφη.

Πλησίασαν καὶ διαπίστωσαν πὼς ἦταν ἕνα μικρὸ καὶ ρηχὸ δοχεῖο μὲ λάδι, μέσα στὸ ὁποῖο ἔπλεαν εἴκοσι πάνω κάτω σφουγγάρια. Καθένα εἶχε στὶς δυὸ ἄκρες ἀπὸ ἕνα κομμάτι φελλὸ ὥστε νὰ διατηρῆται στὴν ἐπιφάνεια.

«Κυττούσαμε ἀρκετὴ ὥρα αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα, μὰ δὲν μπορούσαμε νὰ καταλάβουμε τί χρειάζονταν σὲ κείνη τὴν ἐρημιά. Τελικὰ ἀποφασίσαμε νὰ τὰ ἀφήσουμε στὴν ἀμμουδιὰ καὶ νὰ περιμένουμε τὸ νοικοκύρη. Ἀλλὰ ἐνῶ

---

1. *Aaron Hill,* A full and just account of the present state of the Ottoman Empire in all its branches with the governement and policy, religion, customs and way of living of the Turks in general, faithfully related from serious observation taken in many years travels through those countries, London 1709. Μόνο 11 σελίδες τοῦ χρονικοῦ ἀναφέρονται στὴν Ἑλλάδα (207 - 218).

2. Ὁ *Aaron Hill* πρωτοταξίδεψε τὸ 1699 στὴν Πόλη, ὅπου πρεσβευτὴς ἦταν ὁ συγγενής του λόρδος Paget. Ἐκεῖνος τὸν διευκόλυνε γιὰ τὴν περιοδεία σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 208 - 209.

κουβεντιάζαμε γιὰ τὴν περίεργη γαλήνη ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸν κόρφο, βλέπουμε ξαφνικὰ νὰ ἀναταράσσωνται τὰ νερὰ κι' ἕνα πανέρι νὰ προβάλλῃ μὲ ὁρμὴ στὴν ἐπιφάνεια. Ὕστερα φάνηκε κάτι σὰν ἄνθρωπος, τίναξε τὸ κεφάλι, ἔτριψε τὰ μάτια του καὶ κολύμπησε πρὸς τὸ μέρος μας σπρώχνοντας μπροστὰ τὸ πανέρι του.

» Αὐτὸ τὸ δεύτερο περίεργο φαινόμενο μᾶς ἔφερε στὸ νοῦ τὸν Ποσειδῶνα. Γιατὶ δὲν μπορούσαμε νὰ φαντασθοῦμε πῶς αὐτὸ τὸ ὂν ἦταν θνητός, ἀφοῦ βγῆκε ἀπὸ τὰ θαλάσσια βάθη, ὅπου ἔπρεπε νὰ εἶχε παραμείνει μέσα στὸ νερὸ τὸ λιγώτερο δέκα λεπτά. Μόλις μᾶς εἶδε κρατήθηκε καὶ δίστασε νὰ προχωρήσῃ».

Τέλος πάντων τὸν ἔπεισαν νὰ βγῆ. Τὸ πανέρι του εἶχε γύρω γύρω φελὸ καὶ ἦταν σκεπασμένο μὲ καναβάτσο. Στὴ μέση ὑπῆρχε μιὰ σχισμή. Ὁ περιηγητὴς τρύπωσε τὸ χέρι του καὶ ἔβγαλε ἕνα πελώριο σφουγγάρι.

Ὁ Συμιώτης σφουγγαρὰς ἐξήγησε «σ' ἕνα εἶδος φράγκικης γλώσσας» ὅτι αὐτὰ τὰ σφουγγάρια μεγαλώνουν στοὺς βράχους δέκα, δεκαπέντε καὶ συχνὰ εἴκοσι ὀργιὲς κάτω ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ. «Μᾶς εἶπε ἀκόμα ὅτι στὸ νησὶ ἑκατοντάδες βουτηχτάδες ἀποζοῦν ἀπὸ τὴ συλλογὴ σφουγγαριῶν». Ἔπειτα ἔδειξε στοὺς ξένους πῶς μαζεύονται τὰ σφουγγάρια.

«Μουσκεύουν στὸ λάδι μισὸ σφουγγάρι. Τὸ ὑπόλοιπο τὸ ἐμβαπτίζουν ἀπὸ πρὶν σ' ἕνα στυπτικὸ ὑγρὸ ὥστε νὰ παρεμποδίζεται ἡ διείσδυση καὶ ἀπορρόφηση τοῦ λαδιοῦ. Ἔπειτα βάζουν τὸ σφουγγάρι στὸ στόμα τους, ἀφήνοντας ἔξω τὸ κομμάτι ποὺ εἶναι μουσκεμένο μὲ λάδι. Μόνο μιὰ ἴντσα τοῦ λαδωμένου κομματιοῦ πρέπει νὰ βρίσκεται μέσα στὸ στόμα. Τὸ δαγκώνουν μὲ δύναμη κι' ἔτσι τὸ σφουγγάρι μὲ τὸ λάδι κλείνει τὸ στόμα καὶ ἐμποδίζει νὰ μπαίνῃ νερό.

»Ὕστερα βουτοῦν στὴ θάλασσα. Κι' ἐκεῖ στὰ βάθη, ἀπομυζώντας τὸ σφουγγάρι, μποροῦν νὰ παρατείνουν τὴν παραμονή τους κάτω ἀπὸ τὸ νερό [1]. Κατεβάζουν τὸ πανέρι μὲ λιθάρια καὶ τὸ κρατοῦν ἔτσι στὸ βυθό. Μὲ τὰ σύνεργα ποὺ κουβαλοῦν μαζί τους κόβουν τὰ σφουγγάρια ἀπὸ τὶς πλαγιὲς τῶν βράχων. Κι' ἀφοῦ γεμίσουν τὸ πανέρι πετοῦν τὶς πέτρες καὶ ἀνεβαίνουν στὴν ἐπιφάνεια ταχύτατα χάρη στοὺς φελοὺς τοῦ πανεριοῦ.

» Μὲ ἐπίμονη ἄσκηση πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς βουτηχτάδες τελειοποιοῦνται στὴν τέχνη τους σὲ σημεῖο ποὺ νὰ παραμένουν στὸ βυθὸ ὥσπου νὰ σωθῆ ὁλότελα τὸ λάδι, ἀκόμα καὶ δυὸ ὧρες. Στὸ νησὶ ἐπικρατεῖ τὸ ἔθιμο νὰ μὴ παντρεύεται ὁ νέος ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ παραμείνῃ στὸ βυθὸ τὸ λιγώτερο ἕνα τέταρτο.

» Βαλθήκαμε ὅλοι νὰ δοκιμάσουμε, κι' ἐγὼ ποὺ ἀποφεύγω τὶς βουτιὲς κατώρθωσα νὰ μείνω κάτω ἀπὸ τὸ νερὸ δύο λεπτά. Ὡστόσο ὁ Συμιώτης ἀρ-

1. Μὲ τὸ λίγο ἀέρα ποὺ βρίσκεται στὶς ἐσωτερικὲς κοιλότητες τοῦ σφουγγαριοῦ.

νήθηκε νὰ ἀποκαλύψη τὸ μυστικὸ τῆς προπαρασκευῆς τοῦ σφουγγαριοῦ μὲ τὴ στυπτηρία, μ' ὅλο ποὺ προσπαθήσαμε νὰ τὸν δωροδοκήσουμε».

Τὸ μοναδικὸ ἐμπόριο τῆς Σύμης, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, εἶναι τὰ σφουγγάρια. Ἀλλὰ πρόκειται γιὰ προσοδοφόρο ἐπάγγελμα. Κάθε χρόνο οἱ Συμιῶτες ἐξάγουν ὁλόκληρα φορτία κι' ἔτσι ζοῦν καλύτερα ἀπὸ τοὺς λιγώτερο ἐφευρετικοὺς καὶ λιγώτερο δεξιοτέχνες κατοίκους τῶν γειτονικῶν νησιῶν [1].

Γιὰ τὴν Ἰκαρία ὁ Hill ἀναφέρει ὅτι ἔχει ἐλάχιστους κατοίκους καὶ ὅτι παράγει ἄφθονο στάρι [2].

Ἡ φήμη ὅτι στὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου ὑπῆρχαν ἅγια λείψανα ἔφερε τὸ συγγραφέα στὸ νησί. Ἐπειδὴ ἐπικρατοῦσε κακοκαιρία δὲν τὸν ἀκολούθησε κανεὶς στὴν ἀναρρίχησή του ὣς τὴν κορφὴ ὅπου βρισκόταν τὸ μοναστήρι. Ἀποφάσισε νὰ προχωρήση μόνος. Μὲ δυὸ πιστόλια στὸ ζουνάρι κι' ἕνα σπαθὶ στὸ πλευρὸ πέρασε ἕνα μικρὸ ὕψωμα κι' ἔφθασε στὰ ριζὰ τοῦ λόφου. Οἱ πλαγιὲς ἦταν κατάφυτες καὶ μόνο ἕνα μονοπάτι ἀνοιγόταν μέσα στὸ πυκνὸ δάσος.

Καθὼς ἀνηφόριζε εἶδε μιὰ καλύβα ἢ σπηλιά, ποὺ φαινόταν «σὰν κατοικία ἐρημίτη ἢ ἄτυχου ἐραστῆ». Μὲ προσοχὴ καὶ φόβο μήπως ξεπεταχθῆ ἀπὸ τὸ λόγγο κανένα ἀγρίμι ζύγωσε στὸ ἐρημητήριο. Πάνω στὴν πόρτα διάβασε μιὰ λατινικὴ ἐπιγραφή : Hic et in coelo quies (ἐδῶ καὶ στὸν οὐρανὸ ἡ γαλήνη).

Ἔσπρωξε τὴ μισάνοιχτη πόρτα καὶ μπῆκε στὸ κελλί. Ἕνας λύχνος ἔφεγγε, καὶ στὴ μέση φαινόταν ἕνα μαῦρο φέρετρο γεμάτο μὲ κάτι ποὺ δὲν ξεχώριζε στὸ μισοσκόταδο. «Ξαφνικὰ ἀνασηκώθηκε ἀπὸ τὴ νεκρόκασσα κάτι σὰν φάντασμα. Κύτταξε πρὸς τὸ μέρος μου μὲ γουρλωμένα καὶ ἔντρομα μάτια καὶ εἶπε χαμηλόφωνα στὰ ἰταλικά :

— Ποιὸς εἶσαι; Ἂν εἶσαι χριστιανὸς καλωσώρισες!

Τοῦ εἶπα ὅτι δὲν εἶμαι ληστής, ὅτι εἶμαι Ἄγγλος καὶ ὅτι θέλω νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ μοναστήρι.

Ἦταν ἕνας γέρο ἀσκητὴς ποὺ κατοικοῦσε σ' αὐτὸ τὸ κελλὶ τριάντα δύο χρόνια. Ζοῦσε μὲ ἀγριόριζες καὶ μὲ τὸ νερὸ τῆς πηγῆς. Καὶ κοιμόταν πάντοτε στὴ μαύρη νεκρόκασσα γιὰ νὰ θυμᾶται τὴ ματαιότητα τῆς ζωῆς. Ἦταν Ζακυνθινὸς καὶ τὸ ὄνομά του Ἀντώνιος Ἰακώβου Μαλαβίζος.

Ὁ Hill θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ σπήλαιο ὅπου, σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση, ἔγραψε ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης τὴν Ἀποκάλυψη. Ἡ εἴσοδος βρισκόταν σ' ἕνα ξωκκλήσι, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένοι μερικοὶ παπάδες.

«Κατεβήκαμε λίγα σκαλοπάτια, περπατήσαμε ἕξη βήματα καὶ βρεθήκαμε σ' ἕνα εὐρύχωρο καὶ φωτεινὸ σπήλαιο. Τὸ φῶς ἔμπαινε ἀπὸ τεχνητὰ ἀνοίγματα ποὺ εἶχαν κοπῆ στὸ βράχο. Σὲ μιὰ πλευρὰ τοῦ σπηλαίου βρισκό-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 210 - 212. Καὶ ἐπειδὴ ὁ συγγραφέας μπερδεύει τὴ Σύμη μὲ τὴ Σάμο θεωρεῖ ἀναγκαία μιὰ ἀναδρομὴ στὸν Πυθαγόρα.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 212.

ταν ἕνα πέτρινο τραπέζι μὲ ἐπιφάνεια ἕνα τετραγωνικὸ μέτρο. Οἱ παπάδες προσπάθησαν νὰ μὲ πείσουν ὅτι σ' αὐτὸ τὸ τραπέζι ἔγραψε ὁ ἀπόστολος τὴν 'Αποκάλυψη. Γιὰ νὰ ἐξαφανίσουν κάθε ἀμφιβολία μοῦ ἔδειξαν κάτι ἀποτυπώματα πάνω στὴν πέτρα ποὺ σχηματίσθηκαν, ὅπως μοῦ εἶπαν, ἀπὸ τὸ χαλκωματένιο καλαμάρι ποὺ χρησιμοποιοῦσε ὁ εὐαγγελιστής. Στὸ χῶμα μοῦ ἔδειξαν μερικὰ σημάδια σὰν μαῦρες κηλίδες καὶ μὲ βεβαίωσαν ὅτι ἦταν μελάνι ἀπὸ τὸ φτερὸ μὲ τὸ ὁποῖο ἔγραφε ὁ ἀπόστολος».

Οἱ παπάδες τὸν ὡδήγησαν ὕστερα στὸ μοναστήρι καὶ τοῦ ἔδειξαν τὰ ἅγια λείψανα: «Ἕνα μεγάλο ὀστεῶδες χέρι, ποὺ φαινόταν ἀνθρώπινο, κομμένο λίγο πάνω ἀπὸ τὸν καρπό. Τὰ ὀστὰ ἦταν κατάξερα καὶ γεμάτα μικρὲς ὀπὲς σὰ νὰ ἦταν σκωληκόβρωτα. Οἱ μοναχοὶ μοῦ εἶπαν πὼς ἦταν τὸ χέρι τοῦ ἀποστόλου 'Ιωάννου. Πῶς ἔφθασε ἐκεῖ τὸ χέρι τοῦ ἁγίου δὲν μπόρεσαν νὰ μοῦ ἐξηγήσουν. Μὲ βεβαίωσαν ὅμως ὅτι κάθε μήνα, τὴ δεύτερη Κυριακή, κόβουν τὰ νύχια τοῦ χεριοῦ, ποὺ μεγαλώνουν κανονικά, μ' ἕνα ἀσημένιο ψαλίδι καὶ κρατοῦν τὶς ἀπονυχίδες σὰν ἱερὰ λείψανα. Ὅταν ἀρρωσταίνη βαρειὰ κανένας καλόγερος ρίχνουν μερικὲς ἀπονυχίδες στὴ φωτιά. Καὶ μόλις φθάνη ἡ μυρουδιὰ στὰ ρουθούνια του, βρίσκει ἀμέσως τὴν ὑγειά του καὶ σηκώνεται ἀπὸ τὸ στρῶμα» [1].

Ἡ Κέα εὐημεροῦσε ἀπὸ τὸ βελανίδι. «Οἱ Ἕλληνες τοῦ νησιοῦ πλουτίζουν ἐξάγοντας κάθε χρόνο καραβιὲς ὁλόκληρες στὰ γειτονικὰ νησιὰ καὶ στὴν ἠπειρῶτικὴ Ἑλλάδα».

Οἱ πόρτες τῶν σπιτιῶν ἔχουν ὕψος τὸ πολὺ ἕνα μέτρο καὶ εἴκοσι ἑκατοστά. «Κι' αὐτὸ γιὰ νὰ μὴ μποροῦν οἱ Τοῦρκοι, ποὺ ἔρχονται στὸ νησὶ καὶ ἁρπάζουν ἢ ἀγοράζουν γαϊδάρους, νὰ μεταβάλουν τὰ σπίτια τῶν κατοίκων σὲ σταύλους» [2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 212 - 215.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 215 (Βλ. καὶ τ. Α', σ. 511 καὶ σημ. 1).

Η ΧΙΟΣ ΤΟΥ 1711

ΕΝΑΣ ΠΟΛΥΜΑΘΕΣΤΑΤΟΣ Σουηδὸς ἀνατολιστής, ὁ Michael Olofson Eneman, ταξιδεύοντας μὲ βασιλικὴ διαταγὴ στὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπισκέπτεται τὸ Νοέμβριο τοῦ 1711 τὴ Χίο καὶ παραμένει στὸ νησὶ τρεῖς περίπου μῆνες. Ὕστερα ἀπὸ λαμπρὲς σπουδὲς στὸ πανεπιστήμιο τῆς Οὐψάλα καὶ διετεῖς μελέτες τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν στὴν Κωνσταντινούπολη εἶχε ἀποκτήσει τὰ ἰδεώδη ἐφόδια γιὰ μεθοδικὴ περιήγηση καὶ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα [1]. Ὁ πρόωρος θάνατός του ἀπὸ τὶς κακουχίες τῶν περιπλανήσεων δὲν τοῦ ἐπέτρεψε νὰ συμπληρώση καὶ νὰ ἐκδώση τὸ χρονικό του. Σώθηκαν μόνο τὰ χειρόγραφά του ἀπὸ ὅπου καὶ προέρχεται τὸ ἀπόσπασμα γιὰ τὴ Χίο.

Τὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ Eneman, μ' ὅλο ποὺ ἔχει παραδοθῆ ἀκατέργαστο, στὴν ἀρχική του μορφή, εἶναι ἀπὸ τὰ καλύτερα περιηγητικὰ κείμενα τοῦ αἰώνα. Μὲ εὐσυνειδησία καὶ παρατηρητικότητα ὁ πεπαιδευμένος Σουηδὸς καταγράφει πληροφορίες, ἐρευνᾶ καὶ ἐξακριβώνει. Πρόκειται γιὰ ἀνήσυχο πνεῦμα, γόνιμο καὶ εἶναι ἀτυχία ποὺ ἡ ἑλληνικὴ περιήγησή του περιωρίσθηκε στὸ ἀνατολικὸ Αἰγαῖο.

Ἡ Χίος, μοναδικὴ πολιτεία τοῦ ὁμώνυμου νησιοῦ, σημειώνει στὸ ὁδοιπορικό του ὁ Eneman, ἔχει ὡραῖες καὶ ἐπιβλητικὲς κατοικίες. Ἕνας γέροντας τὸν πληροφόρησε πὼς ὁ ἀριθμὸς τῶν σπιτιῶν, σύμφωνα μὲ τελευταία ἀπογραφή, ἦταν 2.080. Ἡ πόλη δὲν ἦταν περιτειχισμένη, ἀλλὰ σὲ κάθε περιβόλι τοῦ γειτονικοῦ κάμπου ὑψωνόταν καὶ ἕνας πύργος μὲ ἐπίπεδη ὀροφή,

---

1. Ὁ *Michael Olofson Eneman* γεννήθηκε τὸ 1676. Σὲ ἡλικία 30 χρόνων χειροτονήθηκε κληρικὸς καὶ συνέχισε τὶς σπουδές του στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Greifswald τῆς Πομερανίας. Τὸ 1707 διωρίσθηκε ἱεροκήρυκας στὴν Αὐλὴ τοῦ Καρόλου ΙΒ' τῆς Σουηδίας ποὺ βρισκόταν σὲ ἐκστρατεία στὴ Γερμανία. Ὁ *Eneman* παρακολούθησε τὸ σουηδικὸ στρατὸ σ' ὅλη τὴν πορεία του στὴν Εὐρώπη, ὡς τὴν καταστροφὴ στὴ μάχη τῆς Πολτάβας τὸ 1709. Λίγους μῆνες ἀργότερα ὁ *Eneman* ἀποστέλλεται στὴν Κωνσταντινούπολη ὅπου συνεχίζει τὴ σπουδὴ τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν μὲ Ἕλληνες καὶ Τούρκους δασκάλους. Ἐκεῖ μαθαίνει τὴν τουρκικὴ καὶ τὴν ἑβραϊκή. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1711, μὲ διαταγὴ τοῦ Καρόλου, ἐπιχειρεῖ συστηματικὴ περιήγηση στὴ Μ. Ἀσία, Ἁγίους Τόπους, Δαμασκό, Ἀλεξάνδρεια, Κάϊρο καὶ ἐπιστρέφει ὕστερα ἀπὸ δύο χρόνια στὴν Πόλη. Τὸ 1713 διορίζεται καθηγητὴς τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Οὐψάλας. Ἕνα χρόνο χρειάσθηκε ὁ *Eneman* γιὰ νὰ ἐπιστρέψη στὴν πατρίδα του διὰ ξηρᾶς. Οἱ ἐκστρατεῖες καὶ οἱ περιηγήσεις ποὺ κράτησαν ὀχτὼ χρόνια εἶχαν ἐξαντλήσει τὸν ἀκάματο Σουηδό. Ἄρρωστος ἀπὸ φυματίωση πεθαίνει δυὸ μῆνες μετὰ τὴν ἄφιξή του στὴ Σουηδία καὶ ἀμέσως μετὰ τὴν ἐγκατάστασή του στὴν καθηγητική του ἕδρα. Ἦταν μόλις 38 χρόνων. Τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικό του πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1889 ἀπὸ τὸν *K. U. Nylander* (Resa i Orienten, 1711 - 1712, af Michael Eneman, Professor i orientaliske Spräk vid Upsala Universitet, Upsal 1889).

δημιουργώντας στὴν περιοχὴ ἕνα γραφικὸ θέαμα. Στὸ λιμάνι τῆς Χίου προσωρμίζονταν μικρὰ σκάφη καὶ φορτηγίδες. Τὰ μεγάλα καράβια ἀγκυροβολοῦσαν ἔξω ἀπὸ τὸ λιμάνι. Στὸ κάστρο ποὺ ἀποτελοῦσε μιὰ σύνθεση τειχῶν καὶ τάφρων κατοικοῦσαν μόνο Τοῦρκοι καὶ 50 - 60 ἑβραϊκὲς οἰκογένειες. Συνολικὰ πέντε ὥς ἕξη χιλιάδες ψυχὲς ζοῦσαν μέσα στὸ φρούριο [1].

Σύμφωνα μὲ τὶς πληροφορίες ποὺ συγκέντρωσε, οἱ μαστιχοπαραγωγοὶ τοῦ νησιοῦ ἔπρεπε νὰ παραδίνουν στὸ σουλτάνο κάθε χρόνο εἴκοσι ὥς τριάντα χιλιάδες ὀκάδες [2] μαστίχι. Οἱ μαστιχοχωρίτες ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ πουλήσουν τὴν παραπανίσια παραγωγή τους στόν «δοαντζῆ», τὸν ἀρχιεισπράκτορα, τρία σουηδικὰ τάληρα τὴν ὀκά. Προτιμοῦν ὅμως τὸ λαθρεμπόριο, μ' ὅλους τοὺς κινδύνους του, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν καλύτερη τιμή [3].

«Ὑπάρχουν χιλιάδες ἀγοραστὲς ποὺ προμηθεύονται κρυφὰ μαστὶχι καὶ τὸ ἐξάγουν ἀπὸ τὸ νησὶ μὲ χίλιους δυὸ τρόπους. Τὸ τοποθετοῦν λ.χ. σὲ καλάθια μὲ σταφύλια ἢ σύκα. Ὅταν πετύχουν τὴν ἐξαγωγὴ δὲν διατρέχουν πιὰ κανένα κίνδυνο γιατὶ οἱ περιορισμοὶ ἰσχύουν μόνο γιὰ τὴ Χίο» [4].

Ἡ μεταξοβιομηχανία ἦταν μεγάλη πηγὴ πλούτου γιὰ τὸ νησί. «Ὑφαίνουν σάρπες ἀξίας 30, 50 ἀκόμα καὶ 100 σουηδικῶν ταλήρων».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 72.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 75. Μὲ τὴν εὐκαιρία ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς δίνει καὶ μερικὰ στοιχεῖα γιὰ τὰ σταθμὰ ποὺ ἴσχυαν στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία: 180 δράμια ἀποτελοῦν 1 ροτούλ, 100 ροτοὺλ ἢ 44 ὀκάδες ἀντιστοιχοῦν σὲ ἕνα κιντάλι ἢ καντάρι. Μὲ αὐτὸ τὸ βάρος γίνονται οἱ συναλλαγὲς στὰ μπαμπακερὰ νήματα, στὸ κηκίδι, στὴ στυπτηρία, στὸ μολύβι, στὸ κερί, στὴ ζάχαρη καὶ στὰ μύγδαλα. Μὲ τὸ καντάρι (44 ὀκάδες) ζυγίζουν τὸ μπαμπάκι καὶ τὸ καλάϊ. Ἕξη ὀκάδες ἀποτελοῦν ἕνα «μπάτμαν». Μ' αὐτὸ πουλᾶνε τὸ μετάξι. Μὲ τὴν ὀκὰ πουλᾶνε: πιπέρι, σκόρδα, μοσχοκάρφια, μοσχολίβανο, ζεντζεφίλι (ζιγγίβερη), κανέλλα, γόμα κ. ἄ. Μὲ τὸ τσεκκί (800 δράμια) πουλᾶνε τὸ γιδόμαλλο (ἔνθ' ἀν., σ. 77 σημ. 1).

3. Τὸ ποσὸ τοῦ μαστιχιοῦ ποὺ ἔπρεπε νὰ παραδοθῆ ὡρίσθηκε τὸ 1750 σὲ 20.000 ὀκάδες μὲ τὸ εὐεργετικὸ φιρμάνι τοῦ Ὀσμὰν Γ': «Προστάζω νὰ μὴν ἀξιώνετε (ἀπὸ τοὺς μαστιχοχωρίτες) φόρο γιὰ τ' ἀμπέλια, γιὰ τοὺς καπνοὺς καὶ τὰ χωράφια τους, ὑπὸ τὸν ὅρο νὰ πληρώνουν τὸν κεφαλικὸ φόρο... Οἱ ραγιάδες μαστιχοχωρίτες ἐξαιροῦνται ἀπὸ τὴ δεκατιά, τοὺς τελωνειακοὺς δασμοὺς καὶ τὰ ἄλλα ὑποχρεωτικὰ τέλη. Θὰ παραδώσουν μονάχα σὲ εἶδος (μαχτοὺ) 20.020 ὀκάδες μαστίχι, 300 ἄσπρα γιὰ κεφαλιάτικο καὶ 30 γιὰ προσωπικὸ φόρο» (*Γ.Γ.Ζολώτα,* Ἱστορία τῆς Χίου, Ἐν Ἀθήναις 1926, τ. Γ', σ. 338 - 341). Τὸ φιρμάνι αὐτὸ ἦρθε ὕστερα ἀπὸ μακροχρόνιους ἀγῶνες τῶν παραγωγῶν γιὰ τὴν ἀπαλλαγή τους ἀπὸ τὶς πρόσθετες ἐπιβαρύνσεις, ποὺ εἶχαν ἐπιβληθῆ τὸ 1715 ἀπὸ τὸν Ἀαλῆ Μεχμὲτ πασά (προσωπικὸ φόρο, δεκατιὰ κ. ἄ.). Τὸ 1719 οἱ παραγωγοὶ ἀρνήθηκαν νὰ καταβάλουν τοὺς πρόσθετους αὐτοὺς καὶ παρὰ τὰ προνόμια φόρους μὲ ἀποτέλεσμα τουρκικὰ μέτρα βίας (ἔνθ' ἀν., σ. 341).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 77. Ὁ Ἄγγλος πρόξενος στὴ Χίο τὸ 1799, ἀγόρασε μαστίχι καὶ τὸ μεταπούλησε στὴν Πόλη. Τὸν ἀνακάλυψαν ὅμως οἱ Τοῦρκοι καὶ τοῦ ἐπέβαλαν βαρύτατο πρόστιμο (8.000 πιάστρα) καὶ τὸν κακοποίησαν (*William Witman*, Travels in Turkey, ...London 1803, σ. 448).

Οἱ ψηλὲς τιμές, σημειώνει ὁ Σουηδὸς περιηγητής, ὀφείλονται στὰ θαυμάσια χρυσοκέντητα χειροτεχνήματα καὶ τὶς παραστάσεις λουλουδιῶν πού ἐνυφαίνονται στὰ μεταξωτὰ αὐτὰ εἴδη. «Οἱ Χιῶτες τὰ διαθέτουν μὲ τὴν ὀκά, δύο ἢ τρεῖς παράδες τὸ δράμι, δηλαδὴ ἕνα εἰκοστὸ τοῦ σουηδικοῦ ταλήρου. Ἄλλοι κατασκευάζουν πουγγιὰ καὶ ἄλλοι σαρίκια γιὰ τοὺς γενίτσαρους. Πολλοὶ δουλεύουν τὴ μεταξωτὴ κλωστὴ γιὰ τοὺς ἀργαλειούς, πού ὑφαίνουν τὰ δίμιτα, τὰ ἀτλάζια καὶ τὰ κατάϊ, πανάκριβα ὡραῖα μεταξωτὰ μὲ ἐνυφασμένα ἄνθη ἀπὸ χρυσάφι. Τὸ κατάϊ πουλιέται περίπου πέντε καρολίνες τὸν πήχη ἐνῶ τὸ δίμιτο μιὰ καρολίνα. Τὸ μετάξι πουλιέται σὲ διάφορες τιμές, ἀνάλογα μὲ τὴν ἐπιτυχία τῶν κουκουλιῶν. Συνήθως ἀγοράζεις μιὰ ὀκὰ μετάξι πρὸς πέντε σουηδικὰ τάληρα. Τὸ χιώτικο μετάξι εἶναι τὸ καλύτερο, μαζὶ μὲ τὸ μετάξι τῆς Προύσας, τῆς Κρήτης καὶ τῆς Τύνιδας. Γιὰ τὸ μετάξι πού εἰσάγεται στὴν Πόλη ἀπὸ τὰ χωριὰ καταβάλλεται δασμὸς 5%, πού ἀναλογεῖ σὲ 10 - 12 παράδες τὴν ὀκά. Αὐτὸ ὅμως δὲν συμβαίνει πάντοτε. Οἱ πλουσιώτεροι κάτοικοι μετακομίζουν κάθε ἄνοιξη μαζὶ μὲ τὰ παιδιά τους καὶ τοὺς ὑπηρέτες τους στὸ ἐξοχικὸ περιβόλι, στὸν πύργο τους ὅπως λένε, καὶ ἐκεῖ ἀσχολοῦνται ἕξη ὥς ὀχτὼ μῆνες μὲ τὴ σηροτροφία καὶ τὴν ἐπεξεργασία τοῦ μεταξιοῦ. Συχνὰ ὅλη ἡ διαδικασία, ἀπὸ τὸ κουκούλι ὥς τὸ ὕφασμα, γίνεται μέσα στὴν ἴδια οἰκογένεια. Κι' ἂς ἔχει περάσει ἡ πρώτη ὕλη ἀπὸ δεκατρία χέρια. Ὕστερα ὁ παραγωγὸς στέλνει κρυφὰ τὸ προϊόν του στὴ Σμύρνη ἢ στὴν Πόλη χωρὶς νὰ πληρώνη διόλου ἐργατικά. Κάπου 800 ἀργαλειοὶ ὑφαίνουν μόνο δαμάσκο καὶ κατάϊ» [1].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸ Σουηδὸ περιηγητὴ ἡ φιλοπονία τῶν κατοίκων: «Εἶναι εὐχάριστο νὰ βλέπης μὲ πόση προθυμία τρέχουν στὴ δουλειά τους. Δὲν ὑπάρχει στὸ νησὶ οὔτε ἕνα κομμάτι γῆς ἀκαλλιέργητο ἢ χωρὶς ἐπιμελημένη καὶ καλαίσθητη περίφραξη. Ἐλάχιστους φτωχοὺς συναντᾶς στὴ Χίο. Ἀντίθετα οἱ Λατίνοι πού ἀπόμειναν στὸ νησί, ὕστερα ἀπὸ τὸν τελευταῖο βενετικὸ πόλεμο, ὑποφέρουν οἰκονομικά.

Ὁ Eneman ἐκθειάζει τὴν ἀσφάλεια πού ἐπικρατοῦσε στὸ νησὶ καὶ τὴν κοινωνικότητα τῶν κατοίκων. «Πουθενὰ δὲν εἶδα Ἕλληνες ἐμπόρους μὲ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση καὶ θάρρος ὅσο στὴ Χίο. Οἱ γυναῖκες, ζωηρὲς καὶ εὔθυμες, περιφέρονται στοὺς δρόμους, ὅπως οἱ γυναῖκες τῆς Λειψίας σὰν νὰ μὴν ἔχουν τίποτα νὰ φοβηθοῦν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Πραγματικά, ἀκόμα κι' ἕνα μικρὸ παιδὶ μπορεῖ σήμερα νὰ τριγυρίση ὁλόκληρο τὸ νησὶ χωρὶς φόβο, κάτι πού δὲν συμβαίνει σ' ἄλλες περιοχές, ὅπου ἡ ζωὴ μικρῶν καὶ μεγάλων βρίσκεται στὸ ἔλεος τοῦ Τούρκου».

Τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Χίου δὲν ἀντιμετώπισε καμμιὰ δυσκολία σχε-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 77 κ. ἑ.

τικὰ μὲ τὴν ἐλευθερία τῆς θρησκευτικῆς λατρείας. «Ἄλλωστε ἀγωνίσθηκαν γι' αὐτὴ σκληρὰ καὶ τὴν ἐξαγόρασαν μὲ ἄφθονο χρῆμα. Ἡ ἐλευθερία τῆς λατρείας ἀποτελεῖ σήμερα μεγάλη νίκη τῶν Ἑλλήνων, κόρη ὀφθαλμοῦ καὶ παρηγοριά τους. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἀπόχτησαν αὐτὴ τὴν ἐλευθερία καὶ παραμέρισαν τοὺς Λατίνους ἄρχισαν νὰ χτίζουν ἀδιάκοπα ἐκκλησίες. Κι' εἶναι τόσο πολλές, ποὺ σὲ κάθε χωριὸ δὲν βλέπει κανεὶς σχεδὸν τίποτα ἄλλο ἀπὸ ναούς. Ὑπολογίζουν ὅτι σ' ὁλόκληρη τὴ Χίο ὑπάρχουν γύρω στὶς δύο χιλιάδες ἐκκλησίες. Βλέπεις χωριουδάκια μὲ ἐλάχιστους κατοίκους, ἀλλὰ μὲ εἴκοσι ὢς τριάντα ξωκκλήσια, χτισμένα στοὺς ἀγροὺς ἢ στὰ ὑψώματα. Κάπου ἑκατό, ποὺ βρίσκονται στὶς κορυφὲς τῶν βουνῶν, εἶναι ἀφιερωμένα στὸν προφήτη Ἠλία» [1].

Ὁ Eneman παρακολούθησε τὸν ἑσπερινὸ στὴν ἐκκλησία τῶν Ἁγίων Βικτώρων [2]. Στὴν ἐκκλησιαστικὴ τελετὴ πῆραν μέρος ἕνας παπὰς ἀπὸ κάθε ναὸ τῆς πολιτείας καὶ ἕνας καλόγερος ἀπὸ κάθε μονή. Τὸ πιὸ θεαματικὸ σημεῖο τοῦ ἑσπερινοῦ ἦταν ἡ ἔξοδος τοῦ ἱερατείου ἀπὸ τὸ Ἱερὸ τοῦ ναοῦ.

«Βγῆκαν πρῶτα τέσσερα παιδιὰ κρατώντας ἀναμμένες λαμπάδες στερεωμένες πάνω σὲ μεγάλο χρωματιστὸ κοντάρι. Ἀκολούθησαν κάπου σαράντα παπάδες, κατὰ δυάδες, ντυμένοι τὰ ἄμφιά τους. Ἔφθασαν ὢς τὴ μέση τοῦ ναοῦ, ξαναγύρισαν καὶ στάθηκαν μπροστὰ στὸ Ἱερὸ σὲ παράταξη ἔχοντας μπροστά τους τὶς εἰκόνες τῶν τριῶν μαρτύρων, ποὺ τὴ μνήμη τους γιόρταζαν ἐκεῖνο τὸ βράδυ, τοῦ Βίκτωρος, τοῦ Μηνᾶ καὶ τοῦ Βικέντιου. Οἱ εἰκόνες ἦταν τοποθετημένες πάνω σὲ μικρὸ βάθρο σκεπασμένο μὲ κόκκινο ὕφασμα μαζὶ μὲ λαμπάδες. Πλησίασε τότε ἕνας ἱερωμένος κρατώντας θυμιατὸ καὶ θυμιάτισε τοὺς παπάδες ἕναν ἕνα. Ὕστερα ὅλοι οἱ ξένοι παπάδες ἔφυγαν καὶ πῆγαν στὴν ἐκκλησιά τους. Στὴν ἔξοδο τοῦ ναοῦ τοὺς πρόσφεραν ἕνα ποτήρι κρασί.

»Οἱ παπάδες τοῦ ναοῦ ποὺ γιόρταζε συνέχισαν καὶ ὡλοκλήρωσαν τὴν τελετὴ τοῦ ἑσπερινοῦ. Στὸ τέλος μπῆκαν στὸ ναὸ δυὸ ἄτομα κουβαλώντας σακκιὰ γεμάτα ψωμιά. Πλησίασαν ἕναν ἕνα τοὺς παπάδες καὶ τοὺς μοίρασαν τὶς ἀνάλογες μερίδες. Ὕστερα προχώρησαν στὸ ἐκκλησίασμα καὶ μοίρασαν στὸν καθένα ἕνα κομμάτι καλοζυμωμένο ψωμί. Ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς διανομῆς θόρυβος καὶ φωνὲς ἀκούγονταν μέσα στὴν ἐκκλησία καὶ ἀλαλαγμοὶ στὴν ἐξώθυρα ὅπου συνωστιζόταν μέγα πλῆθος γιὰ νὰ παραλάβῃ τὴ μερίδα του. Ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄρτο μοιραζόταν κρασί. Οἱ οἰνοχόοι μπῆκαν στὴν ἐκ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 95 - 96.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ, τὸ τρίτο ἀπὸ τὰ μοναστήρια ποὺ ἱδρύθηκαν στὴ Χίο μετὰ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα (τὰ δύο προηγούμενα: ἡ Σκήτη τῶν Ἁγίων Πατέρων Νικήτα, Ἰωάννου καὶ Ἰωσὴφ στὸ Προβάτειον ὄρος, πάνω ἀπὸ τὴ Νέα Μονὴ (1570) καὶ ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Πρόδρομος, στὸ Μουνδά, 1570 - 1580). Τὸ τρίτο μοναστήρι ποὺ χτίστηκε τὸ 1586 ἦταν ἀφιερωμένο στοὺς ἁγίους Μηνά, Βίκτωρα καὶ Βικέντιο.

κλησιὰ κρατώντας ἕνα κρασοπότηρο κι' ἄρχισαν νὰ κερνοῦν τοὺς πιστούς».

Οἱ παπάδες φοροῦσαν στὸ κεφάλι ἕνα λευκὸ περίβλημα, σὰν ταινία, ποὺ συγκρατοῦσε καὶ ἔκρυβε τὰ μαλλιά, ἐκτὸς ἀπὸ ἕνα βόστρυχο ποὺ ξέφευγε πίσω καὶ ἔπεφτε στὸν τράχηλό τους. Ἄλλοι ὅμως, στὴν Κωνσταντινούπολη λ.χ., συνηθίζουν μιὰ μικρὴ σκούφια ποὺ περιβάλλεται ἀπὸ κόκκινο ἢ μαῦρο σαρίκι. Στὴ Χίο ὡστόσο τὸ σαρίκι ἦταν λευκό. Ἔνδειξη μεγαλύτερης ἐλευθερίας, παρατηρεῖ ὁ περιηγητής [1].

Διαπίστωσε ἀκόμα ὅτι ὑπῆρχαν καὶ σχολεῖα στὴν πόλη καὶ στὰ χωριὰ τῆς Χίου.

«Ἀπ' αὐτὸ μπορεῖ κανεὶς νὰ βγάλη συμπεράσματα ὄχι μόνο σχετικὰ μὲ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἀπολαμβάνουν οἱ κάτοικοι, τὴν αὔξηση τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὴ φιλοπονία τους, ἀλλὰ καὶ σχετικὰ μὲ τὴν ἔφεσή τους γιὰ τὴν ἀπόκτηση γνώσεων, ὣς ἕνα βαθμὸ βέβαια, ἀφοῦ τὰ σχολεῖα εἶναι μικρὰ καὶ ἡ ἐκπαίδευση στοιχειώδης καὶ μόνο οἱ πρῶτες βάσεις τῆς χριστιανικῆς θρησκείας διδάσκονται σ' αὐτά. Γνώρισα ὅμως καὶ σχολεῖο ὅπου δίδασκε ἕνας θαυμάσιος διδάσκαλος. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ συγγράμματα καὶ τὰ λεξικὰ τῶν προπατόρων του ἦταν λαμπρὸς γνώστης τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, καθὼς καὶ τῆς λογικῆς, τῆς φυσικῆς, τῶν ἠθικῶν τοῦ Ἀριστοτέλη, τῆς ρητορικῆς κ. ἄ. Τὰ παιδιὰ ἀνήκουν σὲ καλὲς οἰκογένειες, μοῦ εἶπε ὁ δάσκαλος» [2].

Ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς δὲν παρέλειψε νὰ ἐπαινέση τοὺς Ἕλληνες τῆς Χίου γιὰ τὴ φροντίδα τους νὰ ἱδρύσουν σχολεῖα, «κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει στὴν Κωνσταντινούπολη». Ἐκεῖ, μ' ὅλο ποὺ ὑπῆρχαν τόσοι πλούσιοι Ἕλληνες, «λειτουργοῦσε ἕνα μόνο σχολεῖο μὲ δυὸ δασκάλους, κακοσυντηρημένο καὶ μὲ ἐλάχιστους μαθητές» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 96 - 97.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 98.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 98 σημ. 1. Ὀνομαστὸς διδάσκαλος στὴ σχολὴ τῆς Χίου ἦταν κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ *Eneman* στὸ νησὶ ὁ Διαμαντῆς Ρύσιος. Ὁ Κοραῆς τὸν θεωρεῖ «ὄχι ἕναν ἀπὸ τοὺς πρώτους ἀλλὰ τὸν πρῶτον φιλόλογον τοῦ Γένους». Ὁ πατριάρχης Χρύσανθος Νοταρᾶς ποὺ πέρασε ἀπὸ τὴ Χίο τὸ 1725 ἀναφέρει τέσσερες διδασκάλους: τοὺς ἱερομόναχους Ἰωακείμ Καββάκο, Γρηγόριο Κονταράτο καὶ τὸν Αὐγουστῖνο Συμεὼν καὶ τὸν λαϊκὸ Κωνσταντῖνο Λίλα (Γορδάτο). Ἀπὸ τοὺς διδασκάλους αὐτοὺς ὁ τελευταῖος ὑπῆρξε σημαντικὴ μορφὴ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Πρωτοπόρος καὶ μεταρρυθμιστής, ἔστρεψε μὲ τό «περὶ σφαιρῶν χρήσεως» ἔργο του, τὴν προσοχὴ τῶν λογίων στὰ μαθηματικὰ καὶ τὶς φυσικὲς ἐπιστῆμες. Θὰ ἀκολουθήσουν ἀργότερα ὁ Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης, ὁ Κύριλλος Κυριακάκης, ὁ Θεοδόσιος Σκυλίτζης, ὁ Νικόλαος Ἀργέντης, ὁ Γαβριὴλ Ἀστρακάρης καὶ ὁ Ἰάκωβος Μαῦρος (*Κων. Ι. Ἄμαντου,* Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν (1566 - 1822), Πειραιεὺς 1946, σ. 12 κ. ἑ.). Ἡ παιδεία εἶχε σημειώσει γενικὴ ἀνάπτυξη στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Γράφει ὁ *Κ. Δ. Ραφενὲλ* στὴν Ἱστορία τῶν Νεωτέρων Ἑλλήνων: «Ἤνθιζε τότε ἡ Χίος ἐμπορευομένη ἐν Εὐ-

Στὸ μοναστήρι τῆς Νέας Μονῆς ὑπῆρχαν κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Eneman πάνω ἀπὸ 400 καλόγεροι. «Εἶναι μεγάλο καὶ πλούσιο μοναστήρι ποὺ κατέχει τὸ ἕνα τρίτο ἢ ἕνα τέταρτο τῶν γαιῶν τοῦ νησιοῦ. Ὑπάρχουν δέκα πε-

---

ρώπῃ καὶ Ἀσίᾳ, καὶ ἀντὶ σχολείου ἁπλοῦ ἐθεμελίωνε Γυμνάσιον, ὅπερ μετ' ὀλίγον ἐγένετο περιβόητον. Ἀλλὰ καὶ ἡ Σμύρνη δὲν ἔμεινεν ὀπίσω· οἱ δὲ Ἕλληνες τῶν Ἰωαννίνων καὶ τῆς Ἀλβανίας εἶχον ἤδη ἐγείρει Σχολὴν ὅπου ἐδιδάσκετο ἡ ἀρχαία καὶ νεωτέρα φιλολογία, ἡ θεολογικὴ καὶ αἱ ὑψηλαὶ ἐπιστῆμαι. Τοιαύτας δὲ σχολὰς ἐθεμελίωσαν καὶ αἱ πόλεις τῆς Πελοποννήσου, ἀλλὰ τὸ ἐν Ἀθήναις γυμνάσιον ἦτο ὀνομαστότερον πάντων διά τε τὴν ἐμβρίθειαν τῶν σπουδῶν καὶ τὴν φιλολογικὴν τῶν καθηγητῶν του ἀνεξαρτησίαν» (μετ. *Γ. Χ. Ζαλοκώστα*, Πανδώρα, τ. Η', σ. 299). Στὴν Κωνσταντινούπολη λειτουργοῦσε σχολεῖο ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰώνα. Εἶναι μάλιστα βέβαιο ὅτι στὰ τέλη τοῦ αἰώνα δίδασκε ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδᾶτος. Σχολεῖα λειτουργοῦσαν ἐπίσης στὰ ὀρεινὰ χωριὰ τῆς Θεσσαλίας (Τσαριτσάνη κ. ἄ.) καὶ σὲ μεγάλα καὶ μικρὰ κέντρα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μ. Ἀσίας (Κυδωνίες κ. ἄ.). Καὶ στὰ Γιάννενα λειτουργοῦσε σχολεῖο ἀπὸ τὸν ΙΖ' αἰ. Αὐτὸ τὸ σχολεῖο θὰ ἀποτελέσῃ τὴν κυριώτερη παιδευτικὴ ἑστία τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. «Εἰς τὴν πόλιν τῶν Ἰωαννίνων», γράφει ὁ *Κούμας*, «χρεωστεῖ ἡ Ἑλλὰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς παιδείας», γιατὶ τὸ σχολεῖο της, «διέδωκε διὰ τῶν μαθητῶν του τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν εἰς τὴν πρότερον καταβεβαρβαρωμένην εὐρωπαϊκὴν Τουρκίαν. Μαθηταὶ τῶν Ἰωαννίνων ὑπῆρξαν διδάσκαλοι εἰς Μέτσοβον, Τρίκκην, Λάρισαν, Τύρναβον, Θεσσαλονίκην, Ἀδριανούπολιν, αἱ ὁποῖαι πόλεις ἐσύστησαν σχολεῖα μετὰ τὸ τῶν Ἰωαννίνων». Ἔκτοτε, παρατηρεῖ ὁ *Κων. Παπαρρηγόπουλος*, «ἢ ἐσυστήθησαν, ἢ ἐτελειώθησαν πλεῖσται ἄλλαι σχολαί, ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν τῇ Στερεᾷ, ἐν Θεσσαλίᾳ, ἐν Μακεδονίᾳ, ἐν Χίῳ, ἐν Σμύρνῃ, ἐν Κυδωνίαις, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ἰασίῳ, ἐν Βουκουρεστίῳ» (Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. Ε' μέρος Β', σ. 166). Τὰ ἑλληνικὰ γράμματα διδάσκονταν σ' ὅλα σχεδὸν τὰ νησιὰ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τουρκοκρατίας. Στὴ Μύκονο λ.χ. λειτουργοῦσε ἑλληνικὸ σχολεῖο τὸ 1639, ὅπως ἀναφέρεται στὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ *du Loir* (Les voyages du sieur du Loir, contenus en plusieurs lettres écrites du Levant, Paris 1654, σ. 6). Σὲ λογαριασμὸ πάλι τοῦ κοινοῦ τῆς Μυκόνου ἀναγράφεται τὸ 1733 κονδύλιο γιὰ μισθοδοσία διδασκάλου: «1733 αὐγούστου 18 καὶ τοῦ διδασκάλου κυρ Ἀναστασίου γρόσσ. 5». Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ τὸ σχολεῖο λειτουργεῖ κανονικὰ ὣς τὸν ΙΘ' αἰώνα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τοῦ νησιοῦ (*Περ. Γ. Ζερλέντη*, Περὶ τοῦ ἐν Μυκόνῳ σχολείου τοῦ Ἁγίου Λουκᾶ, Παρνασσός, 1918, σ. 176 - 179). Τὴν κατάσταση γενικὰ τῆς παιδείας στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα συνοψίζει τὸ 1706 ὁ *Ἀναστάσιος Μιχαὴλ* ὁ ἐκ Ναούσης στὸ χρονικό του Περιηγητικὸν Πυκτάτιον, Ἄμστερνταμ 1710: «Ἔχει νῦν (ἡ Ἑλλὰς) πρὸς τούτοις ἐν πλείστοις τῶν Ἠπειρωτικῶν πόλεων, τῶν Μακεδονικῶν, τῶν Θεσσαλικῶν, τῶν Πελοποννησιακῶν καὶ πάλιν τῶν Κρητικῶν, ἤδη δὲ καὶ τῶν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας Ἰονικῶν τε καὶ νησιωτίδων περίπου τῶν τεσσαράκοντα σπουδαστηρίων». Τὶς πληροφορίες αὐτὲς ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Λαρισινὸς *Ἀλέξανδρος Ἑλλάδιος* τὸ 1714 (*Φ. Μιχαλόπουλου*. Τὰ Γιάννενα καὶ ἡ Νεοελληνικὴ Ἀναγέννηση, Ἀθήνα 1930). Σαρανταστέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1758, ὁ Ζαγοριανὸς *Γεώργιος Κωνσταντίνου* παρουσιάζει στὸ «Τετράγλωσσον λεξικόν, Βενετία 1758», κατάλογο τῶν σχολείων τοῦ Γένους: «Εἰς Κωνσταντινούπολιν εἶναι δύο κοινὰ σχολεῖα, εἰς Ἰωάννινα τρία, εἰς Θεσσαλονίκην δύο, εἰς Βουκουρέστιον δύο, εἰς Ἰάσιον ἕν, εἰς Ἀδριανούπολιν ἕν, εἰς Φιλιππούπολιν ἕν, εἰς Ἅγιον Ὄρος ἕν, εἰς Βέροιαν ἕν, εἰς Καστορίαν ἕν, εἰς Σιάτισταν ἕν, εἰς Μοσχόπολιν ἓν καὶ μία τυπογραφία, εἰς Τύρναβον τῆς Θεσσαλίας ἕν, εἰς Τρίκαλα ἕν, εἰς Τριπολιτσᾶν τοῦ Μωρέως ἕν, εἰς Παλαιᾶς Πάτρας ἕν, εἰς Σάλωνα ἕν, εἰς Ἄρταν ἕν, εἰς Σμύρνην ἕν, εἰς Χίον ἕν, εἰς Πάτμον ἕν, εἰς Μυτιλήνην ἕν, εἰς Σάμον ἕν, εἰς Σίφνον ἕν,

ρίπου μετόχια πού νοικιάζονται ἀπὸ καλογέρους μὲ ἐτήσια παροχὴ 200 - 300 σουηδικὰ τάληρα ἢ σὲ εἶδος: κρασί, στάρι, ἐλιὲς κ.λπ.

»Ἐδῶ ὁ μοναχικὸς βίος ἔχει μᾶλλον τὴ μορφὴ ἑνὸς μεγάλου κοινόβιου ὅπου κάθε καλόγερος προσφέρει κάτι σὰν ἀντιπαροχὴ γιὰ τὴν προστασία πού τοῦ παρέχει τὸ μοναστήρι [1]. Κατὰ τὰ ἄλλα φροντίζει, ὅσο καλύτερα μπορεῖ, γιὰ τὸν ἑαυτό του. Καθένας ἔχει τὸν κοιτώνα του, τὸ ἐργαστήρι του, τὸ κελλάρι του, καθὼς καὶ δικά του χρήματα. Ἔχει τὸ χωράφι του ἢ ἀσκεῖ ἕνα ἐπάγγελμα γιὰ νὰ κερδίζη τὸ ψωμί του. Ἡ ἰδιοκτησία του εἶναι ἀπαραβίαστη, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του περιέρχεται στὸ μοναστήρι. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ἀπόχτησε ἡ Νέα Μονὴ τόση περιουσία.

Οἱ ὅροι πού ἔπρεπε νὰ ἐκπληρώση κανεὶς γιὰ νὰ γίνη δεκτὸς στὴ Νέα Μονὴ ἦταν οἱ ἑξῆς:

1) Νὰ καταβάλη στὸ μοναστήρι 120 σουηδικὰ τάληρα [2].

2) Νὰ εἶναι καὶ νὰ παραμείνη ἄγαμος.

3) Νὰ παρευρίσκεται στὸ ἀπόδειπνο, δηλαδὴ κατὰ τὴν ἑσπερινὴ δέηση.

4) Κατὰ τὴ νύχτα τῶν Χριστουγέννων καὶ τῆς Μεγάλης Παρασκευῆς καθὼς καὶ κατὰ τὴ νύχτα τῆς παραμονῆς τῶν μεγάλων χριστιανικῶν ἑορτῶν νὰ ἀγρυπνῆ καὶ νὰ προσεύχεται στὴν ἐκκλησία [3].

5) Νὰ ὑπακούη τὸν ἡγούμενο καὶ νὰ πηγαίνη στὴν ἐργασία του ἢ νὰ μένη στὸ κελλί του ὅπως ἐκεῖνος τὸν διατάξη. Ἀλλιῶς τιμωρεῖται καὶ ἐκδιώκεται ἀπὸ τὴ μοναχικὴ ζωή [4].

εἰς Ρόδον ἕν, εἰς Κρήτην ἕν, εἰς Λευκωσίαν Κύπρου ἕν, εἰς πατριαρχεῖον τῆς Ἱερουσαλὴμ ἕν, εἰς τὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ἕν». Γιὰ τὰ σχολεῖα πού λειτουργοῦσαν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα βλ. *Ματθαίου Παρανίκα,* Σχεδίασμα περὶ τῆς ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἁλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (ΙΘ') ἑκατονταετηρίδος, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1867. Βλ. ἐπίσης *Τρύφ. Εὐαγγελίδη,* Ἡ παιδεία ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἑλληνικὰ Σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι τοῦ Καποδιστρίου, Ἐν Ἀθήναις 1936 καὶ *Κων. Σάθα,* Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, Ἐν Βενετίᾳ 1872, τ. Γ'.

1. Τίποτα δὲν ἔχει ἀπομείνει σήμερα ἀπὸ τὴ μεγαλοπρέπεια καὶ τὸν πλοῦτο τῆς Νέας Μονῆς. Θλιβερὰ ἐρείπια τὰ κτίσματα πού περιγράφει ὁ περιηγητής. Μονάχα ὁ ναὸς τῆς Παναγίας σώζεται, λαμπρὸ βυζαντινὸ ἀρχιτεκτόνημα τοῦ ΙΑ' αἰώνα. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1972 ζοῦσαν στὴ Νέα Μονὴ ὀχτὼ μοναχοί.

2. Πρόκειται γιὰ τὸ οὐγγρικὸ τάληρο, πού στὴν Τουρκία ὠνομαζόταν καραγκρούς, στὴν Αἴγυπτο πατάκκα, στὶς συναλλαγὲς ἀνάμεσα στοὺς Φράγκους τάλαρι, στὴ Βενετία tolleri καὶ ἀργότερα πατακόνι, στὴ Γερμανία thaler, στὴν Ὁλλανδία daler, στὴν Ἀμερικὴ dollar καὶ στὴν Ἑλλάδα τάληρο (τὸ ἀσημένιο πεντάδραχμο). Ἡ λέξη προέρχεται ἀπὸ τὸ γερμανικὸ thal πού σημαίνει κοιλάδα. Πραγματικά, τὰ πρῶτα νομίσματα αὐτοῦ τοῦ τύπου κόπηκαν στὴν πόλη Joackims Tal (κοιλάδα τοῦ Ἰωακείμ) τῆς Βοημίας (*Κ. Μέρτζιου* Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, σ. 305 σημ. 1).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 99.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 99 σημ. 1.

Ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς συγκέντρωσε, ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα, πληφορίες καὶ γιὰ τὴ διατροφὴ τῶν καλογέρων τῆς Νέας Μονῆς.

«Ὅπως στὰ νοσοκομεῖα μας ἔτσι καὶ σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι, ὁ καλόγερος παίρνει κάθε μέρα τὴ μερίδα του ἀπὸ τὸ κοινὸ συσσίτιο: δυὸ μικροὺς ἄρτους, μιὰ ὀκὰ κρασί, λίγες ἐλιές, μπιζέλια, ψάρι. Στὶς μεγάλες γιορτὲς καὶ ὡρισμένες Κυριακὲς καὶ κατὰ τὴν ἐκλογὴ νέου ἡγουμένου γίνεται κοινὴ συνεστίαση. Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος τῶν καλογέρων ὑπάρχουν καὶ χειροτονημένοι παπάδες, οἱ λεγόμενοι ἱερομόναχοι. Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι αὐτοὶ οἱ ἱερομόναχοι κρατοῦν στὸ χέρι τὸ βιβλίο καὶ ὄχι τὸ ἀλέτρι. Κάθε ἄλλο. Ἔχει κατανεμηθῆ ἀνάμεσά τους ἡ θητεία στὴν ἐκκλησία. Μιὰ βδομάδα ὁ καθένας. Μόλις τελειώση ἡ βάρδια του παίρνει τὴν ἀμοιβή του, ἕνα ἢ μισὸ τάληρο. Αὐτὸ κερδίζει ὁ μοναστηρίσιος παπὰς παραπάνω ἀπὸ τοὺς καλογέρους. Εἶναι λοιπὸν ὑποχρεωμένος νὰ δουλέψη γιὰ νὰ βελτιώση τὴ θέση του. Ὑφαίνει, ράβει, σκάβει τ' ἀμπελάκι του, σκαλίζει τὸν ἀγρό του. Κάτω ἀπὸ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ μορφὴ γνώρισα τοὺς ἱερομόναχους στὰ κελλιά τους, προθυμώτερους δηλαδὴ καὶ ἱκανώτερους στὶς χειρωνακτικὲς ἀσχολίες παρὰ στὶς ἐκκλησιαστικές. Μὲ μεγάλο κόπο κατώρθωσα νὰ ρίξω μιὰ ματιὰ στὸ εὐχολόγιό τους. Τὰ κελλιὰ τῶν ἱερομόναχων εἶναι γεμάτα ἀργαλειούς, τόρνους καὶ ἄλλα ἐργαλεῖα, κι' ἔτσι δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ βιβλία. Γιὰ νὰ βρῆ κανεὶς τὸ εὐχολόγιο ἔπρεπε νὰ ψάξη σὲ μιὰ σκοτεινὴ γωνιά, κι' ἂν εἶχε τὴν τύχη νὰ τὸ ἀνακαλύψη ἔπρεπε νὰ τὸ τινάξη γιὰ νὰ φύγη ὁ κονιορτός» [1].

Ὁ Eneman εἶδε καὶ τὰ ἱερὰ λείψανα τοῦ μοναστηριοῦ (τὰ παρουσίασε ἕνας παπὰς φορώντας τὰ ἄμφιά του): τὸν ἀντίχειρα τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ, ἕνα σταυρὸ μὲ τεμάχια ἁγίου Ξύλου στὸ ἐσωτερικό, τὶς κάρες τῶν ἁγίων Τιμοθέου, Φιλίππου, Εὐθυμίου, Εὐστρατίου καὶ τὸ χέρι τοῦ Μιλήτου [2].

Καταγράφει ἐπίσης πληροφορίες γιὰ τὴ διοικητικὴ συγκρότηση τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τὴν ἱεραρχία.

«Ἐπικεφαλῆς εἶναι ὁ ἡγούμενος. Ὀνομάζεται Μακάριος καὶ εἶναι γηραλέος καὶ εὔρωστος ἄντρας. Δὲν γνωρίζει οὔτε ἀνάγνωση οὔτε γραφὴ ἑλληνικοῦ κειμένου. Δίνει διαταγὲς γιὰ κάθε ζήτημα, ὁρίζει τὴν ἐργασία καθενός, ἐξετάζει ἂν παρευρίσκονται οἱ μοναχοὶ στοὺς ἑσπερινούς, ἂν κοιμοῦνται στὰ κελλιά τους τὴ νύχτα, τιμωρεῖ τοὺς παραβάτες τῶν κανονισμῶν τοῦ μοναστηριοῦ κ.λπ. Ἐπιβλέπει ἐπίσης τὰ εἰσοδήματα καὶ παρακολουθεῖ τὶς δαπάνες. Στὸ ἀξίωμά του παραμένει δυὸ μόνο χρόνια μὲ μισθὸ 1.000 σουηδικὰ τάληρα τὸ χρόνο. Οἱ μοναχοὶ καὶ ἱερομόναχοι ὀφείλουν ὑπακοὴ μόνο στὸν ἡγούμενο καὶ στὸν πατριάρχη. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι αὐτεξούσιοι καὶ ἀνεπηρέαστοι, διο-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 100.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 100 σημ. 1.

ρίζουν οἱ ἴδιοι τοὺς παπάδες τους στέλνοντάς τους στὸ μητροπολίτη γιὰ χειροτονία ἢ τοὺς ἀποσχηματίζουν. Ἀμέσως μετὰ τὸν ἡγούμενο ἔρχονται οἱ 12 «προηγούμενοι», ποὺ μαζὶ μὲ τὸν ἡγούμενο ἐλέγχουν τὴν περιουσία τοῦ μοναστηριοῦ. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς δώδεκα ἐκλέγεται ὁ ἡγούμενος γιὰ μιὰ διετία. Ὅταν συμπληρώση τὴ θητεία ἐπανέρχεται στοὺς δώδεκα ἢ ἂν ἔχη δημιουργήση ἕνα καλὸ κεφάλαιο φεύγει σ' ἄλλον τόπο καὶ χτίζει καινούργιο μοναστήρι ἢ νοικιάζει μετόχι καὶ περνάει τὸν ὑπόλοιπο βίο του χωρὶς ἔγνοιες καὶ μοναχικὰ καθήκοντα.

»Ἀκολουθοῦν οἱ «ἐφημέριοι ἱερομόναχοι», οἱ καλονάρχοι, τέσσερα παιδιὰ ποὺ προεκφωνοῦν τὶς λέξεις τοῦ κειμένου ποὺ ψέλνει ὁ παπάς, οἱ ψάλτες, οἱ «γέροντες», ὁ «δοχειάρης», ποὺ φροντίζει γιὰ τὴν προμήθεια καὶ τὴ διανομὴ τοῦ κρασιοῦ, ὁ «ρογάρης», ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὰ σιτηρά, ὁ «κελλάριος», ὁ φούρναρης δηλαδή, ὁ «κασσετάριος», ποὺ ἀσχολεῖται μὲ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ καὶ ὁ «ἐκκλησιάρχης», ὁ νεωκόρος δηλαδὴ τοῦ ναοῦ, κλειδοκράτορας καὶ φρουρὸς τῶν ἱερῶν ἀντικειμένων τῆς ἐκκλησίας» [1].

Ὁ χαιρετισμὸς τῶν καλογέρων, γράφει ὁ Eneman, δὲν εἶναι «καλημέρα» «πολλὰ τὰ ἔτη», «καλησπέρα», «πολύχρονος», ὅπως συνηθίζουν οἱ ἄλλοι Ἕλληνες. Λένε μονάχα:

— Μετάνοια!

Οἱ ἐπιστολές τους ἀπευθύνονται πάντοτε: «Εἰς τὰ τίμια καὶ ἄξια χέρια τοῦ τάδε».

Στὸ χρονικὸ τοῦ Σουηδοῦ περιηγητῆ βρίσκουμε καὶ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ θαυμαστὴ κοινωνικὴ πρόνοια ποὺ εἶχε ὀργανωθῆ στὴ Χίο. Νοσηλευτικὰ κέντρα, ἄσυλα, εἰδικὰ ταμεῖα προστασίας καὶ ἀλληλεγγύης λειτουργοῦσαν μὲ λαϊκὲς συνεισφορὲς σὲ μιὰ ἐποχὴ δουλείας καὶ κάθε λογῆς καταπιέσεων.

Ὑπῆρχαν τέσσερα κοινωφελῆ ἱδρύματα στὸ νησί. Τὸ πρῶτο ἦταν νοσοκομεῖο γιὰ ἀνάπηρους, ἀνίκανους γιὰ ἐργασία καὶ ἐνδεεῖς. Σ' αὐτὸ τὸ ἄσυλο εὕρισκαν οἱ ἀπόκληροι τροφή, ἰατρικὴ περίθαλψη ἀπὸ γιατρὸ τοῦ ἱδρύματος καὶ μάθηση ἀπὸ δάσκαλο διωρισμένο εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸ σκοπό [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 105 κ. ἑ.

2. Τὸ νοσοκομεῖο αὐτὸ χτίστηκε τὸ 1640 μὲ εἰσφορές. Ἦταν οὐσιαστικὰ ἕνας μικρὸς ξενώνας γιὰ τὴν περίθαλψη τῶν ἀρρώστων καὶ τῶν ξένων (*Ἰω. Βούρου*, Περὶ νοσοκομείων, Σχεδίασμα, Ἐν Παρισίοις 1831, σ. 50). Γιὰ τὸ νοσοκομεῖο τῆς Χίου ἔγραφε ὁ Φλαμανδὸς περιηγητὴς *Dapper* ποὺ ταξίδεψε στὸ νησὶ στὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα: «Ὑπάρχει ἕνας τόπος στὴν πόλη ὅπου ὑποδέχονται φιλάνθρωπα ἐπὶ τρία μερόνυχτα τοὺς φτωχοὺς καὶ τοὺς ξένους» (Description exacte des isles de l' Archipel, Ἀ Amsterdam 1703, σ. 214). Στὴ θέση αὐτοῦ τοῦ νοσοκομείου, στὸν Κάτω Γιαλό, θὰ θεμελιωθῆ τὸ 1750 τὸ μεγάλο νοσοκομεῖο γιὰ 200 ἀσθενεῖς. «Ἡ οἰκοδόμηση», γράφει ὁ γιατρὸς *Ἀλ. Βλαστός*, «ἦτο ἐκτεταμένη καὶ διηρεῖτο εἰς διαφόρους αὐλάς, εἶχεν εὐρύχωρον κῆπον, ὑδάτων ἀφθονίαν, μῦλον πρὸς ἄλεσμα καὶ φοῦρνον πρὸς ἔψησιν τοῦ σίτου. Τὸ Νοσοκομεῖον τῆς Χίου ὡμοίαζε πολὺ

Τὸ δεύτερο ἵδρυμα ἦταν τὸ Λεπροκομεῖο ἢ Λαζαρέττο[1]. Ἕνα θαυμάσιο χτῆμα μὲ πολλὰ σπίτια καὶ ὡραῖο ναό[2]. Ἐκεῖ εἶχαν τὶς κατοικίες τους οἱ ἄρρωστοι καὶ κάθε δυνατὴ περιποίηση. Στὸ ἵδρυμα αὐτὸ κατέφευγαν ὅλοι οἱ λεπροὶ τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἐπειδὴ ἦταν ὀργανωμένο καὶ ἀνακουφιστικὸ γιὰ τοὺς πάσχοντες[3].

τοὺς δημοσίους ξενῶνας τῶν παλαιῶν χριστιανῶν, διότι δὲν ἦτο ἀνοικτὸν μόνον εἰς ὅλους τοὺς ἀσθενεῖς, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς λεπρούς, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς πτωχοὺς καὶ ξένους, οἵτινες εὕρισκον ἐκεῖ τὴν ἁρμοδίαν περιποίησιν ἀμισθί. Μόνον ὅσα προηροῦντο νὰ δώσωσιν οἱ ὅπως οὖν εὐκατάστατοι ξένοι ἀσθενεῖς (καὶ οὗτοι ἔκειντο εἰς ἰδιαιτέρους οἰκίσκους) ἐδέχετο τὸ Νοσοκομεῖον. Ἰατρὸς ἰδιαίτερος δὲν ὑπῆρχεν εἰς τὸ Νοσοκομεῖον ἀλλ' ἐκ τῶν ἐπαγγελλομένων τὴν τέχνην ταύτην εἰς τὴν πόλιν ἐπεσκέπτετο ἕκαστος ἐπὶ μισθῷ διὰ τρεῖς μῆνας δὶς τῆς ἡμέρας τοὺς εἰς τὸ Νοσοκομεῖον κατακειμένους ἀσθενεῖς. Εἰς τὸ Νοσοκομεῖον ἐφύλαττον οἱ Δημογέροντες πρὸς σωφρονισμὸν καὶ τὰς νεάνιδας αἵτινες συνελάμβανον ἔρωτα πρός τινα Τοῦρκον καὶ τοὺς νέους οἵτινες ἔκλινον ν' ἀπαρνηθῶσι τὴν χριστιανικὴν πίστιν. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ χωρὶς τὴν ἄδειαν τῶν ἐπιτρόπων ὁ θυρωρὸς δὲν ἐσυγχώρει εἰς κανένα τὴν εἴσοδον» (Χιακὰ ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἔτει 1822 γενομένης καταστροφῆς αὐτῆς παρὰ τῶν Τούρκων, Ἐν Ἑρμουπόλει 1846, σ. 137 - 138).

1. Οἱ λεπροὶ ὠνομάζονταν στὰ βυζαντινὰ χρόνια λάζαροι, δηλαδὴ νεκροὶ πρὶν ἀπὸ τὸ θάνατο (Γρηγόριος Θεολόγος, PG, 36, 580).

2. Ὁ ναὸς τοῦ Λεπροκομείου (τοῦ Λωβοτροφείου ἢ Λωβοχωριοῦ, ὅπως ὠνομαζόταν στὸ νησί) ἦταν τῆς Ἁγίας Ὑπακοῆς. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ ἄλλος ναός, τοῦ Ἁγίου Λαζάρου, γι' αὐτὸ ἀποκαλοῦσαν τὸ Λωβοχώρι καὶ Λαζαρέττο. Τὸ ἵδρυμα βρισκόταν σὲ ἀπόσταση πέντε περίπου χιλιομέτρων ἀπὸ τὴν πόλη, πρὸς τὰ βορειοδυτικά, σὲ μιὰ στενὴ γραφικὴ κοιλάδα μὲ δέντρα καὶ νερά. Ὑπῆρχαν 30 χωριστοὶ οἰκίσκοι μὲ κῆπο (18 γιὰ ἄντρες καὶ 12 γιὰ γυναῖκες). Οἱ δαπάνες τοῦ ἱδρύματος, ποὺ λειτουργοῦσε ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Γιουστινιάνι, καλύπτονταν μὲ εἰσφορὲς τῶν χριστιανῶν. Κάθε Δευτέρα καὶ τὶς γιορτάδες ἕνας λεπρὸς γύριζε ἀπὸ σπίτι σὲ σπίτι καὶ ἔπαιρνε ἕνα μεγάλο ψωμὶ ἢ χρήματα (*Ἀλεξ. Βλαστοῦ,* ἔνθ' ἀν., σ. 142 - 144). Λεπροκομεῖα ἢ λωβοτροφεῖα λειτουργοῦσαν ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἱδρύματα προστασίας τῶν «λωβῶν» ἢ «λελωβημένων» ἀναφέρονται ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου, Κωνσταντίου, Ἰουστίνου Β' κ. ἄ. (Κωνσταντινούπολη, Πόντος, Καισάρεια, Νίκαια, Ἀλεξάνδρεια). Ὁ *Παλλάδιος Ἑλενουπόλεως* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ λωβοτροφεῖο Ἀλεξανδρείας (Δ' αἰώνας) ἦταν ἕνα διώροφο κτίριο μὲ τὶς λεπρὲς στὸ πάνω πάτωμα καὶ τοὺς λεπροὺς στὸ κάτω (PG, 34, 1019).

3. Ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς δὲν ἀναφέρει τὸ Λοιμοκαθαρτήριο ποὺ λειτουργοῦσε στὴ Χίο ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Γιουστινιάνι. Βρισκόταν στὰ βορεινὰ τοῦ λιμανιοῦ, σὲ ἀπομονωμένη παραθαλάσσια τοποθεσία. Ἦταν περιτειχισμένο, μὲ πύλη πάνω στὴν ἀκτή, ἐσωτερικὴ λιθόστρωτη πλατεῖα καὶ γύρω γύρω διώροφο κτίριο μὲ κάμαρες χωριστές, ἐπάνω γιὰ τὶς γυναῖκες καὶ κάτω γιὰ τοὺς ἄντρες. Γιὰ τὴν ἔξοδο τῶν ἐπιβατῶν καὶ τῶν πληρωμάτων τῶν καραβιῶν ποὺ ἔμπαιναν στὸ λιμάνι χρειαζόταν ἄδεια τῶν ὑγειονόμων. Ἂν τὸ πλοῖο ἐρχόταν ἀπὸ περιοχὴ ἐπιδημιόπληκτη ὑποβαλλόταν σὲ κάθαρση ἔξη ἡμερῶν. Ἂν ὅμως ὑπῆρχε πανουκλιασμένος στὸ καράβι ἔστελναν πλήρωμα καὶ ἐπιβάτες στὸ Λοιμοκαθαρτήριο. Ὡστόσο τὸ ὑγειονομικὸ ἵδρυμα δὲν λειτουργοῦσε ποτὲ μὲ αὐστηρότητα, ὅπως στὰ Ἑπτάνησα, ἐξ αἰτίας τῆς ραθυμίας τῶν Τούρκων. Τὰ κάθε λογῆς πλεούμενα ποὺ ἔφθαναν μὲ τροφὲς ἀπὸ τὴν ἀντικρινὴ Μ. Ἀσία δὲν ὑποβάλλονταν σὲ ἔλεγχο, οὔτε οἱ Τοῦρκοι ποὺ ἀποβιβάζονταν

Τὸ τρίτο ἵδρυμα εἶχε προορισμὸ τὴ διενέργεια ἐράνων κάθε Κυριακὴ καὶ γιορτὴ γιὰ τὴν ἀπολύτρωση τῶν Ἑλλήνων ποὺ φυλακίζονταν γιὰ φορολογικὲς ὑποχρεώσεις.

Τὸ τέταρτο ἵδρυμα, ἐφοδιασμένο μὲ τὸ ἀναγκαῖο προσωπικὸ καὶ προικοδοτημένο μὲ εἰδικὸ ταμεῖο, εἶχε ἀναλάβει τὴ συντήρηση καὶ ἀνατροφὴ τῶν νόθων παιδιῶν. «Φέρνουν τὸ βρέφος νύχτα μπροστὰ στὸ ἵδρυμα, τὸ ἀποθέτουν στὴν ἐξώπορτα, τραβοῦν τὸ σκοινὶ μιᾶς καμπανίτσας καὶ ἐξαφανίζονται. Τὸ προσωπικὸ τοῦ ἱδρύματος εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ παραλάβη τὸ παιδάκι καὶ νὰ τὸ ἀναθρέψη ὥσπου νὰ βρεθῆ ὁ χριστιανὸς ποὺ θὰ τὸ υἱοθετήση ἢ θὰ τοῦ διδάξη μιὰ τέχνη γιὰ νὰ ζήση μὲ τὴν ἐργασία του. Κάθε χρόνο καταλήγουν στὸ ἵδρυμα 50 - 60 βρέφη. Ἄκουσα ἕναν ἐπιστάτη τοῦ ἱδρύματος νὰ λέῃ ὅτι μέσα σὲ μιὰ βδομάδα ἔφεραν στὸ κατάστημα 12 - 14 μωρά. Οἱ Χιῶτες δὲν θέλουν νὰ παραδεχτοῦν ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ ἔκθετα προέρχονται ἀπὸ τὴν κοινωνία τους καὶ ἰσχυρίζονται ὅτι τὰ στέλνουν καὶ ἀπὸ ἄλλους τόπους, ἀκόμα καὶ Τοῦρκοι. Ὅπως κι' ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα γεγονὸς εἶναι ὅτι ἔχουν ἀναλάβει οἱ ἴδιοι τὸ βάρος μὲ τὸ κοινωφελὲς αὐτὸ ἵδρυμα» [1].

ἀπὸ τὰ πολεμικὰ σκάφη. Ἔτσι ξεσποῦσαν κάθε τόσο καταστρεπτικὲς ἐπιδημίες στὸ νησί. Ἀπὸ τὴν πανούκλα τοῦ 1788 πέθαναν 14.000 περίπου κάτοικοι (*Γ. Ζολώτα*, ἔνθ' ἀν., σ. 140 - 142).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 110 - 111 καὶ σημ. Θαυμάζει κανεὶς τὴν πρωτοβουλία τοῦ λαοῦ τῆς Χίου γιὰ τὴ δημιουργία βρεφοκομείου καὶ τὴ θαρραλέα καὶ τόσο πρακτικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος ποὺ δημιουργοῦσαν τὰ ἐξώγαμα παιδιὰ στὰ πολυσύχναστα ναυτεμπορικὰ κέντρα τοῦ Αἰγαίου, ἑνάμιση σχεδὸν αἰώνα πρὶν ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ἀποκατάσταση καὶ μάλιστα μὲ σύστημα ποὺ ἐφαρμόσθηκε μόλις στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας στὶς προηγμένες χῶρες. Φαίνεται ὡστόσο ὅτι τὸ ἵδρυμα αὐτὸ — τὸ πρῶτο ἑλληνικὸ βρεφοκομεῖο — δὲν λειτουργοῦσε στὴν ἀρχική του μορφὴ σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ὁ *Ἀλεξ. Βλαστός* (Χιακά, ἔνθ' ἀν., σ. 144), στὸ κεφάλαιο γιὰ τὰ δημόσια καταστήματα τῆς Χίου κατὰ τὴν περίοδο 1700 - 1720 δὲν ἀναφέρει ὅτι ὑπῆρχε ἰδιαίτερο ἵδρυμα γιὰ τὰ νόθα. «Τόπος ἰδιαίτερος διὰ τὰ σκότια βρέφη δὲν ὑπῆρχε, ἀλλ' ὅταν ἐγεννῶντο οἱ συγγενεῖς αὐτῶν τὰ ἐκρέμαζον διὰ νυκτὸς πεφυλαγμένα καὶ τυλιγμένα ἀσφαλῶς εἰς τὸ κρικέλιον ὁποιασδήποτε θύρας, τὴν ὁποίαν κτυπῶντες ἔφευγον. Ἐὰν ἦσαν βαπτισμένα ἐκόλλων τὸ ὄνομα εἰς τὰ σπάργανα ἐὰν δὲ ἦσαν ἀβάπτιστα τὰ ἐβάσταζον οἱ παραλαμβάνοντες καὶ μετὰ ταῦτα τὰ παρέδιδον εἰς τοὺς παρὰ τῶν Δημογερόντων ψηφιζομένους πρὸς τοῦτο τρεῖς Ἐπιτρόπους. Οἱ Ἐπίτροποι τὰ ἔδιδον εἰς τροφούς, πληρώνοντες τὰ βυζαστικὰ καὶ τὰ ἀναγκαῖα αὐτῶν ἐνδύματα, αὗται δὲ εἶχον χρέος δὶς τοῦ μηνὸς νὰ τοὺς τὰ φέρωσι διὰ νὰ πληροφοροῦνται περὶ τῆς ὑγείας των. Αὐξανόμενα τὰ τέκνα ἔμβαινον εἰς ὑπηρεσίαν καὶ ἐθεώρουν ὡς πατέρας των τοὺς Ἐπιτρόπους. Οὗτοι ἐφρόντιζον νὰ τὰ διδάξωσι τέχνην τινα καὶ νὰ τὰ ὑπανδρεύσωσι παρευρισκόμενοι εἰς τὸν γάμον των καὶ φιλοῦντες, κατὰ τὴν συνήθειαν, τὸν στέφανον. Πολλὰ υἱοθετοῦντο ὑπὸ ἀτέκνων γυναικῶν, ἐὰν ὅμως ἀπέθνησκον πρὶν γεννήσωσι νόμιμα τέκνα ἐκληρονομοῦντο παρὰ τῶν Ἐπιτρόπων. Τὰ νόθα εἶχον εἰσοδήματα τὰ ἀφιερώματα τῶν χριστιανῶν, ὁσάκις δὲ ἐλάμβανον χρείαν μετρητῶν ἐδάνειζεν τὸ Κοινὸν χωρὶς τόκον». Ἱδρύματα προστασίας βρεφῶν (βρεφοτροφεῖα) λειτουργοῦσαν στὸ Βυζάντιο ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἡ νομοθεσία τοῦ Ἰουστι-

῾Η διαδικασία γιὰ τὴν τέλεση τουρκικοῦ γάμου ἦταν ἁπλή. ῾Ο γαμπρὸς συνώδευε τὴ νύφη στὸν καδὴ κι᾽ αὐτός, ἀφοῦ διαπίστωνε ὅτι ὁ γάμος ἦταν ἐπιθυμία καὶ τῶν δύο, προχωροῦσε σὲ ἐγγραφὴ στὸ εἰδικὸ κιτάπι, τὸ χοτζέτι.

Αὐτὴ τὴν εὐκολία τῶν τούρκικων γάμων ἐκμεταλλεύονταν μερικὲς ῾Ελληνίδες, γράφει ὁ Eneman, καὶ παντρεύονταν ᾿Οθωμανούς.

«῎Ερχονται ἐδῶ γυναῖκες ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιά — μερικὲς ὡστόσο εἶναι Χιώτισσες — ἄλλες γιατὶ εἶναι δυσαρεστημένες ἀπὸ τὸν ἄντρα ποὺ τοὺς δόθηκε ὡς σύζυγος καὶ ἄλλες γιατὶ εἶναι ἐλαφρῶν ἠθῶν, κι᾽ ἀφοῦ τυλίξουν στὰ δίχτυα τους ἕνα Τοῦρκο, πηγαίνουν στὸν μουχτασὶπ καὶ παντρεύονται μὲ τὴν καθιερωμένη διαδικασία. ῞Υστερα ἀπὸ τὴν τέλεση τοῦ γάμου κανένας χριστιανὸς δὲν τολμάει νὰ καταγγείλη τὸ γεγονός [1]. ῾Η ῾Ελληνίδα σύζυγος παρα-

νιανοῦ μᾶς πληροφορεῖ πὼς ὑπῆρχαν πολλὰ βρεφοτροφεῖα στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ σὲ ἄλλες πολιτεῖες τῆς αὐτοκρατορίας (Νεαρὰ 7η καὶ 43η, JN, 1, 76, 389). ᾿Επίσης ὁ Νομοκάνων τοῦ Φωτίου (*Ράλλη - Ποτλῆ*, Σύνταγμα, 1,100) καὶ ἡ *῎Αννα Κομνηνή* (᾿Αλεξιάς, 2,347, 8). Βλ. καὶ *Φιλ. Βαφείδη*, ῾Η ἀγάπη καὶ τὰ ἔργα αὐτῆς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἐκκλησίᾳ, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, 11, 336, *Μ. Γεδεών*, Φιλάνθρωποι διατάξεις ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν κάτω χρόνων, ᾿Εκκλησιαστικὴ ᾿Αλήθεια, 8, 248.

1. ᾿Ενθ᾽ ἀν., σ. 115 - 116. Πρόκειται γιὰ τὸ θεσμὸ «κιαμπίν» τοῦ τουρκικοῦ δικαίου — τὸ κεπήνιον ἢ καπὶν ὅπως τὸ ἀποκαλοῦσαν οἱ ῞Ελληνες — ποὺ ἀποτελοῦσε ἕνα εἶδος πολιτικοῦ γάμου. Μὲ τὸ κεπήνιο — τουρκικὰ σημαίνει «μίσθωμα» — νομιμοποιοῦσαν οἱ Τοῦρκοι τὶς σχέσεις τους μὲ χριστιανὲς ῾Ελληνίδες, ῾Εβραῖες καθὼς καὶ ἀλλόθρησκες σκλάβες τοῦ χαρεμιοῦ τους. Στὸν πολιτικὸ γάμο ποὺ γινόταν μπροστὰ στὸν ἱεροδίκη εἶχαν τὸ δικαίωμα νὰ καταφύγουν καὶ ῞Ελληνες, σὲ περίπτωση ποὺ ἡ ᾿Εκκλησία ἀρνιόταν νὰ νομιμοποιήση τὸ δεσμό τους. Πολλὲς ῾Ελληνίδες δέχονταν νὰ συνάψουν κεπήνιο μὲ Τούρκους, ἄλλες ἐξ αἰτίας τῶν κωλυμάτων γάμου ποὺ προβλέπονταν ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ ᾿Εκκλησία (ἀπαγόρευση γάμου μέχρι καὶ ἑβδόμου βαθμοῦ, τετάρτου γάμου κ.λπ.) κι᾽ ἄλλες γιατὶ δὲν εἶχαν προῖκα. Μ᾽ ὅλο ποὺ εἶχαν σύζυγο ἀλλόθρησκο μποροῦσαν νὰ ἀσκοῦν τὰ θρησκευτικά τους καθήκοντα. ᾿Αλλὰ τὸ κεπήνιο χρησίμευε κυρίως γιὰ νὰ νομιμοποιοῦν οἱ Τοῦρκοι ἀπέναντι στὸ μουσουλμανικὸ δίκαιο τὶς βίαιες ἁρπαγὲς τῶν ῾Ελληνίδων. Γιὰ τὴ σύναψη τοῦ κεπηνίου ἦταν ἀρκετὴ ἡ ἐμφάνιση τῶν δύο ἐνδιαφερομένων στὸν καδὴ καὶ ἡ δήλωση γιὰ τὴ διάρκεια τοῦ μισθώματος. ῾Ο ἄντρας παραχωροῦσε στὴ γυναίκα του τὸ μίσθωμα (κατὰ τὸ κοράνιο «οἱ γυναῖκες εἶναι ὁ ἀγρός σας») καὶ πρόσφερε δῶρα ποὺ ἀποτελοῦσαν πιὰ ἀναφαίρετη ἰδιοκτησία της. Μάταια ἡ ᾿Εκκλησία ἀντιτάχθηκε στοὺς μικτοὺς ἑλληνοτουρκικοὺς γάμους καὶ στοὺς παράνομους γάμους ἀνάμεσα σὲ ῞Ελληνες καὶ ῾Ελληνίδες. Μ᾽ ὅλο ποὺ χαρακτήριζε αὐτὴ τὴν παράνομη συμβίωση «παλλακεία» καὶ τὰ παιδιὰ νόθα, τὰ κεπήνια συνηθίζονταν σ᾽ ὁλόκληρη τὴν τουρκοκρατία. ῾Η ᾿Εκκλησία πέτυχε καὶ ἀπαγορευτικὰ φιρμάνια ἀλλὰ χωρὶς πρακτικὸ ἀποτέλεσμα. Τὰ κεπήνια συνεχίζονταν ὣς τὸν ΙΘ' αἰώνα. Στὸν ἀχταμὲ τοῦ Μουρὰτ Γ' (1580) γιὰ τὰ προνόμια τῶν Κυκλάδων ἀναφέρεται: «Καὶ ὅταν μία γυναῖκα ἀπὸ γένος Χριστιανῶν θέλει νὰ σμίξη εἰς ὑπανδρίαν μὲ ἕνα μουσουλμάνον, ἂν ἴσως καὶ προτύτερα δὲν ἤθελεν ἦσται ἐλθωμένη εἰς τὴν πίστιν, ἀλλὰ θεληματικὴ ἤθελεν ἦσται σμιγμένη εἰς ὑπανδρίαν δὲν εἶναι κατὰ τὸν νόμον νὰ γίνη ἡ ὑπανδρία» (*Δημ. Γκίνη*, Περίγραμμα ῾Ιστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ᾿Εν ᾿Αθήναις 1966, σ. 63). Καὶ ὁ ἀχταμὲς τοῦ σουλτάνου ᾿Ιμπραὴμ (1620) ἐπέβαλε «κανεὶς (Τοῦρκος) νὰ μὴν τῆς κόπτη (τῆς χριστιανῆς γυναίκας) καπίνι

μένει χριστιανὴ καὶ πηγαίνει στὴν ἐκκλησία χωρὶς νὰ ἐμποδίζεται ἀπὸ τὸν Ὀθωμανὸ ἄντρα της. Ἀποκλείεται μονάχα ἡ ἐξομολόγηση γιατὶ κανένας παπάς, ξέροντας πῶς εἶναι γυναίκα Τούρκου δὲν τὴ δέχεται. Τὰ παιδιά της γίνονται μουσουλμάνοι. Ἡ ἴδια ἔχει τὸ προνόμιο νὰ φοράη πράσινο μποῦστο, πρᾶγμα ποὺ ἀπαγορεύεται στὶς Ἑλληνίδες. Ἔτσι περνάει τὴ ζωή της, ἀλλὰ ὅταν πεθάνη κανεὶς δὲν φροντίζει πιὰ γι' αὐτή, οὔτε ὁ ἰμάμης, ἀφοῦ δὲν εἶναι μουσουλμανίδα, οὔτε ὁ παπάς, ἀφοῦ γέννησε τουρκόπαιδα γιὰ νὰ μεγαλώση τὴ μάντρα τῶν ἀντίχριστων, ἀλλὰ δυὸ χασάπηδες ἢ οἱ ἄνθρωποί τους σέρνουν τὸ κουφάρι της σὲ μιὰ πλαγιά».

ἔξω ἂν ἐτούρκησε πρῶτα» (*Μ. Γεδεών*, Ἐπίσημα γράμματα τουρκικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν δίκαια, Κωνσταντινούπολις 1910). Σιγίλιο τοῦ πατριάρχη Γρηγορίου Ε' (1818) ἀναφέρει ὅτι «ἐξεδόθη προσφάτως καὶ ἕτερος ὁρισμός (φιρμάνι) εἰς τοὺς ἰμάμηδες καὶ κριτὲς νὰ μὴ δίδωνται καπίνια κατ' οὐδένα τρόπο εἰς τοὺς ραγιάδες». Ἡ πληροφορία τοῦ *Eneman* ὅτι οἱ παπάδες δὲν δέχονταν νὰ θάψουν τὶς χριστιανὲς ποὺ σύναπταν ἀνευλόγητο γάμο εἶναι ἀκριβής. Ἔχουμε βεράτιο τοῦ μητροπολίτη Νόβι Παζὰρ τῆς Σερβίας ποὺ καλεῖ τὶς τουρκικὲς Ἀρχὲς νὰ μὴν ἀξιώνουν τὸν ἐνταφιασμὸ τῶν γυναικῶν αὐτῶν· «Οἱ τελέσαντες γάμον διὰ κεπηνίου ἀντίκεινται τῇ συνηθείᾳ αὐτῶν νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Ἔπειτα ἂν ἐν τῇ καταστάσει αὐτῇ ἀποθνήσκωσιν, οἱ κριταὶ ναΐπηδες καὶ λοιποὶ ἀξιωματικοὶ μὴ καταδιώκουσι τοὺς ἱερεῖς λέγοντες αὐτοῖς νὰ ἐνταφιάζωσιν αὐτούς» (Βλ. *Διον. Ρώμα*, τὸ Ρεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων, Ἀθήνα 1972, τ. Β', σ. 599 κ. ἑ.). Τὸ ζήτημα τῶν γάμων Ἑλληνίδων μὲ Τούρκους στὴ Χίο εἶχε προκαλέσει στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα μεγάλο σκάνδαλο. Ἕνα βιβλίο ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Τουρίνο τὸ 1707 μὲ τὸν τίτλο «Ὑπεράσπιση τῆς κρίσης» κατηγοροῦσε ἀνοιχτὰ τοὺς Ἰησουίτες τοῦ νησιοῦ ὅτι ἔπαιζαν τὸ ρόλο μεσαζόντων σ' αὐτοὺς τοὺς γάμους. Στὸ βιβλίο ἀναφέρεται ὅτι οἱ Ἑλληνίδες, γιὰ νὰ παντρευτοῦν Τοῦρκο, κατέφευγαν στοὺς μισσιονάριους. Οἱ καθολικοὶ πατέρες ἔδιναν ἄδεια στὶς γυναῖκες νὰ ἐξωμόσουν, νὰ ἀσπασθοῦν δημόσια τὸν μωαμεθανισμὸ καὶ νὰ πηγαίνουν στὰ τζαμιά, κρυφὰ ὅμως νὰ πηγαίνουν στοὺς Ἰησουίτες γιὰ τὴν Ἁγία Μετάληψη. Τὴ μυστικὴ αὐτὴ συμφωνία ἀποκάλυψαν οἱ Χιώτισσες τὸ 1694 στὸ Βενετὸ στρατηγὸ Ζένο μετὰ τὴν κατάλυψη τοῦ νησιοῦ καὶ τὴν ἀπόφαση μεταφορᾶς τοῦ τουρκικοῦ πληθυσμοῦ στὴ Μ. Ἀσία. Τριακόσιες γυναῖκες, γνωστὲς ἀρνησίθρησκες, συγκεντρώθηκαν σ' ἕνα τζαμὶ καὶ ζήτησαν ἔλεος διακηρύσσοντας πῶς εἶναι χριστιανές. Ἡ περίεργη συναλλαγὴ τῶν Ἰησουιτῶν μὲ τὶς Ἑλληνίδες διαπιστώθηκε ἀπὸ τὶς ἀνακρίσεις ποὺ ἀκολούθησαν. Τὶς κατηγορίες προσπάθησαν νὰ ἀποσείσουν οἱ Ἰησουίτες μὲ ἕνα κείμενο ποὺ δημοσιεύθηκε τὸ 1710 στὸ Τρέντο μὲ τίτλο «Εἰλικρινὴς Ἐξομολόγηση». Στὴν ἀπάντηση ἀναφέρεται ἀνάμεσα στὰ ἄλλα: «Πολλὲς ἀπὸ τὶς γυναῖκες ποὺ συζοῦσαν μὲ Τούρκους ἢ ἀπὸ πενία ἢ ὕστερα ἀπὸ ἄσκηση βίας δὲν ἀπαρνιόνταν τὴ θρησκεία τους. Σύμφωνα μὲ τὸ συμβόλαιο, τὸ λεγόμενο «καπίν», εἶχαν κοινὸ μὲ τὸν Τοῦρκο ὅ,τι ἀποβλέπει στὴ συζυγικὴ οἰκονομία ὄχι ὅμως καὶ κοινὴ θρησκευτικὴ πίστη» (*Γ. Ι. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου, Ἐν Ἀθήναις 1926, τ. Γ', σ. 332 κ. ἑ.) Ὁ *Ἀλεξ. Βλαστὸς* θεωρεῖ ἀνακριβεῖς τὶς πληροφορίες περὶ συχνῶν συνοικεσίων μεταξὺ Τούρκων καὶ Γραικῶν. «Αἱ ἐλάχισται αἵτινες εἰς τὴν κατωτέραν ἀνήκουσαι τάξιν ὑπανδρεύοντο μὲ Τούρκους, εἶχον τὴν ἄδειαν νὰ πηγαίνουν εἰς τὴν ἐκκλησίαν καὶ νὰ λαμβάνουν τὸ ἀντίδωρον, ἀλλὰ δὲν ἠδύναντο νὰ μεταλάβωσι καὶ τῶν ἀχράντων μυστηρίων» (ἔνθ' ἀν., σ. 138 σημ. 2). Βλ. *Henri Grégoire*, History of religions sects, Quarterly Review, τ. 28, Ὀκτ. 1822. Γιὰ τοὺς σκανδαλώδεις γάμους Ἑλληνίδων καὶ Τούρκων κατὰ τὴν περίοδο 1715 - 1717 βλ. *Γ. Ι. Ζολώτα*, ἔνθ' ἀν., σ. 277.

ΠΑΝΟΥΡΓΙΕΣ ΙΗΣΟΥΙΤΩΝ (1714)

Η ΔΡΑΣΗ τῶν δυτικῶν ἱεραποστολῶν στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολὴ ἐντείνεται καὶ ἐπεκτείνεται κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Οἱ Ἰησουίτες ἰδιαίτερα βελτιώνουν τὶς πολυπλόκαμες βάσεις προσηλυτισμοῦ καὶ προπαγάνδας ποὺ ἔχουν δημιουργηθῆ σ' ὅλα τὰ σημαντικὰ κέντρα τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν διομολογήσεων (1673) οἱ Ἰησουίτες εἶχαν ἐξασφαλίσει προνομιακὴ μεταχείρηση σ' ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Τὸ ἀντάλλαγμα ἦταν νὰ μεταβληθοῦν σὲ πιστοὺς πράκτορες καὶ ἄριστους κατασκόπους τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' στὴν Τουρκία. Οἱ ἕδρες τῶν μισσιοναρίων ἀποτελοῦσαν πολιτικὰ προγεφυρώματα στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῶν φιλόδοξων σχεδίων τοῦ Γάλλου μονάρχη στὰ πλαίσια τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μὲ τοὺς Ἱσπανούς, Πορτογάλους, Βενετούς, καὶ ἀργότερα μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Ἄγγλους, γιὰ τὴν ἐμποροναυτικὴ κυριαρχία στὴ Μεσόγειο. Ἡ φιλοτουρκικὴ πολιτικὴ τῆς Γαλλίας ἦταν πολύτιμη γιὰ τοὺς σουλτάνους ὡς ἀντίβαρο τῆς ἀπειλῆς ἀπὸ τὶς Δυνάμεις τῆς κεντρικῆς καὶ ἀνατολικῆς Εὐρώπης. Ἔτσι οἱ μισσιονάριοι ἀπόχτησαν μεγάλη ἰσχὺ καὶ ἐπιρροὴ στὴν πρωτεύουσα καὶ τὰ μεγάλα κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τὸ 1620 οἱ Ἰησουίτες κατηύθυναν τὸν μυστικὸ καὶ ἀνοιχτὸ ἀγώνα τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη καὶ τῶν γαλλικῶν προξενείων ἐναντίον τῶν ὀρθοδόξων πατριαρχῶν. Ἡ φιλοτουρκικὴ πολιτικὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' θὰ συνεχισθῆ καὶ ἀπὸ τοὺς διαδόχους του σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Φιλοτουρκικὴ θὰ εἶναι ἡ γαλλικὴ πολιτικὴ ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1789. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα εἶχε ὁλοκληρωθῆ τὸ δίκτυο τῶν Ἰησουιτῶν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, κέντρα τοῦ τάγματος ὑπῆρχαν στὴ Σμύρνη, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Θάσο, Εὔβοια, Νάξο, Σαντορίνη.

Ἀλλὰ καὶ οἱ Καπουκίνοι δὲν ἔδειχναν μικρότερη δραστηριότητα προπαγάνδας καὶ προσηλυτισμοῦ. Στὰ μοναστήρια καὶ στὶς ἐκκλησίες τους, στὴ Σμύρνη, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ σὲ ἄλλες περιοχές, τὸ κήρυγμα γινόταν γαλλικὰ καὶ ἑλληνικὰ γιὰ τὴν προσέλκυση ὀρθοδόξων. Τὸ παρατήρησε ὁ Ἱσπανὸς λοχαγὸς τῶν δραγόνων Bellerive ποὺ ταξίδεψε τὸ 1711 στὴν Ἀνατολὴ γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τὸν πολέμαρχο βασιλιὰ τῆς Σουηδίας Κάρολο ΙΒ', ὁ ὁποῖος ὕστερα ἀπὸ τὸν ἄτυχο πόλεμο μὲ τοὺς Ρώσσους εἶχε ἐγκατασταθῆ στὸ Μπέντερ τῆς Βεσσαραβίας [1].

Ἡ φυσικὴ ἀποστολὴ τῶν μισσιοναρίων, ὅπως καὶ ὅλων γενικὰ τῶν εὐρωπαϊκῶν ἱεραποστολῶν, ἦταν νὰ προσηλυτίσουν τοὺς «ἀπίστους», νὰ ἐκχρι-

---

1. Relation d' un voyage du chevalier *de Bellerive* d' Espagne à Bender et de son séjour au camp du roy de Suède dédiée à son Altesse Royale Madame, Paris 1713, σ. 13 - 14.

στιανίσουν τοὺς μωαμεθανούς. Ἀλλὰ οἱ ἀπεσταλμένοι τῶν δυτικῶν δογμάτων στὴν Ἀνατολὴ δὲν ἀσχολήθηκαν ποτὲ μὲ χριστιανικὴ προπαγάνδα στὸ μουσουλμανικὸ κόσμο. Ὄχι μόνο γιατὶ δὲν τολμοῦσαν νὰ ἀσκήσουν προσηλυτισμὸ μεταξὺ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ ὁ στόχος τῶν ἱεραποστόλων στὸ χῶρο τῆς μωαμεθανικῆς αὐτοκρατορίας ἦταν ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, οἱ ὀρθόδοξοι. Ἡ Ἁγία Ἕδρα ἐγκαθιστοῦσε στὴν Ἀνατολὴ τοὺς Ἰησουίτες καὶ τοὺς Καπουκίνους γιὰ νὰ προσηλυτίσουν τοὺς «σχισματικούς», ὅπως ἀποκαλοῦσαν ἐπὶ αἰῶνες τοὺς Ἕλληνες. Ταυτόχρονα ὅμως, οἱ μισσιονάριοι, ἔχοντας ἐξασφαλίσει τὴν προστασία τῶν βασιλιάδων τῆς Γαλλίας, συμμάχων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Φραγκίσκου Α' τῶν σουλτάνων, ἔγιναν πράκτορες τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή, προφυλακὴ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου καὶ δεινοὶ πολέμιοι τοῦ Ἑλληνισμοῦ. «Σ' ὅλες τὶς χῶρες ὅπου κατώρθωσαν νὰ διεισδύσουν οἱ μοναχοί μας», γράφει ὁ Γάλλος André Vandal, «ἔγιναν πολύτιμοι πληροφοριοδότες μας. Χάρη στοὺς ἱεραποστόλους ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση ἦταν ἄριστα ἐνημερωμένη γιὰ τὶς τοπικὲς πλουτοπαραγωγικὲς πηγές, γιὰ τὶς δυνατότητες ἐμπορικῶν συναλλαγῶν, γιὰ τὴ δημιουργία νέων προξενικῶν κέντρων. Παντοῦ ἔπαιζαν τὸ ρόλο τῶν ντελάληδων τοῦ ἐμπορίου μας, ἄνοιγαν νέους δρόμους ἐμπορικῆς ἐπιρροῆς, δημιουργοῦσαν νέες ἀγορές. Ἦταν οἱ πρόδρομοι τῶν ἐμπόρων μας, τῶν προξένων μας, ἦταν ἡ προφυλακὴ τῆς Γαλλίας» [1]. Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας καὶ οἱ πρόξενοι φρόντιζαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἐνισχύσουν τὸ γόητρο τῶν μισσιοναρίων καὶ καθιστοῦσαν ἀπαραβίαστα τὰ καθολικὰ κέντρα προπαγάνδας στὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Ἀδίστακτοι καὶ κυνικοί, κατέφευγαν στὶς ὠμὲς πιέσεις καὶ τοὺς ἐκβιασμοὺς ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ἐπιστρατεύοντας ὄχι μονάχα τὴν εὔνοια τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας ἀλλὰ καὶ τοὺς ὁμόδοξους πειρατὲς ποὺ λυμαίνονταν τὸ Αἰγαῖο. Οἱ πειρατές, γράφει ὁ André Vandal [2], ἦταν, πρέπει νὰ τὸ ὁμολογήσουμε, ὄργανα τῶν ἱεραποστόλων μας. Ἔκαναν ὅ,τι μποροῦσαν γιὰ νὰ ἀνυψώσουν στὰ νησιὰ τὸ γαλλικὸ γόητρο.

Φυσικὰ δὲν παραμελοῦσαν τὰ προσωπικά τους συμφέροντα. Ὁ πρόξενος τῆς Βενετίας στὴ Θεσσαλονίκη ἔγραφε στὴ Σινιορία τὸ 1652: «Αὐτοὶ οἱ Ἰησουίτες πατέρες δὲν ἐνδιαφέρονται τόσο γιὰ τὶς ψυχὲς ὅσο γιὰ τὰ πουγγιά τους» [3].

Ἕνας Ἄγγλος ὑπουργὸς ἔλεγε γιὰ τοὺς ἱεραποστόλους: «Καλοὶ εἶναι οἱ μισσιονάριοι, ἀρκεῖ νὰ φροντίζουν γιὰ νὰ πουλᾶμε τὶς πραμάτειες μας. Νὰ διδάσκουν δηλαδὴ τοὺς νεοπροσήλυτους νὰ ἀγοράζουν τὰ δικά μας ὑφάσματα» [4].

---

1. La mission de *Marquis de Villeneuve*, La France en Orient au commencement du dix-huitième siècle, Paris 1887, σ. 16.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 42.
3. *Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 357.
4. *Félix Beaujour*, Tableau du Commerce de la Grèce... A Paris 1800, τ. Α', σ. 324-325.

Ὅπως ἦταν φυσικὸ ἡ ὕπουλη δραστηριότητα τῶν δυτικῶν ἱεραποστολῶν προκαλοῦσε ἔντονες ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων. Κυρίως γιατὶ δὲν προπαγάνδιζαν ποτὲ τὴ χριστιανικὴ πίστη ἀνάμεσα στοὺς μουσουλμάνους. Τὸ προσηλυτιστικό τους μένος περιωριζόταν στὸν προσεταιρισμὸ Ἑλλήνων ἀποκλειστικά. Ἔγραφε ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Adolphus Slade ἕναν αἰώνα ἀργότερα: «Οἱ μισσιονάριοι ποὺ συχνάζουν στὰ παράλια τῆς τουρκικῆς ἐπικράτειας, δὲν ἀσχολοῦνται, ἀλίμονο, μὲ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν μὴ χριστιανῶν στὸ χριστιανισμὸ ἀλλὰ μὲ τὸν προσηλυτισμὸ τῶν χριστιανῶν στὶς δικές τους δοξασίες, δηλαδὴ διδάσκουν ἂν εἶναι καλύτερα νὰ στέκεται κανεὶς ὄρθιος στὴν ἐκκλησία ἢ νὰ γονατίζῃ, νὰ προσεύχεται μόνος ἢ μὲ ἄλλους, νὰ νηστεύῃ ἢ νὰ γιορτάζῃ ὡρισμένες μέρες. Ἡ θρησκεία ἔπρεπε νὰ εἶναι τὸ τελευταῖο ἄσυλο τῆς ὑποκρισίας. Καὶ ὅμως ὑπάρχουν κάτω ἀπὸ τὴν ἐξουσία τοῦ σουλτάνου δεκαπέντε ἑκατομμύρια μουσουλμάνοι. Προσπάθησε κανένας μισσιονάριος νὰ σώσῃ ἔστω καὶ ἕναν ἀπὸ αὐτούς;» [1].

Ἱκανοὶ καὶ μορφωμένοι κληρικοί, οἱ δυτικοὶ ἱεραπόστολοι, διπλωματικώτατοι καὶ συχνὰ κυνικοὶ δημιουργοῦσαν σχέσεις κοινωνικὲς μὲ τὴν ἡγεσία τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, τοὺς φαναριῶτες καὶ τοὺς τοπικοὺς προύχοντες καὶ δὲν δίσταζαν μπροστὰ σὲ καμμιὰ ἀνίερη πανουργία γιὰ τὴν ἀπόσπαση πιστῶν ἀπὸ τὸ ὀρθόδοξο ποίμνιο. Τὴ δραστηριότητά τους στὰ διάφορα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς εἰκονίζουν οἱ ἐκθέσεις καὶ κάθε λογῆς ἀναφορές τους στοὺς προϊσταμένους τους. Αὐτὰ τὰ κείμενα ἀποτελοῦν πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν ὄχι μόνο γιὰ τὶς προσηλυτιστικὲς μεθόδους τῶν ἱεραποστόλων ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο στὴν τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα. Γιατὶ οἱ μισσιονάριοι ἦταν πεπαιδευμένοι, παρατηρητικοί, μεθοδικοί, γνώριζαν πρόσωπα καὶ καταστάσεις, πραγματοποιοῦσαν συχνὲς περιοδεῖες καὶ κατέγραφαν, ὕστερα ἀπὸ πολυχρόνια παραμονὴ στὴν Ἑλλάδα, τὶς προσωπικές τους ἐμπειρίες.

Τὸ 1714 κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι μιὰ σειρὰ 26 τόμων μὲ ἐκθέσεις - απομνημονεύματα μισσιοναρίων ἀπὸ τὶς ἕδρες τους σὲ διάφορες χῶρες τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς [2]. Οἱ τρεῖς πρῶτοι τόμοι περιλαμβάνουν ὑπομνήματα ἀπὸ ὀθωμανικὲς ἐπαρχίες στὴν Εὐρώπη, Ἀσία καὶ Ἀφρική. Στὸ δεύτερο μέρος τοῦ πρώτου τόμου δημοσιεύεται ὑπόμνημα τοῦ μισσιονάριου Tarillon πρὸς τὸν ὑπουργὸ Ἐξωτερικῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' Louis de Pontchartrain, μὲ τίτλο «Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῶν ἱεραποστολῶν τῶν Ἰησουιτῶν πατέρων στὴν Ἑλλάδα» [3].

1. Records of travels in Turkey, Greece etc, by *Adolphus Slade Esq.*

2. Nouveaux mémoires de missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant, Ἀ Paris 1714.

3. Lettre à Monseigneur le comte de Pontchartrain, secrétaire d' État sur l' état présent des Missions des pères Jésuites dans la Grèce, σελ. 1 - 125. Ὁ *Tarillon*

Ὁ Tarillon εἶχε ὑπηρετήσει πολλὰ χρόνια στὴ Χίο καὶ στὴ Σαντορίνη καὶ εἶχε πραγματοποιήσει περιοδεῖες στὰ διάφορα κέντρα τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουιτῶν.

Εἶναι μορφωμένος καὶ παρατηρητικός. Καταγράφει πληροφορίες γιὰ τὴν πνευματικὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων, γιὰ τὸν πληθυσμό, γιὰ τὴν ἐθνολογικὴ καὶ δογματικὴ σύνθεση τῶν κατοίκων, γιὰ τὸ προσηλυτιστικὸ ἔργο τῶν μισσιοναρίων καὶ γιὰ τὶς ἀντιδράσεις τῶν Ἑλλήνων.

Οἱ ἐκθέσεις του ἀπευθύνονται στὸν ὑπουργὸ τῶν Ἐξωτερικῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' de Pontchartrain (1643 - 1727), τὸν μεγάλο προστάτη τοῦ τάγματος τῶν Ἰησουιτῶν. Τὸ χρονικὸ τοῦ Tarillon γιὰ τὴν Πόλη ἀποκαλύπτει τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν στοὺς Φαναριῶτες καὶ τὶς πανοῦργες μεθόδους ποὺ υἱοθετοῦσαν γιὰ τὴ διείσδυσή τους στὸ χῶρο τοῦ πατριαρχείου καὶ κυρίως τὴν προσπάθεια προσεταιρισμοῦ ἐπιφανῶν Ἑλλήνων λαϊκῶν καὶ κληρικῶν.

«Οἱ πιὸ διαπρεπεῖς ἑλληνικὲς οἰκογένειες κατοικοῦν στὸ Φανάρι. Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς ἰσχυρίζονται πὼς εἶναι ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου. Ἄλλες συγγενεύουν μὲ τοὺς μπέηδες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας. Ἡ οἰκογένεια Σκαρλάτου, στὴν ὁποία ἀνήκει ὁ περίφημος Ἀλέξανδρος Σκαρλᾶτος, ὁ ἐπονομαζόμενος Μαυροκορδᾶτος [1], εἶναι σήμερα ἡ ἐπιφανέστερη. Ὁ Μαυροκορδᾶτος ἄφησε δυὸ γιούς. Ὁ μεγαλύτερος ἔγινε γιὰ δεύτερη φορὰ μπέης τῆς Μολδαβίας [2]. Ὁ ἄλλος εἶναι Μέγας Δραγουμάνος τῆς Πύλης. Μᾶς δέχτηκαν μὲ προθυμία ὅλοι αὐτοὶ οἱ κύριοι. Ὁ μπέης τῆς Μολδαβίας μᾶς παρακάλεσε νὰ τοῦ συστήσουμε ἕναν Ἰησουίτη γιὰ νὰ διδάξη τὸ γιό του λατινικά. Ἐγκάρδιες εἶναι οἱ σχέσεις μας καὶ μὲ τὸ πατριαρχεῖο. Κάνουμε συχνὰ ἐπισκέψεις. Μερικὲς φορὲς ἡ συζήτηση περιστρέφεται σὲ θρησκευτικὰ

εἶναι ὁ συγγραφέας τοῦ ἡμερολογίου γιὰ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἡφαιστείου τῆς Σαντορίνης τοῦ 1707.

1. Ὁ περίφημος ἐξ Ἀπορρήτων (1636 - 1709), ἡ ψυχὴ τοῦ φαναριωτισμοῦ καὶ ὁ ἐμπνευστὴς καὶ ὀργανωτὴς τῆς πολύγλωσσης καὶ διπλωματικῆς διαπαιδαγώγησης τῶν Φαναριωτῶν γιὰ τὴν κατάληψη ἐπίκαιρων θέσεων στὸ μηχανισμὸ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Γιὸς Χιώτη μεγαλεμπόρου παντρεύτηκε κόρη τοῦ Σκαρλάτου, ποὺ θὰ ἀποκτήση τεράστια περιουσία ὡς προμηθευτὴς τοῦ σουλτάνου. Σπούδασε ἰατρικὴ καὶ φιλοσοφία στὴν Ἰταλία. Ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς, λατινικῆς, ἰταλικῆς, γαλλικῆς, ρωσικῆς, τουρκικῆς, περσικῆς καὶ ἀραβικῆς γλώσσας. Διετέλεσε Μέγας Δραγουμάνος καὶ Πληρεξούσιος τῆς Πύλης στὴ διάσκεψη τοῦ Κάρλοβιτς, ὅπου συνωμολογήθηκε ἡ ὁμώνυμη συνθήκη (*Κων. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 385 - 388. Ἐπίσης *Ἀλ. Βλαστοῦ*, Χιακά, τ. Β', σ. 93).

2. Ὁ Νικόλαος Μαυροκορδᾶτος (1670 - 1730), Δραγουμάνος τῆς Πύλης ὥς τὸ 1711. Διωρίσθηκε ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας (1711 - 1716) σὲ ἀντικατάσταση τοῦ Δημ. Καντεμίρ, ποὺ εἶχε αὐτομολήσει στοὺς Ρώσους. Ἦταν ὁ πρῶτος Φαναριώτης ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας. Στὴ δραγουμανία τῆς Πύλης τὸν ἀντικατέστησε ὁ ἀδερφός του Ἰωάννης.

θέματα. Μᾶς λένε τὴ σκέψη τους καὶ μεῖς τὴ δική μας χωρὶς νὰ ξεπερνᾶμε τὰ ὅρια τοῦ σεβασμοῦ» [1].

Ὁ Tarillon μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων τῆς Πόλης ποὺ προσηλυτίσθηκε ἀπὸ τοὺς Ἰησουίτες τὸ 1712 ἦταν τετρακόσια ἄτομα. Τὸ 1713 εἶχε διπλασιασθῆ ὁ ἀριθμός. Ἡ τακτικὴ τῶν μισσιοναρίων ἦταν «νὰ φαίνωνται ἐλάχιστα καὶ νὰ δροῦν πολύ».

Στὸν Ἰησουίτη μισσιονάριο προκάλεσε ἐντύπωση ἡ ἀσκητικὴ ζωὴ τοῦ πατριάρχη.

«Ἔμεινα κατάπληκτος ἀπὸ τὴ λιτότητα τῆς κατοικίας καὶ τῆς ὑπηρεσίας του. Ἡ κάμαρά του φτωχὴ καὶ γυμνή. Ἡ ὑπηρεσία του ἀποτελεῖται ἀπὸ δυὸ κακοντυμένους ὑπηρέτες καὶ δυὸ τρεῖς κλητῆρες. Ἐπειδὴ ἡ ἐνδυμασία του εἶναι λιτή, κατὰ τὶς ἐξόδους του τὸν ἀναγνωρίζεις μόνο ἀπὸ τὴ συνοδεία τῶν κληρικῶν ποὺ τὸν περιστοιχίζουν. Μοναδικὴ διάκριση εἶναι ὁ διάκος ποὺ προπορεύεται κρατώντας τὴν ποιμαντορικὴ ράβδο. Τὸν εἶδα ὅμως καὶ σὲ πιὸ ἁπλὴ ἔξοδο. Συνωδευόταν μονάχα ἀπὸ δυὸ τρεῖς κληρικούς».

Οἱ Ἰησουίτες καλλιεργοῦσαν στενὲς σχέσεις μὲ τὸν πατριάρχη καὶ τοὺς ἄλλους ἀρχιερεῖς γιὰ νὰ προσεγγίζουν εὐκολώτερα τοὺς Ἕλληνες καὶ νὰ ἀσκοῦν τὴν προπαγάνδα τους.

«Οἱ Ἕλληνες γονεῖς στέλνουν μὲ εὐχαρίστηση τὰ παιδιά τους στὰ σχολεῖα μας [2]. Τελευταῖα εἴχαμε καὶ τὰ παιδιὰ τοῦ μπέη τῆς Βλαχίας. Γνωρίζω στὴν Κωνσταντινούπολη πολλοὺς Ἕλληνες ποὺ μᾶς συμπαθοῦν. Γενικὰ ὅμως δὲν πρέπει νὰ περιμένουμε πολλοὺς προσηλυτισμοὺς ἀνάμεσα στοὺς σχισματικοὺς αὐτοῦ τοῦ ἔθνους. Ἡ θέα τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου, μ' ὅλο ποὺ εἶναι θλιβερὴ καὶ ταπεινωτική, γεμίζει τὰ μυαλά τους μὲ ὑπερφίαλες ἰδέες, ἔτσι ποὺ γίνονται δύστροποι καὶ κενόδοξοι. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἐννοοῦν τὰ κείμενα τῶν Πατέρων καὶ ἀπομακρύνονται κάθε μέρα καὶ περισσότερο ἀπὸ τὴ διδασκαλία τους, δυσφοροῦν ἀκούγοντας πὼς οἱ Δυτικοὶ καταλαβαίνουν καλύτερα καὶ ὅτι ἔρχονται ἀπὸ τὴν ἄκρη τοῦ κόσμου γιὰ νὰ διδάξουν τὰ ἔργα τους» [3].

Ὁ Tarillon ὑπολογίζει τοὺς Ἕλληνες τῆς Πόλης σὲ 200.000, τοὺς Ἀρ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 13 - 14. Προφανῶς ὁ *Tarillon* ἐπισκεπτόταν τὸν πατριάρχη Κύριλλο Δ' (1711 - 1713).

2. Ἡ σχολὴ τῶν Ἰησουιτῶν λειτουργοῦσε ἀπὸ τὸ 1643. Τὴν ἵδρυσε ἕνας Χιώτης ἐξωμότης, ὁ Πανταλέων, στὸ Πέραν καὶ ἀποτελοῦσε ἕνα μέσο ἀντιπερισπασμοῦ στὴ δραστηριότητα τῆς περίφημης πατριαρχικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Φαναριοῦ.

3. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ πνευματικὴ ἀντίσταση τοῦ λαοῦ στὴ μεθοδικὴ καὶ ὕπουλη προσηλυτιστικὴ ἐκστρατεία τῶν πολύπειρων Ἰησουιτῶν. Ἐνῶ οἱ Φαναριῶτες ἐμπιστεύονταν τὰ παιδιά τους στὰ καθολικὰ σχολεῖα, ἡ μάζα τοῦ Ἑλληνισμοῦ διατηροῦσε τὴ θρησκευτικὴ καὶ ἀπὸ μιὰ ἄποψη ἐθνική της συνείδηση.

μενίους σὲ 80.000 καὶ τοὺς Καθολικοὺς σὲ 1.250. Τὸν κατέπληξε τὸ μέγα πλῆθος τῶν κατοίκων, ποὺ ἀποτελοῦσαν ἕνα πολυεθνικὸ μωσαϊκό.

Τὴν ἀνθρώπινη μυρμηγκιὰ τῆς Πόλης, γράφει ὁ Tarillon, τὴν καταλαβαίνει κανεὶς ἰδιαίτερα σὲ περιόδους ἐπιδημιῶν. Διαπίστωσε ὁ ἴδιος ὅτι ἡ πανούκλα τοῦ 1712 ἀφάνισε 200.000 - 300.000 ψυχές. Οἱ ὑπολογισμοὶ ἔγιναν ἀπὸ τὴν παρακολούθηση τῶν πτωμάτων ποὺ μεταφέρονταν στὶς πῦλες τοῦ κάστρου ἔξω ἀπὸ τὴν πολιτεία γιὰ ἐνταφιασμό. «Λίγες βδομάδες ἀργότερα ἔβλεπες τὸ ἴδιο πυκνὸ πλῆθος νὰ συνωστίζεται στοὺς δρόμους».

Στὴν ἔκθεση τοῦ Tarillon γιὰ τὴν ἱεραποστολὴ τῆς Θεσσαλονίκης ἀναφέρεται ὅτι ζοῦσαν στὴν πολιτεία 10.000 χριστιανοὶ καὶ 10 - 12.000 Ἑβραῖοι. Οἱ τελευταῖοι προσπαθοῦσαν, μὲ τὴν προτροπὴ «δύο βεζυράδων», νὰ δημιουργήσουν μιὰ βιομηχανία ἱκανὴ γιὰ ἀπομίμηση τῶν γαλλικῶν ὑφασμάτων, ὥστε νὰ ἀποχτήση ἡ Τουρκία αὐτάρκεια καὶ νὰ περιορίση τὶς εἰσαγωγές. Τὸ σχέδιο ὅμως, «παρὰ τὶς δαπάνες τῶν Ἑβραίων» καὶ τὰ προστατευτικὰ μέτρα δὲν πραγματοποιήθηκε.

Ὁ Tarillon μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ἕνας Ἰησουίτης μισσιονάριος, ὁ Ματθαῖος Πιπέρης (προφανῶς ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἐξωμότης—ἕνας Ἰάκωβος Πιπέρης, Ἰησουίτης κι᾿ αὐτός, δίδασκε λατινικὰ στὸ Νικόλαο Μαυροκορδάτο) πραγματοποίησε περιοδεία στὰ χωριὰ τοῦ Ὀλύμπου, τοῦ Κισσάβου καὶ τοῦ Πηλίου. «Βρῆκε παντοῦ ἥμερους ἀνθρώπους ἀλλὰ ἄγριους σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ θρησκεία».

Στὴ Σμύρνη ἀσκοῦσαν μεγαλύτερη ἐπιρροὴ οἱ Ἰησουίτες. «Οἱ Ἕλληνες εἶναι πιὸ συνεργάσιμοι ἀπὸ τοὺς Κωνσταντινουπολίτες. Ἔχουμε φιλίες μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ τοὺς προεστούς. Μᾶς στέλνουν τὰ παιδιά τους ἀπὸ τὴν πιὸ τρυφερὴ ἡλικία γιὰ σπουδές. Πολλοὶ Ἕλληνες τῆς Σμύρνης, ἀκόμα καὶ κληρικοί, ἔρχονται σὲ μᾶς νὰ ἐξομολογηθοῦν καὶ συχνάζουν στὶς ἐκκλησίες μας».

Ἡ πανούκλα τοῦ 1712 ἀφάνισε στὴ Σμύρνη 10.000 ψυχές. Μεγάλες καταστροφὲς σημειώνονταν παλαιότερα ἀπὸ τοὺς συχνοὺς σεισμούς. Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ μάστιγα ἀντιμετωπίσθηκε ἀποτελεσματικὰ στὰ τέλη τοῦ ΙΖ′ αἰώνα μὲ τὴν οἰκοδόμηση ἀντισεισμικῶν σπιτιῶν.

Ἡ μεγάλη καταστροφὴ ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1688 ὠφειλόταν στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ σπίτια ἦταν χτισμένα μὲ πέτρα. Ὅταν ξαναχτίστηκε ἡ πολιτεία, μόνο στὰ θεμέλια καὶ στὴ βάση τῶν τοίχων χρησιμοποιήθηκε πέτρα. «Τὸ ὑπόλοιπο σπίτι γινόταν ἀπὸ ξυλοδεσιὰ καὶ τοῦβλα. Ὕστερα ἀπ᾿ αὐτὴ τὴν ἀνοικοδόμηση σημειώθηκαν ἰσχυρότεροι σεισμοὶ ἀλλὰ δὲν γκρεμίστηκε κανένα σπίτι».

Τὴ μεγαλύτερη ὡστόσο ἐπιτυχία εἶχε ἡ προσηλυτιστικὴ προπαγάνδα τῶν Ἰησουιτῶν στὸ Αἰγαῖο. Στὴ Νάξο ἰδιαίτερα δὲν δίσταζαν νὰ καταφεύγουν

σὲ ἀνοιχτὴ προπαγάνδα καὶ σὲ σατανικὲς σκηνοθεσίες γιὰ τὸν ἐπηρεασμὸ τῶν κατοίκων [1].

«Κάθε Κυριακὴ καὶ γιορτὴ σκορπιζόμαστε στὰ χωριά. Ἡ καλύτερη μέθοδος προπαγάνδας ποὺ βρήκαμε εἶναι ἡ ἑξῆς: Πηγαίνουμε στὴν ἑλληνικὴ ἐκκλησία λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ εὐαγγέλιο. Ὅταν τὸ διαβάση ὁ Ἕλληνας παπάς, ζυγώνει ὁ δικός μας, τὸ παίρνει ἀπὸ τὸ χέρι του, τὸ ἀσπάζεται, τὸ τοποθετεῖ στὸ κεφάλι του καὶ ἀρχίζει νὰ τὸ ἐξηγῇ λέξη μὲ λέξη σὲ λαϊκὴ γλῶσσα. Ὕστερα παραδίνει τὸ εὐαγγέλιο στὸν Ἕλληνα παπά, ἀνεβαίνει σ' ἕνα βῆμα καὶ ἀρχίζει τὸ κήρυγμα. Μόλις τελειώση ἡ λειτουργία καλεῖ τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς μιλάει γιὰ τὸ χριστιανικὸ δόγμα. Σιγὰ σιγὰ συγκεντρώνονται γύρω καὶ οἱ μεγάλοι. Καὶ καθὼς οἱ Ἕλληνες εἶναι αὐθόρμητοι, βλέποντας πατεράδες καὶ μανάδες πὼς τὰ παιδιά τους δὲν τὰ βγάζουν πέρα μὲ τὸ δικό μας παπά, παίρνουν συχνὰ τὸ λόγο γιὰ νὰ δώσουν ἀπάντηση. Ἀλλὰ δὲν μποροῦν νὰ μᾶς ἀντικρούσουν. Αὐτὴ ἡ προπαγάνδα ἀποδίδει περισσότερους καρποὺς ἀπὸ τὸ κήρυγμα στὴ λειτουργία» [2].

Κατὰ τὶς μεγάλες γιορτάδες οἱ Ἕλληνες πηγαίνουν ὁμαδικὰ νὰ ἐξομο-

---

1. Σὲ μερικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου πολλοὶ Ἕλληνες παρακολουθοῦσαν καὶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα τὴ λειτουργία στὶς καθολικὲς ἐκκλησίες. Αὐτὴ ἡ συνήθεια ἦταν κατάλοιπο τῆς βενετοκρατίας. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ βενετικὲς Ἀρχὲς κατοχῆς ἀσκοῦσαν ἔντονες πιέσεις γιὰ τὴν παρουσία τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ στοὺς ναοὺς τῶν Λατίνων. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας οἱ Ἕλληνες παρακολουθοῦσαν τὰ κηρύγματα τῶν δυτικῶν ἱεραποστόλων καὶ διατηροῦσαν καλὲς σχέσεις μαζί τους ἀπὸ φόβο μήπως οἱ ἐκδικητικοὶ φραγκοπατέρες κινήσουν ἐναντίον τῶν νησιῶν τοὺς ὁμόδοξους καὶ συμπατριῶτες τους πειρατὲς ποὺ λυμαίνονταν τὸ Αἰγαῖο (*Τρ. Εὐαγγελίδη,* Ἡ Μύκονος, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς, Ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 104 κ. ἑ.). Ἕνας Καπουκίνος μισσιονάριος τῆς Νάξου ἔγραφε στὸ ἡμερολόγιό του τὸ 1704: «Τὸ ἔτος αὐτὸ ἐπορεύθην νὰ διδάξω τὴν τεσσαρακοστὴν εἰς Παροικίαν (Πάρου), ἔνθα μεγάλως ηὐχαριστήθην παρὰ τῶν Ἑλλήνων λαβὼν πολλὰς τιμὰς καὶ περιποιήσεις παρὰ τοῦ οἰκονόμου Παροικίας καὶ τῶν παπάδων, οἱ ὁποῖοι ἐλθόντες ηὐχαρίστησάν με εἰς τὸ τέλος τῆς τεσσαρακοστῆς (*Περ. Ζερλέντη,* Ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τοῦ βίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων, 1649 - 1753, Ἐν Ἑρμουπόλει 1921, σ. 110). Τὰ αἴτια τῆς θερμῆς ὑποδοχῆς τοῦ Καπουκίνου ἀποκαλύπτει τὸ ἡμερολόγιό του. Τὸ 1711 βγῆκε στὸ νησὶ ἕνας Δυτικὸς πειρατὴς Ἀντώνιος Φραγκέκι γιὰ λαφυραγωγία. «Οἱ τοῦ κάστρου καὶ οἱ τοῦ Μπούργου παρεκάλεσαν ἐμὲ νὰ ὑπάγω καὶ νὰ ἱκετεύσω αὐτὸν νὰ μὴ προξενήση βλάβην εἰς τοὺς Φράγκους, ἐπορεύθην...ὁ πλοίαρχος (τοῦ πειρατικοῦ) διετέλεσε μαθητής μου δύο ἔτη καὶ ἐπὶ πλέον, ἠγάπα τοὺς Καπουκίνους, δι' ὃ ἤλλαξε γνώμην καὶ εἶπε μοι διὰ τοῦτο νὰ εὐχαριστήσω τὸν Κύριον» (ἔνθ' ἀν., σ. 111 - 112). Στοὺς μισσιονάριους κατέφευγαν καὶ οἱ Ἕλληνες σὲ περιπτώσεις πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ζητώντας τὴ μεσολάβησή τους. «1713...Παρεκλήθην νὰ μεταβῶ εἰς Ἴον ἵνα ἐλευθερώσω τὸ καΐκιον...ὃ ἡρπάγη τὴν νύκτα παρὰ τῶν πειρατῶν, δὲν ἠδυνάμην νὰ ἀρνηθῶ τὴν βοήθειαν ταύτην. Τὴν τρίτην τὸ ἑσπέρας ἐπέστρεψα μετὰ τοῦ καϊκίου» (ἔνθ' ἀν., σ. 115).

2. Ἔνθ. ἀν., σ. 96.

λογηθοῦν στοὺς Ἰησουΐτες. «Οἱ πλουσιώτεροι μάλιστα χωριάτες μᾶς καλοῦσαν στὰ σπίτια τους γιὰ νὰ διαβάσουμε παράκληση».

Ντελάληδες καλοῦσαν τοὺς Ἕλληνες νὰ παρακολουθήσουν τὶς θρησκευτικὲς ὁμιλίες τῶν Ἰησουιτῶν.

Οἱ ἀντιδράσεις ὡστόσο στὸν προσηλυτισμὸ ἦταν ἔντονες καὶ οἱ μισσιονάριοι δὲν εἶχαν καμμιὰ βεβαιότητα γιὰ τὴ σταθερότητα τῶν νεοφώτιστων. «Οἱ Ἕλληνες μὲ μεγάλη δυσκολία δέχονται τὰ ἄζυμά μας, δύσκολα ἐπίσης συνηθίζουν τὴν κοινωνία μας».

Εἶχε γίνει καὶ προπαρασκευὴ γιὰ τὴν ἵδρυση γυναικείου μοναστηριοῦ. «Ἀρκοῦν δυὸ τρεῖς καλόγριες ἀπὸ τὴ Γαλλία γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν τὸ μοναχικὸ βίο πολλὲς νέες τῶν καλύτερων ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν ἀπὸ ὅλα τὰ νησιά, κάθε μιὰ μὲ τὴν προῖκα της καὶ μάλιστα σὲ τέτοιον ἀριθμὸ ποὺ θὰ χρειαστοῦν νέα κτίρια γιὰ τὴ στέγασή τους».

Ὑπῆρχε ἔπειτα ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν χηρῶν στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ τοπικὰ ἔθιμα δὲν ξαναπαντρεύονταν. Πρόθυμα ὅμως θὰ ἔμπαιναν σὲ καθολικὸ μοναστήρι.

Στὴ Σαντορίνη εἶχαν ἐξασφαλίσει ἀσυδοσία προπαγάνδας:

«Κηρύττουμε, ἐξομολογοῦμε, κατηχοῦμε μέσα στὶς ἑλληνικὲς ἐκκλησίες, τόσο στὴν πόλη ὅσο καὶ στὰ χωριά, ἀπαράλλαχτα ὅπως καὶ στοὺς δικούς μας ναούς. Ὑπάρχουν ὅμως τὰ κακὰ πνεύματα ποὺ τὸ 1704 ζήτησαν τὴν ἐπέμβαση τοῦ πατριάρχη. Κι' ἐκεῖνος ἀπηύθυνε ἐγκύκλιο σ' ὅλα τὰ νησιὰ μὲ ἑκατὸ χοντροειδεῖς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ δόγματος τῶν Καθολικῶν. Τοὺς ἀποκαλοῦσε μάλιστα «διαφθορεῖς ψυχῶν». Ἡ ἐγκύκλιος αὐτὴ ἀπαγόρευε στοὺς κληρικοὺς νὰ ἔρχωνται σ' ἐπαφὴ μὲ τοὺς Λατίνους [1].

Ἀλλὰ στὴ Χίο οἱ Καθολικοὶ εἶχαν ὑποστῆ πανωλεθρία. Ἔχασαν τὴν τουρ-

---

1. Ἡ προπαγανδιστικὴ δράση τῶν Ἰησουιτῶν καὶ τῶν Καπουκίνων στὰ ἑλληνικὰ νησιὰ καὶ ἡ κοινωνικοπολιτικὴ ἐπιρροή τους εἶχε ἀνησυχήσει τὸ πατριαρχεῖο. Τὸ 1707 ὁ πατριάρχης Γαβριὴλ (ὁ ἀπὸ Χαλκηδόνος) μὲ ἐκκλησιαστικὸ γράμμα ἔδωσε ἐντολὴ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου νὰ μὴ δέχωνται τοὺς Δυτικοὺς ἱεραποστόλους. Τοὺς ἀποκαλοῦσε ψεῦτες (*Περ. Ζερλέντη,* Ἱστορικὰ σημειώματα ἐκ τοῦ βιβλίου τῶν ἐν Νάξῳ Καπουκίνων, 1649-1753, Ἐν Ἑρμουπόλει 1921, σ. 110 - 111). Τὸ 1749, ἐκκλησιαστικὸ γράμμα τοῦ πατριάρχη καταδίκασε κάθε ἐπικοινωνία τῶν νησιωτῶν Ὀρθοδόξων μὲ τοὺς Δυτικοὺς μισσιονάριους: «Ἐπειδὴ λοιπὸν ὡς ἔγνωμεν καὶ ἐβεβαιώθημεν ἀκριβῶς παρ' ἀξιοπίστων ὅτι τινὲς Χριστιανοί... λαβόντες αἰτίαν καὶ πρόφασιν ἀπὸ τὰς πολιτικὰς συναναστροφάς, ὅπου ἔχουσιν εἰς τὰ αὐτόθι μὲ τοὺς φράτορας καὶ φραγκοπατέρας καὶ λοιποὺς τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, καὶ νικώμενοι ἀπὸ τὴν φιλοδοξίαν καὶ τὴν ἐλευθερίαν εἰς τὸ φιλήδονον καὶ τὰ σαρκικὰ πάθη, τολμῶσι νὰ δοξάζωσιν ἀδιαφορίαν καὶ ὁμοιότητα εἰς τὸ σέβας μεταξὺ τῶν δύο γενῶν... καὶ φαντάζονται ἀνοήτως νὰ συγκαλέσωσι τὰ ἀσύγκλωστα... παραγγέλλομεν πατρικῶς καὶ πνευματικῶς... ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς μὴ τολμήσητε τὸ σύνολον νὰ συγκοινωνῆτε μετὰ τῶν αὐτόθι φρατόρων καὶ φραγκοπατέρων» (*Τρ. Εὐαγγελίδη,* Ἡ Μύκονος, ἔνθ' ἀν., σ. 103 - 104).

κική συμπαράσταση καὶ ἡ ἀκμάζουσα Ἐκκλησία τους διαλύθηκε. Ὁ Tarillon ἀποδίδει τοὺς διωγμοὺς τῶν Καθολικῶν στὶς ραδιουργίες τῶν Ἑλλήνων ποὺ κατηγοροῦσαν τοὺς Λατίνους ὅτι αὐτοὶ κάλεσαν τοὺς Βενετοὺς νὰ καταλάβουν τὸ νησί. Τὸ μῖσος τῶν Τούρκων, γράφει ὁ Tarillon, «στράφηκε ἐναντίον τῶν Καθολικῶν, οἱ ἐκκλησίες τους γκρεμίστηκαν ἢ ἔγιναν τζαμιὰ ἢ παραχωρήθηκαν στοὺς Τούρκους, τὰ σπίτια τῶν Φράγκων λεηλατήθηκαν καὶ τὰ καλύτερα χτήματα μοιράστηκαν ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ τοὺς Τούρκους. Τέτοια συμφορὰ πρώτη φορὰ δοκίμαζαν οἱ Λατίνοι».

Οἱ Ἰησουίτες ὡστόσο δὲν θέλησαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴ Χίο. «Οἱ Ἕλληνες σχισματικοί, ἀποφασισμένοι νὰ ἀποστερήσουν τὴ λατινικὴ Ἐκκλησία ἀπὸ τὶς προσόδους της, πρόσφεραν μεγάλα ποσά, καὶ μέσα σὲ λίγες μέρες ἡ ἕδρα τους λεηλατήθηκε, ἡ στέγη τοῦ ναοῦ γκρεμίστηκε, οἱ πατέρες διώχτηκαν ἀπὸ τὰ δωμάτιά τους καὶ μερικοὶ πληγώθηκαν ἀπὸ σπαθιά. Ὁ ναός μας παραδόθηκε σ' ἕνα Τοῦρκο, κι' ἐκεῖνος τὸν μετέτρεψε σὲ καραβὰν - σεράϊ. Ταυτόχρονα ἀπαγορεύθηκε ἡ παπικὴ λατρεία μὲ ποινὴ θανάτου ἢ σκλαβωμοῦ καὶ δόθηκε ἐντολὴ στοὺς Καθολικοὺς νὰ προσεύχωνται σὲ ἑλληνικοὺς ναούς» [1].

---

1. Ὀφθαλμὸν ἀντὶ ὀφθαλμοῦ. Ἐπὶ βενετοκρατίας ὑποχρέωναν οἱ Καθολικοὶ τοὺς Ἕλληνες νὰ παρακολουθοῦν τὴ θεία λειτουργία στοὺς λατινικοὺς ναούς. Τὸ μῖσος ἀνάμεσα στὰ δύο δόγματα ἦταν ἀβυσσαλέο. Οἱ Δυτικοὶ δὲν δίσταζαν μπροστὰ σὲ καμμιὰ συκοφαντία ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων τῆς Χίου. Τὸ 1740 δημοσιεύθηκε στὸ Λονδίνο μὲ ψευδώνυμο λίβελλος ἐλεεινὸς ποὺ κατηγοροῦσε ὅλους τοὺς Χιῶτες σὰν τοὺς πιὸ ἀνήθικους ἀνθρώπους. Οὔτε λίγο οὔτε πολὺ χαρακτήριζε τοὺς Χιῶτες γονεῖς προαγωγοὺς τῶν θυγατέρων τους, τοὺς δημογέροντες «ἐπίσημους ἐκμαυλιστές» καὶ ὁλόκληρη τὴ Χίο ἕναν «ἀπέραντο οἶκο ἀνοχῆς» (*Κων. Σγουροῦ,* Ἱστορία τῆς Χίου, Ἀθήνησιν 1937, σ. 581). Τερατολογίες γιὰ τοὺς Χιῶτες βρίσκουμε καὶ στὸ χρονικὸ τοῦ Γάλλου περιηγητῆ, *de Mirone* (Anecdotes Vénitiennes et Turques ou nouveaux mémoires), ὅπου παρουσιάζει τοὺς Χιῶτες νὰ ἐκδίδουν συστηματικὰ τὶς θυγατέρες τους (ἔνθ' ἀνωτ., τ. Β', σ. 198 κ.ἑ.). Ἡ συμφορὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ *Tarillon* ἔγινε τὸ 1695 κατὰ τὴν ἀνακατάληψη τῆς Χίου ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Οἱ Ὀθωμανοὶ θεώρησαν τοὺς Καθολικοὺς ὑπεύθυνους γιὰ τὴ βενετοκρατία καὶ ἀπαγόρευσαν τὴν ἄσκηση τῆς θρησκευτικῆς λατρείας μετατρέποντας σὲ τζαμιὰ τοὺς ναοὺς τοῦ δυτικοῦ δόγματος. Οἱ περιουσίες τῶν Καθολικῶν μοιράσθηκαν στοὺς Ὀρθοδόξους. Τότε πολλοὶ Καθολικοὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὸ νησί. Οἱ διωγμοὶ κράτησαν ὡς τὸ 1717. Μὲ τὴν παρέμβαση τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' ἐξασφαλίσθηκε κάποια θρησκευτικὴ ἐλευθερία γιὰ τοὺς Δυτικούς. Ἀναθάρρησαν τότε οἱ Καθολικοὶ καὶ κινήθηκαν γιὰ τὴν ἐπαναπόκτηση τῶν περιουσιῶν τους. Ἀπέτυχαν ὅμως ὕστερα ἀπὸ σφοδρὴ ἀντίδραση τῶν Ὀρθοδόξων. Ἔτσι συνεχίσθηκε ἡ παρακμὴ τοῦ καθολικοῦ στοιχείου στὸ νησί. Ἐνῶ γύρω στὸ 1600 ὁ ἀριθμὸς τῶν Καθολικῶν ἦταν 10.000, τὸ 1822 ὑπολογίζονταν σὲ 500. Τὸ 1940 εἶχαν ἀπομείνει μόνο δέκα οἰκογένειες (Ἀρχιμ. *Ἰω. Μ. Ἀνδρεάδη,* Ἱστορία τῆς ἐν Χίῳ Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθήνησιν 1940, σ. 104). Τὸ 1970 πενήντα οἰκογένειες Καθολικῶν ζοῦσαν στὴ Χίο (*Philip Argenti,* The religion minorities of Chios, Jews and Roman Catholics, Cambridge 1970, σ. 366).

ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΠΟΛΙ ΓΙΑ ΤΗ ΒΛΟΓΙΑ (1716 - 1717)

ΠΡΕΣΒΕΥΤΗΣ τῆς Ἀγγλίας στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1716-1717 ἦταν ὁ Edward Wortley Montagu. Ἕνας τυπικὸς Δυτικὸς διπλωμάτης χωρὶς ἰδιαίτερη καλλιέργεια ἀλλὰ ἱκανώτατος στὴν ἀνάπτυξη σχέσεων μὲ τὴν ὀθωμανικὴ ἀριστοκρατία καὶ τοὺς προνομιούχους Ρωμιούς — τοὺς φαναριῶτες ἀξιωματούχους τῆς Πύλης. Ἀλλὰ ἡ γυναίκα του ἦταν διανοουμένη μὲ κλασσικὴ μόρφωση, πνευματικὴ ἀνησυχία, παρατηρητικότητα καὶ πολυποίκιλα ἐνδιαφέροντα καὶ κυρίως μὲ βαθύτατη γνώση τῶν διεθνῶν πραγμάτων τῆς ἐποχῆς της. Ἀλληλογραφοῦσε μὲ διάφορες ἀριστοκράτισσες τοῦ Λονδίνου μεταδίδοντας ἐντυπώσεις ἀπὸ τὶς περιοδεῖες της, πληροφορίες γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Ὀθωμανῶν, γιὰ τοὺς πολέμους, γιὰ τὴν πολιτικὴ τοῦ σεραγιοῦ. Κάπου κάπου σημειώνει καὶ μιὰ παρατήρηση γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Πόλης.

Τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν τῆς λαίδης Montagu δημοσιεύθηκαν στὴν Ἀγγλία τὸ 1763, ἕνα χρόνο μετὰ τὸ θάνατό της, καὶ θεωρήθηκαν φιλολογικὸ γεγονός. Τὴν ἐγκωμιάζει ὁ Γίββων, ἐνθουσιάζονται ὁ Καρλάϋλ καὶ ὁ Βολταῖρος [1].

Εἶχε τελειώσει ἡ τουρκικὴ ἐκστρατεία στὴν Πελοπόννησο. Ὁ σερασκέρης, Μεγάλος Βεζύρης Ἀλῆ Κιουμουρτζῆ, γύρισε ἀρχὲς Δεκεμβρίου 1715 στὴν Ἀδριανούπολη νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος, ἀφοῦ σάρωσε μέσα σὲ δυὸ μῆνες τοὺς Βενετοὺς ποὺ κρατοῦσαν τὰ κάστρα τοῦ Μωριᾶ. Γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ οἱ Ἕλληνες ἀπόμειναν ἀνυπεράσπιστοι στὶς αὐθαιρεσίες καὶ στὴν ἐκδικητικότητα ἑνὸς ἀχαλίνωτου στρατοῦ. Σὲ μιὰ ἐπιστολή της ἡ λαίδη Montagu δίνει τὴ σημαντικὴ πληροφορία ὅτι χιλιάδες Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίδες σκλαβώθηκαν στὸ Μωριὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ βενετικὴ ἧττα καὶ μεταφέρθηκαν στὴν Πόλη γιὰ νὰ πουληθοῦν στὰ μπεζεστένια. «Οἱ περισσότεροι», γράφει ἡ Ἀγγλίδα διανοουμένη, «ἐξαγοράσθηκαν ἀπὸ χριστιανοὺς φιλανθρώπους ἢ ἀπὸ συγγενεῖς τους» [2].

---

1. The complete letters of *Lady Wortley Montagu*, Edited by Robert Halsband, Oxford 1965, τομ. 3.

2. Οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν σὲ χριστιανοὺς νὰ ἀγοράσουν σκλάβους ἀπὸ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Μωριᾶ. Ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη *de Boismond* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὸ 1715 ὁ Μεγάλος Βεζύρης ἔστειλε τσαούση γιὰ νὰ ἀνακοινώση στὴ Θεσσαλονίκη τὴν ἀπαγόρευση. Ὅσοι εἶχαν ἀγοράσει σκλάβους ὑποχρεώθηκαν νὰ τοὺς παρουσιάσουν στὶς τοπικὲς ὀθωμανικὲς Ἀρχές. Κι' ἐκεῖνες τοὺς ὡδήγησαν στὸ μπεζεστένι γιὰ νὰ πουληθοῦν σὲ Τούρκους (ἀναφορὰ τοῦ προξένου τῆς 12 Ὀκτωβρίου 1915, A.N. Aff. Étr., B^1, 990). Οἱ φοβερώτεροι ἐξανδραποδισμοὶ ἔγιναν στὴν Κόρινθο, στ' Ἀνάπλι καὶ στὴ Μεθώνη. «Τέλος πάντων, κύριοι γενόμενοι καὶ τοῦ Ναυπλίου οἱ Τοῦρκοι, λυσσωδῶς παρέδωσαν τὰ πάντα εἰς τὸ πῦρ καὶ τὸν σίδηρον καὶ ἀπανθρώπως ἐξηνδραπόδισαν τοὺς ἐν αὐτῷ ἄνευ διακρίσεως γένους καὶ ἡλικίας» (*Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, Ἀθῆναι 1869, σ. 446).«...καὶ ἐν Κορίνθῳ καὶ ἐν Ναυπλίῳ καὶ ἐν Μεθώνῃ, ἅμα εἰσελάσαντες οἱ Ὀσμανίδαι

Όπως όλοι οἱ Εὐρωπαῖοι ποὺ ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολὴ ἡ λαίδη Montagu συγκεντρώνει μετάλλια καὶ ἄλλες ἀρχαιότητες. Στὴν Πόλη ἄνθιζε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὸ ἐμπόριο ἀρχαιοτήτων. Λειτουργοῦσαν ἀμέτρητα «ἀρχαιοπωλεῖα» ποὺ ἱκανοποιοῦσαν τὶς ἐπιθυμίες τῶν ξένων συλλεκτῶν. Ὑπῆρχαν ἄφθονα νομίσματα μὲ τὶς μορφὲς τῶν Μακεδόνων βασιλιάδων καὶ κάθε λογῆς γλυπτά. Οἱ ἔμποροι διατηροῦσαν πράκτορες στὸ Χαλέπι, στὸ Κάϊρο, στὴν Ἀραβία, στὴν Παλαιστίνη γιὰ νὰ συγκεντρώνουν ἀρχαιότητες.

«Ἀλλὰ εἶναι ὅλοι ἀμαθέστατοι», γράφει ἡ λαίδη Montagu. «Κάποιος μοῦ ἔδειξε ἕνα ἀνάγλυφο μὲ τὴν Παλλάδα ποὺ κρατοῦσε τὴ Νίκη στὸ χέρι της καὶ μὲ βεβαίωνε πῶς ἦταν ἡ Παναγία μὲ τὸ Σταυρό»[1].

Οἱ Ἕλληνες τῆς Πόλης ἀντιμετώπιζαν τὴν εὐλογιὰ μὲ συστηματικοὺς ἐτήσιους ἐμβολιασμοὺς ποὺ γίνονταν μὲ ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία. Ἡ λαίδη

ἢ ἀνηλεῶς κατέσφαξαν ἢ ἐξηνδραποδίσαντο ἅπαντας τοὺς κατοίκους» (*Κων. Παπαρρηγοπούλου,* Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, τ. ΣΤ', σ. 189). Τὸ σκλαβωμὸ τῶν γυναικοπαίδων τ' Ἀναπλιοῦ ἱστορεῖ στὴν ἔμμετρη ἀφήγησή του «Θρῆνος τῆς αἰχμαλωσίας τοῦ Μωρέως», ὁ αὐτόπτης *Μάνθος Ἰωάννου Ἠπειρώτης,* ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε ὅταν πάτησαν οἱ Τοῦρκοι τὸ Παλαμήδι, καὶ σώθηκε ἐνῶ προετοιμαζόταν ὁ ἀνασκολοπισμός του.

> Σάββατο μέρα πάρθηκε, ἦταν κοντὰ τὸ γέμα
> ποὺ μὲς στ' Ἀνάπλι ἔτρεχε σὰν ποταμὸς τὸ αἷμα.
> ....
> Καὶ ὅλοι οἱ Τοῦρκοι ἀνέβηκαν στὸ κάστρο σὰν ξεφτέρια
> μὲ τὰ σπαθιὰ ξεγύμνωτα ποὺ βάσταγαν στὰ χέρια.
> ....
> Ἄλλος τὴ μάνα ἔπαιρνε κι' ἄλλος τὴ θυγατέρα.
> ....
> Νὰ βλεπες τὰ μικρὰ παιδιὰ στὶς στράταις περπατοῦσαν
> οἱ Τοῦρκοι μὲ τὰ πόδια τους πῶς τὰ τσαλαπατοῦσαν.

Ὁ Βεζύρης, ἐνῶ προστάτευσε τοὺς Βενετσιάνους αἰχμαλώτους ἐπέτρεψε νὰ πουληθοῦν οἱ σκλαβωμένοι Ἕλληνες καὶ νομιμοποίησε μὲ πιστοποιητικὰ τὸν ἐξανδραποδισμὸ (*Γ. Φίνλαιη,* Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1958, σ. 270). Ὁ Γάλλος *Benjamin Brue,* ποὺ παρακολούθησε τὴ νικηφόρα τουρκικὴ ἐκστρατεία τοῦ 1715 στὸ Μωριὰ ὡς δραγουμάνος τοῦ Βεζύρη, γράφει στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι στ' Ἀνάπλι σκλαβώθηκε ὅλος ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς (Journal de la campagne que le Grand Vesir Ali Pacha a fait en 1715 pour la conquête de la Morée, Paris 1870). Κι' ὅλα αὐτὰ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Μωραΐτες κοτζαμπάσηδες εἶχαν δηλώσει ὑποταγὴ στὸν Τοῦρκο σερασκέρη πρὶν ἀκόμα πραγματοποιηθῆ ἡ εἰσβολή. «Ἐσυμφώνησαν λοιπὸν ὅλοι οἱ πρόκριτοι τῶν ἐπαρχιῶν καὶ ἀπελθόντες εἰς τὰς Θήβας κατὰ τὸ 1714, ὅπου τότε ἐστάθμευεν ὁ μεγαλόφρων καὶ τρομερὸς ἐκεῖνος κατακτητής, ὁ στρατάρχης Τοπὰλ Ὀσουμὰν πασιάς, μὲ ἐπέκεινα τῶν πεντήκοντα χιλιάδων στρατοῦ, καὶ τοῦ ἐπρόσφεραν τὴν πατρίδα τους αὐθορμήτως νὰ ἑνωθῆ μὲ τὴν λοιπὴν ὀθωμανικὴν αὐτοκρατορίαν (*Καν. Δεληγιάννη,* Ἀπομνημονεύματα, τ. Α', σ. 18).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 364.

Montagu γράφει στὴ φίλη της Sarra Chiswelt ὅτι ἡ ἐπιδημία, ποὺ γιὰ τὴν Εὐρώπη ἀποτελοῦσε φοβερὴ μάστιγα, εἶναι ὁλότελα ἀκίνδυνη στὴν Κωνσταντινούπολη.

Χάρη στὴν 'Αγγλίδα περιηγήτρια ἡ Δύση θὰ γνωρίση γιὰ πρώτη φορὰ τὴ σωτήρια αὐτὴ λαϊκὴ προληπτικὴ μέθοδο προστασίας ἀπὸ τὴν εὐλογιά, τὸ μπόλι.

«Ὁ ἐμβολιασμός», ἔγραφε ἡ λαίδη Montagu (1 'Απριλίου 1717) γίνεται ἀπὸ γριὲς κάθε Σεπτέμβριο, ὅταν κατασιγάζῃ ἡ ζέστη. Σχηματίζονται ὁμάδες ἀπὸ 15 ὣς 20 ἄτομα, συγκεντρώνονται σ' ἕνα σπίτι καὶ καλοῦν τὴ γριὰ ποὺ σπεύδει μ' ἕνα καρυδότσουφλο γεμάτο πύο ἀπὸ φλύκταινες εὐλογιᾶς ἤπιας μορφῆς. 'Αφοῦ ρωτήσει καθένα «ποιὰ φλέβα θὰ σοῦ ἀνοίξω», παίρνει μιὰ μικρὴ βελόνα, χαράζει τὸ δέρμα καὶ ἀποθέτει στὴν ἀμυχὴ ὅσο πύο ἔχει προσκολληθῆ στὴ μύτη τῆς βελόνας. Ὕστερα δένει τὴν πληγή, ἀφοῦ τὴ σκεπάσῃ μὲ μιὰ κούπα καρυδότσουφλο. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο προκαλεῖ τέσσερες ἢ πέντε ἀμυχές.

»Οἱ Ἕλληνες, ἀπὸ δεισιδαιμονία, κάνουν σταυρωτὰ τὸ μπόλι: μιὰ ἀμυχὴ στὸ μέτωπο, ἀπὸ μιὰ στὰ μπράτσα καὶ μιὰ στὸ στῆθος. Αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ γίνεται γιατὶ οἱ μικρὲς ἀμυχὲς ἀφήνουν οὐλές. Ὅσοι Ἕλληνες δὲν εἶναι δεισιδαίμονες προτιμοῦν, γιὰ νὰ μὴ φαίνωνται τὰ σημάδια, νὰ γίνεται τὸ μπόλι στὰ σημεῖα τοῦ σώματος ποὺ δὲν μένουν ποτὲ γυμνά, λ.χ. στὰ πόδια [1].

»Τὰ παιδιὰ καὶ οἱ νέοι δὲν νοιώθουν καμμιὰ ἐνόχληση στὶς πρῶτες ὀχτὼ μέρες. Ὕστερα παρατηρεῖται πυρετὸς ποὺ κρατάει δυὸ ἢ τρεῖς μέρες. Σπάνια ἐμφανίζονται στὸ πρόσωπο φλύκταινες καὶ ἂν φανοῦν δὲν ἀφήνουν οὐλές. Μέσα σὲ ὀχτὼ μέρες οἱ μπολιασμένοι γίνονται ἐντελῶς καλά.

»Χιλιάδες ἄτομα μπολιάζονται κάθε χρόνο, κι' ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς μοῦ ἔλεγε ὅτι στὴν Πόλη οἱ ἄνθρωποι ἀντιμετωπίζουν τὴν εὐλογιὰ ὅπως ἀλλοῦ τὰ ἰαματικὰ λουτρά. Κανένας θάνατος δὲν ἔχει σημειωθῆ. Εἶμαι μάλιστα τόσο σίγουρη γιὰ τὴν ἐπιτυχία, ποὺ θὰ μπολιάσω καὶ τὸ γιό μου. Κι' ἐπειδὴ ἀγαπάω τὴν πατρίδα μου θὰ φροντίσω νὰ εἰσαχθῆ αὐτὴ ἡ ἐπέμβαση καὶ στὴν 'Αγγλία» [2].

---

1. Παρόμοια περιγραφὴ ἐμβολιασμοῦ κατὰ τῆς εὐλογιᾶς στὴν Πόλη ἔδωσε καὶ ἕνας ἀνώνυμος περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν 'Ανατολὴ τὸ 1737 (Voyageur Français ou la connaissance de l' Ancien et du Nouveau monde, Paris 1765, τ. Β', σ. 3 - 5).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 338 - 339. Πραγματικὰ ἡ λαίδη *Montagu* μπόλιασε τὸ γιό της κι' ὅταν γύρισε στὸ Λονδίνο τὴ θυγατέρα της. Τὸ παράδειγμά της ἀκολούθησε ὁ γιατρὸς τοῦ Βασιλικοῦ Κολλεγίου Keith καὶ ἡ πριγκίπισσα τῆς Οὐαλίας Καρολίνα. Μπόλιασαν καὶ οἱ δυὸ τὰ παιδιά τους μὲ ἐπιτυχία. Ὁ Γεώργιος Α' ἔδωσε ἐντολὴ νὰ ἐφαρμοσθῆ ἡ μέθοδος σὲ ἕξη θανατοποινίτες. 'Απόλυτη ἐπιτυχία. Στοὺς μελλοθανάτους χαρίστηκε ἡ ποινὴ καὶ ὁ ἐμβολιασμὸς ἄρχισε νὰ διαδίδεται ὄχι μόνο στὴν 'Αγγλία ἀλλὰ καὶ στὶς χῶρες τῆς ἠπειρωτικῆς Εὐρώπης. Μ' ὅλο ποὺ ἡ μέθοδος τοῦ ἐμβολιασμοῦ κατὰ τῆς εὐλογιᾶς ἦταν γνωστὴ στὴν Κίνα, φαίνεται πὼς στὸν εὐρωπαϊκὸ χῶρο ἐφαρμόσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ

῾Η ἀρχαιολάτρισσα λαίδη Montagu εὕρισκε στὸν ἰδιωτικὸ βίο τῶν ῞Ελλήνων ὁμοιότητες μὲ τὰ ἀρχαῖα ἔθιμα καὶ κυρίως τὰ ὁμηρικά. Οἱ ἀρχόντισσες τῆς Πόλης περνοῦσαν τὸν καιρό τους περιτριγυρισμένες ἀπὸ πολυάριθμες ὑπηρέτριες, ἀπαράλλαχτα ὅπως ἡ ᾿Ανδρομάχη καὶ ἡ ῾Ελένη. ῾Η ζώνη τοῦ Με-

---

῞Ελληνες. Στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα ὁ γιατρὸς ᾿Εμμανουὴλ Τιμόνης πρωτοεφάρμοσε αὐτὴ τὴ μέθοδο στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπως βεβαιώνει ὁ Γερμανὸς γιατρὸς *Dr Durenfurth* σὲ ἄρθρο του στό «῾Ημερολόγιο τοῦ γερμανικοῦ κράτους» ποὺ δημοσιεύθηκε στήν «῾Εστία» τοῦ 1876 (σ. 631 - 635), σὲ μετάφραση Μηλιαράκη. Γιὰ τὸν ᾿Εμμανουὴλ Τιμόνη γράφει ὁ ῎Ανθιμος Μαζαράκης στὸ ἔργο του «Βιογραφίαι τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν τῆς νήσου Κεφαλληνίας, 1843»: «Εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην ἔκαμεν (ὁ ᾿Ιάκωβος Πυλαρινός, ἰατρός) ὁμοῦ μὲ ἕτερον ῞Ελληνα ἰατροδιδάσκαλον, τὸν ᾿Εμμανουὴλ Τιμόνην, τὴν ἐπιστημονικὴν παρατήρησιν τῆς μεγάλης καὶ ἀνθρωποσωτηρίου ἀνακαλύψεως τοῦ κεντρώματος τῆς φυσικῆς εὐλογιᾶς, ἥτις πρὸ τῆς δαμαλίδος ἔσωσε ἀπὸ τὴν καταστροφὴν τῆς τρομερᾶς νόσου τόσα μιλιούνια ἀνθρώπους» (ἔνθ' ἀν., σ. 123). Καὶ ἐξηγεῖ πῶς ἔγινε ἡ ἀνακάλυψη : «Οἱ δύο οὗτοι ἰατροί, εὑρεθέντες εἰς Κωνσταντινούπολιν, καθ' ὃν χρόνον μία Θεσσαλὶς καὶ μία ἐκ Θεσσαλονίκης γυνὴ εἰς περιπτώσεις φθοροποιοῦ ἐπιδημίας τῆς νόσου ἔκαμνον τεράστια διὰ τοῦ κεντρώματος, ἀφιέρωσαν τὴν προσοχήν των καὶ ἐξετάσαντες εὗρον τὴν ἀνακάλυψιν σωτηριώδη. Μία ἀλληλοδιάδοχος σειρὰ πειραμάτων ἐβεβαίωσε τὸν μὲν Τιμόνην νὰ γράψῃ κατὰ τὸ 1713 ὡς μαθητὴς καὶ μέλος τοῦ πανεπιστημίου τῆς ᾿Οξφὸρτ πρὸς τὸν ῎Αγγλον ἰατροδιδάσκαλον Βόδβαρ περὶ τῆς ἐφευρέσεως ταύτης, τὸν δὲ Πυλαρινὸν νὰ τὴν κοινοποιήσῃ πρὸς ἕτερον ῎Αγγλον φυσιολόγον καὶ ἱστορικόν, τὸν Γουλιέλμον Σεράδ, πρόξενον ἐν Σμύρνῃ» (ἔνθ' ἀν., σ. 127). ῾Ο *Πυλαρινὸς* ἔγραψε τότε μελέτη σὲ λατινικὴ γλῶσσα μὲ τὸν τίτλο «Nova et tuta methodus variolam excitandi per transplantationem, nuper inventa et in usum tracta, qua rite per acta, immunia per posterum praeservantur, ab hujus modi contagio corpopa». Στὴ μελέτη αὐτὴ ἀποδίδει τὸν ἐμβολιασμὸ σὲ Θεσσαλούς. Καὶ προσθέτει ὅτι ἀπὸ τοὺς Θεσσαλοὺς ἔγινε γνωστὸς ὁ ἐμβολιασμὸς στὴν Πόλη, ὅπου ὡστόσο ἐφαρμοζόταν κρυφά. Σὲ μιὰ μεγάλη ὅμως ἐπιδημία παρακίνησε τὶς γυναῖκες ποὺ γνώριζαν τὸ μυστικὸ νὰ ἐφαρμόσουν τό «κέντρωμα» γιὰ λόγους χρηματισμοῦ. Τότε ἀκριβῶς ἔμαθε κι' αὐτὸς τὴ μέθοδο τοῦ ἐμβολιασμοῦ. ῾Ο *Τιμόνης* δημοσίευσε τὸ 1713 ἄρθρο στὸ ἀγγλικὸ περιοδικὸ «Philosophical Transactions» μὲ τὸν τίτλο «An account of history of the procuring the small - pox by incision or inoculation: as it has for some time been practised at Constantinopel» (βλ. *Σεργίου ᾿Ιωάννου*, Πραγματεία ᾿Ιατρικῆς, ᾿Εν Κωνσταντινουπόλει 1818, σ. 317. Περιοδ. ῾Εστία, Β' (1876), σ. 632. *Kübler*, Geschichte der Pocken und der Ipfung, 1901, σ. 117). Γιὰ τὸν Τιμόνη βλ. καὶ *Σεργίου ᾿Ιωάννου*, ἔνθ' ἀν., σ. 310 κ.ἑ. ῾Ο φραγκολεβαντίνος γιατρὸς *Marc. Philippe Zallony* ποὺ ἔζησε στὴν Τῆνο γράφει στὸ χρονικό του ὅτι καὶ στὶς Κυκλάδες γινόταν ἐμβολιασμὸς τῶν παιδιῶν κατὰ τῆς εὐλογιᾶς. «Γιὰ τὴ θεραπεία τῆς εὐλογιᾶς ἀγνοοῦνται ὁλότελα οἱ γιατροί. ᾿Ασχολοῦνται μὲ τὴν ἀρρώστια ἀποκλειστικὰ οἱ μανάδες ποὺ ἀναλαμβάνουν νὰ μπολιάσουν τὰ παιδιά τους. ᾿Αλλὰ παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μεταχειρίζονται φλύκταινες ἀπὸ νόσο ἤπιας μορφῆς, τὰ παιδιά, τὶς περισσότερες φορές, προσβάλλονται ἀπὸ κακὴ εὐλογιά». ῾Η ἐφαρμογὴ τοῦ ἐμβολιασμοῦ, ἐνῶ εἶχε τόση διάδοση στὴν Πόλη, ἦταν ἄγνωστη στὴν κυρίως ῾Ελλάδα. Πανάρχαιες λαϊκὲς παραδόσεις ἐπικρατοῦσαν γιὰ τὸν ἐξευμενισμὸ τῆς ἀρρώστιας. Σύμφωνα μὲ μιὰ μακεδονικὴ παράδοση «ἡ βλογιὰ εἶναι μιὰ γυναίκα ἀσπροφόρα ποὺ τῆς ἀρέσουν τὰ γλυκὰ καὶ τὰ μαλακά. Γι αὐτὸ δὲν πατοῦν μπαμπάκι στὰ σακκιά, γιατὶ ἡ βλογιὰ ποὺ τῆς ἀρέσουν τὰ μαλακά, μπορεῖ νἆναι μέσα στὰ μπαμπάκια, κι'

νέλαου, πού περιγράφει ὁ Ὅμηρος, εἶναι ὅμοια μὲ κείνη πού φορᾶνε σήμερα οἱ Ἕλληνες ἄρχοντες, «σφιγμένη μπροστὰ μὲ χρυσὸ θηλυκωτήρι καὶ γύρω γύρω πλουμίδια [1].

Ὁ χιονένιος πέλπος τῆς Ἑλένης φοριέται ἀκόμα, βεβαιώνει ἡ Ἀγγλίδα ἀριστοκράτισσα. «Οἱ γυναῖκες χορεύουν καὶ τραγουδοῦν ὅπως ἡ Ἄρτεμη ἢ ἡ ἀκολουθία της στὶς ὄχθες τοῦ Εὐρώτα [2]. Ἡ μεγαλοκυρὰ χορεύει πρώτη καὶ οἱ ἄλλες γυναῖκες τὴν ἀκολουθοῦν καὶ μιμοῦνται τὰ βήματά της. Κι' ὅταν τραγουδοῦν δὲν ξεχωρίζουν σὲ τίποτα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο χορό» [3].

Ἡ λαίδη Montagu περιγράφει καὶ τὰ φκιασίδια τῶν Ἑλληνίδων τῆς Πόλης: περιποιοῦνται τὰ φρύδια τους καὶ χρησιμοποιοῦν γύρω ἀπὸ τὰ μάτια μιὰ μαύρη βαφή. Ἔτσι, ἀπὸ ἀπόσταση ἢ στὸ φῶς τοῦ καντηλεριοῦ, τονίζονται πολὺ τὰ μάτια. «Θὰ ἤθελα νὰ μάθουν καὶ οἱ Ἀγγλίδες αὐτὸ τὸ μυστικό». Σημειώνει ἐπίσης ὅτι οἱ Πολίτισσες ἔβαφαν τὰ νύχια τους κόκκινα [4].

ἂν πατηθῆ θυμώνει πολὺ καὶ οἱ ἄρρωστοι γίνονται χειρότερα. Οὔτε τὰ ροῦχα πρέπει νὰ τὰ ζεματᾶνε καὶ νὰ τὰ κοπανίζουν γιατὶ ἡ βλογιὰ θυμώνει. Οὔτε τὰ γουρούνια οὔτε τὰ πρόβατά τους σφάζουν ὅταν εἶναι βλογιά. Καὶ τὰ σκυλιὰ τἄχουν δεμένα γιατὶ αὐτὰ βλέπουν τὴ βλογιὰ κι' ἀλυχτοῦν, κι' αὐτὸ τὴ θυμώνει πάρα πολύ. Μόνο βάνουν στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν, σὰν εἶναι βλογιά, ἀγγειὰ μὲ μέλι γιὰ νὰ τὰ βρῆ ἂν θάρθη καὶ νὰ τὰ φάη νὰ εὐχαριστηθῆ καὶ νὰ περάση γρήγορα» (*Νικ. Πολίτη*, Παραδόσεις, Ἀθῆναι 1904, τ. Α', σ. 557). Ἐπίσης *Γ. Α. Μέγα*, Παραδόσεις περὶ ἀσθενειῶν, Λαογραφία, τ. Ζ' (1923), σ. 519 - 520): «Κατὰ τὴν ἡμετέραν παράδοσιν ἡ φωτιὰ εἰς τὴν ἑστίαν καὶ τὸ βράσιμο τῶν ρούχων βλάπτουν τὸν ἀσθενῆ, διότι τοῦ ἐξανάβουν τὴν φλόγα, πού ἔχει μέσα στὴν καρδιά· κορών' ἡ καρδιά του μέσα, πεθαίνει», (Βλ. καὶ *Σπ. Δε Βιάζη,* Ἡ Ἑλλὰς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ ἐμβολιασμοῦ, Ἀττικὴ Ἶρις, σ. 74 κ.ἑ. καὶ *De Carro,* Histoire de la vaccination en Turquie, en Grèce et aux Indes Orientales, Vien 1804).

1. Ἦταν κατάλοιπο τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Ἡ πολυτελὴς ζώνη ἀποτελοῦσε δεῖγμα ἀρχοντικῆς γενιᾶς καὶ ξεχώριζε ἀνάλογα μὲ τὰ ἀξιώματα. Ἔλεγαν ὁ τάδε «ἐζώσθη στρατηγός». Ἡ σημασία τῆς ζώνης στὴν ἀμφίεση κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους φαίνεται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες. Ἔγραφε ὁ *Χρυσόστομος*: «ὥσπερ οὖν οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων χωρὶς ζώνης καὶ χλανίδος τολμήσειεν ἂν φανῆναι τῷ τὸ διάδημα ἔχοντι» (PG, 61, 718). «Οὐκ ἐν τῇ χλανίδι καὶ τῇ ζώνῃ ὁ ἄρχων» (PG, 52, 678). Καὶ ὁ ἐπίσκοπος *Ἀμασείας Ἀστέριος,* λόγιος, ρήτορας καὶ νομομαθὴς τοῦ Δ' αἰώνα, ἔλεγε ὅτι οἱ πόρπες καὶ οἱ ζῶνες εἶναι ἄστατη κληρονομιὰ (PG, 40, 185). Οἱ ζῶνες ἦταν συχνὰ διακοσμημένες μὲ πολύτιμους λίθους καὶ μαργαριτάρια (βλ. *J. Ebersolt,* Les arts somptuaires de Byzance, 38. *Κων. Πορφυρογέννητου,* Ἔκθεσις, 144, 2. *Φ. Κουκουλέ,* Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Ἀθῆναι 1948, τ. Β', 11, σ. 50 κ.ἑ.).

2. Κατὰ τὸν Ὅμηρο ἡ Ἄρτεμη καὶ οἱ νύμφες χόρευαν στὸν Ἐρύμανθο καὶ ὄχι στὸν Εὐρώτα.

3. Ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 332 - 333.

4. Ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 327.

ΤΟ ΣΧΟΛΕΙΟ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ (1718)

ΕΝΑΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ μοναχὸς τοῦ τάγματος τῶν Ὑπηρετῶν τῆς Παναγίας τῆς Βοημίας, ὁ Angelicus Maria Myller, ταξιδεύοντας γιὰ προσκύνημα στοὺς Ἁγίους Τόπους πέρασε τὸν Ἰούλιο τοῦ 1718 ἀπὸ τὴ Χίο. Ἐπιδημία πανούκλας θέριζε τὸ νησί. Ἀλλὰ ὁ Γερμανὸς προσκυνητὴς δὲν δίστασε νὰ ξεμπαρκάρη γιὰ νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ ἀξιοθέατα. Τὶς ἐντυπώσεις του ἀφηγεῖται στὸ ὁδοιπορικό του, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1726 στὴ Βιέννη καὶ τὴ Νυρεμβέργη [1].

«Ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν πανούκλα βγήκαμε στὴν πόλη γιὰ νὰ δοῦμε τὰ ἀξιοθέατα. Δὲν θελήσαμε ὅμως νὰ φιλοξενηθοῦμε γιὰ πολὺ στὸν τόπο ἐπειδὴ ὁ θάνατος χτυποῦσε ὅλες τὶς πόρτες» [2].

Ἡ πόλη ἔχει λιμάνι μεγάλο ἀλλὰ ἐπικίνδυνο στὴν εἴσοδο. Γι' αὐτὸ οἱ Γενοβέζοι ἔχτισαν σ' ἕνα βράχο πύργο μὲ φάρο. Οἰκοδομήματα ἀξιοθέατα δὲν ὑπάρχουν. Οἱ δρόμοι εἶναι στενοί. Ἀξιόλογο τὸ φρούριο τῆς Χίου πάνω σὲ ὕψωμα. Περιβάλλεται ἀπὸ διπλὸ περιτείχισμα καὶ προστατεύεται ἀπὸ ἰσχυρὴ φρουρά [3].

Γύρω ἀπὸ τὴν πόλη ὑπάρχουν πολλὲς ἐπαύλεις καὶ περιβόλια μὲ λεμονιές, πορτοκαλιές, ροδιὲς κ.ἄ. Τὸ καλύτερο περιβόλι εἶναι τοῦ Τούρκου πασᾶ Τζανοὺμ Χότζια, ἄλλοτε διοικητῆ τῆς Χίου καὶ τοῦ φρουρίου τῶν Χανίων. Στὸ νησὶ ἀφθονοῦν οἱ πέρδικες (ἔχουν κόκκινο ράμφος, κόκκινα πόδια καὶ σταχτιὰ φτερά). Μὲ δυὸ kreutzer ἀγοράζει κανεὶς μιὰ πέρδικα.

Ὁ Myller βρῆκε στὴ Χίο μισσιονάριους κάθε λογῆς: Ἰησουίτες, Δομινικανούς, Φραγκισκανούς, Καπουκίνους. Λειτουργοῦσαν προξενεῖα τῆς Γαλλίας, Ἀγγλίας καὶ Ὁλλανδίας. Πολλοὶ Ἕλληνες εἶχαν γίνει πάμπλουτοι ἀπὸ τὸ ἐμπόριο.

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν περιηγητὴ ἕνα σπάνιο εἶδος μικρῶν πλοίων ποὺ οἱ Χιῶτες ὠνόμαζαν «passa - cavallo». Εἶναι στενόμακρα καὶ γι' αὐτὸ ἱκανὰ νὰ ὑπερπηδοῦν μεγάλα κύματα. Γιὰ τὴ στροφὴ ὅμως χρειάζεται ὁλόκληρη ἐπιστήμη [4].

---

1. *P. Angelicus Maria Myller*. Peregrinus in Jerusalem. Fremdling zu Jerusalem, oder ausführiche Reiss - Beschreibung, worinnen P. Angelicus Maria Myller... Seine fünf Haupt - Reisen, die er in Europa, Asia und Africa vor eingen Jahren gethan und unter Gottes Schutz glücklich vollendet hat richig erzehlt. Nebst umständiger Beschreibung aller dabey vorgefallenen Denkwürdigkeiten, derselben Länder, Königreichen, Inseln, Halbinseln und Städte, Sampt deren Urhebern, Regenten, Glauben, Sprachen und Gebräuchen etc. Alles mit vielen und nöthigen Kupffern und etlichen Land - Charten erläutert auch mit Erlaubnuss der Obern herausgegeben. Wien und Nürnberg bey Poter Conrad Monath Anno 1726.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 332.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 334.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 335.

Στούς ξένους έδειχναν οἱ Χιῶτες καὶ τὸ σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου, ποὺ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση τριῶν ὡρῶν ἀπὸ τὴν πόλη, «στὴν παραλία ποὺ παραπλέει κανεὶς ταξιδεύοντας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη». Ἦταν ἕνας ψηλὸς βράχος ὅπου εἶχε ἀνοιχτῆ ἕνας χῶρος σὰν κάμαρα. «Στὴ μέση ὑπῆρχε μιὰ ἕδρα στερεωμένη πάνω σὲ μαρμάρινους λέοντες, γκρεμισμένη πιά. Γύρω ἔβλεπες ἄλλα μικρότερα καθίσματα λαξεμένα στὸ βράχο. Ἐδῶ ὁ Ὅμηρος δίδασκε τοὺς μαθητές του».

Γιὰ τὸ σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου γράφει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Maihous ποὺ ταξίδεψε στὴ Χίο τὸ 1750. «Δὲν μπορεῖτε νὰ φαντασθῆτε πόσο οἱ νέοι Ἕλληνες περηφανεύονται γιὰ τὸν Ὅμηρο. Οἱ Χιῶτες δείχνουν ἀκόμα τὸν τόπο, ὅπου σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση πῆρε τὰ πρῶτα ποιητικὰ μαθήματα. Πολὺ περίεργος τόπος γιὰ σχολεῖο. Εἶναι ἕνα εἶδος λεκάνης μὲ διάμετρο 20 περίπου πόδια ἀνοιγμένης σὲ βράχο στοὺς πρόποδες τοῦ βουνοῦ Αἶπος. Οἱ πλευρές του εἶναι λαξεμένες ἔτσι ποὺ δημιουργοῦν καθίσματα. Στὴ μέση ὑψώνεται τετράγωνος ὄγκος τοῦ βράχου μὲ ἀνάγλυφες μορφὲς λιονταριῶν. Τὸ πιθανώτερο εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ τὸν τόπο ὅπου διδάσκονταν τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου. Κάτοικοι τῆς Χίου δὲν εἶναι οἱ Ὁμηρίδες;» [1].

Ἡ ἐπίσκεψη στό «σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου» ἦταν ἡ καθιερωμένη ἐκδρομὴ γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους ποὺ ἔφθαναν στὴ Χίο. Οἱ ταξιδιῶτες νοίκιαζαν συνήθως καΐκι γιὰ νὰ τὸ ἐπισκεφθοῦν [2].

Γενικὰ οἱ Χιῶτες, γιὰ τὴν τόνωση τοῦ ἐνδιαφέροντος τῶν ξένων ταξιδιωτῶν καὶ τὴν εὐχερέστερη διάθεση τῶν γεωργικῶν καὶ βιοτεχνικῶν προϊόντων ἀξιοποιοῦσαν μὲ φαντασία καὶ ἐπιδεξιότητα κάθε τὶ ποὺ μποροῦσε νὰ ἐξάψη τὴν ἀρχαιολατρία τῶν ἐπισκεπτῶν. Τό «σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου» ἦταν τὸ

---

1. Voyage en France, en Italie et aux isles de l' Archipel en lettres écrites de plusieurs endroits de l' Europe et du Levant etc. Ouvrage traduit de l' anglois, τ. Γ', σ. 287 κ.ἑ. Βλ. κεφ. «Τὰ ἐκκλησάκια τοῦ Αἰγαίου». Τό «σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου» ἀποτελεῖ καὶ σήμερα ἕνα ἀπὸ τὰ ἀξιοθέατα τοῦ νησιοῦ. Εἶναι ἡ Δασκαλόπετρα, λίγο ἔξω ἀπὸ τὸ Βροντάδο, στὰ βορεινὰ τῆς πρωτεύουσας, κοντὰ στὴν τοποθεσία Βρύση τοῦ πασᾶ. Πρόκειται γιὰ ἕνα βράχο ἐπίπεδο στὸ πάνω μέρος, μὲ μιὰ μικρὴ ἔξαρση στὸ κέντρο, σὰν θῶκο ἢ βωμὸ καὶ κυκλικὰ ἕνα χαμηλὸ πεζούλι σκαλισμένο στὴν πέτρα. Οἱ λαξεμένες μορφὲς λιονταριῶν ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς δὲν σώζονται.

2. Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands of Archipelago. By the honorable *J. Aegidius van Egmont*... and *John Heyman*, London 1759, τ. Α', σ. 256. Τό «σχολεῖο τοῦ Ὁμήρου» περιγράφει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Chandler*, Travels in Asia Minor or an account of a tour made at the Society of Dilettanti, by Richard Chandler, Oxford 1775, σ. 53. Βλ. καὶ *Choiseul-Gouffier*, Voyage pittoresque de la Grèce, Bruxelles 1823, σ. 164. *De Salabery*, Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l' Archipel, Paris 1797, σ. 233. *Richard Pococke*, Observations on the Archipelago, Asia Minor, Thrace, Greece and some of the other parts of Europe, London 1745, σ. 284. *Julien Galland*, Recueil des rits etc., Amsterdam

ἀρχαιολογικὸ ἀξιοπερίεργο ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐπισκεφθῇ κάθε ξένος. Ἕνα κόκκινο κρασὶ τὸ βάφτισαν «κρασὶ τοῦ Ὁμήρου» [1].

Ὁ παλαιότερος περιηγητὴς ποὺ ἀναφέρει τὰ περὶ διαμονῆς τοῦ Ὁμήρου στὴ Χίο ἦταν ὁ Porcacchi [2]. Ὁ Tournefort πρωτοσημειώνει τὴν παράδοση γιὰ τὸ ὁμηρικὸ σχολεῖο [3]. Ὁ λαὸς τῆς Χίου ὠνόμαζε τὴν ἐπίμαχη τοποθεσία Δασκαλόπετρα ἢ Δασκαλειό, καὶ οἱ λόγιοι τοῦ νησιοῦ Σκολειὸ τοῦ Ὁμήρου ἢ τοῦ Ὁμήρου ἡ Πέτρα. Εἶχαν μάλιστα σωθῆ στὸ στόμα τοῦ λαοῦ ὡς τὸν ΙΗ' αἰώνα καὶ δυὸ παραδόσεις σχετικὰ μὲ τὸν Ὅμηρο. «Ὁ Ὅμηρος ἐγεννήθηκε στὸ χωριὸ Πιτυὸ καὶ ἔζησε στὴ Βολισσό. Τὸ σχολεῖο του τὸ εἶχε κοντὰ στοῦ Πασιᾶ τὴ βρύση, μιὰν ὥρα μακριὰ ἀπὸ τὸ Κάστρο, κοντὰ στὸ περιγιάλι. Ἐκεῖ βρίσκεται ἀκόμα τὸ μέρος ὅπου ἐκαθότανε, καὶ γύρω γύρω, σκαλισμένα στὸ βράχο, τὰ καθίσματα τῶν μαθητάδων του. Στὸ Ἀνάβατο ἐπῆγε καὶ τραγούδησε καὶ ὅταν ἀπέθανε τὸν ἔθαψαν στὰ Καρδάμυλα, τώρα ὅμως καταστράφηκε καὶ ὁ τάφος του, δὲν πᾶνε πολλὰ χρόνια» [4].

Ἀλλὰ ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Χιῶτες καὶ οἱ ἄλλοι νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου εἶχαν ἐπίγνωση τῆς ὁμηρικῆς κληρονομιᾶς. Ὁ μεγάλος Ἄγγλος φιλέλληνας Edward Blaquiere καταγράφει στὸ χρονικό του γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ἕνα περιστατικό, ποὺ συνέβη κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Ὀρλώφ (1770) καὶ ἀποκαλύπτει τὴ λατρεία ποὺ ἔτρεφαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὸν ἀθάνατο ἀρχαῖο ποιητή, τὸν Ὅμηρο.

«Ὁ πλοίαρχος Plaget, ποὺ κυβερνοῦσε ἕνα καράβι τῆς ἀποστολῆς, φθάνοντας στὴ Νάξο πῆρε ἕνα ἀντίτυπο τῆς Ἰλιάδας ποὺ βρισκόταν στὸ πλοῖο καὶ τὸ παρουσίασε σὲ μερικοὺς νησιῶτες. Ἐκεῖνοι ἔδειξαν ζωηρὸ ἐνδιαφέρον καὶ τὸν παρακάλεσαν νὰ τοὺς τὸ χαρίσῃ. Ὁ καπετάνιος δέχτηκε. Τὴν ἄλλη μέρα, ξαναβγαίνοντας στὴ στεριά, εἶδε ἕνα γέροντα στηριγμένο σ' ἕνα τοῖχο νὰ ἀπαγγέλλῃ μὲ ἐνθουσιασμὸ τὶς δημηγορίες τῶν ἡρώων μπροστὰ σὲ ἀκροατήριο ἀπὸ 15 περίπου πρόσωπα» [5].

1754, σ. 168. *Guillaume Antoine Olivier*, Voyage dans l' Empire Othoman, l' Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement pendant les six premières années de la République, Paris 1801, τ. Β', σ. 130. Γιὰ τὴν τουριστικὴ ἀξιοποίηση τῆς φήμης τοῦ νησιοῦ ὡς γενέτειρας τοῦ Ὁμήρου βλ. τ. Α' Ταξιδιωτῶν, σ. 651.

1. *Julius Griffiths*, Travels in Europe, Asia Minor and Arabia, London 1805, σ. 240.

2. L' isole più famose del mondo, Venetia 1689, σ. 116.

3. Relation d' un voyage du Levant, Amsterdam 1718, τ. Α', σ. 147.

4. *Fustel de Coulanges*, Mémoires sur l' île de Chio (Archives des missions scientifiques, τ. Ε', σ. 498 - 99). Βλ. καὶ *Κ. Α. Παπαζῆ*, Τοῦ Ὁμήρου ἡ Πέτρα ἢ τὸ Δασκαλειὸ καὶ ἡ περὶ αὐτῆς παράδοσις τῶν κατοίκων τῆς νήσου Χίου, Παρνασσός, τ. Δ' (1880), σ. 640 - 647, *Ὀρφανίδη*, Χίος δούλη, Ἀθῆναι 1858, σ. 371 καὶ *Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Α', σ. 3.

5. Histoire de la Révolution actuelle de la Grèce, Traduit de l' anglais, Paris 1821, σ. 370.

Φυσικὰ ἐδῶ ὑπάρχει τὸ στοιχεῖο τῆς ὑπερβολῆς, ἡ ἀνάγνωση τῆς Ἰλιάδας σὲ ὁμηρικὴ γλῶσσα. Ἀλλὰ ἡ οὐσία, τὸ ἐνδιαφέρον δηλαδὴ καὶ ἡ συγκίνηση τῶν νησιωτῶν γιὰ τὸν Ὅμηρο, παραμένει.

Ὑπάρχει καὶ ἕνα σχετικὸ ἀνέκδοτο ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα. Ὅταν ἔγινε ἡ ἀπόβαση τῶν δημοκρατικῶν Γάλλων στὴν Κέρκυρα, ἕνας παπὰς πλησίασε, κατὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν ἐλευθερωτῶν,τὸ στρατηγὸ Gentili καὶ εἶπε:

— Γάλλοι! Σ' αὐτὰ τὰ νησιὰ θὰ βρῆτε ἕνα λαὸ ἄμαθο ἀπὸ τὶς ἐπιστῆμες καὶ τὶς τέχνες ποὺ τιμοῦν τὰ ἄλλα ἔθνη. Ἀλλὰ μὴ τὸν περιφρονῆτε γι' αὐτό. Μπορεῖ νὰ ξαναγίνη αὐτὸ ποὺ ὑπῆρξε κάποτε. Θὰ τὸν ἐκτιμήσετε τὸν ἑλληνικὸ λαὸ διαβάζοντας αὐτὸ τὸ βιβλίο.

Καὶ τοῦ πρόσφερε τὴν Ὀδύσσεια τοῦ Ὁμήρου [1].

---

1. *Rodocanaki*, Bonaparte et les îles ioniennes, Paris 1899, σ. 40.

ΣΤΟΝ ΚΑΙΡΟ ΤΗΣ ΑΛΛΑΜΠΑΝΤΑΣ (1718)

ΓΙΑ ΚΑΜΠΟΣΑ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάκτηση τοῦ Μωριᾶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀνησυχία ἐπικρατεῖ σ' ὁλόκληρη τὴν περιοχή. Πειρατικὲς ἐπιδρομὲς στὰ παράλια, φούντωμα τῆς ληστείας στὸ ἐσωτερικό. Οἱ συνέπειες τοῦ πολέμου καὶ οἱ τουρκικὲς βιαιότητες διαιωνίζουν τὴν ἀναταραχή. Τὰ ταξίδια τῶν ξένων γίνονται δύσκολα. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Depellegrin, ποὺ ἀναγκάσθηκε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1718 νὰ διανυκτερεύσῃ μεταξὺ Μεθώνης καὶ Κορώνης, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς περιοδείας, γράφει στὸ χρονικό του [1]:

«Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἴχαμε συνοδεία δύο γενίτσαρους ἁρματωμένους ἀπὸ τὴν κορφὴ ὥς τὰ νύχια, ἀντιμετωπίζαμε κίνδυνο μεγάλο ἀπὸ τοὺς ληστὲς ποὺ περιτρέχουν, ἐδῶ καὶ κάμποσο καιρό, τὴν ὕπαιθρο ἐξ αἰτίας τῶν τουρκικῶν αὐθαιρεσιῶν» [2].

Ἐντύπωση τοῦ προκαλοῦν οἱ Μανιάτες.«Μεγαλόσωμοι, ρωμαλέοι στρατιῶτες στὰ βουνά τους καὶ κλέφτες στοὺς κάμπους. Τὴν καλλιέργεια τῆς γῆς ἔχουν ἀναλάβει οἱ γυναῖκες, ποὺ συναγωνίζονται σὲ σωματικὴ ρώμη τοὺς ἄντρες».

Συμμορίες Ἀλβανῶν ἁλώνιζαν τὸ Μωριὰ καὶ καταλήστευαν τὸν πληθυσμό, ὄχι μονάχα τοὺς Ἕλληνες μὰ καὶ τοὺς Τούρκους. Ὁ σερασκέρης κίνησε στρατὸ ἐναντίον τους [3].

---

1. Relation du voyage du sieur Depellegrin, dans le Royaume de la Morée ou Recueil historique de ce qui s' est passé de plus remarquable dans ce Royaume depuis la conquête que les Turcs en on fait sur les Vénitiens, 'A Marseille 1722.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 7.

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 29. Ἡ πληροφορία τοῦ Depellegrin γιὰ ἐκκαθαριστικὲς ἐπιχειρήσεις κατὰ τῶν Ἀλβανῶν δὲν ἀναφέρεται σὲ ἄλλη πηγή. Πρόκειται γιὰ τὰ ἔνοπλα σώματα ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸ Μωριὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν γιὰ νὰ πάρουν μέρος στὴν ἁρπαγή. Ἡ τριετία 1715 - 1718 ἔμεινε ἱστορικὴ ἐξ αἰτίας τῆς λαφυραγωγικῆς ἐπιδρομῆς τῶν Ρουμελιωτῶν. Ἕναν αἰώνα ἀργότερα συνηθιζόταν στὴ Θεσσαλία καὶ Ἀκαρνανία ἡ παροιμιώδης ἔκφραση «στὸν καιρὸ τῆς Ἀλλαμπάντας» (ἀπὸ τὸ ἰταλικὸ alla banda, πλιάτσικο). Οἱ Ρουμελιῶτες εἰσώρμησαν στὸ Μωριὰ μαζὶ μὲ Ἀρβανίτες ὑπὸ τὸν Λαρισινὸ Τοπὰλ Ὀσμὰν Ἀρματολούμπαση, παρακολουθώντας τὰ στρατεύματα τοῦ βεζύρη Δαμὰτ Ἀλῆ Κιουμουρτζῆ κατὰ τὴν ἐκστρατεία ποὺ κατέληξε στὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν ἀπὸ τὸ Μωριά. Ἀπὸ τοὺς ἁρματωλοὺς τῆς Ρούμελης μονάχα ὁ Πάνος Μεϊντάνης δὲν ἀκολούθησε τοὺς Τούρκους. Γι' αὐτό, μετὰ τὴν καθυπόταξη τοῦ Μωριᾶ, καταδιώχτηκε καὶ σκοτώθηκε στὸν Ἀχελῶο (*Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 444 σημ. 1). Τὸ ἴδιο θὰ γίνῃ καὶ τὸ 1779. Οἱ Ἀρβανίτες ποὺ ἀφάνισαν τοὺς Μωραΐτες μετὰ τὰ Ὀρλωφικὰ ἔγιναν «κράτος ἐν κράτει» κι' ἀρνήθηκαν νὰ ὑπακούσουν στὰ σουλτανικὰ φιρμάνια καὶ νὰ ξαναγυρίσουν στὴν πατρίδα τους. Ἔτσι κινήθηκαν ἐναντίον τους τουρκικὰ ἀσκέρια μαζὶ μὲ τὴ μωραΐτικη κλεφτουριὰ καὶ τοὺς ἐξόντωσαν (*Γ. Φίνλαιη*, ἔνθ' ἀν., σ. 307 κ. ἑ. Ἐπίσης, Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ τῆς Ρουσίας καὶ τῆς Ὀθωμανικῆς Πόρτας, Βενετία 1770, Δ', σ. 316 καὶ *Γιάννη Βλαχογιάννη*, Κλέφτες τοῦ Μωριᾶ, Ἀθῆναι 1966, σ. 82. κ.ἑ.).

Ὁ Depellegrin εἶδε νὰ ἐκτελοῦνται μὲ «παλούκωμα» δύο Ἀρβανίτες. «Τὸ μαρτύριό τους ἦταν τόσο φοβερὸ ποὺ μετάνοιωσα γιὰ τὴν περιέργειά μου. Τοὺς ξάπλωσαν μπρούμυτα καὶ τοὺς σούβλισαν χτυπώντας τὸ παλούκι μὲ ἕνα ξύλινο κόπανο. Σ' αὐτὸ τὸ μαρτύριο μερικοὶ ξεψυχᾶνε ἀμέσως. Ἄλλοι ζοῦν ὁλόκληρο εἰκοσιτετράωρο» [1].

Τὸ Ἄργος ἦταν ἕνα πανάθλιο χωριὸ μὲ πληθυσμὸ τριακόσιους Ἕλληνες καὶ 15 - 20 Τούρκους.

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ταξίδεψε καὶ στὴ Χίο, «τὴν πιὸ γελαστὴ πολιτεία τῆς Ἀνατολῆς». Πλούσιος τόπος καὶ οἱ κάτοικοι «τόσο ἀξιαγάπητοι ποὺ ἀναγκάζουν καὶ τοὺς Τούρκους νὰ ἐξανθρωπισθοῦν». Τὶς Κυριακὲς βλέπει κανεὶς τὶς γυναῖκες νὰ βγαίνουν περίπατο στὴν προκυμαία. «Εἶναι γενικὰ ὄμορφες ἀλλὰ περήφανες καὶ ἀκατάδεχτες στοὺς Φράγκους» [2].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 40. Βλ. καὶ τ. Α', σ. 510, 514.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 74 - 75. Εἶναι ἡ πρώτη φορὰ ποὺ Εὐρωπαῖος περιηγητὴς παρατηρεῖ τέτοια συμπεριφορὰ τῶν γυναικῶν τῆς Χίου ἀπέναντι στοὺς Φράγκους ἐπισκέπτες τοῦ νησιοῦ (Βλ. τ. Α', Χιῶτες καὶ Χιώτισσες, σ. 488 κ.ἑ). Δὲν εἶναι δύσκολη ἡ ἐξήγηση. Πρὶν εἴκοσι χρόνια εἶχε ξεσπάσει στὸ νησί, ἐξ αἰτίας τῶν τουρκοβενετικῶν συγκρούσεων, ἡ διαμάχη Ἑλλήνων καὶ Καθολικῶν ποὺ καλλιέργησε ἀντιδυτικὰ αἰσθήματα στὸν πληθυσμό.

ΣΤΗ ΜΑΝΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ (1719)

ΤΕΛΗ 1719 ταξίδεψε στὴν ἑλληνικὴ ᾿Ανατολὴ ὁ Βέλγος De Mirone. Φαίνεται πὼς ἔμεινε ἀρκετὸν καιρὸ στὴν Πόλη κι᾿ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ περιηγηθῇ διάφορες περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. ᾿Αφιερώνοντας τὸ χρονικό του[1] στοὺς ἄρχοντες τῆς Λιέγης ἐξηγεῖ ὅτι ἡ περιήγηση δὲν εἶχε ἄλλο κίνητρο ἀπὸ τὴν ἀγάπη του στὰ ταξίδια κι᾿ ὅτι ἡ μακροχρόνια παραμονὴ στὴν Τουρκία τοῦ ἐπέτρεψε νὰ ἐπισημάνη «ὅ,τι σπάνιο ὑπάρχει κι᾿ ὅ,τι ἀξιοσημείωτο συμβαίνει σ᾿ αὐτὴ τὴ χώρα» κι᾿ ἀκόμα νὰ περιγράψη «τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα καὶ τὶς καλὲς ἢ κακὲς ἰδιότητες τῶν λαῶν ποὺ τὴν κατοικοῦν» [2].

῾Ο De Mirone ἀναζητεῖ πραγματικὰ τὸ σπάνιο καὶ περίεργο, συγκεντρώνει στοιχεῖα γιὰ τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τοῦ μουσουλμανικοῦ κόσμου, γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ τὸ ἐμπόριο. ᾿Αλλὰ συχνὰ γράφει ἀνακρίβειες καὶ γι᾿ αὐτὸ ἡ ἀφήγησή του χρειάζεται αὐστηρὸ ἔλεγχο. Ἔπειτα κατέχεται ἀπὸ ἀνθελληνικὰ αἰσθήματα, ἀπὸ θρησκευτικὴ προκατάληψη καὶ παρασύρεται, ὅπως πολλοὶ συγγραφεῖς ταξιδιωτικῶν χρονικῶν, σὲ ὑπερβολὲς καὶ συχνὰ σὲ ἐπιπόλαιες καὶ ἄδικες κρίσεις.

Μπαρκάρησε στὴ Μασσαλία καὶ τέλη Δεκεμβρίου 1719 ἔφθασε στὴ βενετοκρατούμενη Ζάκυνθο, πρώτη σκάλα στὸ ταξίδι γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Πληροφορήθηκε ὅτι οἱ κάτοικοι εἶναι «πολὺ κακοί, ἀσυνείδητοι, ἄπιστοι, χωρὶς θρησκευτικὴ εὐλάβεια. ῾Η κλεψιά, τὸ φονικό, οἱ δηλητηριάσεις, ἡ δολοφονία κυριαρχοῦν ἀνάμεσα σ᾿ αὐτοὺς τοὺς νησιῶτες, ποὺ ζοῦν πάμπτωχοι καὶ δυστυχισμένοι μ᾿ ὅλο ποὺ ἀφθονία βασιλεύει στὸ νησί τους» [3].

Τὴ Μεθώνη κυβερνοῦσε ἕνας Τοῦρκος ἀγὰς μὲ φρουρὰ πεντακοσίων στρατιωτῶν γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν Μαλτέζων πειρατῶν ποὺ ἀφάνιζαν μὲ τὶς συχνὲς ἐπιδρομές τους τὶς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ. ῾Ο ἴδιος ὁ Mirone καὶ οἱ συνταξιδιῶτες του ἐφοδιάσθηκαν μὲ τρόφιμα ἀπὸ τοὺς πειρατές. Τοὺς βρῆκαν νὰ ψήνουν ἀρνιὰ καὶ νὰ γλεντοκοποῦν σ᾿ ἕνα ἀπὸ τὰ νησόπουλα τῆς Σαπιέντζας [4].

᾿Ενάντιοι ἄνεμοι ἀνάγκασαν τὸ καράβι νὰ ποδίση στὸ λιμάνι τοῦ Πόρτο Κάγιο. Δὲν πρόλαβε ὅμως νὰ ρίξη ἄγκυρα καὶ κάπου δυὸ χιλιάδες Μανιάτες ξεπρόβαλαν ἀπὸ τὶς βραχοσπηλιὲς τῆς ἀκτῆς. Ζύγωσαν τὸ καράβι γιὰ νὰ πουλήσουν τάχα στοὺς ξένους τὶς πραμάτειες τους. ῾Ο καπετάνιος ἀγόρασε δυὸ χοι-

---

1. *De Mirone*, Mémoires et aventures secrètes et curieuses d'un voyage du Levant, Liège 1731.

2. Epître, σ. 1 κ.ἑ.

3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 32. Οἱ διαπιστώσεις γιὰ τὴν ἐγκληματικότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Ζάκυνθο δὲν εἶναι ὑπερβολικές. Τὴν καλλιεργοῦσε ἡ βενετικὴ κατοχή, ὅπως θὰ ἀποκαλύψουν λεπτομερέστερες καὶ πιὸ ὑπεύθυνες παρατηρήσεις μεταγενεστέρων περιηγητῶν.

4. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 34.

ρινὰ πληρώνοντας 15 σόλδια καὶ οἱ ταξιδιῶτες πουλερικὰ καὶ κάθε λογῆς κυνήγι πληρώνοντας μερικὰ νομίσματα, μπαρούτι καὶ μολύβι. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ πλήρωμα καὶ οἱ ἐπιβάτες εἶχαν λόγους νὰ ἀμφιβάλλουν γιὰ τὶς καλὲς προθέσεις τῶν Μανιατῶν κράτησαν ὁμήρους δυὸ παπάδες, ποὺ ἔδειχναν σὰν ἀρχηγοὶ τῆς φυλῆς. Ἦταν καὶ οἱ δύο σχεδὸν ὁλόγυμνοι. Σιγουρεύτηκαν ἔτσι οἱ ξένοι. Ἀλλὰ τὴ νύχτα ὁ φρουρὸς τῶν ὁμήρων ἀποκοιμήθηκε καὶ οἱ δυὸ παπάδες, ἀφοῦ ἔρριξαν ἀπὸ τὴν κουπαστὴ τὰ δυὸ γουρούνια στὴ θάλασσα, τὰ ἀκολούθησαν κολυμπώντας. Μόλις ἔφθασαν στὴν ἀκτὴ ἄνθρωποι καὶ γουρούνια, ἄρχισε τὸ τουφεκίδι ἀπὸ τοὺς βράχους. Ξύπνησαν καὶ οἱ ἐπιβάτες, ἅρπαξαν τὰ μουσκέτα καὶ βάλθηκαν νὰ πυροβολοῦν ὅλη τὴ νύχτα στὰ τυφλὰ γιὰ νὰ ἐμποδίσουν κανένα ρεσάλτο. Μόλις ξημέρωσε εἶδαν τὸ καράβι νὰ παραδέρνη πλάϊ στὶς βραχουριές. Οἱ Μανιάτες εἶχαν κόψει τὴ γούμενα καὶ τὰ σκοινιὰ τῆς ἄγκυρας. Βροχὴ ἔπεφταν τὰ βόλια στὴν κουβέρτα. Σήκωσαν τὰ πανιὰ καὶ κινήθηκαν πρὸς τὴν ἔξοδο τοῦ ὅρμου, ποὺ εἶχε ἀποκλεισθῆ ἀπὸ ἔξη χιλιάδες Μανιάτες [1]. Ἀδειάζοντας τὰ μουσκέτα τους στὸ πλῆθος κατώρθωσαν στὶς 11 Ἰανουαρίου 1720 νὰ σωθοῦν στὸ πέλαγος. Ἕξη ναῦτες καὶ δυὸ ἐπιβάτες (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ συγγραφέας) εἶχαν τραυματισθῆ κατὰ τὴ συμπλοκή [2].

Στὶς 2 Φεβρουαρίου τὸ καράβι ἄραξε στὴ Μῆλο. «Μεγάλο, εὔφορο καὶ πυκνοκατοικημένο νησί. Οἱ κάτοικοι εὐποροῦν χάρη στὸ ἐμπόριο, γιατὶ στὸ λιμάνι, καταφύγιο ὅλων τῶν πειρατῶν, γίνεται τὸ ξεπούλημα τῶν λαφύρων. Οἱ γυναῖκες εἶναι ὄμορφες, εὐγενικές, ἀλλὰ πολὺ ἐλεύθερες στὰ ἤθη τους. Σχεδὸν ὅλες πάσχουν ἀπὸ ἀφροδίσια [3].

Στὴν πόλη τῆς Μήλου εἶχαν ἐγκατασταθῆ Ἕλληνες καὶ Φράγκοι φυγάδες χρεωκόποι, «ποὺ γιὰ νὰ γλυτώσουν τὴν κρεμάλα στὶς πατρίδες τους κατέφευγαν ἐκεῖ γιὰ νὰ ἀπολαύσουν ἀτιμώρητοι τὰ προϊόντα τῆς ἀπάτης τους».

Στὸ νησὶ ὑπῆρχε ἕνα μοναστήρι Γάλλων Καπουκίνων καὶ τέσσερες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες. Στὴ μητρόπολη εἶδε μιὰ σανίδα διαπερασμένη ἀπὸ τὸ ρύγχος ἑνὸς ψαριοῦ, χοντρὸ σὰν ἀνθρώπινο μπράτσο καὶ μακρὺ κάπου δυόμιση πόδια. Τὸ εἶχαν ἀφιερώσει Ἕλληνες ναυτικοὶ ὕστερα ἀπὸ ἕνα θαῦμα στὸ πέλαγος. Ταξίδευαν πρὶν ἀπὸ δυὸ χρόνια μὲ ἕνα βαρυφορτωμένο σταροκάραβο ἀπὸ

---

1. Ἀπὸ τὴν τρομάρα του ὁ *De Mirone* ἢ μεγαλοποιώντας τὰ πράγματα βλέπει χιλιάδες Μανιάτες συγκεντρωμένους στὶς σπηλιὲς καὶ στὰ βράχια τοῦ Πόρτο Κάγιο. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι ὁ Γάλλος αὐτὸς περιηγητής, ἐνῶ οἱ ὑπερβολές του εἶναι ὁλοφάνερες, στὸν πρόλογο τοῦ ὁδοιπορικοῦ του μιλάει γιὰ σεβασμὸ τῆς ἀλήθειας καὶ γιὰ ἀκριβολογία «Νὰ λὲς τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ σὲ νομίζουν ψεύτη αὐτὸ εἶναι φριχτό. Κι' ὅμως αὐτὴ εἶναι ἡ τύχη τῶν συγγραφέων ποὺ ἱστοροῦν τὰ ταξίδια τους. Μ' ὅλες τὶς προσπάθειές τους νὰ διδάξουν καὶ νὰ τέρψουν, τὸ κοινὸ τοὺς ἀποδοκιμάζει καὶ συχνὰ τοὺς περιφρονεῖ, καὶ τὰ βιβλία τους ἐγκαταλείπονται καὶ παραμελοῦνται σκωληκόβρωτα καὶ κονισαλέα» (ἔνθ' ἀν., σ. 1).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 38.

3. Mal françois.

τὴν Πόλη. Ξαφνικὰ ἀκοῦνε ἕνα φοβερὸ βρόντο στὴν καρίνα. Νόμισαν πὼς ἔπεσαν σὲ ξέρα κι' ὅλοι πίστεψαν πὼς ἦρθε ἡ τελευταία τους ὥρα. 'Αλλὰ τὸ καράβι συνέχισε κανονικὰ τὸ ταξίδι του. Κι' ὅταν ἄραξαν στὴ Μῆλο κι' ἄδειασαν τὸ στάρι ἀπὸ τὰ ἀμπάρια βλέπουν σφηνωμένο τὸ ρύγχος ἑνὸς ἐνάλιου θηρίου. Ἂν ξεσφηνωνόταν τὸ κῆτος τὸ ναυάγιο θὰ ἦταν σίγουρο ἐξ αἰτίας τοῦ φορτίου. Ἔτσι ὅλοι κατάλαβαν πὼς ἦταν θέλημα Θεοῦ ἡ σωτηρία τους. Πριόνισαν λοιπὸν τὴ σανίδα μὲ τὸ σφηνωμένο ρύγχος καὶ τὴν ἀφιέρωσαν στὴν ἐκκλησία»[1].

Στὶς ὑπόγειες σπηλαιοθερμοπηγὲς τῆς Μήλου οἱ ἄντρες τοῦ νησιοῦ βρίσκουν ἀνακούφιση ἀπὸ τὰ ἀφροδίσια «ποὺ τόσο συχνὰ τοὺς μεταδίδουν οἱ γυναῖκες τους»[2].

Ἡ Τζιά, φρικαλέος τόπος. Ἕνα νησὶ σχεδὸν ἀκατοίκητο. Εἶδε μονάχα ἕνα πανάθλιο συνοικισμὸ ἀπὸ λασποκάλυβα. Οἱ κάτοικοι σχεδὸν γυμνοί, θλιβερὸ θέαμα, ἐξαθλιωμένοι. Τὸ ψωμί τους ξερὸ σὰν πέτρα, μαῦρο σὰν κάρβουνο. 'Εκεῖ βρῆκαν ἀραγμένο κι' ἕνα καράβι γαλλικό.

Ὡστόσο ἡ Γαλλία διατηροῦσε πρόξενο στὴ Τζιά. Ἦταν ἕνας Ἕλληνας, θεόφτωχος σὰν τὸν 'Ιώβ. Μόλις εἶδε τὰ δυὸ ξένα καράβια ἔτρεξε νὰ εἰσπράξη τὰ δικαιώματά του.

«Νάτος, λοιπόν, καβάλα σ' ἕνα μονόφθαλμο γαϊδούρι, μὲ πεσμένη τρίχα ἀπὸ τὰ γεράματα, καὶ πίσω του δυὸ ἀνθρωπόμορφα πλάσματα, ἕνας κουτσὸς κι' ἕνας κουλός, μαῦροι καὶ οἱ δυὸ σὰν ἀράπηδες, ἀποσκελετωμένοι σὰν μούμιες, κουρελιάρηδες».

Οἱ Γάλλοι σκηνοθέτησαν μία παρωδία τιμητικῆς ὑποδοχῆς. Ὕψωσαν τὴ σημαία στὸ μεσιανὸ κατάρτι, ἔρριξαν μιὰ κανονιὰ κι' ἔστειλαν μιὰ σαλούπα νὰ παραλάβη τὸν κόνσολο καὶ τὴ θλιβερὴ κουστωδία του. Κι' ὅλα αὐτὰ γιὰ νὰ γλυτώσουν τὴν καταβολὴ στὸ δύστυχο πρόξενο τοῦ δικαιώματος ἀγκυροβολίου[3].

'Εδῶ ἐπιβάλλεται μιὰ παρένθεση. Τὸ ἀξίωμα τοῦ προξένου τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν, ἀρχικὰ τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γαλλίας καὶ ἀργότερα τῆς Ρωσίας, Ὀλλανδίας, Σουηδίας, 'Αγγλίας, Δανίας κ.ἄ., ἦταν περιζήτητο κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἀπὸ τοὺς πλούσιους Ἕλληνες στὶς διάφορες σκάλες τοῦ Αἰγαίου γιατὶ ἐξασφάλιζε εἰδικὰ προνόμια (προστασία ἀπὸ τὶς τουρκικὲς αὐθαιρεσίες καὶ ἀπὸ τοὺς Δυτικοὺς πειρατές, ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸ χαράτσι κ.λπ.). Ἔπειτα ἡ θέση τοῦ προξένου ἀποτελοῦσε μιά, ἔστω καὶ ἐπιφανειακή, ἀπελευθέρωση ἀπὸ τὸ ραγιαδισμό, ἔτρεφε τὴν πτωχαλαζονεία καὶ κυρίως διευκόλυνε κάθε λογῆς κερδοσκοπία. Φυσικὸ ἦταν λοιπὸν νὰ γίνωνται οἱ Ἕλληνες πρόξενοι ἀντικείμενα χλευασμοῦ στὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν. Δὲν χρειάζονταν ἄλλωστε καὶ εἰδικὰ προσόντα οἱ αὐτοσχέδιοι πρόξενοι. 'Αρκοῦσε ἡ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 49 - 52.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 52 - 53.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 54 κ.ἑ.

καταβολὴ ἑνὸς ποσοῦ στοὺς γενικοὺς προξένους γιὰ νὰ ἀποχτήσουν τὸ ἀξίωμα. Ἔτσι δικαιολογεῖται ἡ εὐτέλεια τῆς συμπεριφορᾶς, ἡ ἀνικανότητα, ἡ ἀναξιοπρέπεια καὶ ὁ τυχοδιωκτισμὸς τῶν περισσοτέρων. Εἰδικὰ γιὰ τὴ Τζιά, ὁ διορισμὸς προξένου ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκὲς Δυνάμεις, μ' ὅλο ποὺ δὲν ὑπῆρχε σημαντικὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο, ὠφειλόταν στὴν πλεονεκτικὴ θέση τοῦ λιμανιοῦ. Βρισκόταν πάνω στὸ θαλάσσιο ἐμπορικὸ δρόμο τῶν καραβιῶν, ποὺ ἀρμένιζαν ἀπὸ τὴ Δύση πρὸς τὴ Σμύρνη καὶ τὴν Πόλη, καὶ ἦταν πολυσύχναστο. Ὁ Νικόλαος Πάγκαλος ἦταν πρόξενος τῆς Γαλλίας μεταξὺ 1785 καὶ 1787. Ὁ ἀδερφός του Γεώργιος Πάγκαλος, βοεβόδας τοῦ νησιοῦ, εἶχε διορισθῆ βαρατάριος καὶ δραγουμάνος τοῦ βασιλείου τῆς Νεάπολης. Ὁ ξάδερφός τους Ἰωσὴφ Πάγκαλος ἦταν πρόξενος τῆς Ἀγγλίας καὶ ὁ γαμπρός του τῆς Βενετίας [1]. Ὁ Δανὸς ἀρχαιολόγος Peter Oluf Brönsted, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1811 στὶς Κυκλάδες, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι ὁ πρόξενος τῆς πατρίδας του ὠνομαζόταν Πάγκαλος. Ἕνας ἄλλος Πάγκαλος, ὑποπρόξενος τῆς Ἀγγλίας τὸ 1818, «εἶχε καγκελλάριο», ποὺ ἐκτελοῦσε χρέη ἀτζέντη τῶν Ἡνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικῆς. Ἡ οἰκογένεια λοιπὸν Πάγκαλου ἐκπροσωποῦσε ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες στὴ Τζιά. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Alexandre Buchon ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1841 γράφει ὅτι οἱ Πάγκαλοι εἶχαν ἐξασφαλίσει τὴν κληρονομικὴ κατοχὴ τῶν προξενικῶν ἀξιωμάτων τῶν διαφόρων εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Συνήθιζαν μάλιστα νὰ προικίζουν τὶς θυγατέρες τους μὲ προξενεῖα. «Στὴ μιὰ ἔδιναν προῖκα τὴ Γαλλία, στὴν ἄλλη τὴν Ἀγγλία, σὲ μιὰ τρίτη τὴ Δανία, τὴν Αὐστρία ἢ τὴ Ρωσία» [2].

Προξενεῖα μὲ Ἕλληνες προξένους ὑπῆρχαν στὰ περισσότερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Τῆς Γαλλίας λ.χ. οἱ πρόξενοι τῆς Χίου, Νάξου, Μήλου, ἦταν ἐφοδιασμένοι μὲ πατέντες ἀπὸ τὸ βασιλιά. Τῆς Ρόδου, Μυτιλήνης, Σάμου, Εὔβοιας, Ἄνδρου, Σύρου, Σαντορίνης, Σίφνου, Κῶ, Ἴου, διωρίζονταν ἀπὸ τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη. Στὴν Ἄνδρο, πρόξενος τῆς Γαλλίας τὸ 1706 ἦταν ὁ σιὸρ Δελαγραμμάτικας, τῆς Βενετίας τὸ 1715 ὁ Παλαιόκαπας. Στὴν Ἴο πρόξενος τῆς Γαλλίας τὸ 1711 ἦταν ὁ πρόκριτος Ἰωσὴφ Μπάος, στὴ Σίκινο οἱ Γκίζηδες, στὴ Μύκονο ὁ Πέτρος Μαυρογένης (ὁ γιός του ὑποπρόξενος τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ἀγγλίας). Στὴ Νάξο, Πάρο καὶ Σαντορίνη πρόξενος τῆς Βενετίας τὸ 1793 εἶχε διορισθῆ ὁ Ἀναστάσιος Κορνήλιος, στὴν Πάρο Κονδύληδες, Μαυρογένηδες καὶ Κρίσπηδες. Στὴ Σκόπελο, κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα, πρόξενος τῆς Ἀγγλίας ἦταν ὁ Στέφανος Δαπόντες. Ὁ γιός του (ὁ γνωστὸς λόγιος Καισάριος Δαπόντες) διαδέχθηκε τὸν πατέρα

---

1. *Ν. Μ. Δαμαλᾶ*, Ἐπιστολαὶ Ἀδ. Κοραῆ, τ. Α', σ. 136. *Π. Μ. Κοντογιάννη*, Οἱ προστατευόμενοι, Ἀθηνᾶ, τ. ΚΘ' (1917).

2. Voyage dans l'Eubée, les îles ioniennes et les Cyclades en 1841, Paris 1911, σ. 229 - 238.

του στὸ προξενεῖο. Προσπάθησε μάλιστα νὰ γίνη καὶ πρόξενος τῆς Βενετίας μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ προστάτη του ὁσποδάρου τῆς Μολδαβίας Ἰω. Μαυροκορδάτου πληρώνοντας τρία πουγγιά (1.500 γρόσια), ὅπως ἀφηγεῖται ὁ ἴδιος στὸ στιχούργημά του «Κῆπος Χαρίτων»:

Ἔχοντας δὲ τὸ Γγλέζικο ἐγὼ τὸ κονσουλᾶτο
μὲ τὸν ριτζᾶ τοῦ ἀφεντός, ὁποὺ ἐζητησάτο
ὡς πατρικὸν ὀφφίκιον, ὅπου εἰς τὴν ζωήν του
νὰ λάβω ἐπροσπάθησα καὶ τὸ τῆς Βενετίας
τἄφηκα δὲ τρία πουγγιὰ ζητώντας μετὰ βίας [1].

Στὴ Σύρο (1714) ὁ Γεώργιος Ρεσβάνης (τῆς Βενετίας), στὴ Φολέγανδρο (1701) ὁ Γεωργάκης Στάης (τῆς Γαλλίας), στὸ Ρέθυμνο ὁ Πατελάριος (τῆς Γαλλίας τὸ 1702), στὴ Σίφνο ὁ Γκιών [2].

Ἂς γυρίσουμε ὅμως στὸν περιηγητή μας. Ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ του ἀναφέρεται στὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Πόλης, στὸ ἐμπόριο καὶ στὸ τουρκικὸ νόμισμα τοῦ 1720.

Τὸ λιμάνι τῆς Πόλης, γράφει ὁ De Mirone, εἶναι τὸ πιὸ ὡραῖο, τὸ πιὸ σίγουρο καὶ τὸ πιὸ κατάλληλο τοῦ κόσμου. Τὰ ἔθνη ποὺ ἔχουν περισσότερο ἀναπτύξει ἐμπορικὴ δραστηριότητα σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία εἶναι οἱ Γάλλοι, Ἄγγλοι, Ὁλλανδοὶ καὶ Βενετοί. Λειτουργοῦν ἑταιρίες ποὺ συγκεντρώνουν τὰ πιὸ ἐκλεκτὰ προϊόντα καὶ τὰ ἐξάγουν στὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορὲς ἀπὸ ὅπου μεταφέρουν ὑφάσματα, ἐδώδιμα, εἴδη κιγκαλερίας καὶ ἄλλα ἐμπορεύματα ποὺ ἐξασφαλίζουν μεγάλο κέρδος. Πραγματικά, τὸ ἐμπόριο τῆς Πόλης εἶναι πολὺ κερδοφόρο ἀφοῦ βρίσκει κανεὶς χρήματα μὲ 12, 18 καὶ 20 τὰ ἑκατό. Ἡ πολιτεία εἶναι κατάμεστη ἀπὸ ἐμπορεύματα καὶ γίνεται μεγάλο ἀλισβερίσι. Μ' ὅλο ποὺ στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν παράγεται τίποτα, μ' ὅλο ποὺ ἡ τουρκικὴ ναυσιπλοΐα περιορίζεται στὴ Μεσόγειο καὶ στὸν Εὔξεινο, δὲν ὑπάρχει πολιτεία στὸν κόσμο μὲ τέτοια ἀφθονία. Ὅ,τι πιὸ φίνο, ἐκλεκτό, σπάνιο, πολύτιμο ὑπάρχει στὴν Ἰνδία, Κίνα, Περσία, Ἀραβία, Αἴγυπτο, τὸ βρίσκεις στὴν Πόλη καὶ μάλιστα σὲ τιμὲς χαμηλές. Μονάχα τὰ εὐρωπαϊκὰ ἐμπορεύματα εἶναι πανάκριβα γιατὶ ὁ ἄπληστος Εὐρωπαῖος δὲν ἀρκεῖται στὸ κέρδος ὅπως ὁ ἔμπορος τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Ὁ Εὐρωπαῖος ἔμπορος φιλοδοξεῖ νὰ καλύψη τὶς δαπάνες ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ματαιοδοξία του. Ὅλοι ζοῦν σὰν μεγιστάνες.

Τὰ ἐμπορεύματα τῆς Κίνας, τῆς Ἰνδίας, τῆς Περσίας καὶ τῆς Ἀραβίας φθάνουν στὴν Πόλη μὲ καραβάνια δυὸ φορὲς τὸ χρόνο. Τῶν ἄλλων χωρῶν ἔρχονται ἀπὸ τοὺς θαλάσσιους δρόμους. Ἔτσι δὲν εἶναι περίεργο ποὺ βρίσκει κανεὶς ἀμέτρητα πελώρια μαγαζιὰ κατάμεστα μὲ περσικὰ χαλιὰ καὶ ὑφάσμα-

---

1. Κῆπος Χαρίτων, Ἔκδ. Γαβριὴλ Σοφοκλέους, Ἀθῆναι 1880, σ. 16 κ.ἑ.
2. *Δημ. Πασχάλη*, Πρόξενοι καὶ Προξενεῖα εἰς τὰς νήσους ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος 1931, σ. 437 κ.ἑ.

τα, φίνες μουσελίνες, χρυσοΰφαντα, ἀσημοΰφαντα καὶ μεταξωτὰ ὑφάσματα κάθε λογῆς, βαρύτιμες ἑρμίνες καὶ ζιμπελίνες, μετάξι ἀκατέργαστο καὶ πανέτοιμο γιὰ ὑφαντική, ὅλα τὰ εἴδη χρυσοχοΐας, διαμαντικά, καφέδες, καπνά, κερί, δέρματα, μαροκίνια, γιδόμαλλο Ἀγκύρας, καμηλόμαλλα, μπαμπάκια, ὄπιο, ἄπειρα ἀρωματικὰ φάρμακα, ὅ,τι τέλος πάντων χαρίζει ἡ γῆ καὶ ἡ βιοτεχνία.

Οἱ Γάλλοι καὶ οἱ Βενετοὶ εἶναι πιὸ προνομιοῦχοι γιατὶ πουλᾶνε τὰ ἐμπορεύματά τους σὲ καλύτερη τιμὴ ἀπὸ τοὺς Ἄγγλους καὶ τοὺς Ὁλλανδοὺς καὶ ἔχουν ἐξασφαλίσει μεγάλο τζίρο. Οἱ Βενετοὶ κυρίως εἶναι ἀσυναγώνιστοι γιατὶ σκαρφίζονται χίλια δυὸ μικροπράματα καὶ τὰ διαθέτουν στὴν τουρκικὴ ἀγορὰ πανάκριβα: τεχνητὰ λουλούδια, περιζήτητα ἀπὸ τὶς κυρίες γιὰ τὸ στολισμὸ τῶν μαλλιῶν τους, κρύσταλλα, καθρέφτες, τζάμια, τηλεσκόπια. Μ' αὐτὰ τὰ ἐμπορεύματα μαζεύουν ἑκατομμύρια. Ἔτσι ἡ θέση τοῦ βάϊλου τῆς Βενετίας στὴν Πόλη εἶναι πιὸ κερδοφόρα ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ.

Μ' ὅλο ποὺ λειτουργοῦν τελωνεῖα στὴν Τουρκία γιὰ τὴν καταβολὴ τῶν δασμῶν, οἱ Βενετοὶ δὲν χρειάζονται πολὺν καιρὸ γιὰ νὰ γίνουν πάμπλουτοι. Ἄλλοτε ἀποφεύγουν τοὺς δασμοὺς διαφθείροντας τοὺς τελωνειακοὺς ὑπαλλήλους, ἄλλοτε ἰσχυρίζονται πὼς αὐτὰ ἢ ἐκεῖνα τὰ ἐμπορεύματα προορίζονται γιὰ τὶς πρεσβεῖες κι' ἔτσι ἀπαλλάσσονται ὁλότελα ἀπὸ κάθε τελωνειακὴ ἐπιβάρυνση.

Καὶ ἐνῶ οἱ Βενετοὶ βρῆκαν τὴ μέθοδο νὰ πλουτίζουν εἰς βάρος τῶν Τούρκων, οἱ Ἑβραῖοι πετυχαίνουν τὸ ἴδιο εἰς βάρος τῶν ἄλλων ἐθνῶν. Ἔχουν ἀνακαλύψει τὸ γόρδιο δεσμό, δηλαδὴ τὰ θαυματουργὰ πεσκέσια. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο κρατοῦν αἰχμαλώτους τοὺς Τούρκους καὶ ἐλέγχουν ὅλο τὸ ἐμπόριο. Τίποτα δὲν γίνεται χωρὶς τὴ μεσιτεία αὐτῶν τῶν κατεργαρέων. Οὔτε ἕνας γάτος δὲν μπορεῖ νὰ πουληθῆ ἂν δὲν περάση ἀπὸ τὰ χέρια τους. Εἶναι οἱ μεσάζοντες τοῦ ἐμπορίου. Ὁ χριστιανὸς ἔμπορος πρέπει γιὰ κάθε συναλλαγή του νὰ ἀπευθυνθῆ στοὺς Ἑβραίους, ποὺ δὲν περιορίζονται στὰ μεσιτικὰ ἀλλὰ καταφεύγουν καὶ σὲ κάθε λογῆς κερδοσκοπικὰ τεχνάσματα, γιατὶ κανεὶς δὲν ξέρει πόσο ἀγοράζουν καὶ πόσο πουλᾶνε. Ἕνας ἔμπορος λ.χ. θέλει νὰ πουλήση τὸ ἄλφα ἐμπόρευμα στὴ βήτα τιμή. Ὁ Ἑβραῖος φροντίζει νὰ πουληθῆ ἀκριβώτερα κατὰ ἕνα τρίτο γιὰ τὸ δικό του διάφορο. Τὸ ἴδιο καὶ στὶς ἀγορές. Ἔτσι ἐξηγεῖται γιατὶ εἶναι πάμπλουτοι οἱ Ἑβραῖοι τῆς Πόλης.

Ἀλλὰ ἐνῶ σ' ὅλες τὶς ἐμπορικὲς συναλλαγὲς παίζουν τὸ ρόλο τοῦ μεσίτη, στὸ δουλεμπόριο ἀπασχολοῦνται ἀποκλειστικὰ οἱ ἴδιοι. Ταξιδεύουν στὴν Ταρταρία, στὴ Μιγκρελία καὶ στὴ Γεωργία κι' ἀγοράζουν παιδιά, ἀγόρια καὶ κορίτσια, ποὺ οἱ γονεῖς τους δὲν μποροῦν νὰ θρέψουν ἢ τὰ ἀνταλλάσσουν — τὶς περισσότερες φορές — μὲ ὑφάσματα, ψαλίδια, μαχαίρια κ.λπ. Ἀπὸ τὰ ἀγόρια ξεχωρίζουν τὰ πιὸ γερὰ καὶ ἀπὸ τὰ κορίτσια τὰ πιὸ ὄμορφα. Τὰ μεταφέρουν

στὴν Πόλη καὶ τὰ μεγαλώνουν καλοτρέφοντάς τα ὣς τὴν ἐφηβεία. Καὶ τότε τὰ πουλᾶνε σὲ κείνους ποὺ ἔχουν ἀνάγκη ἀπὸ δοῦλες ἢ παλλακίδες[1].

Ὁ De Mirone παραθέτει καὶ στοιχεῖα γιὰ τὰ νομίσματα ποὺ κυκλοφοροῦσαν τὸ 1720 στὴν Πόλη. «Τὸ χρυσὸ δουκάτο ἢ τσεκίνι ἦταν τὸ πιὸ συνηθισμένο, καθὼς καὶ τὰ ἀσημένια καὶ χρυσὰ νομίσματα τῆς Ἱσπανίας καὶ τῆς Πορτογαλίας. Τὸ οὑγγρικὸ τσεκίνι εἶναι τὸ πιὸ περιζήτητο. Ἀνταλλάσσεται μὲ 130 παράδες, ἐνῶ τὸ πιάστρο τῆς Σεβίλλης μὲ 60. Ὁ σουλτάνος κόβει κάθε τόσο νομίσματα — ἄσπρα, παράδες, παρασί, πιάστρα, τέταρτα τοῦ πιάστρου, μισὰ καὶ τρία τέταρτα καὶ τσεκίνια. Νομίσματα χάλκινα δὲν ὑπάρχουν, κυκλοφοροῦν μόνο χρυσὰ ἢ ἀσημένια. Τὸ τούρκικο τσεκίνι ἀνταλλάσσεται μὲ 133 παράδες, τὸ πιάστρο μὲ 40, ὁ παρὰς μὲ τρία ἄσπρα, τὸ παρασὶ μὲ τέσσερα ἄσπρα. Οἱ Τοῦρκοι λογαριάζουν συνήθως μὲ πουγγιά: ἕνα πουγγὶ ἰσοδυναμεῖ μὲ 500 πιάστρα τῶν 40 παράδων. Ἀλλὰ τὸ χρυσὸ πουγγὶ ἰσοδυναμεῖ μὲ 15.000 τσεκίνια ἢ 30.000 πιάστρα.

»Ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἢ τὴν Εὐρώπη πρέπει νὰ κουβαλᾶς μαζί σου δουκάτα ἢ τσεκίνια οὑγγαρέζικα γιατὶ εἶναι ἀπὸ καθαρὸ χρυσάφι ποὺ δὲν χάνει τίποτα ἀπὸ τὴν ἀξία του. Ἐνῶ τὰ δουκάτα ποὺ κόβονται στὴν Πόλη, ἐπειδὴ ἀποτελοῦν μείγματα, χάνουν στὸ ἐξωτερικὸ ἔξη παράδες τὸ δουκάτο»[2].

Οἱ Ἕλληνες τῆς Πόλης, γράφει ὁ De Mirone, ντύνονται ὅπως οἱ Τοῦρκοι ἀλλὰ μὲ δυὸ διαφορές. Πρῶτα πρῶτα δὲν φοροῦν σαρίκι ἀλλὰ καλπάκι ἢ φέσι κόκκινο ἢ ἄλλου χρώματος, ἐκτὸς ἀπὸ πράσινο ποὺ ἀπαγορεύεται. Δὲν ἐπιτρέπεται ἐπίσης νὰ φορέσουν κίτρινες κάλτσες ἢ κίτρινα παπούτσια. Αὐτὸ τὸ δικαίωμα ἔχουν μόνο οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Φράγκοι. Οἱ Ἕλληνες συνηθίζουν τὸ κόκκινο χρῶμα.

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς βλέπει μὲ ἔκδηλη προκατάληψη τὸ ἑλληνικὸ στοιχεῖο τῆς Πόλης καὶ χρησιμοποιεῖ βαρύτατους χαρακτηρισμούς. «Δὲν ὑπάρχει πιὸ ματαιόδοξος καὶ κακόπιστος λαὸς ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἔχουν ἀδυναμία στὴν ἐπίδειξη καὶ στὰ μεγαλεῖα καὶ γιὰ νὰ καλύψουν τὶς δαπάνες ποὺ χρειάζονται γιὰ τέτοια ζωὴ καταφεύγουν στὴν ἀπάτη. Γιὰ νὰ πλουτίσουν δὲν διστάζουν οὔτε μπροστὰ στὴ δολιότητα οὔτε στὴν ψευδορκία καὶ τὴν πλαστογραφία. Σ' ὅλα αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῆ ἡ ἀκολασία, ἡ κλεψιά, ἡ μέθη, τὸ ἔγκλημα. Ἡ μεγαλομανία καὶ ἡ ματαιοδοξία εἶναι τὰ μεγαλύτερα ἐλαττώματά τους. Βλέπεις ἕναν Ἕλληνα ποὺ ψοφολογάει τῆς πείνας νὰ πηγαίνη στὴν ἀγορὰ μὲ ὕφος μεγάλου ἄρχοντα, νὰ ἀγοράζη τρόφιμα δυὸ ἢ τριῶν σολδιῶν καὶ νὰ χρησιμοποιῆ δοῦλο γιὰ νὰ τὰ μεταφέρη στὸ σπίτι του»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 171, κ.ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 182 - 183.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 160 κ.ἑ. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς Γάλλους περιηγητές, ἀπὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ ἢ ἀπὸ φιλοτουρκισμό, ἐκφράζονται ὑβριστικὰ γιὰ τοὺς Ἕλληνες ποὺ ἀποτελοῦσαν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, μ' ὅλο ποὺ ζοῦσαν κάτω ἀπὸ καθεστὼς ἐθνικῆς δουλείας, ἐπικίνδυνους ἀνταγωνιστὲς στὸ ἐμποροναυτικὸ πεδίο.

ΑΦΥΠΝΙΣΗ ΑΠΟ ΤΟ ΛΗΘΑΡΓΟ (1721)

ΜΕΤΑΞΥ 1721 καὶ 1723 ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ὁ Γάλλος περιηγητὴς Charles de Saint Maure. Τὸ χρονικό του [1], ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1724, ἀποτελεῖ ἕνα μωσαϊκὸ πληροφοριῶν καὶ παρατηρήσεων γιὰ λιμάνια καὶ πολιτεῖες, γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα.

Στὴν Κέρκυρα διαπιστώνει ὅτι οἱ κάτοικοι ἔχουν ἀδυναμία στὸ παιγνίδι, στὴ θάλασσα, στὸ γύμνασμα καὶ στὶς γυναῖκες [2]. Ἡ Ἰθάκη (ὀνομάζεται ἀκόμα Isola di Compare) ἦταν ὁλότελα ἔρημη. «Δὲν βρῆκα οὔτε δρόμο οὔτε μονοπάτι. Μονάχα βάτα, ἀγκαθιές καὶ θάμνους πυκνούς» [3].

Στὴν Κίμωλο, πάμπτωχο νησὶ μ' ἕνα ρυπαρὸ καὶ κακοχτισμένο χωριό, σπανίζουν οἱ ἄντρες. «Ὁ γυναικεῖος πληθυσμὸς ἀσχολεῖται μὲ τὴ μεταξοβιοτεχνία ἢ πλέκει κάλτσες πάμφθηνες» [4].

Στὴ Νάξο Ἕλληνες καὶ Λατίνοι συναγωνίζονταν στὴν ἐπίδειξη προγονικῶν περγαμηνῶν. Ἕνας Σομμαρίπας τοῦ εἶπε πὼς εἶναι ἀπόγονος τῶν Φράγκων δουκῶν ποὺ ἡγεμόνευαν στὸ νησί. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ δὲν ὑπάρχει Ἕλληνας ποὺ νὰ μὴν ἰσχυρίζεται πὼς ἡ σκούφια του κρατάει «ἀπὸ τὸν Πρίαμο, τὸ Θησέα ἢ ἀπὸ κάποιον ἄλλο» [5].

Ἡ Τῆνος, ποὺ πρὶν ἕξη χρόνια ἦταν βενετικὴ κτήση [6], ἔχει ζωηρὴ ἐμπορικὴ κίνηση. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς βρῆκε στὸ νησὶ καλὸ κρασὶ μαλβαζία. Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς γυναικείας βιοτεχνίας ἦταν κεντήματα καὶ ἔξοχες μεταξωτὲς κάλτσες [7].

Ἡ Μύκονος, καλοκατοικημένο νησὶ ἀλλὰ ρυπαρό. Ὄμορφες καὶ μὲ καλὴ κορμοστασιὰ οἱ νησιώτισσες. Τὶς ἀδικεῖ ὅμως ἡ φορεσιά τους. «Ἔπειτα φκιασιδώνονται, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὅλες οἱ Ἑλληνίδες, μὲ πρόστυχα ψιμύθια» [8].

Ὁ de Saint Maure, ὕστερα ἀπὸ σύντομη ἐπίσκεψη στὴ Σμύρνη (πλη-

---

1. *Charles de Sainte Maure,* Nouveau voyage de la Grèce, d'Égypte, de Palestine, d'Italie, de Suisse, d'Alsace et des Pays-Bas, fait en 1721, 1722, et 1723, 'A La Haye 1724. Τὸ ἀφιερώνει στὴ δεσποινίδα C.A.E.C. καὶ ὑπογράφει μὲ τὰ ἀρχικὰ C.D.S.M.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 32.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 35.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 37.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 38.
6. Τὴν κατέλαβε στὶς 6 Ἰουνίου 1715 ὁ Τοῦρκος στόλαρχος Τζανοὺμ Χότζας μὲ αἰφνιδιαστικὴ ἀπόβαση. Ὁ Βενετὸς Προβλεπτὴς ποὺ συνθηκολόγησε κατηγορήθηκε γιὰ δωροδοκία καὶ καταδικάστηκε σὲ θάνατο (τὸν πότισαν ἀναλειωμένο ἀσήμι). Βλ. καὶ τ. Α', σ. 567 σημ. 1).
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 39.
8. Ἔνθ' ἀν., σ. 41.

θυσμὸς 50.000 Τοῦρκοι, 7 - 8.000 Ἕλληνες καὶ 400 Ἑβραῖοι), διέσχισε πάλι τὸ Αἰγαῖο καὶ ἔφθασε στὴν Ἀθήνα.

Οἱ κάτοικοι (5 - 6.000) ἀποζοῦν ἀπὸ τὸ ἐμπόριο. Ἀνίδεος ὁ περιηγητὴς γιὰ τὴν ἱστορία τῆς πολιτείας δὲν πρόσεξε κανένα μνημεῖο, οὔτε τὸν Παρθενώνα. Εἶδε μονάχα μερικὲς μαρμαροκολῶνες. Καὶ ὅμως εἶχε, ὅπως γράφει, ὁδηγὸ στὴν περιήγησή του τὸν πρόξενο τῆς Γαλλίας Γάσπαρη [1].

Ξαναγυρνώντας στὸ Αἰγαῖο ξεμπαρκάρησε στὴν Κῶ. Οἱ Τοῦρκοι τοῦ φάνηκαν ἀγαθοὶ καὶ οἱ Ἕλληνες εὔποροι. Εἶδε πανέμορφες Ἑλληνίδες, πεντακάθαρες καὶ χωρὶς κανένα στολίδι στὸ κεφάλι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαλλιά τους. Ὑπῆρχε ἀκόμα καὶ ὁ πελώριος πλάτανος ποὺ τὰ κλαδιά του ὑποστηρίζονταν ἀπὸ 36 στύλους καὶ ἴσκιωναν ἕνα μέρος τοῦ τζαμιοῦ καὶ τὴν πλατεῖα ὅπου γινόταν τὸ παζάρι [2].

Στὴ Ρόδο ἦταν ζωντανὴ ἡ παράδοση τῆς τρωικῆς Ἑλένης. Ἕνας «σοφὸς Ἕλληνας» ἀπὸ τὴν πόλη τὸν ὡδήγησε κοντὰ στὸ μοναστήρι τῶν Καπουκίνων καὶ τοῦ ἔδειξε ἕνα τάφο ἀπὸ μαρμαρόπλακα. Καὶ τοῦ ἐξήγησε :

—Ἐδῶ ἔθαψαν τὴν ὡραία Ἑλένη ἀφοῦ πρῶτα τὴν κρέμασαν ἢ τὴν ἔπνιξαν [3].

Οἱ Ἕλληνες τῆς Ρόδου δὲν εἶχαν, ὅπως κατὰ τὸν ΙΖ' αἰώνα, δικαίωμα νὰ ἐγκατασταθοῦν μέσα στὸ τεῖχος. Ζοῦσαν σ' ἕνα προάστειο [4].

Ὁ περιηγητὴς συνέχισε τὸ ταξίδι του στὴν Αἴγυπτο καὶ Παλαιστίνη καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφή του βγῆκε στὴ Νιό. Οἱ κάτοικοι τὸν πληροφόρησαν ὅτι στὸ νησί τους βρίσκεται ἡ τέφρα τοῦ Ὁμήρου. Τὸν ὡδήγησαν μάλιστα στὸν τάφο του. Ἕνας παπὰς τοῦ ἔδειξε ὁλόκληρη ἀρχαία πανοπλία: ξίφος μὲ χρυσὴ λαβή, κράνος καὶ ἀσπίδα. Τὰ βρῆκε σ' ἕνα τάφο καὶ τὸν βεβαίωσε πὼς ἦταν ἡ πανοπλία τοῦ Ἀχιλλέα ἢ τοῦ Ὀδυσσέα. Ἄλλοι ὅμως εἶχαν τὴ γνώμη πὼς ἦταν τὰ ὅπλα τοῦ Αἰγέα, ποὺ ἔπεσε στὰ κύματα βλέποντας μαῦρα πανιὰ στὸ καράβι τοῦ γιοῦ του, καὶ νεκρὸς ἔφθασε στὶς ἀκτὲς τοῦ νησιοῦ [5].

Αὐτὲς οἱ ἀφελεῖς ἀφηγήσεις ποὺ καταγράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀποτελοῦσαν μιὰ φωτεινὴ ἀχτίδα στὸ ζόφο τῆς δουλείας. Οἱ Ἕλληνες ἀποχτοῦν σιγὰ σιγὰ συνείδηση τῆς προγονικῆς κληρονομιᾶς. Θολὴ ἀκόμα ἡ μνήμη, ἀλλὰ ἡ πίστη τῶν ἁπλοϊκῶν Αἰγαιοπελαγιτῶν πὼς ζοῦν σ' ἕνα τόπο θεῶν καὶ ἡρώων σημαίνει πὼς ἀρχίζει ἡ ἀφύπνιση ἀπὸ τὸ λήθαργο. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἀναγεννητικὸ μήνυμα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 52 - 53.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 55 - 56.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 58. Ὁ μῦθος προσαρμόσθηκε στὰ νέα ἑλληνικὰ κοινωνικὰ ἤθη. Ἡ Ἑλένη, ἡ βασίλισσα ποὺ ξελογιάστηκε, κι' ἐξ αἰτίας της χάθηκαν τόσοι Ἕλληνες κι' ἀφανίστηκε ἡ Τροία, δὲν γίνεται νὰ ξαναγυρίση στὰ παλάτια τῆς Σπάρτης τιμημένη πάλι βασίλισσα στὸ πλευρὸ τοῦ Μενέλαου ποὺ συχώρεσε τὴν ἄπιστη. Τίποτα ἀπ' αὐτά. Τὴν ἔπιασαν καὶ τὴν κρέμασαν ἢ τὴν ἔπνιξαν. Ἔτσι τιμωροῦσαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὶς μοιχαλίδες.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 58.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 59.

ΕΝΑΣ ΑΚΑΤΑΠΟΝΗΤΟΣ ΡΩΣΟΣ ΠΡΟΣΚΥΝΗΤΗΣ (1726)

ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΙΖ' ΑΙΩΝΑ τὰ μεσαιωνικοῦ τύπου ταξίδια τῶν προσκυνητῶν πρὸς τοὺς Ἁγίους Τόπους ἀνήκουν πιὰ στὴν ἱστορία. Κανεὶς δὲν ἐπιχειρεῖ τὴ μετάβαση στὴν Παλαιστίνη σὰν ἁπλὸς ὁδοιπόρος, χωρὶς πρόγραμμα, χωρὶς ἐφόδια, μονάχα ἀπὸ ἐσωτερικὴ παρόρμηση. Ὁ περιηγητισμὸς τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἔχει γενικώτερους ἀντικειμενικοὺς σκοπούς, χρειάζεται ὀργάνωση καὶ ἀνέσεις. Μοναδικὴ ἐπιβίωση τῶν μεσαιωνικῶν παραδόσεων τοῦ ἡρωικοῦ περιηγητισμοῦ εἶναι ἡ περίπτωση ἑνὸς Ρώσου θεολόγου, τοῦ Βασίλη Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ. Χωρὶς διαβατήριο, χωρὶς χρήματα, χωρὶς ἀποσκευές, ξεκινάει, σὲ ἡλικία 23 χρόνων, γιὰ ἕνα μακρινὸ καὶ ἀτέλειωτο ταξίδι. Ἀπὸ μοναστήρι σὲ μοναστήρι, ἀπὸ ἐκκλησιὰ σὲ ἐκκλησιά, ἀπὸ τὸ Κίεβο στὴ Ρώμη, ἀπὸ τὴ Ρώμη στὴν Ἑλλάδα, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὴν Κύπρο, Ἀντιόχεια, Παλαιστίνη. Μὲ μοναδικὸ στήριγμα τὶς ἐλεημοσύνες τῶν χριστιανῶν ταξιδεύει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο, ὑποφέρει στωικὰ τὶς ταλαιπωρίες, τὴν πεῖνα, τὴν παγωνιά, τὶς θαλασσινὲς περιπέτειες. Ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ σκληροτράχηλοι Ρῶσοι προσκυνητὲς τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων, ποὺ φλογίζονταν μὲ τὸ ὅραμα τῶν Ἁγίων Τόπων καὶ ὁδοιποροῦσαν ἀπὸ τὴν Καρελία στὴν Ἱερουσαλὴμ[1].

Μαθητὴς τῆς Θεολογικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Κιέβου ὁ Βασίλη Γρηγόροβιτς διψοῦσε γιὰ πλουσιώτερη μάθηση. Γιὰ νὰ τελειοποιήση τὶς σπουδές του ἐγγράφεται στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἰησουιτῶν μὲ ψευδώνυμο. Τὸν ἀνακαλύπτουν

---

1. Εἶχαν μακραίωνη παράδοση οἱ ὁδοιπορίες τῶν Ρώσων ἀπὸ τὴ μακρινὴ στέππα γιὰ προσκύνημα στὸν Ἅγιο Τάφο. Ἀκόμα καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας συνεχιζόταν αὐτὴ ἡ λιτανεία τῶν εὐλαβικῶν ταξιδιωτῶν. Ὁ χατζῆς ποὺ γύριζε ἀπὸ τὴ Σιὼν ἀποτελοῦσε πρόσωπο πολυσέβαστο, ἱερό. Μᾶς πληροφορεῖ ἕνα ἑλληνικὸ χρονικὸ τοῦ 1905 γιὰ τοὺς θεόκλητους αὐτοὺς Ρώσους προσκυνητές: «Πεζῇ ἀπὸ τοῦ Ἀρχαγγέλου ἕως τῆς Κριμαίας καὶ ἀπὸ τῆς Φιλλανδίας ἕως τῆς ἄκρας Σιβηρίας, πέραν δι' ὅλων τῶν πάγων καὶ δι' ὅλων τῶν στεππῶν, πεζῇ ταξιδεύουν οἱ Ρῶσοι μουζίκοι κι' οἱ Ρώσσαις χαχόλαις, διὰ νὰ συλλέξουν καπίκι πρὸς καπίκι ἐπαιτοῦντες ὅ,τι χρειάζεται διὰ τὸ προσκύνημα. Ἤγουν μνημόσυνα, ἁγιασμούς, λιτανείας, ἀγρυπνίας, λειτουργίας, ἀφιερώματα, δῶρα, σταυρούς, κομβολόγια, εἰκόνας, σάβανα, λιβάνια, κανδήλας». Τὸ ταξίδι στὴν Παλαιστίνη γινόταν μὲ καράβι. Ἀλλὰ ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα στὴ Ναζαρὲτ ὁδοιποροῦσαν ὅπως οἱ παλιοὶ προσκυνητὲς πρὶν ἀπὸ πέντε καὶ ἔξη αἰῶνες. «Τοὺς εἶδα τοὺς χατζῆδες, τὶς εἶδα τὶς χατζῆναις, τὰ ρούσικα αὐτὰ στίφη, ὅταν πηγαίνουν μὲ τὰ πόδια ἀπὸ τὰ Ἱεροσόλυμα στὴ Ναζαρέτ. Δρόμος 50 ὡρῶν, δι' ἐρήμων, βράχων καὶ ναπῶν δυσβάτων. Ὅλαι καὶ ὅλοι κρατοῦν τὴν ράβδον των μὲ κάποιο ἀποκαλυπτικὸν καὶ ἐπίσημον ὕφος... Ἀντίκρυσαν τὸ μοναστήρι; Τοὺς βλέπεις νὰ ὑψοῦν τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ἄνω, τὸ χέρι νὰ φέρεται μηχανικῶς στὸ μέτωπο, τὰ γόνατα μηχανικῶς νὰ κάμπτωνται καὶ ὅλοι καὶ ὅλαι νὰ πίπτουν κατὰ γῆς πρηνεῖς καὶ νὰ φιλοῦν τοὺς τοίχους καὶ νὰ φιλοῦν τὶς πέτραις» (*Δημ. Ἀναστασοπούλου, Ἀθηναίου*, Παναθήναια, τ. 10 (1905), σ. 13 κ.ἑ.).

ὅμως οἱ καθολικοὶ μισσιονάριοι καὶ τὸν ἐκδιώκουν. Ὁ νεαρὸς Ρῶσος ἀποφασίζει τότε μὲ μερικοὺς συναδέλφους νὰ φύγῃ γιὰ τὸ ἐξωτερικό.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1724 βρίσκεται στὴ Ρώμη, ἀπένταρος καὶ ἐξαθλιωμένος. Ἀναζητεῖ πλοῖο γιὰ νὰ τὸν μεταφέρῃ στὴν Ἀνατολὴ χωρὶς ναῦλο. Ἕνας Γάλλος καπετάνιος δέχεται νὰ παραλάβῃ τὸ νεαρὸ Ρῶσο ρασοφόρο καὶ τὸν Πολωνὸ φίλο του Ρουβείμ. Ἀλλὰ στὸ ταξίδι τοὺς μεταχειρίζεται ἀπάνθρωπα, τοὺς ταπεινώνει. Δυὸ μέρες θὰ μείνῃ θεονήστικος ὁ Βασίλης Γρηγόροβιτς. Τὴν τρίτη ἕνας φιλάνθρωπος Ἑβραῖος τοῦ προσφέρει κάτι φαγώσιμο γιὰ νὰ κρατηθῇ στὴ ζωή. Ἀλλὰ κι' ὅταν βρίσκεται ἕνας χριστιανὸς πρόθυμος νὰ τοῦ προσφέρῃ γεῦμα, τυχαίνει νὰ εἶναι σαρακοστή. Ὁ Μπάρσκυ, ὡστόσο, εἶναι πιστὸς στὶς ἐξοντωτικὲς νηστεῖες τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ δὲν ἐννοεῖ νὰ ἐπωφεληθῇ.

Θὰ ξεμπαρκάρῃ στὴ Ζάκυνθο μὲ τὸ σύντροφό του σὲ ἄθλια κατάσταση. Ἕνας καθολικὸς παπάς, μὴ γνωρίζοντας ὅτι ἔχει μπροστά του ὀρθόδοξους καλόγερους, προσφέρει φιλοξενία στοὺς δυὸ προσκυνητές. Ἦταν ἕνα δεῖπνο μεγαλόπρεπο, γράφει ὁ πειναλέος Ρῶσος καλόγερος καὶ ἀναφέρει ἕνα ἕνα τὰ πλούσια ἐδέσματα. Ἀλλὰ δὲν θ' ἀγγίξουν διόλου τὰ φαγιὰ τοῦ καθολικοῦ παπᾶ. Θὰ ἀντέξουν τὸ μαρτύριο μὲ στωικότητα. Προφασίσθηκαν πὼς δὲν τὸ ἐπιτρέπει ἡ ὑγεία τους. Μονάχα ἕνα φασκόμηλο! Τίποτα ἄλλο! Τίποτα ἄλλο!

Αὐτὸς εἶναι ὁ Ρῶσος περιηγητὴς Βασίλης Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ. Μιὰ μεσαιωνικὴ ἐπιβίωση στὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἕνας αἰώνιος ταξιδιώτης. Ἐπὶ 24 χρόνια βρισκόταν σὲ ἀδιάκοπη κίνηση. Ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα στὸ Αἰγαῖο, Χίο, Πάτμο, Ἅγιον Ὄρος, Θεσσαλονίκη, στὴν Παλαιστίνη, στὴ Συρία, Κύπρο, Ἀραβία, Σινᾶ, Αἴγυπτο, καὶ πάλι Κύπρο, Κωνσταντινούπολη καὶ πάλι Ἅγιον Ὄρος, Στερεὰ Ἑλλάδα, Πελοπόννησο, Κρήτη. Μόνο στὴ Χίο ταξίδεψε ἕξη φορές. Ὁ πατριάρχης Ἀντιοχείας Σίλβεστρος, ἐκτιμώντας τὴν εὐφυία του, προτείνει στὸ Ρῶσο περιηγητὴ νὰ τὸν χρίσῃ μοναχὸ καὶ νὰ τὸν κρατήσῃ πλάϊ του στὸ πατριαρχεῖο. Ὁ Βασίλης Γρηγόροβιτς δέχτηκε νὰ γίνῃ καλόγερος. Ἀλλὰ πῶς νὰ κρατηθῇ σ' ἕνα τόπο αὐτὸς ὁ γεννημένος περιηγητής; Φεύγει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη. Ταξιδεύει ἀδιάκοπα καὶ στὸ μεταξὺ μελετᾶ. Γνώριζε κιόλας τὰ λατινικὰ πρὶν ἀρχίσει τὶς περιηγήσεις του. Στὴν Ἰταλία, κοντὰ στὶς ἑλληνικὲς κοινότητες, ἄρχισε τὴν ἐκμάθηση τῆς ἑλληνικῆς. Σὲ λίγα χρόνια θὰ κατέχῃ τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ τῶν μεσαιωνικῶν χρόνων. Καὶ καθὼς τελειοποιοῦσε τὶς ἑλληνικὲς σπουδές του γινόταν λάτρης τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Μεταχειρίζεται μὲ εὐχέρεια τὴν ἁπλὴ λαϊκὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἔγραφε στὸν εὐεργέτη του πατριάρχη Ἀντιοχείας Σίλβεστρο, λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ τέλος του: «Ἐγὼ τότε, μακαριώτατε Δέσποτα, βλέποντας ὅτι ἡ ἀσθένειά μου αὔξησε καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος μὲ ἐκυνηγοῦσαν βιαστικὰ καὶ

φοβερὰ γράμματα, ἀπὸ τὴ θλίψη μου καὶ ἀπὸ τὴ σύγχυση οὔτε ἐδιάκρινα τί ἔκανα...» [1].

Στὴν Πάτμο θὰ φοιτήση δυὸ ὁλόκληρα χρόνια στὴν περίφημη ἑλληνικὴ σχολή. Ἔγραφε τὸ 1740 στὸν πατέρα του περιγράφοντας τὸ νησὶ καὶ τὶς προσωπικές του ἀσχολίες:

«Κοντὰ στὸ σπήλαιο ὑπάρχει μιὰ ἑλληνικὴ σχολὴ ποὺ ἱδρύθηκε τώρα τελευταῖα στὴν ὁποία διδάσκεται γραμματικὴ καὶ φιλοσοφία. Πολλὰ ἔχω ὠφεληθῆ στὰ δυὸ χρόνια ποὺ μένω στὸ μοναστήρι».

Ὅσο γιὰ τὶς περιηγήσεις του ἐξομολογεῖται στὸν πατέρα του: «Τὰ ταξίδια μου ἔχουν πολὺ μεγαλύτερη ἀξία ἀπὸ χιλιάδες χρυσὰ καὶ ἀσημένια νομίσματα καὶ ἐλπίζω πάντοτε στὴν προστασία τοῦ Θεοῦ» [2].

Βρισκόμαστε στὰ 1735. Ὁ μοναχὸς τῆς Ἀντιόχειας συνεχίζει τὴν περιοδεία του. Θὰ ἐπισκεφθῆ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ πάλι τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ταξιδεύει ἀδιάκοπα. Διασχίζει τὴ Βαλκανική, ὁλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ τὸ 1747 ξαναγυρίζει στὴν πατρίδα του, τὸ Κίεβο. Ἐξουθενωμένος ἀπὸ τὰ ταξίδια του, ποὺ κράτησαν μιὰ ζωή, ἔπεσε στὸ στρῶμα τοῦ πατρικοῦ σπιτιοῦ καὶ σὲ ἕνα μήνα παρέδωσε τὸ πνεῦμα σὲ ἡλικία 46 χρόνων. Τὸν ἔθαψαν στὸ μοναστήρι Βογογιαρλένσκυ τοῦ Κιέβου.

Ἔμειναν ὅμως οἱ σημειώσεις του ἀπὸ τὰ ταξίδια. Περιγραφὲς τόπων καὶ μνημείων, προσώπων καὶ πραγμάτων. Ἀλλὰ καὶ ἄφθονα σχέδια ποὺ συνώδευαν τὸ χρονικό του [3].

Δροσιὰ καὶ ἀφέλεια χαρακτηρίζουν τὸ ἔργο τοῦ ἀκαταπόνητου Ρώσου περιηγητῆ. Τὰ βάσανα τοῦ ταξιδιοῦ κυριαρχοῦν στὴν ἀφήγησή του, οἱ ἔγνοιες τῆς καθημερινῆς ζωῆς, οἱ φουρτοῦνες, ποῦ θὰ βρῆ στέγη, ποῦ θὰ βρῆ τροφή, ροῦχα, χρήματα. Ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ μεσαιωνικοὶ ταξιδιῶτες στὰ ἡμερολόγιά τους. Ἀλλὰ καταγράφει καὶ κάθε τὶ ποὺ τὸν συγκινεῖ, ποὺ τοῦ προκαλεῖ

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 71 - 74. Βλ. *Ἀνδρέα Στυλιανοῦ*, Αἱ περιηγήσεις τοῦ Ρώσου μοναχοῦ Βασιλείου Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ (Ἄλλως) Βασιλείου Μοσκοβορώσσου Κιεβοπολίτου, Ἐν Κύπρῳ, Περ. Κυπριακαὶ Σπουδαί, τ. ΚΑ' (1957), σ. 11 κ. ἑ. Στὴν Πάτμο χειροτονήθηκε διάκονος (ἐνθ' ἀν., σ. 13).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 16.

3. Τὸ χειρόγραφο καὶ τὰ σχεδιαγράμματα τοῦ Βασίλη Γρηγόροβιτς βρίσκονται στὴ βιβλιοθήκη Οὐβάρωφ τοῦ Κιέβου (Συλλογὴ I. N. Starsky, ἀρ. 602 τοῦ καταλ. 1848). Ἡ πρώτη ἔκδοση τοῦ χειρογράφου ἔγινε τὸ 1778 στὴν Πετρούπολη ρωσικὰ μὲ τὸν τίτλο «Ἀφήγηση τῶν περιηγήσεων στοὺς Ἁγίους Τόπους τῆς Εὐρώπης, Ἀσίας καὶ Ἀφρικῆς, 1723 - 1747, γραμμένη ἀπὸ τὸν *Βασίλη Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ*, μοναχὸ Ἀντιοχείας, ἀπὸ τὸ Κίεβο». Ἡ δεύτερη ἔκδοση εἶναι τοῦ 1885 καὶ ἔχει τὸν τίτλο : Οἱ περιηγήσεις τοῦ *Βασίλη Γρηγόροβιτς Μπάρσκυ* στοὺς Ἁγίους Τόπους τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ τὸ 1723 ὡς τὸ 1747. Ἔκδοση Ὀρθοδ. Παλαιστ. Ἑταιρίας κατὰ τὸ αὐθεντικὸ χειρόγραφο ὑπὸ τὴ διευθ. τοῦ Ν. Βαρσούκωφ, τ. Α', Πετρούπολη 1885, τ. Β' (1886), τ. Γ' καὶ Δ', Πετρούπολη 1887.

ἐντύπωση. Πληροφορίες γιὰ τὴ διοίκηση κάθε τόπου, γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωή, γιὰ ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια.

Ἔφθασε στὴ Χίο στὶς 3 Αὐγούστου 1725. Δίσταζε νὰ βγῆ στὴ στεριὰ μὲ τὸ σύντροφό του γιατὶ φοβόταν μήπως τοῦ ζητήσουν οἱ Τοῦρκοι χαράτσι καὶ χρήματα δὲν εἶχε. Τὸ ἀποτόλμησε ὅμως.

«Βγήκαμε μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ, βαδίσαμε μὲ θάρρος. Στὶς ἐρωτήσεις τοῦ Τούρκου τελώνη ἀπὸ ποῦ ἐρχόμαστε, ποῦ πᾶμε καὶ γιὰ ποιὸ σκοπό, ἀπάντησα, ὅπως μὲ φώτισε ὁ Θεός, ἑλληνικά, γιατὶ εἶχα μάθει λίγα. Τότε ὁ Ὀθωμανὸς μοῦ ζήτησε τὰ ρωσικά μας διαβατήρια. Ἀλλὰ ἐμεῖς μονάχα κάτι γράμματα ἀπὸ ρωσικὰ μοναστήρια εἴχαμε. Τοῦ τὰ ἔδειξα. Πῆρε ὁ Τοῦρκος τὰ χαρτιά, τὰ κύτταξε καὶ εἶπε: Τραβᾶτε ὅπου θέλετε! Εὐχαριστήσαμε τὸν Ὕψιστο ποὺ μαλάκωσε τὴν καρδιὰ τοῦ ἄπιστου καὶ ὄχι μόνο δὲν μᾶς ζήτησε χρήματα ἀλλὰ οὔτε μᾶς μίλησε ἄγρια» [1].

Στὴ Χίο βρισκόταν ἐκεῖνο τὸ χρόνο ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Χρύσανθος Νοταρᾶς γιὰ συλλογὴ ἐράνων «μὲ σκοπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Ἁγίου Τάφου τοῦ Χριστοῦ». Ἔσπευσαν νὰ τὸν συναντήσουν γιὰ νὰ ζητήσουν τὴν εὐλογία καὶ τὴ συμβουλή του.

«Ὁ Χρύσανθος μᾶς ρώτησε σὲ ποιὰ γλῶσσα θὰ μᾶς ἦταν εὐκολώτερο νὰ μιλήσουμε, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ρωσικὰ ποὺ δὲν ἤξερε, μ' ὅλο ποὺ ἦταν ἄντρας σοφώτατος καὶ μιλοῦσε πολλὲς γλῶσσες. Τοῦ ἀπάντησα ὅτι μπορῶ νὰ συνεννοηθῶ εὔκολα στὴ λατινική» [2].

Ἡ περιγραφὴ τῆς Χίου εἶναι γενικὴ καὶ ἁπλοϊκή.

«Πολὺ ὡραία πολιτεία. Ὡραῖοι δρόμοι καὶ γοητευτικὰ τὰ σπίτια. Ἀνάμεσα στὸν πληθυσμὸ τῆς Χίου ὑπάρχουν πλουσιώτατοι καὶ ἐπιφανεῖς ἄνθρωποι. Τὸ νησὶ εἶναι πλούσιο σὲ στάρι, κρασί, καρποὺς καὶ κάθε λογῆς ἐμπορεύματα. Οἱ κάτοικοι ἀνήκουν σὲ τέσσερες θρησκεῖες καὶ εἶναι Τοῦρκοι, Ἕλληνες, Λατίνοι καὶ Ἰουδαῖοι. Ὠνόμασα πρώτους τοὺς Τούρκους γιατὶ αὐτοὶ κατακρατοῦν τὴν ἐξουσία καὶ θεωροῦν τοὺς χριστιανοὺς μηδαμινοὺς ἀνθρώπους καὶ ἀνάξιους προσοχῆς».

Στὸ ναὸ τῆς Νέας Μονῆς εἶδε δυὸ λαμπάδες ἀπὸ κερί, μεγάλες σὰν κλαδιὰ δέντρου ἀφιερωμένες στὴν Παναγία ἀπὸ ἐπιφανεῖς καὶ πλούσιους ἐμπόρους τῆς Χίου. «Δὲν τὶς ἀνάβουν ὅμως ποτέ. Στέκουν ἐκεῖ ὄρθιες, φθαρμένες καὶ κατάμαυρες ἀπὸ τὰ χρόνια».

Στὴ Χίο ὑπέκυψε ἀπὸ τὶς κακουχίες τῶν περιπλανήσεων ὁ σύντροφός του μοναχὸς Ρουβείμ. Ὁδοιποροῦσε πέντε ὁλόκληρα χρόνια.

«Διέσχισε ὅλη τὴ Ρωσία, τὴ Λιθουανία, τὴν Πολωνία, τὶς Παραδουνά-

---

1. Στὴν ἔκδοση τοῦ 1778, σ. 128.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 128 - 129.

βιες χῶρες, τὴ Σερβία, τὴ Βουλγαρία, τὴν Ἰταλία. Προσκύνησε στὸ Μπάρι τὰ λείψανα τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ταξίδεψε στὴ Ρώμη καὶ στὴ Νεάπολη. Βάδισε ὁλομόναχος, μονάχα μὲ τὴν προστασία τοῦ Θεοῦ, εἶδε τόπους φτωχοὺς καὶ ἀπάνθρωπους. Πέρασε πολλὰ βάσανα. Περπατοῦσε χειμώνα καλοκαίρι, μὲ χιόνια καὶ βροχές, κάτω ἀπὸ τὸ φλογερὸ ἥλιο. Στὸ τέλος ἐξαντλήθηκε ὁλότελα»[1].

Στὴ Χίο λειτουργοῦσε ὀργανωμένο νοσοκομεῖο, «ὅπου οἱ ἄρρωστοι ἄνθρωποι νοσηλεύονται δωρεάν. Δέχονται τοὺς ἀρρώστους, τοὺς περιποιοῦνται καὶ τοὺς συντηροῦν ὥσπου νὰ γιατρευτοῦν ἢ νὰ πεθάνουν. Τὸ νοσοκομεῖο λειτουργοῦσε μὲ συνεισφορὲς ὅλων τῶν χριστιανῶν τοῦ νησιοῦ»[2].

Μετὰ τὴ δεύτερη ἐπίσκεψή του στὴ Χίο, ἕνα χρόνο ἀργότερα, θὰ ἐπιχειρήση ταξίδι στὰ μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Χιώτη μεγαλέμπορου Ἰω. Μαυροκορδάτου. Κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὸν Ἄθω θὰ παραμείνη στὴ Θεσσαλονίκη καὶ θὰ τὴν περιγράψη. Ἡ ἔκταση καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια τῆς πολιτείας τοῦ θύμισαν τὴ Ρώμη.

«Τὰ σπίτια εἶναι ὅλα πέτρινα καὶ σκεπασμένα μὲ κεραμίδια ἀλλὰ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παμπάλαιη καὶ ἄσχημη. Ὑπάρχουν μερικὰ πλούσια μέγαρα, δὲν μοιάζουν ὅμως διόλου μὲ τὰ ἰταλικά. Ἀλλὰ ἐνῶ στὴν Ἰταλία ἔχουν πέντε πατώματα καὶ ἀμέτρητα δωμάτια, στὴ Θεσσαλονίκη δὲν ξεπερνοῦν τὰ τρία πατώματα καὶ εἶναι ὀλιγάριθμα. Ἡ φήμη τῆς πολιτείας δὲν ὀφείλεται στὴν ὀμορφιὰ οὔτε στὶς ὀχυρώσεις της ἀλλὰ στὴν ἀρχαιότητα καὶ τὶς χερσαῖες καὶ θαλάσσιες συγκοινωνίες της. Ἔρχονται στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη, Αἴγυπτο, Βενετία, μὲ ἐμπορικὰ καράβια ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ἢ ὁδοιπορώντας ἀπὸ τὶς ἠπειρωτικὲς περιοχές. Γερμανοί, Βλάχοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Δαλματοί, κόσμος ἀπὸ ὅλα τὰ σημεῖα τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Οὐκρανίας, χοντρέμποροι καὶ λιανοπουλητάδες καταφθάνουν μεταφέροντας κάθε λογῆς πραμάτειες.

»Κάθε χρόνο ἔρχονται καράβια ἀπὸ τὴ Γαλλία καὶ φορτώνουν στάρια. Ὁ πληθυσμὸς εἶναι Ἕλληνες, Γάλλοι, Τοῦρκοι καὶ Ἑβραῖοι. Πυκνοκατοικημένη πολιτεία μὲ κυριαρχικὸ στοιχεῖο τὸ ἑβραϊκό. Λειτουργοῦν, ὅπως μοῦ εἶπαν, ἑξήντα ἑβραϊκὰ σχολεῖα. Ἀνάμεσα στοὺς Ἑβραίους ἔχουν ἀναδειχθῆ πολλοὶ σοφοί. Ἔχουν ἀκόμα καὶ ἀκαδημία ὅπου διδάσκονται οἱ διάφορες ἐπιστῆμες, ἀκόμα καὶ ἡ φιλοσοφία. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι πολὺ πλούσιοι καὶ ὅλες οἱ ἀγορές, οἱ ἀνταλλαγὲς καὶ τὸ χρῆμα περνοῦν ἀπὸ τὰ χέρια τους. Ὅλοι, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς φτωχούς, φοροῦν ἕνα μαῦρο μακρὺ ράσο καὶ στὸ κεφάλι, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο, σκούφια κόκκινη. Μιλοῦν ἰσπανικά.

»Ὑπάρχει πρόξενος τῆς Γαλλίας γιὰ νὰ παρεμποδίζη τοὺς Τούρκους νὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 129.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 131. Βλ. κεφ. «Ἡ Χίος τὸ 1711».

ἐπιβάλλουν χαράτσι στοὺς ὁμοεθνεῖς του. Οἱ γλῶσσες ποὺ μιλοῦν πολὺ στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι ἡ ἰταλική, γαλλική, ἱσπανική, τὰ βλάχικα, ρούσικα, λατινικά[1], ἀρναούτικα[2], βουλγάρικα κ.ἄ.

»Νερὰ τρέχουν ἀπὸ κρῆνες ποὺ βρίσκονται στὰ τούρκικα σεράγια καὶ στοὺς κυριώτερους δρόμους. Οἱ τοῖχοι εἶναι ξύλινοι,ἀσβεστωμένοι ἀλλὰ χωρὶς χρώματα καὶ οἱ δρόμοι στρωμένοι ἀλλὰ ὄχι ὁμοιόμορφα.

»Κοντὰ στὴ Θεσσαλονίκη ὑπάρχουν τρεῖς θερμοπηγὲς ὅπου καταφεύγουν οἱ κάτοικοι γιὰ ἰαματικὰ λουτρά. Σὲ ἀπόσταση μιᾶς μέρας μὲ ἄλογο, σ' ἕνα βουνό, ὑπάρχει μιὰ θαυμαστὴ πηγὴ μὲ ἐξαίσιο νερό, ποὺ πέφτει ὁρμητικὸ ἐπάνω σὲ βράχους. Εἶναι πεντακάθαρο καὶ φωτεινό, μὲ ἀποχρώσεις μαρμάρου. Δὲν ξέρω ἂν αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ἴδιο τὸ νερὸ ἢ πρόκειται γιὰ ἀντανακλάσεις τοῦ ἥλιου. Οἱ Τοῦρκοι ἔκαναν παροχετεύσεις ἀλλὰ τὸ νερὸ ἐξακολουθεῖ νὰ κυλάῃ στὴν ἀρχική του κοίτη καὶ νὰ μεταβάλλεται ὅλο σὲ πέτρα. Οἱ σταγόνες ποὺ πέφτουν πάνω στὰ φύλλα τῶν γειτονικῶν δέντρων πετρώνουν. Δὲν πῆγα ὁ ἴδιος σ' αὐτὴ τὴν πηγὴ ἀλλὰ μοῦ ἔδειξαν κομμάτια ξύλο καὶ ὁλόκληρα κλαδιὰ πετρωμένα. Πῆρα μαζί μου μερικὰ γιὰ ἐνθύμιο καὶ γιὰ ἀπόδειξη αὐτῶν ποὺ γράφω. Δὲν μπόρεσα νὰ πάω ὁ ἴδιος γιατὶ ἡ περιοχὴ εἶναι γεμάτη ἀπὸ ληστές, Τούρκους καὶ Ἕλληνες, ποὺ ἀλληλοσκοτώνονται. Γιὰ νὰ φθάσῃ κανεὶς ὣς τὴν πηγὴ πρέπει νὰ συγκροτήσῃ ὁμάδα ἀπὸ πέντε καὶ δέκα ἁρματωμένους.

»Ὑπάρχει ἀκόμα στὴ Θεσσαλονίκη ἕνα μεγάλο τζαμὶ κυκλικό, ἄλλοτε ἑλληνικὴ ἐκκλησία. Σ' αὐτὸ τὸ τζαμὶ βλέπει κανεὶς μερικὰ παξιμάδια, ἀφημένα, λένε, ἀπὸ Ἕλληνες τὸν καιρὸ ποὺ πολεμοῦσαν μὲ τοὺς Τούρκους. Οἱ χριστιανοὶ κλείστηκαν μ' αὐτὰ ὅλα ὅλα τὰ παξιμάδια στὴν ἐκκλησία καὶ δὲν ἤθελαν νὰ παραδοθοῦν. Καὶ οἱ ἄπιστοι τὰ διατηροῦν σὰν ἀθάνατο ἐνθύμιο αὐτῶν τῶν γενναίων»[3].

Τὸ 1742 ἐπιχειρεῖ καινούργιο ταξίδι στὴ Χίο. Στὴ Νέα Μονή, ὅπου φιλοξενήθηκε, πρόσεξε ὅτι ἡ πλούσια βιβλιοθήκη τοῦ μοναστηριοῦ βρισκόταν σὲ πλήρη ἐγκατάλειψη:

«Εἶδα πολλὰ βιβλία σὲ τόση ἀταξία ποὺ μερικὰ ἔχουν μουσκέψει ἀπὸ τὰ νερά. Μὲ λύπησε πολὺ αὐτὴ ἡ ἀμέλεια καὶ μάλωσα τοὺς μοναχούς. Ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἀμάθειας γιατὶ ἐλάχιστοι ἀνάμεσά τους ἀπόχτησαν

---

1. Ἐννοεῖ ladino, ἕνα κρᾶμα λατινικῶν καὶ ἑβραϊκῶν.

2. Ἀρβανίτικα.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 259 - 265. Βλ. καὶ *Dem. Hemmerdinger - Iliadou*, Thessalonique en 1726, La relation du moine Russe Basile Barskiy, Balkan Studies, Θεσσαλονίκη, 2, 1961. Τὰ παξιμάδια βρίσκονταν στὴ θέση τους καὶ τὸ 1735. Τὰ εἶδε ὁ Ἰησουίτης μισσιονάριος *Jean Baptiste Souciet*. Περιγράφοντας τὰ ἀξιοθέατα τῆς Θεσσαλονίκης ὁ Γάλλος περιηγητὴς σημειώνει ὅτι στὸ ἀψιδωτὸ κοίλωμα ἑνὸς τζαμιοῦ ποὺ βρισκόταν στὰ ἀνατολικὰ τείχη καὶ ἦταν ἄλλοτε ἐκκλησία, οἱ Τοῦρκοι διατηροῦσαν μιὰ ποσότητα παξιμαδιῶν ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ ὁ σουλτάνος Μουρὰτ Β' κατέλαβε τὴν πόλη,δηλ. πρὶν 300

ἑλληνικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀγωγή, καὶ αὐτοὶ εἶναι ψάλτες ἢ ἀναγνῶστες, ἐνῶ οἱ ἄλλοι ἀσχολοῦνται μὲ γεωργικὰ ἔργα καὶ εἶναι ἀνεπίδεκτοι γιὰ μάθηση».

χρόνια (Description de la ville de Salonique, Nouveaux Mémoires de la Compagnie de Jésus dans le Levant, 'A Paris 1755, σ. 296). Τὸ τζαμὶ ποὺ ἀναφέρουν οἱ δυὸ ταξιδιῶτες εἶναι ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἡ Ροτόντα. Ἦταν βέβαια ἀδύνατο νὰ ἔχουν τὰ παξιμάδια ἡλικία 300 χρόνων. Εἰκάζεται (βλ. *Α. Ξανθοπούλου - Κυριακοῦ*, Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734, Μακεδονικά, τ. Η' (1968), σ. 195 - 196) ὅτι ἡ σχετικὴ παράδοση ἀναφέρεται σὲ νεώτερη ἐποχή, σὲ χρόνια δηλαδὴ ποὺ οἱ Τοῦρκοι κατέλαβαν τὴ Ροτόντα καὶ τὴ μετέτρεψαν σὲ τζαμί (1590). Φαίνεται ὅτι ἡ εἰσβολὴ τῶν Ὀθωμανῶν ἔγινε κατὰ τὴ διάρκεια λειτουργίας καὶ ὅτι οἱ ἱερεῖς ἔκρυψαν τοὺς ἄρτους ποὺ θὰ μοιράζονταν στὸ τέλος ὡς ἀντίδωρο, γιὰ νὰ μὴ βεβηλωθοῦν ἀπὸ τοὺς ἀλλόθρησκους.

ΚΥΝΗΓΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΩΝ (1728)

ΕΝΩ ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ τοῦ ΙΗ' αἰώνα κυριαρχοῦσε στὴν πολιτικὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' πρὸς τὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολὴ ἡ φιλοδοξία τοῦ ἐμπορικοῦ ἐπεκτατισμοῦ, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' ἐπικρατεῖ ἡ τάση πρὸς τὴν ἀρχαιογνωσία καὶ τὴν ἀναζήτηση καὶ περισυλλογὴ τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου κόσμου. 'Εκστρατεῖες πραγματοποιοῦνται στὶς ἑλληνικὲς χῶρες γιὰ τὴ συγκέντρωση γλυπτῶν, μεταλλίων, ἐπιγραφῶν καὶ κυρίως παλαιῶν χειρογράφων. Αὐτὴ ἡ πολιτική, ποὺ εἶχε ἄλλωστε ἐγκαινιασθῆ παλαιότερα ἀπὸ τὸν Μαζαρίνο καὶ τὸν Ρισελιέ, συστηματοποιεῖται τώρα καὶ γενικεύεται. 'Απὸ τὸ 1714 θὰ τὴν υἱοθετήση καὶ ὁ διάδοχος τοῦ βασιλιᾶ "Ηλιου, ὁ Λουδοβῖκος ΙΕ', μεθοδικώτερα μάλιστα καὶ πιὸ ἀποδοτικά.

Ἡ ἀρχαιογνωσία ἔχει πιὰ ἐξελιχθῆ σὲ ἐπιστήμη. Ἡ Γαλλικὴ 'Ακαδημία τῶν 'Επιγραφῶν παρουσιάζει μεγάλο ἐπιστημονικὸ ἔργο. Σοφοὶ ἀρχαιολόγοι ἀποκτοῦν φήμη μὲ τὶς φιλολογικὲς μελέτες τους. Οἱ διπλωματικοὶ ἀντιπρόσωποι στὴν Πόλη καὶ οἱ πρόξενοι σ' ὅλες τὶς σκάλες τῆς 'Ανατολῆς ἀναλαμβάνουν τὴν προστασία καὶ τὴ διευκόλυνση τῶν ἀρχαιολογικῶν ἀποστολῶν. Φυσικὰ αὐτὴ ἡ δραστηριότητα ἔχει ζωηροὺς ἀντίκτυπους στὸ χῶρο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς[1].

Σιγὰ σιγὰ ὡστόσο ἐξαφανίζονται τὰ ὅρια μεταξὺ ἀρχαιολογίας καὶ ἀρχαιοκαπηλίας. Τὸ κυνήγι τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν παίρνει μυθιστορηματικὸ καὶ συχνὰ ἄγριο χαρακτήρα. Οἱ ἀπεσταλμένοι, ἐφοδιασμένοι μὲ ἄφθονο χρῆμα, σουλτανικὰ φιρμάνια, ἀκόμα καὶ πλαστὰ διαβατήρια, ἐπιστρατεύουν κάθε θεμιτὸ καὶ ἀθέμιτο μέσο. 'Αναζητοῦν μοναστηριακὲς βιβλιοθῆκες μὲ παλαιὰ χειρόγραφα. Καταφεύγουν στὴν ἐξαγορὰ τῶν καλογέρων γιὰ νὰ τὶς λεηλατήσουν. 'Επιστρατεύουν συχνὰ τὸ δόλο καὶ τὴν ἀπάτη. Ἡ μανία τῆς ἀρχαιοθηρίας φθάνει σὲ παροξυσμό, ἀκόμα καὶ σὲ βανδαλικὲς ἐκδηλώσεις.

Ψυχὴ τῶν ἀρχαιοθηρικῶν ἀποστολῶν τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' ἦταν ὁ βιβλιοθηκάριος τοῦ παλατιοῦ (ἀπὸ τὸ 1718) Jean Paul Bignon. Αὐτὸς ὁ πολυμήχανος αὐλικὸς εἶχε τὴν ἰδέα νὰ ἐμπλουτισθῆ ἡ βασιλικὴ βιβλιοθήκη μὲ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ βυζαντινὰ χειρόγραφα καὶ βρῆκε πρόθυμο βοηθὸ στὶς φιλοδοξίες του τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη μαρκήσιο de Bonnac (1716-1724). Ὁ πρεσβευτής, θέλοντας νὰ ἐξασφαλίση τὴν εὔνοια τοῦ βιβλιοθηκάριου, προσώπου τῆς ἐμπιστοσύνης τοῦ Λουδοβίκου καὶ μὲ εὐνόητη ἐπιρροὴ στὰ βασιλικὰ παρασκήνια, σπεύδει νὰ συγχαρῆ τὸν Bignon γιὰ τὴν ἐπίζηλη θέση του καὶ προσφέρεται νὰ ἀναλάβη πρωτοβουλία συλλογῆς χειρογράφων.

---

1. *N. Jorga*, Les voyageurs Français dans l'Orient Européen, Ά. Paris 1928, σ. 92.

«Οἱ προκάτοχοί σας εἶχαν ἀπευθυνθῆ στούς προκατόχους μου ζητώντας ἀρχαῖα χειρόγραφα πού βρίσκονται σ' αὐτὴ τὴ χώρα. Δὲν ἀμφιβάλλω ὅτι καὶ σεῖς θὰ ἐπιθυμούσατε τὸ ἴδιο. 'Αναμένω διαταγές σας» [1].

Ὁ μεγάλος στόχος ἦταν ἡ βιβλιοθήκη τῶν ἀνακτόρων τοῦ σουλτάνου. Ὅλοι πίστευαν ὅτι στὸ σεράϊ βρίσκονταν τὰ λείψανα τῆς βιβλιοθήκης τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Ἐρευνητικὲς προσπάθειες εἶχαν ἀρχίσει ἀπὸ τὸν προηγούμενο αἰώνα ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. Τὸ 1687 κατώρθωσε νὰ εἰσχωρήση στὴ βιβλιοθήκη μὲ ἐπίσημη ἄδεια ὁ τότε πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη Pierre Girardin. Μὲ τὴ βοήθεια ἑνὸς Ἰταλοῦ ἐξωμότη πού βρισκόταν στὴν ὑπηρεσία τοῦ σιλιχτάρη, τρύπωσε μυστικὰ στὴ βιβλιοθήκη καὶ διαπίστωσε ὅτι ὑπῆρχαν κάπου διακόσιοι ἑλληνικοὶ τόμοι. Μπόρεσε μάλιστα νὰ τοὺς μεταφέρη τμηματικὰ ἔξω ἀπὸ τὸ σεράϊ γιὰ νὰ τοὺς ἐξετάση ἕνας εἰδικός, ὁ Ἰησουίτης Pierre Bosnier. Τελικὰ ξεχώρισαν δεκαέξη κώδικες καὶ ἄρχισαν τὰ παζαρέματα. Ἀλλὰ ὁ Ἰταλὸς ἐξωμότης ζητοῦσε ἕνα ὑπέρογκο ποσὸ καὶ ἡ ἀγορὰ ματαιώθηκε [2].

Τὸ ἐνδιαφέρον ξαναφουντώνει μὲ τὴν πρωτοβουλία τοῦ Bonnac. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς πιστεύει ὅτι στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ ὑπάρχουν θησαυροὶ ἀρχαίων χειρογράφων καὶ μελετᾶ νέα ἀπόπειρα γιὰ τὴν ἐπισήμανση καὶ τὴν ἁρπαγή τους.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ἐκδηλώνεται στὸ Παρίσι μιὰ ἄλλη πρωτοβουλία γιὰ τὴν ὀργάνωση ἀρχαιοσυλλεκτικῆς ἀποστολῆς στὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Ὁ Bernard de Montfaucon τοῦ τάγματος τῶν Βενεδικτίνων, ὑποβάλλει τὸ 1720 στὸ βιβλιοθηκάριο τοῦ παλατιοῦ ἀββὰ Bignon ἕνα ὑπόμνημα μὲ σχέδιο - ὁδηγὸ γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ μεταφορὰ στὴ Γαλλία ἀρχαιοελληνικῶν μνημείων καὶ χειρογράφων.

«Ἀπὸ ὅσους ταξιδεύουν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ἀναζήτηση μνημείων, ἐλάχιστοι ἔχουν τὶς ἀναγκαῖες γνώσεις γιὰ τὴν εὐόδωση τοῦ ἔργου τους καὶ κανεὶς δὲν φρόντισε γιὰ κατάλληλη προπαρασκευὴ ὥστε νὰ πετύχη καλὴ σοδειά. Τὰ μνημεῖα πού μποροῦμε νὰ ἀναζητήσουμε εἶναι μετάλλια, προτομές, ἀγάλματα καὶ ἀνάγλυφα, ἐπιγραφὲς καὶ χειρόγραφα. Δὲν θὰ ἀναφερθῶ στὰ μετάλλια γιατὶ εὔκολα μεταφέρονται καὶ τὰ καλὰ καὶ τὰ ἀσήμαντα καὶ εὔκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ διαλέξη ποιὰ ἔχουν θέση στὸ γραφεῖο τῆς Α.Μ. Ἀλλὰ τὰ ἀγάλματα δὲν εἶναι γιὰ ὅλο τὸν κόσμο. Συνήθως προορίζονται γιὰ πρίγκιπες καὶ μεγιστάνες γιὰ νὰ στολίσουν τὰ μέγαρά τους καὶ τοὺς κήπους τους.

»Ἡ Ἑλλάδα καὶ οἱ πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας εἶναι γεμάτες ἀπὸ ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Ἀναρίθμητα μνημεῖα βρίσκεις στὴν ἑλληνικὴ ὕπαιθρο: Ἀθήνα καὶ περίχωρα, Θήβα, Ἐλευσίνα, Μέγαρα, Κόρινθο, Ἄργος (ἀγνοῶ ἂν εἶναι σή-

1. Γράμμα τοῦ μαρκησίου *de Bonnac* τῆς 8 Φεβρουαρίου 1719.
2. Γράμμα τοῦ *Girardin* τῆς 10 Μαρτίου 1687.

μερα γνωστὴ ἡ θέση του), Σπάρτη, Πάτρα καὶ κυρίως τὸ δυτικὸ τμῆμα τοῦ Μωριᾶ ἀπέναντι ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, ἡ Ἤλιδα, ὅπου γίνονταν οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες, ἡ περιοχὴ μὲ τὰ περισσότερα μνημεῖα καὶ ἡ περισσότερο ἀνεκμετάλλευτη ὣς τώρα. Τὸ ἴδιο ἡ Κύπρος, ἡ Κρήτη καὶ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, κυρίως ἡ Σάμος. Ἐπίσης ἡ Σμύρνη καὶ ἡ Ἔφεσος»[1].

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Montfaucon δὲν εἶχε καμμιὰ πρακτικὴ συνέχεια γιατὶ στὸ μεταξὺ ἕνα σπουδαῖο γεγονὸς δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν προώθηση τῶν φιλόδοξων σχεδίων τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου.

Τὸ 1727 οἱ Τοῦρκοι ἐγκαθιστοῦν τὸ πρῶτο τυπογραφεῖο μὲ ἀραβικὰ στοιχεῖα στὴν Πόλη [2]. Διευθυντὴς ὡρίσθηκε ὁ γιὸς τοῦ Ζαΐντ ἀγᾶ, ἄλλοτε πρεσβευτῆ τοῦ σουλτάνου στὸ Παρίσι. Ὁ Ζαΐντ ἀγάς, ποὺ εἶχε δεσμοὺς μὲ τοὺς κύκλους τῆς γαλλικῆς Αὐλῆς, ἀπευθύνεται στὸ βιβλιοθηκάριο τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ′ ἀββὰ Bignon καὶ ζητεῖ δυὸ εἰδικοὺς ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων γιὰ νὰ ἐργασθοῦν στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ. Ἡ εὐκαιρία ἦταν οὐρανοκατέβατη. Χωρὶς ἀργοπορία ἐπιλέγονται δύο διαπρεπεῖς ἐπιστήμονες, ὁ ἀββὰς François Sevin, βασιλικὸς βιβλιοθηκάριος, μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν, 45 χρόνων, καὶ ὁ Michel Fourmont, καθηγητὴς στὸ Κολλέγιο τῆς Γαλλίας, βασιλικὸς ὑποβιβλιοθηκάριος καὶ διερμηνέας γιὰ τὶς ἀνατολικὲς γλῶσσες (κινεζική, ταρταρικὴ καὶ ἰνδική) καὶ ἑταῖρος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν, 37 χρόνων. Ὁ Sevin ἔγραφε καὶ μιλοῦσε ἀρχαῖα καὶ νέα ἑλληνικὰ καὶ ὁ Fourmont ἦταν βαθὺς γνώστης τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν [3]. Εἶχαν καὶ οἱ δυὸ τὴν εὔνοια τοῦ ὑπουργοῦ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου Maurepas καὶ τοῦ καρδινάλιου de Fleury.

Στὸ εἰσηγητικὸ διπλωματικὸ ἔγγραφο τῆς 5 Δεκεμβρίου 1727 ἀναφέρεται ὅτι οἱ δυὸ ἐπιστήμονες θεωροῦνται μέλη τῆς γαλλικῆς διπλωματικῆς ἀποστολῆς στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅτι θὰ ἐγκατασταθοῦν στὴν πρεσβεία καὶ ὅτι θὰ ἐργασθοῦν ἐπὶ ἕξη μῆνες γιὰ νὰ ἀνακαλύψουν ὅ,τι περίεργο καὶ πολύτιμο ὑπάρχει στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ. Διατυπώνεται ἡ πρόταση νὰ καταβληθῆ στὸν

---

1. *Henri Omont*, Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII siècles, Paris 1902, τ. Α′, σ. 414.

2. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ἑλληνικὸ τυπογραφεῖο εἶχε λειτουργήσει στὴν Πόλη πρὶν ἀπὸ ἕνα περίπου αἰώνα, τὸ 1627, μὲ πρωτοβουλία τοῦ πατριάρχη Κυρίλλου Λούκαρη. Τὰ μηχανήματα εἶχε μεταφέρει ἀπὸ τὴν Ἀγγλία ὁ Κεφαλονίτης ἱερομόναχος καὶ λόγιος Νικόδημος Μεταξᾶς. Λίγους μῆνες ἀργότερα τὸ τυπογραφεῖο καταστράφηκε ἀπὸ σῶμα γενιτσάρων ἐξ αἰτίας τῶν ραδιουργιῶν τῶν Ἰησουιτῶν τῆς Πόλης καὶ τῶν ἀντιδράσεων τῆς γαλλικῆς πρεσβείας (*Σπ. Λάμπρου*, Περὶ τῆς ἀρχῆς καὶ προόδου τῆς τυπογραφίας ἐν Ἑλλάδι μέχρι τοῦ 1821, Χρυσαλλίς, τ. Γ′ (1866), σ. 361 κ.ἑ).

3. Ὁ *de Boze* (Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres, Paris 1751, σ. 62) ἔγραφε γιὰ τὸν Sevin ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἔργων του ἦταν τόσο μεγάλος ὥστε «οἱ τίτλοι τους μονάχα συνθέτουν τὸν κατάλογο ὁλόκληρης βιβλιοθήκης».

καθένα ποσὸ χιλίων χρυσῶν φράγκων[1], «γιὰ νὰ ντυθοῦν εὐπρεπῶς ὥστε νὰ μὴν ἐκθέσουν τὴν πρεσβεία» καὶ νὰ τοὺς δοθῆ ὑπόσχεση «γενναίας ἀμοιβῆς μετὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἀποστολῆς καὶ τὴν ἐπιστροφή τους»[2].

Τὸ ζήτημα θεωρεῖται τόσο σοβαρὸ ὥστε πρέπει νὰ γίνουν οἱ συνεννοήσεις μὲ τὸν ἴδιο τὸ βασιλιά, «γιατὶ οἱ Ἄγγλοι θὰ κάνουν τὰ ἀδύνατα δυνατὰ νὰ μᾶς προλάβουν». Ἡ ἀποστολὴ λοιπὸν πρέπει νὰ μείνη μυστικὴ ὥστε νὰ ἐξασφαλισθῆ ἡ ἐπιτυχία. Καὶ πρέπει νὰ βιασθοῦμε γιὰ νὰ ἐκμεταλλευθοῦμε τὴν εὐκαιρία ποὺ μπορεῖ νὰ μὴ ξανάρθη».

Τελικά, στὶς 28 Αὐγούστου 1728, ὁ ὑπουργὸς τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου Maurepas (δηλαδὴ ὁ Λουδοβίκος ΙΕ΄) ἐγκρίνει τὴν ἀποστολὴ στὴν Πόλη τῶν Sevin καὶ Fourmont. Οἱ συγκεκριμένες ἐντολὲς ποὺ πῆραν φαίνονται στὸ ἡμερολόγιο τοῦ ἀββᾶ Jourdain γραμματικοῦ τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης. «Σκοπὸς τοῦ

---

1. 100 pistoles.

2. Στὸ ὑπόμνημα ποὺ εἶχαν ὑποβάλει τὸ 1720 οἱ Βενεδικτῖνοι ὑπῆρχε καὶ μελέτη μὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ ταξιδιοῦ καὶ κατάλογος μὲ τὰ ἀπαραίτητα ἐφόδια τῶν μελῶν τῆς ἀποστολῆς, καθὼς καὶ σχετικὸς προϋπολογισμός. Τὰ στοιχεῖα αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι πολύτιμα γιατὶ προσφέρουν μιὰ εἰκόνα τῶν προετοιμασιῶν τῶν περιηγητῶν ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, τῶν ἀποσκευῶν, τῶν ἀνέσεων καὶ τῶν συνθηκῶν τοῦ ταξιδιοῦ. Ἡ ἔκθεση ἔχει τὸν τίτλο: «Ὑπόμνημα γιὰ τὶς δαπάνες τοῦ προτεινομένου φιλολογικοῦ ταξιδιοῦ τριῶν Βενεδικτίνων στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴν Ἑλλάδα γιὰ δυὸ χρόνια». Καὶ προβλέπει: Μιὰ ντουζίνα πουκάμισα γιὰ τὸν καθένα, μιὰ ντουζίνα ζευγάρια κάλτσες, μιάμιση ντουζίνα ἄσπρα μαντήλια γιὰ τοὺς τρεῖς, μιὰ ντουζίνα πετσέτες γιὰ τοὺς τρεῖς, δύο καμιζόλες γιὰ τὸν καθένα, ἕνα κουτάλι, ἕνα πηρούνι, ἕνα κύπελλο γιὰ τὸν καθένα, ἕνα καλὸ ρολόι γιὰ τὸν καθένα, ἕνα καλὸ κανοκιάλι μήκους δύο ποδῶν, μιὰ λούπα, τρία ζευγάρια ἔγχρωμα ματογυάλια μὲ τὶς θῆκες τους, δυὸ διαβῆτες, μολυβοθήκη, ἕνα ἀλφάδι, ἕνα κύκλο μὲ γωνιόμετρο γιὰ τὴ μέτρηση τῶν ἀποστάσεων, χαρτί, σουγιαδάκια, πέννες, μολύβια, σπάγγους, καρφίτσες, ψαλίδια, τετράδια γιὰ σημειώσεις, δύο γεωγραφικοὺς χάρτες τῆς Ἑλλάδας, ἀρχαῖο καὶ νέο, μιὰ παλαιογραφία, ἕνα «Λεξικὸ τοῦ Κωνσταντίνου», τρεῖς βαλίτσες μὲ κλειδαριὰ γιὰ τὸν καθένα, ἕνα κιβώτιο γιὰ τὰ βιβλία. Τὰ ἔξοδα τοῦ ταξιδιοῦ Μασσαλία - Κωνσταντινούπολη 180 λίβρες. Τροφὴ 50 λίβρες τὴν ἡμέρα γιὰ τὸν καθένα (Bibliothèque National, Paris, ms nouv. acq. franç. 5384). Ἀλλὰ καὶ ὁ *Fourmont* ὑπέβαλε ὑπόμνημα μὲ τὰ ἀναγκαῖα ἐφόδια τοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα. Ζητοῦσε: τέσσερες ντουζίνες πουκάμισα, μιὰ ντουζίνα γραβάτες, δυὸ ντουζίνες μαντήλια, μιὰ ντουζίνα σκούφιες, δυὸ ντουζίνες κάλτσες μπαμπακερές, τέσσερες καμιζόλες, δυὸ ντουζίνες πετσέτες ἀπὸ γερὸ ὕφασμα, δυὸ ζευγάρια σεντόνια, μιὰ φορεσιὰ ἀπὸ ἁπλὸ χρωματιστὸ ὕφασμα, μιὰ ρεντικότα, ἕνα καπέλλο, ἕξη ζευγάρια μάλλινες κάλτσες, ἕξη ζευγάρια καλὰ παπούτσια πορείας, δυὸ παντελόνια ἱππασίας, δυὸ ζευγάρια κάλτσες ἱππασίας, δυὸ ζευγάρια μπόττες ἱππασίας, τρεῖς κασέλες, ἕνα τουφέκι, ἕνα ζευγάρι πιστόλια σέλλας, ἕνα ζευγάρι πιστόλια τσέπης, ἕνα σπαθί, ἕνα καμτσίκι, σπιρούνια, γκέττες, ἕνα μικροσκόπιο, φακούς, κανοκιάλια, ἕνα καθρέφτη γιὰ νὰ σχεδιάζης ἀπὸ μακριὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα χωρὶς νὰ προκαλῆς τὶς ὑποψίες τῶν Τούρκων, διαβῆτες καὶ ἄλλα μαθηματικὰ ἐργαλεῖα, ἕνα καλαμάρι, μολύβια, τετράδια, χαρτὶ γιὰ ἀντιγραφὲς καὶ ἀποτυπώσεις, σινικὴ μελάνη, πινέλλα καὶ χρώματα (Bibliothèque National, ms. supplément grec 295).

ταξιδιοῦ τῶν Sevin καὶ Fourmont, τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν εἶναι νὰ εἰσχωρήσουν μὲ κάθε τρόπο στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σουλτάνου, ὅπου εἰκάζεται ὅτι βρίσκονται τὰ λείψανα τῆς βιβλιοθήκης τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων. Δύο ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη τοῦ Ζαΐντ ἀγᾶ, γιοῦ τοῦ Μεχμὲτ ἐφέντη, πρεσβευτῆ τῆς Πύλης στὴ Γαλλία τὸ 1721, γέννησαν αὐτὴ τὴν ἰδέα ποὺ υἱοθετήθηκε ἀπὸ τὴν Αὐλή».

Ἡ δεύτερη βασιλικὴ ἐντολὴ ἦταν ἡ ἀναζήτηση ἑλληνικῶν χειρογράφων καὶ ἄλλων ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἀνακτόρων[1].

Τέσσερες μέρες ἀργότερα οἱ δυὸ ἀπεσταλμένοι, ἐφοδιασμένοι μὲ εἰδικὰ διαβατήρια[2], ξεκινοῦν ἀπὸ τὸ Παρίσι. Θὰ ταξιδέψουν ἀπὸ τὴν Τουλὼν μαζὶ μὲ τὸ νέο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη, μαρκήσιο de Villeneuve. Ὁ ὑπουργὸς Maurepas εἶχε δώσει λεπτομερεῖς ὁδηγίες στὸ διπλωμάτη. Αὐτὸς ἔπρεπε νὰ ὀργανώση τὴν ἐπιχείρηση «βιβλιοθήκη τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων». Ὁ ὑπουργὸς εἶχε φροντίσει γιὰ ὅλα. Τὸ Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριο τῆς Μασσαλίας θὰ ἔστελνε 10.000 λίβρες «γιὰ τὶς ἀπαραίτητες δωροδοκίες καὶ γιὰ τὶς ἀγορὲς χειρογράφων στὴν Κωνσταντινούπολη, στὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ σὲ ἄλλα μέρη τῆς Ἀνατολῆς».

Ὁ πρεσβευτὴς εἶχε καὶ προσωπικὲς ὁδηγίες ἀπὸ τὸ Λουδοβίκο: «Ἂν μπορέσουν ν' ἀποχτήσουν τὰ χειρόγραφα μὲ χρήματα ἢ ἀνταλλάσσοντάς τα μὲ ἐμπορεύματα (en troc) νὰ εἰδοποιηθῆ ἡ πρεσβεία κι' ἀφοῦ κανονισθῆ ἡ τιμή, ἡ πιὸ εὐνοϊκὴ γιὰ τὴν Α.Μ., νὰ καταβληθῆ τὸ ποσό». Ἂν δὲν μπορέσουν νὰ μποῦν στὴ βιβλιοθήκη ἂς ζητήσουν ἀπὸ τὸν Ζαΐντ ἀγὰ καταλόγους ὥστε

---

1. La Bibliothèque du Roi au début du règne de Louis XV (1718 - 1736), Journal de l'abbé *Jourdain*, Paris 1893.

2. Χαρακτηριστικὸς τύπος διαβατηρίου ταξιδιώτη ποὺ προορίζεται γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ ἐντολὴ νὰ συλλέξῃ ἀρχαιότητες εἶναι τοῦ Wansleben, ἀπεσταλμένου τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ' καὶ τοῦ Κολμπὲρ τὸ 1671. Ἀπευθύνεται σὲ ὅλες τὶς γαλλικὲς Ἀρχές, διπλωματικές, πολιτικές, στρατιωτικὲς καὶ στὶς ξένες κυβερνήσεις: «Ὁ Sieur Wansleben μεταβαίνει ἐντολῇ ἡμῶν εἰς τὴν Ἀνατολὴν πρὸς ἀναζήτησιν σπανίων βιβλίων καὶ ἄλλων σπανίων ἀντικειμένων διὰ τὸν ἐμπλουτισμὸν τῆς ἡμετέρας βιβλιοθήκης. Ἐπιθυμοῦμεν καὶ διατάσσομεν ὅπως ἐπιτραπῇ ἡ ἐλευθέρα διάβασις ἀπὸ τοὺς τόπους τῆς ἐξουσίας ὑμῶν ἄνευ οὐδεμιᾶς παρακωλύσεως ἢ ἐνοχλήσεως καὶ παρασχεθῇ πᾶσα εὔνοια καὶ ἀρωγή, διότι αὐτὴ εἶναι ἡ θέλησίς μας. Παρακαλοῦμεν τοὺς βασιλεῖς, μεγιστάνας, πρίγκιπας, τὰς δημοκρατίας καὶ πάντας τοὺς καλοὺς ἡμῶν φίλους, συμμάχους καὶ ὁμοσπόνδους, ἀπὸ τὰς περιοχὰς τῶν ὁποίων θὰ διέλθῃ ὁ εἰρημένος Wansleben, ὅπως ἐπιτραπῇ ἡ ἐλευθέρα διάβασις, παραμονὴ καὶ ἐπάνοδος ἄνευ ἐνοχλήσεων ἢ παρακωλύσεως, ἀλλὰ τουναντίον ὅπως παρασχεθῇ εἰς τοῦτον πᾶσα βοήθεια ἀναγκαία διὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τῆς ἀποστολῆς του, ὑποσχόμεθα δὲ ὅπως πράξωμεν καὶ ἡμεῖς τὸ αὐτὸ ἐν ᾗ περιπτώσει ἤθελεν αἰτηθῇ τοιοῦτόν τι παρ' ὑμῶν. Saint Germain en Laye, 1 Ἀπριλίου 1671» (Ἀρχεῖα τοῦ Γαλλικοῦ Ὑπουργείου Ναυτικῶν. *Henri Omont*, Missions archéologiques françaises en Orient, Paris 1902, τ. Β', 1200 - 1201).

νὰ ἐπισημάνουν τὰ χρήσιμα χειρόγραφα καὶ νὰ ἀρχίσουν τὶς διαπραγματεύσεις.

Ὁπωσδήποτε πρέπει νὰ πᾶνε στὸ Ἅγιον Ὄρος, «ὅπου ὑπάρχει μεγάλος ἀριθμὸς τέτοιων ἔργων καὶ μποροῦν εὔκολα νὰ τὰ ἀποχτήσουν γιατὶ οἱ καλόγεροι εἶναι πρόθυμοι νὰ τὰ παραχωρήσουν μὲ τὸ τίποτα». Νὰ προσέξουν ὡστόσο στὰ μοναστήρια: «Γιὰ νὰ πετύχῃ ἡ ἀποστολὴ δὲν πρέπει νὰ δείξουν ἀνυπομονησία, ὥστε νὰ φανῇ πὼς θέλουν ὁπωσδήποτε νὰ ἀγοράσουν τὰ βιβλία, ἀλλὰ νὰ παρουσιάζωνται σὰν ἁπλοὶ ταξιδιῶτες ποὺ ἐπισκέπτονται τὰ ἀξιοπερίεργα καὶ τοὺς ἔνδοξους ἱεροὺς τόπους μὲ σκοπὸ νὰ ἀνακουφίσουν τὴ δυστυχία τῶν φτωχῶν ἀσκητῶν».

Φυσικὰ οἱ Sevin καὶ Fourmont πρέπει παράλληλα νὰ ἀναζητήσουν μετάλλια, ἐπιγραφὲς καὶ κάθε λογῆς ἀρχαιότητες. Τὸ κείμενο τῶν ὁδηγιῶν τελειώνει μὲ τὴν ὑπογραφὴ τοῦ Λουδοβίκου [1].

Περισσότερες λεπτομέρειες γιὰ τὸν ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τῆς ἀποστολῆς καὶ τὴ μέθοδο ἐνεργειῶν βρίσκουμε στὶς ἔγγραφες ὁδηγίες ποὺ ἔδωσε ὁ βιβλιοθηκάριος τοῦ Λουδοβίκου ἀββὰς Bignon.

«Οἱ ἱστορικοὶ μᾶς ἄφησαν νὰ πιστέψουμε ὅτι κατὰ τὴν ἅλωση ἡ βιβλιοθήκη τῶν αὐτοκρατόρων σώθηκε ὁλόκληρη καὶ ὅτι οἱ Τοῦρκοι διατήρησαν τὰ βιβλία ὅπως τὰ βρῆκαν. Αὐτὸ πιστεύουν καὶ ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες [2]. Ἂν μπορέσετε λοιπὸν νὰ εἰσχωρήσετε στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ ὑπάρχουν πιθανότητες νὰ ἀνακαλύψετε ἀνεκτίμητους θησαυρούς. Ἡ ἀπόκτησή τους θὰ ἀπαθανάτιζε τὴ βασιλεία καὶ τὸ ζῆλο τῶν ὑπουργῶν καὶ τῶν ἀπεσταλμένων της».

Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπιχείρηση ἁρπαγῆς τῶν χειρογράφων ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος καθορίζεται μὲ λεπτομέρειες πῶς θὰ γίνῃ ἡ ἐξαπάτηση, ἡ παγίδευση ἢ ὁ ἐξαναγκασμὸς τῶν καλογέρων.

«Ὅλοι οἱ ταξιδιῶτες βεβαιώνουν ὅτι στὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω ὑπάρχει πλῆθος ἀπὸ σπάνια βιβλία. Διαβάζουμε στὸ βιβλίο τοῦ Ἰω. Κομνηνοῦ, ποὺ τυπώθηκε πρὶν ἀπὸ 20 χρόνια [3] στὴ Βλαχία, ὅτι χιλιάδες χειρόγραφα βρίσκον-

---

1. Fontainebleau 24 Αὐγούστου 1728, Louis (*Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 437 - 438).

2. Στὸ χρονικὸ ἑνὸς ἀνώνυμου Γάλλου περιηγητῆ ποὺ ταξίδεψε στὴν Πόλη γύρω στὸ 1700 ἀναφέρεται ὅτι στὴ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ ὑπῆρχαν 120 περγαμηνὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. «Ἔχουν μῆκος τρία μέτρα καὶ πλάτος δυὸ παλάμες, καὶ εἶναι τόσο λεπτοδουλεμένες ποὺ θαρεῖ κανεὶς πὼς πρόκειται γιὰ μετάξι. Στὶς περγαμηνὲς ἔχουν ἀντιγραφῆ κείμενα τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης μὲ χρυσὰ γράμματα. Εἶναι πολύτιμες — στολίζονται μὲ διαμαντόπετρες — καὶ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ τὶς ἀγγίξῃς» (Nouvelle description de la ville de Constantinople avec la relation du voyage de l'Ambassadeur de la Porte Ottomane et de son séjour à la Cour de France, Ἀ Paris 1721).

3. Προσκυνητάριον τοῦ Ἁγίου Ὄρους τοῦ Ἄθωνος, συγγραφὲν μὲν καὶ τυπωθὲν ἐπὶ τῆς γαληνοτάτης Ἡγεμονίας τοῦ εὐσεβεστάτου, ἐκλαμπροτάτου καὶ ὑψηλοτάτου αὐ-

ται στὶς βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν. Οἱ μοναχοὶ δὲν τὰ χρησιμοποιοῦν διόλου καὶ εὔκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ τὰ ἀγοράση μὲ τὸ τίποτα, ἀρκεῖ νὰ μὴ φανῆ πῶς πηγαίνει στὰ μοναστήρια γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ ἀλλὰ ἀπὸ συμπάθεια καὶ ἐκτίμηση γιὰ τὴ ζωὴ τῶν ἀναχωρητῶν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιθυμία του νὰ συγκεντρώση πληροφορίες γιὰ τὸ μοναχικὸ βίο. Ὅσο γιὰ τὰ χρήματα δὲν πρέπει νὰ εἰπωθῆ ὅτι δίνονται γιὰ τὰ βιβλία ἀλλὰ ἀπὸ αἰσθήματα φιλανθρωπίας καὶ ἀλληλεγγύης. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸν μποστατζήμπαση[1] τοῦ σουλτάνου. Γι' αὐτό, πρὶν ταξιδέψη στὸν Ἄθω, πρέπει νὰ ἐφοδιασθῆ μέ συστατικὸ γράμμα του ποὺ θὰ ἐξασφαλίση ὁ πρεσβευτής μας διαμέσου τοῦ Ζαΐντ ἀγᾶ».

Στὶς 14 Ὀκτωβρίου 1828 οἱ δυὸ ἀπεσταλμένοι μπαρκάρουν στὴν Τουλὼν καὶ ὕστερα ἀπὸ ταξίδι πενήντα ἡμερῶν φθάνουν στὴν Πόλη.

Ἄρχισαν μὲ μεγάλο ζῆλο τὸ ἔργο τους. Ζήτησαν τὴ βοήθεια ἀκόμα καὶ τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ Abraham Stanyan. Ἀλλὰ ἐκεῖνος τοὺς ἀπογοήτεψε. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ εἶναι κλειστὴ ἐδῶ καὶ δύο αἰῶνες. Δὲν γίνεται τίποτα. Οὔτε ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος μποροῦν νὰ περιμένουν σπουδαῖα πράματα. «Ἀρχίζω νὰ ἀνησυχῶ», γράφει ἀμέσως ὁ Sevin στὸν ὑπουργὸ Maurepas[2].

Οἱ πράκτορες τοῦ Λουδοβίκου ἔρχονται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸν Πορτογαλοεβραῖο γιατρὸ τοῦ Μεγάλου Βεζύρη Daniel de Fonseca, τυχοδιώκτη καὶ παραδόπιστο. Τοὺς βεβαίωσε ὅτι ὁ σουλτάνος ἔδωσε ἐντολὴ νὰ καοῦν ὅλα τὰ ἑλληνικὰ βιβλία. Δὲν ἔχει ἀπομείνει τίποτα. Ὑποσχέθηκε, ὡστόσο, νὰ θέση στὴ διάθεσή τους τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων. Αὐτός, ναί, μπορεῖ νὰ τοὺς προμηθέψη παλαιὰ βιβλία. Ὁ Sevin συναντήθηκε μὲ τὸν πατριάρχη καί, ὅπως

θέντου καὶ ἡγεμόνος πάσης Οὐγγροβλαχίας κυρίου Ἰωάννου Κωνσταντίνου Βασσάραβα βοεβόδα· ἀφιερωθὲν δὲ τῷ πανιερωτάτῳ μητροπολίτη Οὐγγροβλαχίας κυρίῳ Θεοδοσίῳ, σπουδῆ καὶ δαπάνη τοῦ ἐξοχωτάτου ἰατροῦ κυρίου *Ἰωάννου τοῦ Κομνηνοῦ*, ἵνα δίδωται χάρισμα τοῖς εὐσεβέσι διὰ ψυχικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν. Τύποις Ἀνθίμου τοῦ ἱερομονάχου τοῦ ἐξ Ἰβηρίας, ἐν τῇ μονῇ τοῦ Συναγόβου, αψά». Περὶ Ἰω. Κομνηνοῦ βλ. *Κων. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 397 - 399).

1. Ὁ ἐπιθεωρητὴς τῶν σουλτανικῶν κήπων, μέγας ἀξιωματοῦχος στὴν ἱεραρχία τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας.

2. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 447. «Κατώρθωσαν νὰ προσεγγίσουν τὸν παιδαγωγὸ τῶν παιδιῶν τοῦ σουλτάνου. Ἐκεῖνος τοὺς βεβαίωσε ὅτι ὅλα τὰ ἑλληνικὰ χειρόγραφα ἀφανίσθηκαν ἀπὸ πυρκαγιά. Σύμφωνα ὅμως μὲ μιὰ παράδοση ὁ Μωάμεθ Β' ἀσφάλισε μετὰ τὴν ἅλωση τῆς Πόλης τὰ βιβλία τῶν αὐτοκρατόρων καὶ τοὺς θησαυροὺς τῆς Ἐκκλησίας σὲ ἕνα ὑπόγειο τοῦ παλατιοῦ. Λένε μάλιστα πὼς κάτι ἐργάτες, ἐνῶ ἐπιδιώρθωναν τοὺς τοίχους τοῦ ὑπογείου ἔσπασαν ἕνα ἀρμάρι. Καὶ τότε βλέπουν νὰ τινάζεται ἀπὸ μέσα ἕνας ὄφις ποὺ τοὺς δάγκωσε καὶ πέθαναν ὅλοι». (Relation abrégée d'un voyage littéraire que M. l'abbée *Sevin* a fait dans le Levant par ordre du Roy, dans les années 1729 et 1730 στὴν Histoire de l'Académie des Inscriptions (1733), τ. Ζ', σ. 334 - 343).

γράφει, κατώρθωσε νὰ τὸν πείση ὅτι ἡ ἀποστολή του ἦταν νὰ σώση τὰ παλαιὰ βιβλία ἀπὸ τὴν καταστροφή. Ὁ πατριάρχης κάλεσε ἀμέσως τοὺς μητροπολίτες καὶ ζήτησε τὴ βοήθειά τους [1].

Ὡστόσο ἡ σοδειὰ εἶναι ἀσήμαντη, τὰ μοναστήρια δὲν δείχνουν προθυμία νὰ παραδώσουν τοὺς θησαυρούς τους. Οἱ πρῶτες κρούσεις ἔπεσαν στὸ κενό.

Εἶναι δύσκολο νὰ ἀποχτήσουμε τὰ χειρόγραφα, ἀναφέρει ὁ Sevin στοὺς πάτρωνές του. «Οἱ Ἕλληνες κληρικοὶ δὲν κλονίζονται, ἀκόμα καὶ μὲ τὴν προσφορὰ μεγάλων ποσῶν. Μᾶς ἀντιμετωπίζουν μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι οἱ παλαιοὶ πατριάρχες εἶχαν ἀφορίσει ἐκείνους ποὺ πούλησαν πολύτιμα ἀντικείμενα τῶν μοναστηριῶν. Ἕνας ἀπεσταλμένος τοῦ Γερμανοῦ αὐτοκράτορα ἔφθασε στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὸν ἴδιο σκοπό. Πῆγε στὴ Νέα Μονὴ τῆς Χίου καὶ πρόσφερε στοὺς μοναχοὺς 1.100 τσεκίνια γιὰ ἑφτὰ χειρόγραφα. Οἱ μοναχοὶ ἔμειναν ἀλύγιστοι. Ἀλλὰ δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιο γιὰ τὸν κάθε καλόγερο χωριστά. Πολλοὶ ἀγαποῦν τὸ χρυσάφι περισσότερο ἀπὸ ὅσο φοβοῦνται τὸν ἀφορισμό. Σ' αὐτοὺς πρέπει νὰ ἀπευθυνθῆ κανεὶς γιὰ νὰ πετύχη. Ἄλλωστε γιὰ τοὺς Ἕλληνες εἶναι ὁλότελα ἄχρηστοι αὐτοὶ οἱ θησαυροί. Νὰ τοὺς χρησιμοποιήσουν δὲν μποροῦν. Ἔπειτα ὑπάρχει κίνδυνος νὰ ἀφανισθοῦν τὰ καλύτερα ἀρχαῖα χειρόγραφα» [2].

Οἱ πρῶτοι ἐνθουσιασμοὶ μαράθηκαν. Εἶναι δυσεύρετα τὰ παλαιὰ βιβλία, κι' ὅσα χειρόγραφα ἀπόμειναν ἔχουν ἀφανισθῆ ἀπὸ τὶς πυρκαγιὲς ἢ εἶναι σκωληκόβρωτα. Ἔπειτα ἔφθασαν ἀργά. Εἶχε προλάβει ὁ Ἕλληνας ὁσποδάρος τῆς Βλαχίας ποὺ ἐρεύνησε ὅλες τὶς βιβλιοθῆκες τῶν ἑλληνικῶν μοναστηριῶν. «Εἶναι μορφωμένος», γράφει ὁ Sevin, «περίεργος καὶ πληρώνει καλά. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἤρθαμε λίγο ἀργὰ καὶ ὅτι εἶναι δύσκολο νὰ ξετρυπώσουμε κάτι ἀξιόλογο. Ὁ ὁσποδάρος τῆς Βλαχίας εἶναι ὁ μεγαλύτερος συλλέκτης τῆς Ἀνατολῆς. Φέτος διέθεσε 200.000 τάληρα γιὰ τὴν ἀγορὰ χειρογράφων».

Πρόκειται γιὰ τὸν ἡγεμόνα Νικόλαο Μαυροκορδάτο (1719 - 1730), γιὸ τοῦ Ἀλέξανδρου Σκαρλάτου, τοῦ ἐξ Ἀπορρήτων, γνωστὸ γιὰ τὴν παιδεία του καὶ μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων λογίων καὶ στὴ Δύση [3].

Ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς καὶ μιλοῦσε ἰταλικά, γαλλικά, τουρκικά, ἀραβικὰ καὶ περσικά. Εἶχε καταρτίσει πλούσια βιβλιοθήκη μὲ σπάνια χειρόγραφα. Ὑπῆρξε ὁ πρῶτος φαναριώτης ποὺ διωρίσθηκε βοεβόδας τῆς Βλαχίας.

---

1. Πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἦταν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς, ἕνας πεπαιδευμένος ἱεράρχης καὶ πολυγραφώτατος λόγιος. Διατηροῦσε ἐπαφὲς μὲ τοὺς δυτικοὺς κύκλους, μ' ὅλο ποὺ ἦταν ἀδιάλλακτος ἀντιπαπικὸς καὶ συνήθιζε νὰ προσφέρη μὲ προθυμία, ἄγνωστο γιατί, ἐκδουλεύσεις στοὺς ἀρχαιοσυλλέκτες.

2. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 452, 455, 459.

3. Ἐγκώμιο τοῦ Νικ. Μαυροκορδάτου ἔπλεξε ὁ Γερμανὸς φιλόλογος *Βόλφ* (Secretarii aulici Wolf, panegyricus in laudem Nicolai Maurocordati).

Φαίνεται πώς ὑπῆρχε κάποια ἀνταπόκριση μεταξύ Λούβρου καὶ Βλαχίας γιὰ τὴν ἀνταλλαγὴ βιβλίων. Τὸ 1718 ὁ Νικ. Μαυροκορδᾶτος ταξίδεψε στὸ Παρίσι καὶ ἔγινε ἐπίσημα δεκτὸς ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν [1].

Γιὰ τοὺς βιβλιοθηκάριους τοῦ Λουδοβίκου ἡ συλλογὴ χειρογράφων τοῦ Μαυροκορδάτου ἀποτελεῖ τὸ χρυσόμαλλο δέρας. Ὁ ἀββὰς Bignon προτρέπει τὸν Sevin νὰ ταξιδέψη στὴ Βλαχία, γιὰ νὰ συναντήση τὸν ὀσποδάρο καὶ νὰ ἐξασφαλίση κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του. «Μπορεῖ νὰ χαρίση κανένα σπάνιο βιβλίο στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη κι' αὐτὸ θὰ τὸν κάνη ἔνδοξο. Ἔπειτα ἐδῶ εἶναι σὲ μεγαλύτερη σιγουριὰ τὰ βιβλία παρὰ στὰ χέρια τοῦ πρίγκιπα, ὅπου κινδυνεύουν νὰ ἀφανισθοῦν ἀπὸ καμμιὰ πολεμικὴ περιπέτεια» [2].

Ὁ Sevin ζήτησε μὲ πονηρὸ τρόπο ἀπὸ τὸ Μαυροκορδάτο κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης του. Ἀλλὰ ὁ φαναριώτης ὀσποδάρος ἦταν πονηρότερος. Ἀπάντησε ὅτι δὲν ὑπάρχει κατάλογος κι' ὅτι τὰ βιβλία «ἦταν πεταγμένα φύρδην μίγδην σ' ἕνα ὑπόγειο». Γιὰ νὰ παρηγορήση ὅμως τὸ Γάλλο ἀββὰ τοῦ χάρισε ἕνα χειρόγραφο [3].

Τὸν Μάρτιο τοῦ 1729 ὁ Sevin ἀναγγέλλει στὸν ὑπουργὸ Maurepas ὅτι κατώρθωσε νὰ ἀποσπάση ἀπὸ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων κατάλογο τῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους ποὺ δὲν εἶχαν ὡς τότε τυπωθῆ. «Εἶμαι εὐτυχὴς γιατὶ τώρα ξέρω τὶ θὰ κυνηγήσω».

Ἐνοχλεῖται ὅμως ἀπὸ τὴ δραστηριότητα καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸ τοῦ Μαυροκορδάτου. «Μὲ τὸ χρῆμα καὶ μὲ τὴν ἐμπιστοσύνη ποὺ τρέφουν σ' αὐτὸν τὰ μοναστήρια ἀνοίγουν ὅλες οἱ πόρτες στὸ Ἅγιον Ὄρος ὅπου ταξίδεψε πολλὲς φορές». Στὸ μεταξὺ ὁ ἀββὰς Sevin συνεχίζει τὴν ἀλληλογραφία μὲ τὸν ὀσποδάρο καὶ κατορθώνει νὰ τοῦ ἀποσπάση ἕνα χειρόγραφο «τέλειας

---

1. Στὰ πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας (28 Ἰανουαρίου 1718) ἀναφέρεται σχετικά: «Ἕνας πρίγκιπας τῆς Βλαχίας, τοῦ οἴκου τῶν Δούκα καὶ Καντακουζηνοῦ (ἀνακρίβεια) ζήτησε νὰ παρακολουθήση μιὰ συνεδρίαση τῆς Ἀκαδημίας. Πραγματικά, ἔγινε δεκτὸς μὲ τὴν ἀκολουθία του. Παρέμειναν ὅσο κράτησε ἡ ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ P. Banduri». Ἡ συνέχεια δόθηκε στὴν Πόλη. «Ἡ τιμὴ ποὺ ἐπιφυλάξατε στὸν πρίγκιπα», ἔγραφε στὴν Ἀκαδημία ὁ Γάλλος πρεσβευτής, «ἀπέφερε ἕνα χειρόγραφο καὶ σᾶς τὸ στέλνω. Εἶναι ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ Βοηθίου ἀπὸ τὸν Πλανούδη».

2. *Henri Omont*, Missions, τ. Α', σ. 467 - 468.

3. Relation abrégée κ.λπ. Ἡ ἀποτυχία τοῦ σχεδίου ἁρπαγῆς τῶν ἑλληνικῶν χειρογράφων ἀπὸ τὴ μυθικὴ βιβλιοθήκη τοῦ σουλτανικοῦ ἀνακτόρου θὰ χωρίση τοὺς δυὸ ἀπεσταλμένους τοῦ Λουδοβίκου. Ἀποφασίζεται ἡ μετάβαση τοῦ Fourmont στὴν Ἑλλάδα γιὰ τὴν ἀναζήτηση χειρογράφων στὰ μοναστήρια τῆς Ἀττικῆς. Τὸν συνοδεύει ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴν Ἀθήνα Γάσπαρης ποὺ ὑποσχέθηκε νὰ ἐξαγοράση τὸν ἡγούμενο τῆς μονῆς Πεντέλης. Τὸν βεβαίωσε ἐπίσης ὅτι ἄφθονα χειρόγραφα ὑπῆρχαν στὰ μοναστήρια τῆς Καισαριανῆς καὶ τῶν Ἁγίων Ἀσωμάτων.

ὀμορφιᾶς» τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ (Η' αἰώνας). «Ἕνα τέτοιο χειρόγραφο θὰ πουλιόταν μὲ χρυσάφι καὶ θὰ ἀποτελοῦσε τὸ καύχημα κάθε βιβλιοθήκης».

Κι' ἐπειδὴ ἀναπτερώθηκαν οἱ ἐλπίδες ὁ ἀββὰς προτείνει στοὺς αὐθέντες του: «Πρέπει νὰ στείλουμε δῶρα στοὺς πατριάρχες» [1].

Ἔχει χάσει κάθε ἐλπίδα γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ σεραγιοῦ. «Καταστράφηκαν ὅλα ἀπὸ πυρκαγιὰ κι' ὅ,τι ἀπόμεινε εἶναι ἀπροσπέλαστο. Ἀπαισιόδοξος καὶ γιὰ τὸν Ἄθω. Ἀλλὰ προσθέτει: «Φυσικά, πρέπει νὰ πάω ὁ ἴδιος γιὰ νὰ βεβαιωθῶ. Οἱ καλόγεροι ὅμως εἶναι φιλύποπτοι. Ἐλπίζω, ὡστόσο, νὰ ἐμπλουτίσω τὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη εἰς βάρος τους. Ἐδῶ τὸ χρῆμα γκρεμίζει ὅλα τὰ ἐμπόδια».

Στὸ μεταξὺ οἱ πάτρωνές του στὸ Παρίσι ἐξοργίζονται. Ὁ ἀββὰς Bignon ἀπειλεῖ ἔμμεσα τὸν ἀπεσταλμένο τοῦ Λουδοβίκου. «Βλέπω ὅτι οἱ καρποὶ τῶν κόπων σας, ἀνάλογα μὲ τὰ ἔξοδα τοῦ βασιλιᾶ, εἶναι ἀσήμαντοι. Πρέπει νὰ ξέρετε πῶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι φιλόδοξοι ποὺ ἐπιμένουν ὅτι ἀμύθητοι θησαυροὶ κρύβονται στὸ σεράϊ καὶ στὸν Ἄθω. Στεῖλτε τοὺς καταλόγους γιὰ νὰ τοὺς κλείσουμε τὸ στόμα. Ἔπειτα πρέπει κάτι νὰ ἀποσπάσουμε ἀκόμα ἀπὸ τὸν πρίγκιπα τῆς Βλαχίας» [2].

Ὁ ἀββὰς Sevin, σὲ γράμμα τῆς 10 Αὐγούστου 1729 πρὸς τὸν ἀββὰ Bignon, ἐλεεινολογεῖ τοὺς Ἕλληνες γιὰ τὴν ἀμάθειά τους. Τὰ ἄλλα βιβλία τὰ κατατρώει ὁ σκῶρος καὶ ἡ μούχλα [3]. Ὁ μεγαλύτερος ἐχθρὸς εἶναι ἡ φωτιά.

---

1. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 470.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 481.
3. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 491. Σ' ἕνα μοναστήρι τῶν Πριγκιποννήσων τοῦ ἔδειξαν διακόσια χειρόγραφα. Ἀπὸ αὐτὰ μόνο τὰ τριάντα εἶχαν σωθῆ ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τὰ τρωκτικά. Ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων διηγήθηκε στὸν Sevin ἕνα περιστατικὸ ἀπὸ προσωπική του ἐμπειρία. «Ὅταν πήγαινα νὰ ἐγκατασταθῶ στὴν ἕδρα μου, πέρασα τυχαῖα ἀπὸ ἕνα μοναστήρι ὅπου ἀνακάλυψα μιὰ κάμαρα γεμάτη χειρόγραφα. Δὲν εἶχα καιρὸ νὰ ἀσχοληθῶ σ' ἐκείνη τὴν περίπτωση. Λίγο καιρὸ ἀργότερα ξαναπέρασα καὶ ζήτησα νὰ τὰ ἐξετάσω. Πουθενὰ χειρόγραφα. Εἶχαν ἐξαφανισθῆ. Καλῶ τὸν ἡγούμενο, τὸν ρωτάω, κι' ἐκεῖνος μοῦ λέει μὲ ἀφέλεια: Ἦρθε ἕνας νεοφώτιστος κι' ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε κελλί, πέταξα τὶς περγαμηνὲς στὸ ποτάμι γιὰ νὰ ἀδειάσῃ ὁ τόπος». Καμμιὰ ὑπερβολὴ στὶς πληροφορίες τοῦ Sevin. Ἡ ἀγραμματωσύνη ἀποτελοῦσε τὸν κανόνα στὰ μοναστήρια. Πολλοὶ μάλιστα ἀπὸ τοὺς καλογέρους ἔνοιωθαν περηφάνεια γιὰ τὴν ἀμάθειά τους. Ἦταν κληρονομιὰ τῶν Βυζαντινῶν αἰώνων. Κατὰ τὸν Θεσσαλονίκης Εὐστάθιο αὐτοὶ οἱ καλόγεροι θύμιζαν πάντοτε γιὰ δικαιολογία τῆς ἀμάθειάς τους «τοὺς ἀγραμμάτους μαθητάς» τοῦ Χριστοῦ. Καὶ εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι οἱ ἀγράμματοι καλόγεροι μισοῦσαν τοὺς «ἐλλογίμους ἄνδρας» ποὺ ἔρχονταν στὰ μοναστήρια, καὶ μηχανορραφοῦσαν ἐναντίον τους. Γιὰ τὴν ἀμάθεια τῶν περισσοτέρων καλογέρων σχετικὰ μὲ τὰ χειρόγραφα ἀναφέρεται καὶ τὸ ἑξῆς περιστατικό. Σὲ μοναστήρι τῆς Θεσσαλονίκης ὑπῆρχε ἕνα σπουδαῖο χειρόγραφο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου κι' ἕνας ἱεράρχης ποὺ ἐπισκεπτόταν τὸ Κοινόβιο τὸ ζητοῦσε νὰ τὸ διαβάσῃ. «Ἡμέραν τινά, παρὼν πάλιν ἐν τῇ μονῇ, τὸ ἐζήτησεν ἀλλ' εἰς μάτην. Ἐπὶ τέλους, ὅταν ἐπιμένων ἐστενοχώρησε τὸν ἡγούμενον, ἄνδρα κατὰ τ' ἄλλα χρηστόν, ἐκεῖνος ἀπαθέστατα

Αὐτὲς τὶς μέρες ἀφανίσθηκαν στὴν Πόλη ἀπὸ πυρκαγιὰ τριάντα χιλιάδες σπίτια μέσα σὲ δέκα ἑφτὰ ὧρες. Ἀπὸ τὰ σπίτια τῶν Ἑλλήνων ἀπόμειναν μονάχα εἴκοσι».

Οἱ ἀποτυχίες στὴν Πόλη καὶ οἱ πιέσεις ποὺ δέχεται ἀπὸ τὸ Λοῦβρο τὸν ἀναγκάζουν νὰ στραφῆ σὲ ἄλλες κατευθύνσεις. Στὶς 18 Δεκεμβρίου 1729 γράφει στὸν ὑπουργὸ Maurepas: «Ἔμαθα πὼς τὰ βουνὰ τῆς Θεσσαλίας εἶναι γεμάτα μοναστήρια μὲ πλούσιες βιβλιοθῆκες. Μίσθωσα ἕναν Ἕλληνα καὶ τὸν ἐξαπόστειλα νὰ ἐρευνήση. Συμπαθεῖ τοὺς Λατίνους, κατέχει τὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ ἔχει γνωριμίες ἐκεῖ».

Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ ἀποστολὴ δὲν θὰ ἀποδώση τίποτα. Ὁ πράκτορας τοῦ Sevin περιηγήθηκε τὰ μοναστήρια μαζὶ μ' ἕνα μητροπολίτη ἀλλὰ βρῆκε μόνο Καινὲς Διαθῆκες, Γρηγορίους καὶ Χρυσοστόμους. Ἐκεῖνες τὶς μέρες εἶχε ξεσπάσει ἐπιδημία πανούκλας καὶ ἡ συγκοινωνία ἦταν δύσκολη.

Ὁ ἀββὰς εἶναι ἀδίστακτος. Καὶ τί δὲν σοφίζεται γιὰ νὰ εὐχαριστήση τὸ Λοῦβρο. Δὲν τὸν ἀφήνει σὲ ἡσυχία ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μαυροκορδάτου. «Ὁ πρίγκιπας τῆς Βλαχίας ἔχει τὴ ματαιοδοξία τῶν ἀρχαίων καὶ νεωτέρων Ἑλλήνων καὶ δὲν θέλει νὰ τὸν ξεπερνᾶ κανεὶς στὴ γενναιοδωρία. Πασχίζω μὲ ὑπερβολικὲς κολακεῖες νὰ τοῦ ἀποσπάσω μερικὰ πολύτιμα χειρόγραφα».

Ἔχει καὶ τὴν προσωπική του φιλοσοφία ὁ Γάλλος κληρικὸς γι' αὐτὲς τὶς χαμέρπειες: «Πιστεύω πὼς ὅταν δὲν ὑπάρχει θέμα τιμῆς δὲν εἶναι κακὸ νὰ ἐκμεταλλεύεσαι τὶς ἀδυναμίες τῶν ἄλλων».

Λίγες μέρες ἀργότερα γράφει στὸν ὑπουργὸ τοῦ Λουδοβίκου: «Θὰ εἴχαμε σπουδαία σοδειὰ ἂν δὲν παθαίναμε μιὰ ζημιά». Εἶχε ἀναθέσει σ' ἕνα παπὰ νὰ ταξιδέψη σ' ὁλόκληρη τὴ Θεσσαλία καὶ τὴ Μακεδονία καὶ νὰ ἐρευνήση τὶς βιβλιοθῆκες τῶν μοναστηριῶν. Αὐτὸς ὁ παπὰς συμφώνησε μὲ τὸ δεσπότη τῆς Ξάνθης νὰ τοῦ προμηθέψη βιβλία πρὸς δέκα τάληρα τὸν τόμο. «Ὁ δεσπότης καταλεηλάτησε τὰ μοναστήρια ποὺ βρίσκονται γύρω στὴ Μπουρού [1]. Σύμφωνα μὲ τὴ συμφωνία μας τὰ βιβλία θὰ παραδίνονταν στὴν Καβάλα. Πραγματικὰ φορτώθηκαν σ' ἕνα καΐκι μὲ συνοδὸ τὸν ἀνηψιὸ τοῦ δεσπότη ἀλλὰ τὸ πλεούμενο ναυάγησε καὶ χάθηκαν ὅλα. Τὰ περισσότερα ἦταν ἱστορικὰ βιβλία, βυζαντινὰ καὶ παλαιότερα ἀκόμα» [2].

Εἶναι ἄγνωστο ἂν πραγματικὰ ναυάγησε τὸ πλοῖο ἢ ἔπλασε τὸ μύθο ὁ

τὸν δείκτην τῆς δεξιᾶς χειρὸς κυκλικῶς τὸν περιέφερε, δηλῶν οὕτω ὅτι τὸ χειρόγραφον εἶχε πλέον ἐξαφανισθῆ. Διὰ νὰ δικαιολογήση μάλιστα τὸ πρᾶγμα προσέθηκεν: «Εἰς τί γὰρ καὶ δεόμεθα βιβλίων τοιούτων ἡμεῖς;» (*Φ. Κουκουλέ*, Βυζαντινῶν Βίος καὶ πολιτισμός, τ. ΣΤ', σ. 90 - 91).

1. Μπουρού - γκιόλ, ἡ τουρκικὴ ὀνομασία τῆς λιμνοθάλασσας τοῦ Πόρτο - Λάγο (ἀρχαία Βιστωνὶς ἢ Βιστωνία).

2. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., σ. 503 κ.έ.

ἀββᾶς γιὰ νὰ δικαιολογηθῆ στὸ Λοῦβρο ἢ γιὰ ἄλλους πιὸ πρακτικοὺς σκοπούς.

Ἡ προσδοκία γενναίων ἀμοιβῶν ἔχει δραστηριοποιήσει τοὺς πράκτορες τοῦ Sevin στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὴν Ἄρτα γράφει ὁ πρόξενος de Brocas ὅτι πέθανε ἕνας παπὰς ποὺ εἶχε πλούσια συλλογὴ χειρογράφων καὶ ὅτι οἱ κληρονόμοι του φαίνονται πρόθυμοι νὰ τὴν ξεφορτωθοῦν. Ἄρχισαν διαπραγματεύσεις[1].

Ὁ Γάλλος πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη Espanet ἔστειλε ἄνθρωπό του στὴ Ζαγορὰ καὶ στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁη-Γιώργη, «δυὸ μέρες πορεία ἀπὸ τὴ Ζαγορά», ὅπου ἀνακάλυψε πολλὰ χειρόγραφα.

Ὁ τυχοδιώκτης Fonseca πίεσε τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Νοταρᾶ νὰ χαρίση στὸ Λουδοβίκο τὰ σπάνια χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του. Ὁ Sevin δὲν ἀμφιβάλλει ὅτι ὁ πατριάρχης εἶναι πρόθυμος γιὰ τὴ δωρεά. «Φοβᾶται ὅμως πὼς ἡ πράξη του θὰ σκανδάλιζε τοὺς Ἕλληνες καὶ θὰ ἔχανε τὸ κῦρος του».

Ὡς τὰ τέλη τοῦ 1729 εἶχαν συγκεντρωθῆ κάπου πεντακόσιοι τόμοι. «Φορτώθηκαν τὰ βιβλία», ἀναφέρει ὁ ἀββᾶς, τακτοποιημένα σὲ πέντε μεγάλα κασόνια».

Ἀπὸ τὸ Λοῦβρο νέες ὁδηγίες. Ὁ βιβλιοθηκάριος τοῦ Λουδοβίκου γράφει στὸν πρεσβευτὴ Villeneuve νὰ ἔχη τὸ νοῦ του στὶς βιβλιοθῆκες τοῦ Μαυροκορδάτου τῆς Βλαχίας καὶ τοῦ πατριάρχη Ἱεροσολύμων «σὲ περίπτωση ποὺ ὁ θάνατος ἢ κανένα ἀτύχημα μᾶς ἔδινε τὴν εὐκαιρία νὰ τὶς ἀποχτήσουμε».

Στὸ Ἅγιον Ὄρος οἱ ἀπόπειρες τῶν πρακτόρων ναυάγησαν. Ἀλλὰ ὁ ἀββᾶς Sevin δὲν διστάζει νὰ σχεδιάση ἁρπαγὴ τῶν περιπόθητων χειρογράφων ἀπὸ τὰ μοναστήρια. Ἐξομολογεῖται στὸν ὑπουργό του μὲ τὴν ἀναφορὰ τῆς 8 Μαρτίου 1730:

«Πρότεινα στὸν πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης Espanet, σὲ περίπτωση ποὺ θὰ ἀποδειχθῆ ἀδύνατο νὰ πείσουμε τοὺς Ἁγιορεῖτες νὰ μᾶς δώσουν τὰ σπάνια χειρόγραφα, νὰ προτείνουμε σὲ φίλους του καλογέρους νὰ τὰ κλέψουν. Θὰ πληρώσουμε δέκα τάληρα τὸν τόμο. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς τοὺς καλογέρους ἀναμένεται στὴ Θεσσαλονίκη καὶ θὰ βάλουμε σὲ ἐνέργεια τὸ σχέδιο. Στὰ μοναστήρια τοῦ Ἄθω ὑπάρχουν πολλὰ θεολογικὰ βιβλία, ποὺ μᾶς χρειάζονται γιὰ τοὺς ἀγῶνες μας ἐναντίον τῶν προτεσταντῶν καὶ δὲν πρέπει νὰ λείπουν ἀπὸ τὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη»[2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 510.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 515 κ.ἑ. Ἡ ἀρχαιοκαπηλία ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κυριώτερες ἀσχολίες τῶν Εὐρωπαίων προξένων στὴν Ἑλλάδα σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Εἰκόνα τοῦ κερδοφόρου αὐτοῦ ἐμπορίου μᾶς δίνει μιὰ ἀναφορὰ τοῦ Βενετοῦ προξένου στὴ Θεσσαλονίκη *Maffio Ferro* (25 Μαΐου 1741): «Ὁλόκληρες καραβιὲς φορτώνουν κρυφὰ οἱ Φράγκοι ἀρχαιοκάπηλοι μόνο ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Αὐτὸ τὸ παράνομο ἐμπόριο (τῶν ἀρχαιοτήτων) γίνεται ὡς ἑξῆς: Μέσα στὴν πόλη καὶ ἔξω ἀπὸ αὐτὴ ὑπάρχουν πολλὰ ἀρχαῖα λείψανα, δηλαδὴ κίονες, ἀγάλματα καὶ ἄλλα μάρμαρα ἀξίας, ὅπως τὰ 120 ποὺ φορτώθηκαν (ἀπὸ κάποιον Ἄγγλο Lee), μ' ὅλο ποὺ στὸν «τεσκερὲ» δηλώνονται μόνο ὡς «ἄσπρες πέτρες». Οἱ

Τέσσερες μῆνες ἀργότερα, στὶς 2 Ἰουλίου 1730, ὁ ἀββὰς Sevin ἐπιστρέφει στὴ Γαλλία. Ἡ ἀποστολή του εἶχε τελειώσει. Τὸ ταξίδι ὑπῆρξε καρποφόρο. Συγκέντρωσε γύρω στὰ 600 χειρόγραφα καὶ ἡ ἄφιξη τοῦ ὑλικοῦ στὸ Παρίσι θεωρήθηκε σπουδαῖο γεγονός.

Ἀλλὰ πρὶν ἐγκαταλείψη τὴν Πόλη (24 Ἀπριλίου 1730) φρόντισε, σύμφωνα μὲ τὶς ὁδηγίες τοῦ βιβλιοθηκάριου ἀββᾶ Bignon, νὰ δημιουργήση ὁλόκληρο δίκτυο προμηθευτῶν καὶ πρακτόρων σὲ ὅλες τὶς ἑλληνικὲς χῶρες. Στὸ μεταξὺ ὅμως σημειώθηκε ἕνα σπουδαῖο γεγονός. Πέθανε (14 Σεπτεμβρίου 1730) ὁ ὁσποδάρος τῆς Βλαχίας Νικ. Μαυροκορδᾶτος, ὁ μεγάλος βιβλιόφιλος καὶ συλλέκτης. Ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς Villeneuve σπεύδει νὰ εἰδοποιήση τὸ Λοῦβρο. Ὁ ὑπουργὸς τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου ἀπαντᾶ στὶς 11 Νοεμβρίου:

«Νὰ κάνετε τὰ ἀδύνατα δυνατὰ γιὰ νὰ βάλετε στὸ χέρι τὰ σπάνια καὶ περίεργα χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης του. Ἔχω λόγους νὰ πιστεύω ὅτι τὰ παιδιά του, ποὺ δὲν ἔχουν δείξει ὡς τώρα καμμιὰ κλίση στὰ γράμματα, θὰ θελήσουν μὲ εὐχαρίστηση νὰ τὴν ξεφορτωθοῦν. Τὸ πρᾶγμα εἶναι εὐκολώτερο ἐπειδὴ χρειάζονται τὴν προστασία σας. Ὁ βασιλιὰς ἐγκρίνει νὰ ἐπιστρατευθῆ κάθε μέσο γιὰ νὰ ἀποχτήσουμε τὴ βιβλιοθήκη».

Οἱ γιοὶ τοῦ Νικ. Μαυροκορδάτου ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἔγγραφο τῆς Αὐλῆς τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ΄ εἶναι ὁ Σκαρλᾶτος καὶ ὁ Κωνσταντῖνος. Ἡ ἡγεμονία τῆς Βλαχίας εἶχε ἀνατεθῆ στὸ δεύτερο. Ἀλλὰ οἱ πληροφορίες τοῦ Λούβρου, ποὺ χαρακτηρίζουν ἀπαίδευτους τοὺς γιοὺς τοῦ Μαυροκορδάτου, ἦταν ἀνακριβεῖς [1].

Φράγκοι ὅλων τῶν ἐθνικοτήτων ποὺ μένουν ἐδῶ ἀσχολήθηκαν καὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο ἐξαγωγῆς ἀρχαιοτήτων. Τὶς ἀπόσπασαν ἀπὸ τὰ σημεῖα ποὺ βρίσκονταν χωρὶς νὰ νοιάζωνται ποὺ καταστρέφονται οἱ δρόμοι. Μερικὲς φορὲς γκρεμίζουν τὰ κτίρια, ἀκόμα καὶ τοὺς τάφους τῶν τουρκικῶν νεκροταφείων, γιὰ νὰ ἁρπάξουν τὶς ἀρχαιότητες. Ἔπειτα τὶς φορτώνουν κρυφὰ σὲ καράβια καὶ μερικὲς φορὲς ναυλώνουν ὁλόκληρα πλοῖα γιὰ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀρχαίων θησαυρῶν, πληρώνοντας μεγάλα ναῦλα μὲ προορισμὸ διάφορα μέρη τῆς Χριστιανοσύνης. Ὡς τώρα ἔχουν ἐξαχθῆ τεράστιες ποσότητες μὲ πλούσια κέρδη. Ἀλλὰ ἂν τοὺς ἀντιληφθοῦν καμμιὰ μέρα οἱ Τοῦρκοι, κι' αὐτὸ ἀποκλείεται νὰ μὴ συμβῆ, θὰ πληρώσουν μὲ τὸ παραπάνω τὶς παρανομίες τους... Καὶ ὁ Βενετὸς πρόξενος Caldana ποὺ πέθανε, ὄχι μόνο εἶχε ἀναμιχθῆ ὁ ἴδιος σὲ τέτοια ἐμπόρια, ἀλλὰ ἀνεχόταν τὴν ἀνάμιξη τῶν ὑπηκόων μας. Ἀκολουθώντας τὸ παράδειγμα τῶν ἄλλων (Εὐρωπαίων) τοὺς ἔστελνε νύχτα νὰ ἀποσποῦν τὰ ἀρχαῖα μάρμαρα καὶ τοὺς κίονες ἀπὸ τοὺς δρόμους καὶ νὰ τοὺς φορτώνουν στὰ καράβια. Καὶ μπορεῖ κανεὶς νὰ πῆ ὅτι ἀπὸ τὴν ἐποχή του οἱ Βενετοὶ ὑπήκοοι ποὺ εἶναι ἐγκατεστημένοι ἐδῶ δὲν κάνουν ἄλλη δουλειά. Ὁ Bertagna, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ 120 κομμάτια, ἔκρυψε στὸ πλοῖο του καὶ πέντε ὁλόκληρες κολῶνες...» (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 305 - 336).

1. Ὁ Σκαρλᾶτος «ἐπαινεῖται ὑπὸ Δημητρίου Προκοπίου ὡς ἐπὶ παιδείᾳ διαπρέπων». Ὁ Κωνσταντῖνος «ἐγένετο εἷς τῶν περηφανῶν λογίων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὑπεστήριξε πολὺ τὰ γράμματα, ἐνεθάρρυνε τοὺς καλλιεργοῦντας αὐτά, καὶ εἰς αὐτὸν κατὰ πρωτοβου-

Ὁ πρεσβευτὴς προειδοποιεῖ ὅτι γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τοῦ Μαυροκορδάτου ὑπάρχουν μνηστῆρες ἀπὸ τὴ Γερμανία, ἀπὸ τὴν Ἀγγλία, ἴσως καὶ ἀπὸ τὴ Ρώμη. Καὶ ὑπολογίζει ὅτι σὲ μιὰ ἐνδεχόμενη δημοπρασία ἡ ἀξία της θὰ φθάση τὰ 100.000 πιάστρα [1].

Σὲ νέα ἐπιστολὴ ὁ Villeneuve πληροφορεῖ τὴν Αὐλὴ τοῦ Λούβρου ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος Μαυροκορδᾶτος «ἔχει κλίση στὰ γράμματα» καὶ ἀρνεῖται νὰ πουλήση τὴν πατρικὴ βιβλιοθήκη. Οὔτε κατάλογο τῶν βιβλίων δέχεται νὰ δώση στὸν πράκτορα τοῦ πρεσβευτῆ Ἑβραιοπορτογάλο Fonseca. Ἂν εἶχε ἕνα κατάλογο τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Λουδοβίκου θὰ μποροῦσε νὰ ἐξακριβώση τί ἀκριβῶς λείπει ὥστε νὰ καταβάλη προσπάθεια γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν. Ὁ ἀββὰς Bignon ἀπαντᾶ ἀρνητικά. Δὲν ἤθελε νὰ ἀποκαλύψη τὰ ἀπόρρητα τῆς Βασιλικῆς Βιβλιοθήκης!

Δυὸ χρόνια ἀργότερα ἕνα ἔκτακτο μήνυμα τοῦ ἀββᾶ Bignon φθάνει στὸν πρεσβευτή. «Διάβασα στὶς ἐφημερίδες ὅτι οἱ Τοῦρκοι συνέλαβαν τὸν πρίγκιπα τῆς Βλαχίας καὶ τὸν ὡδήγησαν στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἂν ἡ πληροφορία εἶναι ἀκριβὴς ἀποτελεῖ λαμπρὴ συγκυρία. Ἡ ἀπόκτηση τῆς βιβλιοθήκης γίνεται τώρα πιὸ εὔκολη». Ἀλλὰ ὁ Villeneuve ἀπαντᾶ: «Ἀβάσιμες πληροφορίες».

Τὸ 1734 ὁ Γάλλος πρεσβευτὴς ζήτησε ἀπὸ τὸν ὀσποδάρο τῆς Βλαχίας νὰ τοῦ δανείση γιὰ ἀντιγραφὴ ἕνα χειρόγραφο τῆς συλλογῆς του καὶ γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ ἕνα κατάλογο τῶν τόμων τῆς βιβλιοθήκης του. Ἀλλὰ ὁ Κων. Μαυροκορδᾶτος γνωρίζει πιὰ καλὰ τὶς πανουργίες αὐτῶν τῶν Φράγκων βιβλιοσυλλεκτῶν. Καὶ ἀπαντᾶ ὅτι προτιμᾶ νὰ ἀναλάβη ὁ ἴδιος τὴν ἀντιγραφὴ γιατὶ δὲν ἐμπιστεύεται τὸ πρωτότυπο σὲ κανένα. Ὅσο γιὰ τὸν κατάλογο δὲν ἔχει, ἀλλὰ κι' ἂν εἶχε δὲν θὰ τὸν ἔδινε.

Οἱ βιβλιοσυλλεκτικὲς φιλοδοξίες τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' γίνονται ἀντικείμενο πολιτικῆς συναλλαγῆς καὶ ρουσφετολογίας. Ἕνας Γάλλος, ἐπίσημος προμηθευτὴς τῆς βασιλικῆς βιβλιοθήκης, ἐγκατεστημένος στὴ Σμύρνη — Jean Guerin τὸ ὄνομά του — προτείνει, τὴν ἴδια περίοδο, στὸν ἀββὰ Bignon σχέδιο ἁρπαγῆς πολύτιμων χειρογράφων ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος μὲ ἀντάλλαγμα νὰ διορισθῆ πρόξενος Θεσσαλονίκης.

«Γνωρίζω ὅτι ἕνας ἰδιώτης ἀγόρασε βιβλία ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Βατικανοῦ. Πρέπει νὰ δράσουμε ἀμέσως γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουμε ἕνα μέρος τῆς λείας».

Τὸ σχέδιο τοῦ Guerin, ποὺ θυμίζει μυστικές, πολύπλοκες καὶ σατανικὲς ἐπιχειρήσεις σύγχρονων κατασκόπων, ξετυλίγεται σὲ τρεῖς φάσεις:

λίαν ὀφείλει ἡ Βλαχία τὴν φιλολογίαν αὐτῆς» (*Κων. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 478 - 479).

1. 100.000 γαλλικὲς λίβρες περίπου.

1. Χρειάζεται βασικά ένας άνθρωπος άνυστερόβουλος, πολύ άφοσιωμένος στό βασιλιά, τολμηρός, μέ πνεῦμα πρωτοβουλίας καί τέλειος γνώστης τῆς νεοελληνικῆς λαϊκῆς γλώσσας. Θά κυκλοφορῆ ἰνκόγνιτο, ντυμένος μέ άπλή τοπική φορεσιά, θά τρέφη γένεια καί μουστάκια καί θά κατέχη καλά τίς ἱεροτελεστίες καί ὅλες τίς ἑλληνικές συνήθειες, τόσο στίς ἐπίσημες γιορτές ὅσο καί στήν καθημερινή ζωή. Θά τόν συνοδεύη ἕνας ἔντιμος καί πιστός Ἕλληνας γιά συμπαράσταση σέ περίπτωση ἀρρώστιας ἤ ἀνάγκης.

2. Ἀφοῦ καταρτίση κατάλογο τῶν χειρογράφων πού ἐνδιαφέρουν τή Βασιλική Βιβλιοθήκη θά ἀγοράση στό Παρίσι διάφορα εἴδη κιγκαλερίας γιά δῶρα στούς καλογέρους τοῦ Ἁγίου Ὄρους: καλέμια, βελόνες, σουγιάδες, μαχαίρια, ψαλίδια, σινική μελάνη, ταμπακέρες ξύλινες καί κοκκαλένιες, γυαλιά, καθρέφτες, μικροσκόπια καί κάθε λογῆς ἀγροτικά ἐργαλεῖα. Μέ αὐτά θά ἐξασφαλίση εὔκολη εἴσοδο καί παραμονή στά μοναστήρια.

3. Θά παρουσιασθῆ στόν πρόξενό μας τῆς Θεσσαλονίκης ἐφοδιασμένος μέ ἐπιστολή τοῦ ὑπουργοῦ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου καί θά ζητήση προστασία ἀπό τίς ἀβανιές τῶν Τούρκων. Ὁ σκοπός τῆς ἀποστολῆς θά εἶναι ἐντελῶς ἀπόρρητος, ἀκόμα καί στή Γαλλία. Ἀλλιῶς τό σχέδιο θά ναυαγήση. Θά μισθώση δυό γενίτσαρους γιά νά τόν συνοδέψουν ὡς τόν Ἄθω. Ἐκεῖ, ἀφοῦ ἐξασφαλίση τή συμπάθεια τῶν καλογέρων, θά δουλέψη μέ δεξιοτεχνία ὥστε νά πετύχη τό σκοπό του.

4. Ἄν ὕστερα ἀπό ἐπίσκεψη σέ ἔξη ὡς δέκα μοναστήρια δέν κατορθώση νά ἀποσπάση τίποτα οὔτε μέ παρακλήσεις οὔτε μέ δωροδοκία, θά ἐφοδιασθῆ μέ σουλτανικό φιρμάνι πρός τό μουλά Θεσσαλονίκης καί ἀκολουθώντας πολιτική πυγμῆς θά ἀποχτήση χειρόγραφα πληρώνοντας κατά τήν κρίση του σέ κάθε περίπτωση. Τά βιβλία πού θά ἐξασφαλίση μ' αὐτό τόν τρόπο θά τά στέλνη μ' ἕνα γενίτσαρο στόν πρόξενο τῆς Θεσσαλονίκης [1].

Ἀλλά ὁ Guerin δέν ἦταν ὁ μοναδικός μνηστήρας τοῦ προσοδοφόρου προξενείου τῆς Θεσσαλονίκης. Κάποιος sieur Vanbert προσφέρεται, μέ ἀντάλλαγμα τήν ἐπίμαχη αὐτή θέση, νά εἰσχωρήση στά μοναστήρια τοῦ Ἁγίου Ὄρους παριστάνοντας τόν προσκυνητή γιά νά ἀποσπάση τά χειρόγραφα μέ τόν ἕνα ἤ τόν ἄλλο τρόπο [2].

Τή λαφυραγώγηση τῶν βιβλιοθηκῶν τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐπιδιώκει καί ὁ Γάλλος Ἰησουίτης Jean Baptist Souciet, πού ἔδρασε μεταξύ 1726 καί 1738 διαδοχικά στή Θεσσαλονίκη καί στή Σμύρνη. Χρησιμοποίησε ἀρχικά ἕναν Ἑβραῖο τοκογλύφο τῆς Θεσσαλονίκης, πού εἶχε συναλλαγές μέ τούς καλογέρους τοῦ Ἄθω. Στίς ἐπιστολές του ὑπάρχουν ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά

---

1. Bibliothèque Nationale, ms. nouv. acq. Franç., 5384 fol. 259 - 260 (βλ. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., σ. 703 κ.ἑ.).

2. Ἔνθ' ἀν., ms. Fr. 2234, fol. 40.

τὴν ἀρχαιοθηρία καὶ τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῶν συλλεκτῶν. Τὰ ἀρχαῖα νομίσματα καὶ τὰ μετάλλια ἦταν πάντοτε περιζήτητα. Ἀλλὰ μετὰ τὸ 1726 φαίνεται πὼς ἔχουν ἐξαντληθῆ τὰ ἀποθέματα καὶ ὅσα ἐμφανίζονται στὸ ἐμπόριο εἶναι πανάκριβα. Οἱ συλλέκτες εἶναι ἐκλεκτικοί. «Ἕνας ἔμπορος μοῦ εἶπε ὅτι ἀγόρασε 49 καντάρια χάλκινα ἀρχαῖα νομίσματα καὶ τὰ πούλησε στὸν χαλκωματὰ γιὰ νὰ τὰ λειώση. Ἦταν ὁλότελα ἀζήτητα» [1].

Στὶς 27 Ἰουλίου 1729 ξέσπασε καταστρεπτικὴ πυρκαγιὰ στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μαυροκορδάτου, γράφει ὁ Souciet, μὲ τοὺς θησαυροὺς τῶν παλαιῶν πολύτιμων χειρογράφων ἀφανίσθηκε ὁλότελα. Μ' ὅλο ποὺ βρισκόταν κάτω ἀπὸ ἕνα θόλο χτισμένο γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, ἡ φωτιὰ ἔφθασε ὣς ἐκεῖ «μεταβάλλοντας σὲ στάχτη βιβλία καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ποὺ εἶχαν συσσωρεύσει οἱ Ἕλληνες πρίγκιπες» [2].

Στὶς 30 Ἰουλίου 1733 γράφει ἀπὸ τὴ Σμύρνη: «Ἔμαθα ὅτι μερικοὶ καλόγεροι τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἔβαλαν στὸ σφυρὶ τὰ χειρόγραφα τῶν μοναστηριῶν. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς μετέφερε ὁλόκληρο φορτίο στὸ Παρίσι καὶ τὸ πούλησε μὲ χρυσάφι. Ἀλλὰ ἐνῶ περνοῦσε τὰ σύνορα μὲ προορισμὸ τὴν Ἀγγλία καὶ τὴν Ὁλλανδία τὸ τελωνεῖο ἀνακάλυψε τὸ θησαυρό του καὶ δὲν τοῦ ἐπέτρεψε τὴν ἔξοδο ἀπὸ τὴ Γαλλία» [3].

---

1. Relation de la mission de Salonique du *P. Souciet*. Bibl. de P. Jésuites, Levant 5, Paris. Nouveaux Mémoires des missions, τ. Θ' (1755), σ. 731. Βλ. Ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ 1735, σ. 175 κ. ἑ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 732 - 733. Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς πολιτιστικῆς κληρονομιᾶς τοῦ Βυζαντίου ἀφανίσθηκε ἀπὸ τὶς πυρκαγιὲς ποὺ κάθε τόσο σάρωναν τὰ ξυλόσπιτα τῆς Πόλης. Ἐκκλησίες, κειμήλια καὶ βιβλιοθῆκες γίνονταν στάχτη. Παράδειγμα ἡ καταστροφὴ τοῦ 1730: «Πυρκαϊὰ μεγίστη καὶ εἰς τὰ ἔξω τοῦ Γαλατᾶ καὶ εἰς τὰ ἔσω τῆς πύλης. Κατεκάη ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τῶν Σιναϊτῶν, τὸ μετόχιον τοῦ Ἁγίου Τάφου, ὁ Ἅγιος Γεώργιος, ἡ ἐκκλησία τοῦ Βαλίνου, ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸ Παρμάκαπι καὶ ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀρχιστρατήγου εἰς τὴν Ζουρόπετραν, αἱ πᾶσαι ἐκκλησίαι ἕνδεκα» (*Ἀθαν. Ὑψηλάντη*, ἔνθ' ἀν., σ. 327). Πολύτιμοι κώδικες ἔγιναν βορὰ τῶν φλογῶν καὶ κατὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1738: «Πυρκαϊὰ εἰς τὸ Πετρίκαπι· ἀπέρχεται ὁ Ἐπίτροπος (βεζύρης) κατὰ τὴν συνήθειαν διὰ τὸ σβέσιμόν της. Καίονται τὰ πατριαρχικὰ σπίτια, συνεκάησαν δὲ καὶ πολλοὶ κώδικες τοῦ πατριαρχείου ὅπου δὲν ἐπρόφθασαν νὰ τοὺς βάλουν ἐν τῷ λιθοκτίστῳ οἴκῳ» (ἔνθ' ἀν., σ. 343).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 737 - 738.

ΑΒΒΑΣ FOURMONT, Ο ΒΑΝΔΑΛΟΣ (1729)

Ο ΔΕΥΤΕΡΟΣ ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ΄ ἀββᾶς Fourmont[1] παρέμεινε δυὸ μονάχα μῆνες στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὶς 8 Φεβρουαρίου 1729 μπαρκάρησε μαζὶ μὲ τὸν ἀνηψιό του γιὰ τὴν 'Αθήνα διαμέσου Χίου. Εἶχε ἐφοδιασθῆ μὲ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου 'Αχμὲτ Γ΄ πρὸς τὸν μουχασίλ (ἀντιβασιλέα) τοῦ Μωριᾶ καὶ ἐπιστολὲς τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ στὴν Πόλη Villeneuve πρὸς ὅλους τοὺς προξένους τῆς Γαλλίας στὴν 'Ελλάδα. 'Επὶ δυὸ ὁλόκληρα χρόνια θὰ ἀλωνίζη τὴ χώρα ὁ Γάλλος ἀκαδημαϊκὸς γράφοντας τὴν πιὸ μαύρη σελίδα τοῦ περιηγητισμοῦ καὶ τῆς ἀρχαιοθηρίας. 'Ο σύντροφός του ἀββᾶς Sevin κατέφευγε στὴν ἐξαγορά, στὴν πανουργία, στὴ δωροδοκία, στὴ διαφθορά, ἀκόμα καὶ στὴν κλοπὴ γιὰ νὰ ἐκπληρώση τὴν ἀποστολὴ ποὺ τοῦ ἀνέθεσε ὁ βασιλικός του αὐθέντης καὶ νὰ συγκεντρώση ἀρχαιότητες. 'Ο ἀββᾶς Fourmont, ἀσύδοτος χάρη στὸ σουλτανικὸ φιρμάνι[2] καὶ τὴ διπλωματικὴ κάλυψη, θὰ ἐπιδοθῆ στὴ συστηματικὴ καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων.

Φθάνοντας στὴ Χίο οἱ Fourmont, θεῖος καὶ ἀνηψιός, κατευθύνονται ἀμέσως στὴ Νέα Μονὴ γιὰ νὰ ἐξιχνιάσουν τὰ μυστικὰ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ πολυφημισμένου μοναστηριοῦ. 'Ο ἡγούμενος καὶ οἱ πρεσβύτεροι μοναχοὶ περίμεναν τοὺς ἐπισκέπτες στὸν ξενώνα, ὅπου τοὺς φίλεψαν καρύδια, σταφίδες, ἐλιές, μύγδαλα, κερήθρα μέλι καὶ καλὸ κρασὶ καὶ ὕστερα τοὺς ὡδήγησαν στὸ δεῖπνο. Μᾶς παρακάλεσαν, γράφει ὁ ἀββᾶς στὴν ἀναφορὰ τῆς 16 Μαρτίου 1729 πρὸς τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ στὴν Πόλη Villeneuve, νὰ μείνουμε στὸ μοναστήρι ὅσον καιρὸ θέλουμε.

'Αλλὰ ὁ Fourmont ἔχει τὸ νοῦ του στὴ βιβλιοθήκη. «Καθισμένοι στὸ σοφὰ ἀρχίσαμε τὴ συζήτηση μὲ τοὺς καλογέρους. Ζήτησα νὰ δοῦμε τὰ ἅγια λείψανα. Συμφώνησαν: τὸ πρωῒ νὰ εἴμαστε νηστικοί. Ἔφερα τὴν κουβέντα σὲ διάφορα θέματα καὶ μὲ τρόπο ἔφθασα στὴ βιβλιοθήκη. 'Αμέσως «μαζεύτηκαν» κι' ἄρχισαν νὰ μετροῦν τὰ λόγια τους. Δὲν ἔδειξαν καμμιὰ προθυμία νὰ μᾶς δείξουν τὰ βιβλία. Δὲν ἐπέμεινα, δὲν ἤθελα νὰ παρατραβήξω τὸ σκοινί».

Τὴν ἄλλη μέρα οἱ καλόγεροι ἄνοιξαν τοὺς θησαυροὺς τῶν ἱερῶν κειμηλίων καὶ τῶν ἁγίων λειψάνων.

«Ἔδειξα ὅσο σεβασμὸ μποροῦσα καὶ ἔρριξα ἀπὸ ψηλὰ στὸ δίσκο δυὸ

---

1. 'Ο Fourmont (1690 - 1746) ἦταν ἀδερφὸς τοῦ περίφημου ἀνατολιστῆ Étienne Fourmont. Διδάχθηκε τὴν ἑλληνική, τὴν ἑβραϊκὴ καὶ τὴ συριακὴ γλῶσσα καὶ ἀφοῦ πῆρε τὸ χρῖσμα τοῦ κληρικοῦ ἔγινε (τὸ 1720) καθηγητὴς τῆς συριακῆς στὸ Collège de France καὶ ὕστερα διερμηνέας στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη. Βοήθησε τὸν ἀδερφό του στὶς σινολογικὲς ἐργασίες του καὶ τὸ 1724 ἔγινε μέλος τῆς 'Ακαδημίας 'Επιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν.

2. *Henri Omont*, Missions archéologiques françaises en Orient, Paris 1902, τ. Α΄, σ. 558, κ.ἑ.

τσεκίνια, βέβαιος ὅτι ὁ ἦχος θὰ ζάλιζε τοὺς καλογέρους. Πραγματικά, προθυμοποιήθηκαν νὰ μοῦ δείξουν ὁλόκληρο τὸ μοναστήρι».

Εἶδαν τὰ κτίρια, τὰ κελλιά, τὸ ἡγουμενεῖο. Ἔφθασαν καὶ στὴ βιβλιοθήκη. «Ἦταν ὅ,τι περίμενα. Ἤθελα νὰ καταρτίσω κατάλογο τῶν βιβλίων καὶ γιὰ νὰ πείσω τὸ βιβλιοθηκάριο τοῦ γλύστρησα ἕνα πιάστρο στὸ χέρι, τάζοντάς του περισσότερα. Ἔτσι μπῆκε στὸ δρόμο της ἡ δουλειά»[1].

Τὸ μοναστήρι τῆς Νέας Μονῆς εἶναι πάμπλουτο, γράφει ὁ Fourmont στὸν Villeneuve. Ἀπὸ τὰ 64 χωριὰ τοῦ νησιοῦ τὰ 34 ἀναγνώριζαν τὸν ἡγούμενο τῆς Νέας Μονῆς γιὰ αὐθέντη τους. Ἀπὸ τὰ ἔσοδα αὐτὰ τὸ μοναστήρι πλήρωνε 10.000 πιάστρα τὸ χρόνο στὸ σουλτάνο, ἔξω ἀπὸ τὰ πεσκέσια στοὺς ἀξιωματούχους τοῦ νησιοῦ καὶ τῆς Πόλης καθὼς καὶ στὸν πατριάρχη. Στὸ μοναστήρι ζοῦσαν κάπου 200 καλόγεροι.

Στὸ μεταξὺ εἶχε ἐπεκταθῆ στὴ Χίο καὶ στὴ Μυτιλήνη ἡ πανούκλα ποὺ ἀφάνιζε τὴν Ἀνατολή[2]. Θεῖος καὶ ἀνηψιὸς μπαρκάρουν γιὰ τὸν Πειραιά. Στὶς 12 Ἀπριλίου 1729 φθάνουν στὴν Ἀθήνα ἀπὸ ὅπου ὁ ἀββὰς γράφει στὸ φίλο του Freret γιὰ τὸ ταξίδι στὴ Χίο.

Ἡ πόλη τῆς Χίου, «χτισμένη σὲ γενοβέζικο στύλ», μ' ἕνα πύργο ποὺ δεσπόζει πάνω στὸ λιμάνι, ἔχει πληθυσμὸ 20.000 κατοίκους. Οἱ 15.000 εἶναι χριστιανοὶ τῶν δύο δογμάτων, «ποὺ ἀλληλοτρώγονται γιὰ νὰ τοὺς καταβροχθίση καὶ τοὺς δυὸ μὲ τὴν ἡσυχία του ὁ Τοῦρκος». Στὰ χωριά, πάνω ἀπὸ 60, ζοῦν 80.000 ψυχές, ὅλοι Ἕλληνες. Ἀπὸ αὐτὰ τὰ χωριὰ τὰ μισὰ ἀποζοῦν ἀπὸ τὸ μαστίχι καὶ ἔχουν ἐξασφαλίσει ὡρισμένα προνόμια. Τὰ ἄλλα παράγουν πορτοκάλια, λεμόνια, καρύδια καὶ κρασί. Μεγάλο ἐμπόριο διεξάγεται μὲ τὴν Πόλη καὶ τὴ Σμύρνη. Ἀκμάζει κυρίως τὸ ἐμπόριο μπαμπακιοῦ καὶ μεταξιοῦ. Ἡ μεταξοβιομηχανία εἶναι ἡ μεγαλύτερη πηγὴ πλούτου γιὰ τὸ νησί. Ἡ πρώτη ὕλη μεταφέρεται ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, τὴ Μυτιλήνη καὶ τὸ Μωριά.

Οἱ Χιῶτες, γράφει ὁ Fourmont στὸ φίλο του, εἶναι γενικὰ ἐργατικοὶ τὶς καθημερινὲς καὶ χαροκόποι τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτές. Οἱ γυναῖκες φοροῦν «τὰ καθαρότερα ροῦχα ποὺ εἶδα σ' ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου». Τὰ κορίτσια γνέθουν μπαμπάκι καὶ περνοῦν τὶς ἐλεύθερες ὧρες ἑτοιμάζοντας τὰ προικιά τους.

Οἱ κυριώτερες οἰκογένειες τοῦ νησιοῦ εἶναι οἱ Μαυροκορδάτοι ἐπικεφαλῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ οἱ Γιουστινιάνι τῶν Καθολικῶν. Βρίσκονται ὅμως σὲ

---

1. Relation abrégée du voyage littéraire que M. l'abbé *Fourmont* a fait dans le Levant par ordre du Roy, dans les années 1729 et 1730 (Régistres des assemblées de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, 1730, σ. 344 - 358).

2. Πρόκειται γιὰ τὴ φοβερὴ ἐπιδημία τοῦ 1728 ποὺ ἔμεινε ἱστορικὴ στὸ Αἰγαῖο, ἔτσι ποὺ οἱ νησιῶτες ἔλεγαν «στὸν καιρὸ τῆς πανούκλας». Στὴ Σῦρο χάθηκαν ὡς τὸ Μάιο τοῦ 1728 πάνω ἀπὸ χίλιες ψυχὲς σὲ πληθυσμὸ τριῶν χιλιάδων κατοίκων. Ὅσοι γλύτωσαν κατέφυγαν στὰ βουνά. Οἱ νεκροὶ παρέμεναν ἄταφοι καὶ γίνονταν βορὰ τῶν σκυλιῶν (*P. Clemente da Terzorio*, Le missioni dei minori cappuccini, Roma 1918, τ. Δ', σ. 136).

μόνιμη διαμάχη ἐξ αἰτίας τῶν ἀντιζηλιῶν. Ἔτσι πέφτουν ἀβανιὲς καὶ οἱ Τοῦρκοι ἐπωφελοῦνται γιὰ νὰ τοὺς καταληστεύουν.

Ἕλληνες καὶ Λατίνοι ἔχουν δικό τους ἀρχιεπίσκοπο. Ὁ ὀρθόδοξος κερδίζει πάνω ἀπὸ 25.000 λίβρες τὸ χρόνο καὶ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐμφανίζεται πάνω σὲ ἀκριβὰ πλουσιοστολισμένα ἄλογα. Τὸν συνοδεύουν πάντοτε ἕξη ὡς ὀχτὼ παπάδες καὶ νεαροὶ διάκοι.

Φόβος καὶ τρόμος ἐπικρατοῦσε στὴ Χίο ἐξ αἰτίας τῆς πανούκλας. Ὅλα τὰ σπίτια ἀμπαρώθηκαν, τὸ λαζαρέττο εἶχε πλημμυρίσει[1].

Ἀπὸ τὴ Χίο ταξίδεψε στὴ Μυτιλήνη.

«Ἡ Λέσβος εἶναι ἴσως τὸ πλουσιώτερο ἀπὸ τὰ νησιά. Ἔχει δύο ἐπισκοπές, τῆς Μυτιλήνης καὶ τῆς Καλλονῆς. Ἡ πρωτεύουσα ἔχει πληθυσμὸ 12.000 ψυχὲς καὶ τὸ ὑπόλοιπο νησὶ 60.000. Τὸ πιὸ κερδοφόρο ἐμπόριο τῆς Λέσβου εἶναι τοῦ λαδιοῦ. Γίνονται πολλὲς φορτώσεις ἀπὸ Γάλλους καὶ Ἄγγλους. Παράγονται ἀκόμα ἄφθονο μπαμπάκι, πολὺ κρασὶ ἀλλὰ γλυκό, λεμόνια, πορτοκάλια, καρύδια καὶ πεπόνια, ποὺ στέλνονται στὴν Κωνσταντινούπολη. Παράγεται ἐπίσης ἀρκετὸ μετάξι ἀλλὰ σὲ ποιότητα κατώτερη ἀπὸ τὴν τηνιακὴ καὶ τὴ μωραΐτικη. Τὰ μικρὰ ἄλογα τῆς Λέσβου, τὰ μυτιληναίικα ὅπως τὰ ἀποκαλοῦν, τρέχουν γρηγορώτερα ἀπὸ ζαρκάδια»[2].

Ὁ Fourmont σημειώνει στὸ χρονικό του ὅτι οἱ Μυτιληνιοὶ διατηροῦν μὲ πολλὲς φροντίδες τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, μ' ὅλο ποὺ ζοῦν ἐπὶ αἰῶνες ὑπόδουλοι στοὺς Τούρκους. Βρῆκε καὶ ξεσήκωσε εἴκοσι ἐπιγραφές. Φαίνεται ὅτι κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Μυτιλήνη προσανατολίσθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἀναζήτηση ἐνεπιγράφων μαρμάρων καὶ ἀναγλύφων. Εἶχε συνειδητοποιήσει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὅτι ἡ ἔρευνα γιὰ ἀρχαῖα χειρόγραφα, ὕστερα ἀπὸ τὸ ναυάγιο τῆς ἀπόπειρας νὰ εἰσχωρήσῃ στὴ βιβλιοθήκη τῶν σουλτανικῶν ἀνακτόρων, ἦταν ἄγονη ἐπιχείρηση. Ἄρχισε λοιπὸν τὶς ἔρευνες γιὰ ἀρχαιότητες στοὺς κήπους, στὰ κάστρα καὶ στὰ ἐρείπια τῶν ναῶν.

Στὴν Ἀθήνα ἔφθασε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Μεγάλη Βδομάδα τοῦ 1729. Ἀπέφυγε νὰ ἀποκαλύψῃ τοὺς σκοπούς του, τὴν ἔρευνα δηλαδὴ στὶς βιβλιοθῆκες. «Γιατὶ ἂν τὸ μάθαιναν οἱ Ἕλληνες, θὰ τὶς ἀμπάρωναν ἀμέσως, τόσο πολὺ μισοῦν τοὺς Λατίνους». Εἶπε πὼς ψάχνει γιὰ ἀρχαῖες ἐπιγραφὲς καὶ τότε ὅλοι, ὁ βοεβόδας, ὁ δισδάρης, ὁ καδής[3], ὁ ἀρχιεπίσκοπος, οἱ ἡγούμενοι τῶν γύρω

1. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 558 - 563.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 558 - 563.

3. Βοεβόδας ἢ βοϊβόδας ἢ βοϊβόντας ἐσήμαινε κατὰ τὴν τουρκοκρατία διοικητής. Εἶναι σλάβικη λέξη ποὺ ἀρχικὰ εἶχε τὴν ἔννοια τοῦ στρατηγοῦ καὶ ὕστερα τοῦ αἱρετοῦ ἡγεμόνα. Στὴν Ἀθήνα, γιὰ νὰ ἔχῃ καὶ ἀστυνομικὴ δικαιοδοσία, ἔφερε καὶ τὸν τίτλο τοῦ ζαμπίτη. Ὁ βοεβόδας ἦταν ὁ πρῶτος ἀξιωματοῦχος στὴν κοινότητα. Ἀκολουθοῦσαν ὁ καδής, δηλαδὴ ὁ ἱεροδικαστής, ὁ δισδάρης, φρούραρχος τοῦ κάστρου καὶ ὁ σερδάρης, ἀρχηγὸς τῆς στρατιωτικῆς φρουρᾶς τῆς πόλης.

μοναστηριῶν ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴν 'Αθήνα, προθυμοποιήθηκαν νὰ τὸν βοηθήσουν.

Ἦρθε πρῶτα σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς χτίστες καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες ποῦ βρίσκονται ἀρχαῖα μάρμαρα ἐντοιχισμένα, σὲ μάντρες, σὲ αὐλές, σὲ πηγάδια, σὲ σπηλιές, σὲ χαλάσματα. Οἱ παλαιοὶ 'Αθηναῖοι εἶχαν διατηρήσει στὴ μνήμη τους τοὺς περιηγητὲς Spon καὶ Wheler, ποὺ πρὶν ἀπὸ 55 χρόνια κατέγραψαν μὲ εὐλάβεια τὶς ἀθηναϊκὲς ἀρχαιότητες.

'Αφοῦ κατώρθωσε νὰ ἐπισημάνη τοὺς χώρους ὅπου ὑπῆρχαν ἀρχαῖα μνημεῖα ἄρχισε νὰ θέτη σὲ ἐφαρμογὴ ἕνα προμελετημένο σχέδιο. Ὁ Fourmont θὰ ἀποδειχθῆ πιὸ πανοῦργος καὶ πιὸ σατανικὸς ἀπὸ τὸ συνταξιδιώτη του Sevin τῆς Πόλης.

«'Εκεῖνο ποὺ δυσκόλεψε πολὺ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σχεδίου μου νὰ μεταβάλω τὴν 'Αθήνα σὲ λατομεῖο εἶναι ἡ ζηλοτυπία τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ρωμιῶν. Κρύβουν καὶ ἀπὸ τοὺς πιὸ στενοὺς συγγενεῖς τὶς γυναῖκες καὶ τὶς θυγατέρες τους. Ἔτσι τὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν, ὅπου θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ βρῆ ἐντοιχισμένα μάρμαρα, εἶναι ἀπροσπέλαστο. Ὅλοι οἱ Φράγκοι, ἀκόμα καὶ οἱ 'Ιταλοί, θεωροῦνται ὕποπτοι».

Γιὰ νὰ κερδίση τὴ συμπάθεια τῶν 'Αθηναίων κατέφυγε στὴν ὑποκρισία καὶ τὴν ἀπάτη. Ὅταν συναντοῦσε 'Αθηναῖες νὰ πηγαίνουν στὸ λουτρό, ἔστριβε στὸ πρῶτο σοκάκι. Μὰ ὅταν βρισκόταν μπροστὰ σ' ἕναν ἄρχοντα 'Αθηναῖο ἢ σ' ἕνα Τοῦρκο ἀγὰ σταματοῦσε, ἔπιανε γνωριμία καὶ κουβέντιαζε γιὰ τὶς ὀμορφιὲς τῆς πολιτείας. Κι' ἂν τὸν καλοῦσε κανένας ἀπ' αὐτοὺς στὸ σπίτι του νὰ δῆ ἐπιγραφὲς καὶ ἀνάγλυφα, ἀρνιόταν κατηγορηματικά.

— Ὄχι! Ὄχι! ἔλεγε. 'Εγὼ εἶμαι κληρικός, σέβομαι τὰ ἔθιμά σας! Δὲν μπαίνω σὲ σπίτι ὅπου ὑπάρχουν γυναῖκες!

«'Αλλὰ καθὼς οἱ 'Αθηναῖοι εἶναι πολὺ ὁμιλητικοὶ καὶ τίποτα δὲν τοὺς ξεφεύγει κι' ὅλο ψάχνουν γιὰ νέα καὶ κουσκουσουριά, σὲ δυὸ μέρες ἔμαθαν τὴ συμπεριφορά μου καὶ τὶς ἰδέες μου καὶ ἀμέσως διαλύθηκαν οἱ ἐπιφυλάξεις καὶ ἡ δυσπιστία ποὺ ἔτρεφαν γενικὰ γιὰ τοὺς Δυτικούς. 'Απὸ τότε ἄνοιξαν τὰ σπίτια. Ὁ βοεβόδας ἔδωσε τὸ παράδειγμα στοὺς Τούρκους καὶ οἱ ἄρχοντες Μπενιζέλος, Καπετανάκης, Καβαλάρης, Χαλκοκονδύλης, Λίμπονας, Καντσιλιέρης, Νέρης καὶ Πατούσας στοὺς Ἕλληνες».

Ἕνα μόνο σπίτι ἔμεινε κλειστὸ γιὰ τὸν Fourmont: τοῦ 'Αντώνη Παλαιολόγου, τοῦ ἐπιλεγομένου Μπόλ-πασᾶ. 'Ισχυρίσθηκε πὼς ἦταν ἄρρωστη ἡ γυναίκα του. Φρόντισε ὅμως νὰ στείλη τὰ ἐνεπίγραφα μάρμαρα ποὺ ὑπῆρχαν στὸ σπίτι του.

Ὕστερα ὁ Fourmont ἐξασφάλισε τουρκικὴ ἄδεια γιὰ ἀνασκαφὲς καὶ ἄρχισε νὰ ἀνασκαλεύη τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων ναῶν καὶ κτισμάτων.

'Εδῶ καὶ ἔξη βδομάδες, γράφει στὸ φίλο του Freret, ὀργώνω τὴν 'Αθήνα πάνω κάτω. «Ψάχνω στὰ σπίτια, στοὺς σταύλους, στὰ μαγαζιά, παντοῦ,

ἀκόμα καὶ στὰ ἀποχωρητήρια. Κατέβηκα καὶ σὲ πηγάδια γιὰ νὰ ἀνακαλύψω μάρμαρα μὲ ἐπιγραφές».

Ἀντιγράφει τὶς χαραγμένες ἐπιγραφὲς κι' ὁ ἀνηψιός του σχεδιάζει ἀνάγλυφα, ἀψίδες, ὑδραγωγεῖα. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίση τὴ συμπαράσταση τῶν Τούρκων φρόντισε νὰ ἀντιγράψη καὶ τὶς ἐπιγραφὲς τῶν ὀθωμανικῶν νεκροταφείων καὶ τῶν μιναρέδων. Αὐτὸ ἐνθουσίασε τοὺς Τούρκους καὶ ἔσπευσαν νὰ πληροφορήσουν τὸ Γάλλο ἀρχαιολόγο ποῦ ὑπῆρχαν ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Τοῦ ἐπέτρεπαν μάλιστα νὰ μπαίνη καὶ στὰ σπίτια τους ἀφοῦ φρόντιζαν προηγουμένως νὰ διώχνουν τὶς χανούμισσες.

Πολλὰ μοναστήρια λειτουργοῦν στὴν Ἀττική, σημειώνει ὁ Fourmont. Ἄλλα μὲ 200, ἄλλα μὲ 100 ἢ 50 καλογέρους. Αὐτὴ ἡ προτίμηση στὸ μοναχικὸ βίο ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὰ μοναστήρια καταβάλλουν λίγο φόρο στὸ σουλτάνο. Τὰ πλούσια, χίλιες ὀκάδες μέλι καὶ ἑκατὸ ὀκάδες κερὶ γιὰ τὴν βαλιδὲ σουλτάνα[1]. Πρόκειται γιὰ βακούφια, ἐκκλησιαστικὰ χτήματα. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν εἰσπράττει 18 - 20.000 λίβρες τὸ χρόνο. Εἶναι ἀνηψιὸς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης.

Ἐκεῖ στὴν Ἀθήνα ἀρχίζει ἡ καταστροφὴ τῶν ἐνεπιγράφων μνημείων. Ὁ Fourmont ἀποσπᾶ ἀπὸ ὑπόγεια, ξεθάβει ἀπὸ τὴ γῆ κάθε κομμάτι μάρμαρο μὲ ἐπιγραφὴ καὶ ἀφοῦ τὴν ἀντιγράφει ἐγκαταλείπει τὸ μάρμαρο στὴν τύχη του γιὰ νὰ γίνη οἰκοδομικὸ ὑλικό, νὰ θρυμματισθῆ ἢ νὰ καταλήξη σὲ τούρκικο ἀσβεστοκάμινο. Ὅσα μάρμαρα εἶχαν ἀνάγλυφες παραστάσεις προσώπων ἀφανίσθησαν ὁλότελα ἐξ αἰτίας τῆς θρησκευτικῆς ἀπέχθειας τῶν Τούρκων γιὰ κάθε ἀνθρωπομορφισμό. Χωρὶς τὴ μανιακὴ αὐτὴ ἐπιδρομὴ τοῦ Fourmont τὰ πολύτιμα λείψανα τοῦ ἀρχαίου κόσμου δὲν θὰ ἔμεναν ἐκτεθειμένα στὸ ὕπαιθρο, θὰ εἶχαν σωθῆ, ἔτσι καθὼς ἦταν ἐντοιχισμένα, καὶ θὰ ἀποτελοῦσαν ἀνεκτίμητη πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα.

Στὴν ἀναφορὰ ποὺ ἀπευθύνει στὶς 4 Ἀπριλίου 1729 ἀπὸ τὴν Ἀθήνα πρὸς τὸ Γάλλο πρεσβευτὴ Villeneuve ἀφηγεῖται μὲ ἀγαλλίαση αὐτὸ τὸ καταστρεπτικὸ κυνήγι τῶν ἐπιγραφῶν.

«Τί φῶς σκορπίζουν στὴν ἀρχαία ἱστορία τῆς Ἀθήνας αὐτὰ τὰ μάρμαρα ποὺ ἀνασύρει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἀφάνεια. Ἀλλὰ τί μόχθος γιὰ νὰ τὰ ἀνακαλύψης καὶ νὰ τὰ ἀντιγράψης. Βαδίζουμε στοὺς ἀθηναϊκοὺς δρόμους μὲ μιὰ περίερ-

---

1. Ἡ Ἀθήνα ἦταν ὣς τὸ 1760 ἐξαρτημένη ὡς εἰσόδημα ἀπὸ τὸ σουλτανικὸ χαρέμι μὲ ἄρχοντα τὸν ἀρχιευνοῦχο τοῦ σεραγιοῦ, ποὺ διώριζε οἰκονομικὸ ὑπάλληλο μὲ ἐτήσια συνήθως θητεία. Ὁ ἀρχιευνοῦχος φρόντιζε νὰ περιβάλλεται ὁ ὑπάλληλος αὐτὸς καὶ μὲ τὸ διοικητικὸ ἀξίωμα τοῦ βοεβόδα. Ἦταν μιὰ ἰδιαίτερα εὐνοϊκὴ μεταχείρηση γιατὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ὑπάγονταν σὲ πασά, γιατὶ ὁ βοεβόδας δὲν παρεκτρεπόταν σὲ χρηματισμοὺς καὶ βιαιότητες καὶ κυρίως γιατὶ ἀναγνωριζόταν ἡ τοπικὴ αὐτοδιοίκηση, ἡ Δημογεροντία δηλαδὴ (*Δ. Καμπούρογλου*, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 1775 - 1795, Ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 47 - 51).

γη κουστωδία. Μπροστὰ πηγαίνει ὁ δραγουμάνος γιὰ νὰ δείχνη τὴ συνοικία, τὴν ὀνομασία τοῦ δρόμου, τὴν ἐκκλησία, τὸ σπίτι, ὥστε νὰ εἰδοποιοῦνται οἱ γυναῖκες νὰ κρυφτοῦν (γιατὶ οἱ κύριοι Ἕλληνες δὲν εἶναι λιγώτερο ζηλότυποι ἀπὸ τοὺς Τούρκους). Τὸν ἀκολουθοῦμε, ὁ ἕνας μὲ κασμά, ὁ ἄλλος μὲ λοστὸ ἢ φτυάρι γιὰ νὰ ξεθάψουμε τὰ μάρμαρα. Ἕνας ἄλλος κουβαλάει σκάλα καὶ σκοινιὰ γιὰ νὰ σκαρφαλώσουμε στὰ τείχη ἢ νὰ κατέβουμε σὲ ἔρημες ὑπόγες κρεμασμένοι στὸν ἀέρα ἢ νὰ ἀναρριχηθοῦμε ὡς τὶς στέγες τῶν καμπαναριῶν καὶ τῶν ναῶν. Κάποιος κρατάει μαστραπὰ μὲ νερό, σφουγγάρι καὶ σκούπα γιὰ νὰ καθαρίση τὰ μάρμαρα ἀπὸ τὸ χῶμα ὥστε νὰ γίνουν τὰ ψηφία εὐανάγνωστα. Καὶ μεῖς οἱ δυό (θεῖος καὶ ἀνηψιός), φορτωμένοι μὲ τὰ κατάστιχά μας, πηγαίνουμε νὰ εἰσπράξουμε τό «χαράτσι».

»Κανεὶς ὡστόσο δὲν παραξενεύεται. Οἱ νοικοκυραῖοι μᾶς ὑποδέχονται μὲ τὴν καθιερωμένη ἀθηναϊκὴ εὐγένεια καὶ τὰ παιδιὰ ποὺ προπορεύονται, τσοῦρμο ὁλόκληρο, ἢ ἀκολουθοῦν, ἀναζητοῦν κι' αὐτὰ ἐπιγραφές. Καὶ κάθε τόσο φωνάζουν:

— Ἀφέντη Φουρμόν! Εἶναι γραμμένα!

»Καὶ μαλώνουν ποιὸ θὰ ἔχη τὴν τιμὴ νὰ τὰ ἀνακαλύψη πρῶτο. Αὐτὸς ὁ ζῆλος δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀνιδιοτελὴς γιατὶ εἰσπράττουν μερικοὺς παράδες γιὰ κάθε ἐνεπίγραφο μάρμαρο ποὺ ξεθάβουν».

Ὁ Fourmont ἐπεκτείνει τὴ δραστηριότητά του καὶ στὴν Ἀττική. Ἀνεβαίνει στὰ μοναστήρια τῆς Πεντέλης καὶ τῆς Καισαριανῆς, «τὰ δυὸ πλουσιώτερα μοναστήρια τῆς Ἀττικῆς», συγκεντρώνει ἐπιγραφὲς στὸ Μενίδι, ἐνεργεῖ ἀνασκαφὲς στὴν Ἐλευσίνα (πέντε μέρες συνεργεῖο 15 ἐργατῶν), πραγματοποιεῖ ἔρευνες στὰ Μέγαρα, στὴ Σαλαμίνα, στὸ Σούνιο, στὸ Λαύριο, στὴν Παιανία.

Ὕστερα θὰ περάση στὴν Αἴγινα. Ἡ πόλη ἔχει πληθυσμὸ 2.500 ψυχὲς κι' ὁλόκληρο τὸ νησὶ 4.000. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώση τὰ βάσανα τῶν κατοίκων ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑλλήνων συνεργατῶν τους. Οἱ ἐπίτροποι τοῦ νησιοῦ συγκεντρώνουν τὴ δεκατιὰ καὶ τὰ ἄλλα δοσίματα ποὺ ὁ σουλτάνος παραχωρεῖ στὸν καπουδὰν πασά. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει σύμπνοια βρίσκεται ἕνας Ἕλληνας ποὺ παίρνει τὸ χρῖσμα τοῦ βοεβόδα καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων[1]. Μὲ τὴ

1. Γιὰ τὴν κακομεταχείριση τῶν ραγιάδων ἀπὸ τοὺς βοεβόδες γράφει ὁ *M. Zallony*: «Σκληροί, μαυρόψυχοι, ἄστατοι, ἄπληστοι, παραδόπιστοι καὶ ἄσπλαχνοι, φροντίζουν νὰ πλουτίσουν καταφεύγοντας σὲ ἐκβιασμοὺς καὶ στὰ πιὸ βάρβαρα μέσα. Οἱ κάτοικοι βλέπουν τὶς περιουσίες τους νὰ παραδίδωνται στὴ διαρπαγή, ἑνώνονται καὶ ἐκδιώκουν τὸν μισητὸ τύραννο. Κι' ἐκεῖνος φεύγει φορτωμένος χρυσάφι ἀφήνοντας τὸ νησὶ καταλεηλατημένο» (Voyage à Tine, l'une des îles de l'Archipel de la Grèce, suivi d'un traité de l'asthme, par *Marcaky Zallony*, Ἀ Paris 1801, σ. 32).

σειρά του ὁ ἐκμισθωτὴς αὐτὸς προσφέρει ἕνα ποσοστὸ ἀπὸ τὰ κέρδη του σὲ κάποιον Τοῦρκο κι' ἐκεῖνος εἰσπράττει τὰ δοσίματα μὲ τὸ βούρδουλα. «Ἔτσι ὁ δύστυχος ὁ κοσμάκης κατατυραννιέται καὶ ἀπὸ τοὺς Ὀθωμανοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀδερφούς του» [1].

Ὕστερα ἀπὸ πεντάμηνη παραμονὴ στὴν Ἀθήνα ὁ Fourmont θὰ συνεχίση τὴν περιοδεία του στὸ Μωριά, μ' ὅλο ποὺ ἡ πανούκλα ἁπλωνόταν παντοῦ καὶ προκαλοῦσε μεγάλο θανατικό. Ἔπειτα, τὸ ταξίδι ἦταν ἐπικίνδυνο καὶ ἐξ αἰτίας τῶν ληστοσυμμοριῶν. «Χωρὶς γενίτσαρο ἢ μεϊντάνη [2] (φρουρὸ δρόμου) εἶναι ἀδύνατο νὰ μετακινηθῆ κανείς. Οἱ ἔνοπλοι συνοδοὶ πληρώνονται 15 παράδες τὴν ἡμέρα. Ὁ ταξιδιώτης τοὺς προσφέρει ἐπίσης τροφὴ καὶ ἄλογο. Ξοδεύεις ἀλλὰ εἶσαι σίγουρος».

Τὴ συνοδεία τοῦ Γάλλου ἀββᾶ ἀποτελοῦσαν, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀνηψιό του, ἕνας δραγουμάνος, ἕνας γενίτσαρος, τρεῖς ὑπηρέτες καὶ πέντε ἄλογα.

Φθάνοντας στὴν Κόρινθο ἐπιχειρεῖ ἕναν ἀπολογισμὸ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ ποὺ συγκέντρωσε: κάπου 750 ἐπιγραφὲς καὶ 150 σχέδια ἀναγλύφων. Εἶναι περήφανος. Τὰ μισὰ ἀπὸ τὰ 700 ἐνεπίγραφα μάρμαρα βγῆκαν στὸ φῶς γιὰ πρώτη φορὰ μὲ τὴ δική του ἐντολή. Ἀγόρασε καὶ 100 ἀσημένια μετάλλια ποὺ εἶχαν βρεθῆ πρὶν δύο χρόνια στὴν Κόρινθο.

Προχώρησε ὣς τὴν καρδιὰ τῆς Πελοποννήσου (Μαντινεία, Καρύταινα). Στὴν Ἀρκαδία ὅμως ἔβραζε ἡ πανούκλα[3] κι' ἀναγκάστηκε νὰ γυρίση στὴν

---

1. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 563 - 571.

2. Οἱ μεϊντάνηδες ἦταν κατάλοιπο τῆς βενετοκρατίας στὸ Μωριά. Στὴν ἀρχὴ τῆς κατοχῆς οἱ Βενετοὶ δυσκολεύτηκαν νὰ ἐξασφαλίσουν τοὺς δρόμους, ἐπειδὴ Μωραΐτες καὶ Ρουμελιῶτες λιποτάχτες τοῦ στόλου εἶχαν σηκώσει ἀντάρτικο. Τότε οἱ Βενετοὶ ὠργάνωσαν τὴν ἀγροφυλακή, τοὺς μεϊντάνηδες (τουρκικὴ λέξη ποὺ σημαίνει ἐκείνους ποὺ βγαίνουν στὸ μεϊντάνι, γίνονται ἀντάρτες). Αὐτοὶ οἱ μεϊντάνηδες ἀνέλαβαν νὰ ξεκαθαρίσουν τὸ Μωριὰ ἀπὸ τοὺς κακοποιοὺς καὶ νὰ φρουροῦν τὰ στενά, τὰ δερβένια. Ἦταν δηλαδὴ κλέφτες ποὺ μπῆκαν στὴ δούλεψη τῶν Βενετῶν. Ὁ Προβλεπτὴς κατώρθωσε νὰ δημιουργήση δυὸ ἀντίπαλα στρατόπεδα. Ἀναγνώριζε καὶ μισθοδοτοῦσε τοὺς μεϊντάνηδες καὶ τοὺς ἐπιφόρτιζε μὲ τὴν ἐξόντωση τῶν ἐπικηρυγμένων ἀνταρτῶν (Περ. Ἐρανιστής, Ἀθήνα 1844, σ. 849, Οἱ Βενετσιάνοι εἰς τὴν Πελοπόννησον. Ἐπίσης Δ.Ι.Ε.Ε., τ. Ε' 1896 - 1900, σ. 509). Μὲ τὴν ἐπανάκτηση τοῦ Μωριᾶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους καταργήθηκε τὸ σύστημα τῶν μεϊντάνηδων. Τὴν ἀσφάλεια τῶν δρόμων ἀνέλαβαν οἱ ντερβεναγάδες Ἀρβανίτες. Τὸ ὄνομα ὅμως «μεϊντάνης» ἔμεινε.

3. Ἡ πανούκλα μάστιζε τὴν Ἑλλάδα ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Τὸ 1716 ἀποδεκάτισε τὴ Χίο, Μυτιλήνη καὶ Σάμο, τὸ 1718 - 1719 τὸ Μωριά, τὸ 1728 τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴ Ζάκυνθο, τὸ 1736 τὰ Γιάννενα, τὸ 1741 τὸ Μωριὰ καὶ τὸ Αἰγαῖο, τὸ 1754 τὶς Σέρρες, τὸ 1756 τὸ Μωριά, τὸ 1759 - 1760 τὴν Κρήτη καὶ τὴν Ἀθήνα, τὸ 1765 τὴ Μακεδονία καὶ τὴ Λευκάδα, τὸ 1769 τὴ Χίο, τὸ 1772 τὴν Κρήτη, τὸ 1781 - 84 τὸ Μωριά, τὸ 1783 - 84 τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὸ 1788 - 1789 τὴ Βοιωτία, Ἀθήνα καὶ Χίο, τὸ 1791 - 92 τὴ Θήβα, Ἄμφισσα, Ἀθήνα, Εὔβοια, τὸ Μωριά, τὴν Ὕδρα, καὶ τ' Ἀνάπλι, τὸ 1793 τὴ Θράκη καὶ τὴν Κρήτη.

᾿Αργολίδα. ᾿Ενεργεῖ ἀνασκαφὲς στὸ Ἄργος καὶ τὴν Ἑρμιόνη. Ψάχνει γιὰ ἀρχαιότητες στὶς Μυκῆνες, στὴν Τίρυνθα, Μιδέα, Λέρνα.

Στὶς 4 ᾿Οκτωβρίου 1729 γράφει ἀπὸ τὸ Ναύπλιο στὸ Γάλλο πρεσβευτή: «Δὲν ἄφησα λόφο, βουνό, «Παναγία» [1], ἐρείπιο, τὸν παραμικρὸ σωρὸ ἀπὸ πέτρες χωρὶς νὰ τὸν ψάξω». Κοντὰ στὴν Ἑρμιόνη, σ' ἕνα ὕψωμα τοῦ ἀκρωτηρίου βρῆκε ἕνα παλιὸ κάστρο. Μόλις ἔμαθε πὼς ἦταν χτισμένο μὲ λείψανα ἀρχαίων ναῶν μίσθωσε ἐργάτες καὶ ἄρχισε τὴν κατεδάφιση. Γκρέμισε τὸ κάστρο ὣς τὰ θεμέλια γιὰ νὰ ἀνακαλύψη ἐπιγραφές.

«Οἱ κάτοικοι παραξενεύονται μὲ τὸ πεῖσμα μου. Ἔλεγαν: τί συμβαίνει; Οἱ Φράγκοι πῆραν ἄδεια νὰ ξεθεμελιώσουν καὶ τὰ κάστρα μας; Αὐτὸς εἶναι πύργος τῶν Παλαιολόγων» [2].

᾿Αλλὰ ὁ Fourmont ἦταν κατενθουσιασμένος. ᾿Ανακάλυψε γύρω στὶς σαράντα ἐπιγραφές.

Στὸ Δαμαλὰ δὲν τοὺς δεχόταν κανεὶς στὸ σπίτι του. Ἔλεγε πὼς θὰ πληρώση. Τίποτα. Ὁ Fourmont ὅμως εἶχε σουλτανικὸ φιρμάνι. Ἔσπασε τὴν πόρτα ἑνὸς σπιτιοῦ καὶ ἐγκαταστάθηκε σὰ νοικοκύρης. Τὸ ἴδιο βράδυ ἔγινε ἐπιδρομὴ Φράγκων πειρατῶν. Ἔμαθαν πὼς εἶναι συμπατριώτης καὶ δὲν πλησίασαν στὸ κονάκι του. Ὁ ἀρχηγός τους ἔστειλε ἕναν ἄνθρωπό του, Γάλλο ἀπὸ τὴ Μασσαλία, καὶ κάλεσε τὸν Fourmont στὸ καράβι.

«Τοῦ μήνυσα πὼς εἶμαι ἀπεσταλμένος τοῦ βασιλιᾶ καὶ ναρθῆ ἐκεῖνος. Ἔφθασε ἐν πομπῇ μ' ὅλο τὸ ἀσκέρι. Τοῦ εἶπα ὅτι ὅπου βρίσκομαι ἐγὼ οἱ Τοῦρκοι εἶναι ὑπὸ τὴν προστασία μου. Νὰ παραδώσουν ἀμέσως τοὺς δυὸ Τούρκους ποὺ αἰχμαλώτισαν καὶ τ' ἄλογά τους γιατὶ ἀλλιῶς θὰ γράψω στὸ βασιλιά. Φοβήθηκε κι' ἔκανε ὅ,τι τοῦ εἶπα. Κι' ἐγὼ ἔστειλα στὸ καράβι δῶρο τέσσερα ἀρνιὰ καὶ ἕνα μοσχάρι».

Ὁ πειρατὴς καὶ ὁ ἀρχαιοκάπηλος συνεννοήθηκαν θαυμάσια. Ἐν ὀνόματι τοῦ βασιλέως! Εἶναι φανερὸ πὼς οἱ Γάλλοι πειρατές, ποὺ δροῦσαν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες, προστατεύονταν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ κυβέρνηση καὶ ἐκτελοῦσαν πειθαρχικὰ τὶς ἐντολές της.

Ἔτσι ὁ Fourmont ἀπόχτησε φήμη σ' ὅλο τὸ Μωριὰ καὶ παντοῦ οἱ Τοῦρκοι τὸν ὑποδέχονταν μὲ περιποιήσεις. Ἦταν πιὰ ὁλότελα ἀσύδοτος στὸ καταστροφικό του ἔργο.

Ὁ Δαμαλάς, ἕνα θεόφτωχο χωριὸ μὲ διακόσια σπίτια, βρισκόταν στὸ ἔλεος τῶν πειρατῶν. «Εἶναι ἕδρα μητρόπολης ἀλλὰ ὁ δεσπότης, ἐπειδὴ φοβᾶται τοὺς πειρατικοὺς αἰφνιδιασμούς, ἔχει ἐγκατασταθῆ στὸ Λιγουριό» [3].

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο, ἐννοεῖ ξωκκλήσι.

2. ᾿Επιστολὴ πρὸς τὸν Sevin ἀπὸ τὴν Πάτρα (22 Δεκεμβρίου 1729), *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., σ. 575 κ.ἑ.

3. Φαίνεται ὅτι ὁ δεσπότης ἀναθυμόταν τὸ πάθημα τοῦ ἐπισκόπου τοῦ Δαμαλᾶ ποὺ

Συνέχισε τὴν ὁδοιπορία του ὡς τὴ Σικυώνα. Ἀνέβηκε στὰ βουνὰ ἀνάμεσα Κόρινθο καὶ Πάτρα καὶ ἐρεύνησε σ' ὅλα τὰ μοναστήρια γιὰ βιβλία. Δὲν βρῆκε τίποτα. «Τὰ ἔκαψαν ὅλα οἱ Τοῦρκοι κατὰ τὴν τελευταία εἰσβολή [1] ἢ τὰ ἅρπαξαν οἱ Βενετοὶ ἐγκαταλείποντας τὸ Μωριά».

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ Μέγα Σπήλαιο. Εἶναι τὸ πιὸ πλούσιο καὶ τὸ πιὸ ὀνομαστὸ μοναστήρι τοῦ Μωριᾶ, γράφει ὁ ἀββᾶς στὸν καρδινάλιο de Fleury [2]. Ἑκατὸν πενήντα μοναχοὶ ζοῦν μὲ τὶς μεγαλύτερες ἀνέσεις. Ἐκεῖ ἀποσύρονται στὰ γερατειά τους, ἐκεῖ ἐξορίζονται ὅσοι κακοδιαχειρίζονται τὴν περιουσία τῆς ἐκκλησίας τους. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς τοὺς μοναχοὺς εἶναι ἐπίσκοποι ἢ ἀποσχηματισμένοι ἀπὸ τὸν πατριάρχη. Ἐκεῖ, τέλος, καταφεύγουν οἱ πρωτοσύγκελοι καὶ οἱ γέροι οἰκονόμοι.

«Ὡς τώρα ἔβλεπα μοναστήρια μὲ ἐξαθλιωμένους μοναχοὺς ποὺ ζοῦσαν μὲ λάχανα καὶ καλαμπόκι, σχεδὸν γυμνούς, περισσότερο ἀπασχολημένους μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν τοῦ μοναστηριοῦ καὶ τὴ φροντίδα τῶν μελισσιῶν τους παρὰ μὲ τὴ μελέτη καὶ ἀντιγραφὴ βιβλίων. Ἡ ἀμάθειά τους σοῦ προκαλεῖ οἶκτο. Εὕρισκα βιβλία μισοκαμένα, χωρὶς ἀρχὴ καὶ τέλος, σάπια, σαρακοφαγωμένα. Μοῦ εἶπαν πὼς ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Μ. Σπηλαίου ἦταν ἡ μεγαλύτερη σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Φαμφαρονισμοί. Ὑπῆρχαν μονάχα 130 τόμοι, μισοκαταστραμμένοι ἀπὸ τὴν ὑγρασία, ἔτσι ποὺ δὲν διαβάζονταν. Ἡ δυσωδία ἀπὸ τὴ σήψη σοὔφερνε λιγοθυμιά».

Ὁ Fourmont θὰ διασχίσῃ ὁλόκληρο τὸ Μωριά, ἀπὸ τὸν Ἀργολικὸ ὡς τὸ Ἰόνιο καὶ ἀπὸ τὸν Κορινθιακὸ ὡς τὴ Μάνη. Βιβλία δὲν βρῆκε πουθενά. Ἔχουν ὅλα καταστραφῆ, ἔγραφε στὶς 2 Φεβρουαρίου 1730, στὸν ἀββᾶ Bignon ἀπὸ κάποιο μοναστήρι τῆς Ἰθώμης. «Οἱ μοναχοὶ ζοῦν ἄνετα ἀλλὰ οἱ συγγραφεῖς πανάθλια. Τοὺς καῖνε, τοὺς ἀκρωτηριάζουν, τοὺς ἀνασκολοπίζουν, τοὺς μαχαιρώνουν. Εἶδα βιβλία μέσα σὲ ὑγρὲς τρύπες βράχων. Καὶ τὸ μόνο ποὺ μπόρεσα νὰ ἀποσπάσω ἦταν μερικὰ ράκη ἀγνώριστα. Ἄλλα βρίσκονται στὸ ὑπόγειο, σαπισμένα πιά, μὲ ὁλότελα σβησμένα γράμματα».

Πέρασε ἀπὸ τὸ Σινάνου (Μεγαλόπολη), χωριὸ μὲ 180 σπίτια (οἱ περισσότεροι κάτοικοι ἦταν «μουρτάτες», δηλαδὴ ἐξωμότες) καὶ τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1730 ἔφθασε στὴν Καλαμάτα. Ἔγραψε στοὺς Μανιάτες πρόκριτους τῆς γειτονικῆς Ζαρνάτας ἐκφράζοντας τὴν ἐπιθυμία νὰ ἐπισκεφθῆ τὰ χωριά τους [3].

πρὶν λίγα χρόνια, τὸ 1715 σύμφωνα μὲ μιὰ ἐκδοχή, εἶχε αἰχμαλωτισθῆ ἀπὸ Ἀλγερινοὺς πειρατὲς ἐνῶ ψάρευε στὰ ἀνοιχτὰ τῆς Τροιζήνας. Ἡ περιπέτεια μάλιστα τοῦ ἱεράρχη στὴν Ἀφρικὴ στὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς του εἶχε γίνει τραγούδι (βλ. τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ *Chandler*, σ. 300 - 301).

1. Τὸ 1715.

2. Ἐπιστολὴ 17 Φεβρουαρίου 1730 (*Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., σ. 596 κ.ἑ.).

3. Ὁ Fourmont ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ μποροῦσε νὰ ταξι-

Σὲ πέντε μέρες τοῦ ἀπάντησαν ὁ καπετὰν Conturos [1], ὁ καπετὰν Couloucoubaros [2] μὲ τοὺς ἡγουμένους τῶν μοναστηριῶν τῆς Βελανιδιᾶς, τοῦ Ἁη-Λιᾶ [3] καὶ τοῦ Ἁη-Γιάννη. «Οἱ Μανιάτες βρίσκονται σὲ αἰώνιο πόλεμο μὲ τοὺς Τούρκους ἀλλὰ καὶ μεταξύ τους. Παπάδες, καλόγεροι, δεσποτάδες εἶναι ὅλοι ἀρματωμένοι. Ἀκόμα καὶ στὰ ζουνάρια τῶν γυναικῶν βλέπεις πιστόλες [4].

Ὡστόσο ὁ Fourmont δὲν προχώρησε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Μάνης γιατί, ὅπως γράφει στὸν καρδινάλιο de Fleury, οἱ Μανιάτες εἶναι ἡ πιὸ ἁρπακτικὴ φυλὴ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. «Τρέφουν ὅμως ἀγάπη πρὸς τὴν ἐλευθερία καὶ τὸ μόνο τους πάθος εἶναι ἡ ἀπόκτηση ὡραίων ὅπλων» [5].

«Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς δαμάση, νὰ τοὺς πείση νὰ ἀκολουθήσουν τὸ δρόμο τῆς τιμῆς, νὰ σέβωνται τοὺς ξένους. Συνήθως εἶναι διαιρεμένοι. Ἑνώνονται μονάχα γιὰ καμμιὰ ἐπιδρομὴ κατὰ τῶν γειτόνων τους. Ὁ χριστιανισμός τους δὲν εἶναι καλύτερος. Εἶναι τόσο ὑπεροπτικοὶ ὥστε σὲ μιὰ μικρὴ ἐπαρχία 10X20 λεῦγες ὑπάρχουν τριάντα ἐπίσκοποι ἢ μνηστῆρες τῶν μητροπολιτικῶν ἑδρῶν. Καὶ ὅλοι κάνουν ἱεροτελεστίες παρὰ τοὺς ἀφορισμοὺς τοῦ πατριάρχη, τοῦ παναγιωτάτου Μονεμβασίας καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Λακεδαίμονος ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἐξαρτᾶται ἕνα μέρος τῆς περιοχῆς.

Ὁ πιὸ ἄθλιος παπάς, ὁ πιὸ ἐλεεινὸς καὶ ἀπελέκητος καλόγερος, θέλει νὰ γίνη δεσπότης καὶ μάλιστα δεσπότης ἀνεξάρτητος. Οἱ ἱεράρχες εἶναι καὶ ἀρχηγοὶ συμμοριῶν.

«Πρὶν ἀπὸ δέκα μέρες βρισκόμουν στὸ Νησί, ὅπου εἶναι ἐγκατεστημένος ὁ ἐπίσκοπος Ἀνδρούσης, ἀξιοσέβαστος γέροντας, ποὺ συγκεντρώνει τὴν ἐκτίμηση τοῦ ποιμνίου του καὶ τῶν Τούρκων. Αὐτὸς ὁ ἱεράρχης, ἀφοῦ μοῦ ἔστειλε τοὺς χαιρετισμούς του μὲ τὸν πρωτοσύγκελο καὶ τὸν ἀρχιμανδρίτη του, θέλησε νὰ μὲ τιμήση μὲ προσωπικὴ ἐπίσκεψη. Τὸν ὡδήγησαν στὸ κατάλυμά μου. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ 200 Μανιάτες κατέφθασαν καὶ κύκλωσαν τὸ σπίτι. Μόλις ἐμφανίσθηκε μπροστά τους ὁ δεσπότης ἄδειασαν καὶ τὰ 200 τουφέκια τους γιὰ νὰ μὲ χαιρετίσουν. Ἔχουν ἄγριο ὕφος, πολεμόχαρο, βλέμμα βλοσυρὸ καὶ ἐρευνητικό, στυλωμένο στὰ ροῦχα καὶ στὶς ἀποσκευὲς τῶν ξένων [6]. Ὁ ἐπί-

---

δέψη ἐλεύθερα σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο. Ἡ Μάνη ὅμως ἦταν αὐτοδιοικούμενη περιοχὴ καὶ ἔπρεπε γιὰ τὴν εἴσοδο νὰ ἐξασφαλισθῆ ἄδεια τῶν καπεταναίων.

1. Κουμουντοῦρος. Καπετάνιος τοῦ Σταυροπηγιοῦ τῆς Μάνης.

2. Κολοκούβαρος. Πύργος τῆς οἰκογένειας αὐτῆς σωζόταν στὸν κάμπο τῆς Ζαρνάτας.

3. Ἴσως ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Ἠλία στὸ Κριντίστι τῶν Γαϊτσῶν (βλ. *Κ. Κουγέα*, Ὁ ἰατρὸς τοῦ Μυστρᾶ Ἠλίας Δόξας, Πελοποννησιακά, τ. Γ' - Δ' (1961), σ. 332 σημ. 5).

4. Relation abrégée du voyage littéraire que *M. l'abbé Fourmont* a fait dans le Levant par ordre de Roy, dans les années 1729 et 1730 (Régistres des assemblées de l'Académie des Inscriptions et des Belles Lettres, σ. 244 - 358).

5. *Henri Omont*, Missions, σ. 630.

6. Γιὰ τὶς ἁρπακτικὲς διαθέσεις τῶν Μανιατῶν — ἀλλὰ μόνο τῆς Μέσα Μάνης, τῆς

σκοπος μοῦ ἔλεγε ὅτι οἱ προσευχὲς τῶν Μανιατῶν γίνονται πιὸ θερμὲς μόνο ὅταν βλέπουν κανένα καράβι νὰ ζυγώνη στὶς ἀκτές τους ἢ γιὰ νὰ στείλη ὁ Θεὸς καμμιὰ μεγάλη φουρτούνα νὰ τσακιστοῦν τὰ πλεούμενα στοὺς βράχους [1]. Ὕστερα δίνουν δημόσια συχώρεση καὶ φυσικὰ δὲν εἶναι οἱ τελευταῖοι στὴ μοιρασιά [2].

Ἡ τελευταία φάση τῶν ἀρχαιοθηρικῶν περιηγήσεων τοῦ Fourmont ὑπῆρξε καταστροφική. Γκρέμισε καὶ ἀφάνισε τὰ ἀρχαιολογικὰ μνημεῖα ποὺ εἶχαν ἀπομείνει στὴν Πελοπόννησο. Ἐνεργοῦσε ἀνασκαφὲς στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ θρυμμάτιζε τὰ μάρμαρα ποὺ ἔρχονταν στὸ φῶς. Στὴ Σπάρ-

---

Κακαβουλίας, ὅπως τὴν ἀποκαλοῦσαν — ἔγραφε ὁ Μανιάτης Νικήτας Νηφάκης στὸ στιχούργημά του «Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης, ἤθη, χωρία καὶ ἰντράδες αὐτῆς, διὰ στίχων πολιτικῶν»:

Τοὺς ξένους ὅταν τύχωσι στὸν τόπο τους νὰ πάγουν
κουμπάρους τοὺς ἐκάμνουσι καὶ τοὺς καλοῦν νὰ φάγουν.
Καὶ ὅταν θέλη νὰ ἐβγῇ ὁ ξένος, τὸν κρατοῦσι
καὶ ὡσὰν φίλοι τοῦ λαλοῦν καὶ τόνε νουθετοῦσι.
—Κουμπάρε, λέγουσιν, ἡμεῖς θέλομεν τὸ καλό σου
καὶ ἔβγαλε τὴν φέρμελην, γελέκι καὶ ζωνάρι
καὶ τὸ βρακί, μπορεῖ κανεὶς ἐχθρὸς νὰ σοῦ τὸ πάρη
καὶ νὰ σὲ γδύσωσιν ἐχθροὶ νὰ σοῦ τὰ πάρουν ἄλλοι,
ζημία φέρνεις εἰς ἡμᾶς καὶ ἐντροπὴ μεγάλη.
Γιὰ τοῦτο, κουμπαρούλη μου, σωστὰ νὰ σοῦ τὰ εἰποῦμε,
καὶ φέσι καὶ πουκάμισο ν' ἀφήσης ἀγαποῦμε.
Καὶ τὰ παπούτσια βγάλε τα, τί χρειάζονται σὲ σένα;
Ἐτώρα εἶσαι σίγουρος μὴ σκιάζεσαι κανένα.
Καὶ ἔτσι τὸν ταλαιπωροῦν τὸν ξένον, τὸν ἐγδύνουν
κατάσαρκα οἱ ἄσπλαχνοι, νὰ τρέχη τὸν ἀφήνουν.

(*Σωκρ. Β. Κουγέα*, Νικήτα Νηφάκη, Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, Ἀθῆναι 1964, σ. 46, στ. 289 - 304). Ὡστόσο οἱ χλευαστικοὶ αὐτοὶ καὶ ὀνειδιστικοὶ στίχοι τοῦ Νηφάκη γιὰ τοὺς συμπατριῶτες του, ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὶς παρατηρήσεις τοῦ Fourmont, δὲν ἀνταποκρίνονται στὴν ἀλήθεια, τουλάχιστον σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς φιλοξενουμένους. Ὁ ξένος ἦταν ἱερὸς σ' ὁλόκληρη τὴ Μάνη καὶ ἡ φιλοξενία ἀποτελοῦσε πάντοτε μιὰ πατροπαράδοτη καὶ πολυτίμητη ἀρετή.

1. Ἡ διαρπαγὴ τῶν ναυαγίων ἀπὸ τοὺς Μανιάτες ἀποτελεῖ ἕνα ἱστορικὰ ἐξακριβωμένο γεγονός. Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο οἱ στίχοι τοῦ Νηφάκη ἀποδίδουν τὴν πραγματικότητα.

Ἂν τύχη καὶ καμμιὰ φορὰ καράβι νὰ ξεπέση
ἀπὸ τὶς ἁμαρτίες του στὸν τόπο τους νὰ πέση
Φραντζέζικο, Σπανιόλικο, Ἐγκλέζικον ἢ ἄλλο
ἢ Τούρκικο, Μοσκόβικο, μικρὸ ἢ καὶ μεγάλο,
καθένας τὸ μεράδι νὰ πάρη, γιέ μου, θέλει
καὶ τάβλες τὸ μοιράζουσι, καθόλου δὲν τοὺς μέλλει.

(*Σωκρ. Β. Κουγέα*, ἔνθ' ἀν., σ. 46, στ. 305 - 310).

2. *Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., σ. 600 κ.ἑ.

τη ἡ καταστροφὴ ἦταν προμελετημένη καὶ πῆρε μεγάλη ἔκταση. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Γότθων εἶχε νὰ ἀντιμετωπίση ἡ Ἑλλάδα τέτοια βαρβαρότητα. Ὁ Fourmont ὅμως εἶναι περήφανος γιὰ τοὺς βανδαλισμούς του. Μὲ ὑπεροψία περιγράφει τὸ καταστροφικὸ ἔργο του στὸ γράμμα τῆς 10 Ἀπριλίου 1730 πρὸς τὸ φίλο του Freret:

«Τὰ ἰσοπέδωσα, τὰ ξεθεμέλιωσα ὅλα. Ἀπὸ τὴ μεγάλη αὐτὴ πολιτεία δὲν ἀπόμεινε πιὰ λίθος ἐπὶ λίθου. Ἐδῶ κι' ἕνα μήνα συνεργεῖα ἀπὸ τριάντα καὶ μερικὲς φορὲς σαράντα ἢ ἑξήντα ἐργάτες γκρεμίζουν, καταστρέφουν, ἐξολοθρεύουν τὴ Σπάρτη. Ὁ βρόντος ἀπὸ τὸ γκρέμισμα τῶν τειχῶν, τὸ κατρακύλισμα τῶν λίθων ὡς τὶς ὄχθες τοῦ Εὐρώτα ἀκούγεται ὄχι μονάχα στὴ Λακωνία ἀλλὰ καὶ σ' ὁλόκληρο τὸ Μωριὰ καὶ παραπέρα ἀκόμα... Τοῦρκοι, Ἑβραῖοι, Ἕλληνες ἔρχονται νὰ δοῦν ἀπὸ πενήντα λεῦγες μακριά. Ἀλλὰ τὸ μόνο ποὺ ἀντικρύζουν εἶναι χιλιάδες ἐνεπίγραφα μάρμαρα.

»Μιὰ μέρα ὁ ἀνηψιός μου, ποὺ ἐπιστατοῦσε στὶς ἐργασίες, βρῆκε μιὰ ντουζίνα μάρμαρα, τὰ καλύτερα τοῦ κόσμου, γεμάτα ἐπιγραφές. Ἔστειλε ἀμέσως νὰ μὲ πληροφορήση φροντίζοντας στὸ δρόμο νὰ τὸ διαλαλήση σ' ὅλη τὴν περιοχή. Σὲ λίγο ἔφθασε στὴ Σπάρτη ὅλος ὁ Μυστράς[1]. Αὐτὴ τὴ στιγμὴ μόνο τέσσερες πύργοι ἀπομένουν ὄρθιοι... Γιὰ νὰ εἶμαι εἰλικρινὴς ἀπορῶ κι' ἐγὼ μ' αὐτὴ τὴν ἐκστρατεία. Ἀπὸ ὅσα ἔχω διαβάσει κανεὶς δὲν σκέφθηκε ὡς τώρα νὰ ξεθεμελιώση πολιτεῖες ὁλόκληρες... Αὐτὴ τὴ στιγμὴ εἶμαι ἀπασχολημένος μὲ τὴν τελευταία καταστροφὴ τῆς Σπάρτης... Ἔψαξα νὰ βρῶ τὶς ἀρχαῖες πολιτεῖες αὐτῆς τῆς χώρας καὶ κατέστρεψα μερικές. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς τὴν Ἑρμιόνη, τὴν Τίρυνθα, τὴν Τροιζήνα, τὴ μισὴ Ἀκρόπολη τοῦ Ἄργους, τὴ Φλιούντα, τὴ Φενεὸ καὶ ἀφοῦ ταξίδεψα στὴ Μάνη, ὅσο βέβαια ἐπέτρεπε ἡ φρόνηση, εἶμαι ἀπασχολημένος ἐδῶ καὶ ἔξη βδομάδες μὲ τὴν ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς Σπάρτης... Γκρεμίζοντας τὰ τείχη καὶ τοὺς ναούς της, μὴ ἀφήνοντας λίθον ἐπὶ λίθου, θὰ κάνω ἀγνώριστο αὐτὸ τὸν τόπο. Ἀλλὰ ἐγὼ τουλάχιστον ξέρω πῶς θὰ τὴν ἀναγνωρίσω. Κι' αὐτὸ εἶναι κάτι...Μόνο μ' αὐτὸ τὸν τρόπο μπορεῖ κανεὶς νὰ φανῆ χρήσιμος στὰ Γράμματα. Ἡ Σπάρτη εἶναι ἡ πέμπτη πολιτεία τοῦ Μωριᾶ ποὺ ξεθεμελιώθηκε. Ἡ Ἑρμιόνη καὶ ἡ

1. Ὁ Fourmont ἐρευνᾶ καὶ τὴν ἐτυμολογία τῆς ὀνομασίας Μυζηθρᾶς: «Κατὰ τοὺς Μυστριῶτες ἕνας Γάλλος Messire Guillaume ἄρχισε τὴν ὀχύρωση τῆς πολιτείας γιὰ νὰ προσελκύση τοὺς Σπαρτιάτες ποὺ ὑπέφεραν ἀπὸ λειψυδρία, ἐπειδὴ τὰ ὑδραγωγεῖα εἶχαν ἀχρηστευθῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Οἱ Μυστριῶτες δίνουν μεγάλη πίστη στοὺς μύθους γιὰ τὸν Messire Guillaume. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι στὸ κτηματολόγιο τῆς μονῆς τοῦ Ἁγίου Βασιλείου, οἱ κάτοικοι τοῦ Μυστρᾶ ὀνομάζονται Μεσιριῶτες, ἐπειδὴ βρίσκονταν τότε ὑπὸ τὴν προστασία αὐτοῦ τοῦ Messire». Πραγματικὰ τὸ κάστρο τοῦ Μυστρᾶ τὸ ἔχτισε τὸ 1249 στὸν ἀπόκρημνο λόφο ὁ Γουλιέλμος Βιλλαρδουίνος. «Κάστρον ἐποῖκε ἀφηρόν, Μυζηθρᾶν ὠνόμασέ το». Τὰ ὑδραγωγεῖα τῆς Σπάρτης δὲν τὰ ἀχρήστεψαν οἱ Τοῦρκοι, ὅπως γράφει ὁ Fourmont, ἀλλὰ οἱ Βυζαντινοί.

Τροιζήνα εἶχαν τὴν ἴδια τύχη. Δὲν μοῦ γλύτωσαν οὔτε τὸ Ἄργος οὔτε ἡ Φλιούντα... Τώρα εἶμαι ἀπασχολημένος μὲ τὴν καταστροφὴ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στὶς Ἀμύκλες. Βρίσκω κάθε μέρα θαυμαστὰ πράγματα. Δὲν μετανοιώνω. Θὰ καταστρέψω κι' ἄλλους ναοὺς ἂν μ' ἀφήσουν».

Ἕνας ἐργάτης, καθὼς ἔσκαβε, χτύπησε τὸν κασμά του πάνω σ' ἕνα μάρμαρο.

— Ἀφέντη μου! Εἶναι γράμματα! ξεφώνισε [1].

Ἦταν ἡ μετόπη τοῦ τάφου τοῦ Ἀγησίλαου.

«Στὴν Τροιζήνα ἰσοπέδωσα καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τῶν ἀρχαίων τειχῶν καὶ ναῶν» [2].

Τὴν ἴδια μέρα (10 Ἀπριλίου 1730) γράφει στὸν Sevin ὅτι ἐξασφάλισε τὴ συμπαράσταση τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑβραίων στὸ καταστροφικό του ἔργο.

«Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ποὺ εἶναι ἰσχυροὶ ἐδῶ, ἐνῶ στὴν ἀρχὴ ἔβλεπαν μ' εὐχαρίστηση τὰ μάρμαρα, μόλις διαπίστωσαν ὅτι ἔρχονται στὸ φῶς κατὰ χιλιάδες κι' ὅτι τὰ ξανάθαβα πιὸ βαθιὰ ἀπὸ πρὶν χωρὶς νὰ τοὺς ἐπιτρέπω νὰ πάρουν ἀντίγραφα, ξαναγύρισαν στὸ φυσικό τους χαρακτήρα καὶ τὴν ἐλεεινή τους καχυποψία κι' ἔδειξαν φθόνο ἀσύλληπτο. Δὲν τοὺς φοβᾶμαι ὅμως γιατὶ ἔχω τοὺς Τούρκους μὲ τὸ μέρος μου» [3].

Ἕνας μονάχα Ἕλληνας εἶχε γοητευθῆ ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Γάλλου βάνδαλου. Ὁ γιατρὸς τοῦ Μυστρᾶ Δόξας [4]. «Περνᾶ τὸν καιρό του, γράφει ὁ Fourmont,

---

1. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο.

2. Ἐνθ' ἀν., τ. Α'. σ. 618 κ.έ.

3. Εἶχαν ἐνθουσιασθῆ στὴν ἀρχὴ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ τὴν «ἀρχαιολατρεία» τοῦ Fourmont καὶ ἀπὸ τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο ποὺ ἔφερε στὸ φῶς τὰ προγονικὰ μνημεῖα. Ἔσπευσαν μάλιστα νὰ τοῦ ἐκφράσουν καὶ τὴν εὐγνωμοσύνη τους τὸ 1730 μὲ ἕνα ἔγγραφο, ὅλο δοξολογήματα καὶ δουλοφροσύνες, ποὺ ὑπογράφεται ἀπὸ τὸ μητροπολίτη Λακεδαιμονίας Παρθένιο καὶ ἄλλους πρόκριτους τοῦ Μυστρᾶ. Προσαγορεύουν τὸν Γάλλο ἀββᾶ «Σοφώτατε καὶ ἐλλογιμώτατε ἄνερ Κύριε θεσπέσιε διδασκάλων» καί, ὅπως φαίνεται, ἀπαντοῦν σὲ ἐπιστολή του. «Ἡμεῖς πρέπει νὰ κηρύττωμεν εὐεργεσίαν διὰ τῆς ὁποίας ἔμελλε, καθὼς δὲν μᾶς ἔπρεπε, νὰ ἰδοῦμεν εἰς τὸν καθ' ἡμᾶς χρόνον ὅλον τὸ κάλλος καὶ στολὴν τῆς παλαιᾶς μας πατρίδος. Εὐχαριστοῦμεν ἡμεῖς τοιαύτην μεγαλουργίαν· τὸ κηρύττει ἡ Πελοπόννησος, τὸ ὑμνεῖ ἡ Ἑλλάς... Δὲν μένει ἄλλο νὰ ἐπιθυμήσωμεν θειότατε ἄνερ καθ' ὡς μᾶς ἔταξες εἰς τὰς ἡμέρας τῆς δόξης σου, καὶ ἡμεῖς θέλομεν τὸ γράψῃ μὲ ἄκραν εὐλάβειαν εἰς τὴν καρδίαν μας καὶ θέλομεν τὸ παραδώσῃ εἰς τοὺς ἀπογόνους διὰ νὰ τὸ μεταδώσωσιν εἰς τοὺς μέλλοντας αἰῶνας. Ὦ, πόσον οἱ πρόγονοί μας ἤθελον στενάξῃ νὰ ἠσθάνοντο τοσαύτην χάριν τῆς θαυμασίας σου μεγαλοφροσύνης. Ἂς χαίρῃ ἡ μεγαλόπολις Παρισίων ὅπου δέχεται εἰς τοὺς θριάμβους σου τὴν παλαιὰν Σπάρτην, καὶ μεθ' ἡμῶν τῶν δούλων καὶ ταπεινῶν. Ἔρρωσο, τρισμέγιστε ἄνερ, καὶ διὰ τὴν χάριν, καὶ διὰ τὴν σοφίαν, καὶ διὰ τὴν πατρίδα... (Σπαρτιατικὸν Ἡμερολόγιον, τ. Δ' (1903), σ. 60).

4. Πρόκειται γιὰ τὸ γιατρὸ καὶ λόγιο Ἠλία Δόξα, σκοτεινὴ μορφὴ τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ Μωριᾶ στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Αὐτὸς ὁ γιατρὸς τοῦ Μυστρᾶ πρωτοστάτησε στὴν ἀποσκίρτηση τῶν Μανιατῶν ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς καὶ τὴν προσχώρησή τους στοὺς Τούρκους τὸ 1715. Ὕστερα ἀπὸ τὴν τουρκικὴ εἰσβολὴ στὸ βενετοκρατούμενο Μω-

στὴν Αὐλὴ τοῦ μουχασὶρ ἀγᾶ[1]. Ἔγραψε μάλιστα κι᾽ ἕνα ποίημα ποὺ κάνει τὸ γύρο τοῦ Μωριᾶ»[2].

ριά, ἔπεφταν τὸ ἕνα μετὰ τὸ ἄλλο τὰ κάστρα. Κι᾽ ἐνῶ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἀλῆ Κιουμουρτζῆ πορεύονταν ἐναντίον τῆς Μονεμβασίας, τοῦ τελευταίου βενετικοῦ ὀχυροῦ, ὁ Ἠλίας Δόξας πῆγε στὴ Μάνη καὶ ἔπεισε τοὺς ἀρχηγοὺς νὰ μεταστραφοῦν καὶ νὰ προσχωρήσουν στὸ νικητὴ γιὰ νὰ σώσουν τὰ προνόμιά τους. Αὐτὸ καὶ ἔγινε. Οἱ καπεταναῖοι ἔφθασαν στὸ Μυστρὰ καὶ προσκύνησαν τὸ Βεζύρη (*Nic. Jorga*, Chronique de l'expédition des Turcs en Morée 1715, attribuée à Constantin Doikétès et publiée par Nicolas Jorga, Bucarest 1913, σ. 204 § 126). Γιὰ νὰ τὸν ἀνταμείψη ὁ Βεζύρης τὸν ὠνόμασε γιασὶρ πασά, δηλαδὴ αὐτοκρατορικὸ πασά. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ Προβλεπτῆ τῆς Ζαρνάτας Bembo στὸν Γενικὸ Προβλεπτὴ τῆς θάλασσας Δανιὴλ Δολφὶν (25 Αὐγούστου 1715). «Ἕνας κάποιος δόκτωρ Λιάκος Δόξας ἀπὸ τὸν Μυστρὰ ὁ ὁποῖος μεταξὺ τῶν πρώτων ἐπῆγε καὶ ἐδήλωσεν ὑποταγὴν εἰς τὸν Βεζύρην, ὁ ὁποῖος τὸν ἔκαμε πασὰ εἰς ἀνταμοιβὴν τοῦ ὅτι συνεκέντρωσε πολλοὺς ὀπαδούς, ἵνα κατακτήσῃ ἔτι πλέον τὴν εὔνοιαν τοῦ εἰρημένου Ἀνωτάτου Διοικητοῦ, ἐκινήθη κρυφίως πρὸς συνάντησιν τῶν προκρίτων τῆς κάτω καὶ ἄνω Μάνης. Οὗτος ἀπέκτησε τὴν εὔνοιαν τῶν ἐπισκόπων Κομονδούρου, Σαλούφα καὶ Γουράτου καὶ μίαν ἡμέραν συνεκέντρωσεν εἰς τὸ σπίτι τοῦ Καβαλλιεράκη τῆς κάτω Μάνης εἰς τὸ χωρίον Βακά (τὸ σημερινὸ χωριὸ Βαχός) τὸν Μποῦρο Ἠλίαν, τὸν γηραλέον Μπότσην, τὸν Κατσαούνην, τοὺς καπετάνιους Γεωργάκην, Μποῦλτζον τῆς Λαγκάδας καὶ Γιαννάκην Κουτήφαρην, ἔτι δὲ τὸν Ἔξαρχον Μουγγάκην τοῦ (χωρίου) Κουτήφαρη. Ἐκεῖ ὁ Δόξας τοὺς ἔπεισε νὰ πηγαίνουν μὲ τὴν συνοδείαν του νὰ δηλώσουν ὑποταγὴν εἰς τὸν Βεζύρην, ὅπου καὶ πράγματι ἐπῆγαν. Ἐκεῖ ἔλαβαν τὰ φιρμάνια ἐν ὀνόματι πάσης Μάνης καὶ ἀνέλαβαν τὴν ὑποχρέωσιν νὰ τῷ παραδώσουν τὰ φρούρια τῆς Κελεφᾶς καὶ Ζαρνάτας» (*Κ. Δ. Μέρτζιου*, Πότε καὶ πῶς ἔπεσεν ἡ Μάνη εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων, Πελοποννησιακά, τ. Γ΄ - Δ΄ (1960), σ. 285 - 286).

1. Τοῦ Τούρκου διοικητῆ τοῦ Μυστρᾶ.

2. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὶς ἐξομολογήσεις τοῦ Fourmont οἱ Ἕλληνες, ἔστω καὶ ἀργά, κατάλαβαν τὸν καταστρεπτικὸ ρόλο τοῦ σατανικοῦ Γάλλου βασιλικοῦ καθηγητῆ καὶ ἀρχαιολόγου καὶ ἀνησύχησαν. Εἶναι ἄγνωστο πῶς ἐκδηλώθηκε ἡ ἀντίδρασή τους. Ἀλλὰ ἡ ὑπόμνηση ὅτι «ἔχει τοὺς Τούρκους μὲ τὸ μέρος του» δείχνει ὅτι οἱ καταστροφὲς ἔγιναν μὲ τὶς εὐλογίες τῶν ὀθωμανικῶν Ἀρχῶν τοῦ Μυστρᾶ καὶ ὅτι ἦταν ἀδύνατη κάθε ἑλληνικὴ παρέμβαση γιὰ τὴ διακοπὴ τῶν βανδαλισμῶν. Ὑπῆρχε ἄλλωστε καὶ ὁ χαμερπὴς γραικύλος λόγιος Ἠλίας Δόξας ποὺ ἐξυμνεῖ μὲ δουλοπρέπεια τὰ ἔργα τοῦ Fourmont. Φαίνεται πὼς αὐτὸς ὁ τουρκολάτρης γιατρὸς ἦταν ὁ συντάκτης τῆς ὑμνητικῆς ἐπιστολῆς (ἐνθ᾽ ἀν.) πρὸς τὸν Fourmont. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὀνόματα ὑπάρχει καὶ τὸ δικό του. Ἔγραψε μάλιστα καὶ ἕνα ἡρωελεγειακὸ ποίημα, ἐγκώμιο τοῦ «σοφωτάτου καὶ ἐλλογιμωτάτου ἀνδρός», ὑπογράφοντας: «Εἰς ἀϊδίου εὐλαβείας μαρτύριον, Ἠλίας Δόξας ὁ Σπαρτιάτης». Βλ. *Δ. Α. Ζακυθηνοῦ*, Ἡμερολόγιον Μεγάλης Ἑλλάδος (1932), σ. 120 κ.ἑ. καὶ *Σ. Β. Κουγέα*, Ὁ ἰατρὸς τοῦ Μυστρᾶ Ἠλίας Δόξας, Πελοποννησιακά, τ. Γ΄ - Δ΄ (1960), σ. 336 κ.ἑ. Τὸ ἐλεγεῖο τοῦ Δόξα γιὰ τὸν Fourmont εἶναι γραμμένο σὲ ἀρχαία ἑλληνική.

Ὦ Φουρμὸντ Μιχαήλ, Σοφίης χρῆμ᾽ ἠδὲ ἀνάκτων,
κοσμεῖ γὰρ χάριτας σοῦ λόγος αἱμύλιος...
Ὦ μεγαλοφροσύνης ἣ καινουργήσατο πάτρην
ὃς κάλλιστος, ἐφ᾽ οἷς σεμνύνεται Σοφίη,
θεῖος ἀνήρ, ὃς Μουσῶν Παρισίησιν ἀνάσσει...

Δέκα χιλιάδες Ἕλληνες, ἕξη χιλιάδες Τοῦρκοι, ἀγάδες καὶ ἄλλοι πῆγαν νὰ δοῦν μέσα σὲ σαράντα μέρες τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ Fourmont.

«Ἤμουν ὑποχρεωμένος νὰ περιποιηθῶ μερικοὺς ἀπ' αὐτούς. Ἀλλὰ ἕνα ἀρνὶ στὴ σούβλα, μερικὰ μύγδαλα καὶ καφὲς ἦταν ἀρκετὰ νὰ τοὺς πείσουν νὰ ἐνδιαφέρωνται γιὰ τὶς ὑποθέσεις μου καὶ νὰ μὲ ἐξυψώνουν μέχρι τρίτου οὐρανοῦ. Σὲ κανένα δὲν δόθηκε τόση ἐξουσία ὅση ἀπόχτησα ἐγὼ ἐδῶ. Καὶ ἐγὼ ὁ ἴδιος ἀπορῶ πῶς μὲ ἄφησαν νὰ κάνω τέτοια πράγματα. Δὲν ἀναποδογυρίζονται πολιτεῖες καὶ κάστρα χωρὶς διαμαρτυρίες. Ἐγὼ ὅμως τὰ ἔκανα ὅλα αὐτὰ καὶ κανεὶς δὲν τόλμησε νὰ μοῦ πῆ τίποτα. Ἀντίθετα ὁ καπετὰν Θανάσης[1], ὁ πρῶτος Ἕλληνας τοῦ Μωριᾶ καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀγάδες μοῦ μήνυσαν νὰ πάω στοῦ Σινάνου[2], τὴν ἀρχαία Μαντινεία[3] γιὰ νὰ κάνω ὅ,τι καὶ στὴ Σπάρτη. Πέρασα ἀπὸ κεῖ κατεβαίνοντας γιὰ τὴ Μεθώνη. Ὑπάρχουν ἄπειρα μάρμαρα. Ἀλλὰ ἦταν χιόνια καὶ δὲν μπόρεσα νὰ σταματήσω. Τώρα ποὺ μὲ καλοῦν δὲν πάω. Πρέπει νὰ ἐπωφεληθῶ ἀπὸ τὴ φήμη ποὺ ἀπόχτησα. Θὰ μποροῦσα νὰ κάνω πολλὰ ἄλλα πράγματα. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἀξιοποιηθῆ αὐτὴ ἡ ἐξουσία ποὺ κέρδισα. Εἶπα τὴ γνώμη μου. Οἱ διαταγὲς εἶναι ἀντίθετες . . .

»Δὲν θέλω ν' ἀφήσω λίθον ἐπὶ λίθου. Δὲν ξέρω, κύριε καὶ ἀγαπητὲ φίλε, ἂν ὑπάρχη στὸν κόσμο πρᾶγμα ἱκανὸ νὰ δοξάσῃ μιὰ ἀποστολὴ περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ σκορπίσης στοὺς ἀνέμους τὴ στάχτη τοῦ Ἀγησίλαου, ἀπὸ τὸ νὰ ἀνακαλύψης τὰ ὀνόματα τῶν ἐφόρων, γυμνασίαρχων, ἀγορανόμων, φιλοσόφων, γιατρῶν, ποιητῶν, ρητόρων, διάσημων γυναικῶν, ψηφίσματα τῆς γερουσίας, τοὺς νόμους τοῦ Λυκούργου.

»Οἱ Ἀμύκλες εἶναι πολὺ κοντὰ γιὰ νὰ τὶς παραμελήσω. Ἔστειλα ἐργάτες καὶ γκρέμισαν τὰ λείψανα τοῦ περίφημου ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα.

»Φαντασθῆτε τὴ χαρά μου! Ἀλλὰ θὰ ἦταν μεγαλύτερη ἂν εἶχα λίγη ἄνεση χρόνου. Ὑπάρχουν ἀκόμα ἡ Μαντινεία, ἡ Στύμφαλος, τὸ Παλλάδιον, ἡ Τεγέα καὶ κυρίως ἡ Νεμέα καὶ ἡ Ὀλυμπία. Θὰ ἄξιζε νὰ τὶς φέρω ἄνω κάτω, ἀπὸ τὰ θεμέλια ὥς τὴν κορφή. Ἔχω τὴ δύναμη νὰ τὸ κάνω. Ἀπόχτησα μιὰ ὀξυδέρκεια σ' αὐτοῦ τοῦ εἴδους τὶς ἀνακαλύψεις. Ἐγὼ δὲν μοιάζω μ' αὐτοὺς ποὺ τρέχουν ἀπὸ πόλη σὲ πόλη μονάχα γιὰ νὰ δοῦν. Θέλω νὰ παίρνω χρήσιμα πράγματα. Βέβαια ὅλη αὐτὴ ἡ προσπάθεια εἶναι ἐξαντλητική. Ἔχω ὡστόσο χρέος στὸ βασιλιά μου, στὸ σεβαστὸ κόμη de Maurepas καὶ στοὺς προστάτες μου. Θὰ ἤμουν ἀνάξιος νὰ φέρω τὸν τίτλο τοῦ βασιλικοῦ καθηγητῆ, τοῦ ἑταίρου τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιγραφῶν καὶ τῶν Καλῶν Τεχνῶν καὶ τοῦ βιβλιοθηκάριου τοῦ βασιλιᾶ ἂν ἔκανα ἀλλιῶς.

»Ἔχουν ὅλοι ἐνοχληθῆ ποὺ δὲν ψάχνω γιὰ βιβλία. Μὰ τί νὰ κάνω; Νὰ

---

1. Ἄγνωστος αὐτὸς ὁ πρόκριτος.
2. Μεγαλόπολη.
3. Ἡ ἀρχαία Μαντινεία δὲν εἶναι τὸ Σινάνου.

ἀσχολοῦμαι μὲ τὶς πρόστυχες φυλλάδες τῶν καλογέρων [1], ποὺ δὲν ἀξίζουν οὔτε νὰ τὶς κυττάξης; Νὰ ξοδέψω τὰ χρήματα τοῦ βασιλιᾶ μου γιὰ σκουπιδαριό;

»Ὅταν θὰ καταστρέψω ὁλοκληρωτικὰ τὴ Σπάρτη καὶ τὶς Ἀμύκλες θὰ πάω στὸ Ναύπλιο γιὰ λίγη ἀνάπαυση. Ἀπὸ ἐκεῖ θὰ μπορέσω νὰ μπαρκάρω γιὰ τὴν ἐπιστροφὴ στὴ Γαλλία».

Δυὸ βδομάδες ἀργότερα [2], ὁ Fourmont γράφει ἀπὸ τὴ Σπάρτη στὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Villeneuve:

«Βρίσκομαι σ' ἕνα φοβερὸ τόπο, στὴν περίφημη Μάνη. Κακὸς λαός, κι' εἶμαι εὐτυχὴς ποὺ γλύτωσα. Ἔφυγα ἀπὸ τὴ βάρβαρη πατρίδα τους χωρὶς νὰ ἀποκομίσω τίποτα ἀξιόλογο, τίποτα γιὰ νὰ βγοῦν τουλάχιστον τὰ ἔξοδά μου. Γιὰ νὰ ξεσπάσω, γιὰ νὰ ἐκδικηθῶ αὐτὸ τὸ σκυλολόϊ, ρίχτηκα πάνω στὴν ἀρχαία Σπάρτη. Δὲν ἤθελα νὰ μείνη τίποτα ἀπὸ τὴν πόλη ποὺ ἔχτισαν οἱ πρόγονοί τους. Τὴν ἔσβησα, τὴν ἀνασκάλεψα, τὴν ξεθεμέλιωσα, δὲν ἔμεινε λίθος ἐπὶ λίθου.

»Μὰ γιατί, θὰ ρωτήση ἡ Ἐξοχότης σας, ἐπέπεσα μὲ τόση μανία πάνω σ' αὐτὴ τὴν πόλη, ὥστε νὰ γίνη ἀγνώριστη πληρώνοντας τὶς ἁμαρτίες τῶν ἀπογόνων της; Ἔχω τὴν τιμὴ νὰ σᾶς ἀπαντήσω. Ἦταν πολὺ ἀρχαία καὶ ἔκρυβε μὲ φιλαργυρία πολλοὺς θησαυρούς. Αὐτὸ δὲν μποροῦσα νὰ τὸ συχωρέσω. Ὡς τώρα κανένας ταξιδιώτης δὲν τόλμησε νὰ τοὺς ἀγγίξη. Οἱ Βενετοί, μ' ὅλο ποὺ ὑπῆρξαν κάποτε κυρίαρχοι αὐτῆς τῆς χώρας, τοὺς σεβάστηκαν. Ἔκρινα πὼς δὲν ἔπρεπε νὰ τρέφω τέτοιο σεβασμό. Τὴν ἰσοπέδωσα λοιπὸν μὲ κάθε ἐπισημότητα. Κι' αὐτὸ προκάλεσε τὸ θαυμασμὸ τῶν Τούρκων, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες λύσσαξαν καὶ οἱ Ἑβραῖοι ἔμειναν κατάπληκτοι. Εἶμαι ἥσυχος, πολὺ περισσότερο γιατὶ ἀπόχτησα ἀπὸ τὸ ταξίδι μου πράγματα ἱκανὰ νὰ θαμπώσουν ὅλους τοὺς σοφούς. Ποιὸς θὰ φανταζόταν ποτὲ ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ βρεθῆ ὁ τάφος τοῦ Ἀγησίλαου καὶ τοῦ Λύσανδρου, τῶν περίφημων βασιλιάδων τῆς Σπάρτης; Ποιὸς φανταζόταν πὼς ὕστερα ἀπὸ τόσους πολέμους, σεισμοὺς καὶ ἄλλες θεομηνίες ποὺ ἀφάνισαν αὐτὴ τὴν πόλη, θὰ εὕρισκα ἀκόμα θαυμαστὰ μάρμαρα ποὺ μᾶς κάνουν γνωστοὺς ὅλους τοὺς ἐφόρους, τοὺς γυμνασίαρχους, τοὺς ἀγορανόμους καὶ πλῆθος ἀπὸ τοὺς ἔνδοξους γιατρούς, ρήτορες καὶ ἄλλες προσωπικότητες, ἄγνωστες ὡς τὴν τελευταία καταστροφὴ ποὺ ἔγινε ἀπὸ μένα;

»Βιβλία δὲν ὑπάρχουν. Πολλοὶ δὲν ξέρουν σ' αὐτὴ τὴ χώρα οὔτε νὰ γράφουν οὔτε νὰ διαβάζουν. Χρησιμοποιοῦν τὰ χειρόγραφα γιὰ φυσέκια. Κι' ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν βιβλία φρόντισα γιὰ κάτι ἄλλο, ὥστε τὸ ταξίδι μου νὰ ὠφελήση τὰ Γράμματα. Ἀφοσιώθηκα μὲ τόσο ἐνθουσιασμὸ σ' αὐτὸ κι' ἔδωσα τέ-

1. Moinaille.
2. 20 Ἀπριλίου 1730, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 621 κ.ἑ.

τέτοια χτυπήματα, πού ὁ ἀντίλαλός τους θὰ ἀκουσθῆ σ' ὁλόκληρη τὴν Εὐρώπη. Δὲν γκρεμίζει κανεὶς δυὸ καὶ τρεῖς πολιτεῖες χωρὶς θόρυβο. Ἐγὼ τὶς ξεθεμέλιωσα, ἐνῶ οἱ παλαιότεροι περιηγητὲς ἔρχονταν μόνο γιὰ νὰ τὶς δοῦν» [1].

Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ἔφθασαν στὸ Παρίσι πληροφορίες γιὰ τὰ ἐγκληματικά του ἔργα. Οἱ πάτρωνές του ἀνησύχησαν καὶ ἔσπευσαν νὰ τὸν ἀνακαλέσουν. Ὁ ἀββᾶς Fourmont δὲν κρύβει τὴν ἔκπληξη καὶ τὴν ἀγανάκτησή του γιὰ τὴν ἀπόφαση τῶν προϊσταμένων του. Σχεδιάζει νὰ ἐγκατασταθῆ στὴν Κωνσταντινούπολη ἢ κάπου ἀλλοῦ στὴν Ἀνατολὴ γιὰ νὰ ἐξαφανίση ὅλες τὶς ἀρχαιότη-

1. Ὁ Fourmont εἶχε ἐξαπολύσει πράκτορες σ' ὅλο τὸ Μωριὰ γιὰ τὴ συγκέντρωση χειρογράφων καὶ κάθε λογῆς ἀρχαιοτήτων. Ἕνας ἀπ' αὐτοὺς ἔγραφε σὲ κάποιο Μανιάτη καπετάνιο ἀπὸ τὸ Μυστρά: «Ἐλάβαμε τὴν γραφήν σας καὶ τὴν ἐδιαβάσαμε ὀμπρὸς εἰς τοῦ ἄρχοντα (τοῦ Fourmont), ὁ ὁποῖος, καθὼς καὶ ὁ ἀνεψιός του, πολλὰ σᾶς χαιρετᾶ καὶ σᾶς εὐχαριστεῖ εἰς τὴν καλὴν ἐνθύμησιν καὶ ἀγάπην ὁπού διὰ καλωσύνην σας προσφέρνετε. Ἦτον διὰ μίσεμα καί, ἐρχόμενον τὸ γράμμα σας, ἐρεστάρησεν ἀκαρτερώντας νὰν τοὺς στείλετε τὰ ὅσα γράφετε εἰς τὴν γραφήν σας. Καὶ περιπλέον σᾶς παρακαλεῖ ὅσα βιβλία, χειρόγραφα παλαιὰ τόσον δεβράϊνα χαρτὶ ὅσον καὶ ἀπὸ χαρτὶ μόνον χειρογράφων καὶ παλαῖα καὶ θέλετε τὰ στείλη στὸ σπίτι τὸ ἐδικόν μας, ὁπού ὁ ἴδιος θέλει τὰ ἰδεῖ καὶ εἰ μὲν καὶ ἀπὸ αὐτὰ τοῦ ἀρέσουν θέλει κάμει τὴν εὐχαρίστησιν (θὰ κανονίση δηλαδὴ τὴν ἀμοιβή) κατὰ τὸ πρέπον καὶ εὔλογον. Προσέτι σᾶς παρακαλεῖ νὰ πέμψετε τιν' ἄνθρωπον ἐδικόν σας, ὁπού νὰ ξεύρη καὶ εἰς τὰ περιμέσα χωριά, νὰ ἰδῆ διὰ βιβλία ὡς ἄνωθεν, τόσον καὶ ὑπογραμμούς, ὁπού εὑρίσκονται ἀπάνω εἰς μάρμαρα, καὶ νὰ κάμετε νὰ μεταφέρουν ὅλα ἐδῶ καὶ θέλει κάνει τὴν εὐχαρίστησιν, ὡς ἄνωθεν γράφομε. Ἔτι καὶ ὅστις ἔχει παλαιὲς μονέδες ἠμπορεῖ νὰ τὶς ἐφέρνη ἐδῶ, καὶ ἂν τοῦ ἀρέσουν θέλει τὶς πλερώσει ὅσον ὁρίσουν. Ὁ ἀνεψιός του πολλὰ σᾶς χαιρετᾶ, καθὼς κάνει καὶ ὁ σινιὸρ δετόρος (ὁ Ἠλίας Δόξας προφανῶς) καὶ ὁ κὺρ Παναγιώτης Κολυβοδιάκος, ὁμοίως, καὶ εἰσὲ ὅλους τοὺς συγγενεῖς καὶ φίλους» (Ἀνακ. *Διον. Ζακυθηνοῦ*, Ἡμερ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος, 1935, σελ. 239 κ.ἑ., ἀπὸ τὸν κώδικα 800 τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης τοῦ Παρισιοῦ). Αὐτὸς ὁ Κολυβοδιάκος πού ἀναφέρεται στὸ παραπάνω γράμμα ἦταν δραγουμάνος τοῦ Γάλλου πρόξενου τοῦ Ναυπλίου Auvilier de Marsy κι' ὁδηγὸς τοῦ Fourmont στὸ Μωριά. Πανοῦργος καὶ καιροσκόπος ἐννοεῖ νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὴ γνωριμία μὲ τὸν εἰδικὸ ἀπεσταλμένο τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' γιὰ νὰ κερδίση τὴν εὔνοια τῶν Γάλλων τῆς Πελοποννήσου. Γράφει λοιπὸν στὸν Fourmont τὸν Μάρτιο τοῦ 1736 ἀπὸ τὴ Μονεμβασία μὲ δουλοπρέπεια : «Ἐκλαμπρότατε καὶ σοφολογιώτατε αὐθέντη. Ἡ μακρότητα τοῦ καιροῦ ὁπού δὲν ἔγραψα τῆς σοφολογιότητός σας, δὲν προέρχεται ἀπὸ ὀκνηρία οὔτε ἀπὸ ἀκαμασιά, ἀλλὰ προέρχεται ἀπὸ μίαν ἄκρα εὐλάβεια, ὁπού πάντα ἐπρόσφερνα κι' ὁπού πάντα προσφέρνω τῆς σῆς σοφολογιότητος ἕως ὁπού ἀναπνέω ζωηρὸν ἀέρα εἰς τοῦτον τὸν κόσμο ἀπαρασάλευτον καὶ ἀμετάτρεπτον ἀγάπην καὶ αὖθις εὐλάβειαν... Ἐλπίζω ὁ μουσοὺ Κλαραμπόν (ὁ Clairabault ἦταν γενικὸς πρόξενος τῆς Γαλλίας στὸ Μωριά, 1719 - 1745), καθὼς καὶ ὁ μουσοὺ ντὲς κόνσολες τῶν Χανίων, καθὼς καὶ οἱ ἄρχοντες καβαλλιέρηδες ὁπού εἶναι ἀπάνω στὶς γαλιότες τοῦ ρηγός, νὰ γράψουν εἰς τὴν Κόρτε διὰ λόγου μου. Ὅθεν παρακαλῶ καὶ τὴν ἐκλαμπρότητά σας νὰ λάβετε τὴν καλωσύνην νὰ συνδράμετε διὰ τὸν πτωχὸν δοῦλον σας Κολυβοδιάκον, ὁ ὁποῖος θέλει παρακαλεῖ τὸν Θεὸν διὰ τὴν ὑγείαν καὶ εὐτυχίαν τῆς ἐκλαμπρότητός σας... Τὸν μουσοὺ Κλαύδιο Λοντοβίκο Φορμόν (τὸν ἀνηψιὸ τοῦ ἀββᾶ) δουλικῶς προσκυνῶ... καὶ μένω τῆς ἐκλαμπρότης σας ταπεινὸς εὐλαβὴς δοῦλος. Παναγιώτης Κολυβοδιάκος» (ἔνθ' ἀν., σ. 240 - 241).

τες. Παραπονιέται πού ὁ ἀββάς Sevin δὲν ἔδειχνε κατανόηση. Χλεύαζε τὸν Spon, τὶς ἀρχαιολογικές του ἔρευνες καὶ τὸ εὐσυνείδητο περιηγητικὸ χρονικό του.

«Ἔτσι ἔπρεπε νὰ δράσω. Δὲν ἐννοῶ νὰ φύγω ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ ἀδειανὰ χέρια ἢ κουβαλώντας μερικὰ παιγνιδάκια, ὅπως αὐτοὶ οἱ ταλαίπωροι ταξιδιῶτες πού τρέχουν ἐδῶ γιὰ νὰ θαυμάσουν βλακεῖες. Ἦταν ἀνεπίτρεπτο νὰ σκεφθῶ ἀσήμαντα πράγματα, ἔπρεπε νὰ σκεφθῶ τὰ ὑψηλά» [1].

Τὴν ἴδια μέρα γράφει καὶ στὸν καρδινάλιο Fleury. Αὐτὰ τὰ πολλαπλὰ γράμματα εἶναι ἀποκαλυπτικά. Ἀναφέρονται στὸ ἴδιο θέμα ἀπὸ διαφορετικὴ σκοπιὰ καὶ μὲ νέα στοιχεῖα πού μᾶς βοηθοῦν νὰ ὁλοκληρώσουμε τὸ ψυχογράφημα τοῦ βανδάλου.

Ἀναγγέλλει στὸν καρδινάλιο ὅτι ταξίδεψε στὴ Μάνη γιὰ τὴν ἀναζήτηση παλαιῶν χειρογράφων. «Ἀλλά, σεβασμιώτατε, αὐτὸς ὁ λαός, αὐτὰ τὰ παιδιὰ τῆς Λακεδαίμονος, δὲν κράτησαν ἀπὸ τοὺς προγόνους τους τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀγάπη τῆς ἐλευθερίας καὶ τὴ μανία τοῦ πολέμου. Τὸ ὄνειρό τους εἶναι νὰ ἀποχτήσουν ὅπλα. Τὰ βιβλία τὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὰ φυσέκια τους...

»Ἔρριξα τὴ θλίψη μου πάνω στὴν κυριώτερη πόλη τῆς περιοχῆς, τὴν ἀρχαία Σπάρτη. Τὸ βλέμμα μου ἔπεσε πάνω στὰ κτίσματα πού κατὰ τὴ γνώμη μου ἔκρυβαν θησαυροὺς γιὰ τὰ Γράμματα. Ἦταν κίονες, ἀνάβαθρα, ἐνεπίγραφες μετόπες. Ν' ἀφήσω ὅλα αὐτὰ σὲ ἄλλους (γιατὶ δὲν εἶμαι ἐδῶ ὁ μοναδικὸς ἐρευνητής), θὰ ἦταν ἔλλειψη καλοῦ γούστου, θὰ ἦταν ἀδιαφορία γιὰ τὴν τιμὴ τοῦ ἔθνους μου. Θὰ σήμαινε πὼς εἶμαι ἀνάξιος νὰ ἀντιληφθῶ τὶς προθέσεις τοῦ βασιλιᾶ μου καὶ νὰ ἐκπληρώσω τὶς διαταγές του. Πρόκειται, ὅπως θὰ κατάλαβε ἡ Ἐξοχότης σας, γιὰ τὸ καλὸ τῶν Γραμμάτων.

»Γι' αὐτὸ μίσθωσα ἐργάτες καὶ κατέστρεψα ὣς τὰ θεμέλια τὰ λείψανα τῆς ὑπέροχης αὐτῆς πολιτείας, σὲ σημεῖο πού νὰ μὴν ἀπομείνη λίθος ἐπὶ λίθου. Μπορεῖ, σεβασμιώτατε, νὰ καταντήση σὲ λίγο ἕνας ἄγνωστος τόπος, ἐγὼ ὅμως ἔχω τὸν τρόπο νὰ τὴν ἀναστήσω στὸ πνεῦμα τῶν ἀνθρώπων, ἀκόμα καὶ τῶν πιὸ μακρινῶν γενεῶν, γιατὶ ἔχω καταρτίσει ὁλόκληρο κατάλογο τῶν ἱερέων καὶ ἱερειῶν της, τῶν ἐφόρων, τῶν ἀγορανόμων καὶ τῶν γυμνασίαρχων. Ἡ καλή μου τύχη θέλησε νὰ ἀνακαλύψω ἐπιγραφὲς γιὰ πολλοὺς φιλοσόφους, ρήτορες, στρατηγούς, ποιητές, καλλιτέχνες, ἀκόμα καὶ διάσημες γυναῖκες, ἄγνωστες ὣς τώρα. Οἱ ἐπιγραφὲς αὐτὲς μᾶς πληροφοροῦν ποιοὶ αὐτοκράτορες εὐεργέτησαν τὴν πόλη, ποιοὶ εὐλαβεῖς ἰδιῶτες ἔχτισαν ναούς, ποιοὶ ἀπὸ ἀλαζονεία χρηματοδοτοῦσαν δημόσια θεάματα.

»Ἡ εὐσέβειά μου, σεβασμιώτατε, δὲν ἔφθασε στὸ σημεῖο ν' ἀφήσω στὴ γαλήνη οὔτε τὴν τέφρα τῶν βασιλιάδων. Σκόρπισα στὸν ἄνεμο τὴν τέφρα τοῦ

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 625 κ.ἑ.

Ἀγησίλαου. Μπῆκα στὸν τάφο τοῦ Λύσανδρου καὶ ἀνακάλυψα τὸν τάφο τοῦ Ὀρέστη».

Τὸ καταστροφικό του ἔργο καὶ τὴν πρόθεσή του νὰ τὸ συνεχίση ἐκθέτει καὶ στὴν ἀναφορά του πρὸς τὸν ὑπουργὸ τοῦ Λουδοβίκου Maurepas. Προσθέτει ὅμως καὶ μερικὲς χαρακτηριστικὲς λεπτομέρειες: «Ἂν ἤμουν ὁ μοναδικὸς ἐρευνητής, ἂν δὲν εὕρισκα ἀρχαιολογικοὺς θησαυρούς, ἂν δὲν ἀνησυχοῦσα μήπως ἐπωφεληθοῦν ἄλλοι ἀπὸ τὶς ἀνακαλύψεις μου θὰ ἔφευγα ἀμέσως».

Εἶναι φανερὸ ὅτι στὴ Σπάρτη τοῦ 1730 εἶχε ἐκδηλωθῆ ἄγριος ἀνταγωνισμὸς ἀρχαιοθηρίας. Ὁ Fourmont ἀποκαλύπτει ὅτι βρίσκονται ἐκεῖ καὶ ἄλλοι ἐρευνητὲς καὶ ὅτι ὑπῆρχε κίνδυνος νὰ ἐπωφεληθοῦν ἐκεῖνοι ἀπὸ τὰ δικά του εὑρήματα [1].

Πραγματικά, στὸ γράμμα τῆς ἴδιας μέρας[2] πρὸς τὸν Bignon, σημειώνει ὅτι βρισκόταν στὴ Σπάρτη κάποιος Morison, Ἄγγλος ἀρχαιοσυλλέκτης, «μέθυσος, βάρβαρος, ἀγροῖκος». Καὶ προσθέτει: «Λύσσαξε ποὺ τὸν πρόλαβα» [3].

Στὶς 27 Μαΐου γράφει ἀπὸ τὴ Σπάρτη στὸν Ἰταλὸ μισσιονάριο Domenico Dellarocca, ποὺ ὑπηρετοῦσε στὴ γαλλικὴ πρεσβεία τῆς Πόλης:

«Δὲν ἄφησα λίθον ἐπὶ λίθου. Πρέπει νὰ σᾶς ἐξομολογηθῶ ὅτι βρίσκομαι σ' ἕνα παραλήρημα χαρᾶς ποὺ κατώρθωσα νὰ καταστρέψω ὁλότελα τὶς ξακουστὲς αὐτὲς πολιτεῖες, ἔτσι ὅπως γίνεται σὲ πόλεμο. Τὸ ἔκαμα γιὰ τὴ Γαλλία, γιὰ τὴν Αὐτοῦ Ἐξοχότητα [4]. Αὐτὸ ἀποτελεῖ γιὰ μένα μιὰ νέα δόξα».

Τελικὰ ὁ Fourmont ἐγκαταλείπει τὸ φιλόδοξο σχέδιό του νὰ ἐξαφανίση ὅλα τὰ μνημεῖα, μπαρκάρει στὶς 23 Ἀπριλίου 1730 στ' Ἀνάπλι καὶ ἐπιστρέφει στὴ Γαλλία διαμέσου Κρήτης. Περνώντας ἀπὸ τὶς Σπέτσες σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του: «Ἕνα χωριουδάκι μὲ τέσσερες πέντε οἰκογένειες. Οἱ ἄντρες εἶναι ναυτικοὶ καὶ οἱ γυναῖκες γνέθουν μπαμπάκι».

Ἡ περιήγησή του στὴν Ἑλλάδα κράτησε δεκαέξη μῆνες. Ὁ ἴδιος ἔδωσε τὸν ἀπολογισμὸ τοῦ ταξιδιοῦ του: ἀντίγραφα 2.600 ἐπιγραφῶν καὶ 300 ἀναγλύφων, μετάλλια, σχέδια, ἀπόψεις πόλεων, μνημείων κ.λπ. Ἐρεύνησε γιὰ ἀρχαιότητες σὲ 63 μοναστήρια καὶ 122 μετόχια. Δαπάνησε 9.410 λίβρες.

Γενικὴ κατακραυγὴ ἀντιμετώπισε ὁ Fourmont κατὰ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Γαλλία. Κατηγορήθηκε γιὰ τὴν καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων, γιὰ πλαστογραφία καὶ ἀπάτη. Οἱ κριτικοὶ ἀμφισβήτησαν τὴ γνησιότητα τῆς ἐπιγραφικῆς συλλογῆς του. Τὰ ἀντίγραφα τῶν ἐπιγραφῶν, ἔγραψαν οἱ ἐπικριτές του, δὲν ἀποτελοῦν γνήσια τεκμήρια. Χρειάζονται καὶ τὰ ἴδια τὰ μάρμαρα. Καὶ μάλιστα στὸ χῶρο ὅπου ὑπῆρχαν ἀρχικά.

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 630 κ.ἑ.
2. 20 Ἀπριλίου 1730.
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 618.
4. Ἐννοεῖ τὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Villeneuve.

῾Ο ἀνηψιός τοῦ Fourmont Claude-Louis ἀνέλαβε νὰ κατατάξη καὶ νὰ δημοσιεύση τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν. ῾Η ἔκδοση δὲν ἔγινε ἀκόμα. Τὸ ὑλικὸ μὲ τὰ τεκμήρια τῶν ἐπαίσχυντων βανδαλισμῶν τοῦ Γάλλου ἀββᾶ, στίγμα αἰώνιο γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τοὺς πάτρωνές του, βρίσκεται θαμμένο στὰ ἀρχεῖα τῆς παρισινῆς ᾿Εθνικῆς Βιβλιοθήκης.

῾Η ὑπόθεση Fourmont ἀπασχόλησε τὴν ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἐπὶ δύο περίπου αἰῶνες. ῾Ολοένα καὶ νέα στοιχεῖα ἔρχονταν στὴν ἐπιφάνεια γιὰ τὴν ἔκταση τῶν καταστροφῶν, γιὰ τὶς μεθόδους ποὺ ἀκολούθησε καὶ γιὰ τὰ βαθύτερα κίνητρα. ῾Ο Ἄγγλος περιηγητὴς Dodwel, ποὺ ταξίδεψε στὴν ῾Ελλάδα στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ΄ αἰώνα, ἀνακάλυψε ὅτι ὁ Fourmont, μόλις ξεσήκωνε μιὰ ἐπιγραφή, ἔδινε ἐντολὴ στοὺς ἐργάτες νὰ καταστρέφουν μὲ καλέμια τὰ ψηφία ποὺ ὑπῆρχαν πάνω στὰ μάρμαρα.

῾Ο Dodwel ἐρεύνησε τὸ 1801 στὴν Πελοπόννησο καὶ ἰδιαίτερα στὴ Σπάρτη τὴν πορεία καὶ τὰ ἔργα τοῦ Fourmont, συγκέντρωσε ὑλικὸ ἀπὸ διάφορες ἀφηγήσεις καὶ προσπάθησε νὰ δώση μιὰ εὐλογοφανὴ ἐξήγηση τῶν βανδαλισμῶν του [1].

«᾿Ενῶ ξεσήκωνα μερικὲς ἐπιγραφές, βλέπω τὸν Μανουσάκη [2] νὰ ἀναποδογυρίζη τὰ μάρμαρα καὶ νὰ τὰ κρύβη κάτω ἀπὸ θάμνους. Ὅταν τὸν ρώτησα τί σημαίνουν αὐτὰ μοῦ ἐξήγησε ὅτι ἤθελε νὰ προφυλάξη τὶς ἐπιγραφές, γιατὶ πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια ἕνας Γάλλος μυλόρδος ποὺ πῆγε στὴ Σπάρτη, ἀφοῦ ξεσήκωσε πολλὲς ἐπιγραφές, ἐξαφάνισε μὲ καλέμι τὰ γράμματα.

»Καὶ πραγματικὰ μοῦ ἔδειξε μεγάλες μαρμάρινες πλάκες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶχαν πελεκηθῆ μὲ βάρβαρο τρόπο οἱ ἐπιγραφές.

»Αὐτὸ εἶναι πασίγνωστο στὸ Μυστρὰ καὶ τὸ ἄκουσα ἀπὸ πολλοὺς σὰν παράδοση, ποὺ ὅλοι τὴ θεωροῦν πραγματικὸ γεγονός. Χωρὶς ἀμφιβολία ἡ καταστροφὴ τῶν ἐπιγραφῶν ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς ποταπές, ἰδιοτελεῖς καὶ ἀδικαιολόγητες πράξεις τοῦ ἀββᾶ Fourmont, ποὺ περιηγήθηκε τὴν ῾Ελλάδα μὲ διαταγὴ τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ΄ τὸ 1729. Τὰ χειρόγραφά του, τὰ ἡμερολόγια καὶ οἱ ἐπιγραφὲς βρίσκονται στὴ Βασιλικὴ Βιβλιοθήκη, στὸ Παρίσι. Σ᾿ ἕνα γράμμα του πρὸς τὸν κόμη Maurepas ὁ Fourmont καυχιέται ὅτι κατέστρεψε ἐπιγραφὲς γιὰ νὰ μὴ τὶς ἀντιγράψη κάποιος ἄλλος μελλοντικὸς περιηγητής [3]. Πολλοὶ ὅμως ὑποθέτουν, καὶ ὄχι ἀβάσιμα, ὅτι ὁ Fourmont, καταστρέφοντας τὶς ἐπιγραφὲς εἶχε σκοπὸ νὰ ἀνακατέψη πλαστὲς καὶ γνήσιες ἐπιγραφὲς χωρὶς νὰ ἀφήση ἴχνη. Περισσότερο δηλαδὴ φοβόταν μήπως ἀνακαλυφθῆ ἡ πλαστογραφία παρὰ μήπως βρεθῆ κάποιος ἀνταγωνιστής.

---

1. *Dodwel*, A classical and topographical tour through Greece, during the years 1801, 1805 and 1806, London 1819, τ. Β΄, σ. 405-408.

2. Ἕνας ἀπὸ τοὺς ντόπιους συνεργάτες.

3. *Raoul Rochette*, Lettres sur l'authenticité des inscriptions de Fourmont, Paris 1819.

»'Επιστρέφοντας στὸ Παρίσι παρουσίασε μεγάλο ἀριθμὸ ἐπιγραφῶν. Ἔλεγε ὅτι εἶχε ἀντιγράψει χίλιες πεντακόσιες καὶ ὅτι ἀπ' αὐτὲς οἱ τριακόσιες προέρχονταν ἀπὸ τὴ Σπάρτη. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐπιγραφὲς εἶναι αὐθεντικὲς γιατὶ βρέθηκαν στὴν Ἑλλάδα καὶ δημοσιεύθηκαν ἀπὸ ἄλλους περιηγητὲς καὶ κυρίως τὸν Chandler [1].

»'Αλλὰ τὸ πιὸ περίεργο καὶ ὕποπτο μέρος τῆς συλλογῆς του εἶναι οἱ ἐπιγραφὲς ἀπὸ τὴ Σπάρτη καὶ τὶς 'Αμύκλες. Σχετικὰ μ' αὐτὲς πρέπει νὰ εἶναι κανεὶς ἐπιφυλακτικός...

»'Ωστόσο, ὅποια ἐπιχειρήματα καὶ ἂν προβάλουν ἐκεῖνοι ποὺ συνηγοροῦν γιὰ τὴ γνησιότητα τοῦ ἡμερολογίου καὶ τῶν ἐπιγραφῶν του, πρέπει νὰ ὁμολογήσουν, ἂν πιστεύουν σὲ ὅσα ὁ ἴδιος ἀφηγεῖται, ὅτι ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ 'Αλάριχου, ἡ ἑλληνικὴ γῆ δὲν ἀντιμετώπισε φοβερώτερο ἐχθρό.

»'Η μεγάλη φιλοδοξία καὶ ἡ περιωρισμένη παιδεία του μαζὶ μὲ τὴν ἄσπλαχνη ἀδιαφορία γιὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα τὸν ὡδήγησαν στὴν καταστροφὴ τῶν πιὸ σεβαστῶν καὶ πολύτιμων μαρτυριῶν τῆς ἀρχαίας ἱστορίας. Εἶναι ὅμως δύσκολο νὰ πιστέψουμε ὅτι ὅλα ὅσα ἀφηγεῖται εἶναι ἀληθινά. 'Η ματαιοδοξία του νὰ ἐπιχειρήσῃ κάτι ποὺ δὲν τόλμησαν οἱ προγενέστεροι ταξιδιῶτες καὶ ἡ ἐπιθυμία του νὰ παρουσιασθῇ στοὺς προστάτες του σὰν παράδοξος καὶ μεγάλος ἄνθρωπος, τὸν παρακίνησε ἴσως νὰ ἀφηγηθῇ μὲ ὑπερβολὲς τὶς δαιμονικὲς καταστροφές του...Κάθε καλαίσθητος καὶ γενναιόψυχος ἄνθρωπος (διαβάζοντας τὶς ἐπιστολές του) θὰ νοιώσῃ κατάπληξη βλέποντας πῶς ὁ Fourmont ὁμολογεῖ μὲ περηφάνεια τὶς προμελετημένες καταστροφὲς καὶ τίς, χειρότερες ἀπὸ τὶς γοτθικές, κατεδαφίσεις του. Τολμᾶ μάλιστα νὰ ὑπογράφῃ τὸν μακροσκελὴ κατάλογο τῶν φρικαλεοτήτων του μὲ τὸ ὄνομα Fourmont ὁ Σπαρτιακός».

Μὲ τοὺς βανδαλισμοὺς τοῦ Fourmont ἀσχολήθηκε καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς Pouqueville, ποὺ πρωτοταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1798 - 1801 καὶ ἔγραψε ἕνα τρίτομο περιηγητικὸ χρονικό. 'Ο Pouqueville προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσῃ περιωρισμένες τὶς καταστροφὲς τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸν συμπατριώτη του, ὑποστηρίζοντας ὅτι οἱ ἀνομολογίες του ἀποτελοῦν ὑπερβολὲς καὶ παραδοξολογίες καὶ ὅτι οἱ ἐπιστολὲς γράφτηκαν ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Βάκχου:

«'Ο Fourmont, ποὺ στὰ χειρόγραφά του μιλάει πάντοτε μὲ ἀγαλλίαση γιὰ τοὺς χυμοὺς τῆς ἀμπέλου, δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὶς καταστροφὲς ποὺ τὸν γέμιζαν περηφάνεια καὶ βάρβαρη αὐταρέσκεια. Πῶς μποροῦμε νὰ παραδεχτοῦμε πὼς χρησιμοποιώντας πενήντα ἐργάτες τὴν ἡμέρα κατώρθωσε μέσα σ' ἕνα μήνα — φυσικὰ πρέπει νὰ ἀφαιρέσουμε τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς ποὺ ἀποτελοῦν ἀργίες γιὰ τοὺς Ἕλληνες — νὰ καταστρέψῃ ὅ,τι

1. Βλ. Κεφ. «Πανόραμα Ἑλληνικῆς ζωῆς».

εἶχε ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἀρχαία Λακεδαίμονα; Καὶ μάλιστα σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ Ἕλληνες μαστόροι ἀγνοοῦσαν τὴ χρήση τῶν ἐργαλείων τὰ ὁποῖα χρειάζονται γιὰ τὴν κατεδάφιση ἑνὸς στέρεου τοίχου; Δὲν ἀποκλείεται νὰ ἔκανε σπονδὲς στὸ Βάκχο Λιμνεάτη ὁ Fourmont ὅταν ὑπέγραφε τὶς ἀναφορές του. Δὲν ἀμφισβητῶ ὅτι μποροῦσε νὰ θρυμματίσῃ κρυφά — γιατὶ κανένας Φράγκος δὲν θὰ ἀποτολμοῦσε φανερὰ κάτι τέτοιο — τὰ μάρμαρα ποὺ ἐπιδέχονταν καταστροφὴ μὲ σφυρὶ καὶ νὰ ἔθαψε μερικὰ ἀφοῦ ξεσήκωσε τὶς ἐπιγραφές. Ὅσο γιὰ τὶς καυχησιολογίες του ὅτι ξεθεμέλιωσε τὶς Ἀμύκλες, τὴ Μαντινεία, τὴ Στύμφαλο ποὺ δὲν εἶδε ποτέ, τὸ Παλλάδιο ποὺ δὲν γνωρίζει ποῦ βρίσκεται, τὴν Τεγέα, τὴν Τροιζήνα, Ἑρμιόνη, Τίρυνθα, ποὺ λαγουμιτζῆδες χρησιμοποιώντας μπαρούτι μόλις θὰ μποροῦσαν νὰ κλονίσουν, τὸ Ἄργος ὅπου ἐγὼ ξεσήκωσα τὶς ἴδιες ἐπιγραφὲς καὶ τὴν Ὀλυμπία ποὺ δὲν εἶδε οὔτε στ' ὄνειρό του, ὅλες αὐτὲς οἱ πόλεις, μπορῶ νὰ βεβαιώσω πὼς βρίσκονται στὴν ἴδια κατάσταση, ὅπως στὰ χρόνια τοῦ Fourmont» [1].

Ἡ ἐπιχειρηματολογία τοῦ Pouqueville δὲν ἀντέχει καὶ στὴν ἐπιεικέστερη κριτική. Τὸ ὅτι οἱ ἀναφορὲς τοῦ Fourmont ἀποτελοῦν προϊὸν μέθης δὲν συζητεῖται, πρῶτα πρῶτα γιατὶ ἀνήκουν σὲ πολλὲς ἡμερομηνίες, ἀπευθύνονται σὲ πολλὰ ἐπίσημα πρόσωπα καὶ κυρίως στὸν Maurepas, ὑπουργὸ τοῦ Βασιλικοῦ Οἴκου. Ἔπειτα ὁ ἴδιος ὁ Fourmont ἔγραφε στοὺς φίλους του ὅτι τὰ ἑλληνικὰ κρασιὰ δὲν πίνονται γιατὶ οἱ Ἕλληνες ρίχνουν στὰ βαρέλια ρετσίνι καὶ γύψο γιὰ νὰ τὰ διατηρήσουν.

Οὔτε εὐσταθεῖ ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργατῶν ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Fourmont καὶ ὁ χρόνος δὲν ἐπαρκοῦσαν γιὰ τὶς καταστροφές. Ἀντίθετα καὶ μὲ τὰ μισὰ ἐργατικὰ χέρια καὶ σὲ λιγώτερες μέρες θὰ μποροῦσε νὰ ἀφανίσῃ τὶς ἀρχαιότητες. Γιατὶ τὰ μνημεῖα ἦταν ἐρειπωμένα καὶ ἡ κατεδάφιση εὔκολη. Ὅσο γιὰ τὰ ἐργαλεῖα, οἱ πατροπαράδοτοι κασμάδες, οἱ τσάπες, τὰ σφυριὰ καὶ οἱ λοστοὶ ἦταν ἀρκετοὶ νὰ γκρεμίσουν ὄχι ἐρειπωμένα μνημεῖα ἀλλὰ κάστρα ριζιμιά. Τέλος ὁ Pouqueville ἀνακριβῶς ἀναφέρει ὅτι ὁ Fourmont ἀλαζονεύεται γιατὶ ξεθεμέλιωσε τὶς Ἀμύκλες, τὴ Μαντινεία καὶ τὴ Στύμφαλο «ποὺ δὲν εἶδε ποτέ». Ὁ Fourmont γράφει ὄχι ὅτι κατέστρεψε ἀλλὰ ὅτι θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ καταστρέψῃ αὐτὲς τὶς ἀρχαῖες πολιτεῖες. Τὸ ὅτι δὲν θὰ τολμοῦσε ἕνας Φράγκος νὰ ἐπιχειρήσῃ καταστροφὲς ἀρχαιοτήτων φανερά, ἀποτελεῖ ἀβάσιμη ὑπόθεση. Λησμονεῖται ὅτι ὁ Fourmont ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου, μὲ διαπιστευτήρια τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ', μὲ συστατικὰ τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ, καὶ ἀκόμα ὅτι εἶχε στὴ διάθεσή του ἄφθονα χρήματα. Ὅσο γιὰ τὶς δυσκολίες ποὺ θὰ ἀντιμετώπιζε νὰ γκρεμίσῃ τὴν Τίρυνθα καὶ

1. *Pouqueville*, Voyage en Morée, à Constantinople, en Albanie et dans plusieurs autres parties de l'Empire Ottoman, pendant les années 1789, 1799, 1800 et 1801... Paris 1826, ΙΕ', σ. 532 - 534.

τὶς ἄλλες ἀρχαῖες πόλεις, ὁ Pouqueville παρερμηνεύει. Ὁ Fourmont δὲν ξεθεμέλιωνε τείχη ἀλλὰ κατέστρεφε τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, εὔθραυστα δηλαδὴ ἢ κατακείμενα μάρμαρα. Γιὰ τὴν Ὀλυμπία τέλος ὁ ἴδιος ὁ Fourmont βεβαιώνει στὸ χρονικό του ὅτι εἶχε ἐπισκεφθῆ τὶς ἀρχαιότητες λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιστροφή του στὴ Γαλλία.

Ὁ Michaud συνοψίζοντας τὸ 1828 τὰ πορίσματα τῶν μελετῶν γιὰ τὸ θέμα Fourmont παρατηρεῖ:

«Ἀμφισβητήθηκε ἡ καλή του πίστη στὶς ἀρχαιολογικές του ἔρευνες. Χαρακτηρίστηκε πλαστογράφος. Κι' ὅπως φαίνεται οἱ ἐπιγραφὲς ποὺ ἀνακοίνωσε πανηγυρικὰ δὲν βρέθηκαν στὰ ἀρχεῖα του ποὺ ἔχουν ἐναποτεθῆ στὴ βιβλιοθήκη. Κατηγορήθηκε ὅτι κατέστρεψε χωρὶς λόγο ἀρχαῖα μνημεῖα. Πρόκειται γιὰ βανδαλισμό, ποὺ μόνο στὸ πνεῦμα τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ ποὺ ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στοὺς ἀναχωρητὲς τοῦ Ἀνζοῦ μποροῦσε νὰ δικαιολογηθῆ. Εἶναι ἀδύνατο νὰ μὴν ἀγανακτήση κανεὶς διαβάζοντας τὶς ἐπιστολές του στὸν Freret καὶ στὸν Maurepas. Καυχιέται ὅτι ξεθεμέλιωσε τὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὶς Ἀμύκλες. Καὶ ἡ ἀφήγηση αὐτοῦ τοῦ βανδαλισμοῦ εἶναι ὑπερβολικὴ ὅπως καὶ ἡ ἀφήγηση γιὰ τὶς ἀρχαιολογικὲς ἀνακαλύψεις του» [1].

Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ὁ Ἰω. Γεννάδιος διατυπώνει μιὰ σειρὰ εἰκασιῶν γιὰ τὰ βαθύτερα αἴτια τῆς καταστροφικῆς ἐπιδρομῆς τοῦ Γάλλου περιηγητῆ.

«Ὁ Fourmont ἀναμφιβόλως πολλὰς ἐπιγραφὰς κατέστρεψε τὸ μὲν ἵνα μή τις μετ' αὐτὸν ἐλέγξῃ πλημμελεῖς ἑρμηνείας ἢ λάθη ἰδικά του, τὸ δὲ ἵνα μή τις δυνηθῆ ν' ἀμφισβητήση τὰς ἀρχαιολογικάς του θεωρίας ἢ ἀνακαλύψεις. Μνημεῖα δέ τινα κατέστρεψε τὸ μὲν ὑπὸ θρησκοληψίας, τὸ δὲ ὑπὸ ματαιοφροσύνης κινούμενος. Ἐν πλείστοις δ' ἐψεύσθη ἢ καθ' ὑπερβολὴν εἴτε πιστεύων ἐπὶ τέλους ὅσα ὁ ἴδιος ἐσοφίσθη, ὅπως συμβαίνει πολλάκις εἰς τοὺς ἐκ συστήματος ψεύστας, ὅτι δηλαδὴ βαθμηδὸν πείθουσιν ἑαυτούς, ὅτι ὅσα ἐφεῦρον τῷ ὄντι συνέβησαν» [2].

Ὡστόσο, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐπιστολῶν καὶ ἀναφορῶν τοῦ Fourmont πρὸς τοὺς πάτρωνες καὶ φίλους του, καθὼς καὶ τοῦ ὁδοιπορικοῦ του, δὲν φαίνεται ὅτι οἱ καταστροφὲς τῶν μνημείων καὶ ἡ ἀπόξεση τῶν ἐνεπιγράφων μαρμάρων ὀφείλεται σὲ θρησκοληψία, σὲ ἡρωστρατικὴ ματαιοδοξία ἢ σὲ προσπάθεια γιὰ τὴν κατοχύρωση προσωπικῶν ἐπιστημονικῶν θεωριῶν. Κατὰ τὴ γνώμη μου οἱ βανδαλισμοὶ τοῦ Fourmont βρίσκονται μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ ἀνταγωνισμοῦ στὸ χῶρο τῆς ἀρχαιοθηρίας. Ὁ ἴδιος ὁ Fourmont σημειώνει στὶς ἀναφορές του ὅτι δὲν εἶναι ὁ μόνος ξένος ἐρευνητὴς στὴν Πελοπόννησο. Πανηγυρίζει μάλιστα ποὺ κατώρθωσε νὰ προλάβη στὴ Σπάρτη

1. *Michaud*, Biographie Universelle, Paris 1811 - 1828.

2. *Ἰω. Γενναδίου*, Ὁ λόρδος Ἔλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440 - 1837, Ἐν Ἀθήναις 1930, σ. 204.

έναν Άγγλο άρχαιοσυλλέκτη. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν δύο χωρῶν στὴν ἁρπαγὴ τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν εἶχε ἀρχίσει ἀπὸ τὸν ΙΣΤ' αἰώνα. Καὶ ὑπῆρχε τέτοια ἀντιζηλία ἀνάμεσά τους, ποὺ συχνὰ οἱ λαφυραγωγήσεις τῶν καλλιτεχνικῶν λειψάνων ἔφθαναν σὲ ἀκρότητες [1]. Ἄγγλοι καὶ Γάλλοι μοίρασαν τὸ κεφάλι τοῦ κολοσσιαίου ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Δῆλο τὸ 1639 πριονίζοντάς το κάθετα ἀπὸ τὸ μέτωπο ὣς τὸ πηγούνι. Σολωμόντεια δικαιοσύνη. Δὲν εἶναι λοιπὸν διόλου περίεργο ποὺ ὁ Fourmont ἔφθασε ὣς τὴ βαρβαρότητα γιὰ νὰ παρεμποδίση τὶς ἔρευνες τῶν Ἄγγλων ἀνταγωνιστῶν. Φαίνεται μάλιστα ὅτι εἶχε λάβει συγκεκριμένες ὁδηγίες ἀπὸ τὴ γαλλικὴ Αὐλὴ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή του γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Στὶς ἀναφορές του μιλάει γιὰ ἐκτέλεση βασιλικῶν διαταγῶν, γιὰ τὴν τιμὴ τῆς Γαλλίας, γιὰ ἄλλους ἐρευνητὲς ποὺ καραδοκοῦσαν νὰ ἐπωφεληθοῦν κ.λπ.

Ἂν ὅμως ἀποκλεισθῆ ὁλότελα αὐτὴ ἡ ἐκδοχὴ τότε πρέπει νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι ὁ Fourmont ἦταν παρανοϊκὸς καὶ ὅτι ἐνεργοῦσε μὲ σαλεμένο λογικό.

Γενικὰ εἶναι δύσκολο νὰ παραδεχτοῦμε ὅτι οἱ ἀρχαιοσυλλεκτικὲς ἐκστρατεῖες στὴν Ἑλλάδα εἶχαν ἀγαθὰ κίνητρα, τὴν ἀγωνία τῆς πνευματικῆς Δύσης γιὰ τὴν τύχη τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ. Ἡ πολιτεία τῶν ἀρχαιολόγων τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ' κατὰ τὶς περιηγήσεις τους δημιουργοῦν τὴν ἐντύπωση ἐπιδρομῆς βαρβάρων. Μάταια ἀναζητεῖ κανεὶς σ' αὐτοὺς τὸ ἦθος τοῦ ἐπιστήμονα, τὴ μετριοπάθεια, τὸν αὐτοέλεγχο, κάποιον πνευματικὸ δεσμὸ μὲ τὰ λεηλατούμενα ἀρχαῖα μνημεῖα. Φυσικά, θὰ ἦταν ἄδικο νὰ ἐξομοιώσουμε ὅλους τοὺς Εὐρωπαίους περιηγητὲς ποὺ ἀρχαιολόγησαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, μὲ τοὺς Sevin καὶ Fourmont. Ὑπῆρχαν καὶ οἱ εὐαίσθητοι καὶ καλοπροαίρετοι ἀρχαιολάτρες, ποὺ πίστευαν ὅτι ἡ ἁρπαγὴ τῶν ἀρχαιοτήτων ἀποτελοῦσε προσφορὰ στὸν πολιτισμό. Πραγματικά, στὴ Δύση εἶχε δημιουργηθῆ ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἐξαφάνιζαν συστηματικὰ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα, ὅτι οἱ Ἕλληνες, ἂν δὲν τοὺς συναγωνίζονταν στὸν ἀφανισμό, ἀδιαφοροῦσαν ἀπὸ ἄγνοια κι' ὅτι τὰ παλαιὰ χειρόγραφα καταστρέφονταν ἐξ αἰτίας τῆς ἀμάθειας ποὺ βασίλευε στὸν τόπο [2].

---

1. Τὴν ἔκταση τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀποκαλύπτει ἡ ἐπιστολὴ τοῦ βασιλικοῦ δραγουμάνου Armain ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια στὸ βιβλιοθηκάριο τοῦ Λούβρου Bignon : «Ἔστειλαν σὲ ταξίδια τόσες φορὲς τὸν Paul Lucas ποὺ ἦταν ὁλότελα ἀπαίδευτος. Ἔγραψαν ἄλλοι βιβλία γιὰ τὶς περιηγήσεις του κι' ἔβαλαν τὸ ὄνομά του. Ὅλα αὐτὰ δὲν βγαίνουν σὲ καλό. Οἱ Ἄγγλοι εἶναι σοφοί, πλούσιοι, γαλαντόμοι, περίεργοι. Ταξιδεύουν καὶ μαζεύουν ἀρχαιότητες εἰς βάρος μας» (*Henri Omont*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 772). Ἡ ἀγγλογαλλικὴ διαμάχη θὰ ὁδηγήση, ἑβδομήντα περίπου χρόνια ἀργότερα, στὴν καταστρεπτικὴ ἐπιδρομὴ λαφυραγωγίας τῶν ἀρχαίων μνημείων στὴν Ἀκρόπολη ἀπὸ τὸν Ἔλγιν.

2. Πρέπει, γράφει ὁ *Κ. Θ. Δημαρᾶς*, «ὄχι νὰ ἐλαφρώσουμε τὴ θέση τῶν ξένων ὅσοι ἔβγαλαν τότε ἀρχαῖα ἀντικείμενα ἢ χειρόγραφα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα, γιατὶ αὐτὸ δὲν εἶναι δουλειὰ τοῦ ἱστορικοῦ, ἀλλὰ νὰ καταλάβουμε τὴν ψυχολογία τους, τὶς ἀντιδράσεις τους» (Περιηγήσεις στὸν Ἑλληνικὸ χῶρο, Ἀθήνα 1968, σ. 50).

ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ (1729)

ΕΝΑΣ ΟΛΛΑΝΔΟΣ εὐπατρίδης, ὁ Aegidius van Egmont ἢ Nijenburg, ποὺ εἶχε χρηματίσει ἔκτακτος ἀπεσταλμένος τῶν Κάτω Χωρῶν στὴν Αὐλὴ τῆς Νεάπολης, πραγματοποίησε τὸ 1729 μαζὶ μ' ἕνα συμπατριώτη του ἕνα ταξίδι στὴν ὀθωμανικὴ 'Ανατολή. Πέθανε ὅμως πρὶν δημοσιεύση τὸ χρονικὸ τῶν περιηγήσεών του. Τὰ χειρόγραφά του ἔφθασαν στὰ χέρια τοῦ John Heyman, καθηγητῆ τῶν ἀνατολικῶν γλωσσῶν στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Leyden, ποὺ τὰ τύπωσε τὸ 1757 στὰ ὁλλανδικά. 'Αλλὰ ὄχι αὐτούσια. Συγχώνευσε σ' αὐτὰ κι' ἕνα προγενέστερο ταξίδι τοῦ Van Egmont στὴν 'Ανατολή, μεταξὺ 1700 - 1709, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χάση τὸ ὁδοιπορικὸ τὴν ἑνότητά του καὶ σὲ ὡρισμένα σημεῖα νὰ δημιουργῆ ἀπορίες καὶ νὰ προκαλῆ σύγχυση.

'Ο Aegidius van Egmont ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες καὶ περιηγήθηκε τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὴν Αἴγυπτο. 'Εφοδιασμένος μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ μὲ συνοδεία ὑπηρετῶν εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρατηρήση τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν λαῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Τὸ ἑλληνικὸ μερίδιο εἶναι μικρὸ ἀλλὰ οὐσιαστικό. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν ἑλληνισμὸ τῆς Πόλης καὶ τῆς Σμύρνης, μ' ὅλο ποὺ ἀποτελοῦν ἁπλὴ καταγραφὴ ἐντυπώσεων καὶ ὄχι στοιχεῖα προγραμματισμένης ἔρευνας, εἶναι πολύτιμα γιατὶ φωτίζουν ὡρισμένες πλευρὲς τῆς καθημερινῆς ζωῆς τῶν 'Ελλήνων [1].

Στὶς διάφορες σκάλες τῶν Κυκλάδων καταγράφει τὶς πρῶτες ἐντυπώσεις του καὶ συγκεντρώνει γενικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν καὶ τὴ ζωή τους. Τοῦ εἶπαν πὼς οἱ γυναῖκες τῆς Μήλου καὶ τῆς γειτονικῆς Κιμώλου ἔχουν τὴ χειρότερη φήμη σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο γιὰ τὰ ἐλευθέρια ἤθη τους. Στὴ Σίφνο οἱ γυναῖκες κυκλοφοροῦσαν «κουκουλωμένες». Μονάχα τὰ μάτια τους φαίνονταν. Τὸ Μακρονήσι, ἡ Φαλκονέρα καὶ τὰ Γιοῦρα ἦταν καταφύγια πειρατῶν. Εἰδικὰ τὰ Γιοῦρα, ὅπου οἱ Ρωμαῖοι ἔστελναν τοὺς κατάδικους, «εἶναι ὁ χειρότερος τόπος σ' ὁλόκληρο τὸ 'Αρχιπέλαγος». Κυνήγι ἄφθονο στὴ Μῆλο : πέρδικες, τρυγόνια, μπεκάτσες, πάπιες καὶ ἐκλεκτὰ φροῦτα, πεπόνια, σύκα, σταφύλια. 'Η Σίφνος παράγει λάδι, ἐκλεκτὸ μετάξι, μπαμπάκι, σῦκα, κερί, μέλι καὶ κυρίως ψάθινα καπέλλα. 'Η Κύθνος : κριθάρι, μέλι, κερί,

---

1. Travels through part of Europe, Asia Minor, the islands and Archipelago, Syria, Palestine, Egypte, Mount Sinai etc, giving a particular account of the most remarkable places, structures, ruins, inscriptions etc in these countries. Together with customs, manners, religion, trade, commerce, tempers and manner of living of the inhabitants, by the honourable *J. Aegidius van Egmont*, envoy extraordinary from the United Provinces to the Court of Naples and *John Heyman* professor of the oriental languages in the University of Leyden, London 1759.

μαλλιά, μπαμπάκι καὶ πέρδικες. Γιὰ καύσιμα χρησιμοποιοῦν ἕνα εἶδος τύρφης. Στὴν Κέα μεγάλη παραγωγὴ μεταξιοῦ. Περίφημες ἦταν οἱ τζιώτικες γιδόκαπες, ἐντελῶς ἀδιάβροχες [1].

Στὴ Σμύρνη ἡ καλύτερη συνοικία εἶναι ἡ εὐρωπαϊκή. Ἐκεῖ βρίσκονται τὰ σπίτια τῶν ἐμπόρων καὶ τῶν προξένων. Ἔχει λαμπρὴ θέα πρὸς τὸ πέλαγος ὅπου βλέπει κανεὶς νὰ ἀρμενίζουν τὰ καράβια. Τὸ καλοκαίρι δροσίζεται ἀπὸ τὴ θαλασσινὴ αὔρα ποὺ λέγεται «τάλμπατ».

Κατὰ τὴν παραμονή τους στὴ Σμύρνη οἱ δυὸ Ὁλλανδοὶ παρακολούθησαν τὴν τελετὴ τῆς ἀλλαξοπιστίας ἑνὸς Ρωμιοῦ. Οἱ Τοῦρκοι ὠργάνωσαν γενικὸ πανηγυρισμὸ καὶ παράτες. Ὕστερα ἀπὸ διαταγὴ τοῦ καδῆ ἔκλεισαν ὅλα τὰ καταστήματα ἐκείνη τὴν ἡμέρα καὶ οἱ κάτοικοι ὑποχρεώθηκαν νὰ παρευρεθοῦν στὴν τελετή. Μονάχα οἱ Ἑβραῖοι κατώρθωσαν νὰ ἀπαλλαγοῦν πληρώνοντας γενναῖα μπαξίσια. Τὸν ἐξωμότη συνώδευε μεγάλος ἀριθμὸς γενιτσάρων καὶ ἄλλων Ὀθωμανῶν. Οἱ Ἕλληνες ποὺ ἀλλάζουν τὴν πίστη τους μποροῦν νὰ γίνουν ὑπηρέτες ἐπιφανῶν προσώπων [2].

Μεγάλος ἀριθμὸς πελαργῶν ἔχουν χτίσει τὴ φωλιά τους στὴ Σμύρνη. Αὐτὰ τὰ πουλιὰ δίνουν τὴν εὐκαιρία στοὺς κατοίκους γιὰ μιὰ περίεργη διασκέδαση. Οἱ Σμυρνιοὶ τοποθετοῦν αὐγὰ χήνας στὴ φωλιὰ τοῦ πελαργοῦ κι᾿ ὅταν ξεκλωσσήση ἡ πελαργίνα καὶ βγοῦν τὰ πουλιά, τὸ ἀρσενικό, βλέποντας πὼς τὸ χηνόπουλο εἶναι διαφορετικὸ πουλὶ ἀπὸ τὸ δικό του, ἀναστατώνεται καὶ προκαλεῖ γενικὸ συναγερμό. Οἱ ἄγριες κρωξιές του συγκεντρώνουν στὴ φωλιὰ πλῆθος ἄλλων πελαργῶν. Ἐκεῖ διαπιστώνεται ἡ «μοιχεία» καὶ ἀποφασίζεται νὰ τιμωρηθῆ ἡ μοιχαλίδα γιὰ τὴν καταισχύνη της. Τὴ θανατώνουν λοιπὸν ἀμέσως μὲ δυνατὰ ραμφίσματα. Στὸ μεταξὺ ὁ πελαργὸς θρηνεῖ γοερὰ σὲ μιὰ ἄκρη γιὰ τὴν κακοτυχία ποὺ τὸν ἀνάγκασε νὰ καταφύγη σὲ τέτοια σκληρὰ μέτρα [3].

Ἄγριος ἀνταγωνισμὸς ἐπικρατοῦσε ἀνάμεσα στοὺς Δυτικοὺς ἐμπόρους τῆς Σμύρνης. Οἱ Ἄγγλοι, μὲ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν στὴν τουρκικὴ ἐξουσία, κατώρθωσαν νὰ παραμερίσουν τοὺς Ὁλλανδούς. Ἀλλὰ τὰ ὁλλανδικὰ ἐμπορεύματα ἦταν καλύτερα ἀπὸ τὰ ἀγγλικά. Καὶ ἐπειδὴ ὁ δασμὸς ὡριζόταν ἀνάλογα μὲ τὴν ἀξία τῶν εἰδῶν οἱ Ὁλλανδοὶ ἐπιβαρύνονταν σημαντικά. «Ἔτσι εἶχαν δικαίωμα νὰ διαμαρτυρηθοῦν στὶς τουρκικὲς Ἀρχὲς γιὰ τὰ μεροληπτικὰ μέτρα ὑπὲρ τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Οἱ Ἄγγλοι ἔσπευσαν νὰ βελτιώσουν τὴν

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 69 - 71. Γιὰ τὶς γιδόκαπες τῆς Τζιᾶς βλ. καὶ τ. Α', σ. 724.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 84.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 85. Ἕνας ἀνώνυμος Γάλλος ταξιδιώτης ποὺ ἔφθασε στὴ Σμύρνη τὸ 1739 γράφει στὸ χρονικό του ὅτι οἱ Τοῦρκοι θεωροῦσαν θεῖο δῶρο νὰ χτίση ἕνας πελαργὸς φωλιὰ στὸ σπίτι τους. Εἶναι εὐτυχία, ἔλεγαν. Δὲν ἔχεις νὰ φοβηθῆς διόλου σ' ὅλο τὸ χρόνο ἀπὸ φωτιὰ καὶ πανούκλα. Πιστεύουν ὅτι φεύγοντας οἱ πελαργοὶ κάθε χειμώνα πηγαίνουν γιὰ προσκύνημα στὴ Μέκκα (Voyageur Français ou la connaissance de l'Ancien et du Nouveau monde, Paris 1761, σ. 33).

ποιότητα τῶν ἐμπορευμάτων τους ἐξακολουθοῦσαν ὅμως νὰ πληρώνουν τὸν ἴδιο δασμό. Οἱ Ὁλλανδοὶ κατέφυγαν τότε στὸν καδῆ καὶ πέτυχαν τὴν αὔξηση τῶν δασμῶν καὶ γιὰ τὰ ἀγγλικὰ ἐμπορεύματα. Ἀλλὰ οἱ Ἄγγλοι, μὲ τὴν παρέμβαση τῆς πρεσβείας τους στὴν Πόλη, κατώρθωσαν νὰ μὴν ἐφαρμοσθῆ ἡ ἀπόφαση τοῦ καδῆ γιὰ τὴν αὔξηση τῶν δασμῶν.

Στὴ Σμύρνη, παρατηρεῖ ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητής, ὠφελοῦνται κυρίως οἱ ντόπιοι ἔμποροι. Ἀγοράζουν καὶ πουλᾶνε γιὰ λογαριασμὸ τῶν ξένων μὲ προμήθεια 3% χωρὶς νὰ διακινδυνεύουν διόλου δικά τους καπιτάλια. Εἰσπράττουν ἐπίσης 3% γιὰ τὰ τοπικὰ ἐμπορεύματα ποὺ ἀνταλλάσουν (τουρκικὰ νήματα, μπαμπάκια, χαλιά, φάρμακα, μαστίχι) [1].

Οἱ γυναῖκες τῆς Σμύρνης, Ἑλληνίδες καὶ Τουρκάλες, ἀντὶ νὰ ντύνουν τὰ παιδιά τους σὰν κρεμμύδια, ὅπως γίνεται ἀλλοῦ, τοὺς φορᾶνε ἐλαφρὰ ρουχαλάκια ἀφήνοντας ἐλεύθερο τὸ κορμί τους νὰ μεγαλώνη. Καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι σ᾿ αὐτὴ τὴν πόλη οἱ σκολιώσεις ἀποτελοῦν πολὺ σπάνιο φαινόμενο. Οἱ γυναῖκες εἶναι πεντακάθαρες καὶ φροντίζουν νὰ πηγαίνουν συχνὰ στὰ δημόσια λουτρά. «Αὐτὸ ὅμως ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νὰ γίνωνται πλαδαρές. Στὴ Σμύρνη ἡ τέλεια ὀμορφιὰ εἶναι τὸ πληθωρικὸ σῶμα καὶ τὸ ὑπεράφθονο στῆθος» [2].

«Οἱ Ἑλληνίδες τῆς Σμύρνης χρησιμοποιοῦν πολὺ τὸ φκιασίδι. Κι᾿ αὐτὴ ἡ ἀπαίσια συνήθεια ἄρχισε νὰ μεταδίδεται καὶ στοὺς Φράγκους. Πρόκειται γιὰ ἕνα ψιμύθιο ποὺ τὸ λένε σουλιμά [3]. Δίνει στὰ μάγουλα ὄμορφο κόκκινο χρῶμα καὶ στὸ δέρμα μεγάλη στιλπνότητα. Γενικὰ οἱ Ἑλληνίδες τῆς Πόλης φκιασιδώνονται ὑπερβολικά. Συχνὰ ξεπερνοῦν τὸ γελοῖο. Χρησιμοποιοῦν καὶ μιὰ μαύρη σκόνη γιὰ νὰ βάφουν τὰ βλέφαρά τους ὥστε νὰ φαίνωνται τὰ μάτια τους μεγάλα [4]. Ὁ στολισμὸς τῶν Ἑλληνίδων κορυφώνεται κατὰ τὴν τελετὴ τοῦ γάμου. Χρυσώνουν ὁλόκληρο τὸ πρόσωπό τους κι᾿ αὐτὸ ἔχει ἰδιαίτερη γοητεία» [5].

---

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 87 - 88.
2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 93.
3. Λέγεται καὶ σουλουμάς. Δηλητηριῶδες παράγωγο τοῦ μολύβδου. Εἶδος ἀλοιφῆς ποὺ ἔμοιαζε μὲ ἀσβέστη καὶ χρησιμοποιόταν ἀπὸ τὶς γυναῖκες γιὰ φκιασίδι. Ἔδινε στὰ μάγουλα κόκκινο χρῶμα. Χιώτικη παροιμία: «Ὁ σουλουμὰς καὶ ἡ κρεμεντίνα κάνουν τὴ γριὰ φαντίνα», δηλαδὴ ἕτοιμη γιὰ γάμο (Λαογρ., τ. ΙΖ', σ. 480). Καὶ οἱ Βυζαντινὲς χρησιμοποιοῦσαν διάφορα «ἐπιτρίμματα» ποὺ προκαλοῦσαν «τῶν μαγούλων τὴν κοκκινότητα» (*Νικ. Χωνιάτη*, Χρονικ. διήγ., 779, 25). Ὁ σουλιμὰς εἶναι γνωστὸς καὶ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ δηλητηρίου στὸ κυπριακὸ «τραούιν τοῦ Διενῆ»: «Τσαὶ νάιν φάη σελεμᾶν, νάιν ποταξαρώση». Νὰ φάη σουλιμὰ (sublimatum) καὶ νὰ μείνη ξερή.
4. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 225. Ἡ βαφὴ τῶν βλεφάρων συνηθιζόταν ἀπὸ τοὺς πρώτους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου. Ὁ *Ἰω. Χρυσόστομος* στηλιτεύει μιὰ γυναίκα γιατί «μέλασι τοὺς ὀφθαλμοὺς ὑπογράφει» (PG, 56, 587). Γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ χρησιμοποιοῦσαν τὸ στίμμι, θειοῦχο δηλαδὴ ἀντιμόνιο. Κατὰ τὸν *Διοσκορίδη* «στίμμι ὅπερ αἱ γυναῖκες κατὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς χριοῦνται».
5. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 93 - 94.

Όταν ένας Φράγκος θέλει ν' αποχτήση παλλακίδα στη Σμύρνη απευθύνεται στον Τούρκο σούμπαση κι' αυτός θα του δώση άδεια εισπράττοντας μερικά πιάστρα. Αυτή η άδεια τον εξασφαλίζει από κάθε ενόχληση ή επέμβαση στα δικαιώματά του. Χωρίς την έγκριση του σούμπαση ο δεσμός θεωρείται παράνομος και οι συνέπειες είναι σκληρές. Ο άντρας και η γυναίκα διαπομπεύονται στο δρόμο καβάλα σ' ένα γάϊδαρο. Εκτός βέβαια αν πληρώσουν ένα γερό ποσό [1].

Στην Πόλη ο Egmont σεργιάνισε στα σοκάκια με συνοδεία γενιτσάρων. Τον ωδήγησαν πρώτα σ' ένα μεγάλο κτίριο όπου καβούρντιζαν κι' άλεθαν τον καφέ. Ύστερα πήγε σ' όλα τα παζάρια με τα μαγαζιά και τα μεγάλα μπεζεστένια. Μπήκε στα καραβάν - σεράγια όπου έμποροι πουλούσαν γούνες, καμηλόμαλλο και τσίτια πλουμιστά [2]. Στα μεγάλα θολωτά μπεζεστένια θαύμασε τα πιό ακριβά εμπορεύματα της Ανατολής, χαλιά, ινδικό μετάξι, κεντητά μαντήλια, βελούδινα μαξιλάρια γιά σοφάδες στολισμένα με χρυσή και ασημένια κλωστή, παράξενα πιθάρια, τουφέκια και σπαθιά. Βρήκε σπαθιά αξίας 300 πιάστρων. Στην Πόλη συνήθιζαν τότε να φορούν δαχτυλίδια με πέτρα από σαρδόνυχα πάνω στο οποίο χάραζαν το όνομά τους [3].

Πήγε και στο μεγάλο φαρμακείο των τριών αδερφών Καρατζά. Έχουν σπουδάσει στο Λέϋντεν «και κάνουν χρυσές δουλειές». Ρώτησε τους Έλληνες σπετσέρηδες ποιές είναι οι κυριώτερες αρρώστιες πού μαστίζουν την Πόλη. Οι Καρατζάδες απάντησαν: πρώτα η πανούκλα κι' ύστερα τα αφροδίσια. Αυτά τα τελευταία νοσήματα έχουν μεγάλη διάδοση, όχι μονάχα στο λαό αλλά και μέσα στο σεράϊ του σουλτάνου [4].

---

1. Ένθ' άν., σ. 94. Η διαπόμπευση αυτή συνηθιζόταν με διάφορες παραλλαγές σ' ολόκληρη την Ελλάδα της τουρκοκρατίας. Γιά την Αθήνα μας πληροφορεί ο *Δημ. Καμπούρογλου* : «Ότε γυνή τις συνελαμβάνετο μοιχευομένη ετίθετο μετά του μοιχού επί όνου, το πρόσωπον έχοντες εστραμμένον προς τα όπισθεν του κτήνους ούτινος εκράτουν την ουράν· επί της κεφαλής και του τραχήλου έφερον τα σπλάγχνα ζώων (κοιλιαίς και άντερα), παρακολουθούμενοι δε υπό πάσης σχεδόν της πόλεως, των παίδων μάλιστα κραυγαζόντων είρος (γιούχα), και διά της πόλεως όλης πομπευόμενοι εφέροντο υπό την εκκλησίαν της Παναγίας της Χρυσοκαστριώτισσας εις την κορυφήν του Διονυσιακού Θεάτρου, όπου εξετίθεντο επί 24 ώρας εις τας επισκέψεις και τα σκώμματα των πολιτών» (Μνημεία της Ιστορίας των Αθηνών, Εν Αθήναις 1889, τ. Α', σ. 312 - 313). Μιά διαπόμπευση αφηγείται και ο Δ. Πασχάλης. Ο κοτζάμπασης της Άνδρου Λεονάρδος Λορέντζος Πολέμης πρόσταξε να τοποθετήσουν τη μοιχαλίδα πάνω σε γάϊδαρο και να την περιφέρουν στις ρούγες. Επί κεφαλής της πομπής ήταν ένας ντελάλης με το βρακί της γυναίκας ψηλά σε κοντάρι (*Δημ. Πασχάλη*, Βοεβόδαι, κοτζαμπάσηδες, κ.λπ. της νήσου Άνδρου, Επ. Ετ. Κυκλ. Μελ., τ. Δ' (1964), σ. 338 - 339).
2. Εμπριμέ.
3. Ένθ' άν., σ. 196 - 197.
4. Ένθ' άν., σ. 207 κ.έ.

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸν πατριάρχη. Ὁ Χρύσανθος, «ἱεράρχης μεγάλης παιδείας, μιλοῦσε ἄνετα ἀρχαῖα ἑλληνικὰ καὶ λατινικὰ καὶ ἦταν βαθὺς γνώστης ὅλων τῶν κλάδων τῶν Γραμμάτων». Εἶχε σπουδάσει στὴν Πάδοβα. «Οἱ λίγες ὧρες ποὺ πέρασα μαζί του ἦταν οἱ ὡραιότερες τῆς παραμονῆς μου στὴν Πόλη», γράφει ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητής [1].

Οἱ Ἕλληνες φθάνουν στὴν τελετὴ τοῦ γάμου χωρὶς νὰ ἔχουν ἀνταμώσει τὴ μέλλουσα σύζυγό τους. Ὁ δραγουμάνος τοῦ Ὁλλανδοῦ πρεσβευτῆ στὴν Πόλη διηγήθηκε στὸν Egmont τὸ πάθημά του. Ἔγινε τὸ προξενιό, μὲ σπουδαία προῖκα εἶναι ἀλήθεια, καὶ ὑπογράφτηκαν τὰ συμβόλαια. Τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου ἡ νύφη ἦταν σκεπασμένη μὲ πέπλα, σύμφωνα μὲ τὴν καθιερωμένη συνήθεια. Τέλος πάντων ὁ γαμπρὸς ὡδήγησε τὴ νύφη στὴν παστάδα, ἀνέσυρε τὸ πέπλο καὶ παραλίγο νὰ πάθη συγκοπή. Ἡ νύφη ἦταν τερατόμορφη. Ἄνοιξε τὴν πόρτα καὶ βγῆκε τρέχοντας στὸ δρόμο. «Τὸν πρόλαβαν ὅμως οἱ συγγενεῖς ποὺ καραδοκοῦσαν, πρόσθεσαν μερικὰ πουγγιὰ στὴν προῖκα κι' ἀπὸ τότε τὸ ζευγάρι ζῆ εὐτυχισμένο» [2].

Οἱ πλούσιες Ἑλληνίδες τῆς Πόλης εἶναι φορτωμένες χρυσαφικά. Βραχιόλια χρυσά, στολισμένα μὲ πετράδια, χρυσὲς ἁλυσίδες στὸ λαιμό, περιδέραια ἀπὸ χρυσὰ τσεκίνια. Κατὰ τὶς ἐξόδους τους φοροῦν πανωφόρι φοδραρισμένο μὲ γουναρικὸ ἢ μετάξι ἀνάλογα μὲ τὴν ἐποχή [3].

Κατὰ τὸ γυρισμό τους στὴ Σμύρνη πέρασαν ἀπὸ τὴ Μυτιλήνη. Οἱ γυναῖκες φοροῦσαν σαρίκια στὸ κεφάλι. Μόνο στὸ Μόλυβο ἦταν διαφορετικὴ ἡ γυναικεία φορεσιά.

---

1. Πουθενὰ στὸ κείμενο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Ὁλλανδοῦ δὲν ἀναφέρεται πότε πραγματοποιήθηκε τὸ ταξίδι στὴν Ἀνατολή. Καὶ γι' αὐτὸ πολλοὶ ὑποθέτουν πὼς ἡ περιήγηση ἔγινε ἕνα χρόνο πρὶν ἀπὸ τὴν ἔκδοση τοῦ βιβλίου ἢ καὶ τὸν ἴδιο χρόνο, δηλαδὴ 1758 ἢ 1759. Φαίνεται ὡστόσο πὼς τὸ ταξίδι ἔγινε 30 περίπου χρόνια νωρίτερα, δηλαδὴ μεταξὺ 1729 καὶ 1731. Τὴν ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ κανεὶς νὰ θεμελιώση στὴν ἀφήγηση τοῦ περιηγητῆ γιὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὸν πατριάρχη. Ὁ Egmond βεβαιώνει ὅτι εἶχε συνομιλία μὲ τὸν πατριάρχη Χρύσανθο καὶ ἐκφράζει τὸ θαυμασμό του γιὰ τὴν παιδεία του. Ἀλλὰ κανεὶς ἱεράρχης Χρύσανθος δὲν εἶχε ὡς τότε πατριαρχεύσει στὴν Κωνσταντινούπολη. Ἕνας Χρύσανθος θὰ γίνη πατριάρχης τὸ 1824. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι : ἢ ὁ συγγραφέας κατὰ λάθος ἀναφέρει ὄνομα Χρύσανθος καὶ πρόκειται γιὰ ἄλλον πατριάρχη ἢ ὅτι δὲν συνάντησε καθόλου τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως ἀλλὰ τὸν πατριάρχη Ἱεροσολύμων Χρύσανθο Νοταρᾶ. Ἀποκλίνω στὴ δεύτερη ἄποψη, πρῶτα πρῶτα γιατὶ κανένας ἀπὸ τοὺς ἱεράρχες ποὺ πατριάρχευσαν στὴν Κωνσταντινούπολη μεταξὺ 1730 καὶ 1760 (Παΐσιος, Σεραφεὶμ Α', Νεόφυτος ΣΤ', Κύριλλος Ε', Καλλίνικος Δ', Σεραφεὶμ Β') δὲν διακρίθηκε γιὰ τὴν ἐπίδοσή του στὰ γράμματα. Εἶναι ἄλλωστε ἐξακριβωμένο (ἀπὸ τὸ χρονικὸ τοῦ Fourmont) ὅτι τὸ 1729 ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων βρισκόταν στὴν Πόλη. Ὁ Χρύσανθος Νοταρᾶς πέθανε τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1731. Ἑπομένως ἡ συνάντηση πρέπει νὰ ἔγινε μεταξὺ 1729 καὶ 1731.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 213.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 225.

Στὴ Χίο συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ. «Ἄλλοι λένε πὼς ἔχει 60 χωριὰ καὶ 130.000 κατοίκους καὶ ἄλλοι 53 χωριὰ καὶ 120.000 ψυχές. Ἀλλὰ ἕνα πρόσωπο ποὺ διάβασε τὴ λίστα τοῦ πασᾶ μὲ βεβαίωσε πὼς ὁ πληθυσμὸς τῶν πόλεων δὲν ξεπερνᾶ τὶς 20.000 καὶ τῆς ὑπαίθρου τὶς 30.000. Ὅσο γιὰ τὰ χωριὰ εἶναι 42».

Σχετικὰ μὲ τὸ μαστίχι ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς σημειώνει στὸ χρονικό του ὅτι δὲν εἶναι σωστὴ ἡ πληροφορία, ποὺ ἀναφέρεται στὰ ὁδοιπορικὰ προγενέστερων ταξιδιωτῶν, πὼς τὸ προϊὸν ἀποτελεῖ μονοπώλιο τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ γιὰ ἀποκλειστικὴ χρήση τῶν χαρεμιῶν. Ὁ ἴδιος ἐξακρίβωσε ὅτι ὑπάρχουν χίλιοι δυὸ τρόποι γιὰ νὰ παραβιασθῆ ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐξαγωγῆς μὲ τὴ συνεργασία τῶν τοπικῶν Τούρκων ἀξιωματούχων. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ μαστιχιοῦ καταλήγει στὸ σεράϊ. Τὴν καλύτερη ὅμως ποιότητα τὴν πουλᾶνε στοὺς ξένους. «Κατὰ τὴν παραμονή μου στὴ Χίο μοῦ πρόσφεραν γιὰ ἀγορὰ ἀρκετὴ ποσότητα ἐκλεκτοῦ μαστιχιοῦ» [1].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μαστίχι καὶ τὰ μεταξωτά, γράφει ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητής, ἐξάγονται μεγάλες ποσότητες κερὶ καὶ μέλι (κυρίως στὴ Γαλλία), καθὼς καὶ μπαμπακερά, τὰ περίφημα δίμιτα ποὺ εἶναι καλὰ καὶ φτηνά.

«Ὁ ὑποπρόξενός μας στέλνει στὴν Ὁλλανδία πολλὰ δέματα δίμιτων, καθὼς καὶ μπαμπακερὲς κάλτσες, ποὺ ἀγοράζονται τέσσερες παράδες ἢ τέσσερες πέννες τὸ ζευγάρι» [2].

Ὑπάρχει ἀφθονία κυνηγιοῦ καὶ κυρίως πέρδικες. «Καὶ θὰ ἦταν ἀκόμα περισσότερες ἂν οἱ χωριάτες δὲν μάζευαν τὰ αὐγά τους γιὰ νὰ τὰ μοσχοπουλήσουν στὸ παζάρι» [3].

Ἡ ἑλληνικὴ ἀριστοκρατία τῆς Χίου ἀπαρτιζόταν, κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Ὁλλανδοῦ περιηγητῆ στὸ νησί, ἀπὸ 24 οἰκογένειες ποὺ χωρίζονταν σὲ τρεῖς τάξεις. Στὴν πρώτη ἀνῆκαν μόνο πέντε οἰκογένειες: Σεβαστοπούλου, Καλβοκορέση, Μουζάλλα, Ράλλη καὶ Πετροκόκκη. Ἂν ἕνας ἀπόγονος μιᾶς ἀπὸ αὐτὲς ἀποτολμοῦσε νὰ παντρευτῆ γυναίκα ἀπὸ κατώτερη τάξη θὰ προκαλοῦσε τὴν ἀποστροφὴ τῶν γονιῶν του [4].

Φυσικὰ ὅλα αὐτὰ δὲν ἐπηρέαζαν καθόλου τοὺς Τούρκους δυνάστες ποὺ μεταχειρίζονταν ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν τάξη τους, μὲ τὴν ἴδια περιφρόνηση, καὶ τοὺς ταπεινοὺς ραγιάδες καὶ τοὺς ἀριστοκράτες. Ὁ Egmont διηγεῖται ἕνα ἐπεισόδιο ποὺ παρακολούθησε ὁ ἴδιος κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Χίο:

«Ἕνα βράδι ὁ μουσελίμης (ὁ διοικητής) πῆγε στὸ σπίτι ἑνὸς Λατίνου

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 236.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 239.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 241.

πού ἔδινε δεξίωση καὶ ὑποχρέωσε μερικὲς Ἑλληνίδες, καὶ μάλιστα τὶς πιὸ κομψευόμενες τῆς πολιτείας, νὰ χορέψουν μπροστά του μαζὶ μὲ τοὺς ἄντρες τους. Παρὰ τὴν ἀπρέπεια αὐτῆς τῆς συμπεριφορᾶς δὲν ἀκούστηκε καμμιὰ διαμαρτυρία. Ἀλλὰ ὁ μουσελίμης δὲν περιωρίσθηκε σ' αὐτὴ τὴ δυναμικὴ ἐπίδειξη. Φεύγοντας πρόσταξε νὰ ρίξουν μερικὲς χοῦφτες παράδες στὴ μέση τῆς συντροφιᾶς τῶν Ἑλληνίδων. Καὶ στὴν πιὸ ὄμορφη χάρισε μερικὰ τσεκίνια» [1].

Γιὰ τὶς Χιώτισσες γράφει πὼς εἶναι «ἰδιόρρυθμες στὶς ἀμφιέσεις τους ἀλλὰ ὡραῖες, ἁβρὲς καὶ εὐγενικὲς στὴ συμπεριφορά τους, κυρίως στοὺς ξένους. Δὲν περιορίζονται στὸ φυσικό τους χρῶμα ἀλλὰ χρησιμοποιοῦν βαφὴ ποὺ τὴν τοποθετοῦν μὲ τέχνη στὸ πρόσωπο καὶ στὸ στῆθος τους» [2].

Διασκεδάζουν τραγουδώντας καὶ χορεύοντας. Πουθενὰ ἀλλοῦ δὲν ψυχαγωγοῦνται οἱ γυναῖκες ὅσο στὴ Χίο. Αὐτὸ προσελκύει ἐδῶ τὰ πιὸ ζωηρὰ καὶ εὔθυμα κορίτσια τῶν γύρω νησιῶν. Παρατήρησε, ὡστόσο, ὅτι οἱ Ἑλληνίδες εἶναι πιὸ ἐπιφυλακτικὲς ἀπὸ τὶς Ἰταλίδες. «Κάθε μέρα πηγαίνουν στὴν ἐξοχὴ ὁλόκληρες συντροφιὲς γιὰ ἀναψυχή. Ἱππεύουν τὰ μουλάρια τους καὶ παίρνουν μαζὶ τὰ τρόφιμά τους γιὰ νὰ γευματίσουν στὴν παραλία κάτω ἀπὸ τὴ σκιὰ ἑνὸς δέντρου. Εἶναι διασκεδαστικὸ ὅταν τυχαίνη νὰ συναντηθοῦν δυὸ ἀπ' αὐτὲς τὶς ὁμάδες γιατὶ ἀνταλλάσσουν πάντοτε εὐφυολογήματα καὶ πειράγματα» [3].

Ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς παρατήρησε ὅτι ὑπῆρχε ἔλλειψη ἀντρῶν στὸ νησί. Τρία κορίτσια ἀναλογοῦσαν σὲ ἕνα ἀγόρι.

«Γι' αὐτό, οἱ γονεῖς ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ ἀποκαταστήσουν τὰ κορίτσια τους, δίνουν μεγαλύτερο μερίδιο στὶς θυγατέρες. Τὸ μισὸ ὡστόσο αὐτοῦ τοῦ μεριδίου ἀποτελεῖται ἀπὸ φορεσιές, κοσμήματα καὶ ἔπιπλα».

Ὁ Egmont περιγράφει καὶ τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν. Τὴ βρίσκει γενικὰ πολὺ ἀκαλαίσθητη:

«Τὸ πουκάμισό τους, ποὺ ἔχει δυσανάλογα μεγάλα μανίκια, δὲν φθάνει ψηλότερα ἀπὸ τὸ στῆθος. Πάνω σ' αὐτὸ φοροῦν φουστάνι, ποὺ δὲν φθάνει κι' αὐτὸ πιὸ ψηλὰ ἀπὸ τὸ στῆθος καὶ κρέμεται ὡς τὴν καμπύλη τῆς γάμπας, ἴσως γιὰ νὰ φαίνωνται οἱ ὡραῖες καλτσοδέτες, κόκκινες πάντοτε καὶ ὄμορφα κεντημένες. Οἱ κάλτσες τους εἶναι μπαμπακερές, ἄσπρες καὶ πολὺ λεπτές. Στὸ κεφάλι φοροῦν ἕνα εἶδος σαρίκι ἀπὸ λεπτὴ μουσελίνα καλοταιριασμένο. Τὰ μαλλιά τους δὲν φαίνονται, ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ μποῦκλες πάνω ἀπὸ τὰ ἀφτιά. Στολίζονται μὲ πολὺ μεγάλα σκουλαρίκια καὶ περιδέραια ἀπὸ μαργαριτάρια καὶ μὲ χρυσὲς ἁλυσίδες γύρω στὸ λαιμό. Ὅταν πηγαίνουν στὴν ἐκκλησία σκεπάζουν τὸ στῆθος τους μ' ἕνα τετράγωνο κομμάτι λευκὸ δίμιτο» [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 243.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 244.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 244.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 244 - 245.

Ὁ Ὁλλανδὸς ταξιδιώτης περιηγήθηκε ὁλόκληρη τὴ Χίο καὶ σημείωσε στὸ χρονικό του ὅλα τὰ ἀξιοπερίεργα τοῦ νησιοῦ. Θαύμασε τὶς ἐγκαταστάσεις, τοὺς κήπους καὶ τὴν εὐμάρεια τῆς Νέας Μονῆς.

Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ μαστιχοχώρια, στὸ Θολοποτάμι, ἕνας Ἕλληνας ὑπάλληλος ζήτησε ἀπὸ τὸν Egmont καὶ τὴ συνοδεία του τὰ καθιερωμένα διόδια. «Ἀλλὰ ὁ γενίτσαρός μας τὸν ἔβγαλε ἀμέσως ἀπὸ τὴν πλάνη λέγοντάς του πὼς ὄχι μόνο εἴμαστε Φράγκοι ἀλλὰ ὅτι ἔχουμε καὶ φιρμάνι τοῦ σουλτάνου».

Στὸ Πυργὶ ἡ συντροφιὰ ἐγκαταστάθηκε σὲ πανδοχεῖο. Σὲ λίγο ἔφθασαν ἀρκετοὶ νέοι καὶ νέες γιὰ νὰ χορέψουν καὶ νὰ τοὺς ψυχαγωγήσουν. Ὁ γενίτσαρος φρόντισε νὰ περιποιηθοῦν καλὰ τοὺς ξένους. Πριγκιπικὲς περιποιήσεις εἶχαν ἐπιφυλάξει οἱ τρομοκρατημένοι κάτοικοι στὸν ἴδιο τὸ γενίτσαρο.

«Παρατηρήσαμε ὅτι ἐνῶ ἔτρωγε, οἱ χωριάτες συναγωνίζονταν ποιὸς θὰ τὸν πρωτοεξυπηρετήση. Στὸ τέλος τὰ κορίτσια πέρασαν μπροστά μας ἕνα ἕνα κι' ὁ γενίτσαρος κρατοῦσε ἕνα κερὶ γιὰ νὰ βλέπουμε τὰ πρόσωπά τους».

Τὸ Πυργὶ ἦταν περιτειχισμένο ἀλλὰ τὰ τείχη του εἶχαν πιὰ ἐρειπωθῆ [1]. Τὸ χαμηλότερο μέρος τῶν σπιτιῶν ἦταν πέτρινο καὶ τὸ ἐπάνω ἀπὸ ξύλο. Τὸ χωριὸ αὐτό, γράφει ὁ Egmont, φημίζεται γιὰ τὰ πήλινα ἀγγεῖα του» [2].

Στὸ χωριὸ Νένητα ὑπῆρχε γυναικεῖο μοναστήρι. Οἱ καλόγριες ἦταν ἐλεύθερες νὰ μπαίνουν καὶ νὰ βγαίνουν. Κανένας περιορισμός. Ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ ἐξήγησε στοὺς ξένους τὴν περίεργη αὐτὴ συνήθεια. Τὰ περισσότερα μοναστήρια δὲν ἔχουν ἀρκετὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα καὶ ἔσοδα γι' αὐτὸ κρίθηκε ἀναγκαία ἡ παράβαση τῶν αὐστηρῶν μοναχικῶν παραδόσεων. Ὁπωσδήποτε οἱ καλόγριες ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὸ μοναστήρι σκεπάζουν τὸ πρόσωπό τους μὲ μαῦρο πέπλο. Στὸ κεφάλι φοροῦν τὸ ἴδιο σαρίκι, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες γυναῖκες, μόνο ποὺ ἡ μουσελίνα εἶναι μαύρη [3].

Τὰ ψάρια ἦταν πανάκριβα. Ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν τὴ συνηθισμένη τροφὴ τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὶς νηστεῖες οἱ Τοῦρκοι κρατοῦσαν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὴν ἁλιεία. Οἱ ψαράδες δούλευαν γιὰ λογαριασμὸ τῶν Τούρκων. Κανένας Ἕλληνας δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ χρησιμοποιῆ δίχτυα. Ὅλα τὰ ἁλιευτικὰ σύνεργα ἦταν ἰδιοκτησία τῶν γενιτσάρων. Ἡ ἐκμετάλλευση αὐτὴ ἀφοροῦσε καὶ τὰ κάθε λογῆς τρόφιμα. Κάθε φορτίο ποὺ ἔφθανε στὸ νησὶ ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία ἀγοραζόταν ἀμέσως ἀπὸ τοὺς Τούρκους ποὺ τὰ μεταπουλοῦσαν στὸν πληθυσμὸ σὲ αὐθαίρετες τιμές [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 252. Ὡστόσο καὶ σήμερα τὸ Πυργὶ διατηρεῖ τὸ μεσαιωνικὸ χαρακτήρα του μὲ τὰ ἑνωμένα ἐξωτερικὰ σπίτια, ποὺ σχηματίζουν τὸ τεῖχος τοῦ χωριοῦ, καὶ τὰ στενά του σοκάκια.

2. Σήμερα διατηροῦν τὴν παράδοση οἱ κάτοικοι τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ Ἀρμόλια, γνωστοὶ γιὰ τὴ δεξιοτεχνία τους στὴ διακόσμηση πήλινων ἀντικειμένων.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 253.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 255.

Τὰ καλλίγραμμα πόδια σπανίζουν, γράφει ὁ Egmont. Ἀκόμα περισσότερο τὰ ὄμορφα χέρια, εἴτε γιατὶ οἱ Χιώτισσες δουλεύουν πολὺ εἴτε γιατὶ ἀνασηκώνουν κατὰ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες τὰ πουκαμισομάνικά τους καὶ ἀφήνουν ὁλόγυμνα τὰ μπράτσα τους ὥς τοὺς ὤμους.

Τὸ χτένισμά τους εἶναι ἕνα κεφαλοδέσι ἀπὸ μπαμπακερὸ ὕφασμα. Πάνω σ' αὐτὸ ἐπαγγελματίες κομμώτριες ἁπλώνουν κυκλικὰ μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ δεξιοτεχνία δυὸ πῆχες κατάλευκη μουσελίνα. Ἔτσι σχηματίζεται ἕνα πελώριο σαρίκι, πλατὺ ἀπάνω, μὲ περιφέρεια ἑνάμιση πήχη [1].

Γενικὰ οἱ γυναῖκες εἶναι ὡραῖες στὴ Χίο. Κι' ἀκόμα ἐλεύθερες, εὐγενικές, εὐπροσήγορες ἀλλὰ καὶ ἐνάρετες. Τοὺς ἀρέσει ὁ χορός, τὰ τραγούδια, ὁ περίπατος καὶ οἱ διασκεδάσεις, χωρὶς ὅμως νὰ παραμελοῦν τὴν ἐργασία τους. Μόνο τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς διασκεδάζουν [2].

Τὸ ἐπάγγελμα τοῦ γιατροῦ εἶναι πολὺ σεβαστό. Οἱ Τοῦρκοι ἐπιτρέπουν στοὺς γιατροὺς νὰ φοροῦν παπούτσια ἀπὸ κίτρινο μαροκίνι καὶ νὰ ντύνωνται μὲ φορεσιὲς ἀπὸ ζωηρόχρωμα ὑφάσματα, κάτι ποὺ ἀπαγορεύεται γενικὰ στοὺς ραγιάδες. Οἱ χριστιανοὶ προσφωνοῦν τοὺς γιατροὺς «μισέ» καὶ τὶς γυναῖκες τους «μαντόνι». Ὅλοι εἶναι Χιῶτες, σπουδασμένοι στὴν Πάδοβα τῆς Ἰταλίας [3].

Ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς καταγράφει καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν ὑγειονομικὴ ὀργάνωση τῆς Χίου. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς πανούκλας ἐκλέγουν ὑγειονόμους, ποὺ φροντίζουν γιὰ τὰ θύματα τῆς ἐπιδημίας, γιὰ τὸ νοσοκομεῖο, τὸ ἀναρρωτήριο καὶ γιὰ τὶς ἀπολυμάνσεις ἐνδυμάτων καὶ ἐπίπλων. Ὅταν γίνεται κηδεία πανουκλιασμένου ἕνας ντελάλης πηγαίνει μπροστὰ καὶ εἰδοποιεῖ τὸν κόσμο νὰ παραμερίση [4].

Πῆγε καὶ στὸ λεπροκομεῖο, ποὺ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση δύο μιλίων ἀπὸ τὴν πόλη. «Βρῆκα τριάντα περίπου ἄντρες καὶ γυναῖκες μὲ ὄψη φρικαλέα παρα-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 161 - 163.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 164.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 167. Ἡ ἰατρικὴ σχολὴ τῆς Πάδοβας (Πάδουας ἢ Πατάβιου) ἦταν πολυφημισμένη στὸν Ἑλληνισμὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πανεπιστήμιό της ἦταν πανάρχαιο ἵδρυμα — λειτουργοῦσε ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΓ' αἰώνα — καὶ κυρίως στὸ ὅτι σπούδασαν ἐκεῖ πολλοὶ ἐπιφανεῖς Ἕλληνες : Χρυσολωρᾶς, Γαζῆς, Τραπεζούντιος, Ἀργυρόπουλος, Μάρκος Μουσσοῦρος, Λεονάρδος ὁ Χίος, Ἰᾶνος Λάσκαρις, Ζαχ. Σκορδύλιος, Γ. Παλαιόκαπας, Μάξιμος Μαργούνιος, Κύριλλος Λούκαρις, Θ. Κορυδαλεύς, Θωμᾶς Φλαγγίνης (ὁ ἱδρυτὴς τοῦ Ἑλληνικοῦ Φροντιστηρίου τῆς Βενετίας), Παν. Νικούσιος, Ἀλέξ. Μαυροκορδᾶτος (ὁ ἐξ Ἀπορρήτων), Ι. Πυλαρινός, Χρύσανθος Νοταρᾶς, Μελέτιος Τυπάλδος, Βικ. Δαμωδός, Ν. Παπ. Κομνηνός, Εὐγένιος Βούλγαρις, Νικηφόρος Θεοτόκης, Ἰωάννης Βηλαρᾶς, Ἀθ. Χριστόπουλος, Ἀνδρέας Μουστοξύδης κ.ἄ. (*Διον. Ρώμα*, Τὰ Ζακυνθινά, Ἀθήνα 1953, σ. 332 κ.ἑ.).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 169.

μορφωμένη. Παρατηρήθηκε ὅτι οἱ Τοῦρκοι τοῦ νησιοῦ δὲν προσβάλλονται ἀπὸ τὴ νόσο. Γι' αὐτὸ μερικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ λέπρα ὀφείλεται στὰ παστὰ καὶ στὰ ἀλλοιωμένα ψάρια, ποὺ τρῶνε σὲ μεγάλες ποσότητες οἱ Ἕλληνες κατὰ τὶς νηστεῖες τους. Ἡ ἀρρώστια ἐκδηλώνεται πρῶτα στὰ μπράτσα καὶ στὶς γάμπες, ποὺ στὴν ἀρχὴ χάνουν τὸ αἴσθημα τῆς ἀφῆς. Γενικὰ οἱ λεπροὶ δὲν ἔχουν τὴν αἴσθηση τῆς ἀφῆς ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Πολλὲς φορές, στὴν προσπάθειά τους νὰ ζεσταθοῦν κοντὰ στὴ φωτιά, καῖνε τὰ πόδια τους χωρὶς νὰ τὸ καταλάβουν. Τρῶνε συνήθως βραστὸ ρύζι, τὸ μοναδικὸ φαγητὸ ποὺ δὲν τοὺς ἐνοχλεῖ, κυρίως ὅταν ἐμφανισθοῦν τὰ ἕλκη»[1].

Στὴν Κῶ εἶδε τὸν περίφημο πλάτανο ποὺ ἴσκιωνε τὴν πλατεῖα. «Κάτω ἀπὸ τοὺς κλώνους του κάθονται οἱ νησιῶτες στοὺς ζεστοὺς μῆνες τοῦ καλοκαιριοῦ, πίνουν καφὲ καὶ φουμάρουν. Οἱ κάτοικοι εἶναι Ἕλληνες. Ὑπάρχουν καὶ δέκα ἑβραϊκὲς οἰκογένειες. Ἑλληνικὲς ἐκκλησίες δέκα ὀχτώ. «Μίλησα μὲ μερικοὺς παπάδες, ἀλλὰ ἡ ἀμάθειά τους ἦταν τόσο μεγάλη, ποὺ δὲν μπόρεσαν νὰ μοῦ δώσουν καμμιὰ πληροφορία»[2].

Στὴ Ρόδο συνεχιζόταν ἡ ἀπαγόρευση τῆς παραμονῆς τῶν Ἑλλήνων στὸ κάστρο μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα. Κι' αὐτὸ ἀποτελοῦσε μεγάλη ταλαιπωρία. «Γιατὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ κλείσουν τὰ μαγαζιά τους πρὶν πέσει ὁ ἥλιος καὶ νὰ σπεύσουν νὰ βγοῦν ἀπὸ τὶς καστρόπορτες».

Πῆγε στὸ σπίτι τοῦ μητροπολίτη. Τὸν ὑποδέχτηκε μὲ προθυμία. Ὁ Ὀλλανδὸς περιηγητὴς θαύμασε τὴν πάστρα. Ζήτησε ἀπὸ τὸν ἱεράρχη νὰ τοῦ δείξη τὰ ἄμφιά του καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὸ εἰσόδημά του. Εἰσπράττει 6.000 πιάστρα τὸ χρόνο. Ἀπ' αὐτὰ ὅμως δίνει 3.000 στὸν πατριάρχη, πεσκέσια στὸν πασά, στὸν καδὴ καὶ στὰ ἄλλα ὀθωμανικὰ ἁρπαχτικὰ ὄρνια, κυρίως κατὰ τὸ μεγάλο μπαϊράμι. Τὸ εἰσόδημα τοῦ δεσπότη δὲν προέρχεται ἀπὸ προσωπικὴ περιουσία ἀλλὰ ἀπὸ τὶς εἰσφορὲς τῶν παπάδων. Καὶ κεῖνοι μὲ τὴ σειρά τους φορολογοῦν τὸ ποίμνιό τους (ὀχτὼ παράδες κάθε οἰκογένεια). Οἱ τιμὲς γιὰ τὶς διάφορες ἱεροτελεστίες εἶναι ὡρισμένες. Οἱ παπάδες εἰσπράττουν δυὸ πιάστρα γιὰ τοὺς γάμους καὶ 15 - 20 παράδες γιὰ τὰ βαφτίσια.

Ὁ ἐπίσκοπος πληροφόρησε τὸν Egmont ὅτι ἡ Ρόδος ἔχει 42 χωριά. Ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν εἶναι ἡ καθιερωμένη νησιώτικη. Ἀλλὰ στὴν ὕπαιθρο μοιάζει μὲ τὴν ἀντρικὴ ἐνδυμασία. Φορᾶνε συνήθως κόκκινες κάλτσες. «Εἶδα καὶ μερικὲς μὲ τούρκικο σαρίκι. Ἀλλὰ ὅπως μάθαμε ἦταν Ἑλληνίδες τῆς Σύμης. Ὅταν πέρασε ὁ σουλτάνος ἀπὸ τὸ νησί τους τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ τὴν

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 169 - 170. Βλ. *Ἀθ. Ι. Γκιάλα*, Ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ αἱ ὑγειονομικαὶ ὑπηρεσίαι εἰς τὴν Χίον ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος μέχρι τῆς σφαγῆς τοῦ 1822, Ἀθῆναι 1972.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 264.

ὀθωμανικὴ αὐτὴ ἀμφίεση. Ὁ σουλτάνος γοητεύθηκε καὶ τοὺς παραχώρησε τὸ προνόμιο νὰ φοροῦν πάντα σαρίκι».

Δεισιδαιμονίες ἐπικρατοῦσαν σ' ὅλο τὸ νησί. Ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς εἶδε ἕνα παιδάκι σημαδεμένο στὸ μέτωπο μὲ μαύρη βούλα. Ἦταν ματιασμένο καὶ ὅπως τοῦ εἶπαν, μ' αὐτὸ τὸ σημάδι ξορκιζόταν τὸ κακό [1].

Πῆγε στὸ χωριὸ Ἁγία Τριάδα τῆς Ρόδου καὶ διαπίστωσε τὰ βάσανα τῶν κατοίκων κάτω ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ τυραννία. «Ἔρχονται κάθε τόσο καὶ ἁρπάζουν ἀπὸ τοὺς φτωχοὺς χωριάτες τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς παραγωγῆς. Τέσσερες τουρκικὲς οἰκογένειες ποὺ κατοικοῦν στὸ χωριὸ ἀπολαμβάνουν ὅλα τὰ ἀγαθά, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες λιμοκτονοῦν» [2].

---

1. Ἡ μαύρη βούλα στὸ μέτωπο γινόταν ἀπὸ καπνιά. Στὸ Καστελλόριζο λ.χ. τὰ ξόρκια γιὰ τὸ μάτιασμα τοῦ παιδιοῦ συνωδεύονταν μὲ λίγο μαύρισμα τοῦ προσώπου ἀπὸ τὴν καπνιὰ τοῦ παράσκιου, τοῦ τζακιοῦ δηλαδή, ἢ μὲ μελάνι ἢ μὲ ἄλλη οὐσία (Συναγωγὴ ἐπωδῶν καὶ καταδέσμων, Λαογρ., τ. Δ' (1914), σ. 511). Στὸ ροδίτικο ἔθιμο ποὺ ἀναφέρει ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς ἡ καπνιὰ θὰ προερχόταν ἀπὸ φύλλα ἐλιᾶς ποὺ καίγονταν πάνω σὲ κάρβουνα. «Ἔπειτα θυμιάζουν τὸ ματιασμένο παιδὶ βάζοντας στὰ κάρβουνα πέντε ἢ ἑφτὰ φύλλα ἐλιᾶς» (*Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου*, Λαογραφικὰ σύλλεκτα τῆς Ρόδου, Λαογρ., τ. Κ' (1962), σ. 71). Ὡστόσο, ἔξω ἀπὸ τὸ Καστελλόριζο δὲν ἀναφέρεται ἀλλοῦ μαύρισμα τοῦ προσώπου τοῦ ματιασμένου παιδιοῦ. Συνήθως τὸ καπνίζουν ἢ τὸ θυμιάζουν μὲ τὰ φύλλα τῆς ἐλιᾶς, ἀπὸ τὴν ἑορτὴ τῶν Βαΐων, ποὺ καίγονται σὲ ἀναμμένα κάρβουνα ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπαγγελία μιᾶς ἐπωδῆς (Ἐπωδαὶ Κεφαλληνιακαί, Λαογρ., τ. Β' (1910), σ. 186 κ.ἑ.).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 274 - 278.

ΕΝΑΣ ΠΡΑΚΤΙΚΟΣ ΑΓΓΛΟΣ (1730)

ΤΟ ΚΑΛΟΚΑΙΡΙ τοῦ 1730 φθάνει στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἕνας Ἄγγλος περιηγητής, ὁ Charles Thomson. Μέσα στὰ πλαίσια τοῦ μεγάλου περιηγητικοῦ ταξιδιοῦ γιὰ ἐμπορικοὺς σκοποὺς στὶς παραμεσογειακὲς χῶρες θὰ ἐπισκεφθῆ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὴν Ἀττικοβοιωτία καὶ θὰ καταγράψη συστηματικὰ τὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὸ φυσικὸ χῶρο, τὴν οἰκονομία καὶ τὴν κοινωνικὴ ζωή, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα καὶ γενικὰ ὅ,τι ὑποπίπτει στὴν ἄμεση ἀντίληψή του [1]. Ἡ περιήγηση στὴν Ἑλλάδα κράτησε περίπου δυὸ χρόνια.

Ὁ Thomson δὲν ἐνδιαφέρεται διόλου γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὴν ἱστορία. Σὰν ἔμπορος ἔχει πρακτικὸ μυαλό. Τὸν ἀπασχολεῖ ἡ σύγχρονη ζωή, τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο. Δὲν ἐμβαθύνει, δὲν ἐρευνᾶ. Σημειώνει ὅ,τι βλέπει καὶ ὅ,τι ἀκούει. Γιὰ τὸν πληθυσμό, γιὰ τὰ σπίτια, γιὰ τὴν παραγωγή, γιὰ τὸ ἐμπόριο. Ἄχαρη ἡ ἀφήγησή του καὶ κουραστική. Ἀλλὰ τὰ ψυχρὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτει δίνουν τὴν εἰκόνα μιᾶς ἐποχῆς.

Τέλη Ἰουνίου 1730 φθάνει στὰ Χανιά. Τὰ σπίτια, δίπατα τὸ πολύ, εἶναι χτισμένα μὲ πλιθιὰ κι' ἔχουν ἀγκωνάρια στὶς γωνιές. Ἡ στέγη, πατημένο χῶμα χαλικόστρωτο, εἶναι ἐπίπεδη μὲ μικρὴ κλίση γιὰ νὰ φεύγουν τὰ νερά. «Ἐκεῖ σεργιανίζουν οἱ ἔνοικοι ὅταν ἔχει καλὸ καιρὸ καὶ κοιμοῦνται στὶς ζεστὲς νύχτες τοῦ καλοκαιριοῦ».

Ὁ πληθυσμὸς τῶν Χανίων 4.000 ψυχές. Οἱ μισοὶ εἶναι Ἕλληνες καὶ οἱ ὑπόλοιποι Τοῦρκοι. Ζοῦν ἐπίσης στὴν πόλη μερικοὶ Ἑβραῖοι καὶ Γάλλοι ἔμποροι. Λειτουργεῖ καὶ γαλλικὸ προξενεῖο [2].

Μίσθωσε ὁδηγοὺς καὶ περιηγήθηκε ἕνα τμῆμα τοῦ νησιοῦ. Ἔφθασε καὶ στὸ Ἀρκάδι. «Εἶναι τὸ πλουσιώτερο μοναστήρι τῆς Κρήτης. Ἔχει γύρω στοὺς 100 καλογέρους. Ἄλλοι 200 ἀσχολοῦνται μὲ τὴν καλλιέργεια τῶν κτημάτων ποὺ ἁπλώνονται ὡς τὴ θάλασσα καὶ τὴν Ἴδη» [3].

Λίγες μέρες ἀργότερα τὸ καράβι ἄραξε στὴ Μῆλο.

Ἡ πόλη ἔχει περίπου 6.000 κατοίκους. Τὰ σπίτια, δίπατα μὲ ταράτσες, εἶναι χτισμένα μὲ σκληρὴ μαυριδερὴ πέτρα, πολὺ ἀνθεκτικὴ στὶς καιρικὲς μεταβολές. Δυσωδία ἀπερίγραπτη ἐπικρατεῖ στὴν πόλη. Ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος οἱ ἀναθυμιάσεις ἀπὸ τοὺς γειτονικοὺς ἁλατόβαλτους καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο ἡ μπόχα τῶν σκουπιδιῶν ποὺ στοιβάζονται στὶς εἰσόδους τῶν σπιτιῶν.

---

1. The travels of the late *Charles Thompson Esq.* containing his observations on France, Italy, Turkey in Europe, the Holy Land, Arabia, Egypte and many other parts of the world, giving a particular and faithful account of what is most remarquable in the manners, religion, policy, antiquities and natural history of those countries, Reading 1752, τόμ. 3.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 277 - 278.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 282.

Κοντὰ στὴν πόλη βρίσκονται τὰ θερμὰ ἰαματικὰ λουτρά. Ἀπὸ μιὰ στενὴ εἴσοδο κατεβαίνεις σ' ἕνα ὑπόγειο σπήλαιο. Ἐδῶ καταφεύγουν καὶ ὅσοι πάσχουν ἀπὸ ἀφροδίσια. Δὲν φαίνεται ὅμως νὰ πετυχαίνουν θεραπευτικὰ ἀποτελέσματα. Ὠφέλιμα εἶναι τὰ λουτρὰ γιὰ τὶς ρευματικὲς παθήσεις καὶ τὶς παραλυτικὲς καταστάσεις.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς εἶδε στὶς ἀκτές, κοντὰ στὸ λιμάνι, νὰ ἀναβλύζουν στὴν ἄμμο μικρὲς θερμοπηγές. «Τὸ νερὸ εἶναι τόσο καφτὸ ποὺ ζεματίζει τὰ δάχτυλα».

Κοντὰ στὸ χωριὸ Κάστρο ὑπάρχει μιὰ πηγὴ μὲ καθαρτικὸ νερό. Οἱ Ἕλληνες συνηθίζουν νὰ πηγαίνουν στὴν πηγὴ μιὰ ὡρισμένη ἐποχὴ τοῦ χρόνου καὶ νὰ ἐπιδίδωνται σὲ συστηματικὴ ὑδροθεραπεία.

Σὲ ἀπόσταση μιᾶς λεύγας ἀπὸ τὴν πόλη βρίσκονται τὰ μεταλλεῖα στυπτηρίας. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἀποφεύγουν νὰ μιλήσουν γι' αὐτὰ ἐπειδὴ φοβοῦνται μήπως ἐπωφεληθοῦν οἱ Τοῦρκοι καὶ ἀρχίσουν συστηματικὴ ἐξόρυξη μὲ καταναγκαστικὴ ἐργασία. Ὑπάρχουν καὶ σιδηρομεταλλεύματα στὸν Ἁη-Γιάννη τὸ Σίδερο.

Στὴ Μῆλο παράγονται τὰ νοστιμώτερα σῦκα καὶ σταφύλια καὶ τὰ καλύτερα πεπόνια τοῦ Αἰγαίου. Ἐκλεκτὸ καὶ τὸ μηλιώτικο τυρί. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο προϊὸν εἶναι τὸ κρασί, ἐφάμιλλο τοῦ κρητικοῦ.

Μ' ὅλο ποὺ ἡ Μῆλος εἶναι ἀνθυγιεινὸς τόπος, εὐλογία καὶ μακροζωία ἐπικρατεῖ στὸ νησί. Οἱ Μηλιῶτες εἶναι ξακουστοὶ ὡς πιλότοι τῶν καραβιῶν ποὺ πλέουν στὸ Ἀρχιπέλαγος [1].

Οἱ γυναῖκες φημίζονται γιὰ τὴν ἐλευθεριότητά τους. Σ' αὐτὸ ἔχει συμβάλει ἡ παλιὰ μακροχρόνια συναλλαγὴ τῶν κατοίκων μὲ τοὺς Φράγκους πειρατές. Εἶναι φιλάρεσκες καὶ χρησιμοποιοῦν στὸ πρόσωπο μιὰ δική τους πούδρα. Φαίνεται ὅμως πὼς αὐτὸ τὸ φκιασίδι εἶναι ἐπικίνδυνο γιατὶ στὸ τέλος καταστρέφει τὸ δέρμα.

Ἡ φορεσιά τους δὲν εἶναι διόλου κομψή. Φοροῦν νησιώτικες βράκες, ὅπως ὅλες σχεδὸν οἱ γυναῖκες τοῦ Αἰγαίου. Τὰ φουστάνια τους φθάνουν ὣς τὰ γόνατα «κι' ἀφήνουν τὰ πόδια γυμνὰ σὲ κοινὴ θέα».

Ὅλοι οἱ κάτοικοι εἶναι Ἕλληνες. Μόνο ἕνας Τοῦρκος βοεβόδας κι' ἕνας

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 297. Αὐτὴ ἡ ἐπίδοση ὠφειλόταν καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Μῆλος βρισκόταν πάνω στὴ ρότα τῶν καραβιῶν ποὺ ἀρμένιζαν πρὸς τὸ ἀνατολικὸ καὶ βόρειο Αἰγαῖο καὶ πρὸς τὸν Ἑλλήσποντο. Ἡ ἀμοιβὴ τοῦ πιλότου ἦταν κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἕνα ἱσπανικὸ τάληρο (πέντε φράγκα). Οἱ πιλότοι μισθώνονταν γιὰ ὅλο τὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ ἔπλεε τὸ καράβι στὴν Ἀνατολή. Κατὰ τὴ διάρκεια πολέμων καὶ πολιτικῶν ἀνωμαλιῶν στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ οἱ εὐρωπαϊκὲς δυνάμεις ποὺ διατηροῦσαν στόλο στὴν Ἀν. Μεσόγειο μίσθωναν ἕνα μόνιμο πιλότο καὶ τὸν κρατοῦσαν σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς, ἔστω καὶ ἑνὸς καραβιοῦ, στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες (*Ἰωσὴφ Χατζηδάκη*, Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 159 - 160).

καδής ζοῦν στὸ νησί. Προορισμός τους ἡ κανονικὴ εἴσπραξη τῶν φόρων γιὰ τὸ δοβλέτι. Φυσικὰ δὲν χάνουν τὴν εὐκαιρία νὰ πλουτίζουν μὲ τὶς ἀβανιὲς καὶ τὶς αὐθαιρεσίες. «Οἱ Ἕλληνες ὑποφέρουν τὰ πάνδεινα», γράφει ὁ Thomson.

Ἡ Μῆλος αὐτοδιοικεῖται ὅπως ὅλες οἱ Κυκλάδες. Κάθε χρόνο ἐκλέγονται τρεῖς κόνσολοι ποὺ διαχειρίζονται τὰ δημόσια ἔσοδα (τελωνεῖο, μύλοι, ἁλυκές) καὶ διορίζουν τοὺς εἰσπράκτορες τῶν φόρων. Ὅσοι ἔχουν χρηματίσει κόνσολοι ἀποτελοῦν καὶ μέλη τοῦ δικαστηρίου ποὺ ἐκδικάζει τὶς διαφορές. Ἀλλὰ δὲν εἶναι τελεσίδικη ἡ κρίση του. Ἐκεῖνοι ποὺ νομίζουν πὼς ἀδικήθηκαν καταφεύγουν στὸν καδή [1].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Σίφνου, ἀποκλειστικὰ ἑλληνικός, ὑπολογιζόταν σὲ 5.000 κατοίκους. Ὁ Thomson πληροφορήθηκε πὼς στὸ νησὶ ζοῦσαν πολλοὶ αἰωνόβιοι. Ἡ βιοτεχνία τῶν ψάθινων καπέλλων βρισκόταν ἀκόμα σὲ ἀκμή. Οἱ Σιφνιοὶ ἐφοδίαζαν μ' αὐτὲς τὶς ψάθες ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο [2].

Ἑλληνικὸς ὁ πληθυσμὸς τῆς Σερίφου. Ἀλλὰ ἐδῶ, σημειώνει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, οἱ κάτοικοι εἶναι νωθροί. «Προτιμοῦν τὴν εὔθυμη ζωὴ καὶ τὰ γλεντοκόπια». Φημισμένα τὰ σερφιώτικα κρεμμύδια [3].

Στὴ Νάξο οἱ Καπουκίνοι ἐπιδίδονταν σὲ συστηματικὴ ἐκστρατεία προσηλυτισμοῦ τῶν ὀρθοδόξων. Ἐλάχιστοι Τοῦρκοι ζοῦσαν στὸ νησί. «Ἔτσι, ἂν ἤθελαν οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Λατίνοι νὰ μονιάσουν, θὰ ζοῦσαν εὐτυχισμένοι. Ἀλλὰ συνεχῶς μαλώνουν γιὰ τὰ γενεαλογικά τους. Ποιανοῦ τὸ δέντρο εἶναι παλαιότερο καὶ πιὸ τιμημένο. «Μῖσος βαθὺ χώριζε αὐτὲς τὶς κάστες τῶν ντόπιων καὶ ξένων ἀριστοκρατῶν». Οἱ Λατίνοι, γράφει ὁ Thomson, θὰ προτιμοῦσαν νὰ παντρευτοῦν τὴν τελευταία Φράγκισσα ζητιάνα παρὰ τὴν πλουσιώτερη Ἑλληνίδα. Γι' αὐτὸ ἐξασφάλισαν τὴν ἔγκριση τοῦ Βατικανοῦ νὰ γίνωνται γάμοι κι' ἀνάμεσα σὲ πρῶτα ξαδέρφια. Ὡστόσο οἱ Τοῦρκοι τοὺς μεταχειρίζον-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 299. Τὰ προνόμια εἶχαν παραχωρηθῆ στὶς Κυκλάδες μὲ τὸν ἀχταναμὲ τοῦ σουλτάνου Μουρὰτ Γ', τὸ 1580 : ἐλευθερία λατρείας, περιορισμὸς τῆς φορολογίας στὴ δεκατιὰ καὶ τὸ κεφαλοχάρατσο, ἀναγνώριση τῆς διαιτησίας ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες καὶ ἀπαγόρευση παραμονῆς γενιτσάρων στὰ νησιά. Ἡ Διοίκηση ἔπρεπε νὰ ἀσκῆται μονάχα ἀπὸ τὸ μπέη καὶ τὸν καδή. Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα εἶχε, μὲ νέους ἀχταναμέδες, ὀργανωθῆ μιὰ ὑποτυπώδης αὐτοδιοίκηση καὶ κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΘ' ἡμιαυτονομία (*Π. Γ. Ζερλέντη*, Ἐκ τῶν νησιωτικῶν γεωγραφικά, ἱστορικά, γλωσσικά, Νησιωτικὴ Ἐπετηρίς (1918), σ. 34. *D. Zakythinos*, La Commune Grecque, Les conditions historiques d' une decentralisation administrative, L'Hellénisme Contemporain, τ. Β' (1948), σ. 295 κ.ἑ. *Ἰακ. Βισβίζη*, Ἡ κοινωνικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, L' Hellénisme Contemporain, Ἀφιέρωμα Ἁλώσεως Κωνσταντινουπόλεως, σ. 183, *Ι. Β. Λυκούρη*, Ἡ διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατουμένων νήσων, Ἀθῆναι 1954, σ. 114 κ.ἑ. *Δ. Πασχάλη*, Προνόμια καὶ Διοίκησις τῶν Κυκλάδων ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἀνδριακὰ Χρονικά, τ. Α' (1948), σ. 120).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 300.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 301.

ται — Ἕλληνες καὶ Καθολικούς — μὲ τὴν ἴδια σκληρότητα. Κι' ὅλοι τρέμουν ἂν φανῆ καμμιὰ ὀθωμανικὴ γαλιότα στὸ λιμάνι [1].

Ἡ Πάρος ἀντίθετα εὐημερεῖ χάρη στὴ φιλοπονία τῶν κατοίκων της. Ἐξάγει κρασί, κριθάρι, δημητριακά. «Παλαιότερα εἶχε μεγάλη παραγωγὴ λαδιοῦ ἀλλὰ οἱ Βενετοὶ ἔκαψαν τοὺς ἐλαιῶνες κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ κρητικοῦ πολέμου». Οἱ Παριανοί, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, φημίζονται γιὰ τὴ δίκαιη κρίση τους. Γι' αὐτὸ τοὺς καλοῦν οἱ κάτοικοι τῶν γειτονικῶν νησιῶν γιὰ νὰ λύσουν μὲ διαιτησία τὶς διαφορές τους.

Στὴ Σύρα ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός, γύρω στοὺς 6.000 κατοίκους, εἶχε προσηλυτισθῆ ἀπὸ τοὺς Καπουκίνους. Μονάχα δώδεκα ὀρθόδοξες οἰκογένειες εἶχαν ἀπομείνει στὸ νησί [2].

Στὴν Κύθνο ἀνθοῦσε ἡ μεταξοβιοτεχνία. Γινόταν ἐπίσης ἐπεξεργασία μπαμπακιοῦ γιὰ τοπικὴ κατανάλωση. Ἐξαγώγιμα προϊόντα, κυρίως μέλι, κερὶ καὶ μαλλιά. Τὸ νησὶ εἶχε δεσπότη καὶ δεκαέξη ναούς, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μοναστήρια καὶ τὰ ξωκκλήσια.

Ἀπὸ τὶς Κυκλάδες θὰ περάση στὴν Ἀττικὴ καὶ θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα. Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 9 - 10.000 κατοίκους. Ἀπ' αὐτοὺς τὸ ἕνα τέταρτο εἶναι Ὀθωμανοί. «Ἑβραῖοι δὲν μποροῦν νὰ στεριώσουν ἐδῶ».

Ἀτείχιστη καθὼς ἦταν ἡ πολιτεία βρισκόταν στὸ ἔλεος τῶν πειρατῶν ποὺ λυμαίνονταν τὸ Σαρωνικό.

Παρατήρησε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν πιὸ πολιτισμένοι ἀπὸ τοὺς γείτονές τους. Φοροῦν μιὰ μακριὰ βέστα, συνήθως μαύρη καὶ ἀπὸ πάνω ἕνα ἐλεύθερο πανωφόρι, ριχτὸ στοὺς ὤμους, γαρνιρισμένο μὲ γουνερό. Στὸ κεφάλι σκοῦφο - καμηλαύκι καὶ στὰ πόδια λεπτὰ ὑποδήματα ποὺ δένουν στὸν ἀστράγαλο κι' ὄχι παντοῦφλες ὅπως συνηθίζουν οἱ Τοῦρκοι.

Οἱ γυναῖκες ντύνονται διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς νησιώτισσες. Τὰ φορέματά τους φθάνουν ὥς τὶς φτέρνες κι' ὄχι ὥς τὸ γόνατο ὅπως στὶς Κυκλάδες. Πάνω ἀπὸ τὸ φουστάνι τους, ποὺ συνήθως εἶναι κόκκινο, φοροῦν ἕνα μεταξωτὸ ἢ μάλ-

---

1. Ἡ Νάξος, γράφει ὁ *Φίνλαιη*, ἂν καὶ ἀπολάμβανε ὅλα τὰ αὐτοδιοικητικὰ πλεονεκτήματα, ζοῦσε μόνιμα σὲ ἕνα κλῖμα διχόνοιας καὶ μηχανορραφιῶν ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιρροῆς ἑνὸς μικροῦ ἀριθμοῦ προνομιούχων γαιοκτημόνων τῆς δουκικῆς ἀριστοκρατίας. «Οἱ καθολικοὶ εὐγενεῖς ἦταν ἀλαζονικοὶ καὶ ἁβροδίαιτοι. Οἱ Ἕλληνες προύχοντες πονηροὶ καὶ ἁρπακτικοί, ὁ λαὸς καὶ τῶν δύο Ἐκκλησιῶν φυγόπονος καὶ φορτωμένος δεισιδαιμονίες» (Ἱστορία τῆς Ἑνετοκρατίας καὶ τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1958, μ. Μιλ. Γαρίδη, σ. 284 - 286).

2. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Piton de Tournefort* ποὺ ταξίδεψε στὴ Σύρα τὸ 1700 γράφει στὸ χρονικό του (βλ. τ. Α', σ. 701 -'724) γιὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ καθολικισμοῦ: «Ἡ Σύρα εἶναι τὸ πιὸ καθολικὸ νησὶ τοῦ Αἰγαίου. Ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ οἰκογένειες ὀρθοδόξων ἀντιστοιχοῦν σὲ ἕξη χιλιάδες ψυχὲς τοῦ καθολικοῦ δόγματος. Ὅλα αὐτὰ τὰ καλὰ ὀφείλονται στοὺς Γάλλους Καπουκίνους» (Relation d' un voyage du Levant, τ. Α', σ. 320).

λινο κοντογούνι φορτωμένο μεγάλα κουμπιά. Χτενίζουν τὰ μαλλιά τους πλεξίδες, ποὺ κρέμονται πίσω στὴ ράχη καὶ φθάνουν ὣς τὴ μέση. Οἱ πλεξίδες στολίζονται συχνὰ μὲ ἀσημένια κουμπάκια στερεωμένα στὴν ἄκρη τῶν μαλλιῶν.

Οἱ παντρεμένες Ἀθηναῖες πηγαίνουν κάθε Κυριακὴ στὴν ἐκκλησία, ἀλλὰ φροντίζουν πάντοτε νὰ καλύψουν τὸ πρόσωπό τους μὲ ἕνα λεπτὸ βέλο. Μέσα στὸ ναὸ στέκονται χωριστὰ ἀπὸ τοὺς ἄντρες. Σὲ μερικὲς ἐκκλησίες ὁ γυναικωνίτης ἔχει καφασωτὸ χώρισμα.

Τὰ κορίτσια σπάνια βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι πρὶν παντρευτοῦν. Τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου φορτώνονται ὅλα τὰ τζοβαϊρικά τους. Ὕστερα ἀπὸ τὴν τελετὴ στὴν ἐκκλησία, συγγενεῖς καὶ συμπεθέροι ὁδηγοῦν τὴ νύφη, στολισμένη μὲ ἕνα στέμμα ἀπὸ ἐπιχρυσωμένο μέταλλο, στὸ σπίτι τοῦ γαμπροῦ, ἐνῶ παίζουν τὰ ὄργανα, νταούλια καὶ πίπιζες. «Ἡ πομπὴ κινεῖται πολὺ ἀργὰ ὥστε νὰ ἔχουν οἱ θεατὲς τὴν εὐκαιρία νὰ ἱκανοποιήσουν τὴν περιέργειά τους. Μόλις ἡ νύφη περάση τὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ πετιοῦνται ἀπὸ τὰ παράθυρα στὸ πλῆθος, ποὺ ἔχει συγκεντρωθῆ, ζαχαρωτὰ κι' ἄλλα γλυκίσματα».

Οἱ Ἀθηναῖες εἶναι γενικὰ κομψὲς ἀλλὰ φκιασιδώνονται τόσο πολύ, ποὺ εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνη κανεὶς τὸ φυσικὸ χρῶμα τοῦ προσώπου τους. «Ἔτσι, ἀντὶ νὰ διατηρήσουν καὶ νὰ βελτιώσουν τὴν ὀμορφιά τους, τὴν καταστρέφουν σύντομα».

Καλὸ τὸ ἀθηναϊκὸ κρασὶ ἀλλὰ ρίχνουν στὰ βαρέλια πίσσα γιὰ νὰ τὸ διατηρήσουν καὶ ἡ γεύση του εἶναι δυσάρεστη στοὺς ξένους [1].

Τὰ κυριώτερα προϊόντα τῆς Ἀττικῆς εἶναι λάδι, ἀκατέργαστο μετάξι, δέρματα, μαλλιά, κερί, κατράμι, ρετσίνι καὶ σαπούνι. Οἱ περισσότερες ἐξαγωγὲς γίνονται στὴν Ἀγγλία. Γαλλικὰ εἶναι τὰ περισσότερα καράβια ποὺ καταπλέουν στὸν Πειραιά.

Οἱ Τοῦρκοι ἔχουν πέντε τζαμιὰ στὴν Ἀθήνα (ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Παρθενώνας). Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἑλληνικῶν ἐκκλησιῶν ξεπερνάει τὶς διακόσιες. Σὲ πενήντα ἀπ' αὐτὲς ἰδιοκτῆτες εἶναι παπάδες.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν — στὴν ἐκκλησιαστική του ἐπικράτεια ὑπάγονται καὶ τέσσερες βοηθοὶ ἐπίσκοποι — ἔχει σημαντικὸ εἰσόδημα καὶ λαμπρὴ κατοικία στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κάστρου.

Τὸ περιζήτητο μέλι τοῦ Ὑμηττοῦ θὰ προσελκύση τὴν προσοχὴ τοῦ Thomson. Θὰ ἐπιχειρήση μάλιστα μιὰ ἐκδρομὴ ὣς τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Κυριακοῦ (;), στὰ ριζὰ τοῦ βουνοῦ, καὶ θὰ ἐρευνήση τὴν τεχνικὴ καὶ τὴν πρόοδο τῆς ἀθηναϊκῆς μελισσοκομίας.

«Οἱ κυψέλες εἶναι κοφίνια ἀπὸ λυγαριὰ σὲ σχῆμα κουβᾶ ἢ πανεριοῦ ἀλειμμένα μὲ πηλὸ ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά. Στὸ ἐπάνω ἄνοιγμα τοποθετοῦνται

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 304 - 331.

ραβδιὰ καὶ ἡ κυψέλη σκεπάζεται μὲ ἀχεροπηλὸ γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὴν κακοκαιρία. Πάνω στὰ ραβδιὰ τοποθετοῦν τὶς κερῆθρες. Γιὰ νὰ ἐμποδίσουν τὴν ἀνοιξιάτικη μετανάστευση τῶν μελισσῶν ἀποσποῦν τὶς κερῆθρες ἀπὸ τὰ ξύλινα στηρίγματα, τὶς τοποθετοῦν μὲ τὴν ἴδια διάταξη σὲ μιὰ ἄλλη ἀδειανὴ κυψέλη καὶ τὴ σκεπάζουν μὲ ἀχεροπηλό. Ὕστερα μετακινοῦν τὴ νέα κυψέλη στὴ θέση τῆς παλιᾶς καὶ τὴν παλιὰ τὴ μεταφέρουν λίγο μακρύτερα. Αὐτὸ γίνεται τὸ μεσημέρι, τὴν ὥρα ποὺ οἱ περισσότερες μέλισσες βρίσκονται ἔξω ἀπὸ τὴν κυψέλη. Γυρίζοντας οἱ μέλισσες μοιράζονται κανονικά: οἱ μισὲς πηγαίνουν στὴν παλιὰ καὶ οἱ μισὲς στὴν καινούργια.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς βρέθηκε στοὺς μελισσῶνες τοῦ Ὑμηττοῦ τὸν Αὔγουστο καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση τὴν ἐξαγωγὴ τοῦ μελιοῦ ἀπὸ τὶς κυψέλες. Ἀφαιροῦν μὲ μαχαίρι τὶς κερῆθρες ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τῆς ξύλινης σχάρας καὶ ἀφήνουν στὸ κέντρο τόσες κερῆθρες ὅσες χρειάζονται οἱ μέλισσες γιὰ νὰ ξεχειμωνιάσουν. Αὐτὸ γίνεται τὸ καταμεσήμερο, ποὺ ἀπουσιάζουν οἱ περισσότερες μέλισσες καὶ δὲν προκαλεῖται μεγάλη ἀναστάτωση. «Ἔτσι δὲν καταστρέφουν τὶς μέλισσες, ὅπως ἐμεῖς στὸν τόπο μας, γιὰ νὰ βγάλουν μέλι, πολλαπλασιάζεται ἀδιάκοπα τὸ σμῆνος καὶ μεγαλώνει ἡ παραγωγή. Καὶ οἱ μελισσοτρόφοι ἀποζημιώνονται γιὰ τὸ λίγο μέλι ποὺ ἀφήνουν στὶς μέλισσες γιὰ τὸ χειμώνα. Γι' αὐτό, τὸ μέλι ἐδῶ εἶναι πολὺ εὐωδιαστὸ καὶ τὸ κερὶ πιὸ εὔοσμο ἀπὸ κεῖνο τῶν περιοχῶν, ὅπου χρησιμοποιοῦν καπνὸ ἀπὸ θειάφι» [1].

Ἀπὸ τὴν παραγωγὴ τοῦ μελιοῦ τοῦ Ὑμηττοῦ μεγάλη ποσότητα, γράφει ὁ Thomson, ἐξάγεται στὴν Κωνσταντινούπολη.

---

1. Ὁ Ὑμηττὸς ἦταν μελισσότοπος ὀνομαστὸς ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἐξ αἰτίας τοῦ θυμαριοῦ. Κατὰ τὸν Τζέτζη

Ὁ Ὑμηττὸς βοτάνας γὰρ ἐκφύει θύμους κλῆσιν
ἐξ ὧν τὸ μέλι γίνεται μελίσσαις ταῖς ἐκεῖθεν

(*Ι. Τζέτζη*, Χιλιάδες, ἱστορ. 367,372). Καὶ κατὰ τοὺς πρώτους βυζαντινοὺς αἰῶνες οἱ μελισσοκόμοι χρησιμοποιοῦσαν κοφίνι γιὰ κυψέλη. Στὸν Συντίπα ἀναφέρεται κυνηγὸς ποὺ βρῆκε «μελίσσιον μετὰ κοφίνου». Ἡ κυψέλη ὠνομαζόταν «κυβέρτιν», «βαράδιν», «κρινίον», «κυβέλιν», «γουβάνιν» κ.ἄ. Γιὰ τὴν ἐξαγωγὴ τοῦ μελιοῦ ἄναβαν σβουνιὰ μέσα σὲ χύτρα κοντὰ στὸ ἄνοιγμα τῆς κυψέλης γιὰ νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ μέλισσες. Ἡ μέθοδος τῶν μελισσοτρόφων τοῦ Ὑμηττοῦ ποὺ ἀναφέρει ὁ *Thompson* ἦταν σπάνια. Ὁ Στράβων ἀναφέρει μέλι «ἄκαπνον», ὁ Λουκιανὸς (Πλοῖον ἢ εὐχαί, 23) «ἄπυρον», καὶ μερικοὶ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς «ἀκάπνιν». Γιὰ τὴ σημερινὴ λαϊκὴ μελισσοκομία βλ. *Δ. Πετρόπουλου*, Μελισσοκομικὰ Χαλκιδικῆς καὶ Δυτικῆς Μακεδονίας, Λαογραφία, τ. ΙΖ', τεῦχος Α', σ. 186 - 196). Ἡ παλιὰ ἐγχώρια κυψέλη, γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα «κοφίνι» καὶ «κονάκι», εἶναι πλεχτὴ μὲ βέργες ἀπὸ σκρέπα, λυγαριά, καστανιὰ ἢ φουντουκιά. Στὸ ἐξωτερικὸ τὴν ἀλείφουν μὲ κόπρο βοδιῶν (σβουνιά) καὶ στάχτη καὶ τὴν περιτυλίγουν μὲ στεφάνι ἀπὸ καλάμι ἢ λυγαριὰ γιὰ νὰ συγκρατῆται στερεά. Τὸ σκέπασμα τῆς κυψέλης, ἀπὸ φτέρες κολλημένες μὲ χῶμα, ὀνομάζεται καπάκι. Στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κυψέλης περνοῦν ξύλα ἀπὸ κορμὸ καστανιᾶς, τὶς τσίτες, γιὰ νὰ στηρίζωνται οἱ κερῆθρες (ἔνθ' ἀν., σ. 190). Βλ. ἐπίσης, Λαογρ., τ. ΙΒ', σ. 195 - 208.

'Από τὰ πεῦκα τῆς περιοχῆς βγάζουν μεγάλες ποσότητες ρετσινιοῦ καὶ ἀπὸ τὰ σκίνα στάχτη γιὰ σαπούνι [1]. Μὲ τὰ προϊόντα αὐτὰ καὶ τὴν ψαρικὴ οἱ κάτοικοι ἔχουν ἐξασφαλίσει εὐημερία.

'Από τὴν 'Αθήνα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς θὰ συνεχίση τὴν περιοδεία του πρὸς τὴν 'Αττικὴ καὶ τὴ Βοιωτία. Πῆγε στὸ Δαφνί. Τὸ μοναστήρι εἶχε τεῖχος μὲ μπιντένια γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τοὺς πειρατές, ποὺ κάθε τόσο ἐνεργοῦσαν ἐπιδρομὲς γιὰ λεηλασία καὶ σκλαβώματα. Οἱ μοναχοὶ εἶχαν ἐγκαταλείψει τὰ κελλιά τους καὶ βρῆκαν καταφύγιο σ' ἕνα ἐρημητήριο ψηλότερα ἀνάμεσα στὰ βράχια. 'Από τὰ μωσαϊκὰ τοῦ ναοῦ σωζόταν μόνο ὁ Παντοκράτορας.

Συνεχίζοντας τὴν ὁδοιπορία του πέρασε κοντὰ σὲ μιὰ μικρὴ λίμνη «μὲ ἁλμυρὸ καὶ ἀσφαλτῶδες νερό» [2]. Διὰ μέσου τῆς Λεψίνας ('Ελευσίνας) ἔφθασε στὰ Μέγαρα, κωμόπολη μὲ 800 περίπου σπίτια. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι χτισμένα μὲ ὑλικὰ ἀπὸ τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας πολιτείας καὶ ἄλλα μὲ πλιθιὰ καὶ λασποσκεπή. Οἱ κάτοικοι ἀντιμετωπίζουν κάθε τόσο ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν, «μ' ὅλο ποὺ εἶναι πάμπτωχοι καὶ δὲν ἔχουν σπουδαῖα πράματα νὰ χάσουν». Ζοῦν καλλιεργώντας «μισιακά» τὰ χωράφια τῶν Τούρκων γαιοκτημόνων. 'Ασχολοῦνται ἐπίσης μὲ τὴ ρητινοσυλλογή.

Ὁ Thomson θὰ περάση τὸν 'Ισθμὸ καὶ θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Κόρινθο. Ἕνα μέρος τῆς πολιτείας ἦταν χτισμένο μέσα στὰ τείχη τοῦ 'Ακροκορίνθου ἢ κοντὰ στὸ κάστρο. Τὰ ὑπόλοιπα σπίτια βρίσκονταν στὴ βορεινὴ πλαγιά, κάπου ἕνα μίλι ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τὰ κτίρια δὲν ἦταν συνεχόμενα, ἀλλὰ σχημάτιζαν μικρὲς διάσπαρτες ὁμάδες ἀπὸ δέκα ὡς εἴκοσι σπίτια καθεμιά.'Ανάμεσά τους ἁπλώνονταν μπαξέδες καὶ χωράφια. Ἔτσι ἡ πόλη φαινόταν σὰν νὰ ἀποτελῆται ἀπὸ πλῆθος χωριουδάκια. Τὸ μεγαλύτερο ἀπ' αὐτὰ εἶχε ἑκατὸ σπίτια καὶ βρισκόταν στὸ χῶρο τῆς ἀγορᾶς. Ὑπῆρχαν ἐκεῖ δυὸ τζαμιὰ καὶ μιὰ ἐκκλησία τῆς Παναγίας. Πλάϊ κατοικεῖ ὁ ἀρχιεπίσκοπος.

Μὲ τὸ διαβατήριο τοῦ Γάλλου ἐμπόρου καὶ ἕνα πεσκέσι γιὰ τὸν ἀγὰ ἀνέβηκε στὸν 'Ακροκόρινθο. Ἡ πρώτη πύλη εἶχε σιδερένια ἐπένδυση. Πήχτρα τὰ σπίτια μέσα στὸ κάστρο. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι τῆς κάτω πολιτείας

---

1. Ἡ στάχτη τῶν θαλάσσιων φυτῶν μαζὶ μὲ τὸ ἄφθονο ἐλαιόλαδο ἐπέτρεψε, ἀπὸ τὸ μεσαίωνα κιόλας, τὴν ἀνάπτυξη σαπουνοβιομηχανίας σὲ πολλὲς μεσογειακὲς χῶρες. Πρῶτος ὁ Γαληνὸς ἔγραψε ὅτι τὸ σαπούνι παρασκευάζεται ἀπὸ λίπη, ἔκπλυμα στάχτης καὶ ἀσβέστη.

2. Πρόκειται γιὰ τὴ λίμνη τοῦ Κουμουνδούρου, μιὰ ἀπὸ τὶς δυὸ Ρειτούς, ὅπως ὠνομάζονταν στὴν ἀρχαιότητα. Οἱ δυὸ λίμνες ἀποτελοῦσαν ἱερὸ σχετικὸ ἴσως μὲ τὰ 'Ελευσίνια μυστήρια. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ τοῦ Παυσανία ποὺ εἶχε ἐπισκεφθῆ τὶς δυὸ λίμνες κατὰ τὶς περιηγήσεις του : «Οἱ δὲ Ρειτοὶ καλούμενοι ρεῦμα μόνον παρέχονται ποταμῶν ἐπεὶ τόγε ὕδωρ θάλασσα ἐστὶ σφίσι· πείθοντο δὲ ἄν τις καὶ ὡς ἀπὸ τοῦ Χαλκιδέων Εὐρίπου ρέουσιν ὑπὸ τῆς γῆς εἰς θάλασσαν κοιλοτέραν ἐμπίπτοντες. Λέγονται δὲ οἱ Ρειτοὶ κόρης ἱεροὶ καὶ Δήμητρος εἶναι καὶ τοὺς ἰχθεῖς ἐξ αὐτῶν τοῖς ἱερεῦσιν ἔστιν αἱρεῖν μόνους».

εἶχαν δεύτερο σπίτι στὸν Ἀκροκόρινθο. Ἐκεῖ ἔκρυβαν τὰ πολύτιμα ἀγαθά τους κι᾽ ἐκεῖ κατέφευγαν σὲ περίπτωση πειρατικῆς ἐπιδρομῆς. Στὴ νότια πλευρὰ τοῦ λόφου εἶδε πολλὲς πηγὲς καὶ στέρνες.

Ὁ κάμπος τῆς Κορίνθου πρὸς τὴ Σικυώνα ἦταν ὁλόκληρος καλλιεργημένος. Φαινόταν ἀπὸ τὸ κάστρο γεμάτος ἐλαιῶνες καὶ ἀμπέλια. Ἐδῶ καὶ κεῖ ξεχώριζαν χωριά.

Ἦταν ὁλοφάνερη ἡ εὐημερία τῆς περιοχῆς. Πλούσια παραγωγὴ ἐκλεκτοῦ λαδιοῦ, καλοῦ κρασιοῦ καὶ σταριοῦ. «Τὸ μόνο ποὺ λείπει εἶναι μιὰ πιὸ ἐξανθρωπισμένη διοίκηση καὶ κάποια προστασία ἀπὸ τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές».

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Κορίνθου εἶναι 2.000 Ἕλληνες καὶ ἄλλοι τόσοι Τοῦρκοι. Στὸ κάστρο ὑπάρχουν δυὸ τζαμιὰ καὶ δώδεκα ἐκκλησίες.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἐπιστρέφει στὴν Ἀττική. Θὰ συνεχίση τὴν πορεία του πρὸς τὰ βορεινὰ καί, παρακάμπτοντας τὸν Κιθαιρώνα, θὰ φθάση στὴ Λειβαδιά. Διαπίστωσε εὐημερία. Ἡ κυριώτερη παραγωγὴ τῆς Λειβαδιᾶς: μάλλινα καὶ ρύζι. Ὁ κάμπος τῆς Βοιωτίας γεμάτος χωριὰ καὶ κοπάδια.

Στὴν Ἀράχωβα βρῆκε φιλοξενία καὶ εὐγένεια. Οἱ περισσότεροι κάτοικοι εἶναι τσοπαναραῖοι. Οἱ γυναῖκες φοροῦν ἄσπρη εὐρύχωρη γιούρντα. Ἀφήνουν τὰ μαλλιά τους νὰ πέφτουν πίσω καὶ τὰ στολίζουν μὲ τσαμπιὰ ἀπὸ κουμπάκια, ὅπως οἱ Ἀθηναῖες. Εἶδε πολλὲς ἐκκλησιές.

Ἀπὸ τὴν Ἀράχωβα στοὺς Δελφούς. Τὸν ἐνθουσίασαν οἱ κάτοικοι. «Πολιτισμένος κόσμος, φιλόξενος, προοδευτικός». Μέτρησε ἔξη ἐκκλησιές.

Ἐπιστρέφοντας στὴν Ἀττικὴ πέρασε ἀπὸ τὴ Θήβα. Σὲ καμμιὰ ἄλλη ἑλληνικὴ πολιτεία δὲν εἶδε σπίτια ψηλότερα καὶ καλύτερα. Πληθυσμὸς 4 - 5.000 κάτοικοι, οἱ μισοὶ Τοῦρκοι. Στὴ Χασιὰ δὲν μπόρεσε νὰ κοιμηθῆ ἀπὸ τὰ οὐρλιαχτὰ τῶν λύκων.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1732 ὁ Thomson βρίσκεται στὴν Εὔβοια ἀπὸ ὅπου πραγματοποιεῖ ταξίδια στὰ κοντινὰ νησιά, Ἄνδρο καὶ Σκῦρο.

Ἡ Ἄνδρος ἔχει 20 ὡς 30 χωριὰ καὶ 4 - 5.000 κατοίκους. Ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη θαύμασε μιὰ ἀπὸ τὶς ὡραιότερες κοιλάδες τοῦ κόσμου, κατάφυτη ἀπὸ πορτοκαλιές, λεμονιές, συκομουριές, ροδιές, συκιὲς κ.λπ. Ἀρδεύεται ἀπὸ πλῆθος πηγὲς καὶ ρέματα.

Ἔχει αὐτάρκεια στὴν παραγωγὴ λαδιοῦ καὶ κρασιοῦ. Ἀλλὰ ἡ κυριώτερη πηγὴ πλούτου τῆς Ἄνδρου εἶναι τὸ μετάξι. Ἡ τιμή του κυμαίνεται γύρω στὴ μισὴ κορώνα ἡ λίτρα, μ᾽ ὅλο ποὺ εἶναι ἀκατέργαστο καὶ προορίζεται μονάχα γιὰ τὴν ταπητουργία.

Ἀπὸ τὶς κουμαριὲς ποὺ σκεπάζουν τὰ βουνὰ τοῦ νησιοῦ καὶ ἀπὸ τὶς συκομουριὲς οἱ Ἀνδριῶτες παράγουν μεγάλες ποσότητες οἰνοπνεύματος.

Οἱ κάτοικοι εἶναι εὐγενικοί, πρόθυμοι καὶ οἱ γυναῖκες ἐνάρετες. Βρῆκε τὴ φορεσιά τους ἀκαλαίσθητη. Τὸ φουστάνι τους φθάνει ὡς τὰ γόνατα καὶ τὸ

πουκάμισο μιὰ παλάμη χαμηλότερα. 'Αλλὰ ὄχι ἕνα φουστάνι, πέντε ἕξη, τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο. Καὶ τὰ μανίκια εἶναι τόσο φαρδειὰ καὶ μακριὰ ποὺ ἀγγίζουν σχεδὸν στὸ ἔδαφος. Φοροῦν ἐπίσης κάλτσες καὶ παντοῦφλες καὶ τυλίγουν τὸ κεφάλι τους μ' ἕνα μαντήλι ποὺ σκεπάζει καὶ τὸ στῆθος.

Οἱ ἄντρες φοροῦν βέστα καὶ κόκκινο φέσι καὶ στὰ πόδια παντοῦφλες, ὅπως συνηθίζεται γενικὰ στὴν 'Ανατολή.

Στὴ Σκῦρο ἀνθοῦσε ἡ κτηνοτροφία, καὶ τὰ προϊόντα ἦταν πάμφθηνα. Μὲ τρία σελίνια ἀγόραζες ἕνα ἀρνὶ καὶ μὲ ἐνάμισυ ἕνα πρόβατο. Τὰ βουνὰ τοῦ νησιοῦ εἶναι γεμάτα γιδοκόπαδα. Ἄφθονα νερὰ στὸ νησί, ἀπὸ κάθε βράχο ἀναβλύζει καὶ μιὰ πηγή.

Εἶδε καὶ τὴ θαυματουργὴ εἰκόνα τοῦ 'Αγίου Γεωργίου, ἀνάγλυφη πάνω σὲ λεπτὸ φύλλο ἀσημιοῦ. Οἱ καλόγεροι τοῦ εἶπαν πὼς ὁ 'Αη Γιώργης τιμωρεῖ ἐκείνους ποὺ κάνουν τάματα καὶ ὕστερα δὲν τὰ ἐκπληρώνουν.

Τέλη φθινοπώρου τοῦ 1732 ὁ Thomson βρίσκεται στὴν Κωνσταντινούπολη. Πῆγε στὰ μπεζεστένια, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ πιὸ ἀξιοπερίεργο τῆς Πόλης. Τὸ μεγάλο μπεζεστένι εἶχε ἀνακαινισθῆ καὶ εἶχε ἀποχτήσει νέους χώρους. Ἦταν ἕνα τετράγωνο κτίριο μὲ θόλο, καμάρες καὶ κολῶνες. Καὶ γύρω τὰ μαγαζιὰ μὲ τὰ πολυτιμώτερα ἐμπορεύματα τῆς 'Ανατολῆς: χρυσαφικά, γοῦνες, τάπητες, χρυσοῦφαντα ὑφάσματα, μετάξια, πορσελάνες.

'Υπῆρχε καὶ ἕνα ἄλλο μπεζεστένι ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μωάμεθ τοῦ Πορθητῆ. 'Εκεῖ πουλᾶνε ὅπλα κάθε λογῆς, κυρίως σπαθιά.

Κοντὰ στὸ μεγάλο μπεζεστένι βρισκόταν τὸ σκλαβοπάζαρο, ὅπου οἱ Τοῦρκοι ἀγόραζαν γυναῖκες γιὰ παλλακίδες ἢ δοῦλες, ἀκριβῶς ὅπως γίνεται στὰ ζωοπανήγυρα τῶν ἄλλων χωρῶν. Εἶναι μιὰ μεγάλη πλατεῖα, ποὺ λέγεται Γυναικοπάζαρο ('Αβρὰτ παζάρ). Οἱ ἄντρες σκλάβοι στέκονται στὴ μέση τῆς πλατείας καὶ οἱ γυναῖκες στὶς ἄκρες. Οἱ πελάτες ζυγώνουν, ἐρευνοῦν, ἐξετάζουν τὰ σώματα, ἀπὸ τὸ κεφάλι ὥς τὰ νύχια, παντοῦ, ρωτοῦν, παζαρεύουν [1].

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 36 - 37.

ΠΑΝΟΡΑΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ (1734 - 1800)

ΟΙ ΓΑΛΛΙΚΕΣ ἀποστολὲς στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴν ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων θὰ συνεχισθοῦν σ' ὅλη τὴν περίοδο τῆς βασιλείας τοῦ Λουδοβίκου ΙΕ'. Τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1734 ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ προορισμὸ τὴν Περσία ὁ περιηγητὴς Otter, συνάδελφος τῶν Sevin καὶ Fourmont στὴν Ἀκαδημία τῶν Ἐπιγραφῶν. Ἀπὸ τὸ χρονικό του, ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει τὴν Ἑλλάδα εἶναι μιὰ σύντομη ἀλλὰ χαρακτηριστικὴ περιγραφὴ τῆς Πόλης:

«Ἡ Κωνσταντινούπολη βρίσκεται πάνω σ' ἕνα κανάλι, ποὺ ἑνώνει δυὸ θάλασσες καὶ σχηματίζει ἕνα μεγάλο καὶ ἄνετο λιμάνι. Τὰ τζαμιά, τὰ σεράγια, οἱ κρῆνες μὲ τὴ μοναδικὴ ἀρχιτεκτονική τους, τὰ μέγαρα ποὺ ὑψώνονται πλάϊ στὴ θάλασσα, τὰ περιβόλια, τὰ κυπαρίσσια ποὺ προβάλλουν παντοῦ, κυρίως στὰ νεκροταφεῖα, τὸ πλῆθος τῶν καραβιῶν, ποὺ φαίνονται ἀραγμένα στὶς δυὸ ἀκτὲς ἢ πηγαινοέρχονται μέσα στὸ λιμάνι, ὅλα αὐτὰ σὲ κάνουν νὰ σαστίζης καθὼς φθάνεις ἀπὸ τὴ θάλασσα. Ἀλλὰ ἡ πρώτη ἐντύπωση τῆς ὀμορφιᾶς χάνεται μόλις βγῆς στὴν πολιτεία. Δρόμοι στενοί, ρυπαροί, ἀνώμαλο ἔδαφος. Τὰ σπίτια εἶναι ξύλινα καὶ ἔχουν ἕνα εἶδος μπαλκόνι μὲ σοφάδες ἀπὸ μέσα, ὅπου κάθονται οἱ γυναῖκες καὶ παρακολουθοῦν τὴν κίνηση τοῦ δρόμου. Αὐτὴ εἶναι ἡ διασκέδαση στὴν πόλη γιατὶ δὲν ὑπάρχουν οὔτε περίπατοι οὔτε δημόσια θεάματα.

»Ἡσυχία, ἀσφάλεια καὶ τάξη ἐπικρατοῦν σ' αὐτὴ τὴ μεγάλη πολιτεία ποὺ ἔχει πληθυσμὸ πάνω ἀπὸ 800.000 κατοίκους [1]. Ποτὲ δὲν ἀκούστηκε νὰ μιλᾶνε

---

1. Ὁ ἀριθμὸς δὲν εἶναι ὑπερβολικός. Ἡ Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ πολυάνθρωπα ἀστικὰ κέντρα τῆς οἰκουμένης. Τὸν πληθυσμὸ τῆς Πόλης πρὶν ἀπὸ τὴν ἅλωση ὑπολογίζουν σὲ 1.000.000 κατοίκους οἱ ἱστορικοὶ Lebeau, Krause, Bury καὶ Hesselig, σὲ 800.000 ὁ Λάμπρος καὶ σὲ 500.000 ὁ Oberhammer, ὁ Hertzberg καὶ ὁ Has Gehrig (*Ἀνδρ. Ἀνδρεάδη*, Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ καὶ τοῦ πλούτου τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους, Παρνασσός, ἔτ. ΙΓ', περ. Β' (1918), σ. 157). Ὁ *Andreosy* (Constantinople et le Bospore de Thrace, Paris 1828, σ. 425) ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ 1820 σὲ 620.000 ψυχές. Στοὺς αἰῶνες ποὺ μεσολάβησαν ἡ Κωνσταντινούπολη δὲν παρουσίαζε, σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸν περίβολο, διαφορὰ ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα. Τριαντατέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1768, ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς *Johann Hermann von Riedesel* ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Πόλης σὲ ἕνα ἑκατομμύριο ψυχές. «Οἱ Ἕλληνες, σύμφωνα μὲ στοιχεῖα τοῦ πατριαρχείου, ἀνέρχονται σὲ 200.000, οἱ Ἑβραῖοι σὲ 120.000 καὶ οἱ Ἀρμένιοι σὲ 80.000» (Remarques d' un voyage moderne au Levant, Amsterdam 1796, σ. 330). Ὡστόσο ὁ Ἄγγλος πρόξενος στὴν Τουρκία κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα *William Eton*, στὸ χρονικό του ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1798, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρὰ ὑπολογισμῶν (μὲ βάση τὴν κατανάλωση ψωμιοῦ, τὴν εἰσαγωγὴ κρεάτων, τὴ θνησιμότητα ἀπὸ τὶς διάφορες ἐπιδημίες καὶ τὴν ἔκταση τοῦ κατοικημένου χώρου), καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ πληθυσμὸς τῆς Πόλης δὲν ξεπερνοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὶς 300.000 ψυχὲς κι' ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων, σύμφωνα μὲ τὶς οἰκονομικὲς συν-

γιὰ δολοφονία οὔτε γιὰ νυχτερινὲς κλεψιές» [1].

Τριάντα χρόνια ἀργότερα ἡ κατάσταση φαίνεται κάπως βελτιωμένη. Ὁ λόρδος Baltimore, ποὺ ἔφθασε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1764, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι οἱ δρόμοι τῆς ὀθωμανικῆς πρωτεύουσας «δὲν εἶναι οὔτε τόσο καθαροὶ ὅσο τῆς Χάγης οὔτε τόσο βρώμικοι ὅσο τοῦ Λονδίνου». Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 700 - 800.000 ψυχές. Οἱ δρόμοι ἔχουν καλντιρίμι. Τὰ σπίτια, ὅλα ξύλινα, δὲν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον ἐξωτερικά. Στὸ ἐσωτερικὸ ὅμως κρύβουν πλοῦτο καὶ ἄνεση. Ἀμάξια δὲν ὑπάρχουν στὴν Πόλη. Οἱ μεταφορὲς γίνονται ἀπὸ τοὺς χαμάληδες. Οἱ κάτοικοι καθαροὶ καὶ καλοντυμένοι, ἰδιαίτερα οἱ Τοῦρκοι. Ζωηρὰ χρώματα καὶ πεντακάθαρα σαρίκια. Οἱ κοινωνικὲς τάξεις ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴν ἐνδυμασία καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ σχῆμα τοῦ σαρικιοῦ [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς G. A. Olivier, ποὺ ἔφθασε στὴν Πόλη τὸ 1793 ὡς ἀπεσταλμένος τῆς γαλλικῆς Κυβέρνησης, ἔγραφε στὸ ὁδοιπορικό του: «Σαστίσαμε ποὺ τὴν εἴδαμε τόσο ρυπαρὴ καὶ τόσο κακοχτισμένη. Σοκάκια στενά, κακοστρωμένα, σπίτια ἀκανόνιστα, ἄθλια, χτισμένα μὲ λάσπη καὶ ξύλα» [3].

Δὲν εἶναι καλύτερη ἡ εἰκόνα ποὺ δίνει ὁ Ἰνδὸς εὐγενὴς Mirza Abu Taleb Khan γιὰ τὴν Πόλη τοῦ 1799: «Οἱ δρόμοι εἶναι στενοί, κακοστρωμένοι καὶ τὰ ἄλογα βυθίζονται ὡς τὸ γόνα στὴ λάσπη. Τὸ πλῆθος ποὺ συνωστίζεται εἶναι τόσο πυκνὸ ποὺ ὁ ξένος δυσκολεύεται νὰ ἀνοίξη πέρασμα. Τὰ σπίτια εἶναι ξύλινα κι' ἀσβεστωμένα ἔτσι ποὺ σοῦ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι χτισμένα μὲ πλιθιά. Καὶ κάθε τόσο ἀφανίζονται ἀπὸ τὶς πυρκαγιές. Δὲν ὑπάρχει δρόμος στὴν πόλη ποὺ νὰ μὴν ἔχη γίνει στάχτη τρεῖς ἢ τέσσερες φορὲς στὰ τελευταῖα πενήντα χρόνια. Ἐξακολουθοῦν ὡστόσο νὰ χτίζουν ξυλόσπιτα γιατὶ φοβοῦνται, λένε, τοὺς σεισμούς. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀποτελεῖ πρόφαση. Ὁ πραγματικὸς λόγος εἶναι ἡ φιλαργυρία τῶν Τούρκων» [4].

θῆκες ποὺ ἐπικρατοῦσαν μέσα στὰ τείχη, δὲν ἦταν ποτὲ μεγαλύτερος (Tableau historique, politique et moderne de l' Empire Ottoman traduit de l'Anglais, de *William Eton*, ci - devant Consul de sa Majesté Britannique en Russie et en Turquie, Ἀ Paris an VII, σ. 338 κ.ἑ.). Στὸ Συμπλήρωμα τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τοῦ Diderot (ἔκδ. 1777) ἡ Κωνσταντινούπολη κατατάσσεται τέταρτη στὴ σειρὰ τῶν μεγαλουπόλεων ὅλου τοῦ κόσμου. Πεκίνο 4.000.000, Παρίσι 589.000, Λονδίνο 530.000, Κωνσταντινούπολη 513.000, Μεξικὸ 300.000, Νεάπολη 272.000, Ἄμστερνταμ 212.000 (ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 505).

1. Voyage en Turquie et en Perse. Par *M. Otter*, de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres, Ἀ Paris 1748, σ. 9 - 10.

2. Tour to the East in the years 1763 and 1764 with remarks on the city of Constantinople and the Turcs. Select pieces of oriental wit, poetry and wisdom by the *Lord Baltimore,* London 1767.

3. Voyage dans l'Empire Ottoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République, Ἀ Paris, an 9, τ. Α', σ. 15.

4. Voyages de *Mirza Abu Taleb Khan* en Asie, en Afrique et en Europe, pen-

῾Ο περιηγητὴς James Dallaway, ἐφημέριος καὶ γιατρὸς τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα, σημειώνει στὸ χρονικό του: «Τὰ σπίτια εἶναι γενικὰ ἄβολα ξύλινα κουτιά, δροσερὰ τὸ καλοκαίρι, ἀλλὰ ἀπροσάρμοστα σὲ ὑγρὸ ἢ ψυχρὸ καιρὸ γιατὶ τὸ πάτωμα εἶναι συνέχεια τοῦ δρόμου» [1].

Γιὰ τὸ μεγαλόπρεπο θέαμα ποὺ παρουσίαζε ἡ Πόλη στὰ μάτια τοῦ ξένου, ποὺ τὴν ἀντίκρυζε γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, ὁ Γάλλος περιηγητὴς Castellan διηγεῖται τοῦτο τὸ ἀνέκδοτο: «῞Ενας ῎Αγγλος λόρδος, ἐπιθυμώντας νὰ θαυμάση τὴν πρωτεύουσα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ταξίδεψε ἐπίτηδες ἀπὸ τὸ Λονδίνο καὶ φθάνοντας μπροστὰ στὴν Πόλη ἀρμένισε γιαλὸ γιαλό, μπῆκε στὸ λιμάνι καὶ ἀφοῦ ἔρριξε μιὰ ματιὰ στὰ μνημεῖα, ξανασαλπάρησε ἀμέσως γιὰ τὴν ᾿Αγγλία χωρὶς νὰ ἀράξη διόλου καὶ χωρὶς νὰ πατήση τὸ πόδι του στὴ στεριά. ῎Ελεγε ὅτι ἔτσι κατώρθωσε νὰ ἀποχτήση μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς πολιτείας παρὰ ἂν ἔβλεπε ὅλες τὶς λεπτομέρειες. Καὶ ἴσως εἶχε δίκιο» [2].

---

dant les années 1799, 1800, 1801, 1802, et 1803, écrits par lui-même en persan. Suivies d'une réfutation des idées qu'on a en Europe sur la liberté des femmes d'Asie; par le même auteur, ᾿Α Paris 1811, τ. Β', σ. 114 καὶ 125.

1. Constantinople ancient and modern, with excursions to the shores and islands of the Archipelago and the Troad, London 1797, σ. 72.

2. *A. L. Castellan*, Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople, ᾿Α Paris 1820, τ. Β', σ. 32-33.

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟΥ 1735

ΣΗΜΑΝΤΙΚΟ κέντρο προσηλυτιστικῆς ἐκστρατείας τῶν δυτικῶν μισσιοναρίων ὑπῆρξε ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἕνας Ἰησουίτης ἱεραπόστολος, ὁ Jean Baptiste Souciet, ποὺ ἔζησε ἐκεῖ ἑφτὰ ὁλόκληρα χρόνια (1726 - 1733) καὶ σημείωσε πολυποίκιλη δράση (ἀνάμεσα στὰ ἄλλα πρωτοστάτησε στὴ λαφυραγώγηση τῶν χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὄρους), ἔγραψε μεταξὺ 1733 καὶ 1738 τὸ χρονικὸ τῆς Θεσσαλονίκης [1]. Γνώστης τῆς τοπικῆς ζωῆς καὶ τῶν προβλημάτων τοῦ πληθυσμοῦ ἔδωσε μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα τῆς πολιτείας μὲ πληροφορίες γιὰ τὴ συμβίωση τῶν ἐθνοτήτων, τὸ θρησκευτικὸ βίο, τὴν οἰκονομία κ.λπ.

Ἡ Θεσσαλονίκη, γράφει ὁ Souciet, ἔχει περίμετρο δύο λεῦγες. Τὰ δύο τρίτα τοῦ χώρου καλύπτονται ἀπὸ οἰκοδομὲς καὶ τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ περιβόλια. Στὸ πάνω τμῆμα ἔχει χτίσει τὰ σεράγια του τὸ τούρκικο ἀρχοντολόϊ. Οἱ περισσότεροι Ἕλληνες εἶναι συγκεντρωμένοι στὰ ριζὰ τῶν λόφων ποὺ περικλείνουν τὴν πολιτεία. Οἱ πλουσιώτεροι ἀπ' αὐτοὺς ἔχουν ὡραιότατα σπίτια τουρκικῆς ἀρχιτεκτονικῆς [2].

Οἱ Ἑβραῖοι, ποὺ κατέχουν τὸ ἕνα τρίτο τῆς Θεσσαλονίκης, κατοικοῦν στὶς χαμηλὲς συνοικίες, στὴν περιοχὴ τῶν παζαριῶν καὶ κατὰ μῆκος τῶν παραλιακῶν τειχῶν. Οἱ περισσότεροι εἶναι τόσο ἐξαθλιωμένοι, ποὺ ζοῦν σὲ σπίτια ἀνοιχτὰ ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς καὶ χωρὶς τζάμια [3]. Ἐξ αἰτίας τοῦ ὑποσιτισμοῦ καὶ τῶν ρυπαρῶν κατοικιῶν οἱ Ἑβραῖοι ἀποδεκατίζονται ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες, ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὴν πανούκλα ποὺ μόνο τὶς δικές τους συνοικίες θερίζει [4].

Οἱ δρόμοι στὴν κάτω πόλη ἦταν στενοί, κακοστρωμένοι καὶ ρυπαροί. Στὸ κέντρο, στὴν περιοχὴ τῆς ἀγορᾶς, σκεπάζονταν ἀπὸ σανίδες καὶ γι' αὐτὸ

---

1. Description de la ville de Salonique par le *P. Jean Baptiste Souciet* de la Compagnie de Jésus, missionaire au Levant, Nouveaux mémoires des Missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant, Ἀ Paris 1775, σ. 256-320.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 267, 273 - 275. Βλ. καὶ *Α. Ξανθοπούλου*, Περιγραφὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1734 ἀπὸ τὸν Père Jean Baptiste Souciet, Μακεδονία, τ. Η' (1968), σ. 185 - 309.

3. Ἕναν αἰώνα πρίν, ἡ Θεσσαλονίκη ἔδινε τὴν ἐντύπωση ἑβραϊκῆς πολιτείας μὲ ἀνεπτυγμένη οἰκονομία καὶ εὐμάρεια. Ὁ μαρασμὸς ποὺ ἀναφέρει ὁ *Souciet* ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς παρακμῆς τῶν Βενετῶν ὕστερα ἀπὸ τοὺς ἄτυχους πολέμους μὲ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία. Ἀπὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ τὸ ἐμπόριο πέρασε σὲ ἑλληνικὰ χέρια, τὴ διακίνηση τῶν προϊόντων ἀνέλαβε τὸ λιμάνι τῆς Σμύρνης καὶ οἱ Ἑβραῖοι περιέπεσαν σὲ μεγάλη ἀνέχεια ποὺ κράτησε ὡς τὰ μέσα τοῦ ΙΘ' αἰώνα, ὡς τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῆς ἑταιρείας Alliance Israélite.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 275 - 276. Ἀπὸ τὴν πανούκλα τοῦ 1730 πέθαναν 1.337 Χριστιανοί, 2.239 Τοῦρκοι, καὶ 3.935 Ἑβραῖοι (*Ν. Svoronos*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, σ. 136).

ἦταν σκοτεινοί. Τὸ καλοκαίρι ὡστόσο ἐπικρατοῦσε δροσιὰ σ' αὐτοὺς τοὺς δρόμους. Ἐκεῖ ὑπῆρχε ἕνα μεγάλο στέρεο κτίριο μὲ ἑφτὰ θόλους, τὸ μπεζεστένι, ὅπου βρίσκονταν τὰ μαγαζιὰ τῶν ἐμπόρων ὑφασμάτων, μεταξιοῦ καὶ μουσελίνας. Γιὰ νοίκι πλήρωναν ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ πιάστρα τὸ χρόνο [1].

Ὑπῆρχαν στὴν πολιτεία τέσσερα ἢ πέντε χάνια, μεγάλα κτίρια μὲ πολλὲς πτέρυγες καὶ πλῆθος καμαροῦλες [2].

Ἕνα ἀπὸ τὰ ἀξιοπερίεργα τῆς Θεσσαλονίκης εἶναι τὰ ὀθωμανικὰ κιόσκια. Πρόκειται γιὰ κτίσματα ἀνοιχτὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς ἢ τὶς τέσσερες πλευρὲς καὶ σκεπασμένα μὲ ἁπλὴ στέγη. Πλάϊ, σ' ἕνα περιμαντρωμένο χῶρο, προσφέρουν φαγητὸ στοὺς περαστικούς. Ὅλος ὁ κόσμος μπορεῖ νὰ κάνῃ τὸν περίπατό του στὰ κιόσκια κι' ἀκόμα νὰ γευματίσῃ. Πολλοὶ εὐσεβεῖς καὶ φιλάνθρωποι μουσουλμάνοι χτίζουν γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ κοινοῦ καὶ τὴν ἀνάπαυση τῆς ψυχῆς τους κρῆνες καὶ κιόσκια, ἀκόμα καὶ στοὺς κεντρικοὺς δρόμους [3].

Οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες, γράφει ὁ Souciet, «δὲν εἶναι τριάντα, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Morery, ἀλλὰ μόνο δώδεκα ἢ δεκατρεῖς. Βρίσκονται ὅλες ἀπόκεντρα, πίσω ἀπὸ τὰ σπίτια, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν θὰ ἀνέχονταν ποτὲ νὰ ὑπάρχουν χριστιανικοὶ ναοὶ πάνω στοὺς δρόμους [4].

»Στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου φυλάσσεται τὸ σῶμα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ. Τιμοῦν τὸν ἱεράρχη ὡς ἅγιο, ἰδίως κατὰ τὶς Κυριακὲς τῆς Σαρακοστῆς. Μ' ὅλο ποὺ τὸ ὄνομα αὐτοῦ τοῦ ἁγίου δὲν ἀναφέρεται στὸ ἐπίσημο μαρτυρολόγιο οἱ πιστοὶ προσέρχονται καὶ γονατίζουν μπροστὰ στὸ σκήνωμά του ποὺ εἶναι ἐκτεθειμένο σὲ δημόσια λατρεία. Τὸ λείψανο εἶναι ἀποξεραμένο, ὅπως ὅλα τὰ σώματα τῶν ἀφορεσμένων, σύμφωνα μὲ τὶς ἑλληνικὲς δοξασίες. Μερικοὶ ὡστόσο δὲν πιστεύουν στὴν ἁγιότητα τοῦ Παλαμᾶ καὶ δὲν παίρνουν μέρος στὶς τελετές. Ἕνας ἀπὸ τοὺς τελευταίους ἀρχιεπισκόπους δὲν ἀνέφερε τίποτα σχετικὰ στὸ κήρυγμά του, καὶ τὸ παράδειγμά του ἀκολούθησαν καὶ οἱ ἄλλοι ἱεροκήρυκες» [5].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 291.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 277.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 283 - 284.
4. Ἐνθ' ἀν., σ. 291.
5. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα, ὑπῆρξε μιὰ μεγάλη μορφὴ τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Πέθανε τὸ 1359 σὲ ἡλικία 63 χρόνων, ὕστερα ἀπὸ ἀρχιερατεία δωδεκάμιση χρόνων καὶ τὸ λείψανό του τοποθετήθηκε στὸν καθεδρικὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Πληροφορίες γιὰ θαύματα τοῦ Γρηγορίου ἔφθασαν στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴ Λαύρα τοῦ Ἁγίου Ὅρους τοῦ ἀποδίδονταν τιμὲς ἁγίου καὶ στὴν Καστοριὰ χτίστηκε ναὸς ἐννιὰ χρόνια μετὰ τὸ θάνατό του. Ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ ὁ πατριάρχης Κάλλιστος ζήτησε σχετικὴ ὑπεύθυνη ἔκθεση ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἔκθεση ὁ διάδοχος τοῦ Κάλλιστου Φιλόθεος θὰ συντάξῃ ἐγκώμια καὶ ἀκολουθία γιὰ τὸ Γρηγόριο. Τὸ 1368 ἡ μνήμη του ἀναγράφεται μὲ συνοδικὴ πράξη στὸ ἡμερολόγιο τῆς Ἁγίας Σοφίας καὶ ὁρίζεται γιὰ τὴ δεύτερη Κυριακὴ τῆς Μεγάλης Σαρα-

Οἱ κυριώτεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους ναοὺς τῆς Θεσσαλονίκης, γράφει ὁ Ἰησουίτης μισσιονάριος, εἶναι ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος, ὁ Ἅγιος Νικόλαος, ὁ Ἅγιος Μηνᾶς, ὁ Ἅγιος Κωνσταντῖνος καὶ ὁ ναὸς τῆς Παναγίας. «Αὐτὸς ὁ τελευταῖος καταστράφηκε ἀπὸ πυρκαγιὰ πρὶν 40 χρόνια. Ἡ ἄδεια γιὰ τὴν ἀνοικοδόμησή του στοίχισε κάπου 150 πιάστρα. Ὁ ζῆλος γιὰ τὴν ἀποκατάσταση ὑπῆρξε θαυμαστός. Ἄλλοι πρόσφεραν χρήματα, ἄλλοι διάφορα ὑλικά, ἄλλοι προσωπικὴ ἐργασία. Ἔτσι μέσα σὲ ἐλάχιστο χρόνο ὁ ναὸς ἦταν καὶ πάλι πανέτοιμος: στερεοχτισμένος καὶ πεντακάθαρος στὸ ἐσωτερικό» [1].

Ὑπάρχει ἕνα μονάχα μοναστήρι στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ «τσαούς - μονοστήρ» (μοναστήρι τοῦ τσαούση), ὅπως τὸ ἀποκαλοῦν οἱ Τοῦρκοι. «Δὲν γνωρίζω γιατὶ ὠνομάσθηκε ἔτσι. Τὸ μόνο ποὺ πληροφορήθηκα εἶναι πὼς ἄλλοτε εἶχε πολλὰ προνόμια, ἀλλὰ ὄχι καὶ τόσο τιμητικά. Τὰ παραχώρησαν οἱ Τοῦρκοι στοὺς μοναχούς, ἐπειδὴ τοὺς βοήθησαν νὰ καταλάβουν τὴν πολιτεία. Ἀλλὰ καθὼς ἡ εὐγνωμοσύνη δὲν ἔχει διάρκεια, κυρίως ὅταν δὲν εἶναι τιμητική, τὰ προνόμια καταργήθηκαν. Καὶ σήμερα ἀπόμειναν στὸ μοναστήρι δέκα ὣς δώδεκα μοναχοί» [2].

Τρία διαφορετικὰ ἔθνη ζοῦν στὴ Θεσσαλονίκη μὲ συνολικὸ πληθυσμὸ γύρω στὶς 40.000 ψυχές. Τοῦρκοι 10.000, Ἕλληνες 8 - 9.000, Ἑβραῖοι 18.000. Ὑπάρχουν καὶ μερικοὶ Βούλγαροι. Τὴν πόλη διοικεῖ πασὰς καὶ μου-

---

κοστῆς (*Παν. Χρήστου*, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Πανηγυρικὸς τόμος ἑορτασμοῦ τῆς ἑξακοσιοστῆς ἐπετείου τοῦ θανάτου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης, 1359 - 1959, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1960, σ. 270). Οἱ Λατίνοι ἀμφισβήτησαν τὴν ἁγιοποίηση τοῦ Παλαμᾶ ἐξ αἰτίας τῆς δεινῆς πολεμικῆς του κατὰ τῶν δυτικῶν δοξασιῶν καὶ προκάλεσαν κάθε λογῆς σκάνδαλα (*Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς, Ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης καὶ ἡ Λατινικὴ Ἐκκλησία, Περ. Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1918, σ. 345 - 354). Ὁ πατριάρχης Φιλόθεος (1345-1355, 1364 - 1370), ἐπιτρέποντας τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ἔγραφε: «Καὶ στέργω καὶ τιμῶ τοῦτον ὡς ἅγιον ἀπὸ τῶν θαυμάτων αὐτοῦ, ἅτινα μετὰ τὴν ἐνδένδεπρὸς Θεὸν ἐκδημίαν εἰργάσατο ἰαμάτων πηγὴν τὸν ἴδιον ἀναδείξας τάφον». Ἡ ἐπίσημη ἀνακήρυξη τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ ὡς ἁγίου, τὸ 1369, ἀναγνωρίσθηκε ἀμέσως ἀπὸ ὁλόκληρη τὴν ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. Κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης του ἀναθεματίζονταν οἱ αἱρετικοὶ ποὺ καταπολέμησε (*Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως ἁγίων ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, μετ' ἐπιμέτρου περὶ πολέμου τῶν Λατίνων κατὰ τῆς μνήμης τοῦ ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ἐν Ἀθήναις 1934). Οἱ ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν ἁγιότητα τοῦ Παλαμᾶ πρέπει νὰ ἀποτελοῦν ἀπόηχο τῶν ἡσυχαστικῶν ἐρίδων (*Α. Ξανθοπούλου - Κυριακοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 198).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 294 - 295.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 295. Ἀπὸ ἄλλες παλαιότερες πηγὲς μαρτυρεῖται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ γυναικεῖα μοναστήρια στὴ Θεσσαλονίκη (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 125, *Κ. Δυοβουνιώτη*, Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τ. ΙΑ' (1936), σ. 273). Βέβαιο εἶναι ὅτι στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα λειτουργοῦσε τὸ μοναστήρι τῆς Ἁγίας Θεοδώρας.

λάς. Οἱ Ἕλληνες, μ' ὅλο ποὺ εἶναι ὑπόδουλοι διατηροῦν τοὺς δικούς τους ἄρχοντες. Τὰ προνόμια αὐτῶν τῶν ἀρχόντων εἶναι ἡ κατανομὴ τῶν οἰκονομικῶν ὑποχρεώσεων ποὺ ἐπιβάλλουν οἱ Τοῦρκοι στὴν κοινότητα. Τὴν πνευματικὴ καθοδήγηση ἐπιτελεῖ ὁ ἀρχιεπίσκοπος μὲ τοὺς κυριώτερους ἱερεῖς του, τὸν μεγάλο οἰκονόμο, τὸν πρωτοσύγκελλο κ. ἄ. Ὡστόσο, πρὶν λίγα χρόνια, ἕνας λαϊκὸς μὲ γυναίκα καὶ παιδιὰ ὄχι μονάχα φιλοδοξοῦσε νὰ ἀσκήση τὸ ἀξίωμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἀλλὰ εἶχε γίνει καὶ πρωτοπρεσβύτερος. Ἔδινε ἄδειες γιὰ λειτουργίες καὶ ἐξομολογήσεις ἢ τὶς ἀπαγόρευε ἀνάλογα μὲ τὶς διαθέσεις του. Τελικὰ ρυθμίσθηκε αὐτὴ ἡ ἀταξία»[1].

Ὁ Ἰησουίτης μισσιονάριος εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση τὴν ἐπίσημη λειτουργία κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῆς μνήμης τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὶς 26 Ὀκτωβρίου. Στὴν τελετὴ πῆραν μέρος ὅλοι οἱ ἐπίσκοποι τῆς Θεσσαλονίκης.

«Τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς νύχτας πέρασε μὲ τὴν ἀκολουθία. Στὶς ἐξήμιση τὸ πρωὶ ἔντυσαν τὸν ἀρχιεπίσκοπο ποὺ καθόταν στὸ δεσποτικὸ μὲ τὰ ἀρχιερατικά του ἄμφια. Στὸ μεταξὺ ἑφτὰ ἐπίσκοποι φοροῦσαν τὰ δικά τους. Οἱ ἱερεῖς ἦταν κιόλας ὅλοι ντυμένοι μὲ ἄμφια μεγαλόπρεπα σὰν τὰ ἐπισκοπικά. Οἱ ἐπίσκοποι ξεχώριζαν ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς μόνο ἀπὸ τὰ φαρδειά τους ἐπιτραχήλια. Οἱ διάκοι φοροῦσαν μόνο τὸ ράσο τους καὶ τὸ ἐπιτραχήλιο διαγώνια. Ὁλόκληρο τὸ ἱερατεῖο, ἐπίσκοποι, ἱερεῖς καὶ διάκοι φοροῦσαν ἐπιμανίκια, ἐνῶ στὸ κάτω μέρος τῶν μανικιῶν τοῦ ἀρχιεπισκόπου ὑπῆρχαν κουδουνάκια.

»Ἡ Ἁγία Τράπεζα ἦταν σκεπασμένη μὲ κόκκινο μεταξωτὸ ὕφασμα στολισμένο μὲ χρυσὰ φύλλα[2] ποὺ ἔπεφταν γύρω γύρω σχεδὸν ὡς τὸ ἔδαφος. Μπῆκε ὁ ἀρχιεπίσκοπος τελευταῖος στὴν πομπὴ ποὺ σχημάτισαν οἱ διάκοι, οἱ ἱερεῖς καὶ οἱ ἐπίσκοποι. Κρατοῦσε τὴν ἀρχιερατικὴ ράβδο ποὺ εἶχε ψηλὰ σταυροειδὴ ἐλεφάντινη ἀπόληξη[3] καὶ ἕνα τρίκλωνο κηροπήγιο μὲ τὸ ὁποῖο εὐλογοῦσε κάνοντας τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ. Ἔπειτα εὐλόγησε μὲ τὰ δάχτυλα ὅπως οἱ ἐπίσκοποι καὶ τέλος θυμιάτισε.

»Ἡ λειτουργία ἄρχισε[4] μὲ τὸ τροπάριο τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ὕστερα ὁ ἀρχιεπίσκοπος διάβασε εὐχές, ἔκανε μερικὲς φορὲς τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ καὶ κάθησε στὸ θρόνο του πίσω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα ἔχοντας πλάϊ του τοὺς ἐπισκόπους καὶ τοὺς ἱερεῖς καθισμένους σὲ ἕδρανα. Ἀκολούθησε ἡ εὐχὴ γιὰ τὸν πατριάρχη καὶ τὸν ἱεράρχη ποὺ χοροστατοῦσε. Ὕστερα ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ βοηθοί του πῆγαν σὲ μιὰ ἄκρη τοῦ ἱεροῦ γιὰ νὰ πάρουν τὶς προσφορὲς τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου. Οἱ πιστοὶ στὸ μεταξὺ ἔκαναν βαθειὲς μετά-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 297.
2. Εἶναι ἡ «ἐνδυτή».
3. Ἡ σημερινὴ ποιμαντορικὴ ράβδος ἀπολήγει σὲ κεφάλια φιδιῶν.
4. Ἡ λειτουργία εἶχε ἀρχίσει πολὺ πρίν. Τὸ σημεῖο αὐτὸ ἦταν ἡ λεγομένη Μικρὰ Εἴσοδος.

νοιες. Κι' ἐνῶ ἀναπέμπονταν διάφορες δεήσεις οἱ ἱεράρχες εἶχαν ἀδιάκοπα σκεπασμένη τὴν κεφαλή τους. 'Αποκαλύφθηκαν μόνο μετὰ τὸν καθαγιασμὸ τῶν Τιμίων Δώρων, ὅταν ὁ ἀρχιεπίσκοπος πρόφερε μερικὲς λέξεις μεγαλόφωνα. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ καθαγιασμοῦ οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς, ἀραδιασμένοι γύρω ἀπὸ τὴν 'Αγία Τράπεζα, δὲν ἔκαναν καμμιὰ γονυκλισία. Μονάχα μιὰ κίνηση τοῦ κορμιοῦ. Ὕστερα ἀπὸ τὸν καθαγιασμὸ ἕνας διάκος κινοῦσε ἀδιάκοπα τόν «ἀέρα» γύρω ἀπὸ τὸ ἀκάλυπτο δισκοπότηρο.

»Οἱ ἐπίσκοποι ἄρχισαν νὰ ἀπαγγέλλουν διαδοχικὰ ἕνα εἶδος ὑποταγῆς στὸν ἀρχιεπίσκοπο. 'Ο ἐπικεφαλῆς ἐπίσκοπος πῆρε τὸν ἄρτο καὶ ἔπειτα τὸ «αἷμα» στὸ ὁποῖο εἶχαν προσθέσει μιὰ σταγόνα ζεστοῦ νεροῦ. Μερικοὶ λένε ὅτι αὐτὴ ἡ ἱεροτελεστία συμβολίζει τὸ νερὸ ποὺ βγῆκε μαζὶ μὲ τὸ αἷμα ἀπὸ τὸ πλευρὸ τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλοι ὅμως δίνουν διαφορετικὴ ἐξήγηση. Εἶναι λένε ἡ ἀμετακίνητη ἀπόφασή του γιὰ τὴ θυσία. 'Ο ἀρχιεπίσκοπος ἔδωσε στοὺς ἄλλους ἐπισκόπους καὶ τοὺς ἱερεῖς ἕνα κομματάκι ἁγιασμένο ἄρτο. 'Εκεῖνοι τὸ ἔπαιρναν στὴ χούφτα καὶ τὸ ἔβαζαν στὸ στόμα τους, καθὼς ξαναγύριζαν στὴν 'Αγία Τράπεζα. Ὕστερα ξαναπλησίασαν καὶ κοινώνησαν τρεῖς φορὲς τὸ αἷμα τοῦ Χριστοῦ. 'Ο ἀρχιεπίσκοπος πρόσφερε τὸ δισκοπότηρο στοὺς ἐπισκόπους καὶ ἕνας ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους στοὺς ἱερεῖς.

»Μόλις τελείωσε ἡ λειτουργία ὁ ἀρχιεπίσκοπος, καθισμένος στὸ δεσποτικὸ καὶ κρατώντας τὴν ἀρχιερατικὴ ράβδο μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἐκφώνησε ἐπὶ μισὴ ὥρα τὸν πανηγυρικὸ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου[1]. Ὕστερα ἀπὸ τὸ κήρυγμα μοίρασε εὐλογημένον ἄρτο στοὺς πιὸ διακεκριμένους ἀπὸ τὸ ἐκκλησίασμα. Κι' ἐκεῖνοι παίρνοντάς τον ἔρριχναν νομίσματα σὲ ἕνα δίσκο ποὺ εἶχε τοποθετηθῆ πλάϊ. 'Η τελετὴ κράτησε κάπου δυὸ ὧρες».

Οἱ ἐπίσκοποι καὶ οἱ ἱερεῖς ἔδειξαν μεγάλη εὐγένεια στὸν καθολικὸ ἐπισκέπτη. Κάθε τόσο παραμέριζαν ἀφήνοντας χῶρο γιὰ νὰ βλέπη ἄνετα τὴν τελετή. 'Ο ἴδιος ὁ ἀρχιεπίσκοπος, πρὶν ἀρχίση τὸ κήρυγμα, τοῦ παραχώρησε τιμητικὴ θέση καὶ στὸ τέλος τὸν προσκάλεσε γιὰ καφέ.

'Ο Souciet παρουσιάζει τὸν ἀρχιεπίσκοπο φιλοκαθολικό. 'Εκφράσθηκε, γράφει, πολὺ κολακευτικὰ γιὰ τοὺς Λατίνους καὶ ἰδιαίτερα γιὰ τοὺς 'Ιησουίτες. Δὲν τόλμησε ὅμως νὰ ἀνταποδώση τὴν ἐπίσκεψη, γιατὶ ἔπρεπε νὰ παίρνη ὡρισμένες προφυλάξεις. Μ' ὅλα αὐτὰ ἔστειλε στὴν ἕδρα τῶν 'Ιησουιτῶν τὸν πρωτοσύγκελλο, ἕνα παπᾶ καὶ τὸ διάκο του [2].

'Ο μισὸς πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης, γράφει ὁ Γάλλος μισσιονάριος, εἶναι 'Εβραῖοι, «κάτι ποὺ δὲν συμβαίνει σὲ καμμιὰ ἄλλη πόλη τοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ ἔχουν περισσότερες ἐλευθερίες καὶ περισσότερα προνόμια. Ἔφθασαν ἐδῶ

---

1. *Β. Λαούρδα*, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον, Μακεδονικά, τ. Δ' (1953-1960).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 298 κ.ἑ.

ὕστερα ἀπὸ τὴ ριζικὴ ἐκδίωξή τους ἀπὸ τὴν Ἱσπανία. Πρὶν ἐγκατασταθοῦν στὴ Θεσσαλονίκη ἔστειλαν ἀντιπροσώπους τους στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν εὐνοϊκοὺς ὅρους. Πληρώνουν τὸ γενικὸ φόρο, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἔχουν ἀναλάβει τὸν ἐφοδιασμὸ τῶν γενιτσάρων μὲ στολές, πέτυχαν τὸ προνόμιο νὰ ἀγοράζουν «κατ' ἀποκλειστικότητα» μιὰ ποσότητα μαλλιοῦ πρὶν διατεθῆ στὴν ἀγορά. Αὐτὸ τὸ προνόμιο ἀποφέρει σημαντικὰ κέρδη.

»Οἱ Ἑβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουν δημιουργήσει ἕνα εἶδος μικρῆς Δημοκρατίας. Συγκεντρώνουν οἱ ἴδιοι τὰ καθιερωμένα δοσίματα πρὸς τοὺς Τούρκους καὶ τὰ κατανέμουν στὸν καθένα ἀνάλογα μὲ τὶς οἰκονομικές του δυνατότητες. Γιὰ νὰ διευκολύνουν τὴν ἐκπλήρωση ὅλων τῶν φορολογικῶν ὑποχρεώσεων ἐπιβάλλουν μὲ δική τους πρωτοβουλία εἰδικὰ τέλη πάνω στὸ κρέας καὶ τὸ κρασὶ ποὺ ἀγοράζουν. Ἔτσι αὐτὰ τὰ ἐμπορεύματα στοιχίζουν στοὺς Ἑβραίους περισσότερο ἀπὸ τοὺς χριστιανούς. Ἐπίσης ἔχουν δημιουργήσει κοινὸ ταμεῖο γιὰ νὰ ἀντιμετωπίζουν τὶς διάφορες «ἀβανιές» τῶν Τούρκων καὶ γιὰ νὰ καλύπτουν τὶς ἄλλες δαπάνες τῆς φυλῆς τους. Μ' αὐτοὺς τοὺς πόρους ντύνουν τὰ πολυάριθμα φτωχὰ ὀρφανὰ καὶ πληρώνουν τὸ χαράτσι τῶν ὁμοφύλων τους ποὺ βρίσκονται σὲ οἰκονομικὴ δυσπραγία. Μὲ δυὸ λόγια αὐτοδιοικοῦνται καὶ δὲν ἔχουν πάρε δῶσε μὲ τοὺς Τούρκους.

»Ἡ γλῶσσα τους εἶναι μιὰ παραφθαρμένη ἱσπανική. Οἱ περισσότεροι Ἑβραῖοι μιλᾶνε ἰταλικὰ καὶ μερικοὶ προβηγκιανά. Ὅλοι τρέφουν μακριὰ γενειάδα καὶ ἔχουν μιὰ ἢ δυὸ τοῦφες μαλλιῶν γύρω ἀπὸ τὰ ἀφτιά. Οἱ γυναῖκες περιορίζουν τὰ μαλλιά τους σὲ ἕνα εἶδος πλατειᾶς οὐρᾶς ποὺ κρέμεται πίσω ἀπὸ τὸ κεφάλι. Στὴν ἄκρη τῆς οὐρᾶς προσδένεται χάλκινο κουμπί. Εἶναι ἐργατικὸς λαὸς καὶ ἀσχολεῖται μ' ὅλα τὰ ἐπαγγέλματα. Εἶναι ἔμποροι, τεχνίτες, μεσίτες, λιανοπουλητάδες, ψαράδες, χτίστες, χαμάληδες. Αὐτοὶ οἱ τελευταῖοι εἶναι ἐξαθλιωμένοι. Τὸ χειμώνα ζοῦν μὲ κάστανα καὶ τὸ καλοκαίρι μὲ λάχανα, ἀγγούρια καὶ καρπούζια. Γι' αὐτὸ θερίζονται ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες.

»Καθὼς ἔχουν κλίση στὴν ἀπάτη περιφρονοῦνται καὶ ἀπὸ τοὺς χριστιανοὺς καὶ ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Εἶναι προσηλωμένοι μὲ φανατισμὸ στὴ θρησκεία τους καὶ σὲ πολλὲς δεισιδαιμονίες. Προσέχουν μὲ σχολαστικότητα τὴν ἀργία τοῦ Σαββάτου. Κι' ἂν αὐτὴ τὴ μέρα δὲν ἔχουν φωτιὰ παρακαλοῦν ἕνα χριστιανὸ νὰ τοὺς ἀνάψη τὴν ἑστία. Μερικοὶ ἐξισλαμίζονται γιὰ ν' ἀποφύγουν θανατικὴ καταδίκη ἢ βασανισμούς.

»Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μικρὰ ἑβραϊκὰ σχολεῖα λειτουργεῖ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μιὰ ἀνώτερη σχολὴ ὅπου διδάσκεται φιλοσοφία, δίκαιο, θεολογία. Μερικοὶ ταξιδιῶτες ἔγραψαν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν μαθητῶν αὐτῆς τῆς σχολῆς ξεπερνᾶ τὶς δέκα χιλιάδες. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι πρόκειται γιὰ μερικὲς ἑκατοντάδες. Οἱ ἑβραϊκὲς συναγωγὲς ἔχουν πρόσοψη στὸ δρόμο, προνόμιο ποὺ δὲν ἀπολαμβάνουν οἱ ἐκκλησίες τῶν Ἑλλήνων. Κατὰ τὴν κηδεία τῶν νεκρῶν τους

ψέλνουν ὅλοι μεγαλόφωνα. Ἡ νεκρικὴ πομπὴ εἶναι πολυάνθρωπη, ἀλλὰ οἱ γυναῖκες δὲν παίρνουν μέρος. Θρηνοῦν στὸ σπίτι.

»Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς παλαιοὺς Ἑβραίους ἦρθαν στὴ Θεσσαλονίκη κατὰ τὰ τελευταῖα τριάντα χρόνια καὶ ἄλλοι ἀπὸ τὴν Ἰταλία, Ἱσπανία καὶ Πορτογαλία. Ὅλοι αὐτοὶ εἶναι ντυμένοι φράγκικα. Δὲν τρέφουν γενειάδα ἀλλὰ μόνο μουστάκι. Στὴ Θεσσαλονίκη ἀσκοῦν τὸ ἐπάγγελμά τους καὶ ἀρκετοὶ Ἑβραῖοι γιατροί, πολὺ καταρτισμένοι. Οἱ περισσότεροι εἶναι προστατευόμενοι τῆς Γαλλίας [1].

»Ἐκεῖνο ποὺ προσελκύει τόσους ξένους στὴ Θεσσαλονίκη εἶναι κυρίως τὸ ἐμπόριο. Τὸ ἐγκαινίασαν πρῶτοι οἱ Γάλλοι ποὺ τοποθέτησαν πρόξενο πρὶν ἀπὸ 90 χρόνια. Κατὰ τὴν τελευταία εἰκοσιπενταετία σημειώθηκε μεγάλη ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου ὕστερα ἀπὸ τὴν ὀκταετὴ συνθήκη τῶν σταριῶν ποὺ ὑπέγραψε ὁ σουλτάνος. Κάθε χρόνο καταπλέουν στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης 140 - 180 γαλλικὰ καράβια. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴ λήξη τῆς συνθήκης ἄρχισε πάλι ἡ κάμψη. Κι' οὔτε θὰ ξανανθίση τὸ ἐμπόριο ὅσο ἰσχύουν οἱ περιορισμοὶ στὴν ἐξαγωγὴ τῶν δημητριακῶν. Γιατὶ λίγα εἶναι τὰ ἄλλα προϊόντα τῆς χώρας ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἀνταλλαγοῦν μὲ δυτικὰ ἐμπορεύματα: μαλλιά, μπαμπάκι, καπνά, δέρματα, κερί, στυπτηρία καὶ σίδηρο. Ἡ ἐξαγωγὴ σιδήρου ἀπαγορεύεται, τὸ ἐμπόριο τοῦ μαλλιοῦ βρίσκεται σχεδὸν ὁλόκληρο σὲ ἑβραϊκὰ χέρια, τὸ μπαμπάκι ὑστερεῖ σὲ ποιότητα, ἡ παραγωγὴ κεριοῦ καὶ στυπτηρίας εἶναι περιωρισμένη. Ὅσο γιὰ τὰ καπνὰ καὶ τὰ δέρματα βρίσκει κανεὶς καὶ ἀλλοῦ καὶ μάλιστα μὲ πιὸ εὐνοϊκοὺς ὅρους. Τὰ μεγάλα κέρδη ἐξασφαλίζονται μόνο μὲ τὸ σιτεμπόριο. Γι' αὐτὸ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς συνθήκης γιὰ τὰ δημητριακά, Ἄγγλοι, Ὁλλανδοί, Γερμανοί, Βενετοί, ἤθελαν νὰ ἐγκαταστήσουν προξένους στὴ Θεσσαλονίκη [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 308 - 316.

2. Ἡ Θεσσαλονίκη ἀποτελοῦσε, τουλάχιστον στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα, τὸ μεγάλο κέντρο σιτεμπορίου, ὄχι μονάχα γιὰ τὴ Μακεδονία ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ Θεσσαλία. Στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ὁ Γάλλος πρόξενος de Boismond ἔγραφε σὲ ἀναφορά του ὅτι ἡ παραγωγὴ σταριοῦ στὸ πασαλίκι τῆς Θεσσαλονίκης ἦταν τόσο μεγάλη ὥστε ἂν ἐπιτρεπόταν ἡ ἐξαγωγὴ θὰ φορτώνονταν πενήντα μεγάλα καράβια τὸ χρόνο χωρὶς σπουδαῖες ἐπιπτώσεις στὸν ἐπισιτισμὸ τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας. Ἀλλὰ οἱ ἐξαγωγὲς σταριῶν ἦταν πολὺ δύσκολες. Κατὰ τοὺς ἀλλεπάλληλους τουρκικοὺς πολέμους τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ Θεσσαλονίκη ἀποτελοῦσε σπουδαῖο στρατιωτικὸ κέντρο καὶ οἱ περιορισμοὶ ἦταν πιὸ ἔντονοι. Ἔπειτα ἡ Θεσσαλονίκη ἦταν ὑποχρεωμένη νὰ ἐφοδιάζῃ τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ στάρια. Ἐπειδὴ τὸ ἐμπόριο τοῦ σταριοῦ ἦταν ἐπικερδέστατο οἱ ξένοι προσπαθοῦσαν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἐξασφαλίσουν ἄδειες ἐξαγωγῆς. Οἱ πιὸ εὐνοημένοι ἦταν φυσικὰ οἱ Γάλλοι ἐξ αἰτίας τῆς φιλοτουρκικῆς πολιτικῆς τους καὶ τῆς ἐπιρροῆς ποὺ ἀσκοῦσαν οἱ πρεσβευτές τους στὴν Πύλη. Συγκεκριμένα οἱ Γάλλοι πέτυχαν ἄδειες ἐξαγωγῆς σταριοῦ τὸ 1709, τὸ 1710, τὸ 1717, τὸ 1723 καὶ τὸ 1745. Ἀλλὰ δὲν ἦταν καὶ τόσο ἀναγκαία ἡ ἄδεια ἐξαγωγῆς. Ὠργίαζε τὸ λαθρεμπόριο σ' ὁλόκληρο τὸ ΙΗ' αἰώνα μὲ τὶς δωροδοκίες πασάδων καὶ ἀγάδων, ἀκόμα καὶ σὲ

»Τὰ γαλλικὰ προϊόντα ποὺ ἀπορροφᾶ ἡ ἀγορὰ τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας εἶναι λουλάκι, χαρτί, εἴδη κιγκαλερίας καὶ κυρίως ὑφάσματα. Ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Τοῦρκοι ἔχασαν τὸ Βελιγράδι ἡ διάθεση ὑφασμάτων στὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης περιωρίσθηκε. Γενικὰ τὸ ἐμπόριο σημείωσε τόση πτώση ὥστε πολλὰ ἀπὸ τὰ γαλλικὰ καράβια «κάνουν καραβάνι», δηλαδὴ ἀσχολοῦνται μὲ τὶς μεταφορὲς ἐπιβατῶν. Ἐκμισθώνονται σὲ ντόπιους γιὰ ταξίδια στὴ Σμύρνη, Πόλη, Αἴγυπτο, Συρία, Κρήτη».

Ἂν οἱ Τοῦρκοι ἦταν πιὸ φιλόπονοι, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής, ἂν ἀξιοποιοῦσαν τὴ γῆ ὅπως ἔπρεπε, τὸ ἐμπόριο θὰ ἦταν πηγὴ πλούτου καὶ γι' αὐτοὺς καὶ γιὰ τοὺς ξένους. Ἀλλὰ τί συμβαίνει; Ἡ γεωργία εἶναι παραμελημένη καὶ οἱ ἀγρότες ἀποθαρρημένοι. Ἀναγκάζονται νὰ παραδίνουν στοὺς τοπικοὺς δυνάστες τους τὰ στάρια. Οἱ Τοῦρκοι τὰ ἀγοράζουν σὲ ἐξευτελιστικὲς τιμὲς καὶ τὰ ξαναπουλᾶνε πανάκριβα[1].

ἐποχὲς ποὺ οἱ κάτοικοι τῆς Μακεδονίας πέθαιναν ἀπὸ πεῖνα. Οἱ λαϊκὲς ἐξεγέρσεις στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1700, 1701 καὶ 1709 ὠφείλονταν στὴν ἐξαφάνιση τῶν δημητριακῶν (*N. Svoronos*, ἐνθ' ἀν., σ. 271 κ.ἑ.).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 316 - 320.

Ο ΝΕΑΡΟΣ ΑΓΓΛΟΣ ΑΡΧΑΙΟΘΗΡΑΣ (1738)

ΑΥΘΕΝΤΙΚΟΣ περιηγητὴς ὁ Ἄγγλος εὐγενὴς John Montague Earl of Sandwich. Ἔγινε μέλος τῆς Βουλῆς τῶν Λόρδων καὶ ἀναδείχθηκε σὲ ἐπιφανῆ ἀξιώματα: Λόρδος τοῦ ναυαρχείου, σύμβουλος τοῦ Στέμματος, πρεσβευτὴς κ.ἄ. Ταξίδεψε στὴ Μεσόγειο τὸ 1738 καὶ οἱ περιηγήσεις του κράτησαν ὁλόκληρη δεκαετία. Πέθανε τὸ 1792. Τὸ χρονικὸ τοῦ ταξιδιοῦ του στὴ Μεσόγειο ἔγραψε ὁ πνευματικός του John Cook. Οἱ σελίδες γιὰ τὴν Ἑλλάδα ἀναφέρονται κυρίως στὴν ἱστορία τοῦ τόπου καὶ ἐλάχιστα στὴ σύγχρονη ζωή. Ἔτσι οἱ πληροφορίες εἶναι πενιχρές.

Ἦταν 22 χρόνων ὅταν μπαρκάρησε γιὰ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες μὲ ἄφθονα χρήματα στὸ πουγγί του κι' ἕνα ζωγράφο στὴ συνοδεία του. Ἡ περιοδεία ἦταν ἀποδοτική. Γύρισε στὴν Ἀγγλία μὲ δυὸ μούμιες, 500 μετάλλια καὶ ἀμέτρητους παπύρους ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο. Καὶ ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα μὲ ἀρχαῖα ἀγγεῖα, ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφές.

Στὸ ὀγκῶδες χρονικό του[1] μόνο τὸ ἕνα ἑκατοστὸ ἀναφέρεται στὴ σύγχρονη Ἑλλάδα καὶ τὸ λαό της. Ἐνθουσιώδης ἀρχαιολάτρης ὁ νεαρὸς εὐγενὴς προτιμᾶ τὴν περιγραφὴ τῶν μνημείων καὶ ἱστορικὲς ἀναδρομές. Ὡστόσο τὰ λιγοστὰ στοιχεῖα ποὺ καταγράφει εἶναι ἀξιόλογα, κυρίως ἐπειδὴ ἔχουν τὴ δροσιὰ τῆς νεανικῆς ἐμπειρίας.

Βγῆκε στὶς λακωνικὲς ἀκτές, γνώρισε τοὺς Μανιάτες καὶ συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὶς συνήθειές τους. Δουλειά τους, γράφει ὁ κόμης τοῦ Sandwich, εἶναι τὰ ἅρματα. Τὶς γεωργικὲς ἐργασίες ἔχουν ἀναλάβει οἱ γυναῖκες [2]. Οἱ Μανιάτες δὲν κυκλοφοροῦν ποτὲ ξαρμάτωτοι. Φοροῦν πάντοτε κράνος «καὶ γιὰ νὰ προστατεύουν τὸ κεφάλι τους ἀπὸ τὰ βόλια καὶ γιὰ νὰ γλυτώνουν ἀπὸ τὴ ζέστη» [3]. Ἡ ἁρπαγὴ ἀποτελεῖ πατροπαράδοτο μανιάτικο

---

1. A voyage performed by the late *Earl of Sandwich* round the Mediterranean in the years 1738 and 1739 writtem by himself, London 1799.

2. Γιὰ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες τῶν γυναικῶν τῆς Μέσα Μάνης γράφει ὁ Μανιάτης Νικήτας Νηφάκης στὸ στιχούργημά του «Ἱστορία τῆς Μάνης ὅλης»,

Νερὸ δὲν βγαίνει πούπετε σ' ὅλην τὴν Μέσα Μάνη
καρπόν, κουκκία μοναχὰ καὶ ξεροκρίθι κάνει.
Αὐτὰ γυναῖκες σπέρνουν τα, γυναῖκες τὰ θερίζουν,
γυναῖκες τὰ δεμάτια στ' ἁλώνια συναθροίζουν,
γυναῖκες μὲ τὰ πόδια τους μονάχες τὰ λιχνίζουν,
γυναῖκες μὲ τὴν ράχην τους γυμνὲς τὰ κουβαλοῦσι.

(*Σωκρ. Κουγέα*, Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχουργήματα, Ἀθῆναι 1964, σ. 43).

3. Γιὰ προφύλαξη ἀπὸ τὰ βόλια καὶ τὶς πέτρες τῶν προσωπικῶν ἐχθρῶν στὰ πλαίσια τῆς βεντέττας καὶ ὄχι βέβαια ἀπὸ τὴ ζέστη.

ἔθιμο. «Ὡστόσο δὲν σκοτώνουν παρὰ μόνο σὲ περίπτωση ἔσχατης ἀνάγκης. Κατὰ τὰ ἄλλα εἶναι ἀξιόλογοι καὶ ἀξιοσέβαστοι ἄνθρωποι» [1].

Στὴ Μῆλο οἱ Ἕλληνες αἰσθάνονται τὴν τουρκικὴ τυραννία μιὰ φορὰ τὸ χρόνο, τὸ καλοκαίρι, ὅταν μιὰ σουλτανικὴ γαλέρα φουντάρει στὸ λιμάνι γιὰ νὰ εἰσπράξη τὸ χαράτσι [2]. Τοῦρκοι δὲν κατοικοῦν στὸ νησὶ γιατὶ φοβοῦνται τοὺς Μαλτέζους πειρατές [3]. Οἱ κάτοικοι ζοῦν στὴν ἔσχατη ἔνδεια ἀπὸ τὰ βαρειὰ δοσίματα.

Ἡ γυναικεία ἐνδυμασία εἶναι ἰδιότυπη. Τὰ φουστάνια δὲν ξεπερνοῦν τὰ γόνατα. «Αὐτὴ ἡ μόδα ἔχει σκοπὸ τὴν ἐπίδειξη τῶν ποδιῶν». Στὴ Μῆλο, τὰ πιὸ χοντρὰ πόδια εἶναι καὶ τὰ πιὸ ὄμορφα. Γι' αὐτὸ οἱ γυναῖκες φοροῦν ἐφτά, ὀχτὼ ζευγάρια κάλτσες ἀπανωτά, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπιδέσμους ποὺ τυλίγουν τὰ σφυρὰ γιὰ νὰ ἔχουν τὸ ἴδιο πάχος τὰ πόδια ἀπὸ τὰ γόνατα ὡς τοὺς ἀστραγάλους [4].

Ἡ Αἴγινα, χωριὸ μὲ 300 σπίτια, χτισμένα σὲ ἀπόσταση τεσσάρων μιλίων ἀπὸ τὴ θάλασσα, διοικεῖται ἀπὸ βοεβόδα. Παράγει στάρι, κρασί, λάδι, μπαμπάκι καὶ φροῦτα. Κι' ὅμως οἱ κάτοικοι εἶναι πάμπτωχοι γιατὶ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς σοδειᾶς τὸ ἁρπάζουν οἱ Τοῦρκοι.

Οἱ πέρδικες μαστίζουν τὸ νησί. Πραγματικὸ σύννεφο, πέφτουν στὰ σπαρτὰ καὶ τὰ ἀφανίζουν. Γι' αὐτό, κάθε ἄνοιξη οἱ κάτοικοι ἐξορμοῦν στὰ χωράφια καὶ καταστρέφουν συστηματικὰ τὰ αὐγά τους [5].

Στὴν Ἀθήνα ὁ νεαρὸς Ἄγγλος εὐγενὴς εἶδε τὸν Ἰλισσό «χείμαρρο» πλημμυρισμένο τὸ χειμώνα μὲ τὶς βροχὲς καὶ κατάξερο τὸ καλοκαίρι [6], καὶ τὰ λείψανα τῆς ἀρχαίας γέφυρας, ἀπὸ πεντελίσιο μάρμαρο, μπροστὰ στὸ στάδιο. Ὑπῆρχε μονάχα ἡ ἐσωτερικὴ λιθοδομὴ τοῦ σκελετοῦ τῆς γέφυρας. Τὰ μάρμαρα εἶχαν ἀποσπασθῆ καὶ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὶς ἀθηναϊκὲς οἰκοδομές.

Εἶδε καὶ θαύμασε τὸν Παρθενώνα. «Τίποτα στὴν Ἑλλάδα καὶ σ' ὅλο τὸν κόσμο δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῆ σὲ μεγαλοπρέπεια μ' αὐτὸ τὸ ναό» [7].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 3.

2. Ἡ ἐμφάνιση τοῦ αὐτοκρατορικοῦ στόλου (μπεγλὶκ - ντονανμασί) στὸ Αἰγαῖο γιὰ τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων σκόρπιζε τρόμο στὰ νησιά. Ὁ στόλος ἄραζε στὸν Δρυὸ τῆς Πάρου κι' ἀπὸ κεῖ τὰ καράβια ἔπλεαν στὰ γύρω νησιὰ γιὰ τὸ χαράτσι (*Τρ. Εὐαγγελίδη*, ἔνθ' ἀν., σ. 117 κ.ἑ.).

3. Ἡ Μῆλος ἀποτελοῦσε καταφύγιο τῶν πειρατῶν ἐπειδὴ τὸ λιμάνι της ἔχει τρεῖς ἐξόδους, μιὰ πρὸς Ν. καὶ δύο πρὸς Β. Ἔτσι μποροῦσαν εὔκολα νὰ διαφύγουν ἂν ἐμφανίζονταν πολεμικὰ καράβια στὸν ὁρίζοντα.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 36 - 37.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 45.

6. Τὸ ἴδιο καὶ ὁ Στράβων ἔγραφε γιὰ τὸν Ἰλισσό. «Χειμαρρώδης τὸ πλέον, θέρους δὲ μειοῦται τελέως» (κατὰ τὸ πλεῖστον ξεροπόταμος καὶ τὸ καλοκαίρι στερεύει).

7. Ἔνθ' ἀν., σ. 51.

Ἡ πόλη ἔχει 1.300 σπίτια (τὰ 1.000 ἑλληνικὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα ὀθωμανικά). Στὴν Ἀκρόπολη εἶχε ἐγκατασταθῆ τουρκικὴ φρουρὰ ἀπὸ 300 στρατιῶτες. Τὴ διοικοῦσε βοεβόδας, ὅπως καὶ στὸν προηγούμενο αἰώνα. Τὰ εἰσοδήματα τῆς Ἀθήνας ἀνῆκαν πάντοτε στὸν κισλάραγα, τὸν ἀρχηγὸ τῶν μαύρων εὐνούχων τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ [1].

Ταξίδεψε καὶ στὴ Σαλαμίνα γιὰ ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων. Μόλις βγῆκε στὰ Ἀμπελάκια μαζὶ μὲ τὸν πρόξενο τῆς Ἀγγλίας στὴν Ἀθήνα ἔστειλε παντοῦ ντελάληδες: ὅποιος ἔχει ἀρχαῖα μετάλλια νὰ τὰ φέρη στὸν Ἐγγλέζο. Θὰ ἀγοράση ὅσα τοῦ ἀρέσουν ἕνα παρὰ τὸ καθένα.

Μάζεψε κάπου πενήντα, τὰ περισσότερα μεγάλης ἀξίας. Ὅσα δὲν εἶχαν ὁλοκάθαρη μορφὴ ἢ εὐδιάκριτα γράμματα ἐπιστρέφονταν [2].

Τὰ Μέγαρα, θλιβερὸ φτωχοχώρι μὲ ἑκατὸ παλιοκάλυβα. Ἡ συντροφιὰ τῶν περιηγητῶν βρῆκε τοὺς κατοίκους στ' ἁλώνια. Κάθε χρόνο, ἀρχὲς Αὐγούστου, οἱ Μεγαρίτες μετακομίζουν στὰ χωράφια καὶ ξαναγυρίζουν τὴ μέρα ποὺ θὰ κουβαλήσουν τὰ γεννήματα στὶς ἀποθῆκες. Τὸ ἁλώνισμα γινόταν μὲ τέσσερα ἢ πέντε ἄλογα [3].

Στὴν Ἐλευσίνα ὅλες οἱ ἀρχαιότητες, ἀγάλματα, ἀνάγλυφα εἶχαν καταστραφῆ ἀπὸ τοὺς Τούρκους ποὺ δὲν ἀνέχονταν ἀπὸ θρησκευτικὴ προκατάληψη τὸν ἀνθρωπομορφισμό. Οἱ Ἕλληνες κατοικοῦσαν σὲ πενήντα καλύβες. Ὑπῆρχε κι' ἕνα μεγάλο σπίτι, τοῦ μοναδικοῦ Τούρκου, τοῦ ἀφέντη τῆς περιοχῆς. Ἡ παραγωγή: στάρια, κρασὶ καὶ λάδια.

Ὁ κόμης τοῦ Sandwich θὰ συνεχίση τὸ ταξίδι του καὶ στὶς Κυκλάδες. Ἀλλὰ ἐπειδὴ τὰ ἐνδιαφέροντά του περιορίζονταν ἀποκλειστικὰ στὶς ἀρχαιότητες τὸ χρονικό του εἶναι φτωχὸ σὲ στοιχεῖα γιὰ τὸν ἰδιωτικὸ βίο τῶν νησιωτῶν.

Στὴ Μύκονο παρατήρησε μεγάλη ἐμποροναυτικὴ ἀνάπτυξη. Τὸ νησὶ εἶχε ὁλόκληρο στόλο ποὺ πραγματοποιοῦσε μεταφορὲς στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. «Οἱ Μυκονιάτες θεωροῦνται οἱ πιὸ ἄξιοι ναυτικοὶ τοῦ Αἰγαίου. Ὁ περισσότερος ἀντρικὸς πληθυσμὸς ταξιδεύει μὲ τὰ καράβια. Ἔτσι στὸ νησὶ ἀντιστοιχεῖ ἕνας ἄντρας σὲ τέσσερες γυναῖκες. Οἱ Μυκονιάτισσες εἶναι οἱ πιὸ ὄμορφες γυναῖκες τῶν ἑλληνικῶν νησιῶν [4].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 66. Ἡ Ἀθήνα εἶχε τὸ προνόμιο νὰ ἐξαρτᾶται σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὴ φορολογία ἀπὸ τὴ βαλιντὲ σουλτάνα, τὴ βασιλομήτορα, «τὴν κορυφαία τῶν γυναικῶν τοῦ χαρεμιοῦ, τὴ σεμνότερη, τὴ σωφρονέστερη, τὴν κορώνα τῶν γυναικῶν ποὺ φοροῦν φερετζέ, τὴν ἁγνότητα τῶν διαλεχτῶν, τὴν πρώτη, τὴ δύναμη, τὴν εὐδαιμονία, τὴ μητέρα μου σουλτάνα», ὅπως ἀναφέρει φιρμάνι τοῦ Σελὶμ Γ' 1796 πρὸς τὸν βοεβόδα τῆς Ἀθήνας.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 72.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 70.

4. Αὐτὸ βεβαιώνει κι' ἕνας Ἕλληνας, ὁ λόγιος Παν. Κοδρικᾶς, ποὺ πραγματοποίησε περιοδεία στὸ Αἰγαῖο στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα. «Ἀπὸ Χίου εἰς Μύκονον, ὅπου εἶναι αἱ

»Τὶς συναγωνίζονται μόνο οἱ Τηνιακές. Ἡ ἐνδυμασία τους ἄκομψη. Στὰ φορέματα κυριαρχεῖ τὸ ἄσπρο καὶ τὸ κόκκινο. Μεγάλη ἀνάπτυξη ἔχει σημειώσει στὴν Τῆνο ἡ καλτσοβιομηχανία. Ὅσο γιὰ τὶς ἀρχαιότητες ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς εἶδε στὰ κατώφλια τῶν περισσότερων σπιτιῶν μάρμαρα μὲ ἀρχαῖα ἀνάγλυφα» [1].

Στὴν Πάρο οἱ Τοῦρκοι ἀπαγόρευαν τὴν ἐξόρυξη καὶ ἐμπορία τοῦ μαρμάρου, γιατὶ ἀπὸ θρησκευτικὸ φανατισμὸ ἀνησυχοῦσαν μήπως οἱ Ἕλληνες τὰ χρησιμοποιήσουν γιὰ ἀγάλματα [2].

Στὴ γειτονικὴ Ἀντίπαρο, τὸ χωριὸ (γύρω στοὺς 300 κατοίκους) περιτειχιζόταν κυκλικὰ ἀπὸ ψηλὸ τοῖχο γιὰ νὰ προστατεύεται ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Μαλτέζων πειρατῶν ποὺ χρησιμοποιοῦσαν τὴν Παροικιὰ τῆς Πάρου γιὰ χειμαδιό [3].

Ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς τῆς Νάξου, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν βοεβόδα, ἦταν ἑλληνικός. Τὸ ἴδιο καὶ τῆς Μυτιλήνης, μὲ ἐξαίρεση πέντε ἢ ἔξη τουρκικὲς οἰκογένειες ἐγκατεστημένες στὸ κάστρο [4].

Ὁ νεαρὸς Ἄγγλος εὐγενὴς θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὴ Χίο. Ἡ πρωτεύουσα, γράφει, χτισμένη σὲ μαγευτικὴ πεδιάδα ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς ὡραιότερες πόλεις ὁλόκληρης τῆς Ἀνατολῆς [5]. Τὰ σπίτια εἶναι λιθόχτιστα καὶ σὲ εὐρωπαϊκὸ στύλ. Οἱ δρόμοι καθαροὶ καὶ κανονικοὶ ἀλλὰ στενοί.

ὡραιότεραι γυναῖκες τῆς Ἄσπρης Θαλάσσης» (Ἐφημερίδες, Ἀθῆναι 1963, ἐκδ. Ἄλκη Ἀγγέλου, σ. 42).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 99.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 106.

3. Ὡστόσο ἡ Πάρος καὶ ἡ Ἀντίπαρος εὐημεροῦσαν ἐξ αἰτίας τῆς συνεργασίας τῶν κατοίκων μὲ τοὺς πειρατές. Μαζὶ μὲ τὴ Μύκονο, τὴ Σύρα καὶ τὴν Κίμωλο ἀποτελοῦσαν ὁρμητήρια τῶν ληστῶν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πειρατικῆς ἀκμῆς τῆς Πάρου ἀναπτύχθηκαν ἰσχυρὲς οἰκογένειες ἀπὸ τὴ συμμετοχή τους στὶς ἁρπακτικὲς ἐπιδρομὲς ἢ ἐπειδὴ ἀποτελοῦσαν πράκτορες τῶν πειρατικῶν ἐπιχειρήσεων καὶ κλεπταποδόχους. Οἱ Κονδύληδες λ.χ. τῆς Πάρου πλούτισαν ἀπὸ τὴ συνεργασία τους μὲ τοὺς πειρατὲς καὶ ἔγιναν προύχοντες τοῦ νησιοῦ. Δυὸ φορὲς ὁ καπουδὰν πασὰς κρέμασε Κονδύληδες στὸ κατάρτι τῆς καπιτάνας του γιὰ παραδειγματισμὸ (τὸ 1666 καὶ τὸ 1715). Ὡστόσο οἱ Κονδύληδες εἶχαν ἀποκτήσει τόσα πλούτη, ποὺ συνέχισαν τὴ δράση τους ἀνενόχλητοι. Ἀπὸ τὶς ἀρχὲς μάλιστα τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Κονδύληδες ἔγιναν πρόξενοι τῆς Γαλλίας στὴν Πάρο καὶ ἐξασφάλισαν ἔτσι τὴ γαλλικὴ προστασία. Κι' ἀφοῦ ἔσωσαν τὰ πλούτη τους μὲ τὴν προξενικὴ ἀσυλία φρόντισαν νὰ ἀποχτήσουν καὶ περγαμηνὲς γιὰ εὐγενικὴ καταγωγή. Κάποιος καλοπληρωμένος καλαμαρὰς ἀνακάλυψε ὅτι οἱ χθεσινοὶ ληστοπειρατὲς ἦταν ἀπόγονοι τῶν Χαλκοκονδύληδων τοῦ Βυζαντίου. Γενικὰ κατὰ τὴν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας (1537-1821) ἐπικρατοῦσε σχετικὴ εὐημερία στὴν Πάρο. Χάρη στὴν αὐτοδιοίκηση τοῦ νησιοῦ αὐξήθηκε σημαντικὰ ὁ πληθυσμός (*Κώστα Ψυχογιοῦ - Στέλιου Ποπολάνου*, Ἡ Πάρος, Ἀθήνα 1937, σ. 93 κ.ἑ.).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 303.

5. Ἕνας Γάλλος μισσιονάριος ποὺ ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες στὴν τρίτη δε-

Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ σὲ 100.000 κατοίκους. Ἀπ' αὐτοὺς μόνο πέντε χιλιάδες ἦταν Τοῦρκοι.

Ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν ὄμορφη καὶ πολυτελής. Οἱ φοῦστες τους, συνήθως ἀπὸ κόκκινο δαμάσκο, φθάνουν λίγο χαμηλότερα ἀπὸ τὶς γάμπες. Φοροῦν κοντὸ κεντητὸ ζακέττο ἀπὸ λευκὸ λινομέταξο ὕφασμα καὶ ψηλὸ κεφαλόδεσμο ἀπὸ μουσελίνα, σὰν σαρίκι γενίτσαρου. Καλύπτουν τὸ στῆθος μὲ λεπτή, διάφανη, ἄσπρη γάζα καὶ στὰ καλλίγραμμα πόδια τους φοροῦν ἄσπρες κάλτσες καὶ παντοῦφλες εὐρωπαϊκῆς μόδας. Φκιασιδώνονται ὅμως ἔντονα μὲ ἄσπρο καὶ κόκκινο χρῶμα κι' αὐτὸ τὶς ἀδικεῖ»[1].

Ἐρημιὰ καὶ μαύρη δυστυχία στὴν Ἰκαρία (πέντε χωριὰ ἀπὸ 100 κατοίκους τὸ καθένα). Οἱ Ἰκαριῶτες δὲν ἔχουν καμμιὰ κλίση στὴ ναυτιλία καὶ τὸ ἐμπόριο. Κατέχονται ἀπὸ μεγαλομανία καὶ πιστεύουν ὅτι κατάγονται ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο τὸν Πορφυρογέννητο. Θεωροῦν παρακατιανοὺς τοὺς Ἕλληνες τῶν γειτονικῶν νησιῶν καὶ ἀποφεύγουν τὶς ἐπιμιξίες. Ἀναζητοῦν ἀνθρώπους τῆς δικῆς τους γενιᾶς[2].

Οἱ Συμιῶτες θεωροῦνται οἱ καλύτεροι βουτηχτάδες τοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ εἶναι περιζήτητοι στὶς ἔρευνες γιὰ ἀνέλκυση ναυαγίων σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο[3].

καετία τοῦ αἰώνα γράφει γιὰ τὴ Χίο: «Οἱ Τοῦρκοι τὴν ὀνομάζουν Μικρὴ Ρώμη. Εἶναι ἡ πιὸ γελαστὴ καὶ ἡ πιὸ καλοχτισμένη πόλη τῆς Ἀνατολῆς» (Voyages en Turquie, en Perse en Arménie, en Arabie et en Barbarie par un missionnaire de la Compagnie de Jésus, Ἁ Paris 1729, σ. 605).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 317 - 320.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 322.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 333.

ΤΟ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΕΝΟΣ ΕΜΠΟΡΟΥ (1739 - 1740)

ΕΝΑΣ ΜΕΘΟΔΙΚΟΣ Ἄγγλος περιηγητής, ὁ Richard Pococke, ταξίδεψε 16 μῆνες (Ἰούλιος 1739 - Νοέμβριος 1740) σ' ὁλόκληρη τὴ νησιωτικὴ καὶ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Ἦταν τὸ τέλος μιᾶς μεγάλης περιηγητικῆς ἐκστρατείας ποὺ κράτησε πέντε περίπου χρόνια: Αἴγυπτος (1736), Παλαιστίνη, Συρία, Μεσοποταμία, Κύπρος, Κρήτη, Αἰγαῖο, Μ. Ἀσία, Κωνσταντινούπολη. Ὁ Pococke ἦταν διδάκτωρ τοῦ Δικαίου ὅταν ἄρχισε τὴν περιήγησή του στὴν Ἀνατολή [1]. Βγῆκε σ' ὅλες τὶς σκάλες τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τὴν Κρήτη ὣς τὴν Πόλη καὶ διέσχισε τὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὴ Θράκη ὣς τὸ Μωριά. Εἶχε ἐφοδιασθῆ μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ ὅπως φαίνεται ἡ περιοδεία του ἦταν ἐμπορική.

Τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Pococke φαίνονται περιωρισμένα. Δὲν εἶναι πολὺ παρατηρητικός. Βλέπει τὴν ἐπιφάνεια, δὲν ἐρευνᾶ. Ἔχει ὅμως πρακτικὸ μυαλὸ καὶ περιγράφει ὅ,τι βλέπει, συχνὰ μὲ τὴ γλῶσσα τῶν ἀριθμῶν. Ἔτσι τὸ χρονικό του [2] προσφέρει πλῆθος στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομία, τὴν παραγωγή, τὸ ἐμπόριο, γιὰ τὸν πληθυσμό, τὴ διοίκηση καὶ τὴν καθημερινὴ ζωή.

Τὸ ταξίδι στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἄρχισε ἀπὸ τὸ Καστελλόριζο [3]. «Ἡ πόλη καὶ τὸ κάστρο εἶναι χτισμένα στὸ ψηλότερο σημεῖο ἐνῶ στὶς πλαγιὲς κυριαρχοῦν οἱ ἀμπελῶνες». Τοῦ εἶπαν ὅτι τὸ νησὶ ἔχει πολλὰ καὶ καλὰ νερὰ καὶ ὅτι ἀποτελεῖ καταφύγιο Μαλτέζων πειρατῶν [4].

Στὴ Ρόδο τὸ καράβι πόδισε σ' ἕναν ὅρμο, πέντε μίλια ἀπὸ τὸ χωριὸ Hania [5]. Ἀνέβηκαν στὸ χωριὸ γιὰ προμήθειες ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἀρνήθηκαν νὰ πουλήσουν καὶ τὸ παραμικρὸ χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ ἀγᾶ. Στὸ νησὶ ὑπῆρχε μόνο Γάλλος πρόξενος καὶ ἕνα μοναστήρι Καπουκίνων.

Στὴ Γαῦδο ζοῦν τριάντα οἰκογένειες Σφακιανῶν. Ὑπάρχει καὶ δραγουμάνος γιὰ τὰ πλοῖα ποὺ προσορμίζονται στὸ νησί. Ἐκεῖ ἐφοδιάζονται τὰ κουρσάρικα τῶν Μαλτέζων [6].

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1739 ξεμπαρκάρησε στὶς ἀκτὲς τῶν Σφακιῶν. «Ρωμαλέοι καὶ τολμηροὶ ἄντρες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ παραλιακὸ ἐμπόριο. Μεταφέρουν μὲ μικρὰ πλεούμενα ξυλεία κυρίως καὶ δημητριακά». Ἀπὸ ἐκεῖ, διασχίζοντας τὸ φαράγγι τῆς Σαμαριᾶς, ἔφθασε στὰ Χανιά. Στὸ δρόμο εἶδε ἕξη

---

1. Γύρισε στὴν Ἀγγλία τὸ 1741, ἀκολούθησε τὸν ἱερατικὸ κλάδο καὶ ἔγινε ἐπίσκοπος (1754). Πέθανε τὸ 1765.
2. A description of the East and some other Countries. Vol. II Part I. Book the fourth. Of the island of Candia, London MDCCXLV.
3. Castello Rosso.
4. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 236 - 237.
5. Ἴσως Σάνια.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 237 - 238.

εφτὰ Ἕλληνες «μὲ βαρειὲς ἁλυσίδες στὸ λαιμό», τιμωρία γιατὶ δὲν πλήρωναν τὸν καθιερωμένο φόρο γιὰ τὰ ὅπλα τους, μισὴ κορώνα. Ἰσχυρίζονταν ὅλοι ὅτι δὲν εἶχαν ὅπλα [1].

Τὰ Χανιά, καθαρὴ πόλη μὲ βενετσιάνικα σπίτια. Ὁ πληθυσμὸς 300 ἑλληνικὲς οἰκογένειες, 50 οἰκογένειες Ἑβραίων καὶ 4 - 5 Ἀρμενίων. Τὰ περισσότερα τζαμιὰ εἶναι παλαιοὶ ἑλληνικοὶ ναοὶ μεταρρυθμισμένοι. Μόνο ἀγγλικὸ προξενεῖο ὑπάρχει στὰ Χανιά. Εἶναι ὅμως ἐγκατεστημένοι στὴν πόλη πολλοὶ Γάλλοι ἔμποροι. Γίνονται μεγάλες ἐξαγωγὲς λαδιοῦ στὴ Γαλλία γιὰ τὴ σαπουνοποιία. Ἐξάγονται ἐπίσης λίγο μετάξι, κερὶ καὶ μέλι στὰ νησιά, κρασὶ σὲ ὅλη τὴν Ἀνατολὴ καὶ σταφίδα, σῦκα, μύγδαλα σὲ ὅλες τὶς ἀγορές [2].

Στὸ Ἡράκλειο, ὅπου στρατωνιζόταν τουρκικὴ φρουρὰ 6.000 ἀνδρῶν, μέτρησε 14 τζαμιά (ἀπ' αὐτὰ 6 - 7 ἦταν παλαιὲς ἑλληνικὲς ἐκκλησίες), ἕναν ἑλληνικὸ ναό, ἕνα τῶν Ἀρμενίων καὶ ἕνα μοναστήρι τῶν Καπουκίνων.

Στὸν Ψηλορείτη εἶδε τσοπάνηδες νὰ λειώνουν χιόνι στὸν ἥλιο καὶ νὰ γεμίζουν τὰ φλασκιά τους [3].

Στὸ Ρέθυμνο κατοικοῦσαν 500 ἑλληνικὲς οἰκογένειες καὶ ἕξη εφτὰ ἑβραϊκές. Τὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, γύρω στὶς 300.000 ψυχές. Οἱ Ἕλληνες διπλάσιοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους [4].

Οἱ νέοι Κρητικοὶ εἶναι ὡραῖοι καὶ κομψοὶ κι' ἔχουν ὄμορφα μάτια. Ἡ κρητικὴ φορεσιὰ ἴδια μὲ τὴν κυπριακή. Οἱ ἄντρες τῆς μεσαίας τάξης καὶ τὰ παιδιὰ φοροῦν ἕνα μικρὸ κόκκινο σκουφὶ χωρὶς γύρο. Οἱ χειρώνακτες συνηθίζουν μαῦρο σκοῦφο τυλιγμένο μὲ μαῦρο μεταξωτὸ μαντήλι ποὺ κρέμεται ἐπάνω στ' ἀφτιά. Τὸ καλοκαίρι ντύνονται πάντοτε μὲ λευκὰ γιατὶ θεωροῦνται δροσερά. Οἱ χωριάτες φοροῦν στὸ λαιμὸ ἕνα μακρὺ πανὶ μὲ τὸ ὁποῖο σκεπάζουν τὰ χέρια γιὰ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τὸν ἥλιο. Τὰ ἀγόρια διπλώνουν τὰ μαλλιά τους γύρω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τὰ ρίχνουν πίσω, ἔτσι ποὺ νὰ κρέμωνται σὰν πλεξίδα. Τὰ κορίτσια ἔχουν συχνὰ δύο καὶ τρεῖς τέτοιες κομψὲς πλεξίδες. Οἱ Ἑλληνίδες δὲν σκεπάζουν τὰ πρόσωπά τους ἀλλὰ φοροῦν στὸ κεφάλι ἕνα βέλο ἀπὸ μουσελίνα. Δένουν τὰ μαλλιὰ μὲ ταινίες καὶ τὰ τυλίγουν γύρω γύρω ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζουν ἕνα ψηλὸ χτένισμα [5].

Οἱ γυναῖκες στὴν Κρήτη δὲν κάθονται ποτὲ στὸ τραπέζι μαζὶ μὲ τοὺς ἄντρες. Καὶ μ' ὅλο ποὺ οἱ περιορισμοὶ δὲν εἶναι τόσο μεγάλοι ὅσο στὶς τουρκικὲς οἰκογένειες, σπάνια μπαίνουν στὴν κάμαρα ὅπου βρίσκεται ἕνας ξένος [6].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 241.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 242.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 243.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 260.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 265.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 266 - 267.

Ὁ πληθυσμὸς εἶναι βυθισμένος σὲ μαύρη φτώχεια. Τὸ ἕνα ἕβδομο τῆς παραγωγῆς πηγαίνει στὸν Τοῦρκο.

Κατὰ μῆκος τῶν βορείων ἀκτῶν τοῦ νησιοῦ ὑπάρχουν μικροὶ πύργοι - παρατηρητήρια μὲ βιγλάτορες ποὺ ἐπιβλέπουν τὴ θάλασσα, κυρίως τὴ νύχτα, καὶ σὲ περίπτωση κινδύνου δίνουν σύνθημα συναγερμοῦ ἀνάβοντας φωτιές. Στὸ παρατηρητήριο, ὅπου φρουροῦν μόνο χριστιανοί, πρέπει νὰ καίη φωτιὰ ἀπὸ τὸ σούρουπο ὣς τὴν αὐγή. Ὁμάδες στρατιωτῶν περιπολοῦν κάθε νύχτα καὶ φρουροῦν τὶς ἀκτές.

Τὸ χαράτσι γιὰ κάθε Κρητικὸ ἀπὸ 16 χρόνων καὶ πάνω εἶναι 13 σελίνια. Συνολικὰ πληρώνουν χαράτσι 25.000 ἄντρες, ἐκτὸς ἀπὸ κείνους ποὺ κατοικοῦν στὶς τρεῖς μεγάλες πόλεις τοῦ νησιοῦ [1].

Ὁ μητροπολίτης, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπισκοπῆς του, εἰσπράττει καὶ ἕνα ποσὸ ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους. Καὶ ἐπειδὴ πληρώνει ἐτήσιο φόρο στὸ σουλτάνο οἱ ἐπίσκοποι εἰσπράττουν πέντε μεδίνες ἀπὸ κάθε σπίτι γιὰ τὴν κάλυψη αὐτῆς τῆς δαπάνης. Τὸ εἰσόδημα τῶν ἐπισκόπων καταβάλλεται σὲ εἶδος: στάρι, κρασὶ καὶ λάδι, ἔξω ἀπὸ τὶς ἐθελοντικὲς προσφορές. Ἀμείβονται ἐπίσης γιὰ τὶς ἄδειες γάμου. Κάθε χρόνο πραγματοποιοῦν τρεῖς περιοδεῖες κατὰ τὶς μεγάλες νηστεῖες (Μάρτιο, Αὔγουστο, Δεκέμβριο).

Ἂν μιὰ Ἑλληνίδα παντρευτῆ Τοῦρκο ἀποκλείεται ὁλοζωῆς ἀπὸ τὰ μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας. Μπορεῖ ὅμως νὰ παρακολουθῆ τὴ λειτουργία στοὺς ναούς [2].

Ὣς τὴν κατάληψη τῆς Κρήτης ἀπὸ τοὺς Τούρκους κάθε ἐκκλησία εἶχε δικαίωμα νὰ χρησιμοποιῆ δυὸ καμπάνες. Ὁ νέος κατακτητὴς πρόσταξε νὰ μεταφερθοῦν ὅλες οἱ καμπάνες τῶν χωριῶν στὴν πόλη. Πολλοὶ ὅμως ἔκρυβαν τὶς καμπάνες τους καὶ τὶς παράδιναν ἀπὸ πατέρα σὲ γιό. Τώρα ὁ πασάς, ὅταν θέλη νὰ ἐκβιάση μιὰ πλούσια οἰκογένεια γιὰ νὰ ἀποσπάση χρήματα, τὴν κατηγορεῖ πὼς τάχα ἔχει κάπου θαμμένη καμπάνα. Ὕστερα ἀπ' αὐτὴ τὴν «ἀβανιά» φυλακίζει τὰ θύματά του καὶ δὲν ἐννοεῖ νὰ τὰ ἐλευθερώση πρὶν καταβληθοῦν λύτρα.

Σὲ μερικὰ χωριὰ ὅλοι σχεδὸν οἱ κάτοικοι ἔχουν τουρκέψει. Ἄλλοι γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὴν τυραννία, ἄλλοι γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν ἕνα Τοῦρκο ἐχθρό τους, ἄλλοι γιὰ τὰ προνόμια τῶν ἐξωμοτῶν. «Ἔτσι οἱ Ἕλληνες γίνονται φτωχότεροι, οἱ Τοῦρκοι πλουσιώτεροι καὶ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία χάνει συνεχῶς ἔδαφος» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 266 - 267.
2. Γιὰ τοὺς μικτοὺς αὐτοὺς γάμους βλ. ἀν., σ. 74 σ. 1.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 267 - 268. Οἱ Τοῦρκοι ἔδιναν πανηγυρικὸ χαρακτήρα στοὺς σπανιώτατους ἄλλωστε ἐξισλαμισμοὺς Ἑλλήνων. Μιὰ τελετὴ προσηλυτισμοῦ στὴν Ἀθήνα ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς Φραγκίσκος de Miranda ἀπὸ τὴ Βενεζουέλα, ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1786. Ὁ ἐξωμότης ἦταν ἕνας νεαρὸς Ἕλληνας Γανυμήδης τοῦ σιλιχτὰρ τοῦ κα-

Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1739 ὁ Pococke φθάνει στὴ Χίο. Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 100.000 κατοίκους. Ἀπ' αὐτοὺς 3.000 εἶναι ρωμαιοκαθολικοί, ποὺ αὐτοαποκαλοῦνται Ἰταλοί, 5.000 Τοῦρκοι καὶ 40 ἑβραϊκὲς οἰκογένειες. Οἱ ὑπόλοιποι εἶναι Ἕλληνες. Στὰ χωριὰ δὲν ζοῦν διόλου Τοῦρκοι. Ὑπάρχουν καὶ μερικὲς πλούσιες οἰκογένειες Γενοβέζων ἀριστοκρατῶν, ὅλοι Γιουστινιάνι καὶ Γκριμάλντι, καθὼς καὶ δέκα οἰκογένειες Ἑλλήνων εὐγενῶν ποὺ κατάγονται ἀπὸ τὴν Πόλη. Ἐπὶ κεφαλῆς τῶν πιστῶν τῶν δύο χριστιανικῶν δογμάτων ἕνας Ἕλληνας μητροπολίτης καὶ ἕνας Λατίνος ἐπίσκοπος. Ὅλοι στὴ Χίο μιλοῦν ἑλληνικά. Παπάδες τῆς Νέας Μονῆς διδάσκουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ γλῶσσα [1].

Κοντὰ στὸ χωριὸ Καλιμασιὰ λειτουργεῖ γυναικεῖο μοναστήρι. Οἱ καλόγριες χτίζουν μὲ δικά τους ἔξοδα ἢ ἀγοράζουν τὰ κελλιά τους. Γιὰ νὰ γίνουν δεκτὲς πρέπει νὰ ἔχουν κλείσει τὰ 25 τους χρόνια. Ἀποζοῦν ἀπὸ τὴν προσωπική τους περιουσία ἢ ἀπὸ τὰ χειροτεχνήματά τους. Ἡ πύλη τοῦ μοναστηριοῦ εἶναι ἀνοιχτὴ καὶ ἡ εἴσοδος ἐλεύθερη γιὰ ὅλους χωρὶς κίνδυνο νὰ δημιουργηθῇ σκάνδαλο. Γιὰ νὰ εὐχαριστήσουν τοὺς ξένους οἱ καλογριὲς ψέλνουν στὴν ἐκκλησία τοῦ μοναστηριοῦ μὲ ἀμοιβὴ ἕνα μικρὸ νόμισμα [2].

Οἱ Χιῶτες, παρατηρεῖ ὁ Pococke, εἶναι ἐργατικοὶ καὶ πανέξυπνοι στὶς συναλλαγές τους ἀλλὰ ἔκδοτοι στὶς ἀπολαύσεις κατὰ τὶς ἀργίες. «Ὅταν ρώτησα γιατί βρίσκονται τόσοι λίγοι Ἑβραῖοι στὸ νησί, ἕνας Χιώτης μοῦ ἀπάντησε ὅτι αὐτὸ ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ ντόπιοι εἶναι τόσο ἔξυπνοι ποὺ οἱ Ἑβραῖοι δὲν μποροῦν νὰ σταθοῦν πουθενά» [3].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς γράφει ὅτι οἱ ἄντρες ντύνονται ὅπως οἱ Κρητικοί. «Ἡ νεολαία καὶ ὁ κόσμος τοῦ συρμοῦ, ὅταν βρίσκονται στὴν ἐξοχὴ φοροῦν πανταλόνια, παπούτσια καὶ κάλτσες. Τὰ φορέματα τῶν κυριῶν φθάνουν λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Εἶναι ὅλες ντυμένες στὰ λευκά (λευκὰ εἶναι καὶ τὰ παπούτσια τους) μὲ ἐξαίρεση τὸ πανωφόρι τους ποὺ συχνὰ γίνεται ἀπὸ δαμάσκο ἢ ἄλλο χρωματιστὸ μεταξωτό, ἀλλὰ χωρὶς μανίκια. Περίεργο εἶναι τὸ στόλισμα τοῦ κεφαλιοῦ. Ἀποτελεῖται ἀπὸ λεπτὴ μουσελίνα ποὺ στερεώνεται μὲ κόμι γιὰ νὰ στέκεται πολὺ ψηλὰ καὶ λέγεται καπάσι. Δὲν εἶναι ντροπαλὲς ἀλλὰ ἁπλὲς καὶ θαρρετές. Μοῦ ἔδωσαν τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι ἐνάρετες γυναῖκες. Ἄκουσα πολλὲς ἐπικρίσεις γι' αὐτές. Βεβαιώθηκα ὅμως ὅτι

πουδάν - πασᾶ (*Ἐμ. Κριαρᾶ*, Ὁ Φραγκῖσκος de Miranda στὴν Ἀθήνα τοῦ 1786, Ὁ Αἰώνας μας, 1948, σ. 138 καὶ *Paul Hazard*, Revue de littérature comparée, τ. ΙΔ' (1934, σ. 140). Μιὰ ἄλλη ἄποψη γιὰ τὰ τουρκέματα βλ. *Διον. Ρώμα*, Τὸ Ρεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων, Ἀθήνα 1972, τ. Α', σ. 388).

1. *Richard Pococke* Observations on the islands of the Archipelago, Asia, Minor, Thrace, Greece and some other parts of Europe, London MDCCXLV, σ. 9 - 10.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 45.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 10.

ὁ κακὸς χαρακτηρισμὸς ὀφείλεται σὲ μερικὲς Χιώτισσες ποὺ ἀνήκουν στὴν κατώτερη τάξη καὶ ἐκπατρίζονται γιὰ νὰ δουλέψουν ὑπηρέτριες. Οἱ ἐλευθεριότητες ποὺ παρατηροῦνται στὴ συμπεριφορά τους πρέπει νὰ ὀφείλωνται στὰ τοπικὰ ἔθιμά τους. Ἐπειδὴ ὅλα τὰ σπίτια ἔχουν μπροστὰ πέτρινα καθίσματα, οἱ γυναῖκες καὶ τῆς ἀνώτερης καὶ τῆς κατώτερης τάξης κάθε Κυριακὴ καὶ γιορτὴ κάθονται ὅλη τὴν ἡμέρα στὸ δρόμο. Περνοῦν οἱ ἄντρες, στέκονται πλάϊ τους καὶ κουβεντιάζουν μαζί τους.

»Στὰ χωριά, ἄντρες καὶ γυναῖκες χορεύουν μαζὶ στὶς πλατεῖες, ἐνῶ οἱ μανάδες καὶ τὰ κορίτσια κάθονται γύρω γύρω ὣς τὰ μεσάνυχτα».

Ἐπισκέψεις σπάνια γίνονται καὶ προσκλήσεις δὲν συνηθίζονται ἀφοῦ οἱ γυναῖκες ἀπολαμβάνουν τὴν κοινωνικὴ συναναστροφὴ σὲ δημόσιους χώρους [1].

Τὸ κυριώτερο ἐμπόριο εἶναι ἡ ἐξαγωγὴ τῶν δαμάσκων καὶ ἄλλων μεταξωτῶν ποὺ ὑφαίνονται στὸ νησί.

Κάθε χρόνο γίνεται εἰσαγωγὴ 12.000 ὀκάδων ἀκατέργαστου μεταξιοῦ ἀπὸ τὴν Τῆνο καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὰ χιώτικα ἐμπορεύματα ἐξάγονται στὴν Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη καὶ ἄλλα μέρη. Οἱ Χιῶτες πληρώνουν δασμὸ μισὸ τὰ ἑκατὸ καὶ οἱ ξένοι πέντε. Γιὰ κάθε ὀκὰ ἀκατέργαστου μεταξιοῦ ποὺ εἰσάγεται στὸ νησὶ καταβάλλεται δασμὸς 16 μεδίνες τὸν πήχη καὶ γιὰ κάθε ὀκὰ ποὺ ἐξάγεται μιὰ μεδίνα τὸν πήχη. Ἄλλη μεγάλη ἐξαγωγὴ εἶναι τὰ ἑσπεριδοειδῆ. Τὸ λάδι δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τροφὴ καὶ φωτισμὸ καὶ γι' αὐτὸ γίνεται εἰσαγωγὴ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ τὴ Μυτιλήνη. Εἰσάγουν ἐπίσης κρασὶ ἀπὸ τὰ Ψαρὰ καὶ τὴ Μύκονο καὶ δημητριακὰ ἀπὸ τὴ Μ. Ἀσία.

Κάθε Χιώτης πληρώνει κεφαλικὸ φόρο ἕξη ὣς δέκα δολλάρια. Στὰ Μαστιχοχώρια ὅμως ὁ φόρος εἶναι μόνο τρία δολλάρια. Καταβάλλεται ἐπίσης μικρὸ γεώμορο. Ὁ Τοῦρκος διοικητὴς τοῦ νησιοῦ δίνει στὸ δοβλέτι 300 πουγγιὰ καὶ μαζεύει 400, δηλαδὴ 40 - 50.000 λίρες.

Κατὰ τὶς περιηγήσεις του στὴ Χίο ὁ Pococke ἔφθασε στὸ χωριὸ Ἁη-Θελένη [2], ἀντίκρυ στὸ Σίγρι τῆς Μυτιλήνης. Ἐκεῖ τοῦ ἔδειξαν ἕνα σπήλαιο μὲ σταλακτίτες. Δυὸ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς σταλακτίτες (ἀπὸ τὸν ἕνα ἔτρεχε συνεχῶς νερό) ἀποτελοῦσαν τὰ ἀξιοθέατα τῆς περιοχῆς. Οἱ ντόπιοι ἔλεγαν στοὺς ἐπισκέπτες ὅτι οἱ δυὸ αὐτοὶ σταλακτίτες εἶναι οἱ μαστοὶ τῆς Παναγίας καὶ ὅτι τὸ νερὸ ποὺ τρέχει εἶναι γάλα. Κανεὶς ὅμως δὲν πίνει ἀπ' αὐτὸ ἂν δὲν νηστέψη. Στοὺς προσκυνητὲς ἔδιναν μικρὰ κομμάτια ἀπὸ τὰ πετρώματα τοῦ σπηλαίου λέγοντας πὼς εἶναι ἀποτελεσματικὰ γιὰ τὴν καταπολέμηση τοῦ πυρε-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 10 - 11.

2. Χωριὸ μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα δὲν ὑπάρχει στὴ ΒΔ Χίο. Προφανῶς ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς βγῆκε στὸ βυζαντινὸ ἐκκλησάκι τοῦ Ἁγίου Θαλελαίου, ὅπου ἐκείνη τὴν ἐποχὴ βρισκόταν κάποιος οἰκισμός.

τοῦ, ὅταν βράζονται σὲ νερό. Πάνω ἀπὸ τὸ σπήλαιο μὲ τοὺς μαστοὺς τῆς Παναγίας ὑπῆρχε ἐκκλησία [1].

Τὰ Ψαρὰ ἔχουν πληθυσμὸ γύρω στὶς χίλιες ψυχές. Γενναῖοι ἄντρες οἱ Ψαριανοὶ ἔχουν ἀσφαλίσει τὸ νησί τους ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Μαλτέζων πειρατῶν. Κάποτε ποὺ βγῆκαν κουρσάρικα τσούρμα στὴ στεριὰ γιὰ λαφυραγωγία καὶ σκλαβωμό, χύμηξαν καταπάνω τους τὰ παλληκάρια τοῦ νησιοῦ κι' ἄλλους ἔκοψαν, ἄλλους αἰχμαλώτισαν. Ἀπὸ τότε Μαλτέζος πειρατὴς δὲν ξαναφάνηκε μπροστὰ στὰ Ψαρά.

Οἱ ἄντρες φοροῦν ἕνα εἶδος σαντάλια ποὺ δένονται μὲ κορδόνια γύρω στὰ σφυρά. Οἱ γυναῖκες συνηθίζουν βέλο στὸ κεφάλι ἢ μιὰ μαντήλα ποὺ πέφτει πίσω καὶ συχνὰ σκεπάζει τὸ στόμα καὶ τὸ πηγούνι. «Ἀφήνουν ὅμως γυμνὰ τὰ στήθη τους κατὰ τρόπο ἄσεμνο. Αὐτὸ γίνεται περισσότερο ἀπὸ ἄγνοια παρὰ ἐπίτηδες».

Στὰ Ψαρὰ δὲν ὑπάρχει «οὔτε γιατρὸς οὔτε χειρουργὸς οὔτε δικηγόρος». Ἐξάγεται κρασὶ καὶ εἰσάγεται στάρι. Ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει κατάλληλο λιμάνι οἱ ναυτικοὶ σέρνουν τὰ καράβια τους στὴν παραλία [2].

Στὴ Λῆμνο συνεχιζόταν τὸ 1739 ἡ πατροπαράδοτη τελετὴ ἐξαγωγῆς τῆς θαυματουργῆς λημνίας γῆς [3]. Ἡ ἀνόρυξη τοῦ θεραπευτικοῦ πηλοῦ γινόταν κάθε χρόνο στὶς 6 Αὐγούστου, ὕστερα ἀπὸ τὴν καθιερωμένη λειτουργία, ἀπὸ τρεῖς μυστικὲς φλέβες, μπροστὰ πάντοτε στοὺς ἐκπροσώπους τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας [4].

Στὴν Πάτμο θὰ ἐπισκεφθῆ τὴν περίφημη σχολὴ ποὺ λειτουργοῦσε ἀπὸ τὸ 1669. Ὁ σχολάρχης, ποὺ ὠνομαζόταν διδάσκαλος, εἶχε συνεργάτες τοὺς λεγομένους ὑποδιδασκάλους. Διδάσκονταν ἀρχαῖα ἑλληνικά. Οἱ καθηγητὲς χρησιμοποιοῦσαν τὴ Γραμματικὴ τοῦ Κων. Λάσκαρη καὶ τὴ Λογικὴ τοῦ Θεσσαλοῦ Κορυδαλλέα. Καὶ τὰ δυὸ βιβλία εἶχαν τυπωθῆ στὴ Βενετία. Τὰ «Φυσικὰ καὶ Μεταφυσικὰ» τοῦ Ἀριστοτέλη διδάσκονταν ἀπὸ χειρόγραφο. Ὁ Pococke εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήση τὸ σύστημα διδασκαλίας τῆς σχολῆς. Ἕνας μαθητὴς διάβαζε καὶ ὁ καθηγητὴς ἐξηγοῦσε. «Ἡ σχολὴ καὶ οἱ διδάσκαλοί της θεωροῦνται οἱ καλύτεροι τῆς Ἀνατολῆς. Φοιτοῦν 51 μαθητὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ διάφορες χῶρες. Οἱ περισσότεροι μένουν σὲ δυὸ μοναστήρια. Μερικοὶ ὡστόσο ἀπὸ τοὺς μαθητὲς εἶναι ἐγκατεστημένοι στὴν πόλη τῆς Πάτμου» [5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 7. Τὸ σπήλαιο ποὺ ἀναφέρει ὁ Pococke βρίσκεται στὸ σημερινὸ χωριὸ Ἅγιο Γάλα ὅπου καὶ ἡ βυζαντινὴ ἐκκλησία τῆς Παναγίας τῆς Ἁγιογαλούσαινας. Οἱ σταλακτίτες σώζονται καὶ σήμερα.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 13 - 14.
3. Βλ. τ. Α', σ. 385 - 386.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 29.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 31. Ἡ σχολή, ποὺ τὸ 1769 ὠνομάσθηκε «Κοινὴ Σχολὴ τοῦ Γένους»

Σὲ 300 ὑπολογίζει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς τὶς ἐκκλησίες τοῦ νησιοῦ. Οἱ κάτοικοι ὑπάγονται στὸν πατριάρχη. Εἶχε ἀναπτυχθῆ ζωηρὴ βιοτεχνία, κυρίως καλτσοπλεκτική[1], καὶ τὰ προϊόντα ἐξάγονταν στὴ Βενετία. Κάθε τόσο πόδιζαν στὸ λιμάνι καράβια γιὰ φορτώσεις ἐμπορευμάτων. Χάρη στὴν οἰκονομικὴ αὐτὴ δραστηριότητα εἶχε ἀναπτυχθῆ τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τοῦ πληθυσμοῦ.

Τὴ διοικητικὴ ἐξουσία ἀσκοῦσε ὁ ἡγούμενος τῆς Μονῆς. Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ τέσσερες ἰσόβιοι ἐπίτροποι ποὺ τὸ ἀξίωμά τους ἦταν κληρονομικό [2].

Ἡ Σμύρνη δὲν εἶχε συνέλθει ἀκόμα ἀπὸ τοὺς καταστρεπτικοὺς σεισμοὺς τοῦ Ἀπριλίου 1739. Οἱ κάτοικοι πέρασαν ὁλόκληρο τὸ καλοκαίρι σὲ καλύβια στημένα στὶς αὐλὲς τῶν γκρεμισμένων σπιτιῶν καὶ στὰ περιβόλια.

Ἡ πόλη ἔχει πληθυσμὸ 100.000 κατοίκους. Σ' αὐτοὺς περιλαμβάνονται 6.000 Ἑβραῖοι καὶ 2.000 Ἀρμένιοι. Οἱ Φράγκοι ἔχουν δικούς τους δρό-

---

λειτουργοῦσε ὡς τὸ 1912. Ἀνέδειξε πολλοὺς διδασκάλους τοῦ Γένους, πατριάρχες καὶ ἀρχιερεῖς καὶ ἡ φήμη της ξεπέρασε τὰ ἑλληνικὰ σύνορα. Γιὰ τὴ σχολὴ τῆς Πάτμου, τὸ κτίριο καὶ τὰ ἐνδιαιτήματα τῶν μαθητῶν γράφει ὁ *Ἀθαν. Κομνηνὸς Ὑψηλάντης* : «Ἡ φήμη τῆς τῶν μαθητευομένων προκοπῆς διασπαρεῖσα μετεκαλέσατο καὶ πολλοὺς μαθητιῶντας ἀλλοδαποὺς καὶ τοσούτους ὥστε μὴ ἔχειν ποῦ κατοικῆσαι ἐν τῷ σχολείῳ, κειμένῳ παρὰ τῷ μοναστηρίῳ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου. Ἀνήγειρε διὸ ἐκ θεμελίων εἴκοσι ὀδάδες λιθοκτίστους ... εἰς κατοικίαν τῶν ξένων μαθητῶν...» (Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 314). Καὶ ὁ *Κων. Κούμας:* «Εἰς τὴν Πάτμον εἶναι βέβαιον ὅτι περὶ τὸ 1730 ἐδίδασκε τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν... Γεράσιμος ἱερομόναχος Κρὴς καὶ ἀπὸ τὸ 1750 - 1770, ὁ μαθητής του Μακάριος καὶ μετὰ τοῦτον ἕως τέλους τῆς παρελθούσης ἑκατονταετηρίδος ὁ τοῦ Μακαρίου μαθητὴς Δανιὴλ Κεραμεὺς (Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Ἐν Βιέννῃ Αὐστρίας 1832, τ. ΙΒ', σ. 555 - 556).

1. Ἡ καλτσοπλεκτικὴ τῆς Πάτμου εἶχε ἐξελιχθῆ σὲ παραγωγικὴ βιοτεχνία ποὺ ἀπασχολοῦσε ὁλόκληρο τὸ γυναικεῖο πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ καὶ τῶν φτωχῶν καὶ τῶν εὐπόρων. Ἡ «πατινιώτικη κάρτσα» καὶ τά «σκαπίνια» ἢ «τσουράπια», φημίζονταν γιὰ τὴν ἐκλεκτή τους ποιότητα καὶ ἀποτελοῦσαν προϊὸν περιζήτητο σ' ὅλες τὶς ἀγορὲς τῆς Μεσογείου. Ὁ τζουραπτζής (ὁ ἔμπορος) μοίραζε στὶς πλέχτρες νῆμα ὡρισμένου βάρους καὶ κεῖνες, ὅταν τέλειωνε τὸ πλέξιμο, παράδιναν κάλτσες ἴσου βάρους καὶ ἀμείβονταν 60 παράδες τὸ ζευγάρι. Ὑπῆρχε ἀφάνταστη ποικιλία : Οἱ «σκέτες κάρτσες», οἱ «τρυπάτες», «μὲ τάκους καὶ πλουμιά», οἱ «λουράτες», οἱ «άγκαθωτές» ἢ «ἀγκιναράτες», οἱ «ξινιδάτες», οἱ «κουμπάτες», οἱ «κοιλάτες», οἱ «βαγιάτες». Τὸ πλέξιμο γινόταν στίς «ποσπερίδες» (βεγγέρες) καὶ στά «σκολειὰ τῆς κάρτσας», ἰδιότυπα σχολεῖα ποὺ λειτουργοῦσαν σὲ αὐλὲς ἢ μεγάλα κατώγια. Στά «σκολειὰ τῆς κάρτσας» φοιτοῦσαν ὅλα τὰ κορίτσια τῶν φτωχῶν καὶ πλούσιων οἰκογενειῶν, ἀπὸ τὰ πέντε τους χρόνια, γιὰ νὰ μάθουν πλέξιμο καὶ νὰ ἑτοιμάσουν τὰ προικιά τους. Οἱ μαθήτριες πλήρωναν στὴν «κερὰ δασκάλα» κάθε Δευτέρα ἕνα μεταλλίκι (12 1/2 παράδες), τό «δευτεριάτικο». Ἡ ἐργασία κρατοῦσε ἀπὸ 8 ὡς 12 καὶ ἀπὸ τὶς δύο ὡς τὸ ἡλιοβασίλεμα. Γιὰ νὰ ποικίλουν τὴ μονότονη καὶ πολύωρη ἐργασία τους τὰ κορίτσια τραγουδοῦσαν ἀνάλογα μὲ τὸ ρυθμὸ τῆς βελόνας, τὸ λεγόμενο «χαβὰ τῆς κάρτσας» (*Παν. Κρητικοῦ*, Τὰ σκολειὰ τῆς κάρτσας εἰς τὴν Πάτμον, Λαογρ., τ. ΙΔ', σ. 125 κ.ἑ.).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 32.

μους καὶ ἀπολαμβάνουν μεγάλα προνόμια. Κάθε βράδυ κλειδώνουν ὅλα τὰ περάσματα τῆς περιοχῆς τους γιὰ λόγους ἀσφαλείας. Τὸ 1740 ἦταν ἐγκατεστημένοι στὴ Σμύρνη πρόξενοι τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ὁλλανδίας, Σουηδίας καὶ Βενετίας. Οἱ Ἄγγλοι καὶ οἱ Ὁλλανδοὶ ἐκκλησιάζονταν σὲ δικά τους παρεκκλήσια. Ἕλληνες καὶ Ἀρμένιοι εἶχαν δικούς τους ἀρχιεπισκόπους. Ὑπῆρχαν ἐπίσης μοναστήρια τῶν Φραγκισκανῶν καὶ τῶν Καπουκίνων.

Ἡ Σμύρνη εἶχε ἐξελιχθῆ στὸ μεγαλύτερο ἐξαγωγικὸ κέντρο τῆς Ἀνατολῆς. Στὰ πλαίσια τῶν εἰδικῶν προνομίων ποὺ προβλέπονταν ἀπὸ τὶς διομολογήσεις φορτώνονταν στὸ λιμάνι της γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς χῶρες τὰ πιὸ ἐκλεκτὰ προϊόντα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας: μετάξι ἀκατέργαστο, τάπητες, μοχαΐρια τῆς Ἄγκυρας, σταφίδα, μπαμπάκι, κρασιά. Γινόταν ἐπίσης ἐξαγωγὴ βελανιδιῶν ἀπὸ τὰ Βουρλὰ στὴν Ἰταλία [1].

Ὁ Pococke ταξίδεψε καὶ στὸ Ἅγιον Ὄρος. Στὸ χρονικό του ἔδωσε τυπικὲς περιγραφὲς τῶν μοναστηριῶν χωρὶς νέα στοιχεῖα καὶ ἄγνωστες λεπτομέρειες. Οἱ πιὸ ἀξιοσημείωτες πληροφορίες του γιὰ τὸν Ἄθω:

Πολλοὶ μοναχοὶ πραγματοποιοῦσαν περιοδεῖες μακρινὲς καὶ συγκέντρωναν χρήματα γιὰ τὸ μοναστήρι τους. Ἐκεῖνος ποὺ γύριζε μὲ τὸ μεγαλύτερο ποσὸ γινόταν ἡγούμενος. Συνάντησε σὲ μοναστήρια πολλοὺς μητροπολίτες ποὺ εἶχαν ἐκθρονισθῆ γιὰ διαφόρους λόγους. «Ἔρχονται ἐδῶ», γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, «γιὰ νὰ περάσουν μέσα στὴ γαλήνη τὰ γερατειά τους».

Σ' ἕνα λόγγο κοντὰ στὴ μονὴ τοῦ Παντοκράτορα εἶδε ἕναν ἑκατοχρονίτη ἀσκητή, ἀπομονωμένο σὲ μιὰ ἀθέατη καὶ ἀπροσπέλαστη καλύβα. «Σ' αὐτὴ τὴν καλύβα ζοῦσε σαράντα ὁλόκληρα χρόνια. Στὴν ἐκκλησία δὲν πῆγε ποτέ. Ἦταν ντυμένος μὲ μιὰ σκληρὴ πατατούκα καὶ πανταλόνι. Πουκάμισο δὲν φοροῦσε».

Στὴ σκήτη τῆς Ἁγίας Ἄννας κατοικοῦσαν 100 ἐρημίτες σὲ σαράντα κτίσματα. Ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὸν κῆπο τους. «Τοὺς εἶδα νὰ ξεραίνουν τὰ σῦκα τους, τὰ σταφύλια καὶ τὰ καρύδια. Ἑτοιμάζουν καὶ λίγο κρασάκι καὶ κονιὰκ ἀπὸ τ' ἀμπελάκια τους. Μερικοὶ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ξυλογλυπτική (φτιάχνουν κουτάλια) καὶ ἄλλοι φιλοτεχνοῦν εἰκόνες» [2].

Μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση εἶχε ἀναπτυχθῆ στὴ Θεσσαλονίκη, ὅπου εἶχαν ἐγκατασταθῆ προξενεῖα τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας, Ὁλλανδίας καὶ Βενετίας. Οἱ ἐξαγωγὲς γίνονταν συνήθως διαμέσου Σμύρνης, ὅπου μεταφέρονταν τὰ προϊόντα γιὰ νὰ φορτωθοῦν στὰ καράβια καὶ νὰ τοποθετηθοῦν στὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορές: μαλλιά, μετάξι, μπαμπάκι καὶ κερί. Μεγάλες ποσότητες καπνῶν ἐξάγονταν στὴν Ἰταλία καὶ ἄλλες χῶρες [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 38.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 146 - 147.
3. Στὴν περίοδο 1730 - 1743 ἡ Θεσσαλονίκη ἐξελίσσεται, ἐξ αἰτίας τῆς πλούσιας ἐν-

Τὰ ταξίδια στὴ Θεσσαλία ἦταν δύσκολα. Ἰδιαίτερα γύρω ἀπὸ τὴ Λάρισα δὲν ὑπῆρχε διόλου ἀσφάλεια. Ὁ Pococke πληροφορήθηκε πὼς στὴ Λάρισα ὑπῆρχαν 5.000 τουρκικὰ σπίτια, 1.500 ἑλληνικὰ καὶ 3.000 ἑβραϊκά.

δοχώρας, σὲ σημαντικὸ ἐμπορικὸ καὶ ναυτιλιακὸ κέντρο. Οἱ εἰσαγωγὲς αὐξάνονται κατὰ 214 % καὶ οἱ ἐξαγωγὲς κατὰ 290 %. Ἄφθονα στοιχεῖα γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὴν περίοδο τοῦ ταξιδιοῦ τοῦ Pococke βρίσκουμε σὲ ἕνα ὑπόμνημα τοῦ γαλλικοῦ προξενείου (10 Μαρτίου 1744), ποὺ βρίσκεται στὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα. Ἀναφέρεται στὸ γαλλικὸ ἐμπόριο ἀλλὰ δίνει καὶ μιὰ γενικὴ εἰκόνα τῶν συναλλαγῶν. «Τὸ εἰσαγωγικὸ ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης διακρίνεται, πρῶτα πρῶτα, στὰ προϊόντα τοῦ βασιλείου τῆς Γαλλίας, ὅπως εἶναι τὰ ὑφάσματα, χαρτί, σαπούνι ἄσπρο καὶ θειάφι. Δεύτερο στὰ προϊόντα τῆς Ἀμερικῆς, ὅπως ἡ ζάχαρη, τὸ λουλάκι, ὁ καφές. Καὶ τρίτο, στὰ προϊόντα ποὺ εἰσάγουν οἱ ξένες χῶρες. Τὰ συνηθέστερα εἶναι ὑφάσματα ὁλλανδικά, ὑφάσματα λόντρες ἀγγλικά, μεταξωτὰ Βενετίας, μεταξωτὰ Μεσσήνης, πανιὰ Ρώμης, χαρτὶ Γένοβας, λευκοσίδηρος, ἐπεξεργασμένος χαλκός, κινάς, μοσχοκάρυδα, γαρύφαλα, κανέλλα, πιπέρι, πιπερόρριζα καὶ φάρμακα, σύρματα, βραζιλιανὸ ξύλο, καλάϊ, μολύβι, σκάγια κι' ἄλλα διάφορα ἐμπορεύματα... Τὰ περισσότερα ὑφάσματα καταναλίσκονται στὶς γειτονικὲς πόλεις καὶ χωριὰ κατὰ τὶς ἐμποροπανηγύρεις, ὅπου τὰ μεταφέρουν οἱ Τοῦρκοι καὶ Ἕλληνες ἔμποροι, ποὺ τὰ ἀγοράζουν ἀπὸ τοὺς ἐδῶ Γάλλους. Ἔτσι δὲν μένει παρὰ ἕνα πολὺ μικρὸ μέρος ἐδῶ στὴν πόλη, ὅπου οἱ κάτοικοι ζοῦν ὅλοι σὲ ἀθλιότητα. Τὸ βλέπει κανεὶς αὐτὸ στοὺς Τούρκους ποὺ φροντίζουν νὰ κρύψουν τὰ πλούτη τους καὶ δὲν ἀγοράζουν διόλου ὕφασμα γιὰ νὰ ντυθοῦν. Ἔτσι γλυτώνουν ἀπὸ τὴν τυραννία τῶν κυβερνητῶν. Οἱ Ἕλληνες εἶναι ματαιόδοξοι ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα δὲν ὑπάρχουν ἀνάμεσά τους τόσο πλούσιοι ὥστε νὰ γίνεται κατανάλωση στὰ ὑφάσματα. Ὅσο γιὰ τοὺς Ἑβραίους ζοῦν ὅλοι τους στὴ μεγαλύτερη δυστυχία. Τὰ ὑφάσματα ξοδεύονται δύσκολα σὲ περιόδους ποὺ γίνονται πόλεμοι. Ἡ αἰτία εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἑβραῖοι τῆς ὑπαίθρου κρύβουν τὸ χρῆμα τους, δὲν τολμοῦν νὰ ἀγοράσουν γιὰ νὰ ντυθοῦν ἀπὸ φόβο μήπως ὑποκινήσουν τὴ ληστρικὴ ἀπληστία τῶν Τούρκων στρατιωτῶν ποὺ περνοῦν ἀπὸ τὰ μέρη τους. Ἀλλὰ τώρα τελευταῖα οἱ κάτοικοι ἀναπνέουν μέσα στὴν εὐτυχία τῆς εἰρήνης, καλλιεργοῦν τὰ χωράφια τους, απολαμβάνουν τὰ εἰσοδήματά τους καὶ ντύνονται, πρᾶγμα ποὺ συντελεῖ στὴν ἄνετη κατανάλωση τῶν ὑφασμάτων. Τὸ ἐξαγωγικὸ ἐμπόριο περιλαμβάνει μαλλιά, καπνά, μπαμπάκι καὶ κερί. Τὰ καπνὰ ἐξάγονται στὸ Λιβόρνο, στὴ Βενετία καὶ στὴν Ἀγκώνα ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους ἐμπόρους. Οἱ Γάλλοι ἀγοράζουν τὰ μαλλιὰ ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς κτηνοτρόφους στέλνοντας ἔμπιστα πρόσωπα γιὰ τὸ παζάρεμα καὶ τὰ συγκεντρώνουν στὶς ἀποθῆκες, ὅπου τὰ χωρίζουν σὲ τέσσερες ποιότητες : τὰ ἄσπρα φίνα, τὰ μαῦρα, τὰ χοντρὰ καὶ τὰ μπαγιάτ... Τὰ καπνὰ συγκεντρώνονται γύρω στὴ Θεσσαλονίκη σὲ ἀπόσταση 40 λευγῶν. Τὸ μεγαλύτερο ἐμπόριο γίνεται στὰ καπνὰ ἀπὸ τὸ Πετρίτσι καὶ τὴ Βετρίνα. Τὰ κοινὰ καπνὰ πληρώνονται ἐπὶ τόπου 7 ἄσπρα τὴν ὀκὰ καὶ κοστίζουν παραδοτέα στὴν ἀποθήκη 16. Ἀλλὰ ὡς τὴ φόρτωση τὸ κόστος, μὲ τοὺς διάφορους φόρους καὶ δασμούς, φθάνει τὰ 24 ἄσπρα ἡ ὀκά. Οἱ περισσότερες παρτίδες φεύγουν συνήθως γιὰ τὴ Βενετία, τὸ Λιβόρνο, τὴν Ἀθήνα, τὴ Γένοβα καὶ τὴ Μάλτα. Σπάνια στέλνονται στὴ Μασσαλία (τὸ 1742 φορτώθηκαν γιὰ τὴ Μασσαλία 208.000 ὀκάδες). Τὸ μπαμπάκι ποὺ φορτώνεται στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ τὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία συλλέγεται στὶς Σέρρες. Ὅταν εἶναι καλὴ χρονιὰ ἡ παραγωγὴ φθάνει τὰ 60.000 γαλλικὰ καντάρια. Οἱ μεγαλύτερες ποσότητες διοχετεύονται διὰ ξηρᾶς στὴν Οὐγγαρία καὶ τὴ Γερμανία. Ξοδεύεται ἐπίσης πολὺ μπαμπάκι στὸ ἐσωτερικό. Ἡ κανονικὴ τιμὴ τοῦ μπαμπακιοῦ εἶναι, ἐδῶ καὶ μερικὰ χρόνια, 40 - 53 ἄσπρα τὴν ὀκά. Τὸ κερὶ ἔρχεται ἀπὸ τὶς διάφορες γύρω περιοχές, συχνὰ ὅμως καὶ ἀπὸ τὴ Βλαχία. Ἡ κανονικὴ τιμὴ εἶναι 100 - 115 ἄσπρα τὴν ὀκά. Τὸ ἐμπόρευμα αὐτὸ εἶναι περιζήτητο στὴ Γαλλία καὶ τὴν Ἰταλία. Ἡ πώ-

Στὸ Ζητούνι (300 - 400 σπίτια) διανυκτέρευσε σὲ χάνι. Ἀλλὰ τὴ νύχτα ἔγινε σεισμός. Γκρεμίστηκαν ὅλα τὰ ἑλληνικὰ σπίτια γιατὶ ἦταν χτισμένα μὲ πέτρα καὶ πηλό, κανένα ὅμως ἀπὸ τὰ τουρκικὰ ποὺ ἦταν χτισμένα μὲ ἀσβεστοκονία. Ὁ σεισμὸς κατέστρεψε καὶ τὰ γειτονικὰ χωριὰ ἐνῶ στὸν κάμπο ἄνοιξε βαθειὲς ρωγμές [1].

Στὴν Ἀθήνα εἶδε τὸν Ἰλισσὸ καὶ τὸν Ἠριδανό, ρυάκια ποὺ πότιζαν τὰ περιβόλια, καθὼς καὶ μερικὰ μάρμαρα. Ὁ βοεβόδας τοῦ ἐπέτρεψε, χάρη στὸ φιρμάνι ποὺ εἶχε ἐξασφαλίσει στὴν Πόλη, νὰ ἐπισκεφθῆ ἐλεύθερα ὅλα τὰ ἀξιοπερίεργα. Ἀλλὰ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς δὲν εἶδε τίποτα. Καὶ ἡ περιγραφὴ ποὺ δίνει εἶναι ἐντελῶς ἀσήμαντη [2].

Στὴν Πάτρα λειτουργοῦσαν προξενεῖα τῆς Ἀγγλίας, Ὁλλανδίας καὶ Ρωσίας. Ὑπῆρχε καὶ Γάλλος ὑποπρόξενος. Τὸ κλῖμα πολὺ ἀνθυγιεινό. Κανένας ἐργάτης δὲν ἔμενε τὸ καλοκαίρι στὴν πόλη. Ζωηρὴ κίνηση στὸ λιμάνι καὶ στὸν κόλπο. Τὰ καράβια φόρτωναν στάρια καὶ καπνά.

Ὁ πληθυσμός: 1.000 περίπου ἑλληνικὲς οἰκογένειες, 250 τουρκικὲς καὶ 10 ἑβραϊκές. Ἕδρα ἀρχιεπισκόπου. Τέσσερες ἑλληνικὲς ἐκκλησίες καὶ 12 παπάδες (κάθε παπὰς ἔχει στὸ ποίμνιό του 80 οἰκογένειες) [3].

Ὁ τελευταῖος σταθμὸς τῶν περιηγήσεων τοῦ Pococke ἦταν ἡ Κεφαλονιά. Βρῆκε τὴν κατάσταση τοῦ νησιοῦ πανάθλια ἐξ αἰτίας τοῦ ἀνταγωνισμοῦ δύο ἰσχυρῶν οἰκογενειῶν, τοῦ κόντε Μεταξᾶ καὶ τοῦ Ἄννινου, ποὺ εἶχαν δημιουργήσει φανατικὰ κόμματα καὶ ἐννοοῦσαν νὰ λύσουν δυναμικὰ τὰ προβλήματα τοῦ τόπου. «Ὁλόκληρη ἡ Κεφαλονιὰ βρίσκεται στὰ ὅπλα γιατὶ ἡ μιὰ φατρία ἐπιδιώκει νὰ ἐξοντώση τὴν ἄλλη. Κι᾿ ἔτσι οἱ Βενετοὶ ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὶς διχόνοιες τῶν Ἑλλήνων».

Γιὰ τὸ χαρακτήρα τῶν Κεφαλονιτῶν ὁ Pococke καταγράφει μιὰ ἱστορία. Διηγοῦνται πὼς ὅταν ἔπλασε ὁ Θεὸς τὸν κόσμο ἤθελε νὰ ξεφορτωθῆ τρεῖς διαβόητους κατεργαρέους. «Ἔστειλε λοιπὸν τὸν ἕνα στὴν Κεφαλονιά, τὸν δεύτερο στὴν Ἁγία Μαύρα καὶ τὸν τρίτο στὴ Μάνη» [4].

ληση τῶν ὑφασμάτων γίνεται μὲ τὸν πήχη, τοῦ σταριοῦ μὲ τὸ κοιλό. Τὸ καντάρι εἶναι 44 ὀκάδες, δηλαδὴ 137,8 γαλλικὲς λίτρες. Στὴ Θεσσαλονίκη κυκλοφοροῦν ὅλα τὰ χρυσὰ καὶ ἀργυρὰ νομίσματα ἀπὸ ὅλα τὰ βασίλεια. Γιὰ τὶς ἀγοραπωλησίες χρησιμοποιοῦνται τὰ σουλτανικὰ νομίσματα. Τὰ κυριώτερα εἶναι τὰ πιάστρα, τὰ ἰζλότυ, οἱ παράδες καὶ τὰ ἄσπρα. Τὸ πιάστρο ἀντιστοιχεῖ σὲ 40 παράδες καὶ ὁ παρὰς σὲ τρία ἄσπρα». Τὸ ὑπόμνημα τελειώνει μὲ ἀνακεφαλαίωση τοῦ ὄγκου τοῦ ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου κατὰ τὴν πενταετία 1738-1743. Εἰσαγωγές : 321.193 πιάστρα. Ἐξαγωγές : 1.056.892 (*Σ. Μάξιμου*, Τουρκοκρατία 1685 - 1789, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα γιὰ τὴν οἰκονομία τῆς ἐποχῆς ἀπὸ τὰ γαλλικὰ Ἀρχεῖα, Ἀθήνα 1949, σ. 95 - 107).

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 155.
2. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 163.
3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 176 - 177.
4. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 179.

ΑΝΤΙΣΤΑΣΙΑΚΟ ΠΝΕΥΜΑ (1743)

ΣΚΛΗΡΟΤΡΑΧΗΛΟΥΣ εἶδε τοὺς Ἕλληνες ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Charles Perry ποὺ πέρασε τὸ 1743 ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ταξιδεύοντας γιὰ τὴ Συρία καὶ τὴν Αἴγυπτο. Στὴν Ἀθήνα ἰδίως ἦταν ἔκδηλο τὸ ἀντιστασιακὸ πνεῦμα καὶ ἡ ἀγωνιστικὴ διάθεση τῶν κατοίκων.

Αὐτὸ τὸ ἔθνος, γράφει ὁ Perry στὸ χρονικό του [1], «μ' ὅλο ποὺ στενάζει κάτω ἀπὸ σκληρὴ καταπίεση διατηρεῖ τὴν εὐφυΐα του, τὸ λεπτὸ πνεῦμα καὶ τὴν ἐπιτηδειότητα σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Οἱ Ἕλληνες δὲν ἔχασαν διόλου τὸ φυσικό τους θάρρος. Συχνὰ ἐπιχειροῦν γενναῖες καὶ δραστικὲς ἐνέργειες ἐναντίον τῶν τοπικῶν τυράννων τους, βοϊβοδάδων, ἀγάδων κ.λπ.[2] Οἱ σημερινοὶ Ἕλληνες ἔμποροι, τεχνίτες, κληρικοί, εἶναι πανέξυπνοι καὶ δεξιοτέχνες» [3].

Στὴν Ἀθήνα ὁ Charles Perry βρῆκε κατάλυμα στὸ σπίτι τοῦ πρόξενου τῆς Ἀγγλίας Νικολοῦ Λογοθέτη. Στὴν αὐλὴ τοῦ σπιτιοῦ, στὸ πηγάδι, στὸ κεφαλόσκαλο, στὰ ἀνώφλια, στοὺς τοίχους, παντοῦ ἀρχαῖα ἀνάγλυφα καὶ κάθε λογῆς λείψανα μνημείων [4].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὴν Πάτμο. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν στὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου δὲν ξεπερνοῦσε τοὺς 60. Ὑπῆρχε ὅμως καὶ γυναικεῖο μοναστήρι μὲ 30 καλογριές: «Ὅλες φοροῦν μαῦρο ράσο καὶ ὅλες εἶναι σπάνιας ὀμορφιᾶς. Ἀλλὰ δὲν ἔρχονται διόλου σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἔξω κόσμο».

Ὡστόσο στὸ νησὶ κυριαρχοῦσε τὸ γυναικεῖο στοιχεῖο: «Ἕνα βράδυ ποὺ κατεβαίναμε ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου συναντήσαμε ὁλόκληρο κοπάδι ἀπ' αὐτὲς τὶς γυναῖκες, κάπου 60. Παρουσίαζαν ἕνα θέαμα πολὺ ἐπιβλητικό. Τὰ μακριὰ πανωφόρια τους (ἔφθαναν ὣς τοὺς ἀστραγάλους) ἦταν ὁλοπόρφυρα. Καὶ στὸ κεφάλι φοροῦσαν ἄσπρη γάζα τυλιγμένη πολλὲς φορὲς γύρω στὰ μαλλιά τους» [5].

---

1. *Charles Perry, M. D.* A view of the Levant. Particularly of Constantinople, Syria, Egypt and Greece in which their antiquities, government, politics, maxims, manners and customs (with many other Circomstances and Contingencies) are attempted to be described and treated on, London 1743.

2. Ἕντεκα χρόνια ἀργότερα θὰ γίνη ἐξέγερση τῶν Ἀθηναίων ἐναντίον τοῦ τυραννικοῦ Σαρρῆ μουσελίμη. Γιὰ τὸ ἀντιστασιακὸ πνεῦμα ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἔγραφε σὲ ἀναφορά του ὁ Βενετὸς πρόξενος Δυρραχίου De Rossi: Οἱ Ἕλληνες, ποὺ ὅπως πάντοτε καταπιέζονται, λαχταροῦν νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπὸ τὸν τυραννικὸ αὐτὸ ζυγό (*Κ. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 274).

3. Ἔνθ. ἀν., σ. 514.

4. Ἔνθ. ἀν., σ. 479 - 480.

5. Ἔνθ. ἀν., σ. 484.

ΤΟ ΦΑΝΑΡΙ ΚΑΙ ΟΙ ΗΓΕΜΟΝΙΕΣ (1746)

ΤΟ 1746 ΤΑΞΙΔΕΨΕ στὴν Πόλη ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Porter, πληρεξούσιος ὑπουργὸς τοῦ Στέμματος, μὲ εἰδικὴ ἀποστολή: νὰ πραγματοποιήση περιοδεῖες στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ νὰ μελετήση τὸν δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Τούρκων, τὴ διοίκηση, τὴ θρησκευτικὴ ζωή, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ λαοῦ. Ὁ βασιλικὸς ἀπεσταλμένος συγκέντρωσε πλούσιο ὑλικὸ καὶ ἔδωσε μιὰ ρεαλιστικὴ εἰκόνα τοῦ ὀθωμανικοῦ κόσμου στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα μὲ ἀναλυτικὰ στοιχεῖα καὶ κριτικὸ πνεῦμα.

Ἀλλὰ στὸ χρονικὸ τοῦ Porter [1], ποὺ μεταφράσθηκε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες, ὑπάρχουν καὶ δυὸ κεφάλαια ποὺ ἀναφέρονται στὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμό. Ἔχουν τοὺς τίτλους: «Παρατηρήσεις πάνω στοὺς Ἕλληνες» [2] καί «Ἡ θρησκεία τῶν Ἑλλήνων» [3].

Στὰ δυὸ κεφάλαια ὑπάρχουν πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξαγορὰ τῶν ἀνωτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωμάτων καὶ τοῦ ἀξιώματος τοῦ ὀσποδάρου στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ γιὰ τὰ παρασκήνια, τοὺς ἀνταγωνισμούς, τὶς μηχανορραφίες καὶ τὸ ἄγριο ἀλληλοφάγωμα τῶν ὑποψηφίων. Ἐπίσης γιὰ τὴ δράση τῶν Ἑλλήνων γιατρῶν στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, τὶς ἐπιστημονικὲς ἱκανότητες καὶ γενικὰ τὴν ἄσκηση τῆς ἰατρικῆς. Μ' ὅλο ποὺ ἡ ἀφήγηση ἔχει ἀνεκδοτολογικὸ χαρακτήρα τὰ στοιχεῖα ἀποδίδουν στὰ περισσότερα σημεῖα καταστάσεις ποὺ ἐπιβεβαιώνονται καὶ ἀπὸ ἄλλες σύγχρονες πηγές.

Στὴν ἀρχὴ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἐπιχειρεῖ νὰ παρουσιάση τὸν χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας:

«Οἱ σύγχρονοι Ἕλληνες μοιάζουν πολὺ μὲ τοὺς ἀρχαίους. Εἶναι πανοῦργοι, εὔστροφοι, ἰδιαίτερα ματαιόδοξοι καὶ ραδιοῦργοι, πολὺ ἐκδικητικοὶ γιὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὰ συμφέροντα, τὴ φήμη καὶ τὴ δόξα μιᾶς δημοκρατικῆς χώρας ἢ νὰ ὑποταχθοῦν σ' ἕνα μονάρχη. Ὁ ταραχώδης χαρακτήρας τους εἶναι πάντοτε ἕτοιμος νὰ ξεσπάση κι' ἔτσι εἶναι ἀδύνατο νὰ κατευνασθῆ τὸ ἀνήσυχο πνεῦμα τους χωρὶς τὴν κατασταλτικὴ δύναμη τῆς ξένης κυριαρχίας. Οἱ Τοῦρκοι ἐπιτρέπουν στοὺς Ἕλληνες νὰ χαίρωνται μερικὲς λάμψεις τοῦ ἀρχαίου μεγαλείου. Ἀλλὰ αὐτὰ τὰ προνόμια περιορίζονται στὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα, στὶς ἐπικερδεῖς ἐπιχειρήσεις καὶ σὲ μερικὲς θέσεις στὴ διοίκηση.

»Τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἀξιώματα συγκεντρώνονται στὰ τέσσερα πατριαρχεῖα καὶ στὶς 120 μητροπόλεις. Τὰ πολιτικὰ στὶς ἡγεμονίες τῆς Βλαχίας καὶ Μολ-

1. Observations sur la religion, les loix, le gouvernement et les moeurs des Turcs de *M. Porter* Ministre plénip. de sa M. Britannique à Constantinople, Neuchatel 1763.
2. Κεφ. XIV, σ. 136 - 165.
3. Κεφ. XV, σ. 166 - 185.

δαβίας καὶ στὸ ἀξίωμα τοῦ δραγουμάνου τῆς Πύλης. Αὐτὴ ἡ θέση παραχωρεῖται πάντοτε σὲ Ἕλληνες. Ἔτσι βρίσκεται στὰ χέρια τους ἡ διαχείριση τῶν ἐξωτερικῶν ὑποθέσεων τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους.

»Ὅλα αὐτὰ τὰ ἀξιώματα εἶναι ἀνεξάντλητη πηγὴ πλούτου. Καὶ οἱ ὑποψήφιοι, προσδοκώντας τὸ σίγουρο κέρδος, δὲν διστάζουν νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ τοὺς ἐνδεχομένους κινδύνους. Γιὰ τὴν κατάκτησή τους ὡστόσο γίνεται ἄγρια διαμάχη στὰ παρασκήνια, ποὺ θυμίζει τοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῶν Βυζαντινῶν ἀπὸ τὸν Μεγ. Κωνσταντῖνο ὣς τὸν τελευταῖο Παλαιολόγο.

»Ἡ κατάκτηση τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου προϋποθέτει διανομὴ στοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους 90.000 - 100.000 πιάστρων. Σπάνια ὅμως πατριάρχης παραμένει στὸ θρόνο πάνω ἀπὸ τρία χρόνια. Σ' αὐτὸ τὸ διάστημα βρίσκεται διαρκῶς σὲ συναγερμὸ γιὰ νὰ προλάβη τὴν ἐκδίωξή του. Πρέπει νὰ δωροδοκῆ καὶ νὰ ἐξευμενίζη τοὺς παράγοντες τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας. Καὶ γιὰ νὰ ἱκανοποιήση τὴ βουλιμία τους εἶναι ὑποχρεωμένος νὰ λεηλατῆ τοὺς πόρους τῆς Ἐκκλησίας[1]. Ἔτσι μόνο θὰ συγκεντρώση τὰ κολοσσιαῖα ποσὰ ποὺ χρειάζονται γιὰ νὰ κρατηθῆ στὴ θέση του ἢ νὰ ἐπιστρέψη ἀνακαταλαμβάνοντας τὸ θρόνο σὲ περίπτωση ἀνατροπῆς ἢ ἐκτοπισμοῦ του.

---

1. Μεταβίβαζαν δηλαδὴ τὰ βαρύτατα χρέη ποὺ δημιουργοῦσαν στοὺς ἀρχιεπισκόπους, στοὺςμητροπολίτες, στοὺς ἁπλοὺς ἱερεῖς καὶ τελικὰ στὸ ποίμνιο ποὺ καταδυναστευόταν μὲ τὶς ἔκτακτες καὶ ἄνομες αὐτὲς ἐπιβαρύνσεις. Τὸ καθεστὼς αὐτὸ κράτησε ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ἔπειτα τὶς μεθόδους ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ ὑποψήφιοι πατριάρχες γιὰ τὴν κατάκτηση τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου υἱοθετοῦσαν συχνὰ καὶ οἱ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς Ἐκκλησίας, σ' ὅλη τὴν κλίμακα τῆς ἱεραρχίας. Οἱ ἴδιες συναλλαγές, πιέσεις, δωροδοκίες, οἱ ἴδιοι χρηματισμοί, τὰ παρασκήνια, οἱ μεσιτεῖες, οἱ ἐκβιασμοὶ γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἕδρας τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἢ μητροπολίτη. Διαβάζουμε στὸ κείμενο τοῦ 1796 ἑνὸς ἀνώνυμου Ἕλληνα, ποὺ ἔζησε στὴν περιοχὴ τῆς Θήβας, γιὰ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἤθη στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα: «Ἐκεῖνοι ὁποὺ εἰς τοῦτον τὸν αἰώνα ἀνεβαίνουν εἰς τὸν βαθμὸν τῆς ἀρχιερατικῆς ἀξίας εἶναι δοῦλοι καὶ ὑπηρέται ἢ τοῦ πατριάρχου ἢ τῶν προκρίτων ἀρχιερέων: διάκονοι, πρωτοσύγκελλοι, ἐφημέριοι τοῦ πατριαρχείου, οἱ ὁποῖοι δουλεύουν τοὺς προεστούς τους μὲ πολλὴν ὑπομονὴν καὶ μὲ τὴν ἐλπίδα νὰ γίνουν ἢ διάδοχοι τοῦ ἰδίου τους προεστοῦ ἢ ἄλλης ἐπαρχίας δεσπόται. Καὶ ὅταν ἀποθάνει καμμίας ἐπαρχίας ὁ ἀρχιερεύς, εὐθὺς ἀρχινοῦν μὲ βίαν τὰς μεσιτείας, ἄλλοι εἰς τὸν πατριάρχην, ἄλλοι εἰς προκρίτους ἀρχιερεῖς, ἄλλοι εἰς ἄρχοντες καὶ ἀρχόντισσες, πολλάκις καὶ εἰς πρόσωπα τῶν μεγιστάνων· καὶ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ἐπιτυγχάνει ἕνας καὶ λαμβάνει τὴν ἀξίαν αὐτήν. Πλὴν ὅσον καὶ ἂν ἐπιτύχει, τοῦ ἀκολουθοῦν ἔξοδα πολλά, καὶ πέντε, καὶ δέκα, καὶ δεκαπέντε χιλιάδες γρόσια. Αὐτὰ τὰ ἔξοδα γίνονται ἄλλα κανίσκια εἰς τοὺς μεσίτας, ἄλλα εἰς τὴν Πόρταν, ἄλλα εἰς τοὺς προκρίτους ἀρχιερεῖς, ὅλα μὲ χρεωστικὰς ὁμολογίας. Καὶ ἂν ἴσως καὶ ἡ ἐπαρχία ἔχει καὶ χρέη παλαιὰ ἀπὸ τοὺς προαπερασμένους ἀρχιερεῖς, ὅλα τὰ ὑπόσχεται αὐτός, μὲ τὸ πλέον ὀλιγώτερον διάφορον 15 εἰς τὰ ἑκατόν — καὶ ὁποὺ δὲν εἶναι καμία ἐπαρχία ὁποὺ νὰ μὴν ἔχει χρέος καὶ 10 καὶ 20 χιλιάδες γρόσια· Λοιπὸν αὐτὸς ὁ νέος ἀρχιερεύς, χωρὶς νὰ ἔχει ἐδικά του 50 γρόσια, πίπτει εἰς ἕναν βυθὸν ἀπὸ χρέη. Ἔρχεται εἰς τὴν ἐπαρχίαν· δὲν ἔχει ἄλλον τρόπον νὰ ἀπαντήσει τὰ χρέη του καὶ νὰ κρατήσει τὸ μεγαλεῖον, μὲ τὰ πολλὰ ἔξοδα καὶ μὲ τὰ πολλὰ κανίσκια εἰς τοὺς κατὰ τόπον ἀγάδες ἢ καὶ πασάδες διὰ νὰ ἰσχύει ὁ λόγος του, ὄντας καὶ ἐνδυναμωμένος ἀπὸ τὴν Πόρταν

»"Αν ἐξασφαλίση τὸ θρόνο μὲ τὴν εὔνοια τοῦ σεραγιοῦ οἱ ἀνταγωνιστές του θ' ἀρχίσουν, ἀπὸ τὴν ἡμέρα κιόλας ποὺ θὰ ἐνθρονισθῆ, τὶς μηχανορραφίες γιὰ νὰ τὸν ἐκδιώξουν, στήνουν παγίδες γιὰ τὴν ἐξόντωσή του. Δὲν διστάζουν μπροστὰ σὲ κανένα ἐπίβουλο μέσο στὴν πολεμική τους. Καταφεύγουν στὴ συκοφαντία, μηχανεύονται σκευωρίες, φροντίζουν νὰ τὸν διαβάλουν στὸ βεζύρη, ἐπιστρατεύουν τὴ δωροδοκία.

»"Οταν ὁ πατριάρχης ἔχει ἐξασφαλίσει τὴν εὔνοια τοῦ σουλτάνου καὶ τοῦ βεζύρη οἱ ἐχθροί του χρησιμοποιοῦν τὰ ἴδια ὅπλα. Προσεγγίζουν τοὺς ἀνθρώπους τοῦ σεραγιοῦ καὶ τὸν ὑπονομεύουν στὰ μάτια τῶν προστατῶν του. Δημιουργοῦνται τότε διάφορες φατρίες ἀνάμεσα στοὺς Ἕλληνες, συγκενρώνονται χρήματα καὶ μ' αὐτὸ τὸ κοινὸ κεφάλαιο ἀρχίζει ἡ ἐξόρμηση γιὰ τὴν ἅλωση τοῦ πατριαρχείου. Συχνά, τὰ προσωπικὰ μίση, οἱ οἰκογενειακὲς ἀντιθέσεις καὶ τὰ διάφορα συμφέροντα δημιουργοῦν καὶ δυναμώνουν τέτοια κόμματα.

»Οἱ μητροπολίτες εἶναι συνήθως ἐγκατεστημένοι στὴν Πόλη. Φροντίζουν πῶς θὰ στήσουν παγίδες ὁ ἕνας στὸν ἄλλο. Ὅλοι καρτεροῦν πότε θὰ ἐνθρονισθῆ νέος πατριάρχης γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν καλύτερη ἕδρα.

»Ὑπάρχουν πάντοτε μερικοὶ ἐξόριστοι μητροπολίτες, θύματα τοῦ ἀλληλοεξοντωτικοῦ πολέμου. Ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὰ μέσα ἢ μὲ τὸ χρῆμα κατορθώνει σήμερα νὰ ἐξουδετερώση τὸν ἀντίπαλό του βρίσκεται αὔριο ὁ ἴδιος μέσα στὸ δίχτυ, ὕστερα ἀπὸ τὴν παρέμβαση ἑνὸς ἰσχυρότερου προστάτη τοῦ ἐχθροῦ του. Ἔτσι οἱ ἱεραρχίες μεταβάλλονται σὲ πηγὴ πλουτισμοῦ γιὰ τοὺς Τούρκους, ποὺ εὔχονται νὰ μὴν τελειώση ποτὲ αὐτὸ τὸ παιγνίδι».

Καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀφηγεῖται ἕνα κωμικοτραγικὸ περιστατικὸ ἀπὸ τὸ ἀλληλοφάγωμα τῶν ἀρχομανῶν ἱεραρχῶν:

Ἕνας μητροπολίτης ὀρεγόταν μιὰ ἀρχιεπισκοπὴ καὶ ἦταν ἀποφασισμένος νὰ τὴν κατακτήση μὲ κάθε θυσία. Ἀλλὰ ὅσο βρισκόταν στὴ ζωὴ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἡ ἐκπόρθηση τῆς ἕδρας ἦταν δύσκολη, μ' ὅλο ποὺ ἡ διαγωγή του ἔδινε στοὺς Τούρκους ἀφορμὲς γιὰ νὰ τὸν ἐκδιώξουν. Ὥσπου μιὰ μέρα ὁ ἀρχιεπί-

---

μὲ τὸ συνηθισμένον ἰσχυρὸν μπεράτι ὁποὺ τὸν φανερώνει κεφαλὴν τῶν ρωμαίων τοῦ τόπου — καὶ τινὰς μὴν τολμήσει νὰ τοῦ ἀντισταθεῖ εἰς τὰ συνηθισμένα ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα καὶ δοσίματα, τόσον ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς ἱερεῖς καὶ μοναστήρια, ὡσὰν καὶ ἀπὸ τοὺς λαϊκούς. Καὶ μὲ αὐτὴν τὴν δύναμιν, εὐθὺς ὁποὺ ἔλθει εἰς τὴν ἐπαρχίαν, ἀρχινᾶ νὰ ζητᾶ ἀπὸ τὰ χωρία βοήθειαν τῆς νέας ἀρχιερατείας ἀπὸ 50, ἀπὸ 100 γρόσια· ἀπὸ τὰ μοναστήρια ἀπὸ 100 καὶ ἀπὸ 200· ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς, ἀλλουνοῦ 10, ἀλλουνοῦ 15 καὶ καθεξῆς, ὅλα τὰ ζητήματά του ὑπερβολικά. Οἱ πτωχοὶ δὲν δύνανται νὰ ἀντισταθοῦν, φοβούμενοι τοὺς ἀφορισμούς, κατάρες καὶ ἐξωκκλησιασμούς· οἱ ἄρχοντες ἐντρέπονται τὸν καθημερινὸν καφὲ καὶ τὰ τζιμπούκια καὶ τὰ κανίσκια· οἱ ἀγάδες δὲν ἀντιστέκονται, διατὶ τοὺς λέγει: «εἶναι συνήθεια, ὅπως τὰ ἐπῆρεν ὁ ἄλλος, τὰ θέλω καὶ ἐγώ» (*Σπ. Ι. Ἀσδραχᾶ*, Πραγματικότητες ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ 18ο αἰώνα, Ἄγνωστα καὶ ἀνέκδοτα κείμενα, Σταθμοὶ πρὸς τὴ νέα ἑλληνικὴ κοινωνία, 1790 - 1840, σ. 97).

σκοπος έπαθε ξαφνικά συμφόρηση. Ἄρχισαν ἀμέσως οἱ καθιερωμένες προετοιμασίες γιὰ τὴν ἐπίσημη κηδεία. Μιὰ ἀπὸ τὶς κυριώτερες φάσεις τῆς τελετῆς ἦταν νὰ τοποθετηθῆ ὁ νεκρὸς στὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο ντυμένος μὲ τὰ ἀρχιερατικά του ἄμφια. Ἔτσι καὶ ἔγινε. Καθιστὸς στὸ θρόνο ὁ νεκρὸς ἀρχιεπίσκοπος δεχόταν τὸ προσκύνημα τῶν πιστῶν. Κι᾿ ἐνῶ δυὸ παπάδες φρουροῦσαν τὴν πόρτα τῆς ἐκκλησίας, ἔμπαινε τὸ πλῆθος καὶ ἀσπαζόταν τὸ χέρι τοῦ ἱεράρχη. Τὸ προσκύνημα ἀποτελοῦσε ἐκδήλωση τιμῆς, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικὸ χρέος.

Τέλειωσε ἡ «πρόθεση» τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ τὸ λαϊκὸ προσκύνημα καὶ ἄρχισε ἡ διαδικασία τῆς κηδείας. Ἔφεραν τὸ φέρετρο πλάϊ στὸ θρόνο μ᾿ ὅλα τὰ σύνεργα κι᾿ ἑτοιμάζονταν γιὰ τὴ μετακομιδὴ τοῦ νεκροῦ. Ἐκείνη τὴ στιγμὴ παρουσιάσθηκαν στὴν εἴσοδο μερικοὶ ἀργοπορημένοι Ἕλληνες πρόκριτοι. Οἱ παπάδες τοὺς εἶπαν πὼς ἦρθαν ἀργά. Ἐκεῖνοι ἐπέμεναν καί, καθὼς ἦταν παράγοντες τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῆς Πόλης, δὲν τόλμησαν οἱ δυὸ κληρικοὶ νὰ ἀρνηθοῦν καὶ νὰ τοὺς ἀποδιώξουν.

Ὁ ἐπικεφαλῆς προχωρεῖ, ζυγώνει στὸ θρόνο καὶ σκύβει νὰ ἀσπασθῆ τὸ χέρι τοῦ νεκροῦ. Ἀλλὰ ἐκείνη τὴ στιγμὴ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἀνοίγει τὰ μάτια του, ζητάει ἕνα ποτήρι νερὸ καὶ ρωτάει τί σημαίνει αὐτὸ τὸ μακάβριο περιβάλλον. Τρόμος μέγας κατέλαβε τὸ ἱερατεῖο. Παπάδες καὶ δεσποτάδες φεύγουν πανικόβλητοι. Μονάχα ὁ θαρραλέος παπὰς ποὺ κρατοῦσε τὸ σταυρὸ πλησίασε τὸν ἀρχιεπίσκοπο, τοῦ ἔδωσε νερὸ καὶ ἀπάντησε στὶς ἐρωτήσεις του.

Ἦταν μιὰ τυπικὴ περίπτωση νεκροφάνειας. Ὁ ἱεράρχης συνῆλθε γρήγορα καὶ γύρισε στὴν ἀρχιεπισκοπή. Ἀλλὰ στὸ μεταξὺ ὁ μητροπολίτης ποὺ διεκδικοῦσε τὸ θρόνο εἶχε σπεύσει στὸν κισλάραγα μ᾿ ἕνα πεσκέσι ἕξη χιλιάδες τσεκίνια γιὰ νὰ καταλάβη τὸ θρόνο. Ἡ συμφωνία ἔκλεισε ἀμέσως καὶ ἡ Πύλη ἔδωσε τὴν ἐντολὴ τοῦ διορισμοῦ. Ἀλλὰ σὲ λίγο μαθαίνει ὁ μητροπολίτης τήν «ἀνάσταση» τοῦ ἀρχιεπισκόπου καὶ ἀποσβολώνεται. Τρέχει στὸν κισλάραγα, τὸ καὶ τό, ἀμάν, δόσμου πίσω τὰ τσεκίνια. Ἐκεῖνος τοῦ ἀπαντᾶ σοβαρὰ πὼς δὲν ἔχει σημασία ποὺ πλήρωσε τὸ πεσκέσι. Τί τώρα τί λίγο ἀργότερα. Λίγα εἶναι τὰ ψωμιὰ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Καλύτερα μάλιστα ποὺ πρόλαβε κι᾿ ἔκλεισε ἀμέσως τὴ δουλειὰ γιατὶ εἶναι πιὰ ὁ ἐπίδοξος διάδοχος τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἀλλὰ ὁ νεκραναστημένος ἱεράρχης, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, «ἔζησε ἄλλα δυὸ χρόνια κι᾿ εἶχε τὸν καιρὸ νὰ γελάση μὲ τὸ πάθημα τοῦ βιαστικοῦ διαδόχου του ποὺ δὲν ἔγινε ποτὲ ἀρχιεπίσκοπος. Ἔχασε καὶ τὰ τσεκίνια καὶ τὸ θρόνο».

Ὁ περιηγητὴς Porter εἶναι ἀγγλικανὸς καὶ δὲν κατέχεται ἀπὸ τοὺς φανατισμοὺς τῶν καθολικῶν. Ἔτσι οἱ παρατηρήσεις του φαίνονται πιὸ ἀμερόληπτες. Πραγματικά, οἱ ἄνομες ἀλλαξοπατριαρχίες, οἱ ἐξαγορὲς τοῦ θρόνου καὶ ἡ συχνὴ παράδοση τῆς ἡγεσίας τῆς Ἐκκλησίας στὰ χέρια ἀμαθῶν καὶ ἀχρείων ἀργυρολόγων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὴν καταισχύνη τῆς Ὀρθοδοξίας μετὰ τὴν Ἅλωση, συνεχίσθηκαν καὶ κατὰ τὸν ΙΗ΄ αἰώνα. Ὁ ἀνταγωνισμὸς τῶν

ἱεραρχῶν καὶ ἡ δίψα γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας ἔγιναν πηγὴ πλουτισμοῦ γιὰ τοὺς Τούρκους ἀξιωματούχους. Στὶς θλιβερὲς αὐτὲς διαμάχες πρωτοστατοῦσαν ὄχι μονάχα οἱ φιλόδοξοι κληρικοὶ ἀλλὰ καὶ προύχοντες τῆς Πόλης. Ἔτσι δημιουργήθηκαν ἀλληλομισούμενες φατρίες, ποὺ δὲν δίσταζαν νὰ καταφύγουν ὄχι μόνο στὶς δωροδοκίες, στὴν ἐξαγορὰ καὶ στὴ δημοπράτηση τοῦ θρόνου ἀλλὰ καὶ στὴν καλλιέργεια τοῦ φανατισμοῦ ἀνάμεσα στὸ χριστιανικὸ ποίμνιο τῆς Πόλης, ἀκόμα καὶ σὲ δολοφονικὲς ἐπιθέσεις ἐναντίον πατριαρχῶν.

Ἀναγκαία εἶναι σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο μιὰ παρένθεση μὲ τὰ δραματικώτερα περιστατικὰ τῆς ἐσωεκκλησιαστικῆς ἄγριας διαμάχης γιὰ τὴ διεκδίκηση τοῦ θρόνου κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα.

Οἱ πλούσιοι Φαναριῶτες καὶ κυρίως οἱ γουναράδες καὶ οἱ ραφτάδες τῶν Τούρκων ἀξιωματούχων ἀνέβαζαν καὶ κατέβαζαν μὲ τὸν παρά τους τοὺς πατριάρχες. Ἕνας γουναρὰς Μανωλάκης πλήρωσε πανωτίμι στὸν ἐτήσιο φόρο, τὸ λεγόμενο «μιρί», καὶ ἔντυσε τὸ 1715 μὲ τὸ αὐτοκρατορικὸ καβάδι τὸν Κοσμὰ τὸν Γ'. Ἀλλὰ ὁ μητροπολίτης Καισαρείας Ἱερεμίας πρόσφερε διπλάσια στὸ Βεζύρη καὶ κατώρθωσε νὰ ἐκδιώξη τὸν Κοσμά. Ὕστερα, γιὰ νὰ καλύψη τὰ χρέη του, φόρτωσε τὶς δαπάνες στοὺς ἀρχιερεῖς. Ἀγανάκτησαν καὶ κεῖνοι καὶ τὸν κατηγόρησαν πὼς τάχα εἶχε ὕποπτη ἀλληλογραφία μὲ τὸν Πέτρο τῆς Ρωσίας. Οἱ Τοῦρκοι τὸν ἔρριξαν στὸ μπουντρούμι. Ὁ Ἱερεμίας ὅμως πλήρωσε 50.000 γρόσια καὶ ξαναγύρισε στὸ θρόνο [1].

Ὑπῆρχαν καὶ σκανδαλώδεις ἀναρρήσεις στὸ πατριαρχικὸ ἀξίωμα. Τὸ 1720 ἔγινε πατριάρχης Ἀντιοχείας ὁ Κύριλλος Γ', ἕνας νέος 17 χρόνων [2].

Τὸ 1733 ὁ Ἱερεμίας ξανανεβαίνει στὸ θρόνο ἐξαγοράζοντας τὸ ἀνώτατο ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα. «Οἱ οἰκιακοὶ τοῦ κὺρ Ἱερεμίου προσελθόντες τῷ κάλφᾳ Ἀρμενίῳ προβάλλουσι τὴν πατριαρχίαν τοῦ Ἱερεμίου καὶ ὑπισχνοῦνται ποσότητα χρηματικὴν οὐκ ὀλίγην. Καὶ ὁ Ἐπίτροπος (ὁ Βεζύρης) καὶ ὁ κάλφας ἤθελον ἄσπρα διὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ τζαμίου. Ὅθεν μεταπεμφθεὶς ὁ κὺρ Ἱερεμίας ἀπὸ τὸ σπίτι τοῦ Λουκῆ φορεῖ καββάδι παρὰ πᾶσαν εἴδησιν, γνώμην καὶ συγκατάνευσιν καὶ τῆς συνόδου καὶ τῶν προυχόντων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καταλόγου. Ἐχρεώστει ὁ Ἱερεμίας 10.000 γρόσια».

Ὠργισμένοι οἱ συνοδικοὶ καταφεύγουν στὸ Βεζύρη «προσκλαιόμενοι κατ' αὐτοῦ». Χαρακτηρίζουν τὸν Ἱερεμία ἀνίκανο νὰ διοικήση τὸ ποίμνιο, τὸν ἀνατρέπουν καὶ ἀνεβάζουν στὸ θρόνο τὸν Νικομηδείας Σεραφείμ. Ἀλλὰ ὁ νέος πατριάρχης μαχαιρώνεται ἀπὸ ὀπαδοὺς τοῦ Ἱερεμία. «Μιᾷ Κυριακῇ μετὰ τὴν

---

1. *Κ. Μ. Κούμα*, Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Ἐν Βιέννῃ 1832, τ. Ι', σ. 393 κ. ἑ.

2. *Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη*, Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870. σ. 313.

λειτουργίαν, ἐξελθὼν τῆς ἐκκλησίας καὶ στὰς ἐπὶ τῶν κρηπίδων τοῦ νάρθηκος καὶ εὐλογῶν τὸν λαόν, ὡς σύνηθες, ἐτραυματίσθη παρὰ δημότου τινὸς μαχαίρᾳ, κινηθέντος εἰς τοῦτο παρὰ τῶν ὁμοφρόνων δημοτῶν τοῦ Ἱερεμίου» [1].

Ὁ Παΐσιος Β′ (1739) μεταχειριζόταν τὴν πατριαρχία γιὰ νὰ πλουτίση «μὲ τυραννίαν». Τὸν ἀνέτρεψαν γι' αὐτὸ οἱ μητροπολίτες καὶ ἀνέβασαν στὸ θρόνο τὸ Νεόφυτο ΣΤ′ (1741). «Ἀλλὰ γυνή τις ἐπίσημος, Ζωὴ ὀνόματι, εἰσχωροῦσα εἰς τῶν μεγάλων Τούρκων τοὺς οἴκους, μὲ χρήματα τῶν φίλων τοῦ Παϊσίου κατέπεισε τὸν Βεζύρην νὰ ἐξορίση τὸν Νεόφυτον». Ξαναγύρισε τὸν ἄλλο χρόνο ὁ Παΐσιος καὶ γιὰ νὰ στερεωθῇ συμφώνησε μὲ τὸν ἰσχυρὸ μητροπολίτη Νικομηδείας Κύριλλο ἀλληλοϋποστήριξη. Ἡ συμμαχία ἐπισημοποιήθηκε μέ «κοινὸν ὅρκον ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου». Ἀλλὰ μόλις βγῆκαν ἀπὸ τὴν ἐκκλησία, γράφει αὐτόπτης καὶ μέτοχος τοῦ ὅρκου ὁ πατριάρχης Καλλίνικος, «κατέφαγαν τὸν ὅρκον ὡς οἱ ὄνοι τὰ λάχανα» [2]. Ἀνατρέπεται ὁ Παΐσιος ἀπὸ τὸν Κύριλλο μὲ χρυσάφι τὸ 1748 ἀλλὰ σὲ τρία χρόνια ξαναγυρίζει στὸ θρόνο. Ὁ Καλλίνικος ΣΤ′ ἔχασε τὴν πατριαρχία γιατὶ ἔθιξε τὰ συμφέροντα τῶν μπακάληδων πού νόμισαν πὼς ἤθελε νὰ περιορίση τὶς νηστεῖες. Καὶ πῶς θὰ πουλοῦσαν τὰ παστόψαρα; «Ἁλιεῖς καὶ βακάληδες ἔκαμαν κατ' αὐτοῦ συνωμοσίαν, καὶ μίαν Κυριακήν, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τῆς ἐκκλησίας, ὥρμησαν ἐπάνω του, τὸν ἔδειραν ἀπανθρώπως καὶ τὸν ἐδίωξαν ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖον» [3]. Τὸ 1753 πλῆθος φανατισμένων Ἑλλήνων τῆς Πόλης εἰσώρμησε στὴν οἰκία τοῦ πατριάρχη καὶ τὸν ἔσυρε βίαια στὴν αὐλὴ ξυλοκοπώντας τον ἄγρια. «Ἡ κουστωδία τοῦ Φαναρίου [4] ἔτρεξεν εἰς τὴν αὐλὴν καὶ ἠλευθέρωσε τὸν Πατριάρχην ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ ὄχλου, καὶ ἂν δὲν ἤθελεν ἔλθει ἐφονεύετο ὁ Παΐσιος» [5].

Τὸ 1760 τὰ χρέη τοῦ πατριαρχείου ἀπὸ τὶς συναλλαγές, τὶς ἐξαγορὲς καὶ τὰ πεσκέσια «ἔγιναν τόσον ὑπέρογκα, ὅσον αἱ πυραμίδες τῆς Αἰγύπτου», ὅπως ἔγραφε στὴν Ἐγκύκλιο ἐπιστολή του ὁ πατριάρχης Σαμουὴλ Χαντζερῆς. Ἡ πατριαρχία ἦταν πιὰ ἀσύμφορη στοὺς μνηστῆρες ἀρχιερεῖς, γιατὶ οἱ ἀπαιτήσεις τῶν βεζυράδων αὐξήθηκαν καὶ ὁ χρόνος παραμονῆς στὸ θρόνο εἶχε τόσο περιορισθῆ ἀπὸ τὸ ἄνομο παιγνίδι τῶν μηχανορραφιῶν καὶ τῶν πλειοδοσιῶν ὥστε δὲν ἐξαρκοῦσε γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν. Καὶ τὸ κυριώτερο, ἡ ἐκδίωξη ἀπὸ τὸ θρόνο συνωδευόταν, σχεδὸν πάντοτε, μὲ ἐξορία. Τὸ ἀξίωμα ἔγινε δυσβάσταχτο «διά τε τὰς διοικήσεις καὶ διὰ τὰ ἄλογα ζητήματα τῶν

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 336. *Κ. Μ. Κούμα*, ἔνθ' ἀν., τ. Γ′, σ. 386: «Ὥρμησε κατ' αὐτοῦ ἄγνωστος μὲ τὴν μάχαιραν διὰ νὰ τὸν θανατώση· τὸν ἐπλήγωσεν ἐλαφρά· ὁ δὲ ἐπίβουλος, πιασθεὶς ἀπεκεφαλίσθη ἀπὸ τοὺς κρατοῦντας χωρὶς νὰ γνωσθῇ ἡ αἰτία τοῦ μανιώδους ἐγχειρήματός του».
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 393 κ. ἑ. Βλ. κεφ. Πατριάρχες καὶ Φαναριῶτες.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 400.
4. Ἡ τουρκικὴ φρουρὰ τοῦ πατριαρχείου.
5. *Ἀθ. Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη*, ἔνθ' ἀν., σ. 370.

προυχόντων ἀλλογενῶν τε καὶ ταυτογενῶν, καὶ τὸ δὴ χείριστον διὰ τὴν πρὸ ὀφθαλμῶν πτῶσιν, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σύντροφον μὲ ἐξορίαν» [1].

Τὸ 1774, ὅταν ἔγινε πατριάρχης ὁ Σαμουήλ, ὁ φαναριώτης Ἰάκωβος Ρίζος τοῦ ζήτησε 30 πουγγιὰ [2] ποὺ τάχα εἶχε ὑποσχεθῆ στὸ ρεῖση Ὀσμὰν ἐφέντη. Ὁ Σαμουὴλ δὲν πλήρωνε λέγοντας: «Ἐγὼ οὔτε ζήτησα νὰ γίνω πατριάρχης οὔτε ἤθελα. Ποιὸς σοῦ εἶπε νὰ ὑποσχεθῆς ἄσπρα;». Στὴν πραγματικότητα ὁ Ὀσμὰν ἐφέντης δὲν εἶχε ἐνεργήσει τίποτα γιὰ τὴν πατριαρχία τοῦ Σαμουήλ, ἀλλὰ ξέροντας πὼς ὁ Ἰάκωβος Ρίζος ἦταν συγγενὴς τοῦ Σαμουὴλ καὶ ὄντας παραδόπιστος τοῦ λέει: «Ἔκαμες πατριάρχη καὶ μεῖς μερτικὸ δὲν εἴδαμε». Ὁ Ρίζος ἔταξε στὸν Ὀσμὰν 20 πουγγιὰ ἀλλὰ ζητοῦσε ἀπὸ τὸν συμπέθερό του Σαμουὴλ τριάντα γιὰ νὰ κερδίση ἐκεῖνος τὰ δέκα. Τελικὰ τὰ πλήρωσε ὁ Σαμουήλ, ἀπὸ τὴν περιουσία τῆς Ἐκκλησίας φυσικά [3].

Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ μηχανορραφίες, οἱ σκευωρίες, τὰ τεχνάσματα τοῦ κλήρου, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής, δὲν εἶναι τίποτα σὲ σχέση μὲ τὶς δολοπλοκίες, τὰ περίτεχνα διαβήματα, τὶς ἀτέλειωτες παρασκηνιακὲς πανουργίες καὶ πλεκτάνες καὶ τὶς δουλοπρεπεῖς προσλιπαρήσεις τῶν ὑποψηφίων γιὰ τὶς ἡγεμονίες τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας.

«Κινοῦν γῆ καὶ οὐρανὸ γιὰ νὰ ἐξουδετερώσουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο [4]. Ὑπάρχουν δύο βοεβόδες ποὺ κατέχουν τὰ ἀξιώματα ἀλλὰ καὶ δυὸ τρεῖς ἔκπτωτοι ποὺ ἀναζητοῦν τρόπο ἐπιστροφῆς στὴν ἐξουσία. Χρησιμοποιοῦν γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ τὸ χρῆμα τῶν φίλων καὶ συνεργατῶν τους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἄλλοι ἐλπίζουν νὰ μοιραστοῦν μαζί τους τὴ λεία καὶ ἄλλοι ἔχουν κιόλας παχύνει ἀπὸ τὸν ἱδρῶτα τῶν ὑπηκόων τους. Ἂν δὲν ἐπαρκεῖ τὸ χρυσάφι ποὺ διαθέτουν δεσμεύονται νὰ πληρώσουν μελλοντικά. Καὶ δὲν διακινδυνεύουν τίποτα μ' αὐτὲς τὶς δεσμεύσεις. Τὸ ἀξίωμα εἶναι πακτωλὸς φθάνει νὰ ἀναρριχηθοῦν, ἔστω καὶ μιὰ φορά, στὴν ἡγεμονία.

»Ὑπάρχουν βοεβόδες ποὺ κατακτώντας τὴν ἐξουσία εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ μοιράσουν στοὺς ἀξιωματούχους τῆς Πύλης 1.500 - 2.000 πουγγιὰ (90 - 120.000 στερλίνες). Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν αὐτὰ τὰ τεράστια ποσὰ καταφεύ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 396 - 397.

2. 40 - 60.000 χρυσὲς δραχμές.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 535 - 536.

4. Ἡ Πύλη ἄρχισε νὰ διορίζη ἀπ' εὐθείας ἡγεμόνα στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα, ὕστερα ἀπὸ τὴν καταγγελία τῶν συνθηκῶν ποὺ εἶχε ὑπογράψει. Τὸ νέο καθεστὼς ἐγκαινιάσθηκε γιὰ τὴ Μολδαβία τὸ 1710 καὶ γιὰ τὴ Βλαχία τὸ 1716. Οἱ ἡγεμόνες ποὺ διώριζε ἡ Πύλη ὠνομάζονταν βέηδες, βοεβόδες ἢ ὀσποδάροι. Ἀπὸ τὸ 1709 ὣς τὸ 1821 εἴκοσι Φαναριῶτες κατέλαβαν τοὺς ἡγεμονικοὺς θρόνους τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας.

γουν σὲ θανάσιμες ἴντριγκες. Πολλοὶ πλούσιοι Φαναριῶτες βρέθηκαν κρεμασμένοι μπροστὰ στὶς πόρτες τῶν σπιτιῶν τους» [1].

Ἕνας Γάλλος ποὺ βρισκόταν στὴν ὑπηρεσία κάποιου ξεπεσμένου βοεβόδα ἀνέλαβε νὰ στείλη σὲ συνεργάτη του στὴ Μολδαβία προκηρύξεις γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ λαοῦ ἐναντίον τοῦ ὁσποδάρου. Ἔπεσαν ὅμως στὰ χέρια τῶν Τούρκων κι' ἔχασε τὸ κεφάλι του.

Τὰ εἰσοδήματα τῶν δύο αὐτῶν ἡγεμονιῶν εἶναι τεράστια καὶ συσσωρεύονται μὲ ἄγρια καταπίεση. Γιὰ νὰ δικαιολογήσουν οἱ «πρίγκιπες» τῶν δύο ἡγεμονιῶν τὴν ἐκμετάλλευση καὶ τὴ βία ἰσχυρίζονται ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ καλύψουν τὶς χρηματικὲς ἀπαιτήσεις τῆς Πύλης ποὺ ὁλοένα πληθαίνουν. «Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι πρέπει νἄχουν ἀδιάκοπα τὸ χέρι τους στὸ πουγγὶ γιατὶ ἀλλιῶς θὰ πέσουν. Λένε πὼς τὸ εἰσόδημα τοῦ βοεβόδα τῆς Βλαχίας φθάνει σὲ 3.000 πουγγιὰ τὸ χρόνο καὶ τῆς Μολδαβίας σὲ 1.700 - 2.500».

»Τὸν ἐκφυλισμὸ αὐτῶν τῶν ψευδοπριγκίπων ἀποκαλύπτει ἡ πολιτική τους ὅταν βρίσκονται στὴν Ἀρχὴ καὶ ἡ στάση τους ὅταν χάνουν τὴν ἐξουσία. Στὴν ἐξουσία εἶναι ἀλαζονικοί, θρασύτατοι, τυραννικοί. Γνωρίζω μερικούς, ποὺ κυνηγημένοι γιὰ χρέη ἀπὸ τὸ σουλτάνο ἐφένδη ἔφθασαν ὣς τὴν πλαστογραφία.

»Σπάνια ἀνατρέπονται χωρὶς νὰ φυλακισθοῦν, νὰ ἐξορισθοῦν ἢ νὰ πληρώσουν ἕνα σημαντικὸ ποσό. Μερικοὶ ὡστόσο ποὺ ἔχουν δημιουργήσει μεγάλα χρηματικὰ ἀποθέματα ἀρχίζουν, ἀμέσως μετὰ τὴν ἔκπτωσή τους, τά «λαδώματα» καὶ σύντομα ξαναγυρίζουν πανηγυρικὰ στὴν ἡγεμονία».

Ἐδῶ χρειάζεται ἀκόμα μιὰ παρένθεση. Πῶς ἐμφανίζουν τὴν πολιτεία τῶν Φαναριωτῶν ὁσποδάρων τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν οἱ ἄλλες πηγὲς καὶ πῶς τὴν κρίνουν οἱ ἱστορικοί; Γιὰ καταπιεστικὴ πολιτικὴ καὶ ἁρπακτικότητα γράφει ὁ Ἄγγλος ἱστορικὸς Φίνλαιη:

«Ἡ διακυβέρνησή τους ἦταν περισσότερο διεφθαρμένη καὶ καταπιεστικὴ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ διοίκηση στὰ γειτονικὰ πασαλίκια. Οἱ Φαναριῶτες, ποὺ μοναδικό τους μέλημα ἦταν νὰ συγκεντρώνουν χρήματα καὶ νὰ χαίρωνται τὴ δύναμή τους, κατώρθωσαν νὰ μεταβάλουν τοὺς ντόπιους κατοίκους στὸ πιὸ ἐξαθλιωμένο τμῆμα τῶν ὑπηκόων τοῦ σουλτάνου. Καμμιὰ ἄλλη χριστιανικὴ περιοχὴ δὲν ἦταν ἐκτεθειμένη σὲ τέτοιους ἐκβιασμοὺς καὶ ἀγριότητες... Σὲ

1. «Τὸ Φανάρι εἶναι γεμάτο ἀπὸ πλούσιους καὶ εὐγενεῖς τυχοδιῶκτες. Οἱ πρῶτοι δανείζουν τοὺς δεύτερους χρήματα ὥστε νὰ πραγματοποιήσουν τὶς φιλοδοξίες τους καὶ νὰ πλουτίσουν ὕστερα τοὺς δανειστές τους. Οἱ στόχοι τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν δύο κατηγοριῶν εἶναι οἱ ἡγεμονίες, ἡ δραγουμανία τῆς Πύλης, ἡ δραγουμανία τῆς Μαύρης Θάλασσας καὶ τοῦ Μωριᾶ (δραγουμανία τοῦ Στόλου) καὶ τὰ ἀξιώματα τῶν προμηθευτῶν τοῦ σεραγιοῦ» (Mémoire sur l'état ancien et actuel de la Moldavie présenté à S. A. S. le prince Alexandre Ypsilanti hospodar régnant en 1787, par le comte *de Hauterive*, Bucarest 1902, σ. 345).

τέτοια έκταση εἶχε προχωρήσει ἡ διαφθορὰ ποὺ τρεφόταν ἀπ' αὐτὸ τὸ σύστημα, ὥστε στὰ πρῶτα χρόνια τοῦ ΙΘ' αἰώνα τὰ ποσὰ ποὺ ἀποσποῦσαν παράνομα οἱ Φαναριῶτες ἀξιωματοῦχοι ἰσοδυναμοῦσαν μὲ τὸ χαράτσι ποὺ πλήρωνε ὁλόκληρος ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμός» [1].

Ὁ Κων. Κούμας: «Αὐτοί, ὀνομάσαντες ἑαυτούς «τὸ περίβλεπτον γένος τῶν Ρωμαίων» (βλασφημίαν ἤκουαν, ἂν τοὺς ὠνόμαζέ τις Γραικοὺς ἢ Ἕλληνας) δὲν ἤθελαν νὰ ἔχουν κοινωνίαν μὲ τοὺς ἀφανεῖς καὶ ἀναξίους τῆς συγγενείας των πραματευτὰς ἢ τεχνίτας. Μὲ διάφορα σκωπτικὰ ὀνόματα ἐσήμαιναν τοὺς Ἠπειρώτας, τοὺς Θετταλούς, τοὺς Νησιώτας καὶ τοὺς ὅσους δὲν ἦταν Τσελεπῆδες» [2].

Ὁ Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης: «Μόλις ὁ Αὐθέντης περιβληθῇ τὴν ἐξουσίαν, νέφος φθονερῶν ἀπειλοῦσι τὸ μέλλον αὐτοῦ. Ὅλοι οἱ Φαναριῶται καὶ μάλιστα Αὐθένται εὔχονται τὴν πτῶσιν αὐτοῦ, ὡς οἱ ἄπληστοι συγγενεῖς τὸν θάνατον βαθυπλούτου θείου» [3].

Κι' ὅταν μετὰ τὴν πτώση τους ξαναγύριζαν στὴν Πόλη μὲ τὸ κεφάλι στὴ θέση του ἄρχιζε ὁ ἀγώνας γιὰ τὴν ἐπανάκτηση τοῦ θρόνου. «Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης ἄρχονται ἐκ νέου αἱ ραδιουργίαι αὐτοῦ, ὅπως ὑπερνικήσῃ τὴν ἐπιρροὴν τῶν ἄλλων ποτὲ Αὐθεντῶν, οἵτινες θηρεύουν τὴν εἰς τὴν Αὐθεντίαν ἐπάνοδον. Ἡ περιουσία ἣν ἐκτήσατο χορηγεῖ αὐτῷ τὰ μέσα τοῦ πολεμῆσαι τὰς δυσκολίας ὅσας παρουσιάζει ἡ θέσις αὐτοῦ καὶ ἡ πολιτικὴ στενοχωρία ἐν ᾗ εὑρίσκεται [4].

»Καταδιώκουσιν ἀλλήλους καὶ εἰς αὐτὰς τὰς συγγενικὰς οἰκογενείας, ἀποστρέφονται δὲ μεταξύ των μέχρι μίσους. Οὕτως οἱ Μεγιστάνες τῆς Αὐτοκρατορίας, ἀπαυδήσαντες ἀπὸ τῶν ἐνοχλήσεων αὐτῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἀπὸ τῶν κατὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν προσώπων μηχανορραφιῶν, τοὺς μὲν ἐξώρισαν, τοὺς δὲ ἀπεκεφάλισαν καὶ ἠλάφρωσαν οὕτως εἰς μικρὸν ἀριθμὸν τοὺς δικαιούχους καὶ ἐξαιτουμένους» [5].

Ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος: «Οἱ Φαναριῶται ἐδυσφημήθησαν πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως· ἡ δὲ ἀλήθεια εἶναι ὅτι περί τινα τοῦ βίου καὶ τῆς πολιτείας αὐτῶν ἠδύναντο εὐλόγως νὰ κατακριθῶσιν. Ὀλίγοι μὲν ἐξ αὐτῶν περιήρχοντο εἰς ἀξιοπρεπεῖς πρὸς τοὺς κρατοῦντας σχέσεις· καὶ ἐν τούτοις οἱ πλεῖστοι ἐπεδείκνυντο ἀγέρωχοι πρὸς τοὺς ὁμογενεῖς, λησμονοῦντες ὅτι ἡ ὑπεροχὴ αὐτῶν ἀπὸ λεπτοῦ ἐξηρτᾶτο νήματος καὶ ὅτι ἡ αὐτὴ ἰσχυρὰ δεσποτεία ἐπεκρέματο ἐξ ἴσου ἐπ' αὐτοὺς καὶ τοὺς ὑπ' αὐτῶν περιφρονουμένους ὁμοφύ-

1. Ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῆς Ἑνετοκρατίας στὴν Ἑλλάδα, Ἀθήνα 1957, σ. 294 - 295.
2. Ἱστορίαι τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων, Ἐν Βιέννῃ 1832, τ. ΙΒ', σ. 536.
3. Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 74.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 116.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 117.

λους. Πολλούς τρόπους εἶχαν βεβαίως νὰ πλουτήσωσιν ὡς διερμηνεῖς τοῦ στόλου καὶ μεγάλοι διερμηνεῖς καὶ ἐπίτροποι τῶν αὐθεντῶν Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, μάλιστα δὲ ὡς αὐθένται καὶ ἀνώτεροι καὶ κατώτεροι λειτουργοὶ τῶν δύο ἐκείνων πλουσιωτάτων χωρῶν» [1].

Ὅ,τι γινόταν μὲ τὸ πατριαρχεῖο συνέβαινε καὶ στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Οἱ Τοῦρκοι εἶχαν συμφέρον νὰ πραγματοποιοῦνται συχνὲς ἀλλαγὲς ὁσποδάρων γιὰ νὰ εἰσπράττουν τὰ πεσκέσια. Ἐπὶ Κων. Μαυροκορδάτου αὐξήθηκε κατὰ 1.500.000 φράγκα ὁ φόρος ποὺ πλήρωνε ἡ Βλαχία στὴν Πύλη κατὰ τὸ διορισμὸ τοῦ νέου ὁσποδάρου. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ λύτρα οἱ ὁσποδάροι κατέφευγαν στὶς συνωμοσίες, στὶς μηχανορραφίες καὶ στὴν καταπίεση τῶν ὑπηκόων.

Τὸ καθεστὼς αὐτὸ κράτησε ὀγδόντα περίπου χρόνια, ἀπὸ τὸ 1730 ὡς τὸ 1812. Οἱ ἡγεμόνες κατάντησαν ἐνοικιαστὲς πλειοδότες στὴν ἐπιχείρηση - δημοπρασία τῆς Πύλης. Ὁ Marc. Philippe Zallony ποὺ εἶχε διατελέσει γιατρὸς βεζυράδων, πασάδων, μουφτήδων, οὐλεμάδων καὶ Φαναριωτῶν ὁσποδάρων ἀφηγεῖται μιὰ συνομιλία του μὲ τὸν ἐξόριστο στὴ Ρόδο (1802) ὁσποδάρο τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρο Σοῦτσο. Ἔρχονταν ἀπὸ τὴν ἡγεμονία πληροφορίες ὅτι ὁ διάδοχός του καταλήστευε τοὺς ὑπηκόους του.

«Ἐννοεῖς καλῶς, μοὶ εἶπεν ποτὲ ὁ αὐθέντης, τὴν ἰατρικὴν οὐχὶ δὲ καὶ τὴν πολιτικήν, μάλιστα δὲ τὴν πολιτικὴν τῶν Φαναριωτῶν...Ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ δὲν πρέπει νὰ ἐρευνῶνται λεπτολόγως τὰ πράγματα, ἀλλὰ νὰ πληροῦται ὁ σκοπός, ὅστις ἐστὶν ὁ πλοῦτος, καὶ ὅτι πᾶς ὅστις ἐγκαταλείπει νὰ διαφεύγῃ ἡ περίστασις ἥτις παρουσιάζεται αὐτῷ πρὸς τὸ πλουτῆσαι, ἤξιζε νὰ μένῃ πάντοτε πτωχός... Μάθε ὅτι ὁ αὐθέντης Φαναριώτης, ἄνευ φιλοδοξίας καὶ ἄνευ ραδιουργιῶν ὁμοιάζει πρὸς ρήτορα ἄνευ εὐγλωττίας, φιλάρεσκον γυναῖκα ἄνευ ἀπαιτήσεων ἢ ἱερέα ἄνευ ὑποκρισίας. Δὲν ἀγνοῶ ὅτι ὁ αὐθέντης πρέπει νὰ ὑπάρχῃ δίκαιος καὶ ἀφιλοκερδής, ἡ ἠθικὴ ὅμως αὕτη δὲν συνάδει πρὸς τὸ φαναριωτικὸν σύστημα. Πίστευσόν με δὲν δύναταί τις νὰ κυνηγήσῃ ταυτοχρόνως τὴν δικαιοσύνην καὶ τὸν πλοῦτον» [2].

Ὡστόσο παραδέχεται ὅτι ὑπῆρχαν ὁσποδάροι «οἵτινες καίτοι ἀκολουθοῦντες τὸ φαναριωτικὸν σύστημα, ἦσαν ὅμως τὴν ψυχὴν ἄξιοι ὑπολήψεως, καὶ κάτοχοι μεγάλων γνώσεων. Ἡ οἰκογένεια τῶν Μαυροκορδάτων ἔδωκε τινὰς καλοὺς αὐθέντας καὶ ἐπιτηδείους εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν πολιτικῶν ὑποθέσεων. Οἱ τελευταῖοι Ὑψηλάνται ἀνεδείχθησαν ἐπὶ τιμιότητι, μάθησι καὶ

---

1. Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐν Ἀθήναις 1925, τ. Εβ', σ. 109.
2. Essai sur les Fanariotes où l' on voit les causes primitives de leur élévation aux hospodariats de la Valachie et de la Moldavie, leur mode d' administration et les causes principales de leur chute, Marseille 1824 (μετ. *Βλ. Βαλτινοῦ*, Ἀθήνησι 1856, σ. 118).

γενναιότητι. Ὁ Μαυρογένης ὑπῆρξεν ἀνὴρ πολλῆς γενναιότητος καὶ μεγαθυμίας πλησιαζούσης πρὸς τὴν στωικότητα. Οἱ Μουροῦζαι ἀνεδείχθησαν καλοὶ διπλωμάται καὶ ἐπιτήδειοι πρὸς τὸ διοικεῖν. Δυστυχῶς ὅμως δι' αὐτούς, μᾶλλον δὲ διὰ τοὺς λαοὺς οὓς διώκουν, εἶδον ἑαυτούς, ἠναγκασμένους ἕνεκα τῆς θέσεως αὐτῶν, ν' ἀκολουθήσωσι τὰ μαθήματα τοῦ Φαναρίου καὶ νὰ τάξωσιν ὑπὸ τὰ ἐμπόδια τούτων πᾶν ὅ,τι ἀπεστρέφετο τὸ πνεῦμα αὐτῶν καὶ ἡ εὐθύτης τῆς ψυχῆς των» [1].

Μιὰ ἀνώνυμη μελέτη ποὺ κυκλοφόρησε μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση μὲ τὸν τίτλο «Οἱ Φαναριῶται, μελέτη Α'», παρομοιάζει τοὺς Φαναριῶτες μὲ τοὺς Ἰησουίτες. «Ὁ Διάβολος ἐγέννησε τοὺς Φαρισαίους, Φαρισαῖοι δ' ἐγέννησαν τοὺς Ἰησουίτας, Ἰησουῖται δ' ἐγέννησαν τοὺς Φαναριώτας». Μὲ ποιὸν τρόπο; Ἁπλούστατα υἱοθέτησαν τὴν τακτικὴ τῶν καθολικῶν μισσιοναρίων: «...ὡς οἱ Ἰησουῖται προσεκολλῶντο εἰς τοὺς βασιλεῖς καὶ ἦγον τούτους διὰ τῶν δολοπλοκιῶν των εἰς τὸ νὰ γίνωνται οἱ θεράποντες τοῦ τάγματός των, οἱ Φαναριῶται προσεκολλήθηκαν εἰς τοὺς Βεζύρας τῶν σουλτάνων, ἐκ φύσεως καὶ ἀγωγῆς ἀμαθεστάτους, τούτων δὲ τὰ πάθη θωπεύοντες καὶ πρόθυμοι ἐργάται καὶ ὑπηρέται τῶν ἀνομιῶν των γενόμενοι, ἔλαβον τὴν ἐπὶ τούτων ὑπεροχήν, διότι οἱ βάρβαροι εὕρισκον λίαν εἰς αὐτοὺς συμφέρον, διὰ τὴν ὀκνηρίαν πρὸς ἣν ἦσαν ἐπιρρεπεῖς, αὐτοὶ μὲν νὰ καρπῶνται τὰς ὠφελείας τῆς θέσεώς των, οἱ δὲ παρὰ τοὺς πόδας τούτων ἕρποντες Φαναριῶται νὰ φέρωσι τὰς φροντίδας, χορταζόμενοι ὡς κυνάρια ἀπὸ τῆς πλουσίας τῶν δεσποτῶν αὐτῶν τραπέζης». Καὶ γιὰ τὶς μηχανορραφίες τῶν Φαναριωτῶν: «...ἠσκήθησαν ἐν τῇ ῥαδιουργίᾳ οὕτως ὥστε ὁ Τοῦρκος, πιστεύσας ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ μισουμένου ὑπ' αὐτῶν ἦν ἀναγκαία τῷ δεσπότῃ, διατάξῃ τὴν θανάτωσίν του, μεθ' ἣν, ὡς ἦν ἑπόμενον, δι' ὁμοίων ῥαδιούργων περιστάσεων παρέπειθον τὸν μέγ' ἰσχύοντα Τοῦρκον νὰ δώσῃ τὴν θέσιν τοῦ καρατομηθέντος, ἀπαγχονισθέντος ἢ ἀνασκολοπισθέντος εἰς τὸν δῆθεν ἀποκαλύψαντα τὰς προδοσίας ἐκείνων, ὡς δόντα δείγματα τρανὰ τῆς πρὸς τὸν δώσοντα ἀφοσιώσεώς του. Ἐννοεῖται ὅτι τούτου γενομένου ὁ νεωστὶ πρὸς τὸ ἀξίωμα ἀναχθεὶς ἔπαυε πάντας τοῦ προκατόχου του τοὺς ὀπαδούς, διώριζε δὲ τοὺς ἑαυτοῦ εἰς τὰς ἐκείνων θέσεις. Αἱ ῥαδιουργίαι ὅμως δὲν ἔπαυον ἀλλ' ἁπλῶς μεθίσταντο καθ' ὅτι καὶ οἱ παυθέντες διὰ τοιούτων ἐπεκρήμνιζον τὸν ἀνελθόντα, τὸ δὲ παίγνιον ἐπανελαμβάνετο ἐπ' ἄπειρον» [2].

Τὴ διαγωγὴ τῶν Φαναριωτῶν ἐστηλίτευε καὶ ὁ Κοραῆς. Τὶς Αὐλὲς τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας ἐχαρακτήριζε «ἀληθινὰ σπήλαια λῃστῶν» [3] καὶ τοὺς

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 119. Ὁ *Zallony* ἦταν ἑλληνοκαθολικὸς καὶ ὑπῆρξε μέλος τοῦ γαλλικοῦ φιλελληνικοῦ κομιτάτου στὸν ἐθνικὸ ξεσηκωμό.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 1-6 (τὸ φυλλάδιο στὴν Ἐθν. Βιβλ., Ἱστ. 37780)
3. Ἅπαντα Κοραῆ, Ἐκδ. Βαλέτα, τ. Β', σ. 381.

όσποδάρους «ἀνδράποδα τοῦ σουλτάνου, τὰ ὁποῖα σήμερον ἐστόλιζε μὲ τὸν τίτλον τοῦ πρίγκιπος καὶ αὔριον ἔσφαζε ἢ ἐξώριζε χωρὶς κρίσιν» [1].

Ἄλλοι ὡστόσο ἱστορικοὶ παραδέχονται ὅτι παρὰ τὴν ἐξαχρειωτικὴ πολιτική τους οἱ ὁσποδάροι ἀποζημίωσαν τὸ ἔθνος μὲ τὴν προώθηση τῆς παιδείας στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες καὶ τὴ δημιουργία πολιτιστικῶν ἑστιῶν νεοελληνικοῦ διαφωτισμοῦ, κυρίως στὸ Ἰάσιο καὶ τὸ Βουκουρέστι. Γράφει ὁ Μέντελσον Μπαρτόλντι: «...ὁ τοῦ Ἀλεξάνδρου πρεσβύτερος υἱός, ὁ πρώιμος τὸν νοῦν καὶ σπουδαῖος τὴν παίδευσιν Νικόλαος Μαυροκορδᾶτος, ὁ πρῶτος Ἕλλην ὁσποδάρος τῆς Βλαχίας, ἐγένετο πρωτάρχης τοῦ ἐν ταῖς Ἡγεμονίαις πολιτισμοῦ καὶ ἐσκόρπιζεν ἐν αὐταῖς τῆς παιδείας τὸ φῶς διὰ τῆς ἱδρύσεως τυπογραφικοῦ πιεστηρίου καὶ σχολῆς, ἐν ᾗ ἐδιδάσκετο ἡ ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλῶσσα». Καὶ ὁ Κων. Παπαρρηγόπουλος: «Ἀλλ' ἐκ τῶν μεγίστων, ἂν ὄχι τὸ μέγιστον, ἔργων ἅπερ διέπραξαν οἱ Φαναριῶται, ὑπῆρξε ὁ τοσοῦτον προαχθεὶς ἐξελληνισμὸς τῶν δύο παριστρίων ἡγεμονιῶν» [2].

Ἀμφισβητεῖ ὅμως ὁ Φίνλαιη: «Φαίνονται νὰ ὑποτιμοῦν (ὅσοι ὑποστηρίζουν πὼς ἡ τυραννικὴ πολιτικὴ τῶν ὁσποδάρων ἀντισταθμίζεται μὲ τὴν ὤθηση ποὺ δόθηκε στὴν παιδεία) παράξενα τὴν ἠθικὴ καὶ νὰ ὑπερτιμοῦν ὑπερβολικὰ τὰ πλεονεκτήματα τῶν γνώσεων. Κάποια βαθμίδα γραμματικῆς παιδείας ἦταν ἀπαραίτητη γιὰ νὰ μποροῦν οἱ ὑφιστάμενοι ἑνὸς μεγάλου Φαναριώτη ἀξιωματούχου νὰ καταλαμβάνουν τὶς διοικητικὲς θέσεις ποὺ βρίσκονταν κάτω ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία του. Ὁ πόθος γιὰ μάθηση ἁπλώθηκε λοιπὸν ἀνάμεσα στὸ λαό, ὅμως, δυστυχῶς, ὁ ἴδιος ὁ σκοπὸς ποὺ ἔκανε νὰ ζητοῦν τὴ μόρφωση, ἐμπόδιζε τοὺς καρπούς της νὰ ἔχουν ὁποιαδήποτε ἠθικὴ βελτίωση πάνω στὸν ἐθνικὸ χαρακτήρα. Εὐτυχῶς γιὰ τοὺς Ἕλληνες, ἄλλες αἰτίες, ποὺ εἶχαν τὴ ρίζα τους στὴν ἐποχή, βοήθησαν τὴ διάδοση τῆς παιδείας ἀπὸ μιὰ καθαρότερη πηγὴ καὶ ἀποκαλύπτοντας στὸ λαὸ κάποια πτυχὴ ἀπὸ τὴ διεφθαρμένη φύση τῆς κοινωνίας ποὺ τὸν κυβερνοῦσε, μωαμεθανικῆς ἢ χριστιανικῆς, ἀφύπνισε τὴν πεποίθησή του ὅτι ὣς τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, καμμιὰ μόνιμη βελτίωση δὲν μποροῦσε νὰ πραγματοποιηθῆ εὐεργετικὴ γιὰ τὴν ἠθικὴ ὑπόσταση τοῦ λαοῦ» [3].

Ἀλλὰ καὶ πολλοὶ ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς ποὺ ὑποστηρίζουν τοὺς Φαναριώ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 468. Ἡ πολεμικὴ τοῦ Κοραῆ κατὰ τῶν Φαναριωτῶν ἐπισημαίνεται στὰ φυλλάδια «Τί συμφέρει εἰς τὴν ἐλευθερωμένην ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἑλλάδα νὰ πράξῃ εἰς τὰς παρούσας περιστάσεις διὰ νὰ μὴ δουλωθῇ εἰς χριστιανοὺς τουρκίζοντας. Διάλογοι δύο Γραικῶν» καὶ «Πρὸς τοὺς ἐλευθέρους Ἕλληνας. Παράκλησις ὁμογενοῦς γέροντος» (τὸ περίφημο μανιφέστο του γιὰ τὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία).

2. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1873, μετ. *Ἀγγ. Βλάχου*, τ. Α', σ. 33.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 295. Βλ. καὶ τὴν ἀφήγηση τοῦ περιηγητῆ *Tott* στὸ κεφ. «Πατριάρχες καὶ ὁσποδάροι».

τες παραδέχονται τὸν ἐπίμεμπτο ρόλο τους. «Ἡ φαναριωτικὴ περίοδος δὲν ὑπῆρξεν ἐποχὴ δόξης δι' ἡμᾶς ἀλλ' οὔτε βίου χρήζοντος σεβασμοῦ» [1]. «Ἐννοοῦν νὰ συνδιοικῶσιν, ἐννοοῦν νὰ ἐπιβάλλωνται, ἐννοοῦν νὰ κατασπῶσι διὰ μηδαμινὴν αἰτίαν τὸν Πατριάρχην οὐ μόνον αὐτοί — οἱ Φαναριῶται — ἀλλὰ καὶ αἱ γυναῖκες αὐτῶν ἕως οὗ, ἀναβιβάσαντες ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου δύο γόνους ἡγεμονικοὺς ἢ μᾶλλον ἐξ ἐπιφανεστάτων οἰκογενειῶν τῶν Ἰωαννίνων, τὸν Καρατζᾶν, κατὰ τῷ 1760, τὸν Σαμουὴλ Χαντζερῆν τῷ 1763, ἐπεχείρησαν νὰ διοικήσωσιν τὴν ἐκκλησίαν, ἀλλὰ παρεξετράπησαν εἰς πράξεις ἐπιμέμπτους, αὐτοὶ θέλοντες νὰ πράττουν τὸ δοκοῦν, αὐτοὶ ζητοῦντες διὰ τῶν συγγενῶν αὐτῶν νὰ μεταβάλωσι τὴν Ἐκκλησίαν εἰς οἶκον ἀγοραζόντων καὶ πωλούντων. Ἡ Ἐκκλησία κατήντησεν ἰδιόκτητον αὐτῶν Ἐργαστήριον» [2].

Ὑπάρχουν ὡστόσο καὶ οἱ ἐπιφυλάξεις στὶς δυσμενεῖς αὐτὲς κρίσεις. Ὑποστηρίζεται κυρίως ὅτι δὲν ἐπιτρέπονται οἱ γενικεύσεις. Ὅτι δὲν ἔλειψαν πλάϊ στοὺς ἀρχολίπαρους, τουρκόφρονες Φαναριῶτες καὶ φωτεινὲς μορφὲς Ἑλλήνων τῆς Πόλης μὲ ἐθνικὴ συνείδηση. Ὑπογραμμίζεται ἔπειτα ὁ ρόλος τους στὸν ἑλληνικὸ διαφωτισμό. Οἱ Φαναριῶτες, γράφει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, «ζώντας συνολικὰ ὑπὸ ὅρους ἰδιαιτέρους μέσα στὴν τουρκικὴ ἐπικράτεια, παίρνοντας ἀξιώματα τὰ ὁποῖα σὲ κείνους θὰ μποροῦσαν νὰ γίνουν εὐκαιρίες αὐθαιρεσίας καὶ στοὺς ὁμοδούλους τους ἀφορμὲς δυσαρεσκείας ἢ φθόνου, ἐπροκάλεσαν ἔντονα πάθη» [3]. Καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο. «Στὴν περίπτωση τῶν Φαναριωτῶν, ἡ ἱστοριογραφία θέλησε νὰ κρίνη, καὶ μάλιστα νὰ ὀπισθογραφήσῃ ὅλες τὶς ἐμπαθεῖς μομφὲς τὶς ὁποῖες ἐπροκάλεσε ἡ μακραίωνη πολιτεία τῶν Φαναριωτῶν· γιὰ νὰ ἐξουδετερωθοῦν μερικοὶ ζωντανοὶ ἀποδοκιμάσθηκε γενικὰ ἕνα ὁλόκληρο ἐθνικὸ συλλογικὸ σῶμα» [4].

Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὸν περιηγητή μας.

---

1. *Θ. Μοσχόπουλου*, Οἱ Φαναριῶται ἀπολογούμενοι ἐκ τοῦ τάφου, Βουκουρέστιον 1898.

2. *Μαν. Γεδεών*, Περὶ Φαναριωτικῆς Κοινωνίας, περιοδ. Ἑλλην. Φιλολ. Συλλ., τ. Ζ' (Μάϊος), Κωνσταντινούπολις 1887.

3. Περὶ Φαναριωτῶν, Ἀθήνα 1969, ἀνάτ. ἀπὸ τὸν 34 τ. τοῦ Ἀρχείου Θράκης, σ. 122.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 138. Δὲν ἔλειψε καὶ ἡ ἀπερίφραστη ὑμνολογία τοῦ φαναριωτισμοῦ. Βλ. *Διον. Ρώμα*, Τὸ Ρεμπελιὸ τῶν Ποπολάρων, Ἀθήνα 1972, τ. Α', σ. 531 - 584. Ἄλλες πηγὲς γιὰ τὴν πολιτεία τῶν Φαναριωτῶν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα (μαρτυρίες θετικὲς ἢ ἀρνητικές): Ἡ βίαιη πολεμικὴ τοῦ *Τιμόλαου Παμφίλου* στὴν «Ἀθηνᾶ» τοῦ 1835 - 1836. *Ραγκαβῆ*, Χρυσὴ Βίβλος τῆς Φαναριωτικῆς Ἀριστοκρατίας. *J. B. Blancard*, Les Maurogeni, Paris 1909. *N. Jorga,* Roumains et Grecs au cours des siècles, Bucarest 1921. *Ἀλεξ. Στούρζα*, Ἡ ἀνατολικὴ Εὐρώπη καὶ ὁ ἱστορικὸς ρόλος τῶν Μαυροκορδάτων, 1660 - 1840, Παρίσιοι 1913. *Κ. Σάθα*, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας μέχρι τῆς Ἐθνεγερσίας. Μονογραφίες τοῦ *Κων. Παπαρρηγόπουλου* (Ἑστία, ἀρ. φ. 8, 1876). *Ἐλευθ. Θωμᾶ*, Οἱ Φαναριῶται, Κωνσταντινούπολις 1878, *Πύρρου Γιαννόπουλου Ἠπειρώτη*, Οἱ Φαναριῶται, Ἀθῆναι 1929, *Δημοσθένη Δανιηλίδη*, Ἡ νεοελληνικὴ κοινωνία καὶ οἰκονομία, Πρῶτο βιβλίο, Προϋπο-

Οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ Porter στὸ χρονικό του, χρησιμοποιοῦν τὴν ἰατρικὴ σὰν σίγουρο μέσο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εὔνοια τῶν Τούρκων ἐπισήμων καὶ σὰν εὔκολο μέσο πλουτισμοῦ. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν μερικοὶ μὲ μέτριες σπουδὲς στὴν Πάδοβα [1], οἱ περισσότεροι ὅμως εἶναι ἀμαθεῖς. Δὲν ξεπερνοῦν τὴν πατέντα τοῦ ἐχίμπαση, δηλαδὴ τοῦ πρώτου γιατροῦ τοῦ σουλτάνου. Αὐτὴ ἡ πατέντα τοὺς ἐπιτρέπει νὰ ἀνοίξουν φαρμακεῖα. «Ἀπὸ αὐτὴ τὴ στιγμὴ μποροῦν νὰ παίζουν μὲ τὸ πουγγὶ καὶ τὴ ζωὴ τῶν δύστυχων ἀρρώστων. Ἔχοντας ἀνοίξει μαγαζὶ ἀποζοῦν ἀπὸ τὴν πώληση τῶν γιατρικῶν τους, καλῶν ἢ κακῶν, γιατὶ οἱ Τοῦρκοι δὲν πληρώνουν ποτὲ βίζιτες παρὰ μόνο στοὺς γιατροὺς ποὺ βρίσκονται ὑπὸ τὴν προστασία τῶν πρεσβευτῶν καὶ δὲν ἔχουν φαρμακεῖο».

Ἕνας φημισμένος Ἕλληνας γιατρός, μὴ μπορώντας ἀπὸ ἔλλειψη χρημάτων νὰ ἀποσυρθῇ στὴν ὕπαιθρο σὲ μιὰ περίοδο ποὺ ἀφάνιζε τὴν Πόλη ἡ ἐπιδημία, ἀναζητοῦσε μὲ ἀγωνία κάποια λύση. «Ἀλλὰ σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις οἱ Ἕλληνες εἶναι τετραπέρατοι». Βρῆκε ἕνα Τοῦρκο μεγιστάνα ποὺ ἀρρώστησε ὁ γιός του. Ἕνα δοθιήνα εἶχε εὐτυχῶς τὸ παιδί «ἀλλὰ ὁ γιατρὸς τοῦ εἶπε πὼς κόλλησε πανούκλα ἐλαφρᾶς μορφῆς». Ἔντρομος ὁ πατέρας ἀναθέτει στὸν Ἕλληνα τὴ θεραπεία. Ἐκεῖνος, ὕστερα ἀπὸ πολλοὺς ὑποκριτικοὺς δισταγμούς, ἀποφαίνεται ὅτι ἕνα μόνο μέσο θεραπείας ὑπῆρχε: ἡ πέτρα τοῦ μπεζοάρντ [2]. Ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ τὴν ἀποχτήση κανείς. Εἶναι πανάκριβη. Τὸν ἐξορκίζει ὁ πατέρας: ὅσο ὅσο! Ἀνέλαβε ὁ γιατρὸς τὴ δύσκολη αὐτὴ ἀποστολή. Καὶ τὴν ἄλλη μέρα τὴν ἔφερε στὸ σεράϊ (τὴν εἶχε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ στὴν τσέπη τοῦ καφτανιοῦ του). Κι' ἔτσι ἐξοικονόμησε καὶ μὲ τὸ παραπάνω τὰ χρήματα ποὺ τοῦ χρειάζονταν.

Ἕνας ἄλλος γιατρὸς φρόντισε νὰ διαδοθῇ πὼς κάτεχε γιατρικὸ ἀλάνθαστο γιὰ νὰ παιδοκομοῦν οἱ ἄτεκνες, πὼς δὲν ἤθελε νὰ τὸ κρατήση μυστικό,

---

θέσεις, Ἀθήνα 1934. *Ἑλ. Κούκου*, Διαμόρφωσις τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, Α', Τὰ προνόμια τοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ Φαναριωτικὴ κοινωνία, Ἀθῆναι 1971.

1. Ἀγνοεῖ ὡστόσο ὁ *Porter* τὶς λαμπρὲς ἐπιστημονικὲς σπουδὲς στὴν Πάδοβα τοῦ Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1636 - 1708). Τὸ ἔργο του περὶ κυκλοφορίας τοῦ αἵματος, ποὺ πρωτοκυκλοφόρησε σὲ λατινικὴ γλῶσσα στὴ Μπολώνια καὶ ἀνατυπώθηκε πολλὲς φορὲς στὴν Ἰταλία καὶ στὴ Γερμανία, ὑπῆρξε σημαντικὴ ἐπιστημονικὴ προσφορά. «Ἐν τῷ συγγράμματι τούτῳ», παρατηρεῖ ὁ *Σταματιάδης*, «ὁ Μαυροκορδᾶτος ἀπέδειξε βασιμώτερον πάντων τῶν προκατόχων του τὴν διὰ τῶν πνευμόνων κυκλοφορίαν τοῦ αἵματος, βεβαιώσας τοῦτο διὰ πολυπληθῶν παραδειγμάτων καὶ δι' εἴκοσιν ἀποδείξεων» (*Κων. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 389). Καὶ ἂν δὲν ἐγκατέλειπε τὴν ἰατρικὴ γιὰ νὰ ἀκολουθήση τὸ πολιτικὸ στάδιο στὴν τουρκικὴ ἱεραρχία, ἡ συμβολή του στὴν πρόοδο τῆς ἰατρικῆς θὰ ἦταν πολυσήμαντη. Ἀγνοεῖ ἐπίσης τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορὰ δύο ἄλλων Ἑλλήνων γιατρῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα, τοῦ Ἰακ. Πυλαρινοῦ καὶ τοῦ Ἐμμ. Τιμόνη.

2. Περσικὴ λέξη. Πετρώδης οὐσία ποὺ σχηματίζεται στὸ στομάχι ὡρισμένων θηλαστικῶν. Τῆς ἀπέδιδαν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ θαυματουργὲς θεραπευτικὲς ἰδιότητες.

μ' ὅλο πού τοὔχε στοιχίσει ἕνα σωρὸ χρήματα, πὼς κανένας ἄλλος γιατρὸς δὲν γνώριζε τὸ γιατρικὸ καὶ πὼς ὅποιος τὸ θέλει νὰ πηγαίνη στὸ κονάκι του νὰ τὸ παίρνη. Σὲ λίγο φανέρωσε τὸ μυστικὸ μαντζούνι: ἦταν κάτουρο λιονταριοῦ. Τρέχει ὁ κόσμος στὸ μεγάλο γιατρὸ γιὰ τὸ θαυματουργὸ φάρμακο. Ἐκεῖνος φτιάχνει ἕνα καταπότι μὲ τὸ δικό του κάτουρο καὶ τὸ πουλάει μὲ χρυσάφι. Καὶ καθὼς ἔρχονταν οἱ σύζυγοι νὰ παραπονεθοῦν πὼς τίποτα δὲν γίνεται καὶ ἡ κυρὰ μένει στέρφα, ὁ πονηρὸς ξέφευγε λέγοντας πὼς γίνεται κακὴ χρήση τοῦ ματζουνιοῦ. Ἤξερε πὼς κανεὶς δὲν θὰ τολμοῦσε σ' αὐτὴ τὴ χώρα νὰ στείλη τὴ γυναίκα του στὸ γιατρὸ γιὰ νὰ ἐφαρμόση ὁ ἴδιος τὸ ρεμέντιο [1].

Ὁ ὑπηρέτης ἑνὸς διάσημου Ἕλληνα γιατροῦ, ἀφοῦ δούλεψε κάμποσα χρόνια κοντά του (κοπανοῦσε τὰ γιατρικὰ στὸ γουδὶ καὶ τὰ μοίραζε στὴν πόλη), ἔνοιωσε πὼς ἦταν ἱκανὸς νὰ γιατρεύη ὁ ἴδιος τοὺς ἀρρώστους. Φρόντισε ν' ἀποχτήση μιὰ πατέντα κι' ἔκανε χρυσὲς δουλειές.

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς βεβαιώνει πὼς γνώρισε στὴν Κωνσταντινούπολη ἕνα διάσημο Ἕλληνα γιατρό, εὐνοούμενο τοῦ Βεζύρη, πού ἦταν ὁλότελα ἀγράμματος.

Ἀλλὰ ἂν οἱ τέχνες, ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἀρχαία ἀρετή, παρατηρεῖ ὁ Porter, δὲν εἶχαν καμμιὰ σχέση μὲ τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνες, ὑπάρχει ἀκόμα τὸ πνεῦμα τῆς ἀμεριμνησίας. Χωρὶς νὰ ξέρουν ποιὸς εἶναι ὁ Ὅμηρος, ὁ Ἀνακρέων, ὁ Θεόκριτος διασκεδάζουν μὲ ἐρωτικὰ τραγούδια, μπαλλάντες καὶ ποιμενικά. Τραγουδοῦν ἀδιάκοπα καὶ χορεύουν [2]. Παντοῦ βλέπεις κρητικὲς λύρες καὶ τοῦ

1. Ὡστόσο στὸ ΙΕ' κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ ὅπου ὁ *Porter* ἀφηγεῖται μιὰ ἄλλη περίπτωση τσαρλατανιᾶς, μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ στεῖρες γυναῖκες ἔτρεχαν κατὰ χιλιάδες γιὰ νὰ ἀποχτήσουν τὸ θαυματουργὸ φάρμακο. Βέβαια στὴ δεύτερη αὐτὴ περίπτωση ὁ τσαρλατάνος δὲν ἦταν γιατρὸς ἀλλὰ ἕνας καλόγερος, ἀδίσταχτος τυχοδιώκτης. Ἄνθρωπος τοῦ σκοινιοῦ καὶ τοῦ παλουκιοῦ, γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητής, πού ἔζησε βίο ἁμαρτωλὸ καὶ σκανδαλώδη μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταλήξη στὴ γαλέρα. Μόλις ἐλευθερώθηκε ἀφοσιώθηκε στὰ θεῖα καὶ στὴν ἀρετή. Ἡ εὐλάβεια καὶ ἡ ἀσκητική του ζωὴ προκαλοῦσε βαθειὰ ἐντύπωση σὲ χριστιανοὺς καὶ σὲ Τούρκους. Καὶ καθὼς ἔπεφτε συχνὰ σὲ θρησκευτικὴ ἔκσταση ἀπόχτησε φήμη ἁγίου. Ἔτρεχαν λοιπὸν τὰ πλήθη στὸ ἐρημητήριό του. Κι' ἐκεῖνος ἔταζε: στὶς γριὲς τὸν παράδεισο, στὶς στεῖρες γυναῖκες παιδιά. Κάπου ὀχτὼ χιλιάδες γυναῖκες, Ἑλληνίδες καὶ Τουρκάλες, ζήτησαν τὴ βοήθεια τοῦ ἁγίου ἀνθρώπου (ἡ ἄτεκνη γυναίκα ἦταν καταφρονεμένη στὴν Ἀνατολή). Αὐτὴ τὴ φορὰ ἀποδείχτηκε ἀποτελεσματικὸ τὸ φάρμακο τοῦ καλόγερου. «Ἦταν ἕνας ἀθλητικὸς καὶ ἀκαταπόνητος μεσόκοπος», σημειώνει ὁ Porter. Στὸ τέλος ὅλοι ὑποπτεύθηκαν σὲ τί ὠφειλόταν ἡ ἀπροσδόκητη γονιμότητα τῆς συμβίας τους· Πήγαιναν οἱ πανευδαίμονες πατεράδες στὸ ἀσκηταριὸ τοῦ ἁγίου νὰ ἐξακριβώσουν τί συνέβαινε. Καταλάβαιναν, ἀλλὰ πῶς νὰ ὁμολογήσουν τὸ πάθημά τους; Γύριζαν στὴ γενέτειρά τους καὶ ἔλεγαν πὼς ἀληθινὰ εἶναι ἅγιος ἄνθρωπος καὶ θαυματουργός. Κάποτε ἔφθασε στὰ ἀφτιὰ τῶν Τούρκων ἡ ὑπόθεση. Κι' ἀπὸ τότε κανεὶς δὲν ξέρει τί ἀπόγινε ὁ καλόγερος (ἔνθ' ἀν., σ. 181 - 185).

2. Σὲ ἄλλο κεφάλαιο ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς γράφει ὅτι οἱ Τοῦρκοι ἀποφεύγουν τὸ χορὸ καὶ δὲν συμπαθοῦν τὴ μουσική: «Ὅσοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ζοῦν ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες

Πανὸς τὴ σύριγγα ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐφτὰ ἄνισους αὐλούς, ὅπως τὴν ἐποχὴ τῶν ποιμένων τῆς 'Αρκαδίας.

Διατήρησαν ἀκόμα καὶ τοὺς ἀρχαίους χορούς τους. Καὶ κυρίως ἐκεῖνον ποὺ ἕνα πρόσωπο ὁδηγεῖ τοὺς ἄλλους χορευτὲς καὶ τὶς χορεύτριες. Αὐτὸς ὁ χορὸς λέγεται ρωμαίικος. Χορεύουν ἐπίσης τὸν εὐγενικὸ καὶ πολεμικὸ πυρρίχιο, καθὼς καὶ λάγνους χοροὺς ποὺ συνοδεύονται ἀπὸ ἄσεμνες κινήσεις (ἡ ἀρχαία «ἰωνικὴ ὄρχησις»).

Στὸ κεφάλαιο «περὶ τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας», ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καταγράφει μιὰ σημαντικὴ πληροφορία γιὰ τὴν ἐκστρατεία ἐπισκευῆς τῶν ἐρειπωμένων ἐκκλησιῶν. Κατὰ τὴν ἄνοδο τοῦ σουλτάνου Μουσταφᾶ στὸ θρόνο οἱ ἑλληνικὲς ἐκκλησίες ἦταν ἑτοιμόρροπες. Μιὰ ἀπ' αὐτές, ἡ σημαντικώτερη, εἶχε ὁλότελα ἐρειπωθῆ ἀπὸ πυρκαγιά. Ὁ μωαμεθανικὸς νόμος ἀπαγόρευε αὐστηρὰ τὴν ἀνέγερση νέων ἐκκλησιῶν καὶ δὲν ἐπέτρεπε ἐκτεταμένες ἐπισκευὲς τῶν παλαιῶν. Μόλις γεννήθηκε ὁ διάδοχος τοῦ θρόνου, ὁ βεζύρης πρότεινε στὸ σουλτάνο μερικὲς εὐεργετικὲς παραχωρήσεις στοὺς ὑπηκόους ἐπὶ δέκα μόνο μέρες γιὰ νὰ τιμηθῆ τὸ μεγάλο γεγονός. Οἱ Ἕλληνες ζήτησαν ἄδεια ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ ποὺ ἀφάνισε ἡ φωτιὰ καὶ δὲν εἶχε ἀπομείνει παρὰ ἕνας τοῖχος ὀρθὸς καὶ αὐτὸς ἑτοιμόρροπος. 'Απέφυγαν νὰ ζητήσουν ἀνοικοδόμηση ἀπὸ φόβο μήπως ἀπορριφθῆ ἡ αἴτησή τους. Μόλις πῆραν τὴν ἄδεια, ὅλοι οἱ Ἕλληνες χτίστες, τεχνίτες κάθε λογῆς καὶ ἐργάτες παράτησαν τὴ δουλειά τους κι' ἔτρεξαν νὰ προσφέρουν ἐθελοντικὰ τὶς ὑπηρεσίες τους σ' αὐτὴ τὴν εὐλαβικὴ ἐπιχείρηση.

Τρεῖς χιλιάδες ἄνθρωποι δούλευαν μέρα καὶ νύχτα σὲ ἀλλεπάλληλες βάρδιες γιὰ νὰ προλάβουν τὴν προθεσμία. Καὶ πραγματικά, ὁ ναὸς χτίστηκε πρὶν ξημερώση ἡ δέκατη μέρα καὶ μάλιστα χωρὶς νὰ στοιχίση πεντάρα. Κανένας δὲν ζήτησε ἀμοιβή. Τοὺς ἀρκοῦσε ἡ ἐσωτερικὴ ἱκανοποίηση γιὰ τὸ θεάρεστο αὐτὸ ἔργο καὶ ἡ εὐλογία τῶν ἱερέων τους. Αὐτὸ καὶ μόνο τὸ γεγονός, παρατηρεῖ ὁ Porter, εἶναι ἀρκετὸ γιὰ νὰ ἀντιληφθῆ κανεὶς τὸ θρησκευτικὸ ζῆλο τῶν Ἑλλήνων [1].

ναυτικοὺς τοὺς βλέπουν πάνω στὸ καράβι ἢ στὴ στεριὰ νὰ χορεύουν μὲ μουσικὴ ἢ χωρὶς ὄργανα. Κι' ἐκεῖνοι κάθονται παράμερα» (ἔνθ' ἀν., σ. 114 σημ. α).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 168 - 171. Εἶναι δύσκολο νὰ προσδιορισθῆ πότε ἀκριβῶς ἔγινε ἡ ἐκπληκτικὴ αὐτὴ λαϊκὴ ἐξόρμηση γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῆς γκρεμισμένης ἐκκλησίας (σίγουρα τὸ εὐεργετικὸ μέτρο θὰ ἀφοροῦσε ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ ἐπικράτεια). Ὁ Μουσταφὰς Γ' ἀνέβηκε στὸ θρόνο τὸ 1759 ἐνῶ ὁ *Porter* βρισκόταν στὴν Πόλη δέκα χρόνια πρίν. 'Επειδὴ τὸ βιβλίο τοῦ βασιλικοῦ ἀπεσταλμένου κυκλοφόρησε τὸ 1762 ἐπιτρέπονται δύο ὑποθέσεις. Ἢ τὸ γεγονὸς σημειώθηκε μετὰ τὸ 1759 καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1762 καὶ πρόκειται γιὰ νεώτερη πληροφορία ἢ ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν προκάτοχο τοῦ Μουσταφᾶ, τὸν Μαχμοὺτ Α' ποὺ ἦταν σουλτάνος κατὰ τὴν περιήγηση τοῦ *Porter*.

Η ΧΙΟΣ ΤΟΥ 1747

Ο ΓΙΟΣ τοῦ Γάλλου ἀνατολιστῆ Antoine Galland, Jean Galland, ἀνατολιστής κι' αὐτὸς καὶ δραγουμάνος τοῦ γαλλικοῦ προξενείου τῆς Σμύρνης [1], πραγματοποίησε τὸ 1747 ἐρευνητικὸ ταξίδι ὥς τὴ Μέκκα. Ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ του [2] ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1754 στὸ Ἄμστερνταμ, ἀναφέρεται στὴ Χίο, ὅπου ὁ συγγραφέας παρέμεινε τέσσερες μῆνες γιὰ λόγους ὑγείας.

Ὁ Galland εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ συγκεντρώση ἐξακριβωμένες πληροφορίες γιὰ τὸ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο, γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωή, τὴν παραγωγὴ καὶ τὸ ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ. Εἶναι παρατηρητικός, μεθοδικός, προσέχει τὴ λεπτομέρεια καὶ δίνει μιὰ ὁλοκληρωμένη εἰκόνα τῆς Χίου στὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα.

Ὑπολογίζει τοὺς κατοίκους σὲ 120.000. «Ὁ μισὸς πληθυσμὸς κατοικεῖ στὴν πόλη καὶ ὁ ὑπόλοιπος στὰ χωριά. Στὴν πρωτεύουσα κατοικοῦν 7.000 Τοῦρκοι. Οἱ περισσότεροι μιλᾶνε καλὰ τὴ λαϊκὴ ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὅπως καὶ οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς Κρήτης, ἄλλοι γιατὶ εἶναι ἐξωμότες ἢ ἀπόγονοι Ἑλλήνων ἐξωμοτῶν καὶ ἄλλοι γιατὶ οἱ Τοῦρκοι παντρεύονται συχνὰ Ἑλληνίδες ποὺ δὲν μιλᾶνε τούρκικα κι' ἔτσι τὰ παιδιὰ μαθαίνουν τὴ μητρική τους γλῶσσα. Οἱ καθολικοὶ τοῦ νησιοῦ εἶναι 1766.

Στὸ κάστρο, μαζὶ μὲ τοὺς γενίτσαρους εἶναι ἐγκατεστημένοι καὶ 200 Ἑβραῖοι. Ἔχουν ἐξαθλιωθῆ γιατὶ οἱ Χιῶτες εἶναι ἐξυπνότεροι καὶ δὲν τοὺς ἀφήνουν περιθώρια ἐργασίας στὸ νησί. Κανένας χριστιανὸς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ παραμείνη τὴ νύχτα στὸ κάστρο. Μόλις βασιλέψη ὁ ἥλιος ἀνασηκώνονται οἱ γέφυρες καὶ διακόπτεται κάθε ἐπικοινωνία μὲ τὴν πόλη [3].

Τὸ ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ εἶναι μετάξι, νέφτι, μαστίχι καὶ ἑσπεριδοειδῆ. Ἡ ἐτήσια παραγωγὴ μεταξιοῦ φθάνει τὶς 24.000 λίτρες καὶ ἡ τιμή του κυμαίνεται ἀνάμεσα στὰ ὀχτὼ καὶ δέκα φράγκα τὴ λίτρα. Γιὰ τὴν κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας εἰσάγονται ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ἀπὸ τὸ Μωριὰ καὶ τὴν Ἀνατολὴ γύρω στίς 150.000 λίτρες ἀκατέργαστο μετάξι. Μ' αὐτὴ τὴν πρώτη ὕλη κατασκευάζονται, ὕστερα ἀπὸ ἐπεξεργασία, δαμασκηνά, χρυσόπαστα καὶ ἀργυρόπαστα, σταυρωτὰ σάλια, μονόχρωμα ἢ ραβδωτὰ σατέν, παραπετάσματα γιὰ τὶς πόρτες, χαλιά, σαρίκια ἀση-

---

1. Ὁ *Antoine Galland*, ὑπηρετώντας στὴ γαλλικὴ πρεσβεία τῆς Πόλης μεταξὺ 1670 καὶ 1674, κράτησε ἡμερολόγιο μὲ πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ ζωὴ τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα (βλ. τ. Α', σ. 666 - 669).

2. *Julien Galland,* Recueil des rits et cérémonies du pèlerinage de la Mecke auquel on a joint divers écrits relatives à la Religion, aux Sciences et aux Moeurs de Turcs, 'A Amsterdam 1754.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 102 - 104.

μοχρυσοῦφαντα, ζῶνες καὶ πουγγιά. Ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς πολιτείας, ἄντρες, γυναῖκες καὶ παιδιὰ δουλεύουν στὸ μετάξι ὁλόκληρη τὴ μέρα, χειμώνα καλοκαίρι. Τὸ χειμώνα μάλιστα κάνουν καὶ νυχτέρια.

Τὰ χιώτικα μεταξωτὰ ἐξάγονταν σ' ὁλόκληρη τὴν Ἀνατολὴ καὶ κυρίως στὴν Πόλη, Σμύρνη, στὸ Κάϊρο καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Στὰ τελευταῖα ὡστόσο τρία τέσσερα χρόνια σημειώθηκε κάμψη στὸ ἐμπόριο τῶν δαμασκέττων. Ἐνῶ ἄλλοτε δούλευαν 1.200 ἀργαλειοὶ ἀπόμειναν οἱ μισοί.

«Αὐτὰ τὰ ὑφάσματα δὲν ἔχουν οὔτε τὴν ὡραιότητα οὔτε τὴν καλὴ ποιότητα τῶν γαλλικῶν καὶ τῶν βενέτικων, κυρίως τὰ δαμασκέττα ποὺ εἶναι πολὺ ἐλαφρά. Ἀλλὰ αὐτὸ ἀκριβῶς ζητοῦν οἱ Τοῦρκοι, προτιμοῦν ν' ἀγοράζουν κάθε χρόνο νέα φτηνὴ φορεσιά» [1].

Ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς Χίου μασοῦσαν μαστίχι.

«Ἀφοῦ τὸ ζυμώσουν στὸ στόμα μὲ τὴ γλῶσσα, τὸ φουσκώνουν μεταβάλλοντάς το σὲ μπαλίτσες μ' ἕνα φύσημα. Ὕστερα τὶς σπᾶνε μὲ κρότο. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μεγάλη διασκέδαση γιὰ τὶς γυναῖκες. Θεωροῦν μάλιστα ἐρωτοτροπία νὰ πλησιάσουν τὸ στόμα τους στὸ πρόσωπο κάποιου, νὰ τὸν ξαφνιάσουν μὲ τὸν κρότο καὶ νὰ τὸν κάνουν νὰ νοιώση τὴν εὐωδιαστὴ ἀνάσα τους.

»Τὸ μαστίχι κάνει καλὸ στὸ στομάχι ἀλλὰ καταστρέφει τὰ δόντια. Ἀπογυμνώνονται σιγὰ σιγὰ ἀπὸ τὰ οὖλα καὶ φαίνονται ἀηδιαστικὰ μεγάλα. Γενικὰ δὲν ὑπάρχει Χιώτισσα μὲ ὄμορφα δόντια» [2].

Οἱ νοικοκυρὲς διαλύουν τὸ μαστίχι σὲ νερὸ καὶ ζυμώνουν εὔπεπτο ψωμί. Αὐτὸ τὸ ψωμὶ εἶναι κάτασπρο, νόστιμο καὶ ἀκριβὸ ἐπειδὴ γίνεται ἀπὸ τὸ πιὸ ἐκλεκτὸ ἀλεύρι. Ἔπειτα τὸ μαστίχι στοιχίζει 40 σόλδια τὸ λαθραῖο καὶ τὸ διπλὸ ἂν τὸ ἀγοράσης ἀπὸ τὸν ἀγὰ ποὺ ἔχει τὸ μονοπώλιο στὸ ἐμπόριο τοῦ μαστιχιοῦ.

Τὰ εἴκοσι μαστιχοχώρια βρίσκονταν στὰ νότια τοῦ νησιοῦ, πρὸς τὸν Κάβο Μάστικο, ὅπως ὠνομαζόταν ἡ περιοχή. «Τὰ σχινόδεντρα ἀποτελοῦν ἰδιοκτησία τοῦ σουλτάνου». Στοὺς νησιῶτες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὴν καλλιέργεια καὶ τὴ συγκομιδὴ ἔχουν παραχωρηθῆ ὡρισμένα προνόμια. Μ' ὅλο ποὺ εἶναι χριστιανοὶ φοροῦν ἄσπρο σαρίκι, ὅπως οἱ Τοῦρκοι, ἔχουν καμπάνες στὶς ἐκκλησιές τους, πληρώνουν ἐλάχιστο φόρο καὶ ἀπαλλάσσονται ἀπὸ τὶς καθη-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 105 - 106.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 107 - 108. Ἀντίθετα ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Julius Griffiths* ποὺ ἔφθασε στὴ Χίο τὸ 1787, γράφει ὅτι τὸ μαστίχι προστατεύει τὰ δόντια: «Ἀπὸ τὶς ὡραῖες σειρὲς τῶν μαργαριταριῶν ποὺ στολίζουν τὸ στόμα τῶν κατοίκων τοῦ νησιοῦ εἶναι εὔκολο νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ λεπτοφυὲς αὐτὸ κόμι ἀποτελεῖ θαυμάσιο προστατευτικὸ τῶν δοντιῶν» (Travels in Europe, Asia Minor and Arabia by *J. Griffiths* M. D. member of the Royal Medical Society of Edinburgh and of several foreign literacy societies, London 1805, σ. 239).

μερινὲς ἀγγαρεῖες. Διοικοῦνται ἀπὸ ἕναν ἀγὰ ποὺ νοικιάζει τὴν παραγωγὴ στὴν Κωνσταντινούπολη [1].

«Ἡ δουλειά τους εἶναι νὰ συντηροῦν τὰ μαστιχόδεντρα, νὰ ἰσοπεδώνουν καὶ νὰ σαρώνουν τὸ ἔδαφος ὅταν ζυγώνη ἡ σοδειὰ γιὰ νὰ διατηρῆται καθαρὸ τὸ μαστίχι ποὺ πέφτει, νὰ τὸ μαζεύουν μὲ λαβίδα ὅταν βρίσκεται πάνω στὸ δέντρο καὶ μὲ τὰ χέρια ὅταν πέφτη στὸ χῶμα, νὰ βγάζουν τὴ σκόνη καὶ νὰ τὸ χωρίζουν σὲ ποιότητες. Τὸ καλύτερο μαστίχι εἶναι ἐκεῖνο ποὺ μαζεύεται ἀπὸ τὸ δέντρο πρὶν χυθῆ πολὺ ἢ καταπέση στὸ χῶμα, καθαρὸ καὶ σὲ δάκρυα. Αὐτὴ ἡ ποιότητα προορίζεται γιὰ τὸ σουλτανικὸ σεράϊ τῆς Πόλης. Τὸ ἄλλο μαστίχι ποὺ πέφτει στὶς ρίζες τοῦ μαστιχόδεντρου εἶναι ἀνακατωμένο μὲ χῶμα: κομμάτια στρογγυλά, μακρουλά, ἄμορφα καὶ ἀκανόνιστα. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ποιότητα στέλνουν στὸ σεράϊ ὅσο μαστίχι χρειάζεται γιὰ νὰ συμπληρωθῆ τὸ προκαθωρισμένο ποσὸ τῶν ὑποχρεώσεων ποὺ εἶναι 60.000 λίτρες» [2].

Κάθε χωριὸ πρέπει νὰ παραδώση τρεῖς περίπου χιλιάδες λίτρες [3]. Κι' ἂν δὲν ὑπάρχη τόση παραγωγὴ εἶναι ὑποχρεωμένο νὰ πληρώση 2.000 σκοῦδα. Ἐπειδὴ ἡ σοδειὰ εἶναι πάντοτε μεγαλύτερη ὁ ἐνοικιαστὴς ἀγοράζει τὴν παραπανίσια πληρώνοντας 40 σόλδια ἢ κάτι παραπάνω τὴ λίτρα καὶ φροντίζει ὕστερα νὰ τὴ μεταπουλήση πρὸς τρία ἢ τέσσερα φράγκα τὴ λίτρα. Ὁ ἀγὰς ἔχει δικαίωμα νὰ τιμωρήση τοὺς χωριάτες ποὺ πούλησαν λαθραῖα μαστίχι. Ἂν μάλιστα δὲν κατορθώση νὰ ἀνακαλύψη τὸ λαθρέμπορο, τιμωρεῖ ὁλόκληρο τὸ χωριό. Γι' αὐτὸ οἱ χωριάτες ὑποβλέπουν ὁ ἕνας τὸν ἄλλο καὶ ἀλληλοκατασκοπεύονται. Κατὰ τὴν περίοδο τῆς συγκομιδῆς κλείνουν μόλις νυχτώση τὶς πύλες τοῦ χωριοῦ ὥστε νὰ μὴ βγῆ κανεὶς στὸν κάμπο καὶ μαζέψη πεσμένο μαστίχι στὸν τόπο τοῦ γειτονά του μὲ σκοπὸ νὰ δημιουργήση ἀπόθεμα γιὰ νὰ τὸ πουλήση ὅταν βρῆ εὐκαιρία.

Οἱ παραγωγοὶ ἔχουν στὴ διάθεσή τους ἕνα μήνα γιὰ νὰ καθαρίσουν τὸ

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 108. Οἱ Τοῦρκοι ὠνόμαζαν τὴ Χίο, ἐξ αἰτίας τῆς μαστιχοπαραγωγῆς, Σακεζεντὰ ἢ Σακεζαντασί.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 109.

3. Ἔτσι τὰ 20 μαστιχοχώρια ἔπρεπε νὰ παραδώσουν 60.000 περίπου λίτρες μαστίχι, δηλαδὴ γύρω στὶς 20.000 ὀκάδες. Ὁ Σουηδὸς *Michael Olofson Eneman* (1711) ὑπολογίζει τὴν παραγωγὴ σὲ 20 - 30.000 ὀκάδες (ἐνθ' ἀν., σ. 75). Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Pococke ποὺ ταξίδεψε τὸ 1739 στὴ Χίο (βλ. στὸ χρονικό του, ἐνθ' ἀν., σ. 3) γράφει ὅτι τὰ μαστιχοχώρια ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ παραδώσουν στὸ σουλτάνο 5.020 ὀκάδες μαστίχι τὸ χρόνο. Σὰν ἔμπορος ὁ Pococke φαίνεται πιὸ ἀξιόπιστος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο. Κατὰ τὸν *James Dallaway* ποὺ περιηγήθηκε τὸ νησὶ τὸ 1794 ἡ παραγωγὴ μαστιχιοῦ εἶχε φθάσει τοὺς 80 τόννους (Constantinople ancient and modern with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad, London 1797, σ. 281). Γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ ἡ εἰκόνα τῆς μαστιχοπαραγωγῆς καὶ τῆς πορείας της ὡς τὴν ἐποχή μας πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ἡ παραγωγὴ μαστιχιοῦ τὸ 1946 ἦταν 110.000 κιλά. Εἴκοσι δύο χρόνια ἀργότερα ἔφθασε τὰ 307.000 κιλά (ἀνακ. Ἑν. Μαστιχοπαραγωγῶν Χίου τοῦ 1969).

μαστίχι. Ἀπὸ τὶς 11 Νοεμβρίου ὁ ἀγὰς γυρίζει στὰ χωριὰ γιὰ νὰ συγκεντρώση τὶς 60.000 λίτρες τοῦ σουλτάνου καὶ νὰ ἀγοράση τὴν ὑπόλοιπη παραγωγή.

Ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς συγκομιδῆς ὣς τὴν παράδοση τοῦ προϊόντος τοποθετοῦνται φρουροὶ σ' ὅλα τὰ περάσματα τῶν βουνῶν καὶ σὲ κάθε δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ στὸν Κάβο Μάστικο. Οἱ φύλακες ψάχνουν τοὺς διαβάτες προσεχτικὰ μήπως κρύβουν μαστίχι.

Ἡ μεταφορὰ τοῦ μαστιχιοῦ στὸ κάστρο τῆς Χίου γίνεται πανηγυρικά. Σχηματίζεται πομπὴ καὶ παίζουν τούμπανα καὶ ἄλλα μουσικὰ ὄργανα.

Ὑπάρχουν τέσσερα εἴδη μαστιχόδεντρου: ὁ σκίνος, ὁ ἄσπρος σκίνος, ὁ βότομος καὶ τὸ πισκάρι [1]. Τὸ καλύτερο μαστίχι βγαίνει ἀπὸ τὸ σκίνο καὶ τὸν ἄσπρο σκίνο. Εἶναι καθαρὸ καὶ ξερό. Τὸ λένε ἀρσενικὸ μαστίχι. Ὁ βότομος ἔχει κόκκους, ὅπως ὁ ἀγριόσκινος, καὶ βγάζει λίγο μαστίχι ἀλλὰ ἀρσενικό. Τὸ πισκάρι εἶναι πάλι ὄμορφος, φουντωτὸς καὶ στρογγυλὸς θάμνος μὲ πλατύτερα φύλλα. Εἶναι ὁ πιὸ γόνιμος. Τὸ μαστίχι του τρέχει ἄφθονο, συχνὰ σὲ μεγάλα κομμάτια, πλατειὰ σὰν σκοῦδα. Εἶναι ὅμως μαυριδερό, μαλακό, ξεραίνεται δύσκολα καὶ μαλακώνει στὴν παραμικρὴ ζέστη. Εἶναι τὸ θηλυκὸ μαστίχι καὶ γι' αὐτὸ φθηνότερο. Ὅλα τὰ μαστιχόδεντρα ἀνθίζουν τὸ Μάρτη καὶ τὰ λουλούδια τους εἶναι σὰν τσαμπὶ σταφύλι.

Ἕνα μήνα ὕστερα ἀπὸ τὴν πρώτη συγκομιδή, δηλαδὴ ἀρχὲς Ἰουλίου, χαράζουν [2] ἐλαφρὰ τὸν κορμὸ τοῦ δέντρου καὶ τὰ κυριώτερα κλαδιά του γιὰ νὰ τρέξη τὸ μαστίχι. Τὰ δάκρυα ποὺ μένουν πάνω στὸ φλοιὸ εἶναι ἡ καλύτερη ποιότητα. Ἡ συγκομιδὴ ἀρχίζει στὶς 16 Αὐγούστου μὲ τὸ παλαιὸ ἡμερολόγιο καὶ κρατάει ὀχτὼ μέρες. Ὕστερα ξαναχαράζουν τὰ δέντρα. Σὲ ὀχτὼ μέρες νέο χάραγμα καὶ στὶς 14 Σεπτεμβρίου γίνεται τρίτη συγκομιδή. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα δὲν χαράζουν πιὰ τὰ δέντρα. Τὸ μαστίχι ὡστόσο ἐξακολουθεῖ νὰ τρέχη καὶ μαζεύεται κάθε Δευτέρα καὶ Τρίτη ὣς τὶς ὀχτὼ Νοεμβρίου. Ἀπὸ τὴν ἡμέρα κείνη ἀπαγορεύεται αὐστηρὰ ἡ συλλογὴ μαστιχιοῦ [3].

Ἄλλο χιώτικο προϊὸν εἶναι ἡ τερεβινθίνη. Ἡ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ φθάνει στὶς 1.200 λίτρες. Ἡ τιμή της εἴκοσι σόλδια ἡ λίτρα. Ὁ καρπός της ἀρέσει στὶς γυναῖκες ἀλλὰ καὶ στοὺς συκοφάγους ποὺ τοὺς πιάνουν μὲ ξόβεργα.

Ὁ καρπὸς τῆς τερεβινθίνης παράγεται σὲ δέσμες, ὅπως τῆς κουφοξυλιᾶς.

---

1 Ἔνθ' ἀν., σ. 107-117. Ὁ *Pococke* (ἔνθ' ἀν., σ. 4) τὸν ὀνομάζει «φλισκάρι».

2 Τὸ χάραγμα τῶν μαστιχόδεντρων γίνεται σήμερα μὲ ἕνα ἐργαλεῖο ποὺ λέγεται «κεντίδι». Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Pococke* ποὺ βρέθηκε τὸ 1739 στὰ μαστιχοχώρια, γράφει γι' αὐτὸ τὸ ἐργαλεῖο ὅτι οἱ μαστιχοχωρίτες τὸ ἀποκαλοῦν «τεμέτρι». «Μοιάζει μὲ σουβλὶ ἀλλὰ ἔχει δύο λεπίδες. Ἡ αἰχμή του ἔχει πλάτος ἕνα ὄγδοο τῆς ἴντσας » (*Richard Pococke*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 4).

3. *Galland*, ἔνθ' ἀν. σ. 107 - 117.

ὅταν εἶναι ἄγουρος καὶ πράσινος στὸ ὡρίμασμά του. Οἱ Χιῶτες τὸν τρῶνε μὲ μεγάλη εὐχαρίστηση. Λένε πὼς εἶναι πολὺ στομαχικός [1].

Ἡ παραγωγὴ ἑσπεριδοειδῶν προσφέρει μεγάλο εἰσόδημα, κάπου 450.000 λίτρες. Οἱ καλὲς ποιότητες μεταφέρονται στὴν Πόλη. Τὰ ὑπόλοιπα ξοδεύονται στὴ Σμύρνη. Οἱ τιμὲς τῶν πορτοκαλιῶν εἶναι 25 - 30 φράγκα ἡ χιλιάδα καὶ τὰ λεμόνια τὸ μισό [2].

Ἀπὸ τὰ ἑξήντα περίπου χωριὰ τῆς Χίου τὰ εἴκοσι εἶναι μαστιχοχώρια. Τὰ ὑπόλοιπα σαράντα, γράφει ὁ Galland στὸ χρονικό του, δὲν παρουσιάζουν τίποτα ἀξιοσημείωτο.

«Πετρόχτιστα σπίτια σκεπασμένα μὲ καλὰ κεραμίδια, τετράγωνα σὰν πύργοι καὶ μὲ πέτρινες σκάλες. Πρὶν 40 χρόνια οἱ ἔνοικοι ἀνέβαιναν στὰ σπίτια τους μὲ ξύλινες σκάλες. Τὴ νύχτα τὶς τραβοῦσαν ἐπάνω γιὰ νὰ προστατεύωνται ἀπὸ τοὺς πειρατὲς ποὺ κάθε τόσο ἔκαναν ἀποβάσεις στὸ νησί. Οἱ δρόμοι εἶναι λιθόστρωτοι.

»Στὸ νησὶ δὲν βλέπεις οὔτε μιὰ σπιθαμὴ γῆς ἀκαλλιέργητη. Τὰ δημητριακὰ ὡστόσο καὶ ἡ κτηνοτροφία δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ πληθυσμοῦ, γι' αὐτὸ τὰ τρόφιμα εἶναι κατὰ 20% ἀκριβώτερα ἀπὸ τὴ Σμύρνη [3].

»Τὰ χιώτικα κρασιὰ εἶναι φημισμένα ἀλλὰ καλύπτουν μόνο τὸ ἕνα τρίτο τῶν ἀναγκῶν τοῦ πληθυσμοῦ. Γι' αὐτὸ πραγματοποιοῦν εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὴ Σκόπελο, τὴ Μύκονο καὶ τὴ Σάμο. Δὲν εἶναι τόσο καλὰ αὐτὰ τὰ κρασιὰ ἀλλὰ οἱ Χιῶτες ποὺ εἶναι οἰκονόμοι, γιὰ νὰ μὴν πῶ φιλάργυροι, τὰ ἀγοράζουν στὴ μισὴ τιμή» [4].

Λιγοστὴ καὶ ἡ παραγωγὴ λαδιοῦ, κι' αὐτὸ ἀποτελεῖ μεγάλη ἔλλειψη, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής, ἂν σκεφθῆ κανεὶς ὅτι οἱ Ἕλληνες «τρῶνε λαδόξιδο στὰ τρία τέταρτα τῆς χρονιᾶς. Ἡ μοιχεία, ἡ πορνεία, ἡ κλεψιὰ καὶ τὸ φονικὸ θεωροῦνται ἐλαφρὰ ἁμαρτήματα σὲ σύγκριση μὲ τὴν παραβίαση τῆς νηστείας» [5].

Ὑπάρχει ἀφθονία ψαριῶν στὶς χιώτικες θάλασσες, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸ δικαίωμα τῆς ἁλιείας νοικιαζόταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους, οἱ τιμὲς ἔφθαναν τέσσερα καὶ μερικὲς φορὲς ἕξη σόλδια τὴ λίτρα. Τὸ βοδινὸ πουλιόταν τέσσερα σόλδια ἡ λίτρα καὶ τὸ πρόβατο ἕξη [6].

«Οἱ Χιῶτες ἔμποροι, ἐγκατεστημένοι στὴ Σμύρνη, ἀγοράζουν ἐμπορεύμα-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 118. Πρόκειται γιὰ τὰ τσίκουδα. Οἱ Χιώτισσες τὰ τρῶνε μὲ θαυμαστὴ ταχύτητα καὶ ἐπιδεξιότητα.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 119 - 120.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 120 - 121.
4. Ἐνθ' ἀν., σ. 122.
5. Ἐνθ' ἀν., σ. 122 - 123.
6. Ἐνθ' ἀν., σ. 124.

τα ἀπὸ τοὺς Εὐρωπαίους καὶ τὰ στέλνουν στοὺς συναδέλφους τους στὸ νησί. Ὁ Χιώτης γεννιέται ἔμπορος καὶ καλύπτει μόνος του ὅλο τὸ κύκλωμα τοῦ ἐμπορίου χωρὶς νὰ ἔχη ἀνάγκη ἀπὸ μεσίτες. Κάθε χρόνο ξοδεύονται στὴ Χίο πέντε δέματα λοντρίνια πρὸς ἕξη φράγκα τὸν πήχη. Τέσσερα δέματα γαλλικὴ τσόχα πρὸς 30 σόλδια τὸν πήχη. Ἄλλη τόση ἀγγλικὴ τσόχα πρὸς 10 λίβρες καὶ 10 σόλδια τὸν πήχη. Ὀχτὼ δέματα ὁλλανδικὸ ὕφασμα τριῶν ποιοτήτων, ἡ πρώτη 10 λίβρες καὶ 10 σόλδια ὁ πήχης, ἡ δεύτερη ἐννέα καὶ 15, ἡ τρίτη ἐννέα φράγκα. Τριάντα καντάρια ζάχαρη σὲ κώνους 16 $^1/_2$ σόλδια ἡ λίτρα. Σαράντα καντάρια ζάχαρη ἀκαθάριστη 15 σόλδια ἡ λίτρα. Ὀχτὼ καντάρια πιπέρι 29 σόλδια ἡ λίτρα.

Ὕστερα ἀπὸ τὴν ἔκρηξη τοῦ ἀγγλογαλλικοῦ πολέμου ἡ τιμὴ τῆς τσόχας αὐξήθηκε κατὰ 20 % καὶ τῆς ζάχαρης καὶ τοῦ πιπεριοῦ κατὰ 33 %.

Στὴ Χίο δὲν πουλᾶνε ἀμερικάνικο καφέ, ὅπως σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Τουρκίας, ὅπου γίνεται μεγάλη κατανάλωση. Ἀπαγορεύεται στὸ δημόσιο μύλο ἢ καλύτερα στὸ δημόσιο γουδὶ νὰ καβουρντίζη καὶ νὰ κοπανίζη τὸν καφὲ ἀντὶ νὰ τὸν ἀλέθη. Οἱ Τοῦρκοι συνηθίζουν νὰ ἀλέθουν τὸν καφὲ ἀντὶ νὰ τὸν κοπανίζουν γιατὶ πιστεύουν ὅτι ἔτσι γίνεται πιὸ εὔγεστος [1].

Γύρω γύρω στὸ νησὶ ὑπῆρχαν πύργοι ὅπου οἱ κάτοικοι τῶν παραλιακῶν χωριῶν φρουροῦσαν διαδοχικὰ ἀνὰ ἕξη καὶ εἰδοποιοῦσαν τὸ διοικητὴ τοῦ φρουρίου τῆς Χίου, τὸν γενιτσάραγα, γιὰ κάθε πλεούμενο ποὺ ἐμφανιζόταν στὴ θάλασσα. Ὁ διοικητὴς τιμωροῦσε κάθε παράλειψη μὲ ραβδισμό [2].

Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ οἱ Τοῦρκοι κατέκτησαν τὴ Χίο ἐκδιώκοντας τοὺς Βενετοὺς οἱ Καθολικοὶ ἔχασαν τὴν ἐπιρροή τους στὸ νησί. Ὑπῆρχε κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Galland ἕνας ἐπίσκοπος, 30 ἱερεῖς τοῦ δυτικοῦ δόγματος καὶ ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ δόκιμοι. Ὅλοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ καταβάλουν φόρους, πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει γιὰ τοὺς Ἕλληνες κληρικούς. Οἱ Καθολικοὶ διατηροῦν τὸν καθεδρικὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν πρωτεύουσα καὶ τρεῖς ἀκόμα ἐκκλησίες ἢ παρεκκλήσια ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη. Ἄλλοτε ὑπῆρχαν πολλοὶ ναοὶ καὶ μοναστήρια στὴν πόλη καὶ στὴν ὕπαιθρο. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ὅμως ποὺ οἱ Βενετοὶ ἐγκατέλειψαν τὸ νησὶ ἔγιναν τζαμιὰ ἢ καταστράφηκαν.

Ἀντίθετα οἱ Ἕλληνες ἔχουν 700 - 800 ἐκκλησίες καὶ ἄλλους τόσους παπάδες καὶ καλογέρους. Ἑξήντα ἀπὸ τὶς ἐκκλησίες αὐτὲς βρίσκονται στὴν πόλη καὶ οἱ ὑπόλοιπες στὰ διάφορα χωριά. Στὰ τρία τέταρτα αὐτῶν τῶν ναῶν γίνεται λειτουργία μόνο μιὰ φορὰ τὸ χρόνο. Ὁ μεγαλύτερος ἀριθμὸς τῶν ἐκκλησιῶν εἶναι ἰδιωτικές [3].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 125 - 126.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 130. Εἶναι οἱ λεγόμενες βίγλες. Σώζονται ἀκόμα ἀρκετὲς ἐρειπωμένες στὶς νότιες παράκτιες περιοχές (Λιθί, Πασαλιμάνι κ. ἄ.).
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 132.

Ὑπάρχουν ἀκόμα στὴ Χίο καὶ ἕντεκα μοναστήρια. Μοιάζουν ὅλα μὲ μικρὲς ὀχυρωμένες πόλεις καὶ μποροῦν νὰ περιλάβουν 450 καλογέρους. Τὸ ὡραιότερο ἀπ' αὐτὰ τὰ μοναστήρια εἶναι ἡ Νέα Μονή. Ἀπέχει δύο περίπου λεῦγες [1] ἀπὸ τὴν πόλη. Οἱ περισσότεροι μοναχοὶ ἔχουν μουλάρια καὶ τὰ στέλνουν μὲ εὐχαρίστηση στὴν πόλη γιὰ νὰ μεταφέρουν τὰ πρόσωπα ποὺ ἀπὸ εὐλάβεια ἢ περιέργεια ἐπιθυμοῦν νὰ προσκυνήσουν τὸ μοναστήρι. Ὑποδέχονται τοὺς ξένους σὲ μιὰ καθαρὴ αἴθουσα καὶ τοὺς προσφέρουν κάθε μέρα δυὸ ψωμιὰ τῆς μιᾶς λίτρας ὅσο καιρὸ παραμένουν στὸ μοναστήρι καὶ δύο κατὰ τὴν ἀναχώρησή τους. Μοιράζουν ἐπίσης δυὸ ψωμιὰ σὲ κάθε διαβάτη ποὺ περνάει ἀπὸ τὸ μοναστήρι. «Ἐπειδὴ ἔπεσε πεῖνα καὶ τὸ ψωμὶ ἔφθασε στὰ 3 $^1/_2$ σόλδια τὴ λίτρα οἱ χωριάτες ποὺ πηγαίνουν στὴν πόλη λοξοδρομοῦν γιὰ νὰ πάρουν αὐτὸ τὸ δῶρο. Τὸ μοναστήρι δὲν τὸ ἀρνιέται σὲ κανένα» [2].

Στὴ Νέα Μονὴ ζοῦν 180 καλόγεροι καὶ 20 παπάδες. Οἱ ὑπόλοιποι εἶναι λαϊκοί. Καθένας ἔχει τὸ πετρόχτιστο σπιτάκι του ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕνα ἰσόγειο δωμάτιο καὶ ἕνα ἀνώγειο. Ὅλα αὐτὰ τὰ διαμερίσματα σχηματίζουν πόλισμα κλεισμένο μὲ τοὺς τοίχους τῶν σπιτιῶν. Στὴ μέση βρίσκεται ὡραιότατος ναὸς χτισμένος κατὰ τὴν παράδοση τὸ 1050 ἐπὶ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου [3].

«Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν παράδοση ὁ Κωνσταντῖνος, ἐξόριστος στὴ Λέσβο, ταξίδεψε στὴ Χίο, λίγο πρὶν γίνει αὐτοκράτορας, γιὰ νὰ ἐξομολογηθῆ καὶ νὰ ἐπισκεφθῆ τοὺς καλόγερους τοῦ νησιοῦ ποὺ ἦταν φημισμένοι γιὰ τὴν ἀσκητικὴ ζωὴ καὶ τὴν αὐστηρότητά τους. Ὁ πιὸ ξακουστὸς ἦταν ἕνας ἐρημίτης ποὺ ἔμενε σὲ ἀπόσταση δύο ὡρῶν ἀπὸ τὴν πόλη. Ἀφοῦ ἐξωμολογήθηκε θέλησε νὰ προσφέρη ἕνα δῶρο στὸν ἀσκητή. Ἀλλὰ ἐκεῖνος δὲν δέχτηκε. Πρόβλεψε ὅμως ὅτι σὲ ἔξη μῆνες ὁ Κωνσταντῖνος θὰ γίνη αὐτοκράτορας καὶ τὸν παρακάλεσε νὰ χτίση μιὰ ἐκκλησία γιὰ νὰ φυλάξη σ' αὐτὴ τὴ θαυματουργὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας ποὺ εἶχε στὸ ἐρημητήριό του. Καὶ διηγήθηκε στὸν Κωνσταντῖνο τὸν Μονομάχο πῶς βρέθηκε ἡ εἰκόνα.

»Ἕνα βράδυ, λέει, καθὼς περπατοῦσα μὲ τὸ σύντροφό μου ἐδῶ κάτω σ' αὐτὸ τὸ ἀσκηταριὸ βλέπω φῶς σ' ἕνα σκίνο. Λέω στὸ φίλο μου:

— Γιὰ τράβα νὰ δῆς τί εἶναι.

»Ζυγώνει τὸ σκίνο καὶ δὲν βλέπει τίποτα. Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ τὴν ἄλλη μέρα καὶ τὴν παράλλη.

»Τὴν τέταρτη μέρα ἀποφασίζουμε νὰ βάλουμε φωτιὰ στὰ σκῖνα καὶ νὰ τὰ κάψουμε ὅλα. Ἔτσι κάναμε κι' ὅλα ἔγιναν στάχτη ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ μικρὴ μερ-

---

1. Ἡ λεῦγα ἀντιστοιχοῦσε ἐκείνη τὴν ἐποχὴ σὲ πορεία μιᾶς ὥρας.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 133 - 134.
3. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος ἀνέβηκε στὸ θρόνο τοῦ Βυζαντίου τὸ 1045, ὕστερα ἀπὸ τὸ γάμο του μὲ τὴν αὐτοκράτειρα Ζωή, ὡς διάδοχος τῶν Μακεδόνων.

σίνη. Ψάξαμε γύρω γύρω καὶ βρήκαμε τὴν εἰκόνα καὶ τὴ φέραμε στὸ ἀσκηταριό. Ἀλλὰ τὸ ἄλλο πρωὶ ἡ εἰκόνα χάθηκε. Ψάχνουμε, ψάχνουμε, τίποτα. Ξαναπηγαίνουμε στὴ μερσίνη καὶ τὴ βρίσκουμε στὸ ἴδιο μέρος. Τὴν ξαναφέραμε στὸ ἀσκηταριὸ ἀλλὰ τὴν ἄλλη μέρα τὰ ἴδια. Ἡ εἰκόνα χάθηκε καὶ ξαναβρέθηκε στὴ ρίζα τῆς μερσίνης. Σκεφθήκαμε λοιπὸν ὅτι ἡ Παναγία ἐπιθυμοῦσε νὰ λατρεύεται ἡ εἰκόνα της σ' αὐτὸ τὸν τόπο καὶ χτίσαμε τὸ προσκυνητάρι ποὺ βλέπεις [1].

»Ὁ Κωνσταντῖνος ἔταξε νὰ χτίση ὄχι μόνο ἐκκλησία μὰ ὁλόκληρο μοναστήρι. Τὸν εὐχαρίστησε ὁ καλόγερος ἀλλὰ τοῦ εἶπε πὼς σὰν θὰ γίνη αὐτοκράτορας θὰ λησμονήση, ἀπὸ τὶς πολλὲς τὶς ἔγνοιες, τὸ τάμα του. Καὶ τὸ κακὸ εἶναι πὼς ὁ φτωχὸς ἐρημίτης δὲν θὰ μπορῆ νὰ φθάση στὴν Πόλη γιὰ νὰ τοῦ τὸ θυμίση. Βγάζει τότε ὁ Κωνσταντῖνος τὸ δαχτυλίδι του καὶ τὸ δίνει στὸν ἐρημίτη ἀμανάτι γιὰ τὸ λόγο του.

»Ἡ προφητεία τοῦ καλόγερου ἔγινε πραγματικότητα. Ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος ἀνέβηκε στὸ θρόνο ὕστερα ἀπὸ ἔξη μῆνες. Οἱ δυὸ ἐρημίτες ἀφήνουν τὸ ἀσκηταριὸ καὶ πᾶνε στὴν Πόλη γιὰ νὰ θυμίσουν στὸν αὐτοκράτορα τὸ τάμα του. Τρία χρόνια πάσχιζαν νὰ μποῦν στὸ παλάτι. Ἀλλὰ μάταια. Τέλος πάντων κατορθώνουν νὰ συναντήσουν τὸν Κωνσταντῖνο καὶ τοῦ θυμίζουν τὸ τάμα. Ἐκεῖνος τοὺς ἀπαντᾶ πὼς δὲν τοὺς γνωρίζει κι' οὔτε καταλαβαίνει τί τοῦ λένε. Βγάζει τότε τὸ δαχτυλίδι [2] ὁ ἐρημίτης καὶ τὸ δείχνει στὸν αὐτοκράτορα. Θυμήθηκε ἐκεῖνος, ἔδωσε προσταγὴ νὰ χτίσουν μεγάλη ἐκκλησία [3], ὥρισε εἰσοδήματα γιὰ τοὺς καλογέρους καὶ παραχώρησε γιὰ τὴ συντήρησή τους τὶς προσόδους τῶν τελωνείων τῆς Σμύρνης, τῆς Χίου καὶ τῆς Μυτιλήνης» [4].

Ὁ ἡγούμενος προθυμοποιήθηκε νὰ δείξη στὸ Γάλλο περιηγητὴ καὶ τὴ συνοδεία του τὰ ἅγια λείψανα καὶ τὰ ἱερὰ κειμήλια τοῦ μοναστηριοῦ. Τοῦ ἔδειξαν πρῶτα πρῶτα μιὰ ἀσημένια συρματένια κασετίνα μ' ἕνα καλοδιατηρημένο ἀντίχειρα χωρὶς νύχι. Τοῦ εἶπαν πὼς εἶναι ὁ ἀντίχειρας τοῦ Ἰωάννη τοῦ Βαπτιστῆ. «Ὁ ἡγούμενος γνωρίζοντας ὅτι ἡ συνοδεία μας ἦταν κυρίως Γάλλοι,

---

1. Σύμφωνα μὲ παράδοση τῆς Νέας Μονῆς τὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας βρῆκαν ἄθικτη, ὕστερα ἀπὸ τὴν πυρκαγιὰ ποὺ ἀφάνισε τὸ δάσος τοῦ Προβατείου, οἱ Χιῶτες μοναχοὶ ἀδελφοὶ Νικήτας καὶ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἰωσήφ. Τοὺς τρεῖς αὐτοὺς μοναχοὺς ἀναφέρει ὁ ὅσιος *Νικηφόρος* στὸ ἔργο του «Ἡ θεία καὶ ἱερὰ ἀκολουθία τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν Νικήτα, Ἰωάννου καὶ Ἰωσήφ... ἦτε ἱστορία τῆς μονῆς καὶ θαύματα παράδοξα τελεσθέντα ἐν αὐτῇ....Ἐνετίησιν ᾳωδ'.

2. Τὸν «σημαντῆρα δακτύλιον».

3. «Ταῖς βασιλικαῖς μισθοφορίαις καὶ δαπάναις τοῦ βασιλέως» (*Γ. Ζολώτα*, Ἱστορία τῆς Χίου, τ. Β', σ. 258 κ. ἑ).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 141.

εἶπε ὅτι τὸ νύχι τοῦ ἁγίου βρίσκεται στὴ Γαλλία. Ἔχω τὴν ἰδέα πὼς ἂν ἦταν Ἰταλοὶ θὰ ἔλεγε πὼς βρίσκεται στὴν Ἰταλία».

Τοῦ ἔδειξαν ἐπίσης ἕνα κομμάτι ἀπὸ τόν «ἀληθινὸ σταυρό», ὅσο τὸ μικρὸ δάχτυλο τοῦ χεριοῦ, ἔνθετο σὲ ἀσημένια πλάκα. Ὕστερα ἔδειξαν ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ κρανίο τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου.

Γυναῖκες δὲν μπαίνουν ποτὲ στὸ μοναστήρι. Κι' ὅταν θέλουν νὰ προσκυνήσουν τοὺς φέρνουν τὰ ἅγια λείψανα στὴν πόρτα [1].

Τὰ ἔσοδα τῆς Νέας Μονῆς εἶναι κολοσσιαῖα, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής.

Τὸ μοναστήρι ἔχει χτήματα σ' ὅλη τὴ Χιό, στὴ Μ. Ἀσία, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ἀκόμα καὶ στὴ Ρωσία. Τὰ χτήματα αὐτὰ χωρίζονται σὲ μετόχια γιὰ τὴν εὐπρεπὴ συντήρηση τῶν καλογέρων. Συγκεντρώνονται ἐπίσης μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ ποὺ χρησιμεύουν γιὰ τὴν ἱκανοποίηση, σὲ ὥρα ἀνάγκης, τῆς ἀπληστίας τῶν Τούρκων.

Μ' ὅλα αὐτὰ τὰ πλούτη ἡ διατροφὴ τῶν καλογέρων εἶναι κακή. Παίρνουν κάθε μέρα δυὸ ψωμιὰ μαῦρα τῆς μιᾶς λίτρας τὸ καθένα καὶ μιὰ φορὰ τὸ χρόνο 90 λίτρες κρεμμύδια, 25 λίτρες ρεβύθια, 50 λίτρες κουκιὰ ἢ φασόλια καὶ 40 λίτρες ἐλιὲς ὅταν ἡ σοδειὰ εἶναι μεγάλη. Παίρνουν ἐπίσης κάθε βδομάδα, ἀπὸ τὴν 1 Νοεμβρίου ὣς τὴν 1 Μαρτίου, τρία μισόλιτρα κρασί, καὶ δυὸ μισόλιτρα τὴ βδομάδα ἀπὸ τὴν 1 Μαρτίου ὣς τὸ τέλος Ἰουνίου. Τὸν ὑπόλοιπο χρόνο πίνουν νεράκι ἀπὸ τὴ στέρνα τους.

Ὡστόσο, ἐπειδὴ ἡ ποσότητα αὐτὴ τῶν τροφίμων δὲν ἐπαρκεῖ, μοιράζουν σὲ κάθε καλόγερο ἕνα κομμάτι μοναστηριακῆς γῆς ποὺ τὴν καλλιεργοῦν γιὰ λογαριασμό τους [2].

Κάθε καλόγερος καταβάλλει 300 λίβρες κατὰ τὴν εἴσοδό του στὸ μοναστήρι, ἀποκτώντας ἔτσι τὸ δικαίωμα νὰ παραμείνη ἐκεῖ ἰσόβια, ἀρκεῖ νὰ μὴ διαπράξη παράπτωμα ποὺ συνεπάγεται τὴν ἐκδίωξή του.

Ἐπειδὴ τὸ 1746 ἦταν κακὴ χρονιὰ καὶ ἀφανίσθηκε ὁλόκληρη ἡ σοδειὰ οἱ καλόγεροι ἔπαιρναν μονάχα ἕνα ψωμί. Ἀπὸ κεῖ καὶ πέρα ἔπρεπε νὰ ἐξοικονομήσουν μόνοι τους τὰ ὑπόλοιπα [3].

Στὸ μοναστήρι ὑπῆρχε καὶ βιβλιοθήκη πλούσια σὲ χειρόγραφα. Ἀλλὰ τὴν κρατοῦσαν κλειστὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ κάποιος κατώρθωσε νὰ ἀποσπάση μὲ χρήματα ἕνα χειρόγραφο ἀπὸ τὸ βιβλιοθηκάριο [4].

Τὸ γυναικεῖο μοναστήρι τῆς Καλιμασιᾶς, σὲ ἀπόσταση δύο λευγῶν ἀπὸ

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 142.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 144.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 145. Βλ. *Richard Pococke*, ἐνθ' ἀν., σ. 5 κ. ἑ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 145.

τὴν πόλη, ἦταν ἀνοιχτὸ σ' ὅλο τὸν κόσμο, ἄντρες καὶ γυναῖκες. Πολλοὶ ξένοι πήγαιναν νὰ τὸ ἐπισκεφθοῦν, ἄλλοι ἀπὸ περιέργεια καὶ ἄλλοι γιὰ ν' ἀκούσουν τὶς ψαλμωδίες τῶν καλογραιῶν. Γι' αὐτὸ διάλεγαν τὶς πιὸ καλλίφωνες. Οἱ μοναχὲς μποροῦσαν νὰ ἀπουσιάσουν ὅσο ἤθελαν ἀπὸ τὸ μοναστήρι, μὲ τὴν ἄδεια βέβαια τῆς γουμένισσας. Ὁ Galland πληροφορήθηκε κι' ἕνα σκάνδαλο. Ἡ γουμένισσα ὑποχρεώθηκε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια νὰ πληρώση πρόστιμο στὸν Τοῦρκο διοικητὴ τῆς Χίου «ἐπειδὴ ἀποδείχτηκε πὼς ἔκανε παιδί».[1]

Οἱ Χιῶτες, γράφει ὁ Galland, τρῶνε σὲ τραπέζι, ὅπως οἱ Εὐρωπαῖοι. Μαγειρεύουν τὴν τροφή τους καὶ εὐρωπαϊκὰ καὶ τουρκικά. Οἱ γυναῖκες, συνηθίζουν νὰ τρῶνε τὸ πρωὶ ζωμὸ καὶ τὸ ἀπόγευμα γλυκὸ τριαντάφυλλο, σουμάδα καὶ σιρόπι ἀπὸ μενεξέδες, λεμόνι ἢ καλλίτριχο[2]. Οἱ λεχῶνες πίνουν μόνο σιρόπι ἀπὸ μῆλα[3].

Τὰ ἐξοχικὰ σπίτια στὸν κάμπο εἶναι ὡραιότερα ἀπὸ τὶς κατοικίες τῆς πόλης. Οἱ πόρτες μεγάλες καὶ καμαρωτές. Οἱ πέτρες ποὺ σχηματίζουν τὸ πλαίσιο ἐναλλάσσονται πότε κόκκινες πότε λευκές, ἔτσι ποὺ ἀπὸ μακριὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση πὼς εἶναι μαρμαρένιες[4]. Ἔξω ἀπὸ τὴν πόρτα, ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές, ὑπάρχουν πέτρινα καθίσματα ὅπου οἱ γυναῖκες κάθονται καὶ δροσίζονται τὰ βράδια καὶ τὶς Κυριακές. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο γίνεται καὶ στὴν πόλη. Γυναῖκες καὶ κορίτσια κάθονται στὸ κατώφλι τῶν σπιτιῶν χωρὶς νὰ ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τοὺς Τούρκους.

Οἱ ἐσωτερικὲς αὐλὲς εἶναι στρωμένες μὲ μεγάλες σκληρὲς πέτρες. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ βρίσκεται τὸ σπίτι σὲ σχῆμα πύργου, ὅπου μπορεῖ κανεὶς νὰ ταμπουρωθῆ γκρεμίζοντας τὴν πέτρινη σκάλα ἢ ἀφαιρώντας τὴν ξύλινη. Οἱ σκάλες εἶναι πάντοτε ἐσωτερικές, ὑπάρχουν ὅμως καὶ σπίτια μὲ γεφύρια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ βρίσκεται μεγάλη στέρνα μὲ τετράγωνους στύλους στὶς τέσσερες γωνίες ἀπὸ λευκὲς καὶ κόκκινες πέτρες. Τέτοιοι στύλοι ὑπάρχουν στὴν αὐλὴ καθὼς καὶ μιὰ συστοιχία ποὺ σχηματίζει πέρασμα ἀπέναντι στὴν πόρτα καὶ ὁδηγεῖ στὸν κῆπο. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ στύλοι εἶναι σκεπασμένοι μὲ κληματαριές.

Πλάϊ στὴ στέρνα βλέπεις μεγάλο πηγάδι μὲ τροχό. Τρία τέσσερα καὶ συχνὰ ἕξη μουλάρια γυρίζουν νύχτα μέρα τὸ μαγγάνι. Τὸ νερὸ γεμίζει τὴ στέρνα κι' ἀπὸ κεῖ μὲ αὐλάκια χωρίζεται σ' ὅλα τὰ σημεῖα τοῦ κήπου γιὰ νὰ ποτιστοῦν οἱ πορτοκαλιὲς καὶ οἱ λεμονιές. Οἱ μπαξεβάνηδες δὲν τὶς ἀφήνουν νὰ πετάξουν μπόϊ, τὶς διατηροῦν χαμηλὲς γιατὶ πιστεύουν πὼς ἔτσι ἀποδίδουν περισσότερο καρπό[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 146. Βλ. καὶ *Richard Pococke*, ἔνθ' ἀν , σ. 5. Ἴσως πρόκειται γιὰ τὸ γυναικεῖο μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ.
2. Capillaire.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 148.
4. Εἶναι ἡ περίφημη «θυμιανούσικη» πέτρα.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 148 - 149.

Οἱ Χιῶτες περνοῦν ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ μῆνες τοῦ χρόνου στὰ ἐξοχικά τους σπίτια ὅπου ἀποφεύγουν κάθε ἐπαφὴ μὲ τοὺς Τούρκους. Στέλνουν ἐκεῖ τὶς οἰκογένειές τους τὸ Πάσχα καὶ τὶς ξαναφέρνουν τέλη Νοεμβρίου. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ἄντρες ἔχουν δουλειὲς στὴν πόλη ἔρχονται κάθε πρωὶ καὶ γυρίζουν τὸ βράδυ στὴν ἐξοχή [1].

Ὅλα τὰ περιβόλια τοῦ κάμπου εἶναι περιτοιχισμένα [2]. Σ' αὐτὴ τὴν ἐξοχικὴ πολιτεία ἐπικρατεῖ τόση ἀσφάλεια ποὺ οἱ γυναῖκες καὶ τὰ κορίτσια πηγαίνουν χωρὶς συνοδεία στὴν πόλη πεζοπορώντας στὶς κοντινὲς ἀποστάσεις καὶ μὲ μουλάρι ἢ γαϊδούρι στὶς μακρινές.

Οἱ ἄντρες μεταχειρίζονται κυρίως μουλάρια. Τὰ φέρνουν ἀπὸ τὴν ἀντικρινὴ Μ. Ἀσία καὶ εἶναι κατάλληλα γιὰ ἱππασία ἢ γιὰ τὰ μαγγανοπήγαδα ὥς τὶς ἀρχὲς τοῦ φθινοπώρου. Τότε τὰ στέλνουν σ' ἕνα μακρινὸ χωριὸ ὅπου ξεχειμωνιάζουν κοπάδια κοπάδια. Κοιμοῦνται στὸ ὕπαιθρο χωρὶς καμμιὰ ταλαιπωρία γιατὶ τὸ κλῖμα εἶναι γλυκό. Τὴν ἄνοιξη, μόλις σταματήσουν οἱ βροχές, οἱ χωριάτες ποὺ εἶχαν ἀναλάβει τὴ φύλαξή τους ξαναφέρνουν τὰ μουλάρια στὴν πόλη καὶ τὸ ἀφεντικὸ πληρώνει φυλαχτικὰ ἔξη λίβρες γαλλικές.

Τὰ μουλάρια στοιχίζουν 200 - 300 λίβρες. Γιὰ τὴν ἱππασία χρησιμοποιοῦν εἰδικὰ σαμάρια, πολὺ ἀναπαυτικά. «Οἱ Χιῶτες ἱππεύουν τὰ μουλάρια τους ὅπως καὶ οἱ γυναῖκες καὶ πάντοτε κρατοῦν τὰ χαλινάρια μὲ τὸ ἀριστερό. Ἐκεῖνος ποὺ θὰ τὰ κρατοῦσε μὲ τὸ δεξὶ θὰ ἔδινε ἐντύπωση ἐκκεντρικοῦ ἀνθρώπου» [3].

Τὰ ἔπιπλα τῶν σπιτιῶν, τόσο στὴν ἐξοχὴ ὅσο καὶ στὴν πόλη, εἶναι κυρίως ἕνα ἄθλιο κρεβάτι ἀπὸ σανίδες στερεωμένες πάνω σὲ δυὸ ψηλὰ «στρίποδα». Ἕνας γύρος ποὺ πέφτει ὥς τὸ πάτωμα ἐπιτρέπει νὰ χρησιμεύη τὸ κρεβάτι ὡς ὑπόστεγο γιὰ νὰ ἀποθηκεύωνται κάτω ἀπὸ τὶς σανίδες οἱ καρποί. Οἱ περισσότεροι Χιῶτες ἔχουν ἕνα στρῶμα στὸ κρεβάτι. Τὴν ἡμέρα τὸ διπλώνουν ἀναστρέφοντάς το καὶ χρησιμοποιοῦν τὸ μισὸ ποὺ ἀπομένει ἐλεύθερο γιὰ τραπέζι ἢ κάθισμα. Μερικοί, ἀλλὰ λίγοι, ἔχουν σιδερένια κρεβάτια μὲ ἐπιχρυσωμένο μέταλλο καὶ μὲ κολῶνες ὅπου στερεώνονται εἰκόνες ἁγίων ἢ ἄλλες μορφές.

Ἡ μόνη περίπτωση ποὺ στολίζονται τὰ κρεβάτια εἶναι ὅταν ὑπάρχη στὸ σπίτι ἄρρωστος ἢ λεχώνα. Τότε καλύπτουν τὸ μέρος τοῦ τοίχου πρὸς τὸ κεφάλι μ' ἕνα μάλλινο χαλὶ ἢ ἐπίστρωμα ἀπὸ ὕφασμα ποὺ σκεπάζει τὸν τοῖχο ἀπὸ τὴν ὀροφὴ ὥς τὸ στρῶμα τοῦ κρεβατιοῦ.

Ὁ τοῖχος τῶν παραθύρων ἔχει τὸ μισὸ πλάτος ἀπὸ τοὺς ἄλλους. Ἔτσι, κάθε παράθυρο σχηματίζει δεξιὰ κι' ἀριστερὰ μιὰ γωνία. Ἐκεῖ στερεώνεται μιὰ

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 151.

2. Οἱ πανύψηλοι τοῖχοι, μὲ τὶς ἐπιβλητικὲς εἰσόδους καὶ τὶς ἀγροικίες ἀπὸ θυμιανούσικη πέτρα ἀποτελοῦν καὶ σήμερα τὸ πιὸ γραφικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ πολυφημισμένου Κάμπου.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 151 - 154.

πέτρα χωνευτὴ ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ κάθισμα. Τρία τέσσερα ξύλινα σκαμνάκια, μισὸ πόδι ὕψος, πέντε ἔξη ξύλινες καρέκλες, ἄλλες τόσες πολυθρόνες ντυμένες μὲ δέρμα, ἕνα μεγάλο μακρουλὸ τραπέζι ἀπὸ καρυδιὰ καὶ τρεῖς τέσσερες μεγάλες κάρινες κασέλες εἶναι ὅλα ὅλα τὰ ἔπιπλα ποὺ βρίσκονται στὴ σάλα. Στὶς κάμαρες βλέπεις ἀκόμα λιγώτερα ἔπιπλα. Οἱ τοῖχοι εἶναι ὁλότελα γυμνοί. Τοὺς ἀσπρίζουν μὲ ἀσβέστη κι' αὐτὸ δίνει στὸ ἐσωτερικὸ τῶν σπιτιῶν μιὰ χαρούμενη ὄψη.

Ὅταν πεθάνῃ ὁ νοικοκύρης τοῦ σπιτιοῦ ἀναποδογυρίζουν τὸ μεγάλο τραπέζι καὶ τ' ἀφήνουν ἕνα χρόνο μὲ τὰ πόδια ψηλά, σημάδι πένθους. Οἱ ἄντρες πενθοῦν φορώντας μαῦρα ροῦχα καὶ οἱ γυναῖκες μώβ, κόκκινα ἢ βαθυγάλαζα μεσοφούστανα καὶ στηθόδεσμους. Οἱ κάλτσες καὶ τὰ κεφαλοδέσια παραμένουν πάντοτε λευκά. Μόνο ποὺ τὰ κεφαλοδέσια γίνονται μικρότερα [1].

Οἱ Χιῶτες, γράφει ὁ Galland, ὀνομάζονται Γασκῶνοι τῆς Ἀνατολῆς, ἐπειδὴ ἔχουν εὔθυμο χαρακτήρα καὶ λεπτὸ πνεῦμα. «Ἀλλὰ αὐτὴ ἡ εὐθυμία καὶ ἡ κοινωνικότητα ἔχουν κάτι παράξενο. Τὸ λεπτὸ πνεῦμα μοιάζει ἀρκετὰ μὲ τὴν ἑλληνικὴ πανουργία. Εἶναι δύσκολο νὰ μὴν ἐξαπατηθῇ κανεὶς ὅταν ἔχῃ νιτερέσια μαζί τους» [2].

Οἱ κάτοικοι τῆς Χίου ντύνονται ὅπως καὶ οἱ Κωνσταντινουπολίτες, δηλαδὴ τούρκικα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ἡ φορεσιά τους εἶναι πιὸ στενή. Φοροῦν σκούφους στολισμένους μὲ δέρμα προβάτου Ἀστραχάν, ποὺ ζυγίζουν δέκα ὡς δώδεκα λῖτρες.

«Οἱ Χιώτισσες φοροῦν φούστα ποὺ συνδέεται μ' ἕνα ζιπούνι ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕφασμα. Τὸ ζιπούνι εἶναι τόσο στενὸ καὶ τόσο ἐφαρμοστὸ ποὺ πληγώνει τὸ δέρμα μπροστὰ στοὺς ὤμους καὶ ἀναγκάζει τὶς γυναῖκες νὰ σκύβουν καὶ νὰ φαίνωνται καμπουριασμένες, μ' ὅλο ποὺ τὰ σώματά τους εἶναι εὐθυτενῆ. Εἶναι ἀνοιχτὸ μπροστὰ κι' ἀφήνει νὰ φαίνεται ὁ λαιμός. Τὸ στῆθος σκεπάζεται μ' ἕνα κομμάτι μπαμπακερὸ ἢ μάλλινο ὕφασμα, λευκὸ πάντοτε, ποὺ προσαρμόζεται στὸ ζιπούνι μὲ κόπιτσες. Καθὼς σφίγγει ὁ μποῦστος τὸ πανωκόρμι, οἱ σάρκες ξεχειλίζουν καὶ μαζεύουν στὸν τράχηλο ἔτσι ποὺ θαρεῖ κανεὶς πὼς οἱ γυναῖκες πάσχουν ἀπὸ βρογχοκήλη. Ἡ ὀμορφιὰ αὐτοῦ τοῦ σημείου τοῦ σώματος εἶναι ἀποκλειστικὰ τὸ πάχος.

»Ἡ φούστα κατεβαίνει λίγο πιὸ κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Κάτω ἀπὸ τὸ φόρεμα συνηθίζουν μεσοφούστανο ἀπὸ λευκὸ ὕφασμα, δύο δάχτυλα πιὸ μακρὺ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 154 - 157.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 157. Τὴν κοινωνικότητα τῶν κατοίκων τῆς Χίου ὑπογραμμίζει καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Julius Griffiths* : «Λίγοι Χιῶτες ξεχωρίζουν γιὰ τὴν πολυμάθειά τους. Ὡστόσο μὲ τὴν ἐξυπνάδα, τὴν ὁμιλητικότητα καὶ τὴν κοινωνικότητά τους ἀποτελοῦν καταφανὴ ἀντίθεση πρὸς τὸν ἄχαρο καὶ δυσκίνητο χαρακτήρα τῶν τυράννων τους» (Travels in Europe, in Asia Minor and Arabia, London 1805, σ. 242).

ἀπὸ τὴ φούστα. Στὸ ποδογύρι τὸ μεσοφούστανο ἔχει δαντέλλα, ἐνάμιση δάχτυλο πλάτος ἔτσι ποὺ νὰ φαίνεται ὁλόκληρη ἡ γάμπα. Φοροῦν πάντοτε μπαμπακερὲς κάλτσες καθὼς καὶ παντοῦφλες ποὺ τὸ πάνω μέρος, ἀπὸ λευκὸ δέρμα, μόλις σκεπάζει τὰ δάχτυλα τῶν ποδιῶν. Μ' ὅλα αὐτὰ χορεύουν μὲ πολλὴ χάρη καὶ εὐκινησία. Στὸν ταρσὸ τοῦ ποδιοῦ καὶ στὸ πίσω μέρος τῶν παπουτσιῶν δένουν βυσσινιὰ μεταξωτὴ φούντα ποὺ τονίζει τὴν ἀσπράδα καὶ εἶναι πολὺ φανταχτερή. Τὸ χειμώνα φοροῦν κατάσαρκα σαλβάρια ἀλλὰ ὄχι τὰ κορίτσια. Τὸ κεφαλοδέσι τους εἶναι ἀπὸ μπαμπακερὸ ὕφασμα. Πάνω σ' αὐτὸ ἐπαγγελματίες κομμώτριες ἁπλώνουν κυκλικὰ καὶ μὲ μεγάλη δεξιοτεχνία δύο πῆχες λευκὴ μουσελίνα ἀλειμμένη καλὰ μὲ κόμι, ἔτσι ποὺ νὰ σχηματίζη σαρίκι πλατὺ πρὸς τὰ πάνω καὶ μὲ περίμετρο ἐνάμιση πήχη» [1].

Γενικὰ τὸ γυναικεῖο φῦλο εἶναι πολὺ ὡραῖο στὴ Χίο. Ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ εὐπροσηγορία του προκαλεῖ κατάπληξη σ' ἐκείνους ποὺ γνωρίζουν πόσο περιωρισμένες εἶναι οἱ γυναῖκες τῆς Ἀνατολῆς. Ὡστόσο ἡ ὀμορφιά τους ἀμαυρώνεται ἀπὸ τὰ μακρουλὰ καὶ κούφια δόντια τους. Τοὺς ἀρέσει ὁ χορός, ὁ περίπατος καὶ τὸ τραγούδι. Μ' ὅλα αὐτὰ δὲν παραμελοῦν ποτὲ τὴ δουλειά τους γιὰ τὴν ψυχαγωγία. Διασκεδάζουν μόνο τὴν Κυριακὴ καὶ τὶς γιορτές [2].

Στὴ Χίο οἱ γιατροὶ εἶναι πολυσέβαστοι. Οἱ Τοῦρκοι τοὺς ἐκτιμοῦν τόσο πολὺ ποὺ ἐπιτρέπουν σ' αὐτοὺς νὰ φοροῦν παπούτσια ἀπὸ κίτρινο μαροκίνι καὶ νὰ ντύνωνται μὲ ζωηρόχρωμα ὑφάσματα, ὅπως οἱ ἴδιοι. Οἱ Ἕλληνες τοὺς προσφωνοῦν «μισέ» καὶ τὴ γυναίκα τους «μαντόνι» [3].

Ὁ Galland θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ λεπροκομεῖο τοῦ νησιοῦ ποὺ βρισκόταν σὲ ἀπόσταση δύο μιλίων ἀπὸ τὴν πόλη. Εἶδε 30 περίπου ἄντρες καὶ γυναῖκες μὲ πρόσωπα φριχτὰ παραμορφωμένα ἀπὸ τὴν ἀρρώστια. Τὸ νοσοκομεῖο προωριζόταν μονάχα γιὰ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Χίου καὶ τοῦ Αἰγαίου. Ἐπειδὴ παρατηρήθηκε πὼς οἱ Τοῦρκοι δὲν προσβάλλονται ἀπὸ λέπρα, μερικοὶ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 163.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 164.
3. Τὴν ἱκανότητα καὶ τὴ φήμη τῶν γιατρῶν τῆς Χίου ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς *Frederick Hasselquist* (βλ. κεφ. Ἀνάσταση στὴν Ἱερουσαλήμ). Γνώρισε στὴ Χίο, κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του τὸ 1749, τὸν δόκτορα Δημήτρη, ἡλικίας 80 χρόνων, ταξιδεμένο στὴν Ἀγγλία καὶ στὴ Γερμανία καὶ μὲ πεῖρα ἰατρικῆς πρακτικῆς στὸ νοσοκομεῖο Santo Spirito τῆς Ρώμης καὶ τὸν δόκτορα Ζανῆ, νέο, ὡραῖο, ἐπιτήδειο καὶ μὲ πολλὲς γνώσεις (Voyages and travels in the Levant, in the years 1749, 50, 51, 52, containing observations in Natural History, Physik, Agriculture and Commerce ....by the late *Frederick Hasselquist*, M. D. Published by order of the present Majesty the Queen of Sweden by Charles Linnaeus, London 1766, σ. 21). Ὁ *Ἀθ. Γκιάλας* ὑποθέτει ὅτι ὁ γέρο γιατρὸς ποὺ γνώρισε ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ἦταν ὁ Δημήτριος Ἀμιράλης (Ἡ κοινωνικὴ πρόνοια καὶ αἱ ὑγειονομικαὶ ὑπηρεσίαι εἰς τὴν Χίον ἀπὸ τοῦ 14ου αἰῶνος μέχρι τῆς σφαγῆς τοῦ 1822, Ἀθῆναι 1972).

ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ἀρρώστια προέρχεται ἀπὸ τὰ παστὰ καὶ τὰ ἀλλοιωμένα ψάρια ποὺ τρῶνε οἱ Ἕλληνες στὶς ἀτέλειωτες νηστεῖες τους.

Ἡ λέπρα, σημειώνει ὁ Γάλλος περιηγητής, πρωτοεκδηλώνεται στὰ μπράτσα καὶ στὶς γάμπες ποὺ χάνουν τὴν αἴσθηση τῆς ἀφῆς. Γενικὰ οἱ λεπροὶ δὲν ἔχουν καμμιὰ αἴσθηση ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Συχνὰ παθαίνουν ἐγκαύματα βαρειὰ στὰ πόδια τους καθὼς προσπαθοῦν νὰ ζεσταθοῦν στὴ φωτιά, χωρὶς νὰ τὸ αἰσθανθοῦν διόλου. Ἀπὸ τὰ φαγητὰ μόνο ὁ ζωμὸς δὲν τοὺς ἐνοχλεῖ. Ἡ συνηθισμένη τους τροφὴ εἶναι βραστὸ ρύζι [1].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 170-171. Τὴν οἰκονομικὴ καὶ πολιτιστικὴ ἀκμὴ τῆς Χίου σ' αὐτὴ τὴν περίοδο συνοψίζει ὁ ἱστορικὸς *Hertzberg*: «Μόνο ἡ Χίος ἀνάμεσα στὶς παράλιες χῶρες τοῦ νησιωτικοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου βρισκόταν σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο κατὰ τὸ πρῶτο τρίτο τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνθηρὴ βιομηχανία της, τὴν ἀξιόλογη γεωργία, τὴν παιδεία, τὸ ἐμπόριο, οἱ κάτοικοι τῆς Χίου πλεονεκτοῦσαν ἀκόμα καὶ στὰ ἤθη καὶ στὸ χαρακτήρα καὶ στὴ μόρφωση. Δὲν λείπουν βέβαια καὶ τὰ σκοτεινὰ σημεῖα τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς. Εἶναι τὸ μῖσος ἀνάμεσα στοὺς ὀρθόδοξους καὶ τοὺς παπικούς. Τὸ 1719 οἱ Λατίνοι ἀπόχτησαν ὅ,τι εἶχαν χάσει τὸ 1695. Μεγάλη πίκρα ἔνοιωσαν οἱ Χιῶτες ἀπὸ τὴ δράση τῶν Γάλλων μισσιοναρίων κυρίως μεταξὺ 1724 καὶ 1728. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν καὶ πάλι νὰ ἐφαρμοσθοῦν μέτρα ἐναντίον τοῦ προσηλυτισμοῦ» (Histoire de la Grèce sous la domination des Romains, τ. Γ', σ. 32).

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΛΑΟΓΡΑΦΟΣ ΤΟΥ ΑΙΩΝΑ (1748)

ΣΤΑ ΜΕΣΑ τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα σημειώνεται μιὰ πολυσήμαντη στροφὴ στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἑλλάδα. Ξεπερνάει τὰ πλαίσια τῶν καθιερωμένων ἀρχαιολογικῶν ἐρευνῶν καὶ ἐπεκτείνεται, μὲ στόχο τὸ σύγχρονο ἑλληνισμό. Οἱ ἀποστολὲς ἐξειδικεύονται καὶ συστηματοποιοῦνται, οἱ περιηγητὲς ἀνακαλύπτουν γιὰ πρώτη φορὰ τὸν ἑλληνικὸ λαό, μελετοῦν τὴν ἐθνική του παράδοση, καταγράφουν τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμά του. Ἔτσι οἱ παρατηρήσεις γίνονται ἐπιστημονικώτερες καὶ τὰ περιηγητικὰ ἀφηγήματα ἀποκτοῦν διαχρονικὸ χαρακτήρα.

Τὸ 1748, σὲ ἡλικία 30 χρόνων, ἄρχισε τὰ ταξίδια του στὴν Ἀνατολὴ ὁ ἔμπορος καὶ λόγιος Pierre Augustin Guys, μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιστημῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν τῆς Μασσαλίας. Ἐγκαταστάθηκε στὴν Πόλη καὶ πραγματοποίησε πολλὲς περιοδεῖες στὴν Ἑλλάδα [1]. Συνδύαζε τὴ βαθειὰ ἀρχαιομάθεια μὲ τὸ ἐρευνητικὸ πάθος γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Ἦταν γνώστης τῆς ἀρχαίας καὶ νέας ἑλληνικῆς καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσῃ μὲ ἀκρίβεια ἐπὶ τόπου καὶ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὴ ζωντανὴ παρουσία τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὅλοι σχεδὸν οἱ ξένοι ποὺ περιηγήθηκαν τὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ τὸν Guys διαπίστωσαν τὴν ἐξαθλίωση τοῦ λαοῦ μέσα στὸ ζόφο τῆς δουλείας, τὴ γενικὴ κατάπτωση καὶ τὴν ἀμάθειά του καὶ πίστεψαν ὅτι τίποτα δὲν ἔχει ἀπομείνει ἀπὸ τὴν ἔνδοξη ἀρχαία κληρονομιά. Ἔβλεπαν τὸν ὑπόδουλο Ἑλληνισμὸ ἄλλοι μὲ περιφρόνηση καὶ ἄλλοι μὲ οἶκτο. Ὁ Guys ἀντίθετα, ὕστερα ἀπὸ μιὰ σειρὰ ἔρευνες καὶ παρατηρήσεις, κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι οἱ νεώτεροι Ἕλληνες ἦταν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων. Τὴν πίστη του αὐτὴ διατύπωσε στὸ χρονικό του, ἕνα χρονικὸ διαποτισμένο ἀπὸ θερμότατο φιλελληνισμό.

Συγκέντρωσε μὲ ὑπομονὴ ὑλικὸ γιὰ τὸ δημόσιο καὶ ἰδιωτικὸ βίο τῶν Ἑλλήνων τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα καὶ γενικὰ γιὰ τὸ λαϊκὸ πολιτισμό. Ἀναζητοῦσε τὴ λεπτομέρεια πιστεύοντας πὼς ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἀσήμαντα φαινομενικὰ στοιχεῖα μπορεῖ ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀνασυνθέσῃ τὴν ἱστορικὴ πορεία ἑνὸς ἔθνους. Εἶχε ἀποκρυσταλλώσει τὴ γνώμη ὅτι στὴν Ἑλλάδα ὅλα τὰ φαινόμενα τῆς σύγχρονης ζωῆς εἶχαν ρίζες στὸ μακρινὸ παρελθόν. Καὶ ἦταν βέβαιος ὅτι μελετώντας τὸ ζωντανὸ παρὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ θὰ φώτιζε σκοτεινὲς καὶ ἀπροσπέλαστες περιόδους τῆς μακραίωνης ἱστορίας του.

Πολλὰ ἀπὸ τὰ πορίσματά του θεωροῦνται ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα ἀπαρχαιωμένα. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη ὑπῆρξε πρωτοπόρος. Ἀποθησαύρισε πλούσιο ὑλικὸ ποὺ ἀποτελεῖ σήμερα ἀνεκτίμητη πηγὴ γιὰ τὴ μελέ-

---

1. Ὁ *Guys* συνεργάσθηκε μὲ πολλοὺς ἀκμάζοντες ἑλληνικοὺς ἐμπορικοὺς οἴκους τῆς ἐποχῆς: τοῦ Σκαναβῆ, τοῦ Μαυροκορδάτου κ. ἄ.

τη τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ὑπῆρξε σίγουρα ἡ κορυφαία μορφὴ τῆς λαογραφικῆς ἔρευνας στὸν ΙΗ' αἰώνα, ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος ποὺ μελέτησε συστηματικὰ τὸν ἑλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμό.

Βέβαια ἡ μέθοδος τοῦ Guys ἦταν ἀντιεπιστημονική. Ἀναζητοῦσε τὶς ἐπιβιώσεις τῶν ἀρχαίων στὴν καθημερινὴ ζωὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἀντὶ νὰ περιορισθῆ στὴν ἁπλὴ καταγραφὴ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῶν ἄλλων ἐκδηλώσεων τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Κυριαρχικὴ σκέψη του ἦταν ἡ ταύτιση τοῦ σήμερα μὲ τὸ χθὲς καὶ ὄχι ἡ ἀντικειμενικὴ εἰκόνα τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὴ ἡ a priori τοποθέτηση μείωσε τὴν ἀξία τοῦ ἔργου του γιατὶ τὸν ξεστράτισε, καθὼς ἀναζητοῦσε ἀποκλειστικὰ τὶς ἐπιβιώσεις τοῦ ἀρχαίου βίου, καὶ τὸν ὡδήγησε συχνὰ στὶς ὑπερβολὲς ποὺ προκαλεῖ ὁ καλοπροαίρετος ζῆλος.

Ἐκρηκτικὸς αὐθορμητισμός, ἀσυγκράτητη περιέργεια, λεπτότητα καὶ συναίσθημα κυριαρχοῦν στὸ χρονικό του. Καὶ εἶναι τὸ ὕφος του τόσο γλαφυρό, οἱ παρατηρήσεις του πάνω σὲ ἄπειρα θέματα τόσο ὀξυδερκεῖς καὶ ἡ προσέγγιση τοῦ βίου τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ τόσο θερμή, ποὺ τὸ ὁδοιπορικό του ἀποτελεῖ ἕνα κείμενο γοητευτικὸ ἀκόμα καὶ σήμερα.

Οἱ περιοδεῖες τοῦ Guys στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, περιοδεῖες ἐμπορικές, ἀρχαιοσυλλεκτικὲς καὶ ἐρευνητικές, κράτησαν ὁλόκληρη σχεδὸν εἰκοσαετία. Εἶχε ἀγαπήσει τὴν Ἑλλάδα καὶ ἀφιέρωσε μιὰ ὁλόκληρη ζωὴ γιὰ νὰ τεκμηριώση τὴ θεωρία του ποὺ ταύτιζε τοὺς ἀρχαίους μὲ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες. Τὸ 1784, κατὰ τὸ τελευταῖο του ταξίδι στὴν Ἀθήνα, ἡ δημογεροντία τὸν ἀνακήρυξε, τιμώντας τον, Ἀθηναῖο πολίτη. Πέθανε τὸ 1799 στὴ Ζάκυνθο [1].

Τὸ χρονικὸ τοῦ Guys κυκλοφόρησε τὸ 1771, ἕνα χρόνο μετὰ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ Μωριᾶ, κατὰ τὰ Ὀρλωφικά. Εἶδε τὸ φῶς σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ. Ἡ Εὐρώπη ἔστρεφε γιὰ πρώτη φορὰ

1. Στὰ τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του ὁ *Guys* ἐγκαταστάθηκε στὴ Ζάκυνθο ὅπου ἕνας γιός του εἶχε διορισθῆ πρόξενος. Στὶς 20 Ὀκτωβρίου 1796 ὁ *Guys*, γέροντας πιὰ καὶ ἄρρωστος, κινδύνεψε κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς πυρκαγιᾶς καὶ σώθηκε τὴν τελευταία στιγμὴ ἀπὸ ἕναν ὑπηρέτη. Πέθανε τὸ 1799, ὀγδόντα σχεδὸν χρόνων καὶ ἐνταφιάσθηκε στὸ ναὸ τῆς Ὑπεραγίας τῶν Χαρίτων ὅπου χαράχτηκε καὶ ἐπιτύμβιο ἐπίγραμμα τοῦ Ἀναστ. Λούντζη. Ὁ ἱστοριοδίφης *Δ. Π. Πασχάλης*, νομάρχης Ζακύνθου τὸ 1917, ἐτέλεσε μνημόσυνο στὸν τάφο τοῦ Γάλλου φιλέλληνα ταξιδευτῆ. Τὸν *Guys* συνάντησε στὴ Ζάκυνθο τὸ καλοκαίρι τοῦ 1797 ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Castellan*. «Βρῆκα τὴν εὐκαιρία, λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀναχώρησή μου ἀπὸ τὴ Ζάκυνθο, νὰ ἐπισκεφθῶ τὸ σεβάσμιο πατέρα τοῦ προξένου μας, τὸν συγγραφέα τῶν «Ἐπιστολῶν γιὰ τὴν Ἑλλάδα». Ζῆ περιτριγυρισμένος ἀπὸ τοὺς δικούς του, μερικοὺς φίλους, τὰ βιβλία του καὶ ἕνα πλῆθος ἀντικείμενα ποὺ ζωντανεύουν τὸν ἀρχαῖο κόσμο, αὐτὸν τὸν κόσμο ποὺ τὸν ἀπασχόλησε μιὰ ὁλόκληρη ζωή. Κατοικεῖ σὲ ἕνα ἐξοχικὸ παραθαλάσσιο σπίτι ἀπὸ ὅπου ἀγναντεύει τὴν Ἑλλάδα, τὴ δεύτερη πατρίδα του» (*A. L. Castellan*, Lettres sur la Morée, l'Hellespont et Constantinople, Ἀ Paris 1820, τ. Γ', σ. 307).

τὸ βλέμμα πρὸς τὴν Ἑλλάδα, ὄχι πιὰ σὰν κοιτίδα τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἀλλὰ σὰν ἐθνότητα καὶ σὰν λαὸ ποὺ ἀγωνίζεται γιὰ τὴν ἐλευθερία του. Ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀπασχολεῖ πιὰ ἀποκλειστικὰ τοὺς ἀρχαιογνῶστες. Τὸ πρόβλημα ἀρχίζει νὰ γίνεται πολιτικό, νὰ ἐνδιαφέρῃ καὶ τὶς κυβερνήσεις καὶ τὴν Κοινὴ Γνώμη. Τὸ βιβλίο τοῦ Guys ἦρθε νὰ φλογίσῃ τὴν ἐπικαιρότητα. Προκάλεσε αἴσθηση, ἔγινε ἀνάρπαστο καὶ πραγματοποίησε τρεῖς ἐκδόσεις σὲ μιὰ δωδεκαετία (1771, 1776, 1783). Ἔτσι ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἔγινε ὁ μεγάλος πρόδρομος τοῦ γαλλικοῦ φιλελληνισμοῦ [1].

Τὸ ὁδοιπορικό του εἶναι γραμμένο σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν ποὺ ἀπευθύνονται σὲ κάποιον M.D.B. Τὰ ἐνδιαφέροντα καὶ οἱ προσανατολισμοὶ τοῦ περιηγητῆ φωτίζονται ἀπὸ τὸ πρῶτο κιόλας γράμμα του.

«Μὲ ρωτᾶτε, κύριε, πῶς ἀξιοποίησα τὸ χρόνο τῆς σχόλης μου ἀπὸ τότε

---

1. Ὁ ἑλληνιστὴς *Ansse de Villoison*, ποὺ θὰ διακριθῆ ἀργότερα γιὰ τὸ μισελληνισμό του, ἔγραφε τὸ 1776, ὅταν κυκλοφόρησε ἡ δεύτερη ἔκδοση: «Ἀξίζει τὴν προσοχή σας τὸ βιβλίο τοῦ κ. Guys, τῆς Ἀκαδημίας τῆς Μασσαλίας, ἑνὸς ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους σοφοὺς καὶ τοὺς καλύτερους συγγραφεῖς τῆς Γαλλίας. Ὁ Guys ἔζησε εἴκοσι χρόνια στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ ἔδωσε γιὰ τὴν Ἑλλάδα μιὰ περιγραφὴ ζωντανή, ἀπὸ νέα σκοπιά. Ὁ συγγραφέας συγκρίνει τὰ ἤθη τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων μὲ τὰ ἤθη τῶν ἀρχαίων καὶ ἐπισημαίνει τὶς ἀναλογίες τους. Συνδυάζει τὸ γοητευτικὸ στὺλ μὲ τὸ βάθος μιᾶς συγκροτημένης παιδείας» (*Ç. Joret*, D' Ansse de Villoison et l'Hellénisme en France ....Bibl. des Hautes Études, vol. CLXXXII, Paris 1910, σ. 482). Ἀλλὰ καὶ ἡ Αἰκατερίνη τῆς Ρωσίας ἐνθουσιάσθηκε ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ *Guys*, ὅπως σημειώνεται στὸν πρόλογο (τ. Α', σ. VII). Ὁ *Βολταῖρος* πάλι, μόλις ἔλαβε στὴν Ἑλβετία τὸ χρονικὸ εὐχαρίστησε τὸν συγγραφέα μὲ στίχους:

Ὁ ἄρρωστος πιὰ πρεσβύτης
. . . .
τὴ βαρετὴ ζωή του ἀποτελειώνει
σ' ἕνα τζάκι πλάϊ
ἢ σ' ἕνα κρούσταλλο
στῆς Ἑλβετίας τὰ βουνά.
Ἀπ' τὴν ὡραία Ἑλλάδα σας
μονάχα τ' ὄνομά της ἤξερε.
. . . .
Ἀλίμονο! Πρέπει νὰ πεθάνῃ
δίχως ν' ἀντικρύσῃ
τὴν κατοικία τοῦ Βιργιλίου
καὶ τῶν Πλατώνων.
Μὰ τώρα πιὰ θαρεῖ πὼς ἔφτασε
στῶν ἡμιθέων τὴ χώρα.
Καλύτερα τοὺς βλέπει τώρα
παρὰ ὁ ἴδιος ἂν ταξίδευε.
Γιατὶ τοὺς χαίρεται
μὲ τὰ δικά σου μάτια.

(Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 238).

πού ἔφθασα στὴν Κωνσταντινούπολη... Μὲ ρωτᾶτε ἂν κατὰ τὶς περιοδεῖες μου μελέτησα περισσότερο τὶς ἐπιγραφὲς παρὰ τοὺς ἀνθρώπους... Πρῶτα πρῶτα μελέτησα τὰ διάφορα ἔθνη σ' αὐτὴ τὴν ἀπέραντη πολιτεία. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τράβηξαν τὴν προσοχή μου οἱ Ἕλληνες. Γιατὶ δὲν γίνεται νὰ μελετήσης τὴν ἀρχαία ἱστορία χωρὶς νὰ ξεκινήσης ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἔπειτα γιατὶ αὐτὸς ὁ λαὸς παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Καὶ τέλος γιατὶ χρέος τοῦ περιηγητῆ εἶναι νὰ ἐξετάση ἂν ὁ λαὸς πού ζῆ σὲ μιὰ χώρα τὴν ὁποία κοσμοῦν τόσα ἀρχαῖα μνημεῖα εἶναι ἄξιος τῆς προσοχῆς μας. Θὰ σᾶς ἐκθέσω ὅλες τὶς ὁμοιότητες πού διαπίστωσα ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ στοὺς σύγχρονους Ἕλληνες. Δὲν θὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὰ μνημεῖα. Πολλοὶ μίλησαν γι' αὐτὰ πρὶν ἀπὸ μένα. Θὰ μιλήσω γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Εἶναι κάτι πού ταιριάζει στὸ χαρακτήρα μου».

Ὁ Guys ἄρχισε ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ νὰ ἐπισημαίνη, χάρη στὴν ἀρχαιομάθεια καὶ τὴν παρατηρητικότητά του, ὁμοιότητες καὶ ἀναλογίες ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες. Καὶ τὶς καταγράφει μεθοδικὰ στὸ χρονικό του[1].

Γιὰ νὰ ἀποδείξη τὶς ὁμοιότητες μελέτησε κατὰ τὶς μετακινήσεις του ἀπὸ τόπο σὲ τόπο ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τοῦ δημόσιου καὶ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλ-

---

1. Voyage littéraire de la Grèce, ou lettres sur les Grecs, anciens et modernes, avec un parallèle de leurs moeures. Par M. *Guys*, secrétaire du Roi, de l'Académie des Sciences et Belles-Lettres de Marseille, 'A Paris 1783. Μὲ τὸ χρονικὸ τοῦ Guys ἔχουν ἀσχοληθῆ: *Κ. Φωστηρόπουλος*, Πέτρος Αὐγουστῖνος Γκύς, γραμματεὺς τῆς ἐν Μασσαλίᾳ Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, Ἀττικὸν Ἡμερολόγιον (1889), σ. 212-215, *Σπ. Δὲ Βιάζης*, Πέτρος Αὐγουστῖνος Γκύς, Παναθήναια, τ. ΙΕ' (1917-1918), σ. 289-292, *Στεφ. Ἥμελλος*, Λαογραφικαὶ εἰδήσεις παρὰ τῷ Γάλλῳ περιηγητῇ Pierre Augustin Guys, Λαογρ. Ἀρχ., τ. ΙΓ'-ΙΔ' (1958-1961), σ. 204-252 κ. ἅ. Δὲν εἶναι ὁ μόνος Γάλλος περιηγητὴς πού ἐπιχειρεῖ μιὰ συγκριτικὴ παραβολὴ τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ νέου ἑλληνικοῦ κόσμου. Καὶ ὁ σοφὸς *Jean Baptist Gaspar d' Ansse de Villoison* πού συνώδεψε τὸ 1784 στὴν Πόλη τὸν πρεσβευτὴ Choiseul-Gouffier καὶ συγκέντρωσε πλούσιο ὑλικὸ ἀπὸ τὶς περιοδεῖες του (κράτησαν 27 μῆνες), ἐργάσθηκε 15 χρόνια γιὰ ἕνα ἔργο πού θὰ τὸ τιτλοφοροῦσε «Συγκριτικὴ ἱστορία τῆς ἀρχαίας καὶ νέας Ἑλλάδας» (Histoire comparée de la Grèce ancienne et moderne). Ἀλλὰ δὲν κατώρθωσε νὰ τὸ ὁλοκληρώση (*C. Joret*, ἔνθ' ἀν., σ. 279 κ. ἑ.). Οἱ ἀπόψεις τοῦ Villoison γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες δὲν ἦταν εὐνοϊκὲς ὅπως τοῦ Guys. Αὐτὸς μάλιστα ἦταν καὶ ὁ λόγος πού ἦρθε σὲ ρήξη μαζί του ὁ Κοραῆς μ' ὅλο πού συνδέονταν μὲ στενὴ φιλία ἀπὸ τὸ 1782. Γιὰ τὴν ἀνθελληνικὴ στάση τοῦ Villoison ἔγραφε τὸ 1793 ὁ Κοραῆς σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸ φίλο του *Chardon de la Rochette*: «Μ' ὅλο πού ἤξερε πὼς θὰ μὲ λυποῦσε πολύ, βάλθηκε νὰ συκοφαντῆ τὸ ταλαίπωρο ἔθνος μου καὶ μάλιστα χωρατεύοντας. Τοῦ ἔδωσα πολλὲς φορὲς νὰ καταλάβη ὅτι αὐτὲς οἱ λοιδωρίες ἦταν ἄδικες ἀφοῦ καμμιὰ δυσαρέσκεια δὲν εἶχε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐξαιροῦσε ἐμένα ἀποτελοῦσε νέα προσβολή. Τίποτα, αὐτὸς τὸ βιολί του» (Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1790-1796), Paris 1827, σ. 130).

λήνων. Συγκέντρωσε πληροφορίες γιὰ τὴν κοινωνικὴ ὀργάνωση, τὸν γεωργικό, ναυτικὸ καὶ ἁλιευτικὸ βίο, γιὰ τὴ βιοτεχνία, τὴ λαϊκὴ κατοικία, τὴν ἐνδυμασία, τὴ διατροφή, τὴ γέννηση, τὸ γάμο, τὸ θάνατο, τὴ λαϊκὴ λατρεία, τὸ λαϊκὸ δίκαιο, τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τίς δεισιδαιμονίες, τὶς προλήψεις, γιὰ τὴ μαγεία, τὴ μαντική, τὶς παροιμίες, παραδόσεις, τὰ παραμύθια, τὴν ψυχαγωγία, τὴν κοινωνική, οἰκονομικὴ καὶ πνευματικὴ ζωή.

Πρόσεξε ὅτι οἱ Ἕλληνες, θαλασσοκράτορες κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, παραμένουν ἀκόμα οἱ καλύτεροι ναυτικοὶ τοῦ Αἰγαίου. Ὅτι εἶναι οἱ πρῶτοι στὴ ναυσιπλοΐα καὶ στὸ θαλασσινὸ ἐμπόριο. Θαυμάζει τὴ δραστηριότητά τους. Γνωρίζει ὅτι εἶχαν ἀναπτύξει ἐμπορικὲς σχέσεις μὲ τὴ Βασόρα, τὴν Ἰνδία, τὴ Βενετία, τὴν Ὁλλανδία, τὴ Ρωσία. Ὅτι εἶχαν φθάσει ὣς τὴ Μαρτινίκα [1]. Οἱ Τοῦρκοι ἀποφεύγουν τὴ θάλασσα, δὲν ἐμπορεύονται, δὲν ἀποτολμοῦν ριψοκίνδυνες ἐπιχειρήσεις, δὲν ἔρχονται ἀντίμαχοι στὰ φυσικὰ στοιχεῖα καὶ στὴν τύχη. Θέλουν νὰ αὐξήσουν τὰ πλούτη τους, νὰ θησαυρίσουν ἀλλὰ μὲ σιγουριά, χωρὶς παράτολμα ἐγχειρήματα. Οἱ Ἑβραῖοι πάλι ἀποφεύγουν τὰ ἐπαγγέλματα ποὺ χρειάζονται ἀποκοτιά, τρέμουν τὴν περιπέτεια. Οἱ Ἀρμένιοι τέλος περιορίζονται στὸ τοπικὸ ἐμπόριο, δὲν ξεπερνοῦν τὰ σύνορα τῆς ἐπαρχίας τους, δὲν ἔχουν φτερά.

Οἱ Ἕλληνες ἀντίθετα εἶναι τολμηροί, εὐφυεῖς, εὔστροφοι. Μὲ τὰ ταξίδια καὶ τὸ ἐμπόριο πλαταίνουν οἱ ὁρίζοντές τους. Στὴν ἀρχὴ ἐμπορεύονταν ἀπὸ νησὶ σὲ νησί, ὕστερα ἁπλώθηκαν πάρα πέρα, ἔφθασαν ὣς τὴν πρωτεύουσα [2].

Εἶναι πανοῦργοι, ἄστατοι, φιλόδοξοι καὶ συχνὰ σπάταλοι ἀπὸ ὑπεροψία. Στὸ ἐμπόριο δείχνουν μεθοδικότητα. Ὑπάρχουν οἱ ἔμποροι ποὺ ἀγοράζουν ὑφάσματα, οἱ πραματευτάδες ποὺ τὰ πουλᾶνε καὶ κεῖνοι ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ τὸ ἐμπόριο γουναρικῶν ταξιδεύοντας οἱ ἴδιοι στὴ Ρωσία [3].

Βρῆκε τοὺς Ἕλληνες ὅπως τοὺς παρουσιάζουν οἱ ἀρχαῖοι ἱστορικοὶ καὶ κυρίως ὁ Θουκυδίδης: ἐφευρετικούς, ματαιόδοξους, εὐλύγιστους, ἄπληστους γιὰ κέρδη, πρόθυμους νὰ ἀφομοιώσουν κάθε νεωτεριστικὸ στοιχεῖο. Εἶδε ἀνάμεσά τους καλοὺς καραβοκύρηδες, πραματευτάδες, ταξιδιῶτες,ἀλλὰ καὶ σύγχρονους Ἀνακρέοντες.

«Κι' ὅμως αὐτὸς ὁ λαὸς ἔχει ἐξουθενωθῆ ἀπὸ τὴν τυραννία ποὺ τὸν καταπιέζει. Οἱ Τοῦρκοι πασάδες εἶναι γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἐπαρχίες ὅ,τι οἱ Ρωμαῖοι πραίτωρες. Ἕλληνες εἶναι οἱ πρίγκιπες τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας. Διορίζονται ὅμως ἀπὸ τὴν Πύλη. Κι' ἔτσι ξαναφουντώνουν τὰ ἴδια παλιὰ πάθη, οἱ ἴδιες μηχανορραφίες, οἱ ἴδιες διαμάχες. Ἕνας ἀνεβαίνει ἄλλος γκρεμίζεται.

---

1. Ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. 326 κ. ἑ.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 10 - 11.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 14.

Ἀδιάκοπα. Ἀπ' αὐτὲς τὶς διχόνοιες ἐπωφελοῦνται φυσικὰ οἱ Τοῦρκοι, ὅπως ἄλλοτε οἱ Ρωμαῖοι»[1].

Τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχουν διατηρήσει τὸ χαρακτήρα τους ἀμετάβλητο, παρατηρεῖ ὁ Guys, ὀφείλεται στὴν πίστη τους ὅτι τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα καὶ οἱ παραδόσεις τους ἀποτελοῦν τὰ μοναδικὰ ἀγαθὰ ποὺ τοὺς ἀπόμειναν. «Οἱ Χιώτισσες λ.χ. ντύνονται μὲ τὸν πιὸ ἄσεμνο τρόπο. Ἀλλὰ δὲν ἐννοοῦν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν παλιὰ συνήθεια, οὔτε νὰ μακρύνουν τὰ φουστάνια τους, ποὺ μόλις φθάνουν ὣς τὰ γόνατα». Ἡ κοινωνικὴ ζωὴ στὴ Χίο θυμίζει στὸ Γάλλο περιηγητὴ τὴν πατρίδα του. Εἶδε κοπέλες νὰ κάνουν τὸν περίπατό τους ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη μὲ νέους, «ὅπως ἀκριβῶς στὴ Γαλλία»[2].

Γενικὰ οἱ Ἑλληνίδες εἶναι περιωρισμένες στὰ σπίτια τους. Ἀπαράλλαχτα ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Τὰ κορίτσια βγαίνουν σπάνια, καὶ στὴν ἐκκλησία πηγαίνουν μόνο τὴν ἡμέρα τοῦ γάμου τους. Τὸ ἴδιο ἔγραφε γιὰ τὶς Ἑλληνίδες καὶ ὁ Ρωμαῖος ἱστορικὸς Κορνήλιος Νέπως. «Εἶναι ἀπομονωμένες στὸ γυναικωνίτη»[3].

Τὰ σημερινὰ ἑλληνικὰ σπίτια χωρίζονται σὲ τρία: στὴ μεγάλη αἴθουσα ποὺ καλύπτει τὸ κέντρο τοῦ σπιτιοῦ σ' ὅλο του τὸ πλάτος. Εἶναι ὁ μεγάλος χῶρος τῆς κατοικίας. Ἐκεῖ γίνονται οἱ συγκεντρώσεις, οἱ γιορτές (τὸ διβάνι τῶν Τούρκων, ἡ γκαλλερία τῶν Ἰταλῶν, τὸ σαλόνι τῶν Γάλλων). Τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ σπιτοῦ: ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ τὰ διαμερίσματα τῶν ἀντρῶν, τὰ ὑπνοδωμάτια, ἡ τραπεζαρία καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ κάμαρες τῶν γυναικῶν, «τὸ γυναικεῖο». Στὸ ἰσόγειο οἱ κουζίνες, τὰ κελλάρια, οἱ σταῦλοι. Τὸ ἴδιο γράφει καὶ ὁ Ρωμαῖος Βιτρούβιος γιὰ τὴ διαμόρφωση τῶν ἑλληνικῶν σπιτιῶν[4]. Ὁ Guys δὲν εἶδε τζάκι στὰ ἑλληνικὰ σπίτια τῆς Πόλης. Ἡ θέρμανση γινόταν μὲ τὸ λεγόμενο «ταντούρι», ἕνα εἶδος τετράγωνου τραπεζιοῦ σκεπασμένου ἐντελῶς μὲ χαλί, κάτω ἀπὸ τὸ ὁποῖο τοποθετοῦσαν μαγκάλι μὲ ἀναμμένα κάρβουνα. Γύρω ἀπὸ τὸ ταντούρι κάθονταν κυρίως οἱ γυναῖκες. Ἅπλωναν τὰ πόδια τους κάτω ἀπὸ τὸ χαλὶ τοῦ τραπεζιοῦ καὶ ζεσταίνονταν. Ἐκεῖ περνοῦσαν ὁλόκληρη τὴ μέρα τους στοὺς χειμωνιάτικους μῆνες. Ἐκεῖ κεντοῦσαν ἢ δέχονταν τοὺς ἐπισκέπτες[5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 20.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 24 - 25 καὶ σημ. 2.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 67.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 56.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 35. Τὸ ταντούρι· ποὺ συνηθιζόταν παλιὰ στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη ἀντικαταστάθηκε ἀργότερα μὲ τὸ ἁπλὸ μαγκάλι (*Ἐλπ. Σταμούλη Σαραντῆ*, Ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη, Ἀθῆναι 1956, σ. 87). Γιὰ τὴ θέρμανση τῶν Ἑλλήνων τῆς τουρκοκρατίας γράφει καὶ ὁ Γάλλος περιηγητὴς *G. A. Olivier* ποὺ ταξίδεψε στὶς ἑλληνικὲς χῶρες κατὰ τὴν τελευταία δεκαετία τοῦ ΙΗ' αἰώνα: «Ἂν ἐξαιρέσουμε τὰ μέγαρα τῶν πρεσβειῶν καὶ τὶς κατοικίες μερικῶν ἐμπόρων οἱ κάτοικοι τῆς Πόλης δὲν ἔχουν διόλου τζάκια στὰ σπίτια τους.

Ὁ Guys περιγράφει λεπτομερέστατα τὴν ἀμφίεση τῶν Ἑλληνίδων τοῦ 1750. Κατάσαρκα φοροῦσαν ἕνα πουκάμισο μὲ πλατειὰ μανίκια ἀπὸ ἄσπρο μεταξωτὸ ποὺ ἔπεφτε ὥς τὶς φτέρνες. Ἀπὸ πάνω διπλὴ βράκα: ἐκείνη ποὺ φαινόταν ἦταν ἀπὸ μεταξωτό, ἡ ἄλλη, ἡ ἀθέατη, ἀπὸ ἐλαφρὸ ὕφασμα. Πάνω ἀπὸ τὸ πουκάμισο ἔπεφτε τὸ ἀντερί, ποὺ ἔσφιγγε τὴ μέση καὶ στέριωνε τὸ στῆθος ἀντικαθιστώντας τὸν ἀρχαῖο στηθόδεσμο. Πάνω ἀπὸ τὸ ἀντερὶ φοροῦσαν ἕνα μακρὺ καφτάνι καὶ πάνω ἀπὸ τὸ καφτάνι γούνα.

Στὸ κεφάλι φοροῦσαν «μαγουλίκα» γιὰ προστασία ἀπὸ τὸ κρύο, καθὼς καί «σάρπα» ποὺ μερικὲς φορὲς τυλιγόταν καὶ στὸ λαιμό. Ἀλλὰ τὸ κύριο κάλυμμα τοῦ κεφαλιοῦ ἦταν ὁ «μαχραμάς» ἀπὸ λευκὴ μουσελίνα ποὺ ἔπεφτε στοὺς ὤμους ἀφήνοντας ἀκάλυπτο τὸ πρόσωπο. Κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Montesquieu, ποὺ παραθέτει ὁ Guys, τὸ κάλυμμα αὐτὸ ἦταν ἀπαραίτητο γιὰ τὶς Ἑλληνίδες κατὰ τὶς ἐξόδους τους ἀπὸ τὸ σπίτι, γιατὶ μποροῦσαν μὲ μιὰ κίνηση νὰ σκεπάσουν τὸ πρόσωπό τους ἐντελῶς ὥστε νὰ μὴν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς Ὀθωμανίδες, ἀποφεύγοντας ἔτσι κάθε ἐνόχληση ἀπὸ τοὺς Τούρκους [1].

Οἱ κομμώσεις τῶν γυναικῶν παρουσίαζαν μεγάλη ποικιλία· ἄλλοτε γίνονταν πλεξίδες, ἄλλοτε τυλίγονταν γύρω στὸ κεφάλι καὶ στολίζονταν μὲ λουλούδια [2]. Οἱ ἄντρες διατηροῦσαν τὴν ἀρχαία συνήθεια τῶν Θρακῶν καὶ τῶν Εὐβοέων: ξύριζαν τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ κεφαλιοῦ καὶ ἄφηναν νὰ μεγαλώνουν τὰ μαλλιὰ πίσω [3].

Ζεσταίνονται μὲ τὸ χαλκωματένιο ἢ πήλινο «μαγκάλι» ποὺ τοποθετοῦν πλάϊ στοὺς σοφάδες. Ἀλλὰ μερικοὶ μουσουλμάνοι καὶ σχεδὸν ὅλοι οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἀρμένιοι τοποθετοῦν τὴ θρακιὰ κάτω ἀπὸ ἕνα στρογγυλὸ ἢ τετράγωνο τραπέζι σκεπασμένο μὲ πολλοὺς τάπητες. Ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τάπητες ἕνας, φοδραρισμένος μὲ χρωματιστὸ μπαμπακερὸ ὕφασμα, πέφτει ὥς τὸ πάτωμα ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς καὶ συγκρατεῖ τὴ θερμότητα τῆς θρακιᾶς κάτω ἀπὸ τὸ τραπέζι. Ἡ ἑστία τῆς ζεστασιᾶς εἶναι μερικὰ κάρβουνα ἀναμμένα καὶ σκεπασμένα μὲ στάχτη. Ἕνας πάγκος μὲ μαξιλάρια τοποθετημένος γύρω ἀπὸ τὸ τραπέζι ἐπιτρέπει σὲ πολλὰ πρόσωπα νὰ καθήσουν, νὰ ἁπλώσουν τὰ πόδια τους πρὸς τὸ μαγκάλι καὶ νὰ δέχωνται τὴ ζεστασιὰ ὥς τὴ μέση. Αὐτὸ τὸ τραπέζι, ποὺ λέγεται ταντοὺρ ἢ ταντὶρ φαίνεται πὼς ἔχει ἑλληνικὴ προέλευση γιατὶ δὲν συνηθίζεται στὰ μουσουλμανικὰ σπίτια. Ὅταν πιάνουν τὰ κρύα οἱ γυναῖκες δὲν ἀφήνουν διόλου τὸ ταντούρι. Ἐκεῖ ξημεροβραδιάζονται, δουλεύουν, δέχονται τὶς φίλες τους, τρῶνε. Γύρω στὸ ταντούρι γίνονται οἱ βεγγέρες. Οἱ Εὐρωπαῖοι τὸ υἱοθέτησαν πρόθυμα γιατὶ ἐπιτρέπει τὴν προσέγγιση τῶν δύο φύλων. Τὸ αὐστηρὸ μάτι τῆς μητέρας ἢ τὰ ζηλότυπα βλέμματα τοῦ συζύγου δὲν μποροῦν νὰ παρατηρήσουν τὶς σκόπιμες ἐπαφὲς ποὺ γίνονται κάτω ἀπὸ τὸ ταντούρι. Ἂν τύχαινε νὰ διαδοθοῦν τὰ τζάκια στὴν Πόλη, εἶμαι βέβαιος πὼς οἱ Ἑλληνίδες θὰ τὰ καταπολεμοῦσαν μὲ πεῖσμα. Καὶ σίγουρα θὰ εὕρισκαν σοβαρὰ ἐπιχειρήματα: τὴ γλυκειὰ ζεστασιὰ καὶ τὴν οἰκονομία ποὺ προσφέρει τὸ ταντούρι» (Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du Gouvernement, pendant les six premières années de la République, Par *G. A. Olivier,* 'A Paris, an 9 = 1801, τ. Α', σ. 231-233).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 66 - 80.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 64.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 162.

Οἱ Ἑλληνίδες τῶν ἀνωτέρων τάξεων, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Guys, ἀποφεύγουν νὰ θηλάσουν τὰ βρέφη τους γιατὶ πιστεύουν πὼς ὁ θηλασμὸς καταστρέφει τὸ στῆθος. Προσλαμβάνουν, λοιπόν, γι' αὐτὸ τροφούς. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Οἱ Ἑλληνίδες φρόντιζαν νὰ διατηροῦνται ἀδύνατες φορώντας στενὰ φορέματα ἐσωτερικὰ καὶ κάνοντας δίαιτα [1].

Στὸ δρόμο συνοδεύονται ἀπὸ τὶς σκλάβες τους. Ὁ ἀριθμός τους εἶναι ἀνάλογος μὲ τὸν πλοῦτο καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν συζύγων. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Στὸ πένθος οἱ σκλάβες ξεφωνίζουν πιὸ δυνατὰ ἀπὸ τὴν κυρά. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ σκλάβες τῆς Βρισηίδας. Οἱ σκλάβες φιλοῦν τὸ χέρι τῆς κυρᾶς. Τὸ ἴδιο καὶ οἱ σκλάβες τῆς Ἄλκηστης.

Πηγαίνουν ὁμαδικὰ στὰ δημόσια λουτρά, τουλάχιστον μιὰ φορὰ τὸ μήνα. Γιὰ σαπούνι χρησιμοποιοῦν «κιμωλία γῆ» [2], καὶ γιὰ νὰ διατηροῦν ἁπαλὸ τὸ δέρμα «χιακὴ γῆ» ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα.

Ὁ Guys μελέτησε τὰ ἤθη, τὰ ἔθιμα, τὶς παραδόσεις καὶ τὶς δεισιδαιμονίες. Συγκέντρωσε στοιχεῖα γιὰ τὰ μαγικὰ ἀντικείμενα (σκελίδες σκόρδου καὶ φυλαχτά) ποὺ ἀποδιώχνουν τὸ κακὸ μάτι, γιὰ τὴ συνήθεια τῶν γυναικῶν νὰ «φτύνουν στὸν κόρφο τους» καὶ τὴν ὀνειρομαντία.

Τὸ κορίτσι τρώει πρὶν κοιμηθῆ μονάχα ἕνα πολὺ ἁρμυρὸ ἔδεσμα (ἁρμυροκουλούρα) καὶ τοποθετεῖ κάτω ἀπὸ τὸ μαξιλάρι τρία κουβάρια κλωστή. Ἕνα ἄσπρο, ἕνα μαῦρο, ἕνα κόκκινο. Ὁ ἄντρας ποὺ θὰ φανῆ τὴ νύχτα στὸ ὄνειρό της καὶ θὰ τοῦ δώση νερὸ θὰ εἶναι ὁ μελλοντικὸς σύζυγος. Ξυπνώντας πιάνει στὴν τύχη ἕνα κουβάρι. Τὸ μαῦρο σημαίνει χῆρος, τὸ ἄσπρο γέρος, τὸ κόκκινο νέος καὶ πλούσιος, ἀκριβῶς ὅπως τὸν θέλει [3].

Κατέγραψε καὶ δυὸ λαϊκὲς παροιμίες. Ἡ πρώτη: «Φύτεψε κλῆμα στὴν ὥρα του καὶ μὲ τὸν καιρὸ ἡ ἀγουρίδα θὰ γίνη μέλι» [4]. Καὶ ἡ δεύτερη: «Καλῶς ἦρθες κακορριζικιὰ ἂν ἦρθες μοναχή σου» [5].

Ἀφηγεῖται ἐπίσης δυὸ παραδόσεις ποὺ ἄκουσε γιὰ τὴν πανούκλα, τὴ μεγάλη μάστιγα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Στὴν πρώτη παράδοση ἡ ἀρρώστια εἶναι μιὰ μαυροφορεμένη γριὰ ποὺ τὴ νύχτα ἀφανίζει μὲ τὴ φαρμακερὴ ἀνάσα της ὅποιον βρεῖ μπροστά της. Στὴ δεύτερη, ἡ πανούκλα παρουσιάζεται σὰν ἀπαί-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 227 - 228.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 228. Τὸ ἴδιο καὶ στὴν ἀρχαιότητα (Ἀριστοφάνης, Βάτραχοι, στ. 710 - 712).

ὁ πονηρότατος βαλανεὺς ὁπόσοι κρατοῦσι
κυκησίτεφροι ψευδολίτρου τε κονίας
κιμωλίας γῆς....

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 158.
4. Παραλλαγὴ τῆς γνωστῆς «ἀγάλια ἀγάλια γίνεται ἡ ἀγουρίδα μέλι».
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 100 καὶ 165. Ἡ νεώτερη παραλλαγή: «Χίλια καλῶστο τὸ κακὸ σὰν ἔρθη μοναχό του».

σιο φάντασμα πού κάθε νύχτα περνάει καὶ σημαδεύει τὸ σπίτι πού θὰ μολέψη. Ὅσοι ξέρουν αὐτὸ τὸ σημάδι τοῦ θανάτου εἰδοποιοῦν τοὺς δύστυχους νοικοκυραίους γιὰ τὸ κακὸ πού τοὺς ἀπειλεῖ. Μάταια ὅμως γιατὶ κανεὶς δὲν τοὺς πιστεύει κι' ἔτσι τοὺς παίρνει ὁ χάρος[1].

Οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ Guys, ἔχουν συνήθεια νὰ ὁρκίζωνται καὶ νὰ καταριῶνται, ἀπαράλλαχτα ὅπως οἱ ἀρχαῖοι. Οἱ γονεῖς στὴ ζωὴ τῶν παιδιῶν τους, τὰ κορίτσια στὰ μάτια τους, στὴν ψυχή τους, καὶ σ' ὅ,τι πιὸ ἀγαπητὸ ἔχουν, οἱ γυναῖκες στὸ Θεὸ καὶ στὴν Παναγία. Ὁ Guys μεταφέρει ἑλληνικὰ στὸ χρονικό του ἕξη τύπους ὅρκων: «μὰ τὴν Παναγία», «νὰ τίσει (πέση;) (σ)τὸ κεφάλι σου», «μὰ τὸ Θεό»[2], «μὰ τὴν ψυχή μου», «νὰ ζοῦν τὰ παιδιά μου», «ἀπάνω στὸ κεφάλι μου».

Καὶ ἕξη κατάρες: «νά, στὰ μάτια σου», «νὰ πέντε καὶ στὰ μάτια σου»[3], «νὰ μὴν εἶχες γίνει», «νὰ μὴν εἶχες παντρέψει», «νὰ μὴ σώσης», «νὰ μὴ φτάσης», «νὰ σὲ πάρη ὁ χάρος»[4].

Πρόσεξε πὼς οἱ Ἕλληνες παντρεύονταν πολὺ νέοι. Σπανιώτατα εὕρισκες ἀνύπαντρο παλληκάρι. Εἶναι ὁ μοναδικὸς τρόπος, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, νὰ ἀντισταθοῦν οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες στὴν τυραννία τοῦ Τούρκου. Πασχίζουν νὰ γίνουν πολλοὶ γιὰ νὰ ἐπιβιώση τὸ γένος τους καὶ στὴν κατάλληλη στιγμὴ νὰ ξεσηκωθοῦν καὶ νὰ ἀνακτήσουν τὴν ἐλευθερία.

Ἀνάμεσα στὰ ἑλληνικὰ λαϊκὰ ἔθιμα πού περιγράφει εἶναι καὶ ὁ κλήδονας. Τὰ στοιχεῖα πού παραθέτει ἀποτελοῦν τὴν παλαιότερη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὴ λαϊκὴ μαντική:

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 46 - 47. Μιὰ παρεμφερὴς παράδοση: «Οἱ πανούκλαις εἶναι τρεῖς φοβεραῖς γυναῖκες πού γυρίζουν συντροφιὰ χώραις καὶ χωριὰ γιὰ νὰ τὰ ρημώσουν. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐταῖς κρατεῖ ἕνα μεγάλο κατάστιχο, ἡ ἄλλη ἕνα ψαλίδι κοφτερὸ καὶ ἡ τρίτη ἕνα σάρωμα. Μπαίνουν μαζὶ στὰ σπίτια πού ἔχουν νὰ πάρουν ἀνθρώπους. Ἡ πρώτη γράφει στὸ χαρτί της ἐκείνους πού θὰ πάρουν, ἡ δεύτερη τοὺς λαβώνει μὲ τὸ ψαλίδι καὶ ἡ τρίτη τοὺς σαρώνει»(*Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Α', σ. 553).

2. Εἶναι ὁ κοινότερος βυζαντινὸς ὅρκος πού διατηρήθηκε ἀμετάβλητος ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες, «μὰ τὸν Θεόν», «μὰ τὸν Χριστόν», κ.λπ. (*Φ. Κουκουλέ*, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 360).

3. Πρόκειται γιὰ μεταφορὰ ἀραβικῆς κατάρας: Chamsa fi ainek = πέντε στὰ μάτια σου (*Ν. Πολίτη*, Ὑβριστικὰ σχήματα, Λαογρ., τ. Δ' (1914), σ. 620).

4. Καὶ οἱ Βυζαντινοὶ ὡρκίζονταν καὶ καταριόνταν μὲ εὐκολία καὶ γιὰ τὶς πιὸ ἀσήμαντες αἰτίες. Ἔλεγε ὁ *Χρυσόστομος*: «...ἡμεῖς δὲ καὶ λάχανα ὠνούμενοι καὶ ὑπὲρ ὀβολῶν δύο φιλονεικοῦντες καὶ πρὸς οἰκέτας ὀργιζόμενοι καὶ ἀπειλοῦντες, τὸν Θεὸν καλοῦμεν μάρτυρα» (PG. 49, 230). Ὁ *Λιβάνιος* παρουσιάζει ἕνα χωρικὸ πού ἐξανίσταται βλέποντας στὴν πόλη νὰ ὁρκίζωνται γιὰ νὰ παραπλανήσουν ἢ νὰ ἐξαπατήσουν τοὺς ἄλλους «γελῶντας τοὺς πολλούς, ὀμνύντας, ἀλλήλους λοιδορουμένους» (Förster, τ. ΣΤ', σ. 553). Ἡ ἴδια εὐκολία τῶν Βυζαντινῶν καὶ στὶς κατάρες· «πρὸς ἀρὰν προχειρότατοι». Ἔλεγε ὁ *Ἰωσὴφ Βρυέννιος* ὅτι «καὶ ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ ἑτέρους καὶ ἀναθεματίζομεν τὸ καθ' ἡμέραν καὶ μυρίαις ἀραῖς ὑποβάλλομεν» (τομ. Γ', σ. 120, ἔκδ. Βουλγάρεως).

«Τὴν παραμονή[1], δυὸ κοπέλες συγκεντρώνουν ἀπὸ τὰ κορίτσια καὶ τὰ ἀγόρια διάφορα ἀντικείμενα, ἕνα δαχτυλίδι, ἕνα νόμισμα ἢ κάτι τέτοιο καὶ τὰ τοποθετοῦν σ' ἕνα κανάτι[2]. Ὕστερα πηγαίνουν μὲ σχολαστικὴ σιωπὴ στὴ βρύση[3] νὰ τὸ γεμίσουν[4]. Σκεπάζουν τὸ κανάτι μὲ φύλλα μυρτιᾶς καὶ δάφνης[5] καὶ τὸ ἀφήνουν ὅλη τὴ νύχτα κάτω ἀπὸ τ' ἄστρα. Τὴν ἄλλη μέρα μαζεύονται ὅλες τὴν ὡρισμένη ὥρα. Ἡ μιὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς Ἑστιάδες ξεσκεπάζει τὸ κανάτι, ἐνῶ ἡ ἄλλη τραγουδάει δίστιχα εἰδικὰ γι' αὐτὸ τὸ σκοπό, ἀνοίγει ὅπως λένε, τὸν κλήδονα. Καθεμιὰ καὶ καθένας, ἀκούγοντας τὸ ὄνομά του, ἀπαγγέλλει ἕνα δίστιχο καὶ ἡ κοπέλα[6] βγάζει ἀπὸ τὸ κανάτι ἕνα ἀντικείμενο καὶ τὸ δίνει σ' ἐκεῖνον ποὺ ἀνήκει. Ἡ σχέση ἀνάμεσα στὸ δίστιχο καὶ τὸ ἀντικείμενο ἐπιτρέπει τὴν ἑρμηνεία, εὐνοϊκὴ ἢ ὄχι, γιὰ τὸ ἐνδιαφερόμενο πρόσωπο. Αὐτὰ τὰ λόγια[7] εἶναι χρησμοὶ ποὺ δίνει ὁ ἕνας στὸν ἄλλο καὶ ἡ τελετὴ συνεχίζεται ὥσπου νὰ βγοῦν ἀπὸ τὸ κανάτι ὅλα τὰ ἀντικείμενα. Τὸ νερὸ ποὺ ἀπομένει τὸ πίνουν γιὰ νὰ μαντέψουν ἂν θὰ γίνη αὐτὸ ποὺ λαχταροῦν. Ἂν τὸ νερὸ δείχνει σὰ νὰ χοχλακίζη μόλις ζυγώνουν τὰ χείλη, αὐτὸ εἶναι καλὸ σημάδι. Ἀλλιῶς δὲν ὑπάρχει ἐλπίδα. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις, ὅταν ὑπάρχουν δυσαρεστημένοι, ξαναμπαίνουν τὰ ἀντικείμενα στὸ κανάτι καὶ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἡ τελετή. Ἀλλὰ τώρα πρόκειται γιὰ παρωδία καὶ καθένας λέει, μὲ μιὰ ἐλευθεριότητα συχνὰ ἄσεμνη, ὅ,τι τοῦ ἀρέσει»[8].

---

1. Παραμονὴ τοῦ Ἁη - Γιαννιοῦ, 7 Ἰουλίου.

2. Εἶναι τὰ λεγόμενα ριζικάρια. Συνηθίζονταν ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κοσμήματα καὶ ἄλλα εὐτελῆ ἀντικείμενα, δαχτυλῆθρες, κουμπιὰ κ.λπ. Τὸ κανάτι μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ χαλκωματένιο.

3. Σύμφωνα μὲ νεώτερες πηγὲς στὴ βρύση πήγαιναν ἕνα ἀγόρι ἢ ἕνα κορίτσι ἢ καὶ τὰ δυὸ μαζί. Ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀμφιθαλῆ καὶ οἱ γονεῖς τους πρωτοστέφανοι.

4. Τὸ ἀμίλητο ἢ βουβὸ νερό.

5. Ἀλλοῦ τὸ δένουν μὲ ἕνα μαγνάδι (χρωματιστὸ φακιόλι ἢ τουλουπάνι), τὸ κλειδώνουν μὲ λουκέττο καὶ τὸ τοποθετοῦν στὴ ρίζα μιᾶς τριανταφυλλιᾶς ἀπαγγέλλοντας τὸ δίστιχο «κλειδώνουμε τὸν κλήδονα μὲ τ' Ἁγιαννιοῦ τὴ χάρη / κι' ὅποια 'χει καλὸ ριζικὸ νὰ δώση νὰ τὸ πάρη», ἢ τὸ κρεμοῦν σὲ κλῶνο.

6. Ἢ τὰ παιδιὰ ποὺ ἔφεραν τὸ ἀμίλητο νερό.

7. Τὰ σχόλια πάνω στὸ δίστιχο.

8. Τρία δηκτικὰ δίστιχα σὲ ἐπαναληπτικὸ κλήδονα:

> Σὰν μάθει ὁ σκύλος γράμματα, ἡ γάτα νὰ διαβάζη,
> τότε καὶ σὺ θὰ παντρευτῆς νὰ κάμη ὁ κόσμος χάζι.
>
> Ἀρκούδα κακομούτσουνη μὲ μαλλιαρὰ ποδάρια
> δὲν ντρέπεσαι ποὺ περπατεῖς μπροστὰ στὰ παλληκάρια;
>
> Λεβέντης εἶσαι μάτια μου σὰν τ' ἄλλα παλληκάρια
> μὰ εἶναι τὰ μάτια σου στραβά, τ' ἀφτιά σου σὰ χουλιάρια.

(Λαογρ., τ. Η' (1925), σ. 565 καὶ Ι' (1929), σ. 269. Βλ. καὶ *Κ. Ρωμαίου,* Κοντὰ στὶς Ρίζες, ἔρευνα στὸν ψυχικὸ κόσμο τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, Ἀθήνα 1959, σ. 103 κ. ἑ.).

῾Ο Guys παραθέτει καὶ πέντε δίστιχα ἀπὸ τὸ χρησμολογικὸ παιγνίδι τοῦ κλήδονα:

῎Ανοιξε τὸν κλήδονα νὰ βγῆ ὁ χαριτωμένος,
ὁπού τὰ κάστρα πολεμᾶ καὶ βγαίνει κερδεμένος [1].

Τί μὲ φελοῦν οἱ ὀμορφιές, τί μὲ φελοῦν τὰ κάλλη,
τῆς ὄρεξής μου τὰ κλειδιὰ νὰ τὰ κρατοῦσιν ἄλλοι;

Τὰ γέλια καὶ τὰ κλάματα, μὲ τὴ χαρὰ ἡ πρίκα [2]
μιὰ ὥρα ἐσπαρθήκασι κι' ὁμάδι γεννηθῆκα.

Τοιαῦτος (;) μάζα (;) γυρίζουσι καὶ τόνα τἄλλο ἀλλάσσει
κι' ὅποιος ἐγέλα τὸ ταχὺ κλαίγει πριχοῦ βραδιάσει.

Μοῖρα κακὴ κι' ἀντίδικη, τυραννισμένη μοῖρα,
ποιὰ πάθη ἀπὸ τὸν ἔρωτα, ποιὲς πρίκες δὲν ἐπῆρα;

Πληροφορίες γιὰ τὸν κλήδονα κατέγραψε καὶ ὁ Γάλλος Sonnini, πού περιηγήθηκε τὸ Αἰγαῖο τὸ 1778 - 1779 [3].

῾Ο ῾Αη-Γιάννης εἶναι γιὰ τοὺς ῞Ελληνες ὅ,τι ὁ ῾Αη-Νικόλας στὴ Γαλλία. Σ' αὐτὸν ἀπευθύνουν τὶς εὐχὲς νὰ εὐοδωθοῦν τὰ ὄνειρά τους. Τὴν παραμονὴ τῆς ἡμέρας πού γιορτάζεται ἡ μνήμη του συγκεντρώνονται οἱ κοπέλες συντροφιὲς συντροφιὲς γιὰ νὰ φέρουν τ' ἀμίλητο νερὸ ἀπὸ τὴ βρύση ἢ τὴ στέρνα. Τὸ πρόσωπο πού ἐπιφορτίζεται μ' αὐτὴ τὴν ἀποστολὴ δὲν πρέπει νὰ μι-

---

1. Δύο μεταγενέστερα ἀνοίγματα τοῦ Κλήδονα:

'Ανοίξετε τὸν κλήδονα νὰ βγῆ τὸ ριζικάρι
κι' ὅποιος ἔν καλορρίζικος νὰ σκύψη νὰ τὸ πάρη.

(Λαογρ., τ. Ι' (1929), σ. 269).

῎Ανοιξε τὸν κλήδονα νὰ βγῆ ἡ χαριτωμένη
τοῦ χρόνου τοῦτον τὸν καιρὸ θε νἆναι παντρεμένη.

(*G. Soyter*, Das volkstümliche Distichon bei den Neugrichen, Λαογρ., τ. Η' (1925), σ. 421). Μερικὰ δίστιχα τοῦ κλήδονα ἀπὸ μεταγενέστερες πηγές:

Λεπτέ, λιγνέ μου τσελεμπή, ψηλέ μου τζαχαντζάρη,
στὴ μιά σου τσέπη τὸ φλουρί, στὴν ἄλλη κατοντάρι.

Σὰ μπέης μπέης ἔρχεσαι, σὰ μπέης κατεβαίνεις
καὶ σὰν καλὸς πραματευτὴς μὲς στὸν ὀντά μου μπαίνεις.

(Λαογρ., τ. Ι' (1929), σ. 269).

Τὸ κυπαρίσι τὸ ψηλό, τὸ μεσιανὸ κλωνάρι
τὸ κοντογειτονόπλο σου γυρεύει νὰ σὲ πάρη.

'Εμεῖς τὰ δυὸ ἀγαπιόμαστε κι' ὅπου ζηλεύει ἂς σκάση
τῆς πικροδάφνης τὸ ζουμὶ νὰ πιῆ νὰ μὴ χορτάση.

(Λαογρ., τ. Η' (1925), σ. 564 - 565).

2. Πίκρα.

3. Βλ. κεφ. ῾Ο νησιωτικὸς ῾Ελληνικὸς κόσμος.

λήση ὅ,τι καὶ ἂν τοῦ συμβῇ. Γεμίζουν μ' αὐτὸ τὸ νερὸ ἕνα μεγάλο κανάτι ὅπου κάθε μιὰ ρίχνει ἕνα μῆλο. Σκεπάζουν τὸ κανάτι, ἀσφαλίζουν τὸ καπάκι του μὲ κλειδὶ καὶ τὸ ἀφήνουν ὅλη τὴ νύχτα στὴν ταράτσα τοῦ σπιτιοῦ. Τὸ πρωί, τὴν ἡμέρα τοῦ Ἁγίου, μαζεύονται τὰ κορίτσια, ἀμέσως μετὰ τὴ λειτουργία, καὶ ἀπευθύνουν μερικὲς εὐχὲς στὸν Ἅη - Γιάννη, «ποὺ στὴν πραγματικότητα ἀποτελοῦν ἐρωτικὲς ἐπικλήσεις». Ὕστερα φέρνουν τὸ κανάτι μὲ ἱερὴ εὐλάβεια, τὸ ἀνοίγουν καὶ κάθε κοπέλα ἀντλεῖ μὲ μιὰ μικρὴ κούπα νερό, μαζὶ μὲ τὸ μῆλο της. Κάνει τρεῖς φορὲς τὸ σταυρό της καὶ λέει: Ἅγιε μου Γιάννη, δεῖξε πῶς θὰ παντρευτῶ τὸν τάδε ἂν αὐτὴ ἡ κούπα στρίψει δεξιά. Κι' ἂν δὲν εἶναι γραφτὸ νὰ μὲ πάρη, νὰ στρίψη ἀριστερά. «Τὸ κορίτσι ποὺ διατυπώνει σιωπηλὰ αὐτὴ τὴν εὐχὴ σμίγει τὰ χέρια κρατώντας τοὺς ἀντίχειρες ὑψωμένους καὶ μακριὰ τὸν ἕνα ἀπὸ τὸν ἄλλο. Μιὰ ἀπὸ τὶς συντρόφισσες παίρνει θέση μπροστά του καὶ κάνει τὸ ἴδιο. Τοποθετοῦν ὕστερα τὴν κούπα πάνω στοὺς τέσσερες ὀρθωμένους ἀντίχειρες. Κι' αὐτὴ στρέφεται πότε δεξιὰ πότε ἀριστερὰ δίνοντας ἀπάντηση στὰ ἐρωτικὰ ἐρωτήματα τῶν κοριτσιῶν. Ἔπειτα βγαίνουν στὸ δρόμο καὶ τὸ πρῶτο ἀντρικὸ ὄνομα ποὺ θ' ἀκούσουν εἶναι τοῦ συζύγου ποὺ τοὺς προορίζει ἡ μοῖρα.

Τὴν ἴδια μέρα οἱ γυναῖκες μαζεύουν τὸ ἁλάτι ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ νεογέννητα [1].

Ἐντύπωση προκάλεσαν στὸν Guys τὰ νεοελληνικὰ τραγούδια. «Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἀποστηθίσει ἀμέτρητα δίστιχα καὶ κάθε λογῆς χορευτικὰ ᾄσματα». Κατέγραψε μάλιστα κι' ἕνα ἐρωτικὸ τραγούδι. Ἀποκαλύπτει τὸ γυναικεῖο βάδισμα ποὺ καταγοήτευε τοὺς νέους τῆς ἐποχῆς. Ἀπευθυνόταν σὲ μιὰ ὄμορφη Ἀθηναία.

Νὰ χαμηλώναν τὰ βουνὰ
νἄγλεπα τὴν Ἀθήνα
νἄγλεπα τὴν ἀγάπη μου
ποὺ περπατάει σὰ χήνα.

Ἀκόμα καὶ τραγωδίες, γραμμένες σὲ λαϊκὴ γλῶσσα κυκλοφοροῦσαν

---

1. *Sonnini*, Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI, À Paris 1801, σ. 120 - 126. Μὲ τὸ ἔθιμο τοῦ κλήδονα ἔχουν ἀσχοληθῆ: *Ν. Πολίτης*, Κλήδονες, Παρθενών, τ. Α' (1871), σ. 224 - 27, 377 - 82 καὶ Ἑστία, Γ' (1877), σ. 406 - 407), *Albert Thumb*, Zur neugriechischen Volkskunde, III Der Klidonas, στὸ Z. V. V., τ. Β' (1892), σ. 392 κ. ἑ., *Δ. Β. Οἰκονομίδης*, Ἀπειραθίτικα Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, Ἀθήνα 1940, σ. 16 - 17, *Δ. Α. Πετρόπουλος*, Βιβλιογραφία Ἑλληνικῶν Δημοτικῶν Τραγουδιῶν, Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχ. τ. Η' (1953 - 54), σ. 58 - 59, *Γιάννης Βλαχογιάννης*, Ἀνοίξετε τὸν Κλήδονα, «Πρωΐα», 19 Ιουνίου 1932, *Στίλπ. Κυριακίδης*, Δεισιδαιμονίαι καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι, Λαογρ. τ. Β' (1910), σ. 408 - 409, 419 - 420.

στὴν Ἑλλάδα. Σ' αὐτὰ τὰ ἔργα, σημειώνει ὁ Guys, βλέπει κανείς «τὴ διαφορὰ τῶν συγχρόνων μουσῶν ἀπὸ τὶς παλαιές» [1].

Στὴ Ρόδο εἶχε διατηρηθῆ τὸ ἀρχαῖο ἔθιμο τοῦ χελιδονιοῦ πού ἀναφέρει ὁ Ἀθήναιος [2]. Χαρούμενες συντροφιὲς παιδιῶν γύριζαν τὴν 1 Μαΐου στούς δρόμους, τραγουδοῦσαν τό «χελιδόνισμα» καὶ ζητοῦσαν ἀπὸ τούς διαβάτες «ὅ,τι ἔχουν εὐχαρίστηση γιὰ τὸ χελιδόνι πού γύρισε» [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 220 - 222. Ἦταν ἡ πρώτη συνηγορία γιὰ τὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα, ὅπως παρατηρεῖ ὁ *Κων. Σάθας* (Παράρτημα νεοελληνικῆς φιλολογίας, σ. 120): «Ὑπὲρ τῆς νεωτέρας ἑλληνικῆς γλώσσης ὕψωσε φωνὴν ὁ περιηγητὴς Πέτρος Αὐγουστῖνος Γκύς, ὁ ὑπὸ πολλῆς ἀπόψεως προσφιλὴς τοῖς Ἕλλησι».

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 263 - 264. Τὸ ἀρχαῖο παιδικὸ ἀσμάτιο:

Ἦλθες ἦλθες χελιδὼν καλὰς ὥρας ἄγουσα,
ἄνοιγε, ἄνοιγε τὴν θύραν χελιδὼν
οὐ γὰρ γέροντες ἐσμὲν ἀλλὰ παιδία.

(*Ἀθήναιος,* Η' 60).

3. Τὸ ἔθιμο ἀναφέρει καὶ ὁ *Χρυσόστομος*. Μᾶς πληροφορεῖ γιά «τοὺς τὰς χελιδόνας περιφέροντας καὶ ἠσβωλομένους καὶ πάντας κακηγοροῦντας μισθὸν τῆς τερατωδίας ταύτης λαμβάνοντας» (PG. 57, 409). Κατὰ τὸν ΙΒ' αἰώνα οἱ χελιδονιστὲς ἐπισκέπτονταν τὴν 1η Μαρτίου τὰ σπίτια, ἔψαλλαν εὐχὲς γιὰ τὴ μακροζωία τῶν νοικοκυραίων καὶ κατέληγαν μὲ τὴν ἐπωδό: «φύγε, φύγε, Φεβρουάρις, ὁ Μάρτις σὲ διώκει» (*P. Maas,* Metrische Akklamationen der Byzantiner, BZ, 21, 44). Τὸ χελιδόνισμα ἔχει ἐπιβιώσει ὡς τὴν ἐποχή μας. Στὴ Ρόδο τραγουδοῦσαν τὰ παιδιὰ τὴν 1η Μαρτίου:

Τὸ χελιδόνιμ πέπεται
πάει καὶ πάλιν ἔρκεται
καὶ τραγουδᾶ καὶ χαίρεται
καὶ φέρνει μας τὸ μήνυμα(ν)
πὼς ʼεἶναιν ἄνοιξη καιροῦ
καὶ ἄρχιση καλοκαιριοῦ.
Καὶ σεῖς ἐμᾶς τὸν κόπο μας
νὰ μᾶς πληρώσετε πολλὰ
κοσάρια, γρόσια καὶ αὐγὰ
ὄχι ἀπὸ ἕνα κι' ἀπὸ δυὸ
ἀλλ' ἀπὸ ἔξη κι' ἀπ' ὀχτώ.

(*Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου,* Δημοτικὰ τραγούδια τῆς Ρόδου, Λαογρ., τ. ΙΘ' (1960 - 61), σ. 136).

Ἔχει διασωθῆ καὶ μιὰ παραλλαγὴ τῆς Σάμου:

Τὸ χελιδόνι τὸ πουλὶ
πάει πέρα κι' ἔρχεται
πάει καὶ ξανάρχεται
στήνει μήνυμα καὶ λέει
πὼς εἶναι καλοκαίρι.

(*Σταματιάδη,* Σαμιακά, τ. Ε', σ. 264). Καὶ μιὰ ἀκόμα παραλλαγὴ ἄλλης περιοχῆς:

Δόνι, χελιδόνι
ἦρθες, καλῶς ἦρθες.
Φκιάσε τὴ φωλιά σου

Μελετώντας τὴν ψυχαγωγία τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὁ Guys καταγράφει κατὰ κατηγορίες τὰ διάφορα παιγνίδια: οἰκιακά, ἀντρικά, παιδικά, τῶν κοριτσιῶν κ.ἄ [1].

Περιγράφει τὸ παιγνίδι μὲ τὸ πέταλο τῆς παπαρούνας ποὺ χτυπιέται διπλωμένο πάνω στὸ μέτωπο ἢ ἁπλωμένο κατάλληλα στὸ ἄλλο χέρι καὶ παράγει κρότο [2], τὰ μονὰ ζυγά [3], τὴν ἀρχαῖα «χελιχελώνη» [4] ποὺ παιζόταν μὲ τὸν ἴδιο ἀκριβῶς τρόπο καὶ κατὰ τὸ ΙΗ' αἰώνα, τὴν τυφλόμυγα [5], τὸν κουτσό [6], τὴν ἀρχαία χυτρίνδα (ἀνταλλαγὴ ἀσπασμῶν δυὸ κοριτσιῶν ἐνῶ τὸ ἕνα κρατεῖ τὰ ἀφτιὰ τοῦ ἄλλου).

Ὁ Guys περιγράφει καὶ ἕνα περίεργο παιγνίδι ποὺ παιζόταν μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα.

Ἔδεναν ἕνα ὀρτύκι ἢ ἄλλο πουλὶ μὲ σπάγγο σὲ πάσσαλο. Στὸ σημεῖο αὐτὸ σκέπαζαν τὰ μάτια τοῦ παίχτη καὶ τὸν ὡδηγοῦσαν σὲ ἀπόσταση τριάντα βημάτων. Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκινώντας ἔπρεπε νὰ πλησιάση στὰ τυφλὰ τὸ πουλὶ καὶ μὲ μιὰ κίνηση νὰ τὸ χτυπήση μὲ τὸ ραβδὶ ποὺ κρατοῦσε στὰ χέρια του.

Ἡ προῖκα ἀποτελοῦσε πραγματικὴ συμφορὰ γιὰ τοὺς γονεῖς στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ πατεράδες, ἄλλοτε ὑποκύπτοντας στοὺς ἐκβιασμοὺς τῶν γαμπρῶν καὶ ἄλλοτε ἀπὸ ματαιοδοξία, ἔδιναν προῖκα ποὺ προκαλοῦσε κοινωνικὰ προβλήματα. Γι' αὐτό, ὕστερα ἀπὸ ἐπέμβαση τῆς Ἐκκλησίας,

---

κάμε τὰ πουλιά σου
φκιάστηνε στὸ σπίτι
κανένας δὲν τὴ γγίζει.

(*Στίλπ. Κυριακίδη*, Ἑλληνικὴ Λαογραφία, Ἐν Ἀθήναις 1965, σ. 65). Δημοσιεύματα γιὰ τὶς ἐπιβιώσεις τοῦ ἀρχαίου ἐθίμου: *Eugen Fehrle*, Feste und Volksbräuche im Jahreslauf europäisher Völker, Kassel 1955, *Ἀν. Ἀναστασιάδη*, Ἑορτὴ ἐπὶ τῇ πρώτῃ τοῦ ἔαρος ἐν Ρόδῳ (Φόρμιγξ 1910, τ. Η', σ. 4 - 5), *Giuseppe Pitrè*, The Swallow book, The story of the Swallow told in Legends, Fables, Folk Songs, Proverbs, Omens and Riddles of many Lands gathered by *Giuseppe Pitrè*, N. York, Cincinati 1916. Βλ. ἐπίσης γιὰ τὸ χελιδόνισμα σὲ ἄλλες περιοχές: Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον, 1912, σ. 84 - 85, *Σ. Ἀναγνώστη*, Λεσβιακά, 212 - 213, *Ν. Πολίτη*, Νεοελληνικὰ ἀνάλεκτα, τ. Α', σ.354, Λαογραφικὰ Σύμμεικτα, τ. Α', σ. 72, *Τρ. Εὐαγγελίδη*, Ἡ παιδεία ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἑλληνικὰ σχολεῖα ἀπὸ τῆς Ἁλώσεως μέχρι Καποδιστρίου, τ: Α', σ. LVII - LIX, Ἐν Ἀθήναις 1936).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 212 - 218.
2. Τό «πλαταγώνιον» τοῦ Θεόκριτου. Σήμερα πλαταγώνι, χτυπαριές.
3. Τὰ ἄρτια καὶ περιττὰ τῶν ἀρχαίων.
4. «Ἡ χελιχελώνη, παρθένων ἐστὶν ἡ παιδιά, παρόμοιόν τι ἔχουσα τῇ χύτρᾳ. Ἡ μὲν γὰρ κάθηται καὶ καλεῖται χελώνη, αἱ δὲ περιτρέχουσιν ἀνερωτῶσαι· χελιχελώνη τί ποιεῖς ἐν τῷ μέσῳ; Ἡ δὲ ἀποκρίνεται, ἔρια μαρύομαι καὶ κρόκην μιλησίαν, εἶτ' ἐκεῖναι πάλιν ἐκβοῶσιν· ὁ δ' ἔκγονός σου τί ποιῶν ἀπήλετο; Ἡ δὲ φησὶ λευκῶν ἀφ' ἵππων εἰς θάλασσαν ἅλατο» (*Πολυδεύκης*, Ὀνομαστικόν, Θ', 125).
5. Ἡ ἀρχαία μυίνδα.
6. Ὁ ἀσκωλιασμὸς τῶν ἀρχαίων.

ωρίσθηκε ὅτι κανένας πατέρας δὲν μπορεῖ νὰ προικίση τὴ θυγατέρα του μὲ ποσὸ πάνω ἀπὸ 1.500 ὣς 3.000 γρόσια[1].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀναφέρεται καὶ σὲ ἕνα ἔθιμο τοῦ λαϊκοῦ οἰκογενειακοῦ δικαίου ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴ Μυτιλήνη. Ὅλη ἡ κινητὴ καὶ ἀκίνητη περιουσία τῶν γονέων δινόταν προῖκα στὶς θυγατέρες καὶ μάλιστα στὴν πρωτοκόρη. Τὰ ἀρσενικὰ παιδιά, ὅπως ἐξακρίβωσε ἀπὸ συνομιλία του μὲ Μυτιληνιό, δὲν προβάλλουν καμμιὰ ἀντίρρηση γι' αὐτὴ τὴν ἀποξένωση ἀπὸ τὴν πατρικὴ περιουσία, μ' ὅλο ποὺ ἔχουν δικαίωμα νὰ ἀρνηθοῦν καὶ νὰ ἐπικαλεσθοῦν τὸν τουρκικὸ νόμο ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν ἰσομερὴ κατανομὴ τῶν περιουσιακῶν στοιχείων ἀνάμεσα σ' ὅλα τὰ παιδιά. Ἀλλὰ κάτι τέτοιο θὰ ἀτίμαζε τὰ ἀδέρφια τῆς πρωτοκόρης [2].

Ἡ πληροφορία αὐτὴ τοῦ Guys φαινόταν ἀπίστευτη. Ἀποδείχθηκε ὅμως ἀληθινή.

Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα τὸ παράδοξο ἔθιμο ἀπασχόλησε καὶ ἄλλους Εὐρωπαίους περιηγητές. Γύρω στὰ 1790 ὁ Ἄγγλος Hawkins, βαρωνέτος τῆς Κορνουάλλης, ἐπιχειρώντας νὰ διασταυρώση τὰ στοιχεῖα καὶ τὶς μαρτυρίες ποὺ ὑπῆρχαν σχετικὰ μὲ τὸ ἐκπληκτικὸ προνόμιο τῆς πρωτότοκης

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 237. Ἐπεμβάσεις τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὸν περιορισμὸ τοῦ ὕψους τῶν προικοδοτήσεων ἐπισημαίνονται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Ὁ πατριάρχης Καλλίνικος ὥρισε τὸ 1694 προῖκα 2.000 γρόσια ὅταν ἡ περιουσία ἔφθανε τὰ 5.000 γρόσια. Τὸ 1736, διάταξη τοῦ πατριάρχη Νεόφυτου ΣΤ' ὥριζε: «Ὅσοι ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς... βούλονται συναλλάγματα γάμων ποιῆσαι καὶ προικοδοτῆσαι ἐκ τῶν τῆς πολιτείας καὶ περιχώρων ταύτης...ἁπαξαπάντων χριστιανῶν, ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, εὐγενῶν καὶ ἰδιωτῶν, πραγματευτῶν ἢ τεχνιτῶν, ἀνδρῶν ἢ γυναικῶν, μικρῶν τε καὶ μεγάλων, πάσης καὶ παντοίας τάξεώς τε καὶ καταστάσεως, εἰ μὲν τῆς πρώτης τάξεως εἶεν, ὀφείλουσι διδόναι διατετιμημένην προῖκα γροσίων πέντε χιλιάδων, συναριθμουμένων αὐτῇ τῶν μετρητῶν ἄσπρων, τῶν τζεβαχερικῶν, τῶν ρουχικῶν καὶ λοιπῶν ἁπάντων πραγμάτων, ὡς μὴ ὑπερβαίνειν τὴν ὅλην προῖκα τὴν ποσότητα (ταύτην). Εἰ δὲ τῆς δευτέρας τάξεως τυγχάνοιεν ἔχωσι προικίζειν διατετιμημένως μέχρι δύο χιλιάδων καὶ πεντακοσίων γροσίων. Εἰ δὲ τῆς τρίτης τάξεως, ἔχωσι προικοδοτεῖν τὰ πάντα χίλια πεντακόσια γρόσια, καὶ μηδένα τῶν ἐκ τῆς τριττῆς τάξεως τολμᾶν ὅλως ὑπερβαίνειν τὸν ἐν ἑκάστῃ ὁρισθέντα ἀριθμὸν προικοδοσίας... Οὔτ' οὖν οἱ προικίζοντες γονεῖς τολμάτωσαν τὸν ἀνωτέρω διορισθέντα ἀριθμὸν ἀθετῆσαι, καί, ἢ φανερῶς, ἢ κρυφίως, ἢ ἐμμέσως, ἢ ἀμέσως, οἱαδήτινι ἄλλῃ μηχανῇ καὶ ὑποσχέσει, ἢ πρὸ τοῦ γάμου, ἢ μετὰ τὸν γάμον, ἐπ' ὀνόματι προικοδοσίας, ἢ δοῦναι, ἢ ὑπόσχεσθαι, ἢ διὰ λόγου, ἢ ἐγγράφως περισσότερα... Ὃς δ' ἂν τις καὶ ὁποῖος, ὑπὸ κενοδοξίας πεφυσημένος τολμήσοι τὸ ἀπὸ τοῦδε καὶ εἰς τὸ ἑξῆς ἀθετῆσαι καὶ παραβῆναι τὸν κοινῶς παρὰ τῆς πολιτείας καὶ ἡμῶν διαταχθέντα ὅρον τοῦτον...ὁ τοιοῦτος, ὁποῖός ποτ' ἂν ᾖ, ὡς προδότης τῆς κοινῆς συστάσεως καὶ ὠφελείας, ὡς ἐχθρὸς τῆς πολιτείας, καὶ ἀναιρέτης τῆς καλῆς συμφωνίας, ὡς ὑβριστὴς τοῦ μυστηρίου, καὶ ἑνὶ λόγῳ ὡς κοινὸς λυμεών, ἀφωρισμένος εἴη...» (*Δημ. Γκίνη*, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 181 - 182).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 447 - 448.

θυγατέρας στὴ Μυτιλήνη, ἀνακάλυψε μιὰ ἐπιβεβαίωση τῶν πληροφοριῶν τοῦ Guys στὸ ὁδοιπορικὸ τοῦ περιηγητῆ λόρδου Charlemont, μέλους τῆς Ἰρλανδικῆς Ἀκαδημίας ποὺ ταξίδεψε στὴ Μυτιλήνη καὶ μίλησε σχετικὰ μὲ τὸν ἐκεῖ Γάλλο πρόξενο. Κατὰ τὸν Charlemont ὁλόκληρη ἡ πατρικὴ περιουσία δινόταν στὴ μεγαλύτερη κόρη καὶ οἱ ἀδερφές της ἔμεναν ὁλότελα ἄπροικες. Ἂν ὁ πατέρας κατώρθωνε νὰ δημιουργήση νέα περιουσία τὸ μεγαλύτερο μέρος τὸ ἔπαιρνε ἡ δευτερότοκη.

Τὸ 1794, ὁ Hawkins, πραγματοποιώντας ἐξερευνητικὸ ταξίδι στὴν Ἀνατολή, συνάντησε στὴ Ζάκυνθο, γέροντα πιά, τὸν Guys, καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀνταλλάξη γνῶμες πάνω στὸ ἐπίμαχο ζήτημα. Τρία χρόνια ἀργότερα, ἀφοῦ συγκέντρωσε καὶ ἄλλα στοιχεῖα καὶ ὡλοκλήρωσε τὴν ἔρευνά του, κατέληξε σὲ ὡρισμένα συμπεράσματα γιὰ τὰ πραγματικὰ πλαίσια τοῦ ἐθίμου τῆς Μυτιλήνης.

Σὲ πολλὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου (Μυτιλήνη, Λῆμνο, Σκόπελο, Σύρα, Ψαρά, Πάρο, Νάξο, Σίφνο, Σαντορίνη καὶ Κῶ), ἡ πρωτοκόρη προικιζόταν μὲ τὸ οἰκογενειακὸ σπίτι μαζὶ μὲ ὅλα τὰ ἔπιπλα καὶ τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ περιουσία. Ἡ δεύτερη θυγατέρα ἔπαιρνε σπίτι, ἂν ὑπῆρχε, καὶ τὸ ἕνα τρίτο τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας ὅπως καὶ ἡ πρωτοκόρη. Ἀλλὰ τὸ ἔθιμο ἐφαρμοζόταν μὲ ὡρισμένες παραλλαγὲς ἀπὸ νησὶ σὲ νησί. Στὴ Μήθυμνα τῆς Λέσβου λ.χ. ἔπαιρνε προῖκα τὸ σπίτι, τὰ ἔπιπλα καὶ ὁλόκληρη τὴν οἰκογενειακὴ περιουσία [1]. Στὶς ἄλλες ὅμως περιοχὲς μὲ τὸν καιρὸ μετριάσθηκαν τὰ ἄτοπα

1. Ἡ ἀκρίβεια τῶν πληροφοριῶν τοῦ Guys γιὰ τὸ ἔθιμο τῶν προικοδοτήσεων στὴ Μυτιλήνη ἀποδεικνύεται ὄχι μόνο ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν μεταγενεστέρων περιηγητῶν ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὶς ἐπίσημες ἀντιδράσεις τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὰ κείμενα τῶν πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων ποὺ καταδικάζουν καὶ ἀφορίζουν τὴν παράλογη αὐτὴ συνήθεια. Τὸ 1701 ὁ πατριάρχης Καλλίνικος ὁ Ἀκαρνὰν στιγματίζει τὸ ἔθιμο μὲ γράμμα πρὸς τὸ ποίμνιο τῆς Μυτιλήνης: «τὸ μέτριον καὶ φύσει δίκαιον ἀποποιούμενοι, ὑπερβασίαις δὲ ἀκρίτως καὶ παρανενοημένως χρώμενοι, καὶ ταῦτα περὶ τὴν ἀναγκαίαν διεξαγωγὴν καὶ κυβέρνησιν τῆς τε ζωῆς αὐτῶν καὶ γνησίων αὐτῶν τέκνων, καὶ βλάβαις οὐ ταῖς τυχούσαις, καὶ συμφοραῖς ἀνηκέστοις ἐθελουσίως ὑπὸ ἀβουλίας περιπίπτουσι. Μέλλοντες καὶ γὰρ ὑπανδρεῦσαι τὴν πρώτην θυγατέρα αὐτῶν προικοδοτοῦσιν αὐτὴν κακοβούλως πάντα σχεδὸν τὰ ὑπάρχοντα αὐτῶν, μηδὲν ὅλως περὶ τῶν λοιπῶν αὐτῶν παίδων φροντίζοντες, καταλιπεῖν καὶ ἐκείνοις τὸ ἀνῆκον αὐτοῖς μέρος, ὅπερ ἔδει ἀπολαβεῖν ἐκείνους, ὡς συμμετόχους τῆς προγονικῆς αὐτῶν περιουσίας καὶ κληρονομίας» (*Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών*, Κανονικαὶ διατάξεις, ἐπιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα τῶν ἁγιωτάτων πατριαρχῶν, Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1885, τ. Α', σ. 70). Ἀλλὰ τὸ ἔθιμο γιὰ τὴν προνομιακὴ προικοδότηση συνεχιζόταν στὴ Μυτιλήνη καὶ κατὰ τὸν ΙΘ' αἰώνα. Εἶχε μάλιστα ἐπεκταθῆ καὶ στὴ δευτεροκόρη ἡ εἰδικὴ προικοδότηση, ὅπως φαίνεται ἀπὸ κανονικὴ διάταξη τοῦ 1836. Ὁ πατριάρχης Γρηγόριος ὁ ἀπὸ Σερρῶν, ὕστερα ἀπὸ ἀναφορὰ τῶν δημογερόντων τῆς Μυτιλήνης, ἐπιχειρεῖ μὲ σιγίλλιο νὰ ἀντιμετωπίση τὴ μάστιγα τῶν παράλογων προικοδοτήσεων. «Ἐπεκράτησε γὰρ ἅπασιν, ὡς εἰπεῖν, τὴν τῶν γονέων περιου-

τοῦ ἐθίμου. Ἔτσι ἡ πρωτοκόρη ἔπαιρνε τὸ ἕνα τρίτο τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας, ἡ δεύτερη τὸ ἕνα τρίτο ἀπὸ ὅ,τι ἀπόμενε κ.ο.κ. Τὰ ἀγόρια δὲν εἶχαν κανένα δικαίωμα. Στὴν Πάρο ἡ πρώτη θυγατέρα προικιζόταν μὲ τὸ σπίτι καὶ τὴ μισὴ περιουσία. Τὴν ὑπόλοιπη περιουσία μοιράζονταν οἱ ἄλλες κόρες. Στὴ Νάξο οἱ θυγατέρες μοιράζονταν τὴν περιουσία τοῦ πατέρα καὶ τὰ ἀγόρια τῆς μητέρας. Τὸ μεγαλύτερο κορίτσι — τὰ ἄλλα μέλη τῆς οἰκογένειας τὸ προσφωνοῦν τιμητικά «κιουρά» — ἔπαιρνε καὶ τὸ σπίτι. Ἐπίσης ἔπαιρνε μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη περιουσία. Ὅλα ὅμως τὰ παιδιὰ ἄφηναν στοὺς γονεῖς τους τὸ λεγόμενο γεροντομοῖρι. Στὴ Σίφνο ἡ πρωτοκόρη ἔπαιρνε τὸ σπίτι καὶ σημαντικὸ μερίδιο ἀπὸ τὰ χτήματα. Στὴ Σκῦρο προικιζόταν μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιουσίας. Τὸ ἴδιο καὶ στὴ Σαντορίνη, μόνο ποὺ δὲν εἶχε δικαίωμα στὸ σπίτι. Στὴ Σύρα καὶ τὰ Ψαρὰ κάθε κορίτσι εἶχε δικαίωμα νὰ προικισθῇ μὲ ἕνα σπίτι. Στὴ Σκόπελο ἡ πρώτη ἔπαιρνε προικιὸ τὸ σπίτι,

---

σίαν προικοδοτεῖσθαι ταῖς πρωτοτόκοις καὶ δευτεροτόκοις τῶν θυγατέρων, οὐ μόνον ἐν μετρητοῖς, ἀλλὰ καὶ εἴ τι ὑποστατικὸν ἢ ὀσπίτιον τύχοι κεκτημένος ὁ πενθερός, παραχωρεῖν ἅπαντα τῇ δεσποτείᾳ τῶν δύο πρώτων εἰσποιουμένων γαμβρῶν, αὐτὸν δὲ ἀποξενούμενον καὶ ἄοικον διαμένοντα οὐ μόνον ἀθλίως πένεσθαι ἐν τῷ γήρει, ἀλλὰ καὶ τὰς λοιπὰς θυγατέρας ἀνυπάνδρους καὶ ἀπροστατεύτους παρ' ὅλον τὸν βίον καταλείπειν καὶ μυρία ἄλλα ἐκ τῆς τοιαύτης συνηθείας παραλόγως συμβαίνειν τὰ ἐπακόλουθα. Ταύτην οὖν τὴν ἐξ ἔθους οὐχ' ὁσίως ἐπικρατήσασαν κατάχρησιν κατιδόντες σύμπαντες οἱ εὐλογημένοι χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς πολιτείας ταύτης, ὀλεθρίαν καὶ πολυβλαβῆ τῇ πατρίδι αὐτῶν καὶ ἐκ πείρας ἐγνωκότες τὰ ἐξ αὐτῆς πολυειδῆ δεινά... ἔγνωσαν κοινῶς καὶ ὁμοφώνως...καταργῆσαι αὐτὴν διόλου καὶ ἐξαλεῖψαι...» (*Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 328 - 329). Ὅλες αὐτὲς οἱ πατριαρχικὲς διατάξεις συνωδεύονταν καὶ ἀπὸ φοβερὰ ἐπιτίμια. Κάθε παραβάτης «πολέμιος ἢ λειποτάκτης», ὥριζαν τὰ ἐπιτίμια, «ἀφωρισμένος ὑπάρχη...καὶ κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος, καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος καὶ τυμπανιαῖος, καὶ πάσαις ταῖς πατρικαῖς καὶ συνοδικαῖς ἀραῖς ὑπεύθυνος καὶ ἔνοχος τοῦ πυρὸς τῆς γεέννης καὶ τῷ αἰωνίῳ ἀναθέματι ὑπόδικος». Ἀλλὰ σὲ λίγο, ὕστερα ἀπὸ διαβήματα τῶν «πολεμίων καὶ λειποτακτῶν», ἕνας ἄλλος πατριάρχης ἔδινε συχωροχάρτια ἐπιτρέποντας τὴ συνέχιση τοῦ ἐθίμου τῶν παράλογων προικοδοτήσεων. Αὐτὸ ἔγινε ὕστερα ἀπὸ τὰ ἐπιτίμια τῶν πατριαρχῶν Νεοφύτου, Σαμουὴλ καὶ Ἀγαθαγγέλου. Τὸ ἐπιτίμιο τοῦ τελευταίου ἐξαφάνισε ὁ πατριάρχης Γερμανὸς τὸ 1844. «Ὅσοι ἐκ τῶν χριστιανῶν μικροὶ ἢ μεγάλοι, νέοι ἢ γέροντες, ἄνδρες ἢ γυναῖκες ὑπέπεσον τοῖς ἐν τῇ βίβλῳ ἐκείνῃ ἐκκλησιαστικοῖς δεσμοῖς καὶ ἐπιτιμίοις... οὗτοι πάντες, ζῶντές τε καὶ τεθνεῶτες, ὑπάρχωσι συγκεχωρημένοι καὶ εὐλογημένοι παρὰ Θεοῦ Κυρίου παντοκράτορος, λελυμένοι καὶ ἐλεύθεροι τῶν τυπωθεισῶν ἐκείνων καὶ ἐκδοθεισῶν ἀρῶν...ἔχοντες καὶ τὰς εὐχὰς καὶ εὐλογίας πάντων τοῦ ἀπ' αἰῶνος ἁγίων κ.λπ. (*Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών*, ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 335 - 339). Ἔτσι μὲ τὶς πατριαρχικὲς εὐλογίες συνεχιζόταν ὁ ληστρικὸς θεσμὸς τῶν προικοδοσιῶν γιὰ νὰ ἀκολουθήσουν νέα ἐπιτίμια καὶ νέες ἀρές. Κείμενα πατριαρχικῶν ἐπεμβάσεων γιὰ τὸ ζήτημα τῶν προικοδοτήσεων βλ. *Μανουὴλ Ἰω. Γεδεών*, ἔνθ' ἀν., τομ. Α', σ. 70, 147, 149, 150, 218, 257, 305, 326, 328, 335 καὶ τ. Β' 78, 134, 446. Βλ. ἐπίσης *Μ. Γ. Μιχαηλίδου Νουάρου*, Νομικὰ ἔθιμα τῆς νήσου Καρπάθου τῆς Δωδεκανήσου, Ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 110 κ. ἑ. καὶ *Robert Walpole*, On a law of custom which is peculiar to the islands of the Archipelago, σ. 329 - 402 κ.ἑ.

τὰ ἔπιπλα καὶ ὅλη τὴν περιουσία τῆς μητέρας. Τὸ ἔθιμο δὲν ἰσχύει στὴν Τῆνο, Ἄνδρο [1], Μύκονο καὶ Κέα.

Ὁ Guys ὑποθέτει πὼς τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἔχει τὶς ρίζες του στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα [2]. Ὁ Hawkins ὅμως τὸ ἀποδίδει στὶς κοινωνικὲς συνθῆκες ποὺ ἐπικράτησαν στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὸν μεσαίωνα. Οἱ πόλεμοι, οἱ πειρατικὲς ἐπιδρομές, οἱ ἀλεπάλληλοι κατακτητὲς ἀφάνισαν τὸν ἀντρικὸ πληθυσμὸ τῶν νησιῶν. Οἱ πλούσιες καὶ ἀρχοντικὲς οἰκογένειες ξέπεσαν, καὶ καθὼς περίσσευαν τὰ κορίτσια τὰ πάντρευαν μὲ παρακατιανούς. Οἱ γονεῖς ὅμως φρόντιζαν νὰ καλοπροικίσουν τὴν πρωτοκόρη τους ἐπειδὴ τὴν ἔδιναν σὲ φτωχὸ καὶ ταπεινὸ γαμπρό. Τὸ παράδειγμα τῶν ξεπεσμένων ἀριστοκρατῶν ἀκολούθησαν καὶ οἱ φτωχοὶ νησιῶτες ποὺ στὸ τέλος ἔμεναν στὸ δρόμο καὶ δούλευαν σκαφτιάδες στὰ χωράφια.

Κατὰ τὸν Hawkins ἡ ρίζα τοῦ ἐθίμου πρέπει νὰ ἀναζητηθῆ στοὺς μικροὺς καὶ ἄγονους γεωργικοὺς κλήρους. Στὰ περισσότερα νησιὰ ὁ πληθυσμὸς εἶχε συγκεντρωθῆ σ' ἕνα μοναδικὸ χωριό. Τὰ χτήματα ἀποτελοῦσαν μικρὰ καλλιεργήσιμα καὶ μὲ ἀσήμαντη ἀπόδοση κομμάτια γῆς. Τὰ εἰσοδήματα ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἐπιβίωση τῶν κατοίκων καὶ γι' αὐτὸ οἱ περισσότεροι στρέφονταν στὸ ἐμπόριο καὶ τὴ ναυτιλία. Ἂν ἡ περιουσία μοιραζόταν σὲ μικροὺς κλήρους θὰ κατακερματιζόταν καὶ θὰ ἐκμηδενιζόταν ὁλότελα. Ἔπρεπε, λοιπόν, γιὰ νὰ ἀποδώση ὁ κλῆρος καὶ νὰ ἀντέξη στὶς κάθε λογῆς ἐπιβαρύνσεις, νὰ διατηρηθῆ ἀδιανέμητος. Ἔτσι ἐπικράτησε τὸ ἔθιμο νὰ μὴ παραχωροῦνται στοὺς ἄρρενες κληρονόμους ἀλλὰ στὴν πρωτοκόρη.

Τὴν παραμονὴ τοῦ γάμου, γράφει ὁ Guys, ἡ νύφη ὁδηγεῖται μὲ πανηγυρικὴ πομπὴ στὸ δημόσιο λουτρό. Τὴ συντροφεύουν οἱ συγγένισσες καὶ οἱ φιλενάδες [3]. Στὰ στεφανώματα ὁ παπὰς προσφέρει μεταλαβιὰ ἀπὸ τὸ ἴδιο ποτήρι στοὺς νεόνυμφους, στὸν κουμπάρο καὶ σ' ὅλους τοὺς συμπεθέρους. Τὸ ἴδιο, γράφει, γινόταν καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, σύμφωνα μὲ μαρτυρία τοῦ

---

1. Εἰδικὰ γιὰ τὴν Ἄνδρο δὲν εἶναι ἀκριβεῖς οἱ πληροφορίες τοῦ Guys. Ἐκεῖ ἐπικρατοῦσε τὸ ἀντίθετο ἐντελῶς καθεστώς. Ὁ πρωτότοκος γιὸς κληρονομοῦσε τὴν πατρικὴ περιουσία καὶ τὰ ἄλλα ἀδέρφια γίνονταν παπάδες ἢ δάσκαλοι (*Ν. Μοσχοβάκη*, Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον Δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 138).

2. Ἀναφέρεται συγκεκριμένα στὴν περίοδο τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου ποὺ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴν ἐξόντωση τῶν ἀντρῶν. Οἱ γυναῖκες δέχτηκαν νὰ παντρευτοῦν τοὺς νέους οἰκιστὲς γιὰ νὰ διατηρήσουν τὴν οἰκογενειακὴ περιουσία. Ἀναφέρεται ἐπίσης ὁ *Guys* στὶς μαρτυρίες τοῦ Ἡρόδοτου καὶ τοῦ Πλούταρχου καὶ νεωτέρων γιὰ τὰ μητριαρχικὰ ἔθιμα τῶν ἀρχαίων Λυκίων. «Λύκιοι τὰς γυναῖκας μᾶλλον ἢ τοὺς ἄνδρας τιμῶσι καὶ καλοῦνται μητρόθεν τὰς δὲ κληρονομίας ταῖς θυγατράσι λείπουσιν, οὐ τοῖς υἱοῖς» (*Νικολάου Δαμασκηνοῦ*, De moribus graecorum). Καὶ ἀκόμα: «Λύκιοι διῆγον ληστεύοντες. Νόμοις οὐ χρῶνται ἀλλ' ἔθεσι, καὶ ἐκ παλαιοῦ γυναικοκρατοῦνται» (*Ἡρακλείδης ὁ Ποντικός*). Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν νὰ μετέφεραν τὰ ἔθιμα αὐτὰ στὴ Λέσβο ἄποικοι ἀπὸ τὴ Λυκία.

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 240 - 241.

Πινδάρου: ὁ γαμπρὸς πρόσφερε στὴ νύφη μιὰ κούπα κρασί, σύμβολο ἀρραβώνα. Ἡ νύφη, ἀφοῦ ἔπινε λίγο ἀπὸ τὴν κούπα, τὴν πρόσφερε στοὺς γονεῖς καὶ στοὺς καλεσμένους [1].

Περνώντας τὸ κατώφλι τοῦ σπιτιοῦ ἡ νύφη πρέπει νὰ πατήση πάνω σὲ ἕνα κόσκινο σκεπασμένο μὲ χαλί. «Ἂν τὸ κόσκινο δὲν ἀντέξη στὸ βάρος της δημιουργοῦνται ὑπόνοιες γιὰ τὴν ἁγνότητά της» [2].

Τὴ νύφη θὰ ὁδηγήση στὸ νυφικὸ θάλαμο ὁ κουμπάρος. Τὴν παραδίνει στὸ γαμπρὸ ποὺ περιμένει στὴν πόρτα καὶ φεύγει ἀφοῦ προσφέρει ἕνα δῶρο στὸν παρακούμπαρο ποὺ στέκει ἔξω ἀπὸ τὴν κάμαρα φρουρός [3].

Σημαντικὲς εἶναι καὶ οἱ πληροφορίες γιὰ τὰ ἔθιμα τῆς τελευτῆς.

Ἀφοῦ ἔλουζαν τὸ νεκρὸ μὲ νερὸ καὶ κρασί, τὸν ἔντυναν καὶ τὸν στόλιζαν, τὸν τοποθετοῦσαν στὸν προθάλαμο τοῦ σπιτιοῦ μὲ τὰ πόδια πρὸς τὴν πόρτα καὶ μὲ τὸ πρόσωπο ἀκάλυπτο.

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς παρατήρησε ὅτι οἱ Ἕλληνες βιάζονταν νὰ ἐνταφιάσουν τὸ ταχύτερο τὸ νεκρό.

Οἱ θρῆνοι καὶ τὰ μοιρολόγια γίνονταν ἀπὸ τοὺς οἰκείους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐπαγγελματίες μοιρολογῆτρες. Οἱ γυναῖκες τραβοῦσαν τὰ μαλλιὰ τῆς κεφαλῆς καὶ ἔσχιζαν τὰ φορέματά τους.

Τὴν ἐκφορὰ τοῦ νεκροῦ παρακολουθοῦσαν οἱ γυναῖκες ἀπὸ τὰ παράθυρα. Κι' ὅταν ἡ νεκρὴ ἦταν κορίτσι ἔραιναν ἀπὸ ψηλὰ τὸ φέρετρο μὲ λουλούδια.

Στὸν τάφο συνήθιζαν νὰ χαράζουν τὰ δηλωτικὰ τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ πεθαμένου.

Τὸ πένθος μποροῦσε νὰ εἶναι μακροχρόνιο. Στὴν Πελοπόννησο οἱ μοιρολογῆτρες ἔμεναν μέρες πολλὲς στὸ σπίτι τοῦ πεθαμένου καὶ κάθε μέρα ξανάρχιζαν τὸ θρῆνο πλέκοντας τὸ ἐγκώμιό του.

Κατὰ τὶς ἑορτὲς τοῦ Πάσχα γινόταν σὲ ὡρισμένη μέρα ὁμαδικὴ ἔξοδος τῶν οἰκογενειῶν ποὺ εἶχαν πένθος στοὺς τάφους τῶν νεκρῶν. Δὲν διευκρινίζει ὡστόσο ὁ περιηγητὴς ποιὰ ἀκριβῶς μέρα γινόταν ἡ τελετή. Προσθέτει ἐπίσης ὅτι μετὰ τὸ θρῆνο στοὺς τάφους ἀκολουθοῦσαν γιορτὲς καὶ χοροί [4].

Ὁ Guys γράφει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀπέδιδαν σὲ μερικὲς πηγές, σὲ βουνά, σπήλαια, δάση, θαυματουργὴ δύναμη καὶ ἰαματικὲς ἰδιότητες. Τὶς ἐπισκέπτονταν ὡρισμένη μέρα τοῦ χρόνου γιὰ νὰ πιοῦν νερό. Στὴν πηγὴ συνήθιζαν

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 246 - 247.
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 249. Στὴν Ἤπειρο ἡ νύφη μπαίνει στὸ σπίτι πηδώντας πάνω ἀπὸ «πουστάβια, φλουκουτὰ καὶ τσακράκια» (Λαογρ., τ. Ε' (1915), σ. 44). Στὴ Σαλαμίνα πατάει πάνω σὲ σιδερένιο ἀντικείμενο, ὑνὶ ἢ σιδεροστιά (ἔνθ' ἀν., τ. Θ' (1928), σ. 540. Βλ. καὶ *Sonnini*, Voyage κ.λπ., σελ. 134 κ. ἑ.).
3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 252.
4. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 272 - 308.

νὰ ἀφήνουν κομμάτια ἀπὸ τὰ ροῦχα τους ἢ ἀπὸ ὕφασμα, σημάδι τῆς θεραπείας ποὺ πέτυχαν. Τὸ ἴδιο γινόταν καὶ στὶς εἰκόνες τῶν ἁγίων [1].

Ὁ περιηγητὴς παρακολούθησε ἀπὸ τὸ παράθυρό του τὴν καθέλκυση ἑνὸς ἑλληνικοῦ πλοίου. Πρὶν ἀρχίση ἡ ἐργασία, ὁ ναυπηγὸς πρόσταξε νὰ φέρουν κρασὶ καὶ γεμίζοντας μιὰ κούπα ράντισε τὴν πλώρη τοῦ καραβιοῦ καὶ εὐχήθηκε νὰ εἶναι καλοτάξιδο [2].

Ἡ υἱοθεσία κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, γινόταν, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Guys, μὲ ἐπίσημη τελετὴ στὴν ἐκκλησία, ὅπου προσέρχονταν ὁ θετὸς πατέρας μὲ τὸ παιδὶ ποὺ υἱοθετοῦσε καθὼς καὶ οἱ συγγενεῖς τους. Ὅλοι κρατοῦσαν ἀναμμένες λαμπάδες. Ὁ παπάς, ὕστερα ἀπὸ τὶς εὐχὲς καὶ τὶς δεήσεις, εὐλογοῦσε τὸ παιδὶ ποὺ στεκόταν μέσα στὸ ἱερὸ μπροστὰ στὴν Ἁγία Τράπεζα καθὼς καὶ τὸν θετὸ πατέρα. Μόλις ἔβγαινε τὸ παιδὶ ἀπὸ τὸ ἱερό, ὁ πατέρας τὸ ἀγκάλιαζε. Ὕστερα τὸ παιδὶ γονάτιζε καὶ ὁ πατέρας πατοῦσε στὸν τράχηλό του τὸ δεξί πόδι, λέγοντας:

—Σήμερα εἶσαι καὶ θὰ εἶσαι γιός μου! Γιατὶ σήμερα σὲ γέννησα!

Ἀκολουθοῦσε ἡ σύνταξη καὶ ὑπογραφὴ τοῦ ἐγγράφου τῆς υἱοθεσίας. Ὣς τὰ 15 του χρόνια τὸ θετὸ παιδὶ ἦταν ὑποχρεωμένο νὰ φέρη τὸ ὄνομα τοῦ θετοῦ πατέρα. Ὕστερα μποροῦσε νὰ διαλέξη τὸ δικό του ἢ τοῦ θετοῦ πατέρα του.

«Ἂν τὸ παιδὶ ποὺ υἱοθετεῖται εἶναι βρέφος, ἡ τελετὴ περιορίζεται στὸ πέρασμα τοῦ παιδιοῦ κάτω ἀπὸ τὸ πουκάμισο τῆς γυναίκας ποὺ τὸ υἱοθετεῖ. Ἡ γυναίκα λέει τότε πὼς τὸ παιδὶ τὸ ἀναγνωρίζει καὶ τὸ υἱοθετεῖ σὰ νὰ τὸ εἶχε γεννήσει» [3]. Τὰ υἱοθετημένα παιδιὰ ὠνομάζονταν ψυχοπαίδια.

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 139 - 140. Πρόκειται γιὰ τὰ λεγόμενα ἁγιάσματα. Τὰ κομμάτια ἀπὸ ὕφασμα ποὺ ἀφήνονταν στὸ ἁγίασμα ἐσήμαιναν ὅτι μαζί μ' αὐτὰ ἔφευγε ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο ἡ ἀρρώστια (*Στ. Ἡμέλλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 240).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 453 - 454.

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 129 - 134. Τὸ ἔθιμο τοῦ πουκάμισου διατηρήθηκε στὴν Κρήτη καὶ στὴ Μάνη (*Δ. Λουκάτου*, Ἐπετ. Λαογρ. Ἀρχ., τ. ΙΔ' - ΙΒ' (1958 -59), σ. 42). Ἐπίσης στὴν Ὕδρα: Ἡ μητέρα τοῦ βρέφους ποὺ υἱοθετεῖται στέκεται μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας καὶ τό «περνάει τρεῖς φορές μέσ' ἀπὸ τὸ πουκάμισο κεινῆς ποὺ θέλει νὰ τὸ πάρη· τὸ βάζει ἀπὸ πάνω ἀπ' τὸ λαιμό της καὶ τὸ βγάζει ἀπὸ κάτω. Ἔπειτα τῆς τὸ δίνει στὴν ἀγκαλιὰ καὶ γίνεται πιὰ δικό της, ἔτσι ποὺ λέγανε οἱ πιὸ παλιές «μονάχα δὲν τὸ γέννησε καλέ» (*Νικ. Ι. Χαλιορῆ*, Ὑδρέϊκα λαογραφικὰ ἤτοι ἤθη - ἔθιμα - δεισιδαιμονίες - προλήψεις στὴν Ὕδρα, Πειραιεὺς 1931). Τὸ ἔθιμο εἶναι πανάρχαιο. Ἔτσι υἱοθετήθηκε ὁ Ἡρακλῆς ἀπὸ τὴν Ἥρα. Τὴν τελετὴ περιγράφει ὁ *Διόδωρος*: «Προσθετέον δ' ἡμῖν τοῖς εἰρημένοις ὅτι μετὰ τὴν ἀποθέωσιν αὐτοῦ Ζεὺς Ἥραν μὲν ἔπεισεν υἱοποιήσασθαι τὸν Ἡρακλέα καὶ τὸ λοιπὸν εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον μητρὸς εὔνοιαν παρέχεσθαι, τὴν δὲ τέκνωσιν γενέσθαι φασὶ τοιαύτην· τὴν Ἥραν ἀναβᾶσαν ἐπὶ κλίνην καὶ τὸν Ἡρακλέα προσλαβομένην πρὸς τὸ σῶμα διὰ τῶν ἐνδυμάτων ἀφεῖναι πρὸς τὴν γῆν, μιμουμένην τὴν ἀληθινὴν γένεσιν· ὅπερ μέχρι τοῦ νῦν ποιεῖν τοὺς βαρβάρους ὅταν θετὸν υἱὸν ποιεῖσθαι βούλωνται» (4,39).

Μεγάλη διάδοση εἶχε τὸ πανάρχαιο ἔθιμο τῆς ἀδερφοποιίας ποὺ γινόταν μάλιστα μὲ τὶς εὐλογίες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Guys γράφει [1] ὅτι συνηθιζόταν κυρίως ἀνάμεσα στοὺς ναυτικούς. Ἐκεῖνοι ποὺ ἀδερφοποιοῦνται ὀνομάζονται ἀδερφοποιτοὶ [2] ἢ ἀδερφοὶ τῆς ἁγίας ζώνης. Ὁ παπὰς προσφέρει στοὺς ἀδερφοποιτοὺς μιὰ ζώνη ἀπὸ τὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ τοὺς εὐλογεῖ. Ἐκεῖνοι ὁρκίζονται πίστη, ἀγάπη καὶ ἀλληλεγγύη καὶ νὰ μὴν ἐγκαταλείψη ποτὲ ὁ ἕνας τὸν ἄλλο.

Ἀδερφοποίηση γινόταν καὶ ἀνάμεσα σὲ γυναῖκες [3]. Ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ ἐπεκτάθηκε τὸ ἔθιμο καὶ ἀνάμεσα σὲ πρόσωπα διαφορετικοῦ φύλου. Οἱ καταχρήσεις ποὺ συνεπάγονταν οἱ ἀδερφοποιήσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἀνάγκασαν τὴν Ἐκκλησία νὰ τὶς ἀπαγορεύση [4].

Ἡ φιλοξενία, τὸ πανάρχαιο ἑλληνικὸ ἔθιμο, εἶχε τὴν ἴδια θερμότητα στὰ χρόνια τῶν περιηγήσεων τοῦ Guys καὶ ἀποτελοῦσε βασικὸ χαρακτηριστικὸ τοῦ λαοῦ. Ἡ ὑποδοχὴ τοῦ ξένου ἔπαιρνε πανηγυρικὸ χαρακτήρα. Ὁ νοικοκύρης τοῦ σπιτιοῦ ἔσπευδε νὰ τὸν προϋπαντήση, τὸν χαιρετοῦσε μὲ χειραψία καὶ ἔφερνε τὸ χέρι του στὸ στόμα καὶ στὸ μέτωπο, μιὰ κίνηση ποὺ σήμαινε φιλία καὶ καλωσώρισμα. Τοῦ παραχωροῦσε τὴν καλύτερη κάμαρα τοῦ σπιτιοῦ. Ὕστερα ὡδηγοῦσαν τὸν ξένο στὸ λουτρό, ἐνῶ οἱ οἰκεῖοι τοῦ νοικοκύρη φρόντιζαν γιὰ τὴν καθαριότητα τῶν ἐνδυμάτων του [5].

Εἰδικὸ κεφάλαιο ἀφιερώνει ὁ Guys στοὺς ἑλληνικοὺς χορούς. Πρόκειται, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, γιὰ ἐθνικοὺς χοροὺς ποὺ παραδίνονται ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιά. Οἱ λαϊκοὶ χοροὶ ἦταν τὸ πιὸ εὐχάριστο καὶ τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον θέαμα ποὺ εἶδε στὴν Ἑλλάδα [6]. Εἶναι ἁπλοὶ καὶ εὔθυμοι, μαθαίνονται εὔκολα καὶ δύσκολα λησμονιοῦνται.

Οἱ κυριώτεροι χοροὶ ποὺ χορεύονται στὴν Ἑλλάδα εἶναι ὁ κρητικὸς [7],

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 136 - 137.
2. Ὀνομάζονται ἐπίσης βλάμηδες, μπράτιμοι, σταυρογιοί.
3. Ἀδερφοφτές. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ στίχος τοῦ Βυζαντινοῦ *Σαχλίκη*: «ἄλλη δ' ἀδελφοποιητὸν ἔχει τὸν ἀγαπητικό» (Συναξάριον γυναικῶν, στ. 1201). Βλ. *Στίλπ. Κυριακίδη*, Ἀδελφοποιία καὶ ἀδελφοποίησις, Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλ., τ. Α', 1926, *Κ. Ἀμάντου* Ἐπιτίμιον κατὰ ἀδελφοποιίας, Ε.Ε.Β.Σ, τ. Α' (1927), σ. 282 καὶ *Στ. Ἡμέλλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 248. Σχετικὰ μὲ τὸ ἔθιμο τῆς ἀδελφοποιίας: *Γ. Μιχαηλίδη - Νουάρου*, Περὶ ἀδελφοποιίας ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἑλλάδι καὶ τῷ Βυζαντίῳ, Ἐπιστ. Ἐπετηρίς, τ. ΣΤ', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 290 κ. ἑ., *Τάκη Λάππα*, Ἡ ἀδελφοποιία στὴν Τουρκοκρατία, Ν. Ἑστία, τ. 45 (1955), σ. 357 - 358, *Ἀναστ. Μ. Γεωργοπαπαδάκου*, Ἡ ἀδελφοποιία εἰς τὴν Μάνην, Λαογρ., τ. Γ' (1950), σ. 28 - 32.
4. Ἡ Ἐκκλησία καταδίκασε τὴν ἀδελφοποιία. Στὴν ἐγκύκλιο 5706 τοῦ 1859 τονίζεται ὅτι ἡ ἀδελφοποιία ἔχει ὀλέθριους σκοποὺς καὶ ὅτι «ἐπάγεται βλάβην εἴς τε τὴν κοινωνίαν καὶ εἰς αὐτοὺς τοὺς δι' αὐτῆς τῆς παρανόμου πράξεως συναπτομένους».
5. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 263 - 264.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 160.
7. Candiotte.

ὁ ἑλληνικός [1], ὁ ἀρναούτικος (ἀρβανίτικος), ὁ βλάχικος καὶ ὁ πυρρίχιος. Οἱ δυὸ πρῶτοι μοιάζουν πολὺ μεταξύ τους κι' ὁ δεύτερος φαίνεται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸν πρῶτο. Τὸ χορὸ ὁδηγεῖ πάντοτε μιὰ κοπέλα κρατώντας στὸ χέρι μαντήλι ἢ μεταξωτὸ κορδόνι, ἀκριβῶς ὅπως στὸ χορὸ ποὺ εἰκονιζόταν στὴν ἀσπίδα τοῦ 'Αχιλλέα. Μὲ τὸν ἴδιο τρόπο χορεύεται καὶ σήμερα ὁ κρητικὸς αὐτὸς χορὸς ποὺ περιγράφει ὁ Ὅμηρος. Ὁ σκοπὸς τοῦ τραγουδιοῦ, ποὺ στὴν ἀρχὴ εἶναι ἀργὸς καὶ τρυφερός, γίνεται σὲ λίγο γρήγορος καὶ ζωηρός. Ἡ κορυφαία κάνει ἕνα σωρὸ φιγοῦρες καὶ ἡ ποικιλία τῶν κινήσεων δημιουργεῖ ἕνα θέαμα συναρπαστικό.

'Απὸ τὸν κρητικό, γράφει ὁ Guys, προῆλθε ὁ λεγόμενος ἑλληνικὸς χορὸς ποὺ διατηρήθηκε ὡς σήμερα στὰ νησιά. Κορίτσια καὶ ἀγόρια χορεύουν στὴν ἀρχὴ χωριστά, μὲ τὰ ἴδια ὅμως βήματα καὶ τὶς ἴδιες φιγοῦρες. Ὕστερα οἱ δυὸ ὁμάδες σμίγουν, ἀνακατεύονται καὶ σχηματίζουν ἕναν ἑνιαῖο, γενικὸ χορό. Τότε ἡ κορυφαία πιάνει ἕνα ἀγόρι ἀπὸ τὸ χέρι ἁπλώνοντάς του μαντήλι ἢ κορδέλλα. Κι' ἐνῶ τὸ ζευγάρι κρατάει τὸ μαντήλι ἢ τὴν κορδέλλα ἀπὸ τὶς δυὸ ἄκρες, οἱ ἄλλοι χορευτὲς καὶ οἱ χορεύτριες, ὁλόκληρη ἡ σειρά, περνοῦν καὶ ξαναπερνοῦν ἀνάμεσά τους σκύβοντας κάτω ἀπὸ τὸ μαντήλι. Στὴν ἀρχὴ ὁ χορὸς κινεῖται ἀργὰ καὶ γύρω γύρω. Ὕστερα ἡ κορυφαία, κάνοντας διάφορα τριγυρίσματα, ὁδηγεῖ τὸ χορὸ γύρω της. Ἡ τέχνη της εἶναι νὰ ἀποσπασθῆ ἀπὸ τὴ σειρὰ καὶ νὰ ξαναφανῆ ξαφνικὰ στὴν κορυφὴ τοῦ χοροῦ μὲ τοὺς πολλοὺς ὁμόκεντρους γύρους ἀνεμίζοντας θριαμβικὰ τὸ μαντήλι ἢ τὴν κορδέλλα. Πρόκειται γιὰ ἀναπαράσταση τοῦ κρητικοῦ λαβύρινθου, τοῦ «γέρανου», γνωστοῦ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πλουτάρχου. Ἡ τρυφερὴ 'Αριάδνη ὁδηγεῖ τὸ Θησέα της γιὰ νὰ τοῦ δείξη τὸ δρόμο ποὺ θὰ ἀκολουθήση [2]. Ἱκανώτερος χο-

---

1. La danse grecque.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 173-176. Τὸν ἀρχαῖο γέρανο χόρεψε ὁ Θησέας ὅταν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξόντωση τοῦ Μινώταυρου σήκωσε πανιὰ ἀπὸ τὴν Κρήτη καὶ ἄραξε στὴ Δῆλο γιὰ νὰ προσφέρη θυσία στὸν 'Απόλλωνα. Ὁ χορὸς αὐτὸς ἦταν «μίμημα τῶν ἐν Λαβυρίνθῳ περιόδων καὶ διεξόδων» κατὰ τὸν Πλούταρχο (*'Αντ. Κεραμόπουλου*, Ἡ ἐθνικὴ μας μουσικὴ καὶ ἡ 'Αφροδίτη τῆς Μήλου), ὅπου ταυτίζεται ὁ χορὸς «ἀγέρανος» τῆς Πάρου μὲ τὸν ἀρχαῖο γέρανο. Φαίνεται ὅτι χορευόταν καὶ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους. *Ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος* γράφει γιὰ «κινήματα καὶ σχήματα γεράνων καὶ Κνώσιον Δαιδάλου χορὸν ἐναρμόνιον» (PG. 36, 61). Καὶ ὁ *Θεσσαλονίκης Εὐστάθιος* (ΙΒ' αἰώνας): «Καὶ τὸ ἔργον ἐκεῖνο τοῦ Δαιδάλου (τὸν Λαβύρινθο) μετῆλθον εἰς μίμησιν καὶ νῦν ἔτι πολλοί, καὶ μάλιστα ναυτικοί, ὅσοι πρὸς τὸ παλαιὸν ἀνδρῶδες παρεκνεύουσι χορόν τινα ἑλίσσουσι ποικιλόστροφον καὶ πολυκαμπῆ τὰς τοῦ λαβυρίνθου μιμεῖσθαι θέλοντες ἕλικας» (ΕΠ, 1167, 15). Ὁ ἴδιος χορὸς εἶναι γνωστὸς μὲ τὴν ὀνομασία «ἀερανός» στὸν Πόντο καὶ «γεράνι» σὲ ἄλλες περιοχές (Βλ. καὶ *Φαίδ. Κουκουλέ*, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, 'Εν 'Αθήναις 1952, τ. Ε', σ. 226). Στὴ Νάξο ὁ χορὸς αὐτὸς εἶναι γνωστὸς μὲ τὴν ὀνομασία «συρτός». Τὸν χορεύουν πρὶν ἀπὸ τὸν μπάλλο. Κατὰ τὸ λεξικὸ τοῦ *Ἄνθιμου Γαζῆ* γέρανος εἶναι εἶδος «χοροῦ κατὰ μίμησιν τῆς τακτικῆς πτήσεως τῶν γεράνων ἔστι δὲ ὁ αὐτός, τὸν ὁποῖον συνεθίζουσι

ρευτὴς εἶναι κεῖνος ποὺ περιπλέκει περισσότερο τὰ τριγυρίσματα ἔτσι ποὺ νὰ κρατήση πιὸ πολὺ ὁ χορευτικὸς λαβύρινθος [1].

Κάπου κάπου ἀγόρια καὶ κορίτσια ξεμπλέκονται καὶ σχηματίζουν χωριστοὺς κύκλους. Αὐτὸς ὁ χορὸς λέγεται «ὄξω μέσα» Τὰ ἀγόρια ὑψώνουν τὰ χέρια χωρὶς νὰ κόβουν τὴν ἁλυσίδα. Τότε τὰ κορίτσια, πάντοτε χέρι χέρι, περνοῦν κάτω ἀπὸ τὴν ἁλυσίδα, χορεύουν μπροστὰ στ' ἀγόρια καὶ ξαναβγαίνουν σχηματίζοντας ἕνα κορδόνι. Καὶ ἀναρωτιέται ὁ Guys: Δὲν εἶναι ὁ θίασος τοῦ Θησέα ποὺ χορεύοντας χωρίζεται καὶ ξαναενώνεται;

«Ὁ Λαβύρινθος δὲν ὑπάρχει πιὰ ἀλλὰ ὁ χορὸς ποὺ τὸν ἐκφράζει ἔχει διατηρηθῆ. Αὐτὸς ὁ χορὸς ἐκτελεῖται τέλεια στὴ Νάξο».

Στὸ Μυστρὰ τὰ κορίτσια δὲν ἀγγίζουν ἀπὸ σεμνοτυφία ποτὲ τὰ χέρια τῶν ἀγοριῶν ἀλλὰ κρατοῦν μαντήλι. Χορεύουν τραγουδώντας ἢ μὲ τοὺς ἤχους φλογέρας.

Στὰ ἑλληνικὰ χωριὰ ἕνας βοσκὸς στέκεται στὴ μέση τοῦ χοροῦ καὶ παίζει φλογέρα ἢ γκάϊδα [2].

Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἀκόμα ἕνα χορό, τὸν ἀρναούτικο. Πρόκειται γιὰ ἀρχαῖο πολεμικὸ χορὸ ποὺ ἔχει διατηρηθῆ ὣς τὴν ἐποχή μας. Τὸν ὁδηγεῖ ὁ ἀρχιχορευτὴς ποὺ κρατάει ἕνα καμτσίκι στὸ χέρι κι' ἕνα ραβδί. Τρέχει ἀπάνω κάτω, ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη, παρακινεῖ τοὺς χορευτές, τοὺς ἐμψυχώνει, ἀεικίνητος. Πότε χτυπάει τὸ πόδι του στὸ χῶμα, πότε κάνει «στράκες» μὲ τὸ καμτσίκι του. Καὶ οἱ ἄλλοι, χέρι χέρι, χορεύουν ἀκολουθώντας τον μὲ ὁμοιόμορφο καὶ συγκρατημένο βηματισμό.

Ὁ πραγματικὸς πολεμικὸς χορὸς εἶναι ὁ πυρρίχιος. Δὲν τὸν χορεύουν πιὰ οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες ἀλλὰ μόνο οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Θράκες, ποὺ ὁπλισμένοι μὲ ἀσπίδες καὶ μαχαίρια πηδοῦν ἐλαφρὰ ὑπὸ τοὺς ἤχους αὐλοῦ καὶ μονομαχοῦν μὲ ἐκπληκτικὴ ταχύτητα καὶ εὐκινησία [3].

καὶ οἱ σημερινοὶ Γραικοί, συρτὸν αὐτὸν ὀνομάσαντες» (Βλ. *Στ. Ἡμέλλου*, Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου, τ. ΙΕ' - ΙΣΤ' (1964), σ. 14-31). Γέρανοι θεωροῦνται καὶ μερικοὶ σημερινοὶ κρητικοὶ χοροί (*Γ. Ι. Χατζηδάκη*, Κρητικὴ μουσική, Ἀθήνα 1958, σ. 194) καὶ ὁ τσακώνικος (*Χ. Σακελλαρίου*, Ἑλληνικοὶ χοροί, Ἀθήνα 1940, ἀρ. 40 καὶ *Β. Παπαχρήστου*, Ἑλληνικοὶ χοροί, Ἀθῆναι 1960, σ. 75-76).

1. Ξόμπλιαζ' ἀκόμ' ὁ κουτσοπόδαρος θεὸς καὶ χοροστάσι,
ὅμοιο μ' ἐκεῖνο ποὺ 'χε ὁ Δαίδαλος τῆς ὀμορφομαλλούσας
τῆς Ἀριάδνης στὴν ἀπλόχωρη Κνωσὸ παλιὰ φτιαγμένο.
Ἄγουροι ἐκεῖ μ' ἀκριβαγόραστες παρθένες εἶχαν στήσει
χορό, κι' ὁ ἕνας τοῦ ἄλλου ἐκρατούσανε πὰ στὸν ἁρμὸ τὰ χέρια.
(Ἰλιάδα, Σ, 590, μετ. Ν. Καζαντζάκη - Ἰ. Κακριδῆ).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 180.

3. Πρόκειται γιὰ τοὺς Ἕλληνες τοῦ Πόντου ποὺ εἶχαν διατηρήσει ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ τὸν ἀρχαῖο πολεμικὸ χορό. Ἱστορεῖ ὁ *Ξενοφῶν* γιὰ τὸν πυρρίχιο τῶν ἀρχαίων Θρακῶν: «Ἐπεὶ δὲ σπονδαί τ' ἐγένοντο καὶ ἐπαιάνισαν, ἀνέστησαν πρῶτον μὲν Θρᾶκες καὶ πρὸς αὐλὸν ὠρ-

Ὡστόσο διατηροῦνται ἴχνη πυρρίχιου χοροῦ στὴ Μάνη, στὸ Μυστρὰ καὶ στὰ Σφακιά. Σ' αὐτὴ τὴν τελευταία περιοχὴ κατοικεῖ ἕνας πρωτόγονος λαὸς μὲ δικούς του νόμους. Καὶ καθὼς δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ πολεμήση τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία περιορίζεται στὴν ὑπεράσπιση τῆς ἀνεξαρτησίας του. «Οἱ Σφακιανοὶ εἶναι οἱ πιὸ ἐπικίνδυνοι κουρσάροι τοῦ Αἰγαίου» [1].

Οἱ καλύτεροι ἄντρες τοῦ τουρκικοῦ ναυτικοῦ εἶναι Ἕλληνες. Τοὺς βλέπεις στὶς ταβέρνες νὰ πίνουν, νὰ χορεύουν ὑπὸ τοὺς ἤχους κάποιου μουσικοῦ ὀργάνου καὶ νὰ τρεκλίζουν ἀπὸ τὸ μεθύσι τους, ὅπως στοὺς ἀρχαίους βακχικοὺς χορούς.

Σ' αὐτοὺς τοὺς ἀρχαίους χοροὺς πρέπει νὰ προστεθῆ ἡ «ἰωνικὴ ὄρχηση» ποὺ ἀναφέρει ὁ Ἀθήναιος. Τὸν χόρευαν Ἴωνες, ζαλισμένοι ἀπὸ τὸ κρασί. Αὐτὸς ὁ χορὸς χορεύεται ἀκόμα στὴ Σμύρνη καὶ γενικὰ στὴ Μ. Ἀσία, ὅπου ἔχει ἐπιβιώσει ἡ παράδοση τῶν λάγνων χορῶν [2].

Οἱ Ἕλληνες χορεύουν καὶ τὸν βλάχικο. Δὲν μοιάζει μὲ κανέναν ἄλλο ἑλληνικὸ χορό, ἀπαιτεῖ ρυθμικὲς κινήσεις καὶ φαίνεται πὼς κατάγεται ἀπὸ τὴ Δακία [3].

Ὁ Guys παρακολούθησε «ἑλληνικό» χορὸ στὴν Ἀθήνα, κοντὰ στὸ Φανάρι τοῦ Διογένη, μαζὶ μὲ τὸν συμπατριώτη του ἀρχαιολόγο Leroy. Ὁ ἴδιος ὁ Leroy, ποὺ σχεδίασε τὸ χορό, βεβαιώνει ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιβίωση τοῦ ἀρχαίου [4].

Σὲ νεώτερη ἔκδοση τοῦ χρονικοῦ (1783) τοῦ Γάλλου περιηγητῆ, στὸ κεφάλαιο γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χοροὺς ἀκολουθεῖ μιὰ ἐπιστολὴ τῆς Madame Chenier, μητέρας τοῦ μεγάλου Γάλλου ποιητῆ Andrè Chenier, πρὸς τὸ συγ-

---

χήσαντο σὺν τοῖς ὅπλοις καὶ ἥλλοντο ὑψηλά τε καὶ κούφως καὶ ταῖς μαχαίραις ἐχρῶντο. Τέλος δὲ ὁ ἕτερος τὸν ἕτερον παίει, ὡς πᾶσιν ἐδόκει πεπληγέναι τὸν ἄνδρα. Ὁ δ' ἔπεσε τεχνικῶς πως. Καὶ ἀνέκραγαν οἱ Παφλαγόνες, καὶ ὁ μὲν σκυλεύσας τὰ ὅπλα τοῦ ἑτέρου ἐξῄει ᾄδων τὸν Σιτάλκαν, ἄλλοι δὲ τῶν Θρακῶν τὸν ἕτερον ἐξέφερον ὡς τεθνηκότα...» (Κύρου Ἀνάβασις, ΣΤ', Α', 5-6). Στοὺς Ἕλληνες τοῦ Πόντου ὁ ἀρχαῖος πυρρίχιος ἔχει ἐπιβιώσει ὣς τὸν αἰώνα μας. Εἶναι ὁ πολεμικὸς χορὸς Σέρα ποὺ χορευόταν μὲ σπαθιά (Βλ. *Π. Δ. Μουζενίδη*, Ὁ χορὸς Σέρα, Ποντιακὴ Ἑστία, τ. Ζ' (1958), σ. 520 σημ. 7), *Ι. Ἀβραμάντη*, Ἡ διαμάχη διὰ τὸν χορὸ Σέρα, Ποντ. Ἑστία, τ. ΙΑ' (1960), σ. 56, 79-80 καὶ *Γ. Φιρτινίδη*, Ὁ πυρρίχιος χορὸς Σέρα, Ποντ. Ἑστία, τ. Ι' - ΙΓ' (1962), σ. 573-77. Πυρρίχιος θεωρεῖται ἐπίσης ἡ κρητικὴ «σούστα» (*Γ. Χατζηδάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 189-190, 200, *Βασ. Παπαχρήστου*, ἔνθ' ἀν., σ. 121-126 καὶ *Χ. Σακελλαρίου*, ἔνθ' ἀν., ἀρ. 34), τὸ «δρεπάνι» τῆς Κύπρου καὶ ὁ «δεβολίτικος» τῆς Β. Ἠπείρου (*Γ. Κουσιάδη*, Ἑλληνικοὶ καὶ εὐρωπαϊκοὶ χοροί, Ἀθῆναι 1959, σ. 18, 38, 84).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 180-184.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 184.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 185.
4. *Julien David Leroy*, Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce considérés du côté de l'histoire et du côté de l'architecture, Ἀ Paris 1770.

γραφέα μὲ μιὰ σειρὰ παρατηρήσεις, διορθώσεις, ἀνασκευές, διευκρινίσεις καὶ προσθῆκες. Πρόκειται γιὰ τὴν Ἑλληνίδα Ἐλισάβετ Σάντη Λουμάκη ἀπὸ τὴν Κύπρο ἢ τὴ Χίο ποὺ ἔζησε στὴν Πόλη, παντρεύτηκε Γάλλο καὶ ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι, μιὰ γυναίκα μὲ λαμπρὴ ἑλληνογνωσία καὶ καλλιέργεια[1].

«Ἐξ ὀνόματος τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων, γράφει ἡ Madame Chenier στὸν Guys, ἐκφράζω τὴν εὐγνωμοσύνη μας, γιατὶ ἀνακινώντας τὴν τέφρα τῶν πατέρων μας, ἀνασύρατε τοὺς Ἕλληνες ἀπὸ τὴ λήθη ὅπου ἔχουν ἐνταφιασθῆ ἀπὸ τὸ χρόνο, τὶς δεισιδαιμονίες καὶ τὴ βαρβαρότητα τῶν κατακτητῶν»[2].

Ἡ Ἐλισάβετ Σάντη Λουμάκη, ἐπεξηγεῖ ὅτι ὁ κρητικὸς δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ὡς χορός. Ἡ σημασία του βρίσκεται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀποτελεῖ ἐπιβίωση τοῦ πανάρχαιου ἐκείνου χοροῦ τῶν μυθικῶν χρόνων. Τὸ κορδόνι ποὺ χρησιμοποιοῦν στὸν κρητικὸ χορὸ θυμίζει τὸ νῆμα τοῦ κουβαριοῦ ποὺ ἡ Ἀριάδνη ἔδωσε στὸ Θησέα γιὰ νὰ βγῆ ἀπὸ τὸ Λαβύρινθο, ὕστερα ἀπὸ τὴ θανάτωση τοῦ Μινώταυρου. Τὸ μαντήλι, γράφει, ἐκφράζει τὸ σπαραγμὸ τῆς Ἀριάδνης ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐγκατάλειψη στὴ Νάξο. Αὐτὴ τὴν ἐγκατάλειψη θυμίζει καὶ τὸ δημοτικὸ τραγούδι ποὺ τραγουδοῦν σήμερα στὴ Νάξο ὅταν χορεύουν τὸν κρητικό:

Καράβιν ὅπου ἐμίσεψες καὶ πῆρες τὸν καλό μου,

---

1. Ὁ πατέρας τοῦ André Chenier Λουδοβίκος, πρόξενος τῆς Γαλλίας στὸ Μαρόκο, παντρεύτηκε στὴν Πόλη τὸ 1754 ἢ 1755 τὴν Ἐλισάβετ Σάντη Λομάκα ἢ Λουμάκη (1728 ἢ 1729 - 1808). Τὸ 1765 ἡ οἰκογένεια ἐγκαταστάθηκε στὸ Παρίσι. Ἡ Ἐλισάβετ, προικισμένη μὲ ἐξαιρετικὰ προσόντα, εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήση τὸν ἀρχαῖο καὶ τὸ σύγχρονο ἑλληνικὸ λαϊκὸ πολιτισμό. Ὄμορφη καὶ καλλιεργημένη μετέβαλε τὸ σαλόνι της στὸ Παρίσι σὲ πνευματικὸ ἐντευκτήριο. Ἐκεῖ σύχναζαν σπουδαῖοι λόγιοι τῆς ἐποχῆς: Barthélemy, Guys, Palissot κ. ἄ. Θαυμαστής της ἦταν ὁ μεγάλος ἑλληνιστὴς τῆς ἐποχῆς Villoison. Εἶχε πολυσύνθετο ταλέντο: ἔγραφε, ζωγράφιζε, ἦταν καλὴ μουσικός. Ὅλοι τὴν ἀναγνώριζαν σὰν μιὰ γοητευτικὴ καὶ εὐαίσθητη διανοουμένη. Οἱ ξένοι λόγιοι ποὺ ἔφθαναν στὸ Παρίσι ἔπρεπε νὰ γνωρίσουν τὸν Villoison. Κι' ἐκεῖνος δὲν παρέλειπε νὰ τοὺς ὁδηγῆ στὸ σαλόνι τῆς «ὡραίας Ἑλληνίδας». Ὁ Γερμανὸς σοφὸς νομισματολόγος καὶ περιηγητὴς Sander ποὺ τὴ γνώρισε ἔγραφε: «Ἡ madame Chenier! Ἀκόμα μιὰ ξεχωριστὴ φυσιογνωμία. Μιὰ Ἑλληνίδα στὴν καρδιὰ τοῦ Παρισιοῦ, γεννημένη στὴν Πόλη, ποὺ μιλάει ἑλληνικὰ καὶ διαβάζει ἀρχαίους Ἕλληνες ποιητές...». Ὅλοι οἱ παλιοὶ βιογράφοι τοῦ André Chenier παραδέχονται ὅτι ἡ μητέρα του ἦταν Ἑλληνίδα. Καὶ ἀπὸ τοὺς νεώτερους, ὁ Daniel Mornet στὴν «Ἱστορία τῆς γαλλικῆς λογοτεχνίας καὶ τοῦ γαλλικοῦ πνεύματος» καὶ ὁ René Jasinski στὴν «Ἱστορία τῆς Γαλλικῆς Λογοτεχνίας» (1947). Τὴν ἑλληνικὴ καταγωγή της ἀμφισβήτησε πρῶτος ὁ Régis Delboeuf τὸ 1904. Ὑποστήριξε πὼς ἡ μητέρα τοῦ ποιητῆ ἦταν λεβαντίνα καθολικὴ ἀπὸ τὴν οἰκογένεια Lomaca. Τὸ 1936, ὁ Γάλλος καθηγητὴς P. Dimoff, στὸ ἔργο του «La vie et l'oeuvre d'André Chenier jusqu' à la Révolution Française (1762 - 1790), ἐκφράζει τὴ γνώμη ὅτι ἡ Ἐλισάβετ δὲν ἦταν γνήσια Ἑλληνίδα (Βλ. *Ἐμμ. Κριαρᾶ*, Τί ἦταν ἡ μητέρα τοῦ André Chenier, Νέα Ἑστία, τ. 45 (1949), σ. 717).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 188.

τὰ ματάκια καὶ τὸ φῶς μου
για στρέψου φερεμούτονε γιὰ ἔπαρε καὶ μένα.

Κι' ὁ χορὸς ἀπαντᾶ:

Καραβοκύρη, ἀφέντη μου, καὶ ναύκληρε ψυχή μου,
τί τὴ θέλω τὴ ζωή μου.
Γιὰ στρέψου φερεμούτονε γιὰ ἔπαρε καὶ μένα[1].

Σχετικὰ μὲ τὸν ἀρναούτικο [2] χορὸ ἡ Madame Chenier δίνει πολύτιμες πληροφορίες ἀπὸ προσωπική της ἐμπειρία καὶ τὸν περιγράφει μὲ κάθε λεπτομέρεια:

«Ὁ ἀρναούτικος χορεύεται σήμερα στὸ Πέραν καὶ στὴν πλατεῖα τοῦ Ἱπποδρόμου ἀπὸ 200 ὡς 300 κασάπ-ὀγλάν [3]. Εἶναι Μακεδόνες ρωμαλέοι καὶ σκληροτράχηλοι. Τὰ κασάπ-ὀγλὰν ἔχουν ἐξασφαλίσει προνόμια ἄγνωστα στοὺς ἄλλους Ἕλληνες. Κυκλοφοροῦν λ.χ. μὲ μεγάλα μαχαίρια καὶ στὰ ταξίδια τους ἔχουν δικαίωμα νὰ φοροῦν σαρίκι καὶ πράσινα ροῦχα ὅπως οἱ Τοῦρκοι.

»Στέκονται ὁ ἕνας πλάϊ στὸν ἄλλο καὶ πιάνονται γερὰ ἀπὸ τὴ μέση. Κάνουν ὅλοι τὸ ἴδιο βῆμα ἔτσι ποὺ θαρεῖς πὼς ἀποτελοῦν ἕνα σῶμα. Οἱ δυὸ κορυφαῖοι, οἱ ἀρχιχορευτές, στέκονται χωριστὰ κρατώντας μαχαίρι. Ὁ ἕνας ξεχωρίζει ἀπὸ τὴν πλούσια φορεσιὰ κι' ἀπὸ μιὰ φούντα ποὺ ἔχει πάνω στὸ σκοῦφο του σὰν λοφίο περικεφαλαίας. Ἄλλοι δεκαπέντε χορευτές, ἀποσπασμένοι ἐπίσης ἀπὸ τὸν ὄγκο τοῦ χοροῦ, εἶναι ὁπλισμένοι μὲ μαχαίρια ἢ μὲ ραβδιὰ καὶ καμτσίκια».

Δὲν ἀναγνωρίζετε λοιπόν, ρωτάει ἡ Madame Chenier, στοὺς δυὸ κορυφαίους, τὸν Ἀλέξανδρο καὶ τὸν Ἡφαιστίωνα καὶ δὲν βλέπετε στοὺς ὑπόλοιπους τὸν Παρμενίωνα, τὸν Σέλευκο, τὸν Ἀντίγονο, τὸν Πτολεμαῖο, τὸν Κάσσανδρο καὶ τοὺς ἄλλους στρατηγοὺς τοῦ Ἀλέξανδρου;

Αὐτοὶ οἱ «στρατηγοί», ἀκολουθώντας τὸ χορευτικὸ ρυθμό, κάνουν διαδοχικὰ μιὰ γονυκλισία μπροστὰ στὸν ἀρχηγό. Ἐκεῖνος, μὲ τὸ ὅπλο ποὺ κρατάει ἢ μὲ μιὰ κίνηση τοῦ χεριοῦ, τοὺς προστάζει νὰ μεταφέρουν τὶς διαταγές του στὶς γραμμὲς τοῦ στρατεύματος. Οἱ «στρατηγοί» σκορπίζουν ἀμέσως, τρέχουν μὲ σπουδὴ ἄλλοι στὸ κέντρο καὶ ἄλλοι στὰ ἄκρα, χτυπώντας ζωηρὰ τὸ πόδι στὸ χῶμα ἢ κροτώντας τὸ καμτσίκι καὶ βάζουν σὲ κίνηση τοὺς «στρατιῶτες» τους. Ἐκεῖνοι, ἄλλοτε βηματίζουν κι' ἄλλοτε χορεύουν ἐπὶ τόπου, ἔτσι ποὺ φαίνεται σὰν νὰ σαλεύουν ἢ νὰ κλονίζωνται. Ἀκολουθεῖ νέα φάση.

---

1. Παραλλαγὴ τοῦ δίστιχου «καραβοκύρη ἀφέντη μου καὶ ναύκληρε ψυχή μου» τραγουδιόταν στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας παρένθετο σὲ ἄλλο ναξιώτικο ἐρωτικὸ τραγούδι: «Καραβοκύρη, μάτια μου, καὶ ναύκληρε, ψυχή μου, μὴ μοῦ τὸ πάρης, τσῆ ξένης, τὸ πουλί μου» (*Γεωργ. Στ. Ζευγώλη*, Τραγούδια τῆς Ἀπειράνθου, Λαογρ., τ. Ε' (1915), σ. 184).

2. Δηλαδὴ ἀρβανίτικο, ἀπὸ τὸ τούρκικο «ἀρναούτ».

3. Ἕλληνες ποὺ δούλευαν στὰ χασάπικα.

῾Ο ἀρχηγὸς καὶ ἡ ἀκολουθία του (δεκαπέντε «στρατηγοί»), βαδίζοντας μὲ ρυθμικὸ βηματισμό, διατρέχουν τὶς γραμμὲς κατὰ μῆκος τοῦ χοροῦ γιὰ ἐπιθεώρηση. Μὲ τὰ χέρια πίσω ὁ ἀρχηγὸς κυττάζει περήφανος καὶ μὲ ἐμπιστοσύνη τοὺς χορευτές, ποὺ γονατίζουν ἐνῶ περνοῦν μπροστά του.

Καθὼς γυρίζει ὁ πρῶτος χορευτὴς στὸ πόστο του ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιθεώρηση, παρουσιάζεται ἕνας ἄλλος χορός, ποὺ σίγουρα ἀντιπροσωπεύει τὴ στρατιὰ τοῦ Δαρείου. ῾Ο ἀρχηγὸς καὶ οἱ δεκαπέντε στρατηγοὶ ἀρχίζουν ἕνα κυκλικὸ χορό, σὰ νὰ κάνουν πολεμικὸ συμβούλιο. Τὰ μουσικὰ ὄργανα παίζουν πιὸ δυνατά. Οἱ στρατηγοὶ φεύγουν βιαστικὰ γιὰ νὰ ἐπισπεύσουν τὴν κινητοποίηση τῶν στρατευμάτων. ῾Ο χορὸς προχωρεῖ τώρα μὲ μεγάλα βήματα.

Ξαφνικὰ ὁ σκοπὸς τῆς μουσικῆς ἀλλάζει ἐντελῶς. Εἶναι ὁ λεγόμενος «κατακοπτός».

Οἱ χορευτὲς χωρίζονται σὲ τμήματα μ᾿ ἕνα κορυφαῖο ἐπικεφαλῆς καὶ προχωροῦν μὲ πηδηχτὸ βηματισμό. ῾Η Madame Chenier ὑποθέτει πὼς αὐτὴ ἡ κίνηση σημαίνει τὸ πέρασμα τοῦ Γρανικοῦ. ῾Η διαίρεση τῆς στρατιᾶς σὲ πολλὰ τμήματα ἔγινε γιατὶ ἦταν ἀδύνατο νὰ περάση ἡ φάλαγγα τὸ ποτάμι σὲ συγκροτημένη διάταξη. Οἱ χορευτές, ποὺ ἐνσαρκώνουν τοὺς στρατιῶτες τοῦ Μ. ᾿Αλεξάνδρου, ὑποδηλώνουν μὲ τὴν πηδηχτὴ πορεία τὸ δυναμισμό τους κατὰ τὴν ἐξόρμηση ἢ τὰ ἐμπόδια ποὺ προβάλλουν τὸ ἔδαφος καὶ ἡ ὁρμὴ τοῦ ποταμοῦ.

῞Υστερα ἀπὸ τὴν ὑπερνίκηση αὐτῶν τῶν δυσκολιῶν ἀρχίζει πάλι ἡ πρώτη μουσική. ῾Ο χορὸς ξαναπαίρνει τὴν ἀρχικὴ σύνθεσή του καὶ παρατάσσεται σὲ μιὰ γραμμὴ ἀπέναντι στὸ ἄλλο στράτευμα ποὺ προελαύνει γιὰ νὰ κατακτήση τὸ ἐχθρικὸ ἔδαφος. Οἱ δυὸ ἀντικριστοὶ χοροὶ ἐξορμοῦν, συμπλέκονται καὶ δίνουν τὴ συγκλονιστικὴ εἰκόνα πραγματικοῦ πολέμου. Κι᾿ ἐνῶ ἡ ἀρχικὴ σύγκρουση ἀποτελεῖ μιὰ συμβατικὴ ἀπομίμηση μάχης σὲ λίγο ἐξελίσσεται σὲ πραγματικὸ πόλεμο, καθὼς οἱ νέοι, ἐρεθισμένοι ἀπὸ τὸ χορὸ καὶ τὸ κρασί, παρασύρονται ἄθελά τους σὲ βίαιες μονομαχίες.

Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ χοροῦ μερικοὶ νέοι κουβαλοῦν στάμνες γεμάτες κρασὶ καὶ κερνοῦν τοὺς συντρόφους τους. ᾿Αλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες τῶν γειτονικῶν σπιτιῶν προσφέρουν κρασὶ στοὺς χορευτὲς γιὰ νὰ παραταθῆ ὁ χορὸς κάτω ἀπὸ τὰ παράθυρά τους.

Συχνὰ κατὰ τὶς συγκρούσεις αὐτές, ποὺ θυμίζουν τὶς μάχες τῶν Λαπιθῶν, δεκαπέντε καὶ εἴκοσι χορευτὲς μένουν στὸν τόπο. Γι᾿ αὐτὸ ὁ ἀρναούτικος ἀπαγορεύθηκε τώρα τελευταῖα στὴν Πόλη. ῎Επειτα οἱ γενίτσαροι ἐξαγριώνονται βλέποντας ἁρματωμένους τοὺς ἄπιστους, ὅταν αὐτοί, ἀληθινοὶ μουσουλμάνοι, δὲν ἔχουν τέτοιες ἐλευθερίες [1].

---

1. ῾Ο ἀρναούτικος ποὺ ἀναφέρει ὁ Guys καὶ περιγράφει ἀναλυτικὰ ἡ Madame Chenier εἶναι ὁ ἐπιβλητικός «χασάπικος» ποὺ κατάγεται ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ «μακελάρικο», τὸ

Κατὰ τὴν Madame Chenier ὁ ἀρναούτικος δὲν εἶναι πολεμικὸς χορὸς ἀλλὰ μιὰ ἀναπαράσταση τῶν πολεμικῶν ἄθλων τοῦ Μ. 'Αλεξάνδρου. Καὶ σὰν πρόσθετο πειστικὸ στοιχεῖο στὴν ἑρμηνεία της ἀναφέρει τὸ τραγούδι ποὺ τραγουδοῦν οἱ λυράρηδες ἐνῶ χορεύεται ὁ ἀρναούτικος.

Ποῦ εἶναι ὁ 'Αλέξανδρος ὁ Μακεδόνης
ποὺ ὥρισε τὴν οἰκουμένην ὅλην;

Οἱ δημόσιοι χοροὶ στὶς γιορτὲς τοῦ Πάσχα ἀποτελοῦν μιὰ θορυβώδη ἐκδήλωση χαρᾶς, παρατηρεῖ ἡ Madame Chenier στὸ γράμμα της. 'Ο πατριάρχης, ἀφοῦ ἐκδώσει μιὰ ἐγκύκλιο πρὸς τοὺς Ἕλληνες τῆς Πόλης ὅτι ἀπαγορεύονται οἱ χοροί, ὑποβάλλει αἴτηση στὸ Μεγάλο Βεζύρη ζητώντας ἄδεια γιὰ ἑορταστικὲς ἐκδηλώσεις τῶν χριστιανῶν. Ἔτσι συμφιλιώνει φαινομενικὰ τὶς ὑποχρεώσεις του πρὸς τὴν Πύλη καὶ τὸ χρέος του ἀπέναντι στὸ ποίμνιο [1].

'Η Madame Chenier συμφωνεῖ μὲ τὸν περιηγητὴ Guys ὅτι ὁ «βλάχικος» ἀνήκει στὴν κατηγορία τῶν βακχικῶν χορῶν. Εἶναι ἀργὸς καὶ ἀπαιτεῖ μεγάλη ἀκρίβεια βηματισμῶν. Οἱ χορευτές, συνήθως ὀλιγάριθμοι, πιάνονται ἀπὸ τὸ χέρι, σὲ ἀπόσταση ὁ ἕνας ἀπὸ τὸν ἄλλο. Ὅλες ὅλες οἱ κινήσεις εἶναι νὰ χτυποῦν τὰ πόδια στὸ χῶμα, γυρίζοντας δεξιὰ ὅταν χτυποῦν τὸ ἀριστερὸ πόδι καὶ ἀριστερὰ ὅταν χτυποῦν τὸ δεξί. Χτυποῦν ἐπίσης ρυθμικὰ τὰ χέρια. 'Ο χορὸς αὐτὸς πρέπει νὰ εἶναι μίμηση τῶν τρυγητάδων ποὺ πατοῦν τὰ σταφύλια στὸ ληνό [2].

χορὸ τῶν χασάπηδων. Παντομιμικὸς χορὸς χορευόταν στοὺς βυζαντινοὺς χρόνους κατὰ τὴ γιορτὴ τῆς συντεχνίας τῶν μακελάρηδων. Αὐτὸ τὸ χορὸ εἶδε ἡ Madame Chenier καὶ ὠνόμασε ἀρναούτικο (*Π. Μαρκάκη*, 'Η κ. Σενιὲ καὶ τὸ λαϊκὸ θέατρο στὸ Βυζάντιο, Νεανικὴ Ζωή, 3 'Ιανουαρίου 1948, σ. 54 κ. ἑ.).

1. Μόνο τὸ 1772 δὲν ἔγινε στὴν Πόλη τὸ καθιερωμένο τριήμερο πασχαλινὸ πανηγύρι τῶν 'Ελλήνων ἐξ αἰτίας τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου. 'Ο πατριάρχης Θεοδόσιος Β', ὕστερα ἀπὸ ἐντολὴ τῆς Πύλης, κάλεσε τοὺς Ἕλληνες τῆς πρωτεύουσας καὶ τῶν προαστείων νὰ ἀποφύγουν κάθε ἐκδήλωση χαρᾶς καὶ νὰ μείνουν κατάκλειστοι στὰ σπίτια τους. «Γνωστὸν ἔστω πᾶσιν ὑμῖν», ἀναφερόταν στὴν πατριαρχικὴ ἐγκύκλιο, «ὅτι σήμερον προσεκλήθημεν παρὰ τοῦ ἐνδοξοτάτου Σταμπὸλ ἐφέντη καὶ ἀπελθόντες ἠκούσαμεν ἀναγνωσθέντος παρρησίᾳ τοῦ ἐκδοθέντος βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὁρισμοῦ, ὁ ὁποῖος προστάζει ὅτι κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Λαμπρῆς νὰ περάσωσι ὅλοι οἱ χριστιανοὶ ραγιάδες μὲ ἡσυχίαν καὶ σεμνότητα, χωρὶς χορούς καὶ τραγούδια καὶ παιγνίδια, καὶ νὰ μὴ περιπατῶσι μαζεμένοι εἰς τοὺς δρόμους... Πρὸς τούτοις νὰ μὴ φοροῦν καλπάκια ὑψηλά, γούναις μὲ προφύλια μεγάλα καὶ ἄλλα φορέματα μπέτικα καὶ ὁποὺ ἀνήκουν εἰς τοὺς κρατοῦντας ἡμῶν, δηλαδὴ σαλβάρια καὶ μηντάνια καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐμποδισμένα φορέματα, ἀλλὰ νὰ φυλάττωσι τοὺς προεκδεδομένους βασιλικοὺς προσκυνητοὺς ὁρισμοὺς περὶ τῶν ἐνδυμάτων» (Παναθήναια, τ. Ι' (1905), σ. 23 κ.ἑ.).

2. Καὶ μεταγενέστεροι ἐρευνητὲς ὑποστήριξαν ὅτι ὁ «βλάχικος» χορὸς εἶναι διονυσιακὸς καὶ ὅτι θυμίζει τὰ ρωμαϊκὰ bacchanalia (*Venetia Cottas,* Le théâtre à Byzance, Paris 1931, σ. 23). 'Ο βλάχικος ποὺ περιγράφει ἡ Madame Chenier χορεύεται σήμερα στὴ Ρουμανία (*Στ. 'Ημέλλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 29). 'Ο ἀρχαῖος χορὸς τῶν τρυγητάδων, ὁ «ἐπι-

«Μπορεῖ νὰ πῆραν οἱ Βλάχοι τὸ χορὸ ἀπὸ τοὺς Δάκες ἀλλὰ ἡ σχέση ποὺ παρουσιάζει μὲ τὸν ἑλληνικὸ τρύγο μὲ κάνει νὰ πιστεύω πὼς εἶναι ἑλληνικός. Τὸν ἀποκαλοῦν βλάχικο ἐπειδὴ τὸν διατήρησαν οἱ Ἕλληνες τῆς Βλαχίας».

Ἡ Madame Chenier περιγράφει καὶ τοὺς ἑλληνικοὺς χοροὺς τῆς Πόλης. Στὰ Πριγκιποννήσια καὶ ἀλλοῦ γυναῖκες καὶ κορίτσια χορεύουν στὰ λιβάδια καὶ στολίζονται μὲ λουλούδια ἀπὸ τὴν κορφὴ ὣς τὰ πόδια. Ἐκείνη ποὺ ὁδηγεῖ τὸ χορό, καλύτερα στολισμένη ἀπὸ τὶς ἄλλες, παρασταίνει τὴν ἄνοιξη. Καὶ τὸ τραγούδι τους ἀναγγέλλει τὴν ἄφιξή της:

Καλῶς ἦρθεν ἡ νύφη μας
ἡ Μάγια, ἡ Μάγια...

Ἀλλὰ καὶ οἱ γυναῖκες τῆς πολιτείας θυμοῦνται τὴν ἄνοιξη. Στολίζουν τὰ μαλλιά τους μὲ τεχνητὰ λουλούδια ὅλων τῶν ἐποχῶν ἀπὸ σμάλτο ἢ πολύτιμα πετράδια καθὼς καὶ μὲ μικρὰ χρυσὰ ὁμοιώματα σταφυλιῶν καὶ σταχυῶν.

Στὰ ἑλληνικὰ χωριὰ καθὼς καὶ στὰ βουλγαρικά, γράφει ἡ Madame Chenier, ἔχουν ἐπιβιώσει ἀκόμα καὶ γιορτὲς τῆς Ἥρας. Ὅταν ζυγώνη τὸ ὡρίμασμα τῶν σπαρτῶν πηγαίνουν στὰ χωράφια, χορεύοντας ὑπὸ τοὺς ἤχους τῆς λύρας, καὶ ξαναγυρίζουν στὰ χωριὰ μὲ στάχια πλεγμένα στὰ μαλλιά τους. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τῶν χορευτῶν εἶναι ἀνάλογος μὲ τὴν προσδοκία πλούσιας συγκομιδῆς. Τὴν ἡμέρα τοῦ θερισμοῦ ξεκινοῦν ὁμαδικὰ γιὰ τὰ χωράφια μὲ τὰ δρεπάνια στὸν ὦμο. Ὁ λυράρης τραγουδάει ἕνα σκοπὸ κι' ἀπαντάει ὁ χορός. Γιὰ τοὺς ξωμάχους καὶ τὴν ἐργατιὰ τὸ τραγούδι καὶ ὁ χορὸς ἀποτελοῦν ἕνα ξανασασμὸ ἀπὸ τὸ μόχθο.

Ὁ ἰωνικὸς χορὸς ἢ pas-de-deux [1] ἀποτελεῖ σίγουρα χορὸ τοῦ γάμου. Φαίνεται πὼς εἶναι ὁ ἴδιος μὲ τόν «μπαλλαριστό» ποὺ χορεύουν στὸ Αἰγαῖο [2]. Σ' αὐτὸ τὸ χορὸ ποὺ συνηθίζεται καὶ στὴ Σμύρνη πρωτοχορευτὴς εἶναι ὁ γαμπρός. Οἱ καλεσμένοι ἀκολουθοῦν κατὰ ζεύγη, ἕνας ἄντρας μιὰ γυναίκα, μπράτσο μὲ μπράτσο. Ὁ γαμπρὸς προσφέρει τὸ δεξί του χέρι στὴ νύφη κρατώντας ἕνα μαντήλι κι' ἐκείνη ἀκουμπᾶ τὸ ἀριστερό της στὴ ζώνη, ἐνῶ τὴν ὑποβαστάζει ἀπὸ τὸ μπράτσο ἡ παρανύμφη. Οἱ χορευτὲς μπαίνουν στὸ χορὸ ἀνάλογα μὲ τὸ βαθμὸ συγγένειας. Κάνουν μερικὰ βήματα στὴ σάλλα κι' ὕστερα σταματοῦν. Ὁ γαμπρὸς ὅμως καὶ ἡ νύφη μαζὶ μὲ τὴν παρανύμφη συνεχίζουν τὸ χορὸ μὲ ζωηράδα. Ἡ νύφη μὲ κατεβασμένα τὰ μάτια κάνει μικρὰ βηματάκια.

λήνιος», ἔχει ἴσως ἐπιβιώσει στὸν σημερινὸ ἀρκαδικὸ «μέρμηγκα» (*Γ. Κουσιάδη*, Ἀρχαῖοι καὶ νέοι Ἑλληνικοὶ χοροί, Ἀθῆναι 1949, σ. 44). Ἀρχαῖο ἐπιλήνιο περιγράφει ὁ *Λόγγος* (Τὰ κατὰ Δάφνιν καὶ Χλόην, 2,36). Μιμητικὸ χορὸ τοῦ τρύγου χόρευαν καὶ οἱ Βυζαντινοί, τόν «τρυγητικό» (*Κ. Σάθα*, Δοκίμιον περὶ τοῦ θεάτρου καὶ τῆς μουσικῆς τῶν Βυζαντινῶν). Ἀμφισβητεῖ ὅμως ὁ *Κουκουλές* (ἔνθ' ἀν., τ. Ε', σ. 231).

1. Χορὸς ποὺ ἐκτελεῖται ἀπὸ δύο.
2. Λαογραφία, τ. ΙΔ' (1952), σ. 130.

Κρατάει ἀπὸ τὸ μαντήλι τὸ γαμπρὸ καὶ δὲν τολμᾶ νὰ τὸν ἀντικρύση. Ἐκεῖνος, ἀνυπόμονος νὰ πιάση τὸ χέρι της, χορεύει ρυθμικὰ καὶ κάθε τόσο γονατίζει μπροστά της ἐκφραστικά. Τελικὰ ἡ παρανύμφη ἀποσύρεται κι᾿ ὁ χορὸς ξαναγίνεται ζευγαρωτὸς ὅλο ζωηράδα καὶ εὐθυμία [1].

Καὶ τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀνοιξιάτικου ἐθίμου τοῦ χελιδονιοῦ ἐπισημαίνει ἡ Madame Chenier. Μόνο ποὺ τὸ μπαξίσι ποὺ παίρνουν τὰ παιδιὰ δὲν ἦταν πιὰ γιὰ τὸ χελιδόνι ἀλλὰ γιὰ τὸ ὡραῖο κορίτσι ποὺ τὰ συνοδεύει φορώντας τὸ καλύτερο φουστάνι του καταστόλιστο μὲ λουλούδια [2].

1. Ἔνθ᾿ ἀν., τ. Α΄, σ. 207 - 210. Ὁ μπαλλαριστὸς χορὸς ποὺ ἀναφέρει ἡ Madame Chenier εἶναι γνωστὸς στὰ Δωδεκάννησα καὶ στὶς Κυκλάδες καὶ ταυτίζεται μὲ τὸν βυζαντινό «σκίρτο». Εἶναι χορὸς κυκλικός, ζωηρός, πηδηχτός (*Ἰω. Σακελίωνος*, Δ.Τ.Ε.Ε., τ. Α΄ (1833 - 84), σ. 397 σημ. 5). Ὁ χορὸς ποὺ περιγράφει ἡ Madame Chenier θεωρεῖται συνδυασμὸς συρτοῦ καὶ μπάλλου (*Στ. Ἡμέλλου*, ἔνθ᾿ ἀν., σ. 27 - 28).

2. Ἔνθ᾿ ἀν., τ. Α΄, σ. 213. Τὸ ἔθιμο, παρατηρεῖ ὁ Guys, ὑπάρχει καὶ στὴ Μασσαλία, τὴν «ἀρχαία ἑλληνικὴ ἀποικία». Ἐκεῖ τὰ παιδιὰ ζητοῦν δῶρο γιὰ ἕνα ὄμορφο, στολισμένο κορίτσι, τὴν ὡραία τοῦ Μάη (la belle de Mai).

Ο ΑΠΟΓΟΗΤΕΥΜΕΝΟΣ ΑΡΧΑΙΟΛΑΤΡΗΣ (1749)

ΤΟΝ ΜΑ·Ι·Ο τοῦ 1749 ὁ ἀρχαιολάτρης Alexander Drummond, πρόξενος τῆς Ἀγγλίας στὸ Χαλέπι, πέρασε στὴν Ὁλλανδία καὶ διαμέσου Γερμανίας, Αὐστρίας καὶ Ἰταλίας, ἔφθασε στὰ Ἑπτάνησα. Ἀφοῦ παρέμεινε λίγες μέρες στὴ Ζάκυνθο συνέχισε τὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Ἀνατολὴ μὲ ἐνδιάμεσο σταθμὸ τὴ Δῆλο. Οἱ πληροφορίες γιὰ τὴν Ἑλλάδα ποὺ καταγράφει στὸ χρονικό του[1] εἶναι ἐλάχιστες καὶ οἱ ἐντυπώσεις του φευγαλέες ἀλλὰ ὁπωσδήποτε ἐνδιαφέρουσες.

Στὸ Τζάντε ζήτησε ἀπὸ τὴν τοπικὴ ἐκκλησιαστικὴ Ἀρχὴ τὴν ἄδεια νὰ προσκυνήση τὸ σκήνωμα τοῦ πολιούχου Ἁγίου Διονυσίου, ποὺ ἔζησε πρὶν 450 χρόνια. Ἀλλὰ γιὰ νὰ δοθῆ ἄδεια χρειαζόταν ὡρισμένη διαδικασία. Ὁ ξένος ἔπρεπε νὰ ἀπαντήση σὲ δυὸ ἐρωτήσεις ποὺ τοῦ ὑπέβαλε ὁ Ἕλληνας ἱερέας. Ἡ πρώτη ἐρώτηση:

— Πιστεύεις ὅτι ὑπάρχει στὸν κόσμο ὂν ἀλάθητον;

Καὶ ἡ δεύτερη:

— Πιστεύεις ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ἀπέθανε ἐπὶ τοῦ Σταυροῦ;

Γιὰ νὰ προσκυνήση ὁ ξένος τὸ σκήνωμα τοῦ ἁγίου ἔπρεπε νὰ ἀπαντήση «ὄχι» στὴν πρώτη ἐρώτηση (ἔτσι ἀποκλείονταν ὅλοι οἱ Καθολικοί) καί «ναί» στὴ δεύτερη (ἔτσι ἀποκλείονταν οἱ αἱρετικοὶ καὶ οἱ ἀλλόθρησκοι).

Ὁ Ἄγγλος πρόξενος συμμορφώθηκε. «Ἔκανα τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ ἑλληνικὰ καὶ ὁ ἱερέας μὲ εὐλόγησε διαγράφοντας τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ πάνω ἀπὸ τὸ κεφάλι μου. Τότε μονάχα ἄνοιξε τὸ σκήνωμα, ἄρχισε ἡ τελετὴ καὶ ἔγινε δέηση». Ἐξέτασα προσεχτικὰ τὴν κεφαλὴ τοῦ ἁγίου, γράφει ὁ Drummond. Διατηρεῖται πολὺ καλά. Τὰ ἐνδύματά του εἶναι πολυτελέστατα.

Γιὰ τὸν ἑλληνικὸ κλῆρο δὲν εἶχε καλὴ ἰδέα ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Ἡ ἀμάθειά του, γράφει, εἶναι σκανδαλώδης. Γιὰ νὰ χειροτονηθῆ κανεὶς παπὰς δὲν χρειάζεται παρὰ νὰ δωροδοκήση τὸν ἀρχιεπίσκοπο μὲ πέντε τσεκίνια. Ὡστόσο, ἡ θέα τοῦ ἴδιου τοῦ ἀρχιεπισκόπου τοῦ δημιουργεῖ ὡρισμένες ἀμφιβολίες γιὰ τὶς ἀρχικὲς πληροφορίες καὶ τὰ συμπεράσματά του.

«Μιὰ μέρα παρακολούθησα τὴ λειτουργία στὴ μητρόπολη. Χοροστατοῦσε ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κεφαλονιᾶς (στὴ δικαιοδοσία του ὑπάγονταν ἡ Ζάκυνθος, Λευκάδα, Ἰθάκη). «Ἡ μορφή του ἀπέπνεε ἁγιωσύνη καὶ ἦταν ἀνθηρότατος. Δύσκολα θὰ μποροῦσε νὰ πιστέψη κανεὶς πὼς ὀφείλει τὴν ἀκμαιότητά του στὶς δωροδοκίες καὶ στὴ διαφθορά».

Ὁλόκληρο τὸ νησὶ ἔχει πληθυσμὸ 25.000 καὶ ἡ πόλη 6.700 κατοίκους.

---

1. Travels throught different cities of Germany, Italy, Greece, and several parts of Asia as far as the bancs of the Euphrates, in a series of letters containing an account of what is most remarkable in their present state as well as in their monuments of antiquity, by *Alexander Drummond*, London 1754.

Ὑπάρχουν 44 ἑλληνικὲς ἐκκλησίες καὶ τρεῖς καθολικές. Τὰ σπίτια τῆς Ζακύνθου εἶναι πολὺ χαμηλὰ ἐξ αἰτίας τῶν σεισμῶν καὶ τῆς πενίας τῶν κατοίκων. Ὑπολογίζει τὴν ἐτήσια παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ σὲ τέσσερες χιλιάδες τόννους λάδι καὶ πέντε χιλιάδες τόννους κρασί [1].

Μεγάλη ἐντύπωση προκάλεσαν στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ οἱ ἐκδηλώσεις λατρείας τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν Παναγία. Τῆς ἀφιερώνουν συχνὰ τὰ μαλλιά τους καὶ τὰ μαλλιά τῶν παιδιῶν τους. Στὶς ἐκκλησίες τῆς Ζακύνθου εἶδε πολλὲς πλεξίδες κρεμασμένες πλάϊ στὶς εἰκόνες [2].

Ὁ Drummond σχεδίαζε νὰ διαπεραιωθῆ στὴν Πελοπόννησο καὶ νὰ πραγματοποιήση περιοδεία σ' ὁλόκληρη τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Τὸν ἀποθάρρυναν ὅμως στὴ Ζάκυνθο. Τοῦ εἶπαν ὅτι στὴν Ἑλλάδα ἔχει πέσει θανατικὸ ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες, ὅτι ὁλόκληρη ἡ χώρα ληστοκρατεῖται, ὅτι οἱ συμμορίες δὲν περιορίζονται στὴ ληστεία ἀλλὰ σκοτώνουν τὸν ταξιδιώτη, ὅτι μοναδικὴ συντροφιὰ στὴν περιήγησή του θὰ ἔχη ἕνα γενίτσαρο κι' ἕναν ὑπηρέτη ποὺ θὰ μισθώση στὴν Πάτρα, ὅτι τὸ μοναδικὸ κατάλυμα ποὺ θὰ βρῆ στὶς ὁδοιπορίες του θὰ εἶναι ὁ ἴσκιος τῶν δέντρων, ὅτι εἶναι συχνὲς οἱ καταιγίδες καὶ ὅτι γιὰ μεταφορικὸ μέσο δύσκολα θὰ βρῆ κανένα ἀποσκελετωμένο ἄλογο ἢ γάϊδαρο. Ἔτσι ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἀναγκάσθηκε νὰ ἐγκαταλείψη τὸ σχέδιο τῆς περιοδείας καὶ νὰ συνεχίση τὸ θαλάσσιο ταξίδι του.

Στὶς Στροφάδες εἶδε ἕνα μοναστήρι μὲ 15 καλογέρους. Ἕνας μορφωμένος Ἕλληνας στὸ καράβι τοῦ εἶπε ὅτι τὸ νερὸ ποὺ τρέχει στὸν κῆπο τοῦ περιβολιοῦ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο. Τὸν ρώτησε πῶς τὸ ξέρει. Καὶ κεῖνος τοῦ ἀφηγήθηκε αὐτὴ τὴν ἱστορία: Πρὶν ἀπὸ κάμποσο καιρὸ πῆγε νὰ πιῆ νερὸ σὲ μιὰ βρύση τῆς Ἀρκαδιᾶς. Ἔβγαλε τὴν ἀσημένια κούπα του ἀλλὰ λησμόνησε μέσα δύο χρυσὰ τσεκίνια. Ἔτσι γέρνοντας τὴν κούπα γιὰ νὰ τὴ γεμίση νερὸ τοῦ ἔπεσαν τὰ τσεκίνια στὴν πηγή. Δυὸ χρόνια ἀργότερα βρῆκε τὰ τσεκίνια του ἕνας καλόγερος στὴ βρύση τοῦ μοναστηριοῦ τῶν Στροφάδων. Κι' ἐκείνη τὴν ἡμέρα ἔτυχε νὰ βρεθῆ στὸ μοναστήρι ὁ νοικοκύρης τους ὁδηγημένος ἀπὸ τὴ μοῖρα καὶ ξαναβρῆκε τὸ χρῆμα του» [3].

Τὸ καράβι τοῦ Drummond, περιπλέοντας τὴν Πελοπόννησο, πόδισε

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 100.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 96 - 98. Ἡ πληροφορία τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ γιὰ τὰ ἀφιερώματα μαλλιῶν στὶς εἰκόνες ἔχει ἰδιαίτερη λαογραφικὴ σημασία γιατὶ οἱ ρίζες τοῦ ἐθίμου εἶναι πανάρχαιες. Ἀπὸ τὴν ἀρχαϊκὴ ἀκόμα ἐποχὴ τὰ παιδιὰ ποὺ ἔμπαιναν στὴν ἐφηβικὴ ἡλικία ἀφιέρωναν τοὺς βοστρύχους τους στὸν Ἀπόλλωνα ἢ σὲ θεότητα ποὺ προστάτευε τὴ νεότητα. Ἐπίσης οἱ παρθένες τῶν Μεγάρων πρόσφεραν πάντοτε πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο τὶς πλεξίδες τους στὴ μυθικὴ Ἰφινόη (Βλ. *Ν. Παπαδάκη*, Ἑλληνικὰ λαϊκὰ ἀργυρώματα, Ἀθήνα 1971, σ. 15).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 101. Βλ. καὶ Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 421.

σ'έναν ὅρμο τῆς Ἀργολικῆς, ἀντίκρυ ἀπὸ τὶς Σπέτσες. Ὁ περιηγητὴς βρῆκε τὴν εὐκαιρία γιὰ ἕνα μικρὸ γύρο στὸ ἐσωτερικό. Εἶδε σπίτια πέτρινα, τετράγωνα, μὲ ἐπίπεδες στέγες. Τὰ μοναδικὰ ἔπιπλα ἦταν ἕνα στρῶμα κατάχαμα, ἕνα δυὸ σκαμνιὰ κι' ἕνας χερόμυλος. Κάθε σπίτι εἶχε τὸ φοῦρνο του. Ὅλα τὰ κορίτσια ἔγνεθαν μπαμπάκι μὲ μιὰ μικρὴ ρόκα [1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς ἦταν σίγουρος πὼς στὴ Δῆλο θὰ εὕρισκε πλῆθος ἀρχαῖα μνημεῖα. Κι' ἦταν ἀνυπόμονος νὰ βγῆ στὸ νησί, ὄχι μόνο γιὰ νὰ ἀποθαυμάση τοὺς καλλιτεχνικοὺς θησαυροὺς ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ τοὺς περιγράψη. «Εἶχα προετοιμάσει τοὺς συντρόφους μου νὰ κρατήσουν σημειώσεις γιὰ τὰ γλυπτά, τὶς ἐπιγραφὲς κ.λπ. Ἀλλὰ δοκιμάσαμε τραγικὴ ἀπογοήτευση. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ἡ φθορὰ ποὺ ἔφερε ὁ χρόνος κι' ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἐνδιαφέρον τῶν μορφωμένων, ἡ μανία τῶν Βενετῶν, τῶν Γενοβέζων, τῶν Πιζάνων, ἡ βάρβαρη ἀμάθεια τῶν ἄλλων τεράτων ποὺ λεηλάτησαν καὶ ἀφάνισαν τοὺς ἀρχαίους θησαυρούς, δὲν ἄφησαν στὸ νησὶ παρὰ μόνο μερικὰ ἀνάξια ἴχνη».

Ὡστόσο βρῆκε ἕνα κομμάτι μαρμάρινου γυναικείου κορμοῦ, ἀπὸ τὴ μέση καὶ κάτω. Τοῦ προκάλεσε μεγάλη ἐντύπωση ἡ ρεαλιστικὴ διαγραφὴ τοῦ αἰδοίου. Κάτι ποὺ δὲν εἶχε ποτὲ ξαναδῆ. «Pudenda perforata fuerunt. Ἴσως αὐτὸ ὀφείλεται στὴ λάγνα φαντασία τοῦ καλλιτέχνη. Ἴσως τὸ γυναικεῖο ἄγαλμα ἦταν ἀφιερωμένο στὴν Ἀφροδίτη καὶ ὄχι στὴν Ἄρτεμη» [2].

Ὁ Drummond βρέθηκε μπροστὰ σ' ἕνα θέαμα συστηματικῆς καταστροφῆς. «Κάθε ἀξιόλογο λείψανο ἀπὸ τὶς ἀρχαιότητες τῆς Δήλου φορτώθηκε στὰ καράβια ἀπὸ τοὺς Βενετούς, τοὺς Γενοβέζους καὶ τοὺς Πιζάνους καὶ χρησιμοποιήθηκε στὶς πατρίδες τους ἀδικαιολόγητα σὲ γοτθικὰ κτίσματα. Οἱ Μυκονιάτες πάλι πριόνισαν τὶς κολῶνες σὲ μικρὰ κομμάτια γιὰ νὰ τροφοδοτήσουν τὰ ἀσβεστοκάμινα».

Πάνω σ' ἕνα λίθινο βάθρο εἶδε χαραγμένη τὴ λέξη ΒΑΣΙΛΕΩΣ καὶ ὑποθέτει ὅτι ἀκριβῶς ἐκεῖ ὑψωνόταν τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα, ἀπὸ τὸ ὁποῖο, κατακερματισμένο καὶ δηωμένο ἀπὸ τοὺς «ἀρχαιολάτρες», δὲν εἶχε πιὰ ἀπομείνει οὔτε ἴχνος [3].

Ἀπὸ τὴ Δῆλο ὁ ἀπογοητευμένος ἀρχαιολάτρης ταξίδεψε διαμέσου τῆς Χίου στὴ Σμύρνη. Πολυάνθρωπη πολιτεία ἀλλὰ ὄχι ὄμορφη. Οἱ δρόμοι στενοὶ καὶ ρυπαροί. Ἡ κίνηση στὴ συνοικία ὅπου διεξάγεται τὸ ἐμπόριο τῶν Φράγκων εἶναι τόσο μεγάλη ποὺ δύσκολα μπορεῖ κανεὶς νὰ περάση ἀπὸ τὸ συνωστισμό [4].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 103. Εἶναι ἡ λεγομένη καλτσουνόροκα (Λαογρ., τ. Β', σ. 66).
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 106 - 107.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 108.
4. Ἐνθ' ἀν., σ. 119 - 120.

ΠΕΡΙΗΓΗΣΗ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ (1750)

«Ο ΣΥΓΓΡΑΦΕΑΣ αὐτῶν τῶν ἐπιστολῶν εἶναι ἕνας πλούσιος ἄρχοντας ποὺ ἀφιέρωσε τὴ ζωή του στὸ μεγάλο πάθος τῶν ταξιδιῶν καὶ διαθέτει ὅλα τὰ ἀναγκαῖα προσόντα γιὰ νὰ ἀξιοποιήση τὶς περιηγήσεις του». Μ' αὐτὴ τὴν «ἀνακοίνωση τοῦ Ἄγγλου ἐκδότη» προλογίζεται τὸ τετράτομο χρονικὸ τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Maihows, πού, γραμμένο σὲ μορφὴ ἐπιστολῶν, κυκλοφόρησε σὲ πολλὲς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες τὸ 1763. Ὁ τέταρτος τόμος τοῦ ὁδοιπορικοῦ [1] ποὺ καλύπτει 379 σελίδες, ἀναφέρεται στὰ νησιὰ τοῦ Ἀρχιπελάγους. Ὡστόσο οἱ πληροφορίες τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ περιορίζονται στὴ φυσικὴ γεωγραφία, σὲ ἱστορικὲς ἀναδρομὲς καὶ στὰ ἀρχαιολογικὰ λείψανα τοῦ κάθε τόπου. Ὁ Maihows ἔχει ἀντλήσει τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὑλικοῦ του ἀπὸ τὰ χρονικὰ παλαιοτέρων περιηγητῶν. Καὶ πολλὲς ἀπὸ τὶς παρατηρήσεις του εἶναι ἐπιπόλαιες. Στὸ κείμενο ἀφθονοῦν οἱ ἀνακρίβειες καὶ οἱ κοινοτοπίες.

Ἡ περιοδεία στὸν ἑλληνικὸ νησιωτικὸ χῶρο ἄρχισε τὸ 1750 ἀπὸ τὴν Κρήτη. Ἀπογοητεύθηκε ἀπὸ τὸ τουρκικὸ στοιχεῖο τοῦ νησιοῦ. «Βρίσκομαι ἀνάμεσα σ' ἕνα λαὸ ποὺ κοιμᾶται τὴ μισὴ ζωὴ καὶ ποὺ ἡ μεγαλύτερη εὐχαρίστησή του εἶναι τὸ κουβεντολόϊ ὕστερα ἀπὸ τὸν καφέ. Ὅ,τι ἀπομένει ἀπὸ τὴν ἡμέρα του τὸ ξοδεύει τρώγοντας πιλάφι καὶ πίνοντας νερό» [2].

Ἀπογοήτευση καὶ ἀπὸ τὶς οἰκοδομές. «Θλιβερὴ ἀντίθεση» στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μεγαλοπρέπεια ποὺ εἶχε πρὶν λίγο ἀποθαυμάσει στὴν Ἰταλία.

«Τὰ καλύτερα σπίτια εἶναι διώροφα. Τὸ πάνω πάτωμα χρησιμοποιεῖται σὰν κατοικία τοῦ νοικοκύρη καὶ τοῦ ὑπηρετικοῦ προσωπικοῦ. Στὸ ὑπόγειο βρίσκεται ἡ κουζίνα, τὸ κελλάρι καὶ ὁ σταῦλος. Ὁ τοῖχος εἶναι ἀπὸ τοῦβλα, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς γωνιὲς ποὺ χτίζονται μὲ πέτρα ἀπελέκητη, ἔτσι ὅπως βγαίνει ἀπὸ τὸ νταμάρι. Οἱ περισσότερες ὡστόσο κατοικίες ἔχουν ταράτσες, ὅπου οἱ ἔνοικοι κάνουν τὸ νυκτερινό τους περίπατο ἢ παίρνουν τὸν ἀέρα τους κατὰ τοὺς ζεστοὺς μῆνες τοῦ χρόνου» [3].

Κυριαρχοῦν παντοῦ οἱ ἐλαιῶνες (ὑπολογίζει τὴν ἐτήσια παραγωγὴ λαδιοῦ σὲ 150.000 πίντες). Ἀκολουθοῦν τὰ ἀμπέλια (ὄχι κανονικὰ φυτεμένα ὅπως στὴν Εὐρώπη) καὶ τὰ περιβόλια (χωρὶς τάξη κι' αὐτά). Τὰ ἀρώματα ὅμως ποὺ ἀναδίνουν τὰ δέντρα «καταστρέφονται ἀπὸ τὴ φριχτὴ δυσωδία τῶν πτωμάτων. Οἱ Τοῦρκοι συνηθίζουν, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ρωμαῖοι, νὰ θάβουν τοὺς

---

1. Ἡ γαλλικὴ ἔκδοση : Voyage en France, en Italie et aux isles de l'Archipel ou lettres écrites de plusieurs endroits de l'Europe et du Levant en 1750, avec des observations de l' auteur sur les diverses productions de la nature et de l'art, 'A Paris 1763.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 72.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 73 - 74.

νεκρούς τους κατὰ μῆκος τῶν μεγάλων δρόμων, ἀλλὰ ὄχι σὲ ἀρκετὸ βάθος, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ σήψη τῶν πτωμάτων νὰ δηλητηριάζη ἀπαίσια τὴν ἀτμόσφαιρα»[1].

Στὸ Ἡράκλειο τὰ σπίτια ἦταν «γκρεμισμένα ἢ ἑτοιμόρροπα». Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐνδιαφέρθηκαν νὰ ἀνοικοδομήσουν τὴν πολιτεία ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξη τῶν Βενετῶν. Ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ σὲ 2.000 κατοίκους. «Πολλοὶ Ἕλληνες, ἀκόμα περισσότεροι Ἑβραῖοι» [2].

Στὴν Κίμωλο ὁ πληθυσμός, συγκεντρωμένος σ' ἕνα μικρὸ χωριό, λιμοκτονοῦσε. Οἱ γυναῖκες ἀσχολοῦνται μὲ τὸ πλέξιμο χοντρῶν καλτσῶν. Εἶναι ἡ μοναδικὴ βιοτεχνία τοῦ νησιοῦ [3].

Ἡ Μῆλος εἶναι πυκνοκατοικημένη, τὰ σπίτια καλοχτισμένα, οἱ κάτοικοι φαίνονται εὔποροι. Οἱ δρόμοι ὅμως ἀποτελοῦν πραγματικοὺς ὀχετούς. Γιὰ οἰκοδομικὸ ὑλικὸ χρησιμοποιοῦν ἐλαφρόπετρα [4].

Οἱ Σιφνιοὶ ἐκμεταλλεύονται, γράφει ὁ Maihows, καὶ τὰ μεταλλεῖα μολύβδου (τὸ μετάλλευμα βρίσκεται σχεδὸν στὴν ἐπιφάνεια). Ἀλλὰ μυστικὰ γιατὶ φοβοῦνται μήπως συστηματοποιηθῆ ἡ ἐξόρυξη ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἀναγκασθοῦν νὰ δουλεύουν στὰ ἔγκατα τῆς γῆς [5].

Ἡ Σέριφος ἔχει ἕνα μόνο χωριό, τὸν Ἅγιο Νικόλαο καὶ οἱ κάτοικοι ζοῦν στὴν ἀθλιότητα [6].

Στὴν Πάρο, ὅπου ἔφθασε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐξερεύνηση τοῦ σπηλαίου τῆς Ἀντίπαρου, εἶδε ἄφθονα λείψανα ἀρχαίων οἰκοδομῶν. Στὴν Παροικιὰ τὰ σπίτια τῶν κατοίκων ἦταν χτισμένα μὲ μάρμαρα, τμήματα ἀρχιτεκτονημάτων, ἀκόμα καὶ θρυμματισμένα γλυπτά.

«Ἕνας σταῦλος ποὺ στέγαζε ἕνα μοσχάρι ἦταν χτισμένος ἀπὸ ἀρχαῖα ἀνάγλυφα συσσωρευμένα τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο. Ὁ κορμὸς ἑνὸς ἀγάλματος, ριγμένος στὴν πόρτα μιᾶς καλύβας, ἦταν τὸ ἀνάβαθρο γιὰ νὰ ἱππεύουν οἱ ἔνοικοι στὰ ὑποζύγιά τους. Σὲ δυὸ σημεῖα, στὸ στῆθος καὶ στὰ πλευρά, εἶχαν ἰσιώσει τὸ μάρμαρο μὲ καλέμι γιὰ νὰ στερεώνωνται ἄνετα τὰ πόδια. Ἕνας κίονας θαυμάσια δουλεμένος ἀποτελοῦσε τὸ ἀνώφλι» [7].

Ἡ Ἑκατονταπυλιανὴ τῆς Παροικιᾶς ποὺ εἶχε τὴ φήμη τοῦ ὡραιότερου ναοῦ τοῦ Ἀρχιπελάγους ἦταν, κατὰ τὸν Ἄγγλο περιηγητή, «μιὰ φτωχικὴ οἰκοδομή». Βρῆκε τὰ γλυπτὰ φριχτά, ἐνῶ οἱ τοιχογραφίες τοῦ θύμισαν μπυ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 75.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 78 - 79.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 110 - 111.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 112 κ.ἑ.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 130 κ.ἑ.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 149 κ.ἑ.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 173.

ραρία τῆς πατρίδας του. Καὶ συμπεραίνει ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἔχουν ἐκφυλισθῆ [1].

Στὴ Νάξο θαύμασε τὴν πλούσια φύση καὶ τὴ γραφικότητα τῶν τοπίων — «εἶναι τὸ πιὸ ὄμορφο καὶ τὸ πιὸ εὐχάριστο νησὶ τοῦ Αἰγαίου» [2] — καὶ στὴν Ἀμοργὸ τὴ χάρη καὶ τὴν ἀρετὴ τῶν γυναικῶν. Βρῆκε ὅμως τὴ φορεσιά τους ἄσεμνη: «φορᾶνε φουστάνια μὲ μεγάλα κρεμαστὰ μανίκια καὶ στὸ κεφάλι ἕνα κακόγουστο κίτρινο σαρίκι, ποὺ ἡ ἄκρη του πέφτει στὴ ράχη ἀνεμίζοντας» [3].

Ὑπολογίζει σὲ 10.000 τοὺς κατοίκους τῆς Σαντορίνης καὶ σὲ 3.000 περίπου τῆς Μυκόνου. Βρῆκε τοὺς Μυκονιάτες καλοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ νωθροὺς καὶ τὶς Μυκονιάτισσες ὄμορφες ἀλλὰ διόλου καθαρές [4].

Στὴ Δῆλο ὁ Maihows εἶδε τὰ ἀπομεινάρια ἀπὸ τὸ κολοσσιαῖο ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα ποὺ εἶχαν ἀκρωτηριάσει στὸν προηγούμενο αἰώνα Γάλλοι καὶ Ἄγγλοι ἀρχαιόφιλοι καὶ ἀρχαιοκάπηλοι. Εἶχαν ἀπομείνει δυὸ κομμάτια. Τὸ ἕνα ἀπὸ τὸ πανωκόρμι καὶ τὸ ἄλλο ἀπὸ τὴ μέση ὣς τὸ ἐπάνω τμῆμα τῶν μηρῶν [5].

Ἡ Πάτμος, μὲ πληθυσμὸ 300 μόνο ψυχῶν, ἔχει τὰ πιὸ καλοχτισμένα σπίτια τοῦ κεντρικοῦ Αἰγαίου. Καὶ τὸ μικρότερο παιδὶ τοῦ νησιοῦ διηγεῖται τὴν ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Θεολόγου [6].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Ἄγγλο περιηγητὴ ὁ μεγάλος ἀριθμὸς τῶν ἐκκλησιῶν στὸ Αἰγαῖο. «Σὲ μερικὰ νησιά, τὰ ξωκκλήσια εἶναι περισσότερα ἀπὸ τὰ σπίτια. Μπορεῖ νὰ μὴν ὑπάρχη σ' ἕνα νησόπουλο οὔτε μιὰ καλύβα. Θὰ βρῆς ὅμως σίγουρα δυὸ ἐκκλησάκια. Εἶναι κωμικὸ νὰ βλέπης ἕνα χοντρὸ Ἕλληνα ν' ἀνηφορίζη ἱδρωκοπώντας στὰ κατσάβραχα γιὰ νὰ φθάση σ' ἕνα ἀπ' αὐτὰ τὰ ξωκκλήσια, μὲ τὸ τσακμάκι του, τὸ μπουκάλι μὲ τὸ λάδι καὶ τὸ θυμίαμα. Μόλις φθάση ἀνάβει τὸ καντήλι, καίει τὸ λιβάνι καὶ μουρμουρίζει μερικὲς προσευχές. Ὕστερα ἀσπάζεται πολλὲς φορὲς μιὰ κακοζωγραφισμένη εἰκόνα τῆς Παναγίας. Τὰ ἐκκλησάκια ποὺ βρίσκονται χαμηλὰ χρησιμεύουν καὶ γιὰ καταφύγια ἀνθρώπων καὶ ζώων. Γίνονται σταῦλοι καὶ μαγεριά. Γιατὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ βροῦν οἱ ἄνθρωποι ἄλλη στέγη σ' αὐτὰ τὰ νησιά» [7].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 176 - 177.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 180.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 195.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 229 - 230.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 244.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 307.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 188 - 190

ΑΝΑΣΤΑΣΗ ΣΤΑ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΑ (1750)

ΕΝΑΣ ΣΟΥΗΔΟΣ ἐπιστήμονας, ὁ Frederic Hasselquist, μαθητὴς τοῦ περίφημου βοτανολόγου Λινναίου, γιατρὸς καὶ βοτανολόγος ὁ ἴδιος, ταξιδεύει τὸ 1749 στὴν Ἀνατολὴ γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὴ φυσικὴ ἱστορία, τὴν ἰατρικὴ καὶ τὸ ἐμπόριο. Ὁ Σκανδιναβὸς περιηγητὴς ἀσχολήθηκε κυρίως μὲ τὴν Παλαιστίνη, ποὺ ἀποτελοῦσε τὸν τελικό του προορισμό. Δὲν ὠλοκλήρωσε ὅμως τὶς περιηγήσεις του. Ἀρρώστησε τὸ 1752 καὶ πέθανε στὸ Βουτζὰ τῆς Σμύρνης. Τὰ χειρόγραφά του ἐπεξεργάσθηκε ὁ Λινναῖος καὶ φρόντισε νὰ ἐκδοθῆ τὸ ἡμερολόγιο τοῦ μαθητῆ του [1].

Ὁ Σουηδὸς περιηγητής, περνώντας ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς θάλασσες, σημείωσε μερικὲς φευγαλέες παρατηρήσεις γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Περισσότερο ὡστόσο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ περιγραφὲς τῶν χριστιανικῶν ἐθίμων τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῶν Ἁγίων Τόπων.

Ἐλάχιστα στοιχεῖα καταγράφει γιὰ τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα καὶ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων της. Μόλις ἄραζε τὸ καράβι σὲ μιὰ σκάλα τοῦ Αἰγαίου, ὁ Hasselquist ἔβγαινε στὴ στεριὰ κι' ἔτρεχε νὰ ἐξετάση τὴ χλωρίδα τοῦ τόπου, νὰ συγκεντρώση βότανα καὶ νὰ μελετήση τὰ πουλιὰ καὶ τὰ ζῶα. Τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο ἐρχόταν τελευταῖο.

Στὴ Μῆλο πρόσεξε τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν. Εἶναι γυμνές, γράφει, ἀπὸ τὸ λαιμὸ ὣς τὴ ζώνη τους καὶ φοροῦν μιὰ φουστίτσα ποὺ φθάνει ὣς τὴ μέση τῶν μηρῶν. Σκεπάζουν τὸ κεφάλι μ' ἕνα μαντῆλι κι' ἀφήνουν τὰ μαλλιά τους νὰ μεγαλώνουν ὣς τὴ μέση [2].

Στὴ Χίο ἔμεινε κατάπληκτος ἀπὸ τὴ γραφικότητα τῆς πολιτείας. «Εἶναι τὸ ὡραιότερο θέαμα τοῦ κόσμου». Διαπίστωσε πὼς ἡ Χίος ἔχει καλοὺς γιατροὺς κι' ὅτι οἱ περισσότεροι εἶναι νησιῶτες σπουδασμένοι στὴν Πάδοβα [3].

Ἔφθασε στὴ Σμύρνη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Ἀποκριᾶς καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρευρεθῆ σὲ δεξίωση ποὺ ὠργάνωσε ὁ πρόξενος τῆς Ὁλλανδίας. Ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι τῆς Σμύρνης ἦταν καλεσμένοι τοῦ προξένου καθὼς καὶ πολλοὶ Ἕλληνες καὶ Ἑλληνίδες. Ὁ Hasselquist ἐνθουσιάστηκε μὲ τὸ χορὸ ποὺ χόρεψαν δεκαπέντε Ἑλληνίδες τῆς Σμύρνης. Ἡ κορυφαία ὡδηγοῦσε τὶς ἄλλες μ' ἕνα μαντῆλι ποὺ κρατοῦσε στὸ χέρι. Ξεκίνησαν μ' ἕνα ἡμικύ-

---

1. Voyages dans le Levant dans les années 1749, 50, 51, et 52. Contenant des observations sur l'Histoire Naturelle, la Médecine, l' Agriculture et le Commerce et particulièrement sur l'Histoire Naturelle de la Terre Sainte, par *Frederic Hasselquist*, docteur en Médecine, membre des Sociétés Royales d' Upsal et de Stockholm. Publiés par ordre du Roi de Suède, par Charles Linnaeus, Ἀ Paris 1796.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 28.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 34.

κλιο κι' ὕστερα ἄρχισαν νὰ χορεύουν κάνοντας γύρους καὶ ἀπόγυρους. Κάθε τόσο σχημάτιζαν λαβύρινθο μὲ πολλὰ στριφογυρίσματα κι' ὕστερα ξανάπαιρναν τὴν ἀρχική τους θέση. Ὁ Γάλλος πρόξενος Peyssonnel διαβεβαίωσε τὸν Σουηδὸ περιηγητὴ ὅτι ὁ χορὸς ἦταν πανάρχαιος [1].

Οἱ πελαργοὶ τῆς Σμύρνης ἦταν τὰ ἀγαπημένα πουλιὰ τῶν Τούρκων. Ἂν τολμοῦσε κανένας χριστιανὸς νὰ σκοτώση λελέκι θανατωνόταν. Οἱ Ὀθωμανοὶ πίστευαν ὅτι τὰ σπίτια ὅπου οἱ πελαργοὶ ἔχτιζαν τὴ φωλιά τους εἶναι εὐλογημένα [2].

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ Μεγάλη Βδομάδα τοῦ 1750 ὁ Hasselquist ἔφθασε στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ παραβρέθηκε στοὺς χριστιανικοὺς ἑορτασμούς. Τὸ βράδυ τῆς Μεγάλης Πέμπτης παρακολούθησε τὴν τελετὴ τοῦ Νιπτῆρος στὸ ναὸ τῆς Ἁγίας Φωτεινῆς. Βγῆκαν δώδεκα ἱερεῖς μὲ τὰ ἄμφιά τους καὶ ἀνέβηκαν σὲ μιὰ τετράγωνη ἐξέδρα, ἕνα μέτρο πάνω ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Κάθησαν σ' ἕνα πάγκο χωρισμένοι σὲ δυὸ ὁμάδες. Ὕστερα ἀνέβηκε στὴν ἐξέδρα ὁ ἐπίσκοπος μὲ τὴ ροδόχροη μίτρα κατακόσμητη ἀπὸ πολύτιμες πέτρες καὶ κάθισε ἀνάμεσα στοὺς δώδεκα ἱερεῖς. Στὴν ἀναπαράσταση ἐνσάρκωνε τὸ Χριστὸ καὶ οἱ ἱερεῖς τοὺς Ἀποστόλους. Ἐπειδὴ δὲν δέχεται κανένας κληρικὸς νὰ παίξη τὸ ρόλο τοῦ Ἰούδα πληρώνουν δεκαπέντε πιάστρα σ' ἕνα παπὰ κι' ἐκεῖνος «διατηρεῖ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰούδα σ' ὅλη του τὴ ζωή». Ὅταν ὁ παπὰς ποὺ διάβαζε τὸ Εὐαγγέλιο ἔφθασε στὸ χωρίο ποὺ ἀναφέρει ὅτι ὁ Πέτρος δὲν ἄφηνε τὸν Ἰησοῦ νὰ πλύνη τὰ πόδια του, ἐκεῖνος ποὺ ὑποκρινόταν τὸν Πέτρο μιμή-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 36 - 37. Ὁ Peyssonnel ἦταν μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν. Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τοὺς ἑλληνικοὺς χοροὺς τῆς τουρκοκρατίας καὶ τὴν καταγωγή τους εἶχε δώσει καὶ στὸν περιηγητὴ Aug. de Guys (Voyage Littéraire κ.λπ., ἔνθ' ἀν., σ. 184).

2. Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς ποὺ ταξίδεψαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ, γράφουν στὰ χρονικά τους ὅτι οἱ Ἕλληνες στὰ χρόνια τῆς σκλαβιᾶς μισοῦσαν τὰ λελέκια γιατὶ τὰ θεωροῦσαν «τούρκικα πουλιά», σύμβολα κι' αὐτὰ τῆς τυραννίας, κι' ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση, διώχνοντας τοὺς Τούρκους, φρόντισαν νὰ ἀφανίσουν ὄχι μόνο ὅ,τι θύμιζε τὴν ὀθωμανικὴ τυραννία, τζαμιά, τούρκικα ἀρχοντικά, δημόσιες κρῆνες, ἀλλὰ καὶ τὰ λελέκια. Τὰ ἐξόντωσαν μὲ τὸ τουφέκι. Αὐτὸ ἔγινε κυρίως στὴν Ἀθήνα ὕστερα ἀπὸ τὴν κατάληψη τοῦ φρουρίου τὸ 1821. Ἀποθηριωμένοι οἱ ἀγωνιστὲς ἔδιωξαν ὅλα τὰ λελέκια ποὺ εἶχαν στήσει τὶς φωλιές τους στὶς καμινάδες τῶν σπιτιῶν ἢ στὶς κολῶνες τῶν ἀρχαίων μνημείων (*George Waddington*, A visit to Greece in 1823 and 1824, London 1825, σ. 58). Ἕνας ἄλλος περιηγητής, ὁ *J. Hartley*, ἔγραφε τὸ 1828 : «Ἡ ἀντιπάθεια τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Τούρκων ἔφθασε σὲ τέτοιο βαθμό, ὥστε ἐξόντωσαν ὅλα τὰ λελέκια στὸν τόπο τους. Ὅταν τοὺς ρώτησα γιατί, μοῦ εἶπαν: «Τὸ λελέκι εἶναι τούρκικο πουλί. Ποτὲ δὲν ἔχτιζε τὴ φωλιά του σὲ σπίτι ἑλληνικὸ ἀλλὰ πάντα σὲ τούρκικο» (Researche in Greece and the Levant, London 1831, ἐπιστ. 16 Μαΐου 1828). Φυσικὰ οἱ πελαργοὶ προτιμοῦσαν τὰ ψηλὰ σπίτια τῶν Τούρκων ἀφεντάδων μὲ τὶς ἁπλόχωρες καμινάδες ἀπὸ τὰ ρωμέϊκα σπιτοκάλυβα ποὺ δὲν πρόσφεραν καμμιὰ προστασία. Βλ. κεφ. Στὴ Σμύρνη καὶ στὴν Πόλη.

θηκε τὴν ἄρνησή του καὶ ὁ ἐπίσκοπος ἔπλυνε τὰ πόδια τῶν ἕντεκα μόνο Ἀποστόλων. Ὕστερα ὁ ἱεράρχης γύρισε στὸ δεσποτικὸ καὶ τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν πέρασε μπροστά του καὶ ἀσπάσθηκε τὴν ἐπισκοπικὴ μίτρα. Ἡ τελετὴ ἔγινε κάτω ἀπὸ λαμπρὴ φωταψία ἀμέτρητων κεριῶν καὶ καντηλιῶν. Ὁ ἐπίσκοπος κρατοῦσε τρεῖς λαμπάδες στὸ χέρι καὶ κάθε παπὰς ἀπὸ μιά. «Οἱ ψαλμωδίες ἦταν ἀξιοθρήνητες» [1].

Ὁ Hasselquist παρατηρεῖ ὅτι ἐνῶ στὴν πατρίδα του μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποκοιμηθῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας, στὴν Ἑλλάδα εἶναι ἀδύνατο. «Γιατὶ ὅλοι στέκονται ὄρθιοι, σταυροκοπιοῦνται ἀδιάκοπα καὶ κάνουν μετάνοιες καὶ γονυκλισίες».

Παρακολούθησε καὶ τὴ θεία κοινωνία. Γιὰ ἄρτο χρησιμοποίησαν παξιμάδια. Τὰ θρυμμάτισε ὁ ἐπίσκοπος σὲ κομματάκια καὶ ὕστερα ἄρχισε τὴ μετάληψη ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς ποὺ στέκονταν γύρω ἀπὸ τὴν Ἁγία Τράπεζα. Ἔπαιρναν μὲ τὴ σειρὰ ἕνα κομματάκι, τὸ δάγκωναν καὶ ὕστερα κοινωνοῦσαν ἀπὸ τὸ δισκοπότηρο ποὺ τοὺς πρόσφερε ὁ ἐπίσκοπος. Ἡ θεία κοινωνία στὸ ἐκκλησίασμα γινόναν ἀπὸ ἕνα παπά «ἀπὸ τὸ παράθυρο τοῦ ἱεροῦ»: δυὸ κουταλιὲς μετάληψη σὲ κάθε χριστιανὸ ἀπὸ τὸ ἀσημένιο δισκοπότηρο [2].

Τὴ Μεγάλη Παρασκευὴ ἔγινε ὁ θρῆνος τοῦ Ἐπιταφίου. «Δὲν τόλμησα νὰ παρακολουθήσω τὴ σκηνὴ γιατὶ δὲν ἄντεχα νὰ ἀκούω τὰ οὐρλιαχτά τους ποὺ μοῦ προκαλοῦσαν τρόμο».

Τὰ μεσάνυχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Τάφου ἀντηχεῖ ἀπὸ τὶς κραυγές «Χριστὸς Ἀνέστη», χαρούμενο ξέσπασμα γιὰ τὸ τέλος τῆς νηστείας. Τὴν ἴδια στιγμὴ ἀρχίζουν ὅλοι νὰ τρῶνε μέσα στὴν ἐκκλησία ὅ,τι ἔχουν κουβαλήσει μαζί τους [3]. Ὕστερα βγαίνουν κατὰ μάζες ἀλλὰ μέσα σὲ τέτοια ἀκαταστασία, σύγχυση καὶ κοσμοχαλασιὰ πού, ὅπως βεβαιώθηκα, πολλοὶ πλήρωσαν ἀκριβὰ τὴν Ἀνάσταση [4].

---

1. Τὸ μυστήριο τοῦ Νιπτῆρος εἶχε καθιερωθῆ ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες σὰν ἐκδήλωση ἀγάπης πρὸς τὸν πλησίον καὶ ταπεινοφροσύνης. Ἀπὸ τὸν Δ' αἰώνα ἡ νίψη τῶν ποδιῶν γινόταν καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση τὴ Μεγάλη Πέμπτη. Ἡ τελετὴ συνεχίζεται ὡς τὴν ἐποχή μας στὰ Ἱεροσόλυμα καὶ στὴν Πάτμο (Βλ. «Νέα Σιών», τ. Α' (1904), σ. 163 - 168. *Μ. Μαλανδράκη*, Ἡ ἐν Πάτμῳ τελετὴ τοῦ ἱεροῦ νιπτῆρος, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1912, *Γ. Α. Μέγα*, Ἡ θυσία τοῦ Ἀβραάμ, Ἀθῆναι 1954. σ. 100 - 101. Βλ. καὶ Α' τ. Ταξιδιωτῶν, σ. 645).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 65 - 70.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 72.

4. Φαίνεται πὼς ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς δὲν παρακολούθησε τὴν Ἀνάσταση στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Τάφου, ἀλλιῶς δὲν θὰ παρέλειπε νὰ περιγράψη τὴν τελετὴ τοῦ Ἁγίου Φωτὸς ποὺ συνεχιζόταν καὶ κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, φαντασμαγορικὴ πάντοτε, θεαματικὴ καὶ θορυβώδης, μὲ τὸν ἴδιο ἱλαροτραγικὸ φανατισμὸ ποὺ τόσο σκανδάλιζε τοὺς Εὐρωπαίους ταξιδιῶτες τῶν προηγουμένων αἰώνων (Βλ. τ. Α', σ. 548 κ.ἑ.). Πρώτη ἀναφορὰ στὴν τελετὴ τοῦ θεάματος τῆς καθόδου τοῦ Ἁγίου Φωτὸς τὴ νύχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου βρίσκουμε

«Τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα οἱ δρόμοι τῆς Ἱερουσαλὴμ ἦταν πλημμυρισμένοι ἀπὸ Ἕλληνες «πού ἔκαναν χίλιες τρέλλες καὶ συναγωνίζονταν ποιὸς θὰ ξεπεράση τὸν ἄλλο στὸ φαΐ καὶ στὸ πιοτό. Πέρασαν τὸ φράγκικο δρόμο χορεύοντας μὲ συνοδεία μουσικῶν ὀργάνων. Ἕνα ἀπ' αὐτὸ ἦταν «βοϊδίσια μεμβράνη

κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα στὸ ὑπόμνημα τοῦ Ἰησουίτη μισσιονάριου *du Bernart* ἀπὸ τὸ Κάϊρο πρὸς τὸν ἐπίσκοπο τῆς Τουλούζης, τὸ 1711. Ὁ Γάλλος ἱεραπόστολος ἐκθέτει τὸ ἱστορικὸ τῆς τελετῆς, ποὺ ἀποτελοῦσε ἐφεύρεση τῶν Λατίνων καὶ ἀξιοποιήθηκε ἐπιδέξια ἀπὸ τὸν ὀρθόδοξο κλῆρο. Γράφει ὁ *du Bernart* : «Ἰδοὺ τὸ ἱστορικὸ αὐτοῦ τοῦ δῆθεν Ἁγίου Φωτός. Ὁ Foulcher de Chartres, ἐξομολογητὴς τοῦ Baudouin Α', δεύτερου βασιλιᾶ τῆς Ἱερουσαλήμ, διηγήθηκε ἕνα θαῦμα ποὺ ἔγινε μπροστὰ σ' ὁλόκληρο τὸ λαὸ τῆς Ἱερουσαλὴμ καὶ ποὺ ὁ ἴδιος εἶδε μὲ τὰ μάτια του. Ἔλεγε πὼς τὸ Μεγάλο Σάββατο, παραμονὴ τοῦ Πάσχα, ὁ Θεός, θέλοντας νὰ τιμήση τὸν τάφο τοῦ Ἰησοῦ καὶ νὰ ἀναθερμάνη τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν ἔστειλε ἀπὸ τὸν οὐρανὸ μιὰ φλόγα ποὺ κατέβηκε στὸν Ἅγιο Τάφο καὶ ἄναψε ὅλα τὰ καντήλια, ποὺ σύμφωνα μὲ τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἔθιμα, ἦταν σβηστὰ ἀπὸ τὴ Μεγάλη Παρασκευή. Αὐτὴ ἡ φλόγα, πετώντας ἀπὸ τὴ μιὰ ἄκρη στὴν ἄλλη, ἄναψε ὅλα τὰ καντήλια τοῦ ναοῦ. Ἔλεγε ἐπίσης ὅτι κάποτε ὁ Θεός, θέλοντας νὰ δοκιμάση τὴν πίστη τῶν χριστιανῶν καὶ νὰ τιμωρήση ἴσως τὸν κλονισμὸ τῆς εὐσέβειάς τους, καθυστέρησε μερικὲς ὧρες τὴν πραγματοποίηση τοῦ θαύματος. Τελικὰ ἡ κάθοδος τοῦ Ἁγίου Φωτὸς ἔγινε τὴν ἡμέρα τοῦ Πάσχα ὕστερα ἀπὸ ἐπίσημη λιτανεία ὅλων τῶν χριστιανῶν μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν ἴδιο τὸ βασιλιά. Ὅλοι βάδιζαν ἀνυπόδητοι μὲ θρήνους καὶ δάκρυα. Κραυγὲς ἀγωνίας ἐκλιπαροῦσαν τὸν Ὕψιστο νὰ κάνη τὸ θαῦμα του. Τὸ θαῦμα συνεχιζόταν καὶ ἐπὶ βασιλείας τοῦ Baudouin Β', ὅπως βεβαιώνουν οἱ Baronius καὶ Sponde. Ὁ πάπας Οὐρβανὸς Β', δημηγορώντας στὸ κονσίλιο τῆς Κλερμὸν τὸ 1095, αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ θαῦμα ἐπικαλέσθηκε στὴν προσπάθειά του νὰ πείση τοὺς χριστιανοὺς πρίγκιπες τῆς Εὐρώπης νὰ ἑνώσουν τοὺς στρατούς τους καὶ νὰ ἐκστρατεύσουν γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς γῆς ποὺ μὲ τέτοιο θαῦμα τιμοῦσε ὁ Θεός. Ἀλλὰ κατὰ τὰ φαινόμενα τὸ θαῦμα σταμάτησε λίγο ὕστερα ἀπὸ τοὺς πρώτους βασιλιάδες τῆς Ἱερουσαλήμ. Ὁ ζῆλος τῶν πριγκίπων τῆς χριστιανοσύνης εἶχε ὑποχωρήσει καὶ ἡ εὐλάβεια τῶν Καθολικῶν εἶχε ἐκφυλισθῆ. Καὶ ἐνῶ οἱ Καθολικοὶ παραδέχονται πὼς τὸ θαῦμα δὲν γίνεται πιά, οἱ σχισματικοὶ (ἐννοεῖ τοὺς Ἕλληνες Ὀρθοδόξους) βρῆκαν εὐκαιρία νὰ τὸ διαιωνίσουν. Παπάδες καὶ πατριάρχες ἐκμεταλλεύονται τὴν εὐπιστία τοῦ ποιμνίου ποὺ προσμένει τὴν ἅγια οὐράνια φλόγα τὴ νύχτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου. Ἑφτὰ ὡς ὀχτὼ χιλιάδες πιστοί, ἐρεθισμένοι ἀπὸ τὴν περιέργεια, συρρέουν στὴν Ἱερουσαλὴμ γιὰ νὰ παρακολουθήσουν τὸ θέαμα. Αὐτὸ τὸ πλῆθος ἀποτελεῖ σημαντικὴ πηγὴ πόρων γιὰ τοὺς σχισματικοὺς Ἕλληνες, ποὺ ἐξασφαλίζουν ἔτσι τὴν ἐπιβίωσή τους καὶ τὴν κανονικὴ καταβολὴ τῶν φόρων στοὺς Τούρκους. Πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἱεραποστόλους μας παρακολούθησαν τὴν τελετή. Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Τάφου ἀνοίγει τὴ Μεγάλη Παρασκευή. Οἱ πρῶτοι ποὺ θὰ φθάσουν στὴν πύλη μπαίνουν στὸ ναὸ καὶ ξενυχτοῦν ἐκεῖ ξαπλωμένοι σὲ ψάθες. Τὸ πρωὶ τοῦ Σαββάτου ἀρχίζει ὁ μεγάλος συνωστισμός. Μέγα πλῆθος νεαρῶν Ἑλλήνων, κυρίως ἐργατῶν καὶ ἀγροτῶν, μόλις βρεθοῦν μέσα στὸ ναὸ ἀρχίζουν νὰ τρέχουν, νὰ ξεφωνίζουν, νὰ τραγουδοῦν καὶ νὰ χορεύουν γύρω ἀπὸ τὸν Ἅγιο Τάφο. Καυγάδες ξεσποῦν ἀδιάκοπα. Καὶ ἐνῶ οἱ πιστοὶ ἀλληλογρονθοκοποῦνται καὶ ἀλληλολακτίζονται, οἱ Τοῦρκοι προσπαθοῦν νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν τάξη χτυπώντας μὲ τὰ ραβδιά τους δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ ὥσπου ν' ἀρχίση ἡ τελετή. Πομπὴ σχηματίζεται ἀπὸ κληρικοὺς ποὺ βαδίζουν σὲ δυάδες. Κρατοῦν λάβαρα κρεμεζιὰ καὶ πελώριες λαμπάδες. Τὰ πολύχρωμα ἄμφια δίνουν στὸ θέαμα χάρη καὶ μεγαλοπρέπεια. Ἡ πομπὴ πραγματοποιεῖ τρεῖς φορὲς τὸ γύρο τοῦ Ἁγίου Τάφου ἐνῶ οἱ ψαλτάδες ἐπαναλαμβάνουν

ἁπλωμένη πάνω σ' ἕνα τσέρκι». Ὁ μουζικάντης τὸ χτυποῦσε μὲ τὰ δάχτυλα[1].

Εἶδε ἕναν Ἕλληνα νὰ ἰσορροπῆ στὴν κορφὴ τοῦ κεφαλιοῦ του ἕνα μπουκάλι γεμάτο νερὸ μὲ ἕνα μπουκέτο τριαντάφυλλα. «Αὐτὸ δὲν τὸν ἐμπόδιζε διόλου νὰ χορεύῃ στὸ δρόμο καὶ νὰ χοροπηδᾶ». Τὸ ἀνθοδοχεῖο στεκόταν σταθερὰ στὴ θέση του. Τὰ τραγούδια διακόπτονταν κάθε τόσο ἀπὸ χαρούμενες κραυγές «Χριστὸς Ἀνέστη!».

Μέσα σ' αὐτὴ τὴν ἀτμόσφαιρα τῆς ἀσυγκράτητης εὐθυμίας δὲν γίνονται οὔτε φόνοι οὔτε ἄλλα ἔκτροπα, σημειώνει ὁ Σουηδὸς περιηγητής. «Ὁ ἐπίσκοπος φροντίζει ἀπὸ τὴν παραμονὴ τῆς Λαμπρῆς νὰ ἀπειλήσῃ μὲ ἀφορισμὸ ἐκείνους ποὺ θὰ τολμήσουν νὰ κρατοῦν ἀπάνω τους μαχαίρι ἢ πιστόλα»[2].

συνέχεια «Ἐλέησον! Ἐλέησον!». Μόλις συμπληρωθῆ ὁ τρίτος γύρος ὁ πατριάρχης τῶν Ἑλλήνων καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῶν Ἀρμενίων μπαίνουν μόνοι στὸ κουβούκλιο τοῦ Ἁγίου Τάφου. Πίσω τους κλείνει ἡ πόρτα. Παπάδες καὶ διάκοι, συγκεντρωμένοι μπροστὰ στὴν πόρτα, παρακινοῦν τοὺς πιστοὺς νὰ ξεφωνίζουν ὅλο καὶ πιὸ δυνατά. Ὁ πατριάρχης καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος ἐπωφελοῦνται ἀπὸ τὸ πανδαιμόνιο, πυροβολοῦν μὲ μιὰ πιστόλα καὶ χωρὶς νὰ ἀκουσθοῦν ἔξω ἀνάβουν τὰ καντήλια τοῦ τάφου. Ὕστερα βγαίνουν κρατώντας δυὸ ἁρμαθιὲς ἀναμμένα κεράκια. Ὁ πατριάρχης ἀνεβαίνει πάνω σὲ μιὰ ἐξέδρα πλάϊ στὴν πόρτα τοῦ κουβουκλίου κι' ἐνῶ οἱ διάκοι τοῦ ὑποβαστάζουν τὰ χέρια, τὸ πλῆθος σπεύδει νὰ ἀνάψη τὴ λαμπάδα του μὲ τὸ θαυμαστὸ Θεῖο Φῶς. Σ' αὐτὸ τὸ θαῦμα ὡστόσο προσθέτουν καὶ ἕνα δεύτερο παρόμοιο. Λένε πὼς τὸ Ἅγιο Φῶς φωτίζει ἀλλὰ δὲν καίει. Φροντίζουν πάντως νὰ μὴ τὸ ζυγώνουν στὰ γένεια τους. Συχνὰ ὅμως, μ' ὅλες τὶς προφυλάξεις, παίρνουν φωτιά (Nouveaux Mémoires des missions de la Compagnie de Jésus dans le Levant, Ἀ Paris 1717, τ. Β', σ. 162-172).

1. Πρόκειται γιὰ τὸ ντέφι ἢ ντέλφε, τὸν τούρκικο νταϊρέ.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 76-78.

ΜΕΡΟΣ Β΄

1750 - 1800: ΟΙ ΠΡΟΔΡΟΜΟΙ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΡΕΥΜΑ

ΣΤΟ ΔΕΥΤΕΡΟ μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ Εὐρώπη ἀποτελεῖ μιὰ σύνθεση ἀπὸ πολλαπλὲς ἀντιθέσεις. Ἀντιθέσεις πολιτικὲς πρῶτα πρῶτα. Ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη ἀριστοκρατία τῆς Μεγάλης Βρετανίας στὴν ἀπόλυτη μοναρχία τῆς Γαλλίας καὶ ἀπὸ τὸ φωτισμένο δεσποτισμὸ τῆς Αὐστρίας καὶ Πρωσσίας στὴν αὐταρχικὴ ἀριστοκρατία τῆς Ρωσίας. Ἀντιθέσεις ἔπειτα οἰκονομικὲς καὶ κοινωνικές. Στὶς ἐμποροκρατικὲς χῶρες τῆς δυτικῆς Εὐρώπης ἡ ἀστικὴ τάξη ἐλέγχει μέγα μέρος τῆς οἰκονομίας, οἱ κοινωνικὲς σχέσεις θεμελιώνονται ὅλο καὶ περισσότερο στὸ χρῆμα, τὸ φεουδαρχικὸ καθεστὼς χάνει κάθε περιεχόμενο. Στὶς χῶρες τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης, παρὰ τὴν πρόοδο τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, ἡ οἰκονομία διατηρεῖ βασικὰ τὸν ἀγροτικό της χαρακτήρα καὶ ὁ φεουδαρχισμὸς κρατεῖ ἀκόμα τὰ σκῆπτρα. Στὴν Ἀνατολικὴ Εὐρώπη ὅπου ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη βασίζεται στὴν ἐκμετάλλευση τῆς ἀνθρώπινης ἐργασίας οἱ λαοὶ βρίσκονται κάτω ἀπὸ τὸ κνοῦτο τῶν εὐγενῶν. Ἡ Δυτικὴ Εὐρώπη διαθέτει τοὺς σκλάβους τῶν ἀποικιῶν γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου, ὁ ρωσικὸς δεσποτισμὸς προσπαθεῖ νὰ ὑποδουλώσῃ ἀκόμα περισσότερο τοὺς ὑπηκόους του[1].

Στὴν ἄλλη ἄκρη τῆς ἠπείρου, ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ἔχει ὅλα τὰ μειονεκτήματα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ δεσποτισμοῦ χωρὶς κανένα ἀπὸ τὰ πλεονεκτήματά του. Μὲ ἀποτελματωμένη οἰκονομία καὶ διεφθαρμένη διοίκηση δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξη τῶν εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Ἀλλὰ στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα συντελοῦνται πολυσήμαντες ἀνακατατάξεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Τουρκίας. Γιὰ πρώτη φορὰ μετὰ τὴν ἅλωση διαγράφεται ἁδρὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Οἱ Ἕλληνες θέτουν ὑπὸ τὸν ἔλεγχό τους τὸ ἐμπόριο τῆς αὐτοκρατορίας, δημιουργοῦν ναυτικὸ καὶ εὐημεροῦσες οἰκονομικὲς καὶ πολιτιστικὲς ἑστίες, ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἔξω κόσμο, ἀποκτοῦν ἐθνικὴ συνείδηση. Ἕνας δυνατὸς παιδευτικὸς ἄνεμος πνέει παντοῦ.

Οἱ δύο ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι (1769 - 1774 καὶ 1787 - 1792) ὑπῆρξαν σταθμοὶ καίριας σημασίας στὴν πορεία γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀναγέννηση. Ὁ Ἑλληνισμὸς ὑπογραμμίζει σ' αὐτὴ τὴν περίοδο τὴ δυναμικὴ παρουσία

---

1. Michel Devèze, L'Europe et le monde a la fin du XVIII siècle, Paris 1970, σ. 11 - 22.

του. Τὰ βλέμματα τῆς Εὐρώπης στρέφονται μὲ συμπάθεια πρὸς τὸ λησμονημένο λαὸ ὕστερα ἀπὸ τὸν ξεσηκωμὸ τοῦ 1770 [1].

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ἐμφανίζεται στὴν Εὐρώπη μιὰ ἀναγέννηση τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Στὴν ἀρχαιολογία, τὴ λογοτεχνία, τὴ γλυπτική, τὴν ἀρχιτεκτονική, τὴ ζωγραφική, τὴ μουσική, τὴν κατοικία, τὴν ἐνδυμασία.

Αὐτὴ ἡ ἀναβίωση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος θὰ ἀποτελέση ἐπὶ δεκαετίες ἀνεξάντλητη πηγὴ ἐμπνεύσεων γιὰ τοὺς Εὐρωπαίους καὶ θὰ συντείνη στὴ δημιουργία καὶ ἀνάπτυξη τοῦ φιλελληνικοῦ κινήματος. Ἡ φωνὴ τοῦ Βολταίρου ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων ἀκούστηκε σ' ὁλόκληρη τὴν ἤπειρο.

Ὡστόσο ὁ κυριώτερος παράγοντας στὴν ἀνάπτυξη τοῦ φιλελληνισμοῦ ἦταν τὰ χρονικὰ τῶν ταξιδιωτῶν. Ἡ περιηγητικὴ φιλολογία ἔφθασε στὴ μεγάλη ἀκμή της κατὰ τὶς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Τὰ κείμενα τῶν ταξιδιωτῶν ξαναζωντανεύουν ἀρχαιοελληνικὰ ἰδεώδη καὶ προετοιμάζουν τὸν Νέο Ἀνάχαρση τοῦ Μπαρτελεμύ, τὴν τελειότερη ἔκφραση τῶν ὁραματισμῶν τῆς φωτισμένης Εὐρώπης. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ἔρχεται ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, ποὺ πιστεύει ὅτι ἐνσαρκώνει τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν ἀρετὴ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου καὶ καλλιεργεῖ τὸ φιλελεύθερο πνεῦμα.

Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἄλλα οὐσιαστικώτερα κίνητρα τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν τύχη τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Ἡ ρωσικὴ προσδοκία γιὰ ἑλληνικὴ συμ-

---

1. Ὁ ξεσηκωμὸς τοῦ 1770 ἀπασχόλησε τὶς εὐρωπαϊκὲς κυβερνήσεις καὶ προβλημάτισε τὴν Κοινὴ Γνώμη. Ἀλλὰ καὶ στὸ εὐρωπαϊκὸ πνεῦμα εἶχαν ἀπήχηση τὰ γεγονότα ποὺ ξετυλίχθηκαν στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Γερμανὸς ποιητὴς Hölderlin ἔγραψε τὸ μυθιστόρημα «Ὑπερίων», ἐμπνευσμένο ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση στὸ Μωριά. Ὁ ἥρωάς του ἀφηγεῖται τὶς περιπέτειές του στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1770. Φιλοδοξεῖ νὰ ἀγωνισθῆ γιὰ τὴν ἀναγέννηση τοῦ ὑπόδουλου λαοῦ. Στὴ Μεσσηνία ὁ Ὑπερίων θὰ τεθῆ ἐπικεφαλῆς ἑνὸς ἑλληνικοῦ στρατιωτικοῦ τμήματος ποὺ μαζὶ μὲ τὰ ρωσικὰ ἀγήματα ἐκστρατεύουν ἐναντίον τοῦ τυράννου. «Μὲ τὴν ἀνατολὴ ἀρχίζω τὸ ἔργο μου. Πηγαίνω στὸ λόγγο ὅπου ξεκουράζεται ὁ πολεμικὸς λαός μας. Χαιρετίζω τὶς χιλιάδες τὰ λαμπερὰ μάτια ποὺ μὲ κυττάζουν μὲ φιλία καὶ ἀντρίκιο βλέμμα. Εἶναι ἕνα ζωντανὸ στρατόπεδο. Δὲν ἔχω ποτὲ ξαναδῆ κάτι τέτοιο. Σὲ πολιτεῖες καὶ σὲ χωριὰ ἀντιβουΐζουν σὲ πολεμικὸ ἀναβρασμὸ τὰ πλήθη καθὼς τὰ μελίσσια στὶς κυψέλες... Διοτίμα, νοιώθω εὐτυχισμένος καθὼς διαβαίνω ἀνάμεσα στὸν ἀσυγκράτητο λαό μας. Οἱ πολεμιστὲς ὀρθώνονται ὁ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλο σὰν νὰ φυτρώνουν ἀπὸ τὴ γῆ. Στέκουν ὀρθοὶ ἀντίκρυ στὸ φῶς τῆς αὐγῆς... Τούτη τὴ στιγμὴ ἤθελα νὰ πάρω τὰ χέρια σου καὶ νὰ τ' ἀπιθώσω στὴν καρδιά μου. Σὲ λίγο, σὲ μιὰ βδομάδα ἴσως, θὰ εἶναι ἐλεύθερη ἡ ἀρχαία, ἡ εὐγενικιά, ἡ ἱερὴ Πελοπόννησος» (*Friedrich Hölderlin*, Gedichte - Hyperion, München, σ. 208 - 210. Βλ. καὶ Hölderlin, Étude et présentation par *Rudolf Leonard* et *Robert Rovini*, Paris 1953). Τὸ μυθιστόρημα τοῦ Hölderlin ἀποτελοῦσε ἕνα ξέσπασμα φιλελληνισμοῦ καὶ ἡ συμβολή του στὴ νεοελληνικὴ ἀναγέννηση ἦταν μεγάλη. Βλ. καὶ *Βασ. Ι. Λαζανᾶ*, Ἡ ἀπήχηση τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1970 στὸν «Ὑπερίωνα» τοῦ Hölderlin, Ν. Ἑστία, τ. 74 (1963), σ. 947 - 954).

παράσταση κατὰ τὴν ἀναμέτρηση μὲ τὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία, οἱ ἀνταγωνισμοὶ τῶν Δυνάμεων καὶ ἄλλες οἰκονομικοπολιτικὲς καὶ στρατιωτικὲς ἐπιδιώξεις τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἡ ρωσικὴ ἐκστρατεία στὸ Αἰγαῖο, ἡ ἀποικιοκρατικὴ πολιτικὴ ποὺ χάραξε ὁ Ταλλεϋράνδος τὸ 1797 καὶ ἔθεσε σὲ ἐφαρμογὴ ὁ Ναπολέων, ἡ κατοχὴ τῶν Ἑπτανήσων μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Καμποφόρμιο, ἡ ἐκστρατεία τῆς Αἰγύπτου, ὁ ναυτικὸς ἀγώνας στὴ Μεσόγειο, θὰ κρατήσουν σταθερὰ τὴν Ἑλλάδα στὸ προσκήνιο.

Ἐπίσημοι καὶ ἀνεπίσημοι ἀπεσταλμένοι, μυστικοὶ πράκτορες καὶ παρατηρητὲς φθάνουν κάθε τόσο στὴν Ἑλλάδα. Πολλοὶ ἀπ' αὐτοὺς δὲν περιορίζονται στὴν πολιτικὴ ἀποστολή τους. Γράφουν χρονικά, ἡμερολόγια, ἀναμνήσεις, ὁδοιπορικά. Περιγράφουν τὴ χώρα, τὸ λαό της, τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα. Ἔτσι οἱ Εὐρωπαῖοι πληροφοροῦνται ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχουν μόνο τὰ λείψανα τῶν ἀρχαίων μνημείων ἀλλὰ καὶ Ἕλληνες.

Καὶ ἐπειδὴ συμπίπτουν συχνὰ τὰ ταξίδια τους μὲ τὰ γεγονότα ποὺ διαδραματίζονται στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, οἱ πληροφορίες τῶν ὁδοιπορικῶν τους ἔχουν τὴν ἀξία τῆς πρώτης πηγῆς. Στὰ στοιχεῖα λ.χ. ποὺ παραθέτουν γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770, γιὰ τὸ ρωσικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα, τὴν ἀλβανοκρατία, τὴν καταδρομικὴ δράση τοῦ Λάμπρου Κατσώνη στὸ Αἰγαῖο κ.λπ. ἀποτελοῦν πολλὲς φορὲς ἱστορικὰ ντοκουμέντα.

Οἱ ξένοι ταξιδιῶτες ἀντικρύζουν τώρα τὴν Ἑλλάδα μὲ μιὰ νέα ὅραση. Βέβαια ὁ ἀρχαῖος πολιτισμὸς εἶναι πάντοτε τὸ ὁδηγητικὸ ἄστρο. Ἀλλὰ τὴν προσοχή τους προσελκύει καὶ ἡ ζωὴ τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων. Ἔτσι ἔρχονται στὸ φῶς συνθετικὲς ἐργασίες ποὺ καλύπτουν ὅλες τὶς ἀνθρώπινες δραστηριότητες, προσφέρουν πολυποίκιλο ὑλικὸ πληροφοριῶν, διευκολύνουν τὴ μελέτη τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὰ τελευταῖα κυρίως τριάντα χρόνια τοῦ αἰώνα καὶ φωτίζουν γεγονότα καὶ πρόσωπα μὲ ἄμεσες προσωπικὲς μαρτυρίες.

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΑΙΩΝ (1754)

ΤΗΝ ΑΝΟΙΞΗ τοῦ 1751 ἔφθασαν στὴν Ἀθήνα τέσσερες Ἄγγλοι, ὁ James Stuart ἀρχαιολόγος, ὁ Nicholas Revett ἀρχιτέκτονας καὶ δυὸ ζωγράφοι, μὲ ἀποστολὴ τὴ μελέτη, τὴν καταγραφὴ καὶ τὶς μετρήσεις τῶν ἀρχαίων μνημείων. Ἔμειναν στὴν Ἀθήνα τρία ὁλόκληρα χρόνια συγκεντρώνοντας στοιχεῖα, ζωγραφίζοντας τὰ ἀρχιτεκτονικὰ λείψανα καὶ ἀναζητώντας ἐνεπίγραφα μάρμαρα. Τέλη 1753 συνέχισαν τὴν ἀρχαιοθηρική τους ἔρευνα στὴ Θεσσαλονίκη καὶ ὕστερα ἀπὸ μιὰ συστηματικὴ περιήγηση στὸ Αἰγαῖο καὶ στὴ Μ. Ἀσία ξαναγύρισαν στὴν Ἀγγλία τὸ 1755. Καρπὸς τῆς περιοδείας τῶν δύο ἀρχαιολόγων, ποὺ κράτησε πέντε σχεδὸν χρόνια, ὑπῆρξε τὸ εἰκονογραφημένο τετράτομο ὀγκῶδες ἔργο τους «Οἱ ἀρχαιότητες τῆς Ἀθήνας», ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1789 στὸ Λονδίνο [1].

Μ' ὅλο ποὺ τὸ χρονικὸ ἀφορᾶ ἀποκλειστικὰ τὴ μελέτη καὶ περιγραφὴ τῶν ἀρχαιοελληνικῶν μνημείων οἱ δύο περιηγητὲς δὲν παρέλειψαν νὰ σημειώσουν τὰ δραματικὰ γεγονότα τοῦ 1754, τὴν ἐξέγερση δηλαδὴ τῶν Ἀθηναίων, Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, ἐναντίον τοῦ τυραννικοῦ βοεβόδα Σαρρῆ μουσελίμη. Βάναυσος καὶ ἁρπακτικὸς ὁ βοεβόδας καταδυνάστευε καὶ καταλήστευε ὄχι μόνο τοὺς χριστιανοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς ὁμόπιστούς του μουσουλμάνους. Μπροστὰ στὸν κοινὸ ἐχθρό, Τοῦρκοι καὶ Ρωμιοὶ ἑνώθηκαν καὶ ὠργάνωσαν συνωμοσία γιὰ τὴν ἐξουδετέρωση τοῦ δυνάστη τους. Καὶ τὸν Ἰούλιο τοῦ 1754, τελευταία χρονιὰ τῆς βασιλείας τοῦ σουλτάνου Μαχμούτ, ξέσπασε αἱματηρὴ ἀνταρσία στὴν Ἀθήνα ἐναντίον τοῦ βάναυσου βοεβόδα. Τὴν ἐξέγερση περιγράφει, λακωνικότατα ὅμως, ὁ James Stuart:

«Οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι εὐφυέστεροι καὶ ζωηρότεροι ἀπὸ ὅλους τοὺς ὑπόδουλους Ἕλληνες. Μ' ὅλο ποὺ δέχονται πιέσεις ἀπὸ κάθε πλευρὰ καὶ κατατυραννοῦνται, ἀντιστέκονται μὲ θάρρος καὶ διαμαρτύρονται ὅταν ἕνας φιλοχρήματος ἢ ἀπάνθρωπος διοικητὴς ἐπιβάλλει αὐθαίρετα νέους φόρους. Κατὰ τὴν παραμονή μας στὴν Ἀθήνα κατώρθωσαν, ὕστερα ἀπὸ τολμηρὴ ἐνέργειά τους, νὰ ἐκδιώξουν τρεῖς Τούρκους διοικητές, λαομίσητους ἐξ αἰτίας τῶν καταπιέσεων καὶ τῶν διοικητικῶν παρεκτροπῶν τους» [2].

---

1. The antiquities of Athens measured and delineated by *James Stuart*, F. R. S. and *Nicholas Revett*, painters architects, London 1782 - 1816.

2. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἡ Ἀθήνα, ἐπειδὴ βρισκόταν κάτω ἀπὸ τὴ δικαιοδοσία τοῦ ἀρχιευνούχου τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ, δὲν ὑπέφερε ὅπως οἱ ἄλλες πόλεις καὶ περιοχές. Ἡ τουρκικὴ διακυβέρνηση ἦταν κάπως μετριοπαθής, εἶχε ἀναγνωρισθῆ ἡ αὐτοδιοίκηση, ὁ φόρος ἦταν ἐλαφρός (πλήρωναν μόνο τὸ χαράτσι, τὸ ἁλατιάτικο — ἕνα πιάστρο τὸ χρόνο κάθε νοικοκύρης καὶ μισὸ οἱ χῆρες — καὶ τὴν εἰσφορὰ γιὰ τὸ νερὸ τῶν ποτιστικῶν). Προστατεύονταν ἐπίσης οἱ Ἀθηναῖοι ἀπὸ τοὺς ξένους προξένους. Τέλος, δύο πατριάρχες τῶν Ἱεροσολύμων ἦταν Ἀθηναῖοι, καὶ καθὼς διέμεναν τὸν περισσότερο καιρὸ τῆς πατριαρχίας τους

Τὴν ἐξέγερση ἀναφέρει καὶ ὁ Γάλλος ἀρχιτέκτονας Le Roy ποὺ βρέθηκε τὸ 1754 στὴν Ἀθήνα, στὸ περίφημο ὀγκῶδες δίτομο εἰκονογραφημένο ἔργο του «Τὰ ὡραιότερα ἑλληνικὰ μνημεῖα», ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1770. «Ἐπειδὴ ὁ βοεβόδας ἐπέβαλε αὐθαίρετους καὶ παράνομους φόρους οἱ κάτοικοι ξεσηκώθηκαν, ἅρπαξαν τὰ ὅπλα καὶ πολιόρκησαν τὸ κάστρο. Κατὰ τὴ συμπλοκὴ ποὺ ἀκολούθησε σκοτώθηκαν ἀρκετοὶ Ἀθηναῖοι, Ἕλληνες καὶ Τοῦρκοι, καθὼς καὶ ὁ ἀδερφὸς τοῦ βοεβόδα. Ἡ πολιτεία ἦταν ἀνάστατη καὶ βδομάδες ὁλόκληρες ὁ βοεβόδας δὲν τολμοῦσε νὰ παρουσιασθῆ πουθενά. Ἀρχηγὸς τῆς ἀνταρσίας ἦταν ἕνας ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ εὐφυέστατος. Γιὰ νὰ ἐνθαρρύνη τοὺς Ἀθηναίους παρουσίασε πλαστὲς ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν Κόρινθο, τὸ Ναύπλιο καὶ τὴν Πάτρα μὲ μηνύματα πὼς τάχα κι' αὐτὲς οἱ πολιτεῖες εἶναι ἕτοιμες νὰ ξεσηκωθοῦν μόλις δοθῆ τὸ σύνθημα ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους».

Γιὰ τὴν ἐξέγερση τῶν Ἀθηναίων, Ἑλλήνων καὶ Τούρκων, τοῦ 1754 ἐναντίον τοῦ Σαρρῆ μουσελίμη ἔγραψε καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Richard Chandler.

«Ἂν ὁ ζυγὸς τοῦ βοεβόδα γίνη ἀφόρητος, ὁ λαὸς στασιάζει καὶ ὁ δυνάστης ἐκδιώκεται. Πολλὲς φορὲς οἱ Τοῦρκοι ἑνώθηκαν μὲ τοὺς Ἕλληνες, αἰχμαλώτισαν τοὺς τυράννους τους καὶ τοὺς κατακρεούργησαν ἢ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ καταφύγουν στὰ βουνὰ ἢ στὴν Ἀκρόπολη. Πρὶν ἀπὸ λίγα χρόνια ξέσπασε ἀνταρσία καὶ κεῖνοι ποὺ κατέφυγαν στὴν Ἀκρόπολη ὑπέφεραν πολὺ ἀπὸ τὸν ἀποκλεισμὸ καὶ τὴ στέρηση τοῦ νεροῦ» [1].

Τὸ ἀποτέλεσμα τοῦ ξεσηκωμοῦ ἦταν, ὅπως πάντοτε, βαρὺ γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι θὰ μείνουν σχεδὸν ἀτιμώρητοι οἱ Ἕλληνες θὰ ὑποστοῦν τὰ πάνδεινα (βαρειὰ πρόστιμα, βασανιστήρια κ.λπ.)[2].

Κατὰ τὸν Δημήτριο Καμπούρογλου «ἡ ἐξέγερσις μετετράπη εἰς στάσιν, ἀποτέλεσμα τῆς ὁποίας ὑπῆρξεν ὁ φόνος τοῦ γραμματέως ἢ τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ βοεβόδα καὶ ὁ ἀποκλεισμὸς τοῦ βοεβόδα αὐτοῦ εἰς τὴν Ἀκρόπολιν, ὅπου κατέφυγε διὰ νὰ σωθῆ. Καὶ δὲν θὰ ἐσώζετο, ἂν καὶ προσέφυγεν εἰς τὸν Παρθενῶνα κρυβεὶς μέσα εἰς τὸ τουρκικὸν εὐκτήριον, τὸ ὁποῖον ἀντικατέστησε τὸ «μεγάλο τζαμί», δηλαδὴ τὸν Παρθενῶνα, μετὰ τὴν καταστροφὴν αὐτοῦ τὸ 1687, ὅπως δὲν ἐσώθη καὶ ὁ καταφυγὼν τῷ 915 μ.Χ. εἰς τὸν Παρθενῶνα ἐπίσης σαρακηνῆς προελεύσεως Βυζαντινὸς ἄρχων Χασές, λιθοβοληθεὶς ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων. Ἀλλ' ὁ βοεβόδας τοῦ 1754, νοημονέστερος αὐτοῦ, μεταμφιε-

---

στὴν Κωνσταντινούπολη συνηγοροῦσαν γιὰ τοὺς συμπατριῶτες ἀσκώντας τὴν ἐπιρροή τους στὶς τουρκικὲς Ἀρχές. Ἡ σχετικὰ ἥσυχη ζωὴ τῆς Ἀθήνας ἀναστατώθηκε κατὰ τὴν ἐξέγερση τοῦ 1754.

1. Βλ. κεφ. Πανόραμα ἑλληνικῆς ζωῆς.

2. *Δημ. Καμπούρογλου*, Αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 1775 - 1795, Ἐν Ἀθήναις 1931, σ. 45.

σθεὶς κατώρθωσε νὰ δραπετεύση καὶ νὰ φθάση εἰς τὸν Δράκον, δηλ. τὸν Πειραιᾶ, νὰ φύγη δὲ μὲ καΐκι»[1].

Τὴν ἀνταρσία ἀπομνημονεύει καὶ τὸ χρονικὸ τοῦ Ἄνθιμου: «Εἰς τοὺς 1754, ἐν μηνὶ Ἰουλίῳ, ἐσυνέβη ἡ ὀλέθριος στάσις καὶ ἡ δημεγερσία κατὰ τοῦ βοϊβόνδα Σαρρῆ μουσελίμη. Ἐτελείωσε μὲ μεγάλην φθορὰν τῶν Ρωμαίων καὶ δαπάνην ὑπὲρ τὰ ὀκτακόσια πουγγία».

Ἔχουμε τέλος καὶ τὴν ἐξιστόρηση τοῦ ξεσηκωμοῦ τῶν Ἀθηναίων τὸ 1754 ἀπὸ τὸν Ἄγγλο ἱστορικὸ William Miller:

«Ἐπιτροπὴ προεστῶν παρουσιάσθηκε στὸν Σαρρῆ μουσελίμη καὶ κατὰ τὴ λογομαχία ποὺ ἀκολούθησε ὁ βοεβόδας σκότωσε ἕνα ἀπὸ τὰ μέλη της. «Γιὰ ἀντίποινα ὁ λαὸς ἔβαλε φωτιὰ στὸ σεράϊ. Σκοτώθηκαν πολλοὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Ἀνάμεσα στοὺς νεκροὺς καὶ ὁ γραμματικὸς τοῦ βοεβόδα. Βλέποντας τὸν κίνδυνο ὁ Σαρρῆς μουσελίμης ἐπιχείρησε ἔξοδο ξιφήρης καὶ κατέφυγε στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου πολιορκήθηκε καὶ ὑπέφερε ἀπὸ τὴν ἔλλειψη νεροῦ. Ἡ ἐξέγερση στοίχισε 800 πουγγιὰ στοὺς Ἀθηναίους, ἐκτὸς ἀπὸ ἄλλες ἁρπαγὲς τοῦ πασᾶ τοῦ Εὐρίπου. Ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὁ πασὰς φυλάκισε τὸν μητροπολίτη καὶ ἀξίωσε τὴν καταβολὴ λύτρων. Ὁ μητροπολίτης ὅμως κατώρθωσε νὰ ἐξασφαλίση ὄρντινο τοῦ σουλτάνου ποὺ ἀπαγόρευε στὸν πασὰ τοῦ Εὐρίπου νὰ ξαναμπῆ στὴν Ἀθήνα»[2].

Τόσο οἱ Ἄγγλοι Stuart καὶ Revett, ὅσο καὶ ὁ Γάλλος Le Roy ἀφιέρωσαν τὰ μνημειώδη ἔργα τους ἀποκλειστικὰ σχεδὸν στὶς ἀρχαιότητες. Στὸν ἀρχιτέκτονα Le Roy προκαλοῦσε μεγάλη ἐντύπωση στὴν Ἀθήνα ἡ αὐστηρότητα τῶν ἠθῶν καὶ ἡ σχολαστικὴ ἀπομόνωση τῶν γυναικῶν μακριὰ ἀπὸ τὰ ἀντρικὰ βλέμματα.

Πρέπει νὰ σημειώσω, γράφει ὁ Le Roy, «ἕνα ἔθιμο παράξενο καὶ βάρβαρο ποὺ ἀποκαλύπτει πόσο ζηλότυποι εἶναι οἱ Ἀθηναῖοι. Ὅταν περνᾶνε

---

1. *Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 99.

2. The Turkish restoration in Greece 1718 - 1797, London 1921, σ. 204. Ὁ *Miller* ἱστορεῖ καὶ τὰ ταραχώδη ἐπεισόδια ποὺ σημειώθηκαν πέντε χρόνια ἀργότερα: «Τὸ 1759 βανδαλισμοὶ τοῦ νέου βοεβόδα, μουσουλμάνου Ἀθηναίου (πρόκειται γιὰ τὸν βοεβόδα Τζισταράκη, Βλ. *Κ. Μπίρη*, Αἱ Ἀθῆναι ἀπὸ τοῦ 19ου εἰς τὸν 20ον αἰῶνα, τ. Α', σ. 16) ποὺ γιὰ νὰ χτίση ἕνα νέο τζαμί, προσφορὰ στὴ γενέτειρά του (τὸ Κουρσουνοὺ τζαμί, ποὺ σώζεται στὸ Μοναστηράκι), ἀπέσπασε μάρμαρα ἀπὸ τὸ παλαιὸ μέγαρο τοῦ μητροπολίτη, ἐρειπωμένο ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ 1694, καὶ γκρέμισε ἕνα κίονα τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διός, τὸ «παλάτι τοῦ Ἀδριανοῦ», ὅπως τὸ ἔλεγαν. Ὁ πασὰς τοῦ Εὐρίπου, ποὺ καραδοκοῦσε γιὰ νέα ἐπέμβαση, ἀπείλησε τὸν βοεβόδα ὅτι θὰ τὸν καταγγείλη στὸ Διβάνι γιὰ καταστροφὴ τῆς περιουσίας τοῦ σουλτάνου καὶ τὸν ἀνάγκασε νὰ πληρώση 15 πουγγιά». Ὁ πασὰς δὲν περιωρίσθηκε στὴν ἀπειλή. Κατάγγειλε τὸν Τζισταράκη στὴν Πύλη κι' ὁ σουλτάνος τὸν ἐκτόπισε ἀπὸ τὴν Ἀθήνα (*Κ. Μπίρη*, ἔνθ' ἀν.).

στὸ δρόμο γυναῖκες, Τούρκισσες ἢ Ἑλληνίδες, πρέπει ἀπὸ εὐγένεια νὰ παραμερίσης καὶ νὰ γυρίσης τὰ νῶτα ὥσπου νὰ ἀπομακρυνθοῦν» [1].

Ὁ Le Roy κατώρθωσε, χάρη στὴν παρέμβαση τοῦ Γάλλου προξένου Leoson, νὰ ἐξασφαλίση τὴν ἄδεια τοῦ δισδάρη, τοῦ διοικητῆ τοῦ κάστρου, γιὰ τὴ μελέτη τῶν ἀρχαιοτήτων στὴν Ἀκρόπολη. Ὁ Τοῦρκος διοικητὴς τοῦ ἐπέτρεψε νὰ χρησιμοποιήση ἀκόμα καὶ σκάλες. Τὸν συμβούλεψε ὅμως νὰ τὸν εἰδοποιήση ποιὰ μέρα θὰ σκαρφαλώση στὸν Παρθενώνα γιὰ νὰ τὸ ἀνακοινώση στοὺς κατοίκους. Γιατὶ ἀπὸ ἐκεῖ ψηλὰ φαίνονται ὅλες οἱ ἐσωτερικὲς αὐλὲς ὅπου κινοῦνται καθημερινὰ οἱ γυναῖκες. Ἔπρεπε λοιπὸν τὴν ὥρα ἐκείνη νὰ ἀποσυρθοῦν ἀπὸ τὶς αὐλὲς καὶ νὰ κρυφτοῦν στὰ σπίτια τους γιὰ νὰ μὴ τὶς ἀντικρύσουν ἀντρικὰ βλέμματα [2].

---

1. Βλ. καὶ ἀφήγηση Fourmont.
2. *Le Roy*, ἔνθ' ἀν., σ. 6 - 7.

Ο ΚΟΛΑΣΜΟΣ ΤΩΝ ΜΟΙΧΑΛΙΔΩΝ (1754)

«ΕΜΕΙΝΑ τριάντα δύο χρόνια σὲ διάφορες χῶρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ εἶχα τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσω τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα κάθε τόπου. Διάβασα ὅλα τὰ βιβλία ποὺ γράφτηκαν ἀπὸ Γάλλους ταξιδιῶτες, πραγματικοὺς ἢ φανταστικούς, ἀλλὰ σ' ὅλα βρῆκα τὸν Γάλλο καὶ ὄχι τὸν ἄνθρωπο τῆς Ἀνατολῆς». Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ὑπάρχουν στὸν πρόλογο τοῦ χρονικοῦ ἑνὸς ἀνώνυμου (παρουσιάζεται μὲ τὰ στοιχεῖα A.B.D.) πολυταξιδεμένου ἐμπόρου καὶ ναυτικοῦ. Ὑπηρετοῦσε σ' ἕνα ἐμπορικὸ καράβι ὅταν ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Κωνσταντινούπολη Peyssonnel τοῦ ἀνέθεσε τὴ μελέτη τῆς ἀκτογραφίας τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ διορθωθοῦν τὰ λάθη ποὺ ὑπῆρχαν στοὺς χάρτες. Ἐγκαταστάθηκε στὴ Σάμο κι' ἀπὸ ἐκεῖ, μ' ἕνα καΐκι, πραγματοποίησε τὶς περιοδεῖες του ποὺ κράτησαν πάνω ἀπὸ ἕνα χρόνο.

Ἀφηγεῖται περίεργες ἱστορίες καὶ κυρίως ἐρωτικὲς περιπέτειες μὲ φαμφαρονισμοὺς καὶ συχνὰ μὲ ἐλαφρότητα [1].

Οἱ ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν Πόλη εἶναι ταυτόσημες σ' ὅλους τοὺς ἐπισκέπτες. Ἀπὸ μακριὰ συγκλονιστική, ἀπὸ κοντὰ ἀπογοητευτική. Μπαίνοντας στὸ λιμάνι, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, πληρώσαμε τὸ φόρο τοῦ σεβασμοῦ ποὺ ἐμπνέει τὸ μεγαλεῖο αὐτῆς τῆς πολιτείας ὅταν τὴν πρωταντικρύζεις. Ἡ ἀπεραντοσύνη της, τὰ πολυάριθμα τζαμιά, τὰ ἀμέτρητα κυπαρίσσια ποὺ περιβάλλουν τὰ τείχη, τὰ χρώματα τῶν σπιτιῶν, κίτρινο, πράσινο, γαλάζιο, προσφέρουν ἕνα ἐπιβλητικὸ πανόραμα. Ἀλλὰ ὅσο μεγαλόπρεπη εἶναι ἀπ' ἔξω, τόσο χτυπητὴ εἶναι ἡ ἀσχήμια της σὰν περάσης τὰ τείχη. Στενὰ σοκάκια, ρυπαρά, ἀδιάβατα ἀπὸ τὴ λάσπη. Ἡ χρήση τῶν φανῶν τὴ νύχτα εἶναι ἄγνωστη [2].

---

1. Voyage en Orient ou tableau fidèle des moeurs, du commerce de toute espèce, des intrigues, des filouteries, des amours particuliers, etc. de differens peuples du Levant. Par. *A.B.D.* qui pendant quarante ans, a séjourné ou voyagé dans ces contrées, tant pour *M. Peyssonnel*, que pour son propre commerce, son instruction et ses plaisirs, `A Paris 1801. Στὸ χρονικὸ δὲν προσδιορίζεται πότε ἔγινε ἡ περιήγηση. Ἐπειδὴ ὅμως ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Γάλλου διπλωμάτη Peyssonnel μποροῦμε νὰ διατυπώσουμε ὡρισμένες ὑποθέσεις. Στὴν Πόλη καὶ στὴ Σμύρνη ἕδρασαν δύο πρόξενοι Peyssonnel. Ὁ πατέρας (1700 - 1757) καὶ ὁ γιὸς ποὺ τὸν διαδέχθηκε στὰ ἀξιώματά του (1729 - 1790). Ἀπὸ τὸ κείμενο φαίνεται πὼς οἱ περιοδεῖες τοῦ πολυταξιδεμένου ἀνώνυμου Γάλλου ἔγιναν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας τοῦ Peyssonnel πατέρα. Ἑπομένως πρὶν ἀπὸ τὸ 1757. Ἴσως γύρω στὸ 1754. Ὁ γιὸς Peyssonnel ἦταν φανατικὸς φιλότουρκος. Ὁ *Κοραῆς* ἔγραφε τὸ 1793 στὸ φίλο του Γάλλο ἑλληνιστὴ Chardon de la Rochette γιά «τὸν ἀργυρώνητον Πεϋσοννὲλ χρησιμοποιοῦντα τὸν κακοῦργον κάλαμόν του ἐναντίον παντός, τὸ ὁποῖον, τὰ συγγράμματα τοῦ Βολταίρου καὶ τοῦ Βόλνεϋ ἠδυνήθησαν νὰ σπείρουν εἰς τὰ πνεύματα κατὰ τῶν Τούρκων» (*Chardon de la Rochette*, Lettres inédites de Coray, σ. 437, ἑλλην. μετάφρ., Λόγιος Ἑρμῆς 1812, σ. 232, κ.ἑ. καὶ Πανδώρα 1863, σ. 141 κ.ἑ.)
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 19 - 20.

Ξενοδοχεῖα εἶναι τὰ καραβάν-σεράγια, τὰ χάνια τῆς Πόλης. Μοναδικὸ τους ἔπιπλο ἕνα ἀχερόστρωμα ποὺ τὸ χρησιμοποιεῖ ὁ ταξιδιώτης γιὰ κρεβάτι καὶ γιὰ τραπέζι.

«Σ' ὁλόκληρη τὴν ἀπέραντη πολιτεία ὑπάρχει μονάχα ἕνα μπορντέλλο μὲ τριακόσιες ὣς τετρακόσιες γυναῖκες, Γερμανίδες, Κιρκάσιες, Ἑλληνίδες, Ἰταλίδες, Ἀρμένισσες καὶ Ἑβραῖες. Ὁ διευθυντὴς αὐτοῦ τοῦ καραβάν-σεραγιοῦ πληρώνει σημαντικὸ ποσὸ στὸν γενιτσὰρ ἀγὰ ποὺ ἐκτελεῖ χρέη διευθυντῆ τῆς ἀστυνομίας. Ἀπαγορεύεται ἡ παρουσία μουσουλμάνας στὸ μπορντέλλο. Ἂν ἀνακαλυφθῆ Τουρκάλα ὁ γενιτσὰρ ἀγὰς τιμωρεῖται μὲ τὴν ποινὴ τοῦ ἀποκεφαλισμοῦ. Εἴσοδος δώδεκα φράγκα. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ μείνη κανεὶς ἀπὸ τὸ πρωὶ ὣς τὸ βράδυ[1].

Ἁμάξια δὲν ὑπάρχουν στὴν Πόλη. Οἱ πλούσιοι χρησιμοποιοῦν ὑπέροχα ἄλογα μὲ πολυτελεῖς ἱπποσκευές. Ἡ βρώμη καὶ ὁ σανὸς εἶναι ἄγνωστα. Ταΐζουν τὰ ἄλογα μόνο μὲ ἄχερο καὶ κριθάρι[2].

Στὴν Κρήτη βρῆκε τὸ λαὸ ἐξουθενωμένο ἀπὸ τὴν τυραννία καὶ τὴ φτώχεια. Πρόσεξε τὴ μεγάλη διάδοση τῆς λέπρας στὸ νησί. Οἱ ἄρρωστοι ἦταν ἐγκατεστημένοι κατὰ ἀποικίες δυὸ λεῦγες ἔξω ἀπὸ τὶς πόλεις, σὲ μικρὲς καλύβες μὲ καλαμοσκεπὴ καὶ λασπόχωμα. Ἦταν πολυάριθμοι καὶ ἀποζοῦσαν ἀπὸ τὴν καλλιέργεια μερικῶν χωραφιῶν γύρω ἀπὸ τὶς καλύβες καὶ μὲ τὶς ἐλεημοσύνες τῶν περαστικῶν. «Ἡ ὄψη τους εἶναι τρομαχτική. Ὅλο τὸ σῶμα σκεπάζεται ἀπὸ μιὰ φριχτὴ κρούστα. Παντρεύονται μόνο μεταξύ τους»[3].

Στὴν Κέα πρόξενος τῆς Γαλλίας εἶχε διορισθῆ ἕνας Ἕλληνας ξενοδόχος ποὺ «μοναδική του περιουσία ἦταν τρεῖς πανέμορφες θυγατέρες». Ὁ περιηγητὴς πῆγε στὸ ξενοδοχεῖο τοῦ κόνσολου μαζὶ μὲ δυὸ νεαροὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ καραβιοῦ. Σκέφτηκε νὰ ἐρωτοτροπήση μὲ τὶς ὄμορφες κόρες τοῦ ταβερνιάρη ποὺ φρόντιζαν τὸ δεῖπνο καὶ ἀνέλαβε τὶς συνεννοήσεις γιὰ λογαριασμὸ καὶ τῶν συντρόφων του. Καὶ ἀκολουθεῖ αὐτὴ ἡ κωμικοτραγικὴ στιχομυθία:

—Ἔχετε ἀκόμα ἐκεῖνο τὸ ἄνθος ποὺ τὰ κορίτσια τῆς Εὐρώπης χάνουν συνήθως πολὺ νωρίς;

—Ναί! εἶπαν καὶ οἱ τρεῖς κοκκινίζοντας.

—Θὰ μᾶς ἐπιτρέψετε νὰ δρέψουμε αὐτὸ τὸ ἄνθος; Δὲν θὰ παραπονεθῆτε διόλου γιὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς εὐγνωμοσύνης μας. Ἡ προῖκα κάθε μιᾶς θὰ αὐξηθῆ κατὰ 75 φράγκα.

—Δὲν ἔχουμε δικαίωμα, ἀπάντησε ἡ μιά. Μᾶς ἐξουσιάζει ὁ πατέρας. Σ' αὐτὸν πρέπει νὰ ἀπευθυνθῆτε.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 20.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 22.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 47 - 48.

Τρέχει στὸν πρόξενο ὁ Γάλλος.

—Βλέπω πὼς δὲν ἔχει διόλου ἐμπορικὴ κίνηση τὸ νησὶ καὶ δύσκολα θὰ τὰ βγάζης πέρα σ' αὐτὸ τὸν ἄγονο τόπο.

—Ἔτσι εἶναι. Πολλὲς φορὲς περνᾶνε τρεῖς μῆνες γιὰ νὰ ποδίση καράβι.

—Μὰ ἐσεῖς ἔχετε τρεῖς χαριτωμένες θυγατέρες ποὺ μποροῦν νὰ τιμήσουν τρεῖς νέους. Ἂν δὲν ἔχετε τὶς προκαταλήψεις τοῦ τόπου σας θὰ μπορούσατε νὰ ἐξασφαλίσετε ἀρκετὰ γιὰ τὰ γεράματά σας.

—Δὲν ὑπάρχουν δυστυχῶς πολλοὶ νέοι στὴ Τζιά. Ὅσοι βρίσκονται στὸ νησὶ εἶναι θεόφτωχοι. Οἱ ἄλλοι ξενητεύονται. Μπαίνουν στὰ καράβια τοῦ σουλτάνου ἢ ταξιδεύουν στὶς μεγάλες πολιτεῖες γιὰ νὰ βροῦν τὴν τύχη τους. Ποῦ νὰ βρεθοῦν γαμπροὶ γιὰ τὰ κορίτσια;

—Νὰ σᾶς κάνω μιὰ πρόταση, κύριε κόνσολε.

Καὶ τοῦ μίλησε γιὰ τὶς κόρες του, προσφέροντάς του δέκα λουδοβίκια. Ὁ πρόξενος, ζαλισμένος ἀπὸ τὸ χρυσάφι, γράφει ὁ περιηγητής, δέχτηκε.

Ἀλλὰ οἱ θυγατέρες του ἀρνήθηκαν νὰ ὁλοκληρώσουν τὴ συμφωνία. Καὶ οἱ νέοι ζητοῦσαν τὴν ἄλλη μέρα τὰ λεφτά τους ἀπὸ τὸν πρόξενο [1].

Στὴ Σμύρνη ὁ συγγραφέας παραβρέθηκε στὴ δημόσια τιμωρία γιὰ μοιχεία μιᾶς Ἑλληνίδας ποὺ εἶχε ἄνομο δεσμὸ μὲ ἕνα παπά. Ὁ καδῆς πρόσταξε δεκαπέντε ραβδισμοὺς στὰ πισινά.

«Δυὸ ὑπηρέτες τοῦ καδῆ ἔφεραν μιὰ ντουζίνα βέργες λυγαριᾶς. Ἔδεσαν τὴν Κατερίνα πάνω σὲ μιὰ ξύλινη σκάλα, περνώντας τὰ χέρια της σ' ἕνα σκαλοπάτι γιὰ νὰ τὴν ἀκινητοποιήσουν. Ὁ καδῆς μετροῦσε, καπνίζοντας, τὰ χτυπήματα. Ἐπειδὴ δὲν μποροῦσε νὰ σταθῆ ὄρθια ἀπὸ τὸν ξυλοδαρμὸ ἔμεινε ὅλη τὴν ἡμέρα στὸ κονάκι τοῦ καδῆ» [2].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 49 - 53.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 170. Ἡ μαστίγωση τῶν μοιχαλίδων, ποινὴ ποὺ ἐπιβαλλόταν ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐποχή, συνεχίσθηκε καὶ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καὶ βενετοκρατίας. Στὴ βενετοκρατούμενη Κρήτη ἡ μαστίγωση τῶν γυναικῶν πού «πομπεύονταν» γινόταν ἀπὸ τὸν δημόσιο ἐκτελεστή («νὰ τὴν δέρνη ὁ φουτρῆς», (*Στ. Σαχλίκη*, Συναξ. τῶν εὐγενικῶν γυναικῶν, στ. 438). Στὴν Ἰκαρία γινόταν ξυλοδαρμὸς πρὶν ἀπὸ τὴν περιαγωγή της (βλ. καὶ *Ν. Πολίτη*, Ὑβριστικὰ σχήματα, Λαογρ., τ. Δ' (1914), σ. 641). Ὁ ξυλοδαρμὸς τῶν μοιχαλίδων ἀναφέρεται καὶ στό «Νομικὸν Πρόχειρον», τὸν φαναριώτικο κώδικα τοῦ 1765. «Οἱ μοιχοὶ τυπτόμενοι...», «ὕπανδρος γυνὴ μοιχευθεῖσα... αὕτη μὲν τυπτομένη ρινοκοπείσθω...» (*Μιχ. Φωτεινοπούλου*, Νομικὸν Πρόχειρον, Ἐν Βουκουρεστίῳ 1765, ὑπὸ Παν. Ι. Ζέπου, Ἀθῆναι 1959, σ. 200).

ΠΑΝΟΡΑΜΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΖΩΗΣ (1764 - 1766)

ΤΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ἐνδιαφέρον γιὰ τὸν ἀρχαῖο καὶ σύγχρονο ἑλληνικὸ κόσμο γενικεύεται καὶ συστηματοποιεῖται κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Φιλόλογοι, ἱστορικοὶ καὶ καλλιτέχνες, ἀκόμα καὶ ὀργανώσεις πραγματοποιοῦν ἀποστολὲς στὴν Ἑλλάδα γιὰ ἐπιτόπιες μελέτες καὶ συλλογὴ ἐπιστημονικοῦ ὑλικοῦ. Τὸ 1764 ἡ ἀγγλικὴ Ἑταιρία τῶν Dilettanti ἔστειλε ὁμάδα ἐρευνητῶν στὴν Ἀνατολὴ γιὰ περιηγήσεις στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴ «μητροπολιτική» Ἑλλάδα. Ἐπικεφαλῆς τῆς ἀποστολῆς ἦταν ὁ νεαρὸς ἀρχαιολόγος Richard Chandler ποὺ εἶχε κιόλας δώσει σημαντικὸ φιλολογικὸ ἔργο [1].

Τὸ κείμενο τῆς ἐντολῆς τῆς ἀρχαιόφιλης ἑταιρίας ἀποκαλύπτει τοὺς στόχους τῶν περιηγήσεων τῆς ἐποχῆς στὶς ἑλληνικὲς χῶρες:

«Ἡ Ἑταιρία τῶν Dilettanti ἀποφάσισε νὰ ἀποστείλῃ πρόσωπα εἰδικὰ καταρτισμένα σὲ διάφορες περιοχὲς τῆς Ἀνατολῆς γιὰ τὴ συγκέντρωση πληροφοριῶν σχετικὰ μὲ τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ τὴν ἱστορία κάθε τόπου. Θὰ ἐκτελοῦν σχέδια καὶ μετρήσεις κάθε λογῆς ἀρχαίων κτισμάτων, ἀναγλύφων, ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, διακοσμητικῶν γλυπτῶν. Θὰ ἀντιγράφουν ἐπιγραφὲς καὶ θὰ συγκεντρώνουν στοιχεῖα γιὰ τὸν ἀρχαῖο βίο καὶ πολιτισμὸ καὶ τὴ σημερινὴ κατάσταση τῶν χωρῶν αὐτῶν. Κάθε μέλος τῆς ἀποστολῆς πρέπει νὰ κρατάῃ λεπτομερέστατο ἡμερολόγιο γιὰ τὶς περιηγήσεις τῆς ἡμέρας. Θὰ καταγράφῃ μὲ ἀκρίβεια τὶς παρατηρήσεις του καὶ ὅ,τι τοῦ προκάλεσε ἐντύπωση. Ἡ ἀφήγηση θὰ γίνεται μὲ τὸν ἁπλούστερο τρόπο. Δὲν ἔχει σημασία τὸ στὺλ καὶ ἡ γλῶσσα. Ἐκεῖνο ποὺ ἐνδιαφέρει εἶναι νὰ ἔχουν τὰ κείμενα σαφήνεια καὶ ἀκριβολογία. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὰ σχέδια».

Ὁ Chandler συνωδευόταν στὶς περιηγήσεις του ἀπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Nicholas Revett καὶ τὸ νεαρὸ ζωγράφο William Pars. Τὸ ταξίδι κράτησε δυὸ χρόνια, ἀπὸ τὸν Ἰούνιο τοῦ 1764 ὣς τὸν Ἰούλιο τοῦ 1766. Τὸ χρονικὸ κυκλοφόρησε σὲ δυὸ μέρη: τὸ πρῶτο καλύπτει ἡμερολογιακὰ τὴν περιήγηση στὴ Μ. Ἀσία καὶ τὸ δεύτερο τὴν κυρίως Ἑλλάδα [2].

Πρόκειται γιὰ ἕνα μεῖγμα γεωγραφικῶν περιγραφῶν, ἀρχαιολογικῶν συμπερασμάτων, ἱστορικῶν ἀναδρομῶν, ταξιδιωτικῶν ἐντυπώσεων καὶ προσωπικῶν παρατηρήσεων πάνω στὴν καθημερινὴ ζωή. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καταγράφει ὅ,τι βλέπει καὶ ὅ,τι ἀκούει: γιὰ τὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν Ἑλλήνων, γιὰ τὴν ἐνδυμασία, τὸ ναυτικὸ βίο, τὴ διοίκηση, τὴν οἰκονομία, γιὰ τὴν

1. Εἶχε γίνει γνωστὸς μὲ τὴν ἔκδοση τῶν Ὀξωνίων μαρμάρων (Marmora Oxoniensia, Oxford 1763).

2. Travels in Asia Minor or an account of a tour made at the expense of the Society of Dilettanti by *Richard Chandler*, Oxford 1774. Βλ. καὶ Universal Magazine, July 1775, σ. 3 κ.ἑ., 113 κ.ἑ., 213 κ.ἑ., 359 κ.ἑ.

ψυχαγωγία, γιὰ δεισιδαιμονίες καὶ παραδόσεις καὶ γενικώτερα γιὰ τὸ λαϊκὸ πολιτισμό.

Ἡ περιοδεία τοῦ Chandler καὶ τῶν συνεργατῶν του στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἄρχισε ἀπὸ τὴν Τένεδο. Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ: 600 τουρκικὲς καὶ 300 ἑλληνικὲς οἰκογένειες. Κυριακὲς καὶ γιορτὲς οἱ Ἕλληνες διασκέδαζαν, συντροφιὲς συντροφιές, χορεύοντας καὶ τραγουδῶντας. Καὶ οἱ γυναῖκες ἀγνάντευαν ἀπὸ τὶς ταράτσες τῶν σπιτιῶν [1].

Ἀνιχνεύοντας ἡ ἀποστολὴ ἀρχαιότητες βγῆκε στὴν ἀντικρινὴ χερσόνησο τοῦ Ἑλλησπόντου καὶ βρέθηκε σὲ ἕνα ἑλληνικὸ πανηγύρι. Οἱ ὀργανοπαῖχτες ἔσπευσαν νὰ παίξουν μπροστὰ στοὺς ξένους, ποὺ ἀναπαύονταν κάτω ἀπὸ ἕνα δέντρο, γιὰ νὰ εἰσπράξουν μπαξίσι.

Ἕνα ἀπὸ τὰ ὄργανα ἔμοιαζε μὲ κοινὸ ταμπουρίνο ἀλλὰ πιὸ φαρδὺ καὶ πιὸ χοντρό. Τὸ χτυποῦσαν μὲ δυὸ ραβδιά, τὸ ἕνα λεπτὸ ἀπὸ κάτω καὶ τὸ ἄλλο μεγαλύτερο, μὲ ἕνα κόμπο στὴν ἄκρη, ἀπὸ πάνω. Συνωδευόταν ἀπὸ ἕνα εἶδος αὐλοῦ μὲ καλαμένιο ἐπιστόμιο. «Τὰ μάγουλα τοῦ ὀργανοπαίχτη φούσκωναν καὶ ἀπὸ τὸ ὄργανο ἔβγαιναν στριγγὲς καὶ δυσάρεστες νότες. Θαροῦσες πὼς ἄκουγες τὶς Γοργόνες μὲ τὰ φιδόμαλλα νὰ ὀλολύζουν, καθὼς ὁ Περσέας ἔκοβε τὸ κεφάλι τῆς Μέδουσας» [2].

Στὴ Χίο πρόσεξε, ὅπως ὅλοι οἱ περιηγητές, τὴν ὀμορφιὰ καὶ τὴν κοινωνικότητα τῶν γυναικῶν. «Εἶναι τὰ καλύτερα στολίδια τοῦ νησιοῦ. Κάθονται στὶς πόρτες καὶ τὰ παραθύρια, τυλίγουν μεταξωτὰ ἢ μπαμπακερὰ νήματα, πλέκουν μὲ τὸ βελόνι ἢ κεντοῦν, μᾶς μιλᾶνε μὲ οἰκειότητα καὶ μᾶς καλωσορίζουν καθὼς περνᾶμε» [3].

Τὶς Κυριακὲς καὶ τὶς γιορτὲς οἱ δρόμοι γεμίζουν ἀπὸ κορίτσια. Φορᾶνε κοντὰ πανωφόρια ποὺ φθάνουν ὣς τὰ γόνατα καὶ ἄσπρες μπαμπακερὲς ἢ μεταξωτὲς κάλτσες. Τυλίγουν στὸ κεφάλι κάτι σὰν τουρμπάνι ἀπὸ ὕφασμα τόσο λεπτὸ καὶ τόσο ἄσπρο ποὺ θαρεῖς πὼς εἶναι ἀπὸ χιόνι. Στὰ πόδια φοροῦν κίτρινες παντοῦφλες μὲ ἕνα κόμπο ἀπὸ κόκκινο κρόσι στὴ φτέρνα. Μερικὲς σφίγγουν τὶς παντοῦφλες μὲ λουριά. Τὰ φορέματά τους ράβονται ἀπὸ πολύχρωμα μεταξωτὰ καὶ ὅλη ἡ ἐμφάνισή τους εἶναι ζωηρὴ καὶ χαρούμενη [4]. Οἱ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 18.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 44.
3. Τὴν ὀμορφιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Χίου ἐκθειάζει καὶ ἕνας ἀνώνυμος Ἰταλὸς περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὸ Αἰγαῖο μεταξὺ 1740 καὶ 1758 καὶ ἔγραψε σημαντικὸ γεωγραφικὸ ἔργο. «Ὅλες φαίνονται σὰν θεὲς τοῦ οὐρανοῦ. Ἔτσι τὶς εἶδα ἐγὼ ποὺ εἶχα εὐκαιρία νὰ τὶς συναναστραφῶ» (Isole e scogli dell' Arcipelago che sono nel mare di Rhodi. Parte seconda. Dell' Arcipelago. Cominciato nel 1740, finito nel 1758, Παρίσι, Ἐθν. Βιβλ. χειρ. Res. Ge FF 173731).
4. Τὴν ἀμφίεση τῶν γυναικῶν τῆς Χίου περιγράφουν καὶ δύο Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες: ὁ Ἄγγλος κληρικὸς *James Dallaway* (1794) καὶ ὁ Γάλλος εὐγενὴς *Charles Marie d' Irum-*

Τοῦρκοι ζοῦν σὲ χωριστὴ συνοικία καὶ οἱ γυναῖκες τους δὲν βγαίνουν ποτὲ στὸ δρόμο.

Τὰ εἰκοσιένα μαστιχοχώρια ἔχουν ἐξασφαλίσει διοικητικὴ αὐτονομία καὶ πολλὰ προνόμια. Οἱ κάτοικοι φοροῦν σαρίκι ἀπὸ ἄσπρο ὕφασμα καὶ ἔχουν στὶς ἐκκλησιές τους καμπάνες. «Γι' αὐτὸ τὸ προνόμιο τῆς καμπάνας μιλοῦν πάντοτε μὲ περηφάνεια» [1].

Στὴ Σμύρνη οἱ γυναῖκες ντύνονται ὅπως ὅλες οἱ 'Ανατολίτισσες: φαρδειὲς βράκες ποὺ φθάνουν ὣς τὸν ἀστράγαλο καὶ μακρὺ μεταξωτὸ ἢ βελουδένιο πανωφόρι φοδραρισμένο τὸ χειμώνα μὲ ἀκριβὰ γουναρικά. Στὴ μέση ὁλοκέντητη ζώνη μὲ χρυσὴ ἢ ἀσημένια πόρπη. Τὰ κορίτσια πλέκουν τὰ μαλλιά τους πλεξίδες. Μερικὲς φορὲς κρέμονται στὴ ράχη εἴκοσι χοντρὲς κοτσίδες, ἐκτὸς ἀπὸ δυὸ τρεῖς ποὺ τριγυρίζουν τὸ κεφάλι σὰ στέμμα. Στολίζουν ἐπίσης τὸ κεφάλι

---

berry comte de Salaberry (1799). «Ὅταν δὲν φοροῦν πέπλο, γράφει ὁ Dallaway στὸ χρονικό του, «σκεπάζουν τὸ κεφάλι τους μὲ σκοῦφο περιορίζοντας τὰ μαλλιά, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς μποῦκλες γύρω ἀπὸ τὸ πρόσωπο ἀρωματισμένες καὶ σγουρές, ὅπως στὰ πορτραῖτα τοῦ Van - Dyck ἢ τοῦ Lely. Μερικὲς φοροῦν πέπλους ἀπὸ μουσελίνα ποὺ δένονται ἀρχαιόπρεπα καὶ πέφτουν πίσω μὲ πολλὴ χάρη. Τὰ πουκάμισα ἔχουν μανίκια πλατειὰ καὶ ἀνοιχτὰ ἀπὸ λεπτὴ γάζα, καὶ ἡ ἐξωτερικὴ φούστα φθάνει πολὺ κάτω ἀπὸ τὰ γόνατα. Φοροῦν ἐπίσης χρωματιστὴ ποδιὰ ποὺ φθάνει ψηλὰ ὣς τὸ στῆθος. Αὐτὴ ἡ ποδιὰ ποὺ εἶναι ὅλο πτυχές, στερεώνεται σὰν στεφάνι καὶ ἀκουμπάει πάνω στὸ στῆθος. 'Απαράλλαχτα σὰ νὰ φοροῦσε μιὰ 'Αγγλίδα τοῦ συρμοῦ τὸ μισοφόρι της δεμένο γύρω στὸ λαιμὸ καὶ νὰ ἔβγαζε τὰ χέρια της ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρές. Γιὰ νὰ δώσω ἕνα ἄλλο ἀστεῖο παράδειγμα μοιάζουν μὲ ὄρθιες χελῶνες. Τὰ σανδάλια εἶναι λυτὰ καὶ κάπου κάπου κεντητὰ καὶ οἱ κάλτσες, ἀπὸ ἄσπρο μετάξι ἢ μπαμπάκι, πολὺ ἐφαρμοστές. 'Αδύνατο νὰ φαντασθῆ κανεὶς ἀσχημότερη φορεσιά. Σὲ ἀποζημιώνει ὅμως ἡ γλυκειὰ ἔκφραση τοῦ προσώπου τους καὶ ἡ ζωηράδα τῶν ματιῶν. Πάντως, ἡ χάρη τοῦ πέπλου, τῆς ζώνης καὶ τῶν σανδαλιῶν δίνουν μιὰ εἰκόνα τῆς ὀμορφιᾶς τῆς ἀρχαίας γλυπτικῆς» (Constantinople ancient and modern, with excursions to the shores and islands of Archipelago and to the Troad, London 1797, σ. 283). Καὶ ὁ *Comte de Salaberry*: «Ἡ φορεσιά τους ἀποτελεῖ ἕνα παράξενο συνδυασμὸ τῆς ἐνδυμασίας διαφόρων λαῶν ποὺ κατὰ καιροὺς εἶχαν κατακτήσει τὸ νησί. Πάνω στὴν παλιὰ μόδα οἱ γυναῖκες τῆς Χίου τόνιζαν τοῦτο ἢ τὸ ἄλλο, μεγαλοποιώντας καὶ ὑπερβάλλοντας. Δὲν φκιασιδώνονται οἱ ἄσχημες ἀλλὰ οἱ πιὸ ὄμορφες. 'Αντιμάχονται μὲ μανία ὅ,τι ὄμορφο ἔδωσε ἡ φύση. Γιὰ νὰ εἶναι ντυμένες σύμφωνα μὲ τὴ μόδα πρέπει νὰ φοροῦν παντοῦφλες ποὺ νὰ χωρᾶνε μόνο τὸ μεγάλο δάχτυλο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ φουσκώνη καὶ νὰ παραμορφώνεται καὶ τὸ πιὸ τέλειο πόδι. Φοροῦν ἕνα κεφαλοδέσι ποὺ ζεσταίνει καὶ ταλαιπωρεῖ τὸ λαιμό τους κι' ἕνα κορσὲ ποὺ πέφτει μπρὸς σὰν φούστα ἐνῶ σχηματίζει ἕνα ἐξόγκωμα ποὺ τὶς καμπουριάζει. Στὶς γιορτὲς ἔβλεπα στοὺς δρόμους τῆς Χίου τρεῖς ἢ τέσσερες σειρὲς καρέκλες ὅλες στολισμένες μὲ νέα κορίτσια. Αὐτὲς οἱ ζωγραφιὲς τιτιβίζουν μὲ μιὰ τόσο χαριτωμένη ἀταξία ποὺ νομίζεις πὼς βρίσκεσαι ἀνάμεσα σὲ φτεροκοπήματα χελιδονιῶν. Εἶναι θαρρετές, πολὺ χαρούμενες κι' ὅταν δοῦν ξένο τὸν ζυγώνουν καὶ τοῦ ζητοῦν πούδρα καὶ φκιασίδι» (Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel par l'Allemagne et la Hongrie, 'A Paris, an 7 = 1799, σ. 236 - 237).

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 50.

τους μὲ λουλούδια, φτερὰ καὶ πέρλες. Τὸ χρῶμα τῆς μόδας στὴ Σμύρνη εἶναι τὸ καστανό.

Ἡ ἐμφάνιση τῶν γυναικῶν ἔχει ἀρχαιοπρέπεια. Ἡ φορεσιά τους εἶναι ἐλαφριά, ἁπαλὴ καὶ δροσερή, ὅπως ἐπιβάλλει τὸ κλῖμα. Ὅταν πηγαίνουν ἐπίσκεψη ρίχνουν στὸ κεφάλι τους ἕνα διάφανο πέπλο ἀπὸ μουσελίνα μὲ μπορντούρα χρυσή. Μπροστὰ πηγαίνει ἕνας γενίτσαρος κι' ἀκολουθοῦν δυὸ ἢ περισσότερες δοῦλες. Στὶς συναναστροφὲς κάθονται συνήθως σταυροπόδι στὸ σοφά. Οἱ Τουρκάλες, ὅταν βγαίνουν ἀπὸ τὸ σπίτι, τυλίγονται μὲ ἄσπρο καφτάνι. Φοροῦν ψηλὰ ποδήματα καὶ σκεπάζουν τὸ πρόσωπο μὲ τὸ γιασμάκι [1].

Στὴ Σμύρνη δὲν περνάει χρόνος χωρὶς ἕνα ἢ δυὸ σεισμούς. Ἀλλὰ συνήθως δὲν προκαλοῦν καταστροφές. Ὅταν σημειωθῆ δόνηση οἱ πρόξενοι φεύγουν στὴν ἐξοχή, ὅπου ζοῦν σὲ τέλεια ἀπομόνωση χωρὶς νὰ δέχωνται οὔτε τοὺς ξένους ἐμπόρους. Ἡ φράγκικη συνοικία ἐρημώνεται ὁλότελα. Πολλοὶ κάτοικοι βγαίνουν στὸ ὕπαιθρο καὶ ζοῦν σὲ σκηνές. Οἱ νησιῶτες ξαναγυρίζουν στὴν πατρίδα τους [2].

Οἱ Ἕλληνες τῆς Σμύρνης διεκδικοῦν μὲ ἐπιμονὴ τὸν Ὅμηρο. Δείχνουν μάλιστα ἕνα σπήλαιο ὅπου, καθὼς λένε, ἔγραφε τὰ ἔργα του [3].

Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1765 ἡ ἀγγλικὴ ἀποστολὴ μπαρκάρησε ἀπὸ τὴ Σμύρνη σὲ μιὰ δικάταρτη ὑδραίικη φελούκα μὲ δυὸ τριγωνικὰ πανιὰ γιὰ τὴν Ἀθήνα. Εἶχε πλήρωμα 14 ναῦτες [4].

Ὁ Chandler σάστισε βλέποντας τοὺς Ὑδραίους ναυτικοὺς νὰ σκαρφαλώνουν σὰν αἴλουροι στὰ κατάρτια γυμνοπόδαροι πιασμένοι μονάχα ἀπὸ δυὸ σκοινιά [5].

Ζύγωναν στὸν Κάβο Ντόρο νύχτα καὶ μὲ φοβερὴ φουρτούνα. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς καὶ οἱ σύντροφοί του κατέφυγαν στὸ στενόχωρο (μόλις χωροῦσε τρία ἄτομα) κουβούκλιο τῆς τιμονιέρας, τὸν μοναδικὸ στεγασμένο χῶρο τοῦ καραβιοῦ. «Βλέποντας ὁ καπετάνιος τὴν ἀπελπισία μας δεόταν στὸ Θεὸ νὰ κατευνάση τὰ ἄγρια στοιχεῖα. Κάθε τόσο ξάπλωνε μπρούμυτα, ἔκανε ὑπολογισμοὺς μὲ τὸ κουμπάσο κάτω ἀπὸ τὸ τρεμάμενο φῶς ἑνὸς φαναριοῦ κι' ἔδινε προσταγὲς στὸν τιμονιέρη» [6].

Λίγο μετὰ τὸν Κάβο Ντόρο μπῆκαν σ' ἕνα λιμανάκι. Ὑπῆρχε ἐκεῖ ἕνα ἐκκλησάκι κι' ἕνας φάρος ποὺ ἔχτισε κάποιος πειρατὴς γιὰ νὰ διευκολύνη τὸ πόδισμα τοῦ καραβιοῦ του [7].

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 66 - 67.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 149 στὴ γαλλικὴ μετάφραση.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 162.
4. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 281.
5. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 283.
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 287 - 288.
7. Ἔνθ' ἀν., σ. 288 - 289.

Στὴν ἀκτὴ τῆς Ἀττικῆς ἄραξαν κοντὰ σ' ἕνα ξωκκλήσι. «Οἱ ναῦτες πῆραν ἀναμμένα κάρβουνα, ἀνέβηκαν στὸ ἐκκλησάκι, ἔκαψαν λάβδανο ἀντὶ γιὰ λιβάνι καὶ προσευχήθηκαν» [1].

Ζύγωναν στὴν Ὕδρα. Οἱ ναῦτες δὲν ἔκρυβαν τὴ λαχτάρα τους γιὰ τὴν πατρίδα κι' ὅλο καμάρωναν γιὰ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἀπολάμβανε τὸ νησί τους [2].

Μᾶς εἶπαν ὅτι ἡ Ὕδρα ἔχει 120 καράβια. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ εἶναι καλύτερα ἐξωπλισμένα ἀπὸ τὰ πολεμικὰ τῆς ἀγγλικῆς μοίρας τοῦ Αἰγαίου [3]. Οἱ Ὑδραῖοι θεωροῦνται οἱ πιὸ ἄξιοι ναυτικοὶ τῆς Ἀνατολῆς. Ταξιδεύουν ἀτρόμητοι καὶ στὶς μεγαλύτερες φουρτοῦνες καὶ δὲν διστάζουν νὰ σαλπάρουν νυχτιάτικα.

Πληρώνουν χαράτσι τρία πιάστρα τὸ σπίτι. Στὸ νησὶ δὲν μένει οὔτε ἕνας Τοῦρκος [4]. Χρησιμοποιοῦν ἐλεύθερα τὶς καμπάνες καὶ καμαρώνουν γι' αὐτὸ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 290.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 291 - 292.

3. Ἡ πληροφορία τοῦ *Chandler* καὶ γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν πλοίων καὶ γιὰ τὸν ἐξοπλισμό τους τὸ 1764 εἶναι πολύτιμη γιατὶ δὲν ὑπάρχει σὲ καμμιὰ ἄλλη πηγή. Ὁ *Γ. Κριεζῆς* (Ἱστορία τῆς νήσου Ὕδρας, πρὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821, Πάτραι 1860) γράφει ὅτι οἱ Ὑδραῖοι ἄρχισαν τὶς μεταφορὲς μὲ τρεχαντήρια τῶν 10 - 15 τόννων, ὕστερα μὲ λατινάδικα καὶ καραβοσαΐτες 40 - 50 τόννων καὶ ἀργότερα μὲ σαχτούρια, ἀκόμα μεγαλύτερα. Τὸ πρῶτο καράβι 100 τόννων ναυπηγήθηκε τὸ 1745. Στὸ Ἀρχεῖο Ὕδρας τὰ μεγάλα καράβια ὀνομάζονται ὣς τὸ 1798 καΐκια καὶ τὰ μικρότερα σαχτούρια. Ὕστερα ἀπὸ τὸ 1798 τὰ μεγάλα πλοῖα ὀνομάζονται καράβια, μπρίκια, μπριγαντίνια, πολάκες, γολέττες καὶ σκοῦνες. Τὰ μικρότερα ἀποκαλοῦνται πάντοτε σαχτούρια. Ὅσο γιὰ τὸν ἀριθμὸ τῶν μονάδων τοῦ ἐμπορικοῦ στόλου τῆς Ὕδρας, ὁ πρῶτος ἐπίσημος κατάλογος ἀναφέρεται στὸ 1786. Συγκεκριμένα, τὸν Φεβρουάριο αὐτοῦ τοῦ χρόνου ἡ Ὕδρα εἶχε 78 μεγάλα καὶ 42 μικρὰ πλοῖα (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α', σ. 103). Στοὺς αὐτοσχέδιους ἑλληνικοὺς ταρσανάδες ἄρχισε ἡ ναυπήγηση ἀπὸ αὐτοδίδακτους τεχνίτες μικρῶν σκαφῶν γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἀκτοπλοΐας. Σιγὰ σιγὰ ὡστόσο μὲ τὴν ἀποκτημένη πεῖρα ἄρχισαν οἱ ναυπηγοὶ νὰ αὐξάνουν τὴ χωρητικότητα: «ἀπὸ τὰς σακκολέβας καὶ φοῦστες (πλοιάρια ἀπὸ 15 - 20 μόνον τόννων) εἰς τά «τρεχαντήρια» καὶ τά «λατινάδικα», τῶν ὁποίων ἡ χωρητικότης ὑπερέβαινε τοὺς 50 τόννους, διὰ νὰ φθάσουν τελικῶς εἰς τὸν τύπον τοῦ «πάρωνος» χωρητικότητος 250 - 400 καὶ τῆς τριιστίου «πολάκας» (*Κων. Ἀλεξανδρῆ*, Ἡ ἀναβίωσις τῆς ἑλληνικῆς ναυτιλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1961, σ. 11).

4. Γιὰ τὸν Ἑλληνισμὸ τῆς τουρκοκρατίας ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴ συμβίωση μὲ τὸν δυνάστη ἀποτελοῦσε μέγα καὶ ἀναντικατάστατο προνόμιο. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν Ὕδρα ἀπαγορευόταν ἡ ἐγκατάσταση Τούρκων στὴ Μάνη (πλήρωνε 15.000 πιάστρα τὸ χρόνο) καὶ στὰ Σφακιὰ μὲ ἀντάλλαγμα «τὴν ὑποχρέωση νὰ ἐφοδιάζουν τοὺς Τούρκους τῶν πόλεων μὲ χιόνι». Καὶ μιὰ περιοχὴ τῆς Χαλκιδικῆς διατηροῦσε αὐτὸ τὸ προνόμιο ἐπειδὴ εἶχε πλούσια μεταλλεῖα ἀργύρου. Ὡς ἀντάλλαγμα οἱ κάτοικοι πλήρωναν 350 λίτρες ἀσήμι τὸ χρόνο. Ὅταν ἐξαντλήθηκαν τὰ ἀποθέματα τοῦ πολύτιμου μετάλλου οἱ κάτοικοι προτίμησαν νὰ πληρώνουν τὸ ποσὸ αὐτὸ καὶ νὰ ζοῦν στὴν ἔσχατη ἐξαθλίωση γιὰ νὰ διατηρήσουν τὸ ἀνεκτίμητο προνόμιο (Βλ. καὶ *Νικ. Μοσχοβάκη*, Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἐν Ἀθήναις 1882, σ. 105 - 110).

τὸ προνόμιο. «Θὰ νόμιζε κανεὶς ὅτι ἔχουν κάποιο κέρδος ἢ νοιώθουν εἰδικὴ εὐχαρίστηση» [1].

Τὸ καράβι ἄραξε στὸν κόρφο τοῦ Σουνίου. Οἱ ναῦτες ἔβγαλαν τὶς βράκες τους κι' ἄρχισαν τὶς βουτιές. Ἄλλοι ἔπαιζαν τρέχοντας γυμνοπόδαροι στὰ βράχια ἢ ἔβγαζαν ἀχινούς.

Ὁ Chandler πληροφορήθηκε ὅτι τὶς κολῶνες τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα γκρέμισε καὶ θρυμμάτισε ὁ Τζαφὲρ μπέης, καπετάνιος τουρκικῆς γολέττας, γιὰ νὰ ἀφαιρέση τὸ μέταλλο ποὺ ἕνωνε τοὺς σπονδύλους [2].

Ἕνας στολίσκος ὑδραίικα καράβια κουβαλοῦσε λαθραῖα στάρια ἀπὸ τὴ Τζιὰ καὶ φόρτωνε ἕνα βενετσιάνικο καράβι ποὺ εἶχε ἀράξει κάτω ἀπὸ τὸ ναό. «Γιὰ νὰ γίνη χωρὶς δυσάρεστα ἀπρόοπτα τὸ κοντραμπάντο, κάθε σαλούπα πλήρωνε δεκαπέντε πιάστρα στὸν κυβερνήτη τοῦ τουρκικοῦ καραβιοῦ ποὺ φαινόταν νὰ περιπολῆ στὰ ἀνοιχτά [3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 292 - 293.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 297.
3. Ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση κατέφευγε σὲ δραστικὰ μέτρα γιὰ τὴν καταστολὴ τοῦ λαθρεμπορίου σταριοῦ, ἰδιαίτερα κατὰ τὶς πολεμικὲς περιόδους. Τὸ 1737, δυὸ ἀγάδες τῆς Θεσσαλονίκης ἀνέλαβαν τὸν ἔλεγχο τῆς ἐφαρμογῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν διαταγῶν καὶ ὥρισαν πρόστιμο 25.000 πιάστρα γιὰ τοὺς παραβάτες. Εἰδικὲς φρουρὲς τοποθετήθηκαν στὸν Παγασητικὸ κόλπο. Ἀκόμα καὶ μυστικοὺς πράκτορες ἔστειλε ὁ σουλτάνος στὴ Θεσσαλονίκη γιὰ τὴν παρακολούθηση τῶν πασάδων καὶ τῶν ἀγάδων ποὺ πρωτοστατοῦσαν στὸ λαθρεμπόριο τοῦ σταριοῦ. Ὁ Μεγάλος Βεζύρης εἰδοποίησε τὶς πρεσβεῖες τῆς Πόλης ὅτι ὁ καπουδὰν πασὰς διατάχθηκε νὰ δημεύη ὅλα τὰ σιτοφορτία. Ὡστόσο τὸ λαθρεμπόριο συνεχιζόταν γιατί οἱ ἀγάδες δωροδοκοῦσαν τοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου. Οἱ παράνομες φορτώσεις γίνονταν στὶς ἀκρογιαλιὲς τοῦ Βόλου καὶ τοῦ Ζητουνιοῦ μὲ τὴ βοήθεια Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Ἑλληνικὰ καράβια ζύγωναν στὶς ἀκτές, φόρτωναν στάρι καὶ τὸ μετέφεραν στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ὅπου γινόταν ἡ μεταφόρτωση σὲ εὐρωπαϊκὰ πλοῖα. Συχνὰ ἡ μεταφόρτωση γινόταν στὴν ἀνοιχτὴ θάλασσα γιὰ περισσότερη ἀσφάλεια (*N. Svoronos*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, σ. 274 - 275). Ὁ Βενετὸς πρόξενος στὴ Θεσσαλονίκη Paradise ἀνέφερε τὸ 1753 στὴ Γερουσία ὅτι παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τῆς ἐξαγωγῆς σιτηρῶν οἱ ξένοι ἔμποροι καὶ κυρίως οἱ Γάλλοι κατώρθωναν μὲ δωροδοκίες νὰ φορτώνουν μεγάλο ἀριθμὸ καραβιῶν. Μέσα σὲ 16 μῆνες 200 γαλλικὰ πλοῖα φόρτωσαν ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης στάρια καὶ παρὰ λίγο νὰ συμβοῦν ἐπεισόδια ἐναντίον τῶν Γάλλων ἐμπόρων. Ὁ λαὸς ξεσηκώθηκε ἐναντίον τῶν ἐκπροσώπων τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας γιατὶ ἐπέτρεψαν τὶς ἐξαγωγὲς ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν ἀπαγόρευση τοῦ σουλτάνου, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον τῶν Γάλλων ποὺ μὲ δωροδοκίες κατώρθωναν νὰ ἐξασφαλίζουν ἄδειες ἐξαγωγῆς» (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 361). Ἡ αὐστηρὴ ἀπαγόρευση ἐξαγωγῆς σταριοῦ ἀποτελοῦσε σταθερὴ πολιτικὴ τῶν σουλτάνων ἐπὶ αἰῶνες, ἐπειδὴ ἡ ἔλλειψή του προκαλοῦσε ἀνατίμηση τοῦ ψωμιοῦ καὶ θυελλώδεις λαϊκὲς ἐξεγέρσεις. Τὰ δρακόντεια μέτρα τῆς Πύλης ἀποκαλύπτει ἕνα φιρμάνι τοῦ 1818 ποὺ ἀπευθύνεται σ' ὅλες τὶς τουρκικὲς Ἀρχές, ἀπὸ τοὺς βεζύρηδες ὡς τοὺς τελωνειακοὺς ὑπαλλήλους τοῦ τελευταίου λιμανιοῦ. «Πασίγνωστον εἶναι ὅτι πάντοτε ἀπηγορεύθη αὐστηρῶς ἡ πώλησις σίτου, οἱουδήποτε μέρους τῆς Τουρκίας εἰς τὰ ξένα εὐρωπαϊκὰ πλοῖα, ὡς καὶ

Ἡ ἰδιοφυΐα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, παρατηρεῖ ὁ Chandler, φαίνεται στὸν τρόπο ποὺ διασκέδαζε τὸ πλήρωμα τοῦ ὑδραίικου καραβιοῦ. Ἕνας ναύτης ἔπαιζε ἀδιάκοπα βιολὶ ἢ λύρα. Αὐτὴ ἡ λύρα ἔχει σχῆμα κιθάρας ἀλλὰ μὲ τρεῖς χορδὲς καὶ μὲ πιὸ κοντὸ μανίκι. Ὁ καπετάνιος, μ' ὅλα τὰ πάχη του, χόρευε θαυμάσια, ὅπως κι' ὁ γιός του.

«Θαροῦσες πὼς πατοῦσαν στὴ στεριὰ κι' ὄχι πάνω σὲ καράβι. Τόση σιγουριὰ καὶ δεξιοτεχνία εἶχαν οἱ κινήσεις τους στὴν κουβέρτα. Χόρευαν πάνω σ' ἕνα τόσο δὰ χῶρο, ὅσο πατοῦσαν τὰ πόδια τους. Οἱ περισσότεροι χοροὶ γίνονταν ζευγαρωτοί. Δυὸ δυὸ χορευτὲς ἔκαναν βήματα μπρὸς πίσω, ξεδίπλωναν τὰ χέρια, ἔκαναν στράκα μὲ τὰ δάχτυλα, ἄλλαζαν θέση καὶ στριφογύριζαν μὲ εὐλυγισία. «Μερικὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς γυροβολιὲς ἦταν κωμικές, ἄλλες μποροῦσαν νὰ ἐκφυλισθοῦν σὲ ἄσεμνες» [1].

Ἀπὸ τὸ Σούνιο στὸν Πειραιά. Βαθειὰ σιωπὴ καὶ τρομερὴ μοναξιὰ σ'αὐτὸ τὸ ἄλλοτε φημισμένο λιμάνι. «Μᾶς ὑποδέχτηκε ἕνας Ἀθηναῖος ἄρχοντας, ὁ Γιαννάκης Isotime (;) ποὺ κατέβηκε στὸ λιμάνι μαζὶ μὲ τὸν ὑπηρέτη του καὶ ἕνα Καπουκίνο τοῦ γαλλικοῦ μοναστηριοῦ». Οἱ ξένοι ἀνέβηκαν στὴν Ἀθήνα μὲ γαϊδούρια καὶ ἄλογα. Στὴ μέση τοῦ δρόμου ξεδίψασαν μὲ πηγαδίσιο νερὸ ποὺ ἄντλησαν μὲ ἕνα πέτσινο σίκλο.

Σχετικὰ μὲ τὴ διοίκηση τῆς πολιτείας πληροφορήθηκαν ὅτι οἱ ἄρχοντες ἐκλέγονταν κάθε χρόνο καὶ ὠνομάζονταν ἐπίτροποι [2].

«Ὁ Λυκαβηττός, περίφημος ἄλλοτε γιὰ τὶς ἐλιές του, εἶναι ἀλλοῦ ὁλόγυμνος καὶ ἀλλοῦ γεμάτος ἀσφάκες» [3].

Τὴν ἄλλη μέρα δέχτηκε τὴν ἐπίσκεψη τοῦ προξένου τῆς Γαλλίας Γάσπαρη [4] καὶ ὅλων τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων. Ὁδηγὸ στὶς ἐπαφές του μὲ τοὺς

εἰς τὰ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου... Ἐν τούτοις, βέβαιον καὶ ἀποδεδειγμένον τυγχάνει ὅτι κακοήθεις τινές, ὑπὸ ἄκρας ἐλαυνόμενοι ἀπληστίας, συσσωρεύουσι τὸν σίτον ἐν ταῖς ἀποθήκαις αὐτῶν καὶ ἀντὶ νὰ τὸν ἀποστέλλωσιν εἰς Κωνσταντινούπολιν, πέμπουσιν αὐτὸν ἐκ τῶν λιμένων κρυφίως εἰς χώρας, δι' ἃς δὲν ἐπιτρέπεται ἡ ἐξαγωγή... Νυκτὸς καὶ ἡμέρας θέλετε ἀγρύπνως ἐπιτηρεῖ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς διαταγῆς, κλείει σκάλας καὶ λιμένας καὶ λοιπὰ μέρη, ἀφ' ὧν δύναται νὰ ἐξαχθῆ σίτος...» (*Δ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1889, τ. Α', σ. 258 κ.έ.).

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 301.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 320 - 335.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 336.
4. Γιὰ τὸν πρόξενο Δημ. Γάσπαρη, τὸν «κόνσολα Φραντσέζο», ὅπως τὸν ἀποκαλοῦσαν οἱ Ἀθηναῖοι, βλ. *Σ. Σταθάκη-Καλλέργη* καὶ *Ν. Π. Ἀποστολοπούλου*, Ἡ σκάλα τοῦ Γάσπαρη, Τὰ Ἀθηναϊκά, τευχ. 2 (1955), σ. 35 κ.έ. Ἀναφέρεται συχνὰ στό «Χρονικὸ τοῦ Ἀνθίμου» ὡς εὐεργέτης τῶν Ἀθηναίων κατὰ τή «λοιμικὴ νόσο» τοῦ 1789 καὶ τὴ σιτοδεία ποὺ ἀκολούθησε. Τὴν 1 Ἀπριλίου 1790 γράφει στὸ χρονικό: «Ἀπεδήμησεν ὁ Κόνσολας Γάσπαρης εἰς Μαρσίλιαν καὶ τελευτῶντος τοῦ ἔτους ἐπέστρεψεν φέρων τὴν τρίτην γυναῖκα».

Τούρκους ἐπισήμους, τὸ βοεβόδα, τὸ δισδάρη, τὸ μουφτή, τὸν ἀρχιεπίσκοπο καὶ τοὺς ἐπιτρόπους, εἶχε τὸν Ἰταλὸ Lompardi, κάτοικο τῆς Ἀθήνας. Σκοτεινὴ μορφή, γράφει ὁ Chandler. Αὐτὸς κανόνιζε τὰ πεσκέσια ποὺ ἔπρεπε νὰ δοθοῦν στοὺς Τούρκους γιὰ νὰ ἐξασφαλισθῆ ἄδεια περιηγήσεων στὶς ἀρχαιότητες καὶ προστασία τῶν Ἀρχῶν κατὰ τὴν παραμονὴ στὴν πόλη[1].

Οἱ ἄρχοντες («τίτλος ματαιοδοξίας»)[2] ξεχωρίζουν ἀπὸ τὸ λαὸ μὲ τὸ γούνινο καλπάκι καὶ τὴν οἰκονομική τους ἄνεση. Μερικοὶ εἶναι μαγαζάτορες στὸ παζάρι, ἄλλοι ἔμποροι ἢ εἰσπράκτορες τῶν φόρων. Ὅλοι ὅλοι ὀχτὼ ὣς δέκα οἰκογένειες.

Ἡ συνηθισμένη φορεσιὰ τοῦ λαοῦ εἶναι φέσι, γελέκι, ζουνάρι πλατύ, κοντοβράκι ἢ βλαχόκαλτσες ποὺ δένουν μπροστὰ μ' ἕνα χοντρὸ κόμπο. Κι' ἀπὸ πάνω ἕνα μακρὺ ροῦχο ριχτὸ στοὺς ὤμους, ἁπλὸ τὸ καλοκαίρι, φοδρασμένο μὲ γουνερὸ τὸ χειμώνα[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 337 - 338. Διαβόητος τυχοδιώκτης ἦταν ὁ Lombardi ποὺ ἀναφέρει ὁ Chandler, λεβαντίνος ποὺ ἔγινε ὀρθόδοξος, ἢ (σύμφωνα μὲ ἄλλες πληροφορίες), Τοῦρκος ἀπὸ τὴ Βοστίτσα. Εἶχε ἀναμιχθῆ σὲ σκευωρίες ἐναντίον τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν Βαρθολομαίου. Τὴν πρώτη φορά, γιὰ νὰ σωθῆ ὁ ἱεράρχης, δωροδόκησε μὲ δώδεκα πουγγιὰ τὸν πασὰ τοῦ Εὐρίπου. Τὴ δεύτερη ὁ Βαρθολομαῖος ἀναγκάστηκε νὰ καταφύγη στὴ Λειβαδιὰ γιὰ νὰ γλυτώση (Βλ. *Θ. Ν. Φιλαδελφέως*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας (1400 - 1800), Ἐν Ἀθήναις 1902, τ. Β', σ. 289 κ.ἑ. καὶ σημ. 2).

2. Δὲν ἦταν τίτλος ματαιοδοξίας. Οἱ ἄρχοντες ἀποτελοῦσαν τὴν ἀνώτερη τάξη στὴ διαβάθμιση τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας κατὰ τὴν τουρκοκρατία. Ὑπῆρχαν τέσσερες τάξεις πολιτῶν στὴν Ἀθήνα τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Οἱ ἄρχοντες (Α' τάξη), οἱ νοικοκυραῖοι (Β' τάξη), οἱ ἐργατικοὶ καὶ οἱ παζαρίτες καὶ οἱ χωριάτες. Τοὺς ἄρχοντες προσφωνοῦσαν ἄρχοντα, ἀρχόντισσα, σιόρ, τοὺς νοικοκυραίους κύρ, κυρά, τοὺς ἐργατικοὺς καὶ παζαρίτες μὲ τὸ μάστρο τάδε, τοὺς χωριάτες κουμπάρε καὶ κολήγα (*Κ. Α. Χρηστομάνου*, Ἀνακοινώσεις εἰς τὰ μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1790, σ. 139).

3. Γιὰ τὴ φορεσιὰ τῶν Ἀθηναίων ἀρχόντων τοῦ ΙΗ' αἰώνα, γράφει ὁ *Κ. Α. Χρηστομάνος*:«Φοροῦν καλούπι ὅλοι ἀνεξαιρέτως, μαῦρο (ἐκ Κωνσταντινουπόλεως κομιζόμενον) πολίτικο (τὸ πλεῖστον ἐξ Ἀστραχάν, δορᾶς προβάτων ἀγεννήτων) καὶ ἀπὸ μέσα κόκκινο μεταξωτό· κόστιζε 300 γρόσια. Ἀντερὶ μὲ ζωνάρι ριγωτὸ μεταξωτό. Κοντογούνι μεταξωτὸ καὶ τὴ γούνα ἴσα μὲ τὰ γόνατα (σαμούρι, ζερταβὲ ἢ καρσάκι) τὸν χειμώνα· καὶ τὸ καλοκαίρι μεταξωτὸ μπινίσι. Παπούτσια σανδάλια μὲ μύτη, μέστια ραμμένα μὲ τὸ τσακπίρι, κόκκινο σαλὶ μερινὸ ἄλικο μὲ κίτρινα σειρήτια» (*Δ. Καμπούρογλου*, ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 139). Ὁ ἀθηναιολόγος *Θ. Ν. Φιλαδελφεὺς* γράφει ὅτι οἱ ἐργατικοὶ φοροῦσαν μεϊντάνι, κοντογούνι καὶ πλατειὰ κοντοβράκια, στὸ ξυρισμένο κεφάλι φεσάκι, στὴ μέση ζουνάρι. Τὸ χειμώνα ἔρριχναν στοὺς ὤμους τους καπότα (λειβαδίτικη συνήθως ἢ τζιώτικη). Οἱ προεστοὶ φοροῦσαν ἀντερὶ μακρὺ ποὺ σφιγγόταν ἁπαλὰ μὲ μεταξωτὸ ζουνάρι. Κάτω ἀπὸ τὸ ἀντερὶ τὰ πλατειὰ σαλβάρια. Ἀπὸ πάνω τζουμπὲ ἀπὸ μάλλινο μαῦρο ὕφασμα φοδρασμένο μὲ γουνερὸ τὸ χειμώνα καὶ στὸ κεφάλι ἄλλοι φέσι μὲ μικρὸ σαρίκι κι' ἄλλοι ἕνα εἶδος καλυμμαύχι ἀπὸ μάλλινο μαῦρο ὕφασμα, σὰν τὰ ψηλὰ καπέλλα τῆς ἐποχῆς μας. Ἀργότερα τὸ καλυμμαύχι αὐτὸ ἔγινε καλπάκι(τὸ ἔλεγαν κουλούπι) σὰν ἀρχιερατικὴ μίτρα, στολισμένο μὲ γουνερὸ στὸ γύρο. Γενικὰ ἡ φορεσιὰ τῶν Ἀθηναίων ξεχώριζε ἀπὸ τὴν τουρκικὴ στὸ ὅτι

«Δὲν διστάζουν ν' ἀσχοληθοῦν μὲ τὶς χειρωνακτικὲς δουλειὲς γιὰ νὰ ζήσουν καὶ γιὰ ν' ἀγοράσουν γιορτινὰ ροῦχα. Ὅλοι πασχίζουν νὰ φανοῦν καλύτεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους γιατὶ ἡ ἀλαζονεία εἶναι πάνω ἀπὸ τὴ φτώχεια τους» [1].

Οἱ Ἀρβανίτες ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἀγροτικὲς ἐργασίες. Ἡ φορεσιά τους εἶναι πιὸ ἁπλὴ καὶ πιὸ κοντή. Φθάνει ὣς τὰ γόνατα [2].

Τοὺς χριστιανοὺς Ἕλληνες καὶ Ἀρβανίτες διοικοῦν ὁ ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ δυὸ ἐπίτροποι ποὺ ἐκλέγονται ἀνάμεσα στοὺς πιὸ ἐπιφανεῖς πολίτες. Εἶναι «ἀξιοσέβαστοι μὲ τὶς μακριές τους γενειάδες» καὶ ἀγρυπνοῦν γιὰ τὴν τάξη καὶ τὴν ἀσφάλεια τῆς μικρῆς κοινωνίας. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Βαρθολομαῖος ἔστειλε στοὺς ξένους ἐκλεκτὰ φροῦτα καὶ μέλι Ὑμηττοῦ. Πῆγε κιόλας νὰ τοὺς ἐπισκεφθῇ στὸ κονάκι τους καβάλλα στὸ ἄλογό του. Ἀκολουθοῦσε ὁ κήρυκας μὲ τὴ ῥάβδο του καὶ μερικοὶ παπάδες. Ἦταν μεγαλόπρεπος μὲ τὴ μαύρη καλοσυγυρισμένη γενειάδα του [3].

ἐνῶ οἱ Τοῦρκοι συνήθιζαν ἀντεριὰ καὶ τζουμπέδες πολύπτυχους καὶ στὸ κεφάλι σαρίκι — ὅλα αὐτὰ ἄσπρα ἢ πολύχρωμα — οἱ Ἀθηναῖοι φοροῦσαν τὰ ἴδια ἀλλὰ στενὰ καὶ σκουρόχρωμα. Καὶ ἐνῶ οἱ Μωαμεθανοὶ συνήθιζαν κίτρινα παπούτσια οἱ Ἕλληνες φοροῦσαν πάντοτε σκοῦρα (Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ἐπὶ τουρκοκρατίας, τ. Β', σ. 271). Παρόμοια ἦταν καὶ ἡ ἐνδυμασία τῶν κατοίκων τῆς γειτονικῆς Τζιᾶς κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Ὁ ἄρχοντας φοροῦσε καλουπάκι στὸ κεφάλι χειμώνα καλοκαίρι ἢ σκούφια κόκκινη ἀπὸ τὸ Λιβόρνο, φοδραρισμένη μὲ μιὰ ἄλλη σκούφια ποὺ ἀναστρεφόταν ἔξω καὶ σκέπαζε τὴν πρώτη ὣς τὴ μέση, ἐνῶ ἡ ἄλλη μισὴ τσακιζόταν ὥστε νὰ πέφτη πίσω ἢ πλάγια, ἀντερὶ ποὺ ἔσφιγγε μὲ πλατὺ ζουνάρι, κοντογούνι, τζουμπὲ καὶ λευκὲς κάλτσες. Τὸν προσαγόρευαν «κλαμπρότατο» κι' ἀπ' αὐτὸ συνεκδοχικὰ «κάθε Τζιώτης κλαμπρότατος». Τῆς μεσαίας τάξης, ὠνομάζονταν μαυροβρακάτοι καὶ γενίτσαροι ἐπειδὴ φοροῦσαν μαῦρα βρακιὰ καὶ ἐπειδὴ διέπρατταν αὐθαιρεσίες. Φοροῦσαν ἐπίσης ἀσπροκόκκινη φούστα, γελέκι ἢ σωκάρδι μὲ μιὰ σειρὰ κουμπιὰ καὶ ζακέττα ἢ τζάκα ὣς τὴ μέση ποὺ τὴν ἔλεγαν καθρέφτη, σαλβάρι (βρακὶ ἀπὸ τσόχα ἢ μπαμπακερὸ μαῦρο ἢ γαλάζιο πολύπτυχο). Ὅσο γιὰ τοὺς κατοίκους τῆς τρίτης τάξης ποὺ ὠνομάζονταν ἀσπροβρακάτοι, τσούλαφοι, ξωτάρηδες, νοικοκύρηδες, ραγιάδες, γεωργοί, ἢ κοινὸς λαός, φοροῦσαν σκούφια καλογερικὴ (τσουλάφι) καὶ ἄσπρα βρακιά. Τὸ χειμώνα συνήθιζαν κάπα ἀδιάβροχη μὲ κουκούλα ὣς τὰ γόνατα, κάλτσες μάλλινες καὶ γουρνοτσάρουχα (*Ἰω. Ν. Ψύλλα*, Ἱστορία τῆς νήσου Κέας, Ἐν Ἀθήναις 1921, σ. 211 - 212). Γιὰ τὴ φορεσιὰ τῶν ἀρχόντων γράφει ὁ *Γιάννης Τσαρούχης*: «Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας βλέπουμε νὰ ἐπικρατῇ γιὰ τοὺς προύχοντες ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς Τούρκους ἕνας τύπος φορεσιᾶς παρόμοιας μ' αὐτὴ ποὺ φορᾶνε στὴν καθημερινή τους ζωὴ οἱ παπάδες σήμερα. Ὅσοι ἀνήκουν στὴν καλὴ τάξη, Ἕλληνες κοτζαμπάσηδες καὶ Τοῦρκοι, φοροῦν αὐτὴ τὴ φορεσιὰ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ πουκάμισο μὲ μανίκια, ἕνα «καβάδι» σταυρωτὸ ἢ ἀντερί, ἕνα κοντὸ ράσο κι' ἀπὸ πάνω τὸν τσουμπὲ ἢ τὴ γούνα. Κάτω ἀπὸ τὸ πουκάμισο φοροῦν ἕνα βρακὶ ποὺ εἶναι κομμένο ὅπως τὰ σημερινὰ «μπουραζάνια» τῶν Σαρακατσαναίων (Οἱ Μωραΐτικες φορεσιὲς ἐν σχέσει μὲ τὶς ἄλλες τοπικὲς ἐνδυμασίες, Πελοπ. Πρωτοχρον., 1958, σ. 255).

1. Ἐνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 8 - 10, 20 - 21.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 22.
3. Ὁ Βαρθολομαῖος κατέλαβε τὸν ἀρχιεπισκοπικὸ θρόνο τὸ 1764 ἀλλὰ ἐγκαταστάθηκε τὸν ἑπόμενο. Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ *Δημ. Καλλιφρονᾶ* ὑπάρχει ἡ σημείωση: «1765 Μαρτ.

Ὁ ἀρχιεπίσκοπος διηγήθηκε στὸν Chandler μιὰ ἱστορία ποὺ εἶχε ἀκούσει καὶ στὴ Σμύρνη, χαρακτηριστικὴ γιὰ τὴν ἐξυπνάδα, τὴν ἑτοιμότητα καὶ τὸν αὐθορμητισμὸ τοῦ λαοῦ τῆς Ἀττικῆς. Κάποιος ταξιδιώτης ἀπάντησε ἕνα φτωχὸ τσοπάνη ποὺ ὡδηγοῦσε τὸ κοπάδι του. Τὸν ρωτάει λακωνικά:

— Ἀπὸ ποῦ, ὡς ποῦ καὶ πόσα;

Δηλαδή: ἀπὸ ποῦ ἔρχεσαι, ποῦ πᾶς καὶ πόσα πρόβατα ἔχεις. Κι' ὁ τσοπάνης ἀπάντησε ἀμέσως μὲ τὴν ἴδια λακωνικότητα:

— Ἀπ' Ἀθήνας, ὡς λειβάδια, Θόδωρος μὲ πεντακόσια! [1]

Τὸν πληροφόρησε ἐπίσης ὅτι οἱ Ἑβραῖοι δὲν μπόρεσαν νὰ στεριώσουν στὴν πόλη γιατὶ τοὺς ξεγελοῦσαν οἱ τετραπέρατοι Ἀθηναῖοι.

Οἱ Ἕλληνες, παρατηρεῖ ὁ Chandler, αἰσθάνονται τὴν κατάπτωση ποὺ ἔφερε ἡ δουλεία. «Ἀλλὰ ὅσο πιὸ πολὺ καταπιέζονται τόσο πιὸ εὐλύγιστοι γίνονται. Ἡ ἀνάμνηση τοῦ φάλαγγα καὶ τῶν ἐξευτελισμῶν ἀλλὰ καὶ ἡ τιμωρία ποὺ περιμένει ὅποιον θὰ τολμήση νὰ σηκώση χέρι στὸν ἀφέντη του, δηλαδὴ τὸ κόψιμο τοῦ χεριοῦ του, ἐξηγεῖ τὴ στάση τους μπροστὰ στὸν Τοῦρκο [2]. Μ' ὅλα αὐτὰ ὁ χαρακτήρας τους εἶναι ἀνήσυχος καὶ οἱ ραδιουργίες δίνουν καὶ παίρνουν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι πάντοτε διαιρεμένοι».

Στὴν Ἀθήνα λειτουργοῦσαν τὸ 1765 δύο σχολεῖα. Τὸ ἕνα εἶχε μιὰ μικρὴ βιβλιοθήκη καθὼς καὶ ἐτήσια ἐπιχορήγηση ἀπὸ κάποιον Ἀθηναῖο ἔμπορο τῆς Βενετίας [3].

Νὰ κυττάξη ὁ Ἕλληνας Τουρκάλα στὸ δρόμο εἶναι θανάσιμη προσβολή. Νὰ τὴν πλησιάση μεγάλο ἔγκλημα. Ἂν ἡ διασταύρωση εἶναι ἀναπόφευ-

---

17 ἦλθε ὁ κὺρ Βαρθολομαῖος ὁ ἀρχιερέας μας εἰς τὴν Ἀθήνα ἡμέραν πέμπτη ὀκτὼ ὥραις τῆς μερός, ὁ Θεὸς νὰ τὸν πολυχρονεῖ (*Δημ. Σισιλιάνου*. Παλαιαὶ καὶ νέαι Ἀθῆναι, 1954, τ. Β', σ. 164).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 24.

2. Οἱ ἄγριες τιμωρίες ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ Τοῦρκοι φαίνονται ἀπὸ ἕνα ἔγγραφο τοῦ ὑποπροξένου τῆς Βενετίας στὴν Ἀθήνα Μηνᾶ Μακρῆ πρὸς τὸν βάϊλο (24 Μαΐου 1784): «Ὁ κύριος ὑπαίτιος εἶναι ὁ Κωνσταντὴς ἀπὸ τὰ Σάλωνα τὸν ὁποῖον διέταξεν ὁ πασὰς νὰ τοῦ δώσουν 400 μπαστουνιές. Τὴν ἰδίαν ἡμέραν ἐκρέμασε τὸν καραβοκύρην Ρουοτὲλ καὶ τὴν τρίτην διέταξε καὶ ξαναέδωσαν ἄλλες 400 μπαστουνιὲς εἰς τὸν Κωνσταντὴν ὁ ὁποῖος ἔπνεε τὰ λοίσθια. Τὸ ἀπόγευμα ἔμπροσθέν του διέταξε καὶ ἔδωσαν 700 μπαστουνιὲς εἰς τὸν τρίτον ἔνοχον ὁ ὁποῖος ἔχει ἐλαχίστας ἐλπίδας νὰ ἐπιζήση» (*Κων. Δ. Μέρτζιου*, Αἱ τουρκοκρατούμεναι Ἀθῆναι, εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, Τὰ Ἀθηναϊκά, τευχ. 9 (1958), σ. 39.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 25. Πρόκειται γιὰ τὸν Ἀθηναῖο πρόκριτο Ἰωάννη Ντέκα ποὺ εἶχε πλουτίσει μὲ τὸ ἐμπόριο στὴ Βενετία. Τὸ 1750 ἵδρυσε στὴν Ἀθήνα τὴ Σχολὴ Ντέκα καὶ μὲ τὴ διαθήκη του (1762) κληροδότησε στὸ ἵδρυμα σημαντικὸ ποσὸ γιὰ τὴ λειτουργία του. Τὸ 1797, μὲ τὴν κατάληψη τῆς Βενετίας ἀπὸ τὸ Ναπολέοντα καὶ τὴ δήμευση τῶν Τραπεζῶν, τὸ κληροδότημα χάθηκε καὶ τὴ συντήρηση τῆς σχολῆς ἀνέλαβε ὡς τὸ 1834 ἡ μονὴ Πετράκη (*Δημ. Καμπούρογλου*, Μνημεῖα τῆς Ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1889, τ. Α', σ. 165 κ.ἑ. Ἐπίσης *Δημ. Σισιλιάνου*, Παλαιαὶ καὶ νέαι Ἀθῆναι, τ. Α', σ. 40).

κτη πρέπει νὰ γυρίση στὸν τοῖχο καὶ νὰ σταθῆ ἐκεῖ περιμένοντας καρτερικὰ ὥσπου νὰ περάση.

Οἱ 'Αθηναῖες φοροῦσαν μακρὺ φουστάνι, κόκκινο ἢ γαλάζιο. Στὸ κεφάλι καὶ στοὺς ὤμους κυμάτιζε ἕνα μαντήλι ἀπὸ μουσελίνα μὲ μπορντούρα ἢ φράντζα χρυσή. Τὸ στολίδι τῶν κοριτσιῶν ἦταν μιὰ μακριὰ κόκκινη ρόμπα κι' ἕνα εἶδος μαντὼ ἀπὸ κίτρινο σατὲν ποὺ ἔπεφτε πίσω. Βάδιζαν μὲ τὰ χέρια κρυμμένα στὶς τσέπες καὶ εἶχαν πάντοτε σκεπασμένο τὸ κεφάλι.

«Ἡ φρονιμάδα καὶ ἡ σεμνότητα δὲν ἐπιτρέπουν ποτὲ σὲ ἕνα κορίτσι νὰ τὸ ἀντικρύσουν ἀντρικὰ βλέμματα πρὶν ἀπὸ τὸ γάμο. Ὑπάρχει ἄλλωστε σοβαρὸς κίνδυνος. Τὰ κάλλη του μπορεῖ νὰ ἐρεθίσουν κάποιον Τοῦρκο κι' αὐτὸς νὰ ἐξασφαλίση ἄδεια τοῦ καδῆ γιὰ νὰ τὴν κλείση στὸ χαρέμι του [1]. 'Αλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες περιφρονοῦν τὸ κορίτσι, ποὺ ἔστω καὶ ἄθελά του, ἀφήνει νὰ δοῦν τὸ πρόσωπό του» [2].

Οἱ 'Αρβανίτισσες εἶναι σκληραγωγημένες ἀπὸ τὴ νεανική τους ἡλικία στὴ δουλειὰ καὶ στὸ λιοπύρι. Φοροῦν πουκάμισο ποὺ φθάνει ὥς τὸν ἀστράγαλο, χοντρὴ ζώνη στὴ μέση καὶ μάλλινο φαρδὺ κοντογούνι. Χωρίζουν τὰ μαλλιά τους σὲ δυὸ κοτσίδες. Στὴν ἄκρη κάθε μιᾶς δένουν ἕνα κόκκινο κορδόνι ποὺ κρέμεται μαζὶ μὲ μιὰ μεταξωτὴ κορδέλλα ὥς τὶς φτέρνες. Συνηθίζουν νὰ φορτώνουν τὶς κοτσίδες τους μὲ κάθε λογῆς ἀσημένια νομίσματα. Ψηλὰ τὰ μεγάλα, χαμηλὰ τὰ μικρά. Οἱ συλλέκτες βρίσκουν συχνὰ πολύτιμα νομίσματα στὶς κοτσίδες τῶν ἀρβανιτοκόριτσων. Κουβαλοῦν νερὸ σὲ πιθάρια ποὺ τὰ κρατοῦν στὴ ράχη τους ἀπὸ τ' ἀφτιά. Τὰ κορίτσια φοροῦν στὸ κεφάλι μιὰ πάνινη σκούφια ξομπλιασμένη μὲ ἕνα σωρὸ παράδες, ἔτσι ποὺ θαρεῖς πὼς εἶναι λέπια ψαριοῦ [3].

Οἱ Ἕλληνες δέχονται κάπου κάπου τὸν ξένο στό «γυναικεῖο», δηλαδὴ στὸ διαμέρισμα τῶν γυναικῶν. 'Εκεῖ τὶς βλέπεις ἡμίγυμνες, χτυπητὴ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐμφάνισή τους στὸ δρόμο. Τὰ κορίτσια περπατοῦν πάνω σὲ ἕνα μαλακὸ χαλὶ μὲ τὰ γυμνὰ ἄσπρα καὶ ντελικάτα πόδια τους. Φοροῦν βράκες, μάλλινες τὸ χειμώνα καὶ ἀπὸ ὕφασμα διάφανο ἢ ἰνδικὸ τούλι τὸ καλοκαίρι. Αὐτὲς οἱ βράκες ξεκινοῦν ἀπὸ τοὺς γοφοὺς καὶ φθάνουν ὥς τοὺς ἀστραγάλους

---

1. Παλαιὰ διάταξη τοῦ μωαμεθανικοῦ νόμου ἐπέτρεπε στοὺς Τούρκους νὰ ἁρπάζουν ὁποιαδήποτε Ἑλληνίδα καὶ νὰ τὴν κρατοῦν ὅσο θέλουν. Ἡ διάταξη αὐτὴ καταργήθηκε τὸ 1672 ἀλλὰ γιὰ ἐλάχιστο χρονικὸ διάστημα. Κατὰ τὸν *Hammer* οἱ πρόσκαιροι αὐτοὶ ἑλληνοτουρκικοὶ γάμοι καταργήθηκαν ὁριστικά, δὲν ἀναφέρεται ὅμως ἡ πηγή. Ἡ πληροφορία τοῦ *Chandler* βεβαιώνει τὸ ἀντίθετο. Σ' ἕνα προικοσυμβόλαιο τοῦ 1754 ἀναφέρεται ἡ μητέρα τοῦ Γιουσοὺφ πασᾶ, ἡ κυρὰ 'Αδριάνα. Φαίνεται πὼς ἦταν 'Αθηναία ποὺ εἶχε ἁπαχθῆ ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ Γιουσούφ (*Θ. Ν. Φιλαδελφέως*, Ἱστορία τῶν 'Αθηνῶν ἐπὶ Τουρκοκρατίας (1400-1800), 'Εν 'Αθήναις 1902, τ. Α', σ. 323).
2. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 27 - 28.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 28 - 29.

καὶ κυματίζουν γύρω γύρω μὲ μεγάλες πτυχές. Τὸ κάτω μέρος (μὲ κεντημένα λουλούδια) δὲν σκεπάζεται ἀπὸ τὸ πουκάμισο. Τὰ μανίκια τοῦ πουκάμισου εἶναι φαρδειὰ καὶ ἀνοιχτά, καὶ στὶς ἄκρες τους ἔχουν καλλιτεχνικὰ κεντήματα δουλεμένα μὲ βελόνι. Ὅσο γιὰ τὸ μεταξωτὸ ζιπούνι εἶναι τόσο ἐφαρμοστό, ποὺ ἐνῶ κρύβει τὰ πάντα, διαγράφει τὶς γραμμὲς τοῦ κόρφου πιστὰ καὶ ἔντονα. Μερικὲς φορὲς τὰ μανίκια, φοδραρισμένα μὲ κόκκινο ἢ κίτρινο μετάξι, κουμπώνουν στὸν καρπό. Μιὰ πλούσια ζώνη ποὺ τυλίγει τὴ μέση προσαρμόζεται μπροστὰ μὲ χρυσὲς ἢ ἀσημένιες πόρπες, στολισμένες συχνὰ μὲ πολύτιμα πετράδια. Πάνω ἀπὸ τὸ ζιπούνι συνηθίζουν ἕνα φόρεμα φοδραρισμένο μὲ ἑρμίνα τὸ καλοκαίρι καὶ μὲ βαρειὰ γουνερὰ τὸ χειμώνα. Στὸ κεφάλι φοροῦν ἕνα εἶδος σκούφιας ἢ τόκας ἀπὸ κόκκινο ἢ πράσινο τούλι στολισμένο μὲ πέρλες ποὺ στερεώνονται κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι μὲ κίτρινες ταινίες, καὶ ἕνα κίτρινο διάδημα ποὺ σκεπάζει τὸ μέτωπο. Τὰ χέρια στολίζονται μὲ χρυσὰ βραχιόλια ἐνῶ τὰ δάχτυλα, ἄλλοτε βάφονται τριανταφυλλιὰ ἄλλοτε εἶναι κατάστικτα καὶ ἄλλοτε ἔχουν ἕνα χρῶμα πιὸ σκοῦρο στὰ νύχια. Στὸ λαιμὸ κρεμοῦν ἕνα κορδόνι μὲ φλουριὰ βενέτικα καὶ ἄλλα νομίσματα ποὺ ὀνομάζονται βυζαντινά. Στὰ μάγουλά τους πέφτουν δυὸ τοῦφες σγουρὰ μαλλιά, ἐνῶ πίσω κρέμονται κυματιστὲς πλεξίδες.

Στὶς γιορτὲς στολίζουν τὰ μαλλιά τους μὲ μικρὲς ἐπιχρυσωμένες πλάκες σὲ σχῆμα βιολιοῦ, τοποθετημένες σὲ ἴση ἀπόσταση. Ἐπίσης βάφουν γαλάζιο τὸ γύρο τῶν ματιῶν καὶ μὲ μαῦρο χρῶμα τὴν κόχη καὶ τὶς ρίζες τῶν ματόκλαδων. Καὶ νὰ πῶς βάφουν τὰ ματοτσίνουρά τους: Ρίχνουν λιβάνι καὶ γόμα λάβδανου σὲ ἀναμμένο κάρβουνο καὶ μαζεύουν ὕστερα προσεχτικὰ τὴν κολλώδη καπνιὰ ποὺ ἀπομένει.

Ὁ Chandler εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ παρακολουθήσῃ τὴ διαδικασία τῆς βαφῆς τῶν ματιῶν. «Ἡ νέα καθόταν σταυροπόδι στὸ σοφά. Ἔκλεισε τὸ μάτι, ἔπιασε τὰ δυὸ βλέφαρα ἀνάμεσα στὸ δείχτη καὶ στὸν ἀντίχειρα τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ καὶ τὸ τράβηξε μπροστά. Ἔπειτα ἔπαιρνε μὲ ἕνα βελόνι μαύρη καπνιὰ καὶ τὴν ἅπλωνε πάνω στὰ βλέφαρα. Λένε πὼς ἔτσι τὰ μάτια φαίνονται πιὸ μεγάλα καὶ πιὸ λαμπερά»[1].

Οἱ Ἕλληνες δὲν κρίνουν ἀπαραίτητη τὴ μόρφωση γιὰ τὶς γυναῖκες, παρατηρεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητής. Τὶς μαθαίνουν χορό, μπουζούκι, τούμπανο

1. Ἦταν μακραίωνη ἡ παράδοση τῆς βαφῆς τῶν βλεφάρων. Κολλώδη καπνιὰ χρησιποιοῦσαν καὶ οἱ Βυζαντινές: ὑγρὴ πίσσα ἢ καμένο κουκουνάρι. Αὐτὴ τὴν καπνιὰ ὠνόμαζαν χολᾶν. Ὁ *Νικήτας Χωνιάτης* γράφει γιὰ «κεχολωμένα» θηλυκά (Χρονικ. διηγ. 629, 29 Β). Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα συνήθιζαν τὴ βαφὴ τῶν βλεφάρων ποὺ ἔδειχνε τὰ μάτια πιὸ μεγάλα. Γι' αὐτὸ ἐκείνη ποὺ ἔβαφε τὰ μάτια της τὴν ὠνόμαζαν «πλατυόφθαλμον». Ἡ βαφὴ γινόταν μὲ τόν «ὀμματογράφον» (Γαληνοῦ, 12, 211 καὶ 734). Βλ. καὶ Λαογρ., τ. Θ' (1926), σ. 291.

καὶ ταμπουρίνο. Καὶ κυρίως κέντημα. «Γυναῖκες ποὺ γνωρίζουν ἀνάγνωση καὶ γραφὴ θεωροῦνται ἐξαιρετικὰ μορφωμένες»[1].

Τὰ λιοτριβιὰ βρίσκονταν μέσα στὴν πόλη. Τὸ λάδι ἀποθηκευόταν σὲ πελώρια πιθάρια ποὺ θάβονταν στὶς αὐλὲς τῶν σπιτιῶν[2].

Ἡ Πάρνηθα ἦταν γεμάτη λύκους καὶ ζαρκάδια. Ὁ χωριάτης ποὺ σκότωνε λύκο τὸν ἔφερνε στὸ παζάρι καὶ καθένας τοῦ πρόσφερε φιλοδώρημα[3].

Οἱ Ἀθηναῖοι ἄρχοντες πήγαιναν συχνὰ νὰ ἐπισκεφθοῦν τὸν Ἄγγλο περιηγητὴ καὶ τοὺς συντρόφους του. Καὶ κάθε μέρα ἔστελναν στοὺς ξένους λουλούδια. Φρόντιζαν μάλιστα νὰ ραντίζουν τὴν ἀνθοδέσμη καὶ μὲ μυρουδικὰ γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ φυσικό τους ἄρωμα. Καὶ τὰ πεσκέσια ποὺ πρόσφεραν στοὺς τρεῖς Ἄγγλους ἦταν πάντοτε ἀνακατωμένα μὲ ρόδια, πορτοκάλια, λεμόνια καὶ γλυκίσματα[4].

Ὁ Chandler παρακολούθησε καὶ μερικοὺς ἀθηναϊκοὺς γάμους. Γαμπρὸς καὶ νύφη στέκονταν μπροστὰ στὸν παπὰ μὲ μιὰ λαμπάδα στὸ χέρι. Τὰ στέφανα ἦταν ἀπὸ βέργες ἢ ἐπιχρυσωμένο μέταλλο. Στὸ τέλος τῆς τελετῆς ἔφερναν στὴ νύφη ἕνα ἀγόρι ἢ ἕνα κορίτσι νὰ τῆς φιλήση τὸ χέρι. Ὕστερα ἐνθρόνιζαν τὴ νύφη, τὴν κάθιζαν δηλαδὴ σὲ μιὰ καρέκλα. Ὁ γαμπρός, ὄρθιος σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση, μὲ σταυρωμένα τὰ χέρια, εἶχε τὸ βλέμμα καρφωμένο ἐπάνω της, ὥσπου νἄρθουν οἱ γυναῖκες νὰ τὴν παραλάβουν. Τὸ πρόσωπο τῆς νύφης ἦταν βαμμένο μὲ χοντροειδέστατο τρόπο. «Εἶδα μιὰ νύφη ποὺ τὰ μάγουλά της ἦταν σκεπασμένα μὲ φύλλα χρυσοῦ».

Οἱ Ἀρβανίτες σχημάτιζαν ἕνα εἶδος πομπῆς, καθὼς ὡδηγοῦσαν τὴ νύφη στὸ σπίτι τοῦ γαμπρου. Τὴν ἀνέβαζαν σὲ ἄλογο καὶ στὰ καπούλια του τοποθετοῦσαν ἕνα παιδί. Τὸ πρόσωπό της ἦταν κρυμμένο ἀπὸ τὸ πέπλο[5], τὰ δάχτυλα φορτωμένα δαχτυλίδια, τὰ χέρια βαμμένα μὲ ρίγες κόκκινες καὶ γαλά-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 27 - 33.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 34.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 42. Ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας ὅσοι σκότωναν λύκο γύριζαν στὰ χωριὰ μὲ τὸ λυκοτόμαρο ὑψωμένο σὲ ἕνα μακρὺ κοντάρι καὶ μάζευαν κάθε λογῆς χαρίσματα ἀπὸ τοὺς χωριάτες ποὺ χαίρονταν γιατὶ ἐξοντώθηκε τὸ φοβερὸ ἀγρίμι. Ἔτσι βγῆκε καὶ ἡ μωραΐτικη παροιμία «ψηλὰ τὸ τομάρι» ποὺ λέγεται γιὰ ἐκείνους ποὺ δηλώνουν πὼς θὰ αὐτοχειριασθοῦν χωρὶς νἄχουν σκοπὸ νὰ πραγματοποιήσουν τὴν ἀπειλή τους.
4. Ὅλες αὐτὲς οἱ περιποιήσεις δὲν ἦταν μονάχα ἐκδήλωση τῆς πατροπαράδοτης ἑλληνικῆς φιλοξενίας. Ὁ Chandler ἦταν ἐφοδιασμένος μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι ποὺ τρομοκρατοῦσε τοὺς Τούρκους ἐπίσημους καὶ τοὺς Ἕλληνες προεστούς.
5. Τὴ «σκέπη», ὅπως ἔλεγαν οἱ Ἀρβανίτες. Ἀποτελοῦσε τμῆμα τῆς νυφιάτικης φορεσιᾶς ὥς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Ἦταν ἀραχνοΰφαντη μεταξένια ταινία (μάκρος 3 - 3 $^{1}/_{2}$ πῆχες καὶ φάρδος 1 $^{1}/_{2}$). Ἡ μισὴ ἔπεφτε στὴ ράχη ὣς τὶς φτέρνες καὶ ἡ ὑπόλοιπη διπλωνόταν στὸ κεφάλι (*Π. Φουρίκη*, Ἑλληνοαλβανικὰ λαογραφικὰ ἔθιμα, Λαογρ., τ. Γ' (1929), σ. 13 σημ. 5).

ζιες [1]. Ὁ γαμπρὸς φοροῦσε ἕνα εἶδος κόκκινης κεντημένης ζακέττας καὶ χρωματιστὸ τουρμπάνι [2].

Ἡ συντροφιὰ τῶν Ἄγγλων περιηγητῶν παραβρέθηκε στὸ μνημόσυνο τῆς κόρης ἑνὸς Ἀθηναίου ἄρχοντα [3]. Μιὰ πομπὴ σχηματίσθηκε μπροστὰ στὸ σπίτι καὶ ξεκίνησε λίγο πρὶν βγῆ ὁ ἥλιος. Μπροστὰ βάδιζε ἕνας παπὰς καὶ μερικοὶ διάκοι κρατώντας ἀναμμένες λαμπάδες. Οἱ γυναῖκες ποὺ ἀκολουθοῦσαν «ξεφώνιζαν βγάζοντας φοβερὰ οὐρλιαχτά». Ἕνας ἄντρας κρατοῦσε μεγάλη λαμπάδα στολισμένη μὲ λουλούδια. Κρατοῦσε ἐπίσης τὴν εἰκόνα τῆς πεθαμένης μὲ ἕνα κεντημένο μαντήλι γύρω «καλλιτεχνικὰ πτυχωμένο», ἐργόχειρο τῆς ἴδιας τῆς νεκρῆς. Ἀκολουθοῦσαν δυὸ ἄντρες κουβαλώντας στὸ κεφάλι δίσκους κόλυβα μὲ ξεφλουδισμένα μύγδαλα καὶ ρόδια. Ὕστερα ἀπὸ τὴν καθιερωμένη τελετὴ ἄρχισαν νὰ περιφέρουν τοὺς δίσκους καὶ νὰ κερνοῦν ρακί. Στοὺς φτωχοὺς ποὺ συνώδευαν τὴν πομπὴ πρόσφεραν μερικοὺς παράδες. Τελικὰ ἡ λαμπάδα καὶ τὸ μαντήλι κρεμάσθηκαν στὸ ταβάνι τοῦ σπιτιοῦ γιὰ νὰ διατηρηθῆ ἡ μνήμη τοῦ κοριτσιοῦ [4].

Οἱ Ἀθηναῖοι τοῦ 1765 περνοῦσαν τὶς ὧρες τῆς σχόλης τους διαβάζοντας συναξάρια ἁγίων γραμμένα σὲ λαϊκὴ γλῶσσα ποὺ τὴν ἔλεγαν «ρωμαίικια». Ἡ ἀρχαία γλῶσσα ὠνομαζόταν «ἑλληνική».

---

1. Τὸ ἔθιμο συνεχιζόταν ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα στοὺς ἀλβανόφωνους τῆς Κούλουρης. Ὅλα τὰ δάχτυλα τῆς νύφης εἶχαν χρυσὰ δαχτυλίδια καὶ οἱ ἀρθρώσεις ἦταν βαμμένες μὲ κινά (*Π. Φουρίκη*, Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα ἐν Σαλαμίνι, Λαογρ., τ. Θ' (1928), σ. 535).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 58 - 59.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 59 - 61.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 62. Πληροφορίες γιὰ τὸ θρῆνο τοῦ νεκροῦ καὶ γενικώτερα γιὰ τὰ ἔθιμα τῆς τελευτῆς βρίσκουμε καὶ στὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν *Tollot*, *Ghishull* καὶ *Sonnini*. Γενικὰ οἱ ξένοι ἔβλεπαν μὲ ἔκπληξη ἀλλὰ καὶ μὲ δυσπιστία τὶς σπαρακτικὲς ἐκδηλώσεις πένθους στὴν Ἑλλάδα. Ὁ Γάλλος *Tollot*, ποὺ ταξίδεψε τὸ 1731 στὴν Κωνσταντινούπολη, βρέθηκε σὲ ἕνα ἑλληνικὸ νεκροταφεῖο τὸ Ψυχοσάββατο καὶ εἶδε τρεῖς γυναῖκες νὰ θρηνοῦν πάνω σὲ ἕνα τάφο. «Ἦταν ἡ σύζυγος τοῦ νεκροῦ, ἡ μάνα του καὶ ἡ ἀδερφή του. Ἀφοῦ ἔδωσαν στὸν παπὰ ἕνα παρὰ γιὰ νὰ ραντίσῃ μὲ ἁγιασμὸ τὸν τάφο ἄρχισαν τὸ θρῆνο. Ἔκλαιγε ἡ μιά, βγάζοντας σπαρακτικὲς κραυγές, ὕστερα καθόταν κι' ἄρχιζε ἡ ἄλλη τὸ θρῆνο. Ὅταν τελείωσε αὐτὴ ἡ τελετὴ οἱ τρεῖς γυναῖκες ἔφυγαν εὐχαριστημένες. Τὸ πρόσωπό τους δὲν ἔδειχνε διόλου θλίψη» (Nouveau voyage fait au Levant ès années 1731 et 1732 par le sieur *Tollot*, Ἀ Paris 1742, σ. 344). Ὁ Ἄγγλος κληρικὸς *Edmund Ghishull* ἐφημέριος τῆς ἀγγλικῆς παροικίας τῆς Σμύρνης, ποὺ παρακολούθησε τὸ 1746 μιὰ ἑλληνικὴ κηδεία, γράφει στὸ χρονικό του : «Τὸν νεκρὸ μετέφεραν στὴν τελευταία του κατοικία τέσσερες ἀπὸ τοὺς στενώτερους συγγενεῖς του. Ἀκολουθοῦσε μιὰ πομπὴ ἀπὸ μισθωμένες σκλάβες ποὺ τραβολογοῦσαν τὰ μαλλιά τους, ἔχυναν ὑποχρεωτικὰ δάκρυα καὶ ἔσκουζαν τρομακτικὰ ἐπαναλαμβάνοντας «Ἄχ ἀφέντη μου» (Travels in Turkey and back to England by the late Revered and learned *Edmund Ghishull* B. D. chaplain to the Factory of the worshipful Turkey Company at Smyrna, London 1747, σ. 39). Γιὰ τὰ ἔθιμα τῆς τελευτῆς καὶ μιὰ τὸ θρῆνο τῶν συγγενῶν συγκέντρωσε στοιχεῖα καὶ ὁ περιηγητὴς *Sonnini*. Πα-

'Αναζητώντας παλαιὰ χειρόγραφα βρῆκε κάμποσα πεταμένα στὸ ταβάνι μιᾶς ἀποθήκης τοῦ σπιτιοῦ ὅπου κατοικοῦσε ὁ ἡγούμενος τῆς Καισαριανῆς. «Ἤθελα νὰ τ' ἀγοράσω ἀλλὰ χρειαζόταν ἄδεια τοῦ ἀρχιεπισκόπου ποὺ δὲν εἶχε ἀκόμα ἐγκατασταθῆ στὴν ἕδρα του» [1].

Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες κυριαρχοῦσαν στὴν ψυχὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ, ὅπως καὶ σ' ὁλόκληρη τὴν 'Ανατολή. «Παντοῦ μιλᾶνε γιὰ τὶς νέες Μήδειες, γυναῖκες προικισμένες μὲ θαυμαστὲς ἰδιότητες, εἰδικὲς γιὰ κάθε λογῆς μάγια». Βλέπεις κάθε τόσο παιδάκια μέ «φυλαχτάρια», σταυροὺς ἢ χρυσὰ πλακίδια, κρεμασμένα στὸ λαιμὸ ἢ στερεωμένα στὸ μέτωπό τους. Μεγάλη ἐμπιστοσύνη ἔχουν οἱ 'Αθηναῖοι στὸ ἁγιασμένο νερό» [2].

Μὲ ταπεινὴ εὐλάβεια ἀκοῦνε παράξενες ἱστορίες γιὰ νυχτερινὲς ὀπτασίες καὶ θαύματα. «Τὸν πρῶτο χρόνο τῆς παραμονῆς μας στὴν 'Ανατολὴ κυκλοφόρησε ἡ φήμη πὼς στὴν Πόλη φάνηκε λαμπρὸς σταυρὸς νὰ μετεωρίζεται πάνω στὸ μεγάλο τζαμὶ ποὺ ἦταν ἄλλοτε ὁ ναὸς τῆς 'Αγίας Σοφίας. Ἔλεγαν πὼς αὐτὸ τὸ θαῦμα εἶχε ἀναστατώσει τοὺς Τούρκους, ποὺ μάταια προσπαθοῦσαν νὰ ἐξαφανίσουν τὴν ὀπτασία. Σύμφωνα μὲ τὴν ἑρμηνεία ποὺ ἔδιναν σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, οἱ χριστιανοὶ θὰ ἀναστήλωναν τὴν ἑλληνικὴ αὐτοκρατορία κατανικώντας τοὺς 'Οθωμανούς. Κι' ὅλοι, βλέποντας τὸ μῖσος ἀνάμεσα στοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Τούρκους καὶ τὶς ἐπιτυχίες τῶν γεωργιανῶν στρατευμάτων ἐναντίον τῶν ὀθωμανικῶν στρατιῶν, περίμεναν πὼς τώρα πιὰ κάτι θὰ γίνη. Αὐτὲς οἱ χίμαιρες συγκρατοῦν τοὺς δύστυχους Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ἀποθάρρυνση. Θὰ τοὺς βρῆτε πάντοτε ἕτοιμους νὰ παραδεχτοῦν ὅ,τι ταιριάζει στὴν προσδοκία τους κι' ὅ,τι μπορεῖ νὰ τοὺς παρηγορήση στὸ ζυγὸ τῆς τυραννίας» [3].

ρακολούθησε τὴν κηδεία μιᾶς γυναίκας σὲ νησὶ τοῦ Αἰγαίου. «Τὴ μετέφεραν πάνω σὲ φορεῖο μὲ τὸ πρόσωπο ἀκάλυπτο καὶ ντυμένη μὲ τὰ νυφικά της. Τὸ στόμα της ἦταν γεμάτο μπαμπάκι. Συνηθίζεται πολὺ στὴν 'Ανατολὴ νὰ κλείνουν μὲ μπαμπάκι ὅλα τὰ ἀνοίγματα τοῦ προσώπου. Οἱ Ἕλληνες, ὅταν πεθάνη κανείς, ἀνοίγουν πόρτες καὶ παράθυρα γιὰ νὰ μπαίνουν καὶ νὰ βγαίνουν ἐλεύθερα οἱ ἄγγελοι». Δὲν εἶδε μοιρολογήτρες μισθωμένες. «Αὐτὴ ἡ πολυτέλεια τοῦ πόνου εἶναι ἄγνωστη στὰ περισσότερα νησιά. Δὲν πληρώνουν κανένα νὰ κλάψη. Θρηνοῦν μόνοι τους καὶ μὲ πολλὴ πίκρα. Οἱ συγγένισσες τῆς νεκρῆς ξεχώριζαν ἀπὸ τὴν ὑπερβολὴ τῶν στεναγμῶν τους καὶ ἀπὸ τὶς πονεμένες χειρονομίες τους. Χτυποῦσαν καὶ σπάραζαν τὸ στῆθος τους. Ξέπλεκαν τὰ μακριὰ μαλλιά τους, ποὺ χωρὶς κεφαλοδέσι ἔπεφταν ἄταχτα στοὺς ὤμους καὶ στὸ λαιμό τους. Κάθε τόσο ξερρίζωναν μιὰ τούφα. Αἷμα ἔτρεχε ἀπὸ τὸ κεφάλι τους καὶ τὰ δάκρυα ἀνακατεύονταν μὲ τὶς αἱμάτινες σταγόνες ἀπὸ τὰ μάγουλα ποὺ ξέσχιζαν μὲ τὰ νύχια τους» (Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI, 'A Paris 1801, σ. 156 - 157).

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 62 - 63.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 63 - 64.
3. Οἱ διηγήσεις γιὰ τὰ θαυμαστὰ αὐτὰ φαινόμενα βρίσκονταν μέσα στὴν ἀτμόσφαιρα τῶν ἐλπίδων γιὰ τὴν ἐπικείμενη ἀπελευθέρωση μὲ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση τῆς ὁμόδοξης Ρωσίας ποὺ καλλιεργοῦσαν οἱ ἀπόστολοι τῆς Αἰκατερίνης. 'Ο Παπάζωλης, ἀπεσταλμένος

Ὁ νέος ἀρχιεπίσκοπος ἦρθε σὲ βίαιη σύγκρουση μὲ τὸν Τοῦρκο βοεβόδα τῆς Ἀθήνας γιὰ τὰ πεσκέσια τῆς ἐξαγορᾶς τῆς ἕδρας καὶ γιὰ τὸ τεράστιο ποσὸ ποὺ ἀξίωνε γιὰ νὰ ἐπιτρέψη τὴν ἐπισκευὴ μιᾶς ἐκκλησίας. Ἔγινε ζωηρὴ φιλονεικία κι' ὁ βοεβόδας χτύπησε τὸν ἱεράρχη μὲ τὸ τσιμπούκι του. Ὁ μητροπολίτης διαμαρτυρήθηκε κι' ὁ Τοῦρκος τοῦ ἀπάντησε: «Γαΐδαρος ἀεὶ γαΐδαρος». Τὸ ζήτημα, ὡστόσο, ταχτοποιήθηκε. Ὁ ἀθηναϊκὸς κλῆρος ἦταν μὲ τὸ πλευρὸ τοῦ βοεβόδα [1].

Ὠργανώθηκε καὶ ἐκδρομὴ στὸν Ὑμηττό, ὅπου ἔγινε κυνήγι μὲ γεράκια [2]. Πῆγαν καὶ στὸ μοναστήρι τῆς Καισαριανῆς. Εἶναι τριγυρισμένο μὲ τεῖχος καὶ μπιντένια. Μπαίνει κανεὶς ἀπὸ μιὰ μικρὴ σιδερένια πόρτα. «Οἱ Ἑλληνίδες πηγαίνουν στὸ μοναστήρι ὡρισμένη ἐποχὴ τοῦ χρόνου γιατὶ ἡ πηγή του ἔχει θαυματουργὲς ἰδιότητες [3]. Ὁ παπὰς μᾶς βεβαίωσε ὅτι κάθε χρόνο, τὴ μέρα τῆς Πεντηκοστῆς, κατεβαίνει ἀπὸ τὸν οὐρανὸ ἕνα περιστέρι γιὰ νὰ πιῆ νερό» [4].

Στὸ μοναστήρι τῆς Πεντέλης οἱ καλόγεροι πρόσφεραν στοὺς Ἄγγλους περιηγητὲς καλὸ κρασί, δροσερὸ νερὸ καὶ ἄφθονα τρόφιμα κάθε λογῆς «μὲ

τῆς τσαρίνας καὶ τοῦ Ὀρλὼφ εἶχε κιόλας ἀρχίσει τὴν κατήχησή του στὴν Ἑλλάδα γιὰ ἐπαναστατικὴ δράση. Πυρετὸς κατέλαβε τοὺς Ἕλληνες : «Πάντες, κληρικοί, ἁρματολοί, προύχοντες καὶ λοιποὶ λαϊκοὶ μετ' ἀπεριγράπτου ἐνθουσιασμοῦ ἤκουσαν τὰς προτάσεις ἐκείνας καὶ ὑπεσχέθησαν τὴν ἀπὸ κοινοῦ σύμπραξιν πρὸς ἐπανάστασιν πάσης τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ὄνομα τῆς Αἰκατερίνης ἐμνημονεύετο ἤδη ἐν ταῖς ἐκκλησίαις καὶ ἐνθουσιωδῶς ὑπὸ πάντων ἐξεφωνεῖτο «(*Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 454). Συνεννοήσεις γιὰ ξεσηκωμὸ εἶχαν γίνει τὸ 1766 μὲ τοὺς ἁρματολοὺς τῆς Ρούμελης καὶ μὲ τοὺς Μανιάτες. Οἱ Ἕλληνες ἀποκαλοῦσαν τὴν Αἰκατερίνη «ἁγία», καὶ ἕνας Ρῶσος περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1766 γιὰ ἀρχαιολογικὲς ἔρευνες ἔγραφε σὲ ὑπόμνημά του ὅτι «ἕνας μονάχα λόγος τῆς αὐτοκράτειρας ἦταν ἀρκετὸς νὰ ἀναστατώση τὴν Ἑλλάδα» (ἔνθ' ἀν., σ. 464)· Γιὰ τὰ οὐράνια φαινόμενα καὶ τὶς προφητεῖες ποὺ θέρμαιναν τὴν ψυχὴ τῶν ὑποδούλων βλ. *Ν. Πολίτη*, Παραδόσεις, τ. Β', σ. 688 - 689 καὶ *Π. Δ. Στεφανίτση*, Συλλογὴ διαφόρων προρρήσεων, σ. 137.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 70 - 71. Πραγματικὰ ὁ ἱερατικὸς βίος τοῦ Βαρθολομαίου ἦταν ταραχώδης καὶ ἡ πολιτεία του ἀντιλαϊκή. Γιὰ νὰ καλύψη τὰ ποσὰ τῶν δωροδοκιῶν ποὺ τοῦ ἐξασφάλισαν τὴν ἀρχιεπισκοπὴ ἐπέβαλε βαρύτατες φορολογίες στὸ ποίμνιο. Φυλακίσθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἐλευθερώθηκε πληρώνοντας μεγάλα λύτρα στὸν πασὰ τοῦ Εὐρίπου. Μέγας ραδιοῦργος προσπάθησε, χρησιμοποιώντας τὸ φίλο του Μεγάλο Βεζύρη Μεχμέτ, νὰ ἀνατρέψη τὸν πατριάρχη Σαμουήλ. Κατὰ τὰ ὀρλωφικὰ ἀναγκάσθηκε νὰ καταφύγη στὴ Λειβαδιὰ ἐπειδὴ κατηγορήθηκε ὅτι βρισκόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν ἁρματολὸ Ἀνδροῦτσο.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 76, 83. Ἡ πληροφορία τοῦ *Chandler* γιὰ τὴν ἐπιβίωση τοῦ κυνηγιοῦ μὲ γυμνασμένα γεράκια στὴν Ἀττικὴ δὲν ἐπισημαίνεται σὲ ἄλλες πηγὲς τῆς ἴδιας ἐποχῆς.

3. Ἔλεγαν ὅτι τὸ νερὸ τῆς πηγῆς χάριζε εὐτοκία καὶ γονιμότητα. Ἡ λαϊκὴ αὐτὴ δοξασία εἶχε διατηρηθῆ ὣς τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα μας. Ἡ πηγὴ ποὺ ἀναφέρει ὁ *Chandler* ταυτίζεται ἀπὸ μερικοὺς μὲ τὸ ἁγίασμα ποὺ βρισκόταν ΝΑ τοῦ μοναστηριοῦ στὰ ἐρείπια ἑνὸς ἀρχαίου ἐρημοκκλησιοῦ καὶ ἀπὸ ἄλλους μὲ τὴν πηγὴ τῆς Καλοπούλας (βλ. *Ν. Πολίτη*, Λαογρ., τ. ΣΤ' (1918), σ. 312, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 84.

ἐπισημότητα καὶ μεγαλοπρέπεια». Τοὺς ἔστρωσαν ἕνα χαλὶ στὴν τετράγωνη αὐλὴ τοῦ μοναστηριοῦ κι' ἐκεῖ πῆραν «ἕνα εἰρηνικὸ βαθὺ ὕπνο».

'Απὸ τὴν Πεντέλη κατέβηκαν στὸ Χαλάντρι κι' ἀπὸ κεῖ στοὺς 'Αμπελόκηπους. «Μαγευτικὴ περιοχή, θέρετρο τῶν 'Αθηναίων. Οἱ ἐξοχικὲς κατοικίες εἶναι χτισμένες σὲ ἕνα δάσος ἀπὸ ἐλιές, κυπαρίσσια, πορτοκαλιές, λεμονιὲς ποὺ στηρίζουν τὶς βαρυφορτωμένες κληματαριές».

Βγῆκαν καὶ γιὰ ψάρεμα - πυροφάνι στ' ἀνοιχτὰ τῆς Σαλαμίνας. Οἱ ψαράδες ἄναψαν κάρβουνα πάνω σὲ μιὰ σχάρα κι' ὕστερα ξύλα κέδρινα ποτισμένα μὲ λάδι. 'Αμέσως φωτίσθηκαν τὰ κύματα. «Τότε ἀρχίσαμε νὰ προκαλοῦμε θόρυβο χτυπώντας μὲ ξυλόσφυρα τὰ πλευρὰ τῆς ψαρόβαρκας καὶ τὴν κουπαστή. 'Ανακατεύαμε τὰ νερὰ μὲ μιὰ σανίδα καὶ ρίχναμε πέτρες γιὰ νὰ κουράσουμε τὰ ψάρια. Κι' ὅταν μερικὰ ἀπ' αὐτὰ θαμπώνονταν ἀπὸ τὸ φῶς καὶ πρόβαλλαν στὴν ἐπιφάνεια τοῦ νεροῦ τὰ καμακώναμε» [1].

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1766 ἡ συντροφιὰ τῶν περιηγητῶν ταξίδεψε στὰ Μέγαρα μὲ καράβι. 'Οδηγὸς πάντοτε ὁ Lombardi. Οἱ κάτοικοι ζοῦσαν μόνιμα κάτω ἀπὸ τὸν τρόμο αἰφνιδιαστικῆς πειρατικῆς ἐπιδρομῆς. «Κάτι γυναῖκες, ποὺ ἔπλεναν στὸ ἀκρογιάλι, βλέποντας τὸ ξενικὸ καπέλλο καὶ τὸ ὅπλο τοῦ Lombardi ἄρχισαν νὰ τρέχουν πανικόβλητες κατὰ τὸ χωριό» [2].

'Ο ξεναγὸς ἀνέβασε τελάλη στὴν ταράτσα ἑνὸς σπιτιοῦ τῶν Μεγάρων καὶ εἰδοποίησε τοὺς κατοίκους ὅτι οἱ ξένοι ἀγοράζουν ἀρχαῖα νομίσματα. «Λίγα ὅμως ἀπ' αὐτὰ ποὺ μᾶς ἔφεραν εἶχαν ἀξία» [3].

---

1. Αὐτὸ τὸ παράξενο νυχτερινὸ ψάρεμα μὲ θορύβους καὶ πετροβολητὸ ἀποτελεῖ μιὰ θαυμαστὴ ἐπιβίωση ἁλιευτικῶν συνηθειῶν ἀπὸ τὴν ἀρχαία 'Ελλάδα καὶ τὸ Βυζάντιο. 'Ο *Αἰλιανός* (Περὶ ζώων, σ. 32) γράφει ὅτι τὸ ψάρεμα στὴ λίμνη Μάρεια γινόταν «κρότῳ ὀστράκων», καὶ ὅτι τὸ ψάρεμα μὲ δίχτυα «δεῖται τυμπάνου». Προσπαθοῦσαν δηλαδὴ μὲ τυμπανοκρουσίες νὰ ἐκφοβήσουν τὰ ψάρια ὥστε νὰ κινηθοῦν πρὸς τὰ δίχτυα. Τὴ σανίδα ποὺ ἀναφέρει ὁ *Chandler* χρησιμοποιοῦσαν καὶ στὴ λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγιοῦ. Εἶναι ὁ «κλάπανος» ποὺ ἔχει στὴν ἄκρη μία στρογγυλὴ ξύλινη πλάκα. Τὴ χτυποῦσαν μὲ δύναμη στὴν κουπαστὴ τοῦ «πριαριοῦ» γιὰ νὰ τρομάξουν τὰ ψάρια. Οἱ πέτρες πάλι ἦταν ἀπαραίτητες κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους γιὰ τὸ ψάρεμα μὲ πλεούμενο. Στὸ ἐπύλλιο «Τὰ κατὰ Λύβιστρον καὶ Ροδάμνην» ἕνας ψαρὰς «κρατεῖ λιθάριν καὶ δέρνει τάχα τὸν βυθὸν μὴ κρατηθοῦν τὰ ψάρια» (στ. 1045). Στὴν Προποντίδα οἱ ψαράδες, ὡς τελευταῖα ἀκόμα, ἀφοῦ ἔρριχναν τὰ δίχτυα, τά «ρούμπωναν», πετοῦσαν δηλαδὴ μὲ δύναμη πέτρες ἐδῶ καὶ ἐκεῖ καὶ χτυποῦσαν τὰ πόδια τους στὴν πλώρη τῆς βάρκας. Ποδοκροτήματα συνήθιζαν καὶ στὴν 'Αρτάκη καὶ στὴν Πάνορμο, τό «μποδαμό» ὅπως τὸν ἔλεγαν οἱ ψαράδες. Στὶς Κυκλάδες καὶ στὰ Δωδεκάννησα χρησιμοποιοῦσαν τὸ βολατήρι, μιὰ τρύπια πέτρα κρεμασμένη ἀπὸ σκοινί. Μ' αὐτὴ χτυποῦσαν δυνατὰ τὴν ἐπιφάνεια τῶν νερῶν γιὰ νὰ κατευθύνουν τὰ ψάρια πρὸς τὰ δίχτυα (Βλ. *Φαιδ. Κουκουλέ*, Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός, 'Αθῆναι 1952, τ. Ε', σ. 335 - 336).

2. 'Ενθ' ἀν., σ. 195 - 196.

3. 'Ενθ' ἀν., σ. 197.

Ὕστερα συνέχισαν τὴν περιοδεία στὰ νησιὰ τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ. Στὴν Αἴγινα οἱ ξένοι ξάπλωσαν νὰ κοιμηθοῦν κάτω ἀπὸ μιὰ συκιά, ἀλλὰ οἱ ναυτικοὶ τοὺς συμβούλεψαν νὰ πᾶνε σὲ ἄλλο δέντρο γιατὶ ὁ ἴσκιος της εἶναι ἐπικίνδυνος. «Θὰ ξυπνούσαμε μὲ βαρὺ κεφάλι καὶ ἄρρωστοι» [1].

Ἀπὸ τὸν Πόρο πέρασαν στὴν Τροιζήνα (στὸ Δαμαλά). Οἱ κάτοικοι εἶναι κατακίτρινοι ἀπὸ τὶς θέρμες. Κάθε Αὔγουστο πέφτει μεγάλο θανατικό. Ὁ Δαμαλὰς ἀποτελεῖ ἕδρα ἐπισκόπου «ἀλλὰ συνήθως ἡ ἕδρα χηρεύει», γιατὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐπιζήσῃ κανεὶς σ' αὐτὸ τὸν τόπο». Ὁ Chandler καταγράφει καὶ τὴν περίφημη ἱστορία τοῦ «ἐπίσκοπου τοῦ Δαμαλᾶ» ποὺ τοῦ διηγήθηκε ὁ παπὰς τοῦ χωριοῦ.

«Λένε πὼς μιὰ μέρα πρόσφεραν στὸν ἐπίσκοπο κάτι ψάρια, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἦταν μικρὰ δὲν τοῦ ἄρεσαν. Ἐνωχλήθηκε μάλιστα. Τοῦ εἶπαν πὼς δὲ βρῆκαν μεγαλύτερα. Ἀποφασίζει κι' αὐτὸς νὰ ψαρέψῃ μόνος του. Μπαίνει σὲ μιὰ βάρκα κι' ἀφήνεται στὰ κύματα. Ἀλλὰ τὸν βλέπει ἕνα κουρσάρικο καράβι καὶ τὸν σκλαβώνει. Κι' αἰχμάλωτος πιὰ στὴ Μπαρμπαριὰ ἄλεθε στὸ χερόμυλο ὅταν δὲν κουνοῦσε τὸ μικρὸ τοῦ ἀφέντη του στὴν κούνια. Κι' ἐκεῖ ποὺ ἄλεθε τραγουδοῦσε τὰ βάσανά του. Ἦταν ἕνα εἶδος ρομάντσας, χωρὶς ποίηση βέβαια, ἀλλὰ ἐκφραστικῆς. Ἔδειχνε θαυμάσια τὴν τρελλὴ περιπέτεια καὶ τὶς βαρειὲς συνέπειες τῆς ἀφροσύνης του. Μοῦ τὸ διηγήθηκε ὁ παπὰς ποὺ μὲ φιλοξένησε. Τὸ ἔγραψε μάλιστα ὁ ἴδιος ἑλληνικά.

Πίσκοπε τοῦ Δαμαλᾶ
Μήτε νοῦ μήτε μυαλὰ
Τὰ λιανὰ δὲν ἤθελες
τὰ μεγάλα γύρευες
Τράβα τὸ χερόμυλο
κούνα τ' ἀραπόπουλο [2].

---

1. Ἡ πρόληψη εἶναι πανελλήνια. Θρακικὴ παροιμία: «Δὲ νὰ καλὸ νὰ κατρᾶ κανένας κατ' ἀμπ' ντὴ σ' κιά, οὔτε νὰ κοιμηθῇ γιατ' ἔχ' κακὸν ἴσκιου» (*Στίλπ. Κυριακίδη*, Δεισιδαιμονίαι καὶ δεισιδαίμονες συνήθειαι ἐκ Γιουμουλτζίνας τῆς Θράκης, Λαογρ., τ. Β' (1910), σ. 414, 76). Στὴν Κύπρο λένε πὼς ὁ ἀέρας τῆς συκιᾶς εἶναι «βαρετός» (*Γ. Χ. Παπαχαραλάμπους*, Ἡ συκῆ εἰς τὴν Κυπριακὴν Λαογραφίαν, Κυπρ. Σπουδαί, τ. ΙΘ' (1955), Λευκωσία 1956, σ. 101).

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 245. Καὶ ἐπειδὴ τὸ πρωτότυπο ἦταν γεμάτο λάθη, ὁ Γάλλος ἐκδότης τοῦ χρονικοῦ τοῦ *Chandler* ἐμπιστεύθηκε τὸ τραγούδι στὸν Κοραῆ, «έναν ἀπὸ τοὺς σοφώτερους Ἕλληνες τοῦ αἰώνα μας», γιὰ νὰ τὸ διορθώσῃ. Ἡ παροιμία ἦταν γνωστὴ σ' ὁλόκληρο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ τὰ Ἑπτάνησα ὣς τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ φαίνεται ὅτι πλάσθηκε ἀπὸ πραγματικὸ περιστατικό. Ὁ *Λαμπρυνίδης* ὑποστηρίζει ὅτι ἀναφέρεται στὸν ἐπίσκοπο Πεδιάδος Δαμαλᾶ Ἰάκωβο ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε τὸ 1715: «Κατὰ τὴν πολιορκίαν ὑπὸ τῶν Τούρκων τοῦ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν κατεχομένου Ναυπλίου, ὁ ὀθωμανικὸς στόλος συνωδεύετο καὶ ὑπὸ μεγάλου ἀριθμοῦ πειρατικῶν πλοίων τοῦ Ἀλγερίου· εἷς δὲ πειρατὴς Ἀλγερῖνος, παραπλέων τὴν παραλιακὴν ἀκτὴν τῆς ἀρχαίας Τροιζῆνος (Δαμαλᾶ)

Στὴν Κόρινθο ὑποδέχτηκε τοὺς ξένους ὁ Γεωργαντᾶς Νοταρᾶς, προστα-

---

διέκρινε μικρὸν ἁλιευτικὸν ἀκάτιον ὅπερ εἴτε ἐξ ἀντιπνοίας ἢ μᾶλλον πρὸς ἀφθονωτέραν ἁλιείαν ἰχθύων εἶχεν ἀπομακρυνθῇ τῆς ἀκτῆς. Ἐπὶ τοῦ ἀκατίου τούτου ἡλίευεν ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Δαμαλᾶ, ὅστις ἀγνοῶν τὸν κίνδυνον ὃν διέτρεχεν ἐκ τῶν πειρατῶν, εἶχεν ἀναχθῇ εἰς τὰ βαθύτερα ὕδατα πρὸς ἄγραν μεγαλυτέρων ἰχθύων». Ὁ Ἀλγερῖνος αἰχμαλώτισε τὸν ἐπίσκοπο καὶ τὸν παράδωσε στὸν καπουδὰν πασὰ ποὺ τὸν ὑποχρέωσε νὰ γράψη στοὺς πολιορκημένους Ἕλληνες τ' Ἀναπλιοῦ νὰ μὴ παρέχουν βοήθεια στοὺς Ἑνετούς. Ἐπειδὴ ὁ Τοῦρκος ἀρχιναύαρχος ἀπειλοῦσε νὰ τοῦ πάρη τὸ κεφάλι ἔστειλε τὸ μήνυμα, μὰ στὸ τέλος πρόσθεσε «πίσκοπος κρεμάμενος ἔγραφε κι' ἀπόγραφε» γιὰ νὰ καταλάβουν οἱ παραλῆπτες πὼς ἡ γραφή του ἦταν ἀποτέλεσμα βίας. Ἀνακάλυψε ὅμως τὴν προσθήκη ὁ καπουδὰν πασὰς καὶ τὸν παράδωσε στὸν Ἀλγερίνο ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἅλωση τ' Ἀναπλιοῦ τὸν ἔφερε στὴν Ἀφρικὴ ὅπου ἡ γυναίκα τοῦ πειρατῆ τοῦ ἀνάθεσε βαρειὲς οἰκιακὲς ἐργασίες. Κι' ὁ δεσπότης, ἐνῶ δούλευε τὸ χερόμυλο, σιγοτραγουδοῦσε τοὺς στίχους ποὺ διεκτραγωδοῦσαν τὰ παθήματά του (*Μ. Γ. Λαμπρυνίδη*, Ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Δαμαλᾶ, Σκόκου, Ἐθν. Ἡμερολόγιον 1910, σ. 361). Ἀντίθετα ὁ *Πολίτης* πιστεύει ὅτι ἡ διήγηση αὐτὴ πλάσθηκε μεταγενέστερα ἀπὸ κάποιο ντόπιο ποὺ ἤθελε νὰ συνδέση τὸ πάθημα τοῦ δεσπότη μὲ τὰ ἱστορικὰ γεγονότα (*Ν. Πολίτη*, Λαογρ., τ. Α' (1910), σ. 694 - 696). Ἡ διήγηση παρουσιάζεται καὶ σὲ παραλλαγές. Σύμφωνα μὲ μιὰ ἀπ' αὐτὲς ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Δαμαλᾶ, δύστροπος καὶ καταπιεστικός, δὲν ἦταν ποτὲ εὐχαριστημένος μὲ τὰ ψάρια ποὺ τοὔφερναν οἱ καλόγεροι. Ζητοῦσε χοντρὰ ὅταν τοῦ ἔστελναν λιανὰ καὶ λιανὰ ὅταν ἔβλεπε χοντρά. Γιὰ νὰ τὸν ἐκδικηθοῦν συνεννοήθηκαν μὲ κάτι φυγόδικους ποὺ τὸν αἰχμαλώτισαν καὶ τὸν ἔκλεισαν σὲ ἕνα σπίτι νὰ τὸν ἐπιτηρῇ μιὰ μικρομάνα νοικοκυρά. Κι' ἐκείνη τὸν πρόσταξε νὰ ἀλέθη μπλουγούρι καὶ νὰ κουνάη τὸ δράκο. Ὕστερα τὸν ἄφησε ἐλεύθερο ἀφοῦ ὑποσχέθηκε πὼς θὰ φρονιμέψη (*Θεοδ. Κληρονόμου*, Λαογρ., τ. Β' (1911), σ. 163). Σὲ μακεδονικὴ παραλλαγὴ ὁ ἐπίσκοπος εἶναι παπὰς ἀπὸ τὸ Δαμαλὰ ποὺ πῆγε στὸ ποτάμι νὰ ψαρέψη. Βρῆκε μικρὰ ψάρια, δὲν τοῦ ἄρεσαν, ἤθελε μεγαλύτερα. Πῆγε παρακάτω. Ἐκεῖ τὸν ἔπιασαν κλέφτες, τὸν πῆγαν στὸ κονάκι τους κι' ἐκεῖ τὸν ἀνάγκασαν νὰ κουνάη ἕνα βυζανιάρικο. Κι' ὁ παπάς, καθὼς κουνοῦσε τὸ παιδὶ ἔλεγε καὶ τὸ τραγούδι τοὺ(*Ν. Πολίτη*, Παροιμίες, τ. Δ', σ. 260). Ἔχει διατυπωθῆ καὶ ἡ εἰκασία ὅτι ὁ ἐπίσκοπος τοῦ Δαμαλᾶ ἔχει ἀντικαταστήσει τὸν ἥρωα ἀρχαίου μύθου ποὺ «ζητῶν τὰ πλείονα εἶτα πάντ' ἀπώλεσεν» (Εὐριπίδης). Ὁ *Φαίδων Κουκουλὲς* ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ κάποιο μητροπολίτη Δαμαλᾶ Ναυπάκτου καὶ ὄχι Δαμαλᾶ Τροιζῆνος, ποὺ αἰχμαλωτίσθηκε κατὰ τὸν ΙΓ' αἰώνα ἀπὸ πειρατές (ὅπως εἶναι γνωστὸ ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἡ πειρατεία ἀποτελοῦσε μάστιγα τῆς περιοχῆς). Τὸ 1232 ὁ πατριάρχης Γερμανὸς Β' ἔγραφε στὸ δεσπότη τῆς Ἠπείρου Μανουὴλ Δούκα γιὰ ἕνα τέτοιο περιστατικὸ μὲ θῦμα κάποιο Ναυπάκτιο ἀρχιερέα. «Ἐμφέρεταί μοι καὶ ἔτι τῷ μνήμονι τῆς ψυχῆς ἕτερός τις Ναυπάκτου (καὶ Τζίρος ἦν ἐκείνῳ τῷ ἀνδρὶ τὸ ἐπώνυμον) καὶ γέγονε τοῖς πειραταῖς ὁ γέρων ἀγρεύσιμος, καὶ πεντακοσίων ἀπεδόθη χρυσίνων... Καὶ ἡ κατ' ἐκεῖνον τραγωδία εἰς κωμωδίαν τοῖς χαριεντιζομένοις ἀπετελεύτησε καὶ εἰς ἀστειότατον αἴνιγμα». Φαίνεται πὼς ἡ περιπέτεια τοῦ δεσπότη εἶχε γίνει σάτιρα. Καὶ ὁ Δαμαλᾶς ; Γράφει ὁ Κουκουλές : «Ὁ σατιρογράφος ἀρέσκεται νὰ παίζη μὲ τὶς λέξεις· τί λοιπὸν παράδοξον ἂν ἔπαιζε καὶ μὲ τὴν λέξιν Δαμαλᾶς ; Βοῦς παρ' ἀρχαίοις καὶ παρ' ἡμῖν βούδι ἢ μουσκάρι λέγεται ὁ ἀναίσθητος· ὁ εἰρημένος λοιπὸν ἀρχιερεύς, ὁ μὴ διαβλέπων τὸν κίνδυνον ὃν διέτρεχεν ἐξερχόμενος πρὸς ἁλιείαν, δὲν ἦτο Ναυπάκτου, ἀλλὰ Δαμαλᾶ, ἤτοι τῆς χώρας τῶν κουτῶν.

Πίσκοπέ μου μπουνταλὰ
δίχως νοῦ δίχως μυαλὰ

τευόμενος τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ἄλλη μέρα πῆγαν νὰ τοὺς ἐπισκεφθοῦν ὅλοι οἱ ἄρχοντες [1]. Ἀπὸ τὴν Κόρινθο πέρασαν στὴ Στερεά. Τὸ δρομολόγιο: Ἀντίκυρα, Δίστομο, Στείρι, Ὅσιος Λουκᾶς, Δελφοί, Ἄμφισσα, Κίρρα, Γαλαξείδι, Πάτρα. Στὶς ἐκβολὲς τοῦ Ἀχελώου χρησιμοποίησαν μονόξυλο: «Ἕνας μακρὺς κορμὸς σκαμμένος καὶ κλυδωνιζόμενος». Ἀμέτρητα μονόξυλα εἶδαν στὴ λιμνοθάλασσα τοῦ Μεσολογγιοῦ [2].

Ἀρχὲς Ἀπριλίου 1766 ὁ Chandler μὲ τοὺς ἀκολούθους του θὰ ἐπισκεφθῇ τὴ βυζαντινὴ μονὴ τῆς Σκαφιδιᾶς στὴν Ἠλεία. Καθὼς πλησίαζαν ἄκουσαν νὰ χτυπᾶ τὸ σήμαντρο γιὰ τὸ δεῖπνο. «Μπήκαμε στὸν αὐλόγυρο χωρὶς νὰ ἀφιππεύσουμε. Βλέπουμε παπάδες καὶ καλογέρους, συντροφιὲς συντροφιὲς νὰ τρῶνε καθισμένοι κατάχαμα. Κανένας δὲν κουνήθηκε οὔτε μᾶς ἔδωσε προσοχή. Ξεκαβαλλικέψαμε ἀπορημένοι καὶ μάθαμε ὅτι ἀδιαφόρησαν γιατὶ νόμισαν πὼς εἴμαστε Γάλλοι. Καὶ δὲν τοὺς συμπαθοῦν διόλου» [3].

Οἱ τρεῖς Ἄγγλοι τέλειωσαν τὶς περιηγήσεις τους στὴν Ἑλλάδα στὶς 20 Ἰουλίου 1760 καὶ μπαρκάρησαν στὴ Γλαρέντζα γιὰ τὸ ταξίδι τοῦ γυρισμοῦ.

θὰ ἠδύνατο κάλλιστα ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ εἴπῃ τις τῶν νεωτέρων» (Περὶ δύο παροιμιῶν, Λαογρ., σ. 548 κ.ἑ. (Βλ. καὶ *Κοραῆ* στὴν ἔκδοση τοῦ Στράβωνος, 1818, τ. Δ', σ. 162, *Δ. Θερειανοῦ*, Ἀδ. Κοραῆς, Τεργέστη 1890, τ. Β', σ. 130, *Ἰεζεκ. Βελανιδιώτη*, Λαογρ., τ. Γ', σ. 247 καὶ *Π. Δ. Σεφερλῆ*, ἔνθ' ἀν., σ. 497 - 498). Ὅσο γιὰ τοὺς στίχους τοῦ τραγουδιοῦ σώζεται καὶ μιὰ ἄλλη παραλλαγὴ κυκλαδίτικη:

Ἐπίσκοπε τοῦ Δαμαλᾶ
δίχως νοῦ δίχως μυαλά·
τὰ μικρὰ δὲν ἤθελες
τὰ μεγάλα γύρευες·
Τράβα γέρο - διάβολε
γύρνα τὸ χερόμυλο
κούνα καὶ τὸν παίδαρο.

(*Ἰωάν. Ν. Ψύλλα*, ἔνθ' ἀν., σ. 241 σημ. 2).

1. Ἔζησε μεταξὺ 1720 καὶ 1785. Κατὰ τὰ Ὀρλωφικὰ ἠγήθηκε μαζὶ μὲ τὸν Σπ. Νοταρὰ στὸν ξεσηκωμὸ τῆς Κορινθίας. Ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστολὴ κατέφυγε στὴν Κεφαλονιά.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 282.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 398. Ὁ ἐκδότης ἐξηγεῖ ὅτι οἱ μοναχοὶ γενικὰ ἔτρεφαν βαθὺ μῖσος γιὰ ὅλους τοὺς Φράγκους. Λίγο πρὶν εἶχαν ὑποστῆ ζημιὲς ἀπὸ τὸ πλήρωμα κάποιου ἰταλικοῦ καραβιοῦ. Φαίνεται ὅτι ἦταν Μαλτέζοι πειρατές, προστατευόμενοι ὅπως εἶναι γνωστὸ τῶν Γάλλων, σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα.

Ο ΔΥΝΑΣΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΡΑΓΙΑΣ (1768)

ΤΟΝ ΜΑ·Ι·Ο τοῦ [illegible] ταξιδεύει στὰ μεγάλα κέντρα τοῦ ἑλληνισμοῦ στὴν ἀσιατικὴ 'Ανατολὴ καθὼς καὶ στὴ νησιωτικὴ καὶ ἠπειρωτικὴ 'Ελλάδα ὁ Γερμανὸς εὐγενὴς Johann Hermann von Riedesel. Εἶναι 28 μόλις χρόνων, ἀλλὰ ἔχει πρακτικὸ καὶ ἀνήσυχο μυαλό.

Συγκεντρώνει μὲ μεθοδικότητα ἔγκυρα στοιχεῖα γιὰ τοὺς κατοίκους κάθε τόπου, γιὰ τὶς ἀσχολίες τους, τὴν οἰκονομία, τὴν παραγωγὴ καὶ τὴ φορολογία καὶ διατυπώνει εὔστοχες παρατηρήσεις, κρίσεις καὶ συμπεράσματα γιὰ πρόσωπα καὶ πράγματα[1]. Οἱ χαρακτηρισμοί του γιὰ τοὺς Ἕλληνες καὶ τὶς 'Ελληνίδες, τὸ ψυχογράφημα τῶν ὑποδούλων, ἀποκαλύπτουν καλλιέργεια, ὀξυδέρκεια καὶ σοβαρότητα.

Πρῶτος σταθμὸς τῶν περιηγήσεών του ἡ Σμύρνη. Πληθυσμὸς 120.000 ψυχές. Ἄθλια ξυλόσπιτα, τὰ περισσότερα μονώροφα γιατὶ τὰ οἰκοδομικὰ ὑλικὰ ἦταν πανάκριβα καὶ βαρύτατοι οἱ φόροι τῶν οἰκοπέδων. 'Αγοράζονταν γιὰ 50.000 τάληρα σπίτια ποὺ ἡ ἀξία τους στὴ Γαλλία ἦταν 50.000 πεντάρες[2].

Στὴ Χίο μὲ τὰ 63 χωριὰ τὰ κυριώτερα προϊόντα ἦταν μαστίχι καὶ μετάξι. Κάθε καλλιεργητὴς τῶν μαστιχοχωριῶν ὑποχρεωνόταν νὰ παραδώση δυὸ ὀκάδες μαστίχι πρὸς δύο πιάστρα τὴν ὀκά. Τὴν παραπανίσια παραγωγὴ διέθεταν πρὸς ἕνα πιάστρο τὴν ὀκά.

'Ο Riedesel βρέθηκε στὸ νησὶ σὲ περίοδο μεγάλου θανατικοῦ. Εἶχε ξεσπάσει ἐπιδημία καὶ κάθε μέρα πέθαιναν 30 ὡς 40 ἄτομα[3].

Στὴ Σάμο δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν τὴν εἴσοδο. Ἔστειλε τὸ δραγουμάνο του στὸ συμβούλιο τῶν προεστῶν (ἀνάμεσά τους ἦταν καὶ δυὸ παπάδες) καὶ κατώρθωσε νὰ ἐξασφαλίση ἄδεια περιοδείας πληρώνοντας δυὸ πιάστρα. Μόνο ἕνας Τοῦρκος ἀγὰς μὲ ἐφτὰ ὀχτὼ ὁπλοφόρους ἦταν ἐγκατεστημένος στὸ νησί. 'Η Σάμος εἶχε 14 χωριὰ καὶ πλήρωνε πέντε πιάστρα τὸ κεφάλι χαράτσι καὶ τὸ ἕνα ἕβδομο τῆς παραγωγῆς σὲ χρῆμα. 'Η κυριώτερη παραγωγὴ ἦταν τὸ κρασί, κάπου 15.000 βαρέλια (τιμὴ τέσσερα πιάστρα τὸ βαρέλι). 'Ακολουθοῦσε τὸ μετάξι καὶ τὸ μπαμπάκι[4].

'Η Μύκονος εὐημεροῦσε χάρη στὴ ζωηρὴ ἐμποροναυτικὴ κίνηση. Τὰ μυκονιάτικα καράβια φόρτωναν στὸν Ἄθω ξυλεία γιὰ τὴν Αἴγυπτο κι' ἀπὸ ἐκεῖ καφέδες καὶ ρύζια γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸ Μωριά.

«Ὄμορφες οἱ γυναῖκες ἀλλὰ τὶς παραμορφώνει ἡ φορεσιά τους. Τὸ που-

---

1. *Baron de Riedesel*, Remarques d' un voyageur moderne au Levant, Amsterdam 1769.
2. 'Ενθ' ἀν., σ. 27.
3. 'Ενθ' ἀν., σ. 47.
4. 'Ενθ' ἀν., σ. 50 - 51.

κάμισο πού ἀποτελεῖ τό φουστάνι τους, οἱ κάλτσες καί οἱ βράκες συνδυάζονται μέ τόν πιό ἀντιαισθητικό τρόπο» [1].

Καί ἡ Τῆνος [2] μέ τά 67 χωριά εὐημεροῦσε χάρη στήν ἀναπτυγμένη βιοτεχνία καί τό μικρεμπόριο. Οἱ γυναῖκες δούλευαν ὑπηρέτριες στή Σμύρνη, Πόλη καί σέ ἄλλες σκάλες τῆς Ἀνατολῆς. Πολλοί Τηνιακοί ἐμπορεύονταν μέ τήν Ἀγκώνα καί τή Σμύρνη. Ἄλλοι εἶχαν στραφῆ στό ναυτικό ἐπάγγελμα.

Γενικά πολύ ἐργατικός κόσμος. Τό νησί παράγει εἴκοσι εἴδη κρασιῶν. Οἱ κάτοικοι πληρώνουν στούς Τούρκους 3 $^{1}/_{2}$ πιάστρα κατά κεφαλή καί τό ἕνα πέμπτο τῆς μεταξοπαραγωγῆς. Οἱ Τηνιακοί εἶναι οἱ εὐφυέστεροι καί οἱ πιό καλλιεργημένοι νησιῶτες τοῦ Αἰγαίου. Μιλᾶνε ὅλες τίς ξένες γλῶσσες καί ἡ εὐφράδειά τους εἶναι ἐκπληκτική.

«Ἔχουν πνευματική ἁπλότητα ἀλλά λιγώτερη καλλιέργεια ἀπό τούς Ἑλβετούς. Θαύμασα τό φλέγμα τους πού δέν ἔχει ὡστόσο καμμιά σχέση μέ τήν ὀλλανδική ραθυμία. Μόλις ὅμως παρουσιασθῆ ἀνάγκη τό φλέγμα ἐξαφανίζεται ἀμέσως».

Εὔρωστοι καί ὑγιεῖς ζοῦν ὡς τά βαθειά γεράματα. Οἱ γυναῖκες ἔχουν ὄμορφα μάτια καί μαλλιά καί φωτεινό δέρμα, ἀλλά ὄχι ὡραῖο προφίλ γιατί ἡ μύτη τους εἶναι πλακουτσή.

Στή Δῆλο δέν βρῆκε οὔτε ἴχνος ἀπό τόν κορμό τοῦ κολοσσιαίου ἀγάλματος τοῦ Ἀπόλλωνα πού περιγράφουν οἱ ταξιδιῶτες τοῦ ΙΖ' αἰώνα. Τό εἶχαν κομματιάσει οἱ ἀρχαιοσυλλέκτες γιά νά τό μεταφέρουν στήν Εὐρώπη. Μονάχα μερικοί Μυκονιάτες τσοπάνηδες ζοῦσαν στό νησί. «Ἔσπευσαν νά κρυφτοῦν μόλις μᾶς εἶδαν νά βγαίνουμε στή στεριά. Φοβήθηκαν πώς εἶμαι Μαλτέζος πειρατής. Ὁλόκληρο τό νησί ἦταν κατάσπαρτο ἀπό κομμάτια μαρμαρένιων χεριῶν καί ποδιῶν καί ἀπό θραύσματα ἀγγείων» [3].

Ἀραιοκατοικημένη ἡ Νάξος. Ὁ πληθυσμός δέν ξεπερνάει τίς 5.000 ψυχές. Παράγει κρασί, μετάξι καί κτηνοτροφικά προϊόντα. Στό νησί ἔχουν ἐγκατασταθῆ πολλές οἰκογένειες ξένων: οἱ Μοντένε καί οἱ Βιγκουρέζ ἀπό τούς ἱππότες τῆς Μάλτας, οἱ Κονδύληδες, μιά ἀρχαία ἑλληνική γενιά, οἱ Σομμαρίπα ἀπό τή Βενετία, ὁ κόμης Ρούμπφ, γόνος παλαιᾶς γερμανικῆς οἰκογένειας πού παντρεύτηκε μιά Μοντένε. «Ὅλοι αὐτοί οἱ εὐγενεῖς προτιμοῦν νά

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 54.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 54 - 62. Βυζαντινή κτήση ἀπό τό 1390 ὡς τό 1715 ἡ Τῆνος εἶχε προνομιακή μεταχείριση ὕστερα ἀπό τήν κατάκτησή της ἀπό τούς Τούρκους. Παραχωρήθηκε ὡς τιμάριο σέ κάποια εὐνοουμένη σουλτάνα καί ὕστερα στόν εὐνοούμενο μεγιστάνα τοῦ σουλτάνου Σελίμ τοῦ Γ' νομομαθή (οὐλεμά) Βελῆ Ἐφέντη Ζαντέ, διευθυντή τοῦ Ταρπχανᾶ (νομισματοκοπείου) τῆς Πόλης ὡς τό 1805.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 70 - 71.

πεθάνουν ἀπὸ τὴν πεῖνα παρὰ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἐμπόριο ἢ μιὰ ὁποιαδήποτε ἐργασία βιοπορισμοῦ» [1].

Βρῆκε γελοία τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν. «Μοιάζουν σὰν χτενισμένες χῆνες». Πανέξυπνοι οἱ κάτοικοι. «Ἡ Νάξος εἶναι ὁ τόπος τῶν αὐτοσχεδιασμῶν». Φοβεροὶ σφεντονῆτες οἱ τσοπάνηδες. Ἐκτινάζουν τὴν πέτρα σὲ ἀπόσταση πεντακοσίων βημάτων καὶ πετυχαίνουν μὲ ἀκρίβεια τὸ στόχο. Ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ μικρὰ παιδιὰ ἔχουν σφεντόνα στὸ ζουνάρι τους [2].

Ἡ Πάρος παράγει μπαμπάκι, «κρασὶ ἄθλιο» καὶ κριθάρι. Ἀνθεῖ ἡ βιοτεχνία σκούφων καὶ καλτσῶν. Τὴν παραμονὴ τ' Ἀη-Γιαννιοῦ ὁ Riedesel παρακολούθησε στὴν Παροικιὰ τὸν κλήδονα, μιὰ τελετὴ ποὺ τοῦ θύμισε τὰ ἀρχαῖα ἐλευσίνια μυστήρια. «Ὅλα τὰ κορίτσια πηγαίνουν, λίγες ὧρες μετὰ τὸ ἡλιοβασίλεμα, νὰ πάρουν νερὸ καὶ νὰ τὸ μεταφέρουν μὲ προσοχὴ στὸ σπίτι τους. Ρίχνουν στὸ νερὸ καρποὺς καὶ τοὺς βγάζουν τὴν ἄλλη μέρα γιὰ νὰ δοῦν τὴ μοῖρα τους καὶ νὰ μαντέψουν ἂν θὰ παντρευτοῦν αὐτὸ τὸ χρόνο. Πηγαίνουν γιὰ τὸ νερὸ ὁλομόναχες, χωρὶς ἄντρες, χωρὶς τὶς μανάδες τους, καὶ ὅπως μοῦ εἶπαν, δὲν βγάζουν ἄχνα σ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς». Παρακολούθησε τὴν πομπὴ καὶ σάστισε ποὺ τόσες γυναῖκες μαζὶ μποροῦσαν νὰ παραμείνουν τόση ὥρα σιωπηλές [3].

Οἱ Παριανὲς θεωροῦνται οἱ καλύτερες χορεύτριες τοῦ Αἰγαίου, κυρίως «στὸ ρωμαίικο, ἑλληνικὸ χορὸ πολὺ εὐγενικό». Ὁ περιηγητὴς παρατήρησε πὼς συμπεριφέρονταν μὲ πολὺ μεγάλη ἐλευθεριότητα κι' ὅτι οἱ ἄντρες τους ἦταν «φτωχοὶ καὶ κακομοίρηδες». «Ἔτσι οἱ Μαλτέζοι πειρατὲς βρῆκαν σ' αὐτὸ τὸ νησὶ τὰ Κύθηρά τους» [4].

Στὰ Θερμιά (Κύθνος) τὸν κατέπληξε ἕνας γέρος 86 χρόνων ποὺ τὸν ὑποδέχτηκε μὲ ἐγκαρδιότητα. «Φαινόταν πὼς ἦταν 30 χρόνων καὶ εἶχε τὴν ἁπλότητα καὶ τὴν εὐθύτητα ζωγραφισμένες στὴ μορφή του». Κι' ἀναρωτιέται ἂν ὁ νησιώτης αὐτὸς χρωστοῦσε τὴ ζωτικότητά του στὸ κλῖμα [5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 76 - 77.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 78 - 79.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 84 - 85. Βλ. καὶ κεφ. Ὁ μεγάλος λαογράφος τοῦ αἰώνα. Ἡ πομπὴ ποὺ περιγράφει ὁ *Riedesel* ἐπισημαίνεται καὶ στὰ πατερικὰ κείμενα. Γράφει ὁ *Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος* : «πομπὴ δὲ σατανική ἐστι... καὶ κληδόνες καὶ σύμβολα» (Β' Κατηχ., ε', στ. 239).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 86. Ἴσως γι' αὐτὸ δὲν εἶχαν καλὴ φήμη οἱ Παριανοί, ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἕνα σατιρικὸ δίστιχο :

   Μὰ δὲ θέλω ἀπὸ τὴν Πάρο οὔτε κόττα γιὰ νὰ πάρω
   μήτε αὐγό, μήτε κορκό, μήτε πρᾶμα θηλυκό.

   (Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα, τ. Α', σ. 185).
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 91.

Μόλις ἔφθασε στὴ Τζιά, ὁ ἄρχοντας τοῦ νησιοῦ Νικ. Πάγκαλος τοῦ ἔστειλε ἕνα εὐγενικὸ γράμμα, φρέσκο ψωμί, ἕνα ἀρνί, πέρδικες καὶ μέλι [1].

Στὶς 20 Αὐγούστου 1768 ἔφθασε στὴν Ἀθήνα. Ἡ πολιτεία ἔχει πληθυσμὸ 10.000 ψυχές. «Οἱ Τοῦρκοι λιγοστοὶ καὶ δὲν μιλᾶνε διόλου τὴ γλῶσσα τους. Νομίζω πὼς οἱ περισσότεροι εἶναι Ἕλληνες ἐξωμότες». Ἡ παραγωγή: δημητριακά, κρασὶ ὄχι καλό, λάδι ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ σαπουνοποιΐα (γίνεται μεγάλη ἐξαγωγὴ στὴν Κωνσταντινούπολη), μέλι καὶ κερί. Καμμιὰ βιοτεχνία δὲν εἶδε στὴν πόλη οὔτε σοβαρὴ ἐμπορικὴ κίνηση οὔτε ἀνάπτυξη τῶν τεχνῶν.

«Οἱ σημερινοὶ Ἀθηναῖοι, περήφανοι γιὰ τὴν προγονική τους δόξα, προτιμοῦν νὰ ἀποζοῦν ἀπὸ τὰ φτωχὰ εἰσοδήματα τῆς γῆς παρὰ νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ ἐμπόριο. Εἶναι καὶ σήμερα οἱ πιὸ ἐκλεπτυσμένοι, οἱ πιὸ ἔξυπνοι καὶ οἱ πιὸ καλλιεργημένοι ἀπὸ ὅλους τοὺς Ἕλληνες. Φημίζονται ἐπίσης γιὰ τὴν καλή τους πίστη, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες» [2].

Σὲ σύγκριση μὲ τὸν πληθυσμὸ τῶν ἄλλων περιοχῶν εἶναι προνομιοῦχοι. Πληρώνουν στὸν Τοῦρκο μονάχα τὴν καθιερωμένη δεκατιὰ καὶ πέντε πιάστρα χαράτσι τὸ ἄτομο [3].

Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς πρόσεξε ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, καὶ μέσα στὸ καθεστὼς τῆς ἐθνικῆς δουλείας, δὲν ἀπολησμόνησαν τὰ ἀγαθὰ τῆς παιδείας: «Κάπου κάπου, ἀπὸ τὰ πυκνὰ σύννεφα τοῦ δεσποτισμοῦ καὶ τῆς βαρβαρότητας προβάλλει ἕνα ἀμυδρὸ φέγγος ἀρετῆς καὶ φιλοπατρίας. Λειτουργοῦν λ.χ. δύο δημόσια σχολεῖα ποὺ ἱδρύθηκαν ἀπὸ ἰδιῶτες. Τὸ ἕνα τώρα τελευταῖα ἀπὸ τὸν Ἀθηναῖο ἔμπορο Ντέκα. Ἔχει δώδεκα τροφίμους ποὺ διδάσκονται ἑλληνικὰ γράμματα» [4].

Ἐντύπωση προκαλοῦν στὸν Riedesel οἱ χειρουργικὲς ἐπεμβάσεις ποὺ πραγματοποιοῦσαν μὲ δεξιοτεχνία οἱ Ἀρβανίτες τῆς Ἀθήνας. «Εἶδα ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τοὺς χωριάτες νὰ ἀνοίγη μὲ τὸ πανάθλιο ξουράφι του ἕναν ἄντρα 50 χρόνων καὶ νὰ ἀφαιρῆ τὴν πέτρα ἀπὸ τὴν κύστη μὲ ἐλαφράδα καὶ μαστοριὰ ἀπίστευτη. Εἶχε χειρουργήσει ἑκατοντάδες καὶ μόνο ἕνας πέθανε. Ἡ τουρκικὴ ἀστυνομία δὲν ἐπεμβαίνει. Ἀρκεῖ νὰ δηλώση ὁ ἄρρωστος στὸν καδὴ ὅτι γνωρίζει τοὺς κινδύνους καὶ ἀναλαμβάνει τὴν εὐθύνη γιὰ τὶς συνέπειες. Ἀλλιῶς πρέπει νὰ γίνη δίκη γιὰ ἀνθρωποκτονία».

Εἶδε καὶ ἕναν ἄλλο ἐμπειρικὸ γιατρὸ ποὺ γιάτρευε τὰ κατάγματα μὲ τὰ χέρια του χωρὶς νὰ χρησιμοποιῆ διόλου ἐργαλεῖα [5].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 96.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 143 - 145.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 146.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 147.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 149 - 150.

Ἡ Κωνσταντινούπολη τὸν ἀπογοήτευσε σὰν πολιτεία: κακοστρωμένοι καὶ ρυπαροὶ δρόμοι, ξύλινα σπίτια μὲ καφάσια ποὺ στενεύουν καὶ σκοτεινιάζουν τὰ σοκάκια. «Ὅλα αὐτὰ προκαλοῦν ἀηδία καὶ δυσαρέσκεια». Ἀποζημιώθηκε ὅμως ἀπὸ τὰ τζαμιά, τὰ καραβάν-σεράγια (χάνια) καὶ τὰ μπεζεστένια. «Σὲ τριακόσια περίπου μαγαζιὰ μπορεῖ κανεὶς ν' ἀγοράση τὸ καλύτερο καὶ τὸ φθηνότερο».

Ὁ τελευταῖος σεισμὸς γκρέμισε πολλὰ χάνια καὶ κυρίως μιναρέδες. Ἀλλὰ τὰ ξυλόσπιτα δὲν κινδυνεύουν. «Εἶναι σὰν τὰ καράβια ποὺ δὲν ἐνοχλοῦνται ἀπὸ τὸν κλυδωνισμὸ τῶν κυμάτων». Πολλὰ χάνια ἔχουν μολυβένιους θόλους. Εἶδε ἄφθονα δημόσια λουτρὰ καὶ κρῆνες μαρμαρένιες. Οἱ κάτοικοι ὡστόσο ὑδρεύονται ἀπὸ τοὺς νεροκουβαλητάδες. Κάθε πλούσιος στὴν Πόλη ἔχει τὸν δικό του νερουλά [1].

Ὁ Riedesel δίνει μιὰ παραστατικὴ εἰκόνα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ συγκρίνοντας τοὺς Ἕλληνες τῆς Πόλης καὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν:

«Ἡ σύγχρονη Ἑλλάδα μοιάζει μὲ γέροντα, ποὺ ἐνῶ στὰ νιάτα του ὑπῆρξε ἥρωας, στὰ γεράματά του διευθύνεται ἀπὸ τὶς ἰδιοτροπίες τῆς δούλας του. Οἱ Ἕλληνες τῆς Πόλης φιλοῦν ταπεινὰ τὶς ἁλυσίδες τους καὶ πασχίζουν νὰ τὶς κρύψουν μὲ λουλούδια. Ἐδῶ στὴν πρωτεύουσα προσκυνοῦν τοὺς φιλόδοξους καὶ τοὺς κερδοσκόπους. Ἀλλὰ τοὺς ἀληθινοὺς Ἕλληνες τοὺς βρίσκεις στὶς ἐπαρχίες, στὰ νησιὰ ἢ στὴν Ἀθήνα. Αὐτοὶ δὲν ἔχουν φιλοδοξίες, ἀσχολοῦνται μὲ τὴ γεωργία, εἶναι πιὸ γνήσιοι καὶ πιὸ αὐθόρμητοι. Μπορεῖ νὰ μὴ βρίσκη κανεὶς φιλοσόφους, Σωκράτες καὶ Πλάτωνες. Ἀλλὰ τίποτα δὲν ἀποκλείει νὰ ὑπάρχουν μεγαλοφυίες ποὺ χάνονται μέσα στὴν καταπίεση, ἄνθρωποι ἄγνωστοι, μὲ τάλαντο. Ἀρκεῖ νὰ παρατηρήση κανεὶς μὲ πόση εὐκολία μαθαίνουν τὶς ξένες γλῶσσες χωρὶς δάσκαλο. Ὅλος ὁ κόσμος μιλάει ἑλληνικά, τούρκικα, γαλλικά, ἰταλικά. Κανεὶς δὲν χρειάζεται δάσκαλο γιὰ νὰ μάθη χορό. Οἱ γυναῖκες χορεύουν ὄχι μονάχα τοὺς ἑλληνικοὺς χοροὺς ἀλλὰ καὶ μενουέττο καὶ καντρίλιες μὲ χάρη καὶ ἀκρίβεια. Ἔχουν βαθειὰ αἴσθηση τοῦ ρυθμοῦ καὶ κεῖνες ποὺ μαθαίνουν μουσικὴ σημειώνουν ραγδαῖες προόδους».

Στὰ νησιὰ οἱ γυναῖκες εἶναι ἐλεύθερες ἀλλὰ σεμνὲς καὶ φρόνιμες. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν οἱ γυναῖκες τῆς Κιμώλου καὶ τῆς Πάτμου. Στὴν Ἀθήνα εἶναι ἀπομονωμένες. Δὲν τὶς βλέπεις σχεδὸν ποτέ, ἔτσι κλεισμένες καθὼς εἶναι στὰ σπίτια, ἀπαράλλαχτα σὰν τὶς Τούρκισσες. «Ἔμεινα ἐκεῖ τρεῖς μῆνες καὶ δὲν εἶδα οὔτε μιὰ γυναίκα μόνη στὸ δρόμο οὔτε στὰ σπίτια ποὺ μπῆκα. Ὁ κ. Cayrac, πλούσιος Γάλλος ἔμπορος ποὺ παντρεύτηκε Ἑλληνίδα, ὑποχρεώθηκε νὰ τῆς χτίση ἕνα σπίτι, κατὰ τὴν ἑλληνικὴ συνήθεια, καὶ νὰ τὴν ἐγκαταστήση ἐκεῖ ὁλότελα ἀθέατη» [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 169 - 171.

2. Ὁ Kayrac ἦταν πασίγνωστος στὴν Ἀθήνα καὶ εἶχε συνδεθῆ μὲ ἀρχοντικὲς οἰκο-

Οἱ Ἑλληνίδες τῆς Πόλης εἶναι πιὸ ἐλεύθερες ἐξ αἰτίας τοῦ ἐμπορίου μὲ τοὺς Φράγκους. «Εἶναι φιλάρεσκες, θέλουν νὰ ἀρέσουν καὶ νὰ τοὺς τὸ λές. Ἀλλὰ γιὰ νὰ εἴμαστε δίκαιοι, εἶναι ἐνάρετες, σοβαρὲς καὶ συγκρατημένες. Σπάνια μιὰ κοπέλα καὶ ἀκόμα λιγώτερο μιὰ κυρία ξεφεύγει ἀπὸ τὸ καθῆκον τῆς ἀρετῆς. Ζοῦν μὲ τὴν ἴδια διακριτικότητα ὅπως καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Κανεὶς δὲν πρέπει νὰ μιλάῃ γιὰ τὴ γυναίκα: οὔτε καλὸ οὔτε κακό».

Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς διαπιστώνει ὅτι οἱ ἄντρες στὴν Ἑλλάδα εἶναι ὅπως τοὺς παρουσιάζουν οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς. Διαφέρουν ὅμως κατὰ τόπους καὶ περηφανεύονται γιὰ τὴν ἰδιαίτερη πατρίδα τους. Οἱ Χιῶτες μισοῦν τοὺς Λατίνους. Οἱ Σαμιῶτες εἶναι ἀγροτικὸς λαός, ἐλάχιστα καλλιεργημένος πνευματικά. Πιστεύουν ὅμως πὼς εἶναι πιὸ ἐλεύθεροι ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες. Οἱ Μυκονιάτες καὶ οἱ Τηνιακοὶ εἶναι φιλόπονοι καὶ δὲν μιλᾶνε γιὰ τίποτε ἄλλο ἔξω ἀπὸ ἐμπόριο. Οἱ Ναξιῶτες εἶναι ὀκνηροὶ καὶ ὅλο γιὰ τοὺς πατρογονικοὺς τίτλους φιλονεικοῦν κι' ἂς ψοφᾶνε ἀπὸ τὴν πεῖνα. Στὴν Πάρο οἱ ἄντρες εἶναι ἐξαθλιωμένοι ἀλλὰ οἱ γυναῖκες πανελεύθερες. Στὴν Ἀθήνα καμαρώνουν ἀκόμα γιὰ τὸ ἀρχαῖο μεγαλεῖο. Ἔχουν κομψότητα καὶ εὐγένεια. Οἱ Ἀθηναῖοι εἶναι τετραπέρατοι, λεπταίσθητοι ἀλλὰ καὶ ἄπιστοι. Ὅλοι οἱ Ἕλληνες προτιμοῦν νὰ μείνουν ὑπόδουλοι στὸν Τοῦρκο, παρὰ νὰ δοῦν τὸ γείτονά τους δυναμωμένο. Ἀπαράλλαχτα ὅπως καὶ στὴν ἀρχαιότητα. Ἐξακολουθοῦν νὰ φλυαροῦν καὶ νὰ τεμπελιάζουν στὰ παζάρια, ὅπως οἱ ἀρχαῖοι στὸ Λύκειο. Μπορεῖ νὰ μὴν ἔχουν ἥρωες σὰν τοὺς ὁμηρικούς, ἔχουν ὅμως τοὺς ἴδιους ἀεροκοπανιστάδες [1].

Μερικὲς συνήθειες, ὅπως ἡ φιλοξενία καὶ ἡ διακριτικὴ συμπεριφορά, ἔχουν διατηρηθῆ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Δὲν ρωτᾶνε ποτὲ τὸν κουρασμένο ξένο ποῦ πάει καὶ γιὰ ποιὸ σκοπό, ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὸ φαγητὸ καὶ τὴν ἀνάπαυσή του. Ἀκόμα καὶ τὸ πένθος τους εἶναι ἀρχαιότροπο. Σχίζουν τὰ φορέματά τους κατὰ τὸ θρῆνο καὶ ἀφήνουν νὰ μεγαλώσουν τὰ μαλλιὰ καὶ τὰ γένεια τους [2].

Ἡ ἐνδυμασία τῶν ἀντρῶν εἶναι σὰν τὴν τουρκική, μὲ ἐξαίρεση τὸ σαρίκι καὶ τὸ πράσινο χρῶμα, ποὺ ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὸ μωαμεθανικὸ γνώρισμα. Ἡ γυναικεία φορεσιὰ τῶν πόλεων ἔχει μεγάλη σχέση καὶ ὁμοιότητα μὲ τὴν ἀρχαία, ὅπως τὴν παρουσιάζουν τὰ ἀρχαῖα ἀγάλματα καὶ ἡ ἀρχαία ζωγραφική. «Βρῆκα στὴ φορεσιά τους τὴν ἐνδυματολογικὴ μορφὴ ποὺ ἔδιναν οἱ ἀρχαῖοι γλύπτες στὰ ἀγάλματά τους. Καθὼς δυσκολεύονται οἱ σύγχρονοι καλλιτέχνες

γένειες τοῦ τόπου. Σώζεται μάλιστα κι' ἕνα δίστιχο γιὰ τὰ παντρολογήματά του :

Κυρὰ Μαργιὼ τοῦ Μαμουνᾶ καὶ 'γγόνη τ' Ἀστρακάρη
Μουσιοὺ Καϋρὰκ σὲ γύρεψε γυναίκα νὰ σὲ πάρη.

(*Δ. Καμπούρογλου*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, τ. Α', σ. 282).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 196 - 200.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 213.

νὰ τὴ μιμηθοῦν ὑποθέτουν ὅτι οἱ ἀρχαῖοι μούσκεβαν τὰ ὑφάσματα πρὶν τὰ φορέση τὸ μοντέλο, ὥστε νὰ κολλάη στὸ σῶμα καὶ νὰ σχηματίζη πολλὲς καὶ λεπτὲς πτυχές. Ἔτσι σήμερα, κάθε Ἑλληνίδα μπορεῖ νὰ ποζάρη γιὰ μοντέλο μιᾶς Ἥρας ἢ μιᾶς Μούσας».

Φοροῦν γούνα ντυμένη ἀπ' ἔξω μὲ ἕνα ὁποιοδήποτε ὕφασμα. Ἐσωτερικὰ ἕνα φουστάνι ἀπὸ ἀνατολίτικο μεταξωτὸ ἢ μεταξομπάμπακο, τὸ ἀντερί, ποὺ ἐφαρμόζει στὸ σῶμα ἔτσι ποὺ νὰ τονίζη τὶς γραμμὲς τοῦ κορμιοῦ. Μιὰ ἁπλὴ μουσελίνα καλύπτει τὸ στῆθος τους, ἀκριβῶς ὅπως ὁ πέπλος τῶν ἀρχαίων. Τὸ στῆθος τῶν Ἑλληνίδων εἶναι πλούσιο καὶ σπάνια βλέπει κανεὶς τὸ σχῆμα τῶν μαστῶν τῆς Ἀφροδίτης τῶν Μεδίκων. Χτενίζονται ἁπλὰ καὶ εὐγενικά. Ἕνα κεφαλοδέσι στολισμένο μὲ διαμαντικὰ καὶ μαργαριτάρια περιβάλλει τὸ κεφάλι. Κυριαρχοῦν τὰ μαῦρα μαλλιὰ στὴ φυσικὴ ὀμορφιά τους. Χτενίζονται σὲ πλεξίδες ποὺ πέφτουν ὣς τὴ μέση. Τὰ παπούτσια εἶναι μίμηση τῶν τουρκικῶν καὶ γι' αὐτὸ ἄσχημα. Ἀντὶ γιὰ τὰ ἀρχαῖα σαντάλια ποὺ ἄφηναν ἐλεύθερο τὸ πόδι μ' ὅλη του τὴ χάρη φορᾶνε συνήθως μποτάκια καὶ ἀπὸ πάνω φαρδειὲς βράκες. Στὸ χορὸ ὅμως φοροῦν κάλτσες καὶ παπούτσια φράγκικα [1].

Ὁ χορὸς τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων ἔχει ἐντυπωσιακὴ ὁμοιότητα μὲ τὸν ἀρχαῖο. Βλέποντας νὰ χορεύουν ρωμαίικο θαρεῖς πὼς βρίσκεσαι στοὺς ἀγροὺς τῆς Κνωσοῦ. Αὐτὸς ὁ ρωμαίικος χορὸς παραλλάζει ἀπὸ τόπο σὲ τόπο. Στὴ Νάξο χορεύεται πιὸ ζωηρά. Ὁ σφακιώτικος καὶ οἱ ἄλλοι κυκλικοὶ χοροὶ τῆς Κρήτης εἶναι λαϊκοί - ἀγροτικοί. Ὁ ἀρναούτικος εἶναι ἀνιαρός. Χορεύεται στὴ Βλαχία, Μολδαβία, Βουλγαρία [2].

«Σὲ ὅλους αὐτοὺς τοὺς χοροὺς οἱ κορυφαῖες πιάνουν τὰ δυὸ ἄκρα. Εἶναι οἱ θέσεις ποὺ ὁρίζει ὁ Πολυδεύκης στὸν ἀρχαῖο χορό: «ἕκαστος ἐφ' ἑκάστῳ κατὰ στίχον, τὰ ἄκρα ἑκατέρωθεν τῶν ἡγεμόνων ἐχόντων». Ὅταν ὁ χορὸς ἐκτελεῖται καλὰ ἀρχίζει μὲ τό «δεξιό» καὶ ἡ κορυφαία ποὺ βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ σέρνει τὸ χορὸ πρὸς τὸ μέρος της. Ὕστερα, ὅταν ἀλλάζη ἡ μουσικὴ μέτρο, ἡ ἄλλη κορυφαία πιάνει τό «ἀριστερό» καὶ σέρνει τὸ χορὸ πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση» [3].

Ὁ Riedesel παραξενεύεται καὶ ἀγανακτεῖ γιὰ τή «δουλικὴ μίμηση» τῶν τουρκικῶν συνηθειῶν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Τὴ θεωρεῖ γελοία: «Μόλις πέση στὰ χέρια τους ἕνα ἄσπρο μαντήλι τὸ φορᾶνε γύρω ἀπὸ τὸ κεφάλι γιὰ νὰ μοιάζη μὲ σαρίκι. Τὸ πράσινο ἀντερὶ εἶναι δημοφιλέστατο ἀνάμεσα στοὺς Ἕλλη-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 213 - 216.

2. Ὁ Riedesel δὲν προσθέτει τίποτα καινούργιο στὴν ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῶν ἑλληνικῶν χορῶν τοῦ Guys, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς συσχετισμοὺς καὶ τὶς συγκρίσεις μὲ τὰ ἀρχαιοελληνικὰ κείμενα ποὺ ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐπιβίωση τῶν πανάρχαιων ἑλληνικῶν ἐθίμων διαμέσου τῶν αἰώνων.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 217 - 222.

νες. Τρῶνε καταγῆς σταυροπόδι ὅπως οἱ Τοῦρκοι. Εἶδα στὰ Θερμιὰ ἕναν Ἕλληνα προεστὸ ποὺ θρονιασμένος στὸ σοφὰ ἔπινε καφὲ καπνίζοντας τσιμπούκι. Ἦταν μιὰ γελοιογραφία Τούρκου.

«Ἔτσι εἶναι οἱ ἄνθρωποι. Ἡ ἁλυσίδα ποὺ ἔπρεπε νὰ τοὺς προκαλῆ ντροπὴ τοὺς γεμίζει ὑπεροψία. Κι' ὅμως αὐτοὶ οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες ποὺ υἱοθετοῦν τὶς τούρκικες συνήθειες καὶ καμαρώνουν, μόλις βρεθοῦν μπροστὰ στὸν ἔσχατο Τοῦρκο βγάζουν ταπεινὰ τὸ καλπάκι ποὺ φοροῦν περήφανα ἀναγερτὸ στὸ ἕνα ἀφτί. Τὰ ἴδια γίνονται καὶ στὴ Γαλλία. Ὁ πλούσιος ἔμπορος προσκυνάει τὸ φτωχὸ στρατιωτικό. Καὶ τί νὰ πῆ κανεὶς γιὰ τὸν Ἄγγλο ποὺ ὑψώνει τὴ φωνή του στὸ Παρλαμέντο γιὰ τὴν προάσπιση τῆς ἐλευθερίας καὶ χάνει τὴ μιλιά του μπροστὰ σὲ κάθε τίτλο εὐγενείας;»[1].

Ὁ Γερμανὸς περιηγητὴς συγκέντρωσε πληροφορίες καὶ γιὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο μὲ τὴν Ἀνατολή. Ἡ Γαλλία εἰσάγει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη μαλλιὰ Ἀνατολίας καὶ Θράκης, ἀπὸ τὸ Μωριὰ δημητριακά, λάδι καὶ μέλι κι' ἀπὸ τὴ Σμύρνη μπαμπάκια καὶ γιδόμαλλα.

Ἡ ἐξαγωγὴ δημητριακῶν ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ γίνεται μὲ λαθρεμπόριο γιατὶ ἡ Πύλη δεσμεύει ὁλόκληρη τὴν παραγωγή. Δωροδοκοῦνται ὅμως οἱ ἀγάδες τῶν χωριῶν καὶ συγκαλύπτουν τὶς φορτώσεις. Τὰ καράβια ἀράζουν σὲ ἕναν ἔρημο κόρφο καὶ τὰ μικρὰ καΐκια μεταφέρουν κρυφὰ τὸ ἐμπόρευμα. Μ' ὅλο ποὺ ἀγοράζονται ἀκριβὰ τὰ δημητριακὰ δίνουν κέρδος 50 - 60%. Ὁ Γάλλος ἔμπορος τοῦ Μωριᾶ Cayrac ἐμπορεύεται ὅλα τὰ στάρια τοῦ Μωριᾶ καὶ παρὰ τὴν ἀπαγόρευση τὰ φορτώνει γιὰ τὴ Μασσαλία [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 229 - 230. Ἀκόμα καὶ στὴν Ἐπανάσταση τοῦ Εἰκοσιένα οἱ ἐλεύθεροι πιὰ Ἕλληνες ὄχι μόνο δὲν ἐγκατέλειψαν τὶς τουρκικὲς συνήθειες ἀλλὰ ἀντίθετα τὶς υἱοθέτησαν καὶ προσκολλήθηκαν σ' αὐτὲς μὲ μανία. Θεωροῦσαν μεγάλη τιμὴ νὰ φορέσουν τὸ ὀθωμανικὸ σαρίκι, κίτρινα παπούτσια καὶ κυρίως πράσινο καφτάνι ποὺ ἀπαγορευόταν αὐστηρὰ στοὺς Ἕλληνες τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ καπεταναῖοι κυκλοφοροῦσαν σὰν Τοῦρκοι πασάδες μὲ συνοδεία ὁλόκληρου κοπαδιοῦ ἁρματωμένων παλληκαριῶν. Δὲν ἦταν δουλικὴ μίμηση ἢ υἱοθέτηση τῶν τουρκικῶν συνηθειῶν ἀλλὰ μιὰ ἐκδήλωση ἀπολύτρωσης ἀπὸ τὸ ἐξουθενωτικὸ πλέγμα τῆς δουλείας. Φορώντας ἄσπρο σαρίκι ἔνοιωθαν ἀνακούφιση καὶ λησμονοῦσαν τὰ δεινά τους. Ἦταν ἐκδήλωση θριάμβου καὶ ἐκδίκησης.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 321 - 322.

ΠΑΤΡΙΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΦΑΝΑΡΙΩΤΕΣ (1755)

Ο ΒΑΡΩΝΟΣ François Tott, γιὸς ἑνὸς Οὔγγρου ἀριστοκράτη ποὺ εἶχε καταφύγει στὴ Γαλλία, ἀκολούθησε ἀπὸ νεαρὴ ἡλικία τὸ στρατιωτικὸ στάδιο. Τὸ ἐγκατέλειψε ὅμως σύντομα προτιμώντας νὰ γίνη διπλωμάτης. Διωρίσθηκε ἀρχικὰ στὸ γαλλικὸ προξενεῖο τῆς Πόλης, ὕστερα στὴ γαλλικὴ πρεσβεία, διετέλεσε πρόξενος στὴν Κριμαία καὶ ἀνέλαβε πολλὲς σημαντικὲς μυστικὲς ἀποστολὲς στὴν Ἀνατολή. Πανοῦργος διπλωμάτης καὶ ἀδίσταχτος τυχοδιώκτης ἔπαιξε κατὰ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο σημαντικὸ ρόλο ὑπηρετώντας τὴν ἀντιρωσικὴ γαλλικὴ πολιτική. Ἀφοῦ ἐξασφάλισε τὴν ἐμπιστοσύνη τοῦ χάνη τῆς Κριμαίας καὶ κατώρθωσε νὰ ἐπιταχύνη τὴν κήρυξη τοῦ πολέμου, ἔσπευσε νὰ προσφέρη τὶς ὑπηρεσίες του στὸ σουλτάνο Μουσταφὰ ἀναλαμβάνοντας τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ τουρκικοῦ στρατιωτικοῦ συστήματος, τὴν ἐπιθεώρηση τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τὴν ὀχύρωση τοῦ Ἑλλησπόντου. Τὸ 1770, μέσα σὲ λίγες βδομάδες, ὁ πολυμήχανος βαρῶνος κατώρθωσε νὰ ἐπισκευάση τὰ παλαιὰ τείχη τῶν φρουρίων στὸ κατάστενο, νὰ τοποθετήση κανονοστοιχίες μὲ διασταυρούμενα πυρά, νὰ κατασκευάση πυρπολικὰ καὶ νὰ δημιουργήση σῶμα ἱκανῶν πυροβολητῶν. Ἔτσι ὁ Ἑλλήσποντος ἔγινε ἀπόρθητος γιὰ τὴ ρωσικὴ μοῖρα ποὺ μόλις πρὶν λίγο εἶχε καταπυρπολήσει τὸν τουρκικὸ στόλο στὸν Τσεσμέ [1].

Τὸ περιηγητικὸ χρονικὸ τοῦ Tott εἶναι ἀπὸ τὰ πιὸ ἀξιόλογα τοῦ ΙΗ΄ αἰώνα. Ὁ Οὐγγρογάλλος ἀριστοκράτης παρέμεινε ἀρκετὸν καιρὸ στὴν Πόλη, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένοι καὶ στενοὶ συγγενεῖς του, καὶ εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ δημιουργήση γνωριμίες μὲ Τούρκους ἀξιωματούχους καὶ μὲ τὴν ἑλληνικὴ κοινωνία τοῦ Φαναριοῦ. Παρακολούθησε ἀπὸ κοντὰ τὶς ἐκκλησιαστικὲς διαμάχες καὶ πῆρε μέρος στὶς μηχανορραφίες τῶν μνηστήρων τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Τὰ γεγονότα ποὺ ἀφηγεῖται εἶναι ἱστορικὰ ἐξακριβωμένα, φωτίζονται ὅμως καὶ ἀπὸ μιὰ ἄλλη σκοπιά, γιατὶ ἀποκαλύπτουν τὸν ὕπουλο ρόλο τῶν Δυτικῶν διπλωματῶν στὰ πολιτικὰ παρασκήνια τῆς Πόλης. Ἡ μαρτυρία τοῦ βαρώνου Tott γιὰ τὴ θλιβερὴ πατριαρχικὴ δεκαετία 1750 - 1760, μὲ τὶς ἐκκλησιαστικὲς ἔριδες, τὴ βαθύτατη διαφθορά, τὶς σιμωνίες, τὴν ἐξαχρείωση τῶν πιστῶν, ἀκόμα καὶ τὰ μαχαιρώματα τῶν πατριαρχῶν εἶναι πολύτιμη γιὰ τὴν

---

1. Γάλλοι σύμβουλοι ἢ ἐξωμότες παραστάθηκαν στοὺς σουλτάνους κατὰ τὶς κρίσιμες περιόδους τῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Μαχμοὺτ Α΄ (1730 - 1754) ἔγιναν μὲ εἰσήγηση τοῦ Γάλλου ἐξωμότη comte de Bonneval (Ἀχμὲτ πασᾶ). Ὁ τυχοδιώκτης βαρῶνος Tott θὰ γίνη ὁ κυριώτερος στρατιωτικὸς σύμβουλος τῆς Τουρκίας μετὰ τὸ 1770. Γάλλοι ἀξιωματικοὶ θὰ στελεχώσουν τὸ στρατὸ τοῦ Μεχμὲτ Ἀλῆ τῆς Αἰγύπτου καὶ θὰ τεθοῦν ἐπικεφαλῆς τῶν μονάδων τοῦ Ἰμπραῒμ κατὰ τὴν ἐκστρατεία στὴν Ἑλλάδα τὸ 1825 - 1828.

2. Mémoires du baron *Tott* sur les Turcs et les Tartares, A Maestricht 1786.

ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Πόλης καὶ τῆς πνευματικῆς του ἡγεσίας. Ἡ στενὴ ἐπίσης γνωριμία μὲ τοὺς Φαναριῶτες, Μεγάλους Δραγουμάνους, Ἕλληνες ἀξιωματούχους τῆς Πύλης καὶ ἔκπτωτους ὁσποδάρους τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν ἐπέτρεψε στὸν Tott νὰ παρακολουθήση τὸν τρόπο ζωῆς τῆς κάστας αὐτῆς τῶν προνομιούχων τῆς Πόλης καὶ νὰ καταγράψη μιὰ σειρὰ παρατηρήσεις γιὰ τὶς σχέσεις τους μὲ τὸ δυνάστη, τὶς μεθόδους πλουτισμοῦ, τὶς συνήθειες καὶ τὸ χαρακτήρα τους. Ἔπειτα τὸ χρονικό του, ἐξ αἰτίας τοῦ εἰδικοῦ ρόλου τοῦ Tott στοὺς διπλωματικοὺς ἀνταγωνισμοὺς τῆς Ἀνατολῆς καὶ κυρίως κατὰ τὸν ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1768 - 1774, καθὼς καὶ τῶν ταξιδιῶν του στὰ διάφορα κέντρα τῆς Ἀνατολῆς, ἀποτελεῖ σπουδαία πηγὴ γιὰ τὴν ἱστορία τῆς δραματικῆς ἐκείνης περιόδου.

Οἱ πρῶτες ἐντυπώσεις του ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα: «Συναρπαστικὸ τὸ πανόραμα τῆς Πόλης ἀπὸ τὴ θάλασσα». Ἀλλὰ τὴν πρώτη γοητεία διαδέχεται ἡ ἀπογοήτευση. «Πάνω σ' ἕνα δάσος ἀπὸ κυπαρίσσια προβάλλουν ἀμέτρητοι κουμπέδες, μολυβοσκέπαστοι, μὲ χρυσὲς σφαῖρες. Κι' ὅλα πυραμιδώνονται στὸν πύργο τοῦ Διβανιοῦ, τὸ ψηλότερο κτίριο τῆς πολιτείας. Ἀλλὰ ἡ μαγεία διαλύεται γρήγορα. Οἱ δρόμοι κατάστενοι, τὸ πανωκόρμι τῶν σπιτιῶν ποὺ ἀντικρύζονται ζυγώνει τὸ ἕνα τ' ἄλλο τόσο πολύ, ποὺ μόλις φωτίζονται τὰ σοκάκια. Παντοῦ χαλασμένα καλντιρίμια, ρύπος» [1].

Κάθε τόσο ἡ Κωνσταντινούπολη τυλιγόταν στὶς φλόγες.

Ὁ Tott παρακολούθησε καὶ περιγράφει παραστατικὰ μιὰ τρομακτικὴ πυρκαγιὰ ποὺ μετέβαλε ὁλόκληρη τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα σὲ θάλασσα φλογῶν. Ἔλειωσαν ἀκόμα καὶ οἱ μολυβένιοι τροῦλλοι τῆς Ἁγίας Σοφίας.

«Καθὼς φυσοῦσε βοριὰς ἡ φωτιὰ φούντωσε καὶ ζύγωσε στὸ σεράϊ τοῦ βεζύρη. Ὁ σουλτάνος ἔφθασε ἐπὶ τόπου. Ἀλλὰ οὔτε οἱ διαταγές του οὔτε οἱ προσπάθειες ποὺ ἔγιναν γιὰ νὰ σωθῆ τὸ πελώριο αὐτὸ κτίριο ἔφεραν ἀποτέλεσμα. Ἡ τεράστια ἑστία ποὺ δημιούργησε τὸ φλεγόμενο παλάτι ἔδωσε νέες δυνάμεις στὴ φωτιὰ ποὺ ἄρχισε νὰ ἐπεκτείνεται μὲ μεγαλύτερη ταχύτητα. Ὑπῆρχε ὡστόσο ἡ ἐλπίδα, πώς, πλησιάζοντας ἡ φωτιὰ στὴν Ἁγία Σοφία, θὰ σταματοῦσε μπροστὰ σ' αὐτὸ τὸν πέτρινο ὄγκο. Ὅλες λοιπὸν οἱ προσπάθειες στράφηκαν πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση. Ἀλλὰ σὲ λίγο ὁ μολυβένιος θόλος τοῦ ναοῦ, πυρακτωμένος ἀπὸ τὴ φλεγόμενη ἀτμόσφαιρα ἄρχισε νὰ λειώνη, νὰ κυλάη καὶ νὰ πέφτη ἀπὸ τὶς ὑδρορροὲς πάνω στὰ πλήθη τῶν στρατιωτῶν καὶ τῶν πυροσβεστῶν. Ἀπ' αὐτὴ τὴ στιγμὴ ὅλοι ἐγκατέλειψαν κάθε προσπάθεια γιὰ τὴν ἀναχαίτιση τῆς πυρκαγιᾶς. Ἄφησαν τὴ φωτιὰ νὰ καταβροχθίζη ὅ,τι βρισκόταν πρὸς τὴ διεύθυνση τοῦ ἀνέμου ὣς τὰ τείχη τοῦ Ναυτικοῦ, στὴν ἄλλη πλευρὰ τοῦ λόφου. Ὁ κόσμος εἶχε ἀποσβολωθῆ. Ὡστόσο ὅλοι θε-

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 4.

ωροῦσαν μεγάλη τύχη νὰ συνεχίση ἡ φωτιὰ τὴν πορεία της καὶ νὰ φθάση σ' αὐτὸ τὸ τέρμα. Ἀλλὰ ξαφνικὰ ὁ ἄνεμος ἀλλαξοδρόμησε. Ἄρχισε νὰ φυσάη δυνατὰ πρὸς τὰ ἀνατολικὰ καὶ ἡ φωτιὰ κινήθηκε μὲ ὁρμὴ πρὸς τὸ κέντρο τῆς πολιτείας. Σὲ λίγο σχηματίσθηκαν δεκατρία παρακλάδια. Καὶ καθὼς ἑνώθηκαν οἱ ρίζες τους ὁλόκληρη ἡ Κωνσταντινούπολη ἔγινε μιὰ φλεγόμενη θάλασσα.

»Ἀπὸ κείνη τὴ στιγμὴ κάθε προσπάθεια γιὰ τὸν περιορισμὸ τῆς φωτιᾶς προκαλοῦσε νέες συμφορές. Ὁλόκληρο σύνταγμα γενιτσάρων, ποὺ ἀγωνίζονταν νὰ γκρεμίσουν σπίτια γιὰ νὰ συγκρατήσουν ἕνα πλοκάμι τῆς πυρκαγιᾶς, κυκλώθηκε ἀπὸ δυὸ γειτονικὲς πύρινες λαβίδες. Οἱ κραυγές τους, ποὺ ἔβγαιναν μέσα ἀπὸ τὸ σίφουνα τῆς φωτιᾶς, τὰ οὐρλιαχτὰ τῶν γυναικῶν, τὰ ξεφωνητὰ τῶν παιδιῶν ποὺ καίγονταν, ὁ πάταγος ἀπὸ τὴν κατάρρευση τῶν κτιρίων, ἡ βουὴ ἀπὸ τὶς φλεγόμενες σανίδες ποὺ ἐκτινάζονταν ψηλὰ ἀπὸ τὴ σφοδρότητα τῆς πυρκαγιᾶς, τὸ πλῆθος τῶν ἀνθρώπων ποὺ ἐνῶ ἔβλεπαν νὰ τοὺς αἰχμαλωτίζουν πύρινοι ποταμοὶ ἀπὸ ὅλες τὶς μεριές, διακινδύνευαν τὴ ζωή τους γιὰ νὰ σώσουν μερικὰ ἀπὸ τὰ ἀγαθά τους, ὅλα μαζὶ δημιουργοῦσαν μιὰν ἀπέραντη σκηνὴ ἀπερίγραπτου τρόμου».

Δὲν πρόλαβαν νὰ ἀνοικοδομήσουν τὰ σπίτια καὶ ξέσπασε καινούργια πυρκαγιά. Ὅλα ξανάγιναν στάχτη.

Μάταια προσπάθησε ὁ σουλτάνος Ὀσμὰν νὰ φαρδύνη μερικοὺς δρόμους καὶ νὰ ἀνοίξη νέους γιὰ νὰ διευκολύνωνται οἱ προσπάθειες τῶν πυροσβεστῶν. «Ξεσηκώθηκαν οἱ ἰδιοκτῆτες καὶ τὸ σχέδιο ματαιώθηκε».

Μιὰ ἀπὸ τὶς συνηθισμένες αἰτίες τῶν πυρκαγιῶν ἦταν ἡ κλεψιά. Ἔβαζαν φωτιὰ οἱ κακοποιοὶ καὶ μόλις φούντωναν οἱ φλόγες ἔτρεχαν στὰ γειτονικὰ σπίτια, γιὰ νὰ σβήσουν τάχα τὴν πυρκαγιά, ἀλλὰ μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ τὴν ἁρπαγή.

«Ἡ κυβέρνηση, πιστεύοντας πὼς θὰ χτυποῦσε τὸ κακὸ στὴ ρίζα του, ἀπαγόρευσε κάθε ἐπέμβαση ἰδιωτῶν γιὰ τὴν κατάσβεση τῆς πυρκαγιᾶς πρὶν φθάσουν ἐπὶ τόπου οἱ ἐπίσημοι τοῦ δοβλετιοῦ. Ἀλλὰ αὐτὸ τὸ μέτρο ἀντὶ νὰ περιορίση μεγάλωσε τὶς καταστροφές. Γιατὶ ἔδινε καιρὸ στὴν πυρκαγιὰ νὰ πάρη διαστάσεις. Ἔτσι καταργήθηκε κι' αὐτὸς ὁ νόμος. Ἀποφασίσθηκε νὰ αὐξηθῆ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντλιῶν. Κι' ἐνῶ ὡς τότε οἱ ἀντλίες φυλάσσονταν στὶς διοικήσεις τῶν συνοικιῶν, μοιράσθηκαν σὲ διάφορες ὁμάδες πυροσβεστῶν γιὰ νὰ σπεύδουν ἀμέσως στὴν ἑστία τῆς πυρκαγιᾶς. Ἀλλὰ οἱ πυροσβέστες τὶς χρησιμοποιοῦσαν γιὰ νὰ χαρατσώνουν τοὺς δυστυχισμένους νοικοκυραίους καὶ νὰ καταβρέχουν τὸν κόσμο γιὰ διασκέδαση, οἱ ἐργάτες πετοῦσαν στὴ φωτιὰ ὅ,τι ἔπρεπε νὰ ἀπομακρύνουν καὶ ὁ ὄχλος ριχνόταν στὴ λεηλασία.

»Ὑπάρχει νόμος ποὺ προβλέπει βαρειὰ τιμωρία γιὰ κείνους ποὺ λεηλατοῦν τὰ ἔρημα σπίτια. Πετοῦν τὸν κλέφτη στὴ φωτιὰ γιὰ νὰ καῆ ζωντανός. Τὸ γεγονὸς ὅμως ὅτι κάθε τόσο μεγάλος ἀριθμὸς ἀνθρώπων χάνεται μέσα στὶς

φλόγες, ἡ ἀπειλὴ τοῦ κολασμοῦ πάνω στὴν πυρὰ εἶναι τόσο ἀσήμαντη ὅσο καὶ ὁ κίνδυνος νὰ πεθάνῃ κανεὶς στὸ κρεβάτι του. Ἐκεῖνο ποὺ χρειάζεται εἶναι ὀργανωμένη ἐπαγρύπνηση. Ἀλλὰ κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ περιμένῃ ἀπὸ τὰ τυραννικὰ καθεστῶτα.

»Ὁ βεζύρης καὶ ὅλοι οἱ μεγάλοι ἀξιωματοῦχοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ σπεύσουν ἀμέσως στὴν ἑστία τῆς πυρκαγιᾶς, ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος, ἂν ἐπεκταθῇ ἡ φωτιά. Ἄλογα σελλωμένα καὶ ἐξοπλισμένα πλοῖα βρίσκονται γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ νύχτα καὶ μέρα σὲ ἐπιφυλακή» [1].

Ἐδῶ εἶναι ἀναγκαία μιὰ παρέκβαση. Οἱ πυρκαγιὲς ἀποτελοῦσαν τὴ μεγαλύτερη μάστιγα τῆς Πόλης σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Τυχαῖες ἢ προμελετημένες ἦταν καθημερινὸ φαινόμενο στὴν πολυάνθρωπη ξυλόχτιστη ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Μέσα σὲ λίγες ὧρες ἀφανίζονταν ὁλόκληρες συνοικίες. Ἀλλὰ σὲ εἴκοσι μέρες τὰ ἀποτεφρωμένα σπίτια ξαναχτίζονταν γιὰ νὰ ξανακαοῦν σὲ λίγο. Στὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν τῆς ἑκατονταετίας 1700 - 1800 ὑπάρχουν ἀρκετὲς σελίδες μὲ πλῆθος πληροφορίες καὶ δραματικὲς περιγραφὲς τῶν καταστροφῶν ποὺ προκαλοῦσε ἡ φωτιὰ στὴν Κωνσταντινούπολη. Θὰ ἐπιχειρήσουμε μιὰ ἀναδρομή.

Ἕνας ἀνώνυμος Γάλλος προσκυνητής, ταξιδεύοντας τὸ 1700 στοὺς Ἁγίους Τόπους, πέρασε ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη. Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξή του εἶχε ξεσπάσει μιὰ φοβερὴ πυρκαγιὰ ποὺ μετέβαλε σὲ στάχτη ὁλόκληρες συνοικίες. Ἀκόμα καὶ μιὰ ἱστορικὴ μαρμαροκολώνα, γράφει στὸ χρονικό του [2], κινδύνεψε ἀπὸ τὴ φωτιά. Καὶ θὰ εἶχε καταρρεύσει ἂν δὲν προστατευόταν ἀπὸ σιδερένια τσέρκια.

«Δὲν θὰ παραξενευτῶ διόλου», γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, «ἂν ἀκούσω μιὰ μέρα πὼς ὁλόκληρη αὐτὴ ἡ μεγάλη πολιτεία τῶν ἑπτακοσίων ἢ ὀκτακοσίων χιλιάδων κατοίκων ἔγινε στάχτη. Ὅλα τὰ σπίτια, δίπατα ἢ τρίπατα, εἶναι ξύλινα κι' εὔκολα ἁρπάζουν φωτιά. Ἔπειτα εἶναι καὶ οἱ σκλάβοι, ποὺ ἐξαγριωμένοι ἀπὸ τὴν κακομεταχείριση, καταφεύγουν στοὺς ἐμπρησμοὺς γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τοὺς τυράννους τους. Στὸ τέλος δὲν θὰ μείνῃ ἀπὸ τὴν ξακουστὴ αὐτὴ πολιτεία τίποτα ἄλλο ἀπὸ τὰ τείχη» [3].

Εἴκοσι χρόνια ἀργότερα, τὸ 1720, ἕνας ἄλλος Γάλλος περιηγητής, ὁ De Mirone ἔγραφε στὸ χρονικό του: «Οἱ πυρκαγιὲς προκαλοῦν τρομακτικὲς καταστροφές. Καθὼς τὰ σπίτια εἶναι ξύλινα καὶ μπογιατισμένα, ἡ φωτιὰ κα-

---

1. Ἔνθ' ἀν., 12 κ.ἑ.

2. Nouveau voyage de l'Égypte, de la Terre - Sainte, du Mont Liban, de Constantinople et des echelles du Levant. Avec des remarques sur toutes les antiquitez et sur le commerce de ces pays, Ἀ Lisbonne 1702. Ὁ συγγραφέας ἀφιερώνει τὸ χρονικό του στὸν πρεσβευτὴ τῆς Γαλλίας στὴν Πορτογαλία.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 196-197.

ταβροχθίζει τὰ πάντα, ἰδίως ὅταν φυσάει δυνατὸς ἄνεμος. Συχνὰ μέσα σὲ μισὴ μέρα, γίνονται στάχτη εἴκοσι καὶ τριάντα χιλιάδες σπίτια. Ἀλλὰ χτίζονται ἀμέσως μὲ τὸν ἴδιο τρόπο καὶ τὰ ἴδια ὑλικά» [1].

Τὸ 1730 ἕνας ἀνώνυμος διπλωμάτης, ἀκόλουθος τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας τῆς Πόλης, δίνει μιὰ χαρακτηριστικὴ εἰκόνα τῆς οἰκοδομικῆς ἰδιορρυθμίας τῆς πρωτεύουσας, ποὺ εὐνοοῦσε τὴν ταχύτατη καὶ καταστροφικὴ ἐπέκταση τῆς φωτιᾶς.

«Τὰ περισσότερα σπίτια εἶναι ξύλινα, ἰδίως ἀπὸ τὴ μέση καὶ πάνω. Τὸ ψηλότερο τμῆμα τους καὶ ἀπὸ τὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ δρόμου, ἔχει μεγάλη ἐξοχή, ἔτσι ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ περάσῃ ἀπὸ τὸ ἕνα σπίτι στὸ ἀντικρινὸ πάνω ἀπὸ τὸ δρόμο. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς ὁλόκληρες συνοικίες ἀφανίζονται κάθε τόσο ἀπὸ πυρκαγιές. Μόλις φουντώσῃ ἡ φωτιὰ δὲν σταματάει πουθενά, ἐκτὸς ἂν φθάσῃ σὲ καμμιὰ πλατεῖα ἢ σὲ κανένα χερσότοπο. Εἶδα δυὸ πυρκαγιές, μιὰ στὴν Πόλη καὶ μιὰ στὸ Πέραν. Ἦταν νύχτα καὶ ἡ φωτιὰ κατάτρωγε τὰ πάντα ἐπὶ ἔξη ὁλόκληρες ὧρες. Ἔφεγγε σὰν ἡμέρα, καὶ πάνω στὸ κατάστρωμα τοῦ καραβιοῦ μποροῦσα νὰ διαβάζω καὶ νὰ γράφω ἄνετα. Ὁ μόνος τρόπος νὰ ἀναχαιτισθῇ ἡ πυρκαγιὰ ἦταν ἡ ἰσοπέδωση τῶν σπιτιῶν μιᾶς περιοχῆς, ὥστε ἡ φωτιὰ νὰ βρεθῇ σὲ ἀνοιχτὸ ἔδαφος. Τὸ κατώτερο μέρος τῶν σπιτιῶν εἶναι χτισμένο ἀπὸ πέτρα καὶ τοῦβλα ἀνακατωμένα. Τὸ ψηλότερο τμῆμα εἶναι ἀπὸ ξύλο ἀπλάνιστο. Συνηθίζουν νὰ βάφουν τὰ σπίτια κόκκινα» [2].

Γενίτσαροι, σκλάβοι ἀλλὰ καὶ ξυλέμποροι συναγωνίζονταν στοὺς ἐμπρησμούς. Γράφει ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Elias Habesci στὸ χρονικό του ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1784:

«Ἐπὶ σουλτάνου Μαχμοὺτ 42.000 σπίτια ἔγιναν στάχτη. Ὅταν ὁ σουλτάνος διαπίστωσε πὼς μὲ κανένα μέσο δὲν ἀναχαιτιζόταν ἡ φωτιὰ φώναξε πὼς ἡ συμφορὰ ἦταν «ἀπὸ Θεοῦ» καὶ πρόσταξε τὰ πλήθη τῶν ἐργατῶν ποὺ πάλευαν μὲ τὶς φλόγες νὰ σταματήσουν κάθε προσπάθεια».

Τὸ περίεργο εἶναι, παρατηρεῖ ὁ Habesci, ὅτι μέσα σὲ εἴκοσι μέρες ἀπὸ τὴν ἀποτέφρωση 5.000 σπιτιῶν, ἡ ἀνοικοδόμηση εἶχε ὁλοκληρωθῆ, ἔτσι ποὺ δὲν ἀπόμεινε κανένα ἴχνος τῆς καταστροφῆς. Οἱ κυριώτεροι ἐμπρηστὲς τῆς Πόλης ἦταν οἱ γενίτσαροι. Ἡ πυρκαγιὰ ἀποτελοῦσε ἐκδήλωση δυσαρέ-

---

1. Mémoires et aventures secrètes et curieuses d' un voyage du Levant, Liège 1731, τ. Α', σ. 169.

2. Letters historical and critical from a gentleman in Constantinople to his friend in London, giving an account of the largeness and extent of that city, its palaces, mosques and the Musselmen, their priests, how they go up to the balconies... as also the nature and genius ot the people, their way of livimg... By a gentleman in the retinue of his Excelency the Earl of Kinnoul, his Britannick Majesty's ambassador to the Grand Seignior... Jews, Turks and Christians, London 1735, σ. 10-12.

σκειας κατὰ τοῦ Μεγάλου Βεζύρη. Καὶ στὴν περίπτωση ποὺ ὁ σουλτάνος δὲν φρόντιζε νὰ διώξη τὸν ἀνεπιθύμητο οἱ ἐμπρησμοὶ ξανάρχιζαν. Συνηθισμένοι ἦταν καὶ οἱ ἐμπρησμοὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολεμικῶν περιπετειῶν. Ἡ πυρκαγιὰ ἦταν εὐκαιρία γιὰ ἄγριες λεηλασίες ποὺ ἐξοικονομοῦσαν τὶς ἔκτακτες ἀνάγκες τοῦ πολέμου. Κατὰ τὸν τελευταῖο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1769 ὁ στρατὸς ἔβαλε ταυτόχρονα φωτιὰ σὲ τρία σημεῖα τοῦ Γαλατᾶ καὶ καταλαφυραγώγησε τὴν πλούσια συνοικία. Συστηματικοὶ ἐμπρησμοὶ γίνονταν καὶ ἀπὸ τοὺς ξυλέμπορους γιὰ νὰ ἐνισχυθῆ τὸ ἀλισβερίσι, καθὼς καὶ ἀπὸ σκλάβους ποὺ κατέφευγαν στὸν ἐμπρησμὸ γιὰ νὰ ἐκδικηθοῦν τὰ σκληρόψυχα ἀφεντικά τους καὶ νὰ βροῦν μέσα στὴ σύγχυση εὐκαιρία διαφυγῆς [1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς J. Griffiths ποὺ ταξίδεψε τὸ 1784 στὴν Πόλη διαπίστωσε ὅτι σὲ περίπτωση πυρκαγιᾶς κατέφθαναν ἐπὶ τόπου οἱ βεζυράδες, οἱ ἀνώτατοι ἀξιωματοῦχοι, ἀκόμα καὶ ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος. Ἡ παρουσία τους ἦταν ἀναγκαία γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀντιμετώπιση τῆς φωτιᾶς ἀπὸ τοὺς πυροσβέστες ποὺ περίμεναν μπαξίσια καὶ ἐνθάρρυνση. Ἡ ὀργάνωση καὶ ὁ τεχνικὸς ἐξοπλισμὸς τῆς πυροσβεστικῆς ὑπηρεσίας, γράφει ὁ περιηγητής, δὲν ὑστεροῦσαν διόλου ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη ἀγγλική [2].

Τρεῖς πυρκαγιὲς μέσα σ' ἕνα μερόνυχτο παρακολούθησε τὸ 1790 ὁ Γάλλος περιηγητὴς Charles Marie d' Irumberry comte de Salaberry:

«Σ' αὐτὴ τὴν πολιτεία τὸ προμήνυμα μιᾶς καταστροφῆς εἶναι ἡ ἴδια ἡ καταστροφή. Ὥρα μία τὸ πρωί. Ὅλος ὁ κόσμος μιλάει γιὰ πυρκαγιές. Ὅλοι σπεύδουν νὰ μεταφέρουν τὰ πολύτιμα ἀγαθά τους στὰ πέτρινα σπίτια τοῦ Γαλατᾶ (τὰ τρία τέταρτα τῶν σπιτιῶν στὴν Κωνσταντινούπολη εἶναι ξύλινα). Ἀκούω τὴ βαρειὰ φωνὴ τοῦ νυχτοφύλακα νὰ ντελαλίζη χτυπώντας τὸ ραβδί του στὸ καλντιρίμι: «Γιάγκουεν βάρ! μεγάλη φωτιά!». Εἶναι ἡ τρίτη πυρκαγιὰ μέσα σὲ 24 ὧρες. Πρὶν ἀπὸ μιὰ βδομάδα καιγόταν ἡ ἑλληνικὴ συνοικία. Πρὶν 15 μέρες ἔγινε στάχτη τὸ μπεζεστένι μὲ τὶς μουσελίνες. Κανεὶς δὲν ξέρει τὴν ἔκταση τῶν καταστροφῶν, τὸν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν ποὺ χάθηκαν μέσα στὶς φλόγες, ἀπαράλλαχτα ὅπως κανεὶς δὲν μαθαίνει πόσοι στρατιῶτες σκοτώθηκαν στὸν πόλεμο. Τὸ πρωὶ ἡ φωτιὰ εἶχε φθάσει στὸ σεράϊ. Ὁ σουλτά-

---

1. The present state of the Othoman Empire, London 1784. Τὸ κείμενο ἀπὸ τὴ γαλλικὴ μετάφραση : État actuel de l'Empire Othoman, contenant des détails plus exacts que tous ceux qui ont parus jusqu' à présent sur la religion, le gouvernement, la milice... Par *Elias Habesci*, qui a résidé plusieurs années à Constantinople, attaché au service du Grand Seigneur 'A Paris 1792, σ. 154 - 164.

2. Travels in Europe, Asia, Minor and Arabia, by *Julius Griffiths*, M.D. Member of the Royal Medical Society of Edinburgh, and of several foreign literary societies, London 1805, σ. 184.

νος πού πάντοτε διατηρεῖ στὸ σταῦλο ἕνα ἄλογο σελλωμένο γιὰ νὰ σπεύδη στὶς πυρκαγιές δὲν τόλμησε αὐτὴ τὴ φορὰ νὰ ξεμυτίση» [1].

Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Morritt ἔγραφε ἀπὸ τὴν Πόλη τὸ 1794: «Τὴ νύχτα πού ἔφθασα ξέσπασε στὸ Γαλατὰ μιὰ πυρκαγιὰ πού ἔκανε στάχτη πάνω ἀπὸ χίλια σπίτια. Δυὸ νύχτες ἀργότερα κάηκαν ἄλλα 300. Λένε πὼς γίνονται κάθε τόσο ἐμπρησμοί, ἐκδήλωση διαμαρτυρίας κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας. Γεγονὸς ὅμως εἶναι ὅτι τὸ χειμώνα πού ἀνάβουν τὰ μαγκάλια μέρα παρὰ μέρα φουντώνει καὶ μιὰ πυρκαγιά» [2].

Ἡ παρουσία τοῦ σουλτάνου στὸν τόπο τῆς πυρκαγιᾶς ἦταν ἀπαραίτητη, μᾶς πληροφορεῖ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς James Dallaway, ἐφημέριος καὶ γιατρὸς τῆς ἀγγλικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη τὸ 1794.

Ἂν ἡ πυρκαγιὰ διαρκοῦσε περισσότερο ἀπὸ μιὰ ὥρα ἐρχόταν στὸ σημεῖο τῆς φωτιᾶς ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος. Τὸν ἀκολουθοῦσαν μουλάρια φορτωμένα πιάστρα πού τὰ μοίραζε μὲ τὰ ἴδια του τὰ χέρια στοὺς πυροσβέστες γιὰ νὰ παρακινηθοῦν, νὰ πάρουν κουράγιο καὶ νὰ σβήσουν τὴ φωτιά.

Ὥσπου νὰ φθάση ὁ σουλτάνος μὲ τὰ γρόσια ὅλοι στέκονταν ἀδρανεῖς. Κατὰ τὴν πυρκαγιὰ τοῦ 1788, γράφει ὁ Dallaway, ἀπειλήθηκε ὁλοκληρωτικὴ καταστροφὴ τῆς πρωτεύουσας [3].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Castellan (1797) περιγράφει πῶς γκρέμιζαν οἱ πυροσβέστες καὶ οἱ στρατιῶτες τὰ σπίτια κι' ἄνοιγαν πλατεῖες γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουν τὴ φωτιά.

Εἶχε καταφθάσει ἐπὶ τόπου ὁ ἀρχηγὸς τοῦ τουρκικοῦ στόλου, ὁ καπουδὰν πασὰς γιὰ νὰ ἐπιστατήση στὴν κατάσβεση. Ὁ περιηγητὴς εἶδε στρατιωτικὲς μονάδες νὰ κουβαλοῦν ἁλυσίδες καὶ πελώρια ραβδιὰ μὲ σιδερένιους γάντζους στὴν ἄκρη. Κάθε δυὸ πυροσβέστες χειρίζονταν μιὰ ἀντλία. Πολλοὶ κρατοῦσαν τσεκούρια. Οἱ πυροσβέστες ἦταν γυμνοπόδαροι καὶ γυμνόστηθοι. Προστατεύονταν μονάχα ἀπὸ μιὰ ἄσπρη μεταλλικὴ κάσκα.

Γιὰ νὰ ἀναχαιτίσουν τὴ φωτιὰ χρειάσθηκε νὰ γκρεμίσουν ἀρκετὰ σπίτια ὥστε νὰ δημιουργηθῆ κενό. Ἡ κατεδάφιση γινόναν στὸ ἄψε σβῆσε. Τύλιγαν τὰ σπίτια μὲ ἁλυσίδες καὶ ὕστερα τὰ ἔσερναν μὲ δύναμη — βοηθοῦσαν καὶ τὰ κονταρόξυλα μὲ τὸ γάντζο — ὥσπου νὰ σωριαστοῦν σὲ συντρίμματα. Ὕστερα ὡρμοῦσαν μὲ τὰ τσεκούρια, θρυμμάτιζαν τὰ ἐρείπια καὶ δημιουργοῦσαν ζώνη ἀσφαλείας.

---

1. Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie, Ἀ Paris an 7 = 1799, σ. 19.

2. The letters of *John B. S. Morritt of Rokeby*, descriptive of journeys in Europe and Asia Minor in the years 1794-1796, London 1914.

3. Constantinople ancient and modern with excursions to the shores and islands of the Archipelago and to the Troad, London 1797, σ. 73.

Τὰ μεγάλα θύματα τῶν πυρκαγιῶν, ποὺ διαδέχονταν ἡ μιὰ τὴν ἄλλη — «τὶς περισσότερες φορὲς ὠφείλονταν σὲ ἐμπρησμοὺς γιὰ πολιτικοὺς λόγους» — ἦταν οἱ μεγιστάνες καὶ οἱ πλούσιοι. Ὁ φτωχολαὸς ἔσπευδε νὰ φυλάξῃ τὰ πολύτιμα ἀγαθά του στὰ πέτρινα δημόσια κτίρια, στὰ μπεζεστένια, στὰ τζαμιά, στὰ σχολεῖα καὶ στὰ λουτρά.

Οἱ εὔποροι Ἕλληνες δωροδοκοῦσαν τοὺς πυροσβέστες νὰ μὴ τοὺς γκρεμίσουν τὸ σπίτι.

Κατὰ τὴν τελευταία πυρκαγιά, ἀφηγεῖται ὁ Castellan, ἕνας ἔμπορος τοῦ Πέραν, μόλις εἶδε νὰ ζυγώνῃ ἡ φωτιὰ στὸ σπίτι του τὰ παράτησε ὅλα σύξυλα καὶ ἀπομακρύνθηκε ἥσυχα ἥσυχα χωρὶς νὰ μεταφέρῃ τίποτα ἀπὸ τὰ ἔπιπλα καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθά του. Τὴν ἐξήγηση τῆς ἀταραξίας του ἔδωσε ὁ ἴδιος:

«Ὅταν θὰ φθάσουν οἱ πυροσβέστες στὸ σπίτι μου θὰ τοὺς δώσω αὐτὸ τὸ μαγικὸ χαρτί. Κι' ἐνῶ ὅλα τὰ γύρω σπίτια θὰ κατεδαφισθοῦν τὸ δικό μου θὰ μείνῃ ὄρθιο καὶ ἄθικτο. Ἦταν μιὰ ὑπόσχεση καταβολῆς 2.000 πιάστρων σὲ περίπτωση ποὺ θὰ γλύτωναν τὸ σπίτι ἀπὸ τὴ φωτιά. Καὶ πραγματικὰ ἔτσι ἔγινε. Σπάνια ὅμως οἱ εὔποροι Ἕλληνες καταφεύγουν σ' αὐτὸ τὸ μέτρο γιατὶ τὰ ξυλόσπιτα δὲν ἔχουν μεγάλη ἀξία. Οἱ νοικοκυραῖοι περιορίζονται νὰ μεταφέρουν τὰ ἔπιπλά τους κι' ἀφήνουν τὸ σπίτι νὰ καῇ. Ἔπειτα ὅλοι διαθέτουν θολωτὰ ὑπόγεια ἀπὸ τοῦβλα, ὁλότελα ἀπομονωμένα, ὅπου πετοῦν σὲ περίπτωση πυρκαγιᾶς ἀνάκατα ὅλα τὰ πολύτιμα ἀντικείμενα. Φροντίζουν μόνο νὰ σκεπάσουν τὶς σιδερόπορτες καὶ κάθε ἄνοιγμα ἢ ρωγμὴ μὲ χῶμα γιὰ νὰ μὴ λειώσῃ τὸ μέταλλο καὶ ἁρπάξῃ φωτιὰ ἡ ἀποθήκη» [1].

Στὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ κατάσταση δὲν εἶχε διόλου βελτιωθῆ. Οἱ φλόγες καταβρόχθιζαν ὁλόκληρες συνοικίες. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς G. A. Olivier ἀναζητεῖ τὰ αἴτια τῶν πυρκαγιῶν καὶ περιγράφει τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦσε ἡ τουρκικὴ Κυβέρνηση γιὰ τὴν πρόληψη καὶ τὴν ἀντιμετώπισή τους.

«Δὲν εἶναι περίεργο ποὺ οἱ πυρκαγιὲς ξεσποῦν τόσο συχνὰ στὴν Πόλη. Ὁλόκληρο τὸ χειμώνα καίει παντοῦ φωτιὰ πάνω σὲ σανίδες, πλάϊ στοὺς σοφάδες, στὰ ψαθιὰ καὶ στὰ χαλιά. Ἡ παραμικρὴ ἀμέλεια, μιὰ μικρὴ σπίθα καὶ ὅλα φουντώνουν. Ἂν βγῇ κανεὶς ἀπὸ τὸ σπίτι ἢ ἀπομακρυνθῇ, ἡ φωτιὰ ἁπλώνεται στὰ ἔπιπλα καὶ στὸ πάτωμα κι' ἂν δὲν τὴν προλάβῃς τυλίγει τὸ σπίτι, κατατρώει τὶς γειτονικὲς κατοικίες καὶ συχνὰ μεταβάλλει σὲ στάχτη ὁλόκληρους μαχαλάδες. Πολλὲς φορὲς εἶδα ἀπὸ τὸ μέγαρο τῆς γαλλικῆς πρεσβείας κι' ἀπὸ τὰ ὑψώματα τοῦ Πέραν τὴν ταχύτητα καὶ τὴ δύναμη τῆς φωτιᾶς καὶ τὶς τρομακτικὲς καταστροφὲς ποὺ προκαλεῖ. Ὅταν ξεσπάσῃ πυρκαγιά, μέρα ἢ νύχτα γίνεται συναγερμός. Οἱ φύλακες τῶν συνοικιῶν διατρέχουν τοὺς

1. Lettres sur la Morée, l' Hellespont et Constantinople, par *A. L. Castellan* de l'Académie Royale de Beaux Arts, 'A Paris 1820, τ. Β', σ. 160 κ.ἑ.

δρόμους σέρνοντας ραβδιά μὲ σιδερένιες βάσεις καὶ κραυγάζουν μὲ φωνὴ βαρειὰ καὶ πένθιμη: Φωτιά! Φωτιά! Δυὸ πελώρια κανόνια τοποθετημένα τὸ ἕνα σὲ κάποιο ὕψωμα στὴ μέση τῆς Πόλης καὶ τὸ ἄλλο στὸ Γαλατὰ εἰδοποιοῦν τοὺς κατοίκους. Ὁ διοικητὴς τῶν γενιτσάρων σπεύδει ἐπὶ τόπου μὲ πολυάριθμη δύναμη. Ἀκολουθεῖ ὁ Μεγάλος Βεζύρης. Κι' ἂν ἡ φωτιὰ δὲν σβήση ἔρχεται ὁ σουλτάνος γιὰ νὰ ἐνθαρρύνη μὲ μπαξίσια τοὺς πυροσβέστες, τοὺς στρατιῶτες καὶ τοὺς διαβάτες νὰ ἀγωνισθοῦν μὲ ζῆλο. Ἀλλὰ ὅταν φυσάη ἄνεμος καμμιὰ δύναμη δὲν μπορεῖ νὰ ἀναχαιτίση τὴ φωτιά. Τότε ἡ μόνη σωτηρία εἶναι οἱ ὁμαδικὲς κατεδαφίσεις.

»Ἡ ἀποκατάσταση τῶν ζημιῶν γίνεται ἀμέσως. Λίγες μέρες μετὰ τὴν πυρκαγιὰ βλέπεις νὰ ξεφυτρώνουν παντοῦ σπίτια ὁλόϊδια μὲ κεῖνα ποὺ ἀφάνισε ἡ φωτιά. Ὅλα τὰ ἐλαττώματα τῶν παλαιῶν κατασκευῶν διατηροῦνται σχολαστικά.

»Συχνὰ ἡ πυρκαγιὰ εἶναι προμελετημένη. Ἀποτελεῖ ἐκδήλωση διαμαρτυρίας γιὰ τὴν ἀκρίβεια, γιὰ τὶς καταχρήσεις τῆς ἐξουσίας, γιὰ τοὺς νεωτερισμοὺς ποὺ εἰσάγονται ἀπὸ τὴν κυβέρνηση. Στὴ Σμύρνη οἱ Τοῦρκοι ἐκδικήθηκαν τὴ δολοφονία κάποιου γενίτσαρου πυρπολώντας τὴν εὐρωπαϊκὴ συνοικία καὶ θανατώνοντας κάθε Ἕλληνα ποὺ εὕρισκαν στὸ δρόμο [1]. Ἡ πυρκαγιὰ τοῦ

---

1. Πρόκειται γιὰ τὸ περίφημο «ρεμπελιό» τῶν γενιτσάρων τῆς 4/15 Μαρτίου 1797 ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τῆς Σμύρνης ποὺ ὡδήγησε στὴ σφαγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ, στὴ διαρπαγὴ καὶ τὴν ἀποτέφρωση τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ λεγομένου Φραγκομαχαλᾶ. Ἡ ἀφορμὴ τοῦ ρεμπελιοῦ κατὰ τὸν αὐτόπτη Γάλλο *Tricon* : Μιὰ ὁμάδα Γερμανῶν σχοινοβατῶν ποὺ ἔφθασε στὴ Σμύρνη προκάλεσε τὴ συγκέντρωση μεγάλου πλήθους θεατῶν. Κάτι Ζακυνθινοὶ φιλονείκησαν στὴν εἴσοδο τῆς «μάντρας» μὲ τοὺς γενίτσαρους φρουρούς. Κάποιος Ζακυνθινὸς σκοτώνει ἕνα γενίτσαρο. Τὴν ἄλλη μέρα οἱ Τοῦρκοι ξεχύθηκαν στοὺς δρόμους κι' ἄρχισαν τὴ σφαγὴ τῶν Ἑλλήνων. Οἱ Εὐρωπαῖοι σώθηκαν ὅλοι στὰ καράβια (*Iconomos - Slaars*, Études sur Smyrne, 1868, σ. 44). Κατὰ τὸν *Κ. Οἰκονόμου* : «Εἰς τὴν Σμύρνην τῷ 1796 ἐφόνευσε Τοῦρκον Ἑνετὸς ὑπήκοος καὶ ἐπειδὴ ὁ πρόξενος ἢ κόνσουλος τῆς Βενετίας δὲν παρέδωσε τὸν φονέα, κατέσφαξαν οἱ Τοῦρκοι ὑπὲρ τὰς ἓξ χιλιάδας ἀθώων Γραικῶν καὶ κατέκαυσαν τὸ κάλλιστον τῆς πόλεως» (Λόγοι Ἐκκλησιαστικοί), σ. 265 σημ.). Κατὰ τὸν *Φιλήμονα* : «Ἐκ μὲν τῶν Χριστιανῶν ἐθυσιάσθησαν μέχρι τῶν χιλίων πεντακοσίων, ἐπὶ ὥρας δὲ τεσσαράκοντα ὀκτὼ ἐφλέγετο ἡ πόλις ἀποτεφρωθεῖσα ὑπὲρ τὸ ἥμισυ μέρος» (Δοκίμιον περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, Ἐν Ἀθήναις 1859, τ. Γ', σ. 249). Κατὰ τὸν Τοῦρκο ἱστορικὸ *Δζεβδὲτ πασά* : «Οἱ πρό τινος ἐλθόντες Νέμτζοι σχοινοβάται μεταβάντες εἰς Σμύρνην εἶχον παραστήσει ἐν μέσῳ ἀπείρου πλήθους ἐκ διαφόρων ἐθνῶν, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὑπῆρχον καὶ 8 - 10 Ζακύνθιοι ὑπήκοοι Βενετοί. Ἐξ αὐτῶν τὸν ἕνα, ἕνεκα τῆς ἀναιδοῦς αὐτοῦ διαγωγῆς διὰ ράβδου ἔδειρεν ὁ ἐκεῖσε εὑρισκόμενος γιασαξῆς (κλητὴρ) τοῦ βενετικοῦ προξενείου γιανίτζαρος καὶ ἀπεδίωξε τοῦ θεάτρου ἀλλ' ἐπανῆλθεν οὗτος κατόπιν μετὰ 20 - 30 συμπατριωτῶν του οἵτινες ἔδειραν καὶ ἐφόνευσαν τὸν κλητῆρα ἐκ τούτου δὲ προέκυψεν ἔρις καὶ ἀλληλομαχία καθ' ἣν ἐπληγώθησαν ἢ ἐφονεύθησαν μερικοὶ Μουσουλμάνοι καὶ Χριστιανοί» (*Ν. Κ. Χ. Κωστῆ*, Τὸ ἐν Σμύρνῃ Ρεμπελλιὸν τοῦ ἔτους 1797, Σμυρναϊκὰ Ἀνάλεκτα, Ἐν Ἀθήναις 1904, σ. 365-

Πέραν, τὸ 1799, ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς γαλλικῆς ἐκστρατείας στὴν Αἴγυπτο καὶ τῆς ρωσοτουρκικῆς συμμαχίας»[1].

Ἀλλὰ ἂς ξαναγυρίσουμε στὸν περιηγητή μας. Ὁ βαρῶνος Tott ἀναμίχθηκε δραστήρια καὶ ἄμεσα κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Πόλη στὰ παρασκήνια τῶν ἀλλαξοπατριαρχιῶν διευκολύνοντας καὶ προωθώντας μὲ μηχανορραφίες στὸ θρόνο τὸν προστατευόμενο τῆς γαλλικῆς πρεσβείας ἀρχιερέα. Ὁ κουνιάδος του, ἐγκατεστημένος στὴν Πόλη, ἦταν παράγοντας τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας καὶ εἶχε στενὲς σχέσεις μὲ τὸ συγγενολόϊ τοῦ σουλτάνου. Ἀφηγεῖται ὁ Γάλλος εὐγενής:

«Στὸν Οἰκουμενικὸ θρόνο βρισκόταν τότε[2] ὁ πατριάρχης Κύριλλος ποὺ εἶχε κηρυχθῆ ὑπὲρ τοῦ ἀναβαπτίσματος[3]. Καὶ ἐπειδὴ ἀφώρισε τὸν πάπα, τὸ

---

366). Καὶ ὁ αὐτόπτης Μανιάτης Νικήτας Νηφάκης στὸ στιχούργημά του «Ἱστορία τοῦ Φραγκομαχαλᾶ» :

Στὰ καπελιὰ βάζουν φωτιὲς
στὰ σπίτια ρίχνουν μπαλοτιές.
....
Εὐθὺς φουντῶσαν οἱ φωτιὲς
καὶ καίουν ἀπὸ τρεῖς μεριές.
....
Μέσα τοὺς φλόγιζε ἡ φωτιὰ
ἀπ' ἔξω βλέπαν τὰ σπαθιὰ
στὰ χέρια τῶν ἐχθρῶν τους
θωροῦν τὸν ὄλεθρόν τους.
Ὅσοι φοβοῦνται τὰ σπαθιὰ
σὰν περβανέδες στὴ φωτιὰ
καὶ σὰν τυφλοὶ ὁρμοῦσι
γιὰ νὰ κατακαοῦσι,
ὅσοι φοβοῦνται τὴ φωτιὰ
ἔπεσαν ἔξω στὰ σπαθιὰ
καὶ ἄλλοι σκοτωθῆκαν
καὶ ἄλλοι σκλαβωθῆκαν
καὶ ὅσοι πάλιν τὰ σπαθιὰ
ἐγλύτωσαν καὶ τὴ φωτιὰ
καὶ στὸν γιαλὸν ἐμπῆκαν
ἐκεῖ πάλιν πνιγῆκαν...

(*Σ. Β. Κουγέα*, Νικήτα Νηφάκη, Μανιάτικα Στιχουργήματα, Ἀθῆναι 1964, σ. 184 κ.ἑ.). Βλ. καὶ *Φιλ. Κ. Φάλμπου* Ὁ Φραγκομαχαλᾶς τῆς Σμύρνης, Ἀθῆναι 1970 σ. 89 σημ. 1, ὅπου ἀναλυτικὴ βιβλιογραφία).

1. Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse, fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République, par *G. A. Olivier*, A Paris an 9 = 1801, τ. Α', σ. 235 - 237.

2. Τὸ 1755.

3. Ἡ ἱστορία ἄρχισε πρὶν τέσσερα χρόνια, τὸ 1751. Στὸ Κατιρλὶ τῆς Νικομήδειας, ἕνας διάκος, Αὐξέντιος τὸ ὄνομά του, κήρυξε πὼς τὸ βάπτισμα τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας

βασιλιὰ τῆς Γαλλίας καὶ ὅλους τοὺς Καθολικοὺς ἡγεμόνες, τὸ ποίμνιό του ἀποφάσισε νὰ ξαναβαφτισθῆ. Οἱ γυναῖκες κυρίως καὶ τὰ κορίτσια ἔσπευδαν νὰ

ἦταν ἄκυρο καὶ ἀποτελοῦσε καταπάτηση τῶν ἱερῶν κανόνων, καὶ καλοῦσε ὅλους τοὺς ὀρθόδοξους ποὺ προέρχονταν ἀπὸ τὸ παπικὸ δόγμα νὰ ξαναβαπτισθοῦν μὲ ράντισμα καὶ γυμνὰ σώματα. Ἔντονα ἀντιπαπικὸς ὁ Κύριλλος ἀπέφυγε νὰ καταδικάση τὰ κηρύγματα τοῦ διάκου. Ἀλλὰ ἡ φήμη τοῦ Αὐξεντίου ἄρχισε νὰ ἁπλώνεται ἀνάμεσα στὰ πλήθη ὄχι μονάχα τῶν ὀρθόδοξων ἀλλὰ καὶ τῶν ἀλλόθρησκων ποὺ ἔσπευδαν ὁμαδικὰ στὸ Κατιρλὶ γιὰ νὰ ἀκούσουν τόν «ἅγιο ἄνθρωπο». Ὁ πονηρὸς διάκος ποὺ ὑποκρινόταν τὸν προφήτη, εἶχε δημιουργήσει πυκνὸ δίκτυο πληροφοριοδοτῶν παπάδων. Κι' ἐκεῖνοι τὸν ἐνημέρωναν μὲ λεπτομερῆ σημειώματα γιὰ τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν χριστιανῶν ποὺ πήγαιναν νὰ τὸν ἀκούσουν καὶ νὰ ἀσπασθοῦν τὸ χέρι του. Τὰ μυστικὰ αὐτὰ συγκέντρωναν οἱ παπάδες ὀπαδοὶ τοῦ Αὐξεντίου κατὰ τὴν ἐξομολόγηση. Ἔτσι ὁ διάκος κατώρθωσε νὰ καταρτίση κατάλογο μὲ ὀνόματα χριστιανῶν καὶ τὰ κρίματά τους. Κι' ὅταν παρουσιαζόταν κάποιος, χρησιμοποιοῦσε τὰ στοιχεῖα ποὺ γνώριζε ἀπὸ τοὺς πράκτορές του, ἀπαριθμοῦσε στὸν ἀνυποψίαστο ἄνθρωπο τὶς ἁμαρτίες του καὶ τὸν θάμπωνε μὲ τήν «παντογνωσία» του. «Καὶ ἦν καθ' ἡμέραν», ἱστορεῖ ὁ *Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης*,«σύρροια πλήθους εἰς τὸ Κατιρλὶ πλεῖστοι ὅσοι, καὶ οἱ πνευματικοὶ ηὔξησαν ἐπὶ πολύ, καὶ τὸ εἰσόδημα τῶν ἐξομολογουμένων ἦν οὐκ ὀλίγον» (Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 365 - 366). Ἕνα χρόνο ἀργότερα, τὸ 1752, ἀνατρέπεται ὁ Κύριλλος καὶ ἀνεβαίνει στὸ θρόνο, γιὰ τέταρτη φορά, ὁ Παΐσιος, ὁ ἀπὸ Νικομηδείας. Ὁ νέος πατριάρχης καλεῖ τὸν Αὐξέντιο νὰ σταματήση τὰ κηρύγματά του ἀλλὰ ἐκεῖνος, πανίσχυρος πιά, δὲν ἐννοεῖ νὰ ὑπακούση. Καθὼς μάλιστα ἔχει ἀποχτήσει ὀπαδοὺς ἀνάμεσα στὸ ἀρχοντολόϊ τῆς Πόλης μὲ τὴν ἀκτινοβολία του, στρέφει τὰ κηρύγματα καὶ ἐναντίον τοῦ πατριάρχη. «Ἦτον νὰ θαυμάση τινας διὰ τὴν αὔξησην τοῦ κακοῦ τοῦ διὰ τὸν Αὐξέντιον· καὶ γὰρ οὐ μόνον οἱ χυδαῖοι καὶ ἀμαθεῖς δίκην χειμάρρου συνέτρεχον, ἀλλὰ καὶ ἄρχοντες καὶ ἀρχόντισσαι, λόγῳ περιεργείας διὰ νὰ τὸν ἰδοῦν καὶ νὰ τὸν ἀκούσουν, ἀλλ' ἐπανακάμπτοντες ἐκεῖθεν τὸν ἐδικαίωναν καὶ δυσηρεστοῦντο εἰς τὴν τοῦ πατριάρχου Παϊσίου καὶ τῆς συνόδου κατ' αὐτοῦ κακὴν ὑπόληψιν. Ὡς τόσον ὁ Αὐξέντιος, οὐ μόνον ἠπείθει εἰς τὰς πατριαρχικὰς καὶ συνοδικὰς συμβουλάς τε καὶ ἐπιταγὰς ἀλλὰ καὶ παραινῶν, τοὺς ἐκήρυττε παπιστὰς καὶ πατριάρχην καὶ ἀρχιερεῖς, στηλιτεύων αὐτοὺς ἀνυποστόλως καὶ ἀνερυθριάστως ὡς αἱρετικοὺς μεγάλῃ τῇ φωνῇ» (ἔνθ' ἀν., σ. 368). Ἀλλὰ τὸ 1753, ὕστερα ἀπὸ διαβήματα τοῦ πατριαρχείου, ἐπεμβαίνουν οἱ Τοῦρκοι καὶ κατορθώνουν νὰ τὸν ἀποσπάσουν ἀπὸ τὸν ὄχλο μὲ δόλο : τὸν ἔπεισαν νὰ παρουσιασθῆ στὸ σεράϊ τοῦ σουλτάνου, ποὺ εἶχε τάχα γοητευθῆ ἀπὸ τὰ κηρύγματά του. Καὶ κατὰ τὸ ταξίδι στὴν Πόλη τὸν ἔπνιξαν : «ἐμβάντα οὖν εἰς τὸ πλοῖον, καθ' ὁδόν, πνίξαντες κατὰ τὴν δοθεῖσαν αὐτοῖς προσταγήν, ἔρριψαν εἰς τὴν θάλασσαν» (ἔνθ' ἀν., σ. 369). Τὴν ἄλλη μέρα οἱ ὀπαδοὶ τοῦ Αὐξεντίου οργανώνουν στὴν Πόλη συλλαλητήριο διαμαρτυρίας πέντε χιλιάδων Ἑλλήνων. Στόχος τὸ πατριαρχεῖο καὶ ὁ Παΐσιος. «Εἶναι Λατῖνος», κραύγαζε τὸ ἐξαγριωμένο πλῆθος καὶ παρὰ λίγο νὰ τὸν λυντσάρη. Τὴν ἐπίθεση κατὰ τοῦ Παΐσιου περιγράφει ὁ Σέργιος Μακραῖος : «Οἱ δὲ προλήψει δεινῇ προϊσχημένοι ἐκβακχευθέντες τῇ γοητείᾳ τῶν ὑποκριτῶν, ζέοντες τῷ θυμῷ, κύνες οἱονεὶ λυσσῶντες καὶ θῆρες ἄγριοι, ἐφάλλονται ἐπὶ τὸν πραότατον γηραιόν, καὶ τῆς αὐτοῦ κέλλης ἀφαρπάσαντες κατήγαγον, ἐλεεινῶς ἕλκοντες, ἀνηλεῶς τε τύπτοντες, ἐμπτύοντές τε ἀναιδῶς καὶ ἀναιτίως οἱ παράφρονες· καὶ ἦν τότε ἰδεῖν οἰκτρὸν θέαμα τῆς ποίμνης μανείσης κατὰ τοῦ ποιμένος, δίκην λύκων αἱμοβόρων τοῖς ὀδοῦσι κατασπαράξαι λυσσώντων». Τελικὰ τὸν ἔσωσε μισοπεθαμένο ἡ τουρκικὴ φρουρὰ ὕστερα ἀπὸ ἔφοδο «ροπάλοις» ἐναντίον τοῦ πλήθους (Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας (1750 - 1800), στὴ Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ *Κων. Σάθα*, Ἐν Βενετίᾳ 1872, σ. 210 - 211). Οἱ δια-

συμμορφωθοῦν καὶ ξαναβαφτίζονταν μὲ ράντισμα γιὰ νὰ ἀποφύγουν τὴ θεϊκὴ κατάρα. Παράλληλα ἐξωθοῦσε τοὺς Τούρκους ἐναντίον τῶν Καθολικῶν καὶ κατέφευγε σέ «ἀβανιές» ἐναντίον τῶν μητροπολιτῶν ποὺ δὲν δέχονταν νὰ συμμορφωθοῦν μὲ τὰ κηρύγματά του [1].

»'Ανάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς ἀρχιερεῖς ἦταν καὶ ὁ Καλλίνικος, ἀρχιεπίσκοπος 'Αμασείας. Γιὰ νὰ ἀποφύγη τὴ σύλληψη καὶ τὴν ἐξορία στὸ Σινὰ κατέφυγε στὴ συνοικία μας καὶ ζήτησε τὴ μεσολάβηση τοῦ κουνιάδου μου στὴ χανοὺμ σουλτάνα, ἀνηψιὰ τοῦ σουλτάνου 'Οσμὰν γιὰ νὰ ξαναπάρη τὴν ἀρχιεπισκοπή του [2]. Ἦταν πολὺ δύσκολο ρουσφέτι. Βέβαια δὲν μᾶς ἔνοιαζε τί θὰ γίνη ὁ δεσπότης, θέλαμε ὅμως νὰ χτυπήσουμε τὸν πατριάρχη Κύριλλο. Ἔτσι ἀναλάβαμε νὰ προστατέψουμε τὰ θύματά του.

»Ἄρχισαν λοιπὸν οἱ διαπραγματεύσεις μὲ τὸ σουλτάνο διαμέσου τῆς χανοὺμ σουλτάνας γιὰ νὰ γίνη πατριάρχης ὁ προστατευόμενός μας [3]. Στὸ μεταξὺ οἱ ἄνθρωποι τοῦ πατριάρχη ὠργάνωσαν παγάνα γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ 'Αμασείας. Καὶ παραλίγο νὰ τὸν αἰχμαλωτίσουν κοντὰ στὸ σπίτι μου. Γιὰ νὰ τὸν ἐξασφαλίσω ἀπὸ κάθε κίνδυνο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν παζαριῶν μὲ τὸ σεράϊ

δηλωτὲς κατευθύνονται ὕστερα στὸ σεράϊ τοῦ Βεζύρη. 'Αλλὰ τότε ἐπεμβαίνουν οἱ Τοῦρκοι, συλλαμβάνουν τοὺς δύο «πρωταιτίους» καὶ τοὺς παλουκώνουν στὰ σκαλοπάτια τοῦ Φαναριοῦ. 'Εξ αἰτίας αὐτῶν τῶν ἐπεισοδίων ἐκδιώκεται ὁ Παΐσιος καὶ ξανανεβαίνει στὸ θρόνο ὁ Κύριλλος. 'Αλλὰ ὁ νέος πατριάρχης ἀγνοώντας, ὅτι οἱ Τοῦρκοι εἶχαν δολοφονήσει τὸν Αὐξέντιο, υἱοθετεῖ ἀπὸ καιροσκοπισμὸ τὰ κηρύγματά του καὶ κηρύσσει τὸν ἀναβαπτισμό.

1. Κάλεσε τοὺς Τούρκους νὰ τοὺς δέσουν καὶ νὰ τοὺς ἐξορίσουν : «'Ελθόντας οὖν εἰς προσκύνησίν του τοὺς ἀρχιερεῖς σιδηροδεσμεῖ καὶ πέμπει εἰς τὰς ἐπαρχίας των καὶ καταγράφει εἰς τὸ διβάν - καλεμὶ τοὺς ὁρισμοὺς τῆς ἐξορίας τῶν ἀρχιερέων» (*'Αθαν. Κομνηνοῦ 'Υψηλάντη*, ἔνθ' ἀν., σ. 372).

2. 'Ο Καλλίνικος ὁ ἀπὸ Προϊλάβου ἦταν ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες ποὺ κατώρθωσαν ν' ἀποφύγουν τὴ σύλληψη. Γιὰ νὰ σωθῆ ἀπὸ τὰ σίδερα τοῦ πατριάρχη κατέφυγε στὸ σπίτι μιᾶς Φράγκισσας Καλίτσας, φιλενάδας τῆς χανοὺμ σουλτάνας, ἀνηψιᾶς τοῦ σουλτάνου 'Οσμάν.

3. «Εἰς τὴν Χανοὺμ - σουλτάνην ἐσύχναζε πολλὰ ὁ σουλτὰν 'Οσμάνης ὑπεραγαπῶν αὐτήν. Ταῦτα οὖν εἰδὼς ὁ Καλλίνικος παρεκίνει αὐτήν τε καὶ τὸν υἱὸν αὐτῆς Κάρλον νὰ τὸν πατριαρχεύσουν, ὑποσχεθεὶς αὐτοῖς τε καὶ τῇ σουλτάνῃ, πουγγεῖα ἄσπρων ὑπὲρ τὰ 200» (*'Αθαν. Κομνηνοῦ 'Υψηλάντη*, ἔνθ' ἀν., σ. 372). 'Αλλὰ ὄχι μονάχα οἱ Φράγκισσες καὶ οἱ γυναῖκες τῶν χαρεμιῶν ἀνεβοκατέβαζαν πατριάρχες μὲ τὴν ἐπιρροή τους στὴν Πύλη ἀλλὰ καὶ Φαναριώτισσες ραδιουργοῦσαν γιὰ ἀλλαξοπατριαρχίες. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἔπαιξαν ἐπαίσχυντο ρόλο. «'Η ἐπὶ θυγατρὶ ἐγγονὴ τοῦ Μαυροκορδάτου, τοῦ ἐξ ἀπορρήτων, ἀποστρεφομένη τὸν τυφλὸν σύζυγόν της Λάσκαρην Μαμηνᾶν, ἠγάπησε παραφόρως τὸν πατριάρχην 'Ιερεμίαν. 'Αλλ' ὁ ἱεράρχης τὴν περιεφρόνησε. Τοῦτο ἤρκεσε διὰ νὰ ἐπέμβῃ ὁ Γρηγόριος Γκίκας, ἡγεμὼν τῆς Μολδαβίας, ἀδελφὸς τῆς Μαριώρας καὶ νὰ παυθῇ ὁ ἐνάρετος πατριάρχης. 'Η σύζυγος τοῦ ἡγεμόνος Σκαρλάτου Καρατζᾶ, Ρωξάνδρα, ἦτο ἐρωμένη τοῦ πατριάρχου Σαμουήλ. 'Η ἀνεψιὰ τοῦ πατριάρχου 'Ιωαννικίου Καρατζᾶ, Ζαφείρα, ἐπηρέαζε τοὺς κληρικοὺς καὶ κατώρθωνε νὰ χειροτονῇ τοὺς εὐνοουμένους της ἐπισκόπους» (*Πύρρου Γιαννόπουλου 'Ηπειρώτου*, Οἱ Φαναριῶται, 'Αθῆναι 1929, σ. 14).

δέχτηκα νὰ τὸν κρύψω σὲ μιὰ καμαρούλα στὴν ταράτσα τοῦ σπιτιοῦ μου. Τὸν ὡδήγησα στὴν κρυψώνα καὶ φρόντιζα μυστικὰ γιὰ τὴν τροφή του. Τελικὰ συμφωνήθηκε ἕνα σημαντικὸ ποσὸ σὲ χρυσὰ τσεκίνια. Τὸ ποσὸ αὐτὸ τὸ ζήτησε ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος 'Οσμὰν καὶ ἔφθασε κατ' εὐθεῖαν στὰ χέρια του μὲ τὴ συμφωνία νὰ τὸ μοιρασθῇ μὲ τὴν ἀνηψιά του.

»'Υπογράφτηκε στὰ γρήγορα τὸ χαρτὶ ποὺ ἐξώριζε τὸν Κύριλλο καὶ ὥριζε διάδοχό του τὸν Καλλίνικο καὶ ἔφθασε στὸ βεζύρη χωρὶς νὰ πάρη εἴδηση ὁ πατριάρχης. Γιὰ νὰ δικαιολογήσουν αὐτὴ τὴν ξαφνικὴ ἐκθρόνιση στέριωσαν κατηγορία ἐναντίον τοῦ Κύριλλου γιὰ ἀνατρεπτικὸ πνεῦμα καὶ ἐπαναστατικὲς ἐνέργειες. Ὕστερα ἔλαβαν τρομοκρατικὰ μέτρα γιὰ νὰ ἀποτραπῇ ἡ ἀπόδραση τοῦ πατριάρχη, ποὺ σύμφωνα μὲ τὸ διάταγμα ἔπρεπε νὰ ἐξορισθῇ στὸ ὄρος Σινά. Μεγάλες δυνάμεις γενιτσάρων πῆραν διαταγὴ νὰ κυκλώσουν ἀμέσως τὶς ἑλληνικὲς συνοικίες καὶ τὸ πατριαρχεῖο. Ἔτσι κατώρθωσαν νὰ αἰφνιδιάσουν τὸν Κύριλλο καὶ νὰ τὸν στείλουν ἐξορία φορτώνοντάς τον σ' ἕνα καρβουνιάρικο.

»'Απόμεινε ἡ ἐγκατάσταση τοῦ νέου πατριάρχη. 'Αλλὰ οἱ τουρκικὲς 'Αρχὲς δὲν ἤξεραν τὸ κρυσφύγετό του. Εἶχαν ρυθμίσει ὅλες τὶς λεπτομέρειες καὶ τὸ μόνο ποὺ λησμόνησαν ἦταν νὰ πληροφορηθοῦν ποῦ κρυβόταν ὁ διάδοχος τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου. Ἦρθαν σὲ μένα καὶ μοῦ ζήτησαν νὰ τὸν ὁδηγήσω στὸ σεράϊ γιὰ τὴν ἐπίσημη τελετή. 'Αλλὰ ὁ ταλαίπωρος δεσπότης ἦταν κατατρομοκρατημένος καὶ μὲ ἱκέτευε νὰ μὴν τὸν παραδώσω στοὺς ἐχθρούς του. Καὶ μ'ὅλο ποὺ τὸν βεβαίωσα πὼς ἔγινε πατριάρχης δὲν μὲ πίστευε. Ἦταν ἀδύνατο νὰ τὸν καθησυχάσω. 'Αναγκασμένος ὡστόσο νὰ ὑπακούση ἀκολούθησε τοὺς ὁδηγοὺς πιστεύοντας πὼς ἀκολουθεῖ τοὺς δημίους του. Μιὰ ὥρα ἀργότερα ὠνομαζόταν πατριάρχης» [1].

Στὴν πανηγυρικὴ ἐπινίκια πρώτη λειτουργία ὁ νέος πατριάρχης δὲν παρέλειψε νὰ καλέση καὶ τὸν Tott, τὸν εὐεργέτη του. Τὸν ὑποδέχθηκαν οἱ ἄνθρωποί του στὴν εἴσοδο τοῦ ναοῦ καὶ τὸν ὡδήγησαν σ' ἕνα στασίδι πλάϊ στὸ δεσποτικό, ὅπου σὲ λίγο κάθισε ὁ Καλλίνικος. Ὅταν πιὰ ἑτοιμάσθηκαν ὅλα γιὰ νὰ ἀρχίση ἡ λειτουργία, κατέβηκε, ὅπως ἀφηγεῖται ὁ Γάλλος περιηγητής, ὁ πατριάρχης καὶ κάθησε σὲ θρόνο μπροστὰ στὸ 'Ιερό. 'Εκεῖ τὸν κύκλωσαν ἀμέσως οἱ διάκοι, τὸν ἔντυσαν τὰ πατριαρχικὰ ἄμφια καὶ στὸ τέλος ἐναπόθεσαν τὴ διαμαντοστολισμένη μίτρα στὴν κεφαλή του.

«'Ο πατριάρχης πῆρε μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι τὴν ἀρχιερατικὴ ράβδο καὶ μὲ τὸ δεξὶ μιὰ τρίκλωνη λαμπάδα. Κρατοῦσε ὅμως τὰ δυὸ κεριὰ μαζὶ γιὰ νὰ ὑπογραμμίση τὴν ἕνωση τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τὴ διάκρισή τους ἀπὸ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Τὴν ἴδια διάκριση ἤθελε νὰ τονίση μὲ τὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ καθὼς εὐλογοῦσε τὸ ποίμνιο».

---

1. 'Ενθ' ἀν., σ. 65.

Μπῆκε στὸ Ἱερὸ ὁ πατριάρχης καὶ ἔσυρε τὸ παραπέτασμα τῆς Ὡραίας Πύλης. Ἀλλὰ τότε τὸ πλῆθος τῶν πιστῶν, ποὺ ὡς τότε παρακολουθοῦσε τὴν τελετὴ σιωπηλό, ἄρχισε νὰ ἀναταράσσεται ζωηρά. Χάχανα ἀκούστηκαν περιπαιχτικὰ ποὺ ἔσμιγαν μὲ τὶς ἀπελπισμένες κραυγὲς μερικῶν χριστιανῶν καθὼς πνίγονταν ἀπὸ τὴν ἀσφυκτικὴ κοσμοσυρροή. Ἕναν ἀπ' αὐτοὺς τὸν σήκωσαν ψηλὰ καὶ τὸν πέρασαν πάνω ἀπὸ τὰ κεφάλια ὡς τὴν ἔξοδο τοῦ ναοῦ. Ἀλλὰ καθὼς μεταφερόταν ὁ λιγοθυμισμένος τὰ πόδια του χτυποῦσαν ἐδῶ κι' ἐκεῖ, ἔγδερναν ἀφτιά, τραυμάτιζαν πρόσωπα. Ἀκούστηκαν φωνὲς καὶ ἡ ὀχλοβοὴ μεγάλωνε. Ἐκνευρισμένος ὁ πατριάρχης ἄνοιξε ξαφνικὰ τὴν Ὡραία Πύλη καὶ ἔλουσε μὲ βιαιότητα τοὺς θορυβοποιούς. Καὶ τέλειωσε τὶς ὀργισμένες του παραινέσεις «στέλνοντας τὸ ποίμνιό του σ' ὅλους τοὺς διαβόλους».

Γιὰ μιὰ στιγμὴ ἐπικράτησε ἡσυχία. Ἀλλὰ σὲ λίγο ξανάρχισε τὸ πανδαιμόνιο. «Κι' ἐπειδὴ ζύγωνε ἡ ὥρα τῶν Ἀχράντων Μυστηρίων χρειάστηκε ἡ καταφυγὴ σ' ἕνα μέσο πιὸ δραστικὸ ἀπὸ τὴν πατριαρχικὴ εὐγλωττία. Ἕνας γενίτσαρος τῆς κουστωδίας τοῦ πατριάρχη ἐπανέφερε τοὺς πιστοὺς στὴν τάξη καὶ στὸν ὀφειλόμενο σεβασμὸ πρὸς τὰ ἅγια Μυστήρια χτυπώντας ἄγρια τοὺς θορυβοποιοὺς ἐδῶ κι' ἐκεῖ μὲ τὸ ρόπαλό του. Ἄνοιξαν οἱ πῦλες τοῦ Ἱεροῦ καὶ ἄρχισε ἡ θεία λειτουργία» [1].

Ὁ Tott δὲν ἀναφέρει τὰ τραγικὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν στὸν ἴδιο ναὸ μιὰ βδομάδα ἀργότερα. Μόλις τελείωσε ἡ λειτουργία τὸ ἔξαλλο πλῆθος ὥρμησε ἐναντίον τοῦ πατριάρχη, τὸν ξυλοκόπησε ἄγρια καὶ ἕνας τὸν μαχαίρωσε. Τελικὰ ὁ πατριάρχης σώθηκε ἀπὸ τοὺς γενίτσαρους τῆς κουστωδίας του ποὺ τὸν ἀπέσπασαν ἀπὸ τοὺς ἀποθηριωμένους πιστούς [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 72.

2. «Καὶ τῇ ἑξῆς Κυριακῇ, μετὰ τὴν τελείωσιν τῆς λειτουργίας ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐδάρη πολλὰ ὑπὸ τοῦ πλήθους καὶ κατὰ προσώπου, καὶ ἐπληγώθη μαχαίρᾳ καὶ μόλις ἡ κουστωδία τοῦ Φαναρίου ἔγινε ἱκανὴ νὰ φυλάξῃ τὴν ζωήν του» (ἔνθ' ἀν., σ. 373). Ἡ ἐπίθεση ἐναντίον τοῦ Καλλίνικου (πρώην Προϊλάβου) ἀπὸ τὸ πλῆθος ἔγινε ἐπειδὴ δημιουργήθηκε ἡ ἐντύπωση ὅτι ὁ πατριάρχης ἀκολουθοῦσε λατινόφρονη πολιτική. Τὴν αἱματηρὴ σύγκρουση μέσα στὴν ἐκκλησία ἱστορεῖ καὶ ὁ *Σέργιος Μακραῖος* : «Τῇ δὲ ἑξῆς ἡμέρᾳ (ἦν γὰρ ἡ ἑορτὴ τοῦ Μεγάλου Ἀντωνίου) συνεχύθη τὸ πλῆθος τῶν χριστιανῶν ἐν τῷ πατριαρχείῳ καὶ ἐπληροῦτο ἡ ἐκκλησία σφόδρα· μετὰ δὲ τὴν ἀπόλυσιν τῆς λειτουργίας, ὡς εἶδον τὸν πατριάρχην ἐπὶ τοῦ θρόνου ἄραντα τὰς χεῖρας εἰς εὐλογίαν, θροῦς ἅμα καὶ ἀλαλητὸς ἠγέρθη πολύς, ἔξω τὸν φράγγον, ἀδελφοί, ἔξω τὸν φράγγον! Καὶ ἅμα ἐπιπεσόντες παίοντες κατὰ τῆς κεφαλῆς ἀφήρπασαν καὶ τύπτοντες καθεῖλον καὶ ἔξω τῆς ἐκκλησίας παρῶσαι ἐσπούδαζον, ἵν' ἐκεῖ διασπάσωσι· διὰ τοῦτο γὰρ ἔξω τῆς ἐκκλησίας ἐβόων, ἵνα μὴ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ φονεύσαντες, τὴν ἐκκλησίαν ζημιωθήσονται· καὶ δὴ ἀθρόοι ἁμιλλώμενοι ἐν ὕβρει, καὶ φύρδην γενόμενοι τοῖς περὶ αὐτὸν καὶ τοῖς ἔξωθεν εἰσπεσοῦσι τεταγμένοις εἰς βοήθειαν, παίοντες καὶ παιόμενοι συνώθουν ἀλλήλους καὶ συστάδην μαχόμενοι ταῖς χερσὶ διεπλέκοντο, καὶ ἀντισπῶντες διέρρηξαν τὴν στολὴν τοῦ ποιμένος καὶ περιεῖλον ἅπαν τὸ σχῆμα καὶ ψιλώσαντες οὐκ ἔτι διέκρινον· ἀλλὰ ὁ μὲν τούτων τῶν ἱερομονάχων καὶ διακόνων ρα-

Τὸ χρονικὸ τοῦ Tott ἀποκαλύπτει μιὰ πτυχὴ τῶν δραματικῶν γεγονότων ποὺ σημειώθηκαν κατὰ τὴν πατριαρχικὴ κρίση τοῦ 1757 μὲ τὸ κίνημα τοῦ ἀναβαπτισμοῦ, τὰ πανάθλια παρασκήνια, τὶς συναλλαγές, τὶς δωροδοκίες καὶ κυρίως τὶς ἐπεμβάσεις τῶν δυτικῶν πρεσβειῶν στὶς ὑποθέσεις τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας.

Ὡστόσο οἱ ἐκκλησιαστικὲς αὐτὲς ἀθλιότητες δὲν βαραίνουν ἀποκλειστικὰ τοὺς Ὀρθόδοξους, ὅπως ἀφήνει νὰ ἐννοηθῆ ὁ Tott. Καὶ οἱ δυὸ Ἐκκλησίες συναγωνίζονταν σὲ εὑρήματα μίσους καὶ φανατισμοῦ. Ἀλλὰ στὴν περίπτωση τοῦ ἀναβαπτίσματος πρῶτοι ἄρχισαν τὴν πολεμικὴ οἱ παπικοί. Ὁ Peyssonnel, γενικὸς πρόξενος στὴ Σμύρνη σ' αὐτὴ τὴν περίοδο καὶ βαθὺς γνώστης τῶν ἑλληνικῶν πραγμάτων, ἐλέγχοντας μὲ ἐπιστολή του τὴν ἀκρίβεια τῶν παρατηρήσεων τοῦ Tott, ἀποκαλύπτει ὅτι ὑπῆρχε βούλα τοῦ πάπα ποὺ «ἀπαγόρευε σ' ὅλους τοὺς πιστοὺς νὰ κοινωνοῦν τὰ Ἄχραντα Μυστήρια μαζὶ μὲ τοὺς σχισματικούς» (τοὺς Ἕλληνες δηλαδή). Αὐτὴ ἡ βούλα προκάλεσε τὴν ἐξέγερση τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ γενικὴ ἀναταραχή. Ὁ πατριάρχης Κύριλλος τύπωσε τότε στὴ Βενετία μιὰ μικρὴ διατριβὴ ἐναντίον τοῦ βαπτίσματος τῶν Λατίνων. Τὸ ἔργο αὐτὸ κυκλοφόρησε μετὰ τὴν ἐξαπόλυση τῆς παπικῆς βούλας ποὺ εἶχε δημιουργήσει τὴν ἀναστάτωση. Ὁ ἀφορισμὸς τοῦ πάπα καὶ τῶν καθολικῶν βασιλιάδων ποὺ ἀκολούθησε — ἀντίποινα κατὰ τῶν παπικῶν — μεγάλωσε τὴν ἔξαψη καὶ ἔθεσε σὲ διωγμὸ τοὺς Ἕλληνες καθολικοὺς μὲ πρωταγωνιστὴ τὸν πατριάρχη Παΐσιο. Ἡ Σύνοδος ἀποφάσισε νὰ ἀναβαπτίζωνται ὅσοι ἑτερόδοξοι χριστιανοὶ ἐπιστρέφουν στὴν Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία [1].

Οἱ ἀντιθέσεις ἀνάμεσα στὶς δυὸ Ἐκκλησίες εἶχαν προεκτάσεις καὶ στὶς λαϊκὲς μάζες. Τὸ προαιώνιο μῖσος κατὰ τῶν Φράγκων φούντωσε μὲ τὴν τεχνητὴ ἀναμόχλευση τῶν παθῶν. Ὁ σύγχρονος Peyssonnel καταγράφει ἕνα τραγούδι ποὺ οἱ Ἕλληνες τῆς Πόλης τραγουδοῦσαν τὸ 1757, χαρακτηριστικὸ τῶν λαϊκῶν ἀπηχήσεων τῆς ἐκστρατείας γιὰ τὸν ἀναβαπτισμό.

πίζων συνεχόμενον παρώθει, ὁ δὲ ἕτερον τύπτων ἀφεῖλκε, καὶ πάντες ἐζήτουν τὸν πατριάρχην, ὥστε κτεῖναι ἐξαγαγόντες· ὁ δὲ γυμνὸς λαθὼν ἡμιθανὴς ὑπὸ τῶν οἰκείων διεσώθη» (Ὑπομνήματα Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας (1750 - 1800), στὴ Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ *Κων. Σάθα*, Ἐν Βενετίᾳ 1872, σ. 222 - 223). Ἡ πολεμικὴ ὡστόσο τῶν μητροπολιτῶν κατὰ τοῦ πατριάρχη θὰ συνεχισθῆ ἔντονη. Ζητοῦν ἀπὸ τὸ Βεζύρη τὴν ἐκδίωξη τοῦ Καλλίνικου. Τὸ μαθαίνει ὁ πατριάρχης, ἐγκαταλείπει ἔντρομος τὸ Φανάρι καὶ ξανακαταφεύγει στὸ σπίτι τῆς Φράγκισσας, τῆς Καλίτσας. Ἐπεμβαίνει ἡ χανοὺμ σουλτάνα. Ἀλλὰ εἶναι ἀργά. Ἔχει χάσει τὴν εὔνοια τοῦ Βεζύρη. Ὁ Καλλίνικος ἁλυσοδένεται καὶ ἐξορίζεται στὸ Σινὰ (ἔνθ' ἀν., σ. 376). Ὅλα αὐτὰ ἔγιναν τὸ 1757.

1. Lettres de M. *de Peyssonnel*, ancien Consul - Général à Smyrne, ci - devant Consul de sa Majesté auprès du Khan des Tartares. Ἀ M. le Marquis de N... contenant quelques observations relatives aux Mémoires qui ont parus sous le nom de M. le Baron de Tott στὰ Mémoires du *Baron de Tott*, sur les Turcs et les Tartares, Ἀ Maestricht 1786, τ. Ε', σ. 28 - 29.

Τῆς Φράγκισσας τὸ φίλημα
εἶναι γλυκὺ σὰν μέλι
μὰ τῆς Ρωμιᾶς γλυκύτερο
γιατὶ εἶναι βαφτισμένη.
Μικρή, μικρή, μικρὴ
μὰ ἔχει τὸ φιλὶ γλυκύ [1].

Γενικὰ οἱ ἐπεμβάσεις τῶν παπικῶν στὰ ἐσωτερικὰ τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἦταν προκλητικές. Ὁ Ἄγγλος πρόξενος καὶ περιηγητὴς William Eton, ποὺ εἶχε ἄμεση γνώση τῶν παρασκηνίων, ξεσκεπάζει τὸν ὕπουλο ρόλο τῶν Δυτικῶν. Οἱ ἐνδοεκκλησιαστικὲς ἀναστατώσεις, παρατηρεῖ ὁ Eton, δὲν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς θρησκομανίας τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ τῶν μηχανορραφιῶν τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἀκριβῶς ὅπως ἀποκαλύπτεται στὰ περιστατικὰ ποὺ ἀναφέρει ὁ βαρῶνος Tott [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς εἶχε τὴν εὐκαιρία κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Πόλη νὰ γνωρίση ἀπὸ κοντὰ καὶ τοὺς Φαναριῶτες. Ἔτσι τὸ χρονικό του φωτίζει γιὰ πρώτη φορὰ αὐτὸ τὸν μυστηριώδη κλειστὸ κόσμο, τὶς σχέσεις του μὲ τὸν Ὀθωμανὸ τύραννο, τὸν πλοῦτο, τὶς ἐπιρροὲς καὶ τὶς ἀδυναμίες του, τὴν οἰκογενειακὴ ζωή, τὶς κοινωνικὲς ἐπαφές, τὶς φιλίες, τὴν ψυχαγωγία, τὶς συνήθειές του. Εἶχε φιλοξενηθῆ στὸ ἐξοχικὸ μέγαρο τοῦ Ἰωάννη Καλλιμάχη, ἄλλοτε ὀσποδάρου τῆς Μολδαβίας ποὺ ἄφησε τὸ γιό του στὸ θρόνο τοῦ Ἰασίου. Στοὺς Καλλιμάχηδες γνώρισε πρῶτα πρῶτα τὸν Μανώλη σερδάρη, δεξὶ χέρι τοῦ ἔκπτωτου ὀσποδάρου τῆς Βλαχίας [3]. «Ἦταν ὁ πιὸ πνευματώδης καὶ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 152 σημ. 1.

2. Tableau historique, politique et moderne de l'Empire Ottoman, 'A Paris an VIII, τ. Β', σ. 74.

3. Σερδάρης - διοικητής. Πρόκειται γιὰ τὸν Μανώλη Ροσσέττη, ἐκπρόσωπο (μπάς - καπού - κεχαγιά) τοῦ βογιάρου ὀσποδάρου τῆς Βλαχίας Κωνσταντίνου Τζιχάνη Ρακοβίτσα ὡς τὴν ἐκδίωξή του ἀπὸ τὴν ἡγεμονία, τὸν Μάρτιο τοῦ 1757. Οἱ ἀξιωματοῦχοι ποὺ ἡ ἕδρα τους βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ διορίζουν «ἐπιτετραμμένο» στὸ Διβάνι πρόσωπο τῆς ἐμπιστοσύνης τους. Ἀποστολὴ αὐτοῦ τοῦ ἀντιπροσώπου ἦταν νὰ ἔρχεται σὲ ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς ὑπουργοὺς τοῦ σουλτάνου, νὰ δέχεται καὶ νὰ μεταβιβάζη τὶς ἐντολές τους στὸν αὐθέντη του καὶ φυσικὰ νὰ μοιράζη τὰ καθιερωμένα πεσκέσια. Ἀλλὰ ἡ κυριώτερη ἀσχολία τοῦ μπάς - καπού - κεχαγιᾶ τοῦ ὀσποδάρου ἦταν «νὰ σπουδάζη τῶν μὲν τὸν χαρακτῆρα, τῶν δὲ τὸν τρόπον τοῦ σκέπτεσθαι, καὶ ταῦτα πάντα πρὸς τὸ συμφέρον τοῦ κυρίου αὐτοῦ. Ἀφ' ἑτέρου δὲ ὀφείλει νὰ ἔχη ἀδιαλείπτως τοὺς ὀφθαλμοὺς προσηλωμένους ἐπὶ τῶν ραδιουργιῶν ἃς διευθύνουσι κατὰ τοῦ ὀσποδάρου οἱ φιλόδοξοι Φαναριῶται, καὶ ἰδίως οἱ πεπτωκότες Αὐθένται, ὅσοι διέφυγον τὴν σπάθην τοῦ δημίου» (Zallony, ἔνθ' ἀν., σ. 74). Διέθετε στρατιὰ κατασκόπων καὶ πολὺ χρῆμα. «Ἡ ἀστυνομία του ὑπάρχει ἐνεργητική, τὰ δὲ πρὸς διαφθορὰν μέσα ἰσχυρότατα... Ἅμα διαφθείρη τοὺς προστάτας τῶν ἐχθρῶν τοῦ κυρίου αὐτοῦ, δὲν ἀναπαύεται μέχρις οὗ ἐπιτύχη τὴν ἐξορίαν ἢ τὸν θάνατον τῶν ἐχθρῶν τούτων» (ἔνθ' ἀν., σ. 75). Ἀλλὰ δὲν ἀγωνίζεται

εἶχε τὶς καλύτερες σχέσεις», σημειώνει ὁ Tott. «'Από τότε δὲν χωρίσαμε».

'Ο Μανώλης σερδάρης ἔλεγε στὸν Tott πώς «ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία τὸ ἑλληνικὸ ἔθνος κράτησε μονάχα τὴν ἀλαζονεία καὶ τὸ φανατισμὸ κι' αὐτὰ τὰ δύο ἐλαττώματα ἔφεραν τὴν καταστροφή του». 'Ωστόσο ὁ ἴδιος αὐτὸς Φαναριώτης ζοῦσε «μὲ τὰ πλούτη ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ὀσποδάρος τῆς Βλαχίας ἦταν ὁ πρίγκιπας Ρακοβίτσα». Καὶ ἔβλεπα μὲ λύπη, παρατηρεῖ ὁ Tott, ὅτι «ἡ πολυτέλεια τῆς γυναίκας του καὶ τὸ πλῆθος τῶν σκλάβων, μαζὶ μὲ τὴ ματαιοδοξία ἀπομάκρυναν τὴν ἀρετὴ τῆς οἰκονομίας».

Οἱ στενὲς σχέσεις ποὺ καλλιέργησε ὁ Tott μὲ τὸν Μανώλη σερδάρη τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ μελετήση τὸν τρόπο ζωῆς καὶ τὴ νοοτροπία τῶν Φαναριωτῶν.

«Τὰ ἑλληνικὰ ἤθη ἀναμιγνύονταν περίεργα μὲ τὰ τουρκικά. Ἕνα μεγάλο καντήλι ἔκαιγε μπροστὰ στὴν εἰκόνα τῆς Παναγίας, τὴ στιγμὴ ποὺ κάμποσες νεαρὲς σκλάβες ἔντυναν καὶ ξέντυναν τὸν σερδάρη. Ὅπως ὅλοι οἱ Ἕλληνες ποὺ πλούτισαν ἔχει υἱοθετήσει τὶς τουρκικὲς συνήθειες. Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα ἀποκοιμόταν στὸ σοφά. Σ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ὕπνου του μιὰ γυναίκα στεκόταν πλάϊ του καὶ μὲ μιὰ μεγάλη βεντάλια ἀπὸ φτερὰ ἔδιωχνε τὶς μύγες καὶ τὸν δρόσιζε ἀερίζοντάς τον. Ἄλλες σκλάβες, γονατισμένες, ἔτριβαν ἁπαλὰ τὰ πόδια τοῦ κοιμισμένου ἄρχοντα. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀσιατικὴ μαλθακότητα μπορεῖ κανεὶς νὰ φαντασθῆ τὶς λεπτομέρειες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Κοντὰ στὰ ἄλλα μεταχειριζόταν μὲ βαναυσότητα τοὺς σκλάβους του στὸ παραμικρὸ παράπτωμά τους» [1].

'Ο βαρῶνος Tott καὶ ἡ γυναίκα του θὰ φιλοξενηθοῦν καὶ ἀπὸ τὸν Μεγάλο Δραγουμάνο τῆς Πύλης στὴν ἐξοχική του ἔπαυλη.

«'Η οἰκογένεια ἀπαρτιζόταν: Ἀπὸ τὸν ἀμαθέστατο γέρο Δραγουμάνο (ἡ μόνη γνώση ξένων γλωσσῶν περιωριζόταν σὲ κάτι πανάθλια ἰταλικά). Ἀπὸ τὴ σύζυγο (ἀλαζονικὴ καὶ προκλητικὰ ἐπιδεικτική, δὲν ἔκρυβε διόλου τὴν ὑπεροψία της γιὰ τὸ ἀξίωμα ποὺ τὴν ἀνέβασε στὴ θέση τῆς πρώτης κυρίας

μόνο γιὰ τὰ συμφέροντα τοῦ αὐθέντη του ὁ μπάς - καπού - κεχαγιάς. Φροντίζει κυρίως γιὰ τὴ δική του ἄνοδο. Καὶ δὲν διστάζει νὰ τὸν προδώση στὴν κατάλληλη εὐκαιρία. Αὐτὸ ἔκανε ὁ Μανώλης σερδάρης, ὅπως παρατηρεῖ ὁ περιηγητὴς Tott. Θὰ διορισθῆ μὲ τὴ σειρὰ του ὀσποδάρος τῆς Βλαχίας ἐπὶ 15 μῆνες, τὸ 1770 - 1771.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 71 - 74. Οἱ ὀσποδάροι τῶν παραδουναβίων ἡγεμονιῶν προσπαθοῦσαν νὰ ἀντιγράφουν στὴ ζωὴ τοῦ παλατιοῦ τους τὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτανικοῦ σεραγιοῦ τῆς Πόλης· Κανεὶς δὲν τολμάει νὰ μιλήση, γράφει ὁ Γάλλος γραμματικὸς τοῦ ὀσποδάρου τῆς Μολδαβίας Ἀλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1786) d' Hauterive. «Μονάχα ἡ ἀπάντηση ἐπιτρέπεται. Κανένας δὲν εἶχε δικαίωμα νὰ καθήση ἢ νὰ ἀντικρύση στὰ μάτια τὸν αὐθέντη του· Ὅλοι ζοῦν μέσα στὸν τρόμο» (La Moldavie en 1785. Faisant suite au journal d'un voyage de Constantinople à Iassy, par le comte *d'Hauterive* στὸ Mémoire sur l' état ancient et actuel de la Moldavie présenté à S.A.S. le Prince Alexandre Ypsilandi hospodar régnant en 1787, par le comte d'Hauterive, Bucarest 1902, σ. 333.

τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους). Ἀπὸ τὸ γιό, ποὺ διαδέχθηκε τὸν πατέρα του στὴν ἡγεμονία τῆς Μολδαβίας καὶ εἶχε κακὸ τέλος. Ἦταν ματαιόδοξος καὶ μὲ ἀδύνατο χαρακτήρα. Ἀπὸ τὸ δεύτερο γιό, ἀλαζονικὸ καὶ φιλόδοξο. Οἱ μηχανορραφίες του θὰ στοιχίσουν τὴ ζωὴ στὸν ἀδερφό του. Ἀπὸ τὴ μεγάλη κόρη, χήρα στὰ δεκαεννιά της χρόνια, δροσερὴ σὰν πρωινὸ ρόδο. Καὶ ἀπὸ τὴ δεύτερη κόρη ποὺ ἦταν ἀρραβωνιασμένη μὲ ἕνα γείτονα» [1].

Ἡ ἀπαγόρευση κάθε ἐπικοινωνίας τῶν μνηστευμένων ἐφαρμοζόταν μὲ σχολαστικὴ αὐστηρότητα, ἀκόμα καὶ στὴν κοινωνία τῶν Φαναριωτῶν. Ὁ Tott ἀφηγεῖται τὴ σκηνὴ ποὺ ἀκολούθησε μόλις ἀναγγέλθηκε στὸ ἀρχοντικὸ ἡ ἄφιξη τοῦ ἀρραβωνιαστικοῦ τῆς δεύτερης κόρης.

«Τρεῖς σκλάβες ὥρμησαν πάνω στὴ μνηστή, τὴν κουκούλωσαν μὲ τὰ φαρδειὰ φουστάνια τους καὶ τὴν τράβηξαν ἔξω, σχεδὸν σέρνοντάς την. «Κρύψου, κρύψου, νὰ ἐκεῖ», φώναζαν. Μπῆκε ὁ νέος καὶ δέχτηκε τὰ χάδια τῆς οἰκογένειας. Στὴν κόρη ὅμως οὔτε ἕνα βλέμμα ἀπὸ μακριά. Ἔμεινε στὸ δεῖπνο ἀλλὰ ἡ νέα δὲν βγῆκε οὔτε στιγμὴ ἀπὸ τὴν κρυψώνα της» [2].

---

1. Ὑποθέτω ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Ἰωάννη Καλλιμάχη. Εἶχε διατελέσει μεγάλος Δραγουμάνος τῆς Πύλης δυὸ φορές : 1741 - 1750 καὶ 1752 - 1757. Τὸ 1758 διωρίσθηκε ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας. Ἔπεσε ὅμως στὴ δυσμένεια τοῦ βεζύρη Μωχάμετ Ἐμὶν πασᾶ κατὰ τὸν ρωσοτουρκικὸ πόλεμο (κατηγορήθηκε γιὰ προδοσία) καὶ καρατομήθηκε (βλ. *Ἐπ. Σταματιάδη*, Βιογραφίαι τῶν Ἑλλήνων μεγάλων διερμηνέων τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, Ἀθῆναι 1865, σ. 124 - 125, 127). Εἶχε δυὸ γιούς, τὸν Γρηγόριο καὶ τὸν Ἀλέξανδρο. Ὁ πρῶτος ἔγινε ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας δυὸ φορές (1761 - 1764 καὶ 1767 - 1769). Σχετικὰ μὲ τὸ κακὸ τέλος τοῦ Γρηγορίου Καλλιμάχη, γνωρίζουμε ὅτι τὸ 1769, κατὰ τὴν ἐκστρατεία τοῦ Βεζύρη Νισαντζῆ ἐναντίον τῶν Ρώσων κατηγορήθηκε γιὰ φιλορωσισμὸ μαζὶ μὲ τὸν Νικόλαο Σοῦτσο, μεγάλο Δραγουμάνο τῆς Πύλης (ἔνθ' ἀν., σ. 133). Τὴ συνέχεια ἱστορεῖ ὁ ***Κομνηνὸς Ὑψηλάντης*** (Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν, σ. 447): «Τὸν Γρηγόριον Καλλιμάχην καὶ τὸν Νικόλαον (Σοῦτσον) φθάσαντας εἰς τὴν Πόλιν μαζὶ μὲ τὴν συντροφίαν τους τοὺς ἐφυλάκωσαν ὅλους εἰς τὸ φρούριον τοῦ μποσταντζήμπαση καὶ τῇ κη' τοῦ Αὐγούστου τὸν μὲν Καλλιμάχην καὶ τὸν Νικόλαον ἐφόνευσαν, τὸν δὲ ἀδελφὸν τοῦ Καλλιμάχη Ἀλέξανδρον ἀφῆκαν εἰς τὴν φυλακὴν τοῦ φρουρίου καὶ μετὰ χρόνον μόλις ἠλευθέρωσαν». Οἱ μηχανορραφίες τοῦ μικρότερου ἀδερφοῦ, τοῦ Ἀλέξανδρου, ποὺ ἀναφέρει ὁ Γάλλος περιηγητής, εἶναι βεβαιωμένες καὶ ἀπὸ ἄλλες πηγές. Ἀφοροῦν κυρίως καταχρήσεις, ἁρπαγὲς καὶ ραδιουργίες στὴν Πόλη (βλ. ***Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη***, ἔνθ' ἀν., σ. 437. Ἐπίσης ***Διον. Ζακυθηνοῦ***, Ἡ Τουρκοκρατία, Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν νεωτέραν ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, Ἀθῆναι 1957, σ. 99 - 102). Πρέπει νὰ σημειωθῇ ὅτι δέκα Φαναριῶτες ἔχασαν τὴ ζωή τους κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα στοὺς ἀνταγωνισμοὺς γιὰ τὶς χρυσοφόρες παραδουνάβιες ἡγεμονίες : Ἰωάννης Ὑψηλάντης, ἀρχιγουναρὰς τῆς Πόλης, παπποὺς τοῦ Ἀλέξανδρου Ὑψηλάντη, κρεμάσθηκε τὸ 1737. Κωνσταντῖνος Γκίκας, δραγουμάνος τῆς Πύλης, καρατομήθηκε τὸ 1740. Ἰωάννης Σοῦτσος, μεγαλύτερος ἀδερφὸς τοῦ ὁσποδάρου Μιχαὴλ Σούτσου, κρεμάστηκε τὸ 1760. Σταυράκης, τῆς Βλαχίας καὶ Μολδαβίας, κρεμάστηκε τὸ 1765. Γρηγόριος Καλλιμάχης, ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας, καρατομήθηκε τὸ 1769. Νικόλαος Σοῦτσος, δραγουμάνος τῆς Πύλης, καρατομήθηκε τὸ 1769. Γρηγόριος Γκίκας, ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας, μαχαιρώθηκε ἀπὸ ἕνα καπιτζῆ τὸ 1777 στὸ Ἰάσιο. Πετράκης, καρατομήθηκε τὸ 1789.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 74 - 75.

Ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα τοῦ ὕπνου ὡδήγησαν τὸ ζεῦγος τῶν καλεσμένων σὲ μιὰ μεγάλη κάμαρα. Καταμεσὶς ὑπῆρχε ἕνα στρῶμα χωρὶς ἴχνος κρεβατιοῦ καὶ χωρὶς παραπετάσματα.

«Πρόβλεπα μαύρη νύχτα καὶ ἀπὸ περιέργεια ἄρχισα νὰ ἐξετάζω τό «κρεβάτι». Μέτρησα δέκα πέντε μπαμπακερὰ στρώματα τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, τρία δάχτυλα πάχος τὸ καθένα, ποὺ σχημάτιζαν μιὰ πολὺ ἁπαλὴ βάση. Ὅλη αὐτὴ ἡ στοίβα σκεπαζόταν ἀπὸ ἕνα ἰνδικὸ σεντόνι ραμμένο στὸ τελευταῖο στρῶμα. Μιὰ κουβέρτα ἀπὸ πράσινο σατέν, ὁλοκέντητη, ἦταν ἐπίσης ἑνωμένη μὲ τὸ πάνω πάνω στρῶμα τοῦ «κρεβατιοῦ». Δυὸ μεγάλα μαξιλάρια ἀπὸ κρεμεζὶ σατέν, σκεπασμένα ἀπὸ ὅμοια καλύμματα στηρίζονταν πάνω σὲ δυὸ μαξιλάρια τοῦ σοφᾶ ἑνωμένα.

»Πλάϊ στό «κρεβάτι» εἶχαν τοποθετήσει ἕναν ὀκτάγωνο σοφρὰ μὲ ψηφιδωτὰ ἀπὸ ἔβενο καὶ σιντέφι. Πάνω στὸ σοφρὰ βρισκόταν ἕνα καντηλέρι φορτωμένο μ' ἕνα κερὶ κίτρινο, δυὸ δάχτυλα πάχος καὶ ψηλὸ κάπου τρία πόδια. Ἀπὸ τὸ φυτίλι, χοντρὸ ὅσο ἕνα δάχτυλο, ἔβγαινε πυκνὸς καπνός. Γύρω ἀπὸ τὸ καντηλέρι εἶχαν ἀποθέσει τρία πιατέλα ἀπὸ πορσελάνη γεμάτα γλυκίσματα, τριαντάφυλλα, λουλούδια πορτοκαλιᾶς, κομπαλάκια κέδρου, μιὰ χρυσὴ σπάτουλα μὲ λαβὴ ἀπὸ ὄστρακο καὶ μιὰ κρυστάλλινη κανάτα μὲ νερό. Ὁ φτωχὸς φωτισμὸς μὲ τὸ μοναδικὸ κερὶ ἦταν ἀναγκαία προφύλαξη γιὰ τὸν κίνδυνο πυρκαγιᾶς ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ μάστιγα τῆς Πόλης».

Ὁ Tott παραπονιέται πὼς ξυπνώντας τὴν αὐγὴ διαπίστωσε ὅτι τὰ κεντήματα τοῦ μαξιλαριοῦ εἶχαν ἀποτυπωθῆ στὸ μάγουλό του.

Ἡ συντροφιὰ ξεκίνησε πρωὶ πρωὶ γιὰ ψάρεμα στὴν ἀσιατικὴ ἀκτή. Γυρίζοντας βρῆκαν στὸ ἀρχοντικὸ τοῦ δραγουμάνου πολλὲς Ἑλληνίδες τῆς περιοχῆς ποὺ εἶχαν προσκληθῆ γιὰ τὸ γεῦμα.

«Ἀπὸ τὰ στολίδια τους κατάλαβα τὴ ματαιοδοξία ποὺ τὶς ἔδερνε. Πάνω στὸ σοφὰ ἁπλώνονταν φουστάνια βελούδινα ἢ κρεμεζιὰ φορτωμένα μὲ χρυσὰ σειρήτια σ' ὅλες τὶς ραφές. Ἦταν ὅλες ἀποκαμωμένες, ἀσάλευτες καὶ ἄλαλες ἀπὸ τὸ βάρος τῶν φουστανιῶν καὶ τὴ ζέστη.

»Τὸ γεῦμα ἔγινε φράγκικα: στρογγυλὸ τραπέζι, καρέκλες γύρω γύρω, κουταλοπήρουνα. Τίποτα ἑλληνικό, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ συνήθεια στὸ σερβίρισμα. Ὅλοι ἀγωνίζονταν νὰ μιμηθοῦν τοὺς εὐρωπαϊκοὺς τρόπους. Εἶδα μιὰ κυρία νὰ παίρνη τὴν ἐλιὰ μὲ τὸ χέρι, νὰ τὴν καρφώνη μὲ τὸ πηρούνι καὶ νὰ τὴν τρώη «ἀλὰ γαλλικά». Τὸ ἴδιο ὅμως κρασοπότηρο ἔκανε τὸ γύρο τοῦ τραπεζιοῦ.

»Ὕστερα ἀπὸ τὸ γεῦμα ἡ συντροφιὰ στρώθηκε στοὺς σοφάδες στὴν ἴδια αἴθουσα. Καφὲς καὶ τσιμπούκι, κουβέντα γιὰ τὴ μόδα καὶ κουτσομπολιό, δουλικὴ μίμηση τῶν δικῶν μας ἠθῶν. Τὰ κορίτσια διασκέδαζαν μὲ μιὰ κούνια κρεμασμένη στὴν ἄκρη τῆς σάλλας. Τὶς κουνοῦσαν βέβαια οἱ σκλάβες. Σὲ λίγο

πεθύμησαν καὶ οἱ κυρίες λίγη κούνια. Τὶς ἀκολούθησαν καὶ ἄντρες μακρυγένηδες. Παίξαμε σκάκι καὶ ἡ διασκέδαση τέλειωσε μὲ παγωτό» [1].

Τὸ βράδυ ὅλη ἡ συντροφιὰ βγῆκε γιὰ νὰ δροσιστῆ στὸ γιαλό. Ἦταν ἡ σκάλα ὅπου πιάνουν τὰ πλεούμενα. Μόλις πρόβαλε τὸ φεγγάρι ἑτοιμάστηκαν ὅλοι γιὰ νὰ μποῦν στὶς βάρκες γιὰ θαλασσινὸ περίπατο.

«Ξαφνικὰ ἀκούστηκαν κραυγὲς πνιχτὲς καὶ ἀπροσδιόριστες ἀνθρώπων ποὺ ἔδερναν καὶ ἄλλων ποὺ ξυλοφορτώνονταν. Ἦταν ἡ προειδοποίηση πὼς ἔρχεται ὁ μποστατζήμπασης [2]. Τὰ ποντίκια δὲν θὰ ἔφευγαν τόσο βιαστικὰ στὴν ἐμφάνιση γάτου, ὅσο οἱ γυναῖκες τῆς συντροφιᾶς. Μόνο ἡ κυρία τοῦ Μεγάλου Δραγουμάνου καὶ ἡ κυρία Tott ποὺ δὲν εἶχαν τίποτα νὰ φοβηθοῦν τόλμησαν νὰ ἀντικρύσουν τὸν Τοῦρκο ἀξιωματοῦχο ποὺ παρουσιάσθηκε πάνω σὲ ἕνα πλοῖο μὲ 24 κωπηλάτες. Μόλις εἶχε τιμωρήσει κάμποσους μεθυσμένους καὶ εἶχε συλλάβει μερικὲς γυναῖκες «ἐν εὐθυμίᾳ διατελούσας». Ἀνταλλάξαμε χαιρετισμοὺς καὶ συνέχισε τὴν περιπολία του γιαλὸ γιαλό.

»Κι' ἐνῶ ἡ ματαιοδοξία τῶν Ἑλληνίδων κυριῶν ποὺ εἶχαν ἐξαφανισθῆ ἀναζητοῦσε κάποια δικαιολογία τῆς πανικόβλητης φυγῆς τους, ἕνας ψαρὰς σκόρπισε μεγαλύτερο τρόμο. Ὁ μποστατζήμπασης, λέει, βγῆκε στὴ στεριὰ ζύγωσε ἀθόρυβα στὸ κιόσκι μιᾶς Ἑλληνίδας, κρυφάκουσε λίγο κι' ὕστερα ξεθεμέλιωσε ὁλόκληρο τὸ κιόσκι. Αὐτὸ ξέρει μονάχα. Ἦταν ὅμως ἀρκετὸ γιὰ νὰ γενικευθῆ ὁ πανικός. Καὶ ἐνῶ ὅλοι ἀναλογίζονταν τὴν τύχη τῆς Ἑλληνίδας ξαναπαρουσιάσθηκε ὁ ἀνυπόμονος ἀρραβωνιαστικὸς τῆς κόρης τοῦ Δραγουμάνου.

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 77 - 79.

2. Πληροφορίες γιὰ τὶς ἁρμοδιότητες τοῦ μποστατζήμπαση βρίσκουμε σ' ἕνα ἀνώνυμο χρονικὸ γιὰ τὴ θρησκευτική, στρατιωτικὴ καὶ διοικητικὴ διαίρεση τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ποὺ κυκλοφόρησε στὸ Παρίσι τὸ 1757. Ὁ μποστατζήμπασης εἶναι ὁ Μέγας Κηπουρός, ὁ ἐπόπτης τῶν κήπων τοῦ Σεραγιοῦ. Κυβερνᾶ τὸ καράβι τῶν θαλασσινῶν ἐκδρομῶν τοῦ σουλτάνου. Εἶναι ἀκόμα ἀρχιδικαστὴς τοῦ σεραγιοῦ, ἀποφασίζει γιὰ ζωὴ καὶ γιὰ θάνατο. Ἐπίσης εἶναι διοικητὴς τῆς ἀστυνομίας τῆς Πόλης καὶ τῶν Στενῶν, ἐλεγκτὴς τῶν φορτίων κρασιοῦ ποὺ εἰσάγονται στὴν πρωτεύουσα γιὰ τοὺς χριστιανοὺς καὶ Ἑβραίους. Καὶ γίνεται σκαλοπάτι νὰ πατήση ὁ σουλτάνος ὅταν πρόκειται νὰ ἱππεύση. Δὲν ἐγκαταλείπει ποτὲ τὴ θέση του παρὰ γιὰ νὰ γίνη γενιτσάρ - ἀγάς, καπουδὰν πασὰς ἢ βεζύρης (Tableau de l'Empire Ottoman. Où l'on trouve tout ce qui concerne la Religion, la Milice, le Gouvernement civil des Turcs et les grandes charges et dignités de l'Empire, Ἀ Paris 1757, σ. 220 - 223). Γιὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ μποστατζήμπαση παραθέτει στοιχεῖα καὶ ὁ περιηγητὴς *Guer*, Παρισινὸς δικηγόρος, στὸ χρονικό του ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1767: «Νύχτα μέρα περιπολεῖ μ' ἕνα πλεούμενο, ἐπιβλέπει γιὰ τὴν πρόληψη πυρκαγιῶν καὶ φροντίζει γιὰ τὴ σύλληψη μεθυσμένων καὶ γυναικῶν κακῆς διαγωγῆς. Εἶναι ὁ Μέγας Ἄρχων τῶν Ὑδάτων καὶ ἀρχικαπετάνιος τῶν κυνηγῶν τοῦ σουλτάνου. Δὲν μπαίνει οὔτε σταγόνα κρασὶ στὴν Πόλη χωρὶς τὴν ἄδειά του. Ἐλέγχει τὶς ταβέρνες. Ἀκόμα καὶ τὰ κρασιὰ τῶν πρεσβειῶν» (Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement civil, militaire et politique. Avec un abrégé de l' histoire Ottomane, par M. *Guer*, avocat, Ἀ Paris 1747, σ. 127 - 129).

—Δὲν εἶναι τίποτα, εἶπε σὲ μιὰ κυρία τῆς συντροφιᾶς. Ὁ μποστατζήμπασης ἔπιασε τὴν ἀδερφή σας μαζὶ μὲ τὸ φίλο της. Ἀλλὰ τοῦ ἔδωσαν ὅλα τὰ διαμάντια καὶ τὰ χρήματα ποὺ εἶχαν μαζί τους καὶ τοὺς ἄφησε ἐλεύθερους. Κατώρθωσε νὰ τοὺς αἰφνιδιάση. Καὶ θὰ τοὺς τραβοῦσε στὸ καράβι γιὰ νὰ τοὺς κλείση στὸ μπουντρούμι ἂν δὲν ἦταν τόσο παραδόπιστος [1].

»Ἡ ὀργὴ τῶν Ἑλληνίδων ἦταν ἀπερίγραπτη. Ἄναψε καὶ κόρωσε ἡ συζήτηση. Σταμάτησε ὅμως ξαφνικὰ γιατὶ φάνηκε μιὰ βάρκα νὰ ζυγώνη στὸ γιαλό. Ἀπὸ τὸ φόβο τους νόμισαν πὼς ἦταν τὸ καράβι τοῦ μποστατζήμπαση. Δὲν ἡσύχασαν παρὰ μόνο ὅταν εἶδαν τὸ πλεούμενό του νὰ βάζη πλώρη γιὰ τὴν Πόλη. Καὶ τότε ξαναξύπνησε ἡ ἐπιθυμία τοῦ περίπατου. Σὲ λίγο ἡ θάλασσα γέμισε βάρκες μὲ τὶς κυρίες ποὺ ρέμβαζαν ὑπὸ τοὺς ἤχους μουσικῶν ὀργάνων».

Ὁ Tott βλέποντας τὸν καημὸ τοῦ νέου ποὺ δὲν μποροῦσε οὔτε ν' ἀντικρύση τὴ μνηστή του, κανόνισε μυστικὰ τὴν ἄλλη μέρα μιὰ φευγαλέα συνάντηση σὲ ἕνα διάδρομο τοῦ ἀρχοντικοῦ. Ἀλλὰ στὴν κρίσιμη στιγμή, μιὰ σκλάβα εἶδε τὸ ζευγάρι κι' ἄρχισε νὰ στριγγλίζη ἀναστατώνοντας τὸ σπίτι καὶ δίνοντας τὸ σύνθημα τοῦ γενικοῦ συναγερμοῦ. «Ἄλλες Ἅρπυιες πρόβαλαν στὸ διάδρομο ξεφωνίζοντας ὅπως οἱ χῆνες τοῦ Καπιτωλίου. Ἀλλὰ οἱ μνηστευμένοι πρόλαβαν ν' ἀνταλλάξουν ἕνα φίλημα ὅσο νὰ ἁρπάξουν οἱ Ἅρπυιες τὴ λεία τους. Μόνο ὁ διάκος, ὁ δάσκαλος τοῦ κοριτσιοῦ, μὲ κατέκρινε γιὰ τὴ συνωμοσία μου» [2].

Ὁ Tott ἔδωσε στὸ χρονικό του μιὰ σύντομη περιγραφὴ τῆς καταστροφῆς τοῦ τουρκικοῦ στόλου ἀπὸ τοὺς Ρώσους στὸν Τσεσμέ, τὸ καλοκαίρι τοῦ 1770. Στρατιωτικὸς σύμβουλος τῆς Πύλης, φίλος τοῦ Τούρκου ναυάρχου Χασὰν καὶ ὀργανωτὴς ἀργότερα τῆς τουρκικῆς ἄμυνας στὰ Στενὰ εἶχε συγκεντρώσει αὐθεντικὲς καὶ ἐξακριβωμένες πληροφορίες [3].

Ὁ τουρκικὸς στόλος, ὕστερα ἀπὸ τὴ θανάσιμη μονομαχία τῶν δύο ναυαρχίδων κατέφυγε στὸν Τσεσμὲ στὶς 24 Ἰουνίου 1770.

«Ὁλόκληρη ἡ τουρκικὴ ἀρμάδα ἀποσύρθηκε μέσα σὲ μεγάλη ἀταξία στὸ λιμάνι. Μερικὰ κανόνια τῶν καραβιῶν ποὺ τοποθετήθηκαν βιαστικὰ στὴν εἴσοδο ἔδωσαν στοὺς φυγάδες μιὰ αἴσθηση ἀσφάλειας.

»Οἱ Ρῶσοι στὸ μεταξὺ παρακολουθοῦσαν τὶς κινήσεις τοῦ ἐχθροῦ. Καὶ φαίνεται πὼς μὲ ἔκπληξη πληροφορήθηκαν τὴν ἄλλη μέρα τὴν καταφυγὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου στὸν Τσεσμέ. Ἀπέδωσαν τὴν παράξενη ἐνέργεια τοῦ ἐχ-

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 79 - 82. Ἕνα περιστατικὸ ἐκβιασμοῦ Ἑλληνίδας στὴν ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου ἀπὸ τὸν μποστατζήμπαση τῆς Πόλης ἀφηγεῖται καὶ ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *J. Griffiths*, Travels in Europe, Asia Minor and Arabia, London 1805, σ. 103 - 104 .

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 82 - 83.

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', μέρος Γ', σ. 23 κ.ἑ.

θροῦ σὲ πανικό, ζύγωσαν στὸ λιμάνι καὶ ἐξαπέλυσαν δύο πυρπολικά [1]. Ἡ ἐμφάνιση τῶν Ρώσων μπροστὰ στὸ λιμάνι κατατρόμαξε τοὺς Τούρκους ποὺ βρίσκονταν ἀκόμα κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν γεγονότων τῆς προηγούμενης μέρας καὶ σκέπτονταν περισσότερο πῶς θὰ σωθοῦν παρὰ νὰ ὑπερασπισθοῦν τὰ καράβια τους. Ἀλλὰ βλέποντας τὰ δυὸ μικρὰ πλοῖα νὰ κατευθύνωνται πρὸς τὸ λιμάνι ἀναθάρρησαν. Νόμισαν πὼς ἦταν αὐτόμολοι, κι' ἀντὶ νὰ κινηθοῦν ἀμέσως γιὰ τὴν καταβύθισή τους, τὰ καρτεροῦσαν πανευτυχεῖς, ἀποφασισμένοι νὰ ἁλυσοδέσουν τὰ πληρώματα καὶ νὰ τὰ ὁδηγήσουν θριαμβευτικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη.

»Στὸ μεταξὺ οἱ δυὸ «αὐτόμολοι» γλίστρησαν χωρὶς δυσκολία στὸ λιμάνι, ρίχτηκαν πάνω σὲ ἕνα τουρκικὸ καράβι καὶ πέταξαν τὰ ἁρπάγια στὴν κουβέρτα. Φλόγες τινάχτηκαν σὰν σίφουνες ἀπὸ τὰ μπουρλότα καὶ τύλιξαν ὁλόκληρο τὸ στόλο. Τὸ λιμάνι τοῦ Τσεσμέ, κατάμεστο ἀπὸ καράβια, μπαρούτι καὶ κανόνια ἔγινε ἕνα ἡφαίστειο ποὺ κατάπιε ὁλόκληρο τὸν τουρκικὸ στόλο».

Ὁ Tott ποὺ βρισκόταν στὴν Πόλη κατὰ τὴν ἀναγγελία τῆς ναυμαχίας παρακολούθησε καὶ τὸν ἀντίκτυπο ποὺ εἶχε ἡ καταστροφὴ στὴν τουρκικὴ κυβέρνηση.

«Δὲν ἦταν μονάχα ἡ ταπείνωση τοῦ ὀθωμανικοῦ γοήτρου. Οἱ ὑπουργοὶ τῆς αὐτοκρατορίας ἔπρεπε νὰ ἀντιμετωπίσουν καὶ τὸν ἐπερχόμενο κίνδυνο τοῦ λιμοῦ ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν πρωτεύουσα. Πραγματικά, ἡ καταστροφὴ τοῦ τουρκικοῦ στόλου καὶ ἡ ἐγκατάλειψη τοῦ Αἰγαίου στὸ ἔλεος τῶν Ρώσων ἐμπόδιζε τὸν ἐφοδιασμὸ τῆς Πόλης. Ὑπῆρχε καὶ ἄλλος κίνδυνος: νὰ παραβιάση ὁ ἐχθρὸς τὰ Στενά, νὰ προβάλη ξαφνικὰ μπρὸς στὸ σεράϊ καὶ νὰ ὑπαγορεύση τὴ θέλησή του στὸ σουλτάνο [2]. Πανικὸς ἐπικρατοῦσε σ' ὅλη τὴν πολιτεία».

Ὁ Γάλλος Choiseul - Gouffier, ποὺ διωρίσθηκε πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἱστορικὴ ἐκείνη ναυμαχία, γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὁ ρωσικὸς στόλος μποροῦσε νὰ περάση ἀνενόχλητος τὰ Στενά.

«Ἡ μοναδικὴ μομφὴ ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀποδώση στὴν ἡγεσία τοῦ ρωσικοῦ στόλου εἶναι πὼς δὲν ἐκμεταλλεύθηκε τὴ νίκη. Μποροῦσαν ὅμως νὰ φαντασθοῦν τὴν κατάσταση τῶν Στενῶν; Μποροῦσαν νὰ γνωρίζουν ὅτι τὰ ξακουστὰ ἐκεῖνα ὀχυρὰ δὲν ἦταν διόλου ἐπίφοβα; Μήπως εἶχαν διαταγὴ νὰ

1. Ἡ ἐπίθεση ἔγινε μὲ πέντε μπουρλότα (ἑλληνικὰ καράβια διασκευασμένα σὲ πυρπολικά) ἀλλὰ τὰ δύο ἔφθασαν μόνο ὡς τὸ στόμιο τοῦ λιμανιοῦ καὶ ἕνα τρίτο δὲν ἄναψε (Nachricht vom russchischen Seekriege wieder die Turken in den Jahren 1769-1773, *F. Gedick* und *J. E. Biester*, Berlin (1787-1788), τ. ΙΑ', σ. 235). Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πληρωμάτων τοῦ ρωσικοῦ στόλου καθὼς καὶ τῶν μπουρλότων ἦταν Ἕλληνες Αἰγαιοπελαγίτες καὶ κυρίως Μυκονιάτες (Βλ. *Δημ. Εἰρηνίδη*, Τὰ ἐν Νέᾳ Ἐφέσῳ συμβάντα, Ἀθῆναι 1877, σ. 67 - 68, σημ.)

2. Τότε ἀνέθεσε ὁ σουλτάνος τὴν ὀχύρωση τῶν Στενῶν, γιὰ νὰ ἐμποδισθῆ ἐνδεχομένη ρωσικὴ ἐπιδρομή, στὸν βαρῶνο Tott (ἔνθ' ἀν., σ. 25).

ἀποφύγουν παραπέρα δράση ἐναντίον ἑνὸς ἐχθροῦ ποὺ ἡ αὐτοκράτειρα ἤθελε νὰ ταπεινώση ἀλλὰ ὄχι καὶ νὰ ἐξουθενώση ὁλοκληρωτικά; Ὅ,τι καὶ νὰ συνέβη τὸ βέβαιο εἶναι πὼς τὰ πάντα ἦταν εὐνοϊκὰ γιὰ τοὺς νικητὲς καὶ πὼς μποροῦσαν νὰ ὑπαγορεύσουν τοὺς ὅρους τῆς εἰρήνης. Μονάχα ἡ φύση προστάτευε τὴν εἴσοδο τοῦ Ἑλλησπόντου. Πραγματικά, τὸ γρήγορο ρεῦμα ποὺ ἐπιταχύνεται ἀπὸ τοὺς βόρειους ἀνέμους, ἐμπόδιζε τὰ καράβια νὰ εἰσχωρήσουν στὰ Στενὰ γιατὶ κινδύνευαν νὰ βρεθοῦν μπροστὰ στὰ φρούρια μὲ τὸ βαρὺ πυροβολικὸ ποὺ μποροῦσε νὰ τὰ καταποντίση παρὰ τὴν ἀδεξιότητα τῶν πυροβολητῶν. Ἀλλὰ στὴν περίπτωση αὐτὴ ὅλα τὰ ἐμπόδια εἶχαν ἐξαφανισθῆ. Ἕνας δυνατὸς νοτιὰς ποὺ κρατοῦσε πολλὲς μέρες διευκόλυνε τὴν ἐπίφοβη διολίσθηση τῆς ρωσικῆς μοίρας. Τὰ πρῶτα φρούρια ἦταν γεμάτα κανόνια ὅλα ὅμως ἄχρηστα, καὶ οἱ φρουρές τους ἔσπευσαν νὰ ἐξαφανισθοῦν μόλις εἶδαν νὰ ζυγώνουν μερικὰ πλοῖα μὲ ρωσικὴ σημαία» [1].

Κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ναυμαχίας γενικὸς πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Σμύρνη ἦταν ὁ Peyssonnel. Σὲ μιὰ ἐπιστολή του πρὸς τὸ βαρῶνο Tott συμπληρώνει τὶς πληροφορίες του γιὰ τὴ ναυμαχία (εἶχε συνομιλία μὲ τὸν Χασὰν τρεῖς μέρες μετὰ τὴν καταστροφή) καὶ ἱστορεῖ τὰ δραματικὰ γεγονότα ποὺ ἀκολούθησαν καὶ κυρίως τὰ παθήματα τῶν Ἑλλήνων τῆς Σμύρνης.

«Ἡ εἴδηση τῆς ὁλοκληρωτικῆς καταστροφῆς τοῦ ὀθωμανικοῦ στόλου ἔφθασε στὴ Σμύρνη τὴν Κυριακὴ 8 Ἰουλίου 1770 (27 Ἰουνίου) ὥρα 4 τὸ πρωί. Ἀλλὰ καὶ προτύτερα κανεὶς δὲν εἶχε ἀμφιβολία γιὰ τὴν ἔκταση τῆς συμφορᾶς, γιατὶ κάθε στιγμὴ ἔφθαναν πληροφορίες ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ πολέμου. Ἔπειτα ὅλοι εἶχαν ἀκούσει τὶς ἐκρήξεις τῶν καραβιῶν ποὺ ἀνατινάσσονταν στὸν ἀέρα καὶ τὸ βρόντο τῶν κανονιῶν ποὺ μέσα στὶς φλόγες ἐκπυρσοκροτοῦσαν ἀπὸ τὴν ὑπερθέρμανση καθὼς τυλίγονταν ἀπὸ τὴ φωτιά. Εἶχαν δῆ πάνω στὰ βουνὰ τοῦ Καραμπουρνοῦ τὴ στήλη τοῦ καπνοῦ ποὺ ἀνέβαινε στὸν οὐρανὸ ἀπὸ τὰ καράβια ποὺ ἀνατινάσσονταν μόλις ἔπαιρναν φωτιὰ οἱ μπαρουταποθῆκες τους. Ἀλλὰ ἡ ἐπίσημη ἐπιβεβαίωση ἑνὸς γεγονότος τόσο ἀπροσδόκητου καὶ τόσο ἀπίστευτου προκάλεσε κατάπληξη καὶ ἀπελπισία στοὺς Ὀθωμανοὺς τῆς Σμύρνης.

»Ὁ ὄχλος, ταπεινωμένος ἀπὸ τὴν ἧττα, ἀγανακτισμένος ἀπὸ τὴ συμφορὰ καὶ ἐρεθισμένος ἀπὸ τὶς ἐμπρηστικὲς δημηγορίες τοῦ τελώνη τῆς Σμύρνης Ἰμπραῒμ ἀγᾶ, κακόψυχου ἀνθρώπου καὶ φανατικοῦ, καὶ μερικῶν ἄλλων ὁμοίων του θέλησε νὰ κορέση τὴ λύσσα του ἐξοντώνοντας χριστιανοὺς καὶ κυρίως τοὺς Ἕλληνες. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰμπραῒμ ἔδωσε τὸ παράδειγμα. Τὴν ἴδια ἐκείνη Κυριακή, στὶς πέντε τὸ πρωί, ἄρχισε τὴν ἀπάνθρωπη σφαγὴ ὅλων τῶν Ἑλ-

---

1. Voyage pittoresque de la Grèce, Paris 1782, τ. Α', σ. 170 - 171. Βλ. καὶ κεφ. Ἀπεσταλμένοι τοῦ Βοναπάρτη στὴ Μάνη (1797).

λήνων ὑπαλλήλων τοῦ τελωνείου, μέσα στὸ ἴδιο τὸ κτίριο. Τὸ παράδειγμα ἀκολούθησαν ἀμέσως ὅλοι οἱ Τοῦρκοι στὰ παζάρια, στὶς πλατεῖες, στὰ σταυροδρόμια καὶ στὴν προκυμαία. Μέσα σὲ τέσσερες ὧρες ἔσφαξαν κάπου 1.500 Ἕλληνες. Γύρω στὶς ἐννέα οἱ ἀρχηγοὶ τῶν γενιτσάρων, διατρέχοντας τοὺς δρόμους μαζὶ μὲ ἐπίλεκτους τῆς ἀστυνομίας, κατώρθωσαν νὰ τοποθετήσουν φρουρὲς σ' ὅλες τὶς συνοικίες καὶ νὰ σταματήσουν τὶς σφαγές. Ὁ ἀναβρασμὸς ὡστόσο συνεχιζόταν. Ἔντρομη ἡ Διοίκηση δὲν μποροῦσε ἢ δὲν ἤθελε νὰ συντρίψη τοὺς ταραξίες. Ὅλοι οἱ Εὐρωπαῖοι κατέφυγαν στὰ καράβια. Μονάχα οἱ πρόξενοι ἔμειναν στὴν πόλη γιὰ νὰ προστατεύσουν, ὅσο ἦταν δυνατό, τὴν περιουσία καὶ τὴ ζωὴ τῶν ὁμοεθνῶν τους [1]. Αὐτὴ ἡ ἀναταραχὴ κράτησε πάνω ἀπὸ ἕνα μήνα. Τρόμος βασίλευε παντοῦ καὶ κάθε μέρα κυριαρχοῦσε στὴ Σμύρνη ἡ ἀπειλὴ μιᾶς νέας συμφορᾶς» [2].

---

1. Περισσότερες πληροφορίες στήν «Ἱστορία τοῦ παρόντος πολέμου ἀναμεταξὺ Ρωσίας καὶ ὀθωμανικῆς Πόρτας, μεταφρασθεῖσα μὲν εἰς κοινὴν γλῶσσαν παρὰ Σπυρίδωνος ἱεροδιακόνου τοῦ Παπαδοπούλου παρ' αὐτοῦ δὲ διορθωθεῖσα» (Ἐνετίῃσιν 1770, τ. Δ', σ. 33): «Οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς πραγματευτὰς Εὐρωπαίους ἐφυλάχθησαν ἐπάνω εἰς τὰ καράβια, ὁποὺ διὰ καλὴν τύχην εὑρίσκοντο ἐπάνω εἰς ταύτην τὴν παραθαλασσίαν, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν καὶ τὰ παιδιά τους καὶ τὴν φαμελιάν τους. Ἄλλοι ἐκλείσθησαν εἰς τοὺς ἰδίους των οἴκους, μήτε ἠμπόρουν νὰ εὔγουν, πάρεξ μὲ ἕνα φύλακα Τοῦρκον, καὶ αὐτὸς πάντοτε δὲν ἠμπορεῖ νὰ τοὺς φυλάττῃ ἀπὸ ἕνα πλῆθος λαοῦ ἐγηγερμένου κατὰ τῶν Χριστιανῶν».

2. Lettre de *M. de Peyssonnel*, ancien Consul-Général à Smyrne, ci-devant Consul de sa Majesté auprès du Khan des Tartares. 'A M. le Marquis de N... contenant quelques observations relatives aux Mémoires qui ont paru sous le nom de M. le baron de Tott. Στὸ Ε' μέρος τοῦ Β' τ. τῆς ἐκδ. τοῦ 1786 τῶν Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares, σ. 79 κ.ἑ.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΟΝ ΤΑΦΟ ΤΟΥ ΟΜΗΡΟΥ (1771)

ΚΑΤΑ ΤΗΝ τριετία 1771 - 1774 δεκαοχτὼ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἔζησαν κάτω ἀπὸ τὴ ρωσικὴ κατοχή. Ὕστερα ἀπὸ τὰ ὀρλωφικὰ καὶ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ Μωριᾶ ἡ ρωσικὴ μοῖρα κατέλαβε τὶς Κυκλάδες καὶ συνέχισε τὶς ἐπιχειρήσεις ἀντιπερισπασμοῦ μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου ποὺ εἶχε ξεσπάσει τὸ 1768. Τὰ δεκαοχτὼ αὐτὰ νησιά (Μῆλος, Κίμωλος, Φολέγανδρος, Σίκινος, Ἴος, Σαντορίνη, Ἀμοργός, Νάξος, Μύκονος, Δῆλος, Τῆνος, Ἄνδρος, Κέα, Θερμιά, Σέριφος, Σίφνος, Πάρος καὶ Ἀντίπαρος) θὰ ἐπισκεφθῆ γιὰ ἀρχαιολογικὲς μελέτες τὸ 1771 ἕνας ὀλλανδικῆς καταγωγῆς Πρῶσσος περιηγητής, ὁ κόμης Heinrich Leonard Pasch van Krienen. Εἶχε ὑπηρετήσει ὡς λοχαγὸς στὴ ρωσικὴ ναυτικὴ βάση τῆς Πάρου καὶ εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὡς στρατολόγος στὶς Κυκλάδες [1]. Στὸ χρονικό του, ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1773, ὁ Ὀλλανδὸς περιηγητὴς περιγράφει συστηματικὰ κάθε νησί, ἀπὸ γεωγραφικὴ κυρίως καὶ ἀρχαιολογικὴ πλευρά. Παρεμβάλλει ὅμως καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν οἰκονομικὴ ζωὴ καὶ τὴν παραγωγὴ τῶν Κυκλάδων [2].

Ἡ ἐξερευνητικὴ πορεία τοῦ van Krienen ἄρχισε ἀπὸ τὴ Μῆλο. Οἱ Ρῶσοι, γράφει, ἐπέβαλαν τὴν ἐκλογὴ συνδίκων καὶ ἑνὸς κατζιλιέρη γιὰ τὴ διοίκηση τῶν κοινῶν. Δύο ἀπὸ τοὺς συνδίκους εἶναι ἐγκατεστημένοι στὸ κάστρο καὶ δύο μαζὶ μὲ τὸν κατζιλιέρη στὴν πόλη. «Οἱ ἄντρες δὲν εἶναι διόλου εἰλικρινεῖς ἀπέναντι στοὺς ξένους». Τὰ κυριώτερα προϊόντα τοῦ νησιοῦ: δημητριακά, κρασί, ἐλιές, σῦκα σὲ μεγάλες ποσότητες, μέλι, κερί, μπαμπάκι, ζαφορὰ καὶ ἄφθονα κτηνοτροφικά. Ὅσο γιὰ τὸν ὀρυκτὸ πλοῦτο ὁ Ὀλλανδὸς περιηγητὴς κατώρθωσε νὰ ἐπισημάνη κοιτάσματα χρυσοῦ, ἀργύρου, μολύβδου,σιδήρου, στυπτηρίας κ.ἄ. Οἱ κάτοικοι ὡστόσο «προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν κρυφὸ τὸν μεταλλευτικὸ πλοῦτο τοῦ νησιοῦ, γιατὶ φοβοῦνται ὅτι ἡ ἐκμετάλλευση θὰ γίνη μὲ καταναγκαστικὰ ἔργα» [3].

---

1. Στὴ στρατολογικὴ αὐτὴ ἀποστολὴ τοῦ van Krienen ἀναφέρεται ἔγγραφο τῆς «καντζελλαρίας » τῆς Μυκόνου τῆς 16 Ἀπριλίου 1771: «Ὁμολογοῦμεν ἡμεῖς οἱ κάτωθεν γεγραμμένοι, ὅτι ἀπέρασαν ἀπὸ τὴν νῆσον ταύτην ὁ ἐκλαμπρότατος κόμης Λεπάσκαι ντὲ Γροῦνα καὶ μπαρὼν ντὲ Κρῦνον διὰ ταὶς ὑπηρεσίες ὅπου διαλαμβάνει ἐγκύκλιος φανέρωσις. Ὅθεν ἐστάθημεν ἀπὸ τὴν ἐκλαμπρότητά του καὶ ἀπὸ ὅλη τὴ στρατιωτικὴ συνοδεία εὐχαριστημένοι χωρὶς νὰ μᾶς φέρνη καμμίαν πείραξιν. Καὶ διὰ βέβαιον τῆς εὐχαρίστησής μας ἀφήνομεν τὸ παρὸν ἡμῶν ἐνυπόγραφο εἰς χεῖρας αὐτοῦ» (*Παντ. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν., Παράρτ. ἀρ. 14, σ. 476).

2. Breve descriptione dell Arcipelago e particolarmente delle diciotto isole sottomesse l'anno 1771 al dominio Russo del conte *Pash di Krienen* con un ragguaglio esatto di tutte le antichita da esso scoperte ed acquistate e specialmente del sepolcro d' Omero e d' altri celebri personaggi, In Livorno 1773.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 12 κ.ἑ.

Στὴν Κίμωλο ζοῦσαν 700 περίπου κάτοικοι, ἡ πλειοψηφία γυναῖκες. Οἱ Ἕλληνες ἔχουν ἕνα δεσπότη, 12 ἐκκλησίες καὶ δύο σύνδικους γιὰ τὴ διοίκηση καὶ οἱ Καθολικοὶ μιὰ ἐκκλησούλα καὶ ἕναν ἐφημέριο [1].

Τὴ Φολέγανδρο, μὲ 700 ψυχές, διοικοῦν τέσσερες σύνδικοι. Τὸ νησὶ «ἀρδεύεται μὲ ἀρκετὲς πηγές» καὶ ἔχει ἀναπτυγμένη κτηνοτροφία. «Οἱ κάτοικοι εὐγενικοὶ στοὺς ξένους καὶ οἱ γυναῖκες σοβαρὲς καὶ χαριτωμένες». Γνώρισε τὸν προεστὸ Γεωργάκη Γρυπάρη [2].

Ἡ Σίκινος (μὲ 700 κατοίκους) ἔχει ὡραιότερα σπίτια ἀπὸ τὰ ἄλλα νησιά. «Τὸ λίγο στάρι ποὺ παράγει εἶναι τὸ καλύτερο τοῦ Αἰγαίου» [3].

Πλούσιες καλλιέργειες στὴ Νιὸ μὲ τοὺς 1.400 κατοίκους καὶ τά «ἄφθογα τρεχούμενα νερά». Ἀπὸ τὴν παραγωγὴ μπαμπακιοῦ ἕνα μέρος καλύπτει τὶς ἀνάγκες τῆς τοπικῆς βιοτεχνίας καλτσοπλεκτικῆς (ἐφοδιάζει ὅλες τὶς ἀγορὲς τῆς Ἀνατολῆς) καὶ τὸ ὑπόλοιπο ἐξάγεται στὴν Εὐρώπη. Θὰ εἶχε καὶ μεγάλη παραγωγὴ λαδιοῦ ἂν οἱ κάτοικοι μπόλιαζαν τ' ἀμέτρητα ἀγριλίδια τους. Ἐξάγει ἀκόμα καυσόξυλα, κυρίως στὴ Σαντορίνη. Ἂν ἐξαιρέση κανεὶς τέσσερες ἢ πέντε οἰκογένειες ὁλόκληρος ὁ πληθυσμὸς εἶναι βυθισμένος στὴν ἀμάθεια. Οἱ γυναῖκες εἶναι ὡραῖες ἀλλὰ ἡ φορεσιά τους τόσο γελοία ποὺ θαρεῖς πὼς βλέπεις ἀποκριάτικους μασκαράδες. Τέσσερες σύνδικοι διοικοῦν τὴ Νιό.

Ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς ἐρευνώντας τὴ Νιὸ γιὰ ἀρχαιότητες ὠργάνωσε μὲ δαπάνες του ἀνασκαφὲς ποὺ κράτησαν ὁλόκληρο μήνα. Βρῆκε τάφους μὲ πολλὰ κτερίσματα καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ νησιοῦ ἐνεπίγραφα μάρμαρα ποὺ τὸν ὡδήγησαν στὸ συμπέρασμα πὼς ἡ Ἴος ἦταν ἡ πατρίδα τοῦ Ὁμήρου. Ἡ ἄποψη αὐτὴ δημοσιεύθηκε σὲ γαλλικὴ ἐφημερίδα καὶ προκάλεσε αἴσθηση στοὺς ἀρχαιολογικοὺς κύκλους [4]. Οἱ ἰσχυρισμοί του ὡστόσο ἀποδείχθηκαν ἀνακριβεῖς, γιατὶ ὅπως διαπιστώθηκε ὁ «τάφος τοῦ Ὁμήρου» ἦταν τὸ ναΰδριο τοῦ Πλακύλου [5].

Πολλοί, γράφει ὁ Ὁλλανδὸς ἀρχαιολόγος, ἀναζήτησαν τὸν τάφο τοῦ Ὁμήρου στὴν Ἴο ἀλλὰ χωρὶς ἀποτέλεσμα. «Τώρα ἡ τύχη εὐνόησε τὶς δικές μου ἔρευνες. Ὁ τάφος τοῦ Ὁμήρου βρέθηκε».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 19.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 22 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 28 - 30.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 31 - 47.
5. Ἡ ἱστορία ποὺ ἔπλασε ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς σχετικὰ μὲ τὴν ἀνεύρεση τοῦ τάφου τοῦ Ὁμήρου θεμελιώθηκε στὴν ἐπιγραφὴ «ΒΟΥΛΟΣ ΕΠΟΙΕΙ» ποὺ προωριζόταν γιὰ ἐπιτάφιο μνημεῖο, ἀλλὰ ποὺ ἀνήκει στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, καὶ στὸν Ψευδο - Ἡρόδοτο ποὺ παραδίδει ὅτι ὁ Ὅμηρος πέθανε στὴν Ἴο («ἐκ δὲ τῆς ἀσθενείας ταύτης συνέβη τὸν Ὅμηρον τελευτῆσαι ἐν Ἴῳ») καὶ ἀναφέρει τὸ ἐπίγραμμα ποὺ φιλοτέχνησαν οἱ Ἰῆτες στὸν τάφο του («Ἐνθάδε τὴν ἱερὴν κεφαλὴν κατὰ γαία καλύπτει ἀνδρῶν ἡρώων κοσμήτορα θεῖον Ὅμηρον»). Τὰ ὑπόλοιπα ἦταν ζήτημα φαντασίας (Βλ. *Θ. Κ. Ὀθωναίου*, Ἡ νῆσος Ἴος, Ἀθῆναι 1938, σ. 80 κ.ἑ).

Ἔμαθε ἀπὸ ἕνα παπὰ πὼς μπροστὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης ὑπῆρχε ἕνα μάρμαρο, πού «σύμφωνα μὲ τὴν παράδοση ἦταν ὁ τάφος τοῦ Ὁμήρου». Ἔτσι ἄρχισε τὶς ἀναζητήσεις του ὁ κόμης van Krienen μὲ ἀποτέλεσμα νὰ συγκεντρώση μιὰ σειρὰ ἐπιγραφὲς ποὺ τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ὑποστηρίξη τὴν ἄποψή του. Τὸ ἱστορικὸ καὶ τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν ἀναφέρονται στὰ πρακτικὰ τῶν κοινοτικῶν Ἀρχῶν τῆς Ἴου ποὺ ἐξασφάλισε ὁ van Krienen ὥστε νὰ ἀποκλείση ἀμφισβητήσεις γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τῶν εὐρημάτων του.

«Ἡμεῖς οἱ σύνδικοι καὶ προεστῶτες τῆς αὐτοκρατορικῆς καγκελλαρίας τῆς νήσου Ἴου βεβαιοῦμεν, δηλοῦμεν καὶ μαρτυροῦμεν διὰ τῆς παρούσης μας ὅτι ἀφίκετο εἰς τὴν νῆσον ταύτην ὁ ἐνδοξότατος κύριος Enrico Leonardo Conte de Pasch, Βαρῶνος τοῦ Krienen, ἐθελοντὴς ἀξιωματικὸς εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς Αὐτῆς Μεγαλειότητος τῆς αὐτοκρατείρας πασῶν τῶν Ρωσιῶν, τῆς σεπτῆς ἡμῶν ἡγεμόνος, πρὸς ἀναζήτησιν τοῦ τάφου τοῦ ἀρχαίου καὶ κορυφαίου ποιητοῦ Ὁμήρου, ὅστις κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Πλουτάρχου καὶ ἄλλων συγγραφέων ἐξεμέτρησε τὸ ζῆν εἰς ταύτην τὴν νῆσον. Γνωρίζομεν ὅτι πρὸς γρεγολεβάντε, εἰς θέσιν καλουμένην στὸ Πλακωτό, εὑρίσκονται τὰ ἐρείπια παλαιοῦ πύργου τῆς ἐποχῆς τῶν Ἑλλήνων ἢ ἀρχαίων Γραικῶν, ὅστις μέχρι σήμερον ὀνομάζεται Ψαρόπυργος. Λέγεται ὅτι ἐκεῖ ἀπέθανε καὶ ἐτάφη ὁ κορυφαῖος αὐτὸς ποιητὴς Ὅμηρος. Γνωρίζομεν ἐξ ἄλλου ὅτι πρὸ καιροῦ ἀφίκετο εἰς τὴν νῆσον πατὴρ Ἰησουίτης εἰς ἀναζήτησιν τοῦ τάφου, ὁ χωρικὸς ὅμως ὁ ὁποῖος ἀνέλαβε νὰ τὸν ὁδηγήση εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο, ἐξοργισθείς, ὡς ἐξωμολογήθη εἰς ἡμᾶς, ἐπειδὴ ὁ ἐν λόγῳ πατὴρ Ἰησουίτης ἔτρωγε χωρὶς νὰ προσφέρη τίποτε εἰς τὸν ὁδηγόν, ἀπέφυγε νὰ ἐπιδείξη εἰς αὐτὸν τὸ πραγματικὸν σημεῖον. Ὁ ἀνωτέρω ἐνδοξότατος κύριος κόμης, μεταβὰς μετὰ τοῦ πρώτου Συνδίκου Σπυρίδωνος Βαλέττα καὶ τοῦ ἰδίου χωρικοῦ πρὸς ἐπισήμανσιν τοῦ τάφου, καθὼς καὶ ἓξ ἢ ἑπτὰ ἀνδρῶν δι' ἀνασκαφήν, ἀνεῦρε τελικῶς κατόπιν ἀναζητήσεως ἑνὸς μηνός, ἐκσκαφῶν εἰς ὅλην τὴν περιοχήν, κόπων καὶ δαπανῶν, τρεῖς τάφους τῆς ἐποχῆς τῶν Ἑλλήνων βάθους 14 γεωμετρικῶν ποδῶν, μήκους ἑπτὰ καὶ πλάτους τεσσαρων, περικλειομένους ὑπὸ πλευρικῶν πλακῶν ἐκ μαυρόπετρας καὶ ἐχόντων περισσότερον σχῆμα στέρνας παρὰ τάφου» [1].

Καὶ ἀφοῦ καταγράφουν ἀναλυτικὰ τὰ κτερίσματα ποὺ βρέθηκαν στοὺς τρεῖς τάφους ὑπογράφουν:

Σπυριδος βαλέτας συντηχος βεβεόνο
Χα Λωυζος Κομικος συντηχος βεβεονο
Γεωργηος Βαρουχος συντηχος και Καντζελαριος της κοινοτης [2].

---

1. Τὸ κείμενο δημοσιεύεται ἰταλικὰ στὸ χρονικὸ (V, σ. 145-149).
2. Ἑλληνικὰ στὸ κείμενο. Ἡ σύνταξη τοῦ πρακτικοῦ ἔγινε στὶς 8 Νοεμβρίου 1771

Ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς φροντίζει σ' ὅλα τὰ νησιὰ νὰ κατοχυρώση τὰ εὑρήματά του μὲ πρακτικὰ τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν. Στὴ Νάξο ὑπογράφουν στὶς 25 Νοεμβρίου 1771 τὸ πιστοποιητικὸ γιὰ τὶς ἀρχαιολογικές του ἐπιτυχίες στὴ Χρυσοσπηλιὰ ἕνας νησιώτης καὶ ὁ δοῦλος του:

γεόργιος γρηπάρις βεβιονο το ανοθεν
μενεος πεξινα βεβεονο [1].

Ὁ van Krienen περιηγήθηκε σχολαστικὰ καὶ τὴ Σαντορίνη ὅπου εἶχε ἀναπτυχθῆ μεγάλη βιοτεχνία μπαμπακερῶν. Ἡ πρώτη ὕλη εἰσαγόταν ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ὑπολογίζουν τὸν πληθυσμὸ σὲ 8.000 ψυχές. Τρέφονται μὲ παξιμάδια κριθαρένια ποὺ φουρνίζονται δυὸ ἢ τρεῖς φορὲς τὸ χρόνο (ξύλα μεταφέρουν ἀπὸ τὴ Νιό). Τὸ νησὶ διοικοῦσαν ἕξη σύνδικοι [2].

Ἡ Ἀμοργός, μὲ 6.000 ψυχές, παράγει κυρίως ἐκλεκτὸ κρασὶ καὶ θαυμάσιο λάδι. Ἂν μάλιστα εἶχαν ἀξιοποιηθῆ τὰ ἐδάφη, τὸ νησὶ θὰ μποροῦσε νὰ καλοθρέψη 15 καὶ 20.000 κατοίκους [3].

Σὲ 35 ὑπολογίζει ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς τὰ χωριὰ τῆς Νάξου καὶ τὸν πληθυσμὸ τοῦ νησιοῦ σὲ 10.000 ψυχὲς περίπου (Λατίνοι 300) [4].

Στὴ Μύκονο τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, κάπου 2.000 ψυχές, ἔχει συγκεντρωθῆ σὲ ἕνα χωριό. Τὰ τρία τέταρτα ὡστόσο τοῦ πληθυσμοῦ εἶναι γυναῖκες γιατὶ οἱ ἄντρες ταξιδεύουν, ἄλλοι ναυτικοὶ στὰ μυκονιάτικα καράβια, ἄλλοι ἔμποροι στὴν Τουρκία, ἄλλοι γίνονται ὑπηρέτες σὲ πλούσια σπίτια, ἄλλοι μαθαίνουν μιὰ τέχνη κι' ἔτσι παντρεύονται μακριὰ ἀπὸ τὴ γενέτειρά τους. Ὑπάρχει κι' ἄλλος λόγος ποὺ δὲν ξαναγυρίζουν στὸ νησί: στὴ Μύκονο κινδυνεύουν νὰ χάσουν τοὺς καρποὺς τοῦ μόχθου τους ἀπὸ τὰ βαρειὰ δοσίματα καὶ νὰ ξαναπέσουν στὴν παλιὰ μιζέρια τους, ἐνῶ στὴν Τουρκία πληρώνουν μονάχα τὸ χαράτσι (τρεῖς κατηγορίες κεφαλικοῦ φόρου: ἕντεκα πιάστρα, πέντε καὶ μισό, δύο καὶ τρία τέταρτα κι' ἀκόμα τρεῖς παράδες γιὰ τὸ γραμματικὸ τοῦ ἀγᾶ).

Μ' αὐτὸ τὸν ἐκπατρισμὸ τῶν ἀρσενικῶν, παρατηρεῖ ὁ van Krienen, τὰ κορίτσια μένουν ἀνύπαντρα. Κι' ἔχουν στὸ νοῦ τους νὰ ξεπλανέψουν κανένα ξένο. Ἴσως γι' αὐτὸ φροντίζουν τόσο πολὺ τὴν ὀμορφιά τους. Ντύνονται μὲ πολυτέλεια, ὅλο βελοῦδα καὶ στολίδια. Οἱ κυριώτερες ἀσχολίες τους εἶναι τὸ πλέξιμο (κάλτσες καὶ σκούφους) καὶ τὸ κέντημα. Κι' ἂν τοὺς τύχη κανένας Λατίνος γαμπρὸς δὲ λένε ὄχι, ἀλλάζουν τὴν πίστη τους [5].

(ἔνθ' ἀν., σ. 145 - 149). Τὴν ἐγκυρότητα τῶν ὑπογραφῶν τῶν Ἑλλήνων βεβαιώνει ὁ ἐπίσκοπος καὶ κόνσολος τῆς Γαλλίας στὴ Νιὸ Joseph Bao (ἔνθ' ἀν., σ. 150).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 153 - 154.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 48 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 55 κ.ἑ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 69.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 82 κ.ἑ.

Ἡ Τῆνος, μὲ πληθυσμὸ 28.000 ψυχές, εἶναι τὸ καλύτερα καλλιεργημένο νησὶ τῶν Κυκλάδων. Σημαντικὴ ἡ παραγωγὴ μπαμπακιοῦ. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ὑστεροῦν στὴν κατεργασία του. Δὲν κατέχουν καλὰ τὴν τέχνη. Γενικὰ τὸ τηνιακὸ μετάξι χρησιμοποιεῖται στὴν καλτσοπλεκτική, ἀπασχόληση ἀποκλειστικὰ γυναικεία. Τρία πιάστρα τὸ ζευγάρι. Οἱ πιὸ βαρειὲς κάλτσες 4 - 7 πιάστρα.

Πολλοὶ Τηνιακοὶ ἐκπατρίζονται καὶ μπαίνουν στὴ δούλεψη εὐρωπαϊκῶν οἰκογενειῶν στὶς μεγάλες πολιτεῖες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἢ ἀναζητοῦν ἀλλοῦ τὴν τύχη τους. Ὅταν μαζέψουν ἕνα μικρὸ ποσὸ ξαναγυρίζουν στὴν Τῆνο, ἀγοράζουν ἕνα κομμάτι γῆς καὶ γίνονται οἱ ἀριστοκράτες τοῦ νησιοῦ. Κι' ἐνῶ οἱ γυναῖκες εἶναι ὑποτακτικές, χαριτωμένες καὶ εὐγενικὲς στοὺς ξένους, οἱ ἄντρες φαίνονται πονηροί, μοχθηροί, ὑπεροπτικοί, πανοῦργοι [1].

Ἡ Σύρα ὑπέφερε ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν, γράφει ὁ van Krienen. Ὁ πληθυσμὸς ποὺ ἄλλοτε εὐημεροῦσε εἶχε ἀποδεκατισθῆ. Οἱ κάτοικοι ἐγκατέλειψαν τὸν παραθαλάσσιο οἰκισμὸ καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου γιὰ ἀσφάλεια. Ἡ παραγωγὴ κρασιοῦ ξεπερνοῦσε τὶς ἀνάγκες τοῦ νησιοῦ καὶ γινόταν ἐξαγωγή [2].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς Ἄνδρου (ἑξήντα χωριά), ξεπερνοῦσε τὶς 10.000 ψυχές [3]. Ὅλοι οἱ κάτοικοι ἦταν Ἕλληνες. Ἡ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ: στάρια, καλὸ κρασί, μετάξι, μπαμπάκι, μαλλιά, κερὶ καὶ μέλι.

Στὴν Κέα, μὲ 3.000 κατοίκους, ἀνθοῦσε ἡ μεταξοπαραγωγή. Γινόταν ἐπίσης ἐξαγωγὴ βελανιδιῶν καὶ κριθαριοῦ. Ὁ μητροπολίτης ἔμενε ἔξη μῆνες στὴν Κέα καὶ ἔξη μῆνες στὴν Σίφνο [4].

Σὲ χίλιους ὑπολογίζει ὁ περιηγητὴς τοὺς κατοίκους τῶν Θερμιῶν (Κύθνου). Εἶναι ἀγροτικὸς κόσμος, πολὺ πανοῦργος καὶ ὁ ξένος πρέπει νὰ ἔχῃ τὰ μάτια του τέσσερα γιὰ νὰ μὴν τὸν γελάσουν.

Τὸ μετάξι καὶ τὸ κρασὶ εἶναι τὰ κυριώτερα προϊόντα. Τρέφουν ὅμως καὶ μεγάλο ἀριθμὸ ἀγελάδων καὶ ἐξάγουν τυριά [5].

Τὰ κτηνοτροφικὰ καὶ τὸ κρασὶ εἶναι τὰ κυριώτερα ἐξαγώγιμα προϊόντα τῆς Σερίφου. Βρῆκε τοὺς κατοίκους φλεγματικοὺς καὶ ὄχι τόσο εὐφυεῖς.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 88 κ.ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 94 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 96 κ.ἑ. Ὁ ἀριθμὸς τῶν 10.000 δὲν φαίνεται ν' ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα. Δώδεκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1783, ὁ καθολικὸς ἀρχιεπίσκοπος Νάξου Ἰωάννης Βαπτιστὴς Κρίσπης σὲ ἔκθεσή του πρὸς τὸ συνέδριο τῆς Προπαγάνδας γράφει ὅτι «οἱ Ἕλληνες τῆς νήσου Ἄνδρου ἀνέρχονται τώρα σὲ 5.000 καὶ οἱ καθολικοὶ σὲ 23» (*Ἐμμ. Ι. Καρπαθίου*, Ἡ Λατινικὴ προπαγάνδα καὶ αἱ Κυκλάδες κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, Ἐν Ἀθήναις 1936, σ. 73. καὶ *Ἀντ. Φ. Κατσουροῦ*, Στατιστικὰ Πάρου, Ἐπετ. Ἑτ. Κυκλαδικῶν Σπουδῶν, τ. Α' (1961), σ. 553 - 554).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 100 κ.ἑ.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 103 - 104.

«Οἱ ἄντρες ἰδιαίτερα εἶχαν κάποια σκαιότητα στὴ συμπεριφορά τους ἐνῶ οἱ γυναῖκες φαίνονταν καλόκαρδες καὶ εὐγενικὲς στοὺς ξένους ἂν καὶ ἡ στάση τους δὲν ἦταν ἀφιλοκερδής» [1].

Στὴ Σίφνο μέτρησε 10 χωριὰ καὶ ὑπολόγισε τοὺς κατοίκους σὲ 4.000 ψυχές. Οἱ ἄντρες —«ἔχουν κακὲς ἕξεις»— καλύπτουν τὸ ἕνα ἕκτο τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ νησιοῦ [2].

Στὴν Πάρο, παρατηρεῖ ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητής, τὸ κλῖμα εἶναι τόσο ὑγιεινὸ ποὺ οἱ γυναῖκες τεκνοποιοῦν καὶ στὰ ἑξήντα τους [3]. Στὴν Ἀντίπαρο ζοῦσαν μόνο 200 Ἕλληνες κάτω ἀπὸ τὸν τρόμο τῶν πειρατῶν, Τούρκων καὶ Εὐρωπαίων, ποὺ βρίσκουν ἐκεῖ θαυμάσιους κρυψῶνες γιὰ καρτέρια.

Τελικὰ ὁ van Krienen φόρτωσε τὴν πλούσια λεία τῆς ἀρχαιοθηρίας του σὲ μιὰ μεγάλη φρεγάδα μὲ ρωσικὴ σημαία καὶ τὴ μετέφερε στὴ Γαλλία [5].

Ὁ Ὁλλανδὸς περιηγητὴς θὰ μποροῦσε, ταξιδεύοντας ἀπὸ νησὶ σὲ νησὶ ὡς ἀξιωματικὸς μὲ ἐξουσιοδότηση γιὰ στρατολογία νέων Ἑλλήνων γιὰ τὸ ρωσικὸ ἐκστρατευτικὸ σῶμα τῆς Πάρου, νὰ δώσῃ μιὰ αὐθεντικὴ εἰκόνα τῶν Κυκλάδων κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωσικῆς κατοχῆς, συγκεντρώνοντας στοιχεῖα γιὰ τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων κάθε νησιοῦ. Ἀλλὰ ἔλειπε τὸ τάλαντο. Ἔπειτα εἶχε τὸ πάθος τοῦ «ἀρχαιολογεῖν» ποὺ περιώριζε τοὺς ὁρίζοντες καὶ τὰ ἐνδιαφέροντά του. Δὲν τὸν ἀπασχολεῖ τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο. Ἀναφέρεται σχολαστικὰ στὰ γεωγραφικὰ δεδομένα τοῦ κάθε νησιοῦ, ἐπιχειρεῖ ἱστορικοφιλολογικὲς ἀναδρομὲς καὶ ἀναζητεῖ καὶ καταγράφει τὶς ἀρχαιότητες ἀγνοώντας τὴ ζωντανὴ πραγματικότητα.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ βαρῶνο van Krienen πολλοὶ Ρῶσοι διακρίθηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῆς κατοχῆς στὶς ἁρπαγὲς ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὴ Σύρα, Κέα, Κύθνο, Θήρα καὶ ἄλλα νησιά [6].

Ὁ διοικητὴς τῆς ρωσικῆς μοίρας ναύαρχος Σπυριντὼφ ἀξίωσε ἀπὸ τοὺς Συριανοὺς νὰ τοῦ παραδώσουν ἕνα ἀρχαῖο ἀνάγλυφο [7].

«Νὰ στείλετε ἐκεῖνα τὰ πράγματα εἰς τοῦ λόγου μου ἐδῶ εἰς τὸ Πόρτο τῆς Ἄουσας ὁμοίως καὶ ὅ,τι ἄλλα παλαιὰ ἤθελον εὑρεθῆ εἰς τὸ νησί σας ἀψηφώντας τοὺς κόπους σας. Νὰ τὰ στείλετε ἐδῶ μὲ γράμμα ἐδικό σας γραμμένο διὰ ὅλα κατὰ ὄνομα, ὅ,τι στέλνετε διὰ νὰ τὸ στείλω ἐγὼ εἰς Πετερσμποῦργκον.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 105 κ.ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 112 κ.ἑ.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 121 κ.ἑ.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 127.
5. Κατάλογος τῶν προϊόντων τῆς ἁρπαγῆς του ὑπάρχει σὲ δήλωση - πρακτικὸ τοῦ καπετάνιου τοῦ καραβιοῦ στὸ λαζαρέττο τοῦ Λιβόρνου (6 Ἀπριλίου 1772). Ἔνθ' ἀν., σ. 57 κ.ἑ.
6. *Della Rocca*, Traité sur les abeilles, τ. Α', σ. 34.
7. Κλ. Στεφάνου, Ἐπιγραφαὶ τῆς νήσου Σύρου, Ἐν Ἀθήναις 1875, σ. 44 - 45.

Καὶ ταῦτα θέλουν προξενήσει εἰς τοῦ λόγου σας τιμὴν πῶς ὅτι αὐτὰ τὰ πράγματα εὑρέθηκαν εἰς τὸ νησὶ τῆς Σύρας» [1]. Ὁ Ρῶσος ἀξιωματικὸς Δρμάσνεφ μετέφερε στὴν Πετρούπολη καὶ ἐδώρησε στὸν κόμη Στρογονὼφ μιὰ σαρκοφάγο, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Pasch van Krienen [2].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς G. A. Olivier μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στὴ Σαντορίνη οἱ Ρῶσοι φόρτωσαν ἀγάλματα, ἀνάγλυφα καὶ ἐπιγραφὲς κι' ὅτι κομμάτιασαν πολλοὺς κίονες γιὰ νὰ τοὺς μεταφέρουν. Ἀκολούθησε ὁ Fauvel ποὺ πραγματοποίησε ἀνασκαφικὲς ἔρευνες καὶ ξεσήκωσε ὅ,τι εἶχαν ἀφήσει οἱ Ρῶσοι [3].

Στὴ Μῆλο πάλι οἱ Ρῶσοι συγκέντρωσαν τὶς ὑδρίες καὶ ἄλλα ἀντικείμενα ἀπὸ τὶς σαρκοφάγους τῶν κατακομβῶν [4].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς Villoison (ὁ γνωστὸς ἑλληνιστής), γράφει ὅτι, ὅπως τοῦ ἀφηγήθηκαν στὴν Κέα, οἱ Ρῶσοι φόρτωσαν στὰ καράβια τους μεγάλον ἀριθμὸ ἀρχαίων καλλιτεχνημάτων ἀπὸ τὸν ὅρμο τῆς Καρθαίας.

---

1. Ἀρχ. Καθολ. Ἐπισκ. Σύρου. *Α. Θ. Δρανδάκη*, Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἑρμουπόλει 1948, σ. 60.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 144.

3. Voyage dans l'Empire Othoman, l'Égypte et la Perse fait par ordre du gouvernement, pendant les six premières années de la République, Ἀ Paris, an 9, τ. Β', σ. 254.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 227.

ΔΥΟ ΓΑΛΛΙΚΟΙ ΠΟΡΤΟΛΑΝΟΙ (1771,1775)

ΔΕΝ ΕΛΕΙΨΑΝ καὶ ἀπὸ τὸν ΙΗ' αἰώνα τὰ φανταστικὰ ταξιδιωτικὰ χρονικά. Ἡ ζήτηση τῶν περιηγητικῶν βιβλίων παρακινοῦσε μερικοὺς ἀδίστακτους Εὐρωπαίους νὰ σκαρώσουν ἀπὸ τὸ γραφεῖο τους, ἀντλώντας στοιχεῖα ἀπὸ κείμενα αὐθεντικῶν ταξιδιωτῶν, μιὰ περιγραφὴ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν διανθισμένη μὲ φανταστικὰ ἐπεισόδια. Τὴν πλαστότητά τους ἢ τὰ πλαστὰ σημεῖα τους δὲν εἶναι δύσκολο νὰ τὰ ξεχωρίση κανεὶς σήμερα.

Ἀλλὰ ὄχι μόνο περιηγητικὰ ψευτοχρονικὰ χάλκευαν οἱ κερδοσκόποι ἐκδότες τῆς ἐποχῆς. Κυκλοφοροῦσαν καὶ Πορτολάνους, ναυτιλιακοὺς δηλαδὴ ὁδηγούς, συμπιλήματα ἀπὸ παλαιὰ ἀνεξέλεγκτα καὶ ἀνεύθυνα κείμενα. Σ' αὐτὲς τὶς ἐκδόσεις εἶχαν διακριθῆ κυρίως οἱ Ὁλλανδοί.

Δύο Πορτολάνοι ὡστόσο ποὺ ἐκδόθηκαν τὸ 1771 καὶ τὸ 1775 ἀπὸ Γάλλους ναυτικοὺς ἦταν αὐθεντικοί, γιατὶ τὰ στοιχεῖα εἶχαν συγκεντρωθῆ ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα τῶν συγγραφέων στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες.

Ὁ πρῶτος Πορτολάνος, ἔργο τοῦ ἀξιωματικοῦ τοῦ γαλλικοῦ ναυτικοῦ Bellin, περιέχει σχέδια, περιγραφὲς ἀκτῶν καὶ λιμανιῶν καὶ ἄλλα στοιχεῖα χρήσιμα γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα στὶς περιοχὲς τῆς Βενετίας καὶ τοῦ Μωριᾶ. Περιγράφοντας τὶς νοτιοδυτικὲς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ ὁ Bellin ἀναδημοσιεύει ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιο ἑνὸς γαλλικοῦ πλοίου ποὺ ἄραξε τὸ 1735 στὸ λιμάνι τῆς Κορώνης[1].

«Οἱ βενετικὲς ὀχυρώσεις βρίσκονται σὲ ἄθλια κατάσταση. Καμμιὰ ἐπισκευὴ τῶν τειχῶν δὲν ἔγινε ἀπὸ τοὺς Τούρκους ποὺ κατέλαβαν τὸ κάστρο τὸ 1716. Διακρίνονται ἀκόμα τὰ ἀποτελέσματα τῶν ἐκρήξεων τῶν λαγουμιῶν κατὰ τὸν τουρκοβενετικὸ πόλεμο τοῦ περασμένου αἰώνα. Διακόσιοι Τοῦρκοι εἶναι ἐγκατεστημένοι στὸ κάστρο. Τὸ προάστειο ὅπου κατοικοῦσαν οἱ Ἕλληνες βρίσκεται σὲ κακὴ κατάσταση, σχεδὸν ἔρημο, καὶ ἡ περιοχὴ εἶναι κακοκαλλιεργημένη ἀπὸ ἔλλειψη ἐργατικῶν χεριῶν. Οἱ Τοῦρκοι ἀφανίζουν τὰ πάντα. Τὸ ἐμπόριο τῆς Κορώνης εἶναι κυρίως λάδι (πολὺ φτηνό) καὶ στάρια. Τὸ κερδοφόρο αὐτὸ ἐμπόριο ἀσκοῦν δυὸ Μαρσεγιέζοι ἐγκατεστημένοι στὴν πόλη. Ἡ χώρα εἶναι πάμπτωχη. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι εἶναι πιὸ ὠφελημένοι ἀπὸ τοὺς Βενετοὺς γιατὶ ἀναγκάζουν τοὺς λίγους Ἕλληνες ποὺ ἔχουν ἀπομείνει κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία τους νὰ δουλεύουν μὲ μπαστουνιές».

Ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς Κορώνης πληροφορήθηκε ὁ πλοίαρχος ὅτι ἡ προσόρμιση στὰ λιμάνια τῆς Κιτριᾶς καὶ τοῦ Οἴτυλου εἶναι δύσκολη ἐξ αἰτίας τῶν ληστῶν ποὺ κατέχουν τὴ γύρω περιοχή[2].

---

1. Description géographique du golfe de Venise et de la Morée. Avec des remarques pour la Navigation et des Cartes et Plans de l'Académie de Marine et de la Société Royale de Londres, 'A Paris 1771.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 201 κ.ἑ.

Στὸ ἡμερολόγιο τοῦ Γάλλου ναυτικοῦ ἀναφέρεται ὅτι στὰ Κύθηρα εἶναι πολυσέβαστο τὸ μοναστήρι τοῦ 'Αη-Γιάννη τῆς Σπηλιᾶς, χτισμένο σ' ἕναν ἀπρόσιτο βράχο. Οἱ κάτοικοι πιστεύουν πὼς ἐκεῖ ἔγραψε τὴν 'Αποκάλυψη ὁ εὐαγγελιστὴς 'Ιωάννης.

'Ο Bellin ταξίδεψε καὶ στὶς Σπέτσες. Εἶδε ἕνα χωριὸ πάμπτωχων 'Ελλήνων «ποὺ καλλιεργοῦν τὰ χωράφια τους ἢ ψαρεύουν». 'Η ἀκμὴ τοῦ νησιοῦ θὰ ἀρχίση μετὰ τὸ 1770 [1].

'Ο καπετάνιος περιγράφει τὸ στενὸ τῆς Λευκάδας καὶ τὸ κάστρο τῆς 'Αγίας Μαύρας ποὺ χωρίζεται μὲ μιὰ τάφρο 15 μέτρα πλάτος ἀπὸ δυὸ νησάκια τῆς λιμνοθάλασσας. Οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Ἕλληνες κατοικοῦν σὲ χαμηλὰ ξύλινα σπίτια ἐξ αἰτίας τῶν σεισμῶν. 'Υπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τοῦ κάστρου καὶ τῆς πολιτείας σὲ 6.000 ψυχές.

«'Ο ἀγωγὸς ποὺ ὑδρεύει τὸ φρούριο ἀποτελεῖ καὶ τὴ γέφυρα ἐπικοινωνίας μὲ τὸ νησί. Ἔχει πλάτος λιγώτερο ἀπὸ ἕνα μέτρο καὶ στηρίζεται σὲ καμάρες. Εἶναι τόσο στενὸ τὸ γεφύρι ποὺ ταλαντεύεται ὅταν δυὸ διαβάτες διασταυρώνονται πάνω στὶς καμάρες».

Τὸ κυριώτερο ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ εἶναι τὸ ἁλάτι. Φορτώνουν κάπου δέκα καράβια τὸ χρόνο. 'Επίσης στάρι, λάδι, λινάρι καὶ πρινοκόκκι. Κυβερνήτης τοῦ κάστρου ἦταν ἕνας Βενετὸς εὐγενής [2].

Περιγράφοντας τὸν 'Αμβρακικὸ σημειώνει καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν τουρκοκρατούμενη Ἄρτα. Εἶχε πληθυσμὸ 7 - 8.000 κατοίκους, κυρίως Ἕλληνες, καὶ ἀποτελοῦσε ἕδρα ἀρχιεπισκόπου. Τὸ ἐμπόριο ἦταν ζωηρό, κυρίως σὲ καπνὰ καὶ γουναρικά [3]. Βρῆκε ἐξαθλιωμένο τὸ λαὸ τῆς Κεφαλονιᾶς. Σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ νησὶ ἀποτελοῦσε φέουδο μερικῶν πλούσιων οἰκογενειῶν. Κάπου 5 - 6.000 χωρικοὶ διαπεραιώνονταν κάθε χρόνο στὸ Μωριὰ καὶ δούλευαν στὰ χτήματα τῶν Τούρκων. Τὸ κυριώτερο ἐμπόριο ἦταν τὸ κρασί. Γινόταν ἐξαγωγὴ φορτίου τεσσάρων ἢ πέντε καραβιῶν τὸ χρόνο. 'Επίσης κερί, λάδι καὶ μπαμπάκι [4].

Ἕνας Ἄγγλος πλοίαρχος ποὺ ἔφθασε τὸ 1735 στὴ Ζάκυνθο σημειώνει στὸ ἡμερολόγιό του ὅτι κάθε χρόνο φορτώνονται ἑφτὰ ἢ ὀχτὼ ἀγγλικὰ καράβια μὲ σταφίδα. 'Υπολογίζει τὰ βενετικὰ στρατεύματα κατοχῆς σὲ 300 στρατιῶτες καὶ 1.000 ἀστυνομικούς. Πληροφορήθηκε ὅτι οἱ κάτοικοι ἦταν ἀπείθαρχοι, ἕτοιμοι κάθε στιγμὴ νὰ ξεσηκωθοῦν ἐναντίον τῶν διοικητῶν. «Δὲν εἶναι

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 208 κ.ἑ.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 158 κ.ἑ.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 162.
4. Ἐνθ' ἀν., σ. 165.

χωρισμένοι σὲ δυὸ στρατόπεδα ὅπως στὴν Κεφαλονιὰ ἀλλὰ ὅλοι μαζὶ στρέφονται κατὰ τῆς νόμιμης ἐξουσίας»[1].

Ὁ δεύτερος Πορτολάνος εἶναι ἔργο τοῦ Γάλλου πιλότου Henri Michelot. Παλαιὸς θαλασσομάχος στὶς γαλέρες, φιλοδοξοῦσε νὰ δώση ἕναν αὐθεντικὸ Πορτολάνο καὶ περιηγήθηκε τὸ 1775 ὁλόκληρη τὴ Μεσόγειο. Ἀκολούθησε ὅλες τὶς ρότες τῶν καραβιῶν κι' ἀφοῦ συγκέντρωσε ὑλικὸ ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα ἔδωσε μιὰ ἀναλυτικὴ περιγραφὴ τῆς ἀκτογραφίας τῶν κόλπων, τῶν λιμανιῶν καὶ τῶν ὑφάλων μὲ κάθε λεπτομέρεια καὶ μαζὶ μὲ πλῆθος χρήσιμων πληροφοριῶν γιὰ τοὺς ναυτιλομένους[2].

Ἕνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ κεφάλαιο «Τὸ λιμάνι τῆς Πάρου»:

«Δυὸ λεῦγες ΝΔ ἀπὸ τὸ λιμάνι τῆς Νάουσας βρίσκεται τὸ λιμάνι τῆς Πάρου. Μπροστά του βλέπεις δυὸ τρία νησόπουλα μὲ μιὰ ἐκκλησούλα ἐπάνω. Πρέπει μπαίνοντας νὰ τ' ἀφήσης δεξιά. Ὅταν ἀρμενίζης ἀπὸ τὸν πουνέντε περνᾶς καταμεσὶς στὸ πέρασμα ὥσπου νὰ φθάσης στὴν πούντα τῆς τραμουντάνας. Μόλις περάσης στρίβεις ἀμέσως ἀριστερὰ γιατὶ ὑπάρχει μιὰ ξέρα καταμεσὶς στὸ λιμάνι»[3].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 176.
2. Portulan de la Mer Méditerranée ou guide des pilotes côtiers, par *Henri Michelot*, ancien pilote Hauturier sur les Galères, À Marseille 1805.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 483 - 484.

ΤΑ ΒΑΣΑΝΑ τῶν Κυκλαδιτῶν κατὰ τὴν περίοδο τῆς ρωσικῆς κατοχῆς ἱστορεῖ στὸ ἡμερολόγιό του ὁ Ρῶσος πλοίαρχος Στεφὰν Πέτροβιτς Χμετιόβσκυ ποὺ πῆρε μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Μωριᾶ. Πρωτοδημοσιεύθηκε τὸ 1855 στὸ ρωσικὸ περιοδικὸ «Σοβρεμένικ» (Σύγχρονος) ἀπὸ ὅπου μεταφράσθηκε στὰ ἑλληνικά [1]. Γράφει γιὰ τὴν Πάρο (2 Δεκεμβρίου 1772): «Μετὰ τὴν ἄφιξιν τοῦ στόλου ἐγένετο ἐπιθεώρησις τῶν Ἀλβανῶν ἐξ ὧν πολλοὶ ἀφέθησαν ἐλεύθεροι νὰ ἐπιστρέψουν οἴκαδε, τοὺς δὲ λοιπούς, περὶ τοὺς 1.500, ἐκρατήσαμεν ὑπὸ τὸν αὐτὸν μισθὸν πρὸς 4 γρόσια τὸν μῆνα. Οἱ λοιποὶ Ἀλβανοὶ ἀπῆλθον εἰς τὰ ἴδια οἱ δὲ ἀσθενεῖς καὶ οἱ ἐστερημένοι πόρων ὅπως ἐπιστρέψωσιν ἀπώκησαν ἐν τῇ νήσῳ Πάρῳ, ἐξ οὗ πολλὰ τὰ δεινὰ καὶ ληστεῖαι καὶ φόνοι, πολλαπλασιάζοντες τὴν πενίαν τῶν ἐγχωρίων. Οὗτοι οἱ τελευταῖοι εἰσὶ γυμνοί, πειναλέοι, τρέφονται διὰ χόρτου μόνον καὶ ἡ ὄψις αὐτῶν παριστᾶ ἁπλὴν σκιὰν ἀνθρωπίνην. Τοὐναντίον δὲ τόσον ὀκνηροὶ καὶ οὐδεμιᾶς ἐργασίας ἄξιοι εἰσὶν ὥστε προτιμῶσι νὰ τρώγωσι χόρτον μόνον καὶ νὰ εἶναι γυμνοὶ ἢ νὰ ἐργάζωνται. Πολλοὺς ἐξ αὐτῶν προσεκάλουν εἰς τὸ πλοῖον ὅπως ὑπηρετῶσιν πρὸς 4 γρόσια ἐπιμίσθιον κατὰ μῆνα· ἀλλ' εἰθισμένοι τῇ ἀργίᾳ οὐδόλως εἰργάζοντο, δι' ὃ ἠναγκαζόμην νὰ ἀποπέμπω αὐτούς· δύναταί τις νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι ἅπασα ἡ Ἑλλὰς κατέχεται ὑπὸ ἀπεριορίστου ὀκνηρίας. Ἕνεκα δὲ τῆς μεγίστης ὑπερτιμήσεως τῶν τροφίμων οἱ Ἀλβανοὶ ὑποφέρουσι ὑπὸ πείνης, τόσῳ μᾶλλον καθ' ὅσον καὶ αἱ λοιπαὶ νῆσοι εἰσῆγον σίτον ἐκ Ρωμυλίας καὶ Πελοποννήσου, καὶ λοιπῶν ὀθωμανικῶν λιμένων, νῦν δὲ ἀφ' οὗ ἀπεκλείσαμεν τοὺς ἐν λόγῳ λιμένας πάντες πάσχουσι συνεπείᾳ τῆς μεγίστης τοῦ ἄρτου ὑπερτιμήσεως» [2].

Καὶ στὴ Νάξο τὰ ἴδια διαπίστωσε ὁ Ρῶσος πλοίαρχος: «Οὕτω καὶ ἐν Νάξῳ τῷ 1773 ἔτει ἐλλείψει ἄρτου οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τρεῖς ὁλοκλήρους μῆνας ἔτρωγον χόρτον τὸ ὁποῖον φύεται πολλὰ ὀλίγον ἐπὶ τῶν βράχων, μὴ βλαστάνον κατὰ τὸν χειμῶνα, καιόμενον δὲ κατὰ τὸ θέρος. Ἀπήντησα πολλοὺς ἐκεῖ ἀνθρώπους καὶ ἤκουσα παρ' αὐτῶν ὅτι τρέφονται διὰ χόρτου παντοίου εἴδους, κοχλιῶν καὶ κοχλιδίων, ἐν ἑνὶ λόγῳ τρώγουσι πᾶν προστυχόν, ἀρκεῖ μόνον νὰ μείνωσι ἀργοί. Ἀπήντησα Ἕλληνα, νέον 25ετῆ, ὅστις ἐτρέφετο διὰ χόρτου, ἦτο κάτισχνος καὶ σχεδὸν γυμνός. Προσεκάλεσα αὐτὸν εἰς τὸ πλοῖον χορηγῶν τροφοδοσίαν ἴσην τὴν τῶν ναυτῶν καὶ 2 καὶ $^1/_2$ ρούβλια μισθὸν κατὰ μῆνα, παραμείνας ὅμως δύο μόνον ἡμερονύκτια ἐπὶ τοῦ πλοίου παρητήθη, προτιμήσας ἀργὸς νὰ τρώγῃ χόρτον καὶ νὰ πεινᾷ ἢ νὰ ὑποκύπτῃ εἰς ἀρχήν τινά».

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Ρώσου ἀξιωματικοῦ εἶναι ἐπιπόλαιες καὶ φανερώ-

---

1. Ἀπὸ τὸν *Κ. Παλαιολόγο* (Παρνασσός, τ. Η' (1844), σ. 239 κ.ἑ).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 243 - 244.

νουν πὼς ἀγνοοῦσε ὁλότελα καὶ τὸ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὴν Ἑλλάδα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας. Οἱ Ἕλληνες εἶχαν φθάσει σὲ τέτοια ἀπελπισία ἀπὸ τὶς ἁρπαγὲς καὶ τὶς αὐθαιρεσίες τῶν κάθε λογῆς τυράννων, μόνιμων ἢ διαβατικῶν, ὥστε θεωροῦσαν περιττὴ τὴν ἀπόκτηση κάθε ἀγαθοῦ. Ἔτσι σὲ πολλὲς περιοχὲς οἱ καλλιέργειες κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα εἶχαν ἐγκαταλειφθῆ γιατὶ τὰ προϊόντα ἁρπάζονταν ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Οἱ κάτοικοι προτιμοῦσαν νὰ ζοῦν σὲ πανάθλιες τρῶγλες γιὰ νὰ μὴν ἐπισύρουν τὴ ληστρικὴ βουλιμία τοῦ τυράννου τους. Στὶς κρίσιμες περιόδους ἀγωνίζονταν μόνο νὰ κρατηθοῦν στὴ ζωή.

Εἰδικὰ στὴν Πάρο οἱ κάτοικοι τρέφονταν μὲ χόρτα γιατὶ τὰ πάντα εἶχαν ἐπιταχθῆ γιὰ τὰ στρατεύματα κατοχῆς. Καὶ κάθε προσπάθεια δημιουργικοῦ μόχθου ἦταν μάταιη γιατὶ τὰ προϊόντα θὰ ἁρπάζονταν ἀπὸ τοὺς μισθοφόρους τῶν Ρώσων.

Ὅσο γιὰ τὴν ἀπροθυμία τους νὰ ἐργασθοῦν στὰ ρωσικὰ καράβια, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι αὐτὸ σήμαινε συμμετοχὴ σὲ ἐκστρατεῖες καὶ πολεμικὲς περιπέτειες, μεταχείριση χωρὶς ἔλεος καὶ μισθοφορία γιὰ ὑπόθεση ποὺ οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν ἐνστερνισθῆ σὰν δική τους, ὕστερα μάλιστα ἀπὸ τὸ θλιβερὸ τέλος τοῦ πρόσφατου ξεσηκωμοῦ στὸ Μωριᾶ.

Ὑπῆρχε ἐπίσης καὶ ἄλλος λόγος ἀπροθυμίας τῶν νησιωτῶν νὰ ὑπηρετήσουν στὸ ρωσικὸ στόλο. Οἱ ἐπιδημίες ποὺ ἀφάνιζαν τὸ ρωσικὸ στρατόπεδο. Ὁ ἴδιος ὁ Χμετιόβσκυ γράφει στὸ ἡμερολόγιό του εἰκοσιτέσσερες μόλις μέρες ἀργότερα: «Ἐντὸς τριῶν μηνῶν, ἀπὸ τοῦ Ἰουλίου ἀρχομένου, ἀπεβίωσαν ἄνω τῶν 900 στρατιωτῶν καὶ τριάκοντα ἀξιωματικῶν, καὶ νῦν εἰσέτι ἐξακολουθοῦν θνήσκοντες, ὑπερβαίνοντες ἤδη τοῦ ἀριθμοῦ τῶν 1.200 νεκρῶν. Ἀσθένειαι ἐπεπόλαζον διάφοροι ἐξ ὧν τυφοειδὴς πυρετὸς καὶ δυσεντερία». Καὶ οἱ νεκροὶ αὐτοὶ ἦταν κυρίως στρατολογημένοι Ἕλληνες [1].

Ἡ ρωσικὴ κατοχὴ δὲν ἦταν λιγώτερο καταπιεστική, κυρίως σὲ ὅ,τι ἀφοροῦσε τὰ διάφορα δοσίματα. Ὁ τοποτηρητὴς τῶν Κυκλάδων Ψαρρὸς ἔγραφε «πρὸς τὴν κατζιλερίαν τῶν ἡμετέρων νήσων» τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1771 γιὰ τὴν εἴσπραξη τῆς δεκατιᾶς:

«Τὸ χρέος σας εἶναι πολὺ εἰς τὴν ἐξοχότητά του, τὸ ὁποῖον εἶμαι βέβαιος πὼς τὸ γνωρίζετε ἀπὸ τὰ καθημερινὰ ἐλέη ὁποὺ δείχνει εἰς ὅλα τὰ ὑποταχθέντα νησιὰ τῆς αὐτοκρατορικῆς μεγαλειότητος... ἰδοὺ πάλιν σᾶς γράφω νὰ ξεμπερδέψετε τὴν δεκαθιάν σας... Ἐπιμεληθῆτε τὸ λοιπόν... διὰ νὰ μὴν δοκιμάσετε τὴν αὐθεντικὴν ὀργήν του...»[2].

Στὴν Ἄνδρο τὰ τρόφιμα ἦταν δυσεύρετα γιατὶ τὰ ἀπορροφοῦσε τὸ ρωσικὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 246 - 247.

2. *Ἰωσὴφ Χατζηδάκη*, Ἡ ἱστορία τῆς νήσου Μήλου, Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 271 - 273.

στρατόπεδο τῆς Πάρου γιὰ τὸν ἐπισιτισμὸ 20.000 ἀνδρῶν. Ὡς τὸ 1880 ὑπῆρχε κάτω ἀπὸ τὴν Ὀξώπορτα τοῦ Κάστρου τῆς Ἄνδρου ἕνας σιδερένιος χαλκὰς ἀπὸ ὅπου κρέμονταν καὶ ζυγίζονταν τὰ τρόφιμα ποὺ προωρίζονταν γιὰ τοὺς Ρώσους. Ἀκόμα καὶ μετάξι ἔδιναν οἱ Ἀνδριῶτες στὸ στρατὸ κατοχῆς γιὰ νὰ καλύψουν τὸ φόρο ποὺ εἶχε ἐπιβληθῆ στὸ νησί [1].

1. *Δημ. Πασχάλη*, Ἡ Ἄνδρος, Ἐν Ἀθήναις 1927, τ. Β', σ. 307 - 308.

ΤΟ 1784 κυκλοφόρησε στὸ Λονδίνο μὲ τὸν τίτλο «Ἡ σημερινὴ κατάσταση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», τὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Elias Habesci[1], ποὺ ταξίδεψε στὴν Κωνσταντινούπολη, ὑπηρέτησε γιὰ πολλὰ χρόνια στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου καὶ εἶχε τὴ δυνατότητα νὰ συγκεντρώση πληροφορίες ἀπὸ πρώτη πηγή[2]. Φαίνεται ὅτι βρισκόταν στὴν Πόλη κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Α' ρωσοτουρκικοῦ πολέμου (1769 - 1774). Αὐτὸ προκύπτει ἀπὸ ἕνα σημεῖο τοῦ χρονικοῦ του ὅπου ἀναφέρεται ὅτι «πρὶν ἀπὸ τέσσερα χρόνια κρέμασαν στὴν πύλη τοῦ σεραγιοῦ τὸ κεφάλι τοῦ πρίγκιπα τῆς Μολδαβίας, ποὺ τὸ μόνο του ἔγκλημα ἦταν πὼς τὸν ἐκτιμοῦσε ἡ Αὐλὴ τῆς Ρωσίας». Πρόκειται γιὰ τὸν ὁσποδάρο Γρηγόριο Καλλιμάχη ποὺ πῆρε μέρος στὴν ἐκστρατεία κατὰ τῶν Ρώσων, κατηγορήθηκε γιὰ φιλορωσικὰ αἰσθήματα καὶ καρατομήθηκε τὸ 1769. Ἑπομένως ὁ περιηγητὴς βρισκόταν στὴν Πόλη τὸ 1773. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν τὰ στοιχεῖα του ποὺ ἀναφέρονται στὸν Ἑλληνισμὸ τῆς Πόλης, στὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο κ.ἄ.

Οἱ Ἕλληνες, γράφει ὁ Habesci, κυριαρχοῦν μὲ τὸν ὄγκο τοῦ πληθυσμοῦ τους στὴν Πόλη, καὶ ἀσκοῦν μεγάλη ἐπιρροὴ ὡς ἄτομα στὴ ζωὴ τῆς πρωτεύουσας καὶ στὴν Αὐλὴ τοῦ σουλτάνου. «Ἔχουν ἐπίσης ἐξασφαλίσει προνόμια ποὺ δὲν ἀπολαμβάνουν οἱ ἄλλοι ὑπήκοοι τῆς Πύλης. Στὴν Κωνσταντινούπολη ζοῦν πολλοὶ ἀπόγονοι τῶν παλαιῶν ἐνδόξων οἰκογενειῶν. Ἀλλὰ δὲν διατηροῦν ἄλλο χαρακτηριστικὸ τῆς καταγωγῆς τους ἀπὸ τὸ ὄνομα. Καὶ τὰ ἄχρηστα προνόμιά τους δὲν τοὺς προσφέρουν πιὰ καμμιὰ αἴγλη. Ὅλοι οἱ πλούσιοι ἢ ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς Ἕλληνες ζοῦν στὸ Φανάρι. Εἶναι ἀδύνατο νὰ συλλάβη κανεὶς τὶς ραδιουργίες ποὺ ἐπιστρατεύουν μερικὲς ἀπὸ τὶς παλαιὲς αὐτὲς οἰκογένειες γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν ἡγεμονία τῆς Βλαχίας καὶ τῆς Μολδαβίας μ' ὅλο ποὺ ἐλάχιστοι ἀπὸ τοὺς κυβερνῆτες τῶν δύο παραδουναβίων χωρῶν πεθαίνουν ἀπὸ φυσικὸ θάνατο. Πραγματικὰ ὁ δεσποτισμὸς ποὺ ἀσκοῦν, τὰ μέσα ποὺ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὴ συγκέντρωση πλούτου, ἡ δυσπιστία τῆς Πύλης καὶ ὁ φόβος ποὺ κατέχει τοὺς Τούρκους μήπως ἀνεξαρτητοποιηθοῦν οἱ ἡγεμονίες παρέχουν ὅλα τὰ προσχήματα ποὺ ὁδηγοῦν στὸ χαμό τους.

---

1. *Elias Habesci*, État actuel de l' Empire Ottoman, contenant des détails plus exacts que tous ceux qui ont parus jusqu' au présent sur la religion, le gouvernement, la milice par... qui a résidé plusieurs années à Constantinople, attaché au service du grand Seigneur, 'A Paris, 1792).

2. Δὲν ὑπάρχουν στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐθνικότητά του. Στὴν πρώτη ἔκδοση τοῦ Λονδίνου ἀναφέρεται πὼς μεταφράσθηκε ἀπὸ γαλλικὸ χειρόγραφο. Στὴ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ 1792 ἀναφέρεται ὅτι ἡ μετάφραση ἔγινε ἀπὸ τὰ ἀγγλικά. Ἡ ἐπιμονή του στὰ ἐμπορικὰ θέματα καὶ ἡ βαθύτατη γνώση τῶν οἰκονομικῶν προβλημάτων τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας δημιουργεῖ τὴν ἐντύπωση ὅτι ὁ Habesci ἦταν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς.

»Οἱ Δραγουμάνοι τῆς Πύλης καὶ ὅλων τῶν παραμεθορίων πόλεων εἶναι Ἕλληνες, ποὺ ἐκτὸς ἀπὸ τὴν τουρκικὴ γνωρίζουν τὴ λατινική, τὴ γαλλικὴ καὶ τὴν ἰταλική.

»Ὁ πατριάρχης παρουσιάζεται μαζὶ μὲ τοὺς ἐπισκόπους μιὰ φορὰ τὴ βδομάδα στὸ Διβάνι, ὅπου ἐκδικάζει τὶς διαφορὲς μεταξὺ ἰδιωτῶν.

»Κάθε φορὰ ποὺ ἕνας ὑποψήφιος γιὰ τὴν πατριαρχία προσφέρει ἕνα πλουσιώτερο δῶρο ἢ συγκατανεύει γιὰ μιὰ μεγαλύτερη ἐτήσια ἐπιβάρυνση τῆς Ἐκκλησίας, ἀνεβαίνει στὸ θρόνο κι' ὁ προκάτοχός του ἐξορίζεται στὰ Πριγκιποννήσια. Οἱ ἐξορίες εἶναι τόσο συχνὲς ποὺ οἱ πατριάρχες ἔκριναν ἀναγκαῖο νὰ χτίσουν σ' αὐτὰ τὰ νησιὰ μιὰ κατοικία εὐρύχωρη καὶ ἄνετη, μὲ κήπους γύρω γύρω γιὰ δική τους χρήση καὶ γιὰ τὴν ἐγκατάσταση τῶν διαδόχων τους».

Οἱ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ ζοῦν ἀπὸ τὸ ἐμπόριο καὶ τὴ βιοτεχνία. Τὸ ναυτικὸ ἀπορροφᾶ ἕνα μεγάλο ποσοστὸ τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ. Πολλοὶ δουλεύουν στὸν Ταρσανά.

«Στὴν Πόλη ὑπάρχουν γύρω στὶς 40 παλαιὲς ἑλληνικὲς οἰκογένειες ποὺ ὀνομάζονται μουτεσελίμηδες, δηλαδὴ συχωρεμένοι. Εἶναι ἀπόγονοι τῶν Ἑλλήνων ποὺ κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Πόλης πρόδωσαν τὸν ἡγεμόνα τους καὶ τὴν πατρίδα τους καὶ ἑνώθηκαν μὲ τοὺς Τούρκους, συντελώντας ἔτσι στὴν ὀθωμανικὴ νίκη. Σ' αὐτὸ τὸ γεγονὸς ὀφείλεται ἡ χαρακτηριστικὴ ὀνομασία τους. Σήμερα ἔχουν ὅλοι τὸ προνόμιο νὰ φοροῦν κίτρινα παπούτσια καὶ τούρκικα σαλβάρια. Ἔπειτα δὲν πληρώνουν τὸν καθιερωμένο γιὰ ὅλους τοὺς ὑπόδουλους χριστιανοὺς φόρο. Τί ἄθλια προνόμια γιὰ μιὰ τόσο φοβερὴ κακουργία! Παντοῦ συγκεντρώνουν τὴ γενικὴ περιφρόνηση καὶ εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ζοῦν χωριστὰ ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ κοινωνία» [1].

Ἕνα κεφάλαιο τοῦ χρονικοῦ τοῦ Habesci ἀναφέρεται στὰ ἤθη καὶ τὰ ἔθιμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Πόλης.

Οἱ Ἕλληνες φοροῦν ἕνα εἶδος σαρικιοῦ ἀπὸ μαύρη προβιά, πιὸ στενὸ στὴν κορυφὴ ἀπὸ αὐτὸ ποὺ συνηθίζουν οἱ Ἀρμένιοι. «Τὰ παπούτσια καὶ τὰ σαλβάρια τους εἶναι μαῦρα. Ἀντίθετα οἱ Ἀρμένιοι φοροῦν κόκκινα παπούτσια καὶ πορφυρὰ σαλβάρια. Τὰ παπούτσια τῶν Τούρκων εἶναι κίτρινα καὶ κανεὶς χριστιανὸς δὲν ἔχει δικαίωμα νὰ χρησιμοποιήσῃ αὐτὸ τὸ χρῶμα. Ὁ παραβάτης τιμωρεῖται μὲ θάνατο. Ὁ σουλτάνος Μουσταφᾶς ποὺ εἶχε τὴν ἔμπνευση αὐτῶν τῶν ἀπαγορεύσεων ὥρισε πὼς οἱ Χριστιανοὶ μποροῦσαν νὰ φορέσουν κόκκινα παπούτσια. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες ἀπὸ ματαιοδοξία φρόντισαν νὰ ξεχωρίσουν ἀπὸ τοὺς Ἀρμένιους. Ζήτησαν λοιπὸν καὶ πέτυχαν μὲ ἕνα γερὸ πεσκέσι νὰ ἀντικαταστήσουν τὸ κόκκινο χρῶμα τῶν παπουτσιῶν μὲ τὸ μαῦρο» [2].

1. Ἐνθ' ἀν., τ. Β', σ. 165 κ.ἑ.

2. Διαβάζουμε σὲ ἀναφορὰ τοῦ προξένου τῆς Βενετίας στὴ Θεσσαλονίκη (23 Μαΐου 1703): «Ἐδημοσιεύθη αὐστηρὸν σουλτανικὸν διάταγμα ἀπαγορεῦον εἰς τοὺς Ἕλληνας,

Οἱ Ἑλληνίδες τοῦ Φαναριοῦ καὶ τῶν χωριῶν ποὺ βρίσκονται κατὰ μῆκος τῶν Στενῶν δὲν ξεχωρίζουν ἀπὸ τὶς Εὐρωπαῖες σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὶς ἐλευθερίες στὶς κοινωνικὲς σχέσεις καὶ στοὺς κόλπους τῆς οἰκογένειας, ὅταν φυσικὰ ἀνήκουν στὴν ἀνώτερη τάξη [1].

Σχετικὰ μὲ τὸ ἐμπόριο στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία ὁ περιηγητὴς καταγράφει στὸ χρονικό του καὶ μερικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν παραγωγικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων:

Τὰ μάλλινα ὑφάσματα ποὺ προωρίζονταν γιὰ τὶς λαϊκὲς μάζες καὶ τὸ στρατὸ ὑφαίνονταν στὴν Ἀδριανούπολη καὶ τὴ Θεσσαλονίκη, τὰ μεταξωτὰ καὶ οἱ πολυτελεῖς ζῶνες στὴ Χίο καὶ στὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, τὰ μπαμπακερὰ καὶ κυρίως τὰ λεγόμενα δίμιτα στὴν Κύπρο καὶ τὴν Ἀλεξάνδρεια καὶ τὰ λινὰ ποὺ χρησιμοποιεῖ τὸ ναυτικὸ στὴ Σίφνο.

«Μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων ἀσχολεῖται μὲ τὸ ἐμπόριο τῆς Μαύρης Θάλασσας, ὅπου ἀρμενίζουν ἀδιάκοπα πολλὲς ἑκατοντάδες καΐκια ποὺ ἀνήκουν σὲ Ρωμιούς. Ὅσοι δὲν ἔχουν τὰ μέσα νὰ ἐπιδοθοῦν σὲ κερδοφόρες ἐπιχειρήσεις γίνονται μεταπράτες καὶ πραματευτάδες» [2].

Ὁ Elias Habesci συγκέντρωσε λεπτομερῆ στοιχεῖα γιὰ τὸ εὐρωπαϊκὸ ἐμπόριο στὴν Τουρκία καὶ τὰ οἰκονομικὰ προβλήματα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Οἱ Ἄγγλοι ἔστελναν στὴν Κωνσταντινούπολη ἕνα μονάχα φορτίο ἐμπορευμάτων τὸ χρόνο ὥστε «νὰ κρατοῦν τὶς τιμὲς σὲ σταθερὰ ἐπίπεδα καὶ νὰ διατηροῦν τὴ φήμη γιὰ τὴν ποιότητά τους». Τὰ κυριώτερα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἐμπορεύματα ἦταν μολύβι, καλάϊ, ρολόγια, τσόχες, γυαλικά. Δηλαδὴ εἴδη ἀξίας ποὺ ἀποφέρουν μεγάλο κέρδος [3]. «Γι' αὐτὸ καὶ οἱ ἀγγλικοὶ ἐμπορικοὶ οἶκοι στὴν Τουρκία εἶναι πάμπλουτοι».

Τὰ εὐρωπαϊκὰ καράβια ποὺ μετέφεραν στὴν Πόλη τὸ ἐτήσιο φορτίο τους

Ἀρμενίους καὶ Ἑβραίους, καθ' ἅπασαν τὴν ἐπικράτειαν, τὴν χρῆσιν χρωματιστῶν ἐνδυμάτων καὶ κιτρίνων παπουτσιῶν, ὡς καὶ γουνῶν ἀπὸ κουνάβι, σαμοῦρι, ἑρμίναν, ἀστραχάν, καὶ τὰ παρόμοια» (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 188). Ὑπῆρχαν ὅμως καὶ ἐξαιρέσεις. Στὴν τουρκοβενετικὴ συνθήκη γιὰ τὴν παράδοση τῆς Τήνου στοὺς Τούρκους (1715) ἀναφέρεται: «...νὰ ἔχωσι δικαίωμα νὰ φέρωσι τὰ ἐπιχώρια ἐνδύματα καὶ νὰ φέρωσι πῖλον καὶ ὄχι φέσι καὶ νὰ δύνανται οἱ βουλόμενοι νὰ φέρωσι καὶ ἐρυθρὰ περιπόδια...» (*Γ. Γ. Λαδᾶ - Ἀθαν. Χατζηδήμου*, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, Συμβολὴ στὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα, Ἀθῆναι 1964, σ. 15).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 183. κ.ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 230 κ.ἑ.
3. Οἱ Ἄγγλοι κατώρθωσαν νὰ ὑποσκελίσουν τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὸ Μωριὰ κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα («*Michel Devèze*, L'Europe et le monde à la fin du XVIII siècle, Paris 1970, σ. 634 σημ. 113). Μεγάλη ζήτηση εἶχαν τὰ τσόχινα ἀγγλικὰ ὑφάσματα ποὺ μεταφέρονταν στὴ Σμύρνη κι' ἀπὸ ἐκεῖ κατανέμονταν στὶς διάφορες ἑλληνικὲς ἀγορὲς ἀπὸ τοὺς Ἑβραίους.

ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ ταξιδέψουν στὴ Σμύρνη γιὰ νὰ φορτώσουν τοπικὰ προϊόντα: μπαμπάκι, μαλλιά, μετάξι.

Τὸ ὁλλανδικὸ ἐμπόριο βρισκόταν σὲ παρακμή. Ἕνας μονάχα ἀξιόλογος ὁλλανδικὸς οἶκος ὑπῆρχε στὴν Τουρκία. Τὰ κυριώτερα ἐμπορεύματα ἀνῆκαν στὸν κλάδο τῶν μετάλλων καὶ τοῦ χαρτιοῦ [1].

Τὸ ρωσικὸ ἐμπόριο ἦταν τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον καὶ προσοδοφόρο. Τὸ κυριώτερο ἐμπόρευμα ποὺ ἐρχόταν ἀπὸ τὸ βορρὰ ἦταν τὰ γουναρικά, περιζήτητα σ' ὁλόκληρη τὴν αὐτοκρατορία. «Ἄντρες καὶ γυναῖκες ὅλων τῶν ἡλικιῶν, πλούσιοι καὶ φτωχοί, φοροῦν ἐδῶ γοῦνες». Ἀνάρπαστες γίνονταν οἱ μαῦρες ἀλεποῦδες καὶ οἱ ἑρμίνες. Μερικὰ τέτοια γουναρικὰ ἀποτελοῦσαν σημαντικὸ κεφάλαιο.

Οἱ Ρῶσοι πραγματοποιοῦσαν εἰσαγωγὲς ἀπὸ τὶς χῶρες τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας μόνο κατεργασμένων δερμάτων, πορτοκαλιῶν, χυμῶν λεμονιοῦ καὶ ξηρῶν καρπῶν. Ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ - Καϊναρτζῆ, ποὺ ἐξασφάλισε στὰ ρωσικὰ πλοῖα τὴν κάθοδο στὸ Αἰγαῖο, φορτώνονταν κρασιὰ καὶ ἄλλα τοπικὰ προϊόντα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ νησιά. Στὸν Εὔξεινο Πόντο δὲν εἶχε ἐπιτραπῆ τὸ ἐμπόριο σὲ κανένα ἄλλο ἔθνος ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς Ρώσους [2].

Ἀπὸ τὴ Γερμανία εἰσάγονταν (μὲ ποταμόπλοια ἀπὸ τὸ Δούναβη, μὲ καραβάνια ἢ ἀπὸ τὴν Τεργέστη) σίδηρος, ἀτσάλι καὶ μπαμπάκι. Ὡστόσο δὲν ὑπῆρχε κανένας γερμανικὸς ἐμπορικὸς οἶκος στὴν Κωνσταντινούπολη [3].

Κάθε χρόνο ἔφθανε στὴν Πόλη ἕνα σουηδικὸ καράβι φορτωμένο κυρίως σίδηρο. Οἱ Σουηδοὶ ὅμως εἶχαν ἀναπτύξει μεγάλη δραστηριότητα στὶς θαλάσ-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 235 κ.ἑ. Ἀλλὰ καὶ οἱ ὁλλανδικὲς τσόχες φημίζονταν. Στὸ Μωριὰ ἔφθαναν μικρὲς ποσότητες τσόχινα ὑφάσματα, συναγωνίζονταν ὅμως τὰ γαλλικὰ καὶ τὰ βενετικὰ ἐπειδὴ ἦταν πιὸ σφιχτά. Ὁ ἐφοδιασμὸς τῆς ἀγορᾶς γινόταν διαμέσου Πάτρας καὶ Σμύρνης (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, Τὸ ἐμπόριο τῆς Πελοποννήσου στὸ 18ο αἰώνα (1715 - 1792) (Μὲ βάση τὰ γαλλικὰ ἀρχεῖα), Ἀθήνα 1972, σ. 290-291).

2. Ἀλλὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ - Καϊναρτζῆ ὑπῆρχε ζωηρὸ ἐμπόριο μὲ τὴ Ρωσία. Στὸ Μωριὰ οἱ Ρῶσοι ἔμποροι ἀγόραζαν μεγάλες ποσότητες μεταξιοῦ. Κι' ὅταν ξέσπασε ὁ ρωσοτουρκικὸς πόλεμος καὶ σταμάτησαν οἱ ρωσικὲς ἀγορὲς στὴν περίοδο 1768 - 1774, ἔπεσαν οἱ τιμές, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Κορώνης (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 289).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 238 - 239. Ἐννοεῖ βέβαια τοὺς Αὐστριακοὺς ποὺ ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα εἶχαν ἐξορμήσει γιὰ τὴν κατάκτηση τῶν ἀγορῶν τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ Τεργέστη εἶχε κηρυχθῆ ἀπὸ τὸ 1719 ἐλεύθερο λιμάνι. Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1729, φόρτωσαν, μονάχα στὸν Κορινθιακό, 104 πλοῖα μὲ αὐστριακὴ σημαία. Οἱ μεταφορὲς ἑλληνικῶν προϊόντων στὴν Τεργέστη ἐλέγχονταν κυρίως ἀπὸ Σκλαβούνους. Ἀπὸ τὴν Τεργέστη ἐπίσης διοχετεύονταν τὰ αὐστριακὰ βιομηχανικὰ προϊόντα. Στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ τσόχες τῆς Λειψίας συναγωνίζονταν τὶς γαλλικὲς στὸ Μωριὰ (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 288 - 289).

σιες μεταφορές. Πολυάριθμα σουηδικὰ καράβια ἐκάλυπταν τὶς ἀνάγκες τοῦ διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου τῶν χωρῶν τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας.

Οἱ Ναπολιτάνοι εἶχαν πλημμυρίσει τὴν ἀγορὰ μὲ τὰ μεταξωτά τους, τὶς λεγόμενες τσεμπέρες (ἐλαφρὰ ὑφάσματα, ὄμορφα καὶ μὲ πολλὲς χρωματικὲς παραλλαγές), μὲ μακαρόνια καὶ προϊόντα ἀπὸ ταρταρούγα [1]. Σὲ μεγάλη ἀκμὴ βρισκόταν τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο ποὺ ξεπερνοῦσε σὲ δραστηριότητα, ἐμπορευματικὸ ὄγκο, ὀργάνωση καὶ κέρδη ὅλες τὶς ἄλλες χῶρες. Τὰ κυριώτερα εἴδη ποὺ εἰσάγονταν ἀπὸ τὴ Γαλλία ἦταν μάλλινα καὶ μεταξωτὰ ὑφάσματα κάθε λογῆς, χαρτί, ζάχαρη, κοχενίλλη [2], λουλάκι, χρυσὰ καὶ ἀσημένια γαϊτάνια καὶ μιὰ ἀπίστευτη ποικιλία μικροτεχνημάτων. Τὰ γαλλικὰ καράβια φόρτωναν δημητριακά, γιδόμαλλα, μπαμπάκι, μαλλιὰ καὶ ἀκατέργαστο μετάξι.

Περιζήτητα ἦταν τὰ γαλλικὰ ὑφάσματα (φτηνότερα ἀπὸ τὰ ἀγγλικά, πιὸ ζωηρὰ καὶ ἀνεξίτηλα χρώματα). Γάλλοι ἔμποροι ἦταν ἐγκατεστημένοι ἀκόμα καὶ στὰ χωριά [3]. Ἀνῆκαν ὅλοι στὴ δικαιοδοσία τῆς Μασσαλίας καὶ ἐμπορεύονταν στὴν Ἀνατολὴ ὡρισμένο χρόνο [4]. Ὕστερα ἐπέστρεφαν στὴ Γαλλία

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 240 - 241. Οἱ ἐμπορικὲς ἐπιτυχίες τῶν Ναπολιτάνων ὀφείλονταν στὸ γεγονὸς ὅτι βρίσκονταν ὑπὸ τὴν προστασία τοῦ Ἄγγλου προξένου. Τοποθετοῦσαν τὰ βιομηχανικά τους προϊόντα καὶ ἀγόραζαν στάρια, κυρίως ἀπὸ τὸν Κορινθιακό (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 287).

2. Cochenille ἀπὸ τὸ λατινικὸ coccineus, βαφὴ πορφυρή, ποὺ παραγόταν ἀπὸ ἕνα εἶδος ζωυφίων ὅπως τὸ πρινοκόκκι. Τὴ ζωικὴ αὐτὴ βαφὴ πρωτόφεραν στὴν Εὐρώπη οἱ Ἱσπανοὶ ἀπὸ τὸ Μεξικὸ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΣΤ' αἰώνα. Τὴ μεταχειρίζονταν καὶ στὴ Βενετία ὅπου βάφονταν τὰ περίφημα σκαρλάτα. Στὴ Γαλλία τὴ χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀδελφοὶ Gobelin γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν φημισμένων ἱστοριογραφημένων ταπήτων. Σ' ἕνα κιλὸ cochenille ὑπῆρχαν 140.000 ἀποξεραμένα ἔντομα καὶ ἦταν πανάκριβη. Στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 1750 στοίχιζε 16 πιάστρα ἡ ὀκά, δηλαδὴ πάνω ἀπὸ πέντε βενετικὰ φλωριά. Τὴ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ βαφὴ μάλλινων καὶ μεταξωτῶν πολυτελείας καθὼς καὶ ταπήτων (*Κ. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 345 σημ. 2 καὶ *Ἄν. Ἀποστολάκη*, Βαφική, Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 97).

3. Τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο κυριαρχοῦσε στὴν Ἑλλάδα σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση προξένων σ' ὅλες τὶς σημαντικὲς σκάλες τῆς ὀθωμανικῆς Ἀνατολῆς, καθὼς καὶ τὴν ἐγκατάσταση Γάλλων ἐμπόρων στὶς ἕδρες τῶν προξενικῶν Ἀρχῶν καὶ στὰ διάφορα ἀκόμα μεσόγεια ἐμπορικὰ κέντρα (Μεθώνη, Κορώνη, Ναβαρίνο, Πάτρα, Ναύπλιο, Βοστίτσα, Σάλωνα, Τριπολιτσά, Ἀθήνα, Χαλκίδα, Ἄρτα, Θεσσαλονίκη, Βόλο κ.λπ.). Ἡ πληροφορία τοῦ Habesci ὅτι Γάλλοι ἔμποροι ἦταν ἐγκατεστημένοι στὰ χωριά, δὲν εἶναι ἀκριβής. Γνωρίζουμε λ.χ. ὅτι σὲ πόλεις ὅπως ἡ Καλαμάτα, ὁ Μυστράς, ἡ Μονεμβασία δὲν εἶχε ἐγκατασταθῆ Γάλλος ἔμπορος κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Διατηροῦσαν ὅμως οἱ Γάλλοι σὲ κάθε πόλη ὑποκαταστήματα καὶ ντόπιους πράκτορες στὰ σημαντικὰ παραγωγικὰ κέντρα. Γενικὰ ἡ Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε μιὰ παραδεισιακὴ ἀποικία ὅπου μποροῦσαν οἱ Γάλλοι νὰ ἀποχτήσουν τεράστιες περιουσίες μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα.

4. Ἡ ἐγκατάσταση Γάλλων ἐμπόρων στὴν Ἑλλάδα δὲν ἦταν ἐλεύθερη. Εἶχαν νομοθετηθῆ αὐστηρὰ περιοριστικὰ μέτρα. Ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ αἰώνα ὁ ἔμπορος ποὺ ἐπιθυμοῦσε νὰ ἐγκατασταθῆ σὲ ἑλληνικὴ σκάλα ἔπρεπε νὰ ἔχη ἄδεια τοῦ Ἐπιμελητηρίου. Εἰδικὸς

καὶ παραχωροῦσαν τὴ θέση τους σὲ ἄλλους. Διάθεση ἐμπορευμάτων ἀποκλειόταν χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ πρεσβευτῆ, τοῦ κόνσολου καὶ τοῦ σωματείου τῶν ἐμπόρων. Ἔτσι ἀποφεύγονταν οἱ κρυφοὶ ἀνταγωνισμοί, οἱ ἀντιδικίες καὶ οἱ ἀπάτες. Γιὰ ὅλους τοὺς Γάλλους ἐμπόρους ποὺ ἦταν ἐγκατεστημένοι στὶς παράκτιες πολιτεῖες τῆς Ἀνατολῆς λειτουργοῦσε μιὰ γενικὴ τράπεζα, ὅπου κατέθεταν ἕνα ὡρισμένο ποσό, ἀνάλογα μὲ τὸ τζίρο τους [1].

νόμος ὥριζε τὸ χρόνο τῆς παραμονῆς τοῦ ἐμπόρου στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὶς ὑποχρεώσεις του. Ἀπαγορευόταν λ.χ. νὰ τελέση γάμο μὲ Ἑλληνίδα ἢ νὰ ἀποκτήση ἀκίνητη περιουσία. Οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ εἶχαν σκοπὸ νὰ παρεμποδίσουν τὴ δημιουργία συναισθηματικῶν καὶ οἰκονομικῶν δεσμῶν μὲ Ἕλληνες καὶ ἄλλους ὑπηκόους τοῦ σουλτάνου ὥστε νὰ μὴ διακινδυνεύουν σὲ καμμιὰ περίπτωση τὰ συμφέροντα τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου. Ἀπαγορευόταν ἐπίσης ἡ ἐγκατάσταση τῶν γυναικῶν καὶ τῶν θυγατέρων τῶν Γάλλων ἐμπόρων στὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς. Νεώτερος νόμος ἀπαγόρευε τὸ γάμο τοῦ ἐμπόρου, ἀκόμα καὶ μὲ Γαλλίδα ἐγκατεστημένη στὴν Ἀνατολή, χωρὶς ἄδεια τοῦ βασιλιᾶ. Φυσικὰ οἱ περιορισμοὶ αὐτοὶ παραβιάζονταν πολὺ συχνά. Διάταγμα τοῦ 1781 ρύθμιζε τὴν τύχη τῶν Γάλλων ποὺ γεννήθηκαν στὶς σκάλες τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ «κακοὺς γάμους» (*Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 274). Ἄλλες πηγὲς μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ἡ ἀπαγόρευση τῶν γάμων μὲ Ἑλληνίδες (διαταγὲς τῇ 11 Αὐγούστου 1716, 20 Ἰουλίου 1720, 25 Αὐγούστου 1728), ὠφείλονταν στὴν «ἀδυναμία τους γιὰ τὰ λοῦσα». Ὁ πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὴν Πόλη μαρκήσιος de Villeneuve ἔγραφε τὸ 1729 στὸν ὑπουργὸ τῶν Ναυτικῶν: «Σπάνια συναντᾶς ἐδῶ γυναίκα ποὺ νὰ μὴν εἶναι φορτωμένη μὲ διαμαντικὰ ἀξίας δύο, τριῶν ἢ τεσσάρων χιλιάδων πιάστρων» (*André Vandal*, La mission de marquis de Villeneuve, Paris 1887, σ. 21). Οἱ Γάλλοι ἔμποροι ἀποτελοῦσαν ἕνα εἶδος κρατικῶν ἀπεσταλμένων, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐγκρατεῖς, ἀσκητικοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι στὸ ἔργο τους. Οἱ γυναῖκες, μὲ τὰ στολίδια καὶ τὶς ἀπαιτήσεις τους, ἀκινητοποιοῦσαν χρήσιμα κεφάλαια. «Οἱ γυναῖκες χωρίζουν τοὺς ἐμπόρους, ζημιώνουν τὶς συναλλαγές τους», ἔγραφε τὸ Ἐμπορικὸ Ἐπιμελητήριο. Ἔτσι ἡ γαλλικὴ κυβέρνηση, στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα, ἀσκοῦσε αὐστηρὸ ἔλεγχο στὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τῶν ἐμπόρων. Ἀξίωνε νὰ εἶναι μυαλωμένοι, ἐργατικοί, πειθαρχικοί, σοβαροί, νὰ μὴ συχνάζουν σὲ χώρους ἀπολαύσεων, νὰ ὑπακούουν σὲ ὅλα τοὺς προξένους. Κι' ὅταν κανένας ξεπερνοῦσε τὰ πλαίσια ποὺ καθώριζε ἡ «ἐθνική τους ἀποστολή» φορτωνόταν μὲ διαταγὴ τοῦ πρεσβευτῆ σ' ἕνα καράβι καὶ ξαναγύριζε στὴ Γαλλία. Στὶς ἐπίσημες τελετές, ὑποδοχὴ πασάδων κ.λπ., οἱ Γάλλοι ἔμποροι ἐμφανίζονταν «ἐν σώματι» σὰν στρατιωτικὴ μονάδα. Περνοῦσαν στοὺς δρόμους σὲ φάλαγγα μὲ ἐπικεφαλῆς τὴ σημαία καὶ τὸν πρόξενο ἔφιππο στὴ μέση τῆς καθιερωμένης φρουρᾶς ἀπὸ γενιτσάρους. Ἔτσι οἱ Τοῦρκοι δὲν εἶχαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τοὺς ἐμπόρους ἀπομονωμένους, ἀλλὰ πάντοτε μαζί, μιὰ μικρὴ Γαλλία δηλαδή, ἐπιβλητικὴ καὶ δυναμική, ὥστε ν' ἀποφεύγουν τίς «ἀβανιές», νὰ κατοχυρώνουν τὴν ἐπιρροή τους καὶ νὰ διαιωνίζουν τὴν αἴγλη τους. Ὡστόσο ἡ πειθαρχημένη αὐτὴ ζωὴ τῶν Γάλλων ἐμπόρων τῆς Ἀνατολῆς, δὲν θὰ συνεχισθῆ. Κατὰ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα οἱ Φράγκοι ἔμποροι ζοῦν σὰν μεγιστάνες στὰ παλάτια τους στὸ Γαλατά, στὴ Σμύρνη καὶ στὴ Θεσσαλονίκη. Τὰ περιοριστικὰ μέτρα ἀτόνισαν ὁλότελα. Οἱ περισσότεροι Γάλλοι ἔμποροι, ὅπως καὶ οἱ Ἄγγλοι συνάδελφοί τους (βλ. μαρτυρία τοῦ Ἄγγλου περιηγητῆ Griffiths, κεφ. Ἄγριος πόθος ἐλευθερίας) παντρεύονταν πανέμορφες Ἑλληνίδες.

1. Ἴσως ἐννοεῖ τὴ χρηματικὴ ἐγγύηση ποὺ ἔπρεπε νὰ καταβάλη ὁ ἔμπορος πρὶν ἐγκατασταθῆ σὲ σκάλα τῆς Ἀνατολῆς. Στὴν Ἑλλάδα πάντως οἱ Γάλλοι ἔρχονταν χωρὶς πεντάρα. Ἦταν ἡ ἀποικία τους. Ἡ ἐμφάνιση ἐμπόρου μὲ κεφάλαια ἀποτελοῦσε φαινόμενο. Οἱ

Οἱ πωλήσεις γίνονταν μὲ ἑπτάμηνη πίστωση. Ὁ ἀγοραστὴς ἔπρεπε νὰ ἐξοφλήσῃ τὴν ὀφειλὴ σὲ τρεῖς δόσεις καὶ σὲ τακτὲς προθεσμίες. Οἱ ἐκπρόθεσμες ἐξοφλήσεις ἐπιβαρύνονταν μὲ τόκο 10 %. Ἔτσι οἱ συναλλαγὲς ἦταν πάντοτε κανονικὲς καὶ ἀποφεύγονταν οἱ ἀπάτες [1].

Οἱ Βενετοί, οἱ πλουσιώτεροι ἄλλοτε Εὐρωπαῖοι ἔμποροι τῆς μεσογειακῆς Ἀνατολῆς, εἶχαν ὁλότελα παραμερισθῆ ἐξ αἰτίας τῶν πολεμικῶν ἀτυχιῶν τους.

«Τὸ μεγάλο πλῆγμα ποὺ δέχτηκε ἡ Βενετία», γράφει ὁ Elias Habesci, «ἦταν τὸ πέρασμα στὰ χέρια τῶν Πορτογάλων καὶ τῶν Ὁλλανδῶν ναυτικῶν τοῦ ἐλέγχου τοῦ θαλασσίου ἐμπορίου μὲ τὶς Ἀνατολικὲς Ἰνδίες καὶ κυρίως τοῦ ἐμπορίου τῶν μπαχαρικῶν. Ἀπὸ τότε ἡ Βενετία περιωρίσθηκε στὸ ἐμπόριο τῶν χρυσοῦφαντων ὑφασμάτων καὶ τοῦ δαμάσκου ποὺ συνηθίζεται σ' ὅλες σχεδὸν τὶς τουρκικὲς οἰκογένειες. Ἐξάγει ἐπίσης γυαλικά, χαρτί, φάρμακα, κεριὰ καὶ ζαχαρωτά. Οἱ βενετικὲς τσόχες ἦταν φημισμένες ἀλλὰ ἀκριβὲς καὶ γι' αὐτὸ περιωρισμένη ἡ ζήτησή τους. Οἱ Βενετοὶ προμηθεύονταν μὲ τὴ σειρά τους δέρματα, μαλλιά, μπαμπάκι, κερί, κρητικὸ καὶ κυπριώτικο κρασί».

Γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν οἱ Βενετοὶ τὴν οἰκονομικὴ κρίση καθιέρωσαν τὸ ἐμπόριο μὲ ἀντιπροσώπους, Ἕλληνες ἢ Ἑβραίους. «Οἱ ἀντιπρόσωποι εἰσπράττουν 12 % ἐπὶ τῶν πωλήσεων καὶ δὲν ἔχουν καμμιὰ συμμετοχὴ στὶς ζημιὲς τοῦ κεφαλαίου. Ἔπειτα μποροῦν νὰ διαθέτουν τὰ ἐμπορεύματα σὲ τιμὴ μεγαλύτερη καὶ νὰ καρπώνωνται τὴ διαφορά. Αὐτὴ ἡ διαδικασία ἀφάνισε τελικὰ τὸ βενετικὸ ἐμπόριο» [2].

Ὁ Habesci διατυπώνει καὶ μερικὲς σκέψεις γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς τουρκικῆς οἰκονομίας στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα:

«Ὁ ὄγκος τῶν ξένων ἐμπορευμάτων ποὺ εἰσάγονται δὲν ἀντισταθμίζεται μὲ ἀνάλογες ἐξαγωγὲς τοπικῶν προϊόντων. Ἔτσι τὸ ἔλλειμμα πληρώνεται σὲ

πρόξενοι θεωροῦσαν ἀναγκαῖο νὰ σημειώνουν τὸ ἐξαιρετικὸ αὐτὸ γεγονός. Ὁπωσδήποτε πλούτιζαν ὅλοι σύντομα ἀπὸ τὴ μονοπωλιακὴ ἐκμετάλλευση τῶν ἑλληνικῶν προϊόντων καὶ ἀπὸ τὴν τοκογλυφία, ἐπειδὴ τὸ πιστωτικὸ σύστημα ἀποτελοῦσε κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα τὴ βάση τῶν συναλλαγῶν. Γιὰ τοὺς Γάλλους ὁ τοκισμὸς ἦταν τὸ «κύριο ἐμπόριό τους», ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ πρόξενος Κορώνης d' Amirat τὸ 1748 (*Β. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 123 σημ. 3).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 238 - 244.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 245 - 246. Αὐτὴ ἡ μεσιτικὴ δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἄρχισε ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἦταν πολὺ ἀποδοτική. Ἀποτελοῦσε τὸ πρῶτο βῆμα γιὰ τὴν οἰκονομική τους αὐτοδυναμία. Ἐπέτρεπε τὴ συσσώρευση κεφαλαίων καὶ τὴ δυναμικὴ ἐξόρμηση στὸ ἐμπόριο. Ἡ μεσιτεία ἔδινε μεγάλα κέρδη γιατὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὸ συμφωνημένο 12 % οἱ ἔμποροι μποροῦσαν νὰ διαθέσουν τὸ ἐμπόρευμα σὲ ὁποιαδήποτε τιμή. Παράλληλα οἱ Ἕλληνες προμήθευαν τοὺς ξένους τοπικὰ προϊόντα εἰσπράττοντας προκαταβολικὰ τὴν ἀξία τοῦ ἐμπορεύματος. Στὸ μεταξὺ ἀξιοποιοῦσαν τὶς προκαταβολὲς σὲ δικές τους νεότευκτες ἐπιχειρήσεις.

χρυσάφι, ἀσήμι καὶ διαμαντικά, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ σταθερὴ οἰκονομικὴ ἐξασθένιση τῆς χώρας. Κάθε χρόνο βγαίνουν ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία τέσσερα ἢ πέντε ἑκατομμύρια δουκάτα φουντουκλῆ, ποὺ εἶναι ἀπὸ καθαρὸ χρυσάφι καὶ ἰσοδύναμα μὲ τὰ βενετικὰ δουκάτα. Κάθε εὐρωπαϊκὸ ταχυδρομεῖο ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ κάθε εὐρωπαϊκὸ καράβι ποὺ παίρνει τὸ δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς μεταφέρει καὶ ἕνα φορτίο δουκάτων. Καταλαβαίνει κανεὶς πόσος πλοῦτος ἔχει ἐξαχθῆ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν δύο τελευταίων αἰώνων. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἀπαγόρευση στὴν ἐξαγωγὴ νομισμάτων».

Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία γινόταν ὅλο καὶ πιὸ φτωχὴ καὶ ἐξ αἰτίας τοῦ ἐσωτερικοῦ ἀποθησαυρισμοῦ.

«Οἱ εὐνοῦχοι, οἱ βεζυράδες, οἱ κάθε λογῆς ἀξιωματοῦχοι, ὁ ἴδιος ὁ σουλτάνος, ὅλοι συντελοῦν στὴν πτώχευση τῆς αὐτοκρατορίας μὲ τὸ πάθος τους νὰ συσσωρεύουν πλούτη. Κάθε μέρα κολοσσιαῖα ποσὰ κρύβονται στὶς κάσσες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ περιορίζεται ἡ νομισματικὴ κυκλοφορία. Σ' αὐτὰ ὅλα πρέπει νὰ προστεθοῦν οἱ δυσμενεῖς συνέπειες τοῦ τελευταίου πολέμου ποὺ ἐξάντλησε τοὺς θησαυρούς, τῆς Πόλης εἰδικὰ καὶ τῆς Τουρκίας γενικώτερα» [1].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 247 - 248. Ἡ πληροφορία τοῦ περιηγητῆ γιὰ τὴ νομισματικὴ αἱμορραγία τοῦ τουρκικοῦ κράτους ἐξ αἰτίας τῆς ἀθρόας ἐξαγωγῆς χρυσῶν τουρκικῶν νομισμάτων δὲν φαίνεται ν' ἀνταποκρίνεται στὰ πράγματα. Πρῶτα πρῶτα γιατὶ οἱ ἐξαγωγὲς ἀπὸ τὶς περισσότερες περιοχὲς τῆς τουρκικῆς αὐτοκρατορίας ἦταν μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς εἰσαγωγές. Γιὰ νὰ καλυφθῆ τὸ ἔλλειμμα οἱ Εὐρωπαῖοι ἔμποροι ἀναγκάζονταν νὰ στέλνουν φορτία ξένων νομισμάτων. Ἔπειτα τὸ τουρκικὸ νόμισμα εἶχε ὑποστῆ ραγδαῖες ὑποτιμήσεις κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ αἰώνα ἐξ αἰτίας τῆς κερδοσκοπικῆς τακτικῆς τῶν σουλτάνων. Ὀρθὴ ὅμως εἶναι ἡ παρατήρησή του γιὰ τὶς καταλυτικὲς συνέπειες τοῦ ἀποθησαυρισμοῦ. Ἡ συσσώρευση αὐτὴ δὲν γινόταν μονάχα ἀπὸ τὴν Πύλη καὶ τοὺς ἀξιωματούχους. Ἐκτεινόταν σ' ὅλες τὶς βαθμίδες τῆς οἰκονομίας. Ἀποθησαύριζαν ὅλοι : γαιοκτήμονες, ἔμποροι, ἀκόμα καὶ οἱ λαϊκὲς μάζες. Τοῦρκοι καὶ ραγιάδες ἔκρυβαν χρυσὰ νομίσματα στὶς κασέλες.

ΕΝΑ ΛΕΥΚΩΜΑ ΜΑΜΜΟΥΘ (1776)

ΤΟ ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΟ χρονικὸ ποὺ δεσπόζει σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα εἶναι τὸ εἰκονογραφημένο βιβλίο τοῦ Γάλλου περιηγητῆ καὶ διπλωμάτη Choiseul-Gouffier [1]. Χαρακτηρίσθηκε «τὸ ὡραιότερο ἔργο ποὺ δημοσιεύθηκε γιὰ τὴν Ἑλλάδα» [2].

Ὁ Marie-Gabriel-Florens-Auguste comte de Choiseul-Gouffier γεννήθηκε στὸ Παρίσι τὸ 1752. Καταγόταν ἀπὸ παλιὰ οἰκογένεια εὐγενῶν καὶ σπούδασε ἀρχαιολογία πλάϊ στὸν περίφημο ἀββὰ Barthélemy [3]. Σ' αὐτὸ τὸν πολύπειρο ἀρχαιολόγο ὀφείλει τὴν ἑλληνολατρεία του. Ἀλλὰ καὶ στὴν ἐποχή του, ποὺ συμπίπτει μὲ τὴ θεμελίωση, χάρη στὸ ἔργο τοῦ Winckelman, τῆς ἐπιστημονικῆς ἀρχαιολογίας καὶ μὲ τὴν πρώτη ὤθηση τῆς μελέτης τοῦ ἀρ-

---

1. Voyage pittoresque de la Grèce, Paris 1782, 1809, 1822.

2. *J. L. Beijers*, Criechenland wordt ontdect(1750-1850), Utrecht 1965, σ. 22.

3. Τὸ βιβλίο του Voyage du jeune Anacharsis en Grèce, Paris 1788, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος αὐθεντικὸς ὁδηγὸς γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τῆς Εὐρώπης μὲ τὸν ἀρχαῖο Ἑλληνισμό. Πρὶν ἀπὸ τὸν *Barthélemy* εἶχαν ἐπιχειρήσει μιὰ ἐκλαΐκευση τῶν γνώσεων γιὰ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα ὁ *Fenelon* μὲ τὸν «Τηλέμαχο» καὶ ὁ *Mably* μὲ τὶς «Συνομιλίες τοῦ Φωκίωνα καὶ τοῦ Ἀριστία». Ἀλλὰ κανένας δὲν μπόρεσε νὰ δώση τόσο ἑλκυστικὰ καὶ τόσο γλαφυρὰ τὸ πανόραμα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου, ὅσο ὁ *Bartélemy*. Δεκατρία χρόνια δούλεψε γιὰ νὰ ὁλοκληρώση τὸ ἔργο του (1775-1788). Τὸ φανταστικὸ ταξίδι τοῦ νεαροῦ Σκύθη Ἀνάχαρση πραγματοποιήθηκε μεταξὺ 363 καὶ 337 π.Χ., μιὰ ἐποχὴ ποὺ γεφύρωνε τὸν αἰώνα τοῦ Περικλῆ μὲ τὸν αἰώνα τοῦ Ἀλέξανδρου. Τὸ ἔργο τοῦ *Barthélemy* ζωντάνευε τὸ εἰδυλλιακὸ ὄνειρο τῶν Εὐρωπαίων γιὰ τὴν Ἑλλάδα στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἡ ἐπιτυχία τοῦ «ταξιδιοῦ» ἦταν θριαμβική. Ὁ ἀββὰς ἔγινε ἀκαδημαϊκός. Ὁ Τύπος τὸν στεφάνωσε μὲ ἐγκώμια. Συμπόσια ἀρχαιοελληνικὰ ὠργανώνονταν σύμφωνα μὲ τὶς περιγραφὲς τοῦ *Barthélemy*. Ἀκόμα καὶ ἡ μόδα ἐπηρεάσθηκε: ἀπὸ τὶς γυναικεῖες ἀμφιέσεις ὡς τὴν ἐπίπλωση (*L. Bertrand*, La fin du classicisme, σ. 66). Μεταφράστηκε σ' ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες καὶ καταγοήτεψε μὲ τὴν ἑλληνολατρεία καὶ τὴ γλαφυρότητά του. Μαρτυρία τῶν ἀπηχήσεών του εἶναι ἡ προσαγόρευση πρὸς τὸν ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας ποὺ προτάσσεται στὴν ἑλληνικὴ μετάφραση τοῦ 1819: «Ὁ μὲν παλαιὸς Ἀνάχαρσις, ἔρωτι παιδείας φλεγόμενος, κατέλιπε τὰς κατεψυγμένας ὄχθας τοῦ Βορυσθένους, κατεφρόνησε τὰς συνεχεῖς τρικυμίας τοῦ Εὐξείνου Πόντου, ἔτρεχεν ὡς διψαλέα ἔλαφος εἰς τὴν πολυχεύμονα πηγὴν τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐξήντλει ζακόρως τὰ ἀείζωα τῆς σοφίας νάματα. Ὁ δὲ νέος, περιερχόμενος τοὺς εὐανθεῖς αὐτῆς λειμῶνας, ἐξ ὧν ὡς φίλεργος μέλισσα, δρεπόμενος τοὺς πολυτίμους τῶν ἀνθέων χυμούς, καὶ ἐκλέγων αὐτοὺς μὲ πᾶσαν ἀκρίβειαν, ἐξειργάσατο μέλι ἀθάνατον. Τοῦτο δαψιλῶς καὶ ἀφθόνως μεταδίδων εἰς τὰ σύμβολα τῶν εὐκλεεστάτων τῆς Εὐρώπης ἐθνῶν, τρέφει τὰς ψυχὰς τὰς φιλοκάλους καὶ φιλοπάτριδας. Τοῦτο καὶ Βασιλεῖς καὶ Ἡγεμόνες ἀποδεξάμενοι ἔστεψαν τὸν μελιττουργὸν μὲ τὰ ἀμάραντα τῆς ἀθανασίας στέμματα» (Περιήγησις τοῦ νέου Ἀναχάρσιδος εἰς τὴν Ἑλλάδα, παρὰ τοῦ ἀββᾶ Βαρθολομαίου, μετενεχθεῖσα δ' ἐκ τῆς Γαλλικῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς διάλεκτον καὶ τύποις ἐκδοθεῖσα μὲ τοὺς ἀνήκοντας αὐτῇ πίνακας παρὰ τοῦ ρωσσικοῦ ἐπωνύμ. Συμβούλου *Χρυσοβέργη* τοῦ *Κουροπαλάτου* τοῦ ἐξ Ἀγχιάλου, Ἐν Βιέννη τῆς Ἀουστρίας 1819).

χαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Συνεπαρμένος ὁ νεαρὸς εὐπατρίδης ἀπὸ τὸ ὅραμα τῆς ἀρχαιότητας ἀποφασίζει τὸ 1776, σὲ ἡλικία 24 χρόνων, συνεχίζοντας τὴν ἀρχαιοδιφικὴ περιπλάνηση τοῦ δασκάλου του στὴν Ἰταλία, νὰ περιηγηθῆ ὁλόκληρο τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο. Ἀκολούθησε τὴν ὁμάδα τῶν Γάλλων σοφῶν ποὺ ταξίδευαν στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο μὲ τὸ πλοῖο «Ἀταλάντη» γιὰ νὰ καταρτίσουν ἐπιστημονικὸ χάρτη τῆς θαλάσσιας αὐτῆς περιοχῆς. Ὁ κυβερνήτης, μαρκήσιος de Clabert, μέλος τῆς Ἀκαδημίας τῶν Ἐπιστημῶν, εἶχε ἀναλάβει τὴν ὑποχρέωση νὰ διευκολύνη τὶς ἔρευνες τοῦ νεαροῦ ἀρχαιολάτρη. Ἡ περιήγηση τοῦ Choiseul - Gouffier στὶς ἑλληνικὲς ἀκτές, στὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἰωνία ἄρχισε ἀπὸ τὴν Κορώνη. Τὸν συνώδευε ὁλόκληρο συνεργεῖο καλλιτεχνῶν καὶ βοηθῶν γιὰ τὴν ἀποτύπωση τῶν ἀρχαίων μνημείων. Τὸ ταξίδι κράτησε δέκα περίπου μῆνες καὶ στὸ βάθος ἀποτελοῦσε ἕνα προσκύνημα στοὺς τόπους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ.

Δὲν ἀνυπομονοῦσε, γράφει ἕνας ἀπὸ τοὺς βιογράφους του, νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Ἑλλάδα ποὺ στέναζε κάτω ἀπὸ τὴν τυραννία τοῦ Τούρκου. «Ἀναζητοῦσε τὴν Ἑλλάδα τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡροδότου, ὠνειρευόταν νὰ ξαναβρῆ τὶς ἀρχαῖες θεότητες, νὰ προσκυνήση στὴ Δῆλο τὸ λίκνο τοῦ Ἀπόλλωνα, νὰ κλάψη στὴν Τροία πάνω στὸν τάφο τοῦ Πριάμου, νὰ ἀποθαυμάση τὴν Ἀθήνα, νὰ ἀνασκάψη τὴ γῆ τῆς Ἀττικῆς» [1].

Πιστὸς στὰ σχέδιά του ἀνχσκαλεύει κατὰ τὴν παραμονή του στὴν Ἑλλάδα τὰ ἐρείπια τῶν ἀρχαίων μνημείων, περιδιαβάζει τοὺς ἱστορικοὺς χώρους, ἀνιστορεῖ τὴν περιπέτεια ἑνὸς ἔνδοξου λαοῦ διαμέσου τῶν αἰώνων, καταγράφει μιὰ παράδοση, μιὰ τελετή, ἕνα ὄνομα, ἕνα στολίδι, μιὰ φορεσιὰ τῶν συγχρόνων Ἑλλήνων ποὺ στὰ μάτια του προβάλλουν σὰν συνέχεια, σὰν κληρονομιὰ τοῦ ἀρχαίου βίου.

Ἐπιστρέφοντας στὴ Γαλλία ἐπεξεργάζεται τὸ ὑλικὸ ποὺ συγκέντρωσε κατὰ τὴν περιήγησή του καὶ τὸ 1782 δημοσιεύει τὸν Α΄ τόμο τοῦ χρονικοῦ του, μιὰ ὀγκώδη εἰκονογραφημένη ἔκδοση, πραγματικὰ μνημειώδη [2]. Οὐσιαστικὰ δὲν πρόκειται γιὰ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ ἀλλὰ γιὰ λεύκωμα μὲ μεγάλο ἀριθμὸ

---

1. *Dacier*, Notice sur la vie et les ouvrages de M. le Compte de Choiseul - Gouffier, secrétaire perpétuel de l'Académie Royal des Inscriptions et Belles Lettres. Ἀπὸ τὸ Voyage Pittoresque, Paris 1822, τ. Β', σ. Ι.

2. Τὸ ταξίδι τοῦ *Choiseul - Gouffier* ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο μνημειῶδες εἰκονογραφημένο περιηγητικὸ χρονικὸ τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Τὸ πρῶτο εἶναι τὸ βιβλίο τοῦ Ὁλλανδοῦ *Corneille le Bruyn* ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1700 - 1702 στὸ Delft τῆς Ὁλλανδίας. «Τὸ καλύτερο εἰκονογραφημένο χρονικὸ γιὰ τὴν Ανατολὴ ποὺ εἶχε ὡς τότε δημοσιευθῆ» (*N. Jorga*, Les voyageurs Français dans l'Orient Européen, Paris 1928, σ. 91). Μεταγλωττίσθηκε στὰ γαλλικὰ μὲ τὸν τίτλο «Voyage au Levant, c'est à dire dans les principaux endroits de l'Asie Mineure, dans les isles de Chio, de Rhodes, de Chypre etc. de même que dans les plus considérables villes d'Égypte, de Syrie et de la Terre Sainte, Ἀ Paris, 1709).

χαλκογραφιῶν καὶ ἐπεξηγηματικὸ κείμενο [1]. Ὁ κορμὸς τοῦ ὁδοιπορικοῦ ἦταν οἱ εἰκόνες ποὺ συμπληρώνονταν μὲ τὴν ἀφήγηση. Ἡ ὑποδοχὴ ἀποδείχθηκε θριαμβική [2]. Τὸ ἔργο τοῦ Choiseul - Gouffier ζων τάνευε τὸν ἀρχαῖο ἑλληνικὸ κόσμο, μὲ τοὺς θεσμούς, τὰ ἤθη καὶ τοὺς νόμους του. Ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ περιηγητῆ γιὰ κάθε τὶ ποὺ ἀφορᾶ τὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶναι ἀπεριόριστος.

Ὡστόσο, γιὰ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες δείχνει ἐπιφυλακτικότητα ἢ συγκαταβατικὴ ἀδιαφορία. Καμμιὰ ἐκδήλωση συμπάθειας στὸ κείμενο γιὰ τὴ σκληρὴ μοῖρα τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ. Ὑπερασπίζεται τὴν πολιτικὴ τῆς Γαλλίας στὴν Ἀνατολή, δηλαδὴ τὴν ἀκεραιότητα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Δὲν θεωρεῖ τοὺς σύγχρονους Ἕλληνες ἀντάξιους τῶν προγόνων τους. Φθάνει μάλιστα στὸ σημεῖο νὰ τοὺς χαρακτηρίζη δειλοὺς ἐξ αἰτίας τοῦ ἄτυχου ξεσηκωμοῦ τοῦ 1770. Μ' ὅλα αὐτά, στὴν προμετωπίδα τοῦ βιβλίου ὑπῆρχε μιὰ σύνθεση ποὺ ἀποτελοῦσε τὴν πιὸ θαρραλέα ἐκδήλωση φιλελληνισμοῦ, μιὰ ἀλυσοδεμένη γυναίκα, ἡ Ἑλλάδα, κάτω ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ ζυγό. Γύρω της πένθιμα μνημεῖα τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, τῶν προμάχων τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, τοῦ Λυκούργου, τοῦ Μιλτιάδη, τοῦ Ἀριστείδη, τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ ἄλλων. Ἡ ἀλυσοδεμένη γυναίκα ἀκουμπᾶ στὸν τάφο τοῦ Λεωνίδα. Κοντὰ στὴν ἐπιτάφια στήλη, πλάϊ στὸ βράχο, εἶναι χαραγμένες οἱ δύο πρῶτες λέξεις ποὺ βάζει ὁ Βιργίλιος στὸ στόμα τῆς Διδῶς: Exoriare aliquis. Ὁλόκληρος ὁ στίχος εἶναι Exoriare aliquis nostris ex ossibus ultor [3]. Ἂς γεννηθῆ κάποτε ἀπὸ τὴν τέφρα ἐκδικητής. Ὁ Choiseul - Gouffier ἄφησε μόνο αὐτὲς τὶς δύο ὑπαινικτικὲς λέξεις ποὺ σήμαιναν ὅτι ἡ Ἑλλάδα καλεῖ τὸν ἐκδικητὴ ποὺ θὰ τὴ λυτρώση ἀπὸ τὴ σκλαβιά.

Ἡ σύνθεση αὐτὴ στὸ ἐξώφυλλο τοῦ ταξιδιωτικοῦ χρονικοῦ ξεκινοῦσε ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευση ποὺ ἔνοιωσε στὴν Ἑλλάδα ὁ Γάλλος περιηγητής, ἀπὸ τὴ φλογερὴ ἐπιθυμία του νὰ δῆ ἀναστημένο τὸ μεγαλεῖο τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Ἀλλὰ γιὰ τὴν ὑπόθεση τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ, αὐτὴ ἡ προμετωπίδα ἦταν ἀρκετὴ νὰ προβάλη τὸ ἑλληνικὸ δρᾶμα στὴν εὐρωπαϊκὴ συνείδηση. Ἦταν ὁ σπόρος τοῦ εὐρωπαϊκοῦ φιλελληνισμοῦ. Ἡ κραυγὴ exoriare aliquis, μα-

1. Τὸ περιεχόμενο τοῦ Λευκώματος προσδιορίζει ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας: «Θὰ προσπαθήσω νὰ δώσω στὸν ἀναγνώστη τὴν ἐντύπωση πὼς ταξιδεύει μαζί μου, πὼς βρίσκεται μαζί μου στὸν τόπο ποὺ ζωγράφιζα. Καὶ ἀνάμεσα στὰ τόσα ποὺ ἔχουν νὰ παρουσιάσουν αὐτὲς οἱ περιοχὲς θὰ διαλέξω τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα. Καινούργιους γεωγραφικοὺς χάρτες, καρποὺς μακροχρόνιου μόχθου, σχεδιαγράμματα φημισμένων ἱστορικῶν λιμανιῶν, πολυσύχναστων γιὰ τοὺς θαλασσοπόρους μας, ἀπόψεις πόλεων, φορεσιὲς τῶν κατοίκων, ἀλλὰ κυρίως λεπτομερῆ καὶ ἀκριβῆ σχέδια ὅλων τῶν ἀρχαίων μνημείων. Αὐτὸ εἶναι τὸ ἔργο, μιὰ συλλογὴ ἀπὸ χαλκογραφίες στὶς ὁποῖες ἔχουν προστεθῆ μερικὲς ἐπεξηγηματικὲς σημειώσεις».

2. Πρὶν ἀκόμα ἐκδοθῆ τὸ χρονικό του ἐκλέγεται μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἐπιγραφῶν καὶ Καλῶν Τεχνῶν.

3. Αἰνειάς, βιβλ. Δ', στ. 625.

ζί μὲ τὴν ἐντυπωσιακὴ εἰκονογράφηση τοῦ λευκώματος, ἔφεραν τὴν Ἑλλάδα στὸ προσκήνιο.

Ὑπάρχει ὅμως καὶ ὁ πρόλογος τοῦ χρονικοῦ [1], ἕνα θαρραλέο φιλελληνικὸ κείμενο ποὺ ἔρχεται σὲ κραυγαλέα ἀντίθεση μὲ τὸ συγκρατημένο, συντηρητικὸ καὶ συχνὰ ἀνθελληνικὸ ὁδοιπορικό, ποὺ ἀποδίδει στὴ δειλία τῶν Ἑλλήνων τὴν ἀποτυχία τῆς ἐκστρατείας τῶν Ρώσων στὸ Μωριά. Φαίνεται ὅτι ὁ Choiseul - Gouffier ἔγραψε τὸν πρόλογο ὅταν πιὰ εἶχε τυπωθῆ τὸ λεύκωμα καὶ ὁπωσδήποτε ἀρκετὰ χρόνια ὕστερα ἀπὸ τὴν περιήγηση τοῦ 1776. Σ' αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα ὁ νεαρὸς περιηγητὴς εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήση μὲ περισσότερη νηφαλιότητα τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα, νὰ συγκεντρώση θετικώτερες πληροφορίες καὶ νὰ σχηματίση καθολικώτερη γνώση τῆς τραγικῆς ἐκείνης περιπέτειας τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Αὐτὴ ἡ ψυχραιμότερη θεώρηση τοῦ ἐπέτρεψε μιὰ ἀξιοθαύμαστη πραγματικὰ ἀντικειμενικότητα. Ἀναθεωρεῖ τὶς ἐπιπόλαιες κρίσεις του γιὰ τὴν ἀποτυχία τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ 1770 καὶ τοὺς ἄδικους χαρακτηρισμοὺς τῶν Μανιατῶν καὶ ὑπογραμμίζει τὸ πάθος γιὰ ἐλευθερία ποὺ συνέχει τοὺς Ἕλληνες, ἐπιβεβαιώνει τὴν πίστη του στὶς δυνατότητές τους νὰ ἀποσείσουν τὸ ζυγὸ τῆς τυραννίας μὲ τὶς δικές τους δυνάμεις καὶ ἐκφράζει τὴν πεποίθηση ὅτι μιὰ νέα ἐπανάσταση θὰ ὁδηγήση στὸν ξεσκλαβωμό. Τὸ κείμενο τῆς εἰσαγωγῆς ἀποτελεῖ πολυσήμαντο ντοκουμέντο. Ὄχι μόνο γιατὶ διαπνέεται ἀπὸ θερμὸ φιλελληνισμό, ἀλλὰ κυρίως γιατὶ ἑρμηνεύει σωστὰ τὸ ἑλληνικὸ πρόβλημα, τοποθετεῖ στὰ σωστὰ μέτρα τὴν ἐξέγερση τοῦ 1770, ἐπισημαίνει τὶς εὐθῦνες καὶ διαγράφει προφητικὰ τὸ μέλλον τοῦ ὑπόδουλου Ἑλληνισμοῦ [2].

«Δὲν πρέπει νὰ κρίνουμε τοὺς Ἕλληνες, ὅπως κάνουν οἱ περισσότεροι ξένοι ταξιδιῶτες, ἀπὸ τὴ στάση τῶν πληθυσμῶν τῶν μεγάλων πόλεων. Τοὺς πραγματικοὺς Ἕλληνες θὰ τοὺς ἀναγνωρίσουμε στὴν ὕπαιθρο, μακριὰ ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας. Ὁ πόθος τῆς ἐλευθερίας δὲν ἔχει σβήσει ὁλότελα ἀπὸ ὅλες τὶς καρδιές. Οἱ Ἕλληνες ρίχτηκαν μὲ πάθος σὲ κάθε περιπέτεια ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ θερμάνη αὐτὴ τὴν ἐλπίδα. Ὅλοι οἱ μάταιοι ἢ καλύτερα τραγικοὶ ἀγῶνες μὲ τὸ σκληρό, τὸ θλιβερὸ τέλος δὲν ἔχουν δαμάσει τὸ θάρρος τους, καὶ οἱ βαρειὲς ἁλυσίδες δὲν μποροῦν, ἀκόμα καὶ σήμερα, νὰ τοὺς κρατήσουν στὴν ἀκινησία ποὺ ἐπιβάλλει τὸ φιλύποπτο βλέμμα τοῦ τυράννου τους. Γιατί νὰ μὴν πετύχουν κάτω ἀπὸ ἄλλες, πιὸ εὐνοϊκὲς συνθῆκες καὶ μὲ ἱκανώτερους ἀρχηγούς; Ἡ χώρα αὐτὴ μπορεῖ ἀκόμα νὰ γεννήση πράξεις πατριωτισμοῦ καὶ ἀρετῆς ἱκανὲς νὰ καταπλήξουν τὰ πιὸ πολιτισμένα ἔθνη τῆς Εὐρώπης. Ἂς τὸ ποῦμε καθαρά. Ὑπάρχουν ἀκόμα στὴν Ἑλλάδα ἄντρες

---

1. Discours préliminaire (12 σελίδες).

2. Δυὸ χρόνια ἀργότερα κυκλοφόρησε ὁ πρόλογος σὲ αὐτοτελὴ ἔκδοση μὲ τὸν τίτλο «Discours préliminaire du Voyage Pittoresque de la Grèce, Paris 1783».

ἕτοιμοι νὰ ξαναζωντανέψουν τὴ μνήμη τῶν προγόνων τους. Εἶναι οἱ βουνίσιοι. Αὐτοὶ διατηροῦν τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας ποὺ θέρμαινε τὴν ψυχὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Σ' ὅλους τοὺς καιρούς, σ' ὅλους τοὺς τόπους τὰ βουνὰ ὑπῆρξαν τὸ καταφύγιο τῆς ἐλευθερίας» [1].

Καὶ θυμίζει ὁ Choiseul - Gouffier τοὺς Μανιάτες ποὺ «ἀτρόμητοι, ρωμαλέοι, ἀκατάβλητοι, ἐλεύθεροι ὅπως στὸν καιρὸ τοῦ Λυκούργου», ὑπερασπίζονται ἀνυποχώρητοι τὰ βουνά τους. «Μάταια οἱ Τοῦρκοι ἔστειλαν ἐναντίον τους πανίσχυρες στρατιές. Ἕνας μικρὸς ἀριθμὸς ἐλεύθερων ἀνθρώπων κατώρθωσε νὰ κατατροπώση χιλιάδες σκλάβους».

Πιστεύει πὼς μονάχα αὐτοὶ οἱ ἀδούλωτοι βουνίσιοι τοῦ Μωριᾶ μποροῦν νὰ ξεσηκώσουν καὶ τοὺς ἄλλους Ἕλληνες στὴν κοινὴ ὑπόθεση. «Σ' αὐτοὺς στήριξαν τὶς ἐλπίδες τους οἱ Ρῶσοι κατὰ τὴν ἐκστρατεία τους στὸ Μωριά. Καὶ ἡ ἐπιτυχία θὰ ἦταν σίγουρη ἂν οἱ Ρῶσοι εἶχαν προσφέρει τὶς δυνάμεις ποὺ ἐπέβαλλε μιὰ τέτοια ἐπιχείρηση» [2]. Ἀλλὰ αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι οἱ Ἕλληνες ἔχασαν τὸ θάρρος τους.

«Μπορεῖ νὰ μὴν ἦταν τῆς μοίρας τους νὰ ξαναγίνουν ἐλεύθεροι, αὐτὸ ὅμως δὲν σημαίνει πὼς θὰ πάψουν νὰ λατρεύουν τὴν ἐλευθερία. Δὲν ἐμψυχώνονται βέβαια ἀπὸ τὴ φωτισμένη πίστη στὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου. Τοὺς ἐμπνέει ἡ φρίκη γιὰ τὴν τυραννία ποὺ ἔγινε μῖσος βαθὺ καὶ ρίζωσε στὶς καρδιές τους» [3].

Τὸ ταξίδι τοῦ Γάλλου διπλωμάτη στὴν Ἑλλάδα ἔγινε λίγα χρόνια μετὰ τὸ τραγικὸ τέλος τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ 1770, ποὺ ἀναστάτωσε τὴν Εὐρώπη. Ἡ Ἑλλάδα δὲν ἀποτελεῖ πιὰ τὴ γῆ τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ ἀλλὰ μιὰ ζωντανὴ πραγματικότητα. Εἶναι ἡ πατρίδα ἑνὸς σκληροτράχηλου λαοῦ, ποὺ κατέχεται ἀπὸ τὸ πάθος τῆς ἐλευθερίας κι' εἶναι πανέτοιμος, ἀδιαφορώντας γιὰ κάθε θυσία, νὰ ξαναρχίση τὸν ἄνισο ἀγώνα.

Συγκλονίζεται ὁ Choiseul - Gouffier ἀπὸ τὸ θέαμα τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀλλὰ δὲν ἀποστρέφει τὸ βλέμμα ἀπὸ τὸ δρᾶμα τοῦ σύγχρονου Ἑλληνισμοῦ. «Τὴν ἀρχική μου συντριβὴ ἀκολούθησε ἕνα αἴσθημα πιὸ ὀδυνηρὸ γιὰ τὴν ἀτίμωση καὶ τὴν καταισχύνη τῶν ἀπογόνων τῶν ἐνδόξων ἀνδρῶν. Πῶς νὰ ἀντικρύσης χωρὶς ἀγανάκτηση τὸν ἀμαθέστατο μουσουλμάνο νὰ πατάη τὰ ἐρείπια τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Ἀθήνας καὶ τὸν Ἕλληνα νὰ πληρώνη ὑπάκουα τὸ φόρο τῆς δουλείας; Καὶ ποῦ; Στὴ χώρα ὅπου τὰ ἐγχειρίδια εἶχαν τόσες φορὲς ἀκονισθῆ γιὰ νὰ πλήξουν τὴν τυραννία».

Ἐξετάζοντας τὶς αἰτίες ποὺ ὡδήγησαν στὴν παρακμὴ διαπιστώνει μὲ συγκίνηση ὅτι ὁ ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς δὲν ἀφομοιώθηκε ἀπὸ τὸν κατακτητή.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. XVI.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. XVIII - XX.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. XX - XXI.

Ἐλπίζει στὴ μελλοντική του ἀποκατάσταση. Παρατηρεῖ ὅτι ἡ Αὐστρία, ἡ Ρωσία καὶ ἡ Γαλλία ἔχουν νὰ ὠφεληθοῦν ἀπὸ μιὰ ἐλεύθερη πολιτικὰ καὶ οἰκονομικὰ Ἑλλάδα. Καὶ καταλήγει:

«Ἂν μὲ κατηγοροῦσε κανεὶς ὅτι ἐκφράζω μερικὲς εὐχές, σίγουρα ἄχρηστες, γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων, θὰ καλοῦσα τὸν ἐπικριτή μου νὰ ἀναλογισθῆ τί ὑπῆρξε στὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς ἡ Ἑλλάδα ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων δημογεροντιῶν τῆς Πελοποννήσου ὡς τὴν Ἀχαϊκὴ Συμπολιτεία, τί ὑπῆρξε στὸ χῶρο τοῦ πνεύματος ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν αἰώνα τοῦ Ἀλέξανδρου, τί ὑπῆρξε ἡ Σπάρτη ἀπὸ τὸν Λυκοῦργο ὡς τὸν Κλεομένη καὶ ἡ Ἀθήνα ἀπὸ τὸν Σόλωνα ὡς τὴ μάχη τῆς Χαιρώνειας. Ἔτσι θὰ συγχωροῦσε τὴν εὐχή μου νὰ γεννηθοῦν ἄντρες στὴν πατρίδα τοῦ Ἀριστείδη, τοῦ Σωκράτη, τοῦ Μιλτιάδη, τοῦ Σοφοκλῆ, τοῦ Ἐπαμεινώνδα καὶ τοῦ Πλάτωνα. Κι' ἂν κανένας ἀπὸ τοὺς ἀναγνῶστες μου ἔχει ταξιδέψει στὴν Ἑλλάδα, ἂν ζώντας ἀνάμεσα σ' αὐτὸ τὸ λαὸ κάτω ἀπὸ τὸν ὄμορφο οὐρανὸ στὰ εὐλογημένα χώματά τους, αἰσθάνθηκε πόσο ἡ γοητεία τοῦ χώρου εἶναι δεμένη μὲ τὴν ἄνθιση τοῦ πνεύματος, ἂν πρόσεξε τὸ χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ λαοῦ καὶ τὶς ἀρετές του, ἂν δέχτηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὴν πανάρχαιη καὶ τόσο συγκινητικὴ φιλοξενία, αὐτὴ ποὺ μοῦ πρόσφεραν σ' ὅλο τὸ διάστημα τῆς παραμονῆς μου στὴν πατρίδα τους, ἂν ἔνοιωσε τὴ σπαρακτικὴ ἀντίθεση ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία δόξα καὶ τὴ σημερινὴ ταπείνωση θὰ κραυγάση μαζί τους, μαζί μου: Exoriare aliquis [1].

Αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα ἀποτελεῖ ἱερὸ κείμενο γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Φλογερὸ φιλελληνικὸ μανιφέστο [2]. Γενναία πολιτικὴ πράξη ποὺ θὰ ἀφυπνίση συνειδήσεις καὶ θὰ στρέψη τὴν προσοχὴ τῆς Εὐρώπης πρὸς τὸν πάσχοντα ἑλληνικὸ λαό.

Τὸ 1784, δυὸ χρόνια μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Α' τόμου, ὁ Choiseul-Gouffier ἐκλέγεται μέλος τῆς Γαλλικῆς Ἀκαδημίας [3] καὶ λίγο ἀργότερα διορίζεται πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη [4]. Ὁ νεαρὸς διπλωμάτης ἐπιχειρεῖ ἔτσι τὸ δεύτερο ταξίδι του στὴν Ἑλλάδα. Πίστεψε ὅτι ἡ ἀποστολή του

---

1. Ἂς γεννηθῆ κάποτε...

2. *Émile Malakis*, French Travellers in Greece (1770 - 1820), An early phase of french philhellenisme, Philadelphia 1925, σ. 25 κ.ἑ.

3. Στὴν ἕδρα τοῦ d' Alembert.

4. Ὁ κόμης de *Verrières Sauveboeuf* ποὺ περιηγήθηκε τὴν Ἀνατολὴ κατὰ τὴν ἑπταετία 1782 - 1789 γράφει στὸ χρονικό του ὅτι ὁ διορισμὸς τοῦ Choiseul - Gouffier στὴν πρεσβεία τῆς Πόλης ἦταν ἀποτέλεσμα συναλλαγῶν στὰ παρασκήνια, ἔργο κυρίως τῆς Madame de Polignac. «Ὁ κόμης Choiseul - Gouffier, ἀπασχολημένος ἀποκλειστικὰ μὲ τὰ ἀθηναϊκὰ μάρμαρα καὶ τὴν ἀναζήτηση μεταλλίων καὶ ἀρχαιοτήτων, δὲν εἶχε τότε ἄλλη φιλοδοξία ἀπὸ μιὰ θέση στὴν Ἀκαδημία. Καὶ τόσο ἐνδιαφέρθηκε νὰ γνωρίση τὰ ἤθη καὶ τὴ διακυβέρνηση τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων, ποὺ παρὰ τὴ μακροχρόνια παραμονή του ἀνάμεσά τους δὲν ἔμαθε οὔτε μιὰ λέξη ἀπὸ τὴ γλῶσσα τους» (Mémoires historiques, politiques des voyages du comte *Ferrières Sauveboeuf,* fait en Turquie... depuis 1782, jusqu'en 1789.. Ἀ Paris 1790, τ. Α', σ. 38 - 39).

ἦταν ὄχι μονάχα πολιτικὴ ἀλλὰ καὶ στρατιωτικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφική. Γι' αὐτὸ φρόντισε νὰ ἐντάξῃ στὴν ἀκολουθία του, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς διπλωμάτες καὶ τοὺς ἀξιωματικούς, ἀνθρώπους τῶν γραμμάτων, φιλόλογους καὶ ἀρχαιολόγους: τὸν λόγιο Villoison ποὺ ταξιδεύει μὲ κρατικὴ ἀποστολὴ γιὰ τὴν ἀναζήτηση ἀρχαίων χειρογράφων, τὸν ποιητὴ abbé Delile, τὸν Kauffer, τὸν Hauterive κ. ἄ.

Ἀλλὰ ὁ Choiseul-Gouffier εἶναι τώρα ἐπίσημος ἐκπρόσωπος τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ'. Τὰ νέα ὑψηλὰ καθήκοντα δὲν ἐπιτρέπουν φιλελληνικὲς ἐκδηλώσεις. Ἄλλωστε ἡ προμετωπίδα τοῦ Α' τόμου τοῦ ταξιδιοῦ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ εἰσαγωγὴ θὰ μποροῦσαν νὰ δημιουργήσουν δυσχέρειες στὴν ἀποστολή του. Βέβαια γιὰ τοὺς ἀμαθεῖς Ὀθωμανοὺς ἦταν ὁλότελα ἄγνωστη ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ νέου πρεσβευτῆ. Φρόντισε ὅμως νὰ ἐνημερώσῃ τὴν Πύλη ὁ Ἄγγλος συνάδελφός του στὴν Κωνσταντινούπολη Ainslie. Μόλις πληροφορήθηκε πὼς ὁ Choiseul-Gouffier ὠνομάσθηκε πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας ἔσπευσε νὰ προσφέρῃ τὶς ὑπηρεσίες του στὸ Μεγάλο Βεζύρη συνιστώντας στὸ δραγουμάνο νὰ ἐπιστήσῃ στοὺς Τούρκους ἐπίσημους τὴν προσοχὴ στὴν προμετωπίδα καὶ στὸ περιεχόμενο τῆς εἰσαγωγῆς.

—Νὰ ὁ ἄνθρωπος ποὺ σᾶς στέλνει ἡ Γαλλία!

Τὴ μυστικὴ παρέμβαση τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ ἱστορεῖ ἕνας ἱερωμένος τῆς συνοδείας τοῦ Choiseul-Gouffier, ὁ abbé Martin. Καὶ σχολιάζει:

«Κι' ὅμως τὴ μέρα ποὺ φθάσαμε στὴν Πόλη ὁ κ. Ainslie πραγματοποίησε ἐπίσκεψη στὴ γαλλικὴ πρεσβεία καὶ εὐχήθηκε τὸ καλωσώρισε στὸν κ. de Choiseul ποὺ πρὶν λίγο εἶχε προδώσει. Κι' ὕστερα ἀπὸ χίλιες δυὸ φιλοφρονήσεις τοῦ πρόσφερε τὶς ὑπηρεσίες του. Δυσπιστεῖτε στοὺς διπλωμάτες. Timeo Danaos et donna ferentes» [1].

Ὁ νέος πρεσβευτὴς καί ἡ ἀκολουθία του μπαρκάρησαν τέλη Ἰουλίου 1785 καὶ ἔφθασαν στὴν Πόλη τὸν Σεπτέμβριο. Κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ταξιδιοῦ ὁ Choiseul-Gouffier θὰ ξαναεπισκεφθῆ τὴν Ἀθήνα [2]. Οἱ Τοῦρκοι τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ ἐπισημότητες. Μόλις κατέβηκε ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη βρόντηξαν 21 κανονιές.

Στὴν Πόλη ὁ Choiseul-Gouffier θὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν εὔνοια τοῦ Μεγά-

---

1. *Abbé Martin*, Voyage à Constantinople, fait à l'occasion de l'ambassade de M. le comte de Choiseul-Gouffier à la Porte ottomane par un ancien aumonier de la Marine Royale, Ἀ Paris 1819, σ. 72.

2. Τὴ δεύτερη ἐπίσκεψη τοῦ Choiseul-Gouffier στὴν Ἀθήνα ἀναφέρει ὁ Ἰωάννης Βενιζέλος. «Εἰς τὰς 10 τοῦ Αὐγούστου ἦλθεν εἰς Ἀθήνας ὁ μουσοὺ Σουαζὲλ Δεγκοφιέ, πρέσβυς τῆς Γαλλίας πρὸς τὴν Ὑψηλὴν Πόρταν, πορευόμενος εἰς βασιλεύουσαν. Τὸν ὑπεδέχθησαν ἐνδόξως ὁ μὲν Χατζη-Ἀλῆς, στέλλοντας κάτω τὸν μπολούμπασήν του μὲ ἓν ἄλογον ἐστολισμένον λαμπρῶς διὰ νὰ καβαλικεύσῃ, ὁ δὲ τζιτσάραγας ρίπτοντας τόπια ἀπὸ τὸ κάστρον» (Ἐφημερίδες, σ. 23).

λου Βεζύρη καὶ τοῦ Μαυροκορδάτου, Μεγάλου Δραγουμάνου τῆς Πύλης καὶ θὰ ἐξαφανίση τὶς δυσαρέσκειες ποὺ προκάλεσαν οἱ διαβολὲς τοῦ Ἄγγλου πρεσβευτῆ γιὰ τὶς παλαιότερες φιλελληνικὲς ἐκδηλώσεις του. Ἔγινε μάλιστα ὁ ἐμπνευστὴς σχεδίου γιὰ τὴν ἀναδιοργάνωση τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους. Ἔπεισε τὴν Πύλη νὰ μετακαλέση Γάλλους ἀξιωματικοὺς τοῦ μηχανικοῦ, τοῦ πυροβολικοῦ καὶ τοῦ ναυτικοῦ γιὰ νὰ διδάξουν στοὺς Τούρκους τὴν πολεμικὴ τέχνη.

Ὁ Choiseul - Gouffier ἀσχολεῖται τώρα ἀπερίσπαστος μὲ τὴ συγκέντρωση τοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὸ δεύτερο τόμο τοῦ λευκώματος [1]. Χρησιμοποιεῖ ὁλόκληρη ὁμάδα εἰδικῶν: ἀρχαιολόγους, ζωγράφους, ἀρχιτέκτονες, φιλόλογους, σχεδιαστές, ἱστορικούς, γεωγράφους. Ὀργανώνει ἀποστολὲς σὲ διάφορες περιοχὲς γιὰ τὴ μελέτη καὶ ἀποτύπωση τῶν ἀρχαιολογικῶν μνημείων. Χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τοὺς Γάλλους προξενικοὺς ὑπαλλήλους, ἐμπόρους, καπεταναίους. Ἔτσι καὶ ὁ Β′ τόμος εἶναι οὐσιαστικὰ ἔργο τῶν ἀναζητήσεων καὶ τῶν μόχθων αὐτῶν τῶν ἀφανῶν συνεργατῶν.

Ὡστόσο ἡ ἐκδοτικὴ συνέχεια τοῦ περιηγητικοῦ χρονικοῦ θὰ ἔχη τὶς περιπέτειες τοῦ δημιουργοῦ του. Δυὸ χρόνια μετὰ τὴν ἔκρηξη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης ὁ Choiseul - Gouffier τοποθετεῖται πρεσβευτὴς τῆς Γαλλίας στὸ Λονδίνο. Ἀλλὰ καθὼς εἶναι φανατικὸς φιλοβασιλικὸς ἀρνεῖται νὰ μεταβῆ στὴ νέα του θέση, παραμένει στὴν Πόλη καὶ ἀλληλογραφεῖ μὲ τὰ ἀδέρφια τοῦ Λουδοβίκου ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴ Γερμανία. Ἡ ἀλληλογραφία του ἔπεσε

1. Ὄχι μονάχα μὲ τὴ συγκέντρωση στοιχείων γιὰ τὸ Λεύκωμα. Ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὴν ἀναζήτηση ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν προσωπική του συλλογή. Στέλνει πράκτορες σ' ὅλους τοὺς ἑλληνικοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, ἐπιστρατεύει τοὺς προξένους, υἱοθετεῖ κάθε μέθοδο γιὰ τὴν ἁρπαγὴ τῶν ἀρχαίων γλυπτῶν. Τὰ προϊόντα τῶν συλήσεων τῶν ἑλληνικῶν μνημείων ποὺ φορτώθηκαν ἀπὸ τοὺς πράκτορες τοῦ Γάλλου πρεσβευτῆ εἶχαν περιπετειώδη ἱστορία. Τὰ γλυπτὰ ποὺ ἔφθασαν στὴ Μασσαλία καὶ ἐναποθηκεύθηκαν σὲ μυστικὴ κρυψώνα γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Choiseul - Gouffier, θὰ κατασχεθοῦν ἀπὸ τὶς ἐπαναστατικὲς Ἀρχὲς τὸ 1792 καὶ θὰ καταλήξουν στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου. Τὰ μάρμαρα ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὴ Σμύρνη κατάντησαν ἀσβέστης τὸ 1797 ὕστερα ἀπὸ μιὰ φοβερὴ πυρκαγιά. Πολλὰ φορτία ἔγιναν τὸ 1802 λεία τῶν πολεμικῶν τοῦ Νέλσωνα στὴ Μεσόγειο καὶ σήμερα βρίσκονται στὸ Βρεταννικὸ Μουσεῖο. Ἄλλα ἐξαφανίσθηκαν χωρὶς ν' ἀφήσουν ἴχνη, ὅπως τὰ μάρμαρα ποὺ εἶχαν συγκεντρωθῆ στὴν Τρωάδα. Ἕνα ἀπὸ τὰ ἀκέφαλα ἀγάλματα ποὺ βρέθηκαν σὲ μιὰ ἀποθήκη τοῦ Choiseul - Gouffier στὴ Μασσαλία — ἡ μοῦσα Οὐρανία —, παραλίγο νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τὴ δημιουργία τοῦ μνημείου τῆς Δημοκρατίας. Ὁ γλύπτης Renand εἶχε ἀναλάβει τὸ 1790 νὰ φιλοτεχνήση τό «Θρίαμβο τῶν Νόμων» σὲ μάρμαρο τῆς Καράρας. Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν ἐγκρίθηκαν οἱ πιστώσεις, ὁ καλλιτέχνης πρότεινε νὰ μεταμορφώση τὸ ἄγαλμα τῆς Οὐρανίας ποὺ βρέθηκε στὴ Σαντορίνη ἀπὸ τὸν πράκτορα - συνεργάτη τοῦ Choiseul - Gouffier, Fauvel σὲ γλυπτὸ ποὺ νὰ παριστάνη τὴν Ἰσότητα. Ἐγκρίθηκε ἡ πίστωση γιὰ τὸ πατριωτικὸ αὐτὸ μνημεῖο ἀλλὰ τελικὰ ἡ ἐκτέλεση ματαιώθηκε. Σήμερα ἡ Οὐρανία βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τοῦ Λούβρου.

στὰ χέρια τῶν γαλλικῶν 'Αρχῶν. 'Ο Choiseul-Gouffier καταδικάζεται τὸ 1792 γιὰ τὴν ἀντεπαναστατική του δράση καὶ ἀναγκάζεται νὰ καταφύγη στὴ Ρωσία [1]. 'Η Αἰκατερίνη τὸν ὑποδέχτηκε μὲ τιμὲς καὶ τὸν διώρισε μυστικοσύμβουλο τοῦ διαδόχου Παύλου Α' καὶ διευθυντὴ τῆς 'Ακαδημίας τῶν Τεχνῶν καὶ ὅλων τῶν αὐτοκρατορικῶν βιβλιοθηκῶν. Δέκα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1802, ξαναγύρισε στὴ Γαλλία. Τὸ νέο καθεστὼς τὸν ἀποκατέστησε ἀποδίδοντας τὴν περιουσία του. Τέλος τὸ 1809 κυκλοφόρησε ὁ Β' τόμος τοῦ χρονικοῦ του, ἐξίσου μνημειώδης, ἐνημερωμένος μὲ τὶς νεώτερες πραγματώσεις τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας [2].

'Ο Choiseul-Gouffier ἀντίκρυσε γιὰ πρώτη φορὰ τὶς ἀκτὲς τοῦ Μωριᾶ τὸν 'Απρίλιο τοῦ 1776 ἀπὸ τὴν κουπαστὴ τῆς «'Αταλάντης». Βγῆκε στὴν Κορώνη. Εἶχαν περάσει ἀρκετὰ χρόνια ἀπὸ τὴ μεγάλη συμφορὰ τοῦ Μωριᾶ ἀλλὰ τὰ σημάδια τοῦ πολέμου καὶ τῆς καταστροφῆς διακρίνονταν παντοῦ. 'Η ἑλληνικὴ πολιτεία ποὺ ἁπλωνόταν κάτω ἀπὸ τὰ τείχη εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἐρείπια, κι' ὁλόκληρη ἡ γύρω περιοχὴ φαινόταν ἐρημωμένη ἀπὸ τὶς ὀρδὲς τῶν 'Αλβανῶν ποὺ εἰσώρμησαν στὸ Μωριὰ μαζὶ μὲ τὰ σουλτανικὰ στρατεύματα γιὰ νὰ ἀποδιώξουν τοὺς Ρώσους καὶ νὰ ἐξοντώσουν τοὺς Ἕλληνες ἐπαναστάτες.

'Ολόκληρη ἡ 'Ελλάδα, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, εἶχε ἐρημωθῆ ἀπὸ τὶς ἀλβανικὲς συμμορίες [3]. 'Αλλὰ ὕστερα ἀπὸ τὴν καταστολὴ τοῦ ξεσηκωμοῦ οἱ 'Αλβανοὶ ἀρνήθηκαν νὰ ξαναγυρίσουν στὰ βουνά τους καὶ ἀνάγκασαν τὸ σουλτάνο νὰ πληρώση ἀκριβὰ τὴν πολεμική τους βοήθεια. «Οἱ Ἕλληνες, ἐξαθλιωμένοι ἀπὸ τὴ μακραίωνη δουλεία, δὲν μπόρεσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὶς συμμορίες τῶν 'Αλβανῶν κι' ἀφέθηκαν στὴ σφαγή».

'Ο Choiseul-Gouffier ἱστορεῖ τὰ γεγονότα τοῦ Φεβρουαρίου 1770 ὅπως τὰ πληροφορήθηκε ὕστερα ἀπὸ ἐπιτόπια ἔρευνα. Ἦταν ἀκόμα ζωηρὰ στὴ μνήμη τῶν 'Ελλήνων καὶ τῶν Τούρκων. 'Ωστόσο δὲν κατορθώνει οὔτε τὴ σωστὴ εἰκόνα τῶν γεγονότων νὰ δώση οὔτε τὰ πραγματικὰ αἴτια τῆς ἀποτυχίας νὰ ἐπισημάνη.

«'Ο ρωσικὸς στόλος φάνηκε μπροστὰ στὴν Κορώνη στὶς 28 Φεβρουα-

---

1. Κατὰ τὸ ταξίδι του στὴν Πετρούπολη συνάντησε τὸ γραμματικὸ τοῦ ἡγεμόνα τῆς Βλαχίας Μιχ. Σούτσου, Παναγ. Κοδρικά. «Διῆλθεν ἀπὸ Κισνόβι ὁ δυστυχὴς κόντε δὲ Choiseul-Gouffier μὲ τὸ μικρὸ παιδάκι του, μὲ ἕναν ἀββάτε καὶ μὲ τοὺς ἀνθρώπους του. Τὸν ἐπεριποιήθην εἰς γεῦμα εἰς τὸ κονάκι μου καὶ ἀμέσως ἐκίνησεν» ('Εφημερίδες, ἐκδ. Ἄλκη 'Αγγέλου, 'Αθήνα 1963, σ. 70).

2. 'Ολόκληρο τὸ ἔργο τοῦ Choiseul-Gouffier εἶναι τρίτομο. 'Αλλὰ ὁ δεύτερος καὶ τρίτος χαρακτηρίζονται Α' καὶ Β' μέρος τοῦ Β' τόμου. Στὴν προμετωπίδα τοῦ πρώτου μέρους τοῦ Β' τόμου ὑπάρχει ἀρχαῖος βωμὸς μὲ χαραγμένο στὴ βάση του ψήφισμα τῶν πόλεων τῆς Χερσοννήσου πρὸς τοὺς 'Αθηναίους: «Καὶ ἐν τῷ μετὰ ταῦτα αἰῶνι παντὶ οὐκ ἐλλείψομεν εὐχαριστοῦντες καὶ ποιοῦντες ὅ,τι ἂν δυνάμεθα ἀγαθόν».

3. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 5.

ρίου 1770 [1]. Τρόμος κατέλαβε ἀμέσως τὴν τουρκικὴ φρουρά [2]. Ὁ διοικητής της, σαστισμένος, μιλοῦσε γιὰ παράδοση, μ' ὅλο ποὺ δὲν γνώριζε ἂν θὰ γινόταν ἐπίθεση. Κι' ἐνῶ ἐκλιπαροῦσε τὴ μεσολάβηση τοῦ Γάλλου προξένου [3], χιλιάδες Μανιάτες, ξεσηκωμένοι ἀπὸ μερικοὺς Ρώσους ἀξιωματικούς, κατέβηκαν ἀπὸ τὰ βουνά τους καὶ ξεχύθηκαν στὰ περίχωρα τῆς Κορώνης.

»Ὁ κόμης Θεόδωρος Ὀρλὼφ ἀγκυροβόλησε μπροστὰ στὸ κάστρο τῆς Κορώνης στὶς 10 Μαΐου [4]. Τὸ στόλο ἀποτελοῦσαν τρία καράβια τῆς γραμμῆς καὶ δυὸ φρεγάτες. Ἀποβίβασε στρατεύματα καὶ κανόνια κι' ἔστησε δύο πυροβολαρχίες ποὺ ἄρχισαν νὰ βάλλουν, ἀραιὰ ὅμως καὶ χωρὶς ἐπιτυχία. Πραγματικὰ ἦταν δύσκολο νὰ πετύχουν κάποιο ἀξιόλογο ἀποτέλεσμα ἀφοῦ καὶ τὰ πυροβόλα ἦταν λίγα καὶ τὸ βεληνεκές τους μικρό».

Ὁ Choiseul - Gouffier ἀποδίδει τὴν ἔλλειψη δυναμισμοῦ κατὰ τὴν πρώτη ἐπίθεση τοῦ κάστρου τῆς Κορώνης «στὴ δειλία τῶν Ἑλλήνων καὶ στὶς κάθε λογῆς αὐθαιρεσίες τους ποὺ ἀνάγκασαν τελικὰ τὸν κόμη Ὀρλὼφ νὰ τοὺς ἀπολύση καὶ νὰ τοὺς ἐκδιώξη σὰν ληστὲς ποὺ δὲν σκέπτονταν παρὰ πῶς νὰ λαφυραγωγήσουν τοὺς συμπατριῶτες τους ἀντὶ νὰ πολεμήσουν γιὰ τὴν κοινὴ ὑπόθεση τῆς ἐλευθερίας» [5].

---

1. Ἡ πρώτη ρωσικὴ ναυτικὴ μοῖρα ἀπέπλευσε στὶς 27 Φεβρουαρίου ἀπὸ τὸ Οἴτυλο καὶ ἀγκυροβόλησε τὴν ἑπομένη σὲ ἀπόσταση τεσσάρων μιλίων ἀπὸ τὴν Κορώνη.

2. Πραγματικὰ ἡ θέα τοῦ ρωσικοῦ στόλου εἶχε καταπτοήσει τοὺς 400 ἄντρες τῆς τουρκικῆς φρουρᾶς. Ἀπόδειξη ὅτι ἐνῶ ἀρχικά, μὲ τὴν ἐμφάνιση τοῦ στόλου, ἀποφάσισαν τὴ σφαγὴ τῶν Ἑλλήνων τοῦ προαστείου τῆς Κορώνης, δὲν τὸ ἀποτόλμησαν. Ἔπειτα ὑπῆρχε ἔλλειψη πυρομαχικῶν (Ἡμερολόγιον αὐτόγραφον τοῦ Ἄγγλου ναυάρχου *Γκρέϋγ* κατὰ τὴν ἐν Πελοποννήσῳ ἐκστρατείαν τῶν Ρώσων τῷ 1769, Παρνασσός, τ. Γ (1879), σ. 43, Geschichte des gegenwärtingen Kriegs zwischen Russland, Polen und der ottomanischen Pforte, Frankfurt - Leipzig, 1771 - 1776, τεῦχος 6, σ. 64, *Rulhière*, Histoire de l'anarchie de Pologne, Paris 1807, τ. Γ', σ. 386, *Μιχ. Β. Σακελλαρίου*, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν τουρκοκρατίαν (1715 - 1821), Ἀθῆναι 1939, σ. 167, *Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου*, Τὰ Ὀρλωφικά, Ἡ ἐν Πελοποννήσῳ ἐπανάστασις τοῦ 1770 καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 69 - 70).

3. Δὲν εἶναι ἀκριβὴς ἡ πληροφορία τοῦ Choiseul-Gouffier. Ὁ Τοῦρκος διοικητής, σ' ἀντίθεση μὲ τὴ φρουρά του, ἦταν γενναῖος. Τὸν κάλεσε νὰ παραδοθῆ ὁ Ἕλληνας πρόξενος τῆς Ἀγγλίας ἀλλὰ ἐκεῖνος ἀρνήθηκε μ' ὅλο ποὺ ἡ κατάσταση φαινόταν ἀπελπιστική (Ἡμερολόγιο *Γκρέϋγ*, ἔνθ' ἀν., σ. 43, *Μιχ. Β. Σακελλαρίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 167).

4. Ὄχι στὶς 10 Μαΐου ἀλλὰ στὶς 10 Μαρτίου ἄρχισε ἡ πολιορκία τῆς Κορώνης.

5. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. 6. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ Μανιάτες εἶχαν τὸ νοῦ τους στὴν ἁρπαγή, συνήθεια παμπάλαιη τοῦ πολεμικοῦ αὐτοῦ λαοῦ. Μόλις κατέπλευσε ἡ ρωσικὴ μοῖρα στὸ Οἴτυλο τὰ μανιάτικα σώματα, ἡ λεγομένη Δυτικὴ Λεγεών, κινήθηκε πρὸς τὴ Μεσσηνία «λεηλατοῦσα τὰς οἰκίας τῶν Τούρκων καὶ κατασφάζουσα ὅσους ἐξ αὐτῶν συνήντα, μὴ φειδομένη οὐδὲ καὶ τῶν χριστιανικῶν οἰκιῶν» (*Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 68, *Rulhière*, ἔνθ' ἀν., σ. 487). Ἀλλὰ κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ τοὺς κατηγορήση γιὰ δειλία. Δὲν ἐκδιώχθηκαν οἱ Μανιάτες ἀπὸ τὸν Ὀρλὼφ ἀλλὰ ἐγκατέλειψαν τὴν πολιορκία καὶ ἀποσύρθηκαν ὕστερα ἀπὸ διαφωνίες καὶ δυσαρέσκειες. Πρῶτα πρῶτα ἀπογοητεύθηκαν ὅταν ἀντίκρυσαν

«Ὁ Ὀρλὼφ συνέχισε τὴν πολιορκία μόνο μὲ τοὺς Ρώσους. Στὴ ναυτικὴ μοῖρα εἶχε προστεθῆ ἕνα πλοῖο τῶν 74, ἕνα ἀγγλικὸ σκάφος καὶ μιὰ γαλιότα βομβαρδισμῶν, ἄχρηστη ὅμως γιατὶ δὲν ὑπῆρχαν βόμβες» [2].

Οἱ Τοῦρκοι τῆς Κορώνης, γράφει ὁ Choiseul - Gouffier, τρομοκρατημένοι, δὲν σκέπτονταν παρὰ μόνο τὴ συνθηκολόγηση. Θὰ περίμεναν τὴν πρώτη μπόμπα γιὰ τὴν τιμὴ τῶν ὅπλων καὶ γιὰ δικαιολογία καὶ ἀμέσως θὰ πρότειναν διαπραγματεύσεις γιὰ παράδοση τοῦ φρουρίου. Ὁ Ρῶσος στρατηγὸς σκέφτηκε νὰ ἀντικαταστήση τὶς μπόμπες ποὺ τοῦ ἔλειπαν μὲ τὸ ἄνοιγμα λαγουμιοῦ κάτω ἀπὸ τὴν κυριώτερη ντάπια τοῦ κάστρου. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι τὴν ἀνακάλυψαν καὶ τὴν ἐξουδετέρωσαν [3].

τὴν πενιχρότητα τοῦ ρωσικοῦ στόλου. Ὁ Ὀρλὼφ ἀξίωσε γενικὴ κινητοποίηση σύμφωνα μὲ ἀνύπαρκτη παλαιὰ συμφωνία. Ἡ σύγχυση σχετικὰ μὲ τὰ λεγόμενα ὅτι ὑπῆρχε ἔγγραφη συγκατάθεση τῶν Μανιατῶν νὰ πάρουν μέρος στὴν ὀρλωφικὴ ἐπανάσταση ἔχει διαλυθῆ ἀπὸ τὸν *Σ. Β. Κουγέα* (Ἡ ὑπὸ τοὺς Ὀρλὼφ Πελοποννησιακὴ Ἐπανάστασις (1770), Πελοποννησιακά, τ. Α', σ. 50 κ.ἑ.). Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Μανιάτες δὲν εἶχαν ἀναλάβει πρωτοβουλία γιὰ ξεσηκωμὸ ἀλλὰ δέχτηκαν τὴν πρόταση τῶν Ρώσων μὲ ἀγωνιστικὸ ἐνθουσιασμό. Οἱ Μανιάτες ζητοῦσαν ἐγγυήσεις γιὰ τὴν αὐτονομία τους. Ὁ Ὀρλὼφ παρουσίασε ἕνα πλαστὸ προσκλητήριο ἔγγραφο στὸ ὁποῖο ἀναφερόταν ὅτι οἱ Μανιάτες δέχονταν τάχα νὰ γίνουν ὑποτελεῖς τῆς αὐτοκράτειρας. Ἔτσι ἄρχισαν οἱ προστριβές. Τὸ ρωσικὸ σῶμα ἦταν γύρω στοὺς 400 ἄντρες καὶ τὰ πυρομαχικὰ ποὺ μετέφερε ὁ στόλος μόλις 40 κιβώτια. Οἱ δυσαρέσκειες πολλαπλασιάσθηκαν ὅταν ἀποκαλύφθηκαν οἱ δυσχέρειες γιὰ τὴν ἅλωση τῆς Κορώνης. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι οἱ Μανιάτες ἔφεραν τοὺς Ρώσους μπροστὰ σὲ τετελεσμένα γεγονότα ἀρχίζοντας πρῶτοι τὴν πολιορκία ἀπὸ ξηρὰ καὶ ἀπὸ θάλασσα (*Μ. Β. Σακελλαρίου*, ἔνθ. ἀν., σ. 169 κ.ἑ., ***Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου***, ἔνθ. ἀν. σ. 69). Ἀλλὰ οἱ Ρῶσοι βρέθηκαν χωρὶς ἐφόδια. Μιὰ γαλιότα εἰδικὴ γιὰ πολιορκίες δὲν εἶχε μπόμπες καὶ ὁ βομβαρδισμὸς γινόταν ἀραιὸς καὶ ἄστοχος. Τὸ ὅτι οἱ κατηγορίες γιὰ δειλία τῶν Μανιατῶν εἶναι ἀνακριβεῖς φαίνεται ἀπὸ τὴ μάχη τοῦ Νησιοῦ. Τετρακόσιοι Μανιάτες ὑπὸ τὸν Γιάννη Μαυρομιχάλη, ὀχυρωμένοι στὰ σπίτια τοῦ χωριοῦ, ἀντιμετώπισαν πάνω ἀπὸ 1.500 Ἀλβανούς. Πολέμησαν ὁλόκληρα μερόνυχτα καὶ ἀπόμειναν μονάχα 24 ποὺ συνέχισαν τὴν ἀντίστασή τους συγκεντρωμένοι σ' ἕνα σπίτι. Στὸ τέλος σκοτώθηκαν καὶ οἱ τελευταῖοι πολεμιστὲς ἀπὸ ἔκρηξη μπόμπας. Σώθηκαν μονάχα ὁ Γιάννης Μαυρομιχάλης καὶ ὁ γιός του (Rulhière, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 423 - 424). Ὁ ἴδιος ὁ Choiseul - Gouffier, στὸ μεταγενέστερο, συγκινητικὰ φιλελληνικό του «Discours Préliminaire» (ἔκδ. Louvain 1847, σ. XIX) ἀναθυμᾶται τὸ ἡρωϊκὸ αὐτὸ ἐπεισόδιο. «Ζῆ ἀκόμα καὶ τὸν εἶδα ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Μανιατῶν ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἄφιξη τῶν Ρώσων ἅρπαξε τ' ἅρματα τοῦ ξεσηκωμοῦ. Κλείστηκε μὲ 40 ἄντρες σ' ἕνα πύργο καὶ πολέμησε ἐναντίον 6.000 Τούρκων. Κράτησαν πολιορκημένοι πολλὲς μέρες, κι' οἱ Τοῦρκοι, ὅταν ἔβαλαν φωτιὰ στὸ ὀχυρό τους, εἶδαν νὰ βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὶς φλόγες δυὸ ἄντρες καταματωμένοι, γεμάτοι πληγές, ἕνα γέροντα καὶ τὸ γιό του» (Βλ. καὶ τὰ χρονικὰ τῶν περιηγητῶν Stephanopoli καὶ Castellan). Ἡ συνάντηση τοῦ Choiseul - Gouffier μὲ τὸν Μαυρομιχάλη ἔγινε τὸ 1776 στὴν Κορώνη. Ἀνακριβῶς γράφει *ὁ Σάθας* ὅτι οἱ Ἀλβανοὶ θανάτωσαν τὸν Μαυρομιχάλη καὶ τὸ γιό του (Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 502).

2. Δὲν εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ πολιορκία συνεχίσθηκε μόνο ἀπὸ τοὺς Ρώσους. Οἱ Μανιάτες ἀποσύρθηκαν ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς πολιορκίας.

3. Ἡ διάνοιξη τοῦ λαγουμιοῦ κράτησε 15 μέρες (25 Μαρτίου - 12 Ἀπριλίου). Οἱ Τοῦρ-

«Ὁ Ὀρλὼφ ἀποφάσισε νὰ λύσῃ τὴν πολιορκία τῆς Κορώνης στὶς 26 Ἀπριλίου 1770 [1]. Ἡ τουρκικὴ φρουρὰ βγῆκε ἀπὸ τὸ κάστρο μόλις εἶδε νὰ σαλπάρῃ ἡ ρωσικὴ μοῖρα καὶ κατέστρεψε ὁλότελα τὴν ἑλληνικὴ πολιτεία» [2].

»Τότε κολύμπησε ὁ Μωριὰς στὸ αἷμα. Ἡ Πάτρα ἀφανίσθηκε ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ τοὺς Ἀλβανοὺς καὶ ἀπὸ τὴν τουρκικὴ φρουρὰ τῆς Ναυπάκτου. Ἔσφαξαν κάπου 1.500 Ἕλληνες. Τέλος οἱ γείτονες νησιῶτες, Ζακυνθινοὶ καὶ Κεφαλονῖτες, ρίχτηκαν πάνω στὴ δύστυχη αὐτὴ χώρα καὶ ξανάφυγαν φορτωμένοι λάφυρα ἀπὸ τοὺς συμπατριῶτες τους καὶ τοὺς Τούρκους [3].

κοι τὴν ἀνακάλυψαν ὅταν πιὰ εἶχε φθάσει στὸ τέλος. Ἐνῶ οἱ λαγουμιτζῆδες, Ἕλληνες φυσικά, προσπαθοῦσαν στὰ ἔγκατα τῆς γῆς νὰ θρυμματίσουν ἕνα βραχῶδες ἐμπόδιο, τὰ χτυπήματα τῆς βαριᾶς ἀντηχοῦσαν πάνω στὸ κάστρο. Ἕνας Τοῦρκος κατώρθωσε νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἀκριβῆ θέση τοῦ λαγουμιοῦ τοποθετώντας σπυριὰ σταριοῦ πάνω σ' ἕνα τουμπελέκι. Τὰ σταρόσπυρα ἄρχισαν νὰ χοροπηδοῦν μόλις τὸ τουμπελέκι ἀκούμπησε στὸ χῶμα πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ σήραγγα. Ἄρχισαν τότε καὶ οἱ Τοῦρκοι ν' ἀνοίγουν ὑπόνομο στὴν ἄλλη ἄκρη ὥσπου τὰ δυὸ συνεργεῖα συναντήθηκαν (Geschichte, ἔνθ' ἀν., τευχ. 6, σ. 65), Ἡμερολόγιο *Γρέϋγ*, ἔνθ' ἀν., σ. 43 - 44 καὶ *Π. Μ. Κοντογιάννη*, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1768 - 1774, Ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 135). Ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποτυχία ἡ ρήξη τῶν Ρώσων μὲ τοὺς Μανιάτες πῆρε διαστάσεις. Κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς φιλονεικίας ὁ Ὀρλὼφ καὶ ὁ Μαυρομιχάλης τράβηξαν τὰ σπαθιά (*Rulhière*, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 409 - 410).

1. Ἡ λύση τῆς πολιορκίας ἔγινε στὶς 24 Ἀπριλίου.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 7. Βλ. καὶ Geschichte, ἔνθ' ἀν., τεῦχος 6, σ. 73. Οἱ Ἕλληνες τῶν περιχώρων παρακάλεσαν τὸν Ὀρλὼφ νὰ ἐπιβραδύνῃ τὴν ἀναχώρηση γιὰ νὰ μεταφέρουν τὰ γυναικόπαιδά τους. Ἀλλὰ ἐκεῖνος ἔλυσε τὴν πολιορκία καὶ ἐγκατέλειψε τὸν πληθυσμὸ στὴν τύχη του. Πολλοὶ Ἕλληνες, στὴν ἀπόγνωσή τους, μπῆκαν σὲ καράβια καὶ ἀκολούθησαν τὸ δρόμο τῆς προσφυγιᾶς (*Μιχ. Β. Σακελλαρίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 184 - 185).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 7 - 8. Δύο χιλιάδες Ζακυνθινοὶ διαπεραιώθηκαν στὴν Ἠλεία μὲ μιὰ ἐξωπλισμένη γαλιότα, ἔκαψαν μερικὰ τουρκοχώρια καὶ πολιόρκησαν τὴ Γαστούνη. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι κατώρθωσαν νὰ διαφύγουν στὴν Πάτρα. Ἄδικα περίμεναν οἱ Ζακυνθινοὶ ὁδηγίες ἀπὸ τὸν Ὀρλώφ. Καμμιὰ ἀπάντηση. Ἐγκατέστησαν καὶ κεῖνοι στὴν Ἠλεία τὸν ἀρχηγό τους Νικόλαο Φουρτούνη «Κυβερνήτη καὶ πρεβεδοῦρο Πύργου καὶ Γαστούνης» (*Π. Μ. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν., σ. 145 - 146, *Π. Χιώτη*, Ἱστορικὰ Ἀπομνημονεύματα, Ἐν Κερκύρᾳ 1883, σ. 462, *Μιχ. Σακελλαρίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 173, *Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 80 - 81). Κι' ἐνῶ οἱ Ζακυνθινοὶ περίμεναν διαταγὲς ἀπὸ τὸν Ὀρλὼφ περνοῦν στὸ Μωριὰ 3.000 Κεφαλονίτες καὶ πολιορκοῦν τὴν Πάτρα. Ἂν ἐμφανιζόταν ἕνα ρωσικὸ καράβι τὸ κάστρο θὰ παραδινόταν ἀμέσως. «Δεῖξτε μας ἕναν ἀληθινὸ Ρῶσο», ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι, «καὶ θ' ἀνοίξουμε ἀμέσως τὶς πόρτες τοῦ κάστρου» (*Rulhière*, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 407 - 408, *Μιχ. Σακελλαρίου*, ἔνθ' ἀν., σ. 173 - 174, *Vassif Effendi*, Précis Historique de la guerre des Turcs contre les Russes depuis l'année 1769, Paris 1722, σ. 91., *Σ. Ν. Θωμόπουλου*, Ἱστορία τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν, Πάτραι 1888, σ. 397, *Τάσου Γριτσόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 91). Τὰ περὶ διαρπαγῶν εἶναι ὑπερβολές. Οἱ Ζακυνθινοὶ ἔφθασαν στὸ Μωριὰ χωρὶς ἐπιμελητεία καὶ φυσικὸ ἦταν νὰ γίνωνται ἐπιτάξεις γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ἐκστρατευτικοῦ σώματος (*Τάσου Γριτσόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 82). Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὸ σῶμα τῆς Κεφαλονιᾶς. Ἀλλὰ ἡ εὐθύνη ἀνήκει στοὺς ἀνεπαρκεῖς Ρώσους ἡγέτες ποὺ ἄφησαν ἐγκληματικὰ ἀχρησιμοποίητους πέντε χιλιάδες ἐνθουσιώδεις μαχητές. Οἱ ἀδελφοὶ Ὀρλὼφ

»Ἡ πόλη τοῦ Ναυαρίνου παραδόθηκε ὕστερα ἀπὸ πολιορκία ἕξη ἡμερῶν, σὲ ἕνα σῶμα Μανιατῶν, ὑπὸ τὴ διοίκηση 40 Ρώσων ἀξιωματικῶν. Ἀμέσως μετὰ τὴν κατάληψη τοῦ κάστρου οἱ Μανιάτες βάδισαν, χωρὶς νὰ χάσουν στιγμή, ἐναντίον τοῦ Μυστρᾶ [1]. Κυρίευσαν τὴν πόλη μὲ συνθηκολόγηση. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ ληστές, ἀπὸ τὸ φόβο μὴ χάσουν πλούσια λάφυρα — μοναδικὸς σκοπὸς τῆς ἐκστρατείας τους — ξεχύθηκαν στὴν πόλη καὶ παρὰ τὶς προσπάθειες τῶν Ρώσων ἔσφαξαν χιλιάδες κατοίκους, συμπατριῶτες τους, φίλους, συγγενεῖς, προσθέτοντας νέες σκηνὲς φρίκης στὰ πλούσια ἄλλωστε παγκόσμια χρονικά» [2].

Στὴν πολιορκημένη Μεθώνη, ἱστορεῖ ὁ Choiseul - Gouffier, εἶχε προστρέξει ἕνα τουρκικὸ σῶμα ἀπὸ 5.000 ἄντρες ποὺ ἐξανάγκασε τοὺς Ρώσους νὰ λύσουν τὴν πολιορκία ἐγκαταλείποντας καὶ τὸ πυροβολικό τους. «Ὁ πρίγκιπας Δολγορούκυ, ἐπικεφαλῆς 500 ἀντρῶν ὑποχώρησε μὲ τάξη στὸ Ναυαρίνο. Ἡ ἀξία τῶν Ρώσων σ' αὐτὸ τὸν πόλεμο ἀποδείχτηκε ἄχρηστη ἐξ αἰτίας τῆς ἀπερίγραπτης δειλίας τῶν Ἑλλήνων» [3].

πολεμοῦσαν μὲ προκηρύξεις, ἀπειλοῦσαν, συμπεριφέρονταν σὰν ἀφέντες τοῦ τόπου καὶ ἀξίωναν πρὶν ἀπὸ ὅλα νὰ ἀναγνωρίσουν οἱ Ἕλληνες τὴν ὑποτέλειά τους στὴν αὐτοκράτειρα.

1. Ἐναντίον τοῦ Μυστρᾶ δὲν κινήθηκαν οἱ Μανιάτες τοῦ Ναυαρίνου ἀλλὰ ἡ Ἀνατολικὴ Λεγεών, ἀπὸ 1.200 Μανιάτες καὶ 20 Ρώσους, ὅλοι ὑπὸ τὸν λοχαγὸ Μπάρκωφ. Ὁ Choiseul-Gouffier παρουσιάζει τὶς δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων ἐπαναστατῶν σὰν ἕνα σῶμα, δὲν γνωρίζει τὴ διαίρεση τῶν δυνάμεων σὲ δύο Λεγεῶνες. Ἡ ἴδια σύγχυση καὶ στὴ Geschichte (ἔνθ' ἀν., τεῦχος 6, σ. 62 - 63).

2. Πραγματικὰ οἱ Τοῦρκοι τοῦ Μυστρᾶ συνθηκολόγησαν στὶς 10 Μαρτίου 1770 ὕστερα ἀπὸ πολιορκία ἐννέα ἡμερῶν. Σύμφωνα μὲ τοὺς ὅρους οἱ ἔνοπλοι κατέθεσαν τὰ ὅπλα καὶ τὴν κινητὴ περιουσία τους στὴ Μητρόπολη. Ἀλλὰ ἐνῶ συγκέντρωναν τὶς οἰκογένειές τους καὶ προετοιμάζονταν γιὰ ἀναχώρηση, οἱ ἄτακτοι Μανιάτες ποὺ συνώδευαν τὴν Ἀνατολικὴ Λεγεώνα γιὰ λαφυραγωγία, ὅπως συνήθιζαν πάντοτε σὲ τέτοιες περιστάσεις, ἐπέπεσαν ἐναντίον τους καὶ ἄρχισαν τὴ σφαγή. Προσπάθησε ὁ Μπάρκωφ μαζὶ μὲ τοὺς 20 Ρώσους νὰ τοὺς ἀναχαιτίσῃ ἀλλὰ ἐκεῖνοι ἄρχισαν νὰ πυροβολοῦν καὶ ἐναντίον τους. Βγῆκαν τότε ὁ μητροπολίτης καὶ οἱ ἱερεῖς ντυμένοι τὰ ἄμφιά τους καὶ προσπάθησαν νὰ τοὺς συγκρατήσουν. Κάπου 1.000 Τοῦρκοι ἐξοντώθηκαν μέσα στὴ σύγχυση. Ἡ πόλη παραδόθηκε στὴ λεηλασία. Κατὰ τὴν Geschichte οἱ ἄτακτοι Μανιάτες λαφυραγώγησαν καὶ τὰ ἑλληνικὰ σπίτια τοῦ Μυστρᾶ (*Rulhière*, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 393 - 394, *Π. Μ. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν. σ. 131, *Γρέϋγ*, ἔνθ' ἀν., σ. 38 - 39, *Κ. Ν. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 484 - 485, *Τάσου Γριτσόπουλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 74). Δὲν εἶναι περίεργες αὐτὲς οἱ παρασπονδίες κάτω ἀπὸ τὶς συνθῆκες ποὺ ἔγινε ὁ ξεσηκωμός. Παρόμοιες καὶ πολὺ χειρότερες θὰ γίνουν στὸ Εἰκοσιένα στὴν Τριπολιτσά, στὸ Ναυαρίνο, στὴν Κόρινθο, στὴν Ἀθήνα, στὸν Πειραιά.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 9 - 10. Ἐπιπόλαιη ἡ κρίση τοῦ Γάλλου περιηγητῆ. Ἀνοργάνωτα μπουλούκια ἦταν οἱ ἐπαναστατημένοι Ἕλληνες, ὑπόδουλοι ἐπὶ γενεὲς γενεῶν κάτω ἀπὸ σκληρὸ δυνάστη, γιὰ πρώτη φορὰ ἔπιαναν ἄρματα. Νὰ κερδίσουν καὶ μάχες στὴν πρώτη ἀναμέτρηση μὲ σκληροτράχηλους τακτικοὺς στρατούς; Τὸ ὅτι ἡ φωτιὰ τοῦ ξεσηκωμοῦ ἄναψε ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη χωρὶς καμμιὰ σιγουριὰ καὶ ἐγγύηση ἐπιτυχίας, παρὰ τὴν πικρὴ πεῖρα τῶν παλαιῶν ἐξεγέρσεων, χωρὶς ὀργάνωση, χωρὶς ἐφόδια, χωρὶς ἡγεσία, ἀποτελοῦσε γενναῖο καὶ μάλιστα παράφορο ἐγχείρημα. Οἱ Ἕλληνες κατέλαβαν μὲ ἔφοδο τὸ Μυστρὰ μὰ ἡ νίκη τους ἔμεινε

'Ωστόσο, σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χρονικοῦ, ὁ Choiseul - Gouffier ἐπιχειρεῖ μιὰ πιὸ νηφάλια καὶ πιὸ ἀντικειμενικὴ ἐξήγηση τῆς ἀποτυχίας. Οἱ ὑπεύθυνοι ἦταν οἱ Ρῶσοι ποὺ πραγματοποίησαν ἐπιπόλαια καὶ χωρὶς τὴν κατάλληλη προπαρασκευὴ τὴν ἐκστρατεία.

«Οἱ Ρῶσοι ἐξαπατήθηκαν ἀπὸ τοὺς πράκτορές τους ποὺ γιὰ νὰ φανοῦν ἀρεστοὶ ἀποσιωποῦσαν τὶς δυσκολίες καὶ ἔφθασαν στὸ Μωριὰ μὲ ἀσθενεῖς δυνάμεις καὶ ἀνεπαρκῆ ἐφόδια. 'Αλλὰ καὶ σημαντικώτερα ἂν ἦταν τὰ ξένα στρατεύματα πάλι ἡ ἐκστρατεία θὰ κατέληγε σὲ ἀποτυχία. Γιατὶ οὔτε οἱ διαπραγματεύσεις κρατήθηκαν μυστικές, οὔτε εἶχαν καταβληθῆ φροντίδες γιὰ πλῆθος ἄλλων προετοιμασιῶν. Ρῶσοι καὶ Ἕλληνες πίστευαν πὼς ἡ θαρραλέα ἔναρξη τοῦ πολέμου θὰ ἦταν ἀρκετὴ γιὰ τὴν ἐξασφάλιση τῆς νίκης [1]. Μὲ λίγα

ἀνεκμετάλλευτη. Οἱ ἀτυχίες τῶν ἑλληνικῶν σωμάτων στὶς ἔνοπλες συγκρούσεις ἦταν ἀναπόφευκτες. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀντιμετώπιζαν ἕνα πάνοπλο, γυμνασμένο καὶ πειθαρχημένο στρατό. Τὰ ἴδια ἔγιναν καὶ στὸ Εἰκοσιένα. Τοὺς καπνοὺς τῶν μαγερειῶν ἑνὸς τούρκικου σώματος ποὺ κατέβαινε ἀπὸ τὴν Τριπολιτσὰ εἶδαν οἱ πέντε χιλιάδες Ἕλληνες πολιορκητὲς τῆς Καρύταινας καὶ σκόρπισαν σὰν τοῦ λαγοῦ τὰ παιδιά. 'Αλλὰ σὲ λίγους μῆνες θὰ τσακίσουν τὰ τούρκικα ἀσκέρια στὸ Βαλτέτσι. Σχετικὰ μὲ τὴν πολεμικὴ συμπεριφορὰ τῶν Μανιατῶν στὴ συγκεκριμένη περίπτωση τῆς μάχης τῆς Μεθώνης ὅλες οἱ πηγὲς ἀναφέρουν πὼς ἡ καταστροφὴ ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς φυγῆς τους. 'Ακόμα καὶ ὁ Ἕλληνας ἱστορικὸς τῶν «Μετὰ τὴν Ἅλωσιν» *'Αθ. Κομνηνὸς 'Υψηλάντης* (σ. 462), τοὺς Μανιάτες θεωρεῖ ὑπεύθυνους τῆς ἥττας. Αὐτὸ εἶναι γεγονός. Πρέπει νὰ σημειωθῆ ὡστόσο ὅτι ὁ Ρῶσος διοικητὴς τοποθέτησε τοὺς Μανιάτες στὸ κέντρο τοῦ μετώπου καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὶς ρωσικὲς δυνάμεις, μέσα σὲ θάμνους, δηλαδὴ στὴν πιὸ ἐπικίνδυνη θέση, ἐνῶ ἔπρεπε νὰ προτάξη ρωσικὸ τμῆμα. Εἶναι ἐπίσης γεγονὸς ὅτι οἱ Ρῶσοι ἀνέθεταν στοὺς Μανιάτες τὶς πιὸ ἐπικίνδυνες ἀποστολές. Μήπως στὴν Κορώνη δὲν τοὺς πρόσταξαν νὰ ἐνεργοῦν ἐφόδους ἐναντίον τοῦ κάστρου; Ἄλλωστε πόσοι ἦταν οἱ Μανιάτες αὐτῆς τῆς προφυλακῆς; Μόλις 120 (Journal der Kriegsoperationen der Russischen Flotte in der Levante vom Jahre 1770 - 74, σ. 339). 'Η ἀναφορὰ τοῦ 'Αλέξιου 'Ορλὼφ πρὸς τὴν Αἰκατερίνη, «μὲ ἀπελπίζει ἡ δειλία τῶν 'Ελλήνων καὶ Μανιατῶν, πολὺ περισσότερο ἡ ἀταξία ποὺ ὀφείλεται στὴν ἄγνοια τῆς γλώσσας» (Ρωσικὰ ἔγγραφα, Παρνασσός, τ. Ε', σ. 149), ἀποκαλύπτει τὰ πραγματικὰ αἴτια τῆς ἀποτυχίας. Οἱ Ρῶσοι, ὄχι μόνο τοποθετοῦσαν τοὺς Ἕλληνες στὴν πρώτη γραμμὴ καὶ μάλιστα στὸ κρισιμώτερο σημεῖο ἀλλὰ δὲν ὑπῆρχε καὶ συντονισμὸς στὶς ἐπιχειρήσεις γιατὶ ἦταν ἀδύνατη ἡ συνεννόηση.

1. Ἔνθ' ἀν., τ. Α', σ. XIX. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀποτυχία τῆς ρωσικῆς ἐκστρατείας ὅλες οἱ εὐθύνες φορτώθηκαν στοὺς ὤμους τῶν ἀνυπεράσπιστων 'Ελλήνων. Κανένας δὲν εἶχε τὴ γενναιότητα νὰ ἐκτιμήση τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀποτολμοῦσαν — καὶ δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορά — κάτω ἀπὸ συνθῆκες ἀνελέητης τυραννίας νὰ ξεσηκωθοῦν μὲ μοναδικὸ κίνητρο τὸ πάθος γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ζυγοῦ καὶ μὲ μοναδικὴ ἐλπίδα τὶς νεφελώδεις ὑποσχέσεις τῶν Ρώσων γιὰ κοινὸ ἔνοπλο ἀγώνα. Δὲν ἔφθανε ὁ ἀφανισμὸς τοῦ Μωριᾶ ἀπὸ τὰ στίφη τῶν 'Αλβανῶν. Οἱ Ἕλληνες χαρακτηρίσθηκαν δειλοί, διεφθαρμένοι καὶ ἀνάξιοι ἀπόγονοι ἐνδόξων προγόνων. Ἔπαιξαν τὸ ρόλο τοῦ ἀποδιοπομπαίου. 'Η ἄλλη πλευρά, ἡ ἑλληνικὴ ἄποψη, ἡ ἀλήθεια δὲν ἀκούσθηκε κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Οἱ κατηγορίες ἦταν ἄδικες καὶ οἱ περισσότερες κρίσεις μεροληπτικές. Τὸ ἀνομολογεῖ ὁ Ρῶσος ἱστορικὸς Σολοβιὸφ στὴν πολύτομη ἱστορία τῆς Ρωσίας. «'Η ἐπιχείρηση, γράφει, σχεδιάσθηκε μὲ ἀφροσύνη στὴν Πετρούπολη χωρὶς ἐλπίδα ἐπιτυχίας. Οἱ πράκτορες παρουσίαζαν τὴν κατάσταση ρόδι-

λόγια, ἐνῶ εἶχαν σκοπὸ νὰ συντρίψουν τὶς ἁλυσίδες ἑκατομμυρίων ὑποδούλων, ἄρχισαν πρόωρα κινήματα καὶ αἰφνιδιαστικὲς ἐπιθέσεις καὶ ἐφόδους ἐναντίον φρουρίων. Τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἀφροσύνης αὐτῆς ἦταν νὰ ἀφανισθοῦν 100.000 ἄνθρωποι» [1].

Τὸ καράβι τῆς γαλλικῆς ἀποστολῆς συνέχισε τὸ ταξίδι του πρὸς τὸ Αἰγαῖο μὲ πρώτη σκάλα τὴν Κίμωλο. Οἱ Γάλλοι τὴν ἀποκαλοῦσαν ἀκόμα Argentière ἐξ αἰτίας τῶν ἀργυρωρυχείων της. «Τὰ μεταλλεῖα τοῦ νησιοῦ εἶναι σήμερα κλειστά, γράφει ὁ περιηγητής, καὶ οἱ κάτοικοι παρασταίνουν τοὺς ἀνήξερους. Ζοῦν μὲ τὸν τρόμο μήπως τοὺς ἀναγκάσουν οἱ Τοῦρκοι νὰ ξαναρχίσουν τὴν ἐκμετάλλευση» [2].

νη. Ἔτσι γίνεται πάντοτε ὅταν παίρνονται ἀποφάσεις ἀπὸ μακριά. Οἱ λεπτομέρειες ἐξαφανίζονται. Οἱ Ἕλληνες πίστεψαν στὴ ρωσικὴ βοήθεια ἀλλὰ βρῆκαν ἀσήμαντα στρατιωτικὰ τμήματα. Δὲν ἦταν δειλοὶ οἱ Ἕλληνες. Ἀλλὰ πῶς νὰ πολεμήσουν σὲ ἀναπεπταμένο πεδίο χωρὶς στρατιωτικὴ πεῖρα καὶ ἀγωγή; Ἦταν γενναῖοι, ἀκαταδάμαστοι στὸν ἀμυντικὸ ἀγώνα» (*Παλαιολόγου*, Ρωσικὰ ἔγγραφα, Παρνασσός, τ. Ε', σ. 151 κ.ἑ.). Τὴν ἀνδρεία τῶν Ἑλλήνων παραδέχεται καὶ ὁ ναύαρχος Γρέϋγ: «Πρέπει νὰ ὁμολογήσουμε ὅτι ὑπῆρξαν Ἕλληνες ποὺ ἔδειξαν παραδειγματικὴ ἀνδρεία, ἀντάξια τῶν διάσημων προγόνων τους» (Ἡμερολόγιο, Παρνασσός, τ. Γ', σ. 44). Γιὰ τὸ φιλελεύθερο καὶ πολεμικὸ πνεῦμα τῶν Μανιατῶν καὶ τὴν προθυμία τους νὰ ξεσηκωθοῦν βλ. *Herztberg*, Geschichte Griechenlands, τ. Γ', σ. 227.

1. Ἐνθ' ἀν., τ. Α', σ. XI. Δὲν εἶναι ὑπερβολικὸς ὁ ἀριθμὸς ἂν ὑπολογίσουμε τὰ κάθε λογῆς θύματα (νεκρούς, ξεσπιτωμένους, μετανάστες) τῆς ἀλβανοκρατίας ποὺ κράτησε σχεδὸν μιὰ ἑπταετία. «Οἱ ἐπιδραμόντες ἐφαίνοντο ὡσεὶ ὀμόσαντες νὰ ἀφανίσωσι πᾶσαν ζῶσαν ἐπὶ τῆς χερσονήσου ψυχήν, νὰ μὴ ἀφήσωσι λίθον ἐπὶ λίθου. Ἡ πολυπαθὴς χερσόννησος ἐκαλύφθη ὑπὸ συντριμμάτων καὶ νεκρῶν. Αἱ πόλεις αὐτῆς ἅπασαι ἐλαφυραγωγήθησαν καὶ κατεστράφησαν» (*Μ. Κοντογιάννη*, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον τῆς Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον (1768 - 1774), Ἐν Ἀθήναις 1903, σ. 357 - 358). Πραγματικὰ οἱ Ἀλβανοὶ κατέστρεψαν ὅλες τὶς ἀνθοῦσες πολιτεῖες τοῦ Μωριᾶ. Τὸ Αἴγιο ἔγινε στάχτη, ἡ Πάτρα λεηλατήθηκε. Ἡ πολυάνθρωπη Χαλανδρίτσα μὲ τοὺς περικαλλεῖς ναοὺς ἐρημώθηκε (τὸ 1800 εἶχαν ἀπομείνει 25 οἰκογένειες). Ἡ Δημητσάνα, τὸ μεγάλο οἰκονομικὸ καὶ πνευματικὸ κέντρο τοῦ Μωριᾶ ρημάχτηκε (οἱ Δημητσανίτες καὶ οἱ Ζατουνιῶτες πουλήθηκαν στοὺς πειρατὲς τῆς Μπαρμπαριᾶς ποὺ ἔστησαν σκλαβοπάζαρο στὸν κόλπο τῆς Ἀρκαδιᾶς). Ἡ Μεσσηνία νεκρώθηκε ὁλότελα. Ἡ Λακωνία ἔμεινε ἀκαλλιέργητη. Στὸ Μυστρὰ ἀπόμειναν μονάχα μαυρισμένοι τοῖχοι. Ἀκόμα καὶ ἡ Μάνη ἀφανίσθηκε ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομεῖς. Φωτιὰ καὶ χαλασμὸς στὴν Ἀρκαδία, στὴν Ἀργολίδα. Μονάχα ἡ πεντάφτωχη Κυνουρία μὲ τοὺς λίγους τσοπαναραίους σώθηκε ἀπὸ τὴν καταστροφή. Πυρπολήθηκαν ὅλα σχεδὸν τὰ μοναστήρια καὶ λεηλατήθηκαν οἱ θησαυροί τους. Ἀπὸ τὰ λίγα ποὺ γλύτωσαν ἦταν τὸ Μέγα Σπήλαιο καὶ ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου κοντὰ στὴ Στεμνίτσα. Ὁ *Μιχ. Σακελλαρίου* (ἔνθ' ἀν., σ. 282 - 283) ὑποθέτει ὅτι κατὰ τὴ δεκαετία τῆς ἀλβανοκρατίας «οἱ φονευθέντες, φυγόντες καὶ πωληθέντες ὡς δοῦλοι», δὲν ξεπέρασαν τὶς 40.000. Ἀλλὰ μόνο στὴ Μ. Ἀσία κατέφυγαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν — κυρίως στὶς γαῖες τοῦ Καραοσμάνογλου — κάπου 40.000 ψυχὲς ἀπὸ τὸ Μωριὰ (*Π. Κοντογιάννη*, ἔνθ' ἀν., σ. 388). Ἔπειτα 20.000 περίπου Μωραΐτες πουλήθηκαν στὴ Μπαρμπαριὰ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀλβανοκρατίας (βλ. *F. Aldenhoven*, Itinéraire descriptif de l'Attique et de Péloponèse, Ἀθῆναι 1841, σ. XVII).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 13-14.

Ὁ πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ εἶχε περιορισθῆ σὲ 800 κατοίκους. Οἱ Καθολικοὶ ποὺ ζοῦσαν στὴν Κίμωλο στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἀσπάσθηκαν τὸ ὀρθόδοξο δόγμα.

Τὸ ἀργιλόχωμα τῆς Κιμώλου — ἡ ἀρχαία «κιμωλία γῆ» — ἀποτελοῦσε καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Choiseul - Gouffier τὸ σαπούνι ποὺ τροφοδοτοῦσε ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου [1].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς διαπίστωσε ὅτι ἡ Κίμωλος εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἄντρο τῶν Δυτικῶν πειρατῶν κατὰ τοὺς χειμερινοὺς μῆνες. Ἐκεῖ σπαταλοῦσαν σὲ γλεντοκόπια τὶς λεῖες τους. Ὡστόσο οἱ κάτοικοι πλήρωναν ἀκριβὰ αὐτὲς τὶς σπατάλες ποὺ συνωδεύονταν ἀπὸ κάθε λογῆς αὐθαιρεσίες καὶ καταπιέσεις. Οἱ πειρατὲς συνήθιζαν νὰ παντρεύωνται ἐπίσημα μὲ ντόπιες γιὰ τὸ διάστημα τῶν λίγων μηνῶν τῆς παραμονῆς τους στὸ λιμάνι. «Ἀπαράλλαχτα ὅπως κάνουν οἱ δικοί μας ναυτικοὶ στὴ Μαδαγασκάρη. Κι' ἔτσι οἱ σύζυγοι ἀνυπομονοῦν πότε θὰ φύγη ὁ καπετάνιος γιὰ νὰ παντρέψουν τὴ γυναίκα τους μὲ ἄλλον» [2].

Στὴ Μῆλο, ἀπὸ τοὺς 5.000 κατοίκους ποὺ ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς Tournefort (1700) εἶχαν ἀπομείνει μόνο 200. Ἀλλὰ κι' αὐτοὶ ἀποδεκατίζονταν ἀπὸ τὸ ἀνθυγιεινὸ κλῖμα. «Μορφὲς χλωμές, φουσκωμένες κοιλιές, πόδια μὲ οἰδήματα. Ἡ πόλη ἦταν ἐρειπωμένη». Μονάχα τὸ μοναστήρι καὶ ὁ ναὸς τῶν Καπουκίνων εἶχαν διατηρηθῆ ἀνέπαφα [3].

Κι' ἐνῶ οἱ ἐπιστήμονες τῆς ἀποστολῆς ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἀστρονομικὲς παρατηρήσεις τους ὁ Choiseul - Gouffier ἐπιχειρεῖ σύντομα ταξίδια στὶς γύρω Κυκλάδες. Ἄρχισε ἀπὸ τὴ Σίφνο. Πληθυσμὸς 4.000 περίπου κάτοικοι. Κεφαλικὸς φόρος $7\,{}^1/_2$ πουγγιά, δηλαδὴ 1.500 λίβρες. Οἱ Ἕλληνες, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής, αἰσθάνονται τὸ χαράτσι σὰν τὴν ἔσχατη ταπείνωση, σὰν κραυγαλέα ἀπόδειξη τῆς σκλαβιᾶς τους. Πρέπει νὰ κρατοῦν σὲ κάθε ἔξοδό τους τὴν ἐξοφλητικὴ ἀπόδειξη.

«Ὅταν ὁ στόλος τοῦ καπουδὰν πασᾶ ἀρχίζη τὴν περιοδεία στὸ Αἰγαῖο γιὰ νὰ εἰσπράξη τὰ ἐτήσια δοσίματα τρόμος ἁπλώνεται πάνω στὰ νησιά. Οἱ πιὸ εὔποροι Ἕλληνες προσπαθοῦν νὰ δείξουν πὼς ζοῦν σὲ μαύρη δυστυχία. Ἀλλὰ ὁ Τοῦρκος ἔχει τὰ μέσα νὰ ἀνακαλύψη τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ ἁρπάξη τὸ βιός τους [4].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 14-15.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 16. Ὡστόσο ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Sonnini* ποὺ ἔφθασε στὴν Κίμωλο ἕνα χρόνο ἀργότερα διαψεύδει τὶς πληροφορίες τοῦ *Choiseul - Gouffier* (βλ. κεφ. Ὁ νησιωτικὸς κόσμος).

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 16 κ.ἑ.

4. Ἐνθ' ἀν., σ. 27 - 28. Ὁ Ἄγγλος πρόξενος στὴν Τουρκία *William Eton* ἔγραφε στὸ χρονικό του γιὰ τὸν ἐτήσιο γύρο τοῦ καπουδὰν πασᾶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου: «Μόλις προβάλη ἕνα τούρκικο καράβι στὴν εἴσοδο τοῦ λιμανιοῦ, ὅσοι μποροῦν νὰ φύγουν ἐξαφανίζονται στὰ βουνά. Οἱ ἄλλοι κλείνονται στὰ σπίτια τους. Ὁ ἄτυχος ποὺ θὰ βρεθῆ στὸ δρόμο καταληστεύε-

»Οἱ Ἕλληνες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου κατορθώνουν συχνὰ νὰ ἀναλαμβάνουν οἱ ἴδιοι τὴν εἴσπραξη τῶν φόρων γιὰ νὰ ἀποφεύγουν τὴν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τοὺς Τούρκους ποὺ ὁδηγεῖ σὲ ὑπέρμετρες ἐπιβαρύνσεις. Συνήθως οἱ φόροι νοικιάζονται ἀπὸ κάποιον Ἕλληνα ποὺ φροντίζει νὰ συγκεντρώσῃ τὸ προκαθωρισμένο ποσό. Φυσικὰ ὁ ἐνοικιαστὴς καταληστεύει τοὺς κατοίκους γιὰ νὰ πλουτίσῃ» [1].

Μ' ἕνα πλεούμενο βγῆκε στὴ Σίκινο. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι τὸν ὑποδέχτηκαν μὲ τουφεκιές.

Δὲν ἔχω παράπονο, γράφει ὁ περιηγητής, ἀπὸ τὴν ὑποδοχή τους. «Ὁ τρόμος καὶ οἱ προφυλάξεις τους ὀφείλονται στὰ παθήματά τους κατὰ τὸν τε-

---

ται ἀπὸ τοὺς στρατιῶτες ἢ τοὺς ναῦτες. Γυναῖκες, κορίτσια, ἀγόρια δὲν γλυτώνουν ἀπὸ τὶς βάναυσες ἐπιθέσεις αὐτῶν τῶν συμμοριῶν. Κυβερνῆτες καὶ ἀξιωματικοὶ τῶν καραβιῶν ἐπιβάλλουν στοὺς εὔπορους κατοίκους εἰσφορὲς γιὰ λογαριασμό τους» (A Survey of the Turkish Empire, London 1798, τ. Β', σ. 4). Καὶ ὁ *Dimo Stephanopoli*: Ὁ καπουδὰν πασὰς σαλπάρει στὶς 23 Ἀπριλίου ἀπὸ τὴν Πόλη γιὰ νὰ εἰσπράξῃ τὸ χαράτσι τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Οἱ δικαιοδοσίες του εἶναι ἀπεριόριστες καὶ ἡ ἐμφάνιση τοῦ στόλου σκορπίζει παντοῦ τὸν τρόμο. Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους φόρους χαρατσώνει τοὺς κατοίκους καὶ γιὰ λογαριασμό του. Γιὰ νὰ τὸν καλμάρουν οἱ νησιῶτες καταφεύγουν στὰ πεσκέσια. Ὄχι μόνο γιὰ τὸν καπουδὰν πασὰ ἀλλὰ καὶ γιὰ τοὺς ἀξιωματικούς του καὶ τοὺς γραμματικούς του ἀκόμα (Voyage en Grèce pendant les années V et VI (1797 et 1798) d'après deux missions, dont l'une du Gouvernement Français et l'autre du général en chef Bonaparte rédigé par un des professeurs du Prytanée, Londres 1800, τ. Β', σ. 203 - 204). Μόνο τρία ἀπὸ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου δὲν ἦταν ὑποχρεωμένα νὰ πληρώνουν τοὺς φόρους στὸν καπουδὰν πασά. Ἡ Σύρα, ἡ Ἄνδρος, καὶ ἡ Τῆνος. Οἱ φόροι τῆς Σύρας καὶ τῆς Ἄνδρου εἶχαν παραχωρηθῆ ἀπὸ τὸ σουλτάνο Ἀβδοὺλ Χαμὴτ σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς ἀνηψιές του, ἀδερφὴ τοῦ κατοπινοῦ σουλτάνου Σελὴμ Γ'. Τὴν Τῆνο ἐκμεταλλευόταν ἕνας Τοῦρκος τοπάρχης (*Zallony*, Voyage à Tine, Paris 1809).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 20 - 21. Ὁ λαὸς ὡστόσο ἀντιστεκόταν σ' αὐτὴ τὴ ληστρικὴ ἐκμετάλλευση καὶ μερικὲς φορὲς ἀντιμετώπιζε δυναμικὰ τὸν ἅρπαγα ἐνοικιαστή. Στὴν Κέα λ.χ. λιθοβολήθηκε μέχρι θανάτου ἕνας παπὰς ἐνοικιαστὴς τῶν φόρων τοῦ νησιοῦ ποὺ ἀρνιόταν νὰ λογοδοτήσῃ στὴ γενικὴ συνέλευση γιὰ τὶς εἰσπράξεις καὶ γιὰ τὰ ποσὰ ποὺ εἶχε καταβάλει στὸν καπουδὰν πασά. Τὸ Πάσχα τοῦ 1780, ἐνῶ ὁ παπὰ Οἰκονόμος — ὁ ἐνοικιαστὴς — ἔμπαινε στὴν ἐκκλησία ντυμένος μὲ τὰ ἄμφιά του, πλάϊ στὸ δεσπότη, ὁ λαὸς ποὺ εἶχε συγκεντρωθῆ γιὰ τὴ «δεύτερη Ἀνάσταση», ἐρεθισμένος, ξαναζήτησε λογοδοσία. Ὁ παπὰς θεώρησε ἄκαιρη καὶ προσβλητικὴ τὴν ἀξίωση καὶ ἀρνήθηκε. Τότε ὁ λαὸς ὥρμησε καταπάνω του τὸν ἔσυρε, ἔτσι ὅπως ἦταν μὲ τὰ ἄμφιά του, ὡς τὸ Σκυλόρεμα καὶ ἐκεῖ τὸν θανάτωσε μὲ λιθοβολισμό. Ἦρθε ὕστερα ὁ καπουδὰν πασάς, ζήτησε νὰ συγκεντρωθοῦν οἱ Τζιῶτες καὶ ρώτησε τὸ πλῆθος ποιὸς σκότωσε τὸν παπά. Ὅλοι μαζὶ οἱ κάτοικοι ἀπάντησαν μὲ μιὰ φωνή!

—Ὅλοι μας ἀφέντη!

Ὁ Τοῦρκος στόλαρχος πρόσταξε νὰ ξεχωρίσουν 100 νησιῶτες στὴν τύχη καὶ νὰ ὁδηγηθοῦν στὴ ναυαρχίδα ὅπου, ὕστερα ἀπὸ ἕνα σκληρὸ μαστίγωμα, τοὺς ἄφησαν ἐλεύθερους. Φυσικὰ θὰ βρῆκε τὴν εὐκαιρία νὰ καταληστέψῃ τὸ νησὶ μὲ πρόσθετα αὐθαίρετα δοσίματα (*Ἰω. Ν. Ψύλλα*, Ἱστορία τῆς Νήσου Κέας, Ἐν Ἀθήναις 1920, σ. 156-157).

λευταῖο πόλεμο. Ἡ Σίκινος καὶ ἡ Πολύκανδρος εἶχαν ὑποστῆ τὰ πάνδεινα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες πειρατές»[1].

Κατὰ τὴν ἐπίσκεψή του στὴ Νιὸ ξανάφερε στὴ μνήμη τὸν Ὁλλανδὸ ἀξιωματικὸ τοῦ ρωσικοῦ ναυτικοῦ ποὺ ἀνακοίνωσε σὲ γαλλικὴ ἐφημερίδα[2] ὅτι ἀνακάλυψε τὸν τάφο τοῦ Ὁμήρου. «Ἡ ἀπόλυτη σιωπὴ ποὺ ἀκολούθησε, γράφει ὁ Choiseul - Gouffier, ὁδηγεῖ στὴ σκέψη ὅτι ἀναγνώρισε τὴν πλάνη του»[3].

Βρῆκε εὐχάριστη τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν. «Μιὰ ἁπλὴ καμιζόλα στολίζει τὴν κορμοστασιά τους. Ἡ φούστα πολὺ κοντὴ ἀλλὰ χωρὶς τίποτα ποὺ νὰ προσβάλλη τὰ ἤθη. Φαίνονται ἐλάχιστα ντυμένες ἀλλὰ διόλου ἄσεμνα».

Ἡ φιλοξενία τῶν κατοίκων θὰ προξενήση βαθύτατη ἐντύπωση στὸν ξένο. «Ἄντρες, γυναῖκες, παιδιά, ὅλοι ἔσπευδαν νὰ μὲ ἐξυπηρετήσουν. Θλίβονταν ποὺ δὲν εἶχαν ὅ,τι χρειαζόταν στὸ νοικοκυριό τους γιὰ νὰ μὲ περιποιηθοῦν καὶ τὸ ζητοῦσαν ἀπὸ τοὺς γείτονες. Καὶ δὲν ἀνέθεταν ποτὲ στοὺς ὑπηρέτες τους αὐτὲς τὶς φροντίδες. Δὲν δέχτηκαν καμμιὰ ἀποζημίωση γιὰ τὶς θυσίες τους. Μονάχα μιὰ βεβαίωση γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ποὺ βρῆκα στὸ νησί. Εἶναι οἱ μόνοι τίτλοι ποὺ οἱ ἔντιμοι ἄνθρωποι ἐπιθυμοῦν νὰ διατηρήσουν»[4].

Στὴ Σαντορίνη βαθὺ μῖσος χώριζε τοὺς Ὀρθόδοξους καὶ τοὺς Καθολικούς. «Οἱ τελευταῖοι, κάπου 700 - 800 σὲ σύνολο πληθυσμοῦ 8.000 κατοίκων, πασχίζουν νὰ ἐπεκτείνουν τὴ δογματική τους ἐπικράτεια καὶ βρίσκονται σὲ μό-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 31. Πραγματικὰ οἱ πειρατὲς ἀποθρασύνθηκαν ἐπὶ ρωσοκρατίας στὶς Κυκλάδες καὶ ἔφεραν τοὺς νησιῶτες σὲ ἀπόγνωση. Μανιάτες, Σφακιανοί, Ἑπτανήσιοι καὶ ὁ περίφημος Μητρομάρας ὕψωναν στὰ καταδρομικά τους ρωσικὴ σημαία καὶ ἐρήμωναν τὶς παραλιακὲς περιοχές. Οἱ κάτοικοι ζητοῦσαν ἀπὸ τὸ ρωσικὸ στόλο ποὺ ναυλοχοῦσε στὴ Νάουσα τῆς Πάρου νὰ καταδιώξη τοὺς πειρατές. Ἀλλὰ ἡ ἐξόντωσή τους ἦταν δύσκολη, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν προκήρυξη ποὺ ἀπηύθυνε τὸ 1773 ὁ διοικητὴς τῶν Κυκλάδων Ἀντ. Ψαρρός, «τενέντες τῆς ρωσικῆς φλόττας», πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν νησιῶν: «Προσκλαιόμενοι ἀπὸ τὰ νησιὰ ὅτι σακολέβαις καὶ ἕτερα πλευσίματα... προξενοῦν βάρητα καὶ ζημίαις ὅλων τῶν Ρωμαίων, διὰ τοῦτο φανερώνομεν εἰς ὅλους ὅτι εἰ μὲν μερικοὶ χωρὶς ἄδειαν σηκώνουσι ρούσικη παντιέρα, εἶναι λησταὶ καὶ κλέπται... Καὶ τοὺς τοιούτους ἠμπορεῖτε νὰ τοὺς μεταχειρίζεσθε ὡς ληστὰς καὶ κλέπτας. Εἰ μὲν πάλιν καὶ ἀπὸ τὴν φλόττα ἐδόθη παντιέρα μὲ πατέντα καὶ πασσαπόρτι καὶ στέλλεται ἀπὸ τὴν φλόττα ἢ ἀπὸ καράβι διὰ ὑπόθεσιν, αὐτοὶ ἔχουν χρέος νὰ δείξουν εἰς τὴν καντζιλλαρίαν τοῦ νησίου ὁποῦ ἤθελαν εὑρεθοῦν τὸ γράμμα καὶ τὴν ἄδειαν ὁποῦ ἔχουν ἀπὸ τὸν κουμαντιέρη των ἀπὸ ποῦ καὶ ποῦ στέλνονται καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν...» (*Παντ. Κοντογιάννη*, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β' Ρωσοτουρκικὸν πόλεμον, Ἐν Ἀθήναις 1903, Παράρτ. ἀρ. 16, σ. 478 - 479). Ἀπὸ τὸ ὄρντινο τοῦ Ψαρροῦ φαίνεται πῶς καὶ καράβια ποὺ βρίσκονταν σὲ ρωσικὴ ὑπηρεσία ἐπιδίδονταν σὲ πειρατεία.

2. Gazettes de France, 3 Φεβρουαρίου καὶ 13 Ἀπριλίου 1772. Πρόκειται γιὰ τὸν Heinrich Pasch van Kriennen. Βλ. Κεφ. Ἀναζητώντας τὸν τάφο τοῦ Ὁμήρου.

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 33.

4. Ἐνθ' ἀν., σ. 34-35.

νιμη ἀντιδικία μὲ τοὺς Ὀρθόδοξους, καθὼς διεκδικοῦν μερικὰ ἀπὸ τὰ ξωκκλήσια τοῦ νησιοῦ. Ἀλλὰ αὐτὲς οἱ ἀντιθέσεις δὲν διαταράσσουν τὴ δημόσια τάξη. Ὅλοι κατέχονται ἀπὸ τὸν τρόμο τοῦ Τούρκου καδῆ. Γιατὶ ἂν οἱ συγκρούσεις προκαλέσουν τὴν ἐπέμβαση τῆς ὀθωμανικῆς δικαιοσύνης θὰ καταστραφοῦν καὶ τὰ δυὸ μέρη»[1].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς παρακολούθησε τὴ λειτουργία στὴν ὀρθόδοξη μητρόπολη τῆς Σαντορίνης. Ὁ μητροπολίτης βγῆκε ἀπὸ τὸ Ἱερὸ καὶ ὑποδέχτηκε τὸν ξένο μὲ τὰ ἄμφιά του. Ὕστερα τὸν φιλοξένησε στὴν κατοικία του. «Τὸ γεῦμα ἑτοιμάσθηκε ἀπὸ τὶς ἀδερφές του. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὸν ὑπηρετοῦσαν ἦταν λίγοι ἀλλὰ ἐκτελοῦσαν τὰ καθήκοντά τους μὲ τάξη καὶ ἀκρίβεια, σύμφωνα μὲ τοὺς κανόνες τῆς ἱεραρχίας. Ὁ παπὰς ἦταν ὁ μαῖτρ ντ᾽ ὀτέλ. Ὁ διάκος, μὲ μιὰ πετσέτα στὴ μασχάλη, στεκόταν πίσω ἀπὸ τὴν καρέκλα μου. Ὅσο γιὰ τὸν ὑποδιάκονο, ἐκεῖνος σερβίριζε ἕναν ἀπὸ τοὺς συντρόφους τοῦ ταξιδιοῦ μου. Ὅλοι ἔδειχναν στὸ τραπέζι τὴν ἴδια σχολαστικὴ προσοχὴ ποὺ λίγο πρὶν παρατηροῦσα στὴ λειτουργία. Ἀλλὰ οἱ φροντίδες καὶ οἱ περιποιήσεις δὲν σταματοῦσαν στὸ γεῦμα. Εἶπα πὼς ἐπιθυμοῦσα ἕνα περίπατο στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νησιοῦ. Ὁ δεσπότης δήλωσε πὼς θὰ μὲ συνοδέψη. Ὁ διάκος μοῦ ἔφερε ἕνα μουλάρι μὲ ὅλα τὰ συγύρια του, μοῦ κράτησε τὸν ἀναβολέα καὶ στὸ τέλος ἔσπρωξε τὸ ὑποζύγιο νὰ ξεκινήση. Ὁ δεσπότης εἶδε τὴν ἀπορία μου καὶ μὲ βεβαίωσε ὅτι αὐτὴ ἡ πειθαρχία καὶ ἡ αὐστηρὴ ὑποταγὴ ἦταν τὸ χαρακτηριστικὸ τῆς παλιᾶς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς»[2].

Γιὰ κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς ἡ γνωριμία μὲ ἕνα ξένο εὐπατρίδη ἀποτελοῦ-

---

1. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 61. Γιὰ νὰ μὴ πατήσουν τὸ πόδι τους στὰ νησιὰ οἱ καδῆδες οἱ κάτοικοι ρύθμιζαν μεταξύ τους τὶς διαφορὲς ἢ κατέφευγαν στὰ πεσκέσια. Σ᾽ ἕνα συριανὸ κατάστιχο τοῦ 1799 διαβάζουμε : «. . . ἐπειδὴ ἔστειλε ὁ καδὴς ἀπὸ τὴν Ἄντρο τὴ γραφὴ διὰ νὰ τοῦ στείλουμε τὰ 33 γρόσια μὲ τὸν ἄνθρωπό του ἢ μ π ο ρ ε ῖ ν ὰ ἔ λ θ η α ὐ τ ό ς. Καὶ διὰ νὰ δυσκολέψουμε νὰ μὴν ἔλθη τοῦ ἐστείλαμε ἕνα μέρουπα καὶ δέκα ὀκάδες μέλι». Ὁ μέρουπας ἦταν περιζήτητο ἀπὸ τοὺς Τούρκους ᾠδικὸ πτηνό. Τὸ 1754 πάλι ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς Σύρας στὴν Πόλη Γεωργάκης Πρίντεζης ἔγραφε στὴν κοινότητα : «Ἂν οἱ ραγιάδες ἔχουνε νιντερέσσο οἱ ἐπίτροποι καὶ προγιστοὶ νὰ τοὺς σιάζουν χωρὶς νὰ πηγαίνουν εἰς καδῆδες καὶ τὶς παίρνουν ρεζίματα καὶ τζερεμέδες» (*Α. Σιγάλα*, Ἐπιστολαὶ καπού κεχαγιάδων τῆς Σύρου ἐπὶ τουρκοκρατίας, Ἑλληνικά, τ. Β΄, σ. 25). Μιὰ ἀπόφαση τοῦ καδῆ τῆς Σύρου Οὐσουμὰν ἐφέντη τοῦ 1761 ἀποκαλύπτει τὴ νοοτροπία τῶν Τούρκων δικαστῶν. Ὁ ἐνάγων Συριανὸς ἀξίωνε, μὲ βάση χρεωστικὸ ὁμόλογο, 117 γρόσια. Ὁ καδὴς δωροδοκήθηκε, ἐπιδίκασε στὸν ἐνάγοντα μόνο 54 γρόσια καὶ δέχτηκε μὲ ἁπλὲς μαρτυρίες ὅτι τὰ ὑπόλοιπα εἶχαν ἐξοφληθῆ ἀπὸ τὸν ὀφειλέτη. Διαμαρτυρήθηκε ὁ ἐνάγων γιὰ τὴν ἄδικη ἀπόφαση καὶ ἀρνήθηκε νὰ δεχτῆ τὸ ποσὸ αὐτό. Καὶ τί ἔκανε ὁ καδής; «Καὶ πεισματωμένος ὁ Φραγκούλης εἰς τὴν γνώμην του», ἀναφέρεται στὴν ἀπόφαση, «δὲν θέλησε νὰ πάρη αὐτὰ τὰ 54 γρόσια. Δι᾽ αὐτὸ τὰ ἐκράτησεν ὁ Ἀγάς μας διὰ λόγου του τόσον διὰ παῖδα ἐδικήν του ὅσον καὶ διὰ ξόμπλι ἀλλωνῶν» (*Ἀνδρ. Θ. Δρακάκη*, Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἡ Δικαιοσύνη καὶ τὸ Δίκαιον, Ἐπετ. Ἑτ. Κυκλ. Μελετῶν, τ. ΣΤ΄ (1967), σ. 79).

2. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 62 - 63.

σε μεγάλη τύχη κι᾿ ἐλπίδα γιὰ ὑποστήριξη καὶ προστασία. Στὸ ἔλεος πάντοτε τῶν τουρκικῶν αὐθαιρεσιῶν μποροῦσαν νὰ ἐλπίζουν σὲ μιὰ κρίσιμη ὥρα στὴ συμπαράσταση ἑνὸς Φράγκου ποὺ εἶχε ἢ ποὺ μποροῦσε νὰ ἀποχτήση κάποια ἐπιρροή [1].

Στὴ Νάξο πρόσεξε πὼς ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν ἦταν διαφορετικὴ ἀπὸ τὸ συρμὸ τῶν ἄλλων νησιῶν.

«Μιὰ ἁπλὴ γάζα σκεπάζει τὸ στῆθος τῶν Ἑλληνίδων τῆς Σμύρνης. Οἱ Ναξιώτισσες, πιὸ σοβαρές, τὸ κρύβουν μὲ ἕνα βελούδινο ὁλοκέντητο πλαστρὸν στολισμένο μὲ μικρὰ μαργαριτάρια. Βάζουν κοκκινάδι, μαυρίζουν τὰ βλέφαρα καὶ τὶς βλεφαρίδες καὶ στολίζουν τὸ πρόσωπο μέ «μούς» [2]. Χρησιμοποιοῦν γι᾿ αὐτὸ τὸ σκοπὸ μιὰ μικρὴ λάμα ἀπὸ μαῦρο καὶ λαμπερὸ μαρκάσι ποὺ ἀφθονεῖ στὸ νησί. Ἀλλὰ δὲν ὑποτάσσονται σὲ καμμιὰ φόρμα σταθερή, ὁμοιόμορφη, ὅπως στὴ Δύση. Τό «μούς» μεταλλάζει ἀνάλογα μὲ τὸ προσωπικὸ γοῦστο. Ἄλλοτε εἶναι τρίγωνο, ἄλλοτε ἄστρο. Ὡστόσο ἕνα μισοφέγγαρο ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὑλικὸ ἀνάμεσα στὰ μάτια εἶναι τὸ πιὸ γοητευτικό» [3].

Στὴν Τῆνο θαύμασε τὰ καλλίγραμμα σώματα τῶν γυναικῶν, τὴν κανονικότητα τῶν χαρακτηριστικῶν, τὴ γοητευτικὴ φυσιογνωμία. «Ἡ φορεσιά τους, πολὺ ἑλκυστική, σκεπάζει τὰ κάλλη τους χωρὶς νὰ τὰ κρύβη».

Ἡ εὐημερία ἦταν ὁλοφάνερη σ᾿ ὁλόκληρο τὸ νησὶ ἐξ αἰτίας τῆς ἀκμῆς τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιοτεχνίας. Διαπίστωσε μιὰ κοινωνικὴ ἰσότητα πού «χωρὶς νὰ καταργῆ τὸ διαχωρισμὸ τῶν τάξεων ἐμποδίζει τὴ διαφθορὰ τῆς μιᾶς καὶ τὴν καταδυνάστευση τῆς ἄλλης». Οἱ γυναῖκες ἔχουν λυτρωθῆ ἀπὸ τὴ ματαιοδοξία καὶ ἀσχολοῦνται μὲ ὅλες τὶς ταπεινὲς ἐργασίες τῆς καθημερινῆς ζωῆς. «Μόλις γείρη ὁ ἥλιος βγαίνουν ἀπὸ τὰ σπίτια τους, κάθονται μπροστὰ στὶς πόρτες καὶ γνέθουν μετάξι. Ἄλλες πλέκουν ἢ ἑτοιμάζουν τὰ μουρόφυλλα, ἐνῶ ἡ γιαγιὰ διηγιέται παραμύθια ποὺ διακόπτονται συχνὰ ἀπὸ τὰ τραγούδια τῶν κοριτσιῶν» [4].

Ἐντύπωση προκάλεσε στὸν Choiseul - Gouffier ἡ καθαριότητα ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ νησί. «Εἶναι σημάδι σίγουρο τῆς εὐτυχίας τοῦ λαοῦ, γιατὶ προϋποθέτει μιὰ εὐκολία στὸν προσπορισμὸ τῶν ἀναγκαίων τῆς καθημερινῆς ζωῆς. Ὁ εὐτυχισμένος πολίτης τῆς Ὁλλανδίας δείχνει τὴν εὐμάρειά του μὲ

---

1. Ὅταν περνοῦσε ἀπὸ τὶς Κυκλάδες ἕνας Φράγκος ἐπίσημος ποὺ ταξίδευε στὴν Κωνσταντινούπολη οἱ νησιῶτες τὸν παρακαλοῦσαν νὰ ἀναλάβη τὴ διαιτησία γιὰ τὴν ἐπίλυση τοπικῶν διαφορῶν γιὰ ν᾿ ἀποφύγουν τὴν ἐπέμβαση τῶν Τούρκων (Une ambassade française en Orient sous Louis XV. La mission du marquis de Villeuneuve de 1728 - 1741. Par *Albert Vandal*, Paris 1887, σ. 77).

2. Κομματάκια ἀπὸ μαῦρο μεταξωτὸ ποὺ συνήθιζαν νὰ ἐπικολλοῦν οἱ γυναῖκες στὸ πρόσωπο.

3. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 76 - 77.

4. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 77 - 78.

τὴν ἁπλότητα τοῦ παρουσιαστικοῦ του. Ὁ Ἱσπανὸς καὶ ὁ Ὁλλανδὸς κρύβει τὴ μιζέρια του μὲ χρυσὰ κουτάλια. Οἱ κάτοικοι τῆς Τήνου εἶναι ἀρκετὰ πλούσιοι καὶ δὲν αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ διαλαλήσουν» [1].

Ἡ Τῆνος ἦταν γνωστὴ γιὰ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ κοριτσιῶν ποὺ ξενιτεύονταν γιὰ νὰ δουλέψουν στὶς πολιτεῖες τῆς Ἀνατολῆς. «Ξεχωρίζουν ἀπὸ τὴ φορεσιά, τὴν ἀφοσίωση καὶ τὴν ἐξυπνάδα τους. Καὶ δὲν λησμονοῦν ποτὲ τὴν πατρίδα. Γυρίζουν πάντοτε στὸ νησὶ γιὰ νὰ χαροῦν τὰ ἀγαθὰ τῶν κόπων τους [2].

Ἀπὸ ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἡ Τῆνος εἶχε μείνει τὸ περισσότερο χρονικὸ διάστημα κάτω ἀπὸ βενετικὴ κατοχή. Μόλις τὸ 1715 ἔπεσε στὰ χέρια τῶν Τούρκων «ἀπὸ ἀδυναμία τοῦ προβλεπτῆ Bernardo Balbi, ποὺ μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ Τούρκου στόλαρχου ἔσπευσε νὰ ὑποκύψη, μ' ὅλο ποὺ καὶ στρατιωτικὴ δύναμη εἶχε ἀρκετὴ καὶ οἱ κάτοικοι φαίνονταν ἀποφασισμένοι νὰ ἀντισταθοῦν ὥσπου νὰ καταφθάσουν ἐνισχύσεις ἀπὸ τὴ Δημοκρατία» [3].

Στὴ Σύρα ἐπικρατοῦσε ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη ὁ καθολικισμός. Ἀλλὰ οἱ ἐσωτερικὲς διχόνοιες καὶ οἱ ἀταξίες εἶχαν φθάσει σὲ τέτοιο βαθμό, ποὺ ἡ τουρκικὴ κυβέρνηση ἀναγκάσθηκε τελευταῖα νὰ ἐπιβάλη μὲ τὴ βία τὴν εὐαγγελικὴ εἰρήνη. Ὁ ἐπίσκοπος καὶ οἱ παπάδες ἐξωρίσθηκαν. Οἱ κυριώτεροι κάτοικοι ρίχθηκαν στὶς γαλέρες. Καὶ δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ κατηγορήση σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση τὴν τουρκικὴ κυβέρνηση, γιατὶ τιμωροῦσε φονιάδες» [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 78.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 78 - 79.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 80. Ἦταν δύσκολο ἂν ὄχι ἀδύνατο νὰ κρατηθῆ ἡ Τῆνος ἀπὸ τὶς μικρὲς δυνάμεις τῶν Βενετῶν καὶ τοὺς ἀπόλεμους νησιῶτες. Ὁ καπουδὰν πασὰς Τζανοὺμ Χόντζα μὲ 45 πολεμικὰ πραγματοποίησε αἰφνιδιαστικὴ ἀπόβαση 25.500 ἀνδρῶν. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι οἱ Βενετοὶ ὕψωσαν λευκὴ σημαία στὸ ὀχυρὸ κάστρο — ἦταν ἐφοδιασμένο μὲ 35 τηλεβόλα — ἀμέσως μετὰ τὸν πρῶτο βομβαρδισμὸ καὶ πρὶν ἀκόμα ἀρχίσει ἡ πολιορκία. Ὁ προβλεπτὴς Bernardo Balbi κατηγορήθηκε γιὰ δωροδοκία ἀπὸ τοὺς Τούρκους, δικάστηκε γιὰ προδοσία καὶ καταδικάστηκε σὲ θάνατο : ἤπιε λειωμένο ἀσήμι.
4. Ἔνθ ἀν., σ. 85. Οἱ διωγμοὶ ἔγιναν λίγους μῆνες πρὶν ἀπὸ τὴν ἄφιξη τοῦ Choiseul - Gouffier στὴ Σύρα. Εἶχαν σχηματισθῆ ἀνάμεσα στοὺς Καθολικοὺς τοῦ νησιοῦ δυὸ παρατάξεις ποὺ χωρίζονταν ἀπὸ μῖσος ἀβυσσαλέο. Ἦταν τὸ ρωσόφιλο κόμμα ποὺ δημιουργήθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ρωσικῆς κατοχῆς στὶς Κυκλάδες καὶ ἡ τουρκόφιλη μερίδα. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ σύγκρουση ἦταν περίεργη. Ὣς τὴν ἀποχώρηση τῶν Ρώσων τοῦ Αἰγαίου μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ - Καϊναρτζῆ (1774) ἡ Κοινότητα εἶχε μιὰ μικρὴ σφραγίδα μὲ παράσταση ἔφιππου Ἁη - Γιώργη. Ἡ σφραγίδα ἀποτελοῦσε ἔκφραση τῆς ἐξουσίας τῆς μιᾶς ἀπὸ τὶς ἀντιμαχόμενες μερίδες. Τὸ 1774 ἡ ἀντίπαλη παράταξη κατασκεύασε νέα σφραγίδα μεγαλύτερη. Ἄρχισε ἔτσι τὸ ἀλληλοφάγωμα. Καὶ τὰ δυὸ κόμματα ἔστελναν ἀναφορὲς στὸν ἀφέντη - τιμαριοῦχο τῆς Σύρας Ἀλῆ - ἀγὰ Βερόγλου στὴν Πόλη. Καθένα μὲ τὴ δική του βούλα. Ἄλλο ποὺ δὲν ἤθελε ὁ Τοῦρκος. Βαρειὰ πρόστιμα, παιδεμοὶ καὶ κάτεργο. Τὶς συνέπειες αὐτῆς τῆς διχόνοιας ἀποκαλύπτει τὸ γράμμα ποὺ ἔστειλε στοὺς Συριανοὺς ἀπὸ τὴν Πόλη στὶς 12 Ἰανουαρίου 1776 ὁ καπού - κεχαγιὰς τοῦ νησιοῦ Δημ. Δουράτζος : «Καὶ αὐτοὶ γιὰ εὐχαρίστησι μᾶς γράφουνε (ὁ καπού - κεχαγιὰς ἦταν

Στὴν Πάρο, διακρίνονταν τὰ ἴχνη ἀπὸ τὸ πέρασμα τοῦ ρωσικοῦ στόλου. Τὰ τεχνικὰ ἔργα τῶν Ρώσων στὸ λιμάνι τῆς Νάουσας, ποὺ ἀποτελοῦσε τὴ ναυτική τους βάση στὸ Αἰγαῖο, δὲν εἶχαν ἀκόμα καταστραφῆ. «Μερικὰ καράβια, ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἀκολουθήσουν τὸ στόλο, ὅταν ἀποφασίσθηκε νὰ ἐγκαταλειφθῆ ἡ βάση, βυθίστηκαν. Διακρίνονται ἀκόμα τὰ ναυάγια. Στὴν παραλία ὑπῆρχαν ἀποθῆκες, σιδηρουργεῖα, ταρσανάδες, νοσοκομεῖο, μιὰ μισοτελειωμένη ρωσικὴ ἐκκλησία. Πάνω σὲ δυὸ ξέρες βρισκόταν ἡ μπαρουταποθήκη καὶ ἡ κατοικία τοῦ ναυάρχου Σπυριντώφ. Στὴ Νάουσα οἱ Ρῶσοι εἶχαν χτίσει καζάρμες γιὰ 4.000 Ρώσους τακτικούς, 1.000 ναῦτες, 12.000 Ἀλβανοὺς καὶ 3.000 Ἕλληνες. Δὲν μποροῦσαν ὡστόσο οἱ Ρῶσοι ν' ἀντέξουν στὸ μεσογειακὸ κλῖμα κι' ἀποδεκατίσθηκαν [1].

Οἱ μεγαλύτερες δεισιδαιμονίες τῶν κατοίκων τοῦ Αἰγαίου, ἐπικρατοῦσαν στὴ Σκῦρο, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής. «Καὶ οἱ καλόγεροι τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁη - Γιώργη δὲν κατέβαλλαν καμμιὰ προσπάθεια νὰ τὶς περιορίσουν. Τὸ μοναστήρι ποὺ ἀποτελεῖ «ἀποικία» τοῦ Ἁγίου Ὄρους ἐλέγχει ὁλόκληρο τὸ νησί. Ὅλοι οἱ Σκυριανοὶ δουλεύουν γι' αὐτὸ τὸ μοναστήρι».

Ἡ μοναδικὴ πολυτέλεια τῶν κατοίκων τῆς Σκύρου, παρατηρεῖ ὁ Choiseul - Gouffier, εἶναι τὰ πολυάριθμα πήλινα ἀγγεῖα ποὺ κρεμοῦν ἀπὸ τὶς λαβὲς σὲ ξύλινα ἄγκιστρα στοὺς τοίχους ἔτσι ποὺ νὰ σκεπάζουν ὁλόκληρο τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ σπιτιοῦ [2].

Στὴ Χίο πρόσεξε, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι Εὐρωπαῖοι περιηγητές, τὶς ἀνέσεις τῶν κατοικιῶν καὶ τὴ γοητευτικὴ ἐλευθεριότητα τῶν γυναικῶν. Εἶναι ὡστόσο σὲ θέση νὰ ἐξηγήση τὴ χειραφέτησή τους: «Ἡ φυσική τους εὐθυμία καὶ ἡ ἐπιθυμία νὰ πουλήσουν τὰ ἐργόχειρά τους προκαλεῖ τὴν οἰκειότητα πρὸς τοὺς ξένους. Συναγωνίζονται ποιὰ θὰ τοὺς πρωτοκαλέση, ὅπως οἱ δικοί μας ἔμποροι τοῦ Palais. Τοὺς παίρνουν ἀπὸ τὸ χέρι καὶ τοὺς ἀναγκάζουν νὰ μποῦν στὸ σπίτι τους. Θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ὑποπτευθῆ ὅτι αὐτὴ ἡ φιλοφρόνηση προχωρεῖ πολύ. Θὰ ἔκανε ὅμως λάθος. Πουθενὰ οἱ γυναῖκες δὲν εἶναι τόσο ἐλεύθερες καὶ μαζὶ τόσο ἐνάρετες» [3].

μὲ τὸ παρτίδο ποὺ κάτεχε τὴν παλιὰ σφραγίδα) πὼς εἴμεσται κακοὶ ἄνθρωποι καὶ ζορμπάδες (ταραξίες) καὶ μᾶς γράφουν χιλάμια (ἀποφάσεις) καὶ τὰ στέλου τοῦ Ἀγᾶ μας (τοῦ Ἀλῆ - ἀγᾶ) καὶ γραφὲς βουλωμένες μὲ τὴ βούλα τὴν καινούργια ὁποὺ ἐκάμασι. Νὰ τὸ καλὸ ὁποὺ ἐπροξένεψεν αὐτὴ ἡ βούλα. Τὸ ἕνα ὁποὺ ἐγίνηκε ὁ τόπος δυὸ πόρτες τὸ ἄλλο διὰ νὰ κατεργώσου (νὰ ρίξουν σὲ κάτεργο κωπηλάτες) τοὺς καλοὺς καὶ τιμημένους ραγιάδες, τὸ τρίτο πὼς εἶναι ὁ ξεγιανιασμὸς (ὁ ὄλεθρος) τοῦ τόπου μας καὶ συλλογιστῆτε τὰ ἠγαπημένα μας ἀδέρφια καὶ παψέτε τὶς διχομέργιες καὶ νᾶσεστεν ὅλοι ἀγαπημένοι» (*Ἀνδρ. Θ. Δρακάκη,* Ἡ Σῦρος ἐπὶ Τουρκοκρατίας, Ἐν Ἑρμουπόλει 1948, σ. 67 - 68).

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 125 - 126. Βλ. καὶ *Lacroix,* Iles de Grèce, Paris, σ. 681.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 139 - 141.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 165 - 166.

Τὶς ἑλληνικὲς δεισιδαιμονίες καὶ τὴ λαϊκὴ ἀμάθεια ἀναλογίζεται ὁ Γάλλος περιηγητὴς ἀντικρύζοντας τὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου. «Θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπιβιώσουν τόσοι καλόγεροι ἂν δὲν ὑπῆρχαν τὰ μετόχια στὰ γειτονικὰ νησιὰ καὶ τὰ δοσίματα ποὺ προσφέρει ἡ δεισιδαιμονία τῶν Ἑλλήνων. Ὅλη ἡ Ἑλλάδα εἶναι γεμάτη ἀπ' αὐτοὺς τοὺς καλόγερους, σχεδὸν ὅλους ἀναλφάβητους, ποὺ ἔχουν ὑποδουλώσει τὸ εὔπιστο πλῆθος τῶν συμπατριωτῶν τους καὶ τοὺς κυβερνοῦν κατὰ τὴ θέλησή τους. Καὶ συχνά, συνένοχοι στὰ ἐγκλήματα τῶν πειρατῶν, μοιράζονται τὴ λεία μαζί τους. Δὲν ὑπάρχει πειρατικὸ τσοῦρμο χωρὶς ἕνα καλόγερο ἢ ἕνα παπὰ ἕτοιμο νὰ προσφέρῃ ἄφεση ἁμαρτιῶν τὴ στιγμὴ ἀκριβῶς ποὺ γίνονται τὰ ἐγκλήματα. Ἀνάλγητοι, γιατὶ εἶναι δειλοί, αὐτοὶ οἱ πειρατές, δὲν παραλείπουν ποτὲ τὴ σφαγὴ τοῦ πληρώματος κάθε καραβιοῦ ποὺ αἰχμαλωτίζουν. Κι' ἀφοῦ τὸ λαφυραγωγήσουν τὸ φουντάρουν καταμεσὶς στὴ θάλασσα γιὰ νὰ ἐξαφανισθοῦν τὰ ἴχνη τῆς θηριωδίας τους. Μὰ σὲ λίγο, ἀφοῦ γονατίσουν μπροστὰ στὸ λειτουργὸ τοῦ Ὑψίστου, μερικὲς λέξεις τοὺς συμφιλιώνουν πάλι μὲ τὸ Θεό, κατασιγάζουν τὴ θύελλα τῶν συνειδήσεων καὶ παίρνουν θάρρος γιὰ καινούργιο μακελειό. Ἔχουν ἐξασφαλίσει ἕνα σίγουρο μέσο γιὰ νὰ πνίγουν τὶς τύψεις. Αὐτὰ τὰ συχωροχάρτια ἔχουν κανονισμένη ταρίφα ἀνάλογα μὲ τὸ ἔγκλημα. Ἀλλὰ οἱ καλόγεροι καὶ οἱ παπάδες κάνουν καὶ κάτι χειρότερο. Προσφέρουν προκαταβολικὰ ἄφεση ἁμαρτιῶν στοὺς κακούργους. Καὶ βλέπει κανεὶς αὐτὰ τὰ τέρατα, γυρίζοντας στὸ λιμάνι μὲ τὰ καράβιᾶ τους φορτωμένα μὲ τὰ προϊόντα τῆς ἁρπαγῆς, νὰ χωρίζουν τὴ μερίδα τοῦ παπᾶ. Κι' ἐκεῖνος, σὲ ἀντάλλαγμα, τοὺς δίνει, ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου, τὸ δικαίωμα νὰ ξαναρχίσουν τὶς πειρατικὲς ἐπιδρομές. Ἔτσι, ἐφοδιασμένοι μὲ διαβατήρια γιὰ τὸν παράδεισο καὶ μὲ τὴν προκαταβολικὴ ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν γιὰ φονικά, βιασμούς, ἁρπαγές, ρίχνονται στὴν περιπέτεια μὲ ἥσυχη συνείδηση καὶ ἴσως δέονται στὸν Ὕψιστο νὰ εὐοδωθοῦν τὰ κακοῦργα σχέδιά τους».

Μὲ δηκτικότητα καὶ ὀργὴ ἀναφέρεται ὁ Choiseul - Gouffier, ὅπως ὅλοι σχεδὸν οἱ Εὐρωπαῖοι ταξιδιῶτες, στὴ δραστηριότητα τῶν πειρατῶν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες. Θὰ ἦταν λοιπὸν χρήσιμη μιὰ ἀνασκόπηση σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση καὶ τὸ εἶδος τῆς πειρατείας, μὲ τὰ κίνητρα καὶ τὶς ἐπιπτώσεις, οἰκονομικὲς καὶ πολιτικὲς καὶ σχετικὰ μὲ τοὺς πρωταγωνιστές της. Καὶ κυρίως σχετικὰ μὲ τὸ ρόλο τῶν Ἑλλήνων πειρατῶν καὶ κουρσάρων [1].

Ἡ Μεσόγειος μαστιζόταν σ' ὁλόκληρο τὸν ΙΗ' αἰώνα ἀπὸ τοὺς πειρα-

1. Ἄλλο κουρσάρος κι' ἄλλο πειρατής. Κι' οἱ δυὸ βέβαια μὲ τὴ ληστεία καταπιάνονταν. Ἀλλὰ ἐνῶ οἱ κουρσάροι ἐνεργοῦσαν ἐπιδρομὲς μὲ εἰδικὴ κρατικὴ ἄδεια, λήστευαν δηλαδὴ γιὰ λογαριασμὸ τρίτου, εἶχαν ὡρισμένους στόχους καὶ ὑποβάλλονταν σὲ περιορισμούς, χτυποῦσαν λ.χ. τοὺς ἐχθροὺς τῶν ἐντολέων τους, γιὰ τοὺς πειρατὲς δὲν ὑπῆρχαν ἐχθροὶ καὶ φίλοι παρὰ μόνο λεία.

τές, Ἀλγερίνους, Μαλτέζους, Ἄγγλους, Ἱσπανούς, Ὁλλανδούς, Γάλλους, παπικούς κ. ἄ. Φυσικὸ ἦταν νὰ μὴν ὑστερήσουν καὶ οἱ Ἕλληνες. Ἡ φτώχεια τῶν νησιῶν καὶ τῶν παραλιακῶν περιοχῶν ὡδηγοῦσε συχνὰ τοὺς ναυτικούς μας στὴ θαλάσσια ληστεία. Μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων πειρατῶν καὶ κουρσάρων προερχόταν ἀπὸ τὴ Μάνη, τὸ Τσιρίγο, τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Ἰονίου. Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἦταν δύσκολο νὰ ξεχωρίση κανεὶς τὸ ἐμπορικὸ καράβι ἀπὸ τὸ ληστρικό. Ὁ τουρκοβενετικὸς πόλεμος, ὁ ἑπταετὴς ἀγγλογαλλικὸς καὶ οἱ δύο ρωσοτουρκικοὶ ὑπῆρξαν γιὰ τοὺς Ἕλληνες σπουδαῖες εὐκαιρίες γιὰ πειρατικὴ δράση. Σ' αὐτὲς τὶς παράτολμες ἐπιχειρήσεις σφυρηλατήθηκε ἡ ναυτικὴ ἐμπειρία καὶ τὸ πνεῦμα τῆς θαλασσινῆς ἀποκοτιᾶς, ποὺ τόσα θὰ προσφέρη ἀργότερα στὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση. Ἡ πρωτοβουλία ἄλλωστε γιὰ ληστρικὸ θαλασσινὸ βίο δὲν ἦταν δική τους. Ἐκμεταλλεύθηκαν τὴν πενία τους οἱ Βενετοί, οἱ Ἄγγλοι, οἱ Ρῶσοι, ποὺ πρόσφεραν τὴ σημαία τους γιὰ ἐπιχειρήσεις ἐναντίον τῶν ἀντιπάλων κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πολέμων καὶ γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τοῦ θαλασσινοῦ ἐμπορίου τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Οἱ Γάλλοι στοὺς Μαλτέζους, οἱ Ἄγγλοι, οἱ Ρῶσοι, οἱ Βενετοί, στοὺς Ἕλληνες. Ὅπως ἦταν φυσικό, ὅταν τέλειωναν κάποτε οἱ ἐχθροπραξίες, οἱ Ἕλληνες κουρσάροι δὲν ξαναγύριζαν στὴν εἰρηνικὴ ζωή. Συνέχιζαν τὴν πειρατική τους δράση γιὰ λογαριασμό τους. Ἡ ἀνάπτυξη τῆς πειρατείας στὰ Ἑπτάνησα ὠφειλόταν σὲ βενετικὴ παρακίνηση. Οἱ Βενετοὶ ἐκμεταλλεύονταν τὸ μῖσος τῶν Ἑλλήνων κατὰ τῶν Ὀθωμανῶν καὶ εὐνοοῦσαν τὴν ἔξοδο κουρσάρικων γιὰ ἐπιθέσεις ἐναντίον τουρκικῶν πλοίων. Τοὺς παρώτρυναν ὅμως νὰ μὴ περιορίζωνται στὴν αἰχμαλωσία τῶν τουρκικῶν ἐμπορικῶν σκαφῶν ἀλλὰ νὰ λεηλατοῦν καὶ τὰ καράβια τῶν Γάλλων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τοὺς κυριώτερους ἐμπορικοὺς ἀνταγωνιστές τους στὴ Μεσόγειο. «Οἱ Ζακυνθινοὶ ληστές», ἔγραφε ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης Blanc τὸ 1726, «ὑπήκοοι τῆς Βενετίας, ἐξακολουθοῦν τὶς καταστροφές. Ἡ ὑποψία ὅτι ἡ βενετικὴ Κυβέρνηση εὐνοεῖ τὴ δράση τους ἐπιβάλλει ἕνα διάβημα διαμαρτυρίας στὴ Δημοκρατία» [1].

Οἱ Ἄγγλοι ἐπίσης χρησιμοποιοῦσαν Ἕλληνες κουρσάρους κατὰ τὸν ἑπταετὴ πόλεμο μὲ τὴ Γαλλία (1755 - 1763). Καὶ ὑπῆρξαν οὐσιαστικὰ οἱ πρῶτοι μεγάλοι διδάσκαλοι τῆς πειρατείας. Ταχύπλοα ἀγγλικὰ καράβια μὲ πληρώματα Ὑδραίους, Σπετσιῶτες, Ψαριανούς, Μανιάτες καὶ Τσιριγῶτες, πλημμύρισαν τὸ Αἰγαῖο. Κούρσεβαν γιὰ λογαριασμὸ τῶν Ἄγγλων, γι' αὐτὸ τοὺς ἀποκαλοῦσαν Ἀγγλοέλληνες κουρσάρους. Οἱ Ἄγγλοι μάλιστα εἶχαν φροντίσει νὰ δημιουργήσουν ἀπὸ τὸ 1745 στὸ Port Mahon τῆς ἱσπανικῆς Μινόρκας μιὰ παροικία ἀπὸ Ἕλληνες ἐπαγγελματίες πειρατές. Κι' ὅταν σὲ λίγα χρόνια θὰ περάση ἡ ρωσικὴ μοῖρα ἀπὸ τὸ Γιβραλτὰρ γιὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ

1. *Κ. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 302 - 303.

1770, οἱ Ρῶσοι θὰ ἐπισκεφθοῦν τὸ Port Mahon καὶ θὰ προσφέρουν στοὺς ἐκεῖ Ἕλληνες δῶρα τῆς Αἰκατερίνης.

Κατὰ τὴν ἑπταετὴ ἀγγλογαλλικὴ σύρραξη οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Βενετοὶ ἔμειναν οὐδέτεροι ἀλλὰ εὐνοοῦσαν τὴ στρατολογία Ἑλλήνων κουρσάρων γιὰ λογαριασμὸ τῶν Ἄγγλων. Θραύση προκάλεσε τότε στὸ γαλλικὸ ναυτικὸ ἐμπόριο ὁ Ζακυνθινὸς κουρσάρος Παναγιώτης Χριστόπουλος ποὺ κυβερνοῦσε καράβι μὲ ἀγγλικὴ σημαία[1] καὶ ὁ κουρσάρος Λουκᾶς γιὰ τὸν ὁποῖο ὁ Γάλλος πρόξενος τῆς Θεσσαλονίκης d' Evant, ἔγραφε τὸ 1759 ὅτι «μονάχα αὐτὸς εἶναι ἱκανὸς νὰ καταστρέψη ὁλότελα τὸ ἐμπόριο ποὺ διεξάγεται διαμέσου Ἰταλίας»[2]. Ἀκόμα καὶ στὸν πόλεμο τῆς ἀμερικανικῆς ἀνεξαρτησίας χρησιμοποίησαν οἱ Ἄγγλοι Ἕλληνες κουρσάρους[3].

Φυσικὰ αὐτὴ ἡ συνεργασία μὲ τοὺς Ἄγγλους ὠφέλησε ἐξαιρετικὰ τοὺς Ἕλληνες γιατὶ ἀναζωογόνησαν τὴν παλιὰ ναυτική τους παράδοση. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος οἱ Γάλλοι χρησιμοποιοῦσαν τοὺς Μαλτέζους πειρατὲς ἐναντίον τῶν ἐμπορικῶν σκαφῶν τῶν ἀνταγωνιστῶν τους. Καὶ οἱ κυριώτεροι ἀνταγωνιστές, ἰδίως στὶς μεταφορὲς ἀνάμεσα Κωνσταντινούπολη, Θεσσαλονίκη, Σμύρνη, Ἀλεξάνδρεια, ἦταν, μετὰ τὰ μέσα κυρίως τοῦ ΙΗ' αἰώνα, οἱ Ἕλληνες ναυτικοὶ τοῦ Αἰγαίου (Ὑδραῖοι, Σπετσιῶτες, Ψαριανοὶ κ.λπ.) καθὼς καὶ οἱ Δουλτσινιῶτες. Τόσο εἶχαν ἀνησυχήσει οἱ Γάλλοι ἀπὸ τὴν πρόοδο τοῦ ἑλληνικοῦ ναυτικοῦ, ὥστε ἄρχισαν νὰ στηρίζουν τὶς ἐλπίδες τους στοὺς συμμάχους τους Μαλτέζους πειρατές. Ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη Fougasse ἔγραφε τὸ 1755 στοὺς προϊσταμένους του: «Ἐλπίζω ὅτι αὐτὴ ἡ κατάσταση δὲν θὰ ἐξακολουθήση, γιατὶ ἂν τὰ μαλτέζικα κουρσάρικα αἰχμαλωτίσουν καὶ ἕνα μονάχα ἀπὸ αὐτὰ τὰ καράβια (ἑλληνικὰ καὶ ἀλβανικά), οἱ Τοῦρκοι ἔμποροι θὰ ἀποφεύγουν νὰ τὰ ναυλώνουν καὶ ἡ γαλλικὴ σημαία θὰ πάρη τὴν πάνω βόλτα. Ὑπάρχουν πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς κουρσάρους καὶ δὲν γίνεται, κάποιο καράβι θὰ πέση στὰ χέρια τους»[4].

Λίγα χρόνια ἀργότερα ἀρχίζει ἡ δράση Ἑλλήνων πειρατῶν γιὰ λογαριασμὸ τῶν Ρώσων. Κατὰ τοὺς δύο ρωσοτουρκικοὺς πολέμους (1769 - 1774 καὶ 1787 - 1792) τὸ Αἰγαῖο καὶ ἡ ἀνατολικὴ Μεσόγειος εἶχε πλημμυρίσει ἀπὸ ἑλληνικὰ κουρσάρικα μὲ πληρώματα Σφακιανούς, Ὑδραίους, Σπετσιῶτες, Μανιάτες, Ψαριανούς. Οἱ ὑπηρεσίες ποὺ πρόσφεραν στοὺς Ρώσους κατὰ τὴν κάθοδο τῆς μοίρας τῶν Ὀρλὼφ στὰ ἑλληνικὰ νερὰ ἦταν τεράστιες. Ὁ Μακε-

---

1. *Ι. Βασδραβέλη*, Ἡ πειρατεία εἰς τὰ παράλια τῆς Μακεδονίας, Μακεδονία, τ. Ε' (1961 - 1963), σ. 331 κ.έ.

2. *N. Svoronos*, Le commerce de Salonique au XVIII siècle, Paris 1956, σ. 130.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 131.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 126.

δόνας ἀρχικουρσάρος Καραμόσχος εἶχε λεηλατήσει ὅλα τὰ καράβια ποὺ ἔπλεαν στὴ Θεσσαλονίκη. Ἕνας ἄλλος κουρσάρος, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ἀναφορὰ τοῦ προξένου Θεσσαλονίκης Mure, εἶχε συγκροτήσει στόλο 17 - 18 καραβιῶν καὶ ἀπειλοῦσε τὴν ἴδια τὴ Θεσσαλονίκη [1].

Ἡ πειρατικὴ δράση τῶν νησιωτῶν τοῦ Αἰγαίου κατὰ τὸν πρῶτο ρωσοτουρκικὸ πόλεμο ἦταν ἡ ἀπαρχὴ τῆς ἀκμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ - Καϊναρτζῆ ἡ Ρωσία ἀναγνωρίσθηκε ἀπὸ τὴν Πύλη προστάτιδα τῶν χριστιανῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ἀπὸ τότε τὰ ἑλληνικὰ καράβια ἀπόχτησαν τὸ δικαίωμα νὰ πλέουν ἐξοπλισμένα καὶ μὲ ρωσικὴ σημαία κι' ἄρχισαν νὰ συναγωνίζωνται τὸ ναυτικὸ ἐμπόριο τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν. Ἔπειτα οἱ Ρῶσοι εἶχαν ἐφοδιάσει τοὺς Ἕλληνες μὲ κανόνια ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ πολέμου κι' ἔτσι τὰ καράβια τους μποροῦσαν ὄχι μόνο νὰ ἀντιμετωπίζουν τοὺς κουρσάρους τῆς Μεσογείου ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπιχειροῦν τὰ ἴδια πειρατικὲς ἐπιδρομές. Τόσο εἶχε ἀνησυχήσει τοὺς Δυτικοὺς ἡ ναυτικὴ πρόοδος τῶν Ἑλλήνων ποὺ ὁ πρόξενος τῆς Γαλλίας στὴ Θεσσαλονίκη ἔγραφε στὸν ὑπουργό του: «Ἂς ἐλπίσουμε πὼς οἱ Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου δὲν θὰ ἀρματώσουν τὰ καράβια τους μὲ τὰ κανόνια ποὺ τοὺς ἔδωσαν οἱ Ρῶσοι κατὰ τὸν τελευταῖο πόλεμο γιατὶ μποροῦν νὰ κάνουν κακὴ χρήση». Ἔπειτα εἶχαν καὶ ἄλλο πλεονέκτημα οἱ Ἕλληνες στὴν ἐμποροναυτική τους δραστηριότητα. Οἱ Τοῦρκοι προστάτευαν τὰ ἑλληνικὰ καράβια γιὰ λόγους ἐμπορικοὺς καὶ οἱ Γάλλοι ποὺ θίγονταν ἀπὸ τὴ δράση τους δυσκολεύονταν νὰ ἐπιχειρήσουν ἔνοπλες ἐπιθέσεις γιὰ νὰ μὴν ἔλθουν σὲ προστριβὲς μὲ τὴν Πύλη. Τὸ 1777 τὸ γαλλικὸ πολεμικὸ «Χίμαιρα», ποὺ συνώδευε τὶς ἐμπορικὲς νηοπομπὲς στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο, αἰχμαλώτισε καὶ ξαρμάτωσε τὸ καράβι τοῦ Ὑδραίου καπετὰν Νικόλα. Ὁ καπετάνιος διαμαρτυρήθηκε στὸν πασὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ οἱ τουρκικὲς Ἀρχὲς ἀνάγκασαν τοὺς Γάλλους νὰ ἐπιστρέψουν τὰ κανόνια καὶ τὰ πολεμοφόδια [2].

Ἀλλὰ ἂς γυρίσουμε στὸν περιηγητή μας. Ὁ Choiseul - Gouffier ζωγραφίζει μὲ ζοφερὰ χρώματα τὸν ἑλληνικὸ μοναχισμό. Ὡστόσο παραδέχεται ὅτι ὑπάρχουν καὶ πεπαιδευμένοι καλόγεροι. Κάτω ἀπὸ τὸ μοναστήρι τῆς Πάτμου συνάντησε ἕνα ρασοφόρο λόγιο.

«Ἕνας καλόγερος ποὺ κατέβαινε βιαστικὸς ἀπὸ τὸ λόφο μὲ ρώτησε ἰταλικὰ ἀπὸ ποῦ εἶμαι, ἀπὸ ποῦ ἔρχομαι καὶ τί ἔγινε στὴν Εὐρώπη σ' αὐτὰ τὰ τελευταῖα ἑφτὰ χρόνια, γιατὶ καράβι δὲν ἔχει ἀράξει ἀπὸ τότε στὸ βραχονήσι τους. Μόλις ἔμαθε πὼς εἶμαι Γάλλος ξεφώνισε:

—Ζῇ ὁ Βολταῖρος;

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 132.
2. Ἀναφορὰ 8 Μαρτίου 1777.

»Φαντάζεται κανεὶς τὴν ἔκπληξή μου. Τὸν ρωτάω:

—Ἐσύ, ἕνας καλόγερος, ρωτᾶς γιὰ τὸ Βολταῖρο; Ποιὸς εἶσαι;

—Εἶμαι ὁ πιὸ δυστυχισμένος ἄνθρωπος ποὺ ἔχεις συναντήσει. Μὰ πέσ-μου, διῶξε τὴν ἀγωνία μου. Ὁ Βολταῖρος καὶ ὁ Ρουσσώ, αὐτοὶ οἱ εὐεργέτες τῆς ἀνθρωπότητας, βρίσκονται ἀκόμα στὴ ζωή:

»Τὸν καθησύχασα βεβαιώνοντάς τον πὼς ναί, ζοῦν καὶ οἱ δύο.

—Ζοῦν! Ὥστε ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει ἀκόμα ὑπερασπιστὲς τῶν δικαιωμάτων της, οἱ ἀθῶοι ἔχουν προστάτες, ὁ φανατισμὸς καὶ ἡ μισαλλοδοξία ἐχθροὺς πάνοπλους. Μακάρι νὰ ζήσουν ἀρκετὰ γιὰ νὰ τοὺς ἐκμηδενίσουν. Θὰ σώσουν τοὺς ἄλλους ἀπὸ τὰ βάσανα ποὺ ἐγὼ ὑπέφερα [1].

»Δὲν μποροῦσα νὰ παρακολουθήσω τοὺς βίαιους ἐνθουσιασμούς του. Φαινόταν ἕνας ἄνθρωπος παράφορος, μὲ ἐξάρσεις καὶ φαντασία, ἀλλὰ κυρίως ἕνας ἄνθρωπος πικραμένος ἀπὸ τὴ ζωή. Στὴν ἀρχὴ μὲ ξάφνιασε. Ὕστερα ἄρχισε νὰ προκαλῇ τὸ ἐνδιαφέρον μου. Τὸν πίεσα νὰ μοῦ ἀποκαλύψῃ ποιὰ δυστυχία τὸν ἀνάγκασε νὰ φορέσῃ τὸ ράσο καὶ νὰ καταλήξῃ στοὺς βράχους τῆς Πάτμου.

—Γεννήθηκα στὸ Αἰγαῖο, μοῦ εἶπε. Νέος ἀκόμα ἔνοιωσα τὴν ἐπιθυμία νὰ ἀποτινάξω τὴν ἐξευτελιστική μου μοῖρα. Πῆγα στὴν Ἰταλία, σπούδασα, ἔγινα σοφὸς μπορῶ νὰ πῶ. Ἀγωνιζόμουν νὰ βρῶ μιὰ θέση ποὺ θὰ μὲ ἐξασφάλιζε καὶ θὰ ἱκανοποιοῦσε τὸ πάθος μου γιὰ σπουδή. Βρέθηκε μιὰ ποὺ ξεπερνοῦσε κάθε προσδοκία μου. Ἕνας καρδινάλιος μοῦ πρότεινε νὰ γίνω βιβλιοθηκάριός του.

—Καὶ ποιὸς σ' ἐμπόδισε νὰ ἐπωφεληθῇς ἀπ' αὐτὴ τὴν τύχη;

—Ὁ ἴδιος ὁ καρδινάλιος. Μοῦ ζήτησε ἀντάλλαγμα ποὺ δὲ μποροῦσα νὰ δεχτῶ. Ἀξίωσε κάτι ἐξευτελιστικὸ καὶ ταπεινωτικό. Νὰ ἀπαρνηθῶ τὴ θρησκεία τῶν γονιῶν μου. Ὡστόσο μὴ πιστεύεις πὼς εἶμαι τυφλωμένος. Ὅλες οἱ λατρεῖες εἶναι ἴδιες μπροστὰ στὸ Θεό. Λίγο μὲ νοιάζει ἂν πρέπει ν' ἀρχίσω τὸ σταυρό μου ἀπὸ δεξιὰ ἢ ἀπὸ ἀριστερά, ἂν πρέπει νὰ νηστέψω τὴν Τετάρτη ἀντὶ γιὰ τὸ Σάββατο. Ἀλλὰ τὸ τίμημα ποὺ μοῦ ζήτησε δὲν μοῦ ἐπέτρεπε κανένα δισταγμό. Τὰ παράτησα ὅλα. Κι' ὅταν ἔφθασα στὴν ἔσχατη ἔν-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 165. Εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ὁ γαλλικὸς διαφωτισμὸς ἀκτινοβολεῖ σ' ὁλόκληρη τὴν ὑπόδουλη Ἑλλάδα. Ὁ Βολταῖρος καὶ οἱ ἐγκυκλοπαιδιστὲς ἦταν πασίγνωστοι. «Ἀντεπροσώπευον», ἔγραφε ὁ *Δὲ Βιάζης*, «τὴν συνείδησιν τῶν χρόνων καὶ διὰ τοῦτο συνεκίνουν τὰς καρδίας καὶ τὰς ψυχάς» (Νέα Ζωὴ Ἀλεξανδρείας, τ. Ε' (1908-1909), σ. 254). Στὴν τουρκοκρατουμένη Ἑλλάδα ἡ γαλλικὴ γλῶσσα δεσπόζει. Στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες ἔχει τὴν πρώτη θέση ἀνάμεσα στὶς εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες. Τὴ γαλλικὴ προτιμοῦσαν καὶ οἱ Φαναριῶτες. «Ἅπαντες οἱ ἐπιστήμονες εὐγενεῖς νέοι, οἱ Κωνσταντινοπολῖται», ἔγραφε τὸ 1780 ὁ *Μοισιόδακας*, καταγίνονται τὴν σήμερον ἐν τοῖς ἰταλικοῖς καὶ ἐν τοῖς γαλλικοῖς» (Ἀπολογία, Βιέννη 1780, τ. Α', σ. 32). Ἡ ἰταλικὴ ἦταν κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ἡ γλῶσσα τοῦ ἐμπορίου καὶ ἡ γαλλικὴ ἡ γλῶσσα τῆς διπλωματίας (*Κ. Θ. Δημαρᾶς*, Φροντίσματα, Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸ Διαφωτισμό, Ἀθήνα 1962, σ. 39 κ.ἑ.).

δεια ξαναγύρισα στὴν Ἑλλάδα καὶ βρῆκα ἄσυλο σ' αὐτὸ τὸ μοναστήρι. Ἀπὸ τοὺς 80 μοναχοὺς μόνο τρεῖς γνωρίζουμε ἀνάγνωση. Ὑπάρχουν ἐλάχιστα βιβλία. Καὶ σὲ τί θὰ χρησίμευαν; Τί ἀξία ἔχουν τὰ περασμένα ὅταν τὰ τωρινὰ εἶναι ἀνύπαρκτα;».

Ὁ περιηγητὴς ἀνέβηκε στὸ μοναστήρι καὶ ζήτησε ἀπὸ τὸν ἡγούμενο πληροφορίες γιὰ μερικὰ παλαιὰ χειρόγραφα τῆς βιβλιοθήκης. «Μοῦ ἀπάντησε μὲ περηφάνεια πὼς δὲν ἤξερε ἀνάγνωση» [1].

Θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ σπήλαιο τοῦ Εὐαγγελιστῆ. Οἱ καλόγεροι πουλοῦσαν «χωρὶς ντροπή» στοὺς πιστοὺς κομμάτια ἀπὸ τοὺς βράχους βεβαιώνοντάς τους πὼς θεραπεύουν κάθε λογῆς ἀρρώστιες [2].

Στὴν Κῶ θαύμασε τὸν πελώριο γεροπλάτανο ποὺ σκίαζε τὴν πλατεῖα. Τὰ κλωνάρια του στηρίζονταν πάνω σὲ κολῶνες ἀρχαίων ναῶν [3].

Ἡ Σμύρνη μὲ τὸ ἐξωτερικὸ περίγραμμα τοῦ πλούτου καὶ τὴ μεγάλη ἐμπορικὴ κίνηση τοῦ θύμισαν τὸ Ἄμστερνταμ καὶ τὸ Μπορντώ. Ὅλα τὰ σπίτια ἦταν χαμηλὰ καὶ ξύλινα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ τζαμιά, τὰ μπεζεστένια καὶ τὰ καραβάν-σεράγια. Ἡ πολιτεία ζοῦσε πάντοτε μὲ τὴν ἀγωνία τῆς πυρκαγιᾶς καὶ τοῦ σεισμοῦ.

Ἀλλὰ γιὰ νὰ ἐκτιμήσης τὴ Σμύρνη, γράφει ὁ Choiseul - Gouffier, πρέπει νὰ περιδιαβάσης τὸ λιμάνι μὲ τὸ πλῆθος τῶν καραβιῶν ἀπὸ ὅλα τὰ ἔθνη, ποὺ βρίσκονται σὲ ἀδιάκοπη κίνηση. Εἶναι τὸ πιὸ πολυσύχναστο λιμάνι τῆς Ἀνατολῆς, ἡ κεντρικὴ ἀποθήκη τοῦ ἐμπορίου τῆς Μ. Ἀσίας. Ὁ δρόμος τῶν Φράγκων ἔχει ὄψη εὐρωπαϊκή. Σὲ καμμιὰ πόλη τῆς Ἀνατολῆς τὸ ἐμπόριο δὲν εἶναι τόσο κερδοφόρο. Ἐκεῖ καταλήγουν τὰ πλούσια καραβάνια ἀπὸ τὸ Ἐρζερούμ, τὴν Προύσα, τὸ Ἰκόνιο, τὴν Ἀττάλεια, τὸ Διαβερκίρ. Ἐκεῖ μεταφέρονται μὲ τὰ καράβια ὑφάσματα ἀπὸ τὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία, τὴν Ὁλλανδία, μεταξωτὰ ἀπὸ τὴν Ἰταλία, χρυσοῦφαντα ἀπὸ τὴ Λυών, καφέδες καὶ λουλάκι ἀπὸ τὸν Ἅγιο Δομήνικο, ζάχαρη ἀπὸ τὴν Καρολίνα καὶ τὴ Λουϊζιάνα, χαρτί, κρύσταλλα καὶ εἴδη κιγκαλερίας ἀπὸ τὴ Βενετία. Ἀπὸ τὴ Γερμανία σίδηρο, κασσίτερο, μολύβι καὶ βαφικὲς ὕλες. Ἀπὸ τὴ Σμύρνη ἐξάγεται μπαμπάκι τῆς Μαγνησίας, κόκκινα νήματα, γιδοτόμαρα Ἀγκύρας, περσικὰ μεταξωτά, χαλιά, φάρμακα, κερί, δέρματα, σφουγγάρια καὶ σῦκα.

Ἡ Γαλλία, ἡ Ἀγγλία καὶ ἡ Ὁλλανδία ἀπορροφοῦν τὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ τοῦ ἐμπορίου. Τῆς Βενετίας καὶ τοῦ Λιβόρνου εἶναι περιωρισμένο. Ἡ Νεάπολη μηδέν, μ' ὅλο ποὺ διατηρεῖ πρόξενο. Τὸ Τριέστι παρουσιάζει ἐπεκτατικὲς τάσεις. Οἱ Ραγουζαῖοι καλύπτουν τὶς μεταφορὲς ἀπὸ λιμάνι σὲ λιμάνι καὶ τὴ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων μὲ τὴν Ἰταλία.

---

1. Ἔνθ' ἀν., 178 κ.ἑ.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 182 - 183.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 185.

Ὡστόσο δύσκολα θὰ συνέλθουν ἀπὸ τὰ πλήγματα ποὺ δέχτηκαν ἀπὸ τοὺς Ρώσους κατὰ τὴν ἐκστρατεία τους στὴ Μεσόγειο. Τὰ πρῶτα χρόνια τοῦ πολέμου τῆς Ἀμερικῆς ἦταν συμφορὰ γιὰ τὸ ἐμπόριο τοῦ Ἀτλαντικοῦ. Γιὰ τὴ Μεσόγειο ὅμως ἦταν ἐποχὴ ἀκμῆς. Ἡ Μασσαλία ἐπωφελήθηκε ἀπὸ τὶς ἀτυχίες τῶν Ἄγγλων στὶς ἄλλες θάλασσες.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς κατανομῆς τοῦ ἐξωτερικοῦ ἐμπορίου στὴ Σμύρνη οἱ Γάλλοι διατηροῦν τοὺς περισσότερους οἴκους (εἰκοσιπέντε), ἐνῶ οἱ Ἄγγλοι ἔχουν μόνο ἕξη καὶ οἱ Ὁλλανδοὶ τέσσερες. Ὡστόσο μόνο ἡ Γαλλία καλύπτει τὸ ἕνα τρίτο τοῦ συνολικοῦ ἐμπορίου. Οἱ ἀνταγωνιστές της, κυρίως οἱ Ὁλλανδοί, διαθέτουν σημαντικὰ κεφάλαια στὴν Ἀνατολή, δημιουργοῦν ἰσχυροὺς οἴκους καὶ μὲ τὴ μεγάλη οἰκονομική τους ἐπιφάνεια ἐξασφαλίζουν πιστώσεις. Σὲ ὅλες τὶς συναλλαγὲς αὐτοὶ κατευθύνουν τοὺς προξένους. Ἀντίθετα οἱ Γάλλοι ἐργάζονται γιὰ τὸν ἔμπορο τῆς Μασσαλίας καὶ συχνὰ ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν πρόξενο ποὺ ἐννοεῖ νὰ κατευθύνῃ τὰ πάντα. Ἡ μόνη φιλοδοξία τους εἶναι νὰ ἀποχτήσουν ἕνα κομπόδεμα καὶ νὰ γυρίσουν στὴν πατρίδα.

Ὁ Choiseul - Gouffier ὑπολογίζει τὸν πληθυσμὸ τῆς Σμύρνης σὲ 100.000 κατοίκους: 60 - 65.000 Τοῦρκοι, 21.000 Ἕλληνες, 10.000 Ἑβραῖοι, 5 - 6.000 Ἀρμένιοι καὶ 200 Εὐρωπαῖοι. Ἡ Πύλη διορίζει κάθε χρόνο ἕνα καδὴ ποὺ κρίνει ὅλες τὶς ἀστικὲς καὶ ποινικὲς ὑποθέσεις [1].

Ἀπὸ τὴ Σμύρνη κατευθύνεται στὴν Πόλη ἀπὸ ὅπου ἄρχισε τὸ ταξίδι τῆς ἐπιστροφῆς [2].

Ὁ Β΄ τόμος τοῦ «Ταξιδιοῦ», ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1809, προσφέρει ἄφθονο ἀρχαιολογικὸ καὶ γεωγραφικὸ ὑλικό, γεωλογικὲς παρατηρήσεις καὶ ἱστορικὲς ἀναδρομές. Τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο, ὁ σύγχρονος Ἑλληνισμὸς ἀπουσιάζουν ολότελα. Μονάχα μιὰ σκηνὴ καθημερινῆς ζωῆς ὑπάρχει στὸν Β΄ τόμο. Ἡ περιγραφὴ μιᾶς εἰδυλλιακῆς ἑλληνικῆς γιορτῆς στὴν περιοχὴ γύρω ἀπὸ τὴν Ἀδριανούπολη, κατὰ τὸν τρυγητὸ τῶν ροδώνων.

«Τὰ κορίτσια ἔρχονται χορεύοντας χέρι χέρι. Τραγουδᾶνε παλιὰ τραγούδια ποὺ διατηρήθηκαν ἀνάμεσα στοὺς αἰῶνες καθὼς καὶ καινούργια τραγούδια. Ὅλα ὡστόσο θυμίζουν μὲ τοὺς ἁρμονικοὺς τόνους τους τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἀνακρέοντα. Ἡ χάρη τῶν κοριτσιῶν, ἡ φορεσιά τους, οἱ μακριὲς πλεξίδες τους, τὰ μαντήλια τους ποὺ ἀνεμίζουν, ὅλα ζωντανεύουν εἰκόνες ἀπὸ τὸν Ὅμηρο καὶ τὸ Βιργίλιο. Αὐτὲς οἱ μορφὲς σοῦ εἶναι ὅλες γνωστές. Τὶς ἔχεις δῆ στὰ ἀνάγλυφα. Ἕνας γέρο βοσκός, ἴδιος Σειληνός, ἁρπάζει τὴ γκάϊδα του. Μεθάει ὁ ἴδιος ἀπὸ τοὺς ἤχους ποὺ βγαίνουν ἀπὸ τὸν ἀσκό. Νοιώθει πὼς μπορεῖ κι' αὐτὸς νὰ χορέψῃ. Τὰ πόδια του, βαρειὰ ἀπὸ τὰ γερατειά, σαλεύουν ἐπαναλαμβάνοντας στὸ ἴδιο σημεῖο τὰ σκιρτήματα τῶν κοριτσιῶν στὸ

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 349 - 354.

2. 15 Νοεμβρίου 1776.

λειβάδι. Ὁ γέρος χαμογελάει. Τὰ κορίτσια χτυποῦν παλαμάκια, παινεύοντας τὴ χάρη καὶ τὴ ζωηράδα του καὶ κρυφογελοῦν. Ἀλλὰ νά, ἦρθε ἡ στιγμὴ τῆς δουλειᾶς. Μπαίνουν στοὺς ἀπέραντους ροδῶνες καὶ γεμίζουν ροδόφυλλα τὰ κάνιστρά τους. Ἁμάξια περιμένουν νὰ φορτωθοῦν τὴν ἀρωματικὴ σοδειά. Καὶ τὰ βαρειὰ βουβάλια σέρνουν μὲ ἀργὸ βῆμα φορτία ἀπὸ τριαντάφυλλα» [1].

Ὁ Choiseul - Gouffier πέθανε τὸ 1817 [2]. Ὁ τρίτος τόμος (τὸ β' μέρος τοῦ Β' τόμου) θὰ κυκλοφορήσῃ πέντε χρόνια ἀργότερα, τὸ 1822, στὴν ἀκμὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ξεσηκωμοῦ, μὲ ἐπιμέλεια τῶν ἀκαδημαϊκῶν Barbier de Bocage καὶ Letronne, καὶ εἶναι κυρίως ἀφιερωμένος στὴν Τροία (μνημεῖα, εὑρήματα καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς) καὶ στὴν Κωνσταντινούπολη, (ἐντυπωσιακὴ παρουσίαση τῆς Πόλης μὲ πανοραμικὲς ἀπόψεις, χάρτες, ἐκκλησίες, τζαμιά, φορεσιὲς κ.λπ.). Δὲν εἶναι πιὰ ὁ παλιὸς ἐνθουσιώδης ταξιδιώτης. Ὁ φιλελληνισμός του ἔχει ἐξατμισθῆ. Ἡ διπλωματικὴ θητεία καλλιέργησε τὸ συντηρητικὸ προσανατολισμό του. Ἔπειτα ἡ ναπολεόντεια πολιτικὴ στὴν Ἀνατολὴ δὲν ἐπέτρεπε ἐκδηλώσεις ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ ἐνοχλήσουν καὶ τὸ νέο καθεστὼς καὶ τοὺς Ὀθωμανούς. Ὁ ἴδιος ὁ Choiseul - Gouffier ἀποδίδει τὰ φιλελληνικὰ αἰσθήματα ποὺ εἶχε ἐκφράσει στὸν πρόλογο τοῦ Α' τόμου στὴ ζωηρότητα τῆς ἡλικίας του. Φθάνει ὣς τὴν ἀποκήρυξη σχεδὸν τῶν παλαιῶν ἰδεῶν του.

«Λυπόμουν εἰλικρινὰ ποὺ δὲν μποροῦσα σ' αὐτοὺς τοὺς καιροὺς τῆς παρακμῆς νὰ τοὺς ξαναβρῶ (τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες). Χρησιμοποιοῦσα μὲ θαυμασμὸ κάθε λέξη ποὺ ζωντάνευε τὴ θύμησή τους. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ δὲν ἤμουν δύσπιστος. Ἀλλὰ ὕστερα ἀπὸ ὅσα εἴδαμε θὰ ἦταν εὔκολο νὰ ἐπαναλάβουμε ἄφοβα αὐτὲς τὶς λέξεις; Φυσικὰ δὲν μετανοιώνω γιὰ τὰ πρῶτα μου αἰσθήματα. Ἐλπίζω νὰ μοῦ συγχωρεθῆ ἡ ζωηρότητα τῶν ἐκφράσεών μου. Ἀλλὰ ἤμουν νέος τότε. Μποροῦσα νὰ μιλήσω γιὰ τὴν Ἑλλάδα μὲ ὅλη τὴν ἠρεμία τῆς λογικῆς; Σήμερα ὡστόσο ποὺ τὰ χρόνια καὶ οἱ ἐμπειρίες ἔχουν διαλύσει τόσες αὐταπάτες θὰ καταλάβῃ κανεὶς πόσα κίνητρα καὶ πόσες ἀναμνήσεις μὲ ἀναγκάζουν νὰ περιορισθῶ ἀποκλειστικὰ σὲ ὅ,τι ἐπιβάλλει ἡ σπουδὴ τῆς τέχνης».

Μ' ὅλα αὐτὰ σὲ ἕνα σημεῖο τοῦ δεύτερου τόμου τοῦ χρονικοῦ ξαναπρο-

---

1. Voyage pittoresque, τ. Β', σ. 163 - 164.

2. Γιὰ βιογραφικὰ τοῦ Choiseul - Gouffier βλ. ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ Dacier στὸ Voyage pittoresque, Paris 1822, τ. Β', μέρος β', σ. I - IV καὶ τὸ Article nécrologique sur M. le Comte de Choiseul - Gouffier, par *M. de Feletz,* inseré dans le Journal des Débats, le 2 Juillet 1817 (ἔνθ' ἀν., σ. V - VI). Ἐπίσης: Extrait du discours prononcé par M. *Laya,* le 30 Novembre 1817, jour de sa réception à l'Académie Française, où il remplaçait M. le Comte de Choiseul - Gouffier (ἔνθ' ἀν., σ. VII-VIII) καὶ Extrait de la Réponse fait au Discours précédent, par *M. de Levis,* directeur de l' Académie Française (ἔνθ' ἀν., σ. IX - X).

βάλλουν ζωηρὰ τὰ φιλελληνικά του αἰσθήματα. Περιγράφοντας τὶς Κυδωνίες διαπιστώνει ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς ἔχει ξαναγεννηθῆ σ' αὐτὴ τὴν πόλη, εὐημερεῖ καὶ ἀναπτύσσεται ραγδαῖα. Καὶ ξαναθυμᾶται τὴν παλιά του (πρὶν ἀπὸ 30 χρόνια) σκέψη ὅτι οἱ Ἕλληνες χρειάζονται ἕναν ἐκδικητή.

«Θαυμάζει κανεὶς τὴ θαρραλέα δραστηριότητα τῶν Ἑλλήνων, ποὺ κατατρεγμένοι στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν Πελοπόννησο, βρῆκαν ἄσυλο στὴν ἀκτὴ τῆς Μ. Ἀσίας. Καὶ ὁ θαυμασμὸς γίνεται μεγαλύτερος ὅταν διαπιστώνη ὅτι ἡ εὐημερία καὶ ἡ σχετικὴ ἐλευθερία ξύπνησαν στοὺς ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων μιὰ ἀκατασίγαστη λαχτάρα γιὰ μάθηση, κι' ἂς νομίζουν μερικοὶ ὅτι αὐτὴ ἡ ἐπιθυμία ἔχει σβήσει ἀπὸ καιρό. Στὶς ἀκτὲς τῆς Αἰολίας ὑπάρχει ἕνα σχολεῖο ὅπου οἱ νέοι διδάσκονται Ὅμηρο καὶ Θουκυδίδη. Ἕνας καθηγητὴς τῶν μαθηματικῶν καὶ τῆς φυσικῆς ἦρθε ἀπὸ τὸ Παρίσι γιὰ νὰ μεταδώση τὰ φῶτα στὰ Ἑλληνόπουλα [1].

»Ὅλα αὐτὰ θὰ ξαφνιάσουν ἐκείνους ποὺ πιστεύουν ὅτι ὁλόκληρο τὸ ἔθνος τῶν Ἑλλήνων εἶναι βυθισμένο στὴν ἀμάθεια καὶ στὴν ἀπελπισία, ἀποτελέσματα τῆς μακραίωνης δουλείας. Θὰ ξαφνιάση ἐπίσης ἐκείνους ποὺ δὲν γνωρίζουν πὼς ἡ ἐθνικὴ ἰδιοφυΐα ὑπῆρξε πάντοτε τὸ ὅπλο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν δεινῶν τῆς πατρίδας. Οἱ Ἕλληνες προσμένουν ἕναν ἐκδικητή. Αὐτὸς ὁ ἐκδικητὴς θὰ σκόρπιζε τὰ νέφη ποὺ τυλίγουν τὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων καὶ θὰ ἔδειχνε πὼς δὲν ἔλειψαν οἱ ἀξίες σ' αὐτὴ τὴ γῆ, ὅτι ἡ ἱερὴ φλόγα, ἕτοιμη κάποτε νὰ σβήση, κρατήθηκε πάντοτε ἀναμμένη, ξαναφουντώνοντας μάλιστα ἀπὸ καιρὸ σὲ καιρό».

Ὁ Choiseul - Gouffier θυμίζει τὰ λόγια τοῦ Σενέκα: «Ὁ θαρραλέος ἄνθρωπος ποὺ ἐναντιώνεται στὰ βάσανα εἶναι ἄξιος νὰ προσελκύση τὸ βλέμμα τοῦ Θεοῦ». Καὶ ἀναγνωρίζει τὸ δικαίωμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ νὰ ἀντισταθῆ στὴν τυραννία.

«Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἕνα ἔθνος ὁλόκληρο ποὺ ἀδιάκοπα ἀντιστέκεται σὲ κάθε λογῆς δυστυχίες, ποὺ πολεμάει τὴν ἀμάθεια, ποὺ ἀποζητάει τὴν ἐλευθερία του, ἕνα ἔθνος ποὺ ἐνῶ ἔχει ἀποστερηθῆ τὰ δίκαιά του, διατηρεῖ ἐκεῖνο ποὺ τὸ προστατεύει ἀπὸ τὴν ἐξαχρείωση καὶ ἐπιτρέπει ἀκόμα κάποια ἐλπίδα: τὸ ἀπαράγραπτο δικαίωμα νὰ μισῆ τοὺς τυράννους του».

Ἡ περίπτωση τοῦ χρονικοῦ τοῦ Choiseul - Gouffier εἶναι μοναδικὴ στὴν περιηγητικὴ φιλολογία. Πολλὰ παράδοξα παρουσιάζει αὐτὸ τὸ πραγ-

1. Εἶναι ἄγνωστο τὸ ὄνομα τοῦ φυσικομαθηματικοῦ ποὺ ἀναφέρει ὁ Choiseul - Gouffier. Ἔχει διατυπωθῆ ἡ ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ τὸν Θεόφιλο Καΐρη ποὺ εἶχε σπουδάσει φυσικομαθηματικὰ στὴν Πίζα καὶ φιλοσοφία στὸ Παρίσι, καὶ ἔφυγε γιὰ τὴ Σμύρνη τὸ 1810. Ὁ Choiseul - Gouffier, σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν ἄποψη, γνώριζε ἴσως τὸν Καΐρη καὶ τὸν ἀναφέρει πρωθύστερα στὸ Β' τόμο τοῦ Λευκώματος (*Αἰκατ. Κουμαριανοῦ*, Τὸ ταξίδι τοῦ Choiseul - Gouffier, Ἐποχές, ἀρ. 40 (Αὔγουστος 1966), σ. 200).

ματικὰ μνημειῶδες γιὰ τὴν ἐποχή του ἔργο. Πρῶτα πρῶτα χρειάσθηκε σαράντα ἀκριβῶς χρόνια γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ (1782 - 1822). Καὶ εἶναι γι' αὐτὸ δύσκολο νὰ παρακολουθήση κανεὶς καὶ νὰ ἐλέγξη διαχρονικὰ τὴν ἐνημερότητά του. Ἔπειτα παρουσιάζει ἀνισότητα καὶ ἀνομοιογένεια. Ἐνῶ ὁ πρῶτος τόμος (τοῦ 1782) διατηρεῖ τὸ χαρακτήρα τοῦ εἰκονογραφημένου περιηγητικοῦ χρονικοῦ, ὁ δεύτερος καὶ ὁ τρίτος ἀποτελοῦν ἀρχαιολογικὰ λευκώματα.

Ἀλλὰ ἐκεῖνο ποὺ προκαλεῖ σήμερα ὀδυνηρὴ ἔκπληξη εἶναι ἡ στάση τοῦ Choiseul - Gouffier ἀπέναντι στοὺς συνεργάτες του. Ἐνῶ πρόκειται γιὰ συλλογικὸ ἔργο, τὸ παρουσιάζει σὰν ἀποκλειστικὰ δικό του, ἀποφεύγοντας νὰ ἀναφέρη τὰ ὀνόματά τους τιμητικά. Ἐκμεταλλευόταν ἢ καλύτερα δήμευε τὴν πνευματική τους προσφορά. Θεωροῦσε φυσικὸ νὰ τὸν ὑπηρετοῦν χωρὶς καμμιὰ ἠθικὴ ἀνταπόδοση [1]. Δεκάδες ἀρχαιολόγοι, φιλόλογοι, ζωγράφοι καὶ κάθε λογῆς ἐπιστήμονες εἶχαν συγκεντρώσει τὸ ὑλικὸ ὕστερα ἀπὸ πολύμοχθη ἀναζήτηση στὴν ἠπειρωτικὴ καὶ νησιωτικὴ Ἑλλάδα, ποὺ κράτησε χρόνια ὁλόκληρα. Ἰδιαίτερα φάνηκε ἀχάριστος στοὺς δυὸ κυριώτερους συνεργάτες του, στὸν Barbier de Bocage, τὸν κατοπινὸ ἀκαδημαϊκό, τὸν οὐσιαστικὸ δημιουργὸ τοῦ ἔργου, καὶ τὸ ζωγράφο - σχεδιαστὴ Fauvel ποὺ περιηγήθηκε ὅλους τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους καὶ συγκέντρωσε σὰν μερμήγκι τεράστιο ὑλικὸ γιὰ τὴν εἰκονογράφηση. Σὲ μερικοὺς χάρτες καὶ πίνακες ὁ Choiseul - Gouffier κάνει τὴν παραχώρηση νὰ σημειώση μὲ τὰ μικρότερα στοιχεῖα τὸ ὄνομα τῶν σχεδιαστῶν ἢ τὰ ἀρχικά τους. Ἀντὶ νὰ ἀναγράψη τὰ ὀνόματα τῶν συνεργατῶν του καὶ νὰ ἐξάρη τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορά τους προτίμησε νὰ προβάλη μόνο τὸ δικό του. Φυσικὰ ἡ ἀδικία ἔγινε γνωστή, δημιουργήθηκε μάλιστα καὶ σκάνδαλο, ὕστερα ἀπὸ τὸ θάνατό του μὲ τὴ διένεξη μεταξὺ τοῦ Barbier de Bocage καὶ τῶν κληρονόμων τοῦ Choiseul-Gouffier, ποὺ κατέληξε στὰ δικαστήρια. Ὁ ἐκπρόσωπος τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ' στὴν Ἀνατολὴ διέθετε χρῆμα, δύναμη καὶ ἐπιρροή, ὥστε νὰ μπορῆ νὰ χρησιμοποιῆ στρατιὰ ἀνώνυμων συνεργατῶν καὶ νὰ οἰκειοποιῆται χωρὶς τύψεις τὸ πνευματικό τους ἔργο. Δὲν εἶναι ὁ πρῶτος καὶ δὲν θὰ παραμείνη ὁ τελευταῖος στὴν ἱστορία τῶν γραμμάτων καὶ τῆς ἐπιστήμης.

1. *Émile Legrand,* ἔνθ' ἀν., σ. 22.

Ο ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΟΣΜΟΣ (1777)

Η ΕΥΡΩΠΗ τοῦ 1799 ζοῦσε κάτω ἀπὸ τὴ σκιὰ τοῦ Βοναπάρτη. Ἡ γαλλικὴ στρατιὰ εἶχε πλημμυρίσει τὴν Αἴγυπτο, καὶ ὁλόκληρος ὁ κόσμος εἶχε στρέψει τὰ βλέμματά του πρὸς τὴν Ἀνατολή, ὅπου τὸ ναπολεόντειο ἀποικιοκρατικὸ σχέδιο ἀπειλοῦσε νὰ ἀνατρέψῃ μιὰ κατάσταση παγιωμένη ἀπὸ αἰῶνες. Ριζικὲς ἀλλαγὲς προοιωνίζονταν γιὰ τὸ ἐμπόριο.

Ἡ γαλλικὴ ἐκστρατεία στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο ἔφερε ξαφνικὰ τὴν Αἴγυπτο στὴν ἐπικαιρότητα. Ἐκείνη τὴν ἐποχὴ κυκλοφόρησε τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ ἑνὸς Γάλλου ποὺ εἶχε περιηγηθῆ τὴν Αἴγυπτο πρὶν ἀπὸ εἴκοσι καὶ περισσότερα χρόνια, τοῦ Sonnini de Manoncourt [1].

Τὸ βιβλίο αὐτό, μὲ τὸν τίτλο «Ταξίδι στὴν Ἄνω καὶ Κάτω Αἴγυπτο», ἕνα ὁδοιπορικὸ μὲ ζωντανὲς περιγραφὲς καὶ προσωπικὲς ἐμπειρίες, γνώρισε μεγάλη ἐπιτυχία. Τὸ εὐρωπαϊκὸ κοινὸ ἀναζητοῦσε μὲ μεγαλύτερη βουλιμία κείμενα γιὰ τὴ μεσογειακὴ Ἀνατολή.

Δυὸ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1801, κυκλοφόρησε τὸ ἑλληνικὸ χρονικὸ τοῦ Sonnini [2]. Ἀπεσταλμένος τοῦ Λουδοβίκου ΙΣΤ' ὁ Γάλλος περιηγητὴς μπαρκάρησε τὴν ἄνοιξη τοῦ 1777 σὲ ἡλικία 26 χρόνων κι' ἀφοῦ ὡλοκλήρωσε τὴν περιπλάνησή του στὴν Αἴγυπτο συνέχισε τὸ ἐξερευνητικὸ ταξίδι στὸν ἑλληνικὸ πιὰ χῶρο. Τὸ χρονικό του ἀποτελεῖ καρπὸ περιηγήσεων μιᾶς διετίας, στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, στὴν Κρήτη, Μ. Ἀσία, Μακεδονία, Στερεὰ καὶ στὴν Πελοπόννησο.

Ὁ Sonnini εἶχε συλλάβει τὶς ἀνακατατάξεις καὶ ζυμώσεις ποὺ σημειώνονταν στὸν ἑλληνικὸ χῶρο, τὴν ἀφύπνιση τῆς λαϊκῆς ψυχῆς, τὸν ἄνεμο φι-

1. Ὁ *Charles - Nicolas - Sigisbert Sonnini de Manoncourt* (1751 - 1812), γιὸς ἐμπόρου ποὺ ἀπόχτησε τίτλο εὐγενείας, σπούδασε σὲ σχολὴ Ἰησουιτῶν καὶ ἀργότερα νομικὰ καὶ ἐργάσθηκε ὡς δικηγόρος στὸ Nancy. Ἀνήσυχος ὅμως χαρακτήρας καὶ φίλος τῶν ταξιδιωτικῶν περιπετειῶν ἐγκατέλειψε τὸ ἥσυχο ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου καὶ ἀκολούθησε τὸ στρατιωτικὸ ἀρχικὰ στάδιο καὶ τὸ ναυτικὸ ἀργότερα. Τὸ 1772 ἀνέλαβε ἐξερευνητικὴ ἀποστολὴ στὴ Γουιάνα. Γύρισε στὴ Γαλλία τὸ 1776 μὲ μιὰ συλλογὴ σπάνιων πουλιῶν. Ἕνα χρόνο ἀργότερα ξανάφυγε, αὐτὴ τὴ φορὰ μαζὶ μὲ τὸν βαρῶνο Tott, γιὰ τὴν ἐξερεύνηση τῆς Ἀφρικῆς. Πῆρε ὅμως ἐντολὴ νὰ παραμείνῃ στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ ὅπου ταξίδεψε στὴν Τουρκία, στὴν Ἑλλάδα καὶ στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου. Ἔσπευσε στὴ Γαλλία μετὰ τὴν Ἐπανάσταση γιὰ νὰ περισώσῃ τὴν περιουσία του. Ἀνέλαβε διάφορα ἀξιώματα, φυλακίστηκε γιὰ ἀντεπαναστατικὴ δράση, ἐλευθερώθηκε, κατέφυγε στὸ Παρίσι καὶ ξανάρχισε τὴν περιηγητική του ζωή. Τὸ 1810 ταξίδεψε στὴ Μολδαβία καὶ τὶς ἄλλες παραδουνάβιες χῶρες, ἀρρώστησε ὅμως ἀπὸ ἑλονοσία, ξαναγύρισε στὴ Γαλλία καὶ πέθανε τὸ 1812. Σοφὸς καὶ μὲ πολυμερέστατη προσωπικότητα ὁ Sonnini, ἔγραψε πολλὰ συγγράμματα, οἰκονομικά, γεωργικά, στατιστικά, φυσιογνωστικά.

2. Voyage en Grèce et en Turquie fait par ordre de Louis XVI, et avec l'autorisation de la cour Ottomane, Ἀ Paris 1801.

λελευθερισμοῦ ποὺ ἔπνεε καὶ τὴ βαθύτατα ριζωμένη πίστη γιὰ ἐθνικὴ ἀποκατάσταση. Καὶ ὁ λόγος του ἦταν προφητικός:

«Ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση, κολοσσὸς ἄμορφος μὲ πήλινα πόδια, εἶναι ἕτοιμη νὰ σωριαστῆ. Καὶ ἡ Ἑλλάδα, ποὺ συνθλίβεται τώρα ἀπὸ τὸ ἀβάσταχτο βάρος τῆς τυραννίας, δὲν θὰ ἀργήση, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἂν ὄχι νὰ ξαναποχτήση τὴν παλιά της δόξα, τουλάχιστον νὰ συντρίψη τὶς ἁλυσίδες της καὶ νὰ καταλάβη τὴ θέση ποὺ τῆς ταιριάζει ἀνάμεσα στὰ ἔθνη».

Ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Sonnini εἶναι μαχητικός. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς ὑπερασπίζεται τὸν ὑπόδουλο λαὸ ἐναντίον τῶν προκαταλήψεων ὡρισμένων Εὐρωπαίων ποὺ ὑποστήριξαν πὼς οἱ Ἕλληνες εἶχαν ἐκφυλισθῆ ὁλότελα κάτω ἀπὸ τὴ μακραίωνη δουλεία καὶ διασαλπίζει τὴν πεποίθησή του γιὰ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν πνευματική τους ἐγρήγορση. Ἀπαντᾶ ἔτσι στὸ βιβλίο τοῦ καθολικοῦ Γερμανοῦ φιλόσοφου Pauw «Φιλοσοφικὲς ἔρευνες περὶ Ἑλλήνων», ἕνα κείμενο ἄγριου ἀνθελληνισμοῦ, ἄδικο, ὑβριστικό, συκοφαντικό, ἀνεδαφικὸ καὶ γεμάτο προκαταλήψεις.

«Εἶναι ἀδύνατο νὰ περιγράψη κανείς, ἔγραφε ὁ Pauw στὸ λυσσαλέο λίβελλό του, σὲ ποιὰ ἐξαχρείωση ἔχουν περιπέσει οἱ Ἕλληνες, κι᾽ αὐτὸ ἀπὸ δικό τους λάθος. Γιατὶ οἱ Τοῦρκοι, ποὺ τοὺς ἄφησαν ὅλα τους τὰ μοναστήρια, δὲν θὰ σκέπτονταν ποτὲ νὰ τοὺς ἀφαιρέσουν τὰ σχολεῖα, ἂν ἐκεῖνοι ἤθελαν νὰ τὰ κρατήσουν... Οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦν ἕνα θλιβερὸ ἄχθος ἀρούρης, εἶναι ἡ καταισχύνη τῶν προγόνων τους. Καταπατοῦν τοὺς τάφους τους χωρὶς κἂν νὰ τοὺς γνωρίζουν». Ἔγραφε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀμάθεια καὶ ἡ δεισιδαιμονία εἶναι τόσο βαθειὰ ριζωμένες, ὥστε καμμιὰ ἀνθρώπινη δύναμη δὲν θὰ μποροῦσε νὰ τὶς ξερριζώση καὶ ὅτι ἂν οἱ νεώτεροι Ἕλληνες «πετύχαιναν τὴν ἀνεξαρτησία τους, ἡ πρώτη χρήση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας τους θὰ ἦταν νὰ ἐπιχειρήσουν ἕνα μεγάλο θρησκευτικὸ πόλεμο. Σ᾽ αὐτὸ τὸν πόλεμο οἱ λεγόμενοι ὀρθόδοξοι καὶ οἱ λεγόμενοι σχισματικοὶ θὰ σφάζονταν ὡς τὸν τελευταῖο γιὰ μερικὲς λέξεις ποὺ δὲν ξέρουν οὔτε κἂν νὰ τὶς προφέρουν σωστά» [1].

Τὸ βιβλίο τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου ποὺ κυκλοφόρησε τὸ 1788 ἐρχόταν σὲ ἀντίθεση μὲ τὰ φιλελληνικὰ κείμενα τῶν Εὐρωπαίων περιηγητῶν. Καὶ φυσικὸ ἦταν νὰ προκαλέση σύγχυση καὶ νὰ δημιουργήση δυσμενεῖς ἐντυπώσεις, κυρίως γιατὶ ὁ συγγραφέας ἦταν γνωστὸς καὶ ἐπιφανής. Ἡ ζημία ποὺ μποροῦσαν νὰ προκαλέσουν στὴν ἐθνικὴ ὑπόθεση οἱ ἰσχυρισμοὶ τοῦ Pauw — πρέπει νὰ σημειωθῆ ὅτι ὁ ἴδιος δὲν εἶχε ἐπισκεφθῆ ποτὲ τὴν Ἑλλάδα — φαίνεται

---

1. *Corneille de Pauw*, Recherches philosophiques sur les Grecs, Βερολίνο 1788, τ. Α΄, σ. 103. Ἀκόμα καὶ τὶς Ἑλληνίδες θεωροῦσε ἐκφυλισμένες ὁ Pauw: «Σήμερα δὲν βρίσκεις στὴν Ἑλλάδα, παρὰ μόνο γυναῖκες κατώτερες σὲ σύγκριση μὲ τὶς βορειοευρωπαῖες». Ἦταν ὁ πρόδρομος τοῦ Φαλλμεράϋερ καὶ ἀπὸ μιὰ ἄποψη τῶν ναζιστικῶν θεωριῶν περὶ ἀρείας φυλῆς καὶ φυλετικῶν διακρίσεων.

ἀπὸ τὴν ἀνησυχία καὶ τὴ λύπη ποὺ δοκίμασε ὁ Κοραῆς ὅταν πρωτοδιάβασε τὸ κείμενο, ἀπὸ τὴν ὀργὴ ποὺ τὸν κατεῖχε χρόνια ὁλόκληρα καὶ τὴν ἔντονη ἐπιθυμία του νὰ ἀντιδράση στίς «φρικώδεις συκοφαντίες» του ἀποστομώνοντάς τον καὶ παίρνοντας ἐκδίκηση γιὰ λογαριασμὸ τοῦ Γένους [1].

Ὁ Pauw δὲν ἦταν ὁ μοναδικὸς πολέμιος τῆς ἰδέας τῆς ἑλληνικῆς ἀνεξαρτησίας. Τὴν ἴδια περίοδο εἶχε κυκλοφορήσει καὶ ἕνα ἄλλο βιβλίο ποὺ δυσφημοῦσε τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα. Ὁ Γερμανὸς γιατρὸς Weikard ἔγραφε ὅτι οἱ νεώτεροι Ἕλληνες εἶναι ἠλίθιοι καὶ δειλοί [2]. Ἦταν ἐπίσης καὶ οἱ φιλότουρ-

1. Στὶς 15 Σεπτεμβρίου 1788 γράφει στὸ φίλο του Πρωτοψάλτη στὴ Σμύρνη: «Μὲ ἐλύπησε, φίλε μου, μεγάλως ἕνα νέον σύγγραμμα, τὸ ὁποῖον ἐφάνη ταύτας τὰς ἡμέρας ἐδῶ, γεγραμμένον ἀπὸ τὸν περίφημον φιλόσοφον τοῦ Βερολίνου, τὸν Παύιον, ὅστις ἀγκαλὰ δὲν φαίνεται φίλος τῶν Τούρκων, κατηγορεῖ ὅμως τὸ γένος μὲ μίαν ἀνήκουστον σκληρότητα» (Ἅπαντα, Ἐκδ. Βαλέτα, τ. Β1, σ. 120). Χρόνια ὁλόκληρα ἀπασχολοῦν τὸν Κοραῆ οἱ μισελληνικὲς θεωρίες τοῦ Pauw. Βρίσκεται μόνιμα σὲ βρασμὸ ψυχῆς. Σὲ ἐπιστολὴ τῆς 1 Ἰουλίου 1790 ἔγραφε στὸν Πρωτοψάλτη πὼς πρέπει νὰ κλείσουν «τὰ στόματα τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἀθλίου καὶ καταφρονημένου γένους ἡμῶν καὶ μάλιστα τοῦ καταράτου Παυίου, τὸν ὁποῖον ὁσάκις ἐνθυμηθῶ σεληνιάζομαι» (ἔνθ' ἀν., σ. 142). Τὸ 1793 ἔγραφε στὸν Γάλλο ἑλληνιστὴ Chardon de la Rochette γιὰ τοὺς «συγγραφεῖς συκοφάντας, οἱ ὁποῖοι καὶ ἀπονέμουν εἰς ἑαυτοὺς τὸν πομπώδη τίτλον τοῦ φιλοσόφου καὶ εἰς τὰ συγγράμματά των «Φιλοσοφικαὶ Ἔρευναι», ἐξεμοῦντες ἀπὸ τοῦ γραφείου των τὴν χολήν των ἐναντίον ἑνὸς ἔθνους τὸ ὁποῖον ἐγνώρισαν μόνον ἐξ ἀκοῆς» (Lettres inédites de Coray à Chardon de la Rochette (1740-1746) suivies d' un requeil de ses lettres françaises à divers savants, Paris 1877, σ. 87 κ. ἑ.). Στὶς 27 Νοεμβρίου 1796 ἔγραφε στὸν Πρωτοψάλτη: «Καταγίνομαι κατὰ τὸ παρὸν εἰς ἕνα ἑλληνογαλλικὸν σύγγραμμα, εἰς τὸ ὁποῖον ἔχω σκοπὸν νὰ τρίψω (ἀλλὰ νὰ τρίψω ἰσχυρά) τὸ ἀναιδὲς πρόσωπον τοῦ Γερμανοῦ σοφιστοῦ, τοῦ Παυίου, διὰ τὰς φρικώδεις συκοφαντίας, ὅσας ἐξέφρασε κατὰ τοῦ δυστυχοῦς γένους τῶν Γραικῶν καὶ νὰ τὸν πληροφορήσω ὅτι εἰς τὸ τέλος τοῦ 18ου αἰῶνος, μετὰ μίαν δεινὴν αἰχμαλωσίαν τεσσάρων σχεδὸν ἑκατονταετηρίδων, εὑρίσκονται ἀκόμη μεταξὺ τῶν Γραικῶν ἄνθρωποι νὰ συγγράψωσιν καθὼς καὶ οἱ Εὐρωπαῖοι καὶ νὰ ἀνασκευάσωσι τὰς θεωρίας ἑνὸς τερατολόγου σοφιστοῦ. Φοβούμενος μὴν ἀποθάνω πρὶν τελειώσω αὐτὸ τὸ σύγγραμμα καὶ νὰ ἐκδικήσω τὸ γένος μου (ταύτην τὴν ὥραν, φίλε μου, ρέουσι τὰ δάκρυά μου ποταμηδὸν ἀπὸ τὴν ἀγανάκτησιν καὶ τὸν διακαῆ πόθον τῆς ἐκδικήσεως) ἔγραψα ἕνα μικρὸν ὑπομνημάτιον καὶ ἔκαμα νὰ τὸ ἐκτυπώσω εἰς μίαν φιλολογικὴν ἐφημερίδα ἢ γαζέταν» (Ἅπαντα, ἔνθ' ἀν., σ. 228). Ὁ Κοραῆς ἀντιμετώπισε ἀρχικὰ ἀπὸ ἐπιστημονικὴ σκοπιὰ τὸν ὑβριστὴ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους μὲ τὴ διατριβὴ περὶ Δεινάρχου ποὺ δημοσιεύθηκε στὸ Magasin Encyclopédique τὸ 1796, προετοιμάζοντας δραστικώτερη καὶ πιὸ ἄμεση ἐπίθεση μὲ τὴν ἔκδοση τοῦ «Περὶ ἀέρος, ὑδάτων καὶ τόπων» τοῦ Ἱπποκράτη. Τὸ ἔργο αὐτὸ κυκλοφόρησε τὸ 1800, ἀλλὰ ὁ Pauw εἶχε στὸ μεταξὺ πεθάνει καὶ ὁ Κοραῆς περιωρίσθηκε νὰ ἀπαντήση μὲ μιὰ ἐκτεταμένη ὑποσημείωση στὶς ἀνθελληνικὲς θεωρίες τοῦ Γερμανοῦ φιλοσόφου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Ρήγας ἀσχολήθηκε μὲ τὶς συκοφαντίες τοῦ Pauw. Μεταφράζοντας στὰ ἑλληνικὰ τὸν «Νέο Ἀνάχαρση» τοῦ ἀββᾶ Bartélemy, σχολιάζει, στὴ σελ. 159, μὲ δηκτικότητα τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Γερμανοῦ γιὰ τὸν αἱμοχαρὴ χαρακτήρα τῶν Ἑλλήνων ἐξ αἰτίας τοῦ θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ τους (*Ἀπ. Δασκαλάκη*, Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινλῆ, Ἀθῆναι, σ. 368).

2. Βέβαια τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Weikard φαίνονται κωμικὰ ἀλλὰ τὸ βιβλίο του με-

κοι Εὐρωπαῖοι πρεσβευτὲς καὶ πρόξενοι στὰ μεγάλα κέντρα τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ποὺ δυσφημοῦσαν τὸ νέο Ἑλληνισμό [1].

Κάτω ἀπ' αὐτὲς τὶς συνθῆκες ἡ θαρραλέα ὑπεράσπιση τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὸν Sonnini ἔπαιξε πολυσήμαντο ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ φιλελληνικοῦ πνεύματος στὴ Γαλλία κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα. Ἀλλὰ ὁ Sonnini δὲν περιωριζόταν στὴν ὑπεράσπιση τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, συνιστοῦσε καὶ γαλλικὴ στρατιωτικὴ ἐπέμβαση γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν Ἑλλήνων. Καὶ ἦταν βέβαιος ὅτι σὲ μιὰ τέτοια περίπτωση ὁ ξεσηκωμὸς στὴν Ἑλλάδα θὰ ἦταν γενικός. «Λεγεῶνες θαρραλέων πολεμιστῶν θὰ σχηματίζονταν παντοῦ, δαιμόνιοι ναυτικοὶ θὰ σκέπαζαν τὴ θάλασσα μὲ ἐλαφρὰ σκάφη ἱκανὰ νὰ μεταφέρουν ταχύτατα ἐνισχύσεις σ' ὅλα τὰ σημεῖα τῶν ἀκτῶν καὶ τῶν νησιῶν» [2]. Φλογερὸς φιλέλληνας ὁ Sonnini ἐκφράζει μὲ βαθύτατη συγκίνηση τὴν πίστη του στὸ φιλελευθερισμὸ καὶ τὸ ἐπαναστατικὸ πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων: «Μίλησα γιὰ ἐπανάσταση καὶ καθὼς γράφω αὐτὴ τὴν τρομερὴ λέξη ἡ πέννα μου τρέμει» [3].

Πρῶτος σταθμὸς τοῦ Γάλλου περιηγητῆ στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες κατὰ τὴν ἐπιστροφή του ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο ἦταν ἡ Ρόδος. Ταξίδευε μὲ ἕνα καράβι ποὺ τὰ ἀμπάρια του ἦταν γεμάτα ποντίκια. Ἀλλὰ τὸ πλήρωμα βρῆκε τρόπο νὰ ξεφορτωθῆ τὰ ἀδηφάγα τρωκτικά.

«Πρόσεξαν πὼς στὸ λιμάνι εἶχε ἀράξει ἕνα ἑλληνικὸ πλοῖο φορτωμένο μῆλα. Ζύγωσαν κι' ἔρριξαν ἄγκυρα πλάϊ του. Ὕστερα πέταξαν κρυφὰ ἕνα παλαμάρι στὸ ἑλληνικὸ καράβι καὶ τὸ τέντωσαν ἔτσι ποὺ νὰ σχηματισθῆ μιὰ σταθερὴ γέφυρα. Σὲ λίγο τὰ ποντίκια ξετρύπωσαν ἀπὸ ὅλες τὶς γωνιές, στρατιὰ ὁλόκληρη. Τὰ τράβηξε ἡ μυρουδιὰ τῶν μήλων — εἶναι ἡ ἀγαπημένη τους τροφή — καὶ σὲ λίγο πέρασαν ὅλα, ὡς τὸ τελευταῖο, στὸ διπλανὸ καράβι. Καὶ οἱ Ἕλληνες θὰ βλαστημοῦσαν τὴν ὥρα καὶ τὴ στιγμὴ ποὺ βρέθηκαν πλάϊ μας» [4].

ταφράσθηκε στὶς περισσότερες εὐρωπαϊκὲς γλῶσσες (ἡ ἰταλικὴ μετάφραση: Prospetto di un sistema più semplice di medecina) καὶ δημιούργησε ἐντυπώσεις δυσμενεῖς γιὰ τοὺς Ἕλληνες ἐξ αἰτίας τῶν ὀνειδιστικῶν χαρακτηρισμῶν. Ἔγραφε ὁ Γερμανὸς γιατρὸς ὅτι οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἔδωσαν πολιτιστικὰ ἀθάνατα ἔργα ἐπειδὴ ἔπιναν πολὺ κρασί, ἐνῶ οἱ σύγχρονοι ἀποβλακώθηκαν γιατὶ οἱ Τοῦρκοι φρόντισαν νὰ ξερριζώσουν τὰ ἀμπέλια τους. Ὁ Κοραῆς ξετίναξε καὶ γελοιοποίησε τὸν δόκτορα στὰ προλεγόμενα τοῦ Ἱπποκράτη (σελ. CLXXVIII σημ. 1).

1. Παράδειγμα ὁ Peyssonnel (πρόκειται γιὰ τὸν γιὸ Peyssonnel) ποὺ στιγματίζει ὁ Κοραῆς στὴν ἐπιστολὴ τῆς 15 Νοεμβρίου 1791 πρὸς τὸν ἑλληνιστὴ Chardon de la Rochette (Lettres inédites, 6. 87).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 31.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 32.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 160 - 161.

Τρεῖς μάστιγες ἀφάνιζαν τὴ Ρόδο: οἱ σεισμοί, ἡ πανούκλα καὶ ἡ τουρκικὴ τυραννία. Κανένα μέτρο δὲν πῆρε ποτὲ ἡ τουρκικὴ ἐξουσία γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἐπιδημιῶν. «Κάθε πανουκλιασμένος μποροῦσε νὰ κυκλοφορῇ ἐλεύθερα σ' ὁλόκληρη τὴν τουρκικὴ αὐτοκρατορία. Κανεὶς δὲν σκέφτηκε ποτὲ νὰ ἀπομονώσῃ τὰ μολυσμένα ἄτομα» [1].

Δύο Φραγκισκανοὶ μοναχοὶ ἐμπιστεύθηκαν στὸν συμπατριώτη τους περιηγητὴ ὅτι ὑπάρχει ἕνα ἀλάνθαστο φάρμακο κατὰ τῆς πανούκλας. Τὸ γνώρι-

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 175. Ἡ πανούκλα ἀποδεκάτιζε τὶς περιοχὲς τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, γιατὶ ἡ τουρκικὴ διοίκηση ἀπόφευγε κάθε προληπτικὸ ἢ κατασταλτικὸ μέτρο γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ἐπιδημίας. Γράφει σχετικὰ ὁ Γάλλος περιηγητὴς De Mirone, ποὺ ταξίδεψε στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολὴ τὸ 1720: «Καθὼς δὲν ὑπάρχουν καραντίνες στὴν Τουρκία τὰ ἐμπορεύματα μεταφέρονται χωρὶς ἀπολύμανση κατὰ τὴν ἄφιξή τους στὰ λιμάνια. Ἔτσι ἡ πανούκλα μεταδίδεται ἀμέσως σ' ἐκείνους ποὺ τ' ἀγοράζουν. Ἡ διάδοση τῆς ἐπιδημίας ὀφείλεται καὶ στὴ ρυπαρότητα τῶν Τούρκων. Οἱ δρόμοι (τῆς Πόλης) εἶναι ἀκάθαρτοι, γεμάτοι ἀπορρίμματα. Ἡ σήψη καὶ οἱ ἀναθυμιάσεις κατὰ τοὺς ζεστοὺς μῆνες μολύνουν τὴν ἀτμόσφαιρα. Ἔπειτα τοὺς πανουκλιασμένους ποὺ πεθαίνουν τοὺς θάβουν τριάντα πόντους κάτω ἀπὸ τὴ γῆ. Ἡ ἀποσύνθεση τῶν πτωμάτων σκορπίζει φοβερὴ δυσωδία, ἔτσι ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ τὴν ἀντέξῃ ἄνθρωπος, σὲ ἀπόσταση δύο λευγῶν. Ὑπάρχει καὶ ἡ μοιρολατρία ποὺ χειροτερεύει τὴν κατάσταση. Οἱ Τοῦρκοι πιστεύουν πὼς οἱ μέρες τῶν ἀνθρώπων εἶναι μετρημένες ἀπὸ τὸ Θεό, καὶ τίποτα δὲν μπορεῖ νὰ ἀλλάξῃ τὴ μοῖρα τους. Δὲν παίρνουν λοιπὸν κανένα μέτρο γιὰ προφύλαξη ἀπὸ τὴν ἐπιδημία. Ἀδιαφοροῦν ὁλότελα γιὰ τὴν πανούκλα ποὺ θερίζει γύρω τους, ἀγγίζουν ἄφοβα τὰ σαπισμένα πτώματα, φοροῦν τὰ ροῦχα τῶν πανουκλιασμένων χωρὶς νὰ τὰ πλύνουν, ζοῦν ἀδιάφοροι πλάϊ στοὺς ἀρρώστους. Στὴ χρονιὰ τῆς ἐπιδημίας ὀγδόντα χιλιάδες ἄνθρωποι χάνουν στὴν Πόλη τὴ ζωή τους. Ὑπάρχουν ὅμως χρονιὲς ποὺ ἡ πανούκλα θερίζει ἑκατὸν εἴκοσι χιλιάδες ψυχές. Ἔτσι εἶναι ἀδύνατο νὰ φυλαχτῇ κανείς, γιατὶ ὅπου γυρίσῃ τὸ βλέμμα του βλέπει πτώματα. Γεμάτοι οἱ δρόμοι, ἀκόμα καὶ τὰ καράβια ποὺ κάνουν τὴ συγκοινωνία ἀνάμεσα στὴν Πόλη καὶ στὸ Γαλατά. Ἡ μοναδικὴ ἐλπίδα σωτηρίας εἶναι νὰ φύγῃ κανεὶς στὴν ἐξοχή» (*M. de Mirone,* Mémoires et aventures secrètes et curieuses d' un voyage du Levant, Liège 1731, τ. Α', σ. 162 - 166). Στὴ Σμύρνη οἱ πρόξενοι τῶν εὐρωπαϊκῶν χωρῶν καὶ οἱ Δυτικοὶ ἔμποροι, εἶχαν σπίτια παραθαλάσσια μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὴ στεριά. Στὸ πίσω μέρος τοῦ σπιτιοῦ ὑπῆρχαν γαλαρίες πάνω σὲ προβλῆτες ποὺ προχωροῦσαν μέσα στὴ θάλασσα. Κατὰ τὶς ἐπιδημίες πανούκλας, ὅσοι δὲν ἔφευγαν στὴν ἐξοχή, κλείνονταν στὰ ἀρχοντικά τους καὶ ἐπικοινωνοῦσαν μόνο μὲ τοὺς καπεταναίους τῶν εὐρωπαϊκῶν καραβιῶν ποὺ ἔρχονταν μὲ τὶς βάρκες τους στὴν ἰδιόκτητη σκεπαστὴ γαλαρία τῆς προβλῆτας καὶ τακτοποιοῦσαν τὶς διάφορες ὑποθέσεις ἀκίνδυνα (*Tollot,* Nouveau voyage fait au Levant ès années 1731 et 1732, Ἀ Paris 1742, σ. 267 - 268). Στὴ Χίο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπιδημίας οἱ κάτοικοι ἐγκατέλειπαν τὴν πόλη καὶ κατέφευγαν στὰ ἐξοχικά τους σπίτια ἐνῶ ἄλλοι ἔμπαιναν σὲ κάθε λογῆς πλεούμενα, τὰ ἄραζαν στὴν παραλία καὶ ζοῦσαν ἐκεῖ ὥσπου νὰ κοπάσῃ ἡ θεομηνία. Ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς *Calvert Frederick Lord Baltimore* ποὺ παρέπλευσε τὸ νησὶ τὸ 1763, εἶδε στὸ λιμάνι τῆς Χίου «πλῆθος βάρκες σκεπασμένες, γεμάτες ἀνθρώπους. Ὅλος αὐτὸς ὁ κόσμος ἔμενε στὴ θάλασσα μόνιμα γιὰ ν' ἀποφύγῃ τὴ μόλυνση ἀπὸ τὴν παραλία» (Tour to the East on the years 1763 and 1764 with remarks on the city of Constantinople and the Turks, London 1767, σ. 30).

ζαν μάλιστα ἀπὸ προσωπικὴ πεῖρα: «Νὰ πίνης κάθε πρωὶ νηστικὸς μιὰ κούπα ἀπὸ τὸ κατουρό σου μὲ λίγο λεμόνι» [1].

Ὁ Sonnini καταγράφει κατὰ τὶς περιηγήσεις του τὰ πάντα: ὅ,τι βλέπει καὶ ὅ,τι ἀκούει. Διαπίστωσε λ.χ. ὅτι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ ἀγαπημένα φαγιὰ στὸ Αἰγαῖο εἶναι τὰ καλαμάρια γεμιστὰ μὲ κιμά [2].

Οἱ Κασιῶτες εἶναι οἱ πιὸ ἐλεύθεροι κάτοικοι τοῦ Αἰγαίου καὶ οἱ πιὸ εὐτυχισμένοι, γιατὶ τὸ νησί τους εἶναι ἀπρόσιτο καὶ οἱ Τοῦρκοι σπάνια ἀποτολμοῦν νὰ ξεμπαρκάρουν στὶς βραχουριές του. Ἔτσι ζοῦν ἀνεξάρτητοι καὶ ἀπολαμβάνουν τὰ ἀγαθά τους. «Εἶναι οἱ πιὸ ἐργατικοὶ νησιῶτες. Θαυματουργοῦν μὲ τὸν ἱδρώτα τους πάνω στὴν κατάξερη γῆ» [3].

Στὴν Κῶ μὲ τὰ πλούσια λειβάδια ἄνθοῦσε ἡ κτηνοτροφία καθὼς καὶ ἡ ὑφαντουργία. Τὰ ὑφάσματα τοῦ νησιοῦ φημίζονταν γιὰ τὴ λεπτότητα καὶ τὰ ζωηρά τους χρώματα. Ἀπὸ τὴ μεταξοβιοτεχνία ποὺ βρισκόταν σὲ μεγάλη ἀκμὴ πρὶν ἀπὸ δυὸ αἰῶνες, δὲν εἶχε ἀπομείνει τίποτα [4].

Τὸ ἀξιοπερίεργο τοῦ νησιοῦ ἦταν πάντοτε ὁ πελώριος πλάτανος τῆς κεντρικῆς πλατείας μὲ τοὺς βαρειοὺς κλώνους ποὺ στηρίζονταν σὲ πέτρινες κολῶνες [5].

Τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ζοῦσαν κάτω ἀπὸ διπλὴ τυραννία: τῶν Τούρκων καὶ τῶν πειρατῶν τῆς Μάλτας.

«Οἱ δύστυχοι Ἕλληνες δὲν βρίσκουν πουθενὰ προστασία. Δὲν ξέρουν ἀπὸ ποιὸν νὰ γλυτώσουν. Ὅταν ἀράξη στὸ λιμάνι τούρκικο καράβι, ἀκόμα καὶ ἡ μικρότερη γαλιότα, ὁ καπετάνιος της μεταβάλλεται ἀμέσως σὲ κυρίαρχο τοῦ νησιοῦ. Οἱ πρόκριτοι τρέχουν νὰ τοῦ φιλήσουν τὸ χέρι καὶ νὰ πάρουν διαταγές. Ὅλα εἶναι στὴ διάθεσή του. Παίρνει ὅ,τι τοῦ χρειάζεται, ἐπιβάλλει ἀγγαρεῖες, αὐτοδιορίζεται ἀνώτερος κριτής, δικάζει καὶ καταδικάζει, ἐπιβάλλει πρόστιμα ποὺ πληρώνονται ἀμέσως, τιμωρεῖ μὲ φάλαγγα. Μὲ δυὸ λόγια ἡ παραμονή του σκορπίζει σ' ὅλο τὸ νησὶ τὸν τρόμο».

Ὕστερα ἔρχονται οἱ Μαλτέζοι πειρατές. Οἱ ἴδιες σκηνές, οἱ ἴδιες καταχρήσεις, οἱ ἴδιοι ἐξευτελισμοί, οἱ ἴδιες ρεβερέντσες, τὰ ἴδια πεσκέσια, οἱ ἴδιες ἀγγαρεῖες, οἱ ἴδιες αὐθαιρεσίες, ἡ ἴδια κακομεταχείριση.

«Μιὰ ἀπὸ τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ ἐπέβαλλαν οἱ Μαλτέζοι στοὺς ἀπροστάτευτους Ἕλληνες εἶναι τὰ παρατηρητήρια. Ὅσον καιρὸ παραμένει τὸ καράβι

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 176. Ὑπάρχει καὶ μιὰ κυπριακὴ ἐπωδὴ γιὰ ἄρρωστο ποὺ πίνει τὸ κάτουρό του γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ ἴκτερου (τζαννίν): «Ἀπάνω στὸ καλαδρωπάριν (μαδραγόρα) τρεῖς μέρες κατουρᾶ ὁ ἄρρωστος κάθε μέραν τσ' αἱ πίνει τρία ροφήματα ἀπ' τὸ κατούρημά του» (*Στίλπ. Κυριακίδη*, Κυπριακαὶ Ἐπωδαί, Λαογρ., τ. ΣΤ' (1918), σ. 611 - 612).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 220.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 238 - 241.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 246.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 249.

τους ἀραγμένο στὸ νησί, οἱ κάτοικοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ τοποθετοῦν βιγλάτορες στὰ ψηλότερα σημεῖα καὶ νὰ ἀνιχνεύουν νύχτα μέρα τὸν ὁρίζοντα μὴ φανῆ κανένα τούρκικο καράβι. Ἕνας Μαλτέζος εἶχε ἀράξει τὸ κουρσάρικό του στὸ λιμάνι τῆς Κιμώλου. Οἱ βιγλάτορες ἀγρυπνοῦσαν πάνω σὲ πύργους στημένους σὲ ἐπίκαιρα σημεῖα τοῦ νησιοῦ. Ξαφνικὰ ὁ ἀρχιπειρατὴς καὶ τὸ τσοῦρμο του βλέπουν νὰ μπαίνη στὸ λιμάνι ἕνα τούρκικο καράβι. Ἡ ἀμέλεια τοῦ βιγλάτορα τιμωρήθηκε σκληρά. Ὁ ἀρχιπειρατὴς πρόσταξε νὰ γκρεμίσουν τὸ σπίτι του καὶ ἀπαγόρευσε νὰ ξαναχτισθῆ. Ξαναγύρισα στὸ νησὶ ὕστερα ἀπὸ χρόνια καὶ εἶδα τὸ γκρεμισμένο σπίτι. Οἱ νοικοκυραῖοι δὲν ἀποτολμοῦσαν νὰ ξαναστεριώσουν τὸ σπιτικό τους. Βάτοι εἶχαν τυλίξει τὰ χαλάσματα καὶ φίδια μονάχα ζοῦσαν κάτω ἀπὸ τὶς πέτρες. Κι᾿ ἄς μὴν ὑπῆρχαν πιὰ Μαλτέζοι πειρατές[1].

Στὴν Ἀμοργὸ δὲν ὕφαιναν πιὰ τοὺς περίφημους ἀρχαίους «ἀμοργίνους χιτῶνας», παρατηρεῖ ὁ Sonnini. Ὡστόσο συνηθιζόταν ἀκόμα ἡ βαφὴ μὲ ὀρκέλλη[2], ἕνα εἶδος λειχήνας ποὺ δίνει κόκκινο χρῶμα. Ἀφθονοῦσε στοὺς

1. Ἔνθ᾿ ἀν., σ. 258 - 260. Οἱ πειρατὲς τοῦ τάγματος τῶν Ἰωαννιτῶν Ἱπποτῶν τῆς Μάλτας, ἦταν τὸ φόβητρο τῶν Τούρκων σ᾿ ὁλόκληρη τὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Γι᾿ αὐτὸ ὁ Κοραῆς, ἐκφράζοντας τὸ μῖσος του κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας καὶ τὴν πίκρα του γιὰ τὴν ἀδιαφορία τῶν εὐρωπαϊκῶν κυβερνήσεων μπροστὰ στὸ δρᾶμα τοῦ ὑπόδουλου ἑλληνισμοῦ, ἔγραφε ὅτι θὰ προτιμοῦσε νὰ ἐγκατασταθῆ στὴ Μάλτα: «Ἡ μόνη πατρίδα ποὺ θὰ μποροῦσα νὰ ἀποδεχθῶ εἶναι τὸ νησὶ τῆς Μάλτας ἢ ἡ Ρωσία, ἂν οἱ Μαλτέζοι καὶ οἱ Ρῶσοι ἦταν ἐλεύθεροι. Μόνο ἐκεῖ θὰ παρηγοριόμουνα βλέποντας ἀδιάκοπα νὰ σέρνωνται στὴν αἰχμαλωσία ἐκεῖνοι, ποὺ κρατοῦν στὰ δεσμὰ τοὺς δύστυχους συμπατριῶτες μου» (Lettres inédites de Coray, σ. 68). Ἡ ἀσύδοτη ληστρικὴ δράση τῶν Μαλτέζων πειρατῶν στὶς ἑλληνικὲς θάλασσες ἀνάγκασε πολλὰ νησιὰ νὰ προσχωρήσουν στὸ ρωμαιοκαθολικισμό. Τὸ 1727 ὑπέγραψε ὁμολογία ὁ ἀρχιεπίσκοπος Αἰγίνας, Πόρου καὶ Ὕδρας Καλλίνικος μαζὶ μὲ τὸν κλῆρο καὶ τοὺς προεστούς. Τὸ ἴδιο εἶχε γίνει πρὶν ἀπὸ 75 χρόνια, τὸ 1662. Προσχώρησαν στὸν καθολικισμὸ ὁ Παροναξίας Νικόδημος, ὁ ἐπίσκοπος Σίφνου, Τζιᾶς καὶ Θερμιῶν Γεράσιμος, ὁ Σαντορίνης Παρθένιος καὶ ὁ Μήλου Διονύσιος. Τὸ 1680 εἶχαν ὑπογράψει προσχώρηση ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Αἴγινας Δαμασκηνὸς καὶ οἱ κάτοικοι τοῦ νησιοῦ. Φυσικὰ δὲν ἀπαρνήθηκαν τὴν πίστη τους ἐνσυνείδητα. Ἦταν πράξη συμβιβασμοῦ κάτω ἀπὸ πιεστικὴ ἀνάγκη. Οἱ Κυκλαδίτες ἀποζητοῦσαν τὴν προστασία τοῦ πάπα γιὰ νὰ σωθοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν Καθολικῶν πειρατῶν, ἀπὸ τὶς ληστεῖες καὶ τοὺς ἐξευτελισμούς (*Ἀντ. Λιγνοῦ*, Ἱστορία τῆς Νήσου Ὕδρας, Ἀθῆναι 1946, τ. Α΄, σ. 25 - 26).

2. Orseille d'herbe, ὀρκέλλη ἢ ὀρσέλλη, φυσικό, ἰωδέρυθρο χρῶμα ποὺ παρασκευάζεται ἀπὸ ὡρισμένες λειχῆνες. Δὲν ἀπαντᾶ ἕτοιμο ἀλλὰ προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἀέρα καὶ ἀμμωνίας ἢ ἀλκαλικῶν. Ἡ χρησιμοποίηση τῶν λειχηνῶν ἦταν εὐρύτατα διαδομένη πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνακάλυψη τῶν συνθετικῶν χρωμάτων τῆς πίσσας. Ἡ ὀρκέλλη ποὺ ἀναφέρει ὁ Sonnini (ἄλλοι τὴν ἀποκαλοῦν roccella tinctoria) εἶναι ἡ «γλίνα» ἢ «γλίντζα τῆς πέτρας» τῶν Ἀμοργιανῶν. Οἱ λειχῆνες εἶναι ξερὲς καὶ ἔχουν χρῶμα λευκόφαιο. Τὶς χρωστικές τους ἰδιότητες ἀνακάλυψε τυχαῖα κάποιος Φράγκος Rucellai τὸ 1300. Τὶς χρησιμοποιοῦσαν ἀπὸ τὸ 1700, ὅπως μαρτυρεῖται στὸ χρονικὸ τοῦ περιηγητῆ Tournefort (Βλ. *Ἄννας Ἀποστολάκη*, Βαφική, Λαογρ., τ. ΙΔ΄ (1952), σ. 99, *R. Pfister*, Teinture et alchimie dans l'Orient Hellénistique, Πράγα 1935, σ. 11 κ.ἑ).

βράχους τῆς 'Αμοργοῦ καὶ ἄλλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου (Κίμωλο, Τῆνο, Φολέγανδρο). 'Αλλὰ μόλις τὸ 1776 ἢ 1777 ἀνακάλυψαν τὴν ἀξία τοῦ φυτοῦ οἱ Ἕλληνες. 'Από τότε ἔρχονταν Ἄγγλοι ἔμποροι στὶς Κυκλάδες καὶ φόρτωναν ὁλόκληρες καραβιές. «Τὸ 1779 ποὺ βρισκόμουν στὸ νησὶ τὸ ὠνόμαζαν «ἐγγλέζικο χόρτο»[1].

Τὰ ἴδια ἀγγλικὰ πλοῖα ἀγόραζαν καὶ σκιλλοκρεμμύδες[2], ἕνα φυτὸ ποὺ φυτρώνει ἀνάμεσα στοὺς βράχους καὶ θεραπεύει τὶς λειχῆνες (τοὺς ἕρπητες). Ὁ ἴδιος ὁ Sonnini εἶχε τὴν εὐκαιρία νὰ διαπιστώση τὰ λαμπρὰ ἀποτελέσματα τῆς θεραπείας. Καὶ νὰ πῶς χρησιμοποιοῦσαν τὶς σκιλλοκρεμμύδες οἱ Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου. Ἔκοβαν ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὸ βολβὸ καὶ ἔτριβαν μ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ δέρματος ποὺ ἔπασχε, ἀφοῦ προηγουμένως τὸ χάραζαν γιὰ νὰ ἀπορροφήση εὐκολώτερα τὸ χυμό. Ἔτσι ἐξαφανίζονταν ἐντελῶς οἱ ἕρπητες.« 'Αλλὰ στὴ χώρα τῶν δεισιδαιμονιῶν», γράφει ὁ Sonnini, «δὲν περιορίζονται μόνο στὶς ἐφαρμογὲς ποὺ ἐπιβάλλει ἡ πρακτικὴ ἐμπειρία. 'Αποδίδουν στὴ σκιλλοκρεμμύδα καὶ τὴν ἰδιότητα νὰ διατηρῇ τὰ δόντια λευκὰ καὶ ὁλόγερα. Τρίβοντάς τα μὲ τὸ βολβό; Ὄχι. Μόλις δῇς σκιλλοκρεμμύδα νὰ φυτρώνη γονατίζεις καὶ δαγκώνεις τὸ φυλλαράκι ποὺ προβάλλει ἀπὸ τὸ χῶμα, ἄσπρο ὅπως εἶναι μὲ μαῦρες βοῦλες»[3]. Ἐντύπωση προκάλεσαν οἱ 'Αμοργιανοὶ στὸν περιηγητή: «Τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τοῦ νησιοῦ εἶναι ἡ εὐπροσηγορία τῶν ἀντρῶν καὶ ἡ χαρούμενη διάθεση τῶν γυναικῶν ποὺ σοῦ θυ-

---

1. Γιὰ τό «ἐγγλέζικο χόρτο» τῆς 'Αμοργοῦ γράφουν οἱ Δημητριεῖς, *Δανιὴλ Φιλιππίδης* καὶ *Γρηγ. Κωνσταντᾶς* στὴ Νεωτερικὴ τους Γεωγραφία (σ. 287): «Γίνεται καὶ ἕνα φυτό, ὅπου βάφει κόκκινα, ἀπὸ τὸ ὁποῖον παίρνουν ἀρκετὸ οἱ 'Εγγλέζοι». Ὡστόσο καμμιὰ πληροφορία δὲν ἔχει διασωθῆ γιὰ τὸν τρόπο παρασκευῆς τοῦ χρώματος. Παρατηρεῖ ὁ *'Αντ. Μηλιαράκης*: «Παράδοξον εἶναι πῶς ἐν νήσῳ, ἔνθα οἱ κάτοικοι δὲν ἔπαυσαν μέχρι σήμερον κατεργαζόμενοι αὐτὰ τὰ ἴδια αὐτῶν ἐνδύματα, καὶ βάφοντες, ν' ἀπολεσθῇ ἐντελῶς ἐκ τῶν παραδόσεων οὐ μόνον ὁ τρόπος τῆς ἐκ τοῦ λειχῆνος παρασκευῆς χρώματος ἀλλὰ καὶ πᾶσα γνῶσις περὶ ἀρχαιοτέρας ἐμπορίας τοῦ λειχῆνος, ἐξ ἧς ἐκέρδιζον χρήματα» (Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων Νήσων κατὰ μέρος, 'Αμοργός, 'Εν 'Αθήναις 1884, σ. 56). Φαίνεται ὅμως ὅτι τό «ἐγγλέζικο χόρτο» ἦταν γνωστὸ στὶς Κυκλάδες καὶ στὰ χρόνια τοῦ Εἰκοσιένα. Ὁ *Bory de Saint Vincent* (Expédition scientifique de Morée, Paris et Strasbourg, 1832, τ. Γ', σ. 310) εἶδε φορτίο λειχήνων ποὺ ἀγόρασε Ἄγγλος ἔμπορος στὴ Μύκονο.

2. Εἶναι ἡ σκίλλη τῶν ἀρχαίων. Ὁ Sonnini μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ Ἕλληνες τοῦ Αἰγαίου τὴν ὠνόμαζαν κουβαρόσκιλλα ἢ ἀρχιδόσκιλλα. Ἄλλες ὀνομασίες σὲ διάφορες ἑλληνικὲς περιοχές, ἀπὸ νεώτερες πηγές: κρεμμυδόσκιλλα (Σύρα), ἀσκέλλα (Αἴγινα, Λακωνία, Πάρος), ἀσκιλλητούρα (Κρήτη), ἀσκινοκάρα, ἀσκιλοκάρα, ἁγιοβασιλίτσα καὶ κουτσούνα (Κεφαλονιά), μποτσίκι ('Αρκαδία 'Ηλεία), βασιλοκουτσούνα (Αἰτωλία) κ.ἄ. (*Ι. Σβορώνου*, Ἡ σκίλλα, ὁ σχινοκέφαλος Περικλῆς καὶ ἡ στέγη τοῦ ᾠδείου, Λαογρ., τ. Ζ' (1923), σ. 137 κ.ἑ. καὶ *Μιχ. Στεφανίδη*, Δημώδη Φυσιογνωστικά, Λαογρ. τ. Ι' (1929), σ. 202 - 203).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 295 - 296.

μίζουν ὅτι βρίσκεσαι σ' ἕνα τόπο ποὺ ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια ἦταν πανέμορφες». Ἡ φορεσιά τους εἶναι ἡ ἴδια μὲ τῶν γυναικῶν τῆς Μήλου καὶ τῆς Κιμώλου. Μὲ τὴ διαφορὰ πὼς οἱ Ἀμοργιανὲς φοροῦν ἕνα σάλι ἢ μεγάλο μάλλινο λεπτὸ κίτρινο μαντήλι ποὺ διπλώνεται στὸ μέτωπο καὶ στὸ κάτω μέρος τοῦ προσώπου κι' ὕστερα, ἀφοῦ τριγυρίση στὸ κεφάλι σὰν σαρίκι, δένεται πίσω καὶ κρέμεται στὴ ράχη. Στὴν Ἀμοργὸ γεύτηκε τὸ σταφύλι «βοϊδόματο», χοντρό, μὲ μεγάλες ρῶγες σὰν μάτι βοδιοῦ, χυμώδεις καὶ ἀρωματικές[1].

Σταρότοπος ἡ Νιός. Πραγματοποιοῦσε μάλιστα κι' ἐξαγωγές. Ἀφανίσθηκαν ὅμως τὰ πλούσια δάση της. Γιατί; «Ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς κερδοσκοπίας καὶ τὸ κυνῆγι τῶν ἐφήμερων ἱκανοποιήσεων ποὺ χαρακτηρίζει τοὺς σκλαβωμένους λαούς. Τώρα τὸ νησὶ δὲν ἔχει οὔτε ἕνα δέντρο. Καὶ οἱ νοικοκυρὲς μαγερεύουν μὲ σκίνα».

Ὁ Sonnini βρέθηκε στὸ νησὶ τὴν ἀνοιξιάτικη γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου[2], ποὺ εἶναι ἀφιερωμένη στὸν ἐξορκισμὸ τῶν κατσαρίδων. Κάθε νοι-

---

1. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀναρίθμητες ποικιλίες ἑλληνικοῦ σταφυλιοῦ εἶναι τὸ βοϊδομάτι τῶν Ἑπτανήσων. Σ' ἕνα παλιὸ ζακυνθινὸ τραγούδι ἀπαριθμοῦνται οἱ ποικιλίες σταφυλιῶν τοῦ νησιοῦ. Πολλὲς ἀπ' αὐτὲς τὶς ποικιλίες ἐμφανίζονται καὶ σὲ ἄλλες περιοχὲς καὶ ἀναφέρονται στὰ κείμενα τῶν περιηγητῶν.

Σταφύλια μέσ' στὴ Ζάκυνθο εἶναι ὁ κοζανίτης,
μυγδάλι, φλέρι, ροζακιά, χλώρα καὶ μορωνίτης,
λαρδέρα καὶ σκυλόκλημα, Παῦλος καὶ χουχουλιάτης,
ἀλλ' εἶναι τὰ ὀμορφότερα ρομπόλα κι' ἀετονύχι,
μοσκάτο, ἀμπελοκόριθο, φτάκοιλος καὶ ξιρίχι.
Κατζακούλιας, κοντοκλάδι,
κακοτρύγι, βοϊδομάτης,
γλυκερήθρα, λιανορόϊδι,
γουστουλίδι κι' ἀγουστιάτης,
γλυκοπάτι, ραζακιὰ
καὶ τὸ κουτσουμπέλι
καὶ τὸ νύχι τοῦ κοκόρου
ποὺ στολίζει τὸ ἀμπέλι.
Ὕστερα ἀπὸ οὖλα τοῦτα
ἔρχεται ὁ σκυλοπνίχτης
μὰ κειὸς π' οὖλα τὰ φουμίζει
εἶν' ὁ κόκκινος ροϊδίτης.

(*Διον. Ρώμα,* Ὁ Σοπρακόμιτος, Ἀθήνα, τ. Α', σ. 285). Μερικὲς ἄλλες ποικιλίες ἑλληνικοῦ σταφυλιοῦ: Λιάτικο, ἀηδόνι, μαλαγουζιά, μαλουκάτο, μοσχοφίλερο, τουρκοπούλα, ἀθήρι, ἀκομινάτο, ἀσύρτικο, βηδιανό, βηλάνα, κοτσιφάλι, σαβατιανό, τρυφέρι, κεραμοσκέτι, τιμπιπατίκι, αὐγουλάτο, δερματάς, καρυδάτο, κολοκυθάπι, κορίθι, κρουστάλλι, νυχάτο, πετεινός, συρίκι, ἀγούμαστο, ἀλπίτσα, φτερουγάτης, τσαούσης, βγιολέντο, γυφτοκόριθο, βυζὶ τῆς γίδας, σαλαμίνα, πετροκόριθο, κάμπανο κ.ἄ. Βλ. καὶ κεφ. Ὁ Ἄγγλος φυσιοδίφης Sibthorp (1794).

2. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὸν Ἅγιο Γρηγόριο τὸν Κύπρου. Τὸ μηναῖο ἀναγράφει τὴ

κοκυρὰ φροντίζει νὰ ἐφοδιασθῆ πρωὶ πρωὶ μὲ νερὸ καὶ λάχανα «ἀλλιῶς τὸ σπίτι θὰ γεμίση ἀπὸ τὰ σιχαμερὰ αὐτὰ ἔντομα». Ἀλλὰ δὲν φθάνει αὐτὴ ἡ προφύλαξη. Πρέπει νὰ πιάση μερικὲς καὶ νὰ τὶς κλείση σ' ἕνα καλάμι κούφο καὶ νὰ τὶς ρίξη στὴ θάλασσα ἀπαγγέλλοντας ἕνα ξόρκι.

«Μ' ὅλο ποὺ ἡ πείρα ἔχει ἀποδείξει πὼς ἡ τελετὴ αὐτὴ εἶναι μάταιη, δὲν ὑπάρχει σπίτι στὴ Νιὸ καὶ στὰ ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, ποὺ νὰ μὴν ἐπαναλαμβάνη τὰ ἴδια κάθε χρόνο τὴν ἴδια μέρα κι' ἂς γεμίζουν τὰ σπίτια κατσαρίδες ὅλο τὸ καλοκαίρι. «Κάθε δεισιδαιμονία εἶναι τυφλὴ κι' ἡ ἀμάθεια κι' ὁ χρόνος τῆς ἐπιτρέπουν νὰ ρίξη βαθειὲς ρίζες [1].

Τὴ βδομάδα ποὺ γιορτάζεται ἡ μνήμη τοῦ Ἁη - Γιάννη τοῦ Βαπτιστῆ οἱ νησιῶτες ἀποφεύγουν κάθε ἀπασχόληση γιατὶ πιστεύουν πὼς ὅ,τι ἐπιχειρήσουν σ' αὐτὲς τὶς μέρες, δουλειά, ταξίδι κ.λπ. θὰ ἀποτύχη ἢ θάχη κακὸ τέλος [2].

«Ἡ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν στὴ Νιὸ εἶναι ὅπως καὶ στ' ἄλλα νησιά. Τὸ

μνήμη του στὶς 4 Μαρτίου. Τῶν ἄλλων Γρηγορίων τὴ μνήμη ἀναφέρει στοὺς φθινοπωρινοὺς ἢ χειμερινοὺς μῆνες.

1. Δὲν γνωρίζω ἂν ἔχει ἐπιβιώσει τὸ εἰδικὸ αὐτὸ ξόρκι γιὰ τὶς κατσαρίδες. Γιὰ ἄλλα ὡστόσο ἐπιβλαβῆ ἔντομα τοῦ σπιτιοῦ ὑπάρχει ἀφθονία καταδέσμων καὶ ἐπωδῶν. Γιὰ τοὺς ψύλλους καὶ τοὺς κορέους ἐκφωνοῦν στὴ Θράκη, τὴν παραμονὴ τῆς 1ης τοῦ Μάρτη, τὸ τρίστιχο :

Ἔξω ψύλλοι καὶ κοριοὶ
μέσα ἥλιος καὶ χαρὰ
καὶ καλὴ νοικοκυρά.

(*Νοεμῆς Α. Ζωηροῦ Πασσᾶ*, Λαογραφικὰ σύμμεικτα, Λαογρ., τ. ΙΑ' (1934), σ. 126 σημ. 1). Τὸ ἴδιο ἔθιμο κατέγραψε ὁ περιηγητὴς *Grelot* στὴ Μυτιλήνη τὸ 1671 (Ξένοι Ταξιδιῶτες, τ. Α', σ. 648 - 649). Κατάδεσμος γιὰ τὰ μερμήγκια : «Κάθε Πέφτη καὶ Σάββατο ἀδιασκόρπιζε τὴ στάχτη νὰ διασκορπιστοῦν κι' ἐκεῖνα» (Λαογρ., τ. Δ' (1914), σ. 501). Καὶ μιὰ ἐπωδός:

«Μύρμηκα, πρωτομύρμηκα, μύρμηκα τῶν μυρμήκων
πᾶρε τ' ἀλλάϊ σου καὶ τὸ μαλλάϊ σου
νὰ πᾶς στὸ γιαλὸ
νὰ τρῶς τοῦ σκοίνου τὸν καρπὸ
καὶ τσ' ἀστοιβίδας τὸν ἀνθό.

(*Φαίδ. Κουκουλέ*, Μεσαιωνικοὶ καὶ νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι, Λαογρ., τ. Θ' (1928), σ. 491). Γιὰ τὰ κουνούπια :

Κούνουπα, τρικούνουπα,
μπρόκωλε, πισόκωλε
καὶ τυλγαϊδόκωλε,
πάννε κάτω στὸ γιαλὸν
κι' ἔχει γάδαρον ὀφτόν,
κάτσε νὰ φᾶς, κάτσε νὰ πιῆς
κι' ἄφησ' με νὰ κοιμηθῶ.

(*Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου*, Λαογραφικὰ σύμμεικτα Ρόδου, Λαογρ., τ.Κ' (1962), σ.78).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 308.

πρόσωπο μένει ἀκάλυπτο. Τὸ μαντήλι τους σ' ἀφήνει νὰ δῇς τὸ τόξο τῶν ὡραίων μαύρων μαλλιῶν ποὺ λάμπουν σὰν ἀχάτης καὶ εἶναι λεπτὰ σὰν μετάξι» [1].

Πολλοὶ περιηγητὲς παραξενεύονται καὶ ἐνοχλοῦνται ποὺ οἱ Ἑλληνίδες φοροῦν κοντὰ φουστάνια. Ἀλλὰ ὁ Sonnini σπεύδει νὰ διευκρινίση. «Πραγματικὰ τὰ φουστάνια μόλις φθάνουν στὰ γόνατα. Αὐτὸ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκαλαίσθητο ἀλλὰ διόλου ἄσεμνο. Ἂν στὴ χώρα μας ἀποτελοῦν καταισχύνη τὰ γυμνὰ πόδια αὐτὸ ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ γάμπες, ἔστω καὶ ντυμένες, προσελκύουν τὰ βλέμματα. Οἱ Ἑλληνίδες ὅμως τῶν μεγάλων πόλεων φοροῦν κάτω ἀπὸ τὸ φουστάνι τους φαρδειὲς βράκες ποὺ δένουν στοὺς ἀστραγάλους. Συχνὰ μάλιστα φοροῦν δύο, μιὰ λινὴ ἢ μπαμπακερὴ καὶ μιὰ δεύτερη μεταξωτή. Οἱ βράκες τῶν γυναικῶν τοῦ Ἀρχιπελάγους εἶναι μπαμπακερές, ἁπλὲς καὶ κοντές. Στερεώνονται στοὺς γοφοὺς μὲ μιὰ μεταξωτὴ ἢ μπαμπακερὴ βρακοζώνα ποὺ δένει μπροστὰ σουρτοθηλιά. Εἶναι ἁπλόχωρη ἀλλὰ δὲν ξεπερνάει τὰ γόνατα ὅπου δένονται τὰ δυὸ μπατζάκια μὲ κορδόνι. Συνηθίζουν μάλιστα νὰ σφίγγουν τόσο πολὺ τὰ κορδόνια ποὺ ἀνοίγουν ὁλόκληρη χαραγματιά, βαθειὰ καὶ πλατειὰ ποὺ χωράει ἕνα δάχτυλο» [2].

Στὴ Σαντορίνη τὰ φορέματα εἶναι πιὸ μακριά. Οἱ γυναῖκες φοροῦν στὸ κεφάλι μαντήλα ποὺ τυλίγεται σὰν σαρίκι καὶ κάνει ἕνα γύρο κάτω ἀπὸ τὸ πηγούνι. Γνέθουν μπαμπάκι καὶ ὑφαίνουν τὰ πασίγνωστα στὴν Ἀνατολὴ δίμιτα [3].

Οἱ Ἕλληνες τῆς Σαντορίνης εἶχαν βαθύτατη συναίσθηση τῆς ἐλευθερίας ποὺ ἀπολάμβαναν τὰ τελευταῖα χρόνια, παρατηρεῖ ὁ Sonnini. Καὶ κατέφευγαν στὰ πιὸ ἀπίθανα μέσα γιὰ νὰ τὴν κατοχυρώσουν. «Προσπάθησαν μὲ χίλιες δυὸ ἀντιδράσεις καὶ τεχνάσματα νὰ παρεμποδίσουν τὴν ἐκμετάλλευση τῆς θηραϊκῆς γῆς ἀπὸ δυὸ Γάλλους σοφούς, τὸν Olivier καὶ τὸν Bruguière. Γιατὶ ἔτσι θὰ παραδίνονταν στὴ βαρβαρότητα τῶν Τούρκων. Τελικὰ ἦρθαν στὸ νησὶ Ὀθωμανοὶ ἀξιωματικοί, ἀπέσπασαν μὲ τὴ βία τοὺς κατοίκους ἀπὸ τὰ είρηνικά τους ἔργα καὶ τοὺς ἀνάγκασαν νὰ δουλέψουν στὴν ἐξόρυξη τοῦ ἡφαιστειακοῦ ὑλικοῦ. Ἀπὸ τότε χρονολογεῖται τὸ μῖσος τῶν Σαντορινιῶν κατὰ τῶν Γάλλων. Τοὺς θεωροῦν ὑπεύθυνους τῆς συμφορᾶς τους» [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 309.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 310. Ἡ φορεσιὰ τῶν κατοίκων τῆς Ἴου ἀπὸ ἑλληνικὲς πηγές: Τῶν ἀντρῶν : στρογγυλὸς σκοῦφος καθημερινά, καὶ στὶς γιορτὲς πλεχτὴ σκούφια, ἴσως φέσι, γελέκι μὲ μανίκια, ζουνάρι, βράκα, κάλτσες, τσαρούχια. Τῶν γυναικῶν : καρκέλι (εἶδος πουκάμισου), σωπικάμισο μπρουζιτσένιο (μεταξωτὸ πουκάμισο), σωκάρδι (γελέκι), κοντογούνι μὲ προφίλια (ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἀντρικὸ γελέκι μὲ μανίκια) στολισμένο μὲ γοῦνες ἢ τσόχες, μεταξωτὸ φουστάνι, μαντήλι στοὺς ὤμους καὶ τὸ χειμώνα μποξαδάκι, μαντήλι στὸ δεξιὸ πλευρὸ καὶ στὸ κεφάλι καλύπτρα, ἡ περίφημη «βενέτικη σκέπη».

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 311.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 340 - 344.

Ὕστερα ἀπὸ τὶς Κυκλάδες ὁ Sonnini θὰ συνεχίση τὴν περιήγησή του ταξιδεύοντας στὴν Κρήτη. Τὸ κυριώτερο ἐμπόριο τοῦ νησιοῦ μὲ τὴ Μασσαλία εἶναι τὸ λάδι ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴ γαλλικὴ σαπουνοποιία. Κάθε χρόνο φορτώνονται εἴκοσι καράβια. Τὰ ἴδια καράβια μεταφέρουν σαπούνι στὶς ὀθωμανικὲς ἀγορές. «Ἀλλὰ τώρα παράγουν οἱ ἴδιοι οἱ Τοῦρκοι τῆς Κρήτης σαπούνι καὶ συναγωνίζονται τοὺς Γάλλους ἐξαγωγεῖς» [1].

Στὸ χρονικό του ὁ Sonnini ἀσχολεῖται καὶ μὲ τὶς ἀποικίες τῶν λεπρῶν τῆς Κρήτης. Ἀντίθετα ὅμως ἀπὸ τὸν Savary [2] βεβαιώνει ὅτι ἡ νόσος προσβάλλει τὸ ἴδιο φτωχοὺς καὶ πλούσιους Ἕλληνες καὶ Τούρκους, χωρὶς διάκριση. Οἱ ἄρρωστοι εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἐγκαταλείψουν τοὺς κατοικημένους χώρους καὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν σὲ καλύβες. Ἀπαγορεύεται κάθε ἐπικοινωνία μὲ τοὺς κατοίκους. Ἀποζοῦν καλλιεργώντας κηπάκους πλάϊ στὶς καλύβες, ἀπὸ τὰ πουλερικὰ ποὺ τρέφουν κι' ἀπὸ τὴν ἐλεημοσύνη τῶν περαστικῶν. Τὸ μῖσος τῶν Τούρκων κατὰ τῶν Εὐρωπαίων εἶναι τόσο βαθύ, ποὺ οἱ ἄρρωστοι μουσουλμάνοι ζυγώνοντας ἕνα ξένο διαβάτη γιὰ νὰ τοῦ ζητήσουν ἐλεημοσύνη, δὲν παραλείπουν νὰ τὸν λούσουν μὲ βρισιές:

— Σὲ παρακαλῶ, ἄπιστε σκύλε, δόσμου ἕνα παρά!

Ὅλοι οἱ κοινωνικοὶ φραγμοὶ ἔχουν καταλυθῆ στὶς ἀποικίες τῶν λεπρῶν, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής. Οἱ ἄρρωστοι ζοῦν στὴν ἀποκτήνωση καὶ στὴ διαφθορά. Εἶδε φρικαλέα παραμορφωμένους λεπροὺς νὰ ἐπιδίδωνται σὲ ἐρωτικὲς περιπτύξεις μέρα μεσημέρι στὸ ὕπαιθρο [3].

Καὶ ἕνα ἄλλο φριχτὸ θέαμα συγκλόνισε τὸν Sonnini. Τὸ δημόσιο παλούκωμα τῶν καταδίκων. Οἱ ἐκτελέσεις μὲ τὴν ἀπαίσια αὐτὴ μέθοδο γίνονταν πλάϊ στὴν πόρτα τοῦ Κάστρου τῶν Χανίων. Οἱ παλουκωμένοι ἀραδιάζονταν ὕστερα ἀπὸ τὸ τρομερὸ μαρτύριό τους, στὶς δυὸ πλευρὲς τοῦ δρόμου. Οἱ δήμιοι ἔμπηγαν τὸ παλούκι μὲ τοὺς σουβλισμένους στὴ γῆ, ὥστε νὰ στέκη ὄρθιο καὶ νὰ τὸ βλέπουν οἱ διαβάτες. Ἀπὸ τοὺς παλουκωμένους ἄλλοι ἦταν νεκροί, ἄλλοι ψυχορραγοῦσαν. Μερικοὶ κάπνιζαν τὸ τσιμπούκι τους βρίζοντας τοὺς Εὐρωπαίους. Συχνὰ περνοῦσαν εἰκοσιτέσσερες ὧρες ὥσπου νὰ ξεψυχήσουν [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 351 - 352.
2. Βλ. Κεφ. Δωδεκάννησα, Κρήτη, Κυκλάδες 1797.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 396 - 398.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 398 - 399. Ἕνας ἀνώνυμος Γάλλος περιηγητὴς ποὺ ταξίδεψε στὴν Ἑλλάδα τὸ 1739 περιγράφει μιὰ διαπασσάλευση ποὺ παρακολούθησε: «Ξαπλώνουν τὸ μελλοθάνατο καταγῆς μπρούμυτα κι' ὁ δήμιος ἀνοίγει τὸ κάτω μέρος τοῦ σώματος μὲ ἕνα ξουράφι. Ὕστερα μπήγουν στὴν πληγὴ ἕνα μυτερὸ παλούκι μακρὺ ὀχτὼ πόδια καὶ ἀρκετὰ χοντρὸ χτυπώντας τὴν ἄκρη μὲ ξύλινο κόπανο. Ὅταν ἡ μυτερὴ ἄκρη βγῆ ἀπὸ τὸ δεξιὸ ὦμο τοῦ θύματος δένουν τὰ χέρια στὸ παλούκι καὶ τὸ καρφώνουν ὄρθιο στὸ χῶμα. Κι' ὁ ὄχλος ποὺ παρακολουθεῖ τὴν ἐκτέλεση γιουχαΐζει» (Voyageur Français ou la connaissance de l'Ancien et du Nouveau monde, Paris 1761, σ. 655 - 656). Βλ. καὶ Α' τόμο Ξένων Ταξιδιωτῶν, σ. 714.

Τὸ λιμάνι τοῦ Ἡρακλείου βρισκόταν σὲ παρακμή. Μονάχα μὲ τὸ ἕνα τέταρτο τοῦ φορτίου τους μποροῦσαν νὰ εἰσπλεύσουν τὰ μεγάλα καράβια[1].

Ὁ Sonnini ξαναγύρισε στὶς Κυκλάδες καὶ ἔμεινε λίγο καιρὸ στὴν Κίμωλο μελετώντας τὴ ζωὴ τῶν κατοίκων καὶ συγκεντρώνοντας λαογραφικὸ ὑλικό. Τὰ σπίτια τῆς Κιμώλου ἔχουν γιὰ σκεπὴ πατημένο χῶμα. Ἀλλὰ τὰ νερὰ διαπερνοῦν τὴ χωματοσκεπὴ κι' ἔτσι κάθε φθινόπωρο πρέπει νὰ γίνωνται ἐπισκευές. Τὴν παραμονὴ τοῦ Σταυροῦ, τὸ βράδυ λίγο πρὶν χτυπήσουν οἱ καμπάνες, ὁ νοικοκύρης κάθε σπιτιοῦ χαράζει στὴν ταράτσα του ἕνα σταυρό. Αὐτὸ θεωρεῖται τὸ καλύτερο μέσο γιὰ νὰ γίνῃ ἀδιάβροχο τὸ χῶμα[2].

Τὸ ἴδιο βράδυ ἀνάβουν φωτιὲς σ' ὅλες τὶς πολιτεῖες καὶ τὰ χωριὰ τοῦ Αἰγαίου. Κι' ὅλοι οἱ κάτοικοι, μικροί, μεγάλοι, περνοῦν τρεῖς φορὲς πάνω ἀπὸ τὴ φλόγα ἀπαγγέλλοντας εὐχὲς γιὰ ὑγεία καὶ καλὸ τρύγο. Ἀλλὰ γιὰ νὰ πιάσῃ ἡ εὐχή, λένε, πρέπει νὰ ρίξῃς στὴ φωτιὰ λίγο σουσάμι[3].

Τὸ χωριὸ τῆς Κιμώλου χτίστηκε στὰ 1646. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση πρωτοεγκαταστάθηκαν στὸ νησὶ Ἕλληνες φυγάδες ἀπὸ τὴ Σίφνο. Οἱ κυνηγημένοι (δώδεκα οἰκογένειες) κρύφτηκαν τότε στὸ νησί. Εἶχαν φέρει μαζί τους καὶ μιὰ εἰκόνα τῆς Παναγίας κι' ἔχτισαν τὰ σπίτια τους στὸ σημεῖο ποὺ τοὺς ὑπόδειξε ἡ χάρη της[4].

Πάμπτωχες οἱ ἐκκλησίες τῆς Κιμώλου. Ἀλλὰ πάνω ἀπὸ τὴν εἴσοδο κρέμεται πάντοτε ἡ καμπάνα. Οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐπιτρέπουν τὶς καμπάνες σ' ὁλόκληρη σχεδὸν τὴν αὐτοκρατορία. Ἀλλὰ πῶς νὰ ἀκούσουν τὸν ἦχο της σ' αὐτὸ τὸν ἐρημότοπο[5];

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 445.

2. Ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 19.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 21. Τὸ ἔθιμο μὲ τὶς φωτιὲς τῆς παραμονῆς τοῦ Σταυροῦ στὶς Κυκλάδες, διατηρήθηκε ὣς τὸ τέλος τοῦ ΙΘ' αἰώνα. Νὰ τὶ γινόταν λ.χ. στὴ Σίφνο: «Τὰ χωριὰ λάμπουν τὴ βραδιὰ ἐκείνη ἀπὸ τοὺς καψάλους (φωτιαίς), ἐπάνω εἰς τὰ δώματα τῶν σπιτιῶν τὰ κυλινδρισμένα ... Ἀφοῦ προτύτερα ξηράνουν τὶς σησαμιαίς εἰς τὰ ἁλώνια καὶ τινάξουν τὰ κορίτσια μὲ τραγούδια εὔμορφα τὸ σησάμι εἰς ἕνα μεγάλο ἁπλωμένο σεντόνι, φυλάττουν τὰ δέματα τῶν ξηρῶν σησαμιῶν διὰ τὴν νύκτα ταύτην τοῦ Σταυροῦ. Μόλις νυκτώσῃ, ἀνάβουν μιὰ σησαμιὰ καὶ σταυρώνουν τὸ δῶμα κάθε σπιτιοῦ. Κάμνουν δηλαδὴ τὸ σημεῖο τοῦ σταυροῦ διὰ τῆς φωτιᾶς τῆς σησαμιᾶς καὶ ἔπειτα τὴν ρίπτουν εἰς τὸ μέσον τοῦ δώματος καὶ καίουν καὶ ἄλλας εἰς αὐτήν» (*Ἰακ. Δραγάτση*, Ἐφ. «Θάρρος», 14 Σεπτεμβρίου 1916).

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 25 - 26. Σύμφωνα μὲ ἄλλη παράδοση, οἱ Σιφνιοί (12 οἰκογένειες) ἔχτισαν τὸ συνοικισμὸ σὲ θέση ποὺ νὰ φαίνεται ἡ πατρίδα τους. Ἡ παράδοση αὐτὴ διατηρήθηκε στὴν Κίμωλο ὣς τὸν ΙΘ' αἰώνα (*Ἀντ. Μηλιαράκη*, Ὑπομνήματα, Περιγραφὴ τῶν Κυκλάδων Νήσων κατὰ μέρος, Κίμωλος, Ἀθήνησιν 1901, σ. 11 σημ. 2). Γι' αὐτὸ ἴσως τὸ βουνὸ ποὺ βρίσκεται πάνω ἀπὸ τὸ κάστρο ὠνομαζόταν Κλαψοβούνι (Βλ. καὶ *Ι. Κ. Βογιατζίδη*, Κίμωλος, Ἱστορικαὶ ἔρευναι περὶ τῆς νήσου, Ἀθῆναι 1922, σ. 76 - 79).

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 26. Οἱ Κιμώλιοι θὰ χρησιμοποιοῦσαν τὶς καμπάνες γιὰ νὰ δίνουν τὸ σύνθημα τοῦ συναγερμοῦ σὲ περίπτωση πειρατικῆς ἐπιδρομῆς (*Ἰω. Ράμφου*, Κιμωλιακά, Ἀθῆναι 1933, σ. 14).

Διοικητὴς τοῦ νησιοῦ εἶναι Ἕλληνας βοεβόδας, ὁ ἐκπρόσωπος τῆς τουρκικῆς ἐξουσίας ποὺ ἀγοράζει τὸ ἀξίωμά του στὴν Πόλη. Τὸ ἀξίωμα παραχωρεῖται σὲ κεῖνον ποὺ θὰ πληρώση περισσότερα. «Ὁ βοεβόδας συγκεντρώνει τοὺς φόρους, ἐπιβάλλει αὐθαίρετα πρόστιμα καὶ γενικὰ κατατυραννεῖ τοὺς συμπατριῶτες του μὲ τὶς ἀδικίες σὰν τὸ χειρότερο Τοῦρκο» [1].

Ὅλα τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου δυστυχοῦσαν. «Τὸ κακὸ ἄρχισε ὕστερα ἀπὸ τὸ ρωσοτουρκικὸ πόλεμο τοῦ 1770. Κατέβηκαν οἱ Ρῶσοι ἀπὸ θαλάσσιο δρόμο ποὺ δὲν ὑποπτεύονταν οἱ ἀμαθεῖς Τοῦρκοι[2], ἐγκατέστησαν στὸ νησὶ βάσεις καὶ σταθμοὺς ἀνεφοδιασμοῦ κι' ἄρχισαν νὰ ἀπειλοῦν τὴν ὀθωμανικὴ πρωτεύουσα. Τότε ἄρχισαν στὸ Αἰγαῖο οἱ ἁρπαγὲς καὶ τὰ βαρειὰ δοσίματα. Κι' ἀκολούθησαν ὅλα τὰ δεινὰ ποὺ συνοδεύουν τοὺς πολέμους. Μέσα στὴ γενικὴ σύγχυση καὶ ἀναρχία φούντωσε ἡ πειρατεία. Ἡ Κίμωλος, ἀδύναμη καθὼς ἦταν καὶ πολυσύχναστη ἀπὸ κάθε λογῆς καράβια, ὑπόφερε τὰ περισσότερα δεινά»[3].

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 27.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 29. Τὴν ἀμάθεια αὐτὴ τῶν Τούρκων ναυτικῶν παραδέχεται καὶ ὁ Τοῦρκος ἱστορικὸς Βασσὶφ ἐφέντης. Καὶ ὄχι μόνο τῶν ναυτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπουργῶν τῆς Πύλης καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ σουλτάνου. Κανεὶς στὸ Διβάνι δὲν πίστευε πὼς ἡ Βαλτικὴ ἐπικοινωνοῦσε μὲ τὴ Μεσόγειο. Καὶ ἀφοῦ, γράφει ὁ Βασσίφ, δὲν ὑπῆρχε καμμιὰ ἀμφιβολία ὅτι ὁ ρωσικὸς στόλος βρισκόταν στὰ νερὰ τῆς Πελοποννήσου, ὁ Τοῦρκος ὑπουργὸς Ἐξωτερικῶν, ὁ ρεΐζ ἐφέντης, διαμαρτυρήθηκε στὸν βάϊλο τῆς Βενετίας γιατὶ τάχα ἡ Γαληνοτάτη Δημοκρατία ἐπέτρεψε νὰ περάσουν τὰ ρωσικὰ πλοῖα ἀπὸ τὴν Ἀδριατικὴ (Précis historique de la guerre des Turcs contre les Russes depuis l'année 1769 jusqu' à l'année 1774, tiré des annals de l'historien Turc *Vassif Effendi*, par *P. A. Caussin de Perceval*, Paris 1822, σ. 87). Στὸ Γάλλο περιηγητὴ βαρῶνο *Tott* ποὺ ἀνέλαβε τὴν ὀχύρωση τῶν Στενῶν ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι πὼς ἀνάμεσα στὶς ρωσικὲς θάλασσες τοῦ Βορρᾶ καὶ στὴν Ἄσπρη Θάλασσα δὲν ὑπάρχει καμμιὰ ἐπικοινωνία. «Κανένα ρωσικὸ πλοῖο δὲν φάνηκε ὡς τώρα μπροστὰ στὴν Πόλη. Ἄρα οἱ Ρῶσοι δὲν ἔχουν στόλο». Τοὺς ἀπαντοῦσε πὼς βρίσκονταν στὸ λιμάνι τῆς Πόλης πλοῖα τῆς Δανίας καὶ τῆς Σουηδίας. Ἀλλὰ οἱ Τοῦρκοι «δὲν μποροῦσαν νὰ ἐγκαταλείψουν τὴν ἔμμονη ἰδέα τους». Οὔτε στοὺς ναυτικοὺς χάρτες ποὺ τοὺς ἔδειχναν ἔδιναν σημασία. Ὥσπου ἦρθε ἡ εἴδηση πὼς οἱ Ρῶσοι πολιορκοῦν τὴν Κορώνη καὶ 12 ρωσικὰ ντελίνια ἀρμενίζουν στὸ Αἰγαῖο (Mémoires sur les Turcs et les Tartares, Ἀ Maestricht 1786, τ. Β', σ. 12). Ὁ ἴδιος ὁ *Tott* ἀφηγεῖται πὼς ὁ πρεσβευτὴς τῆς Βενετίας, ταξιδεύοντας πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη μὲ δύο πολεμικὰ συνάντησε στὸ Αἰγαῖο τὴν ὀθωμανικὴ φλόττα ποὺ κατευθυνόταν στὰ νησιὰ γιὰ νὰ εἰσπράξῃ τὸ χαράτσι. Ὁ καπουδὰν πασάς, κάλεσε τὸ Βενετὸ διπλωμάτη στὴ ναυαρχίδα του καὶ τὸν ρώτησε ἂν ἡ Βενετικὴ Δημοκρατία συνορεύει μὲ τὴ Ρωσία (ἔνθ' ἀν., τ. Β', σ. 12 σημ.). Τὸ 1798, ὅταν ἀποβιβάσθηκε στὴν Αἴγυπτο ἡ στρατιὰ τοῦ Βοναπάρτη, πραγματοποιήθηκε στὴν Πόλη διάσκεψη μὲ συμμετοχὴ Τούρκων ὑπουργῶν καὶ Εὐρωπαίων πρεσβευτῶν. Κατὰ τὴ διάσκεψη αὐτὴ οἱ Τοῦρκοι δὲν παραδέχονταν ὅτι εἶναι δυνατὸν νὰ φθάσουν γαλλικὰ πλοῖα στὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα καὶ ἀγγλικὰ στὴν Αἴγυπτο ἀπὸ τὴν Ἰνδία (*Hammer*, Staatsverfassung, μέρος Β', σ. 353. Βλ. ἐπίσης: *Craven*, Voyage en Crimmée et à Constantinople en 1786, *Κων. Σάθα*, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς, σ. 480, *Μιχ. Σακελλαρίου*, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν, Ἀθῆναι 1939, σ. 176).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 29.

Μοναδική τροφή τῶν κατοίκων τῆς Κιμώλου τὸ κριθαρόψωμο καὶ κανένα αὐγό. Κάθε χειμώνα ἔρχονται καράβια μὲ παξιμάδι. Τὰ φορτία ξοδεύονται ἀμέσως γιατὶ οἱ κάτοικοι, μπαϊλντισμένοι καθὼς εἶναι ἀπὸ τὸ κριθαρόψωμο, βρίσκουν πεντανόστιμο τὸ στεγνὸ καὶ κατάξερο σταρένιο παξιμάδι [1].

Οἱ Ρῶσοι προσπάθησαν κατὰ τὴν παραμονή τους στὸ Αἰγαῖο νὰ ἐκμεταλλευθοῦν τὰ μεταλλεῖα ἀργύρου τῆς Κιμώλου. Τὸ ἴδιο καὶ ἕνας Γάλλος πλοίαρχος. Ἀλλὰ ἡ ἐπιχείρηση ἀποδείχθηκε ἀντιοικονομική, γιατὶ τὸ μετάλλευμα εἶχε φτωχὴ περιεκτικότητα σὲ ἀσήμι [2].

Σημαντικὴ πηγὴ πόρων γιὰ τὴν Κίμωλο, γράφει ὁ Sonnini, εἶναι τὸ ἀργιλόχωμα (ἡ κιμωλία γῆ) ποὺ χρησιμοποιεῖται σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο γιὰ σαπούνι. Τὸ λένε πηλό - τσινιὰ ἀπὸ τὸ σημεῖο ποὺ ἐξάγεται. Ἡ «κιμωλία γῆ», φορτώνεται σὲ μεγάλες ποσότητες καὶ τροφοδοτεῖ ὅλες τὶς χῶρες τῆς Ἀνατολῆς. Ὡς ἀπορρυπαντικὸ μέσο εἶναι πιὸ δραστικὸ ὅταν χρησιμοποιεῖται μὲ θαλασσινὸ νερό. Γι' αὐτὸ στὸ ἐμπόριο προτιμοῦν τὸ ἀργιλόχωμα ποὺ βγαίνει ἀπὸ φλέβα κοντὰ στὸ γιαλὸ κι' εἶναι ποτισμένο μὲ ἁρμύρα. Μετὰ τὴν ἐξόρυξη πλάθεται σὲ μακρουλὲς μάζες σὰν ψωμιά. Ἡ λάσπη τῆς Κιμώλου ἐξαφανίζει κάθε λεκὲ ἀπὸ λιπαρὴ οὐσία στὰ μάλλινα καὶ στὰ μεταξωτὰ ὑφάσματα. Ἀφήνεις ἕνα κομμάτι νὰ μαλακώση στὸ νερὸ κι' ὕστερα τὸ ἁπλώνεις πάνω στὸ λεκέ. Περιμένεις νὰ στεγνώση καὶ διώχνεις τὴ σκόνη μὲ τὴ βούρτσα. Ὁ λεκὲς ἐξαφανίζεται ἀμέσως χωρὶς ν' ἀφήση σημάδια ἢ νὰ ἐπηρεάση τὸ χρῶμα καὶ τὴ γυαλάδα τῶν ὑφασμάτων [3].

Ἡ κιμωλία γῆ χρησιμοποιόταν ἐπίσης σὰν κόλλα καθὼς καὶ σὲ ἄλλες ἐφαρμογὲς τῆς βιοτεχνίας τῆς ἐποχῆς [4].

Οἱ Ἕλληνες ἔλεγαν στὸ Γάλλο περιηγητὴ πὼς τὰ λουτρὰ τῆς Κιμώλου εἶναι θαυματουργὰ γιὰ τοὺς ρευματισμούς. Ἀρκοῦν μερικὰ λουτρὰ σὲ μιὰ μόνο μέρα γιὰ νὰ γίνη κανεὶς καλά. «Ἀλλὰ ἐπειδὴ δὲν λείπουν ποτὲ οἱ δεισιδαιμονίες, οἱ ἄρρωστοι ἀφήνουν ἐπὶ τόπου ἕνα κομμάτι ἀπὸ τὰ ροῦχα τους γιατὶ μόνο ἔτσι, λένε, φεύγει τὸ κακὸ ἀπὸ πάνω σου» [5].

Τὰ σκίνα εἶναι ὁ θησαυρὸς τῆς Κιμώλου. Ἀποτελοῦν τὰ καύσιμα τῶν κατοίκων, κι' ὁ καρπός τους δίνει τὸ σκινόλαδο γιὰ τὰ λυχνάρια. Οἱ φτωχοὶ νησιῶτες τὸ τρῶνε κιόλας. Κι' ὅπως πληροφορήθηκε ὁ Sonnini «σκινόλαδο τριῶν χρόνων εἶναι ἄριστο γιὰ τοὺς ρευματισμούς».

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 30.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 36 - 37.
3. Τὴν «κιμωλία γῆ» χρησιμοποιοῦσαν ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ὡς ἀπορρυπαντικό. Ὁ πάπυρος Hilmiensis συμβουλεύει τὸν καθαρισμὸ τῶν σκληρῶν ἐρίων μὲ κιμωλία γῆ καὶ ξύδι (βλ. *Α. Ἀποστολάκη,* Βαφική, βαφικαὶ ὗλαι καὶ χρῆσις αὐτῶν, Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 76).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 39 - 40.
5. Ἔνθ' ἀν., σ. 46.

Χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸ κεδρόλαδο, ἀποτελεσματικὸ γιὰ τὴ θεραπεία τῆς ψώρας. Τὸ ἔβγαζαν ἀπὸ τὰ μελανὰ ξύλα τοῦ κέδρου. Τὰ ἔκοβαν μικρὰ κομματάκια καὶ τὰ ἔρριχναν σὲ πήλινο τσουκάλι διάτρητο στὸν πυθμένα. Τοποθετοῦσαν ὕστερα τὸ τσουκάλι στὴ φωτιὰ καὶ μάζευαν τὸ ὑγρὸ ποὺ ἔτρεχε ἀπὸ τὶς τρύπες [1].

Στὰ ὑψώματα τοῦ νησιοῦ, ἀνάμεσα στοὺς βράχους, εὐδοκιμεῖ ἡ ζαφορά, ποὺ ἐξασφαλίζει σπουδαῖο ἔσοδο γιὰ τοὺς φτωχούς. Τὴ μαζεύουν ὅταν ἀνθίση, τὴν ξεραίνουν καὶ τὴ μοσχοπουλοῦν. Ἡ διάθεσή της στὸ ἐμπόριο γίνεται μὲ ἕνα τρόπο διόλου συνηθισμένο. Τὴ ζυγιάζουν μὲ ἕνα αὐγὸ κόττας. Δὲν ἔχει σημασία ἂν εἶναι μεγάλο ἢ μικρό, φρέσκο ἢ μπαγιάτικο. Ἀρκεῖ νὰ μὴν εἶναι βρασμένο. Ὡστόσο ὅλοι ξέρουν πὼς τὸ φρέσκο αὐγὸ εἶναι βαρύτερο ἀπὸ τὸ βρασμένο. Ἔπειτα, ἀνάμεσα σ' ἕνα φρέσκο αὐγὸ καὶ σ' ἕνα ἄλλο ἔξη ἡμερῶν ὑπάρχει διαφορὰ βάρους ἑφτὰ εἰκοστῶν τοῦ γραμμαρίου. Ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες, συμπεραίνει ὁ Sonnini, δὲν δίνουν σημασία σ' αὐτά [2].

Παλαιότεροι περιηγητὲς εἶχαν διαπιστώσει ὅτι ἡ Κίμωλος, ἐπειδὴ ἀποτελοῦσε σταυροδρόμι τῶν συγκοινωνιῶν τοῦ Αἰγαίου, καταφύγιο τῶν πειρατῶν, κέντρο μεταπωλήσεων λαφύρων καὶ βάση ἀνεφοδιασμοῦ, εἶχε μεταβληθῆ σὲ ἄντρο ἀκολασίας, καὶ ὅτι ἐπειδὴ δὲν ὑπῆρχε τοπικὴ παραγωγὴ οὔτε ἐμπόριο, τὸ νησὶ ἀποζοῦσε ἀπὸ τὰ ξεφαντώματα τῶν ναυτικῶν ποὺ ἔβγαιναν «γιὰ νὰ κάνουν σπονδὲς στὴν Ἀφροδίτη» [3]. Ὅλα αὐτὰ ὅμως, βεβαιώνει ὁ Sonnini, δὲν συμβαίνουν πιά. Κατὰ τὴν παραμονή του στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου δὲν διαπίστωσε οὔτε ἕνα περιστατικὸ ἠθικοῦ ἐκτροχιασμοῦ [4].

Οἱ γυναῖκες τῆς Κιμώλου εἶναι ὄμορφες καὶ λυγερές. Ὅλα ὅμως χάνονται ἐξ αἰτίας τῆς φορεσιᾶς τους. Πιστεύουν πὼς ὅσο περισσότερα ροῦχα φορέσουν, τόσο πιὸ γοητευτικὲς γίνονται. Τὸ μάλλινο λεπτὸ μαντήλι ποὺ τυλίγει τὸ κεφάλι, πράσινο βαθὺ μὲ κόκκινες σκοῦρες βοῦλες, ἀφήνει νὰ φαίνωνται μονάχα δυὸ μπουκέτα γυαλιστερῶν μαύρων μαλλιῶν ποὺ κατεβαίνουν στοὺς κροτάφους.

Μιὰ πολυτέλεια ποὺ συνηθίζουν οἱ γυναῖκες, ὄχι μόνο στὴν Κίμωλο μὰ

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 54.

2. Εἶναι ὁ ἀρχαῖος κρόκος ποὺ δίνει τὸ κίτρινο χρῶμα. Στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ στὴν Κρήτη καλλιεργοῦσαν τὴ ζαφορὰ ὡς τελευταῖα. Στὴν Κρήτη μερικὰ χωράφια τὰ ἀποκαλοῦν ἀκόμα ζαφοροκήπια. Στὴν περιοχὴ Κοζάνης καλλιεργεῖται καὶ σήμερα (*Α. Ἀποστολάκη*, ἔνθ' ἀν., σ. 114 κ.ἑ. καὶ *Στ. Ξανθουδίδη*, Κρητικὰ συμβόλαια, Χριστιανικὴ Κρήτη, Ἡράκλειον 1912, σ. 285 καὶ 287).

3. Βλ. τ. Α' Ταξιδιωτῶν, σ. 719 σημ. 1.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 60 - 61. Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ Β' τόμου διαψεύδει τὰ δημοσιεύματα κάποιου Ἄγγλου Yrwin ποὺ ἔγραφε: «Στὴν Κίμωλο κατοικοῦν μονάχα γυναῖκες καὶ ἕνας παπὰς γιὰ νὰ συχωράη τὰ κρίματά τους». Ποιὸς ὅμως θὰ συχωρέση τὸν Yrwin γι' αὐτὰ τὰ παραμύθια του, ρωτάει μὲ ὀργὴ ὁ Sonnini (σ. 231 - 232).

καὶ στ' ἄλλα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, εἶναι νὰ προσθέτουν σ' αὐτὲς τὶς τοῦφες τῶν μαλλιῶν μικρὰ σγουρὰ φτερά, ἀπὸ κεῖνα τὰ μαῦρα βελουδένια ἢ καλύτερα βαθυγάλαζα ποὺ ἔχουν οἱ ἀγριόπαπιες στὴν οὐρά τους, δυὸ ἀπὸ κάθε πλευρά. Βάζουν μερικὰ φτερὰ κάτω ἀπὸ τὸ μαντήλι τους κι' ἀφήνουν νὰ φαίνωνται τὰ τσουλούφια τους στὸ μέτωπο ἢ στοὺς κροτάφους. Κι' οἱ μεταλλικές τους ἀνταύγειες ρίχνουν μιὰ γλυκειὰ χρωματικὴ λάμψη. Τὰ μαλλιὰ πλέκονται μαζὶ μὲ μιὰ μεταξωτὴ κορδέλλα κι' ἡ κοτσίδα ποὺ σχηματίζεται ρολάρεται στὴν κορφὴ τοῦ κεφαλιοῦ μαζὶ μὲ μιὰ μικρὴ μαύρη κορδέλλα. Ἕνα κῦμα πορφυρὲς κορδέλλες ἀνυψώνουν τὰ μαλλιά. Πίσω δένεται ἕνα μεταξωτὸ μαντήλι μὲ πλατειὰ μπορντούρα ἀπὸ χρυσὴ δαντέλλα. Στὸ λαιμὸ περιδέραιο ἀπὸ ἀχάτη ἢ μαργαριτάρια μὲ χρυσὸ σταυρό. Ἕνα πλατὺ ὕφασμα ἀπὸ κόκκινο βελοῦδο, φορτωμένο μὲ χρυσὴ δαντέλλα καὶ πλαισιωμένο μὲ γαλάζια κορδέλλα ἢ ἕνα κομμάτι μπροκὰρ χρυσὸ ἢ ἀσημένιο σκεπάζει τὸ στῆθος καὶ τὸ λαιμό. Ἕνα εἶδος ποδιᾶς ἀπὸ μετάξι στολισμένη μὲ χρυσὴ δαντέλλα δένεται στό «στομαχικό» ἢ φθάνει ὣς τὰ γόνατα. Τὸ πουκάμισο ποὺ ἀποτελεῖ τὸ πιὸ πλούσιο φόρεμα εἶναι μεταξωτό, στολισμένο μὲ κόκκινη κορδέλλα. Πάνω σ' αὐτὸ προσαρμόζεται χρυσὸ γαϊτάνι, ὁ πλοῦτος τῆς νησιώτικης φορεσιᾶς. Οἱ φτωχὲς χρησιμοποιοῦν ψεύτικο γαϊτάνι καὶ συχνὰ χοντρὲς δαντέλλες. Τὸ πουκάμισο δὲν ξεπερνάει τὰ γόνατα. Λίγο πάνω ἀπὸ τὰ γόνατα δένονται τὰ κορδόνια τῆς βράκας.

Ἀλλὰ τὸ πιὸ περίεργο κομμάτι τῆς φορεσιᾶς τῶν γυναικῶν τῆς Κιμώλου εἶναι τὰ μανίκια τοῦ πουκάμισου, ποὺ ἀφοῦ στερεωθοῦν χαμηλὰ στὸν καρπό, ἀνασηκώνονται καὶ προσαρμόζονται στοὺς ὤμους. Ἔτσι τὸ κεφάλι φαίνεται βυθισμένο στὸ πανωκόρμι. Ἀνοιχτὰ ὅπως εἶναι τὰ μανίκια καὶ στολισμένα μὲ χρυσὴ δαντέλλα πέφτουν ὣς τὶς γάμπες καὶ σκεπάζουν ὁλότελα τὰ πλαϊνὰ τοῦ κορμιοῦ. Ἕνα ἀσημένιο γαϊτάνι κατεβαίνει ἀπὸ κάθε ὦμο, ἐνῶ τρία κύματα ἀπὸ κορδέλλες πέφτουν στὴ ράχη. Τὸ μεσαῖο γαλάζιο, τὰ ἄλλα δυὸ τριανταφυλλιά. Δυὸ κομμάτια ὕφασμα μὲ σφιχτὲς πτυχὲς κατεβαίνουν ἁπλώνοντας πρὸς τὰ κάτω, τὸ ἕνα πάνω στὸ ἄλλο, κατὰ μῆκος τῆς ράχης καὶ φθάνουν ὣς τὴ μέση τῶν μηρῶν. Εἶναι σκληρὰ καὶ δὲν διπλώνουν καὶ φαίνονται σὰν δυὸ μικρὰ στρώματα κολλημένα πάνω στὸ κορμί. Μιὰ τριανταφυλλιὰ κορδέλλα ποὺ δένεται μπροστὰ στὴν ποδιὰ τὰ ἐμποδίζει νὰ ἀνασηκωθοῦν [1].

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 62 - 65. Σὲ ἄλλο σημεῖο τοῦ χρονικοῦ χαρακτηρίζει τὴ φορεσιὰ τῶν γυναικῶν τῆς Κιμώλου καὶ τῆς Μήλου πανάσχημη, χοντροειδέστατη, τερατώδη, ἱκανὴ νὰ γελοιοποιήση καὶ τὸ πιὸ ὄμορφο θηλυκό (σ. 230). Γιὰ τὴ φορεσιὰ τῆς Κιμώλου γράφει ὁ Γάλλος περιηγητὴς *Charles Marie d'Irumberry, Comte de Salaberry* : «Δὲν ὑπάρχει πιὸ ὄμορφο θέαμα νὰ βλέπης ἀπὸ μακριὰ τὰ κόκκινα ζιπούνια ποὺ φοροῦν ὅλες οἱ γυναῖκες στὴν Κίμωλο. Ἀλλὰ μόλις ζυγώσης δὲν βλέπεις παρὰ μπόγους ὑφάσματα ποὺ τὶς μετα-βάλλουν σὲ περιφερόμενα βαρέλια. Ὅσο γιὰ τὰ πόδια τους εἶναι παραφουσκωμένα μὲ τέσσερα πέντε ζευγάρια κάλτσες» (Voyage à Constantinople, en Italie et aux îles de l'Archipel, par l'Allemagne et la Hongrie, Ἀ Paris, an 7 (1799), σ. 238 - 239).

Γιὰ τὶς γυναῖκες τῆς Κιμώλου τὰ λεπτὰ καὶ καλλίγραμμα πόδια δὲν ἀποτελοῦν προτέρημα. Τὸ ἰδεῶδες τῆς ὀμορφιᾶς εἶναι τὰ ἰσόπαχα σὲ ὅλο τὸ μῆκος πόδια, ἴδιες κολῶνες. Φοροῦν λοιπὸν πολλὰ ζευγάρια κάλτσες ἀπανωτὲς διαφόρων μεγεθῶν, ἔτσι ποὺ νὰ φουσκώνουν τὰ σφυρὰ καὶ νἄχουν τὴν ἴδια περίμετρο μὲ τὴ γάμπα. Ὅλα αὐτὰ τὰ παραγεμίσματα καλύπτονται μὲ ἕνα ζευγάρι βελουδένιες κάλτσες στολισμένες μὲ μικρὸ ἀσημένιο σειρήτι ἐφαρμοσμένο μπρὸς καὶ πίσω. Τὰ παπούτσια τους εἶναι παντοῦφλες μεταξωτὲς χρυσοκεντημένες ἢ ἀσημοκεντημένες, μὲ λίγο ὑψωμένο τακούνι, λεπτὴ σόλα, μυτερὰ καὶ ἀνασηκωμένα μπροστά.

Αὐτὴ ἡ φορεσιὰ εἶναι ἡ γιορτινή. Τὶς καθημερινὲς φοροῦν τὰ ἴδια ροῦχα ἀλλὰ πιὸ χοντροκομμένα καὶ μὲ λιγώτερα στολίδια. Ἔτσι γιορτὴ καὶ καθημερινὴ φαίνονται τὸ ἴδιο παραμορφωμένες ἀπὸ τὸ φορτίο τῶν κάθε λογῆς ὑφασμάτων [1].

Οἱ γυναῖκες τῆς Κιμώλου γνέθουν μπαμπάκι καὶ πλέκουν κάλτσες καὶ σκούφους. Τὶς βλέπεις στὰ σπίτια τους ἢ στοὺς δρόμους μὲ τὸ ἀδράχτι καὶ τὸ βελόνι στὸ χέρι. Τὸ ἀδράχτι εἶναι μιὰ στριφογυριστὴ σιδερόβεργα μὲ γάντζο στὸ πάνω μέρος γιὰ νὰ κρατάη τὸ νῆμα. Οἱ κάλτσες ποὺ πλέκουν μὲ μεγάλη δεξιοτεχνία ἀποτελοῦν τὸ μοναδικὸ ἐμπορεύσιμο προϊὸν τοῦ νησιοῦ. Ὑπάρχουν σὲ ὅλες τὶς ποιότητες μὲ τιμὲς ἀπὸ 27 παράδες ὣς τέσσερα πιάστρα [2].

Ἡ κτηνοτροφία εἶναι συλλογική. Μαντριὰ δὲν ὑπάρχουν οὔτε ζυγώνουν τὰ ζωντανὰ στὸ χωριό. Γυρίζουν ἀπὸ βουνὸ σὲ βουνὸ καὶ γεννοβολοῦν στὸ ὕπαιθρο. Κι' ὅταν σαρώνουν τὸν τόπο οἱ καταιγίδες καταφεύγουν στὶς σπηλιὲς μαζὶ μὲ τὸν τσοπάνη τους. Οἱ βοσκοὶ δὲν εἶναι μισθωτοί. Πληρώνονται ἀπὸ τοὺς νοικοκυραίους σὲ εἶδος, μαλλιὰ ἢ τυρί [3].

Ἡ ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ Αἰγαίου, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, εἶναι ἁπλὴ καὶ διόλου ἐπιδεικτική. Ὁ πλοῦτος καὶ ἡ κάθε λογῆς πολυτέλεια δὲν τολμοῦν νὰ δείξουν τὸ πρόσωπό τους, κρύβονται μὲ ἐπιμέλεια γιατὶ ὁ τύραννος παραμονεύει νὰ χυμήξη πάνω στὰ προϊόντα τοῦ μόχθου τῶν ὑποδούλων. Οἱ Ἕλληνες ἀσκοῦν μὲ μυστικότητα τὸ ἐμπόριό τους. Κι' ὅσοι εὐδοκίμησαν στὶς συναλλαγές τους τρέμουν ὄχι μόνο γιὰ τὰ κέρδη τους ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ ζωή τους. Ἡ εὐημερία πάλι τῶν ἀγροτῶν δὲν κρύβεται, γι' αὐτὸ οἱ ἐργατικοὶ γεωργοὶ πρέπει νὰ εἶναι ἄγρυπνοι μήπως πέσουν στὰ νύχια τοῦ ἁρπακτικοῦ δυνάστη τους. Ἔτσι ἡ γῆ μένει ἀκαλλιέργητη καὶ σὲ κανένα σπίτι δὲν βλέπεις σημάδια ἐπικίνδυνης εὐημερίας [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 66.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 66 - 67.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 68.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 77. Ὁ ἴδιος τρόμος ἐπικρατοῦσε στὶς περισσότερες περιοχές, κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. Οἱ Ἕλληνες κυκλοφοροῦσαν μὲ κουρέλια γιὰ νὰ γλυτώσουν ἀπὸ τὶς ληστρικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν Τούρκων. Ὁ Ἀθηναῖος Σκουζές, διεκτραγωδώντας τὴν ἐξαθλίωση

῾Ο Sonnini συγκέντρωσε στοιχεῖα γιὰ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς τῶν ῾Ελλήνων, ἀπὸ τὴ γέννηση ὥς τὸ θάνατο. Παρακολούθησε λ.χ. ἕνα τοκετό [1]. Δεκαοχτὼ χρόνων ἦταν ἡ ἐπίτοκη, καλοδέματη καὶ πεντάμορφη. ῾Ο Γάλλος περιηγητὴς μπῆκε στὴν κάμαρα μαζὶ μὲ τὴ μαμὴ καὶ τὴ βοηθό της. «Γριὲς κι᾿ οἱ δυὸ ποὺ θύμιζαν Σίβυλλες καὶ μάγισσες». ῾Η μαμὴ κρατοῦσε τὸ περίφημο σκαμνὶ τῆς γέννας. «Δυὸ ξύλα ἀποστρογγυλωμένα καὶ λίγο κυρτὰ πρὸς τὰ μέσα σμίγουν σὲ ὀξεῖα γωνία καὶ ὑποβαστάζουν σ᾿ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἕνα ἄλλο πλατὺ ξύλο κατάλληλο γιὰ κάθισμα. Ἔχει τρία πόδια χαμηλὰ καὶ χοντροειδῆ, τὸ ἕνα στὸ σημεῖο τῆς «σέλλας» καὶ τὸ ἄλλο στὶς δυὸ ἄλλες ἄκρες καὶ εἶναι τυλιγμένο μὲ πανιά».

῾Η πρώτη δουλειὰ τῆς μαμῆς ἦταν νὰ ξεκλειδώση ὅλες τὶς πόρτες, τὰ σεντούκια, τὰ ἁρμάρια καὶ ὅ,τι ἀσφαλίζεται μὲ κλειδί [2]. Κι᾿ αὐτὸ γιὰ νὰ μὴ δυσκολευτῆ τὸ παιδὶ στὴ γέννα. ῾Η μαμὴ εἶπε στὸν ξένο πὼς πρέπει νὰ παραμείνη ὥς τὸ τέλος τοῦ τοκετοῦ στὴν κάμαρα. Σ᾿ αὐτὸ τὸ χρονικὸ διάστημα καὶ ὥσπου νἄρθη ὁ παπὰς γιὰ τὸν ἐξαγνιστικὸ ἁγιασμὸ δὲν ἐπιτρέπεται σὲ κανένα ἡ εἴσοδος ἢ ἡ ἔξοδος.

Μόλις ἄρχισαν οἱ πόνοι ἡ μαμὴ ἔβαλε τὴν ἐπίτοκη νὰ σκύψη μπροστὰ στὸ κρεβάτι καὶ ἄρχισε νὰ πιέζη δυνατὰ τὰ πλευρὰ μὲ τὰ δυό της χέρια, ὥσπου νὰ ἡσυχάση. Κι᾿ ὅταν ξανάρχιζαν οἱ πόνοι ἡ μαμὴ ἐπαναλάμβανε τὰ ἴδια. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν θαυματουργό. Οἱ πόνοι, μ᾿ ὅλο ποὺ ἔρχονταν κατὰ κύματα, κατασίγαζαν καὶ ἡ νέα γυναίκα ἔνοιωθε θαυμάσια.

Σὲ κανέναν ἄλλο τόπο δὲν γίνεται τοκετὸς τόσο γλυκά, τόσο σίγουρα καὶ χωρὶς ἐπιπλοκὲς ὅσο στὴν ῾Ελλάδα, βεβαιώνει ὁ Sonnini. Καὶ ἀποδίδει αὐτὸ τὸ φαινόμενο στὸ κλῖμα καὶ στὴν ἁπλὴ καὶ κανονικὴ ζωή.

Ρώτησε τὴ μαμὴ πῶς θὰ ἐνεργήση ἂν ἡ ἔξοδος τοῦ παιδιοῦ δὲν γίνεται

τῆς πατρίδας του ἐπὶ τυραννίας τοῦ βοεβόδα ᾿Αλῆ Χασεκῆ (1772 - 1792) ἔγραφε: «Οἱ ἄνθρωποι, τόσον οἱ ἄνδρες, καθὼς καὶ αἱ γυναῖκες ἦταν ἐντυμένοι ὡς ζήτουλες ὁμοῦ καὶ τὰ παιδιά. Καὶ ἂν εἰς κανέναν ἦτον μενασμένον φόρεμα δὲν τὸ ἔβαζε, διότι ἅμα τὸν ἔβλεπαν, τοῦ ἔβαζαν βάρος δοσίματος περισσότερον. Καινούρια παπούτζια τὰ Χριστούγεννα καὶ τὴν Λαμπρὰν εἰς πολὺ ὀλίγους εὕρισκες ἢ ἔβλεπες. Ὅλοι σχεδὸν παληοπάπουτσα καὶ ἐμπαλωμένα, τρύπια καὶ ξεσχισμένα, παρομοίως καὶ τὰ ἐνδύματά των» (*Δημ. Καμπούρογλου*, Αἱ ᾿Αθῆναι κατὰ τὰ ἔτη 1775 - 1795, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πηγῶν καὶ ἰδίως τῆς αὐτοβιογραφικῆς χρονογραφίας τοῦ Παναγῆ Σκουζέ, ᾿Εν ᾿Αθήναις 1931, σ. 75).

1. Σίγουρα θὰ ἐμφανίσθηκε ὡς γιατρὸς ὅπως συνήθιζαν οἱ Εὐρωπαῖοι περιηγητὲς κατὰ τὸν ΙΗ′ αἰώνα.

2. Σὲ ὡρισμένες περιοχὲς δὲν περιορίζονται στὸ ἄνοιγμα κάθε κλειδαριᾶς, ἀλλὰ ἀφήνουν καὶ τὰ πορτοπαράθυρα ἀνοιχτά. ῾Ωστόσο, στὶς ἀρχὲς τοῦ αἰώνα ἐπικρατοῦσε παντοῦ στὴν ῾Ελλάδα τὸ ἔθιμο νὰ μένη κλειστὴ ἡ πόρτα τῆς κάμαρας. Μέσα παρέμεναν μόνιμα ἡ μαμὴ καὶ οἱ γονεῖς. Στὴν Κάσο ἔλεγαν ὅτι ἡ πόρτα τῆς ἐπιτόκου πρέπει νὰ εἶναι κλειστὴ γιὰ νὰ μὴν εἰσχωρήση κανένα κακὸ πνεῦμα (*Ν. Γ. Πολίτη*, ᾿Ωκυτόκια, Λαογρ., τ. ΣΤ′ (1918), σ. 323, ᾿Ερατώ, ᾿Αθῆναι, 1861, τ. Α′, σ. 78).

κανονικά. Τοῦ ἐξήγησε ὅτι θὰ προσπαθήση νὰ τὸ φέρη στὴν κανονικὴ θέση. Ἂν δὲν τὰ καταφέρη θὰ καταφύγη σὲ ἕνα ἀλάνθαστο μέσο. Θὰ καλέση τὸν πατέρα, ποὺ σύμφωνα μὲ τὴ γνώμη τῶν γυναικῶν αὐτοῦ τοῦ τόπου, ἔχει τὴ δύναμη νὰ ἀποδιώξη ὅλα τὰ ἐμπόδια ποὺ δυσκολεύουν τὴ γέννα τῆς γυναίκας του. Ἔρχεται λοιπὸν ὁ σύζυγος καὶ χτυπάει τρεῖς φορὲς μὲ τὸ παπούτσι του τὴ ράχη τῆς γυναίκας ποὺ κοιλοπονάει λέγοντας:

— Ἐγὼ σὲ φόρτωσα, ἐγὼ σὲ ξεφορτώνω[1]!

Ὅταν ἦρθε ἡ κρίσιμη στιγμὴ κάθισαν τὴ γυναίκα στὸ σκαμνί[2]. Ἡ μαμὴ στάθηκε μπροστὰ ἐνῶ ἡ βοηθὸς ἀπὸ πίσω κρατοῦσε τὴν ἑτοιμόγεννη ἀπὸ τὴ μέση. Ὅταν βγῆκε τὸ παιδὶ καὶ τὸ ἀφαλόκοψε ἡ μαμή, ἀνασήκωσε ἡ βοηθὸς τὴ λεχώνα πολλὲς φορὲς καὶ τὴν ἄφησε νὰ πέση πάνω στὸ σκαμνί. Αὐτὸ θεωρεῖται ἀπαραίτητο στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ ὁλοκληρωθῆ ἡ γέννα[3]. Ἀλλὰ ἡ λεχώνα δὲν ἐνωχλήθηκε διόλου. Σηκώθηκε μόνη της καὶ ξάπλωσε στὸ κρεβάτι σβέλτη καὶ ζωηρή. Ὕστερα τὴν τύλιξαν σφιχτὰ μὲ ἕνα πλατὺ πανὶ ἀπὸ τὸ στῆθος ὡς τὰ νεφρά. Αὐτὸ τὸ φάσκιωμα γίνεται γιὰ νὰ διατηρήση ἡ γυναίκα τὴ φόρμα της, νὰ ἀποφύγη δηλαδὴ τὴ διόγκωση τῆς κοιλιᾶς καὶ τὸ πιὸ δυσάρεστο τὶς πτυχὲς καὶ τὶς ρυτιδώσεις ποὺ μένουν στὸ δέρμα. Τὴν πρώτη μέρα γίνονται διαδοχικὲς πλύσεις μὲ διάλυμα ξερῶν ροδόφυλλων βρασμένων σὲ κρασὶ καὶ μέλι. Τελικὰ τὴν ἐπιδένουν μὲ τὰ ροδόφυλλα ὡς τὸ ἄλλο πρωί. Στὶς ἀκόλουθες μέρες περιορίζονται σὲ ἐλαφρὲς πλύσεις μὲ μπαμπάκι ἐμβαπτισμένο σὲ ζεστὸ κρασί. Ὕστερα τὴν ἐπιδένουν πασπαλίζοντας τὸ μπαμπάκι μὲ σκόνη ἀπὸ κανέλλα καὶ γαρύφαλλο ἢ μόσχο ἢ κύμινο. Χρησιμοποιοῦν δηλαδὴ κάθε φορὰ διαφορετικὸ ἀρωματικό.

Μονάχα στὶς ντελικάτες γυναῖκες συνήθιζαν τὸ κρασί. Συνήθως μεταχειρίζονται οἰνόπνευμα ποὺ εἶναι καφτὸ καὶ ἐπώδυνο. Αὐτὸ συνεχίζεται ὀχτὼ μέρες, πρωὶ βράδυ. Τὸ περίεργο εἶναι, παρατηρεῖ ὁ Γάλλος περιηγητής, ὅτι ἡ μαμὴ ἀνέβαινε στὸ κρεβάτι, ὄρθια ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς λεχώνας, τὴν ἔπιανε ἀπὸ τὰ χέρια, ἀκουμποῦσε τὸ πόδι στὸ σημεῖο τοῦ πόνου καὶ πιέζοντάς το ἔδινε τρία δυνατὰ χτυπήματα.

Τὸ βράδυ τῆς ὄγδοης μέρας βράζουν ἕνα αὐγό, τὸ ξεφλουδίζουν, τὸ πασπαλίζουν μὲ τὴν ἴδια ἀρωματικὴ σκόνη, τὸ τυλίγουν μὲ ἐπιδέσμους καὶ τὸ τοπο-

---

1. Ἀλλοῦ ὁ σύζυγος χτυποῦσε τὴ γυναίκα του κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὠδίνων στὸν ὦμο μὲ τὴ φούντα τοῦ ζουναριοῦ του λέγοντας: «Κι' ὁ Θεὸς νὰ σὲ ξεφορτώση» (*E. Bybilakis*, Neugriechisches Leben, Berlin 1840, σ. 4). Τὸ ἴδιο ἔθιμο σὲ διάφορες παραλλαγὲς παρατηρεῖται καὶ σὲ ἄλλες βαλκανικὲς χῶρες (*Ploss-Bartels*, Das Weib, τ. Β', σ. 299).

2. Σὲ μερικὰ χωριὰ τῆς Ρόδου χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὴ γέννα, ἀντὶ σκαμνὶ τό «σελλί», μιὰ χαμηλὴ καρέκλα χωρὶς ψαθὶ ἢ μὲ μιὰ μεγάλη τρύπα στὴ μέση. Ἐκεῖ κάθονταν οἱ γυναῖκες καὶ γεννοῦσαν (*Ἀν. Βρόντη*, Ροδιακὴ Λαογραφία, Λαογρ., τ. ΙΑ' (1937), σ. 568).

3. Προφανῶς γιὰ νὰ πέση τό «ὕστερο». Στὸ βιβλίο τοῦ Sonnini ὑπάρχει καὶ εἰκόνα τοῦ τοκετοῦ μὲ τὴ μαμή, τὴ βοηθό της καὶ τὸ πατροπαράδοτο τριγωνικὸ σκαμνί.

θετοῦν στὸ πονεμένο σημεῖο γιὰ τρεῖς ὧρες. Αὐτὸ γίνεται γιὰ νὰ ἀπορροφηθῇ ἀπὸ τὸ αὐγὸ ἐνδεχόμενη ψύξη. Μὲ τὸ αὐγὸ τελειώνουν καὶ οἱ φροντίδες γιὰ τὴ λεχώνα.

Τὰ πανιὰ ποὺ χρησιμοποιοῦν στὴ γέννα δὲν πρέπει νὰ πλυθοῦν στὴ θάλασσα, μ' ὅλο ποὺ οἱ νησιῶτες δὲν χρησιμοποιοῦν ἄλλο μέσο γιὰ τὴν καθαριότητα τῶν ρούχων τους. Κι' αὐτὸ γιατὶ ἐπικρατεῖ ἡ δεισιδαιμονία πῶς ἂν πλυθοῦν τὰ πανιὰ στὴ θάλασσα ἡ λεχώνα θὰ πεθάνη. Ἀλλὰ οὔτε ἄστρο πρέπει νὰ τὴ δῇ. Κι' ἂν βγῇ πρὶν ἀπὸ ὀχτὼ μέρες φροντίζει νὰ κλείση τὰ πορτοπαράθυρα μόλις βασιλέψη ὁ ἥλιος, ἀλλιῶς κινδυνεύουν καὶ ἡ λεχώνα καὶ τὸ νεογέννητο [1].

Τὴν πρώτη φορὰ ποὺ θὰ ἐγκαταλείψη ἡ λεχώνα τὸ κρεβάτι πρέπει νὰ πατήση ἕνα κομμάτι σίδερο γιὰ νὰ γίνη γερὴ σὰν τὸ μέταλλο. Κι' ὅταν μπαίνη σὲ ξένο σπίτι νὰ ρίχνη στὸ κατώφλι ἕνα κλειδὶ ἢ ἄλλο σιδερένιο ἀντικείμενο γιὰ νὰ ἀποδιωχτοῦν τὰ κακὰ πνεύματα ποὺ τὴν περιβάλλουν.

Τὸ παιδὶ τὸ πλένουν μὲ χλιαρὸ νερό, ὕστερα τὸ σκεπάζουν ἀπὸ τὰ πόδια ὣς τὸ λαιμὸ μὲ ἕνα στρῶμα ἁλάτι, ποὺ θεωρεῖται σίγουρο προστατευτικὸ γιὰ κάθε δερματικὴ ἀρρώστια [2]. Ἀφοῦ τὸ ντύσουν, τὸ κοιμίζουν στὴν κούνια του καὶ βάζουν πλάϊ του ἕνα ψωμὶ κι' ἕνα ξύλινο γουδοχέρι. Τὸ ψωμὶ σημαίνει πῶς δὲν θὰ δοκιμάση πεῖνα σ' ὅλη του τὴ ζωὴ καὶ τὸ γουδοχέρι πῶς ὁ βίος του θἆναι γαλήνιος, ὅπως τοῦ ξύλου. Σὲ μερικὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ἡ μαμὴ παίρνει τὸ χαβάνι καὶ τὸ χτυπάει μὲ τὸ γουδόχερο κοντὰ στὸ ἀφτὶ τοῦ μωροῦ γιὰ νὰ ἀνοίξουν τὰ ἀφτιὰ καὶ νὰ μὴ διαταραχθῇ ποτὲ ἡ ἀκοή του.

Ἡ στιγμὴ ποὺ φασκιώνουν τὸ παιδὶ εἶναι ἡ πιὸ ἐπικίνδυνη. Χρειάζεται προσοχὴ γιὰ νὰ μὴ γίνη ἢ παραλειφθῇ κάτι ποὺ θὰ τὸ βλάψη: κινήσεις γύρω ἀπὸ τὸ κρεβάτι τῆς λεχώνας, λόγια ἐπικίνδυνα, ἀκόμα καὶ βλέμματα. Ἔτσι στέκουν ὅλοι οἱ παρόντες ἀκίνητοι μὲ θρησκευτικὴ σιγή [3].

Οἱ νησιῶτες ἔχουν ἕνα ἀντίδοτο κατὰ τῆς βασκανίας: κρεμοῦν φυλαχτὰ στὴν εἴσοδο τοῦ σπιτιοῦ καὶ τῶν δωματίων ἢ τὰ κρατοῦν ἀπάνω τους. Γιὰ νὰ προφυλάξουν τὸ παιδὶ ἀπὸ τὸ κακὸ μάτι κρεμοῦν στὸ λαιμό του ἕνα σακκουλάκι μὲ κομματάκια κάρβουνα καὶ τρία σπυριὰ ἁλάτι [4].

---

1. Στὴν Ἠλεία ἡ λεχώνα κλείνεται στὸ σπίτι ὣς τὸ σαράντισμα «πρὶν βγῇ τ' ἄστρι». Γιατὶ «σὰν φανῇ τ' ἄστρι» κυκλοφοροῦν καὶ «σκαρίζουνε οἱ σκατζιμουχέροι», τὰ ξωτικὰ (*Ν. Τ. Ψυχογιοῦ*, Ἠλειωτικά, Παιδοκομία, Λαογρ., τ. ΙΕ' (1954), σ. 250). Στὴ Θράκη: «τὴ λεχούσα πλαγιασμένη στὴ στρωμνὴ νὰ μὴ τὴν ἔβλεπαν τ' ἄστρα καὶ τὸ φεγγάρι· κακοπαθαίνει» (Λαογρ., τ. ΙΔ' (1952), σ. 183).

2. Γιὰ νὰ γίνη σφιχτὸ τὸ κρέας του λένε στὴ Θράκη (Λαογρ., τ. Δ' (1952), σ. 182). Στὴν Ἠλεία «τ' ἁλατίζουν γιὰ νὰ γίνη σούζωμο καὶ τσουπωτό» (ἔνθ' ἀν., τ. ΙΕ' (1954), σ. 251).

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 79 - 103.

4. Ἔνθ' ἀν., σ. 103 - 104. Ἕνα τέτοιο φυλαχτὸ συνηθιζόταν στὰ χωριὰ τῆς Κέρκυρας. «Κάνουμ' ἕνα φυλαχτὸ ξεχωριστό, γιὰ νὰ μὴ πιάνη τὸ παιδί μας τ' ἀβάσκαμα καὶ

Γιὰ νὰ μὴν κλαῖνε τὰ παιδιὰ οἱ Ἑλληνίδες μανάδες μασοῦν κύμινο κι' ὕστερα φυσᾶνε μὲ δύναμη στὸ στόμα καὶ στὰ ἀφτιά του. Γιὰ νὰ τὰ κοιμίσουν ρίχνουν σκόνη μοσχοκάρυδο στὸ γάλα καὶ τὰ ποτίζουν. Ἀλλὰ ἡ πανάκεια γιὰ κάθε ἀρρώστια εἶναι ἡ θεριακὴ τῆς Βενετίας. Στὸν παραμικρὸ πόνο, ὅταν κλαῖνε, ὅταν κακοκοιμοῦνται, ὅταν δὲν τρῶνε, σὲ κάθε ἀδιαθεσία καταφεύγουν στὴ θεριακή. Δὲν περνάει μέρα χωρὶς νὰ πιῆ τὸ παιδάκι θεριακὴ ἢ χωρὶς νὰ τοῦ βάλουν ἕνα μπλάστρι θεριακὴ στὸν ἀφαλό. Στὸ Αἰγαῖο τὰ παιδιὰ πίνουν στὰ δυὸ πρῶτα χρόνια τους τόση θεριακὴ ὅση σ' ὁλόκληρη τὴ ζωή τους. Ἐπειδὴ ἡ θεριακὴ εἶναι ἀκριβὴ οἱ φτωχοὶ τὴν ἀντικαθιστοῦν μὲ τὸ κύμινο [1].

Γιὰ νὰ μὴν παθαίνουν τὰ παιδιὰ ἐγκαύματα ἀπὸ τὸν ἱδρώτα ἢ τὰ οὖρα τους οἱ Ἑλληνίδες τὰ πλένουν μὲ ζεστὸ κρασὶ ὅπου ρίχνουν καὶ σκόνη ἀπὸ ξερὰ φύλλα μυρτιᾶς. Αὐτὲς οἱ πλύσεις γίνονται κάθε δυὸ μέρες. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι θαυματουργό. Δὲν βλέπεις παιδάκι νἄχη τὴν πιὸ ἀσήμαντη ἀμυχή [2].

Τὴν παραμονὴ τοῦ Ἁη - Γιαννιοῦ τὰ κορίτσια τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου βάζουν σὲ ἕνα κανάτι μὲ ἀμίλητο νερὸ [3] ἕνα μῆλο καὶ τὸ ἀφήνουν ὡς τὸ ἄλλο μεσημέρι. Αὐτὸ τὸ μουσκεμένο μῆλο εἶναι πολύτιμο γιὰ τὸν ἔρωτα καὶ τὴ φιλία. Οἱ γυναῖκες τὸ προσφέρουν στὸ πρόσωπο ποὺ ἀγαποῦν. Οἱ νεαροὶ Ἕλληνες πασχίζουν μὲ κάθε τρόπο νὰ ἀποχτήσουν αὐτὸ τὸ μῆλο ποὺ φανερώνει αἰσθηματικὴ προτίμηση ἢ καλὸ ἐρωτικὸ προμήνυμα [4].

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς παρακολούθησε καὶ γαμήλιες τελετὲς στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου.

Ἡ πομπὴ πρὸς τὴν ἐκκλησία γίνεται μὲ πολὺ ἀργὸ καὶ σοβαρὸ ρυθμὸ καὶ μὲ ἐπισημότητα. Τὴ ζωντανεύουν ὅμως οἱ χοροὶ καὶ τὰ τραγούδια. Συχνὰ προπορεύονται λαμπάδες, σύμβολα τοῦ ὑμέναιου. Στὰ κεφάλια τῶν νεονύμφων ρίχνουν, μόλις βγῆ τὸ ζευγάρι ἀπὸ τὸ σπίτι, μιὰ χούφτα μπαμπακόσπορο [5].

βάνουμε μέσα ἕνα κομμάτι ἀπὸ κόσκινο, κάρβουνο, ἁλάτι, ρίγανη, σκινάρι καὶ στιλοχόρτι λουτροημένο» (*Γ. Ι. Σαλβάνου*, Λαογραφικὰ σύλλεκτα ἐξ Ἀργυράδων Κερκύρας, Λαογρ, τ. Ι' (1929), σ 127).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 107 - 108. Ἡ θεριακὴ ἦταν ἕνα πανάρχαιο μαντζούνι, γνωστὸ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Μιθριδάτη. Τὴν ἀρχικὴ συνταγὴ εἶχε τροποποιήσει ὁ Κρητικὸς γιατρὸς Ἀνδρόμαχος. Ὡς τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰώνα ἀποτελοῦσε πανάκεια καὶ ἀντιδηλητήριο καὶ εἶχε καθιερωθῆ ἀπὸ ὅλες τὶς εὐρωπαϊκὲς φαρμακοποιίες (τὸ 1882 ἐμφανίσθηκε στὴ γερμανικὴ καὶ τὸ 1885 στὴ γαλλικὴ φαρμακολογία). Περίφημη ἦταν ἡ θεριακὴ τῆς Βενετίας ποὺ παρασκευαζόταν σὲ ἐπίσημη τελετὴ μπροστὰ στὶς Ἀρχές, καθὼς καὶ τῆς Νυρεμβέργης.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 108 - 109.

3. Δὲν πρόκειται γιὰ τὸ κανάτι τοῦ Κλήδονα (βλ. ἀν., Guys, σ. 237 - 240.

4. Ἐνθ' ἀν., σ. 126.

5. Τὸ ἔθιμο τοῦ μπαμπακόσπορου ἐπικρατοῦσε καὶ στὴ Γκιουμουλτζίνα (Κομοτινή). Τὸν ἔρριχνε ἡ κουμπάρα. Ἦταν τὰ λεγόμενα «κουρκολόγια», μπαμπακόσπορος μὲ ζαχαρωτά (*Στ. Κυριακίδη*, Τὰ κατὰ τὸν γάμον ἔθιμα ἐν Γκιουμουλτζίνῃ, Λαογρ., τ. Β' (1910), σ. 54). Συνήθως χρησιμοποιοῦνται σπόροι ἀπὸ τὸ προϊὸν ποὺ ἀφθονεῖ ἢ ἀποτελεῖ τὸ ἐπίκεντρο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς στὴν περιοχή, ρύζι, στάρι, μπαμπακόσπορο κ.λπ.

Τὸ ἴδιο ἐπαναλαμβάνεται στὴν ἐκκλησία κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς. Οἱ εὔποροι Ἕλληνες ἀνακατεύουν μὲ τὸ μπαμπακόσπορο σταφίδες καὶ οἱ πλούσιοι χρυσὰ τσεκίνια.

Τὸ συμπεθεριὸ ὑποδέχεται στὴν πόρτα τῆς ἐκκλησίας ὁ παπάς. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελετῆς εὐλογεῖ τὰ δυὸ στέφανα (εἶναι ἀπὸ κλαδιὰ καὶ στολίζονται μὲ κορδέλλες καὶ δαντέλλες) [1] καὶ ὕστερα τὰ δαχτυλίδια περνώντας τα στὰ δάχτυλα τῶν νεονύμφων. Ἀλλάζει ἀδιάκοπα στεφάνια καὶ δαχτυλίδια φροντίζοντας ὅμως νὰ μένη τὸ χρυσὸ δαχτυλίδι στὸ δάχτυλο τοῦ γαμπροῦ καὶ τὸ ἀσημένιο στὸ δάχτυλο τῆς νύφης. Αὐτὲς οἱ ἀλλαγὲς συνεχίζονται ὕστερα ἀπὸ τὸν κουμπάρο, τὴν κουμπάρα καὶ τοὺς συγγενεῖς, ἔτσι ποὺ ἡ τελετὴ κρατάει ὧρες ὁλόκληρες.

Κατὰ τὴ μετάβαση στὴν ἐκκλησία καὶ κατὰ τὴν ἐπιστροφὴ ἡ νύφη ὑποβαστάζεται ἀπὸ δυὸ γυναῖκες ἢ δυὸ συγγενεῖς της. Βαδίζει ἀργὰ μὲ χαμηλωμένα μάτια.

Τὸ βράδυ τοῦ γάμου ἡ κουμπάρα ὁδηγεῖ τὴ νύφη στὸ νυφικὸ θάλαμο ὅπου σὲ λίγο καταφθάνει ὁ γαμπρὸς ὁδηγημένος ἀπὸ τὸν κουμπάρο. Ἀφήνουν τοὺς νιόπαντρους μόνους ἀλλὰ δὲν ἀπομακρύνονται. Περιμένουν στὴ διπλανὴ κάμαρα μαζὶ μὲ τοὺς συγγενεῖς καὶ τοὺς φίλους. Κάθε τόσο πλησιάζουν καὶ ρωτοῦν ἂν ὅλα τέλειωσαν καλά. Πᾶνε κι' ἔρχονται ἀδιάκοπα ὥσπου νὰ βεβαιωθοῦν. Ὕστερα προσφέρουν στὸ γαμπρὸ ἕνα δυναμωτικὸ ζουμὶ ποὺ τὸ γεύεται στὸ κρεβάτι μπροστὰ στὴν εὔθυμη συντροφιά. Τελικὰ ὅλοι ἀποχωροῦν ἀφήνοντας τοὺς νιόπαντρους ὁλομόναχους. Σὲ μερικὲς ἑλληνικὲς περιοχὲς ἡ νιόνυφη εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ κρεμάση στὸ χαγιάτι, στὴν πόρτα ἢ στὸ παράθυρο τοῦ σπιτιοῦ τὸ πουκάμισο μὲ τὰ σημάδια τῆς ἁγνείας «γιὰ νὰ τὰ βλέπουν οἱ περαστικοί, νὰ τὰ ἐξετάζουν καὶ νὰ βεβαιώνωνται πὼς ἡ τιμὴ τοῦ συζύγου εἶναι ἄθικτη» [2].

---

1. Παρόμοια ἦταν τὰ στέφανα ποὺ συνηθίζονταν στὴ Σαλαμίνα τὸν περασμένο αἰώνα. «Γιὰ νὰ φτιάξουνε στεφάνια ἔβαζαν πρῶτα ἕνα κλῆμα κι' ἔκαναν τὸν κύκλο τοῦ στεφανιοῦ. Ἔπειτα ἔβαζαν δυὸ ἄλλα κλήματα σταυρωτὰ κι' ἔκαναν ἕνα σὰν κουβούκλιο, σὰν στέμμα βασιλιᾶ. Ἀπάνω, ἀντὶ γιὰ ἄνθη ἔβαζαν μπαμπάκι καὶ γιὰ γουρδέλλες ἔβαζαν κρεμέζι, κόκκινες μεταξωτὲς κλωστές» (*Π. Φουρίκης*, Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα ἐν Σαλαμίνι, Λαογρ., τ. Θ' (1928), σ. 551).

2. Ἡ ἐπίδειξη τοῦ ματωμένου πουκάμισου τῆς νύφης μὲ τὰ πειστήρια τῆς παρθενίας συνηθιζόταν ὡς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας. Στὴ Λευκάδα τὸ κρεμοῦσαν τὸ πρωὶ τῆς Δευτέρας στὴν πόρτα τῆς κάμαρας τῶν νεονύμφων (*Εὐστ. Γ. Πολίτη*, Ὁ γάμος ἐν Λευκάδι, Λαογρ., τ. Α' (1909), σ. 318). Στὰ χωριὰ τῆς Ἠπείρου τοποθετοῦσαν τὸ πουκάμισο σὲ μιὰ κρισάρα καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ ἔθιμο τῆς βρύσης, ἕνας «ἰσμετσής» (ὑπηρέτης) τὸ παρουσίαζε στοὺς συμπεθέρους. Κι' ἐκεῖνοι ἔρριχναν στὴν κρισάρα νομίσματα, ὄχι γιὰ τὴ νύφη ἀλλὰ γιὰ τὸν ἰσμετσή (*Γερ. Δ. Καψάλη*, Λαογραφικὰ ἐκ Βέρμπιανης, ἔνθ' ἀν., τ. Δ' (1914), σ. 411). Στὴ Μάνη, τὸ πρωὶ τῆς Δευτέρας ἡ μάνα τοῦ γαμπροῦ ἔπαιρνε τὸ πουκάμισο καὶ τὄδινε στοὺς συγγενεῖς ποὺ περίμεναν «γιὰ νὰ βαρήσουσι τὸ ποκάμισο»,

'Αλλὰ αὐτὴ ἡ ἐπίδειξη μπορεῖ νὰ καθυστερήση μέρες, βδομάδες, μῆνες ἂν ὁ γαμπρὸς ἔχη τὴν ἀτυχία νά «ἀμποδεθῆ» ἀπὸ κάποιον ἐχθρό του. Ὅποιος θέλει νὰ κάνη κακὸ στοὺς νιόπαντρους ἑτοιμάζει τρεῖς χαλαροὺς κόμπους σ' ἕνα κορδόνι καὶ τοὺς κρατάει κρυμμένους στὴν τσέπη του. Τὴν ὥρα τῆς τελετῆς, κι' ἐνῶ ὁ παπὰς εὐλογῆ τὸ ζευγάρι, ἐκεῖνος πού «ἀμποδένει», τραβάει τὶς δυὸ ἄκρες τοῦ κορδονιοῦ καὶ σφίγγει τοὺς κόμπους λέγοντας:

—Δένω τὸν τάδε καὶ τὴν τάδε κι' ὁ διάβολος στὴ μέση [1].

δηλαδὴ νὰ τὸ πυροβολήσουν (*'Ανάργ. Ι. Κουτσιλιέρη*, Γαμήλια ἔθιμα τῆς Μάνης, Λαογρ., τ. ΙΘ' (1960 - 61), σ. 179). Καὶ οἱ 'Αρβανίτες τῆς 'Αττικῆς συνήθιζαν τὴν ἐπίδειξη τοῦ πουκάμισου. Στὴν Κούλουρη λ.χ. τῆς Σαλαμίνας ἔλεγαν «ε μπένε μπρέκενε παντιέρε», ἔκαναν τὸ βρακὶ παντιέρα (*Π. Φουρίκη*, Γάμος καὶ γαμήλια σύμβολα ἐν Σαλαμίνι, Λαογρ., τ. Θ' (1928), σ. 548). Συνήθως ἡ ἐπιθεώρηση τοῦ πουκάμισου τῆς νύφης γινόταν ἀπὸ τὴν πεθερά (*Δημ. Λουκόπουλου*, Σύμμεικτα λαογραφικὰ ἐξ Αἰτωλίας, ἔνθ' ἀν., τ. ΙΒ' (1938 - 1948). Βλ. ἐπίσης *'Αγαθοκλῆ Κωνσταντινίδη*, Ἕνα ἔθιμον, 'Ημερολ. Σκόκου 1908, σ. 200 - 204.

1. Τὸ δέσιμο, ὁ κατάδεσμος, «τὸ ἀποδένειν ἀνδρόγυνα εἰς τὸ μὴ μίγνυσθαι», ἐπιβίωση τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, γινόταν τὴν ὥρα ποὺ ὁ παπὰς ἔλεγε «εὐλογημένη ἡ βασιλεία τοῦ Πατρός» (Κεφαλονιά), «καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν» (Χίος), «εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρός» (Μῆλος), «στέφεται ὁ δοῦλος τοῦ Θεοῦ» ('Ιθάκη). Βλ. *Φαιδ. Κουκουλέ*, Μεσαιωνικοὶ καὶ νεοελληνικοὶ κατάδεσμοι, Λαογρ., τ. Θ' (1928), σ. 450 κ.ἑ. Στὴ Σολωμονικὴ Κραντεράκι ἔχει διασωθῆ κρητικὸ μαγικὸ γιὰ τό «δέσιμο» ἀντρόγυνου : «Κατὰ τὴν ὥρα τοῦ στεφανώματος θὰ βαστᾶς μιὰ μεταξωτὴ κλωστὴ ἀφόρια καὶ στριμμένη ἀπὸ κορίτσι. Θὰ δέσης τρεῖς κόμπους, ἕνα ὄντε τοὺς στέσουνε νὰ τοὺς βλοήσουνε, ἕνα ὄντε τῶνε βάνουνε τὰ στέφανα καὶ ἕνα ὄντε τῶν ἀλλάσσουνε τὰ στέφανα καὶ θὰ λές : «Ὡς βασιλεύγει ὁ ἥλιος καὶ δένει τὸ φεγγάρι, ἐτσὰ δένω κι ἐγὼ τὸν δοῦλον τοῦ Θεοῦ δεῖνα καὶ τὴν δούλην τοῦ Θεοῦ δεῖνα στανικῶς τοῦ Θεοῦ καὶ θεληματικῶς τοῦ διαβόλου τοῦ Γαραζαήλ. Δένω τσοὶ βασιλικὲς τωνε φλέγες, δένω τσοὶ σφοντύλους τωνε τῆς ράχεώς τωνε, δένω τὴν κοίμησί τωνε καὶ ὁ εἷς νὰ γαέρνει ὁ ἄλλος νὰ πηγαίνη· βαρβάτος νὰ πηγαίνη καὶ μουνοῦχος νὰ γαέρνη καὶ ἀνάπαψη νὰ μὴν ἔχουνε ὡς σὲ διατάζω ἐγὼ ὁ διάβολος ...» (*Φαίδ. Κουκουλέ*, ἔνθ' ἀν., τ. Γ', σ. 232 - 233). 'Αλλοῦ λένε: «Δένω καὶ κομποδένω τὸν τάδε καὶ τὴν δεῖνα» (Ἤπειρος), «ἀμποδένω τὸν τάδε νὰ μὴ μπορῆ νὰ κάνη τίποτα μὲ τὴ δεῖνα, ὅσο νὰ θέλω γώ» (Ζάκυνθος), «ἐδῶ δένω κι' ὁ διάολος ἂς λύση» (Κεφαλονιά). Στὴν Κέρκυρα ἔλεγε ἐκεῖνος ποὺ ἀμπόδενε : «Νεοφόρε διάβολε σὲ προστάζω μπροστὰ στὴ δωδεκάδα σου καὶ στὸ μεγάλον ἄρχοντα τῆς ἀβύσσου νὰ στείλης ἐδῶ τὸν Βελζεβούλ, τὸν ἄρχοντα τῶν δαιμόνων, γιὰ ν' ἀμποδέσουνε τὸν τάδε καὶ τὴ δεῖνα, τσοὶ ἑβδομήντα δύο φλέβες τοῦ κορμιοῦ τους καὶ τὰ χοντρύτερά τους νεῦρα καὶ σοῦ τάζω νὰ σοῦ χαρίζω τὰ ἥμισα ἀπ' ὅ,τι βγάνω κάθε μέρα. Γιὰ ἔχθρητα τοῦ Χριστοῦ καὶ γι' ἀγάπη τοῦ κουτσόκωλου τοῦ διαβόλου, ἔμπα διάβολε στὴ μέση» (*Σπ. Καβάσιλα*, Λαογρ. σύλλεκτα ἐκ Νυμφῶν Κερκύρας, Λαογρ., τ. Β', σ. 654). Στὴν Αἰδηψὸ ἔλεγε ὁ «ἀμποδέτης» τὴν ὥρα τοῦ μυστηρίου : «Κίνησε διαβολοσυμπέθερος νὰ πάη νὰ διαβολοσυμπεθερέψη τὸ νέο ἀντρόγενο. Κίνησε διαβολόπαπας, πῆρε τὰ διαβολοπετραχήλια του, πῆρε τὰ διαβολοχάρτια του, νὰ πάη νὰ διαβολοστεφανώση τὸ νέο ἀντρόγενο. Κίνησε διαβολονονός, πῆρε τὰ διαβολοστέφανα νὰ πάη νὰ διαβολοστεφανώση τὸ νέο ἀντρόγενο. Ὅσο μπορεῖ τὸ μισοκομμένο φίδι νὰ πάη στὴν τρύπα του, τόσο νὰ μπορῆ κι' αὐτὸς νὰ πάη στὴ γυναίκα του. Ὅσο μπορεῖ τὸ ψημένο πράσο νὰ τρυπήση τὸ ψημένο κεραμίδι τόσο νὰ μπορῆ κι' αὐτὸς νὰ τρυπήση τῆς γυναίκας του τὸ ζλάπι. Ὅσο κούφιος πλάτανος δαυλὶ ἀναμμένο,

Δὲν χρειάζεται παραπάνω. Ἡ ἀνικανότητα τοῦ συζύγου κρατάει ὅσο οἱ κόμποι παραμένουν δεμένοι. Κι' ἂν τὸ μοιραῖο κορδόνι δὲν καταστραφῆ ἢ δὲν λυθοῦν τὰ μάγια ἀκολουθεῖ ὁ μαρασμὸς καὶ ὁ θάνατος.

Δὲν ὑπάρχει νιόπαντρος στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Γάλλος περιηγητής, ποὺ νὰ μὴν τρέμη τὸ ἀμπόδεμα. Κι' ὄχι μόνο αὐτός: ἡ νύφη, τὰ πεθερικά, οἱ συγγενεῖς ὅλοι στέκουν στὰ καρφιά. Πηγαίνει ὁ γαμπρὸς στὴν παστάδα κι' ἂν συνεργήσουν ὡρισμένα περιστατικά, παθαίνει σύγχυση, παραλύει καὶ τὸ δέσιμο ἔγινε. Ὁ Sonnini ἀναφέρει τὴν περίπτωση ἑνὸς νέου ποὺ τόν «ἀμπόδεσαν». Ἔγινε ἐξορκισμὸς ἀπὸ τὸν παπά, τίποτα. Ὁ γάμος διαλύθηκε, ξαναπαντρεύτηκε ὁ νέος κι' ὅλα πῆγαν θαυμάσια.

Γιὰ νὰ λύσουν τὰ μάγια ἀρχίζουν μὲ τὸν ἁγιασμό. Κι' ἂν οἱ ἱερατικοὶ ἐξορκισμοὶ δὲν φέρουν ἀποτέλεσμα καταφεύγουν σὲ ἄλλες μεθόδους ποὺ ριζώνουν πιὸ βαθιὰ τὶς δεισιδαιμονίες. Βάζουν τὸ γαμπρὸ νὰ κολυμπήση ὡρισμένη ἀπόσταση στὴ θάλασσα. Καλοῦν τοὺς νιόπαντρους νὰ ξαπλώσουν μπρούμυτα ὁλόγυμνοι στὴ μέση τῆς κάμαρας καὶ τοὺς τριγυρίζουν μὲ βάτους. Μιὰ φορὰ τύλιξαν τὸ σύζυγο μὲ φύλλα γαϊδουράγκαθων καὶ τὸν ἄφησαν νὰ περάση ὁλόκληρη νύχτα μέσα σὲ φοβεροὺς πόνους [1].

τόσο νὰ μπορῆ κι αὐτὸς νὰ πάη στὴ γυναίκα του» (*Ε. Παπαναστασίου,* Ἐπωδαὶ ἐξ Ἁγίου τοῦ δήμου Αἰδηψοῦ, ἔνθ' ἀν., τ. Δ', σ. 525). Στὴν Πάφο τῆς Κύπρου : «Γήννω τὴν μήτραν τῆς μούλας τοῦ δεσπότη, παιὶν δὲν ἔκαμε, γήννω τσαὶ τὸν τάδε μὲ τὴν γεναίκαν του, νὰ μὲν ἱππεύη τρεῖς χρόνους τσαὶ τρεῖς ἡμέραις» (*Λοΐζου Φιλίππου,* Ἐπωδαὶ καὶ κατάδεσμοι ἐκ Πάφου, Λαογρ., τ. Δ', σ. 532).

1. Μαγικὰ γιὰ νὰ λυθῆ ἀμπόδεμα ἀντρόγυνου διασώθηκαν σ' ἕνα χειρόγραφο τοῦ ΙΗ' αἰώνα (Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη) : «Νὰ βάλη ὁ ἄνδρας τζεκούρι ἀστύλιωτο ἐπάνω εἰς τὸ σανίδι τοῦ κρεβατιοῦ του καὶ νὰ διαβάση (νὰ περάση) ἀρίδα μέσα εἰς τὸν σκοῦλον καὶ νὰ τρυπᾶ τὸ σανίδι τοῦ ἀντικρινοῦ του μέρους ἐν ᾧ αὐτὸς κοιμᾶται καὶ νὰ λέγη : «ὡσὰν τρυπῶ ἐγὼ μὲ τὸ ἀρίδι τὸ σανίδι οὕτω νὰ τρυπήση καὶ τὸ σῶμα μου τὴ γυναίκα μου», πλὴν μὴ γινώσκη ἡ γυνή» (ἔνθ' ἀν., ἀριθ. 1489, φ. 119α). Ἄλλο : «Ἔπαρε μαχαίριν ὅπου ἔκαμε φονικὸν καὶ ἂς τὸ βάλη ὁ ἄνδρας εἰς τὰ σκέλη του ἀνάμεσα ὅταν θέλη νὰ κοιμηθῆ καὶ ὅταν ξυπνήση νὰ εἰπῆ ἐτοῦτα τὰ λόγια : «ὡσὰν ἐτοῦτο τὸ μαχαίρι ἐδυνήθη νὰ σκοτώση ἄνθρωπον, οὕτως νὰ δυνηθῆ καὶ τὸ ἐδικόν μου σῶμα νὰ πέση μετὰ τῆς γυναικός μου τῆς δεῖνας» καὶ πάραυτα λύονται» (ἐνθ' ἀν., ἀρ. 1484, φ. 73α). Καὶ ἄλλο : «Ἂς ὑπάγη εἰς τρεχάμενον νερὸν καὶ ἂς γυρίση τὴν πτέρναν τοῦ παπουτζιοῦ του τὰ ἔσω ἔξω καὶ ἂς πιῆ μετ' αὐτὸν νερὸν καὶ ἂς λέγη οὕτως : «ὡς οὐδὲ ἐγὼ ἠξεύρω τὶς μὲ ἔδεσεν ἢ τὶς μὲ ἐμάγευσεν μηδὲ ἐμένα κρατήσουν πλέον τὰ μάγια, ἀλλὰ νὰ στραφοῦν ὀπίσω . . .» (ἔνθ' ἀν., ἀρ. 1489, φ. 119α). Στὴν Ἀθήνα, μιὰ γριὰ μάγισσα, γιὰ νὰ λύση τ' ἀμπόδεμα ὡδήγησε τοὺς νεόνυμφους στὴ θάλασσα κι' ἐκεῖ, γυμνούς, μέσα στὸ νερὸ ἀγκαλιασμένους τοὺς τύλιξε μὲ κληματόβεργα καὶ τοὺς ἄφησε ὥσπου νὰ τοὺς δείρουν σαράντα κύματα» (*Δ. Καμπούρογλου,* Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, τ. Γ', σ. 60). Στὸ Βογατσικὸ τῆς Μακεδονίας ἔπλεναν τὴν κάννη τουφεκιοῦ ποὺ σκότωσε ἄνθρωπο καὶ μὲ τὸ νερὸ πότιζαν τὸ γαμπρό. Στὴ Χίο ἔπαιρναν τσακμακόπετρες ἀπὸ τουφέκι ποὺ σκότωσε φίδια σὲ στιγμὴ συνουσίας καὶ τὶς τοποθετοῦσαν κάτω ἀπὸ τὸ προσκέφαλο τῶν νιόπαντρων μ' ἕνα χαρτάκι ὅπου ἔγραφαν τὴ φράση «λύει τὰ δεσμὰ καὶ δροσίζει τὴ φλόγα». Στὴ Θράκη ὁ μάγος πήγαινε νύχτα γυμνὸς μὲ τὸν πατέρα

Στὴν πρώτη νύχτα τοῦ γάμου ἡ νύφη δὲν πρέπει νὰ πιῇ τίποτα, ὅσο κι' ἂν διψάει. Ὁ γαμπρὸς πάλι δὲν πρέπει νὰ βγῇ ἀπὸ τὴν κάμαρα πρὶν περάσουν τέσσερες μέρες. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ ἀσχοληθῇ μὲ καμμιὰ ἐργασία ἐπὶ ὀχτὼ μέρες. «Αὐτὰ τὰ μέτρα, λένε, εὐνοοῦν τὴ γονιμότητα» [1].

Γιατροὺς δὲν βρῆκε ὁ Sonnini πουθενὰ στὸ Αἰγαῖο. Ἀλλὰ οἱ κάτοικοι, παρατηρεῖ, δὲν χάνουν καὶ πολλὰ πράγματα, γιατὶ τοὺς προστατεύει τὸ κλῖμα. Γιὰ τὶς συνηθισμένες ἀρρώστιες καταφεύγουν στὶς ἐμπειρικὲς γιάτρισσες ποὺ κρατοῦν ἀπὸ τὴν παράδοση ὡρισμένες συνταγὲς ἀποτελεσματικὰ θεραπευτικές. Ἡ ἀφαίμαξη εἶναι γνωστὴ ἀλλὰ δὲν πολυσυνηθίζεται στὸ χέρι. Μόνο ὡς ἔσχατο μέσο τὴν ἐπιστρατεύουν οἱ Ἕλληνες, γιατὶ πιστεύουν πὼς μπορεῖ νὰ προκαλέσῃ βαρύτερες ἀρρώστιες. Τὴν ἐκτελοῦν πάντοτε στὸ πόδι [2].

Τὸ πιὸ συνηθισμένο φάρμακο εἶναι τὸ σκινόλαδο γιὰ τοὺς ρευματισμούς, τὸ λάδι τοῦ κέδρου γιὰ τὶς δερματικὲς παθήσεις καὶ κυρίως τὸ λάδι τῆς ἐλιᾶς γιὰ ἐντριβὲς στὶς ἀρθρώσεις, στὴ μέση καὶ στὸν κόλπο τῶν ἐπιτόκων γιὰ τὴ διευκόλυνση τῆς γέννας.

ἢ τὸν πεθερὸ τοῦ γαμπροῦ, ἐπίσης γυμνό, σ' ἕνα ζερβόμυλο (νερόμυλο ποὺ κινεῖται ἀριστερά) καὶ ἔπαιρναν ἀμίλητοι νερό (ἄκριτο νερό). Μέσα σ' αὐτὸ τὸ νερὸ ἔβρεχαν μήτρα λύκαινας καὶ μ' αὐτὴ διαπερνοῦσαν τὴν πόσθη τοῦ γαμπροῦ (*Φαίδ. Κουκουλέ,* ἔνθ' ἀν., σ. 467 - 468). Στὴ Θεσσαλία (ΙΗ' αἰώνας) γιὰ νὰ λυθῇ τό «ἐμποδεμένον ἀνδρόγυνο», διάβαζε ὁ παπὰς στὴν ἐκκλησία : «... ορκίζω σε εἰς τοὺς θεοφόρους Πατέρας ἵνα λυθῶσιν τὰ μάγια τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ τάδε καὶ τῆς δούλης τοῦ Θεοῦ τάδε ἀπὸ ὅ,τι καὶ ἂν εἶναι ἢ ἀνθρώπου μαλλιὰ ἢ σκυλοκέφαλον ἢ βελόνη ἢ κατίνα ἢ μονοπύρων καρφία ἢ χάλκωμα ἢ ἄργυρον ἢ μόλυβον, λυθήτω, ἢ κανάβι ἢ λινάρι ἢ λουρὶ ἀναβηστὸν ἢ κλειδωνία κλεισμένη, ἀπ' ὅ,τι κι' ἂν εἶναι κομποδεμένον ἀπὸ τὰς οβ' μαγείας λύσε το ὁ Ἰησοῦς Χριστός ...» (*Β. Σκούβαρᾶ,* Μαγικὰ καὶ ἰατροσοφικὰ ἐρανίσματα ἐκ Θεσσαλικοῦ Κώδικος, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 90).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 134 - 142.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 146. Οἱ φλεβοτομήσεις ἀποτελοῦσαν πραγματικὴ μάστιγα κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα. «Ὅλοι οἱ κάτοικοι», γράφει ὁ Zallony γιὰ τὴν Τῆνο, «ἀκόμα καὶ ὅσοι βρίσκονταν σὲ βαθειὰ γεράματα ἔπρεπε κάθε μήνα νὰ φλεβοτομηθοῦν γιὰ νὰ ἀπαλλαγοῦν, ὅπως ἔλεγαν, ἀπὸ τὸ χαλασμένο αἷμα τους. Οἱ ἀφαιμάξεις ἦταν ἄγριες. Ὅποιος δὲν λιποθυμοῦσε ἢ δὲν ζαλιζόταν, πίστευε πὼς ἡ φλεβοτόμηση δὲν ἦταν κανονική. Τὸ ἔθιμο αὐτὸ ἔχει διαδοθῇ σ' ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ βασίζεται στὴ δοξασία πὼς ὅλες οἱ ἀσθένειες προέρχονται ἀπὸ τὸ μολυσμένο αἷμα»(Voyage à Tine l'une des îles de l'Archipel de la Grèce, suivie d'une traité de l'asthme, Ἀ Paris 1809, σ. 101). Ἔχουμε καὶ ἄλλη μαρτυρία. Τὸ συμφωνητικὸ τοῦ 1719 ἀνάμεσα στὸ Λαμιώτη (καὶ ὄχι Μανιάτη ὅπως ἀναφέρει ὁ Λάμπρος) γιατρὸ Παπαδάκη καὶ τοὺς κατοίκους τοῦ χωριοῦ Πιόντες τῆς Μάνης. «Ἐσιβάστηκα ἐγὼ ὁ γιατρὸς Παπαδάκης, μὲ τοὺς Πιοτάτες νὰ μ' ἔχουν γιατρό τους, ἕως τὸ τέλος τῆς ζωῆς τους καὶ ζωῆς μου... καὶ νὰ τοὺς παίρνω τὸν να Μάη αἷμα» (*Δημ. Σ. Γκίνη,* Περίγραμμα Ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, Ἐν Ἀθήναις 1966, σ. 168). Καὶ ἡ σύμβαση μὲ τοὺς Ἀφουγγιῶτες τὸ 1723 : «Καὶ νὰ πηγαίνω τόν να Μάη μιὰ φορὰ νὰ τοὺς παίρνω αἷμα τοῦ καθενὸς ὅπου θέλει» (*Σπ. Λάμπρου,* Τὸ ἰατρικὸν σημειωματάριον Μανιάτου χειρουργοῦ, Ν. Ἑλληνομνήμων, τ. ΙΓ', σ.55).

Κατάπλασμα ἀπὸ ρίγανη βρασμένη σὲ κρασὶ χρησιμοποιοῦν ἀπὸ γενιὰ σὲ γενιὰ γιὰ τὶς ἀρρώστιες τῆς σπλήνας, γιὰ τὴ θεραπεία τῶν φλεγμονῶν, γιὰ τὴ δυσκοιλιότητα καὶ τοὺς πόνους τῶν σπλάχνων μὲ λαμπρὰ ἀποτελέσματα. Ἀλλὰ τὸ γιατρικὸ αὐτὸ χρειάζεται καὶ τὰ μαγικά του. Μονάχα ὅταν ὑπάρχῃ φεγγάρι εἶναι δραστικό. Βγάζουν, λοιπόν, τὸν ἄρρωστο στὸ φεγγαρόφωτο, σκορπᾶνε λίγα σπυριὰ ἁλάτι, λένε μερικὰ μαγικὰ λόγια καὶ τοῦ βάζουν τὸ κατάπλασμα [1].

Τὶς πληγὲς ποὺ ἔχουν φλόγωση τὶς πασπαλίζουν μὲ ζάχαρη καὶ προσθέτουν ἀλοιφὴ ἀπὸ ἕνα τριμμένο βοτάνι.

Γιὰ τὴ θεραπεία τῶν ὄγκων καὶ τῶν κάθε λογῆς οἰδημάτων χαράζουν πολλοὺς μαύρους σταυροὺς πάνω στὸ πονεμένο μέρος.

Στὰ χτυπήματα ἀπὸ πτώση τρίβουν μὲ κρόκο αὐγοῦ ὅλο τὸ σῶμα τοῦ ἀρρώστου. Τὸ σημεῖο ὅπου σπάζει ὁ κρόκος δείχνει ἀκριβῶς τὸ ἐσωτερικὸ ὄργανο ποὺ ἔχει ὑποστῆ βλάβη [2].

Γιὰ τὰ σκουλήκια τῶν παιδιῶν χρησιμοποιοῦν τὸν ἀπήγανο. Αὐτὸ τὸ φυτὸ εἶναι προστατευτικὸ καὶ κατὰ τῆς βασκανίας. Τοποθετοῦν τὸν ἀπήγανο σὲ διάφορα σημεῖα τοῦ σπιτιοῦ ἀλλὰ καὶ τὸν κρατοῦν ἀπάνω τους ραμμένο σὲ φυλαχτό [3].

Τὸ σπυράκι ποὺ ἐμφανίζεται στὸ βλέφαρο τὸ λένε ἀκρίδα. Καὶ τὸ θεραπεύουν τρυπώντας το μὲ ἕνα σπυρὶ κριθαριοῦ [4].

Τὸ δάγκωμα φαρμακεροῦ φιδιοῦ τὸ θεραπεύουν ἀνοίγοντας μὲ ξουράφι βαθειὲς τομὲς στὴν πληγή, ὥστε νὰ γίνῃ μεγάλη ἀφαιμάτωση, καὶ μὲ ἐπίθεση θεριακῆς καὶ ζωχοῦ [5] στὸ τραῦμα.

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 148

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 143 - 150.

3. Στὸν ἀπήγανο — ἔχει βαρειὰ ὀσμὴ καὶ πικρὴ γεύση — ἀπέδιδαν ὑπερφυσικὲς δυνάμεις καὶ τὸν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ πολλὲς ἀρρώστιες. Οἱ μανάδες πότιζαν τὸ μωρὸ ἕνα φλυτζανάκι βρασμένο ἀπήγανο, γιὰ νὰ μὴ τὸ πειράζουν οἱ νεράϊδες (*Αἰκ. Χρυσουλάκη*, Ἔθιμα τῶν Σφακίων τῆς Κρήτης, Λαογρ., τ. ΙΖ' (1958), σ. 388 - 389). Οἱ Σαμιώτισσες ἔβαζαν στὰ φυλαχτὰ «πέντε κουνιὰ ἀπήγανο, ἀμάραντο καὶ καλὸ βοτάνι» καὶ τραγουδοῦσαν : «τ' ἀπηγάνου τὸ κοχάκι κι' ἄλλο ἕνα χορταράκι εἶναι καλὸ νὰ τὰ βαστᾷς» (*Ἀναστ. Βρόντη*, Τὸ παιδὶ στὴ Σάμο, Λαογρ., τ. ΙΣΤ' (1956), σ. 230).

4. Κριθαράκι, ἡ λαϊκὴ ὀνομασία τοῦ ἀποστήματος. Ἔτσι ὀνομάζεται καὶ σὲ ἄλλες γλῶσσες (γαλλ. orgelet, γερμ. Gerstenkorn, ὀλλανδ. Gerstekorrel (βλ. *A. de Cock*, Een Weeroog στὸ Schweizrishes Archiv für Volkskunde, Basel 1916, σ. 75 - 77.

5. Ἔνθ' ἀν., σ. 150-151. Ἡ χρησιμοποίηση τζωχοῦ (ἢ ζωχοῦ) γιὰ τὴ θεραπεία τοῦ φιδοφαγωμένου ἀναφέρεται καὶ σὲ μιὰ νεώτερη λακωνικὴ ἐπῳδό :

Ἄγιε μου Γιάννη τῆς Βλαχιᾶς κι' ἅγια Σοφιὰ τῆς Πόλης,
τί νὰ κάνουμε γιὰ τὰ συρόμενα τῆς γῆς,
τὸ δέντρο, τὸν ἀστρίτη, τὴν ὀχιά,
τὴ βεργολάζα καὶ τὸ γέρο - σκανταλιάρη

O Sonnini γνώρισε ἕνα νησιώτη ποὺ γιάτρευε τοὺς φιδοδαγκωμένους μὲ μαγικὰ λόγια: «Τὸ μυστικό του ἦταν δεκατρεῖς φράσεις ποὺ ἔπρεπε νὰ ἀπαγγείλης μόλις δῆς φίδι [1]. Μοῦ εἶπε ὅτι ὑπάρχει μιὰ μέθοδος νὰ μὴ φοβᾶσαι

ποὺ μᾶσε δάγκασαν;
— Πᾶρε ἀπ' τὸ δέντρο φύλλο
καὶ στάχτη ἀπ' τὴ φωτογωνιά·
ὁ τζωχὸς καὶ τ' ἀγριαπίδι
εἶναι σταύρωμα στὸ φίδι.

(Συναγωγὴ ἐπωδῶν καὶ καταδέσμων, Λαογρ., τ. Δ' (1914), σ. 523 - 524). Καὶ ἕνα γιατροσόφι τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΗ' αἰώνα ποὺ ἀναφέρει τὸ ζωχὸ ὡς θεραπευτικὸ μέσο γιὰ τὸ δάγκωμα ἑρπετῶν : «Περὶ δάγκαμα φιδίου καὶ σκορπίου. Ὅποιον δαγκάσει φίδι ἢ σκορπιός, τὴν ὥραν αὐτὴν νὰ εὕρη ζωχία νὰ τὰ βάλη ὡς καθὼς εἶναι ἐπάνω εἰς μίαν πέτραν καὶ ἂς τὰ κοπανήση μὲ ἄλλην πέτραν καὶ ὄχι ἀλλοῦ. Καὶ ἂς τὰ βάλη πολλὲς βολὲς ἐκεῖ ποὺ τὸν ἐδάγκασαν τὸ φίδι ἢ ὁ σκορπιὸς καὶ ὑγιαίνει» (*Βαγγέλη Σκουβαρᾶ*, Μαγικὰ καὶ ἰατροσοφικὰ ἐρανίσματα ἐκ Θεσσαλικοῦ Κώδικος, Ἐν Ἀθήναις 1967, σ. 91).

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 259 - 260. Εἶναι γητειὲς καὶ κατάδεσμοι ποὺ ἐπισημαίνονται σὲ διάφορες παραλλαγὲς στὴ νησιωτικὴ Ἑλλάδα. Γητειὰ γιὰ τὰ φίδια ἀπὸ τὴ Σολομωνικὴ τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης :

Ἅγιε Λουκᾶ, Φουκᾶ
σιδεροπενταδάκτυλε,
στῆσον πάλον σιδερόν,
δῆσον ὄφιν ἔχιδναν
καὶ πᾶν κακὸν συρόμενον.

(Ἀρ. 1265, φ. 35α).
Καὶ κρητικὴ γητειὰ ἀπὸ τὴ Σολωμονικὴ τοῦ Κραντεράκη :

Αἲ Μαριὰ ἀπὸ Τασού,
δένε καὶ χαλίνωνε
τσοὶ νυχτοπερπατάρικους,
τὸ σκορπιὸ καὶ τὸ λιακόνι
καὶ τὴ μαύρη ἀρωγαλοῦ
νὰ πᾶν τὰ βόδια στὸ νερὸ καὶ τὰ ὀζὰ στὴ μάντρα.

Γητειὰ γιὰ ἑρπετὰ ἀπὸ τὴ Ρόδο :

Ἅη μου Γιώργη δίσουμε,
δίσουμε καὶ τρίσουμε,
καὶ τρεῖς ἀγγέλοι τοῦ Χριστοῦ
δέσε καὶ χαλίνωσε
τὴ Σαττούν, τὴ Ματτοὺν
καὶ τὴν κοκκαλοκέφαλη,
τὸν ὄφκιον καὶ τὴν ὄχεντρα,
τὸν σκορπιὸν καὶ τὴ σκολόπευτρα
τὸ μικρὸ τὸ ρωδαλάκι
ποὖναι κάτω ἀπὸ τὸ πλακάκι
ὥσπου νάβγη ὁ ἥλιος
πέντε πενταρόξυλα
καὶ δεκαοχτὼ καλάμια.

(*Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου*, Λαογραφικὰ σύμμεικτα Ρόδου, Λαογρ., τ. Κ' (1962), σ. 77).

τὸ δάγκωμα φαρμακεροῦ φιδιοῦ. Πιάνεις ἕνα φίδι, καὶ τὸ κρατᾶς ἀπὸ τὸ λαιμὸ ἀδιαφορώντας γιὰ τὸν κορμὸ καὶ τὴν οὐρά του ποὺ κουλουριάζεται στὸ μπράτσο σου. Ὕστερα περνᾶς μιὰ θηλιὰ στὸ λαιμό του καὶ τὴ σφίγγεις. Λίγο πρὶν ψοφήση ἀνοίγεις τὸ φίδι μὲ τὸ μαχαίρι, βγάζεις τὸ λίπος του, ἀλείφεις τὰ χέρια σου καὶ δὲν ἔχεις πιὰ νὰ φοβηθῆς ἀπὸ φαρμάκι φιδιοῦ». Γιὰ νὰ ἀπομακρύνης τὰ φίδια ἀπὸ τὸ σπίτι πρέπει νὰ κάψης ἐλαφοκέρατο.

Ὁ Sonnini ἐπισημαίνει τὶς δεισιδαιμονίες σὲ ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Οἱ δεισιδαιμονίες αὐτὲς τηροῦνται μὲ σχολαστικότητα. Ἡ πρώτη λ.χ. μέρα τῆς σπορᾶς εἶναι γιορτὴ γιὰ τὸ νοικοκύρη τοῦ χωραφιοῦ. Ντύνεται τὴν καλύτερη φορεσιά του καὶ γλεντοκοπάει μὲ τοὺς φίλους του.

Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς σπορᾶς ὁ γεωργὸς δὲν πρέπει νὰ δώση φωτιὰ σὲ κανένα [1]. Αὐτὸ εἶναι τὸ μόνο μέτρο ποὺ παίρνει ὁ Ἕλληνας δουλευτὴς τῆς γῆς γιὰ νὰ προλάβη τὶς ἀρρώστιες τοῦ σταριοῦ.

Γενικὰ στὴν Ἀνατολὴ σπέρνουν διμήνι [2], μιὰ ποικιλία σταριοῦ ποὺ ὡριμάζει μέσα σὲ δυὸ ἢ τρεῖς μῆνες. Τὸ σπέρνουν Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο. Κάνει καλὸ ἀλεύρι καὶ νόστιμο ψωμί, ἀλλὰ τὸ ἄχερο θεωρεῖται βλαβερὸ γιὰ τὰ ζῶα.

Οἱ Ἕλληνες ἀλωνίζουν τὸ στάρι τους μὲ βώδια καὶ γαϊδούρια. Ὕστερα ἀπὸ τὸ λίχνισμα τὸ ἀποθηκεύουν ἐπὶ 40 ὡς 50 μέρες σὲ εἰδικὲς τρύπες ἀνοιγμένες στὴ γῆ. Λένε πὼς ἔτσι διατηρεῖται καλύτερα καὶ γιὰ πολὺν καιρὸ κι' ὅτι δὲν τὸ προσβάλλει ἡ ψώρα [3].

Ἡ Ἑλλάδα εἶναι πλούσιος κυνηγότοπος, γράφει ὁ Sonnini. Ἀφθονοῦν οἱ λαγοὶ μὲ τὸ γκρίζο τρίχωμα. «Ἐπειδὴ ὁ μωαμεθανικὸς νόμος ἀπαγορεύει νὰ φαγωθῆ ἕνα ζῶο ἂν δὲν ματώση, οἱ κυνηγοὶ τοῦ κόβουν τὸ λαιμὸ γιὰ νὰ τρέξη αἷμα. Ἀλλὰ ἔτσι χάνει ὅλη τὴ νοστιμάδα του» [4].

Οἱ Ἕλληνες εἶχαν ζαγάρια καταπληκτικῆς ράτσας. Ὁ ἴδιος ὁ Sonnini κυνηγοῦσε μὲ ἕνα τέτοιο λαγωνικό. Ἦταν μικρόσωμο ἀλλὰ εἶχε ἀπίστευτο θάρρος. Μιὰ μέρα καταδίωξε δύο κατσίκια στοὺς βραχόλοφους τῆς παραλίας. Παρὰ τὴν ταχύτητα καὶ τὴν εὐκινησία τῶν δυὸ ζώων, ποὺ πηδοῦσαν ἀπὸ βράχο σὲ βράχο, ὁ σκύλος πρόφθασε τὸ ἕνα καὶ τὸ ἔπνιξε. Τὸ ἄλλο γιὰ νὰ σωθῆ

---

1. Ἡ συνήθεια εἶχε ἐπιβιώσει στὴν Κέρκυρα. Διήγηση ἀγρότισσας: «Ἔτσι σπέρνουμε, δὲ δίνουμε ποτέ (φωτιά) στὴ γειτόνισσα, τὶ μᾶς χαλάει τὸ γέννημα καὶ γίνεται ὅλο καρβουνίτσι. Τὸ ἴδιο καὶ γιὰ τὸ κριθάρι καὶ γιὰ τὴ βρώμη. Κάρβουνο δίνουμε, κάρβουνο γίνεται» (*Γ. Ι. Σαλβάνου*, Λαογραφικὰ σύλλεκτα ἐξ Ἀργυράδων Κερκύρας, Λαογρ., τ. Ι' (1929), σ. 142 - 143).

2. Εἶναι τὸ εἶδος τοῦ σταριοῦ ποὺ οἱ ἀρχαῖοι ὠνόμαζαν «σιτανία» ἢ «σιτάνιον» καὶ ἀνάλογα μὲ τὸ χρόνο τῆς ὡρίμανσής του «δίμηνον» ἢ «τρίμηνον» (*Ν. Πολίτη* Τοπωνύμια, Λαογρ., τ. Ε' (1916), σ. 535).

3. Ἐνθ' ἀν., σ. 160.

4. Ἐνθ' ἀν., σ. 163.

έπεσε στὴ θάλασσα. Ἀλλὰ καὶ κεῖ τὸ ἀκολούθησε τὸ ζαγάρι, μ' ὅλο ποὺ ἡ θάλασσα ἦταν φουρτουνιασμένη. Ἡ καταδίωξη μέσα στὰ κύματα κράτησε ἕνα τέταρτο. Τελικὰ ἔπνιξε καὶ τὸ ἄλλο κατσίκι καὶ τὸ ἔσυρε στὴν ἀκτή, στὸ σημεῖο ποὺ βρισκόταν τὸ ἀφεντικό του [1].

Ἡ νυφίτσα εἶναι γιὰ τοὺς Ἕλληνες ζῶο ἀπαραβίαστο. Μπορεῖ νὰ κυκλοφορῇ στὸ σπίτι ἐλεύθερη. Οἱ γυναῖκες φροντίζουν νὰ μὴν ἐνοχληθῇ καὶ τῆς συμπεριφέρονται μὲ πολλὴ εὐγένεια.

— Καλῶς ὥρισες! τῆς λένε ὅταν τὴ δοῦν.

Φοβοῦνται πὼς ἂν τῆς κακομιλήσουν θὰ ξεσχίσῃ ὅλα τὰ ροῦχα. Γι' αὐτὸ τὴν ὑποδέχονται μὲ πολλὲς φιλοφρονήσεις.

— Ἔλα, κυρά μου, ἐσὺ εἶσαι ἐδῶ ἡ νοικοκυρά! [2]

Ὑπῆρχαν καὶ γῦπες στὴν Ἑλλάδα, γράφει ὁ Sonnini. Τὰ ἁρπακτικὰ αὐτὰ πουλιὰ τὰ λένε σκάνια [3]. Τὸ λίπος τους εἶναι πολύτιμο γιὰ τοὺς ρευματισμούς. Στὰ νησιὰ βλέπεις τὸ χειμώνα καὶ φασιανούς. Ἔρχονται ἀπὸ τὴ Θεσσαλία. Στὴν περιοχὴ τῆς Θεσσαλονίκης οἱ χωριάτες τοὺς παχαίνουν καὶ τοὺς μεταφέρουν στὴν ἀγορά. Ἀφθονοῦν κυρίως στὶς Σέρρες. Τὰ καράβια ποὺ φθάνουν χειμωνιάτικα στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης ἐφοδιάζονται μὲ ζωντανοὺς φασιανοὺς σὲ κλουβιά. Κατὰ τὸ ταξίδι τοὺς τρέφουν μὲ στάρι.

Οἱ Τοῦρκοι τῆς Μακεδονίας κυνηγοῦν τοὺς φασιανοὺς μὲ γεράκια. Μόλις δοῦν φασιανὸ στὸ φτερὸ ἀφήνουν νὰ πετάξῃ τὸ γεράκι κι' ἐκεῖνο ἀναγκάζει τὸ θήραμά του νὰ κουρνιάσῃ σὲ ἕνα κλαδί. Κουρνιάζει καὶ τὸ γεράκι πλάϊ του.

---

1. Εἶναι ἴσως τὸ περίφημο canis grajus, τὸ ὡραιότερο εἶδος λαγωνικοῦ τῆς τουρκοκρατίας. Τὸ χρησιμοποιοῦσαν οἱ μπέηδες στὰ κυνήγια τους στοὺς θεσσαλικοὺς κάμπους. Ἔχει ὁλότελα ἐκλείψει.

2. Ὁ Γάλλος περιηγητὴς κατέγραψε μὲ ἀκρίβεια τὶς προλήψεις γιὰ τὴ νυφίτσα ποὺ ἀποτελοῦν ἕνα θαυμαστὸ δεῖγμα λαϊκῆς φαντασίας. Τὸ δαιμονικὸ αὐτὸ τρωκτικὸ μὲ τὴν αἰνιγματικὴ καταστροφικὴ μανία, ἀσύλληπτο καὶ ἀτιμώρητο, ἐξωραΐσθηκε, ὅπως ὅλα τὰ μυστηριώδη καὶ ἀδάμαστα πλάσματα καὶ φαινόμενα τῆς ἀρχαίας μυθολογίας. Ἦταν ἀρραβωνιασμένη ἡ νυφίτσα κι' ἑτοιμαζόταν γιὰ τὰ στεφανώματα. Μὰ τὴν παραμονὴ τοῦ γάμου ἔρχεται ἡ κακὴ ἀδερφὴ καὶ τῆς κλέβει τὰ προικιά. Κι' ἀπὸ τότε ἡ ἄτυχη νυφίτσα τριγυρίζει σὲ κατάσταση ἀλλοφροσύνης στὰ σπίτια ψάχνοντας γιὰ τὰ ἐργόχειρά της. Κι' ὅπου βρεῖ ρουχισμὸ τὸν λιανίζει μὲ τὰ δόντια. Μὰ ἂν βρῇ καμμιὰ ρόκα ἐκεῖ πλάϊ κάθεται καὶ γνέθει γιὰ νὰ ξαναφτιάξῃ τὰ προικιά της ἡ ἐργατικὴ κόρη. «Ἰδοὺ ὁ τρόμος τῶν κοριτσιῶν», γράφει ὁ Γρανίτσας. «Περιέρχεται τὴν νύκτα τὰ σπίτια καὶ κατακόβει τὰ ὑφάδια τῶν ἀργαλειῶν, χώνεται εἰς τὰ φορτσέρια καὶ σχίζει τὰ φορέματα, ἀναποδογυρίζει τοὺς γιούκους καὶ πριονίζει τὰ ὑφάσματα, ἠμπορεῖ τέλος, εἰς μίαν νύκτα νὰ κάμῃ κουρέλια τὴν προῖκα ἑνὸς κοριτσιοῦ» (*Στ. Γρανίτσα*, Τὰ ἄγρια καὶ τὰ ἥμερα τοῦ βουνοῦ καὶ τοῦ λόγγου, σ. 51). Στὴν Ἤπειρο λένε: «Ἅμα ἰδῇς νυφίτσα νὰ μὴ τὴ χτυπήσῃς καὶ νὰ μὴ τὴ μαλώσῃς. Νὰ τῆς πῇς: Καλώσ' τὴ νύφη τοῦ Γιάννη! Γιατὶ ἔρχεται στὸ σπίτι καὶ κόφτει τὰ φορέματα» (Προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίαι, Συνήθειαι Ζαγορίου, Λαογρ., τ. Η' (1921), σ. 219).

3. Εἶναι ὁ γὺψ ὁ πυρρός (vultur fulvus), ὁ γὺψ ὁ μείζων τοῦ Ἀριστοτέλη. Στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου ὠνομαζόταν σκανίτης καὶ ἀλλοῦ «κόκκινο ὄρνιο» (Λαογρ., τ. Ε' (1916), σ. 339).

᾿Αλλὰ εἶναι τόσο τρομοκρατημένος ὁ φασιανὸς ποὺ παθαίνει παράλυση καὶ δὲν ἔχει δύναμη νὰ πετάξη. Ἔτσι ζυγώνουν οἱ κυνηγοὶ καὶ τὸν πιάνουν μὲ τὰ χέρια τους.

Τὶς κουροῦνες τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου τὶς σκοτώνουν οἱ ψαράδες, τὶς κομματιάζουν καὶ τὶς χρησιμοποιοῦν γιὰ δολώματα στὰ ἀγκίστρια τους [1].

᾿Ερειπωμένη καὶ ἔρημη βρῆκε τὴ Μῆλο ὁ Sonnini. Πέντε χιλιάδες ψυχὲς εἶχε πρὶν ἀπὸ ἑβδομήντα τόσα χρόνια, ὅταν ταξίδεψε στὸ νησὶ ὁ συμπατριώτης του περιηγητὴς Tournefort[2]. Τώρα ἀπόμειναν μόλις διακόσιοι κάτοικοι [3]. «Ἡ πνιγηρὴ ἀτμόσφαιρα, ὅλο ἀναθυμιάσεις θειαφιοῦ, καταστρέφει τὸ αἷμα. Καθὼς τὸ νερὸ εἶναι ἄθλιο ἡ παραμονὴ γίνεται ἐπικίνδυνη. Ὅλοι σχεδὸν οἱ κάτοικοι ἔχουν τὰ πόδια πρησμένα. Τοὺς ἀφανίζουν οἱ θέρμες καὶ ἡ κυνάγχη. Οἱ πλευρίτιδες εἶναι ἀπὸ τὶς πιὸ συνηθισμένες ἀρρώστιες. Οἱ ξένοι φοβοῦνται νὰ μείνουν στὸ νησὶ ἔστω καὶ μιὰ ὥρα, ἰδίως τὸ καλοκαίρι. Ὅλοι οἱ Καπουκίνοι ἔφυγαν».

Στὴ Μῆλο γνώρισε ὁ Γάλλος περιηγητὴς τὴν «κυρὰ Πρεγγουλίνα, μάνα τοῦ Μαυρογένη, ἄλλοτε δραγουμάνου τοῦ Χασὰν πασᾶ καὶ ὕστερα ὁσποδάρου τῆς Μολδαβίας, ποὺ τελικὰ καρατομήθηκε. Ἦταν πολὺ πλούσια» [4].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 176-199.
2. Βλ. τ. Α', σ. 710.
3. Φαίνεται ὅτι ἡ Παλαιὰ Χώρα τῆς Μήλου ποὺ ἀνθοῦσε στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰώνα — ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Tournefort — καταστράφηκε ἀπὸ τὸ σεισμὸ τοῦ 1735. Τὴ θεομηνία ἀναφέρει μιὰ σημείωση σὲ ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο τῆς Ἁγίας Μαρίνας: «Τὸ 1735 μεγάλος σεισμὸς ἐχάλασε τὴ Χώρα». Ἔχει ἐπιβιώσει μάλιστα καὶ μιὰ παράδοση γιὰ κείνη τὴν καταστροφή: «Στὴν Παλαιὰ Χώρα ἔγινε σεισμὸς καὶ ἀνοίξανε καὶ τὰ μνήματα τοῦ νεκροταφείου καὶ ὕστερα ἔγιναν πολλὲς βροχὲς καὶ ὁ ποταμὸς ποὺ περνοῦσε κοντὰ ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο παράσυρε τὰ κόκκαλα τῶν πεθαμένων καὶ τὰ σκόρπισε στοὺς δρόμους καὶ γι' αὐτὸ ἔπεσε πανούκλα» (*Ἰωσὴφ Χατζηδάκη*, Ἡ Ἱστορία τῆς Μήλου, Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 185).
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 229. Πρόκειται γιὰ τὸν Νικόλαο Πέτρου Μαυρογένη ποὺ διετέλεσε ἐπὶ δεκαέξη χρόνια δραγουμάνος τοῦ Στόλου (1770 - 1788) καὶ ὁσποδάρος τῆς Βλαχίας (ὄχι τῆς Μολδαβίας ὅπως γράφει ὁ Sonnini) ὡς τὴν καρατόμησή του (τὸ 1790). Τὸ ἀξίωμά του ἦταν δραγουμάνος τοῦ Στόλου καὶ ὄχι τοῦ Χασὰν πασᾶ (ὁ Χασὰν πασὰς Τζεζαερλῆς ἦταν καπουδὰν πασάς). Ἴσως ἐννοεῖ ὁ Sonnini ὅτι διετέλεσε γραμματικὸς τῆς δραγουμανίας τοῦ Στόλου ἐπὶ Χασὰν πασᾶ, ὅπως ἀναφέρεται ἀπὸ Τούρκους ἱστοριογράφους (*Βασ. Σφυρόερα*, Οἱ Δραγουμάνοι τοῦ Στόλου, Ἀθῆναι 1965, σ. 105 - 110). Ὁ Νικόλαος Μαυρογένης γεννήθηκε στὴν Πάρο κι' ὄχι στὴ Μύκονο ὅπως ὑποστηρίζουν πολλοὶ συγγραφεῖς. Ἡ σύγχυση ὀφείλεται στὸ γεγονὸς ὅτι ὁ πατέρας του Πέτρος Μαυρογένης ἦταν ὑποπρόξενος τῆς Αὐστρίας καὶ τῆς Ἀγγλίας στὶς Κυκλάδες καὶ εἶχε γιὰ ἕδρα του τὴ Μύκονο (*Blancard*, ἔνθ ἀν., σ. 43). Τὸ ὄνομα Πρεγγουλίνα ἔχει διασωθῆ μονάχα ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Sonnini. Περίεργη εἶναι ἡ πληροφορία τοῦ Γάλλου περιηγητῆ ὅτι ἡ μητέρα τοῦ Μαυρογένη κατοικοῦσε στὴ Μῆλο. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ λάθος. Οἱ Μαυρογένηδες εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὸν Κεφαλομαρμαρὰ τῆς Παροικιᾶς τῆς Πάρου. Ἀκόμα καὶ σήμερα ὑπάρχουν στὴν περιοχὴ ἐρείπια παλαιῶν οἰκισμῶν ποὺ οἱ ντόπιοι ἀποκαλοῦν σπίτι τοῦ Μαυρογένη (*Blancard*, ἔνθ' ἀν., σ. 41 κ.ἑ.).

Στὴ Σίκινο δὲν ὑπῆρχε διόλου λιμάνι. Μονάχα μιὰ ἀμμουδιὰ ἀνάμεσα σὲ δυὸ βράχους ὅπου ἔσερναν οἱ ναυτικοὶ τὰ πλεούμενά τους γιὰ νὰ τὰ προστατέψουν.

Στὴ Νιὸ δὲν βρῆκε οὔτε ἴχνος Ἀλβανῶν, ἐνῶ ἡ παρουσία τους βεβαιώνεται ἀπὸ παλαιότερους περιηγητές [1].

Οἱ κάτοικοι τῆς Σίφνου εἶναι φιλόξενοι καὶ πολιτισμένοι. Ὄμορφες οἱ γυναῖκες, ἀλλὰ τὶς ἀσχημίζει ἡ φορεσιά τους, ἀπαράλλαχτα ὅπως στὴ Μῆλο καὶ στὴν Κίμωλο. Βρῆκε κι' ἕναν Ἕλληνα γιατρό. «Ὅλη ἡ θεραπευτική του εἶναι μερικὲς ρετσέττες ποὺ τὶς ἐφαρμόζει σὲ κάθε λογῆς ἀρρώστια». Ἡ παραγωγὴ τοῦ νησιοῦ: μετάξι, κερί, καλὰ μπαμπακερὰ ὑφάσματα καὶ ψάθες.

Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1779 ταξίδεψε στὴν Πάρο. Τὸ λιμάνι τῆς Νάουσας χρησιμοποιόταν πρὶν λίγα χρόνια (ἀπὸ τὸ 1770 ὣς τὸ 1774) ὡς ναυτικὴ βάση τοῦ ρωσικοῦ στόλου. Ὡστόσο ἀπὸ τὶς ἐγκαταστάσεις, τὰ πυροβολεῖα, τὶς ἀποθῆκες καὶ τὰ κάθε λογῆς κτίσματα δὲν εἶχε ἀπομείνει τίποτα.

«Ἡ παραμονὴ τῶν Ρώσων στὴν Πάρο», γράφει ὁ Sonnini, «δὲν ἔφερε τὸ ἀποτέλεσμα ποὺ περίμεναν. Ἐνῶ ἡ φαινομενικὴ ἀποστολή τους ἦταν νὰ δώσουν τὴν ἐλευθερία στοὺς Ἕλληνες κατάντησαν σωστὴ μάστιγα. Ὄχι γιατὶ ἤθελαν νὰ βλάψουν ἕνα ἔθνος μὲ τὸ ὁποῖο διατηροῦσαν στενοὺς δεσμούς, ἀλλὰ ἐπειδὴ οἱ Ρῶσοι συνωδεύονταν ἀπὸ ὅλη ἐκείνη τὴν κουστωδία τοῦ πολέμου, ποὺ ὅπως εἶναι γνωστό, μὲ τὴν ἐμφάνισή της καταλύεται κάθε λογῆς ἐλευθερία. Ὑποχρεωμένοι, ἐπειδὴ βρίσκονταν σὲ ξένα νερά, νὰ χρησιμοποιοῦν γιὰ τὶς βοηθητικὲς ὑπηρεσίες ἀπειθάρχητα στοιχεῖα, κυρίως Ἀρβανίτες, ἐξοικειωμένους στὴν ἁρπαγὴ καὶ τὶς καταχρήσεις, ἐμφανίσθηκαν στὰ μάτια τῶν Ἑλλήνων ὄχι ὡς ἐλευθερωτὲς ἀλλὰ ὡς ἐχθροὶ ὀλέθριοι. Οἱ κάτοικοι τῆς Πάρου, ἐξουθενωμένοι ἀπὸ τὶς ἀγγαρεῖες, νοσταλγοῦσαν τὴν τουρκικὴ τυραννία. Ἄρχισαν ἔτσι νὰ ἐγκαταλείπουν τὰ σπίτια τους καὶ νὰ φεύγουν ἀπὸ τὸ νησί. Ἀπὸ κείνη τὴν ἐποχὴ ἡ Πάρος ἐρημώθηκε σχεδὸν κι' ὁ λαός, ὕστερα ἀπὸ τόσα παθήματα, δείχνει τώρα μεγάλη ἐπιφυλακτικότητα σὲ κάθε παρόμοια ἀπόπειρα ἐπαναστατικῆς δράσης γιὰ τὴν ἀποτίναξη τοῦ ὀθωμανικοῦ ζυγοῦ. Θὰ χρειασθῆ μεγάλη προσπάθεια στὸ μέλλον γιὰ νὰ δώση ὁ λαὸς πίστη, ἀκόμα καὶ σὲ σίγουρες ὑποσχέσεις» [2].

Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Sonnini εἶναι ἀκριβεῖς. Ὁ Ρῶσος ναύαρχος Σπυ-

---

1. Φαίνεται ὅτι εἶχαν ἐκλείψει μὲ τὸν καιρὸ ἢ εἶχαν ἀφομοιωθῆ (ὁ ἐποικισμὸς τῶν Ἀλβανῶν ἔγινε τὸ 1579). Τὸ πέρασμα τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τὸ νησὶ ὑποδηλώνει ἴσως τὸ ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς Ἴου φοροῦσαν ὣς τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰώνα μας τσαρούχια καὶ γι' αὐτὸ οἱ γείτονες Σικινιῶτες τοὺς ἀποκαλοῦσαν «τσαρουχάδες» (*Θ. Κ. Ὀθωναίου*, Ἡ νῆσος Ἴος, Ἀθῆναι 1938, σ. 98. Βλ. καὶ *Κώστα Η. Μπίρη*, Ἀρβανῖτες, οἱ Δωριεῖς τοῦ νεωτέρου ἑλληνισμοῦ, Ἱστορία τῶν Ἑλλήνων Ἀρβανιτῶν, Ἀθῆναι 1960, σ. 245).

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 272 - 273.

ριντώφ, ἀφοῦ κατέλαβε ὅλες τὶς Κυκλάδες, ἀξίωσε ἀπὸ τοὺς κατοίκους νὰ ὁρκισθοῦν πίστη καὶ ἀφοσίωση στὴν Αἰκατερίνη [1]. Καὶ ἐνῶ δημιουργήθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ τὴν εὐρύτερη πολεμικὴ δράση στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα, ὁ ρωσικὸς στόλος παρέμενε ἄπρακτος χρόνια ὁλόκληρα στὰ ἀραξοβόλια τῆς Πάρου. Οἱ Τοῦρκοι πάλι δὲν τολμοῦσαν νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς Μυτιλήνης καὶ νὰ ἐπιτεθοῦν κατὰ τῶν Ρώσων ὕστερα ἀπὸ τὴ συμφορὰ τοῦ Τσεσμέ. Ἔτσι, μέσα στὴ σύγχυση τοῦ πολέμου, φούντωσε ἡ πειρατεία σ' ὁλόκληρο τὸ Αἰγαῖο. Ἦταν ἀναπόφευκτο. Τὸ ἄτυχο τέλος τοῦ ξεσηκωμοῦ προκάλεσε φοβερὸ κῦμα σφαγῶν, σκλαβωμοῦ καὶ ἁρπαγῆς στὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Στὸ Αἰγαῖο ἀναστατώθηκε ἡ ναυτικὴ ζωή, νεκρώθηκε τὸ ἐμπόριο καὶ σταμάτησαν οἱ μεταφορὲς ποὺ ἐξασφάλιζαν τὴν ἐπιβίωση τῶν νησιῶν. Οἱ ἐπαναστατημένοι τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς Ρούμελης ἄρχισαν νὰ σμίγουν σὲ ἀνταρτικὰ σώματα καὶ νὰ ἀποζοῦν ἀπὸ τὶς ἐπιδρομές. Ὁ Μητρομάρας συγκρότησε στὴ Σαλαμίνα πειρατικὸ στόλο καὶ λεηλατοῦσε τὰ παράλια τῆς Ἀργολικῆς, τῆς Ἀττικῆς καὶ Εὐβοίας. Ὁλόκληρες περιοχὲς ἐρημώθηκαν. Μανιάτες καὶ Σφακιανοὶ πειρατὲς ἀφάνιζαν τὰ παράλια τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς Κρήτης, ἐνῶ οἱ Ψαριανοί, μὲ πενήντα καράβια, ἐνεργοῦσαν ἐπιδρομὲς στὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, καθὼς καὶ στὰ μικρασιατικὰ καὶ συροπαλαιστινιακὰ παράλια [2].

Κι' ὅταν μὲ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσοὺκ Καϊναρτζῆ, τὸ 1774, ὑποχρεώθηκε ἡ Ρωσία νὰ παραδώση ἀμέσως στὴν Τουρκία τὰ δεκαοχτὼ νησιὰ ποὺ εἶχαν καταληφθῆ ἀπὸ τὴ ναυτικὴ μοίρα τοῦ Σπυριντώφ, τὸ Αἰγαῖο ξαναβρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ μαχαίρι τοῦ καπουδὰν πασᾶ Χασὰν Τζεζαερλῆ. Καὶ σώθηκε τότε ἀπὸ τὸν ὄλεθρο γιὰ λόγους πρακτικοὺς καὶ ἰδιοτελεῖς: ὁ ἀφανισμὸς τῶν νησιῶν θὰ ὑστεροῦσε τὸ σουλτανικὸ ταμεῖο ἀπὸ τὸ χρυσοφόρο χαράτσι, καὶ τοὺς Ὀθωμανοὺς ἀξιωματούχους, σ' ὅλη τὴν κλίμακα τῆς ἱεραρχίας, ἀπὸ τὰ κάθε λογῆς ἐπίσημα καὶ ἀνεπίσημα ἄνομα δοσίματα [3].

Εἶναι ἐπίσης γεγονὸς ὅτι ἡ ἀποτυχία τοῦ ρωσικοῦ ἐγχειρήματος στὸ Αἰγαῖο, ἡ φυγὴ τοῦ στόλου καὶ οἱ συμφορὲς ποὺ ἀκολούθησαν ἀπογοήτευσαν

---

1. Οἱ Μυκονιάτες : «Ὀμνύομεν εἰς τὸν Παντοδύναμον Θεόν, ὅτι θέλει εἴμεσθεν πιστοὶ εἰς ὅλας τὰς ὑπηρεσίας τῆς μεγίστης βασιλίσσης καὶ αὐτοκρατορίσσης πάσης Ρωσίας Αἰκατερίνης καὶ Ἀλεξίου, ὁμοίως καὶ τῆς πατρίδος μας, καὶ δὲν θέλομεν στοχασθῆ οὔτε συγγένειαν, οὔτε ἰντερέσο, οὔτε φιλοπατρίαν, ὅταν τρατάρεται ὑπόθεσις διὰ τὴν μεγίστην βασίλισσαν τῆς πατρίδος μας» (Πανδώρα, φύλλο 312).

2. «Μὲ τὰ καταδρομικὰ ταῦτα ἔκαμον πολλὰς ἐχθρικὰς λείας καὶ λάφυρα. Διέκοψαν πᾶσαν τὴν θαλασσοπλοΐαν τῶν ἐμπορευμάτων ὑπὸ τὴν ὀθωμανικὴν σημαίαν κατὰ τὴν Μακεδονίαν, Θράκην καὶ τὴν Ἰωνίαν καὶ ἐπεξέτεινον τὰς ἐκστρατείας των εἰς τὴν Συρίαν. Οἱ κατὰ τὴν Συρίαν καταδρομεῖς, τοὺς εἰς κιβώτια εὑρισκομένους γρούπους ἀπὸ νομίσματα ἀργυρᾶ τουρκικά, τοὺς ἐλάμβανον ἀπὸ τὰς λείας εἰς τὰ καταδρομικὰ μὲ παλάγκαις, ὡς ἔλεγον οἱ γέροντες» (*Κ. Νικοδήμου*, Ὑπόμνημα τῆς νήσου Ψαρῶν, Ἀθήνησι 1862, τ. Α', σ. 21 κ.ἑ.).

3. *William Eton*, A survey of Turkish Empire, London 1798, σ. 80.

τοὺς Ἕλληνες καὶ καλλιέργησαν αἴσθημα δυσπιστίας σὲ κάθε κίνημα νέου ξεσηκωμοῦ. Πενήντα χρόνια ἀργότερα θὰ μείνη ζωντανὴ ἡ ἀνάμνηση τῆς φοβερῆς ἐκείνης δοκιμασίας. Καὶ οἱ ἐθνεγέρτες τοῦ Εἰκοσιένα θὰ ἀντιμετωπίσουν στοὺς πρώτους μῆνες τοῦ ξεσηκωμοῦ ἀμφιβολίες, ἐπιφυλάξεις, ἀκόμα καὶ ἀνοιχτὴ ἀντίδραση. Στὴν περιπέτεια τοῦ 1770 - 1774 πρέπει νὰ ἀποδοθῆ σ' ἕνα ποσοστὸ καὶ ἡ περιωρισμένη συμμετοχὴ στὸν Ἀγώνα μερικῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου. Ἄλλωστε ἡ ἐξέγερση τοῦ 1770 δὲν ἦταν ἡ πρώτη περίπτωση ποὺ διαψεύδονταν οἱ ἐλπίδες τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων. Πολλὲς φορὲς στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας ξεσηκώθηκε ὁ Ἑλληνισμός, σὲ μικρὴ ἢ σὲ μεγάλη ἔκταση, μὲ ξένη ὑποκίνηση, προτροπὴ καὶ ὑπόσχεση ἔνοπλης βοήθειας. Κι' ὅταν πῆρε τ' ἅρματα ἐγκαταλείφθηκε στὴν ἀνθρωποσφαγή, στὸ σκλαβωμὸ καὶ τὴν ἐρήμωση [1].

Τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο στὸ Αἰγαῖο βρισκόταν σὲ παρακμή. Ὁ Sonnini ἀναζητεῖ τὶς βαθύτερες αἰτίες αὐτοῦ τοῦ μαρασμοῦ τῶν ἀνταλλαγῶν. Κατὰ τὴν περίοδο τοῦ Λουδοβίκου ΙΔ', τὴ χρυσὴ ἐποχὴ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου, τὰ σημαντικώτερα νησιὰ τοῦ Αἰγαίου εἶχαν Γάλλο πρόξενο, ὑποπρόξενο ἢ προξενικὸ πράκτορα, «ποὺ ἀγρυπνοῦσαν γιὰ τὰ ἐθνικὰ συμφέροντα καὶ ἔδιναν πληροφορίες καὶ ὁδηγίες στοὺς ἐμπόρους». Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ πρόξενοι, ὑποπρόξενοι καὶ πράκτορες ἦταν οἱ ἴδιοι ἔμποροι. Τὰ ἐνδιαφέροντά τους περιορίζονταν στὸ ἐμπόριο καὶ στὴ ναυτιλία. Ὅλοι αὐτοὶ οἱ φυσικοὶ παράγοντες καὶ προστάτες τοῦ ἐμπορίου ἀντικαταστάθηκαν σιγὰ σιγὰ μὲ διπλωμάτες. Ἡ διπλωματία ὅμως ἦταν ὁλότελα ἄχρηστη στὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, ἦταν «μιὰ ἄγνωστη ἐπιστήμη».

Καὶ γιὰ ἕναν ἄλλο ἀκόμα λόγο ἦταν δύσκολη ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου στὸ Αἰγαῖο. Οἱ ἔμποροι δὲν ἀκολουθοῦσαν τὴν πολιτικὴ ποὺ εἶχε καθιερωθῆ στὶς ἀποικίες. Ἐκεῖ τὰ καράβια τους ξεφόρτωναν τὴν κάθε λογῆς πραμάτεια στὶς ἀποθῆκες, ὅπου κάθε ἄποικος εὕρισκε καθημερινὰ τὰ εὐρωπαϊκὰ προϊόντα σὲ ὁποιαδήποτε ποσότητα. Καὶ τὴν ἴδια στιγμὴ τὰ καράβια φόρτωναν τὰ τοπικὰ προϊόντα γιὰ τὶς εὐρωπαϊκὲς ἀγορές. Ἔτσι δὲν χανόταν καθόλου χρόνος. Αὐτὸ τὸ σύστημα δὲν υἱοθετήθηκε στὴν ὀθωμανικὴ Ἀνατολή. Οἱ ἐμπορικοὶ οἶκοι τῆς Μασσαλίας ἔστελναν φορτία σὲ διάφορες σκάλες καὶ περιορίζονταν νὰ τὰ παραδώσουν στοὺς ἀντιπροσώπους τους. Ἐκεῖνοι τὰ πουλοῦσαν χοντρικὰ στοὺς ντόπιους ἐμπόρους καὶ σὲ ἀντάλλαγμα παραλάμβαναν τοπικὰ προϊόντα κατάλληλα γιὰ τὴ γαλλικὴ ἀγορά. Ἀλλὰ ἡ παρεμβολὴ αὐτῶν τῶν μεσαζόντων καθυστεροῦσε τὴ διακίνηση τῶν ἐμπορευμάτων, τὸ δοῦναι λαβεῖν καὶ φυσικὰ περιώριζε τὰ κέρδη [2].

---

1. Βλ. τ. Α', κεφ. Ἕλληνες καὶ Λατίνοι, σ. 146 κ.ἑ.

2. Ἐνθ' ἀν., σ. 278 - 280. Περισσότερο ὅμως ἀπὸ τὰ αἴτια ποὺ ἀναφέρει ὁ Sonnini ὡδήγησαν στὴν παρακμὴ τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου στὸν ἑλληνικὸ χῶρο οἱ πολεμικὲς ανα-

Στὴ Σάμο διαπίστωσε οἰκονομικὴ ἀκμὴ καὶ εὐμάρεια. Ἔλεγαν ὅτι σ' αὐτὸ τὸ νησί «καὶ οἱ κόττες ἀκόμα κάνουν γάλα». Οἱ Σαμιῶτες ἦταν «οἱ πιὸ καλοὶ καὶ οἱ πιὸ ἔξυπνοι Ἕλληνες». Κατὰ τοὺς ἀρχαίους, ὅλα ἦταν θαυμάσια στὴ Σάμο ἐκτὸς ἀπὸ τὸ κρασί. Ἀλλὰ σήμερα, παρατηρεῖ ὁ Sonnini, τὸ κρασὶ ἀποτελεῖ τὸ κυριώτερο προϊὸν τῆς νήσου. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιοδείας στὸ Αἰγαῖο εἶδε πολλὰ μεγάλα καράβια ἀπὸ τὸ Βορρᾶ, κυρίως ἀπὸ τὴ Σουηδία, νὰ φορτώνουν στὴ Σάμο κρασιά [1].

Ἡ Μύκονος εἶχε ἀναπτύξει σπουδαῖο ἐμπορικὸ ναυτικό. Τὰ καράβια της, πολλὰ καὶ μεγάλα, ὄργωναν τὶς θάλασσες καὶ ἐξασφάλιζαν πλούτη στὸ νησί [2].

«Οἱ φορεσιὲς τῶν γυναικῶν τῆς Μυκόνου ξεπερνοῦν σὲ ἀσχήμια τὶς φορεσιὲς τῆς Μήλου καὶ τῆς Κιμώλου. Εἶναι κατάφορτες μὲ στολίδια, ἀλλὰ χωρὶς ἴχνος καλαισθησίας». Ἡ κυριώτερη ἀπασχόλησή τους εἶναι ἡ καλτσοπλεκτικὴ καὶ ὁ ἀργαλειός [3].

Στὴν Τῆνο οἱ γυναῖκες τρέφουν κουκούλια, βγάζουν μετάξι καὶ πλέκουν κάλτσες, πιὸ φτηνὲς καὶ πιὸ ἐφαρμοστὲς ἀπὸ τὶς εὐρωπαϊκές. «Ἀπαγορεύεται ὅμως ἡ εἰσαγωγὴ τῶν μεταξωτῶν τῆς Τήνου στὴ Γαλλία γιὰ νὰ μὴ ζημιωθῆ ἡ ἐγχώρια παραγωγή» [4].

Οἱ φορεσιὲς τῶν γυναικῶν δὲν ἔχουν τίποτα ἀπὸ τὸ παράδοξο καὶ ἀντιαισθητικὸ ποὺ βλέπει κανεὶς στὴ γυναικεία ἀμφίεση τῶν ἄλλων νησιῶν. «Ἡ ὀμορφιὰ δὲν χάνεται κάτω ἀπὸ τὸ φόρεμα, ἀντίθετα προβάλλονται οἱ γραμμὲς καὶ τὰ σχήματα». Ὁ Sonnini βρῆκε τὶς Τηνιακὲς ἑλκυστικές, ἀξιαγάπητες, ἁπλὲς καὶ εὐχάριστες.

Στὴ Χίο διαπιστώνει τὸ βασικὸ ρόλο τῶν γυναικῶν στὴν ἀνάπτυξη τῆς οἰκονομίας τοῦ νησιοῦ. Ἡ μεταξουργία βρίσκεται στὰ χέρια τους. Πλέκουν πολλὰ ἐργόχειρα καὶ κυρίως ὡραιότατα πουγγιά. Ἡ ἀνάγκη νὰ πουλήσουν τὰ ἐργόχειρα ὑποχρέωσε τὶς ἐργαζόμενες γυναῖκες νὰ ἐκμάθουν τὶς γλῶσσες τῶν ἐθνῶν ποὺ ἐμπορεύονται στὴν Ἀνατολή. Ὁ Γάλλος, ὁ Ἰταλός, ὁ Σουηδός, περνώντας ἀπὸ τοὺς δρόμους τῆς Χίου, ἀκούει νὰ τὸν φωνάζουν ἀπὸ ὅλες τὶς μεριὲς στὴ γλῶσσα του:

στατώσεις. Ἡ πρώτη κάμψη τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου, ποὺ εἶχε φθάσει στὴν ἀκμή του κατὰ τὴν εἰρηνικὴ ἑξαετία 1749 - 1755, ἄρχισε ὅταν ξέσπασε ὁ ἑπταετὴς ἀγγλογαλλικὸς πόλεμος. Ἡ δράση τῶν ἀγγλικῶν πολεμικῶν καὶ τῶν Ἑλλήνων πειρατῶν καὶ κουρσάρων ἦταν ἐξοντωτικὴ γιὰ τὸ γαλλικὸ ἐμπόριο. Σημειώθηκε ὕστερα (ὡς τὸ 1769) μιὰ σχετικὴ ἀνάρρωση ἀλλὰ οἱ δύο ρωσοτουρκικοὶ πόλεμοι ποὺ ἀκολούθησαν ἔφεραν νέα κάμψη τοῦ γαλλικοῦ ἐμπορίου, ποὺ συνεχίσθηκε σ' ὁλόκληρο τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΙΗ' αἰώνα (βλ. *Βασ. Κρεμμυδᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 357 - 358).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 306 - 307.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 309.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 315.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 316.

—Κύριε, κύριε, ἐλᾶτε νὰ δῆτε ὡραῖα πουγγιά!

Ὅλες οἱ Χιώτισσες δουλεύουν στὰ κουκούλια καὶ φροντίζουν νὰ μὴ τὰ ματιάση κανείς. Φοβοῦνται, γράφει ὁ Sonnini, μήπως καταστραφοῦν ἀπὸ κανένα κακόβουλο βλέμμα [1].

Τοῦ προκαλεῖ ἐντύπωση ὁ πλοῦτος καὶ ἡ ὀμορφιὰ τοῦ νησιοῦ: «Πόλη καλοχτισμένη, γραφικοὶ κάμποι, γοητευτικοὶ ἀπὸ τὰ δῶρα τῆς φύσης καὶ τὰ χέρια ἔμπειρων ἀγροτῶν, λαὸς ἀξιαγάπητος καὶ ἐργατικός, ὅλα συντελοῦν ὥστε νὰ γίνη ἡ Χίος ἕνας τόπος εὐχάριστος. Καὶ εἶναι θλιβερὸ νὰ βλέπη κανεὶς αὐτὸ τὸ νησὶ ὑποχείριο στὴ δεσποτικὴ ἀνικανότητα τῶν Τούρκων» [2].

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιοδείας τοῦ Sonnini στὸ Αἰγαῖο (τὸ 1778), ἡ πανούκλα θέριζε στὴν Κωνσταντινούπολη. Δυὸ χιλιάδες ἄνθρωποι πέθαιναν κάθε εἰκοσιτετράωρο [3]. «Ὡστόσο ἡ τουρκικὴ ἐξουσία δὲν ἀντιδροῦσε διόλου γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς θεομηνίας».

Ὁ Γάλλος περιηγητὴς θὰ ἐπισκεφθῆ καὶ τὸ βόρειο Αἰγαῖο. Στὴ Θάσο γινόταν ἐκτεταμένη ἐκμετάλλευση τῶν περίφημων δασῶν τοῦ νησιοῦ γιὰ τοὺς ταρσανάδες. Παρατήρησε ὅμως ὅτι ἡ ὑλοτόμηση δὲν ἦταν διόλου ὠργανωμένη. Καὶ πρόβλεψε τὴ σύντομη ἐξάντληση τοῦ δασικοῦ πλούτου. Ἔτσι ἀκριβῶς ἔγινε [4].

Ἡ Θεσσαλονίκη προκάλεσε στὸ Γάλλο ταξιδιώτη ζωηρὴ ἐντύπωση ἀπὸ τὸ καράβι. Ἀλλὰ μόλις μπῆκε στὴν πόλη ἀπογοητεύθηκε. «Δρόμοι στενοί,

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 320.
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 324.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 340. Καὶ ὄχι μονάχα στὴν Κωνσταντινούπολη. Στὴ Χίο πέθαναν 14.000 ἄτομα τὸ 1788 ἀπὸ τὴ φοβερὴ ἐκείνη ἐπιδημία (*Ἀλ. Βλαστοῦ*, Χιακὰ ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1822 γενομένης καταστροφῆς αὐτῶν ὑπὸ τῶν Τούρκων, Ἐν Ἑρμουπόλει 1840, σ. 142). Ὁ Βλαστὸς ἦταν γιατρός.
4. Ἔνθ' ἀν., σ. 357. Τὸν Αὔγουστο τοῦ 1770 ἀποβιβάσθηκε στὴ Θάσο ἕνα ἄγημα ἀπὸ τὸ στρατόπεδο ποὺ εἶχαν ἐγκαταστήσει οἱ Ρῶσοι στὴ Νάουσα τῆς Πάρου, μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν ὑποπλοίαρχο Στεφὰν Πέτροβιτς Σμετιόβσκυ, γιὰ τὴ μεταφορὰ ναυπηγικῆς ξυλείας. Μόλις τὰ καράβια ἄραξαν στὰ Λιμενάρια, οἱ κάτοικοι κατέφυγαν ἔντρομοι στὴν Παναγιά. Ξαναγύρισαν ὅμως καὶ ἦρθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς Ρώσους. Σύμφωνα μὲ μιὰ παράδοση ποὺ σώζεται ὡς σήμερα στὴ Θάσο, οἱ κάτοικοι τῆς Παναγιᾶς ἔστειλαν στὰ Λιμενάρια ἕνα νέο ποὺ εἶχε ὑποστῆ κάταγμα τοῦ χεριοῦ. Οἱ Ρῶσοι περιποιήθηκαν τὸ τραῦμα του καὶ τὸν ξανάστειλαν στὴν Παναγιὰ ντυμένο μὲ ρωσικὴ στολή. Μόλις τὸν εἶδαν οἱ χωρικοὶ τοῦ κόλλησαν τὸ παρατσούκλι Μοσκώφ. Οἱ ἀπόγονοί του διατηροῦν σήμερα αὐτὸ τὸ ὄνομα στὴν Παναγιά (*A. E. Bakalopoulos*, Thasos sous la domination turque, Paris 1953, σ. 31). Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ναυτικῶν ἐπιχειρήσεων στὸ Αἰγαῖο (1770 - 1774) οἱ Ρῶσοι ἔκοψαν 17.000 δέντρα στὴ Θάσο γιὰ ναυπηγικὴ ξυλεία. Ὁ *Ἀθαν. Κομνηνὸς* Ὑψηλάντης ποὺ δίνει αὐτὴ τὴν πληροφορία (Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν, 1453-1789) παρατηρεῖ ὅτι χωρὶς τὴν ξυλεία τῆς Θάσου οἱ Ρῶσοι δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ μείνουν στὸ Αἰγαῖο οὔτε ἕνα χρόνο. Τὸ ἡμερολόγιο τοῦ Σμετιόβσκυ δημοσιεύθηκε τὸ 1884 στὸν «Παρνασσό», τ. Η' (1884), σ. 239 - 249), σὲ μετάφραση Κ. Παλαιολόγου.

ἄστρωτοι, σκολιοί, σπίτια ἄθλια. Ὁ πληθυσμὸς ζῆ σὲ μαύρη δυστυχία. Καλύτερα νὰ βλέπης τὴν πόλη ἀπὸ μακριά» [1].

Κατὰ τὴν παραμονή του στὴ Θεσσαλονίκη ξέσπασε μιὰ φοβερὴ πυρκαγιὰ ποὺ παραλίγο νὰ μεταβάλη σὲ στάχτη ὁλόκληρη τὴν πολιτεία. Ἡ φωτιὰ ἄρχισε ἀπὸ τὸν ἑβραϊκὸ συνοικισμό, ὅπου ἐπικρατοῦσε ἀνήκουστη δυσωδία καὶ οἱ ἄνθρωποι θερίζονταν ἀπὸ τὶς ἐπιδημίες. «Τὰ ξυλόσπιτα φούντωσαν καὶ μέσα σὲ λίγες στιγμὲς ὁλόκληρη ἡ συνοικία ἔγινε βορὰ τῆς φωτιᾶς. Ἡ ἀνταύγεια τῆς φοβερῆς πυρκαγιᾶς ἔφθασε ὣς τὴ θάλασσα, καὶ στὴν κουβέρτα τοῦ καραβιοῦ ἔφεγγε τόσο πολὺ ποὺ μποροῦσες νὰ διαβάσης ἄνετα». Ὁ ἄνεμος ξεσήκωνε φλεγόμενα ξύλα, τὰ τίναζε ψηλὰ καὶ τὰ ἔρριχνε γύρω στὸ καράβι ἔτσι ποὺ τὸ πλήρωμα ἀνησύχησε. Κάπου πεντακόσια σπίτια ἔγιναν στάχτη. «Μέσα σ' αὐτὴ τὴ φοβερὴ εἰκόνα τῆς καταστροφῆς ἔσμιγαν οἱ κραυγὲς ἀπελπισίας τῶν θυμάτων μὲ τὰ οὐρλιαχτὰ τῶν Τούρκων χωροφυλάκων καὶ τὸ βρόντο τοῦ κανονιοῦ ποὺ ἀπὸ μακριὰ ἔδινε τὸ σύνθημα τοῦ συναγερμοῦ. Νύχτα τρόμου καὶ φρίκης» [2].

Στὸ λιμάνι τῆς Θεσσαλονίκης φόρτωναν σὲ καράβια μεγάλες ποσότητες τῶν φημισμένων στὴ Δύση μακεδονικῶν καπνῶν, ἐξαιρετικὰ μαλλιά, μετάξι, κερὶ καὶ μέλι [3].

Ὁ πληθυσμὸς τῆς περιοχῆς ὑπέφερε ἀπὸ θέρμες. «Τὰ βαλτοτόπια ἀνάμεσα στὴν πόλη καὶ τὸ Βαρδάρη ἔχουν γίνει ἑστία μολύνσεων καὶ ἐπιδημιῶν ποὺ ἀφανίζουν τὸν πληθυσμό. Κι' ὅμως θὰ ἦταν εὔκολη ἡ ἀποξήρανση καὶ ἡ παροχέτευση τῶν στεκούμενων νερῶν» [4].

Ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη ὁ Sonnini πέρασε μὲ ἕνα πλεούμενο στὸν ἀντικρινὸ Ὄλυμπο. Τὸν συνώδευαν ἕνας Κρητικός, ἕνας Γάλλος ἀξιωματικὸς καὶ ὁ τυμπανιστὴς τοῦ καραβιοῦ. Βγῆκαν στὶς ἀκτὲς τῆς Πιερρίας τὸν Ἰούλιο τοῦ 1780 καὶ προχώρησαν ὣς τὸ χωριὸ Βρούμερι[5]. Γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν ὁδηγοὺς εἶπαν στοὺς καχύποπτους χωριάτες ὅτι εἶναι φημισμένοι γιατροὶ ποὺ μαζεύουν θεραπευτικὰ βότανα. Καὶ ὁ Sonnini ἀφηγεῖται τὸ θλιβερὸ ἐμπαιγμὸ τῶν ἀθώων κατοίκων. Οἱ ψευτογιατροὶ ἔδιναν φανταστικὲς συνταγὲς σὲ ἄρρωστους, παράλυτους κ.λπ.

Διαμέσου τῆς Κατερίνης ἔφθασαν στὸ μοναστήρι τῆς Σκάλας [6] καὶ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου [7]. Ἀκόμα καὶ τὸν ἀρχηγὸ ἑνὸς ἀλβανικοῦ ἀποσπάσματος,

---

1. Ἐνθ' ἀν., σ. 362.
2. Ἐνθ' ἀν., σ. 363 - 365.
3. Ἐνθ' ἀν., σ. 366.
4. Ἐνθ' ἀν., σ. 367.
5. Ἴσως Βρωμονέρι.
6. Ἴσως ἡ Σκάλα τῆς Λεπτοκαρυᾶς.
7. Τὸ μοναστήρι τοῦ Ἁγίου Διονυσίου βρίσκεται σὲ βαθὺ φαράγγι τοῦ Ὀλύμπου πάνω ἀπὸ τὸ Λιτόχωρο. Τετράγωνη οἰκοδομὴ μὲ ἐσωτερικὴ στοὰ καὶ ναὸ μὲ πέντε θόλους

σωστὸ ἀγριάνθρωπο, ἔπεισ..ν ὅτι εἶναι σπουδαῖοι γιατροί, γιὰ νὰ ἐξασφαλίσουν τὴν εὔνοιά του. Ὅλοι οἱ στρατιῶτες ζήτησαν νὰ τοὺς ἐξετάσουν οἱ ξένοι ντοτόροι. Αὐτὸ ἀκριβῶς ἔγινε. Οἱ Γάλλοι περιηγητὲς ἔδωσαν συμβουλές, ὥρισαν φάρμακα καὶ πῆραν ἀπὸ ὅλους αἷμα [1].

Στὸ τέλος ὅμως ἀρρώστησαν ὅλοι οἱ «γιατροί». Ἔπεσαν μὲ πυρετὸ στὰ στρωσίδια τοῦ μοναστηριοῦ τοῦ Ἁγίου Διονυσίου. Καὶ τότε ἀνέλαβε ἕνας καλόγερος νὰ τοὺς γιατρέψῃ. Ἔπιανε τὸ χέρι, ἀκουμποῦσε τὸν ἀντίχειρα στὴν ἀρτηρία πάνω ἀπὸ τὸν καρπὸ καὶ τὸν μετακινοῦσε σιγὰ πιέζοντας τὸ αἷμα πρὸς τὸν ὦμο [2]. Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ στὸ ἄλλο χέρι. Ὁ πυρετός, βεβαιώνει ὁ Sonnini, ἔπεσε ἀμέσως [3].

Τὰ ταξίδια τοῦ Γάλλου περιηγητῆ στὸ Αἰγαῖο κράτησαν περίπου τέσσερα χρόνια. Στὶς 18 Ὀκτωβρίου 1780 ἔφθασε στὴν Τουλὼν μὲ τὸ καράβι «Μινιόν».

στὸ κέντρο. Πυρπολήθηκε τὸ 1828 ἀπὸ τοὺς Τούρκους καὶ ἀνακαινίσθηκε ἀργότερα. Ἀλλὰ ξαναπυρπολήθηκε ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς. Σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὰ ἐρείπια περνᾶ σήμερα (1973) ὁ δασικὸς δρόμος ποὺ καταλήγει στὴ θέση Πριόνια.

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 372 - 399.
2. Refoulement du sang.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 397 - 398.

ΕΝΑΣ ΣΟΥΗΔΟΣ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΙΑ (1779)

ΩΣ ΤΟ ΤΕΛΕΥΤΑΙΟ τέταρτο τοῦ ΙΗ' αἰώνα ἡ Θεσσαλία παραμένει σχεδὸν ἕνας ἄγνωστος τόπος γιὰ τὴν περιηγητικὴ φιλολογία. Ὁ Lucas καὶ ὁ Pococke διέσχισαν τὴν περιοχή, ὁ πρῶτος τὸ 1715 καὶ ὁ δεύτερος τὸ 1739, ἀλλὰ οἱ πληροφορίες ποὺ παραθέτουν εἶναι ἐλάχιστες [1]. Μόνο στὶς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰώνα ἀρχίζει ἡ ἐξερεύνηση τῆς θεσσαλικῆς ἐνδοχώρας ἀπὸ τοὺς τοὺς Εὐρωπαίους ταξιδιῶτες μὲ πρῶτο τὸν Σουηδὸ ἀνατολιστὴ Jacob Jonas Björnstahl.

Ἦταν κιόλας πολυταξιδεμένος ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ὅταν ἔφθασε τὸ 1776, σὲ ἡλικία 45 χρόνων, στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ κρατικὴ ὑποτροφία [2]. Προσκολλήθηκε στὸ προσωπικὸ τῆς σουηδικῆς πρεσβείας ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένη στό «Σουηδικὸ Ἀνάκτορο» τοῦ Πέραν ἢ στὴν ἔπαυλη τῶν Θεραπειῶν τοῦ Βοσπόρου τὴν ἐποχὴ ποὺ γραμματέας τῆς πρεσβείας ἦταν ὁ Gerhard Johan von Heidenstam [3].

Ὁ Björnstahl συγκεντρώνει πληροφορίες ἀπὸ τοὺς δραγουμάνους καὶ μαθαίνει τουρκικὰ καὶ ἑλληνικά. Τὸ 1778 ἐξασφαλίζει μιὰ εἰδικὴ ἐπιχορήγηση γιὰ ἐρευνητικὴ περιοδεία, μαζὶ μὲ ἕνα βοηθό, στοὺς Ἁγίους Τόπους. Ὥσπου νὰ ὁλοκληρωθοῦν ὅμως οἱ διαδικασίες καὶ νὰ φθάση ὁ σύντροφος τοῦ ταξιδιοῦ ἀποφασίζει μιὰ σύντομη περιήγηση στὸ Ἅγιον Ὄρος, στὴν Ἀθήνα καὶ στὸ Μωριά. Τελικὰ θὰ ταξιδέψη μονάχα στὴ Θεσσαλία. Σ' αὐτὴ τὴν περιήγηση θὰ ἀφιερώση κάμποσες σελίδες τοῦ χρονικοῦ του [4].

Στὶς 3 Ἰανουαρίου 1779 ὁ Björnstahl, ἐφοδιασμένος μὲ σουλτανικὸ φιρμάνι καὶ μὲ συστατικὰ γράμματα τοῦ Σουηδοῦ ἐπιτετραμμένου στὴν Πόλη, φθάνει στὸ Βόλο μὲ σουηδικὸ καράβι. Τεῖχος ἔζωνε τὴν πολιτεία, ὅπου κατοικοῦσαν μονάχα Τοῦρκοι. Οἱ Ἕλληνες ἔμεναν στὸν Ἀπάνω Βόλο καὶ στὰ

---

1. Ἀντίθετα στὸν ΙΖ' αἰώνα ἔχουμε μερικὰ σημαντικὰ περιηγητικὰ χρονικὰ γιὰ τὴ Θεσσαλία (βλ. τ. Α', σ. 625 κ.ἑ. καὶ 634 κ.ἑ.).

2. Πληροφορίες γιὰ τὴν περιηγητικὴ δραστηριότητα τοῦ Björnstahl ἔδωσε ὁ Σουηδὸς φιλόλογος *Christian Callmer* (Ὁ Σουηδὸς ἀνατολιστὴς Björnstahl καὶ τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλία στὰ 1779, Ν. Ἑστία 1953, σ. 1035 κ.ἑ., μετ. *Ι. Θ. Κακριδῆ*. Βλ. ἐπίσης τὸ ἄρθρο τοῦ καθηγητῆ *Ι. Θ. Κακριδῆ* «Τὸ Θεσσαλικὸ ταξίδι τοῦ Ἰάκωβου Ἰωνᾶ Μπγέρνστωλ, Lychnos 1946/7, σ. 149-196 (γραμμένο σουηδικὰ μὲ γαλλικὴ περίληψη).

3. Γιὸς τοῦ Heidenstam ἦταν ὁ πρῶτος πρόξενος τῆς Σουηδίας στὴν Ἑλλάδα (*Ι. Θ. Κακριδῆ*, ἔνθ' ἀν., σ. 1306).

4. *Jacob Jonas Björnstahl*, Briefe auf seinen ausländischen Reisen an den königlichen Bibliothekar C. C. Gjörwell in Stockholm. Aus dem Schwedischen ürbersetzt von Just Ernst Groskurd Stralsung Christian Lorenz Struck, Rostock und Leipzig, 1777-1783. Τὰ κεφάλαια τοῦ ταξιδιοῦ στὴ Θεσσαλία ἀνήκουν στὸν Δ' τόμο, (περιγραφὴ τοῦ ταξιδιοῦ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ὡς τὸ Βόλο), σ. 348 κ.ἑ., καὶ στὸν ΣΤ' (τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ ἀπὸ τὸ Βόλο στὰ Τέμπη), σ. 128 κ.ἑ.

ἄλλα χωριὰ τοῦ Πηλίου. Ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς φιλοξενήθηκε ἀπὸ τὸ συμπατριώτη του πρόξενο ποὺ ἦταν ἐγκαταστημένος στὴν Πορταριά.

Θαύμασε τὸ πηλιορείτικο τοπίο — εἶναι, γράφει, τὸ πιὸ ὄμορφο ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ δῆ στὸν κόσμο — κι' ἀποφάσισε νὰ προχωρήση στὸ ἐσωτερικὸ μὲ ἀντικειμενικὸ σκοπὸ νὰ φθάση στὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων καὶ νὰ ἀναζητήση παλαιὰ ἄγνωστα χειρόγραφα. Ἐγκατεστημένος στὸ σουηδικὸ καράβι ποὺ εἶχε ἀράξει στὸ λιμάνι τοῦ Βόλου φρόντισε νὰ παραγγείλη ταξιδιωτικοὺς σάκκους καὶ μιὰ τούρκικη φορεσιὰ καὶ συμφώνησε νὰ τὸν συνοδέψη στὸ ταξίδι ὁ ἀπαραίτητος σ' αὐτὲς τὶς περιπτώσεις γενίτσαρος. Οἱ πληροφορίες ὡστόσο γιὰ τὴν κατάσταση ποὺ ἐπικρατοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Θεσσαλίας ἦταν ἀνησυχητικές. Συμμορίες Ἀλβανῶν λυμαίνονταν τὴν περιοχὴ ἔτσι ποὺ τὸ ταξίδι φαινόταν ἐπικίνδυνο [1].

Ἡ ἀνώμαλη κατάσταση ποὺ ἀναφέρει ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ἦταν ὁ ὀδυνηρὸς ἀπόηχος τοῦ ξεσηκωμοῦ τοῦ Μωριᾶ καὶ τῆς ἀλβανοκρατίας ποὺ κράτησε σχεδὸν δέκα χρόνια κι' ἀφάνισε τὴν ἠπειρωτικὴ Ἑλλάδα. Τὰ δεινὰ τοῦ λαοῦ τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Θεσσαλίας καὶ γενικὰ ὅλων τῶν περιοχῶν τῆς αὐτοκρατορίας μὲ ἑλληνικὸ πληθυσμό, ἄρχισαν ἀμέσως μετὰ τὰ Ὀρλωφικά. Ἀρχικὰ οἱ Τοῦρκοι βρῆκαν εὐκαιρία νὰ νομιμοποιήσουν τοὺς σκοτωμούς, τὶς βαναυσότητες καὶ τὶς ἁρπαγές. «Εἰς ὅλας τὰς πόλεις τῆς Ρωμυλίας», γράφει ὁ Κων. Κούμας, «οἱ καταγραφόμενοι εἰς τὸν κατάλογον τῶν στρατιωτῶν Τούρ-

---

1. Αὐθεντική, ἀξιόπιστη καὶ ὑπεύθυνη πηγὴ γιὰ τὴν ἀναταραχὴ αὐτῆς τῆς ἐποχῆς στὴ Θεσσαλία εἶναι τὰ ἔργα τοῦ πατριάρχη Καλλίνικου (1713 - 1791) ποὺ ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐκδίωξή του ἀπὸ τὸ θρόνο (1757) καὶ τὴν ἐξορία του γύρισε καὶ ἐγκαταστάθηκε ὡς τὸ θάνατό του στὴν πατρίδα του Ζαγορὰ τοῦ Πηλίου. Οἱ ληστρικὲς ἐπιδρομὲς τῶν Ἀλβανῶν ἄρχισαν ἀπὸ τὸ 1750. Τότε διωρίσθηκαν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ἀλβανικὰ τμήματα γιὰ νὰ προστατεύουν τὰ ντερβένια. Ἀλλὰ αὐτοὶ οἱ Ἀλβανοὶ στρατολογήθηκαν ἀπὸ πρώην κακούργους, ποὺ ὅπως ἦταν φυσικό, συνέχισαν καὶ σὰν φύλακες τῶν στενῶν τὴ ληστρική τους δραστηριότητα. Γι' αὐτὸ ξεσηκώθηκαν οἱ κάτοικοι καὶ ὕστερα ἀπὸ σουλτανικὸ φιρμάνι (1755) ἀνέλαβαν τὴ φρούρηση τῶν ντερβενιῶν ντόπιοι μουσουλμάνοι. Στὸ μεταξὺ ἀλβανικὰ μπουλούκια, ἀλλὰ καὶ ἑλληνικὲς ληστοσυμμορίες, καταδυνάστευαν τὴ Θεσσαλία. Ὑπάρχουν μαρτυρίες γιὰ ἐπιδρομὲς τὸ 1757, 1759, 1765, 1766 (*Βαγγέλη Σκουβαρᾶ*, Τὸ παλιότερο ἁρματολίκι τοῦ Πηλίου καὶ οἱ Ἀρβανίτες στὴ Θετταλομαγνησία 1750 - 1790, Βόλος 1960, σ. 29). Ὁ πατριάρχης Καλλίνικος σημειώνει γιὰ τὴν καταστρεπτικὴ ἐπιδρομὴ τοῦ 1766: «Τῷ αψξστ' μετὰ τὴν Κ' Φεβρουαρίου οἱ Ἀλβανῖται ἐπάτησαν τὴν Ραψάνην, Αἰκατερίναν καὶ ἄλλας χώρας καὶ ἡ Ἀγυιὰ διεσκορπίσθη ἅπασα καὶ αἱ γύρω κωμοπόλεις, οὓς μετὰ τῶν σὺν αὐτοῖς ληστῶν Ρίζου καὶ λοιπῶν ἐξολοθρεύσειεν τὸ θεῖον...». Σουλτανικὴ διαταγὴ τοῦ 1766 ὥριζε ὅτι τὴ φρούρηση τῶν ντερβενιῶν ἔπρεπε ν' ἀναλάβουν μουσουλμάνοι μπουλουκμπασῆδες, ὅτι δὲν πρέπει «νὰ ἀδικῶνται καὶ καταπιέζωνται οἱ πτωχοί, κάτοικοι» κι' ὅτι οἱ φρουροὶ πρέπει «νὰ συλλαμβάνουν τοὺς ληστὰς καὶ κακούργους χωρὶς νὰ κλείνουν τοὺς ὀφθαλμοὺς λαμβάνοντες χρήματα ἢ νὰ ὑποκύπτουν εἰς τὰς παρακλήσεις τῶν κοτζαμπάσηδων ἀμελοῦντες τὰ καθήκοντά των» (*Ἰων. Βασδραβέλλη*, Ἀρματολοὶ καὶ Κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 99 - 100).

κοι εἶχον τρόπον τινὰ προνόμιον νὰ μεταχειρίζωνται ὡς ἤθελον τοὺς χριστιανούς. Ἐνεδύοντο, ἐτρέφοντο ἀπὸ αὐτούς, ἠσέλγαινον εἰς τοὺς παῖδας των, καὶ τῶν ἀνθισταμένων ἡ ποινὴ ἦτο φόνος διὰ πιστόλας ἢ μαχαίρας ἀνυπεύθυνος. Τὰ χωρία ἠρημώνοντο ἀπὸ τὰ διαβαίνοντα στρατεύματα, καὶ ὅσοι ἤθελον νὰ σωθῶσιν, κατέφευγον ὡς οἱ ἔλαφοι εἰς τὰ ὄρη».

Ἡ Λάρισα ἔζησε τραγικὲς μέρες. Τρεῖς πασάδες εἶχαν ἐγκατασταθῆ στὴν πόλη γιὰ στρατολογία καὶ ἐπαγρύπνηση, ὥστε νὰ μὴν ἐξαπλωθῆ τὸ ἐπαναστατικὸ κίνημα καὶ στὴ Θεσσαλία μὲ ἐνδεχόμενη κινητοποίηση τῶν ἁρματολῶν. Ἀκριβῶς στὴν κρίσιμη αὐτὴ στιγμή, κι' ἐνῶ ὁ Μωριὰς πνιγόταν στὸ αἷμα, οἱ μωροὶ προεστοὶ τῆς Θεσσαλίας εἶχαν χωρισθῆ σὲ δύο φατρίες ποὺ ἀλληλομάχονταν. Καὶ γιὰ νὰ λύσουν τὶς διαφορές τους κατέφευγαν μὲ ἀλληλοκαταγγελίες στοὺς Τούρκους. Τὶς φριχτὲς συνέπειες ἐκείνης τῆς ἀφροσύνης ἀφηγεῖται ὁ Κούμας: «Ἐκυρίευε τότε τὸ δαιμόνιον τῆς διχοστασίας δύο φατρίας προεστώτων τῆς ἐπαρχίας Τρίκκης, Δημάκη καὶ Γεωργάκη Χαλικιωτῶν καί τινος ἄλλου Τρικκαίου, οἵτινες ἀνέφερον εἰς τὴν Λάρισαν τὰς κατ' ἀλλήλων κατηγορίας. Ο Ἀγαπασάς (εἷς ἐκ τῶν τριῶν) ἐδιώρισε τοὺς στασιάζοντας προεστῶτας νὰ ὑπάγουν συνεπιφέροντες ὅσους δύνανται Χριστιανοὺς καθεὶς διὰ νὰ πληροφορηθῆ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς τίς ἐκ τῶν προεστώτων ἔχει τὰ δίκαια. Μὲ ἐνθουσιασμὸν οἱ μαινόμενοι ἐσύναξαν καθεὶς τοὺς συστασιαστάς του. Τρεῖς χιλιάδες Τρικκαῖοι ἐκ τῶν πολλῶν χωρίων τῆς ἐπαρχίας ἐκείνης ἔφθασαν εἰς τὴν Λάρισαν. Ἡ μεγάλη αὐλὴ τοῦ πασᾶ δὲν ἐχώρει τὸ πλῆθος τῶν φωναζόντων, τῶν μὲν ὑπὲρ Δημάκη καὶ Γεωργάκη τῶν δὲ ὑπὲρ τοῦ Τρικκαίου. Εἰς τὴν δευτέραν συνάθροισίν των ἐπρόσταξεν ὁ πασὰς τὸν ὄλεθρον τῶν ἀόπλων τούτων καὶ ἀκάκων ἀνθρώπων. Ἤρχισεν ἡ κατ' αὐτῶν πυροβόλησις. Ὅσοι ἔφευγαν ἀπὸ τὴν αὐλὴν ἐφονεύοντο εἰς τοὺς δρόμους. Εἰς μίαν ἡμέραν ἡ πόλις ἐγεμίσθη νεκρῶν, καὶ τὰ ρεῖθρα τοῦ Πηνειοῦ ἐβάφησαν μὲ τὸ αἷμα τῶν ἀθλίων Τρικκαλινῶν (Μάρτιος 9, 1770) [1].

Νέα πυρπόληση τῶν Τρικάλων ἔγινε στὶς 15 Ἰουλίου 1770. Ὁ πατριάρχης Καλλίνικος ποὺ ἦταν τότε ἐγκατεστημένος στὴ Ζαγορὰ σημείωσε πάνω σ' ἕνα ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο: «... καὶ φόβος τῶν εἰς Ἑλλάδα καὶ Θεσσαλίαν πιστῶν μέγας, καὶ κίνδυνος ὑπὸ τῶν συρρευσάντων Ἀλβανῶν καὶ Ὀθωμανῶν οἵτινες πῦρ πνέουσι κατὰ τοῦ γένους ἡμῶν, καὶ τὴν κωμόπολιν Τρίκκην κατέκαυσαν καὶ διήρπασαν...» [2].

»Οἱ Λαρισαῖοι δὲν ἐδοκίμασαν μετριώτερα. Συνειθισθέντες οἱ γιανιτσάροι νὰ φονεύουν Χριστιανοὺς ἐτουφέκιζαν καθ' ἑκάστην 10 - 20 Χριστιανούς. Ἕνα μόνον ναὸν εἶχον πέντε χιλιάδες κάτοικοι τῆς πόλεως ἐκείνης, τιμώμενον ἐπ' ὀνόματι τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλείου καὶ τοῦτον τὸν ἐκρήμνισαν μὲ ὅρκον νὰ μὴ

---

1. *Κ. Κούμα*, ἔνθ' ἀν., σ. 382.
2. *Βαγγέλη Σκουβαρᾶ*, ἔνθ' ἀν., σ. 40.

συγχωρήσωσι πλέον τὴν ἀνάκτησίν του. Οἱ ἀκμάζοντες διὰ τῆς ἐμπορίας πλούσιοι Λαρισαῖοι ἐγυμνώθησαν, ἐσκοτώθησαν, καὶ ὅσοι ἠδυνήθησαν, ἔφυγαν εἰς τὰ ὀρεινὰ χωρία» [1].

Ἀλλὰ καὶ ἡ Δυτικὴ Στερεὰ θὰ ὑποστῇ τὰ πάνδεινα κατὰ τὴ διάβαση τῶν ἀλβανικῶν στιφῶν.

«Ἡ Ἀκαρνανία, ἐκ τῶν δι' αὐτῆς διαβάντων Ἀλβανῶν καὶ τῶν περιοδικῶς ἐπιστρεφόντων ἐκ τῆς Πελοποννήσου, ὑπέφερε πληγὰς βαθυτάτας, ὡς δῆθεν οὖσα συνεννοημένη μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Πελοποννήσου. Αἱ πόλεις καὶ κῶμαι αὐτῆς ἐπὶ δεκαετίαν ἔμενον ἀκατοίκητοι, ζώντων ἐν τοῖς ὄρεσιν τῶν Ἀκαρνάνων, ὧν ὁ πληθυσμὸς ὑπέστη ἔκτοτε μεγίστην ἐλάττωσιν ἐκ τοῦ θανάτου καὶ τῆς μετοικεσίας. Ἕκαστος στρατιώτης Ὀθωμανὸς ὡς προνόμιον ἐκέκτητο τὸ ἁρπάζειν, τὸ τρέφεσθαι, τὸ ἀτιμάζειν οἱονδήποτε Χριστιανόν, καὶ τὸ φονεύειν ἀναφανδὸν ὃν ἠρέσκετο» [2].

Στὶς 17 Μαρτίου 1779 ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ξεκίνησε μὲ τὸ γενίτσαρό του ἀπὸ τὸ Βόλο καὶ τράβηξε πρὸς τὰ βορειοδυτικά.

Πρῶτος σταθμὸς τῆς περιοδείας τὸ Βελεστίνο. Οἱ κάτοικοι τὸ ἀποκαλοῦσαν Κιουτσοὺκ Βενετία, Μικρὴ Βενετία, ἐπειδὴ οἱ Βενετοὶ εἶχαν δημιουργήσει στὴν κωμόπολη ἕνα ἐργοστάσιο ὑφασμάτων. Μόλις πρόβαλε ἡ συνοδεία στὶς παρυφὲς τοῦ Βελεστίνου οἱ κάτοικοι, θαρώντας πὼς ἦταν ἀλβανικὴ ληστοσυμμορία, ἔσπευσαν νὰ ἐξαφανισθοῦν.

Τὴ δεύτερη μέρα ἔφθασε στὴ Λάρισα (ἡ τουρκικὴ ὀνομασία της Σεχὲρ ἢ Γενῆ Σεχέρ). Ἀλλὰ δὲν ἔμεινε στὴν πόλη παρὰ ἕνα 24ωρο γιατὶ εἶχαν ξεσπάσει ταραχές. Πληροφορήθηκε ὅτι δὲν ὑπῆρχε στὴ Λάρισα καμμιὰ ἑλληνικὴ ἐκκλησία. Ἡ τελευταία ποὺ εἶχε ἀπομείνει καταστράφηκε πρὶν ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια. Ὑπῆρχαν ὅμως 24 τζαμιὰ καὶ ἑβραϊκὴ συναγωγή.

Τὴν ἀναρχία καὶ τὴν ἀνασφάλεια ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὴ Λάρισα (τὴν κατοικοῦσαν σχεδὸν ἀποκλειστικὰ Τοῦρκοι) ἀποδίδει ὁ **Björnstahl** στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἀποτελοῦσε ἕδρα πασᾶ. Τὴ διοίκηση εἶχε ἀναλάβει μουλὰς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴ τιμωροῦνται τὰ ἐγκλήματα, καὶ οἱ Ἀλβανοὶ νὰ καταδυναστεύουν καὶ νὰ λεηλατοῦν ἀσύδοτοι τὸν πληθυσμό [3].

Πληροφορήθηκε ὅτι ἀπὸ τὴν περιοχὴ Βόλου ἐξάγονται κάθε χρόνο 30-35.000 ὀκάδες μετάξι (τιμὴ 10 - 11 πιάστρα ἡ ὀκά) στὴν Ὁλλανδία, Ἀγγλία, Γένοβα, Λιβόρνο. Λίγες ποσότητες τοποθετοῦνται στὴ γαλλικὴ ἀγορά, οἱ πιὸ ἐκλεκτές. Ὁ μεγάλος ὄγκος τῶν κουκουλιῶν προορίζεται γιὰ ὑφάσματα δεύτερης κατηγορίας. Οἱ τελωνιακοὶ δασμοὶ καταβάλλονται ἀπὸ τὸν ἀγο-

---

1. *Κ. Κούμα*, ἔνθ' ἀν., σ. 382 - 384.
2. *Α. Κ. Ἀραβαντινοῦ*, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1856, σ. 264 σημ. 1.
3. Ἔνθ' ἀν., σ. 124 - 130.

ραστή. Οἱ Φράγκοι πληρώνουν 3 %, οἱ Τοῦρκοι 4 %, οἱ Ἕλληνες καὶ Ἑβραῖοι 5% Ἀπὸ τὸ Βόλο γίνονται καὶ ἐξαγωγὲς μπαμπακερῶν γιὰ τὴ Ρωσία, τὴ Βενετία κ.ἀ.

Τὴν ἄλλη μέρα ἔφθασε στὸν Τύρναβο. Ἡ πλειοψηφία τοῦ πληθυσμοῦ ἦταν ἑλληνική (ἀναλογία τέσσερα πρὸς ἕνα). Ἐκεῖ εἶχε τὴν ἕδρα του καὶ ὁ μητροπολίτης Μελέτιος ποὺ ἐφωδίασε τὸ Σουηδὸ περιηγητὴ μὲ συστατικὰ γράμματα γιὰ τὰ Μετέωρα καὶ τὰ Τρίκαλα. Στὸν Τύρναβο λειτουργοῦσαν πολλὰ βαφεῖα «ἀλλὰ τὰ χρώματα δὲν εἶχαν ἐπιτυχία».

Ἀπὸ τὸν Τύρναβο στὸ Ζάρκο, κωμόπολη μὲ ἕξη ἐκκλησίες, χειμαδιὸ τῶν βλαχοτσοπάνηδων.

Στὶς 26 Μαρτίου ἔφθασε στὰ Τρίκαλα. Πλειοψηφοῦσε ὁ τουρκικὸς πληθυσμός, ἀλλὰ ἡ διοίκηση βρισκόταν οὐσιαστικὰ στὰ χέρια τῶν Ἑλλήνων γιατὶ εἶχαν ἐξασφαλίσει τὸν ἔλεγχο τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς τῆς περιοχῆς. «Μ' ὅλο ποὺ οἱ Ἕλληνες εἶναι ἐδῶ λιγώτεροι ἀπὸ τοὺς Τούρκους κυβερνοῦν αὐτοὶ τὸν τόπο μὲ τὰ πλούτη τους. Διορίζουν μάλιστα καὶ παύουν τὶς τουρκικὲς Ἀρχές. Ὁ πονηρὸς Ἕλληνας γνωρίζει πάντοτε τὴν τέχνη νὰ σχηματίζῃ πολιτικὰ κόμματα (parteien) καὶ νὰ ἀποκτᾷ ὀπαδούς, κυρίως ὅταν ἔχῃ χρήματα» [1].

Οἱ Τοῦρκοι, ὡστόσο, δὲν ἐπέτρεπαν στοὺς Ἕλληνες τὴν ὁπλοφορία. Μποροῦσαν μονάχα νὰ κρατοῦν ἕνα μικρὸ μαχαίρι ὅταν κυκλοφοροῦσαν στοὺς δρόμους [2].

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 138.

2. Πολλοὶ Ἕλληνες τῶν ὀρεινῶν κυρίως περιοχῶν ἦταν ἁρματωμένοι κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα, μὲ τὴν ἀνοχὴ βέβαια τῶν Τούρκων, ἐξ αἰτίας τῆς ληστροκρατίας. Σὲ περιόδους ὅμως πολέμων ἢ ἄλλων ἐσωτερικῶν ἀναστατώσεων, ἡ Πύλη ἔδινε ἐντολὴ γιὰ τὴ συγκέντρωση τῶν ὅπλων, σημάδι τῆς δυσπιστίας ποὺ ἔτρεφε ὁ δυνάστης γιὰ τὴ νομιμοφροσύνη τῶν ἑλληνικῶν πληθυσμῶν. Ἄλλωστε κατὰ τὴν τουρκοκρατία ἡ ἔνοπλη ἀντίσταση δὲν σταμάτησε ποτέ. Πολλὲς φορὲς μάλιστα πῆρε τὴ μορφὴ ἀνοιχτῶν πολυαίμακτων ἐξεγέρσεων. Γι' αὐτὸ ἡ τουρκικὴ διοίκηση φρόντιζε νὰ ἀφοπλίζῃ τοὺς Ἕλληνες στὶς κρίσιμες περιόδους. Ὁ Βενετὸς πρόξενος στὸ Δυρράχιο de Rossi ἔγραφε στὶς 28 Ἰανουαρίου 1711 σὲ ἀναφορά του πρὸς τὴ Σινιορία: «Ὁ μπεηλέρμπεης ἔλαβε διαταγὴ τῆς Ὑψηλῆς Πύλης νὰ κάμῃ τὸ γύρο τῆς Ρούμελης... Λένε ὅτι ἀπὸ ὅπου πέρασε ἀφαίρεσε τὰ ὅπλα ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες» (*Κων. Μέρτζιου*, Μνημεῖα μακεδονικῆς ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 271). Σουλτανικὸ φιρμάνι τοῦ 1768 πρόσταζε τοὺς Ἕλληνες τῆς Θεσσαλονίκης νὰ παραδώσουν τὰ ὅπλα τους μὲ ποινὴ θανάτου (ἔνθ' ἀν., σ. 406). Τὸ ἴδιο ἔγινε καὶ στὴν Ἀθήνα τὸ 1768, κατὰ τὴν κήρυξη τοῦ ρωσοτουρκικοῦ πολέμου, ὅπως διαβάζουμε στὸ Χρονικὸ τοῦ Ἄνθιμου: «Περὶ τὰ μέσα τοῦ ἔτους ἦλθε βασιλικὸς ὁρισμὸς διὰ νὰ σηκωθοῦν τὰ ἅρματα ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καθ' ὅτι ὤδινεν ὁ πόλεμος μεταξὺ Μοσκόβων καὶ Τούρκων». Στὰ νησιὰ ἀντίθετα ὅπου δὲν ὑπῆρχε ἐνδοχώρα, οἱ κάτοικοι ἦταν μόνιμα ἄοπλοι καὶ γι' αὐτὸ ἀναγκάζονταν νὰ ὑπομένουν τὶς αὐθαιρεσίες καὶ τὶς βαναυσότητες τῶν Τούρκων καὶ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν πειρατῶν. Τὴν ἀντικειμενικὴ αὐτὴ ἀδυναμία παρεξηγοῦσαν οἱ Μωραΐτες καὶ χλεύαζαν τοὺς Αἰγαιοπελαγίτες μ' αὐτὸ τὸ δίστιχο:

Πανικὸς ἐπικρατοῦσε στὰ Τρίκαλα, ποὺ εἶχαν κυκλωθῆ ἀπὸ ἀλβανικὰ στίφη. Κάπου 500 ἔνοπλοι εἶχαν κιόλας εἰσχωρήσει στὴν πολιτεία ἀπὸ τὸ πρωί. Τρικαλινοὶ Ἕλληνες ἔτρεχαν νὰ ἀσφαλισθοῦν σὲ ὀθωμανικὰ σπίτια [1].

Ὁ Björnstahl συναντήθηκε ἀρκετὲς φορὲς μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Τρικάλων Ἀμβρόσιο, ἕνα μορφωμένο καὶ ἀξιαγάπητο ἱεράρχη. Μίλησαν καὶ γιὰ ἐπιστημονικὰ θέματα. Ἀπόρησε ὁ ἀρχιεπίσκοπος ποὺ ἕνας βορειοευρωπαῖος μιλοῦσε ἑλληνικά.

—Δὲν τὸ περίμενα! τοῦ εἶπε.

—Κι' ἐγὼ δὲν περίμενα ν' ἀκούσω ἀπὸ σᾶς νὰ μοῦ μιλᾶτε γιὰ τὸν Ἰσαὰκ Νέφτων—ἔτσι πρόφερε ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὸν Newton [2]—γιὰ τὸν Wolf [3] καὶ γιὰ τὸν Boerhave [4] καὶ ἄλλους, ἀπάντησε ὁ Σουηδός.

Σὰν δῆς σπανὸ τραγουδιστή, νησιώτη παλληκάρι,
τότες χιόνια θὰ πέσουνε μέσα στὸν Ἁλωνάρη.

(Νεοελληνικὰ Ἀνάλεκτα, Ἐν Ἀθήναις 1871, τ. Α'., σ. 163).

1. Δὲν ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ δέχονταν τὰ Τρίκαλα ἀλβανικὴ ἐπίθεση. «Κατὰ τὸ ἔτος 1773», γράφει ὁ Ἀραβαντινός, «ἡ πόλις τῶν Τρικάλων, οἰκουμένη ἐκ ψυχῶν 25.000 περίπου, ὑπέπεσεν εἰς τὴν λύσσαν τῶν ἐκ τῆς Πελοποννήσου ἐπιστρεφόντων Ὀθωμανῶν, Ἀλβανῶν καὶ Μακεδόνων, οἵτινες ἐπὶ κατηγορίᾳ ὅτι δῆθεν καὶ οἱ Τρικκεῖς ἦσαν συνεννοημένοι εἰς τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1770, πλείους τῶν ἡμίσεων χριστιανῶν κατοίκων ἐφόνευσαν καὶ ἠχμαλώτισαν καὶ ἡ ἀκμάζουσα ἐκείνη πόλις παρ' ὀλίγον ἔρημος ἀποκατέστη» (ἔνθ' ἀν., σ. 270 - 271). Ἔχουμε καὶ ἄλλη μαρτυρία τῆς ἐποχῆς, μιὰ σημείωση γιὰ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ 1773, σ' ἕνα παλιὸ θεσσαλικὸ κώδικα: «1773. Ἔκαψεν τὰ Τρίκαλα ὁ Ὀσμὰν Μενούσης κατὰ μῆνα Νοέμβριον» (*Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Θεσσαλικὰ Σημειώματα, Παρνασσός, τ. ΣΤ', 1912).

2. Ἡ ἀγγλικὴ σκέψη, ἡ φιλοσοφία καὶ ἡ ἐπιστήμη δὲν ἦταν ἄγνωστες στὸν ὑπόδουλο ἑλληνισμό. Τὰ ἔργα λ.χ. τοῦ Locke εἶχαν φθάσει στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ ΙΗ' αἰώνα (*Α. Ἀγγέλου*, Πῶς ἡ νεοελληνικὴ σκέψη ἐγνώρισε τὸ δοκίμιο τοῦ John Locke, Ἀθῆναι 1954). Ἡ ἀκτινοβολία τοῦ Newton ἦταν τεράστια. Ἀγγλικὰ ἔργα μεταφράσθηκαν ἢ παραφράσθηκαν στὰ ἑλληνικά. Οἱ κυριώτεροι ἀρχαιολόγοι ἦταν Ἄγγλοι. Μὲ τοὺς Lancaster καὶ Bell ἔγινε γνωστὴ ἡ ἀλληλοδιδακτικὴ μέθοδος στὴν παιδεία (*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Φροντίσματα, Ἀπὸ τὴν Ἀναγέννηση στὸν Διαφωτισμό, Ἀθήνα 1962, σ. 42 κ.ἑ. ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλ.). Στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τοῦ ΙΗ' αἰώνα δὲν εἶναι ἄγνωστες οἱ φυσικὲς ἐπιστῆμες. Ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις διδάσκει μαθηματικὰ στὴν Πόλη καὶ φυσικὴ πειραματικὴ στὶς παρίστριες ἡγεμονίες. Τὸν Ἀριστοτέλη διαδέχεται ὁ Νεύτων. Λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ φυσικὴ θὰ γίνη σύμβολο ἐλευθερίας. «Ὅποιος ἐλεύθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλά», θὰ γράψη ὁ Ρήγας στὴ Φυσικὴ ποὺ θὰ τυπώση 11 χρόνια μετὰ τὴν περιήγηση τοῦ Björnstahl (*Κ. Θ. Δημαρᾶ*, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας, ἐκδ. Β', σ. 147 - 148).

3. *August Wolf* (1759 - 1824). Γερμανὸς φιλόλογος καὶ ἐπιφανὴς κριτικὸς τοῦ Ὁμήρου. Εἶναι ὁ πρῶτος ποὺ ὑποστήριξε στὰ περίφημα «Prolegomena del Omerum» (1795) ὅτι ἡ Ἰλιάδα καὶ ἡ Ὀδύσσεια δὲν ἦταν ἔργα τοῦ ἴδιου ποιητῆ.

4. *Hermann Boerhave* (1668 - 1738), διάσημος Ὀλλανδὸς γιατρὸς καὶ βοτανικός, συγγραφέας τοῦ ἔργου «Institutiones medical et aphorismi... de curandis morbis».

'Αποχαιρετώντας τὸν ξένο ὁ 'Αμβρόσιος τοῦ χάρισε τὴν «Παλαιὰ καὶ νέα Γεωγραφία» τοῦ μητροπολίτη 'Αθηνῶν Μελετίου [1].

'Αρχὲς 'Απριλίου φθάνει στὰ Μετέωρα. Κανένας Εὐρωπαῖος ἐρευνητὴς δὲν εἶχε ὣς τότε ἀντικρύσει τὶς πλούσιες συλλογὲς χειρογράφων ποὺ ὑπῆρχαν στὰ μοναστήρια. Ἄρχισε τὶς παλαιογραφικές του μελέτες ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ 'Αγίου Στεφάνου. Κόσμος πολύς, ἀκόμα καὶ γυναῖκες (ἦταν τὸ μόνο μὴ ἄβατο γιὰ γυναῖκες μοναστήρι τῶν Μετεώρων) εἶχε καταφύγει ἐκεῖ γιὰ νὰ σωθῆ ἀπὸ τὶς ἐπιδρομὲς τῶν ἀλβανικῶν ληστοσυμμοριῶν. 'Ανάμεσά τους καὶ ὁ Βολιώτης μητροπολίτης Καλαμπάκας Παρθένιος, «σοφὸς καὶ ἀξιαγάπητος» ἱεράρχης.

Τοῦ ἔδειξαν τὰ χειρόγραφα, ἀλλὰ δὲν βρῆκε τίποτα ἀξιόλογο (ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ἐνδιαφερόταν ἀποκλειστικὰ γιὰ χειρόγραφα ἀρχαίων συγγραφέων). Ἦταν πατερικὰ κείμενα.

'Ο μητροπολίτης Καλαμπάκας τὸν πληροφόρησε ὅτι, ὅπως διάβασε στὴν 'Ιστορία τοῦ Δοσίθεου, κάποιος 'Αθανάσιος Κύπριος, ἦρθε ἀπὸ τὴ Ρώμη στὸ Ἅγιον Ὅρος, στὰ Μετέωρα καὶ σὲ ἄλλα μοναστήρια καὶ ἀγόρασε μὲ τὴν ὀκὰ γιὰ ἕνα κομμάτι ψωμὶ ὅσα χειρόγραφα βρῆκε [2].

---

1. Τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Μελετίου, μητροπολίτη 'Αθηνῶν (1661 - 1714), πρωτοτυπώθηκε τὸ 1728 στὴ Βενετία μὲ τὸν τίτλο «*Μελετίου* Γεωγραφία παλαιὰ καὶ νέα, συλλεχθεῖσα καὶ ἐκ διαφόρων ἐπιγραφῶν, τῶν ἐν λίθοις καὶ εἰς κοινὴν διάλεκτον ἐκτεθεῖσα χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου γένους. Προσφωνηθεῖσα δὲ τῷ ἐντιμοτάτῳ... κυρίῳ... Παναγιώτη, Σαράφη. Τανῦν πρῶτον ἐκδοθεῖσα, τύποις καὶ μετ' ἐπιμελείας διορθωθεῖσα. 'Ενετίησι ἀπαρὰ Νικολάῳ Γλυκεῖ τῷ ἐξ 'Ιωαννίνων, 1728». Τὸ ἀντίτυπο αὐτὸ μὲ ἀφιέρωση τοῦ ἀρχιεπισκόπου στὸ Σουηδὸ ταξιδιώτη καὶ χρονολογημένο ἀπὸ 20 Μαρτίου 1789, βρίσκεται σήμερα στὸ πανεπιστήμιο τῆς Οὐψάλα, ἀνάμεσα στὰ βιβλία ποὺ ὁ Björnstahl κληροδότησε στὴν πανεπιστημιακὴ βιβλιοθήκη. Παλαιότερα τὸ βιβλίο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ μιὰ σημείωση, ἀνῆκε στὸν Μιχαλάκη Γεωργάκη ἀπὸ τὸ Ζάρκο (*Christian Callmer*, 'Ο Σουηδὸς ἀνατολιστὴς Björnstahl καὶ τὸ ταξίδι του στὴ Θεσσαλία στὰ 1779, Νέα 'Εστία, τ. 54 (1953), σ. 1035 κ.ἑ., μετ. Ι. Κακριδῆ).

2. Πρόκειται γιὰ τὸν λατινόφρονα Κύπριο ἱερομόναχο 'Αθανάσιο τὸν Ρήτορα (1571 - 1663). 'Ο *Δοσίθεος* (1641 - 1707), πατριάρχης 'Ιεροσολύμων, γράφει στὸ ἔργο του «'Ιστορία περὶ τῶν ἐν 'Ιεροσολύμοις πατριαρχευσάντων» : «'Αθανάσιός τις Κύπριος, παπιστής, ὅμως καθ' Ἕλληνας ἠμφιεσμένος καὶ ὑποκρινόμενος τὸν ὀρθόδοξον, ἐπῆλθεν εἰς τὸ Ὅρος τοῦ Ἄθωνος καὶ εἰς ἄλλα μοναστήρια Θράκης, Θετταλίας καὶ Μακεδονίας, καὶ ἐκλεξάμενος πολλὰ βιβλία τῶν 'Αγίων Πατέρων καὶ τῆς ἔξω σοφίας, ἠγόρασεν αὐτὰ ὀλίγου τιμήματος· τοὺς δὲ ἐν τῇ Μονῇ τῶν λεγομένων Μετεώρων πατέρας τοσοῦτον ἠπάτησεν, ὥστε καὶ τρυτάνῃ, ὅπερ λέγεται κοινῶς στατέριον, ἠγόρασε τὰ τῆς μονῆς αὐτῶν βιβλία, ἐν ἑκάστῳ τριλίτρῳ, ἤτοι ὀκάδας, δοὺς αὐτοῖς τὴν συμπεφωνηθεῖσαν ποσότητα ἀργυρίων» (ἔνθ' ἀν., σ. 1173). Βλ. *Σπ. Π. Λάμπρου*, Νέος 'Ελληνομνήμων, τ. Β' (1905), σ. 155 - 156). Συχνά, μοναστήρια τοῦ Ἄθω πουλοῦσαν χειρόγραφα συστηματικὰ γιὰ νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴν ἀνέχειά τους. 'Απὸ ἔγγραφο τοῦ 1694 τοῦ ἀρχείου τῆς Μονῆς Διονυσίου προκύπτει ὅτι εἶχαν πουληθῆ κώδικες στὸ ἐξωτερικό — καὶ συγκεκριμένα στόν «βασιλέα τῆς Μοσχοβίας» — καὶ ὅτι οἱ τουρκικὲς 'Αρχὲς ἀπαγόρευσαν αὐστηρὰ τὴν πώληση παλαιῶν βιβλίων.

Ὁ Björnstahl πληροφορήθηκε ἐπίσης ὅτι πολλὰ χειρόγραφα καταστράφηκαν σὲ μιὰ πυρκαγιὰ ποὺ ἔγινε πρὶν ἀπὸ δύο αἰῶνες.

Ἀλλὰ εἶχε σημειωθῆ καὶ μιὰ πρόσφατη ἁρπαγή. «Πρὶν λίγα χρόνια ὁ ὁσποδάρος τῆς Μολδαβίας Νικόλαος Γκίκας ἔστειλε ἄνθρωπό του στὰ Μετέωρα καὶ ζήτησε νὰ τοῦ δανείσουν μερικὰ χειρόγραφα γιὰ νὰ τυπωθοῦν μὲ ἔξοδα τῆς ὁσποδαρίας του καὶ τοὺς βεβαίωνε ὅτι μετὰ τὴν ἀντιγραφὴ θὰ ἐπιστραφοῦν στὰ μοναστήρια. Ἀλλὰ οὔτε τυπώθηκαν οὔτε ξαναγύρισαν [1].

Στὸ Μοναστήρι τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅπου μόναζαν ὀχτὼ καλόγεροι, βρῆκε χειρόγραφα παραπεταμένα καὶ σὲ μεγάλη ἀταξία ἀλλὰ ὄχι ἀξιόλογα.

Δεκαοχτὼ μέρες ἔμεινε στὸ μοναστήρι τοῦ Μετεώρου, ὅπου ζοῦσαν 15 καλόγεροι καὶ ἄλλοι τόσοι λαϊκοί. Μεγάλος ἀριθμὸς χειρογράφων βρισκόταν σὲ δυὸ θεοσκότεινες κάμαρες, ἀνακατωμένα καὶ κονισαλέα. Ἀνάμεσα στὰ βιβλία τῶν ἀρχαίων συγγραφέων ποὺ ξεχώρισε ἦταν ἕνας χαρτῷος κώδικας μὲ ἀποσπάσματα τοῦ Ἡσιόδου καὶ τοῦ Σοφοκλῆ καὶ μιὰ περγαμηνὴ μὲ τὸν Ἰώσηπο [2].

Στὸ μοναστήρι τοῦ Μετεώρου θὰ βρῆ τὸν Björnstahl τὸ Πάσχα. Κόσμος πολὺς ἀνέβηκε νὰ προσκυνήση. «Οἱ Ἕλληνες εἶχαν δικαίωμα γιὰ τρεῖς μέρες νὰ πυροβολοῦν, νὰ τραγουδοῦν καὶ νὰ χορεύουν» [3].

Στὰ μέσα Ἀπριλίου ἀνέβηκε στὸ μοναστήρι τοῦ Βαρλαάμ, ὅπου ζοῦσαν 10 μοναχοὶ καὶ 14 λαϊκοί. Ἐκεῖ βρῆκε ἐξόριστο καὶ τὸν μητροπολίτη Γεράσιμο ἀπὸ τὴ Ράσκα τῆς Σερβίας, γλωσσομαθὴ καὶ φιλοσοφικὰ μορφωμένο ἱεράρχη. Ἡ βιβλιοθήκη ἦταν μικρότερη ἀλλὰ σὲ καλύτερη τάξη παρὰ στὸ Μετεώρου. Ὁ βιβλιοθηκάριος, ἕνας ὀγδοντάρης καλόγερος, γελοῦσε βλέποντας τὸν ξένο νὰ ἀνασκαλεύη τὴ σαβούρα τῶν χειρογράφων [4].

«Διὰ τῆς παρούσης μας ὁμολογίας καὶ ἀποδείξεως δηλοποιοῦμεν πάντες ἡμεῖς οἱ εὑρεθέντες τοῦ Ἁγίου Ὄρους πασῶν (sic) τῶν μοναστηρίων ὅτε (sic) καθηγούμενοι καὶ γέροντες τῆς συνάξεως, τὸ πῶς μὲ τὴν ἠδίαν (sic) μας γνώμην, καὶ προαίρεσιν γράφωμεν, καὶ ὑποσχόμεσθεν εἰς τὴν ὁμολογίαν ταύτην, ὅτι ὀψέποτε καιροῖς θελήσει καὶ μᾶς γυρέψη ὁ ἀγάς μας ὁ μποσταντζήμπασης διὰ τὰ παλαιάν (sic) μας βιβλίαν (sic) ὁποὺ ἐδώκαμεν τοῦ βασιλέως τῆς μοσκοβίας, καὶ αὐτὰ τὰ ἐδώκαμεν διὰ τὴν πολλήν μας πτωχίαν...» (*Στίλπ. Π. Κυριακίδη*, Ἡ ἐξαγωγὴ χειρογράφων ἐξ Ἁγίου Ὄρους, Μακεδονικά, τ. Δ' (1959-1960), σ. 532).

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 146. Πρόκειται γιὰ τὸν Γρηγόριο καὶ ὄχι Νικόλαο Γκίκα (1724-1777). Στὴν ἡγεμονία τῆς Μολδαβίας τοποθετήθηκε τὸ 1764. Τέσσερα χρόνια ἀργότερα ἡ Πύλη τὸν μετέθεσε στὴ Βλαχία. Αἰχμαλωτίσθηκε κατὰ τὸν ρωσοτουρκικὸ πόλεμο καὶ ὕστερα ἀπὸ τὴ συνθήκη τοῦ Καϊναρτζῆ (1774), γύρισε στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀνέλαβε ξανὰ ὁσποδάρος τῆς Βλαχίας. Ἀποκεφαλίσθηκε τὸ 1777. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀποστολὴ ποὺ ἀναφέρει ὁ Björnstahl ἔγινε κατὰ τὴν τελευταία τριετία τῆς ζωῆς τοῦ Γκίκα.

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 156-157.

3. Ἔνθ' ἀν., σ. 160.

4. Γελοῦσε ἀπορημένος ὁ γέρο βιβλιοθηκάριος τοῦ μοναστηριοῦ βλέποντας τὸν Σουηδὸ

'Αρχὲς Μαΐου ὁ Björnstahl γύρισε στὴν Καλαμπάκα ἀποφασισμένος νὰ συνεχίση τὴν ἔρευνά του καὶ σὲ ἄλλα θεσσαλικὰ μοναστήρια. Στὸ Βίτωμα, ὀχτὼ χιλιόμετρα ἀπὸ τὴν Καλαμπάκα, ἕνα μοναστήρι σὲ γοητευτικὴ τοποθεσία ποὺ τοῦ θύμισε Θεόκριτο καὶ Βιργίλιο, βρῆκε ἔξη καλογέρους, ὅλους ἀναλφάβητους. Λίγες μέρες ἀργότερα ἔφθασε στὸ μοναστήρι τοῦ Δούσκου [1], 15 χιλιόμετρα νοτιώτερα, ὅπου ζοῦσαν 30 - 40 καλόγεροι. Πρὶν ἀπὸ ὀχτὼ χρόνια σῶμα 5.000 'Αλβανῶν καταλεηλάτησε καὶ κατέστρεψε τὸ μοναστήρι. Οἱ 'Αλβανοὶ ἅρπαξαν τοὺς θησαυροὺς καὶ ἄφησαν ὄρθια μόνο τὴν ἐκκλησία. 'Απὸ τὴν πλούσια βιβλιοθήκη πῆραν πολλὰ χειρόγραφα γιὰ νὰ τὰ πουλήσουν σὲ ἄλλα μοναστήρια. Πολλὰ ἀπ' αὐτὰ τὰ χειρόγραφα τὰ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ φυσέκια [2].

'Ο Björnstahl βρῆκε σὲ μιὰ ἀποθήκη ἕνα σωρὸ χειρόγραφα κατεστραμμένα ἀπὸ τὴν ὑγρασία. «Πουθενὰ δὲν εἶδα χειρόγραφα σὲ τέτοια ἄθλια κατάσταση. Ἦταν παραπεταμένα ἀνάμεσα σὲ χώματα καὶ σκουπίδια. 'Αναγκάστηκα νὰ πιῶ ξείδι γιὰ νὰ ἀποφύγω τὴ ναυτία». Οἱ καλόγεροι τὸν πληροφόρησαν πὼς δὲν εἶχαν χῶρο γιὰ χειρόγραφα. «Ὕστερα, τί χρειάζονταν; Εἶχαν ἀρκετὰ τυπωμένα βιβλία». Κι' ὅπως ἦταν φυσικὸ ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς ἔνοιωσε ἀγανάκτηση, ποὺ «οἱ ἀνόητοι καὶ ἀμόρφωτοι καλόγεροι» περιγελοῦσαν τοὺς κόπους του.

'Ωστόσο ἀκολουθοῦσαν μὲ σχολαστικότητα τοὺς κανονισμοὺς τοῦ μοναστηριοῦ. Πέντε φορὲς τὴν ἡμέρα πήγαιναν στὴν ἐκκλησία. «Κανονικὰ θὰ ἔπρεπε νὰ πηγαίνουν ὀχτὼ ἀλλὰ συμπύκνωναν τὶς τρεῖς λειτουργίες σὲ μία πολύωρη πρωινή».

'Αρχὲς 'Ιουνίου ἔφθασε στὴ Λάρισα ὕστερα ἀπὸ περιοδεία ποὺ κράτησε

ἐρευνητὴ νὰ ἀνασκαλεύη τοὺς σκωληκόβρωτους καὶ κονισαλέους κώδικες. Μὲ γέλια καὶ οἶκτο παρακολουθοῦσαν οἱ καλόγεροι τῶν Μετεώρων 129 χρόνια ἀργότερα ἕναν Ἕλληνα ἐρευνητή, τὸν Νίκο Βέη, ποὺ ἀναζητοῦσε χειρόγραφα σὲ μυστικὲς κρύπτες. Ὅ,τι εἶχε ἀπομείνει, ἑκατὸ χειρόγραφα ὅλα κι' ὅλα, ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἁρπαγὴ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας συγκεντρώθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλίας, τὸ 1881, καὶ μεταφέρθηκε στὴν 'Εθνικὴ Βιβλιοθήκη. 'Αλλὰ τὸ 1908 ὁ Νίκος Βέης, ἐρευνώντας συστηματικά, ἀνακάλυψε 1124 ὁλότελα ἄγνωστους κώδικες. 'Ο ἴδιος ἀφηγεῖται στὴν ἔκθεση τῶν ἐρευνῶν του (1 Φεβρουαρίου 1910) τὶς ἀντιδράσεις, τοὺς χλευασμοὺς καὶ τὴν καχυποψία τῶν καλογέρων. «'Επὶ ἡμέρας συνεχεῖς ἐν Μετεώρῳ διὰ λοστῶν καὶ ἄλλων ὀργάνων ἐπέκρουον — ὑπὸ τοὺς γέλωτας, τοὺς οἰκτιρμοὺς καὶ ἐνίοτε ὑπὸ τὴν δεινὴν ὀργὴν τῶν καλογήρων — τὰ δάπεδα καὶ τοὺς τοίχους, μήπως ἡ ὑπόκωφος ἀπήχησις ἀποδώση μοι τὰς ζητουμένας κρύπτας» (*Λ. Βρανούση*, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, προλεγόμενα εἰς τὸ ὁμώνυμον ἔργον τὸ ἐκδοθὲν ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ Ν. Βέη ὑπὸ τῆς 'Ακαδημίας 'Αθηνῶν, 'Αθῆναι, 1967, σ. 15).

1. Εἶναι ἡ Μονὴ Ντούσικου ἢ 'Αη - Βησσάρης, στὴ ΝΑ πλαγιὰ τοῦ Κόζακα (Βλ. *Δημ. Λαμπίκη*, 'Η μονὴ Ντούσικου, Θεσσαλικὰ Χρονικά, τ. Ε' (1936), σ. 118 κ.ἑ.).

2. 'Ενθ' ἀν., σ. 178 κ.ἑ.

δυόμιση περίπου μῆνες. Ἐγκαταστάθηκε στὸ χάνι ὅπου ἔμεναν Ἕλληνες ἔμποροι. Ἀπ' αὐτὸ τὸ χάνι εἶχε περάσει πρὶν δέκα χρόνια, ὁ Ἄγγλος περιηγητὴς Edward Wortley Montagu.

Στὶς 10 Ἰουνίου ξεκίνησε ἀπὸ τὴ Λάρισα μὲ προορισμὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη. Στὸ δρόμο ποὺ ὠδηγοῦσε στὰ Τέμπη εἶδε πολλὰ πτώματα Ἀλβανῶν τυμπανιαῖα καὶ κατασπαραγμένα ἀπὸ τὰ σκυλιά. Φθάνοντας στὰ Ἀμπελάκια πληροφορήθηκε ὅτι τὴν προηγούμενη νύχτα οἱ Ἕλληνες ἑνὸς χωριοῦ τοῦ Ὀλύμπου εἶχαν ἐξοντώσει ἐννέα Ἀλβανοὺς καὶ εἶχαν στείλει τὰ κεφάλια τους στὸν καπουδὰν πασά [1].

Στὰ Ἀμπελάκια μέτρησε 310 σπίτια καὶ πέντε ἐκκλησίες. Οἱ κάτοικοι ἀσχολοῦνταν μὲ τὴ βαφὴ μπαμπακερῶν νημάτων ποὺ ἐξάγονταν στὴ Βιέννη καὶ τὴ Λειψία. Πολλοὶ Ἀμπελακιῶτες εἶχαν ζήσει σ' αὐτὲς τὶς πόλεις καὶ μιλοῦσαν τέλεια τὰ γερμανικά. Οἱ τρόποι τους ἦταν πιὸ ἐκλεπτυσμένοι. Τὰ νήματα ποὺ ἔβαφαν οἱ φάμπρικες προέρχονταν κυρίως ἀπὸ τὴ Σμύρνη.

Ἀκρίβεια ἐπικρατοῦσε στὰ Ἀμπελάκια. Τὸ ψωμὶ πουλιόταν ἑφτὰ παράδες. Ἡ κατάσταση αὐτὴ ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν δυσκολιῶν ποὺ ἀντιμετώπιζαν οἱ μεταφορεῖς τροφίμων μὲ ὑποζύγια ἐξ αἰτίας τῶν ἀλβανικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῆς διαρπαγῆς τῶν φορτίων. Μονάχα τὸ κρασὶ ἦταν φτηνό, ἕνα ἢ δύο παράδες ἡ ὀκά [2].

Σχετικὰ μὲ τὴν ἐξόντωση τῶν ἐννέα Ἀλβανῶν ληστῶν, ὁ Σουηδὸς περιηγητὴς πληροφορήθηκε πὼς ἦταν ἡ πρώτη φορὰ ποὺ οἱ Ἕλληνες ἀποκτοῦσαν τὸ δικαίωμα νὰ θανατώνουν Μουσουλμάνους. «Φυσικὰ ἐπωφελήθηκαν ἀπὸ τὴν κατάσταση καὶ ἔσπευσαν νὰ μοιράσουν ὅπλα στὰ χωριά. Στὴν περιοχὴ ὑπῆρχαν κιόλας κάπου ἑφτακόσιοι ἁρματωμένοι. Τὰ Ἀμπελάκια προστατεύονταν ἀπὸ ἕνα σῶμα πενήντα ἐνόπλων. Πρὶν ἀπὸ πέντε χρόνια εἶχε ἐπιτραπῆ ὁ ἐξοπλισμὸς καὶ τῶν Ἑλλήνων τοῦ Βόλου» [3].

---

1. Βλ. κεφ. Ἡ ἑλληνικὴ οἰκονομία στὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰώνα (τὸ ταξιδιωτικὸ χρονικὸ τοῦ Beaujour), ὅπου πληροφορίες γιὰ τὴν ἐξόντωση τῶν Ἀλβανῶν ἀπὸ τοὺς Ἀμπελακιῶτες.

2. Πραγματικὰ τὸ 1779 ἄρχισε μιὰ περίοδος φοβερῆς σιτοδείας στὴ Θεσσαλία καὶ τὴν Ἤπειρο ποὺ κράτησε τέσσερα χρόνια. Ἕνας καλόγερος εἶχε σημειώσει τοῦτο τὸ χρονικὸ σ' ἕνα ἐκκλησιαστικὸ βιβλίο : «1779-1783 πεῖνα ἔγινε μεγάλη εἰς ἐτοῦτα τὰ μέρη, ὅπου ἐπουλήθηκε τὸ καλαμπόκι τὸ λουτσέκι γρόσια 3 καὶ σιτάρι φόρτωμα γρόσια 36. Μὰ εἰς τῆς Ἀρβανιτιᾶς τὰ μέρη ἔγινε τὸ χειρότερον, ὅπου ἐπούλησαν τὰ ἅρματά τους καὶ τὰ ἔφαγαν καὶ ἐπούλησαν καὶ κορίτσια καὶ παιδιὰ καὶ μ' αὐτὸ ἐγλύτωσαν» (*Παπαδοπούλου Κεραμέως*, Θεσσαλ. Σημειώμ., Ἐπετ. Παρνασσοῦ, τ. ΣΤ' σ, 145, 40).

3. Ἡ δράση τῶν ληστοσυμμοριῶν στὴ Θεσσαλία ἀποτελοῦσε μάστιγα καὶ πρὶν ἀπὸ τὰ Ὀρλωφικά... «Οἱ λησταὶ οὗτοι», γράφει ὁ *Κ. Κούμας*, «ἦσαν διττοῦ γένους, Ἀλβανοὶ μωαμεθανοὶ καὶ Χριστιανοί, οἵτινες ἢ ἐσμίγοντο μὲ ἐκείνους ἢ ἐλεηλάτουν χωριστά. Ὅταν ἦσαν ὀλιγάριθμα τὰ στίφη των ἐφώρμων εἰς μικρὰ χωρία καὶ τὰ διήρπαζαν, ἐνήδρευαν εἰς τοὺς δρόμους καὶ πιάνοντες διαβάτας, Τούρκους ἢ Χριστιανούς, τοὺς ἔσυραν εἰς ἀπόμερα

Στὰ 'Αμπελάκια ὁ Björnstahl γνώρισε πολλοὺς Ἕλληνες λογίους. Ἀπογοητεύθηκε ὅμως πολὺ ποὺ δὲν βρῆκε τὸ μητροπολίτη Διονύσιο, ἕνα μορφωμένο ἱεράρχη. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε ταξίδεψε ὣς τὴν κωμόπολη τοῦ Κισσάβου, ποὺ βρισκόταν ἔξω ἀπὸ τὸ δρομολόγιό του[1]. Ἰδιαίτερα γόνιμη ἦταν ἡ συνομιλία του μὲ τὸν Κεφαλονίτη γιατρὸ Νικολῆ Περίνη (ὁ μισθός του 500 πιάστρα) καὶ τὸν καθηγητὴ τῶν ἑλληνικῶν Γεώργιο Τριαντάφυλλο, σπουδασμένο στὸν Ἄθω, μαθητὴ τοῦ Εὐγένιου Βούλγαρι. Ὁ Τριαντάφυλλος μιλοῦσε λατινικά, καὶ στὴ βιβλιοθήκη του ὑπῆρχαν θαυμάσιες ἐκδόσεις ἀρχαίων Ἑλλήνων συγγραφέων.

Ἡ συζήτηση θὰ περιστραφῆ στὴν παρακμὴ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὁ Τριαντάφυλλος ὑποστήριζε πὼς οἱ Βυζαντινοὶ μιλοῦσαν ἀρκετὰ καθαρὰ ἀρχαῖα ἑλληνικὰ λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἅλωση. Καὶ γιὰ νὰ ἐνισχύση τὴν ἄποψή του ἐπικαλέσθηκε ἕνα λόγο τοῦ πατριάρχη Γενναδίου.

χωρία, ἔκοπταν συχνάκις τὰ αὐτία των, τὰ ἔστελναν εἰς τοὺς συγγενεῖς των καὶ ἀφοῦ ἐλάμβανον ἐξαγορὰν ὅσην ἤθελαν, τοὺς ἀπέλυαν. Ὅταν ἐπληθύνοντο τὰ στίφη, τὰ κακουργήματά των ἦσαν δημοσιώτερα. Ἔκαιαν μικροὺς ἀγρούς, διήρπαζαν κώμας (καθὼς δὶς τὴν Θεσσαλικὴν Ἀγυιάν, πληρουμένην ἀπὸ 250 οἴκους) καὶ κατετρόμαζαν τὰς πόλεις. Ὅταν παρήρχετο τὸ καλοκαίριον, καὶ οἱ κλέπται ἐπέστρεφον εἰς τὴν Ἀλβανίαν ἢ ἐκρύπτοντο εἰς τὰ ὄρη, τότε ἐφαίνετο δύναμις τουρκικὴ διὰ νὰ τοὺς τιμωρήσῃ. Ἀλλ' ἀντ' αὐτῶν ἐτιμώρει τοὺς προηδικημένους Χριστιανούς. Μὲ φορτία πασσάλων περιήρχετο ὁ ταξίαρχος Τοῦρκος, ἐρευνῶν τίνες ἦσαν οἱ κλεπταποδόχοι. Ὅλους τοὺς εὐκαταστάτους εὕρισκε τροφεῖς τῶν κλεπτῶν, μὲ τὸν φόβον τοῦ πασσάλου τοὺς ἐγύμνωνε καὶ οὕτως εἰς τοὺς πτωχοὺς χωριάτας τὸ κατὰ τῆς ἀρρωστίας φάρμακον ἐγίνετο ὀλεθριώτερον παρὰ τὴν ἀρρωστίαν αὐτήν» (ἔνθ' ἀν., τ. ΙΒ', σ. 541 - 542). Βλ. *Θ. Ἀραβαντινοῦ*, ἔνθ' ἀν., σ. 270 καὶ σημ. 1).

1. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Λυκοστομίου καὶ Πλαταμῶνος. Ὁ Διονύσιος ποὺ κάθησε στὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο τριάντα ὁλόκληρα χρόνια (1763 - 1793), ὑπῆρξε λαμπρὸς ἱεράρχης. Κατὰ τὸν ΙΗ' αἰώνα ὁ ἐπίσκοπος Λυκοστομίου καὶ Πλαταμῶνος εἶχε τὴν ἕδρα του στὰ Ἀμπελάκια. Σώζεται σήμερα στὸ φημισμένο χωριὸ τοῦ Κισσάβου τὸ ἐπισκοπικὸ μέγαρο ποὺ ἔχτισε ὁ Διονύσιος. Ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὑπέρθυρο φαίνεται ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ «ἐπὶ ἀρχιερ(ατείας) Διονυσίου ΑΨΞΖ (=1767) Ἀπριλίῳ». Ὁ Διονύσιος ἵδρυσε ἑλληνικὸ σχολεῖο στὰ Ἀμπελάκια. Γράφουν οἱ δύο *Δημητριεῖς*: «Εἰς τὰ Ἀμπελάκια ἔχουν καὶ σχολεῖο Ἑλληνικὸ τὸ ὁποῖο ἐσύστησε μὲ τὴν προτροπή του ὁ νῦν ἀρχιερατεύων ἐπίσκοπος Πλαταμῶνος, ὁ ὁποῖος ἔκαμε καὶ ἄλλα ὠφέλιμα εἰς αὐτὴ τὴ χώρα καὶ εἰς ἄλλας τῆς ἐπισκοπῆς του, ὅθεν οἱ Ἀμπελακιῶται τοῦ νῦν καιροῦ εὐγαίνουν εἰς τὴν ξενιτειὰ ὅλοι σχεδὸν στολισμένοι μὲ προκοπή, καὶ μερικοὶ προκομμένοι ἀρκετὰ εἰς τὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα· ἄμποτες νὰ εἶχαν ὅλαις αἱ ἐπισκοπαῖς τῆς Ἑλλάδος τέτοιους ἐπισκόπους» (Γεωγραφία Νεωτερική, Βιέννη 1971, σ. 242). Καὶ ὁ *Ι. Λεονάρδος* ἀναφέρει «τὴν πεπαιδευμένην Ἑλληνικὴν Σχολήν, ἣν ἐπροστάτευσε ποτε ὁ αὐτὸς ἀοίδιμος, φιλόμουσος καὶ λίαν πεπαιδευμένος Διονύσιος» (Νεωτάτη τῆς Θεσσαλίας χωρογραφία, Πέστη 1836, σ. 149). Ὁ *Σάθας* γράφει ὅτι ὁ Διονύσιος ἔγραψε «δημηγορίας καὶ ἐπιστολὰς γλαφυροτάτας» (Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Βιογραφίαι τῶν ἐν τοῖς γράμμασι διαλαμψάντων Ἑλλήνων... Ἐν Ἀθήναις 1868, σ. 616). Τὸν Διονύσιο Πλαταμῶνος ἀναφέρει καὶ ὁ *Χρ. Περραιβὸς* (Πολεμικὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ Βιογραφία Ρήγα Φερραίου, Ἀθήνα 1956, Ἐπ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, σ. 595).

Ὁ Björnstahl συμβούλεψε τοὺς Ἕλληνες λογίους, καὶ εἰδικὰ ἕνα μαθητὴ τοῦ Τριαντάφυλλου, νὰ ἐπιχειρήσουν συστηματικὴ καταγραφὴ τῆς ἑλληνικῆς χλωρίδας, ἀφοῦ προηγουμένως μελετήσουν τὰ συγγράμματα τοῦ Διοσκορίδη καὶ τοῦ συμπατριώτη του Λινναίου. Ἐπίσης μίλησε γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς νέας γεωγραφίας, πιὸ συγχρονισμένης καὶ καλύτερα ἐνημερωμένης ἀπὸ τὴ γεωγραφία τοῦ Μελετίου. Ἀνέπτυξε μάλιστα ἕνα σχέδιο προπαρασκευῆς καὶ συγγραφῆς τοῦ ἔργου. Κοντὰ στὰ ἄλλα σύστησε νὰ ζητηθοῦν πληροφορίες ἀπὸ τοὺς μητροπολίτες τῶν διαφόρων ἐπαρχιῶν [1].

Τέλη Ἰουνίου ἄφησε τὰ Ἀμπελάκια, γύρισε στὸ χωριὸ Μπαμπὰ καὶ διέσχισε καταγοητευμένος τὰ Τέμπη. Εἶναι ὁ πρῶτος Εὐρωπαῖος περιηγητὴς ποὺ περιγράφει ἀναλυτικὰ καὶ μὲ ἐνθουσιασμὸ τὸ πανέμορφο τοπίο. Εἶδε μὲ τηλεσκόπιο τὸ Κάστρο τῆς Ὡριᾶς, πέρασε ἀπὸ τὴν πηγὴ «Βασιλικὸ Νερό» ποὺ ἀνάβλυζε ἀπὸ τὰ ριζὰ τοῦ κάστρου καὶ στὶς 28 Ἰουνίου ἔφθασε στὸ Λιτόχωρο, ὅπου συνάντησε τὸ μητροπολίτη Ἀμπελακίων Διονύσιο [2].

Τὴν ἴδια μέρα ἔπεσε στὸ κρεβάτι μὲ ρίγη καὶ ψηλὸ πυρετό. Ἐπειδὴ χειροτέρευε ἡ κατάστασή του εἰδοποιήθηκε ὁ Σουηδὸς πρόξενος Θεσσαλονίκης, κι' ἕνα καΐκι μὲ Σουηδὸ πλοίαρχο κι' ἕνα Γάλλο χειρουργὸ ἔφθασε στὴν παραλία τοῦ Λιτόχωρου στὶς 7 Ἰουλίου. Τὴν ἄλλη μέρα μετέφεραν τὸν ἄρρωστο στὴ Θεσσαλονίκη. Βρῆκαν ὅμως κλειστὲς τὶς πύλες τοῦ κάστρου καὶ ἀναγκάσθηκαν νὰ διανυκτερεύσουν σ' ἕνα ἄθλιο χάνι. Στὶς 9 Ἰουλίου ὁ Björnstahl ὡδηγήθηκε στὴν κατοικία τοῦ προξένου. Ἀλλὰ ἦταν ἀργά. Πέθανε τρεῖς μέρες ἀργότερα ἀπὸ δυσεντερία.

Σουηδὸς νεοελληνιστής, μελετητὴς τοῦ περιηγητικοῦ ἔργου τοῦ Björnstahl, γράφει γιὰ τὸ τέλος τοῦ ἄτυχου ταξιδιώτη:

«Τὸ ἴδιο ἀπόγευμα (12 Ἰουλίου 1779) ἔγινε ἡ ταφή του στὰ ἀνατολικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὴν κηδεία παρακολούθησαν ὁ Σουηδός, ὁ Δανὸς καὶ ὁ Ἄγγλος πρόξενος, καὶ ἀπὸ τὰ ἄλλα προξενεῖα οἱ δραγουμάνοι καὶ οἱ γενίτσα-

---

1. Ἔνθ' ἀν., σ. 253 κ.ἑ. Ἡ Ἑλληνικὴ Σχολὴ τῶν Ἀμπελακίων, τὸ περίφημο «Ἑλληνομουσεῖον», εἶχε ἱδρυθῆ πολλὲς δεκαετίες πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Σουηδοῦ περιηγητῆ. Κατὰ τὸν *Δ. Τσοποτό* (Γῆ καὶ γεωργοὶ τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἐπὶ τῇ βάσει ἱστορικῶν πηγῶν, Ἐν Βόλῳ 1912, σ. 147) λειτουργοῦσε τὸ 1737, καὶ κατὰ τὸν *Ι. Φιλάρετο* (Συνεργατικοὶ συνεταιρισμοὶ Ἀμπελακίων - Ὕδρας - Σπετσῶν - Ψαρῶν, Ἐν Ἀθήναις 1927, σ. 18) ἀπὸ τὸ 1749. Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Τριαντάφυλλο ποὺ ἀναφέρει ὁ Björnstahl, δίδαξαν στὸ Ἑλληνομουσεῖο λαμπροὶ διδάσκαλοι τῆς ἐποχῆς, ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ὁ Γρηγ. Κωνσταντᾶς, ὁ μαθηματικὸς Ἰωνᾶς Σπαρμιώτης, ὁ ἱστορικὸς Κων. Κούμας, ὁ Δανιὴλ Μάγνης κ.ἄ. (*Νικ. Κ. Μουτσοπούλου*, Τὰ Θεσσαλικὰ Ἀμπελάκια, εἰσαγωγὴ στὴν ἱστορία, τὴν κοινοπραξία καὶ τὰ ἀρχοντικὰ τῆς Κωμοπόλεως, Ἠώς, ἀφιέρωμα Θεσσαλία, 1966, σ. 128, ὅπου καὶ πλήρης βιβλιογραφία).

2. Ἔνθ' ἀν., σ. 202 κ.ἑ.

ροι. Ἐπειδὴ δὲν βρέθηκε κανένας Λουθηρανὸς ἱερέας, τὰ καθιερωμένα νεκρώσιμα τῆς κηδείας ἔγιναν ἀπὸ τὸ Σουηδὸ πλοίαρχο Lagerstöm.

»Μὲ ἐνέργειες τῶν φίλων τοῦ Björnstahl, Gjörwell καὶ Blomberg τοποθετήθηκε στὸν τάφο μιὰ πλάκα ποὺ θύμιζε τὴ ζωὴ τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ περιηγητῆ. Ὁ Σουηδὸς πρόξενος Delon τίμησε τὸ νεκρὸ μὲ ἕνα ἐπιμνημόσυνο λόγο, κι' ἕνα βενετικὸ καράβι ποὺ βρέθηκε στὸ λιμάνι χαιρέτησε μὲ ἐννιὰ κανονιοβολισμούς. Μετὰ τὴν τελετὴ ἔγινε γεῦμα ποὺ ὠργάνωσε ὁ γαλλικὸς ἐμπορικὸς οἶκος Le Peintre et Rouffin. Ἡ μαρμάρινη ἐπιτύμβια πλάκα ἀναζητήθηκε ἀρκετὲς φορὲς κατὰ τὰ νεώτερα χρόνια—γιὰ τελευταία φορὰ τὸ 1947—χωρὶς ἀποτέλεσμα. Πρέπει λοιπὸν νὰ ἔχῃ στὸ μεταξὺ καταστραφῆ» [1].

ΤΕΛΟΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ Β1
(Ευρετήριο και βιβλιογραφία
στο τέλος του τόμου Β2)

---

1. Christian Callmer, ἔνθ' ἀν., σ. 313. Ὁ μεταφραστὴς τοῦ ἄρθρου Ἰω. Κακριδῆς δίνει τὶς ἀκόλουθες πληροφορίες γιὰ τὸν συγγραφέα του: «Ὅσο βαστοῦσε ὁ τελευταῖος πόλεμος (κατὰ τὴ γερμανικὴ κατοχή) κατέβηκε μὲ πολλοὺς ἄλλους Σουηδοὺς φιλολόγους καὶ ἀρχαιολόγους στὴν Ἑλλάδα γιὰ νὰ βοηθήσῃ στὶς δύσκολες ἐκεῖνες ὧρες της. Γιὰ ἕνα διάστημα χρημάτισε διευθυντὴς στὸ τμῆμα τοῦ Σουηδικοῦ Ἐρυθροῦ Σταυροῦ ποὺ εἶχε κέντρο τὰ Τρίκαλα τῆς Θεσσαλίας. Ἔμαθε τὰ νεοελληνικὰ καὶ ἄρχισε νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία» (ἔνθ' ἀν., σ. 1305). Τὸ ἄρθρο τοῦ Callmer δημοσιεύθηκε καὶ στὰ «Μακεδονικά», τ. Γ' (1953 - 1955), σ. 103 - 115).

ΚΥΡΙΑΚΟΣ
ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ

ΤΟΜΟΣ Β1

ΞΕΝΟΙ
ΤΑΞΙΔΙΩΤΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
1700 - 1800

★ ★

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΣΤΑΧΥ